

అమరకోశం

(అను)

నామలింగానుశాసనము

(గురుబాలప్రబోధికా వ్యాఖ్యతో)

అమరకోశం

(అను)

నామలింగానుశాసనము
(గురుబాలప్రబోధికావ్యాఖ్యతో)

వెల. 400/-

విషయసూచిక

ప్రథమ కాండము

1.	స్వర్గవర్గము	1
2.	వోమవర్గము	63
3.	దిగ్వర్గము	65
4.	కాలవర్గము	87
5.	ధీవర్గము	110
6.	వాగ్మ్యవర్గము	122
7.	శబ్దాదివర్గము	139
8.	నాట్యవర్గము	140
9.	పాతాళవర్గము	165
10.	భోగివర్గము	167
11.	నరకవర్గము	172
12.	వారివర్గము	175

ద్వితీయకాండము

1.	భూమివర్గము	205
2.	పురవర్గము	216
3.	శైలవర్గము	230
4.	వనోపధివర్గము	235
5.	సింహాదివర్గము	326
6.	మనుష్యవర్గము	352
7.	బ్రహ్మవర్గము	436
8.	క్షత్రియవర్గము	468
9.	వైశ్యవర్గము	532
10.	శూద్రవర్గము	595

తృతీయకాండము

1.	విశేష్యనిఘ్నవర్గము	622
2.	సంకీర్ణవర్గము	692
3.	నానార్థవర్గము	719
4.	నానార్థావ్యయవర్గములు	850
5.	అవ్యయవర్గము	863
6.	లింగాది సంగ్రహవర్గము	877

7.	శబ్దానుక్రమణిక	1-121
----	----------------	-------

శ్రీరస్తు

నామలింగానుశాసన మను శ్రీ మదమరసింహవరచితం బైన

అమరకాశము

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్రథమకాండము

లింగమసూరివిరచితా పదవృత్తిః

శివం హరిం విధాతారం తత్పత్రీస్తత్పుతాః గురూః,
నత్వా సమస్త ప్రత్యూహశాస్తయే మంగళాయ చ,
పదవాక్య ప్రమాణజ్ఞైః క్షీరస్వామ్యాదిసూరిభిః,
కృతాః గ్రన్థాః సమాలోచ్య బాలానాం సుఖబుద్ధయే.
యత్కృతం సురసింహేన నామలింగానుశాసనమ్,
తత్రస్థాయాః పదావళ్యా వివృతిర్వక్ష్యతే మయా.

అవః—అథ సకల శాస్త్రాభిజ్ఞః అమరసింహాభ్యో మహాప్రాజ్ఞః లోకోపకారాయ నామలింగానుశాసనాఖ్యం గ్రన్థం చికిర్షుః ప్రారీప్సితస్య గ్రన్థస్యా విఘ్నపరిసమాప్తయే ఇష్టదేవతా నమస్కారరూపం మంగళమాదా వాచరతి.

గురుబాల ప్రబోధిక యను తెనుగు టీక

అవతరణిక. — సకలశాస్త్రాభిజ్ఞుండగు నమరసింహుం డను మహాపండితుడు లోకోపకారముకొఱకు నామలింగానుశాసన మను గ్రంథమును జేయ నారంభించువాడై ప్రారంభించు గ్రంథము నిర్విఘ్నముగా బరిసమాప్తి నొందుటకొఱకు నిష్టదేవతా నమస్కారరూపమైన మంగళమును జేయుచున్నాడుః

స్వర్గ వర్గము

మూ. యస్య జ్ఞాన దయాసిన్ధో రగాధస్యానఘా గుణాః

సేవ్యతా మక్షయో భీరాః † స శ్రీయైచామృతాయ చ.

యస్యేతి. హేధీరాః = హేపణ్డితాః, జ్ఞానదయాసిన్ధోః = జ్ఞానకృపా సముద్రస్య, అగాధస్య = గంభీరస్య, యస్య = దేవస్య, గుణాః, అనఘాః = పాపరహితాః, అక్షయః = నాశరహితః, సః = దేవః, శ్రియై = సంపదే, అమృతాయ = మోక్షాయ చ, సేవ్యతాం, సముద్రపక్షే-గుణాః = రత్నాకరత్వాదయః, అక్షయః-అస్య = విష్ణోః క్షయః = నివాస ఇత్యర్థః. శ్రియై = లక్ష్మ్యై, అమృతాయ = సుధాయై, సేవ్యతా మిత్యన్వయః.

అర్థము. హే ధీరాః = ఓ విద్వాంసులారా! జ్ఞానదయాసిన్ధోః = జ్ఞానమునకును దయకును ఆశ్రయభూతుడైన, అగాధస్య = గంభీరుడైన, యస్య = ఏ దేవునియొక్క, గుణాః = గుణములు, అనఘాః = రాగాదిదోషములు లేనివో, అక్షయః = నాశరహితుడైన, సః = ఆ దేవుడు, శ్రియైచ = సంపదకొఱకును, అమృతాయచ = మోక్షముకొఱకును, సేవ్యతాం = సేవింపబడుగాక. ఇది పరమాత్మపరమైన యర్థము. సముద్రపక్షమందు. యస్య = ఏ, అగాధస్య = లోతైన, సిన్ధోః = సముద్రునియొక్క, గుణాః = రత్నాకరత్వాది గుణములు, అనఘాః = నిర్దోషము లైనవో, అక్షయః-అ = విష్ణువునకు, క్షయః = నివాసమైన, సః = ఆ సముద్రుడు, శ్రియైచ = లక్ష్మీదేవికొఱకును, అమృతాయచ = అమృతము కొఱకును, సేవ్యతాం = సేవింపబడుగాక. అనగా పూర్వకాలమునందు దేవతలు సముద్రమును సేవించి లక్ష్మీదేవిని, అమృతమునుబడసినట్లు భగవంతుని సేవించువారలు ధర్మార్థకామము లనెడి త్రివర్గసంపదను మోక్షమునుం బొందుదురని తాత్పర్యము.

టీకాసర్వస్వం-శ్లో. ప్రత్యూహపర్వతతటీవప్రక్రీడాధురంధరమ్, వందే అంతరాయ కదళీభంజనం కుంజరాననమ్. బర్హిణబర్హాపీడః సుషిరపరో బాలవల్లవో గోష్ఠే, మేదుర ముదిరశ్యామల రుచిరవ్యాదేష గోవిందః. అథ టీకాసర్వస్వం దశటీకా విత్కరోత్యమరకోశే, యద్యపి సంత్యతి గుణినః శ్రమ స్థాప్యత్ర మమ హి మౌఖ్యాత్. లలితం రౌతి పికశ్చేద్వాగ్యామం యాతు కిం కాకః తత్రాదౌ భగవతః సేవాయాః పరోపదేశేన ప్రారీఘిత ప్రత్యూహశమనాయ ధర్మమార్జ యన్నాహ. య న్యేత్యాది. హేధీరాః సేవ్యతామిత్య నేన ధైర్యశాలిన ఏవ సేవితుం శక్ను వంతీతి తాః సంబోధయతి. యస్య గుణాః, అనఘాః రాగాది పాపరహి

తాః, తథా చాజయ్యకోశే అఘశబ్దో భవేత్పాపే దుఃఖవ్యసనయో రపీతి. గుణాః మైత్రీశమాదయః జ్ఞానదయాసిన్ధోరితి, జ్ఞానం = సమస్తవిధ పరిజ్ఞానం, దయా = పరదుఖప్రహణేచ్ఛా, తాభ్యాం సిన్ధుః, 'ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యాన' మితి తృతీయా. 'తృతీ' యేతి యోగ విభాగా త్వమాసః. సిన్ధుశబ్దో విపులాధారత్వ ఉపచరితః. సిన్ధుసామ్య మేవాహ అగాధస్యేతి - అగాధస్యాన్వై రసధిగతదయాపారత్వాత్ అపరిచ్ఛేద్య గాంభీర్యస్య, అక్షయః పరహితాపాదనేషు నాస్తి క్షయోనాశో యస్యేత్యక్షయః సినుపక్షే వ్యక్త ఏవ ప్రయోజనానను ప్రదర్శనేన ప్రేక్షావదప్రవృత్తేః ప్రయోజనం దర్శయతి 'శ్రియైచామృతాయ' చేతి. శ్రియై = త్రివర్గసంపదే. తదుక్తం వ్యాడినా. లక్ష్మీ సరస్వతీ ధాత్రీ త్రివర్గ సంపద్విభూతిశోభాసు, ఉపకరణవేష రచనా విశేషేషు చ శ్రీ రితి ప్రథి' తేతి. అమృతాయ = మోక్షాయ. చకార ఉభయ ప్రాధాన్య ద్యోతనార్థః సిన్ధు రపి సురాసురైః శ్రియై = లక్ష్మ్యై, అమృతాయ = పీయూషాయ సేవితః. అత్ర, చానుక్తో ౨ పిశబ్దార్థో జ్ఞానదయాదిభిః సృష్టం ప్రతీయత ఇతి ప్రసాదనామాయ మర్థగుణః. తదుక్తం సరస్వతీకణ్ణాభరణే 'యత్తు ప్రాకట్యమర్థస్య ప్రసాదః సో ౨ భిధీయత' ఇతి. అయముదయతి ముద్రాభంజనః పద్మినీనా ముదయగిరివనాశీ బాలమన్దారపుష్పమ్, విరహవిధురకోక ద్వన్వబన్ధుర్విభిన్నః కుపితకపికపోలక్రోడ తామ్రస్తమాంసి. అత్రానుక్తో ౨ పి సూర్య ఉదయతీతి పద్మ ముద్రాభంజకత్వాదినా ప్రతీయతే. బౌద్ధదర్శ విద్యేషిణ ఇహ ప్రవృత్తిర్న స్వాదిత్యతో ౨ త్ర బుద్ధపదోపాదానం న కృతాం కవినా. రూపకం చ కావ్యాలంకారః. తదుక్తం దండినా 'ఉపమైవ తిరోభూతభేదా రూపకముచ్యతే, యథా బాహులతా పాణిపద్మం చరణపల్లవ' ఇతి.

అవ— ఇష్టదేవతాయై నమస్కృత్య ప్రేక్షావత్ప్ర వృత్తయే చికిర్షి గ్రన్థస్య నామ్నా సహ ప్రయోజనమాహః—

అర్థము. ఇష్టదేవతకు నమస్కరించి చదివెడివారికి రుచి గలుగుటకై తాను జెప్పెడి గ్రంథమునకు పేరును ప్రయోజనమును జెప్పుచున్నాడు:-

సమాప్యత్యాన్య తం త్రాణి సంక్షిప్తైః ప్రతిసంస్కృతైః.

సంపూర్ణ ముచ్యతే వర్హెర్నామ లిఙ్గాను శాసనమ్,

అన్యతంత్రాణి = వరరుచివాగురివానాదికృతాః త్రికొణ్ణ్య త్పలిసీ ప్రభృతీః గ్రన్థాః; సమాహృత్య, సంక్షిప్తైః పరిహృతానావశ్యకైః ప్రతిసంస్కృతైః ఏకార్థవాచి పర్యాయపదైః, వర్తైః = పరస్పరసంబంధి పర్యాయపద సమూహైశ్చ, సంపూర్ణం, నామలింగానుశాసనం = నామలింగానుశాసనాభ్యో గ్రన్థ ఉచ్యతే. ఉత్పలిన్యాదీనా మసంక్షిప్తత్వాత్, నామమాలాదీనాం లింగహైన్యాత్, అమరమాలాదీనా మసంపూర్ణ త్వాత్. అన్యేషాం కేషాం చిద్వర్గహైన్యాచ్చ సర్వగుణసంపత్త్వా సర్వోత్కృష్టత్వా దస్మిన్నేవ గ్రన్థే ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్తిరితి ప్రయోజనం సూచితమ్.

అర్థము. అన్యతంత్రాణి. వరరుచివాగురి వామనాదులు రచించిన త్రికాండి ఉత్పలిని మొదలైన గ్రంథములను, సమాహృత్య = సంగ్రహించి, సంక్షిప్తైః = సంక్షేపింపబడిన, ప్రతిసంస్కృతైః = పర్యాయపదములచేతను లింగ నిర్ణ యాదుల చేతను శోధింపబడిన, వర్తైః= తమలో సంబంధము గల పర్యాయ పదముల యొక్క సమూహములచేత, సంపూర్ణం=నిండియున్న, నామలింగానుశాసనమ్ = నామలింగానుశాసన మనెడు గ్రంథము, ఉచ్యతే = చెప్పబడుచున్నది. అసారవర్ణనాద్వర్గాః, *వృజీవర్ణనే. అసారములను వర్ణించుటవలన వర్గ లనంబడును. నమ్యతే అభిధీయతే ౨ ర్థో ౨ నేనేతి నామ *ణముప్రహ్వత్వే శబ్దే. అర్థము దీనిచేత జెప్పబడును గనుక నామము. లింగ్యంతే వ్యజ్యంతే జీప్ టాబాదిభిః స్త్రాదయో యేన తల్లింగం *లిగి గతౌ. దీనిచే స్త్రీత్వాదులు జీప్ టాబాది ప్రత్యయముల వలన నెఱిగింపబడును గనుక లింగము. అనుశాస్యతే అనే నేతి అనుశాసనం *శాసు అనుశిష్టా. ఏతయో రనుశాసనం నామలింగాను శాసనమ్. ఈ నామలింగములు దీనిచేత శిక్షింపబడును గనుక నామ లింగానుశాసనము. ఉత్పలిన్యాదులు సంక్షిప్తములు కాకపోవుట వలనను, నామమాలాదులు లింగాది విహీనము లౌటవలనను, అమరమాలాదులు అసంపూర్ణము లౌటవలనను, గోలోమ్యాదులు వర్గువులు లేని వౌటవలనను ఈ గ్రంథము సంక్షేపింపబడి ప్రతిసంస్కృతములైన వర్గువులు గలిగి సంపూర్ణమై సర్వగుణ సంపద్యుక్తమై యుండుటవలనను నిది

యన్నిటికంటె సుత్కృష్టమైనది గాన దీనియందు బుద్ధిమంతులకు ప్రవృత్తిగలుగునని ప్రయోజనము చెప్పబడెను.

టీ. ఇదానీ మభిధిత్పిత ముపన్యస్యతి సమహృత్వేత్వాది. నామ లింగానుశాసనముచ్యతే, *ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే ఇత్యస్మాత్ నమ్యతే అభిధీయతేనేనేతి నామ లింగ్యతే టాబాదిభిర్వ్యజ్యత ఇతి లింగం స్త్రీ పున్నపుంసకం -తయో రనుశాసనం శాస్త్రం - అనుశిష్యతేఽ నేనేతికరణ వ్యుత్పత్త్వా -స్వకపోల రచితత్వవ్యుదాసాయ సమాహృత్వాన్య తంత్రాణీత్యుక్తం. అన్యతంత్రాణి - వ్యాడివరరుచి ప్రభృతీనాం, సమాహృత్య ఏకీకృత్య, అతఏవ సంపూర్ణమిదం - యత స్త్రీకాణ్వుత్పలిన్యాదీని నామతంత్రాణి - వ్యాడివరరుచిప్రణీతానితు లింగమాత్రతంత్రాణి. వరై రితి ఇత్థం భూతలక్షణే తృతీయా - వరైర్లక్షిత మిత్యర్థః - ప్రకరణం వర్గః ప్రకరణబద్ధం చ సుఖగ్రాహ్యం భవతి వర్గానేవ విశిష్టి - సంక్షిప్తైః ప్రతి సంస్కృతైరితి స్తోకేన భూయో ౨ భిధానం - సంక్షేపః. సూక్తి రచనా - ప్రతిసంస్కార. అథవా హరిప్రియావత్ ప్రతి సంస్కారః అయమర్థః - హరి రితి విష్ణోర్నామాత్ర నోక్తం తదనుశ్రీపర్యాయే హరిప్రియేత్యుక్తం. తేన హరిరప్యస్య నామేత్యుక్తం భవతి.

అవ.____ నను ప్రతిపదం లింగభేదోక్తా న సంక్షేపః అనుక్తేన సంపూర్ణః - ఇత్యా శంకాయాం తత్పరిహారార్థం త్రిభిః శ్లోకైర్వృద్ధై తదుపపద్యతే తథోచ్యతే సంజ్ఞయేత్వాహ.____

అర్థము. ఓయీ నామములకు లింగ నిర్ణయము సెప్పునపుడు ప్రతి పదమునకు లింగ నిర్ణయము చేసిన సంక్షేపము గాదు. చేయకుండిన గ్రంథము సంపూర్ణముగాదు అని శంకరాకగా, తత్పరిహారార్థమై మూడు శ్లోకములచేత నీ గ్రంథమందు జెప్పెడి గుఱుతులను సంజ్ఞా రూపమున దెలుపుచున్నాడు:____

ప్రాయశో రూప భేదేన సాహచర్యాచ్చ కుత్రచిత్

స్త్రీ పున్నపుంసకం జ్ఞేయం తద్విశేష విధేః క్వచిత్,

3

ప్రాయశ ఇతి - ప్రాయశః = ప్రాయేణ, రూపభేదేన = పదానాంవిసర్గ స్త్రీ ప్రత్యయతద భావరూపభేదేన, స్త్రీపున్నపుంసకం, జ్ఞేయమిత్య స్వయః కుత్రచిత్ రూపభేదేన అజ్ఞేయ లింగస్థలే సాహచర్యాత్ - జ్ఞాత

లింగపదసాహచర్యాత్, పూర్వవత్ జ్ఞేయమిత్యర్థం. క్వచిత్ రూపభేద సాహచర్యాభ్యాం జ్ఞేయ లింగస్థలే. తద్విశేషవిధేః తత్తల్లిజ్జత్రయవిశేష విధేః స్త్రియాం, పుంసి, నపుంసనే, ఇతి విధేరిత్యర్థః. పూర్వవత్ జ్ఞేయమిత్యనేనాన్వయః రూపభేదశ్చత్రేధా - నామ్నాం నామని శేషణానాం నామపరామర్శి సర్వనామ శబ్దానాం చేతి. 'కౌమోదకీ గదా ఖడ్గో నందక' ఇత్యత్ర తత్తన్నామాం రూపభేదేనైవ తత్తల్లింగ నిర్ణయః. 'గండకపోతా తత్పరా హను' రిత్యత్ర హనుపద విశేషణీ భూతతత్పరాపద స్త్రీలింగ రూపభేదేన హనుశబ్దస్య స్త్రీలింగతా నిర్ణయః 'కుతూఃకృత్తిః స్నేహపాత్రంసై వాల్పాకుతుపః పుమా' నిత్యత్ర నేతినామ పరామర్శి సర్వనామ శబ్దరూపభేదేన కుతూశబ్దస్య స్త్రీలింగతా నిర్ణయః 'అశ్వయుగశ్శినీ' 'భానుః కరః' వియద్విష్ణుపద' మిత్యత్ర అశ్వయుగ్భాను వియచ్ఛబ్దాదీ నాం సందిగ్ధ లింగత్వాద్రూప భేద జ్ఞాపిత లిజ్గాశ్వనీకర విష్ణుపదసాహచర్యాత్తత్తల్లిజ్జ నిర్ణయః విశేషవిధి శ్చతుర్ముఖస్థలేషు. రూపభేదేన లిజ్గాజ్ఞానస్థలే, సాహచర్యేణ లిజ్గాజ్ఞానే, తేనభిన్న లింగతాజ్ఞానే, బహులింగతాజ్ఞానవేచ 'వల్లరీ మంజరీ స్త్రియా' మిత్యత్ర ఇన్నంతత్వేన సంశయే రూపభేదేన స్త్రీత్వా నిర్ణయాత్ స్త్రియామితి విశేషవిధిః. ద్వితీయే 'స్త్రీయః సుమనసః పుష్ప' మిత్యత్ర పుష్పపద సాహచర్యాత్సుమనస ఇత్యత్ర న స్త్రీలింగతా నిర్ణయః తదర్థం స్త్రియ ఇతి విశేషవిధిః తృతీయే 'ఖనిః స్త్రి యా మాకరః స్యాదిత్యత్ర ఆకరశబ్దసాహచర్యేణ ఖనిశబ్దస్య పుంలింగతాజ్ఞానే తదవవాదత్వేన స్త్రియా మితి విశేషవిధిః. చతుర్థే - విటం కంపున్నపుంసకం' 'తటం త్రిషు' 'అశనిర్వయోః' ఇత్యాదిషు అనే కలిగితాజ్ఞాపనార్థం విశేషవిధిః. యద్యపిరేణురిత్యత్ర రూపభేదేన నిర్ణయ ఏవ తథాపి ద్వయోరిత్యే కలిగితా జ్ఞాన నివృత్త్యర్థం విశేషవిధిః.

అర్థము. ప్రాయశః = తఱచుగా, రూపభేదేన = శబ్దములయొక్క స్త్రీ ప్రత్యయాదులు మొదలైన రూపభేదములచేత స్త్రీపున్నపుంసకం = స్త్రీలింగ పుంలింగ నపుంసకలింగములు, జ్ఞేయం = తెలియదగును. కుత్రచిత్ = ఒకానొకదిక్కున, సాహచర్యాత్ = ఎఱుగబడిన లింగము. గల పదము యొక్క సాన్నిధ్యము వలన లింగము తెలియఁదగినది. క్వచిత్ = (ఎక్కడ రూప భేద సాహచర్యముల వలన లింగము దెలియబడదో) అక్కడ,

తద్విశేషవిధేః తత్ = ఆమూడు లింగముల యొక్క విశేషవిధేః = ఇది యీలింగ మని చెప్పుటవలన లింగము తెలియదగినది. రూపభేదము త్రివిధము.

1. నామరూపభేదము 2. నామవిశేషణ రూపభేదము, 3. నామపరామర్శి సర్వనామరూపభేదము అని. 1. నామరూపభేద మెట్లనిన 'కౌమోదకీ గదా' 'ఖడ్గో నందః' అనుచోట ఆయానమముల 'కాయా రూప భేదములచేత లింగ మెఱుంగబడుచున్నది. 2. నామవిశేషణ రూపభేద మెట్లనిన 'గండకపోలౌ తత్పరాహనుః అనుచోట-హనుశబ్దమునకు విశేషణమైన 'తత్పరా' అనెడు శబ్దముయొక్క స్త్రీలింగ రూపముచేత హను శబ్దము స్త్రీలింగమని తెలియబడుచున్నది. 3. నామ పరామర్శి సర్వనామరూపభేద మెట్లనిన 'కుతూఃకృత్తి స్నేహపాత్రం సై వాల్పా కుతుపః పుమాన్' అనుచోట 'సైవ' అనెడి నామపరామర్శి సర్వనామశబ్దముచేత 'కుతూః' అనెడు శబ్దము స్త్రీలింగమని యెఱుగబడుచున్నది. 'అశ్వయుగశ్వినీ' 'భానుః కరః' 'వియద్విష్ణుపదం' ఇచ్చట అశ్వయుగ్భాను వియచ్ఛబ్దములు మూడు లింగములలో నొక విధముగా నుండును గనుక రూప భేదముచేత లింగ మెఱుంగరాదు. అశ్వినీ కర విష్ణుపద శబ్దముల సాహచర్యమున నాయాలింగములని తెలియదగినది. విశేషవిధి నాల్గువిధములు గలది. 1. రూపముచేత లింగ మెఱుగరాని దిక్కున జెప్పునదియు, 2. సాహచర్యమున దెలియరాని దిక్కున దెలుపునదియు, 3. సాహచర్య లింగాపవాదకంబును, 4. అనేక లింగ విధాయకంబును అని. 1, రూపముచే లింగ మెఱుంగ రాని దిక్కున నెట్లనిన 'వల్లరీ మంజరీస్త్రియౌ' అనుచోట వల్లరీ మంజరీశబ్దములు నకారాంతంబు లని సంశయము తోచుచున్నది. కనక 'స్త్రియౌ' అనెడి విశేషవిధిచేత దెలియజెప్పబడెను. 2. సాహచర్యము వలన దెలియరాని దిక్కున జెప్పెడి విశేష విధి యెట్లనిన 'స్త్రీయః సుమనసః పుష్పః' ఇక్కడ సుమన శబ్దమునకు పుష్ప ద సాహచర్యము వలన లింగ మెఱుగరాదు. కనుక, 'స్త్రీయః' అనెడు విశేషవిధిచేత జెప్పబడెను. 3. సాహచర్యలింగాప వాదకమయిన విశేషవిధి యెట్లనినః 'ఖనిః స్త్రియామాకరః స్యాత్' ఇక్కడ ఆకర శబ్ద సాహచర్యము లన ఖని శబ్దము పుల్లింగము గాగా దాని నపవాదించి

‘స్త్రియాం’ అని విశేషవిధి చెప్పబడెను. అనేక లింగవిధి యెట్లనిన— ‘విటంకం వున్న పుంసకం’ ఇక్కడ విటంకశబ్దము వున్న పుంసకలింగముల యందు విధించుటవలన అనేకలింగవిధి.

అవ. — నను రూపభేదిన లిङ్గనిర్ణయ ఇత్యుక్తం తదయుక్తం. సమాహారద్వంద్వే నానాలిङ్గానామపి పదానాం సమాసాన్తే నపుంసక లిङ్గతావశ్యంభావాత్, సమాస్తాన్తర్గతానాం పదానాం లిङ్గా నిర్ణయాత్ ఇతరేతరద్వంద్వేచ ‘పరవల్లింగం ద్వంద్వతత్పురుషయో, రితిపరలింగేన సమాసాన్తర్గత పూర్వపదలింగానామశ్రవణాత్, భిన్న లింగానామపి ఇతరేతర ద్వంద్వసద్భావాత్, పూర్వపదశ్చ బడబావితి విశేషవిధినా పరలింగ ప్రతిషేధే నోత్తరపదలింగా నిర్ణయాత్, ‘మాతా చ పితా చ పితరా’ వితి ద్వంద్వైకశేషలుప్తమాతృ శబ్దాదీనాం లింగా నిర్ణయాచ్ఛేత్యాశం కాయాం తత్పురిహారార్థ మాహః —

అర్థము. ఏదైన నొక లింగ నిర్ణయము రూపభేదముచే దెలియవలయు ననిన నది సమాసావయవములకు గూడదు. అది యెట్లనిన, సమాహార ద్వంద్వమందు ఏలింగమైనను కడపట నపుంసకము గావలయు గనుకను ఇతరేతర ద్వంద్వసమాసమందును ‘పరవల్లింగం ద్వంద్వతత్పురుషయోః’ అని పరశబ్దలింగమువలె సమాసాంతర్గతపదముల కెల్ల లింగ మెఱుగవచ్చునన్నను భిన్నలింగములకు సమాసము గలదు గనుకను, పూర్వపదశ్చబడబా అను నివి మొదలైనవి శేషవిధులచేత పరలింగమునకుఁ బ్రతిషేధ మున్నది గనుకను, ‘మాతాపితరౌ’ అను నివి మొదలైన ద్వంద్వైకశేషములలో లుప్తమైన మాతృశబ్దము మొదలైన శబ్దములకు లింగము దెలియరాదు గనుకను, ఇట్టిశంకలు రాఁగా వానిం బరిహరింపుచున్నాడు.

భేదాఖ్యానాయ న ద్వంద్వైక శేషో న సజ్కరః,

కృతో లైత్రభిన్న లిङ్గానామనుక్తానాం క్రమాదృతే.

4

భేదాఖ్యానాయేతి - అత్ర భేదాఖ్యానాయ అనుక్తానాం భిన్న లిङ్గానాం ద్వంద్వ ఏకశేషశ్చ న కృతః క్రమా దృతే సంకరశ్చ న కృత ఇత్య న్వయః అత్ర శాస్త్రే భిన్నలిङ్గానాం శబ్దానాం సమాహారేతర యోగద్వంద్వో వా ఏక శేషశ్చ వాన క్రియతే కింత్వ భిన్నలిङ్గానా

మేవ, భిన్నలిజ్ఞానాం తేన భేద జ్ఞాపనసంభవా ద్భేదాఖ్యానాయ న తే షాం తత్సమాస ఇతి భావః. యథా 'ద్యోదివో ద్వే' 'స్వర్గనాకత్రి దివత్రిదశాలయాః' 'జనుర్జననజన్మా' నీత్యాదిష్వ భిన్న లింగా నామేవ ద్వంద్వః 'నాసత్యావశ్వినౌ దస్రౌ' 'జీమూతౌ మేఘపర్వతౌ' ఇత్యాత్ర అభిన్నలిజ్ఞానామేవైకశేషః నను భిన్నలిజ్ఞానామపి 'అప్పురోయక్ష రక్షో గర్ధర్వ కిన్న రాః' ఇత్యాదిషు ద్వంద్వో దృష్ట ఇత్యత్రాహ. — 'భిన్న లిజ్ఞానామనుక్తానా' మితి. అన్యత్రోక్త్యా ప్రసిద్ధలింగానాం తు ద్వంద్వః క్రియత ఏవ. కృతే ౨పి న దోష ఇతి భావః 'స్త్రియాం బహుష్వపురసః' 'యక్షైకపింగైలబిల' 'యాతురక్షసీ' ఇత్యాదిషు తేషాముక్తలిజ్ఞాత్వాన్న బాధక మితి భావః 'మాతాపితరో పితరో' 'శ్వశూశ్వశురో శ్వశురో' ఇత్యేక శేషే ౨పి జనయిత్రీ ప్రసూర్మాతేత్యాదిభి రుక్తలింగిత్యాన్వోక్తదోషః. నను భిన్నలిజ్ఞానాం సమాసే వా కాణ్డేవా వర్గేవా పాఙ్కర్యమయుక్తమ్. తథాసతి తదర్థం విశేషవిధి భిర్గంధగౌరవం వం స్యాత్. నేష్టాపత్తిః సంక్షేప ప్రతిజ్ఞావిరోధాత్ రత్నాకోశాదిష్విప ఏకైకలిఙ్గతయా కాణ్డ త్రయోక్తౌలాఘవమస్తి. ఏక హేళికయా లిఙ్గజ్ఞాన సౌకర్యాదిత్యత్రాహ. — క్రమాదృతే సంకరో న కృత ఇతి. స్వర్వోష్టమ దిక్కాలాదీనాం తత్తన్నాంమకవర్గైః ప్రతిపాద్యతయా క్రమేణ తత్త ద్వస్తువాచక పర్యాయపదానాం తత్తద్వస్తుసంబంధ ప్రతిపాదకపర్యాయ పదానాం చ ప్రతిపాద్యతావశ్యంభావేచ స్వర్గాదిపర్యాయే ద్యోదివాది పదానాం హరిహరనామ నిరూపణావసరే తత్సంబంధి లక్ష్మీ గౌర్యాదీనాం పర్యాయనామభిః ప్రతిపాదనస్యావశ్యకతయా లిఙ్గసాఙ్కర్యస్యా పరిహార్యత్వాత్. అన్యథా తత్తన్నామ్నాం పరిజ్ఞానం నస్యాత్. అతః క్రమేణ తత్తద్వర్గేత తద్వస్తునాం తత్తత్సంబంధినాం ప్రతిపాదనం సాఙ్కర్యేణ వినా నోపపద్యత ఇతి క్రమాదృతే సఙ్కరో నకృత ఇత్యుక్తం. గ్రన్థాంతరేషు భిన్నలిజ్ఞానా మేకార్థవాచక పర్యాయపదానాం స్థలాంతరే నిర్మాపణేన ఏకత్రైవ-సర్వపర్యాయపదైరనాయనేన తత్తద్వస్తుజ్ఞానం న స్యాత్. తతః సాఙ్కర్యా న్న హి దోషః సాఙ్కర్యే క్రమస్య హే తుత్వాత్. తస్య చాభిమతత్వాత్. కించ సాఙ్కర్యే ౨పి క్రమేణైవ. సాఙ్కర్యం సుఖపరిజ్ఞానాయ. 'ముత్త్రీ తిః ప్రమదో హర్ష' ఇత్యా

దిషు ఏకార్థవాచకత్వే ౨ పి ముత్ప్రీతిశబ్దయోః స్త్రీలిङ్గయోరేకత్ర క్రమేణ నిరూపణానంతరం పుంలిङ्గయోః ప్రమదహర్షపదయో రనంతరం క్రమేణ నిరూపణం. అన్యథా హర్షోముత్ప్ర మదః ప్రీతిరిత్యపి వక్తుం శక్యత్వాత్, అతః క్రమాదృతే క్రమేణ వినా సాఙ్కర్యం నోచ్యత ఇతి నిష్పూష్టార్థః.

అత్ర = ఈగ్రంథమందు, భిన్న లింగానాం = తమలోతాము భిన్నలింగములైన శబ్దములయొక్క, భేదాభ్యానాయ = లింగ భేదములు జెప్పుట కొఱకు, ద్వంద్వః = ద్వంద్వసమాసమును, ఏకశేషశ్చ = ఏక శేషసమాసమును, న కృతః = చేయబడలేదు. అభిలింగములకైనచో ద్వంద్వైక శేషములు సేయబడును అది యెట్లనిన 'ద్యోదివోద్వేస్తియాం' 'స్వర్గ నాకాత్రి దివత్రిదశాలయాః' 'జనుర్జనన జన్మాని' ఇవి మొదలైన స్థలముల యందు ద్వంద సమాసము 'నాసత్యావశ్వినౌ' 'జీమూతౌ మేఘపర్వతౌ' ఇవి మొదలైన దిక్కులనేక శేష సమాసమును. ఓయీ భిన్న లింగములకును ద్వంద్వైకశేషములు సేయఁబడెనే అదెట్లనిన, 'విద్యాధరో ౨ పురోయక్షరక్షోగంధర్వకిన్నరాః' ఇవి మొదలైన దిక్కులయందు ద్వంద్వంబును, 'శ్వశ్రూశ్వశూరౌ శ్వశూరౌ' ఇవి మొదలైన దిక్కులందు నేక శేషంబును జెప్పఁబడి యున్న వని శంక గలుగఁగా తత్పరిహారార్థమై 'అనుక్తానాం' అను విశేషణము చెప్పఁబడినది. స్థలాంతరమందు లింగము చెప్పఁబడని శబ్దములకే ద్వంద్వైకశేషములు సేయఁబడవు. స్త్రియాం బహుష్వపురస' 'యక్షైకపింగైలబిలశ్రీద పుణ్య జనేశ్వరాః' ఇవి మొదలైన స్థలములయందు లింగము చెప్పబడిన అపూరోయక్షాది శబ్దములకును, 'శ్వశ్రూశ్వశూరౌ' ఈ మొదలగు శబ్దములకును ద్వంద్వైకశేషము సేయవచ్చును. ఓయీ భిన్న లింగములైన శబ్దములకు శంకసేయ నేల ? శంక చేసినను విశేషవిధులు మొదలైన సంజ్ఞలచేత గ్రంథ గౌరవము గలుగును. అర్థము దెలిసికొనుటకు గట్టము గనుక రత్నకోశాదులవలె 'స్త్రీ లింగ పుంలింగ నపుంసకలింగ కాండములు ప్రత్యేకములుగా నొనర్చిన నీ ప్రయాసము లేదని శంక కలుగఁగా తత్పరిహారార్థమై చెప్పుచున్నాడు. 'క్రమాదృతే సంకరో నకృతః' అని. క్రమాదృతే = ప్రస్తావము లేక, సంకరః = సంకరసమాసము, న కృతః = చేయబడదు. ప్రస్తా

వము గలిగిన యెడల సంకరము సేయఁబడును. ఈగ్రంథమునందు స్వర్వోమ దిక్కాలాదులైన వర్గలయందు నయ్యైసంబంధి వస్తువులును నయ్యై వస్తువులకుఁ గల పర్యాయపదము లన్నియు నాప్రస్తావముల యందే చెప్పవలయు. అదియేమి యనిన, ఆయాప్రస్తావమున నొక్కొక్క దిక్కుననే యన్ని పేళ్లు దెలియుటకై స్వర్గాది పర్యాయములయందు ద్యో దివాదిశబ్దములును హరిహర ప్రస్తావమునందు లక్ష్మీగౌర్యాది నామములును జెప్పుటయుఁ గాన లింగ సాఙ్కర్యము గలిగెను. క్రమము లేని సంకరము సేయఁబడదు. క్రమముగల చోటునను యథాసంభవముగా నాయాస్థలములయందు సంకరము లేక త్రిలింగములు చెప్పఁ బడెను. అది యెట్లనిన 'ముత్ప్రీతిః ప్రమదోహర్షః ప్రమోదామోదా సమ్మదాః, స్యాదానంద ధురానందః శర్మాశాతసుఖాని చ' ఈ మొదలైన తావులయందు నేయేలింగము లాయాప్రస్తావములయందే చెప్పఁబడెగాని గణపారమువలె నీవల నావలఁ జెప్పఁపడలేదు. రత్నకోశాదులయందును పుంలింగాది క్రమంబున కాండము చెప్పెదనని ప్రతిజ్ఞ సేసినను 'స్వర్గస్త్రిదివస్త్రివిష్టపంక్షీ బే' అని రత్నకోశమందును, 'క్షీబేత్రివిష్టపం స్వర్గ స్త్రిదివశ్చ సురాలయకః' యమరిమాలయందును, ఆయాస్థలములయందే తఱుచుగా సంకరము కానఁ బడుచున్నది. కావున ప్రసంగమున వచ్చిన సంకరమును పరిహరింపరాదు గనుక, స్వర్వోమదిక్కాలాది వర్గక్రమముననే స్త్రీలింగాదులఁ జెప్పునది సుకరము. రత్నకోశాదులవలె ప్రతికాండము పర్యాయపారమైనఁ దెలియునది కష్టము.

అవ. నను సాఙ్కర్యే తత్తల్లింగ జ్ఞానాయతత్తద్విశేష విధ్యవశ్యం భావే గ్రంథగౌరవ మపరిహార్యం స్యాదిత్యాశంక్య లఘుభిస్సంజ్ఞా విశేషైః విశేషవిధౌ గ్రంథగౌరవం నా స్తీత్యభిప్రేత్యాహ. —

అర్థము. విశేష విధులయందును 'స్త్రీపున్నపుంసకం' అని చెప్పిన సధిక మగును గనుక వ్యవహార లాఘవార్థమై కొన్ని సంజ్ఞలను జేయుచున్నాఁడు.

త్రిలింగాం త్రిష్టితి పదం మిథునే తుద్వయోలితి,

నిషిద్ధలింగం శేషార్థం త్వంతాథాదిని పూర్వభాక్

5

త్రిలింగామితి. — త్రయాణాం లింగానాం సమాహార స్త్రి లిక్లితస్యాం జ్ఞాప్యాయాం 'త్రిషు' ఇతి పదం ప్రయుజ్యతే యథా 'తటంత్రిషు' ఇతి

మిథునశబ్దః స్త్రీపుంలింగపరః. తజ్జాపనే ద్వయోరితి పదం ప్రయుజ్యతే. యథా 'అశనిర్ద్వయో' రితి. యద్యపి ద్విత్విశబ్దయోః సామాన్యతః సజ్జేయవాచకత్వం తథాప్యస్మిన్ శాస్త్రే లింగ విశేషవాచకత్వేన సంజ్ఞావిధానాత్తాభ్యాం లింగభేద నిర్ణయోయుక్తః. సజ్జేయ వస్తు సజ్ఞా వాచకతావివక్షాయాం సజ్ఞాపరత్వమేవన లింగపరత్వం యథా. 'అర్థరాత్ర నిశీఢైద్వా' వితి. నిషిద్ధం లింగం యస్య తత్పదం నిషిద్ధలింగం శేషార్థం శేషయోర్నిషిద్ధేతరయోః లింగయోరర్థః ప్రయోజనం ప్రయోగ రూపం యస్యతదిత్యర్థః. యద్వా నిషిద్ధం చ తల్లింగం చేతి కర్మధారయః శేషార్థం ఇతరలింగార్థం తథా చ ఏకస్మిన్ శబ్దే ఏకలింగ నిషేధస్తదితరలింగసద్భావార్థ ఇతి భావః త్వన్తాధాదీతి— తుశబ్దో ౨ ంతే యస్య తత్త్వంతం అథ శబ్ద ఆదిర్యస్యతదధాది త్వన్తంచ అథాది చత్వన్తాధాది పది మితి శేషః న పూర్వేభాక్ నపూర్వణ గ్రంథేన సంబధ్యత ఇత్యర్థః త్వన్తం లింగవాచకపదంచే దుత్తరపద లింగజ్ఞాపకం, యథా 'అన్తర్ధావ్య వధాపుంసి త్వన్తర్ధి' రిత్యత్ర పుంసిత్వి తిత్వన్తం అన్తర్ధిపదలింగవిధాయకం. 'శోభా కాన్తిర్ద్వయో శ్చవిః' 'అవశ్యాయస్తు నీహార' ఇత్యత్ర అవశ్యాయశబ్దస్య నీహారపదసంబంధితేన తత్పూర్వాయతా; న పూర్వ పదపూర్వాయత్వం. 'ఏతస్య కలికా గంధఫలీ స్యాదథ కేసరే' ఇత్యత్ర అథాదిః కేసరశబ్దః స్వార్థమేవ వకుళవజ్ఞుశ శబ్దయోరతిదిశతి, న గంధఫల్యాదేః. త్వన్తనామపదస్య కశ్చిదన్యో ౨ స్తి విశేషః 'దారాస్యాత్తు కుటుంబి' నీత్యత్ర, త్వన్తం 'స్యా' దితి క్రియాపదం నతు దారా ఇతి పదం. తథాపి అన్వయేన త్వన్తం సత్ దారా ఇతి పదం కుటుంబినీ స్యాదిత్యుత్తరేణ సంబద్ధం సత్ పత్నీవాచక మజని. 'దినాహనీ వాతు క్షీబే దివస వాసరా' విత్యత్ర వాత్సితి త్వన్తం క్షీ బవిశిష్టం సత్ దివసవారయోరేవ లింగ ఏకల్పబోధకం, న దినాహ్నోః 'అనుక్రోశో ౨ ప్యథో హసః' 'పోతాధానమథో రుషా' ఇత్యాదిష్వధశబ్దపూర్వాయాథో శబ్దాదేరపి శబ్దస్య పూర్వేణాన్వయః. 'పుంస్యేవాందుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసి' వేత్యత్రతు శబ్దః నపూర్వపదపూర్వాయతా ముదపానపదస్య నిషేధతి తదర్థకత్వాత్. కింతు పుంసి వేత్సుత్తరేణాన్వితం సత్ పుంలింగతాభావ వైషమ్యమేవ బోధ

యతి. తచ్చ రూపభేదేనైవ సిద్ధ్యతి. పుంస్యేవేతి నియమ ఏవ వ్యావర్తతే. యథా కథంచిదుత్తరేణైవాన్వయ ఇతిన ప్రతిజ్ఞావిరోధః ఏవం లభునంజ్ఞయైవ లింగజ్ఞానాత్మాజ్యర్యే ౨పి న గ్రంథగౌరవ మితిభావః.

అర్థము. త్రిలింగ్యాం = మూడులింగములయందు నని చెప్పదగిన దిక్కున, 'త్రిషు' అని చెప్పబడును. అది యెట్లనిన — 'తటం త్రిషు' స్త్రీపులింగములను 'మిథున' మని చెప్పదురు. ఆ మిథున మని చెప్పవలసిన దిక్కున 'ద్వయోః' అని చెప్పబడును. అది యెట్లన్నను — 'అశనిర్ద్వయోః' ద్విత్రిశబ్దములు సామాన్యముగా సంఖ్యేయవాచకములు గాని స్త్రీలింగపులింగాది విశేషవాచకములు గావు. అయినను ఈ గ్రంథమందు లింగ వాచకములుగానే సంజ్ఞలు చేసినాడు గనుక ద్విత్రిశబ్దములు లింగవాచకములని తెలియునది. ఈ ప్రకారమే యీ గ్రంథమందెల్ల సంజ్ఞలు అక్కడక్కడ జెప్పదగిన వస్తువుల జెప్పిన దిక్కున ద్విత్రి శబ్దములు లింగపరములుగావు. అది యెట్లనిన 'అర్ధరాత్ర నిశీఢౌ ద్వా అనెడు దిక్కున ద్విశబ్దము అర్ధరాత్రనిశీథశబ్దములకు విశేషజ్ఞమైయున్నది గనుక లింగవాచకముగాదు. నిషిద్ధలింగం = నిషేధింపబడిన లింగపదము, శేషార్థం = నిషేధింపబడని కడమలింగముల యందు గలదని చెప్పబడును. అది యెట్లనిన 'ద్వీపో ౨స్త్రియా మంతరీపం' ఇక్కడ 'అస్త్రియా మని స్త్రీ లింగమును మాత్రము నిషేధించినందున పున్న పుంసకలింగము లొనని చెప్పబడుచున్నది గనుక గ్రంథలాఘవము. ఇకను సులభముగా నర్థము దెలియుటకొరకు సంజ్ఞల జేయుచున్నాడు. 'త్వంతాథాది న పూర్వభాక్' త్వంతాథాది = తుశబ్దము అంత ముందు గల శబ్దమును, అథశబ్దము = ఆదియందు గల శబ్దమును, న పూర్వభాక్ = పూర్వపదముతో సంబంధింపదు. ఆ పూర్వపరముతో సంబంధింపని పదములు మూడువిధములు, నామపదమును, లింగపదమును, అర్థపదమును. అందు నామపద మెట్లనిన: 'శోభా కాంతిర్యశ్చవిః అవశ్యాయస్తు నీహారః' ఇక్కడ తుశబ్దము అంతమందుగల అవశ్యాయపదము తన నామమునే చెప్పును గాని శోభాది పదములను జెప్పదు. లింగపదమెట్లనిన 'అంతర్ధావ్యవధాపుంసి త్వంతర్ధిః' ఇక్కడ 'పుంసితు' అనెడు త్వంతమైన లింగపదము అంతర్ధిశబ్దమునే చెప్పును

గాని అంతర్ధావ్యవధా శబ్దములను జెప్పదు. అర్థపద మెట్లన్నను, 'శాపే త్వభిషంగః' ఇక్కడ త్వంతమైన శాపశబ్దము అభిషంగ శబ్దమునకు అర్థము గాని ప్లవగ శబ్దమునకు అర్థము గాదు. అథాదియైన నామపద మెట్లనిన 'ప్రాలేయం మిహికాచాథ హిమానీ హిమసంహతిః' ఇక్కడ అథాదియైన హిమానీశబ్దము హిమసంహతినే చెప్పును గాని ప్రాలేయమిహికా శబ్దములను జెప్పదు. అథాదియైన లింగ పదమెట్లనిన 'భార్యా జాయాథా పుంభూమ్ని దారాః' ఇక్కడ అథాదియైన పుంభూమ్ని అనెడు లింగపదము దారశబ్దమునే చెప్పును గాని భార్యాజాయాశబ్దములను జెప్పదు. అథాదియైన అర్థపద మెట్లనిన, 'ఏతస్య కలికా గంధఫలీ స్యా దథ కేసరే వకుళో వంజుళః' ఇక్కడ అథాదియైన కేసర శబ్దము తన యర్థమును వకుళ వంజుళ శబ్దములకుం జెప్పునుగాని గంధఫలీశబ్దమునకుం జెప్పదు. త్వంతమైన నామశబ్దమునకు మఱియొక విశేషము గలదు. అది యెట్లనిన— 'దారాః స్యాత్తు కుటుంబినీ' అను చోటున 'స్యాత్తు' అని క్రియాంతమం దుండెడు తు శబ్దము. ఆ క్రియాన్వితమైన దారశబ్దము నాకర్షింపుచున్నదై ఆదార శబ్దమునకు పూర్వపదముతోడి సంబంధమును జెప్పక ఉత్తరమైన కుటుంబినీ పదముతో సంబంధమును జెప్పుచున్నది; గనుక దారకుటుంబినీ శబ్దములు పత్నీ వాచకము లాయెను. త్వంతమైన లింగపదమున కింకొక విశేషము గలదు. ఏమనిన, 'ఘస్రో దినాహనీ వాతు క్లీబే దివసవాసరౌ' ఇక్కడ త్వంతమైన వాశబ్దము క్లీబ విశిష్టమగుచున్నదై దినాహన్యబ్దములను జెప్పక దివసవాసరములకే విధాయకమాయెను. అథశబ్ద పర్యాయమైన అథోశబ్ద మాదియందుం గల పదమును పూర్వపదముతోడ సంబంధింపదు. అది యెట్లనిన — 'అనుక్రోశో ఽప్యథో హస', 'పోతాథానమథో ఝషః' అనుచోట అథ శబ్దాదియైన శబ్దము పూర్వపదముతో సంబంధింపదు. 'పుంస్యేవాంధుః ప్రహిః కూప ఉదపానం తు పుంసి వా' అనెడు దిక్కున తుశబ్దము ఉదపానశబ్దమునకు పుంలింగత్వమును నిషేధించుచున్నది. అక్కడ ఉదపాన శబ్దమునకు రూపభేదముచేతనే పుంలింగ నిషేధము గలుగుచుండగా తు శబ్దము వ్యర్థమై 'సిద్ధే సత్యారంభో నియమార్థః' అనెడు న్యాయమువలన

నియమార్థమగుచున్నది. ఆ నియమమేమనిన, ఉదపానశబ్దము పూర్వపదముతోడ సంబంధించదు. 'పుంసివా' అనెడు పదముతోడనే సంబంధించును. కూపశబ్దమన్ననో 'పుంస్యేవ' అనెడు పూర్వ నియమముతోడనే సంబంధించునుగాని 'పుంసివా' అనుదానితోడ సంబంధించదు అని యీ ప్రకారముగా నీ గ్రంథవ్యవహార మెఱుంగుటకొఱకు సంజ్ఞలు చేయబడెను.

ఈ గ్రంథమునందు మూడులోకములను జెప్పవలయును గనుక నందు సర్వశ్రేష్ఠము స్వర్గమౌటవలన మొదట స్వర్గము చెప్పబడెను. తర్వాత తరాశ్రితులయిన దేవసామాన్యులును, గణదేవతలును, దేవతా విశేషములలో యథాశ్రేష్ఠముగా బ్రహ్మవిష్ణురుద్రేంద్రులును సపరివారముగాఁ జెప్పబడిరి. ఇంద్రుఁడు పూర్వదిక్పతిగాన నాపర్యాయముననే ఇంద్రాగ్నియమ నిర్వతివరుణవాయుకుబేరులు చెప్పబడిరి. వారి పరివారపరికరములును జెప్పబడెను. ఆ వెనుక దిక్ప్రస్తావమున నాకాశమును, ఆకాశాధిపతియైన చంద్రుఁడును, నక్షత్ర గ్రహములను, గ్రహాధిపతియైన సూర్యుఁడును చెప్పబడిరి. సూర్యుఁడు కాలకర్త గనుక నా ప్రసంగమున ప్రత్యాపాదికాలము, ప్రళయకాలమును చెప్పబడెను. ఆ పిమ్మట మనుఋషి ప్రముఖులు సృష్టికి ధర్మాదులు కారణమనిరి గనుక నవియును జెప్పబడెను. పిదప తద్ జ్ఞానహేతువులైన బుద్ధ్యాదులను, బుద్ధిప్రస్తావమున విషయాదులును, ప్రస్తావమున వచ్చిన శబ్దాదులును, సృత్యగీతవాద్యాదులును, దిక్ప్రసంగమున నధోదిక్కై న పాతాళమును, తన్నివాసులైన నాగాదులును, పాతాళ సంబంధమైన సముద్రమును, జలమును, జలచరములైన మత్స్యాదులును, పద్మాదులును జెప్పబడెను. ఈరీతిగ స్వర్గపాతాళ లోకములను ప్రథమ కాండమునందుఁ జెప్పి ద్వితీయకాండమునందు సర్వాధారమైన భూమియును, తదాశ్రితములైన పురగ్రామ గృహశబరాలయాదులును, శబరాలయము గిరివనసంశ్రయము గనుక పర్వతవనాదులును, తత్సంబంధములైన యోషధ్యాదులును, తదాశ్రయములైన సింహవ్యాఘ్ర మృగపక్ష్యాదులును, సర్వ ప్రాణి ముఖ్యులైన మనుష్య సామాన్యులును, అందు వర్ణక్రమముగా బ్రహ్మక్షత్రియవైశ్య శూద్ర సంకరులును సపరికరముగాఁ జెప్పబడిరి. ఆ తర్వాత

నీ రెండు కాండములయందుఁ జెప్పఁబడిన పదార్థములే ప్రకారాంతరమున సుకృత్యాదులైన విశేష్యనిఘ్న శబ్దములును, పదార్థ సంబంధములైన కర్మాదులును, నానార్థములైన నాకాదిశబ్దములును, అవ్యయములైన ఆజాదులును, లింగ ప్రతిపాదికంబైన లింగాది సంగ్రహ వర్గమును జెప్పఁబడెను. ఇది యీ గ్రంథము యొక్క విషయ సంక్షేపము.

అవ. ____ ఉపోద్ఘాతానంతరం చిక్కిరితం గ్రంథమారభతే స్వరవ్యయ మిత్యాదినా. ____

స్వరవ్యయం స్వర్గ నాక త్రివిధ త్రిదశాలయాః.

సురలోకో ద్యౌ దివా (ద్వై స్త్రియాం) క్షీబే త్రివిష్టపమ్.

6

స్వర్-అవ్యయం, స్వర్ శబ్దము అవ్యయము స్వర్యతే స్తూయత ఇతి స్వః = పొగడఁబడునది గనుక స్వర్ అనబడును. *స్వ శబ్దోపతాపయోః, స్వర్గాది శబ్దసాహచర్యమువలనఁ గలిగెడి పులింగ సందేహ నివృత్తికొఱకు ‘అవ్యయమ్’ అని విశేషవిధి చెప్పబడెను. శ్లో సదృశం త్రిషు లింగేషు సర్వాసు చ విభక్తిషు, వచనేషు చ సర్వేషు యన్న వ్యేతి తదవ్యయమ్. లింగ సంఖ్యా కారకేషు న వ్యేతి వివిధ రూపం న గచ్ఛతీత్యవ్యయమ్. లింగ విభక్తివచనాదులయందు ననేక రూపముల నొందక ఏకరూపముగా నుండును గనుక అవ్యయము. అవ్యయత్వే ౨. పి స్వర్గనామత్వా దత్ర నిరూపితమ్. స్వర్ శబ్దము అవ్యయమైనను స్వర్గనామ మగుటవలన నిచ్చటఁ జెప్పఁబడెను. అవ్యయ వర్గమందుఁ జెప్పఁదగిన యీ శబ్దదము నిచ్చటఁ జెప్పట మంగళార్థమని కొందఱు. ౧. సుష్టు అర్థ్యతే ౨ స్మిన్నితి స్వర్గః = ఇచ్చట లెప్పగా సుఖమనుభవింపబడును గనుక స్వర్గము. *అర్థ అర్థనే. ౩. నాకః, కం సుఖం తన్న భవతీత్యకం తన్నాస్త్వత్రేతి నాకః. కము అనఁగా సుఖము అది గానిది అకము- అనఁగా దుఃఖము, ఆ దుఃఖ మిచ్చట లేదు గనుక నాకము. ౩. త్రిదివః తృతీయో దివో లోకః త్రిదివః ____ మూడవలోకముగనుక త్రిదివము. హరిహర బ్రహ్మఖ్యాస్తయో దీవ్యం తి క్రీడంత్యత్రేతి వా త్రిదివః- విష్ణు శివ బ్రహ్మలు ఇచ్చటఁ గ్రీడింతురు గనుకనైనను త్రిదివము. ౪. త్రిదశానా మాలయః త్రిదశాలయః. దేవతలకు నివాసస్థానము గనుక త్రిదశాలయము. ౫. సురాణాం లోకః

సురలోకః. సురలోకము గనుక సురలోకము. ౬. స్వర్గశబ్దము మొదలు సురలోక-శబ్దమువఱకు. అకారాంత పుంలింగములు. ద్యౌదివ్ శబ్దములు స్త్రీలింగమందు వర్తించును. ద్యౌః, ఓ. దివ్. వ. దీప్యంత్యస్యామితి ద్యౌః. దివ్. చ. ఇందుఁ గ్రీడింతురు కనుక ద్యౌః. దివ్ అనఁబడును. ౭.౮. తృతీయం విష్టపం = భువనం-త్రివిష్టపమ్. అ-న. మూడవలోకము గనుక త్రివిష్టపము. ఈ ౯ స్వర్గముపేళ్లు.

అమరా నిర్జరా దేవా స్త్రిదశా విబుధా స్సూరాః,

సువర్వాణః సుమనస స్త్రిదవేశా దివౌకసః,

7

అదితేయా దివిషదో లేఖా అదితినందనాః,

ఆదిత్యా ఋభవో ౨ స్వప్నా అమర్త్యా అమృతాంధసః.

8

బర్హిర్ముఖాః క్రతుభుజో గీర్వాణా దానవారయః,

బృందారకా దైవతాని (పుంసి వా) దేవతాః (స్త్రియామ్.)

9

అమరాః-న మ్రియంత ఇత్యమరాః చావనివారు గనుక అమరులు. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. మరః మరణమ్ పచాద్యచ్. నాస్తి మరో యేషామితివా అమరాః మరః = మరణము, యేషాం=ఎవరికి, నాస్తి= లేదో, తే=వారలు-అమరులు. ౧. నిర్జరాః న విద్యతే జరా యేషాం తే. ముదిమి లేనివారుగనుక నిర్జరులు. జ్యౌష్ వయోహానౌ. నిరస్తా జరాయైస్తే ఎవర్లచేత ముదిమి తిరస్కరింపఁబడెనో వారు నిర్జరులు. జరాయాః నిష్క్రాంతాః-ముదిమి వలన విడువఁబడినవారు. ౨. దేవాః-దీప్యంతీతిదేవాః- క్రీడించువారు గనుక దేవులు. దివ్ క్రీడాదౌ. ౩. త్రిదశాః ఉత్పత్తి స్థితి వినాశాత్మికాస్తిస్రో దశా వయోవస్థా యేషాం తే త్రిదశాః తదతిరిక్తవయోవస్థా నాస్తీత్యర్థం. అమరా స్సదా పందచవింశతివార్షికా ఇత్యస్తి ప్రమాణమ్. ఉత్పత్తి స్థితి నాశములనెడు మూడవస్థలు గలిగిన వారు గనుక త్రిదశులు-అనగా నుత్పత్తి స్థితి నాశకాలములయం దెల్లప్పుడు నిరుపదియైదేండ్ల వయస్సు గలవారి వలె నుందురు గనుక నీయుత్పత్త్యాద్యవస్థలు దప్పఁ దక్కిన వయోవస్థలు లేనివారని తాత్పర్యము. త్రిదశపరిమాణం వయో యేషాం తే-ముప్పదియేండ్లకు లోఁ బడిన వయస్సు గలవారు గనుక త్రిదశులు. ౪. విబుధ్యంత ఇతి విబుధాః -విశేషముగా నెఱింగినవారు గనుక విబుధులు. బుధ అవగమనే ౫. సు

రంతీతి సురాః ఐశ్వర్యశాలినః. ఐశ్వర్యయుక్తులు గనుక సురలు. సుర ఐశ్వర్యే. సుష్టు రాజంత ఇతి వాసురాః - లెస్సగాఁ బ్రకాశించువారు. రాజ్య దీప్తి. భక్త్యా దత్తం హని రాదికం సుష్టు రాంతి. గృహ్వాంతీతి వాసురాః భక్తిచే నిచ్చిన హవిరాదులను లెస్సగా గ్రహించువారు. రా ఆదానే. శుభం రాంతి బ్రువంతీతి వాసురాః-శుభమును జెప్పెడువారు. రై శబ్దే సముద్ర మథనోద్భవా సురా యేషా మస్తీతివా సురాః సముద్రమందుఁ బుట్టిన అమృతము గలవారు. తదుక్తం 'సురాపరిగ్రహద్దేవాస్సురా ఇత్యభి విశ్రుతా' ఇతి. సుష్టువాంఛితం ఫలం రాంతి దదతీతి వాసురాః - లెస్సగా వాంఛిత ఫలము నిచ్చువారు. రాదానే. ౬ అమరాదిశబ్దములు ౬ అకారాంత పుంలింగములు. సుపర్వాణః- నాం తః పు. సుష్టు. పూరయంతి కామాః పాలయంతీతి వాసుపర్వాణః-లెస్సగా నభీష్టముల నిండించువారు-లేక-పాలించువారు గనుక సుపర్వులు. పూ పాలనపూరణయోః. శోభనం పర్వచరితం యేషాం తే-మంచి చరిత్రము గలవారు. శోభనాని పర్వాణ్యంగుళ్యాది గ్రంథయో యేషాంతే - మంచి అంగుళ్యాదిగ్రంథులు గలవారు. శోభనాని పర్వాణ్యుత్సవా యేషామితి వా శుభకరము లైన యుత్సవములు గలవారు. ౭. సుమన సః-సాంతః -పు. సుష్టు మన్వత ఇతి సుమనసః- లెస్సగా నెఱిగినవారు గనుక సుమనస్సులు. మన జ్ఞానే. శోభనం మనో యేషాం తే - మంచి మనస్సు గలవారు. ౮. త్రిదివేశాః -త్రిదివస్య ఈశా స్త్రిదివేశాః-స్వర్గమునకుఁ బ్రభువులు. ౯. దివౌకసః స-పు. దివ్ దివం వా ఓకః స్థానం యేషాం తే - స్వర్గము స్థానముగాఁ గలవారు. దివశబ్దము అకారాంతంబును గలదు. శ్లో. 'స శోభతే తేన హి నో వివాపురం మరుత్వతా వృత్రవధే యథా దివం' అని అనిరుద్ధచరిత్రమునందు దివశబ్దము అకారాంతముగఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది. ౧౦. అదితేయాః. ఆదితే రపత్యాని ఆదితేయాః- అదితికొడుకులు. ౧౧. దివిషద. ద-పు దివి సీ దంతి వర్తంత ఇతి దివిషదః- స్వర్గమునందుండువారు. షద ౫ విశరణ గత్యవసారనేషు. ౧౨. లేఖాః. గ్రీవాహస్తపాదే ప్రశస్తా లేఖా యేషాం తే లేఖాః- కంఠహస్త పాదములయందు మంచిరేఖలు గలవారు. లిఖ్యంతే ధ్యానార్థం పటాదౌ వా లేఖాః- ధ్యానముకొఱకు

పటాదులయందు వ్రాయఁబడువారు. లిఖ విలేఖనే. ప్రాణీనాం శుభా శుభ ఫలం లిఖంతీతి వాప్రాణుల శుభాశుభ ఫలమును వ్రానెడువారు. లిఖ అక్షరవిన్యాసే. ౧౩. అదితేర్నందనాః అదితినందనాః-అదితి దేవిపుత్రులు. ౧౪. ఆదిత్యాః. అదితే రపత్యాని ఆదిత్యాః-ఆదితి కొడుకులు. ౧౫. ఋభవః-ఉ-పు. ఋతేన సత్యేన భవంతీతి ఋభవః, సత్యముతోఁ బుట్టినవారు. ఋః=అదితిః తస్యాం భవంతీతివా ఋభవః, ఋ అనఁగా అదితిదేవి. ఆమె వలన జనించినవారు. ౧౬. అస్వప్నాః నాస్తి స్వప్నో నిద్రా యేషాం తే -నిద్రలేనివారు. ౧౭. అమర్త్యాః నమ్రయంత ఇత్యమర్త్యాః చాపనివారు. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. అమృతాంధసః-స-పు. అమృత మంధో ౨. న్నమేషాం తే-అమృతము అన్నముగాఁ గలవారు. ౧౯. బర్హిర్ముఖాః. బర్హిరగ్నిర్ముఖం యేషాంతే- అగ్నియే ముఖముగాఁగలవారు. (అనఁగా నగ్నియందు హోమము చేయఁబడిన హవిరాజ్యాదులవలనఁ దృప్తిఁ జెందువారు). ౨౦. క్రతుభుజః. జ-పు. క్రతౌ భుజంత ఇతి క్రతుభుజః-యజ్ఞమందు భుజించువారు. భుజ పాలనాభ్య వహారయోః ౨౧. గీర్వాణాః రేవ శాపలక్షణా వాణో బాణో యేషాం తే వబయో రభేదః-శాపరూపమైన వాక్కు బాణముగాఁ గలవారు. గిరం వేదశాస్త్రాదిరూపాం వణంతి వ్యాకుర్వంతీతి గీర్వాణాః- వేదశాస్త్రాదిరూపమైన వాక్కును వివేచించి చెప్పువారు. వణకృణ శబ్దే. ౨౨. దానవానా మరయః- దానవారయః- ఇ-పు. దానవులకు శత్రువులు. ౨౩. బృందారకాః. శోభనం బృందం యేషాం తే-మంచి సమూహము గలవారు. ౨౪. దైవతాని. అ-పు. దేవతాః. అ.సీ. దేవా ఏవ దేవతాః దేవతాఏవ దైవతాని-దేవులే దేవతలు; దేవతలే దైవతములు. 'పుంసి వా' అనెడి విశేషవిధిచేత దైవతశబ్దము పుంలింగమును గలదు. ఈ ౨౫. దేవత పేళ్లు.

ఆదిత్య విశ్వ వసవ స్తుషితా భాస్వరానిలాః.

మహారాజిక సాధ్యాశ్చ రుద్రాశ్చ (గణదేవతాః).

10

ఆదిత్యాః - ఆదిత్యులు పన్నిద్దఱు - ఇంద్రుఁడు, ధాత పర్వన్యఁడు, త్వష్ట, పూష, అర్యముఁడు, భగుడు, వివస్వతుడు, విష్ణువు, అంశు మంతుడు, వరుణుడు, మిత్రుఁడు అనువారలు. ౧. విశ్వే. శ్రాద్ధా

గ్రే విశంతీతి విశ్వే-శ్రాద్ధాగ్రమందుఁ బ్రవేశించువారు. విశ ప్రవేశనే-వారలు పదుగురు. వసుబంధులు, క్రతుదక్షులు, కాలకాములు, ధురివిరోచనులు, పురూరవాద్రవులు అనువారలు. ౨. వసవః, ఉ-పు. ఆహత్య వసంతీతి వసవః -కూడుకొని యుండువారు. వస నివాసే వారలెనమండ్రు. ఆవుఁడు, ధ్రువుఁడు, సోముఁడు, అధ్వరుఁడు, అనిలుఁడు, ప్రత్యూషుఁడు, అనలుఁడు, ప్రభాసుఁడు అనువారలు. ౩. తుషితాః. తుష్యంతీతి తుషితాః- సంతోషించువారలు. తుష తుష్టే. వారు ముప్పది యాఱ్ఱురు. ౪. భాస్వరాః ప. ఆభాస్వరాః. భాసంత ఇతి భాస్వరాః -అంతట ప్రకాశించువారు. భాస్వ దీప్తౌ వారు అఱువదినలువురు. ౫. అనిలాః అన్యంతే ప్రాణ్యంతేలోకా ఏభి రిత్యనిలాః- వీరిచే లోకములు ప్రాణయుక్తములుగాఁ జేయఁబడును గనుక అనిలులు, అన ప్రాణనే. ఇలా యాం న చరంతీతి వా - భూమియందు సంచరించనివారు. వారు ౪౯ డ్రు. ౬. మహారాజికాః. మహతీరాజిఃపక్షి ర్యేషాం తే- అధికమైన పక్షి గలవారు. వారు ౨౨౦. మహారాజశబ్దో యేషాం తే-మహారాజులనెడి శబ్దము గలవారు. ౭. సాధ్యాః. సాధ్యంతే ఆరాధ్యంత ఇతి సాధ్యాః-ఆరాధింపఁబడువారు. సాధ్యం సిద్ధిర్యేషా మస్తీతివా-సిద్ధి గలవారు. రాధ సాధ సంసిద్ధౌ. వారు ౧౨రు. మనుఁడు, హనుమంతుఁడు, విష్ణువు, ధర్ముఁడు, నారాయణుఁడు మొదలగువారు. ౮. రుద్రాః రోదయంత్య సురానితి రుద్రాః- దుష్టుల దుఃఖింపఁజేయువారు. రుదిర్ అశ్రువిమోచనే. రుజం దుఃఖం ద్రావయంతీతి వా -దుఃఖమును బోగోట్టువారు. ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. రుతం వేదాత్మకం శబ్దం కల్పాదౌ రువంతీతి వా-కల్పాదియందు వేదస్వరూపమైన శబ్దమును బలుకువారు. రుశబ్దే వీరు ౧౧ డ్రు. అజుఁడు ఏకపాదుఁడు, అహిర్బుధ్వుఁడు, త్వష్ట, రుద్రుఁడు, హరుఁడు, శంభుఁడు, త్ర్యంబకుఁడు, అపరాజితుఁడు, ఈశానుఁడు, త్రిభువనుఁడు అనువారలు ఈ ౯ గణదేవతల పేళ్లు.

విద్యాధరో ౨ వ్యరో యక్ష రక్షో గంధర్వ కింనరాః,

పిశాచో గుహ్యక స్సిద్ధో భూతో ౨ మీ దేవయోనయః.

11

విద్యాధరః. విద్యాయాః గుటికాఞ్జనాది విషయిణ్యాః ధరాః ధారకాః- గుటికాంజనాది విద్యలను ధరించిన జీమూతవాహనుఁడు మొద

లయినవారు. ఈ శబ్దము స్థలాంతరమందు జెప్పబడనిది గనుక లింగభేదము దెలియుటకై సమాసముగా జెప్పక జాతివివక్షచే 'విద్యాధరః' అని యేకవచనముగా జెప్పబడెను. అప్పురః ప్రభృతి శబ్దములు స్థలాంతరమందు లింగభేదము దెలియునట్లు చెప్పబడియున్నవి గనుక నిచ్చట ద్వంద్వసమాసముగా జెప్పబడినవి. ౧. అద్భుతస్ఫరస్తీతి అప్పురసః- నీటివలన బుట్టినవారు అప్పురసలు. ఊర్వశీప్రభృతులు. ౨. యక్ష్యంతే పూజ్యంతే యక్షాః- పూజింపబడువారు. యక్షులు కుబేరాదులు. యక్షపూజాయాం. ౩. రక్ష్యన్యేభ్యో రక్షాంసి- రక్ష పాలనే. వీరినుండి జంతువులు కాపాడబడును గాన రక్షస్సులు. విభీషణాదులు. ౪. సౌర భం గన్తం అర్హన్తి గన్తర్వాః- సువాసనను పొందువారు. అర్హ గతౌ-గంధర్వులు. హాహాహూహూ ప్రభృతులు. ౫. అశ్వముఖత్వాత్కృత్సితా నరాః కింనరాః గుఱ్ఱపుమోమ మ గలవారుగాన ఏవగింపదగినవారు కిన్నరులు. ౬. పిశాచాదిశబ్దములు ఇతర స్థలమందు జెప్పబడనిది గనుక విద్యాధరశబ్దమువలె లింగభేదము దెలియుటకై జాతివివక్షచేత నేకవచనముగా జెప్పబడినవి. పిశిత మశ్నంతీతి పిశాచాః-మాంసమును భుజించువారు-కుబేరానుచరులు. అశ భోజనే. ౭. గుహ్యాకః నిధీ న్గూహంతీతి గుహ్యాకాః - నిధులం గాచువారు. గుహూ సంవరణే. ప్రాయేణ గుహ్యం కుత్సితం కాయంతి వదంతీతి వా-తఱుచుగా గుత్సితముం బలికెడువారు. మాణిభద్రుడు మొదలైన నిధిపాలకులు. కైశభే. ౮. సిద్ధ. అణిమాదిసిద్ధిర్యేషామస్తీతి సిద్ధాః- అణిమాది సిద్ధి గలవారు. విశ్వావసు ప్రభృతులు. ౯. భూతః. భవన్తి ఇష్టం ప్రాప్ను వంతీతి భూతాః-బాలగ్రహదయః- ఇష్టము నొందెడి బాలగ్రహదులు. భూప్రాప్తౌ. ౧౦. అమీ దేవయోనయః- దేవా ఏవ యోని రుత్పత్తిస్థానం యేషాంతే, అమీ = వీరు, దేవయోనయః-దేవతలే యుత్పత్తిస్థానముగాగలవారు. అనంగా దేవతలవలన బుట్టినవారు. ఈ ౧౦. దేవతాభేదముల పేళ్లు.

అసురా దైత్యదైత్యేయ దనుజేంద్రారి దానవాః,

శుక్రశిష్యో దితిసుతాః పూర్వదేవాః సురద్విషః.

12

అసురాః. న విద్యతే సురా యేషాం తే - అమృతము లేనివారు. సురేభ్యో
౨ న్యే వా - దేవతలు గానివారు. యజ్ఞభాగాన్ని రస్యంత ఇతి

వా - యజ్ఞభాగము వలనఁ ద్రోయఁబడినవారు. అసు క్షేపణే. అసూఁ ప్రాణాఁ రాంతి గృహ్లాంతీతివా - ప్రాణముల గొనువారు. రా ఆదానే. ౧. దైత్యాః. దైతేయాః. దితేరపత్వాని దైత్యాః. దైతేయాశ్చ-దితికొడుకులు. ౨. ౩. దనుజాః. దానవాః, దనోర్జాతా దనుజా. దానవాశ్చ-దనువనెడి స్త్రీవలన బుట్టినవారు, దైత్యదానవులకు భేదము గలిగియున్నను అసురత్వసామాన్యముచేత నభేద కథనము. ౪. ౫. ఇంద్రస్యాయః ఇంద్రారయః-ఇ .పు. ఇంద్రునికి శత్రువులు. ౬. శుక్రస్య శిష్యా-శుక్ర శిష్యాఃశుక్రునికి శిష్యులు. ౭. దితే స్సూతాః దితిసుతాః-దితికొడుకులు. ౮. పూర్వం దేవపదేస్థితాః పూర్వదేవాః-పూర్వకాలమందు దేవపదమునందున్న వారు. ౯. సురాఁ ద్విషంతీతి సురద్విషః- ష-పు. దేవతలను ద్వేషించువారు. ద్విష అప్రీతో. ఈ ౧౦ రాక్షసులపేళ్లు.

సర్వజ్ఞః సుగతో బుద్ధో ధర్మ రాజ స్తథాగతః.

సమంతభద్రో భగవాన్మరజి ల్లోకజిజ్ఞనః.

13

షడభిజ్ఞో దశబలో ౨ ద్వయవాదీ వినాయకః.

మునీంద్రః శ్రీఘనః శాస్తా మునిః -

సర్వజ్ఞః. సర్వంజానాతీతి సర్వజ్ఞః - సమస్తము నెఱింగినవాఁడు. జ్ఞా అవబోధనే. ౧. సుగతః. శోభనం గతం జ్ఞానమస్య సుగతః-మంచి జ్ఞానము గలవాఁడు. సుష్టు అపునరావృత్త్యా మోక్షం గతః- లెస్సగా పునరావృత్తి లేక మోక్షమును బొందినవాడు. ౨. బుద్ధః. సర్వం క్షణికం బద్ధ్యతే బుద్ధః -సమస్తమును క్షణికముగా దలంచువాఁడు. బుధ అవగమనే. ప్రశస్తా బుద్ధిర్యస్య సః బుద్ధః- మంచి బుద్ధి గలవాఁడు. ౩. ధర్మరాజః. ధర్మస్య సత్వాహింసాదేః. రాజా-సత్యము అహింస మొదలుగా గల ధర్మములకు రాజు. ౪. తథాగతః. యథా పునరావృత్తిర్నభవతి తథా మోక్షం గతః- ఎట్లు పునరావృత్తి గలుగదో అట్లు మోక్షమునొందినవాడు. తథా సమ్యగ్గతం జ్ఞాన మస్మేతి తథాగతః- మంచిజ్ఞానముగలవాఁడు. యథామునయో మోక్షం గతా స్తథా మోక్షం గత ఇతివా - మునులెట్లు మోక్షమును బొందిరో అట్లు మోక్షమును బొందినవాడు. ౫. సమంతభద్రః. సమంతతః పుణ్యసంభారాత్ జ్ఞాన

సంభారాచ్చ భద్రః శ్రేష్ఠః - పుణ్యసంభారము వలనను జ్ఞాన సంభారము వలనను శ్రేష్ఠుడు. సమంతం సంపూర్ణం భద్రం మంగళమస్మ్యేతి వా- సంపూర్ణమైన శుభము గలవాఁడు. ౬. భగవాన్ త.పు. శ్లో. “మహాత్మ్యస్య సమగ్రస్య ధైర్యస్య యశసశ్రియః జ్ఞానవైరాగ్య యోశ్చైవ షణ్ణాం భగ” ఇత్యక్షభగో ౨స్యాస్తీతి. భగవాన్ - సంపూర్ణమైన మాహాత్మ్యము, ధైర్యము, కీర్తి, సంపద, జ్ఞానము, వైరాగ్యము అనునివి భగవని చెప్పబడును అదిగలవాఁడు. ౭. మారం మన్మథం జయతీతి మారజిత్ -త. పు. మన్మథుని జయించినవాఁడు. మారాన్ కామక్రోధాదీన్ జయతి వా-కామక్రోధాదులను జయించినవాఁడు. బౌద్ధాస్తుస్కంధమారః క్లేశమారో మృత్యుమారో దేవపుత్ర మారశ్చేతి చతురోమారానాహుః. తాన్ జయతీతివా- బౌద్ధులచే జెప్పఁబడెడు స్కంధమారాదుల జయించినవాఁడు. ౮. లోకజిత్ లోకం తపసాజయతీతి- లోకమును తపస్సుచే జయించినవాఁడు. ౯. జినః జయతి భవం జినః సంసారమును జయించెడివాఁడు. జి జయే. ౧౦. షట్ అభిజ్ఞాః యస్యసః షడభిజ్ఞః-దివ్యదృష్టి, దివ్యశ్రోత్రము, పూర్వనివాసానుస్మృతి, పరచిత్తజ్ఞానము, అప్రత్యక్షవిషయజ్ఞానము, వియద్గనాగమన వ్యూహోదిలక్షణమైన బుద్ధి అను నీ యాఱు అభిజ్ఞలు గలవాఁడు. దశబలః. దశ బలాని బుద్ధ్యాదీని యస్యసః-బుద్ధి, క్షాంతి, వీర్యము, ధ్యానము, జ్ఞానము, కృప, శీలము, బలము, దానము, ఉపేక్ష అనెడు పదిబలములు గలవాడు, అద్వయం జీవాత్మ పరమాత్మనో రభేదం వదతీతి అద్వయవాదీ. న-పు. జీవాత్మ పరమాత్మలకు నభేదమును జెప్పెడువాడు. వద వ్యక్తాయాం వాచి. ౧౩. వినాయకః. సర్వాన్ వినయతి హిత మనాశాస్తీతి వినాయకః- ప్రాణులకు హితమును బోధించువాడు. ణీర్ష ప్రాపణే. ౧౪. మునీంద్రః. మునీనా మింద్రః శ్రేష్ఠః-మునులలో శ్రేష్ఠుడు. ౧౫. శ్రీఘనః. శ్రీయా యోగవిభూత్యాఘనః పూర్ణః- యోగసంపద చేత నధికుఁడు. ౧౬. శాస్త్రా. ఋ-పు. దుష్టాన్ శాస్త్ర శిక్షతీతి శాస్త్రా-దుష్టులను శిక్షించువాడు. శాసు అనుశిష్టే. ౧౭. మునిః ఇ.పు. సర్వధర్మాణాం మననాన్మునిః - సర్వధర్మముల నెఱుంగుటవలన ముని. మన అవబోధనే. ఈ ౧౮ బుద్ధదేవునిపేళ్లు.

శాక్యముని స్తుత్యః.

14

స శాక్యసింహ స్సర్వాధినిధి శౌద్ధోద నిక్షసః,

గౌతమ శ్చార్క బంధుత్వ మాయాదేవీసుతత్వ సః.

15

శాక్యమునిః. ఇ.పు. శాకవనవాసిత్వాచ్చాక్యః. శాక్యశ్చాసౌ మునిశ్చ శాక్యమునిః. శాకవృక్షప్రతిచ్ఛన్నం. వాసం యస్మాచ్చ చక్రిరే, తస్మాదిక్ష్యాకు వంశ్యాన్తే శాక్యా ఇతి భువి స్మృతాః. శాకవనమందుండువాడు. శకదేశేషు జాతో మునిః- శకదేశములయందుఁ బుట్టిన ముని. ౧. శాక్యసింహః. శాక్యేషు సింహఃశ్రేష్ఠః- శాక్యులలో శ్రేష్ఠుడు. ౨. సర్వాధినిధిః. సర్వార్థేషు సిద్ధో నిష్పన్నః- అన్నిపనులయందు గృతార్థుడైనవాడు. ౩. శౌద్ధోదనిః. ఇ-పు. శుద్ధం న్యాయ పరిశుద్ధం ఓదనం భుజ్యే శుద్ధోదనః, తస్యాపత్యం శౌద్ధోదనిః-న్యాయపరిశుద్ధమైన అన్నమును భుజించువాని కొడుకు. ౪. గౌతమః. గౌతమస్య శిష్యాశ్చాక్యా గౌతమా ఇత్యుచ్యతే, తద్వంశావతీర్ణత్వా ద్బుద్ధో ౨పి గౌతమముని శిష్యులు గనుక శాక్యులు గౌతములు. ఆ వంశమందుఁ బుట్టినవాఁడు. ౫. అర్కవంశత్వాత్ అర్కబంధుః. ఉ-పు. సూర్యవంశమున జనించుటవలన అర్కబంధువు. ౬. మాయాదేవ్యాస్సతః మాయాదేవీసుత - మాయాదేవికొడుకు. ఈ ౭ శాక్యముని పేళ్లు.

బ్రహ్మత్వ భూః సురజ్యేష్ఠః పరమేష్ఠీ పితామహః,

హిరణ్యగర్భో లోకేశ స్సయంభూశ్చతురాననః.

16

ధా తాబ్జయో నిర్దుహిణో విరిశ్ఙ్ఘిః కమలాననః,

సప్తా ప్రజాపతి ర్వేధా విధతా విశ్వప ద్విధిః.

17

(శతానన్త శ్శతధృతిర్విరిశ్ఙ్ఘో విరిశ్ఙ్ఘనః.)

బ్రహ్మ.న-పు. బృంహతి వర్ధయతి ప్రజా ఇతి బ్రహ్మ-ప్రజలను వృద్ధి బొందించువాడు. బృహి వృద్ధి. ౧. ఆత్మభూః. ఉ-పు. ఆత్మనా భవతీ త్యాత్మభూః-తనంతటఁ బుట్టినవాఁడు. ౨. సురాణం జ్యేష్ఠః సుర జ్యేష్ఠః- దేవతలలోఁ బెద్దవాడు. ౩. పరమే ఉత్కృష్టే పదే బ్రహ్మ లోకాభ్యే తిష్ఠతీతి పరమేష్ఠీ-న-పు. ఉత్కృష్టస్థానమం దుండెడువాఁడు. ప్తా గతినివృత్తై. ౪. పితామహః. పితృణాంః పితా-పితృణా మపి

జనయి తేత్సర్థః. పిత (తండ్రు)ల బుట్టించినవాడు. ౧. హిరణ్యగర్భః. హిరణ్యమయో గర్భో యస్యసః హిరణ్యగర్భః- హిరణ్యమయమైన గర్భము గలవాడు. హిరణ్యం గర్భో యస్యేతి వా-గర్భమందు హిరణ్యము గలవాడు. ౬. లోకేశః. లోకానాం చతుర్దశలోకానా మీశః- పదునాల్గులోకములకు ప్రభువైనవాడు. ౭. స్వయంభూః. ఊ-పు. స్వయం భవతీతి స్వయంభూః- తనంతటనే పుట్టినవాడు. భూసత్తాయాం. ౮. చతురాననః. చత్వారి ఆననాని యస్య సః-నాలుగుముఖములు గలవాడు. ౯. ధాతా. ఋ.పు. సర్వం దధాతీతి ధాతా - సమస్తమును ధరించినవాడు. దుధాజ్ ధారణ పోషణయోః. ౧౦. అబ్జయోనిః. ఇ.పు. అబ్జం విష్ణునాభికమలం యోని రుత్పత్తిస్థానం యస్యసః- విష్ణునాభికమలమే ఉత్పత్తి స్థానముగా గలవాడు. ౧౧. ద్రుహిణః. ద్రుహ్యతి హింసత్య సురేభ్యో ద్రుహిణః- అసురులకు హింసచేయువాడు. ద్రుహ జిహ్వాం సాయాం. ౧౨. విరించిః-ఇ-పు. విరచయతి భూతాని విరించిః- భూతములను సృజించువాడు. విభిః హంసైః రిచ్యతే ఉహ్యత ఇతి వా-వి శబ్దము పక్షి వాచకము గనుక హంసలచేత వహింపబడువాడు. ౧౩. కమలాసనః. కమలం ఆసనం యస్య సః-కమలము ఆసనముగా గలవాడు. ౧౪. సృజతీతి స్రష్టా. ఋ-పు. సృజించువాడు. సృజ విసర్గే. ౧౫. ప్రజానాం పతిః, ప్రజాపతిః. ఇ-పు. ప్రజలకు బ్రభువు. ౧౬. విధతి సృజతీతి వేధాః-స-పు. సృజించువాడు. విధ విధానే. ౧౭. విదధాతి సర్వం విధాతా-ఋ-పు. సర్వము జేయువాడు. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయో. ౧౮. విశ్వం సృజతీతి విశ్వసృట్ - జ-పు. విశ్వమును సృజించువాడు. సృజ విసర్గే. ౧౯. విదధాతీతి విధిః- ఇ-పు. సర్వము జేయువాడు. ౨౦. ఈ బ్రహ్మపేక్షు.

విష్ణుర్వారాయణః కృష్ణో వైకుంఠో విష్ణురత్రవాః,

దామోదరో హృషీకేశః కేశవో మాధవః స్వభూః.

18

దైత్యులిః పుండరీకాక్షో గోవిందో గరుడధ్వజః,

పీతాంబరో ౨ చ్యుతః శార్ఙ్గీ విష్ణుకేసో జనార్దనః.

19

ఉపేంద్ర ఇంద్రావరజ శ్చక్రపాణి శ్చతుర్భుజః,

పద్మనాభో మధురిపు ర్వాసుదేవ స్త్రివిక్రమః.

20

దేవకీనందన శౌరిః శ్రీపతిః పురుషోత్తమః,

వనమాలీ బలిధ్వంసీ కంసారాతి రధోక్తజః.

21

విశ్వంభరః కైటభజి ద్విధుః శ్రీవత్సలాంఛనః,

(గదాగ్రజో ముంజకేశో దాశార్హ్యో దశరూపభృత్).

విష్ణుః. ఉ-పు. విశ్వం వేవేష్టి వ్యాప్నోతీతి విష్ణుః- విశ్వమును వ్యాపించి యుండువాడు. విష్ణు వ్యాప్తై. ౧. నారాయణః నరన్యేదంనారం అవతారేషు నారం వపురయత ఇతి నారాయణః- నరసంబంధమైన శరీరము నారము. అవతారములయందు నరశరీరమునుబొందువాడు. అయగతౌ. నారా ఆపః అయనం స్థానం యస్యసః-నారమనగా జలము అది స్థానముగా గలవాడు నరనమూహో నారం తస్యాయనమితి వా, తదయనమన్యేతివా-నర సమూహమునకు స్థానమయినవాడు. లేక నర సమూహము నివాసముగా గలవాడు. రాశ్మజాః అయంతే నిర్గచ్ఛంతే యస్మా త్తనారాయణః. రాయణాదన్యః అరాయణః, అరాయణోనభవతీతి నారాయణః-శబ్దగమ్య ఇత్యర్థః-ఎవనివలన శబ్దములు బయలువెడలుచున్నవో అతడు రాయణుడు. రాయణుడు గానివాడు అరాయణుడు. అరాయణుడు గానివాడు నారాయణుడు. అనగా శబ్దగమ్యుడనుట. రైశబ్దే. ౨. కృష్ణః సర్వంకరోతీతి కృష్ణః- అన్నిటిని జేయువాడు. దుకృజ్ కరణే. దైత్యాః కర్షతీతి వా-దైత్యులను నలిపివేయువాడు. కృష్ణ విలేఖనే-కృష్ణవర్ణ త్వాద్వా-కృష్ణవర్ణుడు గనుక కృష్ణుడు. ౩. వైకుంఠః కస్మింశ్చిన్మన్వంతరే వికుఠాయాంమాతరి జాతత్వాద్వై కుంఠః - ఒకానొక మన్వంతరమున వికుంఠ యను తల్లియందు నవతరించె గావున వైకుంఠుడు. ౪. విష్ణురశ్రవాః. స-పు. విష్ణురే ఇవశ్రవసీ కర్ణాయస్యసః - దర్భముడి వంటి చెవులు గలవాడు. విష్ణురే అశ్వత్థతరౌ శ్రూయత ఇతివా- అశ్వత్థవృక్షము నందు వినబడువాడు. విష్ణురాకారో రోమావర్తః శ్రవసి యస్యసః - విష్ణురాకార మైనరోమావర్తము చెవియందుగలవాఁడు విష్ణురం వ్యాపనశీలంశ్రవః కీర్తిర్యస్యసః-వ్యాపనశీలమైన కీర్తిగలవాడు. ౫. దామోదరః. ఉదరే దామయస్యేతి దామోదరః. ఉదరమందు తులసిమాలిక గలవాడు. దామ్నాఉదరే మాత్రా బద్ధః - బాల్యమందు యశోదచేత పలుపున నుదరమందుఁ గట్టబడిన

వాఁడు. ౬. హృషీకేశః. హృషీకాణా మింద్రియాణామీశః - ఇంద్రియములకు నీశ్వరుఁ
డు. ౭. కేశవః. శోభనాః కేశాః యస్యసః-మంచి వెండ్రుకలు గలవాడు. కేశిన
మసురం హతవానితి-కేశి యను నసురుని జంపినవాఁడు. కశ్చ ఈశశ్చ కేశౌ,
తావస్మిన్ స్త ఇతి వా. తదుక్తం శ్లో.క ఇతి బ్రహ్మణో నామ ఈశో ౨ హం
సర్వదేహినాం, అవాం తవాంగే సంభూతౌ తస్మా త్కేశవ నామవానితి
హరివంశే-బ్రహ్మరుద్రులు ఈయనయందు జనించిరి గనుక కేశవుడు. కశ్చ అశ్చ
ఈశశ్చ కేశ్వాః, తే సంత్యస్మిన్నితి కేచిత్ - బ్రహ్మవిష్ణురుద్రులు ఈయన
యందుండుటవలనఁ గేశవుఁ డని కొందఱు. ౮. మాధవః. మాయాః లక్ష్మణః
ధవః - లక్ష్మీదేవికి భర్త. యదోర్జ్వాయా స్పుత్రో మధుః, తద్వంశ జత్వాన్మాధవః
- యదువనెడివాని పెద్దకొడుకు మధుఁడు; అతని వంశమునఁ బుట్టినవాఁడు.
మధూయతే శత్రూనితివా-శత్రువులఁ గంపింపఁజేయువాఁడు. ధూర్జ కంపనే.
౯. స్వభూః ఊ-పు. స్వే నాత్మనా జాయత ఇతి స్వభూః-తనంతఁదానే పుట్టినవాఁ
డు. ౧౦. దైత్యానామరిః దైత్యారిః-ఇ-పు. దైత్యులకు శత్రువు. ౧౧. పుండరీకాక్షః
పుండరీకే ఇవ అక్షిణీ యస్య సః- తెల్లదామరవంటి కన్నులు గలవాడు. పుండరీకం
హృత్కమలం అక్షిణీ త్యాప్నోతీతివా-హృదయకమలమును వ్యాపించియుండువాఁ
డు. అక్షూ వ్యాప్తోగా. ౧౨. గాంభూమిం ధేనుం స్వర్గం వేదం వా విన్దతి ఇతి
గోవిందః - భూమిగాని, గోవునుగాని, స్వర్గమునుగాని, వేదమునుగాని పొందెడువాఁ
డు. ౧౩. గరుడధ్వజః. గరుడః ధ్వజః యస్య సః - గరుత్మంతుఁడే ధ్వజముగాఁ
గలవాఁడు. ౧౪. పీతాంబరః. పీత మంబరం యస్యసః - పచ్చని వలువ గలవాఁ
డు. ౧౫. అచ్యుతః. నాస్తి చ్యుతం స్థలనం స్వపదాద్యస్యసః - తన చోటునుండి
భ్రంశము నొందనివాఁడు. ౧౬. శృంగస్యం వికారః శార్ఙ్గం ధనుః. తదస్యాస్తీతి
శార్ఙ్గీ మనెడి విల్లు గలవాఁడు. ౧౭. విష్వక్సేనః. విష్వక్సమంతతః వ్యాప్తా సేనా
యస్య సః - అంతట వ్యాపించిన సేన గలవాఁడు. ౧౮. జనార్దనః.
సముద్రమధ్యవర్తి నో జననామ్నో ౨ సురా నర్దితవానితి జనార్దనః సముద్రమధ్యమం
దుండెడు జనులనెడు నసురులఁ బీడించినవాఁడు. ప్రకయకాలే స్ఫుర్వానపి అర

యతీతి వా జనార్దనః - ప్రళయకాలమం దెల్ల జనులను బీడించువాడు. అర్థపీడనే.
 ౧౯. ఉపేంద్రః. ఇంద్ర ముపగతః అనుజత్వా దుపేంద్రః- ఇంద్రునికి తమ్ముడు
 గనుక ఉపేంద్రుడు. ఇంద్రరక్షణాయ తత్సమీపే స్థితో వా -ఇంద్రుని రక్షించుటకై
 అతనియొద్ద నున్నవాడు. ఇంద్రలోకా దుపరితిష్ఠతీతి వా ఉపేంద్రః- ఇంద్రలోకమున
 కంటె పైలోకమందుండువాడు. ౨౦. ఇంద్రస్య అవరజః. ఇంద్రావరజః-ఇంద్రునికి
 దమ్ముడు. చక్రపాణిః. ఇ-పు. చక్రం పాణౌ యస్యసః - చక్రము హస్తము నందు
 గలవాడు. ౨౧. చతుర్భుజః చత్వారో భుజా యస్యసః - నాలుగు భుజములు
 గలవాడు. ౨౩. పద్మనాభః. పద్మం నాభౌ యస్యసః- పద్మము నాభియందు గలవా
 డు. ౧౪. మధో రసురస్య రిపుః మధురిపుః -ఉ - పు. మధు వనెడి రాక్షసునికి
 శత్రువు. ౨౫. వాసుదేవః. వసుదేవ స్యాపత్యం పుమాః - వసుదేవుని కుమారుడు.
 వసంత్యస్మి జగంతీతి వాసుః - వాసుశ్చసౌ దేవశ్చ వాసుదేవః - అన్ని జగములు
 తనయందు గల దేవుడు. వస నివాసే. జగతి వస త్యయమితివా జగమున
 నంతట నుండు దేవుడు. తదుక్తం. శ్లో. వసత్యాత్మా జగత్య త్ర తస్మి న్వసతి వా
 జగత్, స వాసుదేవ ఇత్యాది. ౨౬. త్రివిక్రమః, బలిబంధనకాలే త్రిషు లోకేషు
 త్రయో విక్రమాః పాదన్యాసాః యస్య సః - బలిబంధనకాలమందు మూ
 డులోకములను మూడడుగులచే గప్పినవాడు. క్రము పాదవిక్షేపే. ౨౭. దేవక్యాః
 నందనః దేవకీనందనః - దేవకీదేవి కొమారుడు. ౨౮. శూర ఇతి వసుదేవస్య
 పితాతస్య గోత్రాపత్యం శౌరిః- ఇ-పు. శూరుడనగా వసుదేవునితండ్రి, అతని
 మనుమడు. ౨౯. శ్రీపతిః. ఇ - పు. శ్రీయః లక్ష్మ్యాః పతిః లక్ష్మీదేవికి భర్త.
 ౩౦. పురుషే మాత్రమః పురుషోత్తమః - పురుషుల యం దుత్తముడు.
 ౩౧. వనమాలీ. న. పు. శ్లో. ఆపాదపద్మం యామా లా వనమాలేతి సా మతా,
 ఇతి కళింజః సా అస్యాస్తీతి వనమాలీ -పాదములదాక వ్రేలెడు పుష్పమాలిక గలవాడు.
 ౩౨. బలిధ్వంసీ. న-పు. బలినం ధ్వంసితం శీలమస్యేతి-బలి నణచినవాడు. ధ్వంసు
 అవస్రంసనే. ౩౩. కంసారాతిః. ఇ-పు. కంసస్య అరాతిః - కంసుని శత్రువు.
 ౩౪. అధోక్షజః, అధఃకృతాని అక్షాణ్డ్రియాణి యస్మి కర్మణి తద్యథా తథా

జాతః. తదుక్తం. శ్లో. 'యస్యేంద్రియం ప్రమథితం ప్రమదా న శక్తా' ఇతి ఇంద్రియములను అధఃకరించి జనించినవాడు. అధోక్షాణాం జితేంద్రియాణాం జాయతే ప్రత్యక్షీభవతీతి వా అధోక్షజః-జితేంద్రియులకు ప్రత్యక్ష మగువాడు. అధఃకృతం అక్షజం ఇంద్రియజన్య జ్ఞానం యేనేతి వా- ఇంద్రియజన్యజ్ఞానమును అధఃకరించినవాడు. ౩౧. విశ్వంభరః. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరః-విశ్వమును భరించినవాడు. ౩౨. కైటభజిత్. త-పు. కైటభమసురం జితవాః - కైటభుఁ డనెడి యసురుని జయించినవాడు జి జయే. ౩౩. విధుః ఉపు విధ్యతి ప్రత్యర్థిన ఇతి విధుః శత్రువులను వ్యధపెట్టువాడు. ౩౪. శ్రీవత్సలాంఘనః. శ్రీవత్సోనామ వక్షఃస్థలే మహాపురుష లక్షణో రోమావర్త విశేషః సపవ లాఞ్చనం యస్యసః - వక్షః స్థలమందు మహాపురుషలక్షణమైన శ్రీవత్స మనెడు మచ్చ గుఱుతుగాఁ గలవాడు-ఈ ౩౯ విష్ణుదేవుని పేళ్లు.

వసుదేవో ౨ స్య జనక స్స ఏవా వానక దుందుభిః

22

అస్య = ఈ కృష్ణదేవునియొక్క, జనకః = తండ్రి, వసుదేవః = వసుదేవుడు, స ఏవ = ఆ వసుదేవుడే, ఆనకదుందుభిః = ఆనకదుందుభి యనఁబడును. వసుదేవః. వసుభిర్ధనైద్దీవ్యత ఇతి వసుదేవః-ధనములచే బ్రకాశించువాడు. ౧. అనకదుందుభిః. ఇ-పు. అస్య జన్మకాలే దేవతాభి రాన కాశ్చ దుందుభయశ్చ వాదితా ఇత్యానక దుందుభిః - ఇతని జన్మకాలమున దేవతలచేత ఆనకములును, దుందుభులను వాయింపఁబడినవి. ౨. వసుదేవుని పేళ్లు.

బలభద్రః ప్రలంబఘ్నో బలదేవో ౨ చ్యుతాగ్రజః,

రేవతీరమణో రామః కామపాలో హలాయుధః.

23

నీలాంబరో రోహిణేయ స్తాలాంకో ముసలీ హలీ,

సంకర్షణ స్సీరపాణిః కాళిందీ భేదనో బలః.

24

బలభద్రః. బలేన భద్రః శ్రేష్ఠః - బలముచేత శ్రేష్ఠుడు. ౧. ప్రలంబఘ్నః. ప్రలంబ మసురం హతవాః - ప్రలంబుఁ డను రాక్షసుని జంపినవాడు. ౨. బలేన దీవ్యతీతి బలదేవః- బలముచేతఁ బ్రకాశించువాడు. ౩. అచ్యుతాగ్రజః అచ్యుత స్వాగ్రజో జ్యేష్ఠః - అచ్యుతునికి అన్న. ౪. రేవతీరమణః. రేవత్యాంరమణః పతిః- రేవతిదేవికి భర్త. ౫.

రామః. రమయతి మోదయతి రూపసంపదేతి రామః - రూపసంపద చేత
సంతోషింపఁజేయువాఁడు. రము క్రీడాయాం. ౬. కామపాలః. భక్త
కామాన్వాలయతీతి కామపాలః- భక్తుల కోరికలను దీర్చువాఁడు. కామం స్మరం
పాలయతి ఆత్మజత్వాత్కామపాలః కొమారుఁ డగుట వలన మన్మథుని
భాలించువాడు. హలాయుధః. హలం లాంగలం వలన ఆయుధం యస్య సః-
నాఁగేలు ఆయుధముగాఁ గలవాఁడు ౮. నీలాంబరః. నీల మంబరం వాసో యస్యసః
- నల్లని వలువ గలవాఁడు. ౯. రోహిణ్యే. రోహిణ్యా అపత్యం- రోహిణీదేవి
కొడుకు. ౧౦. తాలాంకః. తాల వృక్షాకృతి రంకో ధ్వజో యస్యసః -
తాళవృక్షాకారమైన ధ్వజము గలవాఁడు. ౧౧. ముసల మాయుధ మస్యాస్త్రీతి
ముసలీ. న-పు. రోఁకలి ఆయుధముగాఁ గలవాఁడు. ౧౨. హల మస్యాస్త్రీతి
హలీ. న-పు. నాఁగలి యాయుధముగాఁ గలవాఁడు. ౧౩. శత్రూఁ ప్రళయే
జనాన్వాసంకర్షతీతి సంకర్షణః-శత్రువులను లేక ప్రళయమందు సర్వజనులఁ
గాని సంహరించువాఁడు. ౧౪. సీరపాణిః ఇ-పు. సీరం లాంగలం పాణో యస్య
సః- నాఁగేలు హస్తమందుఁ గలవాఁడు. ౧౫. కాళిందీం యమునాం హలేన
భిన్నతీతి కాళిందీ భేదనః-హలముచేతఁ గాళిందీ నదిని భేదించినవాఁడు.
౧౬. బల మస్యాస్త్రీతి బలః-బలము గలవాఁడు. ఈ ౧౭ బలదేవుని పేళ్లు.

మదనో మన్మథో మారః. ప్రద్యుమ్నో మినకేతనః,

కందర్వో దర్పకో ౨ నంగః కామః పంచశరః స్మరః.

25

శంబరారి ర్మనసిజః కుసుమేషు రనన్యజః,

పుష్పధన్వా రతిపతి ర్మకరధ్వజ ఆత్మభూః.

26

(శృంగారయోనిః శ్రీపుత్రః శూర్పకారాతి రిత్యపి,)

బ్రహ్మసూర్విశ్వకేతుః స్యాత్ -

మదనః. మదయతీతి మదనః-మదింపజేయువాఁడు. మదీ హర్ష గ్లేషనయోః.

౧. మననం మత్ చేతనా తాం మథతీతి మన్మథః- బుద్ధిని గలియఁ బెట్టువాఁడు.
మంథ విలోడనే. ౨. మారయతి విరహిజనం మారః -విరహిజనులను జంపువాడు.
మృజ్ ప్రాణత్యాగే. ౩. ప్రకృష్టం ద్యుమ్నం బలమస్య ప్రద్యుమ్నః- ప్రకృష్టమైన బలము
గలవాఁడు. ౪. మీనకేతనః మినః కేతనం ధ్వజో యస్య సః- మత్స్యము టెక్కిము

గాఁ గలవాఁడు. కందర్పః. కం కుత్సితే య్యయం. కుత్సితో దర్పోయస్యసః
 కందర్పః- కుత్సితమైన దర్పము గలవాఁడు. కం సుఖం తద్వత్స దర్పో యస్యసః
 - సుఖవంతులయందు దర్పించువాఁడు. కేబ్రహ్మణ్యపి ధృష్టవాః కందర్పః-
 బ్రహ్మమీదనుగూడ దర్పించినవాఁడు. ౬. దర్పయతీతి దర్పకః- గర్వింపఁ
 జేయువాఁడు ౭. అనంగః. న విద్యతే అంగం యస్యసః - శరీరములేనివాఁడు.
 ౮. కామః. కామ్యతే అనేన కామః - వీనిచేత కోరఁబడును. ౯. ఉన్మాదన తాపన
 శోషణ స్తంభన సమ్మోహనాఖ్యాః పంచశరాః యస్యసః పంచశరః - ఉన్మాదన
 తాపన శోషణ స్తంభన సమ్మోహనములను నైదు బాణములు గలవాఁడు.
 ౧౦. స్మరః. స్మరయ త్యత్కణ్ఠయతీతి స్మరః - కాముకులను కామినులను తొందర
 పెట్టువాఁడు. స్మృ ఆధ్యానే. ౧౧. శంబరారిః. ఇ-పు. శంబరస్యాసుర స్వారిః-
 శంబరుఁ డనెడి రాక్షసునకు శత్రువు. ౧౨. మనసి జాయత ఇతి మనసిజః-
 మనస్సునందుఁ బుట్టెడువాఁడు. ౧౩. కుసుమేషుః. ఉ-పు. కుసుమాన్యేవ ఇషవో
 యస్యసః- పుష్పములే బాణములుగా గలవాఁడు. ౧౪. అనన్యజః. మనసో య
 న్యస్మాన్న జాయత ఇత్య నన్యజః, మనస్సునకంటె నన్యస్థల మందుఁ బుట్టనివాఁడు.
 ౧౫. పుష్పధన్వా. న-పు. పుష్పం ధను రస్య పుష్పధన్వా-పుష్పములు ధనుస్సుగాఁ
 గలవాఁడు. ౧౬. రతేః పతిః రతిపతిః- రతీదేవికి భర్త. ౧౭. మకరద్వజః
 మకరోద్వజోయస్య సః-మకరము ద్వజముగాఁ గలవాఁడు. ౧౮. ఆత్మని మనసి
 భవతి త్యాత్మభూః ఊ-పు. మనస్సున బుట్టువాఁడు. ఆత్మనా స్వయమేవ భవతీతివా-
 తనంతతనే పుట్టువాఁడు. ౧౯. బ్రహ్మ తపః బ్రహ్మణం వా సువతి చాలయతీతి
 బ్రహ్మనూః-తపస్సుగాని బ్రహ్మనుగాని కలతపెట్టువాఁడు. ౨౦. ఋశ్యకేతుః. ఉ-పు.
 ఋశ్యో మృగవిశేషః కేతుర్యస్య సః-ఋష్య మను మృగము టెక్కెముగాఁ గలవాడు.
 విశ్వకేతుః- అనుపారమునందు - విశ్వవ్యాపీకేతు ర్ద్వితీయస్యసః- విశ్వవ్యాపకమైన
 తేజస్సు గలవాఁడు. ఈ ౨౧ మన్మథుని పేళ్లు.

అనిరుద్ధ ఉషాపతిః.

అనిరుద్ధః న నిరుద్ధ్యతే పరైరిత్యనిరుద్ధః - పరులచేత నడ్డగింపబడని
 వాఁడు. రుధిర్ ఆవరణే. ౧. ఉషాపతిః, ఇ - పు, ఉషా బాణసుతా,

తస్యాః పతిః - బాణాసురుని కూతురైన ఉషకు మగఁడు. ఈ ౨ అని రుద్ధుని పేళ్లు.

లక్ష్మీః పద్మాలయా పద్మా కమలా శ్రీర్ధుప్రియా.

27

(ఇందిరా లోకమాతా మా రమా ముగ్ధళదేవతా.

భార్గవీ లోకజననీ క్షీరసాగరకన్యకా.)

లక్ష్మీః. ఈసీ. లక్ష్మ్యతే సర్వో ౨ నయేతి లక్ష్మీః- ఈమెచేత సర్వము చూడబడుఁగాన లక్ష్మీ. లక్ష్మ దర్శనాంకనయోః. ౧. పద్మాలయా. పద్మ మాలయో యస్యాస్యా-పద్మమే ఇల్లుగాఁగలది. ౨. పద్మ మస్యాః కరే ౨ స్తీతి పద్మా-పద్మము హస్తమందు గలది. ౩. కమలమస్యా అస్తీతి కమలా-కమలము చేతియందు గలిగినది. ౪. శ్రీః. ఈసీ. శ్రయతి హరిమితి శ్రీః- విష్ణువు నాశ్రయించునది. శ్రీర్ష సేవాయాం. ౫. హరేః ప్రియా హరిప్రియా- హరికి ప్రియురాలు. ౬. అధికపారము. ఇందిరా లోకమాతా మా క్షీదాబ్ధితనయా రమా- ఇందతీ తీందిరా -పరమైశ్వర్యముక్తురాలు. ఇది పరమైశ్వర్యే. లోకానాం మాతా లోకమాతా- ఎల్ల లోకములకు తల్లి. మా. అస్మైవ నామ్న ఏకదేశగ్రహణం మేతి- లోకమాత యను నామముననే మా అని యేకదేశగ్రహణము. క్షీరాభేస్తనయా క్షీరాబ్ధితనయా- పాలకడలికూతురు. రమతఇతి రమా- క్రీడించునది. రము క్రీడాయామ్. ఈ ౯ లక్ష్మీకి నామములు.

శంభో లక్ష్మీపతేః పాంచజన్యః -

పాంచజన్యః సముద్రే తిమిరరూపచారిణః పరచజనాఖ్యస్యా సురస్య అస్థిజత్వా త్పాంచజన్యః- సముద్రమందు తిమిరరూపుఁడై సంచరించుచున్న పంచజనుఁ డనెడు రాక్షసునియొక్క అస్థివలనఁ బుట్టినది. ఈ ౧ విష్ణుశంఖము పేరు.

చక్రం సుదర్శనః

సుదర్శనః. అ. ప్న భక్తైస్సుఖేన దృశ్యత ఇతి సుదర్శనః- భక్తులచేత సుఖముగాఁ జూడఁబడునట్టిది. శోభనం దర్శన మస్మేతి వా.

కౌమోదకీ గదా

స్వర్గవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కౌమోదకీ. ఈ.సీ.కుం=భూమిం, మోదయతి = హర్షయతీతి కుమోదకో విష్ణుః తస్యేయం కౌమోదకీ - భూమిని సంతోషింపఁజేయు విష్ణుని సంబంధమయినది. ఈ ౧ విష్ణుని గద పేరు.

ఖడ్గో నందకః

నందయతి దేవా నితి నందకః - దేవతలను సంతోషపెట్టునది. ఈ ౧ విష్ణుని ఖడ్గము పేరు.

కౌస్తుభో మణిః.

28

(చాప శ్చార్ణ మురారేస్తు శ్రీ వతో లాఙ్ఘనం మతమ్.)

కౌస్తుభః కుంస్తోభత ఇతి కుస్తుభో హరిః, తస్యాయం కౌస్తుభః- భూమిని నిలిపిన విష్ణుని సంబంధమైనది. విష్ణుభస్తమ్భే.కుంస్తుభ్నాతి వ్యాప్నోతీతి కుస్తుభస్సముద్రః- తత్ర భవతీతివా కౌస్తుభః-సముద్ర మందుఁ బుట్టినది. ఈ ౧ విష్ణువుయొక్క మణిపేరు. విష్ణువు ధనుస్సు శా ర్ణము. పుట్టుమచ్చ శ్రీవత్సము.

గరుత్మా గరుడ స్తార్క్య వైనతేయః ఖగేశ్వరః.

నాగాంతకో విష్ణురథ స్సుపర్ణః పన్నగాశనః.

గరుతః పక్షా అస్య సంతీతి గరుత్మా. త-పు. టెక్కలు గలవాఁడు. ౧. గరుద్భిః డయత ఇతి గరుడః- టెక్కలచేత నెగసెడివాఁడు. డీజ్ విహాయసాగతౌ. గిరతి సర్పానితివా- సర్పములను భక్షించువాడు. గృ నిగరణే. ౨. తృక్షస్య ఋషే రపత్యం తా ర్క్యః- తృక్షుండను మునికొడుకు. ౩. వినతాయా అపత్యం వైనతేయః - వినతకొడుకు. ౪. ఖగానా మీశ్వరః ఖగేశ్వరః- పక్షుల కీశ్వరుడు. ౫. నాగానా ముతకః నాగాంతకః-సర్పములకు నాశకుఁడు. ౬. విష్ణో రథః విష్ణురథః విష్ణువునకు వాహనమైనవాఁడు. ౭. శోభనాని పర్ణాని పక్షాయస్యసః సుపర్ణః-మంచిటెక్కలు గలవాఁడు. ౮. పన్నగా అశనం యస్య సః పన్నగాశనః సర్పము లన్నముగా గలవాఁడు. ఈ ౯ గరుత్మంతుని పేళ్లు.

శంభు రీశః పశుపతి శ్శివశ్శూలీ మహేశ్వరః,

ఈశ్వర శ్శర్వ ఈశాన శ్శంకర శ్చంద్ర శేఖరః.

30

భూతేశః ఖండపరశు ల్గిరీశో గిరిశో మృడః,

మృత్యుంజయః కృత్తివాసాః పినాకీ ప్రమాథాభిపః.

31

ఉగ్రః కపర్దీ శ్రీకంఠ శ్శీతికంఠః కపాలభృత్,
వామదేవో మహాదేవో విరూపాక్ష స్త్రిలోచనః.

32

కృశానురేతా స్సర్వజ్ఞో ధూర్జటి ర్నీలలోహితః,
హరః స్కరహరో భగ్గస్త్యంబక స్త్రిపురాంతకః.

33

గంగాధరో ౨ ంధకలిపుః క్రతుధ్వంసీ వృషధ్వజః,
వ్యోమకేశో భవో భీమః స్థాణూ రుద్ర ఉమాపతిః.

34

(అష్టమూర్తి రహిర్బుధో మహాకాలో మహానటః.)

శంభుః. ఉ-పు. శం సుఖం భవ త్యస్మాత్ శంభుః-శ మృనంగా సుఖము. అది యీయనవలన గలుగుగాన శంభువు. భూసత్తాయాం. శంప్రాప్తవానితి వా, పరమానందరూపో నిత్యం విద్యత ఇత్యర్థః - సుఖరూపియై యుండువాడు. భూప్రాప్తా వాత్మనేపదీ. ౧. ఈష్టే ఈశః- ఐశ్వర్యముక్తుడు. ఈశ ఐశ్వర్యే. ౨ పశూనాంజీవానాం పతిః పశుపతిః. ఇ-పు. పశువులనగా ప్రమథులు, జంతువులు, వానికి ప్రభువు. పశవః క్షేత్రజ్ఞాః తేషాం పతిఃత్రాత్రా సంసారబంధనాత్ -పశువులనగా జీవులు, వారిని సంసారబంధమువలన రక్షించువాడు. ౩. శివః శామ్యతిపరమా నందరూపత్వాన్నిర్వికారో భవతీతి శివః- బ్రహ్మానందస్వరూపుఁడును నిర్వికారుండును గనుక శమించియుండువాఁడు. శేరతే సజ్జన మనాం సృష్టినితి వా-ఇతనియందు సజ్జనమనస్సు లుండును. శేతే సజ్జన మనస్సితి సాధువుల మనస్సుల యందు శయించియుండువాఁడు. శీజ్ స్వప్నే. శివం కల్యాణం తద్యోగా ద్వా-శివ మనగా శుభము దానితోఁ గూడినవాఁడు. శివప్రదత్వా ద్వా- శుభముల నిచ్చువాఁడు. ౪. శూలమస్మాస్తీతి శూలీ. న.పు. శూలమనేడి ఆయుధము గలవాఁడు. ౫. మహేశ్వరః. మహేశ్వాపా వీశ్వరశ్చ - శ్రేష్ఠుడైన యీశ్వరుండు. ఈశ ఐశ్వర్యే. ౬. ఈష్ట ఇతీశ్వరః-ఐశ్వర్యముక్తుడు. (పభుత్వము గలవాఁడు). ౭. శర్వః. ప్రళయే భూతానిశ్చవాతి హీనస్తీతి శర్వః-ప్రళయమందు భూతములను హింసించువాఁడు. శృహింసాయాం. ౮. ఈష్టే ఈశానః - ఐశ్వర్యముగలవాఁడు. ౯. శం సుఖం కరోతీతి శంకరః-సుఖమును గలుగఁజేయువాఁడు. డు కృజ్ కరణే. ౧౦. చంద్రశేఖరః.

చంద్రః శేఖరఃశిరోభూషణం యస్య-చంద్రుడు శిరోభూషణముగాఁ గలవాడు .
 ౧౦. భూతేశః. భూతానాం ప్రమథానా మిశః- ప్రమథగణములకు నీశ్వరుడు.
 ౧౧. ఖండపరశుః. ఉ.పు. ఖణ్డయతీతి ఖణ్డః ఖణ్డః పరశుర్యస్య సః ఖణ్డపరశుః-
 ఖండించెడు గండ్రగొడ్డలి గలవాఁడు. ఖండపర్శుః అని రూపాంతరము. ఖండ
 భేదనే. ఖండః ఖండితః పరశురిత్యసురో ౨నేనేతివా-పరశు వనెడు రాక్షసుఁడు
 ఇతనిచే ఖండింపఁబడెను. కదాచిత్తండితో ౨స్య పరశురితి వా- ఒకానొకప్పుడు
 ఈయన పరశువు ఖండిత మాయెను. ౧౩. గిరేః కైలాసస్యేశః గిరీశః- కైలాసమున
 కీశ్వరుడు. ౧౪. గిరౌ శేతే గిరిశః - కైలాస మందు శయనించువాఁడు. శీజే
 స్వప్నే. ౧౫. మృదతి సుఖయతి భక్తా నితి మృడః - భక్తుల సుఖింపఁ జేయువాఁడు.
 స్వయం సుఖీ వా - తాను సుఖము గలవాఁడు. మృడ సుఖినే. ౧౬. మృత్యుం
 జయతీతి మృత్యుంజయః - మృత్యువును గెలిచినవాఁడు. జి జయే. ౧౭. కృత్తిశ్చర్య
 వాసో ౨స్య కృత్తివాసాః. స-పు. చర్మము వస్త్రముగాఁ గలవాఁడు. ౧౮. పినాక
 ఇతి ధనురస్యా స్తీతి పినాకీ. న - పు. పినాక మనెడి విల్లు గలవాఁడు.
 ౧౯. ప్రమథానా మధిపః ప్రమథాధిపః- ప్రమథగణములకు నధిపుఁడు.
 ౨౦. ఉగ్రత్వా దుగ్రః- భయంకరుఁడు. ౨౧. కపర్దో ౨ స్యాస్తీతి కపర్దీ. న- పు.
 కపర్ద మనెడి జటాజూటము గలవాఁడు. ౨౨. శ్రీకంఠః. కాలకూటభరణజా శ్రీ
 శోభా కంఠే యస్య సః - కాలకూటమును భరించుటవలనఁ గలిగిన శ్యామశోభ
 కంఠమందుఁ గలవాఁడు. ౨౩. శితిః కృష్ణవర్ణః కంఠో యస్యసః శితికంఠః -
 నల్లనికంఠము గలవాడు. శితిః కంఠే యస్యేతి వా - కంఠమున నలుపు గలవాఁడు.
 ౨౪. కపాలం విభర్తితి కపాలభృత్. త-పు. కపాలమును భరించినవాడు. భృజ్
 భరణే. ౨౫. వాముః శ్రేష్ఠ స్స చాసౌ దేవశ్చ వామదేవః- శ్రేష్ఠుడైన దేవుఁడు.
 వామపార్శ్వే ధృతా దేవీయస్య సః - ఎడమ ప్రక్కను ధరింపఁబడిన భార్య గలవా
 ఁడు. వామయా దీవ్యతీతి వా-స్త్రీచే బ్రకాశించువాఁడు. దివ్ క్రీడావిజీగీషా వ్యవహార-
 ద్యుతి స్తుతిమోద మద స్వప్న కాంతిగతిషు. వక్రత్వాద్వామస్స చాసౌ దేవశ్చేతి
 వా-వక్రత్వము గల దేవుఁడు. ౨౬. మహాం శ్చాసౌ దేవశ్చ మహాదేవః - శ్రేష్ఠుఁ

దైన దేవుడు. ౨౭. విరూపాణి రవిచంద్రాగ్ని రూపత్వా త్రివిధాని అక్షీణి - యస్య సః విరూపాక్షః సూర్యచంద్రాగ్ని రూపము లగుటవలన మూడువిధములైన కన్నులు గలవాడు. ౨౮. త్రిణిలోచనాని యస్యసః త్రిలోచనః మూడుకన్నులు గలవాడు. ౨౯. కృశానురగ్నిః రేతోయస్య సః కృశానురేతాః. స-పు. అగ్నిరూపమైన రేతస్సు గలవాడు. ౩౦. సర్వం జానా తీతి సర్వజ్ఞః-సర్వము నెఱింగినవాడు. జ్ఞా అవబోధనే. ౩౧. ధూర్భారతా జటిః జటా యస్మైతి ధూర్జటిః ఇ-పు. భారమైన జడలు గలవాడు. ౩౨. నీలలోహితః. జుహ్వతో బ్రహ్మణో లలాటస్పేదజం తేజో ౨గ్నా నిపత్య నీలం సల్లోహిత మభూత్. తతో ౨యం జాత ఇతి నీలలోహితః బ్రహ్మహోమము చేయునపుడు లలాటస్పేదమువలన గలిగిన తేజము అగ్నియందుంబడి నీల వర్ణమై పిమ్మట రక్తవర్ణమాయెను. అందువలన బుట్టినవాడు గనుక నీలలోహితుడు. నీలః కంఠే లోహితః కేశే వ్యస్మైతి వా-కంఠమందు నీలవర్ణంబును కేశములయందు రక్తవర్ణంబును గలవాడు. ౩౩. హరతి ప్రళయే సర్వమితి హరః- ప్రళయకాలమున సర్వమును హరించువాడు. భక్తానా మార్తిం హరతీతి వా - భక్తులపీడను హరించువాడు. హృత్ హరణే. ౩౪. సర్మం మన్మథం హరతీతి స్మరహరః - మన్మథుని సంహరించినవాడు. ౩౫. భర్తతే కామకాలా దీనితి భర్గః - కామకాలాదులను కాలపాకమును బొందించినవాడు గనుక భర్గుడు. భృజీ భర్జనే. ౩౬. త్రిణి అంబికాని లోచనాని యస్య సః త్ర్యంబకః- మూడుకన్నులు గలవాడు. త్రయాణాం లోకానామంబకః పితా- ముల్లోకములకు దండ్రీ. ౩౭. త్రిపురాణా మంతక స్త్రిపురాంతకః- త్రిపురములకు నాశకుడు. ౩౮. గంగాయాః ధరః గంగాధరః- గంగను ధరించినవాడు. ౩౯. అంధక స్యాసురస్య రిపుః. ఉ- పు. అంధకాసురునికి శత్రువు. ౪౦. క్రతుం దక్షయజ్ఞం ధ్వంసితుం శీలమస్మైతి క్రత్యు ధ్వంసీ. స-పు. దక్షయజ్ఞమును జెఱిచినవాడు. ధ్వంసు అవస్రంసనే. ౪౧. వృషో ధ్వజో యస్య సః వృషధ్వజః- వృషభము ధ్వజముగా గలవాడు. ౪౨. వ్యోమ్ని కేశాః యస్య సః వ్యోమ కేశః- ఆకాశమున నిండియున్న తలవెండ్రుకలు గలవాడు. ౪౩. భమః

భవతి భవతేవా సర్వమితి భవః- అంతయుఁ దానయగువాఁడు. ౪౪. బిభే త్యస్మాత్ త్రైలోక్యం భీమః-ముల్లోకము లితనివలన భయపడును గనుక భీముఁడు. ఇతి భీ భయే. ౪౫. ప్రళయే యితి తిష్ఠతీతి స్థాణుః- ప్రళయమందు నుండువాఁడు. స్థా గతి నివృత్తై. ౪౬. రోదయతి శత్రూః రుద్రః- శత్రువులను దుఃఖపెట్టువాఁడు. స్వయం రురో దేతివా. రుదిర్ అశ్రువిమోచనే, ఏకదా బ్రహ్మనురోధేన ప్రాప్త జన్మ పరిగ్రహో యసౌరురో దేతి పురాణప్రసిద్ధిః- ఒకానొకప్పుడు బ్రహ్మవలన జన్మమును బొందినవాడై దుఃఖించెను గనుక రుద్రుఁడు. రుదం రోదనం ద్రావయ తీతివా-దుః ఖమును బోగొట్టువాఁడు. ద్రు గ్రతౌ. ౪౭. ఉమాయాః పతిః ఉమాపతిః -పార్వతీదేవికి భర్త. ఈ ౪౮. శివుని పేళ్లు.

కపర్దో ౨ స్య జటాజూటః

ఆస్య = ఈ శివునియొక్క జటాజూటః = జటాసమూహము, కపర్దః = కపర్దమని, ఉచ్యతే = చెప్పఁబడుచున్నది. కపర్దః కేన సుఖేన జలేన వా పరం పూర్తిం దదాతీతి కపర్దః-సుఖముచే నిండించునది. పర్వ పూరణే. ఈ ౧ శివుని జటాజూటము.

పినాకో ౨ జగవం ధనుః,

పినాకః. త్రిపురదాహకాలే శరజ్వాలాజాలైర్నాకం పిహితవాః పినాకః. తదా మేరుధనుస్త్వాత్ - త్రిపురదహనకాలమందు శరజ్వాలలచేత స్వర్గమును గప్పినది గనుక పినాకము. ౧. అజగవాస్థివికారత్వా దజగవం. అ-న. అజగవముయొక్క అస్థివికారమైనది. ఈ ౨ శివుని విల్లు పేళ్లు.

ప్రమథాః స్యుఃపారిషదాః

ప్రమథంతి శత్రూః ప్రమథాః - శత్రువులను మఢించువారు. మంథ విలోడనే. ౧. పరిషది సాధవః పారిషదాః. తే చండీశ్వరనంది మహా కాళ భృంగ్యాదయః - సభయందు సాధువులు. వారు చండీశ్వరప్రభృతులు. ఈ ౨. ప్రమథగణముల పేళ్లు.

బ్రాహ్మీత్యాద్యాస్తు మాతరః.

35

(బ్రాహ్మీ మాహేశ్వరీ చైవ కౌమారీ వైష్ణవీ తథా,

వారాహీ చైవ చేంద్రాణి చాముండా సప్తమాతరః.)

బ్రాహ్మద్యాః మాతరః, రుద్రపరిచర్యాశీలాః. మాంతి పరిచ

ర్యాం మాతరః. ఋ-సీ. శివునికి పరిచర్యలు సేయువారు. మాజ్ మానే వర్తనేచ. తా సృష్ట. (బ్రహ్మసంబంధినీ బ్రాహ్మీ, మహేశ్వరసమ్బంధినీ మహేశ్వరి, కుమారసమ్బంధినీ కౌమారీ, విష్ణుసంబంధినీ వేష్ణవీ, వరాహస్యేయం వారాహీ, ఇంద్రసంబంధినీ ఇంద్రాణీ, చాముండనామాసుర సంహారిణి చాముండా, వీని యర్థము స్పష్టము.) ఈ ౭ క్రమముగా బ్రాహ్మీ మొదలగు శక్తుల పేళ్లు.

విభూతి ర్భూతి రైశ్వర్య మణిమాదిక మష్టధా,

(అణిమా మహిమా చైవ గరిమా లఘిమా తథా,

ప్రాప్తిః ప్రాకామ్య మీశత్వం వశిత్వం చాష్టభూతయః.)

విశేషేణ భవతీతిః, విభూతిః, భూతిశ్చ. ఇ-సీ. విశేషముగాఁ గలుగునట్టిది. ౧. ౨. ఈశ్వరస్వభావ ఐశ్వర్యం. అ-న. ఈశ్వరభావము. ౩. సా భూతి రణిమాదిభేదే నాష్టధా - ఆ యైశ్వర్యము అణిమాది భేదముచేత నెనిమిది విధములు. అణిమా, అణుత్వం సూక్ష్మతయా యా లభ్య తే సా అణిమా, మహత్త్వేన మహిమా, గురుత్వేన గరిమా, లఘుత్వేన లఘిమా, యయా ఇష్టప్రాప్తిస్సా ప్రాప్తిః, ఇచ్ఛయా నిర్విఘ్న సంచారశక్తిర్యేన తత్త్వాకామ్యం, సర్వాతిశాయిత్వ మీశత్వం, స్వాధీనేంద్రి యత్వం వశిత్వం. ఇవి అష్టైశ్వర్యములు.

ఉమా కాత్యాయనీ గౌరీ కాళీ హైమవతీశ్వరీ.

36

శివా భవాని రుద్రాణీ శర్వాణీ సర్వమంగళా,

అపర్ణా పార్వతీ దుర్గా మృదానీ చండి కాంబికా.

37

(ఆర్యా దాక్షాయణీ చైవ గిరిజా మేనకాత్మజా.)

ఉమా. ఆ-సీ. ఉ ఇత్యనేన సంబోధ్య మా ఇత్యనేన తపసో మాత్రా నిషిద్ధత్వాదుమా. ఉ = ఓ బిడ్డా, మా = వలదు. అని యిట్లు తల్లి చేచ దపస్సువలన నిషేధింపఁబడెను గనుక ఉమ. అవతీత్యమా- రక్షించునట్టిది. అవరక్షణే. ౧. కతి అయనాని మోక్షమార్గా స్సంతీతి విచారయతీతి కత్యయనః. తస్యగోత్రా పత్యంకాత్యాయనీ - మోక్ష మార్గంబు లెన్నిగలవనీ విచారించువాఁడు కత్యయనుఁడు. ఆ ఋషి గోత్రమందేఁ బుట్టినది. ౨. గౌర

వర్ణత్వాద్గౌరీ ఈ-సీ. గౌరవర్ణము గలది. ౩. కాళవర్ణత్వాత్కాశీ-నీల వర్ణముగలది. ౪. హిమవత అపత్యం స్త్రీ హైమవతీ-హిమవంతుని కూతురు. ౫. ఈశ్వరస్య పత్నీ ఈశ్వరీ. ఈ-సీ. ఈశ్వరుని భార్య. ౬. శివం మంగళ మస్యా అస్తీతి శివా - శుభము గలది. శివస్య పత్నీ తివా శివా - శివుని భార్య. ౭. భవస్య పత్నీ భవానీ భవుని భార్య. ౮. రుద్రస్య పత్నీ రుద్రాణీ - రుద్రునిభార్య. ౯. శర్వస్య పత్నీ శర్వాణీ. ఈ. సీ. శర్వునిభార్య. ౧౦. సర్వాణి మంగళాని యస్యాస్మా సర్వమంగళా - సమస్తమైన శుభములు గలది. ౧౧. తపసి పర్ణానామ పృథగ్నా దపర్ణా - పర్ణములైన భక్షింపక తపం బొనర్చినది. అపగత మృణం యయేతివా- పోగోట్టబడిన ఋణము గలది. ౧౨. పర్వత స్యాపత్యం స్త్రీ పార్వతీ. ఈ. సీ. పర్వతమునకు గూతురు. ౧౩. దుఃఖేన గంతుం శక్యతే దుర్గా - కష్టముచే నెఱుగదగినది. దుర్గం వనగిరిరూప మావాసోయ స్యా స్మా- వనాదిదుర్గము స్థానముగాఁ గలది. ౧౪. మృడస్య పత్నీ మృడానీ. ఈ సీ. మృదుని భార్య. ౧౫. చండతి కుప్యతీతి చండికా - కోపము గలది. చడికోపనే. చండాసురమథనాద్యా- చండాసురునిఁ జంపినది. ౧౬. జగన్మాతృత్వా దంబికా-లోకములకు దల్లి. అంబతే జనయతి సర్వ మంబికా - సమస్తమును జనింపఁజేయునది. అంబ జననే. ౧౭. (శ్రేష్ఠత్వా దార్యా - శ్రేష్ఠురాలు. దక్షస్యాపత్యం దాక్షాయణీ -దక్షునికూతురు. గిరే ర్జాతా గిరిజా-పర్వతమువలనఁ బుట్టినది. మేనకాయాః ఆత్మజా మేనకాత్మజా- మేనక కూతురు.) ఈ ౧౭ పార్వతీదేవి పేళ్లు.

వినాయకో విఘ్నరాజ ద్వైమాతుర గణాధిపాః,

అప్యేకదంత హిరణ్మ లంబోదర గజాననాః.

౩౮

వినయతి శిక్షయతి దుష్టాః విఘ్నాంశ్చేతి వినాయకః - దుష్టులను విఘ్నములను శిక్షించువాఁడు. నీళ్ ప్రాపణే. విగతో నాయకః ప్రభుర్యస్య స్వతంత్ర త్వాత్-స్వతంత్రుఁడౌటవలనఁ దనకు నితర ప్రభువు లేనివాఁడు. ౧. విఘ్నానాం రాజా విఘ్నరాజః -విఘ్నములకు రాజు. ౨. ద్వయో ర్మాత్రో రుమాగంగయో రపత్యం ద్వైమాతురః-గంగా పార్వతులకు నిద్దణికినిఁ గుమారుడు. ౩. గణానాం ప్రమథాదీనామధిపో గణాధిపః- ప్రమథాదిగణములకు నాయకుఁడు. ౪. కార్తికేయోత్పా

టితైకదంతత్వా దేకో దంతో యస్య స ఏకదంతః - కుమారస్వామిచే నొకదంతము పెఱికివేయఁబడెను గనుక నేకదంతుడు. ౫. హేరుద్ర సమిపే రంబతే తిష్ఠతీతి హేరంబః - రుద్రునియొద్ద నుండువాఁడు. ఋ గతౌ. హేరతే వర్ధయతి భక్తానితివా-భక్తుల వృద్ధిబొందించువాఁడు. హేవృద్ధౌ. ౬. లంబ ముదరం యస్య సః లంబోదరః - వ్రేలెడి బొజ్జగలవాడు. ౭. గజస్యేవ ఆననం యస్య సః గజాననః- ఏనుఁగు మొగము వంటి మొగముగలవాడు. ఈ ౮ వినాయకుని పేళ్లు.

కార్తికేయో మహాసేన శ్రరజన్మా షడాననః,

పార్వతీనందన స్కంద స్సేనానీ రగ్నిభూర్భూహః.

39

బాహులేయస్తారకజి ద్విశాఖ శ్శిఖివాహనః,

షాన్ముతుర శ్శక్తిధరః కుమారః క్రౌంచదారణః.

40

(భృంగీ భృంగిలట స్తుండినంబినౌ నంబికేశ్వరే,

కర్మమోఢీ తు చాముండా చర్మముండా తు చర్మికా.)

కృత్తికానా మపత్యం కార్తికేయః- షట్కృత్తికల కొడుకు. ౧. మహతీ సేనా యస్య సః మహాసేనః- గొప్పదండు గలవాఁడు. ౨. శరాభ్యేతృణే జన్మ యస్య సః శరజన్మా. న-పు. తెల్లునందు జన్మించినవాఁడు. శరే జలే వా జన్మ యస్య సః - ఉదకమందు జన్మించినవాఁడు. ౩. అగ్ని పతీనాం షణ్ణాం స్తస్య పానార్థం షట్ ఆననాని యస్య సః షడాననః- అగ్ని భార్యలైన షట్కృత్తికలత్తి స్తస్యపానముఁ జేయుటకై యాఱుముఖముల ధరించినవాఁడు. ౪. పార్వత్యాః నందనః పార్వతీ నందనః - పార్వతీదేవి కొడుకు. ౫. స్కందయతి శత్రూన్ శోషయతీతి స్కందః-శత్రువుల శోషింపజేయువాఁడు. దేవస్త్రీదర్శదీశ్వర రేతసః స్కందతీతి స్కందః-దేవస్త్రీ దర్శనమువలనఁ వదలిన యీశ్వర రేతస్సువలనఁ బుట్టినవాఁడు. స్కందీర్ గతిశోషణయోః ౬. దేవసేనాం నయతి ప్రాపయతి సేనానీః. ఈ-పు.దేవసేనను నడిపించువాఁడు. ణీర్ష ప్రాపణే. ౭. అగ్నేర్భవతీ త్యగ్నిభూః. ఊ-పు. అగ్నివలనఁ బుట్టినవాఁడు. ౮. గూహతి పరాయు ధేభ్య ఆత్మసైన్యం గోపాయతీతి గుహః- తన సైన్యమును రక్షించుకొనువాఁడు. గుహా సంవరణే. ౯. బహులూనాం కృత్తికానా మపత్యం బాహులేయః-కృత్తికల కొడుకు. ౧౦. తారకం జితవాన్ తారకజిత్. త-పు.

తారకాసురుని జయించినవాడు. జి జయే. ౧౧. విశాఖానక్షత్రే జాతః విశాఖః - విశాఖనక్షత్రమందుఁ బుట్టినవాడు. వినా పక్షిణా మయూ రేణ శాఖతి వ్యాప్నోతీతి విశాఖః - పక్షియైన నెమిలిచేతఁ దిరుగువాడు. శాఖ్య శ్లాఖ్య వ్యాప్నో. ౧౨. శిఖీమయూరో వాహనం యస్య సః శిఖివాహనః - నెమిలి వాహనముగాఁ గలవాడు. ౧౩. షణ్ణాం మాతృణా మపత్యం షాణ్మాతురః - ఆర్వురు తల్లుల కొడుకు. ౧౪. శక్తేర్ధశ్శక్తిధరః - శక్తి యను నాయుధమును ధరించినవాడు. ౧౪. సదా బాలత్వాత్ కుమారః - ఎల్లప్పుడు బాలుఁడుగా నుండువాడు. కుత్సితా మారయతీతి వా - కుత్సితుల సంహరించువాడు. మృజ్ఞప్రాణత్యాగే. కౌ పృథివ్యాం మారయతి మన్మథవ దాచరతీతి వా - భూమియందు మన్మథునివలె సుందరుఁ డైనవాడు. కౌ పృథివ్యాం మాం లక్ష్మీం రాతి దదాతీతి వా - భూమి యందు సంపద నిచ్చువాడు. రాదానే. సదా బ్రహ్మచారిత్వా ధ్వా - ఎల్లప్పుడు బ్రహ్మచారి గనుక కుమారుఁడు. ౧౬. క్రౌంచాఖ్యం పర్వతం దారితవాః క్రౌంచదారణః - క్రౌంచపర్వతమును ప్రక్కలించినవాడు. దృఢ విదారణే. ౧౭. కుమారస్వామి పేళ్లు. (భృంగీత్యాదయో నందీశ్వరనామాని. కర్మమోటీత్యాదయః పరిచారికా నామాని - భృంగి మొదలైనవి నందీశ్వరునికిఁ బేళ్లు. కర్మమోటీ మొదలైనవి శివపరిచారికల పేళ్లు.)

ఇంద్రో మరుత్వా న్నఘవా బడౌజాః పాకశాసనః,

వృద్ధశ్రవాః సు(శు) నాసీరః పురుహూతః పురందరః.

41

జిష్ణు ర్దేఖర్షభశ్శక్త శ్శతమన్యు ర్దివస్సతిః,

సుత్రామా గోత్రభి ద్భజ్జీ వాసవో వృత్రహా వృషా.

42

వాసోఽపృతి స్సురపతిర్బలారాతి శ్శచీపతిః,

జంభభేదీ హరిహరాయ స్స్వారాణ్ణముచిసూదనః.

43

సంక్రన్ధనో దుశ్శవనస్తురాషా ణ్డేఘవాహనః,

(ప్రాచీనబర్హి రహిహా వృతనాషాట్సులో మజిత్.)

ఆఖండలః సహస్రాక్ష ఋభుక్షాః-

ఇందతీ తీంద్రః - వరమైశ్వర్యయుక్తుఁడు. ఇది వరమైశ్వర్యే,
౧. మరుతో దేవాః అస్య సంతీతి మరుత్వాః. త-పు. దేవతలు గలవాడు.

౨. మహ్యతే పూజ్యతే మఘవా. న-పు. పూజింపబడువాఁడు. మహాపూజాయాం. పా. మఖః యాగో ౨ స్వాస్తీతి మఖవాఁ. త-పు. యాగము గలవాఁడు. ౩ వేష్టితి విడం. వబయోరభేదా ద్భిదం వ్యాపనశీలం ఓజో యస్య సః బిడోజాః. స-పు. వ్యాపనశీలమైన తేజస్సు గలవాఁడు. బిడతీతి బిడం శత్రుభేదక మాక్రోశనం వా ఓజో యస్య సః శత్రువుల భేదించునట్టి, లేక ఆక్రోశింపఁ జేయునట్టి తేజస్సుగలవాఁడు. బిడ ఆక్రోశభేదనయోః. ౪. పాకం వృత్రాసురభ్రాతరం శాసితవాఁ పాకశాసనః - వృత్రాసురుని సోదురుఁడైన పాకాసురునిఁ జంపినవాఁడు పాకం గర్భం శిక్షితవాఁ-గర్భమును శిక్షించినవాఁడు. శాసు అనుశిష్టా. ౫. వృద్ధం శ్రవః కీర్తిరస్యః వృద్ధశ్రవాఃస-పు. ప్రవృద్ధమైన కీర్తిగలవాఁడు. వృద్ధైః శ్రూయత ఇతివా-వృద్ధులచే వినఁబడువాడు. వృద్ధేభ్యః శ్రవః హితశ్రవణం యస్య సః- వృద్ధులైన బృహస్పత్యాదుల వలన హితమును వినువాఁడు. శ్రు శ్రవణే. ౬. శోభనం నాసీరం యస్యసః సువసీరః- శ్రేష్ఠమైన సేనాగ్రభాగముగలవాఁడు. శవర్ణాది పాఠమునందు శునంతీతి శునాః, శున గతౌ. శునాస్సీరా లాంగలాని యేన సః-వరప్రదుఁడైన యెవనిచేత నాఁగేళ్లు కదులుచున్నవో అతఁడు శునాసీరుఁడు-శునా సృష్టుద్ధా స్సీరా యేనేతి వా-ఎవనిచేత నాఁగేళ్లు సమృద్ధములగుచున్నవో అతఁడు. శునాసీరౌ వాయుసూర్యా వస్యస్త ఇతి వా- వాయుసూర్యులు గలవాఁడు. ౭. పురు ప్రభూతం హూతం యజ్ఞేష్వాహ్వానం యస్య సః పురుహూతః-యజ్ఞములందుఁ బ్రచురమైన పిలుపు గలవాఁడు. పురు భూయిష్ఠం హూయతే యజ్ఞేషు-యజ్ఞములయందు మిక్కిలి పిలువబడువాఁడు. హూ దానాదనయోః. పురునామాన మసురం హతవానితివా-పురువనెడి రాక్షసునిఁ జంపినవాఁడు. ౮. పురాణి అరీణాం దారయతీతి పురందరః - శత్రుపురముల ప్రక్కలించినవాఁడు. దృఢవిదారణే. ౯. జయశీలో జిష్ణుః. ఉ-పు. జయించు శీలము గలవాఁడు. జి జయే. ౧౦. లేఖానాం దేవానా మృషభః లేఖర్షభః- దేవతలలో శ్రేష్ఠుడు. ౧౧ శక్నోతి దుష్టజయ ఇతి శక్రః- దుష్టజయమందు శక్తుడు. శక శక్తౌ. ౧౨. శతం మన్యవో యస్య శతమన్యః- ఉ-పు. నూఱు క్రతువులు గలవాఁడు. ౧౩. దివః పతిః దివస్పతిః. ఇ-పు. స్వర్గమునకుఁ

బ్రభువు. ౧౪. సుష్టు త్రాయత ఇతి సుత్రామా. న-పు. లోకముల లెస్సగా రక్షించువాడు. త్రైజ్ పాలనే. ౧౫. గోత్రాః పర్వతాః భినత్తీతి గోత్రభిత్. ద-పు. పర్వతముల భేదించినవాడు. భిదిర్ విదారణే. ౧౬. వజ్రో ౨ స్యాతివజ్రే. న-పు. వజ్రాయుధము గలవాడు. ౧౭. వసూని రత్నాన్యన్య సంతీతి వాసవః-రత్నములు గలవాడు. ౧౮. వృత్రాం హతవాః వృత్రహో. న-పు. వృత్రాసురుని జంపినవాడు. హనహింసాగత్యోః. ౧౯. వర్షతీతి వృషా. న-పు. వర్షించువాడు. వృషు నేచనే. ౨౦. వాస్తోః గృహక్షేత్రాదేః పతి రధిదేవతా వాస్తోష్పతిః- గృహ క్షేత్రాదులకు నధిదేవత. ౨౧. సురాణాం పతి స్సరవతిః-దేవతలకుఁ బ్రభువు. ౨౨. బలాఖ్యస్యాసురస్య అరాతి ర్బలారాతిః-బలాసురునికి శత్రువు. ౩౩. శచ్యాః పతి శ్శచీపతిః ఇ-పు. శచీదేవికి భర్త. ౧౪. జంభాఖ్య మసురం భిన్నతీతి జంభభేదీ. న-పుః. జంభాసురుని భేదించినవాడు. భిదిర్ విదారణే. ౨౫. హరయో హరితవర్ణాః హయాః యస్య సః హరిహయః-పచ్చని గుఱ్ఱములు గలవాడు. ౨౬. స్వః స్వర్గేరాజ త ఇతి స్వరాట్. జ-పు. స్వర్గమందుఁ బ్రకాశించువాడు. రాజ్య దీప్తా. ౨౭. నముచిం సూదితవాః నముచిసూదనః-నముచి యను రాక్షసుని హింసించినవాడు. సూద హింసాయాం. ౨౮. సంక్రందయతి రిపూనితి సంక్రందనః - శత్రువుల మొఱపెట్టించువాడు. కది క్రది ఆహ్వానేరోదనే చ. ౨౯. దుస్సహ శ్చ్యవనోనామ మునిర్యస్య స దుశ్చ్యవనః. చ్యవనోపా అశ్విభ్యాం స్వవృద్ధతా మపోహ్య తాభ్యాం యజ్ఞభగం కల్పితవాః, త మింద్రః కొపాద్ధంతం వజ్రాయుధం కరేణ గృహీత్వా తస్య తేజసా స్తబ్ధబాహు రభూదితి పౌరాణికీ కథా. తతో దుశ్చ్యవన ఇతి భావః-తన వజ్రాయుధమునకు సాధ్యుండుగాని చ్యవనముని గలవాడు. చ్యవనముని స్వర్వైద్యుల వలనఁ దనవృద్ధత్వముఁ బాపికొని, వారలకు యజ్ఞభాగముఁ గల్పించెను. అంతట నింద్రుండు కోపంబున చ్యవనమునిం జంపుటకై వజ్రాయుధమునెత్తి యాముషి ప్రభావముచే స్తబ్ధబాహుండయ్యెనని పురాణకథ గలదు గావున దుశ్చ్యవనుడు. ౩౦. తురం శత్రువేగం సహత ఇతి తురాపాట్. హ-పు. శత్రువేగమును సహించువాడు. షహ మర్షణే. ౩౧. మేఘా గజరూపధారిణ

ఐరవతాదయో వాహనం యస్య స మేఘవాహనః-గజ రూపధారులైన మేఘములు వాహనముగా గలవాడు. మేఘా నావిశ్యా వర్ష తీతివా -మేఘములందు బ్రవేశించి వర్షించువాడు. ౩౨. ఆఖండయతి అరీః భినత్తితి ఆఖండలః- శత్రువుల ఖండించు వాడు. ఖడి ఖండనే. ౩౩. సహస్ర మక్షీణి యస్య సః సహస్రాక్షః- వేయికన్నులు గలవాడు. ౩౪. ఋభూః దేవాః క్షిపతి కర్మసుప్రేరయతీతి ఋభుక్షాః. స-పు.తస్య తు పథి మధ్యభుక్షామాదితి ఆకారః. అంతాదేశేన పంథాఇతివ ద్రూపం-దేవతలఁ బనులయందుఁ బ్రేరేపించువాడు. క్షిప్రప్రేరణే. ఈ ౩౫ ఇంద్రుని పేళ్లు.

తస్య తు ప్రియా

44

పులోమజా శ చీంద్రాణీ

పులోమ్నా మునేర్జాతా పులోమజా-పులోమజా-పులోముఁడను ముని వలనఁ బుట్టినది. పురాణి లోమాని యస్య పులోమా. తస్మా జ్జాతేతివా-విస్తారమైన రోమములు గలవాడు పులోముఁడు. అతనికూతురు. జనీ ప్రాదుర్భావే. ౧. శచతి హంసవద్గచ్ఛతీతి శచీ- హంసవలె నడచునది. శచి శ్వచి గతౌ. ౨. ఇంద్రస్య పత్నీ ఇంద్రాణీ. ఈ-సీ. ఇంద్రుని భార్య. ఈ ౩ శచీదేవి పేళ్లు.

నగరీ త్వమరావతీ,

అమరా అస్యాం సంతీ త్వమరావతీ. ఈ-సీ. దేవత లిందు నివసించి యుందురు. ౧. ఇంద్రనగరి అమరావతి యనంబడు.

హయ ఉచ్చైశ్రవాః -

ఉచ్చైః శ్రవసీయస్య సః ఉచ్చైశ్రవాః స-పు. ఉన్నతములైన చెవులు గలది. ఉచ్చైః శ్రవః కీర్తిర్యస్య-ఉన్నతమైన కీర్తి గలది. ౧. ఇంద్రాశ్వము ఉచ్చైశ్రవ స్సనంబడును.

సూతో మాతలిః -

మతాని సుతకర్మాణి లాతి గృహ్లాతీతి మతలః, తస్మాపత్యం మాతలిః. ఇ-పు. సారథి కర్మలయందుఁ గల మతముల గ్రహించినవాడు. మతలుఁడు, వాని కొడుకు మాతలి. లా ఆదానే. ౧. ఇంద్రుని సారథి మాతలి యనంబడును.

నందనం వనమ్.

45

నందయతీతి నందనం అ-న. సంతోషింపజేయునట్టిది. టు నది సమృద్ధా.

౧. ఇంద్రునివనము నందన మనంబడును.

స్యాత్ ప్రాసాదో వైజయంతః -

ప్రశస్తాః వైజయంత్యః పతాకా అస్మిన్ సంతీతి వైజయంతః. ౧. ప్రశస్తము లైన టెక్కెములు గలది. ఇంద్రునిమేడ వైజయంత మనంబడును.

జయంతః పాకశాసనిః,

ఇంద్రుని కొమారుడు జయంతుఁ డనంబడును. జయంతి శత్రూనితి జయంతః - శత్రువుల జయించువాఁడు. జి. జయే. సౌందర్యేణ సర్వానభిభవతీతివా - సౌందర్యముచే నందఱిని బరిభవించువాఁడు. ౧. పాకశాసనస్యాపత్యం పాకశాసనిః. ఇ-పు. ఇంద్రుని కొడుకు. ౨.

ఐరావతో ౨ భ్రుమాతం గైరావ ణాభ్రము వల్లభాః.

46

ఇరా ఆప స్సంతి యత్ర స ఇరావాన్ సముద్రః, తత్రజాతః, ఐరావతః- ఇరము లనఁగా జలములు, అవిగలవాఁడు సముద్రుఁడు, అందుఁబుట్టినది. ౧. అభ్రే మాతంగః అభ్రమాతంగః - ఆకాశమం దుండెడి యేనుఁగు. అభ్రాత్మకోవా మాతంగః-మేఘస్వరూపమైన యేనుఁగు. ౨. ఐరావణః. ఇరా హాలా తత్ప్రధానం వన మిరావణం, తత్ర జాతః-కల్లుగల వనము ఇరావణము, అందుఁ బుట్టినది. ౩. అభ్రుమునామ్భూ హస్తిన్యాః వల్లభః అభ్రమువల్లభః- అభ్రమువనెడి ఆడుయేనుఁ గునకుఁ బి. ఐరావతశబ్దము మొదలు-౪ ఇంద్రుని-యేనుఁగు పేళ్లు.

ప్రాదినీ వజ్ర మస్త్రీ స్యాత్కులిశం భిదురం పవిః,

శతకోటి స్వరుశ్శంభో దంభోళ రశ నిర్వయోః.

47

ప్రాదతే శబ్దాయత ఇతి ప్రాదినీ. పా. ప్రాదనీ. ఈ-సీ. ప్రాద్యో ౨స్యా అస్తీతివా- మ్రోయుచుండునట్టిది. ప్రాద అవ్యక్తే శబ్దే ౧. వ్రజితి యాతిన ప్రతిహన్యత ఇతి వజ్రం-అడ్డము లేక పోవునట్టిది. వ్రజగతో. అస్త్రీతి కాకాక్షిన్యాయేన ఉభాభ్యాం సంబధ్యతే. తేన వజ్రకులిశ శబ్దయోః పుంలింగ మప్యస్తి. కులిశో మమ వక్షసీతి భట్టిః ౨. కుల్యతే సంతన్యతే కీర్తి రనేన కులిశం. అ -పు. కీర్తిని వృద్ధి బొందించునట్టిది. కుల సంతానే. కుం పృథివీం లేశయతీతి వా- భూమిని స్వల్ప

ముగా జేయునట్టిది. లిశ అల్పీభావే. కులౌ హస్తే శేతే తిష్ఠతీతివా-హస్తమున నుండునట్టిది. కులీఁ పర్వతాఁ శృతి పక్షచ్ఛేదేన తనూ కరోతీతివా - పర్వతముల టెక్కలు ఛేదించి స్వల్పముగాఁ జేయునది. శోతనూకరణే. ౩. భినత్తి శత్రుబలమితి భిదురం. అ-న. శత్రుసైన్యమును భేదించునట్టిది. భిదిర్ విదారణే. ౪. పుసాతి వైరమితి పవిః- వైరశుద్ధిని జేయునట్టిది. వైరశుద్ధి యనఁగాఁ బగదీర్చుకొనుట. పూజ్ పవనే. ౫. శతం కోటయౌ ధారాయస్య సః శతకోటిః. ఇ-పు. నూరంచులు గలది. ౬. స్వరతి శబ్దాయతే ఉపతాపయతి పరానితి వా స్వరుః. ఉ-పు. మ్రోయునట్టిది, లేక శత్రువులఁ దపింపఁజేయునట్టిది. స్వృశబ్దోప తాపయోః. శోభనా న్యరూంషి ధారా అన్యేతి వా- అరుస్సులనఁగా అంచులు, మంచియంచులు గలది .౭. శం శుభ మస్యాస్తిశంబః- శుభము గలిగినట్టిది. శత్రూఁ శమయ తీతివా-శత్రువులు నణఁచునట్టిది. శమ ఉపశమే. ౮. దంభా దాటోపాల్లీయత ఇతి దంభోళిః. ఇ-పు. అటోపమువలననే లయింపజేయునట్టిది. దభ్నాతి ఖేదయత్యరీనితి వా-శత్రువులను దుఃఖపెట్టునది. దంభహింసాయాం. ౯.(అత్ర రూపభేదేన జ్ఞాతలింగస్య శంబశబ్దస్య సాహచర్యా త్వరు దంభోళిశబ్దయోః పుంలింగయోః జ్ఞాతలింగస్వరుశబ్దసాహచర్యాత్పవిత్రతకోటిశబ్దయోః పుంలింగతాజ్ఞేయా. ఏవమన్యత్రాపి పరంపరయా సాహచర్యాల్లింగభేదో జ్ఞేయః.) అశనిః. ఇ-ప్ప. అశ్యతే భుజ్యతే త్రైలోక్యం మనేనేత్యశనిః- ముల్లోకము దీనిచే భుజింపబడున్నది. అశ భోజనే. ఈ ౧౦ వజ్రా యుధము పేళ్లు.

వ్యోమయానం విమానో ౨ స్త్రీ.

వ్యోమ్నియానం గమనం దేవానాంయేన త ద్వ్యోమయానం-దేవతలకు ఆకాశమందు గమనము దేనిచేతఁ గలుగునో అది. యాప్రాపణే. ౧. విశేషేణ మాంతి వర్తంతే దేవా అస్మిన్నితి విమానః. అ-ప్పు. దీనియందు దేవతలు విశేషముగా నుందురు. మాజ్ మానే వర్తనేచ. వినాపక్షిణామాన ముపమానం గమనే యస్యేతి వా-గమనమందు పక్షితో సాదృశ్యము గలది. ఈ ౨ దేవరథము పేళ్లు.

నారదాద్యా సురర్షయః.

నారదాదులు సురర్షు లనంబడుదురు, నారం నర సమూహం ద్యుతి

భినత్తి కలహప్రియత్వాన్నారదః. కలహప్రియుఁ డౌటవలన నర సమూహమును భేదించువాఁడు. దో అవఖండనే. నారం నరాణాం ధర్మం దదాతి ఉపదిశతీతి వా - మనుష్యులకు ధర్మము సుపదేశించువాడు. దుదర్శ దానే. తదాద్యా స్తుంబురు భరతదేవాదయః - ఇతడు మొదలైనవారు దేవ ఋషులు. సురాశ్చతే ఋషయశ్చ సురర్షయః ఇ-పు, దేవతలైన ఋషులు. సురాణాం ఋషయ ఇతి వా-దేవతలయొక్క ఋషులు. ఈ ౧ దేవ ఋషి పేరు.

స్వాత్మసాధన దేవసభా -

సుధర్మా. న-సీ. ప, ఆ -సీ శోభనో ధర్మో ౨ స్వామితి సుధర్మా - ఆకారాంతశబ్దేన సాహచర్యాద్వా, ఆకారాంతత్వేన రూపభేదాద్వా స్త్రీత్వం-మంచిధర్మము గలది. సహితా భాంతి సర్వే ౨ పృస్వామితి సభా. దేవానాం సభా దేవసభా - ఇందుఁ గూడుకొని ప్రకాశింతురు గనుక సభ. దేవతల యొక్క సభ దేవ సభ. భా దీప్తో . ఈ ౨ దేవ సభ పేళ్లు.

పీయూష మమృతం సుధా.

48

పీయత ఇతి పీయూషం-పానము చేయఁబడునది. పీర్ష పానే. ౧. నమృతా భవం త్యనేనేత్యమృతం- దీనిచేత మృతులు గారు. ౨. సుఖేన ధీయతే పీయత ఇతి సుధా-సుఖముగాఁ బానము చేయఁబడునది. ధేట్ పానే. ఈ ౩ అమృతము పేళ్లు.

మందాకినీ వియద్ధంగా స్వర్ణదీ సురదీర్ఘికా,

మంద మకతి కుటిలం గచ్ఛతీతి మందాకినీ. ఈ-సీ. మెల్లగా కుటిల గమనముచేచ బోవునది. అక అగ కుటిలాయాం గతో. వియతి గంగా వియద్ధంగా- ఆకాశమందుండెడి గంగ. స్వః స్వర్గే నదీ స్వర్ణదీ. ఈ-సీ. స్వర్ణమందుండెడి నది. ౩. సురాణాం దీర్ఘికా సురదీర్ఘికా-సురల యొక్క నదబావి. ఈ ౪ ఆకాశగంగ పేళ్లు.

మేరు స్ఫుమేరు ర్హేమాద్రీ రత్నసాను స్ఫురాలయః.

49

మినాత్యసురానితి మేరుః. ఉ-పు. అసురుల హింసించునది. మీఞ్ హింసాయాం. మినోతి క్షిపతి శిఖరైర్జ్యోతీంషీతి మేరుః- శిఖరములచే నక్షత్రాదుల వహించునట్టిది. డు మిర్ష ప్రక్షేపణే. ౧. సుష్మ మినోతీతి సుమేరుః. ఉ-పు. మేరు శబ్దమునకు గల యర్థమే సుమేరు శబ్దమునకు

నూహ్యంబు. ౨. హేమమయో ౨ ద్విర్వేమాద్రిః. ఇ-పు. బంగారు కొండ.
 ౩. రత్నమయా స్నానవో యస్య సః రత్నసానుః ఉ-పు. రత్నమయములైన
 చటులుగలది. ౪. సురాణా మాలయ స్సురాలయః - సురలకు స్థానము. ఈ ౫
 మేరుపర్వతము పేళ్లు.

పం చైతే దేవతరవో మందారః పారిజాతకః,

సంతానః కల్పవృక్షశ్చ పుంసి వా హరిం చందనమ్,

50

మదంతి మోదంతే అనేనేతి మందారః- దీనిచేత సంతోషింతురు. మది
 స్తుతి మోద మద స్వప్న కాంతి గతిషు. మంద్యతే స్తూయత ఇతివా-సోత్రము
 చేయఁబడునది. ౧. పారో ౨ స్తీతి పారీ. పారముదక మస్మీన్నస్తీతివా పారీ సముద్రః,
 తస్మాజ్జాతః పారిజాతః స ఏవ పారిజాతకః- సముద్రమువలన బుట్టినది.
 ౨. సమృక్షనోతి వాంఛిత మితి సంతానః- లెస్సగా నభీష్టము నిచ్చునట్టిది. తను
 విస్తారే. ౩. కల్పయతి వాంఛితమితి కల్పః, సచాసౌ వృక్షశ్చ కల్పవృక్షః-వాంఛిత
 ఫలములఁ గల్పించు వృక్షము. క్ల ప క్లప్తౌ. ౪. హరి మింద్రం చందయతి
 ఆహ్లాదయతీతి హరిచందనం. అ-పు. ఇంద్రుని సంతోషింపఁజేయునట్టిది. చది
 ఆహ్లాదే. పుంసివా. ఆ శబ్దము పుంలింగమును గలదు. ఏతే = ఈ, పంచ =
 అయిదును, దేవతరవః = దేవవృక్షము లనఁబడును. ఈ ౫. క్రమముగా
 దేవవృక్షముల పేళ్లు.

సనత్కుమారో వైధాత్రః -

సనత్ సనాతనో బ్రహ్మతస్య కుమారః సనత్కుమారః- బ్రహ్మకుఁ గుమారుఁ
 డు. సనత్ నిత్యం కుమారావస్థత్వాద్వా - ఎల్లప్పుడు కుమారావస్థయం దుండువాఁ
 డు. విధాతు రపత్యంః-వైధాత్రః విధాత కొమారుఁడు. ఈ ౨ బ్రహ్మకొడుకు పేళ్లు.

స్వర్వైద్యా వశ్వినీ సుతౌ,

నాసత్యా వశ్వినౌ దస్త్రౌ వాశ్వినేయౌ చ తా వుభౌ.

51

స్వః స్వర్గే వైద్యౌ స్వర్వైద్యౌ-స్వర్గమునందుండు వైద్యులు. ౧. అశ్వరూప
 ధారిణ్యా స్సారపత్న్యా స్సంజ్ఞాయా స్సుతౌ అశ్వినీ సుతౌ అశ్వరూపమును ధరించిన
 సంజ్ఞాయనుపేరు గల సూర్యుని భార్యకు సుతులు. సూర్యునిభార్య యగు సంజ్ఞాదేవి
 యశ్వరూపధారిణియై వీరలం గనె నని కథ గలదు. ౨. న విద్యతే అసత్యం యయో

స్తా నాసత్యే - అసత్యము లేనివారు. 3. అశ్విన్యాం జాతౌ అశ్వినౌ - అశ్వరూపము గల సంజ్ఞా దేవియందుఁ బుట్టినవారు. అశ్వినీ నక్షత్రే జాతావశ్వినౌ-అశ్వినీ నక్షత్రమందుఁ బుట్టినవారు. ప్రశస్తాః అశ్వాః అనయోః సంతీతి అశ్వినౌ సదా అశ్వారూఢత్వాత్-గుఱ్ఱములు గలవారు. ౪. దస్యతః క్షిపతో రోగానితి దస్రా. దసు ఉపక్షయే - రోగములను క్షయింపఁ జేయువారు. ౫. అశ్విన్యా అపత్యే ఆశ్వినేయౌ- అశ్వినీదేవి కొడుకులు. ఈ అశ్వినీదేవతల పేళ్లు; వీరిద్దఱు అమడలు.

స్త్రియాం బహుష్వప్సరసస్సర్వేశ్యా ఉర్వశీముఖాః.

(ఉర్వశీ మేనకా రంభా ఘృతాచీ చ తిలోత్తమా)

అద్భ్యుః సరంతీతి అప్సరసః స-సీ. బ. జలమందుఁ బుట్టినవారు. అపసారయంతి స్థాలయంతి ధైర్యా త్వర్వా నిత్యప్సరసః అందఱిని ధైర్యమువలన స్థలింపఁజేయువారు. ఆప్యంతే ప్రాప్యంతే పుణ్యకృద్భిరితి వా- పుణ్యముచేసినవారిచే బొందఁబడువారు. స్త్రియాం - స్త్రీలింగమందు. బహుషు- బహువచనమునందే ఈశబ్దమునకు ప్రయోగనియమము. ౧. స్వః స్వర్గే వేశ్యాః సర్వేశ్యాః- స్వర్గమందుండెడు వేశ్యలు. ౨. ఉర్వశీ. ఈ. సీ. ఉరు అధికం వష్టి ప్రకాశత ఇతి ఉర్వశీ. వశ కాంతౌ- మిక్కిలి ప్రకాశించునది. (పా. ఉర్వశీ. నారాయణస్య ఊరౌ ఉషితా ఉర్వశీ.) వస నివాసే - విష్ణువు తొడలయందున్నది. నారాయణస్య ఊరౌ ర్భత్వాద్వా- విష్ణువు తొడలయందుఁ బుట్టినది. సా ముఖం ఆదిర్యాసాం తాః రంభా తిలోత్తమాదయః- ఆపె మొదలుగాఁ గలవారు దేవవేశ్యలు. ఈ ౧ ఉర్వశి మొదలగు నచ్చరలపేరు.

హాహా హూహూశ్చైవమాద్యా గంధర్వాస్త్రి ది వాకసామ్.

52

హాహాహూహూ ఇత్యాలాపానుకారాన్నా మద్వయం. ఏకనామేతి కేచిత్. అవ్యయమితి శ్రీభోజరాజః. గానకాలేహా ఇతి శబ్దం జహాతి బహిర్నిస్సారయతి, ఉచ్చారయతీతి యావత్ హాహాః ఆ. పు. ఓహాక్ త్యాగే-గానము చేయునప్పుడు హా యను శబ్దమును పలికెడువాఁడు. హూ ఇతి హ్వయతీతి హూహూః ఊ. పు. హేజ్ సృర్ధాయాం-హూయని పాడెడువాఁడు. ఏవమాద్యా స్త్రిదివౌకసాం దేవానాం గంధర్వా

ఇత్యుచ్చంతే-వీరు మొదలగువారు దేవగంధర్వులు. గానం ధర్మః యేషాం తే గంధర్వాః పు. అర్వ పర్వ శర్వగతౌ - గానమే ధర్మముగా గలవారు, గంధర్వులనియును గలదు. ఈ ౧ దేవగాయకులకు పేరు.

అగ్నిర్వైశ్వానరో వహ్నిర్వీతిహోత్రో ధనంజయః,

కృపీటయోనిర్వలనో జాతవేదాస్తనూనపాతే. 53

బర్హిశ్శుష్ఠౌ కృష్ణవర్తా శోచిషేశ ఉషర్బుధః,

ఆశ్రయాశో బృహద్భానుః కృశనుః పావకో ౨ నలః. 54

లోహితాశ్వో వాయుసఖి శ్శిఖివా నాశుశుక్షణిః,

హిరణ్యరేతా హుతభు గ్దహనో హవ్యవాహనః. 55

సప్తార్చిర్దమునా శ్శుక్ర శ్చైత్రభానుర్విభావనుః,

శుచి రప్సిత్తమ్-

అగతి కుటిలం ఊర్ధ్వం వా గచ్ఛతీ త్యగ్నిః. ఇ-పు. అగ కుటిలాయాం గతౌ-ఊర్ధ్వముగా నైనను కుటిలముగానైనను జ్వలించువాడు. ౧. విశ్వానరస్య ఋషే రపత్యం వైశ్వానరః- విశ్వానరుఁ డను ఋషికి కొడుకు. ౨. వహతి ప్రాపయతి హవ్యమితి వహ్నిః. ఇ-పు. వహ ప్రాపణే-హవ్యమును దేవతలకుఁ జేర్చువాడు. ౩. వీతిః అశనం హోత్రం హవిః యస్యసః వీతిహోత్రః - వీతి యనఁగా అశనము. హోత్ర మనఁగా హవిస్సు. ఆ యశనమే హవిస్సుగా గలవాడు. హోత్రస్య హవిషోవీతి రశ్వ ఇవ వహనాద్వా- హవిస్సును గుఱ్ఱమువలె మోచికొనిపోయి దేవతల కిచ్చువాడు. వీతయః అశ్వాః హోత్రం హవ్య మశ్వమేధే యస్య సః - అశ్వమేధమునందు గుఱ్ఱములు హవిస్సుగాఁ గలవాడు. ౪. ధనంజయతీతి ధనంజయః. జి జయే-ధనమును జయించువాడు. ౫. కృపీట ముదకం యోనిః కారణం యస్య సః కృపీట యోనిః ఇ.పు. కృపీట మనఁగా ఉదకము; అది కారణముగాఁ గలవాడు. కృపీట స్యాంభసో యోనిః - ఉదకమునకు నుత్పత్తిస్థానము. ౬. జ్వలతీతి జ్వలనః, జ్వల దీప్తౌ-జ్వలించుఁ వాడు. ౭. జాతాః వేదాః యస్మాత్సః జాతవేదాః. స - పు. ఇతనివలన వేదములు పుట్టినవి. జాతేజాతే విద్యత ఇతి వా జాతవేదాః. విద సత్తాయాం - పుట్టిన దేహమునం దెల్లనుండువాడు. జాతం శుభాశుభం వేత్తీతివా, విద జ్ఞానే- పుట్టిన శుభాశుభ

ముల నెఱుంగువాఁడు. వేదో హిరణ్య మస్మాజ్జాత ఇతివా - హిరణ్యము వీనివలనఁ బుట్టినది. ౮. తనూం న పాతయతి ధారయతీతి తనూనపాత్. త.పు. ప త్త గతౌ - శరీరమును నిలుపువాఁడు. ఇంధనం వినా స్వతనుం నపాతీతివా. పా రక్షణే - ఇంధనము లేక తన్ను రక్షించుకొనఁజాలనివాఁడు. ౯. బర్హిః. స-పు బృంహతి వర్ధతే ఆజ్యాదినేతి బర్హిః. బృహి వృద్ధే - ఆజ్యాదులచేత వృద్ధిఁబొందువాఁడు. శుష్మా. స-పు శోషయతి జలమితి శుష్మా. శుష శోషణే - ఉదకమును శోషింపఁజేయువాఁడు. ప. బర్హిశ్శుష్మా. స-పు. బర్హిషో దర్భాః శుష్మ బలమస్యేతి బర్హిశ్శుష్మేత్యే కంవాపదం - దర్భలు బలముగాఁ గలవాఁడు. ౧౦. ౧౧. కృష్ణం వర్తు మార్గోయస్యసః కృష్ణవర్తాన - పు. నల్లనిజాడ గలవాఁడు. ౧౨. శోచీంషి జ్వాలాః కేశాః యస్య సః శోచిష్కేశః - శోచిస్సు లనఁగా జ్వాలలు; అవి కేశములుగాఁ గలవాఁడు. ౧౩. ఉషసి ప్రభాతే బుధ్యతే జ్వలతీ త్యుషదబ్బుధః. బుధ అవగమనే - ప్రభాతకాలమునందు జ్వలించువాఁడు. ౧౪. ఆశ్రయ మశ్నాతీ త్యాశ్రయాశః. ఆశ భోజనే - ఆశ్రయమునే భక్షించువాఁడు. ఆశ్రయాశీతివా పాఠః. ౧౫. బృహంతః భానవోయస్య సః బృహద్భానుః. ఉ. పు. అధికము లయిన కిరణములు గలవాఁడు. ౧౬. కృశ్యతి తనూ కరోతి స్వసంబద్ధమితి కృశానుః. ఉ - పు. కృశ తనూకరణే - తన్నంటిన దానినిఁ గృశింపఁజేయువాఁడు. కృశో ౨ పృతివర్ధతే కృశానుః - కృశుఁ డైనను వృద్ధిఁబొందువాఁడు. ౧౭. పునాతీతిపావకః పూజ్ పవనే - పవిత్రమును జేయువాఁడు. ౧౮. అనంతి జీవంత్యనేన లోకా ఇత్యనలః. అన ప్రాణనే - ఇతనిచేత లోకములు జీవింపుచున్నవి. కాష్ఠాదిభి రలం పర్యాప్తి ర్నాస్త్వస్యేతివా - కాష్ఠాదులచేత చాలుననుట లేనివాఁడు. ౧౯. లోహితవర్ణాః అశ్వాః యస్యసః లోహితాశ్వః - ఎఱ్ఱని గుఱ్ఱములు గలవాఁడు. (పా. రోహితో మృగః సవివ అశ్వో యస్యసః రోహితాశ్వః - రోహితమృగము వాహనముగాఁ గలవాఁడు). ౨౦. వాయోః సఖా వాయుసఖః - వాయువునకు సఖుఁడు. వాయు స్సఖాయస్యేతి వాయుసఖా ఇతిపాఠః. ఇ.పు. వాయువు మిత్రుఁడుగాఁ గలవాఁడు. ౨౧. శిఖాజ్వాలా అస్య సంతీతి శిఖావాః త. పు. జ్వాలలు గలవాఁడు. ౨౨. అసమంతాత్ శోషయితు మిచ్ఛతీత్యా

శుశుక్షణిః. ఇ. పు. అంతట శోషింపజేయ నిచ్చగలవాఁడు. ఆశు శోషయితు మిచ్చతీత్యా శుశుక్షణిః - త్వరగా శోషింపజేయ నిచ్చయించువాఁడు. ౨౩. హిరణ్యం రేతో యస్యసః హిరణ్య రేతాః. న.పు. హిరణ్యమే రేతస్సుగాఁ గలవాఁడు. ౨౪. హుతం భుజ్జే హుతభుక్. జ.పు. భుజ పాలనాభ్యవహారయోః హుతమును భుజించువాఁడు. ౨౫. దహతీతి దహనః. దహ భస్మీకరణే- దహించువాఁడు. ౨౬. హవ్యం వహతీతి హవ్యవాహనః వహ ప్రాపణే-హవిస్సును వహించువాఁడు. హవ్యే హవ్య విషయే వాహతే వా, వాహ్య ప్రయత్నే-హవ్యవిషయమై ప్రయత్నము చేయువాఁడు. ౨౭. సప్త అర్చింషి కాళీ, కరాళీ, మనోజవా, ధూమవర్షా, స్ఫులింగినీ, విశ్వపదాదినామ్భుః జిహ్వరూపాః జ్వాలాయస్య సః సప్తార్చిః. స. పు. జిహ్వరూపములైన కాళి, కరాళి మొదలయిన యేడు జ్వాలలు గలవాఁడు. ౨౮. దామ్యతిగ్లాపయతీతి దమునాః. స. పు. దముగ్లానౌ-గ్లానిని బొందించువాఁడు. ౨౯. శోచయతీతి శుక్రః. శుచ శోకే-శోకింపజేయువాఁడు. శుక్రంతేజః అస్యాస్తీతివాశుక్రః-శుక్రమనగా తేజస్సు, అదిగలవాఁడు. శుచం రాతీతివా శుక్రః. రాదానే-శత్రువులకు దుఃఖము నిచ్చువాఁడు. శుక్రం రుద్రరేతో ౨ స్మిన్నితివా - రుద్రరేతస్సు ఇతనియందుఁ గలదు. ౩౦. చిత్రాః భానవో యస్యసః చిత్రభానుః. ఉ.పు. అనేకవిధ కాంతులు గల జిహ్వరూపము లయిన కిరణములు గలవాఁడు. ౩౧. విభా ప్రభావసు ధనం యస్య సః విభావసుః. ఉ. పు. కాంతి ధనముగాఁ గలవాఁడు. ౩౨. శోచయతీతి శుచిః. ఇ. పు. శుచశోచనే-దుఃఖింపజేయువాఁడు. శుచిత్వాచ్చుచిః-శుచియైనవాఁడు. ౩౩. అపాం జలస్య దామకత్వాత్ప్రిత్తిమివ అప్పిత్తం-జలమును పిత్తమువలె శోషింపజేయువాఁడు. ఈ ౩౪. అగ్ని పేళ్లు.

ఔర్వస్సు బాడబో బడబానలః.

56

ఉర్వస్య ఋషే రపత్యం ఔర్వః - ఉర్వః డను మునికి కొడుకు. ఉర్వతీత్యౌర్వః. ఉర్వీ తుర్వీ ధుర్వీ దుర్వీ హింసాయాం-హింసించునది. ౧. బడబాయాం భవః బాడబః, బడబానలశ్చ-బడబ యనఁగా ఆఁడు గుఱ్ఱము, దాని ముఖము నందుండునది బాడబము. ౨. బడబానలమును. ఈ ౩ బడబాగ్ని పేళ్లు.

వహ్నిర్ద్వయో ర్జ్వాలకీలా వర్జిర్వేతి శ్శిఖా స్త్రియాం,

జ్వాల కీలా, ద్వయోః స్త్రియాం పుంసి చవ ర్తేతే. జ్వాలతీతి జ్వాలః. పు. జ్వాల దీప్తా - జ్వలించునది. ౧. కీలతి పక్ష్యాదిగతిం నిరుణద్ధీతి కీలః. పు. కీల బంధనే-పక్ష్యాదులయొక్క గతిని నిరోధించునది. ౨. అర్చ్యత ఇత్యర్చిః. స-స్మ. అర్చపూజాయాం - అర్చింపబడునది. ౩. హినోతి ఇతస్తతో గచ్ఛతి-వర్ధతే వా, హేతిః. ఇ-సీ. హిగతౌ వృద్ధౌ చ-ఇట్టట్టు చలించునది; లేక వృద్ధిబొందునది. హన్యతే అనయేతి హేతిః. హనహింసాగతోః - దీనిచేత హింసింపబడును. ౪. శాఖతే వ్యాప్తోతీతి శిఖా. శాఖ్య వ్యాప్తౌ-వ్యాపించునది. ౫. ఇచ్చట అర్చిహేతి శిఖాశబ్దములు మూడును స్త్రీలింగమునందు వర్తించునని చెప్పుట ప్రాయశఃకము. 'జ్వాలాభాసోర్నపుంస్యర్చిః' అని అర్చి శబ్దమునకు పుంలింగము మాత్రము నిషేధింపబడియున్నది గనుక నపుంసకంబును గలదు. ఈ ౫ అగ్నిజ్వాలల పేళ్లు.

త్రిషు స్ఫులింగో ౨ గ్ని కణః -

స్ఫుకారేణ లింగతి గచ్ఛతీతి స్ఫులింగః. త్రి. లిగి గతౌ - స్ఫుకారముచేతఁ బోవునది. స్ఫులతీతి స్ఫులింగః. స్ఫుల సంచలనే-చలించునది. ౧. అగ్నేః కణః అగ్నికణః - అగ్నియొక్క లేశము. ఈ ౨ మిణుంగులు పేళ్లు.

సంతాప స్సంజ్వర స్సమౌ.

57

సమ్యక్తాపయతీతి సంతాపః. తప సంతాపే - మిక్కిలి తపింపఁజేయునది. ౧. సమ్యక్ జ్వరయతీతి సంజ్వరః. జ్వర రోగే-మిక్కిలి పీడించునది. ఈ ౨ వేఁడిమి పేళ్లు.

(ఉల్కాస్యా నిర్గతజ్వాలా భూతి ర్భసిత భస్మనీ,

క్షారో రక్షా చ దావస్తు దవో వనపమతాశనః)

ఉల్కా నిర్గతజ్వాలా అజ్వాలా సాగ్నిరుల్కా - మంటలేని నిప్పు. భూతి, భసిత, భస్మ, క్షార-రక్షాశబ్దములు బూడిద పేళ్లు. దావ దవశబ్దములు కార్చిచ్చు పేళ్లు.

ధర్మరాజః పితృపతి స్సమవర్తి పరేతరాట్,

కృతాంతో యమునాభ్రాతా శమనో యమరాడ్యమః.

58

కాలో దణ్డధరః శ్రాద్ధదేవో వైవస్వతో ౨ంతకః.

యథాపరాధ దండదానేన ధర్మస్య రాజా ధర్మరాజః - అపరాధమునకుఁ దగినట్లు శిక్షించుటచేత ధర్మమునకు రాజు. ౧. పితృణాం కవ్యవాహనాదీనాం పతిః పితృపతిః. ఇ-పు. పితృదేవతలయిన కవ్యవాహనాదులకు పతి. ౨. సమం వర్తితుం శీలమస్యేతి సమవర్తి. న. పు. వృతు వర్తనే - అందఱియందును పక్షపాతము లేక సమముగా వర్తించు స్వభావము గలవాఁడు. ౩. పరేతాః మృతాః తేషాం రా ట్పరేతరాట్. జ-పు. పరేతులనఁగా మృతిక జెందినవారు వారికిఁ బ్రభువు. ౪. కృతః అంతో వినాశో యేన నః కృతాంతః-ఇతనిచే వినాశము చేయఁ బడును. ౫. యమునానద్యాః భ్రాతా యమునాభ్రాతా. ఋ. పు. యమునానదికి తోడఁబుట్టినవాఁడు. ౬. శమయతి ప్రాణిన ఇతి శమనః. శమ ఊపశమనే-ప్రాణులను శమింపఁజేయువాఁడు. ౭. యమనాత్ యమాః ప్రజాసంయమోద్యమాః మృత్యుప్రభృతయో ౨ స్యకింకరాః. యము ఉపరమే. తేషు రాజత ఇతి యమరాట్. జ. పు. రాజ్యగీప్తా. ఇతని కింకరులైన మృత్యువు మొదలైనవారు ప్రజల నియమించువారు గనుక యములనంబడుదురు. వారికి రాజు. ౮. యమయతీతి యమః. యము ఉపరమే-దండించువాఁడు. యమునయా సహ యమశత్యేన జాతత్వాద్యమః - యమునతోఁగూడ కవగాఁ బుట్టినవాఁడు. ౯. కలయతి ధర్మాధర్మాణామాయుషో వా సంఖ్యానం కరోతీతి కాలః, కల శబ్ద సంఖ్యానయోః-ధర్మాధర్మములనైనను ఆయువునైనను లెక్కపెట్టువాఁడు. ౧౦. కాలదండాఖ్యస్య దండస్య ధరః దండధరః. దండంధారయతీతీవా, దృ ధారణే-కాలదండమనెడి దండమును ధరించినవాఁడు. ౧౧. శ్రాద్ధస్య దేవః శ్రాద్ధదేవః - పితృకర్మమునకు దేవుఁడు. ౧౨. వివస్వత సూర్యస్య అపత్యం వైవస్వతః - సూర్యుని కొడుకు. ౧౩. అంతం నాశం కరోతీత్యంతకః, దు కృష్ కరణే - నాశమును జేయువాఁడు. ఈ ౧౪ యముని పేళ్లు.

రాక్షసః కౌణపః క్రవ్యా త్కవ్యాదో ౨ సవ ఆశరః.

59

రాత్రించరో రాత్రిచరః కర్బురో నికషాత్తజః.

యాతుధానః పుణ్యజనో నైర్మతో యాతు రక్షస్

60

రక్ష ఏవ రాక్షసః - రక్షస్సే రాక్షసుఁడు. ౧. కుణప శృవః తద్గు క్షణాత్కౌణపః - కుణపమనఁగా శవము. దానిని భక్షించువాఁడు. పా.

కోణపః - దిశోః కోణం పాతీతి కోణపః - దక్షిణ పశ్చిమదిక్కుల మూలను రక్షించువాఁడు. ౨. క్రవ్యం మాంస మతీతి క్రవ్యాత్. ద. పు. క్రవ్యాదశ్చ. అదభక్షణే - క్రవ్యమనఁగా మాంసము. దానిని భక్షించువాఁడు గనుక క్రవ్యాత్తు. క్రవ్యాదుఁడును. ౩, ౪. అస్రం రక్తం పిబతీత్యస్రపః. పాపానే - రక్తమును పానము చేయువాఁడు. పా. అశ్రపః, నశ్రపయతి మాంసాదిక మిత్యశ్రపః. శ్రాపాకే - మాంసాదులను పచనముసేయక భక్షించువాఁడు. పా. అసృక్పః. అసృక్ పిబతీ త్యసృక్పః - నెత్తురు ద్రావువాఁడు. ౫. అశృణాతి హి న స్తీత్యాశరః శృ హింసాయాం - హింసించువాఁడు. పా. అసురః - అసూః రాతీత్యసురః, అసురపవ అసురః. రా ఆదానే - ప్రాణముల నపహరించు వాఁడు - అసురుఁడు, వాఁడే అసురుఁడు. ౬. రాత్రౌ చరతీతి రాత్రించరః, రాత్రిచరశ్చ. చరగతి భక్షణయోః - రాత్రియందు సంచరించువాఁడును భక్షించువాఁడును గనుక రాత్రించరుఁడు, రాత్రిచరుఁడును. ౭. ౮. కర్బురవర్ణత్వాత్కర్బురః - చిత్రవర్ణము గలవాఁడు. ౯. నికషతిహి న స్తీతి నికషా రాక్షసమాతా, తస్యాః ఆత్మజః నికషాత్మజః. కషహింసాయాం - నికష యను రాక్షసస్త్రీకి కొడుకు. ౧౦. యాతునామధీయతే అస్మిన్నితి యాతుధానః. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః - యాతు వనెడి నామము ధరించినవాఁడు. ౧౧. విరుద్ధలక్షణయా పుణ్యవాః జనః పుణ్యజనః - విపరీత లక్షణచేత పుణ్యము గలవాఁడు. ౧౨. నిర్భతే ర్దిక్పాలస్య అపత్యం నైర్భతః - నిర్భతి యనెడి దిక్పాలుని కొడుకు. ౧౩. యాతయతి వ్యధయతీతి యాతు. ఉ - న. వ్యధ పెట్టెడివాఁడు. ౧౪. రక్షత్యాత్మానమేవేతి రక్షః. స - న. రక్షపాలనే - తన ప్రాణము రక్షించుకొనువాఁడు. రక్ష్యతే యనేన విదిగితి రక్షః - ఇతనిచేత విదిక్కు రక్షింపఁబడుచున్నది. ఈ ౧౫ నిర్భతి పేళ్లు.

ప్రచేతా వరుణః పాశీ యాదసాంపతి రవృతిః.

ప్రకృష్టు చేతః యస్య సః ప్రచేతాః స - పు. మంచి మనస్సు గలవాఁడు. ౧. వృణోతి వరా నముం లోక ఇతి వరుణః. వృణో వరణే. జనము ఇతనిని వరము లడుగుచున్నది. వృణోతి అరీః పాశైరితి వా వరుణః - పాశములచేత శత్రువులఁ గట్టువాఁడు. ౨. పాశో యస్యాస్తీతి పాశీ. న. పు. పాశము ఆయుధముగాఁ గలవాఁడు. ౩. యాదసాం

జలజంతూనాం పతిః-యాదసాం పతిః. ఇ. పు. యాదస్సు లనంగా జలజంతువులు. వానికి పతి. అలుక్సమాసము. ౪. అపాం పతిః అప్పతిః. ఇ. పు. అప్పులనంగా జలము, దానికి పతి. ఈ ౫ వరుణిని పేళ్లు.

శ్వసనః స్పర్శనో వాయు ర్వాత రిశ్వా సదాగతిః.

61

వృషదశ్యో గంధవహో గంధవాహాని లాశుగాః,

సమీర మారుత మరు జ్జగత్త్వాణ సమీరణాః.

62

సభస్వ ద్వాత పవన పవమాన ప్రభంజనాః,

(ప్రకంపన శ్లాతిబలో ఝంఝావాత స్సవృష్టికః.)

శ్వసంత్యనేన ప్రాణిన ఇతి శ్వసనః. శ్వస ప్రాణనే - ఇతనిచేత ప్రాణులు బ్రతుకుదురు. ౧. స్పృశతీతి స్పర్శనః. స్పృశ సంస్పర్శనే-స్పృశించువాడు. ౨. వాతీతి వాయుః. ఉ-పు. వా గతిగంధనయోః-విసిరెడువాడు. ౩. మాతరి ఆకాశే శ్వయతి వర్ధత ఇతి. మాతరిశ్వాన-పు. టు ఓశ్వ గతివృద్ధ్యోః-ఆకాశము నందు వృద్ధిబొందువాడు. ౪. సదాగతిః గమనం యస్య సః సదాగతిః. ఇ. పు. సర్వదా సంచరించువాడు. ౫. వృషత్ మృగవిశేషః అశ్వః యస్య సః వృషదశ్వః-వృషత్తనంగా నొకానొక మృగము. అది వాహనముగాఁ గలవాడు. వృషంతి జలబిందవః అశ్వా అస్యేతివా-జలబిందువులు వాహనముగాఁ గలవాడు. వృషతామశ్వ ఇతివా-జలబిందువులకు వాహనమైనవాడు. తద్యుతగతి త్వాదశ్వత్వ నిరూపణం-వానిని మోసికొనిపోవుటవలన అశ్వత్వ నిరూపణము. ౬. గంధస్య వహో గంధవహః; గంధం వహతీతి గంధవాహః, వహ ప్రాపణే - గంధమును వహించువాడు. ౭. ౮. అనంత్యనేత్యనిలః, అన ప్రాణనే-ఇతనిచేత బ్రతుకుదురు. ౯. ఆశు గచ్ఛతీ త్యాశుగః. గచ్ఛ గతో - శీఘ్రముగాఁ బోయెడివాడు. ౧౦. సమ్యక్ ఈరతి గచ్ఛతీతి సమీరః. ఈగతో-లెస్సగా సంచరించువాడు. ౧౧. మరుదేవ మారుతః. వక్ష్యమాణంబగు మరుచ్ఛబ్దమునకుఁ గల యర్థమే మారుత శబ్దమునకును. ౧౨. కుపితేన అనేన మ్రియతే లోక ఇతి మరుత్. త. పు. మృజ్ ప్రాణత్యాగే - కుపితుడైన యితనిచేత లోకము మృతిబొందింపఁబడును. ౧౩. జగతాం ప్రాణః జగత్త్వాణః - జగత్తునకు ప్రాణమైనవాడు. జగత్ - ప్రాణః ఇతి భిన్నపదం వా, గచ్ఛతీతి

జగత్. త-పు గ మ్మగతౌ-సంచరించువాడు. ప్రాణంత్యనేన ప్రాణః, అన ప్రాణనే-ఇతనిచేత ప్రాణులు బ్రతుకుదురు. ౧౪. సమ్యక్ ఈరితుం గంతుం శీలమస్య సమీరణః. ఈరగతౌ-లెస్సగా సంచరించు స్వభావము గలవాడు. ౧౫. నభఃకారణత్వాన్నభో ఽస్మాస్తీతి నభస్వా౩. త-పు. ఆకాశము ఉత్పత్తిస్థానముగాఁగలవాడు. ౧౬. వాతీతి వాతః. వా గతిగంధనయోః వీచుచుండెడువాడు. ౧౭. పునాతీతి పవనః, పవమానశ్చ, పూర్జ పవనే-పవిత్రముఁ జేయువాడు గనుక పవనుఁడు, పవమానుఁడును. పవతీతివా పవనః, పవమానశ్చ. పవ గతౌ సంచరించువాడు. ౧౮. ౧౯. ప్రభంజతి వృక్షశాఖాదికమితి ప్రభంజనః. భంజు అవమర్దనే-వృక్షశాఖాదులను విఱుగఁ గొట్టువాడు. ఈ ౨౦ వాయువు పేళ్లు. (ఇవి బాహ్యవాయు నామములు).

ప్రాణో ౨ పాన స్సమాన శ్చోదాన వ్యానౌ చ వాయవః.

63

(హృది ప్రాణో గుదే ౨ పాన స్సమానో నాభిసంస్థితః,

ఉదానః కణ్ఠదేశస్థో వ్యాన స్సర్వశరీరగః.

నాగశ్చ కూర్మః కృకరో దేవదత్తో ధనంజయః,

వాగ్ద్వారే నాగ ఆఖ్యాతః కూర్మ ఉన్నీలనే స్పృతః.

కృకరాచ్చ క్షుతం జ్ఞేయం దేవదత్తా ద్విజృమ్భణం,

న జహాతి మృతం వాపి సర్వవ్యాపీ ధనంజయః.)

శరీరస్థా ఇమే-

ప్రకర్షణ అన్యంత నేనేతి ప్రాణః. ప్రాణశబ్దము మొదలు వ్యానశబ్దము వరకు నొక ధాతువు. అన ప్రాణనే-దీనిచేత లెస్సగా బ్రతుకుదురు. ప్రకర్షణ బహిరాయతి శ్వాసాదీ నితివా ప్రాణః - ప్రకర్షముగా శ్వాసాదులను బయలు వెడలించునది. ఊర్జ ప్రాపణే. ౧. అధోవిఘ్నాత్రాదిత్యాజనా దనంత్యనేనే త్యపానః -దీనిచేత విఘ్నాత్రములు మొదలైనవి అధోముఖములై ప్రాణులు జీవించును. అధో మలాన్నయతీతి అపానః - విఘ్నాత్రాదుల నధోభాగము నొందించునట్టిది. ౨. సమ్యగనం త్యనేన సమానః-దీనిచేత లెస్సగా బ్రతుకుదురు. సర్వత్ర అస్మగాది నయతీతి వా సమానః-దేహమం దంతట నెత్తురు మొదలైనవానిఁ బొందించునది. ౩. భాషణాది సామర్థ్యజననాత్ ఊర్జ మనంత్యనేనే త్యుదానః-మాటలా

దుట మొదలైన సామర్థ్యము గలుగఁజేయుటవలన ఊర్ధ్వప్రదేశంబున దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ఉత్ ఊర్ధ్వమానయతి శబ్దాదీనితీవా ఉదానః-శబ్దాదుల నూర్ధ్వమునకుఁ దెచ్చునట్టిది. ౪. విశేష మనంత్యనేన వ్యానః-దీనిచేత విశేషముగా బ్రతుకుదురు. వినయతీతి వ్యానః - శరీరమందంతట నుండునది. ఇమే = ఈప్రాణాది శబ్దములు ౫. శరీరస్థాః = శరీరమందు నుండెడి వాయువుల పేళ్లు. ఈవాయువు లుండెడి ప్రదేశములు. హృది ప్రాణః, గుదే అపానః, సమానో నాభి సంస్థితః, ఉదానః కంఠదేశస్థః, వ్యానః సర్వశరీరగః - ప్రాణము హృదయము నందుండి గర్భమునం దన్నాదులఁ బ్రవేశింపఁజేయుచుండును. అపానము గుదస్థానమునందుండి విణ్మాత్ర రేతస్సుల నధోముఖంబు నొందించును. సమానము నాభియం దుండి అన్నాదుల జీర్ణము నొందించును. ఉదానము కంఠస్థానము నందుండి భాషణాదులఁ బుట్టించును. వ్యానము సర్వశరీరమునం దుండి స్వేదా సృజ్ఞి మేషాదులఁ బుట్టించును.

రంహ స్తరసీ తు రయః స్యదః,

జవః -

రంహ త్యనేన రంహః. స-న. రహి గతౌ - దీనిచేత జనము గమన యుక్తమౌను. ౧. తర త్యనేన తరః. స. న. తృ ప్లవనతరణయోః - దీనిచేత జనము తరించుచున్నది. ౨. రయ త్యనేనేతి రయః. రయ గతౌ - దీనిచేత జనము గమనయుక్తమౌను. ౩. స్యందతే అనే వేతి స్యదః. స్యందూ ప్రప్రవణే - దీనిచేత గమనయుక్తమౌను. ౪. జవత్యనేనేతి జవః. జు గతౌ - జనము దీనిచేత పరుగిడును. వాయుధర్మత్వాత్తదనంతర నిరూపణం. ఈ ౫ గమనవేగము పేళ్లు.

అథ శీఘ్రం త్వరితం లఘు క్షిప్ర మరంధ్రుతమ్.

64

సత్వరం చపలం తూర్ణ మవిలమ్బిత మాశు చ,

శిః శయనం జిఘ్రతి హరతీతి శీఘ్రం. శీఘ్రస్వప్నేః ధ్రూ గంధోపాదానే- శయనమును హరించునది. శీఘ్రంతే యేన తచ్ఛీఘ్రం. శీఘ్ర వ్యాప్తౌ-దీనిచేత వ్యాపింతురు. ౧. త్వరం త్వనేనేతి త్వరితం. ఇతి త్వరాసంభ్రమే-దీనిచేత సంభ్రమింతురు. ౨. లంఘ్యతే అనేనేతి లఘు. ఉ-న. అఘి లఘి గత్యాక్షేపే - దీనిచేత లంఘింపఁబడును. ౩. క్షిప్యంతే అనే

స్వర్గవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నేతి క్షిప్రం. క్షిప్ర ప్రేరణే-దీనిచేత ప్రేరేరింపబడుదురు. ౪. ఇయర్థ్య నేనేత్యరం. ఋ గతౌ-దీనిచేత నడతురు. ౫. ద్రవం త్యనేనేతి ద్రుతం. ద్రు గతౌ - దీనిచేత పరుగెత్తుదురు. ౬. త్వరయా సహవర్తత ఇతి సత్వరం-త్వరతోఽ గూడినది. ౭. చోప త్యనేనేతి చలపం. చుప మందాయాం గతౌ - దీనిచేత జనము చపలమౌను. ౮. త్వర త్యనేనేతి తూర్ణం. ఇ త్వరా సంభ్రమే, తురతే ౨నేనేతి తూర్ణం. తుర త్వరణే-దీనిచేత జనము త్వరితమౌను. ౯. న విలంబ్యతే అనేన అవిలంబితం. లబి ఆలంబనే-దీనిచేత విలంబము లేకయుండును. ౧౦. అశ్నుతే అనేనేత్యాశు. ఉ-న. అశూ వ్యాప్తౌ. దీనిచేత వ్యాపింతురు. ఈ ౧౧ తొందర పేళ్లు.

సత తానార తాత్రాంతసన్త తావిర తానిశమ్.

65

ని త్యానవర తాజస్తమపి-

సంతన్యతే ౨నేనేతి సతతం. తను విస్తారే-దీనిచేత విస్తరింపజేయుచు బడుచున్నది. ౧. న విద్యతే ఆరతం విరామో యస్మిన్ తదనారతం, ఆ రతమనఁగాఁ దెలిపి, అది లేనిది. ౨. న విద్యతే శ్రాంతిః యస్మిన్ తదశ్రాంతం-దీనియందు విశ్రాంతి లేదు. న శ్రామ్య త్యత్ర అశ్రాంతం. శ్రముతపసిభేదేచ-దీనియందు బడలిక లేదు. ౩. సంతన్య తే ౨నేనేతి సంతతం-దీనిచేత విస్తరింపజేయుచుబడుచున్నది. ౪. న విద్యతే విరతిర్విరామో యస్మిన్ తదవిరతం విరతి యనఁగాఁ దెంపు, అది లేనిది. ౫. నాస్తి నిశావిచ్ఛేదకాలః యస్మిన్ తదనిశం రాత్రిపగలు నను భేదము లేనిది. ౬. నియతం భవతీతి నిత్యం-నియతమైనది. ౭. న విద్యతే అవతరం విరామో యస్మిన్ తదనవరతం-అవరతమనఁగా నెడతెగుట, అది లేనిది. ౮. నజన్యతే నవిచ్ఛిద్యత ఇత్యజస్రం. జసు ఉపక్షయే-విచ్ఛేదము లేనిది. ఈ ౯. ఎడతెగని యునికికిఁ బేళ్లు.

అ థాతిశయో భరః

అతివేల భృశాత్య ర్థాతిమా త్రోద్గాధ నిర్భరమ్.

66

తీ వైకాన్త నితాన్తాని గాడ బాధ దృఢాని చ.

అతిశేతే అనేనేత్యతిశయః. శీజ్ స్వపే- అన్నియు దీనిచేత నతి శయింపబడును. ౧. బిభర్తీతి భరః. భృజ్ భరణే - అన్నిటిని భరించునట్టిది. ౨. వేలా మర్యాదా తా మతిక్రాంత మతివేలం - మర్యాద నతిక్రమించినది. ౩. బిభర్తీతి భృశం. భృజ్ భరణే-భరించునట్టిది. ౪. అర్థం

విషయ మతిక్రాంత మత్యర్థం - మితిమీరినది. ౧. మాత్రం స్తోకమతిక్రాంత మతిమాత్రం - అల్పమును మించినది. ౬. ఉద్గాహతే ప్రాదుర్భవతీతి ఉద్గాఢం. గాహూ విలోడనే - ఉన్నతమై తోచు నట్టిది. ౭. నిశ్చేషో భరో యస్మిన్ తన్నిర్భరం-ఇందు సమస్తమైన భరము నిశ్చేషమైయుండును. ౮. తీవతీతి తీవ్రం. తీవ స్థాల్వే - అధికమైయుండునది, ౯. ఏకః అంతః నిశ్చయో యత్ర తదేకాంతం-ముఖ్యమైన నిశ్చయము గలది. ౧౦. నితరాం తామ్యతీతి నితాంతం. తముగ్లానౌ కాంక్షాయాం చ-మిక్కిలి కాంక్షించునట్టిది. ౧౧. గాహతే గాఢం. గాహూ విలోడనే - కలియఁబెట్టునది. ౧౨. బాహతే బాఢం - బాహ్యప్రయత్నే-యత్నము చేయఁబడునట్టిది. ౧౩. దృహతీ దృఢం. దృహ వృద్ధా-ప్రకాశించునట్టిది. ఇవి ౧౪. అతిశయమైన క్రియకు నామములు.

క్లీబే శీఘ్రా ద్యసత్త్వే స్యాత్రి ష్యేషాం భేద్యగామి

67

(సత్త్వగామి) యత్.

శీఘ్రాదయో దృఢాంతాశ్చబ్దాః అసత్త్వే గుణవాచిత్యే క్రియా విశేషణత్వేవా క్లీబే నపుంసకలింగ ఏవ స్యుః - శీఘ్రశబ్దము మొదలు దృఢశబ్ద పర్యంతము గల శబ్దములు క్రియావిశేషణములును, గుణవాచకములును నైనప్పుడు నపుంసకలింగములు. క్రియా విశేషణత్వే యథా — శీఘ్రం భుజ్జ్యే = త్వరగా భుజించుచున్నాడు. సతతం గచ్ఛతి = ఎల్లప్పుడు నడచుచున్నాడు. క్షిప్రంకరోతి = త్వరగా చేయుచున్నాడు. ఇత్యాదులు. గుణవృత్తిత్వే యథా - అశ్వస్యశీఘ్రం = అశ్వముయొక్క వడి. తూలస్యలఘు = దూదియొక్క చులకన మొదలైనవి. అత్ర అతిశయభరశబ్దౌ తు పుంలింగావేవ. గంధస్య అతిశయః పుష్పాణాం భర ఇత్యాది త్రిష్యేషాం భేద్యగామియత్, ఏషాం శీఘ్రాదిపదానాం మధ్యే యత్ శబ్దస్వరూపం భేద్యగామి (సత్త్వగామి) విశేష్యగామి - తత్త్రిషు లింగేషు భవతి-ఈ శీఘ్రాది పదములలో నేది విశేష్యలింగమును బొందునో, అది 3 లింగముల యందును వర్తించును. తద్యథా — శీఘ్రః అశ్వః = వడిగల గుఱ్ఱము, క్షిప్రా జరా = త్వరగా నల్లుకొనునట్టి ముదిమి, సతతం సుఖం = ఎడలేని సుఖము మొదలైనవి.

కుబేర స్త్ర్యష్టకసఖో యక్షరా ధృవ్యాకేశ్వరః,

మనుష్యధర్మా ధనదో రాజరాజో ధనాధిపః.

68

కిన్న రేశో వైశ్రవణః పాలస్త్వీ నరవాహనః,

యక్షైకపి జైలబల శ్రీద పుణ్యజనేశ్వరాః

69

కుత్సితం బేరం శరీరం యస్య సః కుబేరః - బేరమనగా శరీరము, కుత్సితమైన శరీరము గలవాడు. ౧. త్ర్యంబకస్య శివస్యసఖా త్ర్యంబక సఖః - శివుని సఖుడు. ౨. యక్షేషు రాజతే యక్షరాట్. జ-పు. రాజ్యదీప్తా - యక్షులకుఁ బ్రభువై ప్రకాశించువాడు. ౩. గుహ్యకా నిధిగో పకాః తేషామీశ్వరః గుహ్యకేశ్వరః - గుహ్యకులు నిధి రక్షకులు, వారికిఁ బ్రభువు. ౪. మనుష్యాణాం ధర్మ ఇవ ధర్మః ఆచారో యస్య సః మనుష్యధర్మా. న. పు. మనుష్యులయొక్క ఆచారమువంటి ఆచారము గలవాడు ౫. ధనం దదాతీతి ధనదః. దుదాత్ దానే-ధనము నిచ్చువాడు. దనం దయతే రక్షతీతివా ధనదః. దేజ్ రక్షణే - ధనమును రక్షించువాడు. ౬. రాజ్ఞాం యక్షాణాం రాజా రాజరాజః-జక్కులతోడు. ౭. ధనస్య అధిపః ధనాధిపః - ధనమునకు అధిపతి. ౮. కిన్నరాణా మీశః కిన్నరేశః-కిన్నరులకుఁ బ్రభువు. ౯. విశేషేణ శృణోతీతి విశ్రవాః తస్యాపత్యం వైశ్రవణః-విశేషముగా వినినవాఁడు గనుక విశ్రవస్సు, అతనికొడుకు వైశ్రవణుడు. ౧౦. పుల్లస్త్వస్య గోత్రాపత్యం పౌలస్త్యః-పులస్త్యుని వంశమునందుఁ బుట్టినవాడు. ౧౧. నరోవాహం యస్య సః నరవాహనః - నరుఁడు వాహనముగాఁ గలవాడు. ౧౨. యక్ష్యతే పూజ్యత ఇతి యక్షః. యక్ష పూజాయాం-పూజింపబడువాడు. యక్షజాతిత్వాద్వా యక్షః - యక్షజాతియందుఁ బుట్టినవాడు. ౧౩. ఏకం చక్షుః గౌరీశాపాత్పింగళవర్ణం జాతం యస్య స ఏకపింగః - పార్వతీదేవి శాపమువలన పచ్చవైన యొక కన్ను గలవాడు. ౧౪. ఇలబిలాయాః స్త్రియా అపత్యం ఇలబిలః - ఇలబిల యనెడు స్త్రీ యొక్క కొడుకు. లడయో రభేదాత్ ఇదబిల్ భ్రాతా అస్యేతి ఐదబిడః-ఇదబిట్టనెడి తమ్ముడు గలవాడు. ౧౫. శ్రియం దదాతీతి శ్రీదః-సంపద నిచ్చువాడు. ౧౬. పుణ్యజనాః యక్షా వా రాక్షసా వా, తేషా మీశ్వరః పుణ్యజనేశ్వరః-యక్షులుగాని రాక్షసులుగాని పుణ్యజను లనంబడుదురు. వారల కీశ్వరుడు. ఈ ౧౭ కుబేరుని పేళ్లు.

అసోమ్యానం చైత్రరథం -

చిత్రరథో నామ గంధర్వరాజుః తేన నిర్మితం చైత్రరథం - చిత్రరథం డను గంధర్వరాజుచేత నిర్మింపబడినది. ౧. కుబేరుని యుద్ధానము.

పుత్రస్థు నలకూబరః,

నలస్యేవ కూబరో రథావయవో యస్య సః నలకూబరః - నలుని యొక్క రథావయవమువంటి రథావయవము గలవాడు. నలే కమలే కూయతే కీర్త్యత ఇతి నలకూః లక్ష్మీః. కూ శబ్దే. తయా ప్రీయతే అభిలప్యతేవా నలకూబరః. ప్రీజ్ తర్పణే కాంతౌచ-నలమనంగా కమలము. అందు కీర్తింపబడునట్టిది లక్ష్మి. ఆమెచేత గోరబడువాడు. ౧. కుబేరుని కొడుకు పేరు.

కైలాసః స్థానమ్ -

కేళీనాం సమూహః కైలం తేన ఆస్యతే స్థీయత ఇతి కైలాసః. ఆస ఉపవేశనే - కేళీసమూహము కైలము, దానిచేత నుండబడునది. కే శిరసి శివయో ధ్లాసో నృత్య మస్మిన్నితి వా కైలాసః - శిఖరభాగ మందు పార్వతీపరమేశ్వరుల నాట్యము గలది. కేలయోర్జలభూమ్యాః ఆసనం స్థితి ర్యస్య కేలాసః స్ఫటికం - తస్మాయం కైలాసః-జలభూముల యందుండునది గనుక కేలాసము; అనంగా స్ఫటికము, దాని సంబంధమైనది. ౧. కుబేరుని దేశము.

అలకా పూః -

అలయతి భూషయతి స్వస్థాన మిత్యలకా. అల భూషణపర్యాప్తి శక్తి వారణేషు - తా నుంచుచోటు నలంకరించునది. ౧. కుబేరుని పట్టణము.

విమాన స్తు పుష్పకమ్.

70

పుష్పమివ పుష్పకం - పుష్పమువలె నుండునది. ౧. కుబేరుని విమానము.

న్యాయా నరః కింపురుష స్తురంగవదనో మయుః,

కించిన్నరః కిన్నరః - ఇతని శరీరము కొంచెము నరాకారమై యుండును. కుత్సితో నరో వా కిన్నరః - అశ్వముఖవత్త్వము విజాతీయము గనుక కుత్సితమైన నరుడు. ౧. కించిత్పురుషః కింపురుషః - ఇంచుకంత

వోమవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పురుషాకృతి గలవాఁడు. ౨. తురంగస్వేప వదనం యస్య సః తురంగవదనః : -గుట్టముయొక్క ముఖము వంటి ముఖముగలవాఁడు. ౩. మయతే వినిమయత ఇతి మయుః. ఉ-పు. మేజ్ ప్రణిధానే -కామరూపి గనుక రూప వినిమయము చేసికొనువాఁడు. ఈ ౪ కిన్నరుల పేళ్లు.

నిధి ర్నా శేవధిః -

నితరాం ధీయతే అస్మిన్నితి నిధిః. ఇ-పు దుధాజ్ఞ ధారణపోషణయోః-మిక్కిలి రక్షింపఁబడునది. ౧. శేవం స్థాప్య ధనం ధీయతే అస్మిన్నితి శేవధిః. ఇ-పు. శేవమనఁగా స్థాప్యధనము-అది దీనియందు ఉంపఁబడును. నా = పుల్లింగము. ఇది కాకాక్షిన్యాయముచేత నిధి శేవధిశబ్దములు రెంటియందును అన్వయించుచున్నది. ఈ ౨ నిధి పేళ్లు.

భేదాః పద్మశాఙ్ఖాదయో నిధేః.

71

(మహాపద్మశ్చ పద్మశ్చ శఙ్ఖో మకర కచ్ఛపౌ,

ముకున్ద కున్ద నీలాశ్చ వరశ్చ నిధయో నవ.)

పద్మశంఖాదయో నిధే ర్భేదాః. పద్మశంఖాదులు నిధి భేదముల నామములు. పద్మత ఇతి పద్మః. ప ద్మగతౌ సేవాయాం చ - సేవింపఁబడునది. ౧. దుఃఖం శమయతీతి శంఖః. శము ఉపశమనే-దుఃఖమును శమింపఁజేయునది. ౨. మహాంశ్చాసౌ పద్మశ్చ మహాపద్మః - గొప్పదైన పద్మము. ౩. మకర ఇవ గ్రహీతు మశక్యత్వాన్మకరః - మొసలివలె గ్రహింప నశక్యమైనది. ౪. కూర్మవత్ స్థితత్వాత్కచ్ఛపః - కూర్మము వలె నుండునది. ౫. కమనీయ త్వాన్ముకుందః. కుందశ్చ-ఒప్పుచుండునది గనుక ముకుందము, కుందమును. ౬, ౭ నితరాం ఈద్యతే నీలః. ఈదస్తుతౌ - మిక్కిలి కొనియాడఁబడునది. ౮. వ్రియత ఇతి వరః. వృజ్ఞ వరణే-వరింపఁబడునట్టిది. ౯. పా. చర్మత ఇతి చర్పా, చర్మ అధ్యయనే - సృరింపఁబడునది. ఇవి నవనిధు లనంబడును.

వోమ వర్గము

ద్యౌ దివౌ ద్వేస్త్రియా మభం వోమ పుష్కర మష్టరమ్,

నభో ౭ న్తరిక్షం గగన మనన్తం సురవర్త్య ఖమ్.

1

వియద్విష్ణుపదం వా తు పుం స్యాకాశ విహాయసీ,

(విహాయసో ౨ పి నాకో ౨ పి ద్యురపి స్యా త్త దవ్యయం.

2

తారాపథ శ్శబ్దగుణో మేఘద్వారం మహాబలమ్.)

ద్యౌః. ఓ-సీ. దివ్. వ-సీ. దీవ్యతీతి దౌః, దివ్ చ. దివ్ క్రీడాదా-
ప్రకాశించునది. ౧. ౨. న భ్రమతి అమూర్తత్వాత్ అభ్రం. భ్రము చలనే-
అమూర్తమైనందున చలించనిది. నభ్రాజత ఇత్యుభ్రం. భ్రాజ్యదీప్తా - అమూర్తమై
నందున ప్రకాశింపనిది. ౩. విశ్వం వ్యయతి సంవృణోతీతి వ్యోమ. న. వ్యేర్జ్
సంవరణే - విశ్వమును వ్యాపించునది. విశేషేణ అవత్యవకాశదానేనేతి వ్యోమ.
అవ రక్షణే - విశేషముగా అవకాశ మిచ్చి రక్షించునది. ౪. పుష్పత్యవకాశమితి
పుష్కరం. పుష పుష్టా-అవకాశమును పోషించునది. పుష్కముదకం రాతీతి వా.
రాదానే-ఉదకము నిచ్చునది. ౫. అంబతే శబ్దాయత ఇత్యంబరం. అభి
శబ్దే-శబ్దగుణక మగుటవలన మ్రోయుచుండునది. ౬. మేఘైర్న భాతీతి నభః.
స.న.భా దీప్తా-మొయిళ్లచేతక బ్రకాశింపనిది. ౭. అంతః ఈక్ష్యతే జగదస్మిన్ని
త్యంతరిక్షం. ఈక్ష దర్శనే-దీనిలోపలను జగత్తు చూడఁబడును. అంత ఋక్షాణి
సంత్యస్మిన్ని త్యంతరిక్షం-నక్షత్రము లిందుఁ గలవు. ౮. గచ్ఛంత్యనేన దేవా ఇతి
గగనం. గచ్ఛ గతౌ - దీనిమార్గము వలన దేవతలు పోవుదురు. గచ్ఛత్యత్ర
ఖగజాతిరితివా - పక్షిజాతి యిచ్చుట సంచరించును. ౯. న విద్యతే అంతో యస్యతత్
అనంతం. అంతము లేనిది. ౧౦. సురాణాం వర్త సురవర్త. న-న. సురల యొక్క
మార్గము. ౧౧. ఖనతి జ్ఞానమితి ఖం. నీరూపత్వాద్ధృ రే యమిత్యర్థః. ఖను
అవదారణే -రూపము లేనిది కనుక బుద్ధిచేతక దెలియఁగూడనిది.
౧౨. వియచ్ఛతి నోపరమత ఇతి వియత్. త. న. యము ఉపరమే - ఎడతెగక
యుండునది. ౧౩. విష్ణోః పదం విష్ణుపదం-విష్ణువునకు స్థానము. ౧౪. ఆసమంతా
త్కాశంతే సూర్యాదయః అత్రేత్యాకాశం. అ. ప్న కాశ్యదీప్తా - దీనియందంతటను
సూర్యాదులు ప్రకాశింతురు. ఆసమంతా త్కాశత ఇతివా-అంతట ప్రకాశించునది.
౧౫. విశేషేణ హయతి గచ్ఛతి సర్వమస్మిన్నితి విహాయః. స. ప్న హయ
గతౌ - దీని యందు విశేషముగా నన్నియు సంచరించును. జిహితే సర్వం

దిగ్వర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

విహాయః, ఓ హాజ్ గతౌ - సర్వము దీనిఁ బొందును. ౧౬. అభ్రశబ్దాది సర్వం క్షీబం. ఆకాశ విహాయశృబ్దౌ పుంలింగేచ - ఇచ్చట ఆకాశవిహాయ శృబ్దములకు రెంటికి వాపుంసి అనుటవలన పక్షాంతరమందు పుల్లింగంబును గలదు. ఈ ౧౬ ఆకాశము పేళ్లు.

దిగ్వర్ణము

దిశస్సు కకుభః కాష్ఠా ఆశాన్త హరితన్త తాః,

దిశంత్యవకాశమితి దిశః. శ-సీ. దిశ అతిసర్జనే అతిసర్జనందానం - అవకాశమునిచ్చునవి. ప్రాచీయం దక్షిణేయ మిత్యతి దిశ్యం ఇతివా - ప్రాగ్దక్షిణాది భేదములచేత వ్యవదేశింపఁబడునవి. ౧. కేనసూర్యేణస్మభ్యం తిద్యోతంత ఇతి కకుభః. భ-సీ. సూర్యునిచేత ప్రకాశించునవి. కం ఉదకం వాయుం వాస్మభ్యంతి విస్తారయంతీతి కకుభః కుభి ద్యుతౌ విస్తారేచ-ఉదకమునైనను గాలినైనను విస్తరింపఁజేయునది. ౨. కాశంతే ప్రకాశంత ఇతి కాష్ఠాః. కాశ్య దీప్తౌ - ప్రకాశించునవి. ౩. ఆనమంతాత్ అశ్నువత ఇత్యాశాః. అశూ వ్యాప్తౌ - వ్యాపించియుండునవి. ౪. హరంతి తమాసింహరితః. త-సీ ః. హృజ్ మరణే-తమస్సులను హరించునట్టివి. హర్యతే అభిరప్రతీతి రితి హరితః-వీనిచే నజ్ఞానము హరింపఁబడును. ౫. తాఇతి తచ్చబ్ద సాహచర్యాత్ దిగ్వాచకాః పంచ స్త్రీలింగాః. 'తాః' అనెడి తచ్చబ్ద సాహచర్యమువలన నీదిగ్వాచక శబ్దములు ౫ స్త్రీలింగములు. ఈ ౫ దిక్కులకు పేళ్లు.

ప్రాచ్యవాచీ ప్రతీచ్య స్తాః పూర్వదక్షిణ పశ్చిమాః.

1

ఉత్తరాది గుదీ చీ స్యాత్ -

ప్రాక్ ప్రథమం అంచత్యస్యాం రవి రితి ప్రాచీ. ఈ-సీ. ప్రథమమున సూర్యుడు ఈదిక్కునఁ బొడమును గనుక ప్రాచి. ౧. అవా గంచతి దక్షిణాయనే నాస్యాం రవి రిత్యవాచీ. ఈ-సీ. సూర్యుడు దక్షిణాయనముచేత నీదిక్కునఁ దోచును. అవ మధ్యాహ్నౌ అంచత్యస్యాం రవి రిత్యవాచీ-మధ్యాహ్నమున సూర్యుడు దీనిఁ బొందును గనుక అవాచి. ౨. ప్రతీచీ. ఈ-సీ. ప్రతి పశ్చాద్ధివసావసానే అస్యాం అంచతి

సూర్యో ౨ స్తమేతీతి ప్రతీచీ, అఱ్ఱ గతి పూజనయోః - సాయంకాలమందు సూర్యుడు ఈదిక్కున నస్తమించును గనుక ప్రతీచి. ౩. ఉత్ ఊర్ధ్వ మంచత్యస్యా ముత్తరాయణేన రవిరిత్యదీచీ - దీనియందు సూర్యుడు ఉత్తరాయణముచేత నూర్ధ్వముగాఁ బొందును. ౪. ప్రాచీ, అవాచీ, ప్రతీచీ, ఉదీచీ ఇతి పూర్వదక్షిణ పశ్చిమోత్తరదిశాం క్రమేణ నామాని-ప్రాచి, అవాచి, ప్రతీచి, ఉదీచి అను నివి క్రమముగా తూర్పు, దక్షిణము, పడమర, ఉత్తరము ఈ దిక్కులకు పేళ్లు. పూర్వదక్షిణ పశ్చిమాః, పూర్వత్వాత్పూర్వా-మొదటిదిక్కు దక్షతే వర్ధతే దక్షిణా, దక్ష వృద్ధౌ - వృద్ధిబొందునట్టిది. పశ్చాద్భవా పశ్చిమా - వెనుకదిక్కు ఉత్తరతి మేర్వాదిభ్య ఇత్యుత్తరా. త్రా ప్లవన తరణయోః-మేర్వాదులను దాఁటియుండునది. ఇవి ౪. క్రమముగా ౪ దిక్కులకుఁ బేళ్లు.

దిశ్యం తు త్రిషుదిగ్భవే,

(అవాగ్భవ మవాచీన ముదీచీన ముదగ్భవమ్,

ప్రత్యగ్భవం ప్రతీచీనం ప్రాచీనం ప్రాగ్భవం త్రిషు.)

దిశి భవం దిశ్యం - దిక్కులయందుఁ బుట్టినది దిశ్య మనంబడును. త్రిషు లింగేషు వర్తతే. (అవాక్ దక్షిణస్యాం భవం అవాచీనం-దక్షిణ దిక్కునఁ బుట్టినది. ఉదక్ ఉత్తరస్యాం భవం ఉదీచీనం - ఉత్తరదిక్కునఁ బుట్టినది. ప్రత్యక్ ప్రతీచ్యాం భవం ప్రతీచీనం - పశ్చిమమునఁ బుట్టినది. ప్రాక్ ప్రాచ్యాం భవం ప్రాచీనం - తూర్పునఁ బుట్టినది. ఏతేత్రిషు వర్తంతే - ఇవి మూడులింగముల యందును వర్తించును.)

ఇన్ద్రో వహ్నిః పితృపతి రైర్వతో వరుణో మరుత్.

2

కుబేర ఈశః పతయః పూర్వాదీనాం దిశాం క్రమాత్,

ఇంద్రాదయ ఈశాంతా అష్టా శబ్దాః క్రమాత్ పూర్వాదీనాం దిశాం విదిశాం చ పతయః-ఇంద్రుడు, అగ్ని, యముడు, నిర్వతి, వరుణుడు, వాయువు, కుబేరుడు, ఈశానుడు వీరలైనమండ్రు వరుసగా తూర్పు మొదలైన యెనిమిది దిక్కులకు పాలకులు.

వరావతః పుణ్డరీకో వామనః కుముదో ౨ ఇజ్జనః

3

పుష్పదంత స్సార్వభౌమ స్సుప్రీకశ్చ దిగ్గజాః,

ఇరా ఆపః అస్మిన్ సంతీతి ఇరావాన్ సముద్రః. తస్మిన్ జాతః ఐరావతః - సముద్రమునందుఁ బుట్టినది. ౧. పుండరీకవర్ణత్వా త్పుండరీకః - తెల్లదామరవంటి కాంతి గలది. పుణతి శోభత ఇతి వా పుండరీకః, పుణ శభకర్మణి చ - ప్రకాశించునట్టిది. ౨. వామనత్వా ద్వామనః-పొట్టిదిగనుక వామనము. వామం వల్గు శరీర మస్యాస్తీతి వా వామనః- అందమైన శరీరము గలది. ౩. కుం పుష్ప్వం మోదయతీతి కుముదః ముద హర్షే-భూమిని సంతోషింపఁజేయునట్టిది. కుముదవర్ణత్వాత్కుముదః - తెల్లగలువవంటి వన్నె గలది. ౪. అంజనాభత్వాదంజనః - కాటుకవన్నె గలది. అనక్తి గచ్ఛతి ప్రకాశతేవా అంజనః. అంజూ వ్యక్తిశక్త కాంతిగతిషు - లెస్సగా నడుచునదైనను ప్రకాశించునదైనను, అంజనము. ౫. పుష్పవత్ప్రకాశమానౌ దంతౌ యస్యసః పుష్పదంతః - పుష్పములవలె ప్రకాశించునట్టి దంతములుగలది. ౬. సర్వభూమ్యాం విదితః సార్వభౌమః - సమస్తభూమియందు నెఱుఁగఁబడినది. ౭. శోభనాః ప్రతీకా అవయవా యస్యసః సుప్రతీకః - మంచి అవయవములు గలిగినది. దిక్ష్వు గజాః దిగ్గజాః - దిక్కులయందుండు గజములు. ఈ ౮ వరుసగా నష్టదిగ్గజముల పేళ్ళు.

కలిశ్యో ౨ భ్రముః కపిలా పిఞ్గళానుపమాః క్రమత్.

4

తామ్రపల్లీ శుభ్రదన్తీ చాఙ్గానా చాఙ్గానావతీ,

నభ్రమతి స్వం వల్లభం హిత్వా కుత్రచిన్న గచ్ఛతీ త్యభ్రముః. ఉ-సీ భ్రముచలనే-తన మగని విడిచి కదలనిది. అభ్రేషు మాతివర్తత ఇత్యభ్రముః. మాజ్ మానే వర్తనేచ - మేఘములయందుండునది. ౧. కపిల వర్ణత్వాత్కపిలా - కపిలవర్ణము గలిగినది. కామ్యత ఇతి కపిలా-కోరఁబడునది. ౨. పింగళవర్ణత్వా త్పింగళా-పింగళవర్ణము గలిగినది. ౩. న విద్యతే ఉపమా యస్యాస్యా అనుపమా-తనకు సాటిలేనిది. ౪. తామ్రపర్ణాఖ్యాషధీ సాహచర్యాత్తామ్రపల్లీ. ఈ-సీ. తామ్రపర్ణ మనెడి ఓషధితోఁగూడినది. ౫. శోభనౌదంతౌ యస్యాస్యా శుభ్రదంతీ. ఈ-సీ. చక్కని దంతములు గలది. ౬. శోభనాన్యంగాని యస్యాస్యా అంగనా - మంచి అవయవములు కలది. పా. అంజనగిరి సదృశత్వా దంజనవర్ణ త్వాద్వా అంజనా - అంజనవర్ణత సమానమౌట వలననైనను కాటుకవన్నె గల

దౌటవలన నైనను అంజన. ౭. అంజనాకారో వర్ణో ౨ స్యా అస్తీత్యంజనావతీ - కాటుకవంటి దేహకాంతి గలది. ఈ ౮ వరుసగా నష్టదిగ్గజముల భార్యల పేళ్లు.

క్షీబావ్యయం త్వపదిశం దిశో ర్న ధ్యే విదిక్ స్త్రియామ్.

5

దిశోర్మధ్యం అపదిశం క్షీబం అవ్యయం చ-ఇది నపుంసకమును, అవ్యయమును, దిక్కులయొక్క మధ్యము. ౧. దిగ్భ్యాం విగతా విదిక్ - శ-సీ. రెండుదిక్కులవలన విగతమైనది. విశిష్టా దిక్ విదిక్-విశిష్టమైన దిక్కు ఈ ౨ ను ఆగ్నేయము మొదలగు మూలలపేళ్లు.

అభ్యంతరం త్వంతరాశం -

అభ్యంతరాంతరాశశబ్దే అష్టదిజ్మధ్యవాచకౌ. ఉపచారాత్మేవ లమధ్యవాచకౌ చ. ఈశబ్దములు ౨ అష్టదిజ్మధ్యవాచకములు. ఉపచారముచేత కేవల మధ్యవాచకమును, అంతర మవకాశ మభిగతం అభ్యంతరం-అవకాశము గలిగినది. ౧. అంతరమవకాశం లాతీత్యంతరాశంలా దానే-అవకాశము నిచ్చునది.

చక్రవాళం తు మండలమ్,

చక్రవాళమండలశబ్దే మండలాకారదిక్పమూహనామనీ. దిజ్మండల మిత్యాది ప్రయోగః. ఉపచారా దన్యత్రాపి మండలాకారవస్తు వాచకౌ చ - చక్రవాళమండల శబ్దములు మండలాకార దిక్పమూహ వాచకములు, ఉపచారమున కేవల మండలాకార వస్తువాచకములును. చక్రస్యేన వాళః సంవరణ మస్యేతి చక్రవాళం. వల సంవరణే - చక్రము వంటి వలయము గలిగినది. చక్రాకారేణ వాలతే వర్తతే చక్రవాళం-చక్రాకారముగా నుండునది. ౧. మండయత్యలంకరోతీతి మండలం, మడిభూషాయాం - అలంకరించునది. ౨.

అభ్రం మేఘో వారివాహః స్తనయిత్సూ ర్నవాహకః.

6

ధారాధరో జలధర స్తటిత్వా న్వాలిదో ౨ మ్జుభ్యత్,

ఘన జీమూత ముదిర జలము గ్ధామయోనయః.

7

అపః బిభర్తీ త్యభ్రం, భృజ్ భరణే-ఉదకమును భరించునది. నభ్రంశం త్యాపో ౨ స్యాది త్యభ్రం, భ్రంశ గతౌ-ఉదకములు దీనినుండి కొఱతపడవు - అనఁగా దీనియందు లేకపోవు. అపో రాతీ త్యభ్రం, రా

దానే. ఉదకము నిచ్చునది. అభ్రతిగచ్ఛతీత్యభ్రం, అభ్రగతౌ - సంచరించునది. ౧. మేహతీతి మేఘః, మిహ సేచనే-తడువునది. ౨. వారి వహతీతి వారివహః, వహ ప్రాపణే - జలమును వహించునది. ౩. స్తనయతీతి స్తనయిత్నుః ఉ-పు. స్తన గదీ దేవశబ్దే - మ్రోయునది. ౪. బలంన జహతీతి బలహకః, ఓహక్ త్యాగే, వబయో రభేదాత్ వలాహకః - బలమును విడువనిది. ౫. జలాధారాణాం ధరః ధారాధరః, ధృజ్ ధారణే - జలధారలను ధరించునది. ౬. జలస్య ధరః జలధరః - జలమును ధరించునది. ౭. తటితః అస్య సంతీతి తటిత్వా త-పు. మెఱుపులు గలది. ౮. వారి దదాతీతి వారిదః, డు దాజ్ దానే - ఉదకము నిచ్చునది. ౯. అంబు బిభర్త తయంబుభృత్, త-పు. భృజ్ భరణే - ఉదకమును భరించునది. ౧౦. హంతి తాపమితి ఘనః - తాపమును బోగొట్టునది. వాయునా హన్యత ఇతి వా ఘనః, హన హింసాగత్యోః -వాయువుచేత కొట్టబడునది. ౧౧. జీవన ముదకం మూయతే బద్ధతే ౨త్ర జీమూతః, మూజ్ బంధనే-ఉదకము దీనియందు బంధిపడబడును. ౧౨. మోదంతే అనేన కృషీవలా ఇతి ముదిరః, ముదహర్షే - దీనిచేత పైరుపెట్టుకావులు సతోషింతురు. ౧౩. జలం ముంచతీతి జలముక్. చ-పు. ముచ్ఛ్ మోక్షణే - ఉదకమును విడుచునది. ౧౪. ధూమః యోనిః కారణం యస్య సధూమయోనిః - ఇ-పు. ధూమము కారణముగా గలిగినది. ఈ ౧౫ మబ్బుపేళ్లు.

కాదమ్మినీ మేఘమాలా -

క ముదక మాదదత కదంబాః మేఘాః. తే ౨త్ర సంతీతి కాదంబినీ. ఈ-సీ. జలమును పుచ్చుకొనునవి గనుక కదంబము లనగా మేఘములు-అవి గలిగినది. కదంబాః వృక్షాః పుష్పం త్యస్యామితి కాదంబినీ - ఇది గలిగినప్పుడు కడపచెట్టు పుష్పించును. కాదంబాః కలహంసా అస్యాం సంతీతి వా - హంసలు గలిగినది. ౧. మేఘానం మాలా మేఘమాలా-మేఘములయొక్క వరుస. ఈ ౨ మేఘపంక్తి పేళ్లు.

త్రిషు మేఘభవే ౨ బ్రయం,

అభ్రే భవం అభ్రియం, తచ్చ త్రిషు లింగేషు వర్తతే - మేఘము వలన బుట్టినది. ఈ ౧ మేఘమందు బుట్టినదాని పేరు.

స్తనితం గర్జితం మేఘ నిర్ఘోషో రసితాది చ.

8

స్తనతీతి స్తనితం, స్తన దేవశబ్దే - మ్రోయుచుండునది. ౧. గర్జతీతి గర్జితం గర్జశబ్దే - గర్జించునది. ౨. మేఘానాం నిర్ఘోషః మేఘ నిర్ఘోషః - మేఘములయొక్క అతిధ్వని. ౩. రసతి శబ్దాయతే రసితం. రసశబ్దే - మ్రోయుచుండునది. ౪. ఆదిశబ్దేన గర్జనాదయః - మేఘగర్జితనామాని. ఈ ౪ ను ఆదిశబ్దముచేత గర్జనశబ్దాదులును ఉఱుము పేళ్లు.

శంపా శతవ్రాదా ప్రాది నైరావత్యః క్షణప్రభా,

తడి త్సాదామనీ విద్యుచ్చంచలా చపలా అపి.

9

భయంకరత్వాచ్చం సుఖం పిబతీతి శంపా - భయమును గలిగించునదిగాన సుఖమును మ్రింగివేయునది. పా పానే. ౧. శతధాప్రదతే శతవ్రాదా. ప్రోద అవ్యక్తేశబ్దే - అనేకవిధములుగా అస్ఫుటమై మ్రోయుచుండునది. ౨. ప్రోదో ౨ స్యా అస్తీతి ప్రోదినీ. ఈ-సీ. అవ్యక్త శబ్దము గలిగినది. ౩. ఇరా ఆపః సన్తస్య ఇరావాః - మేఘః -తస్మిన్ ఇరావతి భవా ఐరావతీ. ఈ-సీ. ఇరావంతము మేఘము. అందుచు బుట్టినది. ౪. క్షణం ప్రభా యస్యా స్యా క్షణప్రభా - క్షణమాత్రము ప్రకాశించునది. ౫. ప్రభయా తమాంసి తాడయతీతి తడిత్. త - సీ. తడ ఆఘాతే-అంధకారమును పోగొట్టునది. ప్రభయా నయనాని తాడయతీతి తడిత్ - కాంతిచేత కన్నుల మూయింపజేయునది. ౬. సుదామ్నా ఐరావతేన సహవర్తత ఇతి సౌదామినీ. ఈ-సీ. సుదామమనఁగా నైరావతము, దానితోఁ గూడియుండునది. సుదామ్నా అద్రిణా ఏకదిక్ సౌదామినీ - సుదామ మనెడి పర్వతముతోఁ గూడ నొక దిక్కునందుండునది. సుదామవ ద్దీర్ఘాకారో ౨ స్యా అస్తీతి వా - దండవలె దీర్ఘాకారము గలది. ౭. విశేషేణ ద్యోతత ఇతి విద్యుత్. త. సీ. ద్యుత దీప్తా - మిక్కిలి ప్రకాశించునది. ౮. చంచతీతి చంచలా. చంచగతౌ కదలునది. ౯. చోపతీతి చపలా. చుప మందాయాం గతౌ - మెల్లఁగాఁ బోవునది. ఈ ౧౦. మెఱుపు పేళ్లు.

స్ఫూర్జఘ్న ర్వజనిర్ఘోషే-

స్ఫూర్జతీతి స్ఫూర్జఘ్నః ఉ - పు. టు ఓ స్ఫూర్జా వజ్రనిర్ఘోషే - మిక్కిలి మ్రోయునది. ౧. వజ్రస్య నిర్ఘోషః వజ్ర నిర్ఘోషః. వజ్రాయుధము

దిగ్విజయము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

యొక్క మ్రోత. పా. వజ్రనిష్ఠేష ఇతి వజ్రనిర్హత ఇతిచ పాఠః. ఈ ౨ వజ్రపు మ్రోత పేళ్లు.

మేఘజ్యోతి రిరంమదః.

మేఘస్య జ్యోతిః మేఘజ్యోతిః. స-న. మేఘ సంబంధమైన అగ్ని. ౧. ఇరయా జలేన మాద్యతి దీప్యత ఇతి ఇరంమదః మదీహర్షగ్నేపనయోః-ఇర యనఁ గా జలము. దానిచేత వృద్ధిబొందునట్టిది. ఈ ౨ వజ్రాగ్నిపేళ్లు.

ఇంద్రాయుధం శక్రధనుః -

ఇంద్రస్య ఆయుధం ఇంద్రాయుధం. ఇంద్రుని యాయుధము. ౧. శక్రస్య ధనుః శక్రధనుః. స-న. శక్రుని ధనుస్సు. ౨. మేఘప్రతిఫలిత నానావర్ణస్య ధానురాకారేణ దృశ్యమానస్య సూర్యరశ్మే ర్నామనీ-ఇది మేఘమునందు బ్రతిఫలించి, నానావర్ణమై ధనురాకారముగా నగపడుచున్న సూర్యరశ్మి. ఈ ౨ ఇంద్రుని ధనుస్సు పేళ్లు.

తదేవ ఋజు రోహితమ్.

10

తదేవ ఋజు రోహిత మిత్యుచ్యతే - ఆ యింద్ర ధనుస్సు చక్కగా నుండునేని రోహిత మనంబడును. రోహతీతి రోహితం. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే చ-ప్రాదుర్భవించునది. రోహితవర్ణత్వా ద్వా రోహితం రక్తవర్ణము గలది. ఈ ౧ చక్కని యింద్రధనుస్సు.

వృష్టి ర్వర్షం -

వర్షతీతి వృష్టిః ఇ - సీ. వర్షం చ. వృషు సేచనే - తదువునట్టిది గనుక వృష్టి, వర్షము. ఈ ౨ వాన పేళ్లు.

తద్విఘాతే వగ్రహవగ్రహౌ సమా.

తద్విఘాతే వృష్టి ఘాతే వగ్రహవగ్రహశబ్దౌ వర్తేతే. అవగృహ్యతి ప్రతిబద్ధాతి వర్ష మితి వగ్రహ అవగ్రహశ్చ గ్రహ ఉపాదానే-వర్షమును ప్రతిబంధించునట్టిది గనుక వగ్రహము, అవగ్రహమును. ఈ ౨ ను గ్రహవిరోధముచేత సంభవించిన వర్షప్రతిబంధము. వాన కఱపు పేళ్లు.

ధారాసంపాత ఆసారః -

ధారాణాం సంభూయ పతనం ధారాసంపాతః - ఉదకధారలు కూడి యెడతెగక పడుట. ౧. ఆసమంతా త్వరతీ త్యాసారః, సృగతౌ

అంతటఁ బడునట్టిది. ౨ జడివానపేళ్లు.

శీకరో ౨ మ్ముకణాః సృతాః.

11

శీకతే సింఛతీతి శీకరః. శీకృ సేచనే - తడుపునది. శీతం కరోతీతి వా శీకరః - శీతమును జేయునది. ౧. సృతాః, వాయునా ఇత స్తతః ప్రేరితాః అమ్ముకణాః శీకరాః-గాలిచే నిటునటు వినరఁబడిన వానచినుకులు శీకరములు. ౨. నీటితుంపురులు.

వర్షోపలస్తు కరకా -

వర్షస్య ఉపలః వర్షోపలః-వానయొక్క శిల. ౧. కృణోతి హింస్రితస్య మితి కరకా. పృ. కృజ్ హింసాయాం పయిరులను చెఱచునది. కీరతే వాయునా భువీతి కర్యకా. కృవిక్షేపే-వాయువుచేత వెదచల్లఁబడునది. అయం పుంలింగేచ వర్తతే-ఇది పుంలింగమందును గలదు. 'వర్షోపలస్తు కరకా కరకో ౨ పిచ దృశ్యత' ఇతి రభసః ౨ వడగండ్లు.

మేఘచ్ఛన్నే ౨ హ్ని దుర్దినమ్.

మేఘచ్ఛన్నే ౨ హ్ని దుర్దినశబ్దో వర్తతే - మొయిళ్లచేఁ గప్పఁబడిన దినము దుర్దిన మనంబడును, దుష్టం దినం దుర్దినం - దుష్టమైన దినము. ౧ మబ్బు పట్టిన దినము.

అంతర్ధా వ్యవధా పుంసి త్వంతర్ది రపవారణమ్.

12

అపిధాన తిరోధాన పిధానాచ్ఛా దనాని చ.

అంతర్ధీయతే అనయా అంతర్ధా, వ్యవధీయతే అనయా వ్యవధా, దు ధాజ్ ధారణపోషణయోః - పదార్థము దీనిచేత వ్యవహితముగా ధరింపఁబడును. ౧. ౨. అంతః ధీయతే అనేన అంతర్ధిః. ఇ-పు. దీనిచేత పదార్థము కానఁబడదు. ౩. అపవార్యతే అనేనేత్యపవారణం, వృజ్ వరణే-దీనిచేత పదార్థము కప్పఁబడును. ౪. అపిదధాతీత్యపిధానం-మిక్కిలి మఱుఁగుపఱచునది. ౫. తిరో దధాతీతి తిరోధానం-అడ్డుమగునది. ౬. పిదధాతీతి పిధానం మఱుఁగగునట్టిది. ౭. చాదయతీతి చ్చాదనం ఛద అపవారణే కప్పునది. ౮. ముసురుకొనుట.

హిమాంశు శ్చంద్రమాశ్చంద్ర ఇన్దుః కుముదబాన్ధవః.

13

విధు స్సుధాంశు శ్శుభ్రాంశు రోషధీశో నిశాపతిః.

అబ్జో జైవాత్యక స్సోమో గౌర్మగాఙ్కః కళానిధిః.

14

ద్విజరాజ శ్శతధరో నక్షత్రేశః క్షపాకరః,

హిమాః శీతాః అంశవో యస్య సః హిమాంశుః ఉ. పు. చల్లని కిరణములు గలవాడు. ౧. చంద్రేణ కర్పూరేణ మీయతే ఉపమీయత ఇతి చంద్రమాః. స. పు. మాఙ్ మానే. చంద్ర మనంగా కర్పూరము. దానితోఁ బోల్చబడువాఁడు. ౨. చందయతీతి చంద్రః. చది ఆహ్లాదనే సంతోషింపఁజేయువాఁడు. ౩. ఉనక్తి తుషారకణైరితి ఇందుః. ఉ.పు. ఉందీ క్లేదనే-మంచుకిరణములచేత తడిపెడువాఁడు. ౪. కుముదానాం బాంధవః కుముదబాంధవః - కలువలకు చుట్టము. ౫. దేవా ఏనం విశేషేణ ధయంతి పిబంతీతి విదుః. ఉ. పు. ధేట్పానే-వేల్పు లీతని మిక్కిలి పానము చేయుదురు. ౬. సుధారూపా అంశవో యస్య సః సుధాంశుః, ఉ-పు. అమృతరూపములైన కిరణములు గలవాఁడు. ౭. శుభ్రాః అంశవో యస్యసః శుభ్రాంశుః ఉ-పు. తెల్లని కిరణములుగలవాఁడు. ౮. ఓషధీనామీశః ఓషధీశః -వరి మొదలగు నోషధులకుఁ బ్రభువు. ౯. నిశాయాః పతిః నిశాపతిః. ఇ. పు. రాత్రికి తేడు. ౧౦. అప్పుజాతఃఅబ్జః. జనీ ప్రాదుర్భావే-నీటియందుఁ బుట్టినవాఁడు. ౧౧. ఓషధీః జీవయతీతి జైవాత్మకః జీవప్రాణధారణే - పైరులను బ్రతికించువాఁడు. ౧౨. సూతే అమృతమితి సోమః, ఘోఙ్ ప్రాణిప్రసవే- అమృతమును బుట్టించినవాఁడు. సూయత ఇతివా సోమః-ప్రతిష్ఠమునందును బుట్టించబడువాఁడు. ౧౩. ప్రతిమాసం గ్లాంతిక్షయతీతిగ్లాం. ఔ. పు. గ్నేష్లేహర్షక్షయే-ప్రతిమాసము క్షయించువాఁడు. ౧౪. మృగః అంకో యస్య సః మృగాంకః- మృగము చిహ్నముగాఁ గలవాఁడు. ౧౫. కళానాం నిధిః కళానిధిః. ఇ. పు. కళల కునికిపట్టు. ౧౬. ద్విజానాం బ్రాహ్మణానాం రాజా ద్విజరాజః-పుడమి వేల్పుల తేఁడు. ౧౭. శశస్య ధరః శశధరః-కుందేటిని ధరించినవాఁడు. ౧౮. నక్షత్రాణామీశః నక్షత్రేశః - చుక్కలతేఁడు. ౧౯. క్షపాం కరోతీతి క్షపాకరః. డు కృష్ కరణే-రాత్రిని జేయువాఁడు. ౨౦ చంద్రుని పేళ్లు.

కలా తు షోడశో భాగో -

చంద్రస్య షోడశోభాగోయః సకశేత్యుచ్యతే-చంద్రుని పదియాఱవ భాగము కళ యనంబడును. కల్యతే సంఖ్యాయత ఇతి కలా, కలసం

ఖ్యానే - లెక్క పెట్టబడునది. ౧ చంద్రునిలోని పదియావపాలు.

బమ్మె ౨ స్త్రీ మణ్డలం త్రిషు.

15

బింబతి విస్తారం ప్రాప్నోతీతి బింబః. పు. బింబ ఆభోగే-విస్తారమును జెందునది. బింబతి ప్రకాశత ఇతివా బింబః, బింబ గతి ప్రజనన కాంత్యసనఖాదనేషు - ప్రకాశించునది. ౧. మండయతి భూషయతీతి మండలం. త్రి. మడిభూషాయాం-అలంకరించునది. ౨. సూర్యచంద్రుల మండలములు.

భత్తం శకలఖణ్డే వా పుంస్యర్థః -

భిద్యత ఇతి భత్తం, భిదిర్ విదారణే-ప్రక్కలింపబడునది. ౧. శక్తతే భేత్తుమితి శకలం ! పు. శక్ శక్తౌ-భేదింప శక్యమైనది. ౨. ఖండ్యత ఇతి ఖండం. పు. ఖడి ఖండనే-త్రుంచబడునది. ౩. అర్ధతి భేదం గచ్ఛతీత్యర్థః. పు. అర్ధగతౌ - భేదమును బొందునది. ఋద్యతే ఛిద్యతే సముదాయౌ ౨ నేనేతి అర్థః, ఋధు వృద్ధౌ - దీనిచేత సముదాయము విభజింపబడును. ౪. తునక పేళ్లు.

అర్థం సమే ౨ ంశకే,

అర్థం. న. ౧ సగముపాలు.

ఈ అర్థశబ్దము శకలమును జెప్పునప్పుడు పుల్లింగము. సగమును జెప్పునప్పుడు న. లిం.

చన్ద్రికా కౌముదీ జ్యోత్స్నా -

చంద్రో ౨ స్త్రీస్యామితి చంద్రికా-చంద్రయుక్తమైనది. ౧. కు ముదానా మియం కౌముదీ, తద్వికాసహేతుత్వాత్-కలువలు పుష్పించుటకు హేతువైనది గనుక కౌముది. ౨. జ్యోతి రస్యామస్తీతి జ్యోత్స్నా-ప్రకాశము గలిగినది. ౩. వెన్నెల పేళ్లు.

ప్రసాదస్సు ప్రసన్న తా.

16

ప్రసీదదీతి ప్రసాదః. షడ్ విశరణగత్యవసాదనేషు. ప్రసన్న సృభావః ప్రసన్నతా-ప్రసన్నమగుట ప్రసాదము. ప్రసన్నతయు. ఈ ౨ ను నైర్మల్యము పేళ్లు.

కళ్యాణౌ లాంఛనం చ చిహ్నం లక్ష్మ చ లక్ష్మణమ్,

(పాళి: కేతు ర్హణో లింగం నిమిత్తం వ్యజ్ఞానం పదమ్,

ప్రజ్ఞానం చాప్యభిజ్ఞానం లలామం చ లలామ చ.)

కల్యణే జ్ఞాయతే అనేనేతి కళంకః, కల సంఖ్యానే-దీనిచేత పదార్థం బెఱుంగఁ బడును. ౧. అంక్యతే అనేనేత్యంకః, అకి లక్షణే-దీనిచేత పదార్థము లక్షింపఁ బడును. ౨. లాంఛ్యతే లక్ష్యతే అనేనేతి లాంఛనం లాఙ్ఘ్యే లక్షణే-పదార్థము దీనిచేత లక్షింపఁబడును. ౩. చహతీతి చిహ్నం, చహ పరికల్పనే-ఎఱింగించునది. చహ్యత ఇతి చిహ్నం-ఎఱుంగఁబడునది. ౪. లక్ష్యతే అనేనేతి లక్ష్య. ౫. న-న-లక్షణంచ, లక్షదర్శనాంతకనయోః- ౬ పదార్థము దీనిచేతఁ జూడఁ బడును. ఈ ౬ గుఱుతుపేళ్లు.

సుషమా పరమా శోభా -

సుష్మ సమం సర్వ మస్యా సుషమా-దీనికి సర్వము లెస్సగ సమమై యుండును. ౧. శ్రేష్ఠమైన కాంతి.

శోభా కా నిర్మూతి శ్శవిః -

17

శోభయతీతి శోభా, శుభ శుంభ శోభార్థే-ప్రకాశింపఁజేయునది. ౧. కామ్యత ఇతి కాంతిః. ఇ-సీ. కము కాంతౌ - ఇది కోరఁబడుచున్నది గనుక కాంతి. ౨. ద్యోత ఇతి ద్యుతిః ఇ-సీ. ద్యుత దీప్తౌ-ప్రకాశించునది. ౩. ఛ్యత నాశయత్యంధ కారమితి-ఛవిః. ఇ - సీ. ఛోఛేదనే అంధకారమును పోఁగొట్టునది. చ్యతి నాశయత్యశోభా మితివా-అశోభను పోఁగొట్టునది. ౪. శోభాసాహచర్యా త్కాంత్యాదయః స్త్రీలింగాః-శోభా శబ్దముతోడి కూటమి వలన కాంత్యాది శబ్దములు ౪. స్త్రీలింగములు. ౪ కాంతి పేళ్లు.

అవశ్యాయస్తు నీహార స్తుషార స్తుహినం హిమమ్,

ప్రాలేయం మిహికా చ -

అవశ్యాయతే శైత్యం సంపద్యత ఇత్యవశ్యాయః, శైజ్గతౌ - శైత్యమును బొందునది. ౧. నితరాం ప్రాయతే అగ్ని నా నీహారః, హృజ్ హరణే-అగ్నిచేత మిక్కిలి హరింపఁబడునది. ౨. తప్తం తోషయతీతి తుషారః, తుషతుష్టా - తాపము నొందినవాని సంతోషింపఁజేయునది. ౩. తోహతి అర్దయతి పద్మమితి తుహినం, తుహిర్ అద్దనే - పద్మమును బీడించునది. ౪. హంతి తాపమితి హిమం, హస హింసాగత్యో - తాపమును బోఁగొట్టునది. ౫. ప్రళయాచ్చరదంతా దాగతమితి ప్రాలేయం.

ప్రళయ మనఁగా అంతము. శరత్కాలాంతమున వచ్చునది. ౬. మేహతి భువనమితి మిహికా, మిహ సేచనే-భూమిని దడుపునది. పా. మహికా మహ్యతే రాగిభిరతి మహికా, మహ పూజాయాం - కాముకులచేత పూజింపఁబడునది. పా. హిమికా, హినోతి వర్ధతే హిమికా. హి గతౌ వృద్ధౌ చ - వృద్ధిఁబొందునది. ఈ ౭ మంచు పేళ్లు.

అథ హిమానీ హిమసంహతిః.

18

మహా ద్ధిమం హిమానీ. ఈ-నీ. అధికమైన మంచు. ౧. హిమస్య సంహతిః హిమసంహతిః. ఇ - నీ మంచు సమూహము. ౨ దట్టమైన మంచు.

శీతం గుణే -

శీతం గుణవాచి క్షీబం - శీతశబ్దము గుణమును జెప్పునపుడు. న. చలి (చలువ) పేరు.

తద్వదర్థాస్సుషీమ శ్శిరో జడః.

తుషార శ్శీతల శ్శీతో హిమ స్సప్తాన్య లిఙ్గకాః.

19

శ్శాయతే శీతం. శైవ్ గతౌ - వ్యాపించునది. ౧. తద్వదర్థాశ్శీత గునవద్వస్తూవాచకాః, సుషీమాదయ స్సప్త అన్యలింగకాః విశేష్యలింగాః-ఆశీత గుణముగల పదార్థమును జెప్పెడు సుషీమ శబ్దము మొదలగు ౭ శబ్దములు విశేష్యలింగము గలవి. సుష్మ సీమా మర్యాదా యస్య సుషీమః-చక్కని హద్దుగలది. పా. సుశీమః, సుష్మ శ్శాయత ఇతి సుశీమః ఇతితాలవ్యపాఠో ౨ ప్యప్తి - లెస్సగా వ్యాపించునది. ౧. శినోతి పద్మ శోభా మితి శిశిరః-శీర్ష నిశాతనే-పద్మములకాంతిఁ జెఱుచునది. ౨. జలత్యపవారయతీతి జడః, లదయోరభేదాత్ జలఅపవారణే - ధైర్యమును నివారించునది. ౩. తప్తం తోషయతీతి తుషారః, తుష తుష్టే - తప్తుఁ డైనవానిని సంతోషింపఁజేయునది. ౪. శ్శాయతే శీతః శైవ్ గతౌ. వ్యాపించునది. ౬. హినోతి వర్ధత ఇతి హిమః, హిగతౌ వృద్ధౌ చ- వృద్ధిఁబొందునది. ఈ ౭ చల్లని వస్తువు పేళ్లు.

ధ్రువ ఔత్తానపాదిః స్సౌత్ -

ధ్రువతీతి ధ్రువః, ధ్రువస్థైర్యే-స్థిరమైనవాఁడు. ౧. ఉత్తానపాదస్య అపత్యం ఔత్తానపాదిః - ఉత్తానపాదుని కొడుకు. ఈ ౨ ధ్రువుని పేళ్లు.

అగస్త్యః కుష్ఠసమ్మవః

మైత్రావరుణిః -

అగం వింధ్యం స్థాయతి స్తంభయతి త్యగస్త్యః. సైష్ట్యై శబ్దసంఘాతయోః - అగ మనఁగా పర్వతము వింధ్యపర్వతము. దాని నణచినవాఁడు. అగస్తి రితిపాఠాంతరం. ౧. కుంభే సంభవో యస్య సః కుంభసంభవః - కలశమునందుఁ బుట్టినవాఁడు. ౨. మిత్రావరుణయో రపత్యం మైత్రావరుణిః. ఇ. పు. మిత్రావరుణులకొడుకు. ఈ ౩ అగస్త్యుని పేళ్లు.

అస్యైవ లోపాముద్రా సధర్మిణీ.

20

అస్యైవ అగస్త్యస్యైవ సధర్మిణీ పత్నీ లోపాముద్రేత్యుచ్యతే - ఈ యగస్త్యునిభార్య లోపాముద్రయనంబడును. లోపయతి యోషితాం, రూపాభిమానమితి లోపా. ముద్రయతి స్రష్టు సృష్టిమితి ముద్రా. లోపా చాసౌ ముద్రాచ లోపాముద్రా - స్త్రీలయొక్క రూపాభిమానమును లోపింపఁజేయునదియు, బ్రహ్మసృష్టిని ముద్రింపఁ జేయునదియును గనుక లోపాముద్ర. ముదం రాతీతి ముద్రా, రా ఆదానే. సా న భవతీత్యముద్రా, విరహే పతిశుశ్రూషాలోపే అముద్రా అసంతుష్టా లోపాముద్రా - ముద్ర యనఁగా సంతోషముగలది. భర్తృవిరహకాలమునందు పతిశుశ్రూష లేమిచేత సంతసములేనిది గనుక లోపాముద్ర. ౧. సమానః ధర్మః అస్యా అస్తీతి సధర్మిణీ - పతితోడ సరియైన ధర్మముగలది. ౧ అగస్త్యుని భార్య.

నక్షత్రమ్ముక్షం భం తారా తారకాపుషు వా స్త్రియామ్,

నక్షరతీతి నక్షత్రం, క్షర సంచలనే - నశింపనిది గనుక నక్షత్రము. న క్షీయత ఇతి వా నక్షత్రం. క్షీ క్షయే - నశింపనిది. ౧. ఋక్షతి తమో నాశయతీతిఋక్షం. ఋక్షహింసాయాం చీఁకటిని బోఁగొట్టునది. ఋక్ష తీతి ఋక్షం, ఋక్షగతౌ - సంచరించునది. ౨. భాతీతి భం, భా దీప్తో - ప్రకాశించునది. ౩. తరంత్యనయా నావికా ఇతి తారా. తారకా చ.స్స. తృప్తవనతరణయోః - దీనిచేత నావికులు తరింతురు. ౪. ౫. ఉడ్డీయత ఇత్యుడు. ఉ. స్స. డీజ్ విహాయసా గతౌ - ఆకాశమందు సంచరించునది. ౬. ఉడు వాస్త్రియాం. ఉడుశబ్దో వికల్పేన స్త్రీలింగే వర్తతే. పక్షే నపుంసకలింగేచ. తారకాఽపీత్యపిశబ్దేన తార కాశబ్దస్యాపి వాస్త్రియామి

త్యనేనాన్వయః. పక్షేక్షీ బత్వం చ ఉడుశబ్ద సాహచర్యాత్. తదుక్తం-ద్వితై ర్వ్యమ్ని తుషారబిందుమధురచ్ఛాయైః స్థితం తారకై రితి-ఉడు శబ్దమునకు స్త్రీ నపుంసకలింగములు గలవు. తారాతారకాశబ్దములకు ఉడుశబ్దమునకువలె లింగములు గలవు. ఈ ౬ సాధారణముగా నన్ని చుక్కలకుం బేళ్లు.

దాక్షాయణ్య ౨ శ్వినీత్యాది తారాః -

అశ్వినీత్యాదితారా దాక్షాయణ్య ఇత్యుచ్యంతే - అశ్విన్యాది రేవత్యంత నక్షత్రములు దాక్షాయణ్య లనంబడును. దక్షిణ్య ప్రజాపతే రపత్యాని స్త్రియః దాక్షాయణ్య-దక్షిణజాపతియొక్క కొమార్తెలు. ౧ అశ్వినీమొదలు ౨౭ నక్షత్రములకుం బేళ్లు.

అశ్వయు గశ్వినీ.

21

అశ్వం యునక్తి రూపేణ బధ్నాతీ త్యశ్వయుక్. జ.సీ. యుజిర్ యోగే - రూపముచేత అశ్వసామ్యమును బొందునది. ౧ అశ్వరూప యోగా దశ్వినీ. ఇ.సీ. అశ్వమువంటి రూపము గలది. ౨. అశ్వినీ పేళ్లు.

రాధా విశాఖా -

రాధోన్మీతి కార్యమనయా రాధా, రాధ సంసిద్ధౌ - దీనిచేత గార్యము సిద్ధించును. ౧. విశాఖతే కాంత్యా వ్యాప్తోన్మీతి విశాఖా శాఖ్య వ్యాప్తౌ - కాంతిచేత వ్యాపించునది. ౨ విశాఖ పేళ్లు.

పుష్కే తు సిద్ధతిష్టా-

పుష్కాతి అభిలషితమితి పుష్కః. పుష్కంత్యస్మి న్నర్థా ఇతి వా పుష్కః, పుష పుష్టౌ - కోరికను వృద్ధింబొందించునది. ౧. సిద్ధ్యం త్యస్మిన్నర్థా ఇతి సిద్ధ్యః -దీనియందు ప్రయోజనములు సిద్ధించును గనుక సిద్ధ్యము. పా. సాధోన్మీతి వాంఛిత మితి సిద్ధః - కోరికను సాధించునది. ౨. తుష్కం త్యస్మి న్నర్థసిద్ధయే ఇతి తిష్కః, తుష తుష్టౌ - దీనియందు కార్యసిద్ధికొఱకు సంతోషింతురు. త్వేషత ఇతి వా తిష్కః తిష్క దీప్తౌ-ప్రకాశించునది. ౩. పుష్కనక్షత్రము పేళ్లు.

శ్రవిష్టయా,

సమా ధనిష్టా -

శ్రూయతే శుభకర్మణీతి శ్రవిష్టా, శ్రు శ్రవణే - శుభకర్మము

విగ్నార్థము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నందు మంచిదని వినఁబడునది. ౧. ధనతి ధనం కరోతీతి ధనిష్టా,
ధనధాన్యే-సంపదను జేయునది. ౨. ధనిష్ట పేళ్లు.

స్వ్యః ప్రోష్ఠపదా భాద్రపదాః స్త్రియః.

22

ప్రోష్ఠోగః. తస్యేవ పాదాయాసామితి ప్రోష్ఠపదాః. ఆ. సీ. ప్రోష్ఠ మనఁగా
నెద్దు, దానిపాదములవంటి పాదములు గలవి. భద్రం పదం యాసాం తాః
-శుభకరములైన పాదముగలవి. ఈ ౨ పూర్వభాద్ర ఉత్తరాభాద్రల పేళ్లు.

మృగశీర్షం మృగశిర స్తస్మిన్నే వాగ్రహాయణీ.

ఆకృత్యా మృగస్యేవ శీర్షం యస్య తత్ మృగశీర్షం, మృగశిరశ్చ. స. న.
ఆకృతిచేత మృగముయొక్క శిరమువంటి శిరము గలిగినది. ౧. ౨. అగ్రే హాయనో
౨ స్వాః అగ్రహాయణీ. ఈ. సీ. మృగశీర్షయు కూర్చిమాయాః సంవత్సరాదౌ నవధాన్య
హ విర్యాగహేతుత్వాత్ - మృగశీర్ష నక్షత్రముతోఁగూడిన పున్నమయందు
సంవత్సరమునకు మొదట నూతన ధాన్యముచేత హవిర్యాగము చేయుటవలన
అగ్రహాయణి యనఁగా అగ్రమందు హాయనము గలిగినది. అగ్రహాయనాః
నవప్రీహయః అస్యాం సంతీతి అగ్రహాయణీ - నూతన ధాన్యములు ఇందుఁ
గలవు గనుక అగ్రహాయణి. ఈ ౩ మృగశీర్షము పేళ్లు.

ఇల్వలా స్తచ్చిరోదేశే తారకా నివసన్తియాః.

23

తస్య మృగశీర్షస్య శిరోదేశే యాస్తారకా నివసన్తితాః ఇల్వలా ఇత్యుచ్యంతే-
మృగశీర్ష నక్షత్రమునకు మీఁద నున్న నక్షత్రములు ఇల్వల లనఁబడును. ఇలంతి
గచ్ఛంచి నక్షత్రాణాం మూర్ధ్నితి ఇల్వలాః. సీ. ఇలప్రేరణే - నక్షత్రములమీఁద
సంచరించునవి - శివబాణేన ఇల్యంతే ప్రేర్యంతే ఇల్వలాః - శివుని బాణముచేత
ప్రేరింపఁబడునవి. పా. ఇన్వకాః-మృగశీర్షపై నుండు చిన్న చుక్కలకు పేళ్లు.

బృహస్పతి స్సూరాచార్యో గీష్పతి ధిషణో గురుః.

జీవ ఆక్లిరసో వాచస్పతి శ్చైత్ర శిఖండిజః.

24

బృహతాం దేవానాం వేదమంత్రాణాం వా పతిః బృహస్పతిః, ఇ. పు.
దేవతలును వేదమంత్రములును బృహత్తు లనఁబడును. వారలకై నను
వానికైనను ప్రభువు. ౧ సూరాణాం ఆచార్యః సూరాచార్యః - దేవతల

కాచార్యుడు. ౨. గిరాం పతిః గీష్పతిః-వాక్కులకు పతిః ౩ ధిషణాబుద్ధిరస్యాస్తీతి ధిషణః-మంచిబుద్ధి గలవాడు. ౪. సర్వార్థాః గృణాతీతి గురుః. ఉ. పు. గృశభే-సర్వార్థములను వచించువాడు. ౫. జీవయతి దేవానితి జీవః. జీవప్రాణధారణే-దేవతలను బ్రతికించువాడు. జీవ్యతే మృతో ౨ నేనజీవః - చచ్చినవాడు ఈయనవలన బ్రతుకును. ౬. అంగిరసః అపత్యం ఆశ్శిరసః అంగిరస్సు కొడుకు. ౭. వాచాం పతిః వాచస్పతిః - వాక్కులకు పతి. ౮. అంగిరా ఏవ చిత్రశిఖండీ తస్మాజ్జాతః చిత్రశిఖండిజః - చిత్ర శిఖండి యనంగా నంగిరస్సు, వానికొడుకు. ౯. బృహస్పతి (దేవగురువు) పేళ్లు.

శుక్రో దైత్యగురుః కావ్య ఉశనా భార్గవః కవిః.

శుక్లవర్ణత్వా చ్చుక్రః - శ్వేతవర్ణము గలవాడు. రుద్రశుక్రద్వారేణ నిర్యాతత్వాద్వా శుక్రః - రుద్రునిరేతస్సు వలనం బుట్టినవాడు. శుచం దుఃఖం రాతి దేవేభ్య ఇతి వా శుక్రః రాదానే-దేవతలకు దుఃఖము నిచ్చువాడు. ౧. దైత్యగురుః. ఉ-పు. దైత్యులకు గురువు. ౨. కవే రపత్యం కావ్యః కవి యను ఋషికొడుకు. ౩. వష్టి ఇచ్ఛతి దైత్యశ్రేయ ఇత్యుశనాః. స పు. వరకాంతౌ - అసురులశ్రేయస్సు నిచ్చయించువాడు. ౪. భృగోరపత్యం భార్గవః-భృగు సంతతియందుం బుట్టినవాడు. ౫. కవయతి చాతుర్యేణ వర్ణయతీతి కవిః. ఇ-పు. చాతుర్యముచేత వర్ణించువాడు. ౬. శుక్రుని పేళ్లు.

అఙ్గారకః కుజో భౌమో లోహితాఙ్గో మహీసుతః.

25

అంగతి గచ్ఛతీత్యంగారకః, అగి గతౌ - సంచరించువాడు. అంగాని అరయతి పీడయతీతి వా, అర పీడనే-శరీరములను పీడించువాడు. అంగీరవర్ణత్వా దంగారకః - నిప్పువంటివర్ణము గలవాడు. ౧. కౌ పృథివ్యాంజాతః కుజః, నీప్రాజదుర్భావే - భూమియందుం బుట్టినవాడు. ౨. భూమేరపత్యం భౌమః - భూమికొడుకు. ౩. లోహితమంగం యస్యసః లోహితాంగః - ఎఱ్ఱని శరీరకాంతిగలవాడు. ౪. మహ్యో సుతః మహీసుతః - భూమికొడుకు. ౫. అంగారకుని పేళ్లు.

రౌహిణీయో బుధ స్సౌమ్యః

రోహిణ్యాః. అప్యతం రౌహిణీయః. రోహిణీదేవి కొడుకు. ౧.

విగ్వర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బుధ్యతే సర్వమితి బుధః-బుధ అవగమనే-సర్వము నెరింగినవాడు. ౨. సోమస్యాపత్యం సౌమ్యః-చంద్రుని కొడుకు. ౩ బుధుని పేళ్లు.

సమా సౌలి శనైశ్చరౌ,

(శనిమన్దౌ పఙ్గు కాళౌ ఛాయాపుత్రో ౨ సితో ౨ ర్కజః.)

సూరస్యాపత్యం సౌరిః - పా. సౌరో వా-సూర్యుని కొడుకు. ౧. శనైర్మందం చరతీతి శనైశ్చరః, చర గతిభక్షణయోః - మెల్లంగా సంచరించువాడు. ౨. (శనిః, మన్దః, పఙ్గుః, కాళః, చాయాపుత్రః, అసితః, అర్కజః) ఏతాన్య పిశనైశ్చర నామాని ఈ ౨ శనైశ్చరుని పేళ్లు.

తమస్తు రాహస్వస్వార్థాను సైంహికేయో విధుంతుదః.

26

సూర్యాచంద్రమసౌ అనేన తామ్యత ఇతి తమః. అ. పు. తము గ్లానౌ - ఇతనిచేత సూర్యచంద్రులు వ్యధను బొందుదురు. ప. తమస్కారిత్వాత్తమః. స. న. తమస్సును జేయువాడు. తమ ఆకృతి రస్య తమః-స. న. చీకటి రూపముగాఁ గలవాడు. రహతి భుక్త్వా త్యజతి సూర్యాచంద్రమసౌ వితి రాహుః. ఉ. పు. రహత్యాగే-సూర్యచంద్రులను కబళించి విడుచువాడు. ౨. స్వః స్వర్గే భాతీతీన్వర్థానుః. ఉ. పు. భాదీప్తౌ-స్వర్గమునందు ప్రకాశించువాడు. ౩. సింహికాయాః అపత్యం సైంహికేయః-సింహిక హిరణ్యకశిపుని చెల్లెలు, ఆమె కొడుకు. ౪. విధుం తుదతీతి విధుంతుదః, తుద వ్యధనే-విదు వనంగా చంద్రుఁడు వానిని వ్యధఁ బెట్టువాడు. ఈ ౫ రాహువు పేళ్లు. (కేతుః. శిఖి. ౨. కేతువు పేళ్లు.)

సప్తర్షయో మరీ చ్యుతి ముఖాశ్చైత్ర శిఖణ్డినః,

సప్తఋషయః మరీచ్యుతిముఖాః చిత్రశిఖండిన ఇత్యుచ్యంతే. మరీచిః, అత్రిః, అంగిరాః పులస్త్యః, పులహః, క్రతుః, వసిష్ఠశ్చేతిసప్తైతే ఋషయః-మరీచి, అత్రి. అంగిరస్సు, పులస్త్యుఁడు, పులహుఁడు, క్రతువు, వసిష్ఠుఁడు-వీర లేడుగురును చిత్రశిఖండు లనంబుదురు. చిత్రాశ్శిఖండాః చూడావిశేషాః ఏషాం సంతీతి చిత్రశిఖండినః. న. పు. చిత్రములైన జటా విశేషములుగలవారు. ౧. సప్త ఋషులపేళ్లు.

రాశీనా ముదయో లగ్నం -

రాశీనామేషాదీనా ముదయోలగ్న మిత్యుచ్యతే మేషాదిరాసుల

యొక్క యుదయము లగ్న మనంబడును. రాతి దదాతి కాలాదిఫలమితి రాశిః. ఇ. పు. కాలాది ఫలము నిచ్చునది. లగతి గ్రమైస్సంబధ్నాతీతి లగ్నం. లగే సంగే-గ్రహములతో సంబంధించునది. లగ్నముపేరు.

తే తు మేషవృషాదయః.

27

తే తుమేష వృషాదయోద్వాదశ - అవి మేషము మొదలుగాఁగలవి.

సూర సూ ర్యార్య మాదిత్య ద్వాదశాత్త దివాకరాః,

భాస్క రాహస్కర బ్రధ్న ప్రభాకర విభాకరాః.

28

భాస్వ ద్వివస్వ త్సప్తాశ్వహరిద శోష్ణరత్నయః,

వికర్తనార్క మార్తణ్డ మిహిరారుణ పూషణః.

29

ద్యుమణి స్తరణి ర్నిత శ్చైత్ర భాను ర్విరోచనః,

విభావసు ర్దహపతి స్త్రిషాంపతి రహర్వతిః.

30

భానుర్దంస సహస్రాంశు స్తపన స్సవితా రవిః,

(కర్కసాక్షీ జగచ్చక్షు రంశుమాలీ త్రయీతనుః,

ప్రద్యోతనో దినమణిః ఖద్యోతో లోకబాన్ధవః.

సురోత్తమో ధామనిధిః పద్మినీవల్లభో హరిః.)

సరతి చరతీతి సూరః, సృ గతౌ - సంచరించువాఁడు. పా. సూర శబ్దశ్చూరితి తాలవ్యాదిరవ్యస్తే. తుక్తమాశ్చర్యమంజర్యాం. 'నిత్య ముదయవాసపి శూరశ్చక్రవర్త్యపి తరణిరివ తీక్ష్ణకరతాపిత భువనవలయ ఇతి' సూరశబ్దము శవర్ణాదియునుగలదు. ౧. సువతి ప్రేరయతి వ్యాపారేష్వితి సూర్యః-ఘోష ప్రేరణే-వ్యాపారములయందుఁ బ్రే రేపించువాఁడు. ౨. ఇయర్తి గచ్ఛతీతి అర్చమా. న. పు. ఋగతౌ-గమనయుక్తుఁడు. 3. అదితేరపత్యం ఆదిత్యః - అదితి కొడుకు. ౪. ద్వాదశ ఆత్మానః మూర్తయః యస్య ద్వాదశాత్మా. న. పు. పండ్రిండువిధములైన మూర్తులుగలవాఁడు. ౫. దివా దినం కరోతీతి దివాకరః-దినమును జేయువాఁడు. దివా అహని ప్రాణినశ్చేష్టావతః కరోతీతి దివాకరః-పగలు జీవులను వ్యాపారవంతులుగాఁ జేయువాఁడు. ౬. భాసం కరోతీతి భాస్కరః-కాంతిని గలుగఁజేయువాఁడు. ౭. అహః కరోతీత్యహస్కరః-అహస్సును జేయువాఁడు. ౮. అన్యతేజః బద్నాతి ప్రతిబద్నాతీతి బ్రద్ధుః-ఇతర తేజస్సులను నిరోధించువాఁడు. బద్నాతి తిమిరంబ్రద్ధుః. బధబంధనే-తిమిరము నడ్డపెట్టు

వాడు. ౯. ప్రభాం కరోతీతి ప్రభాకరః-ప్రశస్తమైన కాంతిని జేయువాడు. ౧౦. విశేషణభాం కరోతీతి విభాకరః-మిక్కిలి కాంతిని గలుగజేయువాడు. ౧౧. భాసః అన్య సంతీతి భాస్వా. త. పు. కాంతులుగలవాడు. ౧౨. వివస్తే ప్రభయా ఆచ్ఛాదయతీతి వివస్వా. వస ఆచ్ఛాదనే-కాంతిచేత నన్నిటిని గప్పెడువాడు. ౧౩. సప్త అశ్వాః యస్య సః సప్తాశ్వః-ఏడు గుఱ్ఱములు గలవాడు. సప్తనామకః అశ్వో యస్యేతి వా సప్తాశ్వః-సప్తయనెడు ఒక గుఱ్ఱము గలవాడు. ౧౪. హరితః హరిద్వర్ణా అశ్వాః యస్య హరిదశ్వః-పచ్చనికాంతి గల గుఱ్ఱములు గలవాడు. ౧౫. ఉష్ణాః రశ్మయో యస్య ఉష్ణరశ్మిః. ఇ.పు. ఉష్ణములైన కిరణములు గలవాడు. ౧౬. వికృంతతి తమ ఇతి వికర్తనః. కృతీ ఛేదనే - తమస్సును పోగొట్టువాడు. విశ్వకర్మణా వికృత ఇతి వావికర్తనః-పూర్వ మితడు సహింపఁ గూడని తేజస్సుగలవాడై యుండఁగా విశ్వకర్మచేత నితని కాంతి సానపట్టి తగ్గించఁ బడినది. ౧౭. అర్చ్యత ఇత్యర్కః, ర్చపూజాయాం. పూజింపఁబడువాడు. ౧౮. మృతం దస్మాప్త్యం మార్తం-మృతండుడను వాని కొడుకు. పా. మార్తాండః. మృతం బ్రహ్మాండం జీవయతీతి మార్తాండః-నశించిన బ్రహ్మాండమును బ్రతికించువాడు. ౧౯. మేహతి మేఘరూపీ విశ్వం సించతీతి మిహిరః, మిహ సేచనే-తాను మేఘరూపియై ప్రపంచమును తడిపెడువాడు. ౨౦. ఇయర్తి గచ్ఛతీత్యరుణః ఋగతౌ. సంచరించువాడు. ౨౧. పుష్టాతీతి పూషా. న.పు. పుష పుష్టా-పోషించువాడు. ౨౨. దివః ఆకాశస్య మణిః ద్యుమణిః. ఇ. పు. ఆకాశమునకు మణివంటివాడు. ౨౩. తరంత్యనేన తమితి తరణిః ఇ-పు. తృప్లవన తరణయోః - అంధకారము నితనిచేతఁ దరింతురు. తరతి నభ ఇతి వా-ఆకాశమును దాటువాడు. ౨౪. సర్వభూతేషు మేద్యతి స్నిహ్యతీతి మిత్రః. ఇ. మిదా స్నేహనే-సర్వభూతములయందు స్నేహయుక్తుడు. ౨౫. చిత్రాః భానవో యస్యసః చిత్రభానుః. ఉ.పు. నానావర్ణములైన కిరణములుగలవాడు. ౨౬. విశేషణరోచతే ప్రకాశత ఇతి విరోచనః. రుచ దీప్తా-విశేషముగాఁ బ్రకాశించువాడు. ౨౭. విభాప్రభైవ వసుద్రవ్యమస్య విభావసుః. ఉ.పు. కాంతియే ధనముగాఁగలవాడు. ౨౮. గ్రహాణాంపతిః గ్రహపతిః ఇ.పు. గ్రహములకుఁ బ్రభువు. ౨౯. త్విషాం

ప్రభాణాం పతిః, త్విషాంపతిః. ఇ.పు. కాంతులకు పతి. అలుక్సమాసము. 30. అహ్నపతిః అహర్పతిః. ఇ. పు. పగటికిఁ బ్రభువు. 31. భాతీతి భానుః, ఉ.పు. భాదీప్తై-ప్రకాశించువాఁడు. 32. హంతి తమ ఇతి హంసః హస హింసాగత్యోః-తమస్సును బోంఁగొట్టువాఁడు. 33. సహస్రమంశవో యస్య సహస్రాంశుః. ఉ.పు. వేయికిరణములు గలవాఁడు. 34. తపతీతి తపనః, తపసంతాపే-తపింపఁజేయువాఁడు. 35. సుపతి సుప్తం ప్రేరయతీతి సవితా. ఋ.పు. పూ ప్రేరణే-సుప్తుని ప్రేరేపించువాఁడు. 36. రూయతే స్తూయత ఇతి రవిః. ఇ. పు. రుశబ్దే-నుతింపఁబడువాఁడు. 37. కర్మణః సాక్షీ కర్మసాక్షీ. న.పు. కర్మలకు సాక్షి. జగత్శక్తురివ జగచ్ఛక్తుః. న.పు. జగత్తునకు నేత్రమువంటివాఁడు. అంశుమాలాః కిరణరాజయః అస్య సంతీతి అంశు మాలీ. న.పు. కిరణ సమూహముగలవాఁడు. త్రయీత్ర యోవేదా ఏవ తనుర్యస్య త్రయీతనుః. ఉ.పు. మూఁడువేదములే శరీరముగాఁ గలవాఁడు. ప్రకృష్టం ద్యోతతే ప్రద్యోతనః -విశేషముగాఁ బ్రకాశించువాఁడు. దినస్యమణిః-దినమణిః. ఇ. పు. పగటికి రత్నమువంటివాఁడు. ఖేద్యోతతే. ఖద్యోతః, ద్యుత దీప్తై-ఆకాశమందుఁ బ్రకాశించువాఁడు. లోకస్యబాంధవో లోకబాంధవః - లోకమునకుఁ జుట్టము. సురేషు ఉత్తమ స్సరోత్తమః-దేవతలయందు శ్రేష్ఠుఁడు. ధామ్నా నిధిః ధామనిధిః - కాంతులకు గనియైనవాఁడు. పద్మిన్యాః వల్లభః పద్మినీ వల్లభః - తామరతీగకుఁ బ్రియుఁడు. తమోహరతీతి హరిః-చీకటిని బోంఁగొట్టువాఁడు). 38 సూర్యసకుఁ బేళ్లు.

మారరః పింగళో దణ్డ శ్చణ్డాంశో పాలిపార్శ్వకాః.

31

సూర్యస్య దయాలుత్వా ద్రక్ష్యేవరప్రదానశంకయా ఇంద్రాదయ స్తన్నికటే విఘ్నం కుర్వన్తో వర్తంతే. తత్ర యమాగ్ని రుద్రాః క్రమేణ మారరపింగళకదణ్డా ఇత్యుచ్చన్తే - సూర్యుఁడు దయాళువు గనుక రాక్షసులకు వరమిచ్చునను సందియముచేత నింద్రాదులు విఘ్న దేవతలై నామాంతరములతో సూర్యుని సమీపముల నుండురు. అందు యమాగ్ని రుద్రులు వరుసగా మారరపింగళకదుండు లనంబడుదురు. మరతి నివసతి సూర్యసమీపే మారర, మర నివాసే - సూర్యసమీపమున నివసించువాఁడు. ౧. పింగళవర్ణత్వా త్పింగళః - పింగళవర్ణము

గలవాడు. ౨. దండకారి త్వాద్దండః-దండించువాడు. ౩. పరిపార్శ్వమేవ పారిపార్శ్వం తత్రవర్తంతే పారిపార్శ్వాకాః - పార్శ్వలయందంతట నుండువారు. పా. పారిపార్శ్వం గచ్ఛంతీతి పారిపార్శ్వగాః-ప్రక్కల యందంతట సంచరించువారు. ఈ ౩ ను నామాంతరధారులై సూర్యనకుం బరిచర్యసేయు నింద్రాదులు ౧౮ మండ్రలోక గ్రమముగా ముఖ్యులకు మువ్వరకుం బేళ్లు.

సూర్యసూతో ౨ రుణో ౨ సూరుః కాశ్యపి ర్గరుదాగ్రజః.

సూర్యస్య సూతః సూర్యసూతః - సూర్యుని సారథి. ౧. ఋచ్చతీ త్యరుణః. ఋ గతౌ-గమనయుక్తుడు. అరుణవర్ణత్వాదరుణః-ఎఱ్ఱనికాంతి గలవాడు. ౨. న విద్యతే ఊరూ యస్య స అనూరుః. ఉ. పు. తోడలు లేనివాడు. ౩. కశ్యపస్య అపత్యం కాశ్యపిః. ఇ. పు. కశ్యపప్రజాపతి కొడుకు. ౪. గరుడస్య అగ్రజః - గరుడునికి అన్న. ౫ సూర్యసారథి యగు ననూరుని పేళ్లు.

పరివేషస్థు పరిధిః -

పరితః పరితో విష్యతే-అనేన పరివేషః. విష్ణ్వ్యాప్తౌ-అంతట వ్యాపించునది. పరివేశ ఇతి పారాంతరం. ౧. పరితో దధాతీతి పరిధిః. ఇ. పు. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః - అంతట నావరించునది. ౨. పరివేషశబ్ద సాహచర్యా త్పరిధిశబ్దః పుల్లింగః - పరివేషశబ్దము తోడ్పాటువలనం బరిధిశబ్దము పుంలింగము. ౩. పరివేషము పేళ్లు.

ఉపసూర్యక మణ్డలే.

32

సూర్యసమీపే ప్రతికృతిత్వేన వర్తత ఇత్యుప సూర్యకం-సూర్య సమీపమునం దుండునది. ౧. మణ్డయతీతి మణ్డలం. మడిభూషాయాం-అలంకరించునది. ౨. ప్రతిసూర్యుని పేళ్లు. పూర్వోక్తాని చత్వార్యపి నామాని పరివేషస్త్వేతి కేచిత్ - పరివేషశబ్దము మొదలు ౪ శబ్దములు పరివేషమునకే పేళ్లని కొందఱు.

కిరణో స్ర మయూ ఖాంశు గభ స్తి ఘృణి ఘృష్టయః.

భానుః కరో మరీచిః స్త్రీపుంసయో ర్ద్విభిః స్త్రియామ్.

33

(ద్వయోస్తు గౌర్న పుం స్యర్చి స్తేజో ధామ మహో విభా.)

కిరతి తమ ఇతి కిరణః, కృా విక్షేపే - తమస్సును పోగొట్టునది.

౧. వసంత్యత్రాప ఇతి ఉస్రః, వసనివాసే-దీనియందు జలము లుండును. ౨. మినోతి ప్రక్షిప్త్యంధకారమితి మయూఖః, దు మిళ్ ప్రక్షేపణే. అంధకారమును బోగొట్టునది. ౩. అశ్నుతే వ్యాప్నోతీ త్యంశుః ఉ.పు. అశూవ్యాప్తా-వ్యాపించునది. ౪. గోజ్ఞేయవర్గః. తం బభస్తి దీపయతీతి గభస్తిః. ఇ.పు. భసభర్త ననదీప్యోః -వస్తువులను జూపునది. ౫. జిఘర్తస్మాజ్జలమితి ఘృణిః ఘృష్టిశ్చ. ఇ.పు. ఘృ క్షరణదీప్యోః-దీనివలన జలము జాటును గనుక ఘృణి. ఘృష్టియు. జిఘర్తి ప్రకాశత ఇతివా-ప్రకాశించునది. పా. ధృష్ణోతి ప్రగల్భత ఇతి ధృష్ణిః. ఇ.పు. ప్రగల్భమైనది. ౬. ౭. కిరణశబ్దేన సహ ద్వంద్వసమాసాద్గభస్తిఘృణి ఘృష్టిశబ్దాః పుంలింగా. భాతీతి భానుః. భృ దీప్తా - ప్రకాశించునది. ౮. కృణాతి తమ ఇతి కరః, కృజ్ హింసాయాం - తమస్సును హింసించునది. కీర్తతే భువీతివా కృవిక్షేపే- భూమియందు వెదఁజల్లఁబడునది. కరోతి వృష్టిమితివాకరః, దు కృజ్ కరణే - వర్షమును గలుగఁజేయునది. ౯. మ్రియంతేక్షుద్ర జంతవస్తమాంసి వా అనేనేతి మరీచిః. ఇ. ప్న. మృజ్ ప్రాణత్యాగే - దీనిచేత క్షుద్రజంతువులుగాని అంధకారముగాని నశించును. మరీచిశబ్దః స్త్రీపుంసయోర్వర్తతే. ౧౦. దీధితే దీప్యత ఇతి దీధితిః. ఇ.సీ. దీధిజ్ దీప్తి దేవనయోః-ప్రకాశించునది. ఈ ౧౧ కిరణముల పేళ్లు.

స్యః ప్రభా రు గ్రుచిస్త్వి డ్భాభాశ్చ విద్యుతి దీప్తయః.

రోచి శ్శోచి రుభే క్షీభే -

స్త్రియా మిత్యస్య ప్రభాదిష్యపి సంబంధాత్ ప్రభాదిశబ్దా అపి స్త్రీలింగా. ప్రభాశబ్దము మొదలు ౧౧ సూర్యకాంతిపేళ్లు. ప్రకర్షణ భాతీతి ప్రభా-మిక్కిలి ప్రకాశించునది. ౧. రోచతే రుక్. చ.సీ. రుచిశ్చ. ఇ.సీ. రుచ దీప్తా-ప్రకాశించునది గనుక రుక్మ రుచియు. ౨, ౩. త్వష్తతే త్విట్. ష. సీ. త్విష్ దీప్తా-కాంతియుక్తమైనది. ౪. భాతీతిభా. ఆ.సీ. భా దీప్తా-ప్రకాశించునది. ౫. భాసతేభాః. స.సీ. భాస్య దీప్తా -ప్రకాశించునది. ౬. ఛృతి తమ ఇతి చవిః. ఇ. సీ. చో చ్చేదనే-అంధకారమును బోగొట్టునది. ౭. ద్యోతతే ద్యుతిః. ఇ.సీ. ద్యుత దీప్తా - ప్రకాశించునది. ౮. దీప్యతే దీప్తిః. ఇ.సీ. దీపీ దీప్తా-ప్రకాశింపఁజేయునది. ౯. రోచత ఇతి రోచిః. స. న. రుచ దీప్తా - ప్రకాశించునది. ౧౦. శోచయతీతి శోచిః. స.న

కాలవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

శుచ శోకే-తీవ్రమైనది గనుక దుఃఖపెట్టునది. ౧౧. రోచిశ్శోచి శ్శబ్దౌన పుంసకలింగౌ. ఈ ౧౧ కాంతి పేళ్లు.

ప్రకాశో ద్యోత ఆతపః.

34

ప్రకాశతే ప్రకాశః, కాశ్చదీప్తా-ప్రకాశించునది. ౧. ద్యోతతే ద్యోతః, ద్యుతదీప్తా - ప్రకాశించునది. ౨. ఆ సమంతాత్తపతీత్యాతపః, తప సంతాపే-అంతటఁ దపించునది. ఈ 3 ఎండ పేళ్లు.

కోష్ఠం కవోష్ఠం మన్దోష్ఠం కదుష్ఠం త్రిషు తద్వత్,

1. కించిదుష్ఠం కోష్ఠం-కవోష్ఠం 2. కదుష్ఠం. చ. 3. మన్దం చ.తత్ ఉష్ఠంచ మన్దోష్ఠం-కొంచెము వేడియైనది. ౪. కోష్ఠాదయశబ్దాః గుణవాచిత్యే నపుంసకలింగా-గుణవద్యస్తువాచిత్యే త్రిలింగాః యథా-కోష్ఠా ఆపః. కోష్ఠ స్సూర్యః. కోష్ఠం భస్మ. ఏవం కోష్ఠాదిశబ్దములు ౪ గుణవాచకములైనప్పుడు నపుంసక లింగములు. గుణముగల పదార్థములకు వాచకములైనప్పుడు త్రి. ఈ ౪ కొంచెము వేడిమి పేళ్లు.

తిత్తం తీక్ష్ణం ఖరం తద్వత్ -

తేజ యతీతి తిగ్మం తీక్ష్ణం చ. తిజ నిశాతనే-మిక్కిలి వేడియైనది. ౧, ౨. ఖమింద్రియం రాత్యభిభవతీతి ఖరం. రా దానే-ఇంద్రియ క్షోభమును గలిగించునది. తద్వత్. ధర్మే క్షీణత్వం. ధర్మిణీ త్రిషు - తిగ్మాది శబ్దములు గుణవాచకములైనప్పుడు నపుంసకములు. గుణముగల పదార్థమునకు నామములైనప్పుడు త్రిలింగములు. వేడిమి పేళ్లు.

మృగతృష్ణా మరీచికా

35

మృగాణాం తృష్ణా అస్యామితి మృగతృష్ణా-మృగములకు దీనియందు ఆశ గలదు. ౧. మ్రియంతే అనయా క్షుద్రజంతవో మృగావా మరీచికా-మృజ్ ప్రాణత్యాగే-క్షుద్ర జంతువులైనను మృగములైనను దీనిచేత మృతించెందును. మరీచిరివ మరీచికా-కిరణమువలె తోచునది. మృగతృష్ణా మరీచికాశబ్దములు ౨ ఎండమావుల పేళ్లు.

కాల వర్గము

కాలో దిప్తే ౨ వ్యనేహపి సమయో ౨ పి -

కల్యతే సంఖ్యాయతే అనేనకాలః. కలసంఖ్యానే - దీనిచేత లెక్క

పెట్టబడును. కాలయతి ప్రేరయతీతి వా కాలః. కల కిల క్షేపే-ప్రేరేపింపఁ జేయునది. ౧. దిశ్యతే సుఖదుఃఖాదికమనేనేతి దిష్టః. దిశ అతిసర్జనే-దీనిచేత సుఖదుఃఖాదు లీయఁబడుచున్నవి. దిశంతి వ్యాప్రియంతే ౨. త్ర దిష్టః-దీనియందు జనులు వ్యాపారయుక్తులగుదురు. ౨. నాహంతి నాగచ్ఛతి నాహన్యతే ఇతి వా అనేహో, స. పు. హనహింసాగత్యోః-నశించనిది. న ఈహతే అనేహ, ఈహ చేష్టాయాం. చేష్ట లేనిది. ౩. సమ్యగయతే సమయః. అయగతో - లెస్సగా నెఱుఁగఁబడునది. ఈ ౪ సామాన్యకాలమునకుఁ బేళ్లు.

అథ పక్షతిః,

ప్రతిపద్వే ఇమే స్త్రీత్వే-

పక్షస్య మూలం ప్రారంభః పక్షతిః - శుక్ల కృష్ణ పక్షములయొక్క ప్రారంభము.

౧. ప్రతిపద్యతే చంద్రస్య ఉదయః క్షయో వా అస్యాం ప్రతిపత్, ద. సీ. పత్ గతౌ - దీనియందు చంద్రునియొక్క ఉదయముగాని క్షయముగాని తెలియఁబడును. ౨ పాద్యమికిఁ బేళ్లు.

తదాద్యా స్థిథయో ద్వయోః.

1

తన్యతే షష్టిఘటికాభిరితి తిథిః, ఇ. పు. తనువిస్తారే-అఱువది గడియలచేఁ బెంపొందునది.

ఘస్రా దినాహనీ వా తు క్లీబే దివసవాసరౌ,

ఘస త్యన్ధకారమితి ఘస్రః, ఘ స్ అదనే - అంధకారమును దినివేయునది.

౧. ద్యతి అంధకారమితి దినం. దో అవఖండనే - అంధకారమును ఖండించునది. ౨. న జహోతి ప్రత్యాగమనమిత్యహః. స. న. ఓహోక్ త్యాగే - తిరిగివచ్చుటను విడువనిది. సూర్యేణ న హీయత ఇత్యహః-సూర్యునిచే విడువఁబడనిది. ౩. దీవ్యంతి జనా అస్మిన్నితి దివసః. పు. దివు క్రీడాదౌ - దీనియందు జనులు ప్రకాశింతురు. వసంత్య స్మిన్నితి వాసర్గః. పు. వస నివాసే - దీనియందు వసించును. వాసయతి స్థాపయతి జదితి వాసరః - లోకమును నిలుపునది. ౪. దివసవాసర శబ్దౌ వికల్పేన నపుంసకలిజ్ఞే వర్తతే - దివసము, వాసరము ఇవి యొక పక్షమున నపుంసకలింగములు నగును. ఈ ౫ పగలు పేళ్లు.

ప్రత్యుషో ౨ హర్ముఖం కల్య ముషః ప్రత్యుషసీ అపి.

2

ప్రభాతం చ-

ప్రత్యుషతి నిశాం ప్రత్యుషః, ఊష రుజాయాం-రాత్రిని బోగొట్టునది. పా. ప్రత్యుషః. అ. పు. ఓషత్సంధికారమితి ప్రత్యుషః-చీకటిని బోగొట్టునది. తథాచ ప్రయోగః— 'ప్రత్యుషః పారిజాత' ఇతి సూర్యశతకే. ౧. అహ్నః ముఖమారంభః అహర్ముఖం-అహస్సయొక్క ప్రారంభము. ౨. కల్యంతే ప్రతిబుధ్యంతే ౨త్ర కల్యం. కలగతౌ-ఇందు జనులు ప్రబోధింపబడుదురు. కలయతి మంగళంకల్యం, కలశబ్ద సంఖ్యానయోః-శుభమును జేయునది. పా. కాలే సాధు కాల్యమితి వా-కాలమందు యోగ్యమైనది. ౩. ఓషతి అర్కకరై రిత్యుషః ప్రత్యుషశ్చ. స. న. ఉషదాహే-సూర్యకిరణములచేత దహింపజేయునది. ప్రతిరుపసర్గాంతర వ్యావర్తకః. ౪, ౫. భాతుం ప్రవృత్తం ప్రభాతం, భా దీప్తౌ-ప్రకాశింప జరగించినది. ౬ ప్రాతఃకాలము పేళ్లు.

దినాన్తే తు సాయః -

దినస్య అంతః దినాంతః-దినము యొక్క అవసానకాలము. ౧. స్యతిదినం సాయః అ. పు. షో అంతకర్మాణి-దినము సంతముం బొందించునది. 'సాయమండన మభిత్వరయంత్యః' అని కిరాతార్జునీయమందు సాయ శబ్దం బకారాంతముగా భారవిచేః బ్రయోగింపబడియున్నది. పా. సాయమ్-అనిమాంతమైన అవ్యయమును గలదు. సాయం సాయే ప్రగేప్రాతః-అని తృతీయ కాండమందు వ్యయవర్గములోఁ జెప్పబడియున్నది. ౨. ఇవి దినముయొక్క కడపటిభాగమందలి ౩ ముహూర్తముల కాలము పేళ్లు.

సంధ్యా పితృప్రసూః,

సమ్యక్ ధ్యాయంత్యస్యామితి సంధ్యా, ద్వైచింతాయాం-దీనియందు లెస్సంగా ధ్యానము చేయుదురు. సంధీయతే అహోరాత్రాభ్యా మితివా సంధ్యా. డు ధాజ్ఞ ధారణపోషణయోః. అహోరాత్రములచే సంధింపబడునది. ౧. పితౄః ప్రసూత ఇతి పితృప్రసూః. ఊ. సి. ఘాజ్ ప్రాణిగర్భ విమోచనే - పితృదేవతలఁ బుట్టించునది. ౨. సంధ్యాయాః బ్రహ్మశరీరత్వాత్ పితృప్రసూరితి పురాణప్రసిద్ధిః-సంధ్య బ్రహ్మ శరీరము గనుక పితృలోకమును బుట్టించుటచేత పితృప్రసూ వనంబడును. సూర్యా

స్తమయమునకు ౩ గడియలును సూర్యోదయమునకు ముందు ౫ గడియలును సంధ్య యనంబడును. ఈ ౨ సంధ్యా కాలము పేళ్లు.

ప్రాహ్లాపరాహ్లా మధ్యాహ్న స్త్రి సంధ్యమ్ -

అహ్నః ప్రారంభః ప్రాహ్లాః-అహస్సుయొక్క మొదటిభాగము. అహ్నః అపరో భాగః అపరాహ్లాః - అహస్సుయొక్క కడపటిభాగము. అహః మధ్యో భాగః మధ్నాహ్నః -అహస్సు యొక్క మధ్యభాగము. ఇవి ౩ ను త్రిసంధ్య మనంబడును. తిస్రణాం సంధ్యానాం సమాహారః త్రిసంధ్యం-మూడుసంధ్యల యేకీభవము త్రిసంధ్యము. భిన్న కాలమునందు సమాహారము గూడనిదైనను బుద్ధిచేత యుగపద్ధహణమువలన నేకకాలత్వము. ౩ ను మూడు కాలముల పేళ్లు.

అథ శర్వరీ.

3

నిశా నిశీధినీ రాత్రి స్త్రియామా క్షణదా క్షపా,

విభావరీ తమస్విన్యో రజనీ యామినీ తమ్.

4

శృణాతి వ్యాపారం దినం వా శర్వరీ. ఈ. సీ. శృ హింసాయాం - వ్యాపారమునుగాని దినమునుగాని చెఱుచునది. ౧. నితరాం శృతి సర్వ వ్యాపారాః నిశా. శో తనూకరణే - అన్ని వ్యాపారములను మిక్కిలి స్వల్పముగాఁ జేయునది. ౨. నిశీధః అస్యామస్తీతి నిశీధినీ. ఈ.సీ. నిశీధమనఁగా నడిరేయి, అది దీని యందుఁ గలదు. ౩. రాత్రి సుఖమితిరాత్రిః ఇ. సీ. రాదానే. సుఖము నిచ్చునది. ౪. త్రయో యామాః యస్యాంసాత్రియామా - యామమనఁగా జాము, మూడు జాములు గలది, రాత్రియందు ప్రథమయామము చేష్టాకాలముగనుకను, అంత్యయామము విబోధకాలము గనుకను నీ రెండు యామములందు సగము దివసమానముగా వునఁ ద్రియామ యనంబడును. ౫. క్షణమవ్యాపారస్థితిం యూనాముత్సవం వాదదాతీతి క్షణదా, డుదార్జ దానే-వ్యాపారశూన్యమైన స్థితినిగాని యౌవనవంతులకు నుత్సవమునుగాని యిచ్చునది. ౬. క్షపయతి సర్వచేష్టా ఇతిక్షపా. క్షైక్షయే - సర్వవ్యాపారములను క్షయింపఁజేయునది. ౭. విభాం సూర్యకాంతిం ఆవృణోతీతి విభావరీ. ఈ. వృజ్జవరణే - సూర్యకాంతిని గప్పునది. విభాతి చంద్రాదిభిరితి విభావరీ. భాదీప్తో - చంద్రాదులచేతఁ బ్రకాశించునది. ౮. తమః అస్యామ స్తీతి తమస్వినీ. ఈ. సీ. చీకటి గలిగినది. ౯. రం

కాలవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

జంతి కామినో ౨త్ర రజనీ. ఈ.సీ. రంజ రాగే-దీనియందు కాముకులు రాగయుక్తులగుదురు. ౧౦. యామా అస్యాం సంతీతి యామినీ-యామములు గలిగినది. ౧౧. తామ్యంతి విరహిణః అత్రేతి తమీ. ఈ.సీ. తముగ్లానా-దీనియందు విరహవంతులు గ్లానిని బొందుదురు. తమేతివా పాఠః తదుక్తం. 'విభూషణం కిం కుచమండలానాం కీదృశ్యమా చంద్రమసః కుతఃశ్రీః, కిమాహ సీతా దశకంఠసీతా హారామహా దేవరతాతమాతః' ఇతి. ఈ ౧౨ రాత్రికిఁ బేళ్లు.

తమిస్రా తామసీ రాత్రిః -

తమో ౨ స్యామస్తీతి తమిస్రా. ౧. తమోబహుళా తామసీ. ఈ-సీ. అధికమైన తమస్సు గలిగినది. ౧. కటికిచీకటి గల రాత్రి పేరు.

జ్యోత్స్నా చన్ద్రకయాన్వితా,

చంద్రికయాన్వితా రాత్రిః జ్యోత్స్నాత్యుచ్యతే జ్యోతాన్లు చంద్రికా తద్యోగాజ్యోత్స్నా-జ్యోత్స్నా యనఁగా వెన్నెల. దానితోఁ గూడినది. జ్యోత్స్నే త్యాకారాంతపాఠో ౨ ప్యస్తి. ౧ వెన్నెలరాత్రి పేరు.

ఆగామివర్తమానా హర్యుక్తాయాం నిశి పక్షిణీ.

5

ఆగామివర్తమానా హర్యుక్తా నిశా పక్షిణీ-జరుగుచుండెడి పగటి తోడను రాఁగల పగటితోడను గూడినరాత్రి పక్షిణి యనఁబడును. ఆగామి వర్తమానాహనీ పక్షావివ అస్యా ఇతి పక్షిణీ. రాఁబోవు పగలును జరుగుచున్న పగలును ఇరుప్రక్కల టెక్కలవలెఁ గలిగినది. ౧ రెండు పగళ్ల నడుమ నున్న రాత్రి పేరు.

గణరాత్రం నిశా బహ్వః -

బహ్వోనిశా గణరాత్ర మిత్యుచ్యతే. అనేకరాత్రులు గణరాత్ర మనఁబడును. రాత్రీణాం గణః గణరాత్రం రాత్రులయొక్క సముదాయము. ౧ అనేక రాత్రులపేరు.

ప్రదోషో రజనీముఖమ్.

దోషాయాః ప్రారంభః ప్రదోషః. దోష యనఁగా రాత్రి. దాని యొక్క ప్రారంభము. ౧. రజన్యాః ముఖం రజనీముఖం. రాత్రియొక్క యారంభము. ౨ రాత్రి యొక్క మొదలు.

అర్ధరాత్ర నిశీథౌ ద్వా

అర్థం రాత్రే రర్థరాత్రః-రాత్రి యొక్క సగము. ౧. నియతం శేరతే అస్మిన్నితి నిశీధః. శీఙ్స్వప్నే-దీనియందు నియతముగా నిద్రింతురు. ౨. నడిరేయి.

ద్యౌయమ ప్రహరౌ సమౌ.

6

యాతీతి యామః. యా ప్రాపణే-స్థాయిగానిది. ౧. ప్రహ్రాయతే ధక్కాది రస్మిః ప్రహరః. దీనియందు ధక్కాదివాద్యములు వాయింపబడును. ౨. ఇమౌ సమార్థౌ సమలింగౌచ- ఇవి సమానార్థములును, సమలింగములను. ఈ ౨ జాముపేళ్లు.

స పర్వసంధిః ప్రతిపత్వజ్ఞా దశ్యో ర్యదంతరమ్.

ప్రతిపత్వజ్ఞా దశ్యోర్యదంతరం స సంధిః పర్వేత్యుచ్యతే-పాద్యమి యొక్కయు అమావాస్య పున్నమలయొక్కయు మధ్య కాలము సంధి. అది పర్వమనబడును. పృథాతి పూరయతిపాలయతివా అభిలషితమితిపర్వ న. న. పూపాలన పూరణయోః -అభిలషితమును నిండించునది లేక పాలించునది. సంధీయతే అనేన పూర్వకాల ఉత్తరకాలేనేతి సంధిః. ఇ.పు. పూర్వకాలము దీనిచే ఉత్తరకాలముతోడ సంధింపబడును గనుక సంధి. అత్రకేచిత్ పర్వచాసౌసంధిశ్చే త్యేకం పదం మన్యంతే తదా ప్రతిపత్వంచ దశ్యోర్యదంతరం సః పర్వసంధిరితి యోజనా-ఇచ్చట పర్వమైనసంధి పర్వ సంధి అని యొక పదముగానే కొందఱు తలంతురు. ౧. పర్వసంధిపేరు.

పక్షాన్తౌ పక్షాదశ్యాద్వే-

పక్షయోః అంతౌ పక్షాన్తౌ, శుక్ల కృష్ణపక్షములయొక్క తుదలు. ౧. పంచదశానాం తిథీనాం పూరణ్యౌ పంచదశ్యా. ఈ-సీ. పంచదశ తిథులను నిండించునవి. ౨. పూర్ణిమకును అమావాస్యకును బేళ్లు.

పార్ణమాసీ తు పూర్ణిమా.

7

మీయతే తిథిరనేన మాః చంద్రః. పూర్ణశ్చాసౌ మాశ్చ పూర్ణమాః. తస్మైయం పార్ణమాసీ. ఈ.సీ. ఇతనిచేత తిథి లెక్క పెట్టబడును గనుక మాః అనగా చంద్రుడు. అతఁ డిందు పూర్ణుడుగాఁ దోచును. పూర్ణోమాసో ౨ స్వామితావా, మాసము ఇందు పూర్ణమౌను. ౧. చంద్రస్య పూర్ణతయా నిర్వృత్తా పూర్ణిమా, చంద్రునియొక్క నిండుటచేత

కాలవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నిర్వృత్తమైనది. పూర్ణఃమాశ్చంద్రో ౨ స్వామితివా పూర్ణిమా, అఖండచంద్రుడు గలిగినది. ౨ పున్నమ పేళ్లు.

కళాహీనే సానుమతిః -

నిశాకరే కళాహీనే సతి సా పూర్ణిమా అనుమతి రిత్యుచ్యతే. చతుర్దశీ యుక్తేతి భావః - చంద్రుడు కళాహీనుడైనపుడు ఆ పున్నమ అనుమతి యనబడును. అనగా జతుర్దశితో గూడినదని భావము. ౧. ఒకకళ తక్కువగా గల చంద్రునితో గూడిన పున్నమ.

పూర్ణే రాకా నిశాకరే,

తస్మిన్ పూర్ణే సతి సా రాకేత్యుచ్యతే శుద్ధేతిభావః-చంద్రుడు పూర్ణుడై యున్నపుడు ఆ పున్నమ రాక యనబడును. అనగా జతుర్దశి వేధ లేనిది. అనుమన్యంతే దేవాః పితృసహితా అస్వామిత్యనుమతిః. ఇ. సీ. మన జ్ఞానే దీని యందు దేవతలు పితృసహితులై సేవకొఱకు తలచబడుదురు. రాతి దదాతి సుఖమితి రాకా. రా దానే-సుఖము నిచ్చునది. ౧. అన్ని కళలతో నిండిన చంద్రుడు గలది.

అమావాస్యా త్వమావస్యా దర్శ స్ఫూర్యేన్దు సంగమః.

8

అమాశబ్దస్సహార్థే అవ్యయం. అమా సహ తిష్ఠతః రవిచంద్రావస్వామిత్య మావాస్యా. అమావస్యా చ. వస నివాసే-దీనియందు సూర్యచంద్రులు కూడుకొనియుందురు. ౧, ౨. దృశ్యేతే సూర్యచంద్రావత్రేతి దర్శః, దృశిర్ ప్రేక్షణే-దీనియందు సూర్యచంద్రులు కూడుకొని యగపడుదురు. ౩. సూర్యేంద్రోఽసంగమః మేళనమత్ర సూర్యేందుసంగమః-దీనియందు సూర్యచంద్రులకు సంగమము కలదు గనుక సూర్యేందు సంగమము. ౪ అమావాస్య పేళ్లు.

సా ధృష్టేన్దు సినివాలీ -

అః విష్ణుః తేన సహవర్తత ఇతి సా లక్ష్మీః సా అస్వామితి సిని చంద్రకళా సా బాలా అస్వామితి సినివాలి. ఈ. సీ. అ. అనగా విష్ణువు. అతనితోగూడినది గనుక సా అనగా లక్ష్మి. ఆలక్ష్మి గలది గనుక సిని అనగా జంద్రకళ. ఆ చంద్రకళ దీనియందు లేకదైయుండును గనుక సినివాలి. వబయోరభేదః. ౧. చంద్రకళతో గూడిన యమావాస్య పేరు.

సా నష్టేన్దుకళా కుహూః.

కుహయతి విస్మాపయతి తమసేతి కుహూః. ఊ-సీ. తమస్సుచేత నాశ్చర్యమును గలుగఁ జేయునది. ౧. చంద్రకళ గానరాని యమావాస్య పేరు.

ఉపరాగో గ్రహః -

ఉపరజ్యేతే సూర్యాచంద్ర మసావనేన ఉపరాగః, రంజరాగే-సూర్యచంద్రులు దీనిచేత రాగమును బొందింపఁబడుదురు. ౧. గృహ్యేతే సూర్యాచంద్రమసావనేన గ్రహః-గ్రహ ఉపాదానే. దీనిచేత సూర్యచంద్రులు గ్రహింపఁబడుదురు. ౨ గ్రహణము పేళ్లు.

రాహుగ్రస్తే త్విన్దో చ పూష్టి చ.

9

సోపప్లవోప రక్తౌ ద్వౌ -

ఉపప్లవేన ఆకులతయా సహవత్త ఇతి సోపప్లవః - ఉపప్లవముతోఁ గూడినవాఁడు. ౧. ఉపరజ్యతే ఉపరమతే వ్యాపారాదిత్యుపరక్తః. వ్యాపారమువలన నుపరతుఁ డైనవాఁడు, ఉపరజ్యత ఇత్యుపరక్తః- రాహువుచేత తమోయుక్తుఁడుగాఁ జేయఁబడినవాఁడు. ఈ ౨ రాహుగ్రస్తులైన సూర్యచంద్రులపేళ్లు.

అగ్న్యత్పాత ఉపాహితః,

ప్రకృతే రన్యధాభావః ఉత్పాతః. అగ్నేరుత్పాతః అగ్న్యత్పాతః-స్వస్వభావమును విడిచి వికారమును బొందుట యుత్పాతము. అగ్నియొక్క యుత్పాతము అగ్న్యత్పాతము. ౧. ఉప ఆసన్నమహితమస్య ఉపాహితః. అనిష్టము దీని కాసన్నమైయుండును. ౨. ఆకాశాదులందుఁ బుట్టిన యగ్నివికారముపేళ్లు.

ఏకయోక్త్యా పుష్పవన్తో దివాకర నిశాకరౌ.

10

పుష్పవంతౌ వితి ఏకయోక్త్యా దివాకర నిశాకరావచ్ఛేతే - ఒక మాటచేత సూర్యచంద్రు లిద్దఱు పుష్పవంతు లనఁబడుదురు. పుష్పం వికాసః పుష్ప వికసనే, తద్వంతౌ పుష్పవంతౌ త-పు. పుష్పమనఁగా వికాసము, అది గలవారు పుష్పవంతులు. అకారాంతో ౨ పృస్తి తదుక్త మమరమాలాయాం, రవిశశిసౌ పుష్పవంతాభ్యావితి. తథా ఆశ్చర్యమం జర్యామపి. 'ప్రాక్ష్రత్యగ్ధరణీధర శిఖరస్థిత పుష్పవంతాభ్యా' మితి; ఈశబ్దము అకారాంతంబును గలదు. ౧. సూర్యచంద్రు లిద్దఱికిని ఒక్కటే పేరు.

అష్టాదశ నిమేషాస్తు కాష్టా -

అష్టాదశ నిమేషాః కాష్టేత్యుచ్యతే - పదునెనిమిది తెప్పపాట్ల కాలము కాష్ట యనంబడును. కాశతే కాష్టా, కాశ్య దీప్తా-ప్రకాశించునది. ౧. ౧౮ నిమేషములకాలము ౧ కాష్ట.

త్రింశత్తు తాః కలా,

త్రింశత్కాష్టాః కలేత్యుచ్యతే. ౩౦ కాష్టలకాలము కల యనంబడును. కాలం కలయతీతి కలా. కల సంఖ్యానే. కాలమును లెక్కపెట్టునది. ౧. ౩౦ కాష్టలు ౧ కల.

తాస్తు త్రింశ త్క్షణః -

త్రింశత్కలాః క్షణ ఇత్యుచ్యతే. ౩౦ కలలు గల కాలము క్షణమనంబడును. క్షిణోతి హి న స్తీతి క్షణః. క్షిణు హింసాయాం. హింసించునది. ౩౦. కలలు ౧ క్షణము.

తే తు ముహూర్తే ద్వాదశాస్త్రియామ్.

11

తే క్షణాః ద్వాదశ ముహూర్త ఇత్యుచ్యతే - ౧౨ క్షణములు గూడిన కాలము ముహూర్తమనంబడును. హూర్చతి కుటిలో భవతి శుభాశుభదర్శనాదితి ముహూర్తః. ప్న. హూర్చాకౌటిల్యే. శుభాశుభ దర్శనమువలన కుటిలమగునట్టిది. ముహూర్ము హూరియర్తీతి ముహూర్తః. ఋ గతౌ. పలుమాటును బోవుచుండునది. ఘటికాద్వయం ముహూర్తః. ౧. ౧౧. క్షణములు ౧ ముహూర్తము (రెండు గడియలసేపు).

తే తు త్రింశ దహోరాత్రః -

త్రింశన్మహూర్తా అహోరాత్ర ఇత్యుచ్యతే ౩౦ ముహూర్తములకాలము అహోరాత్ర మనంబడును. అహ్నో సహితా రాత్రిః అహోరాత్రః. పగటితోఁగూడిన రాత్రి. ౧. ౩౦ ముహూర్తములు ౧ అహోరాత్రము (రోజు).

పక్ష స్తే దశపజ్జా చ,

పంచదశతే అహోరాత్రాః పక్ష ఇత్యుచ్యతే. ౧౫ అహో రాత్రముల కాలము పక్షమనంబడును. పక్షతి భూతానీతి పక్షః. దు పచష్ పాకే-భూతములను పరిపాకము నొందించునది. పక్ష్యత ఇతివా పక్షః. పక్ష పరిగ్రహే. పరిగ్రహింపఁబడునది. ౧. ౧౫ అహోరాత్రములు ౧ పక్షము.

పక్షౌ పూర్వా పరౌ శుక్ల కృష్ణా -

పూర్వాపరౌ పక్షౌ శుక్ల కృష్ణా విత్యుచ్ఛేతే, ఇందు పూర్వపక్షము శుక్ల మనియు, అపరపక్షము కృష్ణ మనియుఁ జెప్పఁబడును. మొదటిది శుక్లపక్షము, రెండవది కృష్ణపక్షము.

మాసస్సు తావుభౌ.

12

తావుభౌ మాస ఇత్యుచ్ఛేతే ఆ పక్షములు రెండు కూడిన కాలము మాస మనంబడును. మస్యతే పరిమీయతే ౨ నేనేతి మాసః. మసీ పరిమాణే-దీనిచేత కాలము పరిమాణము చేయఁబడును. ౨ పక్షములు ౧ నెల.

ద్వౌద్వౌ మాఘాదిమాసౌ స్యా ద్యతుః -

ద్వౌద్వౌ మాఘాదిమాసౌ ఋతురిత్యుచ్ఛేతే. మాఘము మొదలైన రెండేసి మాసములు ఋతు వనంబడును. ఇయర్హీతి ఋతుః. ఋ గతో-గతించునది. ౨ నెలలు ౧ ఋతువు.

తైరయనం త్రిభిః.

తైస్త్రిభిః అయనముచ్ఛేతే. మూఁడుఋతువులు చేరిన కాలము అయన మనంబడును. అయతే యాత్యనేనార్క ఇత్యయనం, అయగతో-దీనిచేత సూర్యుఁడు పోవును. ౩ ఋతువులు ౧ అయనము.

అయనే ద్వే గతి రుద గ్దక్షిణార్కస్య -

అర్కస్య ఉదక్ ఉదగ్భాగే దక్షిణా దక్షిణభాగే చ యదాగతిః తదా క్రమాత్ ఉత్తరాయణ దక్షిణాయనే స్తః - మాఘము మొదలు ఆషాఢమువఱకు సూర్యుఁడు ఉత్తరముగాఁ బోవును గనుక నది యుత్తరాయణము. శ్రావణము మొదలు పుష్యమాసపర్యంతము దక్షిణముగాఁ బోవును గనుక నది దక్షిణాయనము.

వత్సరః.

13

తే ద్వే వత్సర ఇత్యుచ్ఛేతే. ఆ దక్షిణాయనోత్తరాయణములు. కూడినకాలము వత్సర మనంబడును. ఉత్తరాయణ దక్షిణాయనములు ౨ చేరి ౧ సంవత్సరము పేరు.

సమరాత్రిందివే కాలే విషువ ద్విషువం చ తత్.

కాలే సమరాత్రిందివే సతి విషువత్ విషువమితి చోచ్ఛేతే. రాత్రిశ్చదివాచ రాత్రిందివం. సమం రాత్రిందివం యస్మిన్ సః సమరాత్రిందివః

కాలవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తస్మిన్ - అహోరాత్రములు రెండును సమానమైయున్న కాలము. విషువత్ విషువం అని చెప్పబడును. విషుశబ్దస్సామ్యవాచీ అవ్యయం. అహోరాత్రయో ర్విషు సామ్యమత్ర అస్తీతి విషువత్. త. న. విషువంచ-అహోరాత్రములకు సామ్యము దీనియందుఁ గలదు. రాత్రింబగళ్లు ఎచ్చుతగ్గులు లేక సమానముగా నున్న కాలముపేళ్లు.

పుష్యయుక్తా పౌర్ణ మాసీ పౌషీ మాసే తు యత్ర సా.

14

నామ్నా స పౌషో మాఘాద్వాత్తైవ మేకాదశాపరే,

పుష్యనక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా పౌషీ సా యత్ర మాసే సః నామ్నా పౌషః -పుష్యనక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ పౌషి యనంబడును. ఆ పున్నమ యేమాసము నందుఁ గలదో ఆ మాసము పౌష మనంబడును. అపరే మాఘాద్వా ఏకాదశ చ ఏవమేవ యోజ్యః-ఇతరములైన మాఘాదిమాసములు ౧౧ ను ఇట్లే తెలియఁ దగినది.

మార్గశీర్షే సహ మార్గ ఆగ్రహాయణి కశ్చ సః.

15

మృగశీర్షనక్షత్ర యుక్తా పూర్ణిమా మార్గశీర్షీ సా. అస్మిన్నస్తీతి మార్గశీర్షః -మృగశీర్ష నక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమమార్గశీర్షి అది దీనియందుఁ గలదు. ౧. సహంతే హిమ మత్ర ప్రాణిన ఇతి సహః. స. పు. షహమర్షణే - దీనియందు ప్రాణులు మంచును సహింతురు. సహ్యంతే శక్త్యా యుజ్యంతే ౨ త్ర ప్రాణిన ఇతి సహః సహ శక్తౌ - దీనియందు ప్రాణులు శక్తియుక్తులగుదురు. తదుక్తం వైద్యశాస్త్రే — “దక్షిణాయనం వర్షాశ్శరద్ధేమంతౌ తేఘాత్తరోత్తరం సర్వప్రాణినాం బలం వర్ధత” ఇతి-దక్షిణాయనమునందు వర్షర్తువుకంటె శరదృతువునందు సంతకంటె హేమంతమందును ప్రాణులకు బలము వృద్ధిఁబొందునని వైద్యశాస్త్రమందుఁ జెప్పఁ బడియున్నది. ౨. మృగశిరా ఏవ మృగః తద్యుక్తా పూర్ణిమా మార్గీ. సాస్మిన్నితి మార్గః-మృగశీర్ష మే మృగము. దానితోఁ గూడిన పున్నమ మార్గి. ఆ పున్నమ దీనియందుఁ గలదు. ౩. మృగశిరా ఏవ ఆగ్రహాయణీ. తద్యుక్తా పూర్ణిమా ౨ స్మిన్నితి ఆగ్రహాయణికః. మృగశిరమే ఆగ్రహాయణి-దానితోఁ గూడిన పున్నమ యీమాసము నందుఁ గలదు. ఈ ౪ మార్గశీర్షము పేళ్లు.

పౌషే తైష సహస్యా ద్యౌ -

పుష్పనక్షత్ర యుక్తపూర్ణిమా ౨ స్మిన్నితి పౌషః-పుష్పనక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ యిందుఁ గలదు. ౧. పుష్పవీవ తిష్యః-తద్యుక్తా పూర్ణిమా ౨ స్మిన్నితి తైషః-పుష్పమే తిష్యము-ఆ నక్షత్రముతోఁగూడిన పున్నమ దీనియందుఁ గలదు. ౨. సహః బల మస్త్యస్మిన్నితి సహస్యః- సహమనఁగా బలము, అది దీనియందుఁ గలదు. ఈ ౩ పుష్పమాసము పేళ్లు.

తపా మాఘ -

తపంతి వ్రతం కుర్వంత్యస్మిన్నితి తపాః. స. పు. తప సంతాపే. దీనియందు తపోయుక్తు లగుదురు. ౧. మఘానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా మాఘి, సా ౨ స్మిన్నితి మాఘః - మఘానక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ దీనియందుఁ గలదు. మా అవిద్యమానం అఘం అస్మిన్నితి మాఘః-దీని యందు పాపములేదు గనుక మాఘము. ఈ ౨ మాఘమాసము పేళ్లు.

అథ ఫాల్గునే

స్వా త్రపస్యః ఫాల్గునికః -

తపసి సాధుః తపస్యః. తపస్సునందును యోగ్యమైనది. ఫల్గునీ నక్షత్రయుక్తా పౌర్ణమాసీ ఫాల్గునీ. సా ౨ స్మిన్నితి పాల్గునః - ఉత్తర ఫల్గునీ నక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ దీనియందుఁ గలదు గనుక ఫాల్గునము. ౧, ౨. ఫాల్గునికశ్చ - ఫాల్గునికము. ఈ ౩ ఫాల్గు సమాసము పేళ్లు.

స్వా చైత్రే చైత్రికో మధుః.

16

చిత్రానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా చైత్రీ సా ౨ స్మిన్నస్తీతి చైత్రః. చైత్రికశ్చ - చిత్రానక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ దీనియందుఁ గలదు. గనుక చైత్రము, చైత్రికమును. ౧, ౨. మన్యతే సర్వత్ర కామదేవో మధుః. ఉ-పు. మన జ్ఞానే దీనియందు మంత్రుఁడంతటఁ దలంపఁబడును. మధునా పుష్పరసేన యోగాద్వా మధుః - దీనియందు మకరంద ముండును. ఈ ౩ చైత్రమాసము పేళ్లు.

వైశాఖే మాధవో రాధో -

విశాఖానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమావైశాఖీ, సా ౨ స్మిన్నితివైశాఖః, విశాఖా నక్షత్రముతోఁగూడిన పున్నమ దీనియందుఁ గలదు. ౧. కుసుమసంభృతం మధు ప్రచురం అస్మిన్నస్తీతి మాధవః కుసుమసంభృతమైన మధువు విస్తారముగలది. మధుః వసంతః, అస్మిన్నితివా మాధవః.

మధువనంగా వసంతుండు, అతండు దీనియందుం గలండు. ౨. రాధా విశాఖా, త్యుక్తపూర్ణిమా ౨ స్మిన్మిత్తి రాధః-రాధ యనంగా విశాఖ, దానితోఁ గూడిన పున్నమ గలది. ఈ ౩ వైశాఖ మాసము పేళ్లు.

జ్యేష్ఠే శుక్రః -

జ్యేష్ఠానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా ౨ స్మిన్మిత్తి జ్యేష్ఠః- జ్యేష్ఠానక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ దీనియందుం గలదు. ౧. శోచయతి ప్రాణిన ఇతి శుక్రః. శుచ శోకే. తాపముచేత ప్రాణులను దుఃఖింపఁజేయునది. ఈ ౨ జ్యేష్ఠమాసముపేళ్లు.

శుచి స్త్వయమ్,

ఆషాఢే -

తాపేనశుగ్విద్యతే ౨ స్మిన్మిత్తి శుచిః. ఇ. పు. శుచశోకే-తాపము వలననైన దుఃఖము దీనియందుం గలదు. అయమిత్యనే నశుచేః పుంలింగతా నిర్ణయః -అయమనెడు పదముచేత శుచిశబ్దము పుంలింగమని యెఱుంగునది. ౧. ఆషాఢానక్షత్రయుక్తపూర్ణిమా అస్తిన్మిత్త్యాషాఢః ఆషాఢానక్షత్రముతోఁగూడిన పున్నమ దీనియందుం గలదు. ఈ ౨ ఆషాఢమాసము పేళ్లు.

శ్రావణే తు స్యాన్యభాః శ్రావణికశ్చ సః.

17

శ్రవణనక్షత్ర యుక్తా పూర్ణిమా ౨ స్మిన్మిత్తి శ్రావణః, శ్రావణికశ్చ. శ్రవణనక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ దీనియందుం గలదు. స్రవంత్యస్మిన్ మేఘా ఇతి శ్రావణః. స్రుప్ర స్రవణే. దీనియందు మేఘములు వర్షించుచున్నవి. ౧, ౨.న భాసతే మేఘచ్ఛన్న త్వాత్ నభాః స. పు. భాస్య దీప్తా. మేఘచ్ఛన్నమై ప్రకాశింపనిది. ఈ ౩ శ్రావణమాస నామములు.

స్య ర్నభస్య ప్రాప్తపద భాద్ర భాద్రపదా స్యమాః,

నభాంసి మేఘాః తేషుసాధు ర్నభస్యః. నభస్సులనంగా మేఘములు, వానియందు సమర్థమైయుండును. ౧. ప్రోప్తపదానక్షత్రయుక్తా పూర్ణిమా ౨ స్మిన్మిత్తి ప్రోప్తపదః - ప్రోప్తపదానక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ దీనియందుం గలదు. ౨. భాద్రపదేష భాద్రా, 'నామైకదేశేనామగ్రహణ' మితిన్యాయాత్. భీమోభీమసేన ఇతివత్. భాద్రాయుక్తా పూర్ణిమా ౨ స్మిన్మిత్తి భాద్రః. భాద్రపదశ్చ-భాద్రపద నక్షత్రమే భాద్రము, భాద్రనక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ దీనియందుం గలదు. ఈ ౪ భాద్రపద మాసము పేళ్లు.

స్వా దాశ్విన ఇషో ౨ ప్యాశ్వయుజో ౨ పి-

అశ్వినీనక్షత్రముక్తా పూర్ణిమా ౨ స్మిన్నితి ఆశ్వినః-అశ్వినీనక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ దీనియందుఁ గలదు. ౧. ఏషణంజట్ యాత్రా సాస్మిన్నితి ఇషః, విజిగీషాయాః కాలత్వాత్-ఇట్టనఁగా యాత్ర శత్రువుల గెలువ నిచ్చయించినవారికి యాత్ర దీనియందుఁ గలగుచున్నది. ౨. అశ్విన్యేవ అశ్వయుక్ తద్యుకా పూర్ణిమా ౨ స్మిన్తస్మితి ఆశ్వయుజః - అశ్వినీయే అశ్వయుక్కు, దానితోఁగూడిన పున్నమ దీనియందుఁ గలదు. ఈ ౩ అశ్వయుజమాసము పేళ్లు.

స్యాత్తు కార్తికే.

18

బాహులోర్హా కార్తికికో -

కృత్తికానక్షత్రముక్తాపూర్ణిమా ౨ స్మిన్తస్మితి కార్తికః, కార్తికికశ్చ - కృత్తికా నక్షత్రముతోఁ గూడిన పున్నమ దీని యందుఁగలదు. ౧. ౨. బహూనర్థా లాంతీతి బహులాః కృత్తికాః, తద్యుక్తా పూర్ణిమా ౨ స్మిన్త స్తీతిబాహులః. అధికములైన యర్థముల నిచ్చునది గనుక బహుళ యనఁగాఁ గృత్తిక, దానితోఁ గూడిన పున్నమ దీనియందుఁగలదు. ౩. ఊర్జముత్సాహః తదస్మిన్నాసే విజిగీషాణామస్తీతి ఊర్జః. ఊర్జమనఁగా నుత్సాహము, అది యీమాసమందు శత్రుజయము నిచ్చయించిన వారికిఁ గలదు. ఈ ౪ కార్తికమాసము పేళ్లు.

హేమంతః -

హిమేన హంతీతి హేమంతః. హన హింసాగతోః. చలిచేత జనులను హింసించునది. ౧. మార్గశీర్ష పౌషమాసములతోఁ గూడిన ఋతువు పేరు.

శిశిరో ౨ స్త్రియామ్,

శిశోత్యంగం శీతేన శిశిరః. శీర్ష నిశానే. శీతముచేత దేహము నల్పముగాఁ జేయునది. శిశోత్యర్థం శీతేన శిశిరః - శీతముచేత ప్రయోజనమును స్వల్పముగాఁ జేయునది. ౧. మాఘపూర్ణిమా మాసములతోఁ గూడిన ఋతువు పేరు.

వసన్తే పుష్కసమయ స్ఫురభిః-

వసతి కామో ౨ స్మిన్నితి వసంతః. వసనివాసే. దీనియందు మన్మ

కాలవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ధుండు వసించును. వసంతి సుఖం యథాతథా అస్మిన్నితి వసంతః. దీని యందు జనులు సుఖముగా నుందురు. ౧. పుషాణాం సమయః కాలః పుష్ప సమయః - పుష్పము పూచెడు కాలము. ౨. సుష్ఠురభంతే హృష్ట్యంత్యత్రేతి సురభిః. ఇ-పు. రభరాభస్యే. దీనియందు జనులు లెస్సంగా సంతోషింతురు; సుష్ఠు రభంతే ఉపక్రమంతే శుభకార్యం కర్తుమితి సురభిః. దీనియందు జనులు శుభకార్యముం జేయ నారంభింతురు. ౩. చైత్రవైశాఖములతోఁ జేరిన ఋతువు పేళ్లు.

గ్రీష్మ ఊష్ణకః

19

నిధాఘ ఉష్ణోపగమ ఉష్ణ ఊష్మాగమ స్తపః,

గిరతి జల మితి గ్రీష్మః. గృనిగరణే. జలమును గ్రసించునది. ౧. ఊరతీత్యూష్ణకః. ఊష రుజాయాం - దుఃఖపెట్టునది. ౨. నితరాం దహ్యతే జనో ౨త్ర నిధాఘః. దహ భస్మీకరణే. దీనియందు జనము మిక్కిలి దహింపఁబడును. ౩. ఉష్ణస్య ఉపగమో ౨త్రే త్యూష్ణోపగమః. దీనియం దుష్ణమునకు ప్రాప్తిగలదు. ౪. ఓషతీత్యూష్ణః ఉషష్షదాహే-దహించునది. ౫. ఊష్మణః ఆగమో ౨త్రే త్యూష్మాగమః - దీనియందు ఊష్మముయొక్క రాక గలదు. ౬. తపతీతి తపః. అ-పు. తప సంతాపే - తపింపఁజేయునది. ఈ ౭ జ్యేష్ఠాషాఢమాసములతోఁ గూడిన ఋతువు పేళ్లు.

స్త్రియాం ప్రావృట్ స్త్రియాం భూమ్ని వర్షాః -

ప్రవర్షంతి ఘనా అత్రేతి ప్రావృట్. ష-సీ. వృషు సేచనే - మేఘములు మిక్కిలి దీనియందు వర్షించును. ౧. వర్షణం వర్షః సో ౨త్రేతి వర్షాః. ఆ-సీ. నిత్యబహువచనము. వర్షము గలిగినది. ౨. శ్రావణభాద్ర పదములతోఁ గూడిన ఋతువు పేళ్లు.

ఆథ శరత్ స్త్రియామ్.

20

శృణాతి పంకమితి శరత్. ద. సీ. శృ హింసాయాం. అడుసును బోఁగొట్టునది. ఇది అకారాంత స్త్రీలింగంబును. 'కాలప్రభూతం శరదా' అని త్రికాండియందుం బ్రయోగింపఁబడియున్నది. ఈ ౧ ఆశ్వయుజ కార్తిక మాసములతోఁ గూడిన ఋతువు పేరు.

షడమీ ఋతవః పుంసి మార్గాదీనాం యుగైః క్రమాత్,

మార్గాదీనాం మాసానాం యుగైర్ద్వయైః క్రమాత్ హేమంతాదయ అమీ పద్యతవో భవంతి. పుంసీతి ఋతుశబ్దాభిప్రాయేణ శరదాదీనా మన్యలింగతాయా ఉక్తత్వాత్. మార్గశీర్ష మాసము మొదలుకొని రెండేసిమాసములు వరుసగా హేమంతాదిఋతువు లగును. ఈ ఆఱు ఋతువుల పేరు.

సంవత్సరో వత్సరో ౨ భో హాయనో ౨ స్త్రీ శరత్సమాః.

21

సమ్యక్ వసంతి ఋతవో ౨ స్మిన్నితి సంవత్సరః, వత్సరశ్చ. వసనివాసే. ఋతువులు దీనియందు వసించునుగనుక సంవత్సరము, వత్సరమును ౧, ౨. అప్యతే అధికమాసేన అబ్జః. ఆప్ ౫ వ్యాప్తై. అధికమాసముచే వ్యాపింపఁబడునది. అపః దదాతీతివా అబ్జః. దుదార్జదానే. జలము నిచ్చునది. ౩. జహాతిఋతూః క్రమేణహాయనః. పు. ఓహాక్ త్యాగే. వరుసగా ఋతువులను విడచునది. ౪. శీర్యతే జగ దసయేతిశరత్. ద.సీ. శృహింసాయాం. జగత్తు దీనిచేత దుఃఖపెట్టఁ బడును. శీర్యతేవయః ప్రాణినామితి వా శరత్. ప్రాణులవయస్సు దీనిచేత జీర్ణమగుచున్నది. ౫. శరచ్ఛబ్దస్య ఋతుపరత్వే స్త్రీలింగత్వాత్ వత్సరపరత్వే ౨ పితధైవ. తత్సాహచర్యాత్ సమాశబ్దో ౨ పి స్త్రీలింగః. సమాశబ్దస్య ప్రాయేణ బహువచన ఏవ ప్రయోగః; సమాంవిజాయత ఇత్యేకవచనే ౨ పి ప్రయోగో దృశ్యతే. శరచ్ఛబ్దము ఋతుపర్యాయమందు స్త్రీలింగమగుట చేత నిచ్చటను స్త్రీలింగము. దాని సాహచర్యము వలన సమాశబ్దమును స్త్రీలింగమే. ఈ శబ్దము తఱుచుగా బహువచనమందే వర్తించును. ఒకానొకచోటున నేకవచన ప్రయోగముఁ గలదు. సమయంతి జనానితి సమాః. సమష్టమవైక్లబ్యే. జనులను విహ్వలత్వము నొందించునది. సహమాంతి వర్తంతే ఋతవో ౨ త్రసమాః. మాజ్ఞానే వర్తనేచ. ఋతువులు దీనియందు కూడియుండును. ఈ ౬ సంవత్సరము పేళ్లు.

మాసేన స్యా దహారాత్రః పైత్రో -

మాసేన మానుషమాసేన పైత్రః అహారాత్రః స్యాత్ మనుష్యులయొక్క మాసము పితరుల కొక యహారాత్రము. అందు శుక్లపక్షము పగలు. కృష్ణపక్షము రాత్రి. పితృణామయం పైత్రః - పితృసంబంధమైన అహారాత్రము.

వర్షేణ దైవతః

వర్షేణ మానుష వర్షేణ దైవతః దేవసమ్బన్ధీ అహోరాత్రః - మనుష్యులయొక్క యొక సంవత్సరము దేవతల కొక యహోరాత్రము. అందు ఉత్తరాయణము పగలు. దక్షిణాయనము రాత్రి.

దివై ర్వర్ష సహస్రైర్ద్వాదశభి ర్దైవతం యుగమ్.

22

(తేషాం షష్ఠ్యుత్తర త్రిశతేన దేవసంవత్సరః) దివ్యైర్వర్ష సహస్రైః ద్వాదశభిః దైవతం యుగం. (మనుష్యులయొక్క ౩౬౦ సంవత్సరములు దేవతల కొక సంవత్సరము.) అట్టివి ౧౨౦౦౦ సంవత్సరములు దేవతలకొక యుగము.

దైవే యుగసహస్రే ద్వే బ్రాహ్మః -

దైవే యుగసహస్రే ద్వే బ్రాహ్మః - అహోరాత్రః. సః సృణాంద్వోకలౌ అహ రుదయకల్పః. రాత్రిః క్షయకల్పః - ఇట్టి దేవయుగములు ౨౦౦౦ బ్రహ్మకొక యహోరాత్రము. అది బ్రాహ్మమనంబడును, బ్రహ్మసంబంధ్యహోరాత్రో బ్రాహ్మః - బ్రహ్మసంబంధియైన యహోరాత్రము. అందు బ్రహ్మ అహస్సు ఉదయకల్పము. బ్రహ్మరాత్రి క్షయకల్పము.

కల్పౌ తు తౌ నృణామ్,

అట్టి బ్రహ్మయొక్క అహోరాత్రము మనుష్యులకు ౨ కల్పములు. కల్పయతః స్థితింప్రళయంచ కల్పో. కృపూ సామర్థ్యే. నరులకు నుత్పత్తి నాశములను జేయునవి ౧. కృతత్రేతాద్వాపరకలియుగములు వేయిమాఱులయిన నొకకల్పము. అందు కృతయుగమునకు మనుష్య మాసముచేత ౧౭ లక్షల ౨౮ వేలసంవత్సరములు. త్రేతాయుగమునకు ౧౨ లక్షల ౯౬ వేల సంవత్సరములు. ద్వాపరయుగమునకు ౮ లక్షల ౬౪ వేల సంవత్సరములు. కలియుగమునకు ౪ లక్షల ౩౨ వేల సంవత్సరములు. ఈ ౧ బ్రహ్మయొక్క ఒకదినము పేరు.

మన్వంతరంతు దివ్యానాం యుగానా మేకసప్తతిః.

23

దివ్యానాం యుగానా మేకసప్తతి ర్మన్వంతరం. ముందుచెప్పిన దేవ యుగములు ౭౧ అయిన నొక మన్వంతరము. అన్యోమనురస్మిన్నితి మన్వంతరం. మఱియొకమనువు వచ్చునది మన్వంతరము. మనోరంతరమితివా

మన్వంతరం. మనువుయొక్క అంతరము. ఈ ౧ మన్వంతరముపేరు.

సంవర్తః ప్రళయః కల్పః క్షయః కల్పాంత ఇత్యపి.

సంవర్తతే ఉపరమతే జగ దస్మిన్నితి సంవర్తః. వృతు వర్తనే. దీనియందు జగత్తు ఉపరతమౌను. ౧. ప్రలీయతే జగదత్ర ప్రళయః. లీజ్ శ్లేషణే. జగత్తు దీనియందు విలయ మొందును. ౨. కల్పతే ప్రభవతి జగన్నాశాయేతి కల్పః. కృపా సామర్థ్యే. లోకనాశముకొఱకు సమర్థమైనది. ౩. క్షీయతే జగదస్మిన్నితి క్షయః. క్షీక్షయే. దీనియందు జగత్తు క్షయించును. ౪. కల్పస్య సృష్టే రంతః కల్పాంతః - కల్పముయొక్క అంతము. ఈ ౫ ప్రళయకాలముపేళ్లు.

అస్త్రీ పజ్జం పుమా న్నాప్తా పాప కిల్బిష కల్మషమ్.

24

కలుషం వృజినో ౨ ఘ మంహో దురిత దుష్కృతమ్.

పంచతి సంపర్కా ద్విస్తారమాపద్యతే పంకం ప్లు. పచి విస్తారే. సంబంధము వలన విస్తారమును పొందునది. ౧. పతతి నరకే అస్మాదితిపాప్యా న.పు. పత్త గతౌ. దీనివలన నరకమునందుఁ బడుదురు. ౨. పాతి రక్షత్య స్మాదాత్మానమితి పాపం. పా రక్షణే. దీనివలన జనము తన్ను రక్షించుకొనును. పిబతి పాపిష్ఠమితి పాపం. పాపానే. పాపిష్ఠుని గ్రసించునది. ౩. కిల్యతే శిథిలీక్రియతే అనేన లోక ఇతి కిల్బిషం. కలకిల క్రీడాయాం శైథిల్యేచ. దీనిచేత లోకము శిథిలముగాఁ జేయఁబడును. కిలయతి క్షేపయతి నరకేవా కిల్బిషం. కలకిల క్షే పే. నరకమునందుఁ ద్రోయునది. ౪. కల్యతే గణ్యతే చిత్రగుప్తాదిభిరితి కల్మషం, కలుషంచ. కల సంఖ్యానే. చిత్రగుప్తాదులచేత లెక్కపెట్టఁబడునది. శుభం కర్మ, శృతి తనూకరోతి వాకల్మషం, శోతనూకరణే. శుభకర్మము నల్పముగాఁ జేయునది. ౫, ౬. వర్జ్యతశిష్టైరితి వృజినం. వృజీవర్జనే. శిష్టులచేత వర్జింపఁబడునది. ౭. ఏతి నరకమనేనేత్యనః స. న. ఇత్ గతౌ. దీనిచేత నరకమును బొందుదురు. ౮. నహంతి ధన్యమిత్యఘం. హన హింసాగత్యేః. ధన్యునిఁ జెఱుపనిది. కర్మారమఘంతీత్యఘం. అఘిగతౌ. కర్తను బొందునది. నజహతి దుః ఖమితివా అఘం. ఓహాక్ త్యాగే. దుఃఖమును విడువనిది. ౯. అహంతి నరకమనేన అంహః. స. న. అహి గతౌ. దీనిచేత జనులు నరకమును బొందుదురు. ౧౦. దుః నిందితం ఇతం గమనం అస్య దురితం. ఇత్ గతౌ. నిందితమైన నడత గలిగినది. ౧౧.

దుర్నిందితంకృతం కరణమస్య దుష్ప్రతం. నిందితమైన కార్యము గలది. ఈ ౧౨ పాపము పేళ్లు.

† **స్వాధర్మ మస్త్రియాం పుణ్యం శ్రేయసీ సుకృతం వృషః.**

25

ధరతి విశ్వం ధర్మః. పు. ధృజ్ ధరణే. విశ్వమును ధరించునది. అయం వేదే క్షీబః; లోకే పుంసి. 'తాని ధర్మాణి ప్రథమా న్యాస' న్నితి వేదే. 'ఏష ధర్మస్సనాతన' ఇతి లోకే - 'ఈధర్మశబ్దము వేదమందు నపుంసకలింగము. లోకమందు పుంలింగము. ౧. పుణతి శుభం కరోతీతి పుణ్యం. పుణ శుభకర్మణి. శుభమును జేయునది. ౨. అతిశయేన ప్రశస్యత ఇతి శ్రేయః. స. న. మిక్కిలి ప్రశంసింపఁ బడునది. శుభేన శ్రియత ఇతి వాశ్రేయః. శ్రిజ్ సేవాయాం. సేవింపఁబడునది. ౩. సుష్టుక్రియతే సుకృతం. దుకృజ్ కరణే. లెస్సగాఁ జేయఁబడునది. శోభనం కృతం కర్మాస్యవా సుకృతం - శుభమైన కర్మగలది. ౪. వర్షత్యభిలషిత మితి వృషః. వృష సేచనే. అభిలషితమును వర్షించునది. ఈ ౫ పుణ్యముపేళ్లు.

† **ముత్తీతిః ప్రమదో హర్షప్రమో దామోద సంమదాః.**

స్వాదానన్దధు రానన్ద శర్మ శాత సుఖానిచ.

26

మోదయతీతి ముత్. ద. సీ. మోదశ్చ, ముద హర్షే - సంతోషింపఁజేయునది. ౧. ప్రీణాతీతి ప్రీతి. ప్రీజ్ తర్పణే-తృప్తిఁ జేయునది. ౨. ప్రకృష్టో మదః ప్రమదః. మదీహర్షే - అధికమైన సంతోషము. ౩. హర్షణం హర్షః. హృష తుష్టౌ - సంతోషించుట హర్షము ౪. ప్రకృష్టోమోదః ప్రమోదః - అతిశయమైన సంతోషము. ౫. ఆసమంతాన్మోదః ఆమోదః - అంతటను మోదము. ౬. సమృజ్మదః సమ్మదః - మంచి సంతోషము సమ్మదము. ౭. ఆనందయతీత్యానందఘః. ఉ పు. ఆనందశ్చ. టునది సమృద్ధౌ - ఆనందింపఁజేయునది. ౮, ౯. శ్యనా త్యశుభమితిశర్మ. శ్యాహింసాయాం-అశుభమును జెఱుచునది. ౧౦. శ్యతి దుఃఖమితి శాతం. శోతనూకరణే-దుఃఖమును బోఁగొట్టునది. ౧౧. సుష్టుఖనత్యశుభమితిసుఖం - అశుభమును బోఁగొట్టునది. శోభనాని ఖాని ఇంద్రియాణ్యస్మిన్నితి వా సుఖం-ఇంద్రియముల నాప్యాయనము చేయునది. ఈ ౧౨ సంతోషముపేళ్లు.

శ్వత్సేయసం శివం భద్రం కల్యాణం మౌళకం శుభమ్,

† భావుకం భవికం భవ్యం కుశలం క్షేమ మస్తియామ్.

27

† శస్తం చ-

శ్వః ఆగామిశ్రేయో ౨ త్ర శ్వశ్రేయసం- రాఁగలశ్రేయస్సు దీనియందుఁ గలదు. శ్వః శోభనం శ్రేయసం. అ.న. మంచిశ్రేయస్సు. శ్వరిత్యస్యకాల విశేషవాచిత్యే ౨ పి అవ్యయానామ నేకార్థత్వాత్ అత్రప్రశంసావాచిత్యం. శ్వశ్రేయసశబ్దస్య నిపాతనా దకారాంతత్వం. శ్వః అనేదు శబ్దము కాలవిశేషవాచియైనను అవ్యయము లనేకార్థము లొటవలన ఇచ్చట ప్రశంసావాచకము. ౧. అరిష్టంశినోతి తనూకరోతీతి శివం. శీర్జ్ నిశానే. అరిష్టమును స్వల్పముగాఁ జేయునది. ౨. భందతే భద్రం. భది కల్యాణే సుఖే చ-కల్యాణమైనది. ౩. కల్యం సుఖం అణయతి ప్రాపయతీతి కల్యాణం. అణగతౌ - సుఖమును పొందించునది. ౪. మంగం సుఖం లాతీతి మంగళం. లాదానే-సుఖము నిచ్చునది. మంగతి ధన్య మితి మంగళం. మగిగతౌ- ధన్యునిఁ బొందునది. ౫. శోభతి ఇతి శుభం. శుభ శోభనే. ఒప్పునది. ౬. ధన్యేషు భవనం శీలమస్యేతి భావుకం. భూసత్తాయాం. ధన్యులయందుఁ గలుగుటయే స్వభావముగాఁ గలది. ౭. భవః వాంఛిత ప్రాప్తిరత్రేతి భవికం. భవమనఁగాఁ గోరికనొందుట, అది దీనియందుఁ గలదు. ౮. భవనార్హంభవ్యం- పుట్టుట కర్హమైనది. ౯. కుత్సితం శ్యతీతి కుశలం. శో తనూకరణే- కుత్సితము నల్పముగాఁ జేయునది. కుశ్యతి నత్స్వితి కుశలం. కుశ సంక్షేప - మంచివారియందుఁ గూడుకొనియుండునది. ౧౦. క్షిణోత్యశుభమితి క్షేమం. ప్న. క్షిణుహింసాయాం-అశుభమును బోఁగొట్టునది. ౧౧. శస్య ఇతిశ స్తం. శంసుస్తుతౌ - స్తోత్రముచేయఁబడునది. ఈ ౧౨ శుభము పేళ్లు.

† అథ త్రిషు ద్రవ్యే పాపం పుణ్యం సుఖాది చ,

పాపపుణ్యశబ్దౌ సుఖాదిశ స్తాంతాశ్చశబ్దాః గుణవాచకత్వే పూర్వోక్తలింగాః. ద్రవ్యవాచకత్వేతు త్రిలింగాః. ద్రవవాచిత్యేయథా. “పాపా ఋతుమతీ కన్యా పాపో రాజాప్యరక్షకః, పాపం వ్యాధకులం హింస్రంపాపోవిప్రశ్చ సేవకః. పుణ్యంతీర్థమిదం పుణ్యా నదీపుణ్యో ౨ య మాశ్రమః, సుఖం కామికులంద్రవ్యా త్సుఖోవాసస్స హంబయా. సుఖాయువతిరిచ్చ” నీత్యాది. గుణవాచిత్యేయథా. “దారిద్ర్యబాధే నిత్యే ౨

పి స్వేచ్ఛః పరిజనసుఖం, సుఖం సజనసంవాదః సుఖంశాంతిరనుత్తమా” ఇత్యాది పాపపుణ్యశబ్దములు రెండును సుఖశబ్దము మొదలైన ౧౩ శబ్దములును గుణ వాచకములైనప్పుడు రూపభేదములచేత ముందుఁ జెప్పఁబడిన లింగములయందు వర్తించును. ద్రవ్యవాచకములైనప్పుడు మూఁడు లింగములయందును వర్తించును.

† మతల్లి కా మచర్చికా ప్రకాణ్ణముద్భతల్లజౌ.

28

† ప్రశస్తవాచకా న్యమూని-

మతల్లి కాదయః పంచప్రశస్తవాచకాః అఖండ పదాని చ. శస్తపర్యాయాః కేవల మంగళార్థాః; తేషాం గుణవాచిత్యం గునివాచిత్యం చ. మతల్లికాదీనాం గుణవాచిత్యమేవ కించిచ్ఛబ్దపరతయైవ ప్రయోగః. యథా. అశ్వమతల్లికా. ప్రశస్తో ౨ శ్వః. బ్రాహ్మణమచర్చికా ప్రశస్తో బ్రాహ్మణః. గోప్రకాండం ప్రశస్తాగౌః. కరోద్భుః ప్రశస్తః కరః. కుమారీ తల్లజః ప్రశస్తాకుమారీ. తత్తల్లింగ శబ్దాంతర పరత్వేపిన స్వలింగత్వాగః. మతల్లి కాదిశబ్దములు. ౧. శ్రేష్ఠవాచకములును, అఖండ పదములును, శస్తపర్యాయశబ్దములు, కేవల మంగళార్థములును, గుణగుణి వాచకములును నగును. మతల్లి కాదిశబ్దములు కేవల గుణవాచకములే. ఒకశబ్దమునకు విశేషణములైనను తమతమలింగములను విడువక యావిశేష్యమునకు పరమైయుండును. అది యెట్లన్నను; అశ్వతల్లి కా - శ్రేష్ఠమైన గుఱ్ఱము. బ్రాహ్మణమచర్చికా - శ్రేష్ఠుఁడైన బ్రాహ్మణుఁడు ఇత్యాదులు. ఇచ్చట విశేష్యములైన గోబ్రాహ్మణాదిశబ్దములు స్త్రీలింగ పుల్లింగములైనను శ్రేష్ఠవాచకము లైన మతల్లి కాదిశబ్దములు వాని విశేషణములై తమ తమ లింగములను విడువక ఆ విశేష్యములకు పరమైయున్నయవి. ఈరీతిగా ప్రయోగముల నెఱుంగవలయు. ఈ ౧ ప్రశస్తమైనవానికి బేళ్లు.

†

అయ శ్చుభావహో విధిః,

ఏతి సుకృతిన మయః. ఇన్ గతౌ - పుణ్యపురుషునిఁ బొందునది. ఈ ౧ మంగళకార్యము పేరు.

† దైవం దిష్టం భాగధేయం భాగ్యం స్త్రీ నియతి ల్విధిః

29

దేవః పరమేశ్వరః తత్ర భవం దైవం. దేవుఁడనఁగాఁ బరమేశ్వరుఁడు, అతనియందుఁ బుట్టినది. ౧. దిశతి శుభాశుభమితి దిష్టం. దిశ అతి

సర్వనే - శుభాశుభఫలముల నిచ్చునది. ౨. భగస్య ఐశ్వర్యస్య ఇదంభాగం, తదేవ భాగధేయం-భగ మనంగా నైశ్వర్యము, దాని సంబంధమైనది. ౩. భజనీయత్వాద్భాగ్యం. భజ సేవాయాం-సేవింపదగినది. ౪. నియమ్యతే అనయేతి నియతిః. ఇ-సీ. యమఉపరమే - దీనిచేత నియమింపబడును. ౫. విధీయతే అనేనేతి విధిః. ఇ-పు. దీనిచేత విధింపబడును. ఈ ౬ పూర్వజన్మాత్మితమైన శుభాశుభకర్మపేళ్లు.

† హేతు ర్నా కారణం బీజమ్ -

హినోతి గచ్ఛతి పరిణత్యా కార్యరూపతామితి హేతుః. ఉ.పు. పరిపాకముచేత కార్యరూపమును బొందునది. హినోతివర్ధతేవా హేతుః. హి గతౌవృద్ధాచ-వృద్ధిః బొందునది. ౧. కరోతి కారణం. దుక్కుర్క్ కరణే-చేయునది. ౨. విశేషణ జాయత ఇతి బీజం. వబయోర భేదః. జనీ ప్రాదుర్భావే-విశేషముగా నగునది. బీజ్యతే అనే నేతివా బీజం-బీజ రోహణే. దీనిచేత బుట్టింపబడును. ఈ ౩ కారణముపేళ్లు.

†

నిదానం త్వాదికారణమ్,

నితరాందీయతే జన్యతే కార్యమనేనేతి నిదానమ్. దా దానే-దీనిచేతం గార్యము పుట్టింపబడును. ౧. ఆదావారంభకాలే కారణం ఆది కారణం. ఆరంభకాలమందు కారణమైనది. ౨. ఇది వైశేషికమతమున సమవాయికారణ మనంబడును; బౌద్ధమతంబున నుపాదానకారణ మనంబడును; వైద్యమతంబునఁ గారణకారణ మనంబడును. అది యెట్లనిన, కంపమునకు జ్వరము కారణము. జ్వరమునకు శ్లేష్మ కారణము. కనుక నీ శ్లేష్మయే కంపమునకుఁ గారణ మనంబడును. ౨. ముఖ్యకారణము పేళ్లు.

† క్షేత్రజ్ఞ ఆత్మా పురుషః -

క్షీయత ఇతి క్షేత్రం శరీరం, తజ్ఞానాతీతి క్షేత్రజ్ఞః. జ్ఞా అవబోధనే. క్షేత్రమనగా నశ్వరమైన యీశరీరము దాని నెఱింగినవాఁడు. ౧. అతతి సంసరతీత్యాత్మా. అత సాతత్వగమనే. సంసారమునందే యెప్పుడును చరించువాఁడు. అత్తిస్వకర్మ ఫలమితివా ఆత్మా. అద భక్షణే. స్వకర్మఫలమును భుజించువాఁడు. ౨. పురిశరీరే శేత ఇతి పురుషః. శీజ్ స్వప్నే. పురమనగా శరీరము, అందుండువాఁడు గనుక పురుషుఁడు. పురిదేహే సీదతీతివా పురుషః. షద్ విశరణగత్య వదనేషు. శరీరమందుండు

వాఁడు. ఈ 3 అత్తుపేళ్లు.

† ప్రధానం ప్రకృతిః స్త్రియాం.

30

ప్రధీయతే సర్వమనేనేతి ప్రధానం. ప్రథ ప్రఖ్యానే. అన్నియు దీనిచేత వ్యక్తముగాఁ జేయఁబడును. ౧. ప్రారంభః క్రియతే అనయేతి ప్రకృతిః. ఇ. సీ. దు కృజ్ కరణే - దీనిచేత జగత్పారంభము చేయఁబడుచున్నది. ప్రకరోతి పురుషోపభోగార్థం శబ్దాదిభోగ్యానితివా ప్రకృతిః-పురుషోపభోగము కొఱకు శబ్దస్పర్శాది భోగ్యవస్తువులను జేయునది. ఈ ౨ మాయపేళ్లు.

† విశేషః కాలికో ౨ వస్థా -

వస్తునః కాలకృత యోవనాదిరూపో విశేషః. అవస్థేత్యుచ్యతే. వస్తువులయొక్క కాలకృతమైన యోవనాది రూపవిశేషము అవస్థ యనఁబడును. అవతిష్ఠతీత్యవస్థా. ప్లా గతినివృత్తౌ. శరీరమునందుండునది ౧. కాలావస్థపేరు.

† గుణా స్వత్వం రజస్తమః.

ప్రకృతేర్గుణాః సత్త్వరజస్తమాంసీత్యుచ్యంతే-ప్రకృతియొక్క గుణములు సత్త్వరజస్తమంబు లనఁబడును. సతోభావః సత్త్వం తత్ జ్ఞానహేతుః-యథార్థముగా నెఱుంగఁబడునది సత్త్వ. దానియొక్క భావము సత్త్వము. అది జ్ఞానహేతువు. ౧. రజ్జయతీతి రజః. స-న. తద్దుఃఖకారణం. రజ్జరాగే. దీనిచేత రాగయుక్తు లౌదురు. అది దుఃఖహేతువు. ౨. తామృత్యనేనేతి తమః. స-న. తన్మోహబీజం. తము గ్లానౌ. దీనిచేత గ్లానిని బొందుదురు. అది మోహహేతువు. ఈ 3 వరుసగా మూఁడుగుణముల పేళ్లు.

† జను ర్జనన జన్మాని జని రుత్పత్తి రుద్భవః.

31

జననం-జనుః. స-న. జననం జన్మ చ. న-న. జనిశ్చ. ఇ. సీ. జనీ ప్రాదుర్భావే. జనించుటయే జనువు, జననము, జన్మము, జనియును. ఉత్పత్తి సాహచర్యాత్ జని శబ్దః స్త్రీలింగః. ఉత్పత్తిశబ్ద సాహచర్యమువలన జనిశబ్దము స్త్రీలింగము. ౪. ఉత్పాద ఉత్పత్తిః. షడ్ గతౌ. పుట్టుట ఉత్పత్తి. ౫. ఉద్భవన ముద్భవః. భూసత్తాయాం ఉద్భవింతు ఉద్భవము. ఈ ౬ పుట్టువు పేళ్లు.

† ప్రాణీ తు చేతనో జన్మ జన్మ జన్మ శరీరాః.

ప్రాణో ౨ స్వాస్తీతి ప్రాణీ. న-పు. ప్రాణము గలిగినది. ౧. చేత తీతిచేతనః. చిత్తి సంజ్ఞానే. ఎఱుంగునది. ౨. జన్మ అస్వాస్తీతి జన్మ. న. పు. జన్మము గలిగినది. ౩. జాయత ఇతి జంతుః. ఉ. పు. జన్మశ్చ. ఉ. పు. జనీ ప్రాదుర్భావే. పుట్టునది. ౪, ౫. శరీరమస్వాస్తీతి శరీరీ. న. పు. శరీరము గలది. ఈ ౬ జంతువులపేళ్లు.

† జాతి ర్జాతం చ సామాన్యమ్ -

జాయత ఇతి జాతిః. ఇ-సీ. జాతం చ. ప్రాదుర్భవించునది. ౧, ౨. సమానానాం భావః సామాన్యం. సమానములైన పదార్థములయొక్క భావము. ఈ ౩ ఘటత్వాది జాతికిక బేళ్లు.

† వ్యక్తిస్తు పృథగాత్మతా.

32

జాతేః పృథగ్భూతా ఆశ్రయరూపా వ్యక్తిః. జాతికి వేఱై ఆ జాతికి ఆశ్రయమైనది వ్యక్తి యనంబడును. వ్యజ్యత ఇతి వ్యక్తిః, ఇ-సీ. అంజూ వ్యక్తిశక్లకాంతిగతిషు. వ్యక్తమగునది. ఈ ౨ ఘటాది వ్యక్తికిక బేళ్లు.

† చిత్తంతు చేతో హృదయం స్వాంతం హృన్మాసనం మనః.

చేతయతీతి చిత్తం. చేతశ్చ. స-న. చిత్తి సంజ్ఞానే. తెలియఁజేయునది. ౧, ౨. హ్రీయతే విషయైరితి హృదయం. హృచ్చ. ద. న. హృత్ హరణే-విషయాదులచేత హరింపఁబడునది. ౩, ౪. స్వనతీతి స్వాంతం. స్వనశబ్దే. తద్ధ్యోగాభావే వాగ్వాపారాభావాద త్రోపచారః. పలుకునది. మనస్సంబంధము లేనపుడు వాగ్వాపారము గలుగదు గనుక పలుకునది యని చెప్పుట ఔపచారికము. ౫. మన్యతే అనేనేతి మనః. స-న. మనవివ మానసం. మన జ్ఞానే. దీనిచేత నెఱుంగఁబడును గనుక మనస్సు మనస్సే మానసము. ఈ ౬ మనస్సునకుక బేళ్లు.

భి వర్గము

† బుద్ధి నీషా భిషణా భీః ప్రజ్ఞా శేముషీ మతిః.

ప్రేక్షోపలబ్ధి శ్చి త్సంవిత్ ప్రతిపజ్జప్తి చేతనాః.

బుద్ధ్యతే అనయేతి బుద్ధిః. ఇ-సీ. బుధ అవగమనే. దీనిచేత నెఱుంగఁ బడును. ౧. మనుతే మనీషా. మన అవబోధనే. అన్నిటిని దెలిసికొను

నది. మనస ఈషావత్ లాంగలదండవ త్సంబంధాద్వా మనీషా. ఈష యనగా నేడికోల దానివలె మనస్సునఁ గూడియుండునది. ౨. ధృష్టువంతి ప్రగల్భంతీ అనయా ధిషణా. జీర్ణషా ప్రాగల్భ్యే. దీనిచేత ప్రగల్భులగుదురు. ౩. ధ్యాయం త్యనేయేతి ధీః. ఈ. సీ. ద్యై చింతాయాం. దీనిచేత ధ్యానము చేయుదురు. ౪. ప్రజ్ఞాయతే అనయేతి ప్రజ్ఞా. జ్ఞా అవబోధనే. దీనిచేత లెస్సగా నెఱుంగఁబడును. ౫. శేత ఇతిశేః తం ముష్ణాతీతి శేముషీ. ఈ. సీ. ముషస్లేయే. శే యనగా మోహము; దానిఁ బోఁగొట్టునది. ౬. మన్యతే అనయేతి మతిః. ఇ. సీ. మనజ్ఞానే. దీనిచేత నెఱుంగఁబడును. ౭. ప్రేక్షంతే అనయేతిప్రేక్షా. ఈక్ష దర్శనే. దీనిచేత లెస్సగాఁ జూతురు. ౮. ఉపలభ్యతే అనయేత్యుపలభిః. ఇ-సీ. దులభేష్ ప్రాప్తా. పదార్థము దీనిచేత లెస్సగాఁ బొందఁబడును. ౯. చేతంత్య నయేతి ఛిత్. త. సీ. చిత్తీ సంజ్ఞానే. దీనిచేత జ్ఞానయుక్తులగుదురు. ౧౦. సమ్యగ్విదంత్యనేనేతి సంవిత్. ద. సీ. విద జ్ఞానే. దీనిచేత లెస్సగా నెఱుంగుదురు. ౧౧. ప్రతిపద్యతే జానాత్యనయేతి ప్రతిపత్. ద. సీ. పద్ గతౌ. గత్యర్థానాం జ్ఞానార్థత్వాదత్ర పద్ ధాతోః జ్ఞానార్థత్వం. పదార్థము దీనిచేత నెఱుంగఁబడును. ౧౨. జ్ఞాయతే అనయేతి జ్ఞప్తిః. ఇ. సీ. జ్ఞా అవబోధనే. దీనిచేత సర్వము నెఱుంగఁబడును. ౧౩. చేతయంతే ౨ నయేతి చేతనా. చిత్తీసంజ్ఞానే. దీనిచేత జ్ఞానయుక్తులౌదురు. ఈ ౧౪ బుద్ధి పేళ్లు.

† భీ ధారణావతీ మేధా -

మేధతే అనుభూతం సర్వమస్యామితి మేధా, మేధ్య సంగమే. అనుభూత మైనవన్నియు దీనియందు సంగతములై యుండును. ఈ ౧ ధారణాశక్తి గలిగిన బుద్ధిపేరు.

† సంకల్పః కర్మ మానసమ్.

సమ్యక్కల్ప్యతే అనేనేతి సంకల్పః. క్లౌపక్ష్టప్తా. దీనిచేత లెస్సగాఁ గల్పింపఁ బడును. ఈ ౧ మనోవ్యాపారముపేరు.

† చిత్తాభోగో మనస్కారః -

చిత్తస్య ఆభోగః పరిపూర్ణతా చిత్తాభోగః - మనస్సుయొక్క పరిపూర్ణత్వము. మనసః కారో నిశ్చయః మనస్కారః - మనస్సు యొక్క నిశ్చయము. అనాగతాయాశ్చింతాయా నిశ్చయ ఇతి కేచిత్. అనాగత

చింతా విషయక మనోనిశ్చయమని కొందఱు. మనస్సునకుఁ గల సుఖాదులయందైన నిబ్బరము పేళ్లు.

†

చర్చా సంఖ్యా విచారణా.

2

చర్చితే అనయేతి చర్చా. చర్చ అధ్యయనే. దీనిచేత విచారింపఁబడును.

౧. సంఖ్యాయతే అనయేతి సంఖ్యా. ఖ్యా ప్రకథనే. దీనిచేత లెస్సగాఁ జెప్పఁ బడును. ౨. విచార్యతే అనయేతి విచారాణా - దీనిచేత సందేహరహితులౌదురు.

ఈ ౩ విచారణపేళ్లు.

†

అధ్యాహార స్తర్క ఊహా.

అధ్యాహారణ మధ్యాహారః. అధ్యాహారమనఁగా లేనిదాని నూహించి తెలియుట. ౧. తరంత్యనేన సంశయ విపర్యయా వితి తర్కః. తృప్తవనతరణయో. దీనిచేత సంశయభ్రాంతి జ్ఞానాదులను తరింతురు. ౨. ఊహ్యతే అనేనేత్యూహః - దీనిచేత నూహింపఁబడును. ఈ ౩ ఊహపేళ్లు.

†

విచికిత్సాతు సంశయః.

†

సందేహ ద్వాపరౌ చ-

విచికిత్సతీతి విచికిత్సా. కిత సంశయే. సందేహ నిశ్చయములు రెంటి యందును నివసించునది. ౧. ఉభయకోటౌ సంశేత ఇతి సంశయః. శీజ్ స్వప్నే. ఉభయకోటియందు నుండునది. ౨. సందిహతి సమ్యగ్భద్ధాతీతి సందేహః. దిహ ఉపచయే. రెండర్థములయందు సంబంధించియుండునది. ౩. స్థాణుర్వా పురుషో వేత్త్యాది ద్వౌ పక్షా పరౌ ప్రధానభూతావస్థిన్నితి ద్వాపరః-స్థాణువో పురుషుండో అనేడి రెండుపక్షములు. దీనియందు ప్రధానములై యుండును. ఈ ౪ ఒకవస్తు నిర్ణయమందు పలుశంకలు గలుగుటకు పేళ్లు.

†

అథ సమౌ నిర్ణయ నిశ్చయౌ.

3

నితరాం మతేరంతం నయతీతి నిర్ణయః. నీజ్ ప్రాపణే. మిక్కిలి బుద్ధి నొకదరిని బొందించునది. ౧. నిశ్చినోతీతి నిశ్చయః. చిజ్ చయనే. బుద్ధిని చెదరకుండునట్లు కూర్చునది. ఈ ౨ నిశ్చయము పేళ్లు.

†

మిథ్యాదృష్టి ర్నా సైకతా -

మిథ్యా చాసౌ దృష్టిశ్చ మిథ్యాదృష్టిః. ఇ. సీ. ఇహలోకమేకాని పరలోకము లేదనెడి దృష్టి. ౧. నాస్తి పరలోక ఇతి మతి రస్యేతి నాస్తికః.

భీవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తస్య భవో నాస్తికతా - పరలోకము లేదనెడివాని భావము నాస్తికత. ఈ ౨ పరలోకము లేదు అను బుద్ధికి పేళ్లు.

వ్యాపాదో ద్రోహ చిన్తనమ్.

వ్యాపాద్యతే అనేనేతి వ్యాపాదః పద్ధ్ గతౌ. దీనిచేత విశేషముగా నాపాదింపఁ బడును. ౧ ద్రోహస్య చింతనంద్రోహచింతనం - ద్రోహముయొక్క వెదకుట. ఈ ౨ ఒరులకుఁ గీడు రోయుట పేళ్లు.

సమో సిద్ధాంత రాధాంతౌ -

సిద్ధో రాద్ధః అంతో నిశ్చయో యస్మిన్ సిద్ధాంతో, రాద్ధాంతశ్చ - దీనియందు నిశ్చయముండును. ఈ ౨ సిద్ధాంతము పేళ్లు.

భ్రాన్తిర్విధ్యా మతిర్భ్రమః.

4

(సమౌ సజ్జేత సమయౌ ప్రతిపత్తిర్విహ స్తథా.)

భ్రామ్యతే ౨ నయేతి భ్రాన్తిః. ఇ.సీ.భ్రమశ్చ.భ్రము అనవస్థానే- దీనిచేత భ్రమింపఁజేయఁబడును. ౧, ౨. విధ్యాచాసౌమతిశ్చ విధ్యామతిః. అసత్యమైన బుద్ధి. ౩ ఒకదానింజూచి మఱియొకటియని తలఁచుట పేళ్లు.

సంవి దాగూః ప్రతిజ్ఞానం నియ మాశ్రవ సంశ్రవాః,

5

అజ్ఞీకా రాభ్యుపగమ ప్రతిశ్రవ సమాధయః.

సంవిద్యతే అనయేతి సంవిత్. ద.సీ. విద జ్ఞానే. దీనిచే లెస్సగాఁ దెలియఁ బడును. ౧. ఆగమనం సంవేదనమాగూః. ఊ- సీ. గ మ్ల సృ ప్ల గతౌ. అంతట నెఱుంగుట ఆగువు. ఆగురతె అనయేత్యాగూః. గురీఉద్యమనే. దీనిచేత నుద్యోగము గలుగును. ౨. ప్రతిజ్ఞాయతే అనేనేతి ప్రతిజ్ఞానం. జ్ఞా అవబోధనే. దీనిచేత ప్రతిజ్ఞ చేయఁబడును. ౩. నియమ్యతే అనేనేతి నియమః. యమ ఉపరమే. దీనిచేత నియమింపఁ బడును. ౪. ఆ శ్రవణ మాశ్రవః-ఔసని వినుట ఆశ్రవము. ౫. సంశ్రవణం సంశ్రవః. శ్రుశ్రవణే. కానిమ్మనుట సంశ్రవము. ౬. అనంగీకృతస్యాంగీకరణ మంగీకారః. దుకృత్ కరణే. మునుపొప్పికొననిదాని నిపు డొప్పికొనుట అంగీకారము. ౭. అభితః ఉపగమనం అభ్యుపగమః. గ మ్ల సృ ప్ల గతౌ. ఎదటివారు చెప్పిన అర్థమును తాను కానిమ్మని యెఱుఁ గుట. ౮. ప్రతిశ్రవణోతీతి ప్రతిశ్రవః. శ్రుశ్రవణే. ఎదటివారు చెప్పిన యర్థమును అభిముఖుఁ డై వినుట. ౯. సమ్యగాధీయతే అనేనేతి సమాధిః. ఇ.పు. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః

- దీనిచేత లెస్సగాఁ బోషింపఁబడును. ఈ ౧౦ ఒప్పుకొనుట పేళ్లు.

మోక్ష భీరానమ్ -

జ్ఞాయతే అనేనేతి జ్ఞానం. జ్ఞా అవబోధనే. దీనిచేత నెఱుఁగఁబడును. ౧ మోక్షసాధనమైన బుద్ధి పేరు.

అన్యత్ర విజ్ఞానం శిల్పశాస్త్రయోః.

విరూపం జ్ఞానం విజ్ఞానం. జ్ఞా అవబోధనే. నరునికి మోక్షార్థమైన జ్ఞానమే హితము గనుక తదితర జ్ఞానము విపరీత జ్ఞానము. ౧. శిల్పాది విషయమైన బుద్ధి పేరు.

ముక్తిః కైవల్య నిర్వాణ శ్రేయో నిశ్చేయసామ్యతమ్.

6

మోక్షో ౨ పవర్గః -

శరీరేంద్రియాభ్యా మాత్మనో ముక్తత్వం ముక్తిః. ఇ. సీ. శరీరేంద్రియముల వలన ఆత్మ విడువఁబడుట ముక్తి. ఆత్మానం సంసారబంధాన్మోచయతీతివా ముక్తిః. ముచ్ఛ మోక్షణే. ఆత్మను సంసారబంధము వలన విడిపించునది. ౧. శరీరేంద్రియాది విరహిణ ఆత్మనః అద్వితీయత యా అవస్థానం కైవల్యం- శరీరేంద్రియములతోఁ బాసిన ఆత్మ ద్వితీయమైయుండుట. ౨. నిర్వాంతి నిర్గచ్ఛంతి దుఃఖాదయో ౨ స్మిన్నితి నిర్వాణం. నిరిత్యుపసర్గ పూర్వకో వా గతిగంధనయోరితిధాతుః. దుఃఖాదులు దీని యందు నిర్గతమవును. ౩. శ్రియత ఇతి శ్రేయః. స-న. శ్రిశ్ సేవాయాం. సేవింపఁబడునది. ప్ర శస్తతరం శ్రేయః - మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనది. ౪. నిశ్చిత మవిచలితం శ్రేయో నిశ్చేయసం. అ. న. నిశ్చితమైన శ్రేయస్సు. ౫. నాస్తిమృతం మరణమస్మిన్నిత్యమృతం-మరణము దీనియందు లేదు. ౬. దుఃఖాదీనాం మోక్షణ మవసానం మోక్షః-దుఃఖాదులయొక్క వినాశము మోక్షము. ఆత్మానం పాశేభ్యః మోచయతీతిమోక్షః. ముచ్ఛ మోక్షణే. జీవుని పాశములవలన విడిపించునది. ౭. దుఃఖాదీనా మపవర్జన మపవర్గః; అపపూర్వో వృజీవర్జన ఇతి ధాతుః. దుఃఖాదులను వర్జించుట. ఈ ౮ మోక్షముపేళ్లు.

అథాజ్ఞాన మవిద్యాహంమతిః స్త్రియామ్,

న జ్ఞానం అజ్ఞానం - జ్ఞానముకానిది అజ్ఞానము. ౧. విపరీతజ్ఞాన మవిద్యా. విదజ్ఞానే. విపరీత జ్ఞానము అవిద్య. ౨. అహమితిబుద్ధిరహం

భీవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మతిః. సీ. నే ననెడు స్వతంత్రబుద్ధి అహంమతిః. ఈ ౩ అజ్ఞానము పేళ్లు.

రూపం శబ్దో గంధరసస్పర్శాశ్చ విషయా అమీ.

7

గోచరా ఇన్ద్రియార్థాశ్చ -

రోపయతి విమోహ యతీతి రూపం. రుపు విమోహనే. మోహింపఁ జేయునది. శవ్యతే అనేనేతి శబ్దః. శప ఆక్రోశే. దీనిచే నాక్రోశింపఁబడును. శం సుఖం దదాతీతివా శబ్దః. దాదానే. సుఖము నిచ్చునది. గంధ్యతే హింస్యతే అభిలష్యతే వా అనే నేతి గంధః. గంధఅర్దనే. దీనిచేత పీడింపఁబడును; లేక అభిలషింపఁ బడును. రస్యతే ఆస్వాద్యత ఇతి రసః. రస ఆస్వాదనే. ఆస్వాదింపఁబడునది. స్పృశ్యత ఇతి స్పృశః స్పృశ సంస్పృశనే. స్పృశింపఁబడునది. విసిన్వన్తి నిబద్ధుంతీంద్రియాణితి విషయః. అ. పు. షిజ్ బంధనే. ఇంద్రియములను బంధించునది. ౧. గావః ఇంద్రియాణి చరం త్యేష్వితి గోచరాః. అ. పు. చరగతి భక్షణయోః. గోవులనఁగా నింద్రియములు. అవి వీనియందు చరించును. ౨. ఇంద్రియైరర్థ్యన్తే అభిలష్యన్త ఇతి ఇన్ద్రియార్థాః. అ. పు. అర్థ యాచ్ఛాయాం. ఇంద్రియములచేత నభిలషింపఁబడునవి. ఈ ౩ విషయముల పేళ్లు.

హృషీకం విష య్యాన్ద్రియమ్,

హృష్యంత్యనేనేతి హృషీకం. హృషతుష్టా. దీనిచేత సంతోషింతురు. ౧. విషయో ౨ స్వాస్తీతి విషయి-విషయము గలిగినది. ౨. ఇంద్రస్య ఆత్మనః లింగం ఇంద్రియం - ఇంద్రుఁడనఁగా నాత్మః ఆత్మకు జ్ఞాపకముగనుక ఇంద్రియము. ఈ ౩ ఇంద్రియములపేళ్లు.

కర్తేన్ద్రియం తు పాయ్యాది -

వచనాదాన గత్యుత్పర్గానంద రూపకర్మ సాధన మింద్రియం కర్మేంద్రియం. పలుకుట, గ్రహించుట, నడచుట, విడుచుట, ఆనందించుట యనెడు కర్మములకు సాధనములయిన ఇంద్రియములు కర్మేంద్రియములు. వాక్యాణి పాదపాయూష్ణల పేళ్లు.

మనోనేత్రాది భీన్ద్రియమ్.

8

ధీః జ్ఞానం తన్నిమిత్తమింద్రియం ధీంద్రియం. జ్ఞానమునకు నిమిత్తమైన యింద్రియము. మనోనేత్ర జిహ్వఘ్రాణత్వక్రోత్రములకు పేరు.

తువరస్తు కషాయో ౨ స్త్రీ-

తౌతి అవృణోతి హినస్తి వా కంఠమితి తువరః; తూవర ఇత్య పిపారః. “నరేశ్వశ్రుణి శృంగాభ్యాం రహితే గర్జితే గవి, తూవరః కాలసంప్రాప్తౌ కషాయే చ రస” ఇతి. తు గతివృద్ధిహింసాసు, కుత్సితోవరః కువర ఇత్యపి పాఠో ౨ స్తి. కంఠము నడ్లగించునది గాని, వెగటుసేయునదిగాని తువరము. తూవరమనియు, కువరమనియుఁ బాఠము గలదు. ౧. కషతి కంఠం కషాయః. ప్న. కష హింసాయాం. కంఠమును బీడించునది. ఈ ౨ వగరు పేళ్లు.

మధురో

మధుమాధుర్య మస్యాస్తీతి మధురః. మధు వనఁగా మాధుర్యము. అది గలిగినది మధురము. మధ్వాతి వాత మితివా మధురః. మంథవిలోడనే. వాతమును జెఱుచునది. ఈ ౧ తియ్యఁదనము పేరు.

లవణః -

లునాతివాతం జాడ్యం వా లవణః. లూజ్ ఛేదనే. వాయువును గాని జాడ్యమునుగాని పోఁగొట్టునది. ఈ ౧ ఉప్పు పేరు.

కటుః,

కటతి అవృణోతీతి కటుః. ఉ-పు. కటే వర్షావరణయోః. వ్యాపించునది. ఈ ౧ కారము పేరు.

తిక్తః -

తేజయతి శ్లేష్మమితి తిక్తః. తిజ నిశాతనే. శ్లేష్మము నల్పముగాఁ జేయునది. ఈ ౧ చేఁదు పేరు.

అమ్లశ్చ -

ఆమయతీత్యమ్లః. అమరోగే. రోగమును జేయునది. పా. అమ్బతే ముఖశబ్దహేతుర్భవతీత్యమ్లః. అబి శబ్దే. చవిగొనునపుడు సీత్యారశబ్దమును బుట్టించునది. ఈ ౧ పులుసు పేరు.

రసాః పుంసి-

రసశబ్దోవ్యాఖ్యాతః. ఏతే రసమాత్రవాచకాః పుంస్యేవ. ఈ ౬ శబ్దములును రసమును జెప్పునపుడు పుల్లంగములు.

తద్వత్పు షడమీ త్రిషు.

9

తద్వత్పు అమీ షట్ త్రిషు లింగేషు వర్తనే. యథా — తువ

భీష్మము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రో విభీతకః. తువరా హరీతకీ. తువరం జలం. ఇవి రసవత్తులైన వస్తువులఁ జెప్పునప్పుడు త్రిలింగములు. కషాయము మొదలైనవి. ఈ ౬ ను వరుసగా రసముల పేళ్లు.

విమర్దోత్థే పరిమళో గన్ధే జనమనోహరే.

పరిమళశబ్దః సమృద్ధోత్పన్నే జనమనోహరే గన్ధే వర్తతే - పరిమళ శబ్దము నానాద్రవ్యముల మెదుపుటవలనఁ బుట్టిన జన మనోహరమైన గంధముపేరు. పరిమల్యతే ధార్యత ఇతి పరిమళః. మల మల్లధారణే. ధరింపఁబడునది. ఈ ౧ పరిమళము పేరు.

అమోద సోఽ ౨ తినిర్హారీ -

స ఏవ అతినిర్హారీ అతిదూరగామీ చేత్ అమోద ఇత్యుచ్యతే. అమోదశబ్దము మిక్కిలి దూరముగా వ్యాపించునట్టి యా పరిమళము పేరు. ఆ సమంతాన్మోదతే అనేనేత్యామోదః. ముద హర్షే. అంతటను దీనిచేత సంతోషింతురు. ఈ ౧ సుగంధము పేరు.

వాచ్చలిజ్జత్వ మాగుణాత్.

10

అగుణాత్ ఏతత్ప్రభృతి గుణే శుక్లాదయ ఇత్యంతం వాచ్యలింగత్వం శబ్దానాం విశేష్యనిఘ్నతా-ఇది మొదలు గుణే శుక్లాదయః పుంసి అను సంతపఱకుఁ గల శబ్దములు విశేష్యముయొక్క లింగమును బొందును.

సమాకర్షీ తు నిర్హారీ -

సమ్యగాకర్షతి చిత్తమితి సమాకర్షీ నాంతః. కృషవిలేఖనే. లెస్సగా మనస్సు నాకర్షించునది. ౧. నితరాం మనోహరతీతి నిర్హారీ. నాంతః. హృజ్ హరణే. మనస్సును మిక్కిలి హరించునది. ఈ ౨ దూరముగా వ్యాపించునట్టి గంధము గలదాని పేళ్లు.

సురభిర్వాణ తర్పణః,

ఇష్టగన్ధ స్సుగన్ధి స్సాస్యత్ -

సుష్టు రభతే జనానన్ద మితి సురభిః. రభ రాభస్యే. లెస్సగా జనా నందమును గలుగఁజేయునది. సుష్టు రభంతే హృష్యంత్య నేనేతి సురభిః. దీనిచేత లెస్సగా సంతోషింతురు. ౧. పూణం నాసికా తృప్యత్యనేన పూణతర్పణః. పూణమనగా అది నాసిక. దీనిచేత తృప్తిబొందును. ౨. ఇష్టః

గన్ధః అస్యాస్తీతి ఇష్టగన్ధః - ఇష్టమైన గంధము గలిగినది. 3. శోభనః గన్ధః అస్యేతి సుగన్ధః-మంచి గంధము గలిగినది. ఈ 4 ఇంపైన వాసన గల వస్తువులపేళ్లు.

ఆమోదీ ముఖవాసనః.

11

ఆదో 2 స్యాస్తీత్యామోదీ - నాంతః. ఆమోదము గలిగినది. ౧. ముఖం వాసయతీతి ముఖవాసనః - ముఖమును బరిమళింపఁజేయునది. ఈ ౨ ముఖవాసనా ద్రవ్యమునకుఁ బేర్లు.

పూతిగన్ధిస్తు దుర్గన్ధో -

పూతిగంధో 2 స్యాస్తీతి పూతిగంధిః - పూతిగంధమనఁగా దుర్గంధము. అది కలిగినది ౧ దుర్గంధో 2 స్యాస్తీతి దుర్గన్ధిః; దుర్గన్ధ ఇతివాపారః. దుష్టమైన గంధము గలది. ఈ ౨ దుర్గంధముగల వస్తువు పేర్లు.

విస్రం స్యా దామగన్ధి యత్.

విస్రంస్యత ఇతి విస్రం. విస్ర ఉత్సర్గే--పాఠవేయఁబడునది. ౧. ఆమ అపక్వమలః తస్యేవ గంధో 2 స్మిన్నస్తీతి ఆమగంధి. ఇ. ఆమ మనఁగా అపక్వమలము. దానియొక్క గంధమువంటి గంధము దీనియందుఁ గలదు. ఈ ౨ అపక్వమైన మాంసాదుల గంధము పేళ్లు.

శుక్ల శుభ్ర శుచి శ్వేత విశద శ్వేత పాణ్డరాః.

12

అవదాత స్మితో గౌరో వళక్తో ధవళో 2 ర్జునః.

శోకతి గచ్ఛతి మనః అస్మిన్నితి శుక్లః. శుక గతౌ. మనస్సు దీనియందుఁ బ్రవర్తించును. ౧. శోభత ఇతి శుభ్రః-ఒప్పునది. ౨. శోచతి శుద్ధతీతి శుచిః. శుచ శోకే. ధాతునా మనేకార్థత్వాత్. పరిశుద్ధమైనది. 3. శ్వేతతే శ్వేతః. శ్వేత వర్ణే. వర్ణమును జేయునది. శ్వ యతి వర్ణతే మనో 2 స్మిన్నితివా శ్వేతః. టు ఓశ్వ గతివృద్ధ్యే. దీనియందు మనస్సుండును గనుకనైన, వృద్ధిఁబొందును గనుకనైన శ్వేతము. 4. చిత్తేవిశతీతి విశదః. విశ ప్రవేశనే. మనస్సునందుఁ బ్రవేశించునది. 5. శ్వాయతి గచ్ఛతి జనమనాంసీతి శ్వేతః. శ్వైజ్ గతౌ. జనుల మనస్సును పొందునది. 6. పండతే యాతి మనో 2 స్మిన్నితి పాండరః. పడి గతౌ. దీనియందు మనస్సు పొందును. పణ్యతే స్తూయత ఇతివా పాండరః. పణ వ్యవహారే స్తుతౌచ. స్తోత్రముచేయఁబడునది.

౭. అవదాయతే శోధ్యత ఇత్యవదాతః, దైవ్ శోధనే. శోధింపఁబడునది. ౮. సిన్తో మన ఇతి సితః. సింహ బంధనే. మనస్సును బంధించునది. ౯. గూయతే కీర్త్యతే గౌరః. గుశభే. కీర్తన చేయఁబడునది. గురుతే మనో ఁస్మిన్నితి గౌరః-గురీ ఉద్యమనే. మనస్సు దీనియం దుద్యమించును. ౧౦. అవ లక్ష్యత ఇతివ లక్షః. లక్ష దర్శనాంకనయోః. చూడఁబడునది. వలత ఇతి వలీ. వలన సంచలనే వలమానం లక్ష్యతే ఁస్మిన్నితివా వళక్షః. వలి యనఁగా చంచలము. దీనియందు చూపు చంచలమైయుండును. ౧౧. ధావతి శుద్ధ్యతి ధవళ. ధావు గతి శుద్ధ్యోః. దీనిచేత పదార్థము శుద్ధిఁబొందును. ౧, ౨. అర్జ్యత ఇత్యర్జున. అర్జ అర్జనే. అర్జింపఁ బడునది. ఈ ౧౩ తెలుపువన్నె పేళ్లు.

హరిణః పాణ్డరః పాణ్డః -

హరిణాదయస్త్రయః సితపీతసంకరవర్ణనామాని. తదుక్తం ____ “సితపీత సమాయోగాత్పాండు వర్ణః ప్రకీర్తిత” ఇతి హరిణాది శబ్దములు ఈ ౩ పచ్చ తెలుపు కలిసిన వర్ణము పేళ్లు. హరితి మన ఇతి హరిణః. హృజ్ హరణే. మనస్సును హరించునది. ౧. పాండుగుణయోగాత్పాండురః-తెలుపువన్నె గలిగినది. ౨. పండతే యాతి మన ఇతి పాండుః. పడి గతౌ. మనస్సును పొందునది. ఈ ౩ పసుపుతోఁ గూడిన తెలుపు పేళ్లు.

ఈష్వాణ్డుస్తు ధూసరః,

13

ధూనోతి విరూపతయా చిత్తమితి ధూసరః. ధూజ్ కంపనే. కురూపమగుట చేత చిత్తమును గంపింపఁజేయునది. ౧ బూడిదరంగు పేరు.

కృష్ణీ నీలాసిత శ్యామ కాల శ్యామల మేచకాః,

కర్షతి చిత్తమితి కృష్ణః. కృష విలేఖనే. చిత్తము నాకర్షించునది. ౧. నీలతి వర్ణయతి వస్త్యస్తరమితి నీలః. నీలవర్ణే. వస్తువును నల్లగాఁ జేయునది. ౨. సితః న భవతీత్యసితః-సితమనఁగా తెలుపు, అది కానిది అసితము. ౩. శ్యాయతే మన ఇతి శ్యామః, క్రైజ్గతౌ. మనస్సును బొందునది. ౪. కాలయతి మన ఇతి కాలః. కల కిల క్షేపే. మనస్సును ప్రేరేపించునది. ౫. శ్యామవర్ణో ఁస్మాస్తీతి శ్యామలః - శ్యామవర్ణము గలిగినది. ౬. మచతే మి శ్రీభవతీతి మేచకః. మచ ముచికల్కనే. మిశ్రమగునట్టిది. ఈ ౭ నలుపురంగునకు పేళ్లు.

పీతో గారో హరిద్రాభః -

పిబతి మన ఇతి పీతః. పా పానే. మనస్సును లోఁగొనునది. ౧. గురతే మనో ఁస్మిన్నితి గౌరః. గురీ ఉద్యమనే. మనస్సు దీనియందు నుద్యమించును. ౨. హరిద్రాయా ఇవ ఆభా అస్య హరిద్రాభః-హరిద్ర యనఁగాఁ బసుపు; దానివంటి కాంతి గలది. ఈ ౩ పసుపువన్నె పేరు.

పాలాశో హరితో హరిత్.

14

పలాశం పర్ణం తత్తుల్యవర్ణతయా పాలాశః-పలాశమనఁగా ఆకు, దానితో సమానమైనకాంతి గలది. ౧. హరతి మన ఇతి హరితః-హరి చ్చ. త. హృజ్ హరణే. మనస్సును హరించునది. ఈ ౩ ఆకుపచ్చవన్నె పేళ్లు.

లోహితో రోహితో రక్తః -

రోహతి ప్రాదుర్భవతి సంధ్యాదావితి రోహితః-రలయోర భేదాత్ లోహితశ్చ. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే. సంధ్యాదికాలములయందుఁ బుట్టునది. అది దాసాని పువ్వు వంటిది. ౧, ౨. రజ్యత ఇతి రక్తః. రంజరాగే. రాగమును బొందునది. అది సంధ్యారాగమువంటిది. ఈ ౩ ఎఱుపువన్నె పేళ్లు.

శోణః కోకనదచ్చవిః,

శోణతీతి శోణః. శోణృ వర్ణగత్యే. వర్ణమును జేయునది. ౧. కోకనదస్య ఛవివచ్చవిర్యస్య. రక్తోత్పలమువంటి కాంతి గలది. ఈ ౨ ఎఱ్ఱగలువవంటి యెఱుపునకుఁ బేరు.

అవ్యక్తరాగ స్వరుణః -

ఇయర్తీత్యరుణః ఋ గతౌ. మనస్సును బొందునది. ఈ ౧ వ్యక్తము కాని యెఱుపుపేరు.

శ్వేతరక్తస్థ పాటలః.

15

(తామ్రో విపీతరక్తస్థ పిఞ్జరః పరికీర్తితః.)

పాటలీపుష్పవర్ణత్వాత్పాటలః. పాటలి యనఁగాఁ గలిగొట్టుపువ్వు. అట్టి కాంతి గలిగినది. ౧. తెలుపును ఎఱుపును గూడిన వన్నె పేరు.

శ్యావః స్యా త్మహి -

శ్యాయతే గచ్ఛతీతి శ్యావః. త్రైజ్ గతౌ. వర్ణాంతరమును

భీవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బొందునది. ౧. కపిః మర్కటః తద్వర్ణయోగాత్కపిః. మర్కటవర్ణము వంటి కాంతి గలిగినది. ఈ ౨ నలుపు పసుపుగూడినవన్నె పేళ్లు.

ధూమ్ర ధూమలౌ కృష్ణలోహితే,

ధూమవర్ణం రాతి లాతీతి చ ధూమ్రః. ధూమలశ్చ. రాదానే. లాదానే. పొగవంటివన్నె నిచ్చునది గనుక ధూమ్రము, ధూమలమును. ౧౨. కృష్ణవర్ణమిశ్రితో లోహితః. నలుపువన్నెతోఁ గూడిన యెఱుపు గనుక కృష్ణలోహితము. ఈ ౩ నలుపు ఎఱుపు గలసినవన్నె పేళ్లు.

కడారః కపిలః పిఙ్గ పిశంగా కర్మ పిఙ్గళౌ.

16

కడతీతి కడారః. కడ సేచనే-బాగుగాఁ దడుపునది. ౧. కపివర్ణం లాతీతి కపిలః. లాదానే - కపిలవర్ణము నిచ్చునది. ౨. పింజతీతి పింగః. పిజి వర్ణే-పింగవర్ణము గలిగినది. ౩. పింశ తీతీ పిశంగః. పిశ అవయవే-వర్ణాంతరమును బొందునది. ౪. కామయత ఇది కద్రుః. ఉ. కము కాంతౌ-ఒప్పునట్టిది. కుత్సితం ద్రాతీతి కద్రుః. ద్రా కుత్సాయాం గతౌ-కుత్సితము నొందునది. ౫. పింజతీతి పింగళః. పిజి వర్ణే. వర్ణమును జేయునది. పింగవర్ణం లాతీతి పింగళః. లా దానే - పింగవర్ణము నిచ్చునది. ఈ ౬ గోరోచనమువంటి వన్నె పేళ్లు.

చిత్రం కిర్బీర కల్మాష శబలై తాశ్చ కర్పూరే,

చీయస్తే వర్ణా అత్రేతి చిత్రం. చిర్జ్ చయనే-దీనియం దన్నివర్ణములుఁ గూర్చుబడును. ౧. కీర్వతే నానావర్ణా అత్రేతి కిర్బీరః. కృవి క్షేపే - నానావర్ణములు దీనియందు నెఱపఁబడును. ౨. కలయతి కాంక్షతే అనేక వర్ణానితి కల్మాషః. కలిరనేకార్థః - అనేక వర్ణముల నాకర్షించునది. ౩. శబతి నానా వర్ణానితిశబలః. శబగతౌ - అనేక వర్ణములఁ బొందునది. ౪. ఏతి నానావర్ణా నీత్యేతః. ఇత్ గతౌ - నానావర్ణములఁ బొందునది. ౫. కీర్వంతే నానావర్ణా అత్రేతి కర్పూరః - దీనియందు నానావర్ణములు నెఱపఁబడును. క్రియతే నానావర్ణైరితి కర్పూరః. అనేక వర్ణములచేఁ జేయఁబడునది. ఈ ౬ నానావర్ణములు గలసినవన్నె పేళ్లు.

గుణే శుక్లాదయః పుంసి -

శుక్లాదయః కర్పూరాంతా గుణమాత్రవాచకాః పుంలింగా ఏవయథా. హంసస్య శుక్లః మయూరస్యచిత్ర ఇత్యాది. శుక్లశబ్దము మొదలు

కర్పూర శబ్దముదాకక గల శబ్దములు గుణవాచకములైనప్పుడు పులింగములు.

గుణివిజ్ఞాస్తు తద్వతి.

17

గుణివాచిత్యే వాచ్యలింగా ఏవ. యథా శుక్లోహంసః. శుక్లాహం సీ. శుక్లం హంసకులం. చిత్రో మయూర ఇత్యాది. గుణివాచకములైనప్పుడు ఆ వస్తువు లేలింగములు గలవో ఆలింగములు గల వవును.

వాగ్యర్థము

బ్రాహ్మీ తు భారతీ భాషా గీ ర్వా గ్వాణీ సరస్వతీ,

1

బ్రహ్మణః ఇయం బ్రాహ్మీ. ఈ. సీ. బ్రహ్మసంబంధినియైనది. ౧. బిభర్తీతి భారతీ. ఈ. సీ. భృజ్ భరణే - భరించునది. భరతేన మునినా అవతారితత్వాద్వా భారతీ-ఈ లోకమునకు భరతుడను మునిచేత తేజబడినది. ౨. భాష్యత ఇతి భాషా. భాష వ్యక్తాయాం వాచి - భాషింపబడునది. ౩. గృణం త్యేతామితి గీః. ర. సీ. గృశబ్దే-దీనిని బలుకుదురు. గృణాతి అస్థలితముచ్చరతీతి గీః - లెస్సంగా బలుకునది యని సరస్వతీపక్షమందు. ౪. ఉచ్యత ఇతి వాక్. చ. సీ. వచ పరిభాషణే-పలుకబడునది. ౫. వణ్యతే శబ్ద్యత ఇతి వాణీ. ఈ. సీ. వణ శబ్దే-పలుకబడునది. ౬. సరః ప్రసరణం సర్వత్ర అస్తీతి సరస్వతీ, ఈ.సీ. అంతట వ్యాప్తిగలిగినది. బ్రహ్మలోకే బ్రహ్మసరః ఆశ్రయత్వేన అస్యా అస్తీతి వా సరస్వతీ-బ్రహ్మలోకమందు బ్రహ్మసరస్సు నాశ్రయించి నది రూపముగాఁ బ్రవహించునది. ఈ ౭ వాగధి దేవత పేళ్లు.

వ్యాహరీ ఉక్తిర్లపితం భాషితం వచనం వచః.

వ్యాహరీయతే ఉచ్యత ఇతి వ్యాహరీః. హృజ్ హరణే - పలుకబడునది ౧. ఉచ్యత ఇత్యుక్తిః. ఇ. సీ. వచ పరిభాషణే-పలుకబడునది. ౨. లప్యత ఇతి లపితం, రప లప వ్యక్తాయాం వాచి-పలుకబడునది. ౩. భాష్యత ఇతి భాషితం. భాష వ్యక్తాయాం వాచి-భాషింపబడునది. ౪. ఉచ్యత ఇతి వచనం, వచచ్ఛ. స. న. పలుకబడునది. ఈ ౬ మాటలాడుట పేళ్లు.

అపభ్రంశో ౨ పశబ్ద స్వాత్ -

సంస్కృతా దపభ్రశ్యత ఇత్యప భ్రంశః. భ్రంశు అధఃపతనే- సంస్కృతము వలన భ్రష్టుమైనది. ౧. అపభ్రష్టశబ్దః అపశబ్దః-భ్రష్టుమైన శబ్దము. ఈ ౨ అపశబ్దము పేళ్లు.

శాస్త్రీశబ్దస్తు వాచకః.

వ్యాకరణశాస్త్రేణ శిక్షితః అర్థవాచకః శబ్దః ఇత్యుచ్యతే-ప్రకృతి ప్రత్యయములచేత సంస్కృతమై అర్థవాచకమైన సుశబ్దము శబ్ద మనంబడును. శపయత్యవగమయత్యర్థమితి శబ్దః. శప గతౌ-అర్థము నెఱిగించునది. ౧. వక్తృర్థమితి వాచకః. వచ పరిభాషణే-అర్థమును జెప్పునది. సంస్కృతమై అర్థబోధకమైన శబ్ద(వాచక)ము పేరు.

తిజ్జుబంతచయో వాక్యం క్రియా వా కారకాన్వితా.

2

వక్తుం యోగ్యం వాక్యం. వచ పరిభాషణే - పలుకఁదగినది. యథా ____ “కుశలం తస్యా జీవతి కుశలం పృచ్ఛామి జీవతీత్యుక్తః, పునరపి తథైవ కథయసి మృతాంతం కథయామి యా శ్వసీతి” అత్ర తిజ్జుబంతచయస్య ఏకవాక్యతయా అర్థవాచకత్వాద్వాక్యం - ఈ యుదాహరణమునందు తిజ్జుబంత సమూహమునకు నేకార్థత్వము గలుగుట వలన నిది వాక్యమనంబడును. అథవా తిజంతచయో సుబంతచయోవా వాక్యం-తిజంత సమూహముగాని సుబంతసమూహముగాని వాక్యమనంబడును. తిజంతానాం యథా____ ‘పచతి ఖాదతి మోదతే’ ఇత్యాది. సుబంతానాం యథా____ ‘ప్రకృతిసిద్ధమిదం హి దురాత్మనా’ మిత్యాది. ద్వితీయాది కారకాన్వితా క్రియావాక్య మిత్యుచ్యతే యథా ____ ‘దేవదత్తమానయః; దేవదత్త గామానయ శుక్లాం దణ్ణే’ నేత్యాది. ద్వితీయాదికారకముల సంబంధముగల యొకక్రియ వాక్యమనంబడును. ఈ యుదాహరణమునందు గవాదికారకములతోఁ గూడినదై క్రియ యేకార్థకమైయున్నది. క్వచిదధ్యాపృతక్రియయా సహితస్సు బంతచయోవాక్య మిత్యుచ్యతే. యథా ____ “యశ్చ నింబం పరుశునా యశ్చైనం మధు సర్పిషా, యశ్చైనం గంధమాల్యాభ్యాం సర్వత్ర కటురేవ సః” అత్ర భేదనసేచన వాసనక్రియాణా మధ్యాహార్యత్వాత్ - ఒకానొక చోట క్రియ లేకుండినను, అధ్యాహారముచేత క్రియ గలిగిన సుబంత సముదాయము వాక్యమనంబడును. ఇందు కుదాహరణము. యశ్చనింబమను శ్లోకము. ‘ఇక్ష్వాధేదింఛుచున్నాడు, తడుపుచున్నాడు, వాసనకట్టుచున్నాడు’ అనెడి క్రియలు ఆకాంక్షచేత నధ్యాహరింపఁ బడుచున్నవి. తిజ్జుబంతచయో మహావాక్యం; కారకాన్వితక్రియా అవాన్తర

వాక్యం - తిజ్ఞుబంత సముదాయము మహావాక్యము. కారకముతోఁ గూడిన క్రియ అవాంతర వాక్య మనంబడును. రామకృష్ణాది శబ్దములు సుబంతములు. భవతి, ఏదతే-ఇత్యాదులు తిజంతములు. ఈ ౧ వాక్యము పేరు.

శ్రుతిః స్త్రీ వేద ఆమ్నాయ స్త్రయీ -

శ్రూయతే ధర్మాధర్మాదికమనయేతి శ్రుతిః. ఇ. సీ. శ్రుశ్రవణే- దీనిచేత ధర్మాధర్మాదులు వినఁబడును. ౧. విదంత్యనేన ధర్మాధర్మావితి వేదః. విద జ్ఞానే-దీనిచేత ధర్మాధర్మముల నెఱుఁగుదురు. ౨. ఆమ్నాయతే పారంపర్యేణోత్పన్నాయః. మ్నా అభ్యాసే - పారంపర్యము చేత నభ్యసించఁబడునది. ఈ ౩ వేదము పేళ్లు.

ధర్మస్తు తద్విధిః,

ధరతి లోకానితి ధర్మః - లోకములను ధరించునది. ద్రియతే వా జన్యైరితి ధర్మః - జనులచేఁ బూనఁబడునది. ఈ ౧ వేదవిహితమైన కర్మ పేరు.

స్త్రియా మృ క్నామ యజుషీ -

ఋచ్చంతే దేవాః అనయేతి ఋక్. చ. సీ. ఋచ స్తుతౌ - దేవతలు దీనిచేత స్తోత్రము చేయఁబడుదురు. ౧. స్యతి పాపమితి సామ. న. న. షో అన్తకర్మణి - పాపమును నశింపఁజేయునది. ౨. ఇజ్యంతే అనేనేతి యజుః. స. న. యజ దేవపూజాసంగతి కరణదానేషు - దీనిచే దేవతలు పూజింపఁబడుదురు. ఈ ౩ ను వరుసగా మూఁడు వేదముల పేళ్లు.

ఇతి వేదా స్త్రయ స్త్రయీ.

3

ఇమే వేదాస్త్రయః త్రయీత్యుచ్యతే-ఈ వేదములు మూఁడును త్రయి యనంబడును. త్రయోవేదా అవయవాః అస్యాఇతి త్రయీ, ఈ. సీ. మూఁ డువేదములు అవయవములుగాఁ గలిగినది. త్రయాణాం వేదానాం సమాహారస్త్ర యీతివా - మూఁడువేదములయొక్క యేకీభావము. ఈ ౧ మూఁడు వేదముల సమాహము పేరు.

శిక్షేత్వాది శ్రుతే రఙ్గమ్ -

శిక్షేత్వాది శ్రుతేరఙ్గమిత్యుచ్యతే - శిక్ష మొదలైనవి వేదమునకు అంగమనంబడును. అంగ్యంతే అనే నేత్యంగం. అగి గతౌ-దీనిచేత నన్ని పదార్థములును పొందఁబడును. (శిక్షా వ్యాకరణం ఛందో నిరుక్తం

జ్యోతిషం తథా, కల్పశ్రేణి షడంగాని వేదస్యాహుర్మనీషిణః. శిక్షా, వ్యాకరణం, ఛందః, నిరుక్తం, జ్యోతిషం, కల్పః. ఈ ౬ ను వేదాంగములు. అకారాదీనాం వర్ణానాం స్థానప్రయత్నబోధికయా అనయా శిక్ష్యతే వర్ణాదిరితి శిక్షా. శిక్ష విద్యోపాదానే. అకారాది వర్ణములయొక్క స్థాన విధాన ప్రయత్నముల బోధించునట్టిది. దీనిచేత వర్ణాదులు శిక్షింపఁబడును. విశేషేణ ఆక్రియంతే వృత్త్యాద్యంతే శబ్దా అనేనేతి వ్యాకరణం. దుకృజ్ కరణే-దీనిచేత శబ్దములు విశేషముగా వివరించి చెప్పఁబడును. ఛందసాం పద్యానాం శాస్త్రం ఛందః, స. న. పద్య వివేచకమైన శాస్త్రము. వర్ణాగమో విర్ణవపర్య యశ్చేత్వాది నిశ్చయేనోక్తం నిరుక్తం-వర్ణాగమమనియు వర్ణవపర్యయమనియు నిది మొదలైన నిశ్చయముచేతఁ జెప్పఁబడినది. గ్రహనక్షత్రాణా ముదయాస్తమయాది ప్రతిపాదకం జ్యోతిషం. అ. న. గ్రహనక్షత్రములయొక్క యుదయాస్తమయాదుల ప్రతిపాదించునది. కల్పతే ప్రభవతి యాగాది క్రియాయామితి కల్పః. కృపా సామర్థ్యే-యాగాదిక్రియలయందు సమర్థమైనది.) ఈ ౧ వేదాంగము పేరు.

ఓంకార ప్రణవో సమా,

అవతి భూతానీతి ఓం. అవ రక్షణే. ఓమిత్యక్షర మోంకారః - సర్వభూతములను రక్షించునది. ౧. ప్రకృష్టో నవః ప్రణవః. ణు స్తుతౌ - మిక్కిలి స్తోత్రము చేయుట ప్రణవము. ప్రణూయతే ప్రస్తూయత ఇతి ప్రణవః-మిక్కిలి స్తోత్రముచేయఁబడునది. ఈ ౨ ఓంకారము పేళ్లు.

ఇతిహాసః పురావృత్తమ్ -

ఇతిహా పారంపర్యోపదేశః ఆస్తే అస్మిన్ని తీతిహాసః. ఆస ఉపవేశనే-ఇతిహా అనంగాఁ బారంపర్యోపదేశము. అది దీనియందుఁ గలదు. ౧. పురావృత్తనిబంధన ప్రాయత్వాన్ని వృత్తం పురావృత్తం - పూర్వ చరిత్ర నిబంధనప్రాయమైనది. ఈ ౨ ప్రాచీనచరిత్రబోధక వ్యాసాది ప్రణీతములైన భారతాదుల పేళ్లు.

ఉదాత్తాద్యాస్త్రయ స్వరః.

4

ఉదాత్తాద్యాః త్రయః స్వరా ఇత్యుచ్యంతే - ఉదాత్తానుదాత్త స్వరితము లనెడు మూడును స్వరము లనఁబడును. స్వర్యతే ఉచ్చార్యంత ఇతి స్వరా. స్వశబ్దోపతాపయోః - ఉచ్చరింపఁబడునవి. స్వేన రాజంత

ఇతి వా స్వరాః. రాజ్య దీప్తా-తమంతటనే ప్రకాశించునవి. ౧. ఉచ్చైరా దీయతే ఉచ్చార్థత ఇత్యుదాత్తః - మీందఁ బలుకఁబడునది. అను నీచైరాదీయత ఇత్యనుదాత్తః -తగ్గునఁ బలుకఁబడునది. ఆజ్ పూర్వోదా దానే ఇతి ధాతుః. ఉదాత్తానుదాత్తయో సమాహారః స్వరితః - ఉదాత్తానుదాత్తములయొక్క సమాహారము స్వరితము. స్వర్థత ఇతి స్వరితః. స్పృశబ్దోపతాపయోః ఉచ్చరింపఁబడునది. ఈ ౧ స్వరములకుఁ బేరు.

అస్వీక్షకీ దణ్డనీతి స్తర్కవిద్యార్థశాస్త్రయోః.

ప్రత్యక్షాగమాభ్యా మవగతస్య వస్తునః అను పశ్చాత్ ఈక్షణమస్వీక్షా, సాప్రయోజనమస్యా ఇతి అస్వీక్షకీ. ఈ.సీ. ప్రత్యక్షాగమములచేత నవగతమైన వస్తువునకు వెనుకకు మరలి విచారించుట అస్వీక్ష అది ప్రయోజనముగాఁ గలది. అస్వీక్షకీ. ౧. దమ్యతే అనేనీతి దండః చతుర్థోపాయః స అనయా నీయత ఇతి దండనీతిః. దము గ్లానా. జీర్ణ ప్రాపణే. దీనిచేత గ్లాని పొందింపఁబడును గనుక దండము. సామదానాదులలో నాల్గవ యుపాయము దండము. అది దీనిచేత ప్రధానముగాఁ బ్రతిపాదింపఁబడును. ౨. అర్థ్యత ఇత్యర్థః-భూహిరణ్యాదిః. తస్మాద్దనపాలనయో రుపాయ భూతం అర్థశాస్త్రం-ప్రార్థింపఁబడునది గనుక అర్థము అనఁగా భూహిరణ్యాదికము. దానిని సంపాదించుటయందును పాలించుట యందును వెరవైనది గనుక అర్థశాస్త్రము. అక్షపాదాది ప్రణీతమైన తర్క శాస్త్రమునకును చాణక్యాది ప్రణీతమైన నీతిశాస్త్రమునకును పేళ్లు.

అఖ్యాయీ కోపలభార్థా -

అఖ్యాయతే నాయకచరితమనయా అఖ్యాయీకా. ఖ్యాప్రకథనే -నాయక చరితము దీనిచేతఁ జెప్పఁబడును. ౧. కేన్యాప్యపాయేన ఉపలభ్యః అర్థః యస్యాస్యా ఉపలభార్థా - ఏయుపాయముచేతనైన నెఱుఁగఁబడిన అర్థము గలిగినది. సత్యమైన హర్ష చరితము మొదలైనవాని పేళ్లు.

పురాణం పఞ్చ లక్షణమ్.

5

(సర్గశ్చ ప్రతిసర్గశ్చ వంశో మన్వంతరాణి చ,
వంశానుచరితం చేతి లక్షణానాం తు పఞ్చకమ్.)

పురా పూర్వస్మిన్ భూతమితి పురాణం - పూర్వమునందైనది గనుక పురాణము. సర్గ ప్రతిసర్గ వంశ మన్వంతర వంశానుచరితరూపాణి

పంచలక్షణాని అస్యేతి పంచలక్షణం - 'సర్గము, ప్రతిసర్గము, వంశము, మన్వంతరము, వంశాను చరితము' అనెడు నీయయిదు లక్షణములు గలది. వ్యాసాదిప్రణీత మత్స్య పురాణాదుల పేళ్లు.

ప్రబంధకల్పనా కథా -

ప్రబంధస్య కల్పనా ప్రబంధకల్పనా-ప్రబంధముయొక్క రచించుట. ౧. కథ్యత ఇతి కథా. కథ వాక్యప్రబంధే - రచింపఁబడునది. ౨. కథా విశేషా బహుధా సంతి-కథాభేదము లనేకములు గలవు. అవి యెట్లనిన ____ “పర్యాయేణ బహూనాం యత్ర ప్రతియోగినాం కథాకుశలైః సంస్కీర్ణితే శూద్రకవ జ్ఞగీషుభిఃపరి కథా సాతు-సమర్థులచేత బహునాయకుల కథ వరుసగా నెక్కడఁ జెప్పఁబడునో అది యుపరికథ యనంబడును. గ్రంథాంతర ప్రసిద్ధం యస్యా మితివృత్త ముచ్యతే విబుధైః మధ్యాదుపాంతతో వా ఖండకథా భానుమత్వాది గ్రంథాంతరమందు ప్రసిద్ధమైన కథ మధ్యమముననైనను, అంతముననైనను ఏప్రబంధమందుఁ జెప్పఁ బడియున్నదో అది ఖండకథ యనంబడును. అవి భానుమతీపరిణయాదులు. యత్రాశ్రిత్యకథాంతర మతి ప్రసిద్ధం నిబద్ధతే కవిభిః, చరితం విచిత్ర మన్యతోన్మేషకథా చిత్రలేఖాది-అతి ప్రసిద్ధమైన కథాంతరము విచిత్రముగా నెచ్చటఁ జెప్పఁబడునో యది యుపకథ యనంబడును. అవి చిత్రలేఖ మొదలైనవి. అంకాంకి తాద్భుతార్థా పిశాచభాషామయీ మహావిషయా నరవాహన దత్తాదేశ్వరితమిదం బృహత్కథా భవతి-అంకములనెడు గుఱుతులచేత చిహ్నితమై అద్భుతార్థములు గలిగి పిశాచభాషామయమయిన నరవాహనదత్తాదులచరిత్రము బృహత్కథ యనం బడును”. ఇంచుక సత్యమైన అర్థముగల కాదంబర్యాది రచన పేళ్లు.

ప్రవల్లికా ప్రహేళికా,

ప్రవల్లతే ఆచ్ఛాదయతీతి ప్రవల్లికా. వర్ణ వల్ల పరిభాషణ హింసాచ్ఛాదనేషు - వీనియం దభిమతార్థము గూఢముగా నుంచఁబడును. ౧. ప్రహేళయతి అభిప్రాయం సూచయతీతి ప్రహేళికా. హిల భావకరణే - అభిప్రాయమును సూచింపఁ జేయునది. ౨. ఇచ్చట ప్రహేళికాశబ్దములకు స్ఫుటముగా నభిప్రాయము తెలియఁ జేయఁబడుచున్నది. అది యెట్లనిన ____ “కశ్యపప్రో నిమిషతి కా చ వేగేన వర్త

తే, మత్స్యస్సుప్తో నిమిషతి నదీ వేగేన వర్తతే.” ఈశ్లోక పూర్వార్థ మందుఁగల గూఢార్థప్రశ్నకు ఉత్తరార్థమందు స్పష్టముగా నుత్తరము చెప్పఁబడియున్నది గనుక నిదియొక ప్రకారమైన ప్రహేళిక. మఱికొన్ని ప్రహేళికాభేదములు ప్రదర్శింపఁ బడుచున్నవి. — ‘పానీయంపాతు మిచ్ఛా మి త్వత్తః కమలలోచనే, యది దాస్యసి నేచ్ఛామి నో చేద్దాస్యసి దేహిమే’ అత్ర పరకీయాం నాయకాం ప్రతికన్య చిత్తామినఃక్తిః. అత్రదేయం పానీయం జలం. అదేయ మథరామృతం దేహీత్య యమర్థో గూఢార్థః కించ దాసీ యద్యసి నేచ్ఛామిజలం-దాసీ నాసిచేత్ జలం దేహి. అయమర్థశ్చభేదగూఢః అతశ్చాబ్ధీ ప్రహేళికేయమ్ - ఇచ్చట పరకీయను గూర్చి నాయకుఁ డడుగుచున్నాఁడు. ఓనాయికా నాకు దాహమౌచున్నది. ఈయఁదగిన పానీయము నొల్లను. ఈయరాని పానీయము నిమ్మ. అసఁగా నీయఁదగు పానీయము జలము. ఈయఁగూడని పానీయము అథరామృతము. దాని నిమ్మనుట. ఇదియునుంఁగాక, నీవు దాసివైన జలమొల్లను. దాసివిగాకున్న జల మిమ్మను నీయర్థము శబ్దమునందు గూఢమైయున్నది గనుక నిది శబ్దముచేఁ జెప్పఁబడునట్టి ప్రహేళిక. ఆర్థీ ప్రహేళికా యథా — ‘జఇసాసుయయాఫణియాపఇ వాసఘరమ్మిదీప ఇందేహి, తాకి సముద్ధముహీ ఏహియయమ్మినివేసియాదిట్టి. ‘యది సా సుతయా భణితా పతివాసగృహే దీపందేహి, తతః తస్మాన్ముగ్ధ ముఖ్యాహృదయే నివేశితా దృష్టిః.’ అత్ర హృదయే దృష్టిర్నివేశి తేత్యనేన హృదయమేవ పతిగృహం. దృష్టి రేవ దీపః స ఏవాస్యాః పతిరితి దుశ్చర్యా అభిప్రాయో ౨ ర్థః- అర్థముచేతఁ జెప్పఁబడునట్టి ప్రహేళిక యెట్లనిన-యది సా సుతయా అను శ్లోకమున పతివాసగృహమునందు దీపము పెట్టుమని కూఁతురిచేతఁ జెప్పఁబడినదై హృదయమందు దృష్టి నిలిపెను. అనఁగా హృదయమే పతివాస గృహము. దృష్టి దీపము. కూఁతురి పతియే తనకు పతి యని స్వైరిణి యభిప్రాయము. ఈ ౨ గూఢార్థముగల ప్రబంధము పేళ్లు.

స్మృతిస్తు ధర్మసంహితా.

మహర్షిభిః వేదార్థస్మరణపూర్వకం రచితత్వాత్ స్మృతిః స్మృత్యానే — మహర్షులచేత వేదార్థ పర్యాలోచన పూర్వకముగా నిర్మింపఁబడినది స్మృతి. ౧. ధర్మః సంధీయతే మునిభిరత్రేతి ధర్మసంహితా. ధర్మము

దీనియందు మునులచేతఁ గూర్చఁబడినది. ఈ ౨ మానవాది ధర్మ శాస్త్రముల పేళ్లు.

సమాహృతిస్తు సంగ్రహః.

6

సమాప్రియతే అర్థో ౨ నయేతి సమాహృతిః. ఇ-సీ. హృజ్హరణే. దీనిచేత నర్థ మొకచోటికిఁ దేఁబడును. ౧. సంక్షేపేణ గృహ్యతేర్థో ౨ నేనేతి సంగ్రహః. గ్రహ ఉపాదానే. దీనిచేత నర్థము సంక్షేపముగా గ్రహింపఁబడును. సంగ్రహించి వ్రాసిన అనేక గ్రంథముల సారాంశము పేరు. ౧.

సమస్యా తు సమాసార్థా -

సమస్యతే సంక్షిప్యతే అనయేతి సమస్యా. సంపూర్వ అనుక్షేపణ ఇతి ధాతుః -దీనిచేత సంక్షేపింపఁబడును. ౧. సమస్యః. అర్థో ౨ స్యాం సమాసార్థా-సంక్షేపింపఁ బడిన యర్థము దీనియందుఁ గలదు. సమస్యాయథా— “దామోదరకరాఘాత విహ్వలీ కృత చేతసా, దృష్టం చాణూరమల్లేన శీతచంద్రం నభస్థుల” మిత్యాది. అత్ర శీతచంద్రం నభస్థుల మితి సమస్యా-సమస్య యెట్లనిన— దామోదర యనెడు శ్లోకము నందు శీతచంద్రం నభస్థులం అనునది సమస్య. కవి పరిజ్ఞానార్థమై యియ్యఁబడెడు పద్యాంశముల పేళ్లు.

కింవదన్తీ జనశ్రుతిః.

కో ౨ పి వాదః కింవదన్తీ. ఈ-సీ. సత్యంబును అసత్యంబును గాని యొకానొక వాదము. కింకిమితి పరస్పరం వదంత్యత్రేతి కింవదంతీ. వదవ్యక్తాయాం వాచి. ఏమేమని పరస్పరము చెప్పుకొందురు. ౧. జనేభ్యః శ్రుతిః జనశ్రుతిః. ఇ-సీ. శ్రు శ్రవణే-జనులవలన వినుట జనశ్రుతి. జనైశ్చరాయత ఇతి జనశ్రుతిః -జనులచేత వినఁబడునది. ఈ ౨ లోకవాదము పేళ్లు.

వార్తా ప్రవత్తిర్వృత్తాంత ఉదంతః స్యాత్ -

వృత్తం విద్యతే ౨ త్ర వార్తా-లోకముయొక్క నడత దీనియందుఁ గలదు. ౧. ప్రవర్తత ఇతి ప్రవృత్తిః. ఇ-సీ. వృతు వర్తనే. ప్రవర్తించునది. ౨. వృత్తః అనువర్తనీయః అంతః సమాప్తిరస్యేతి వృత్తాంతః - అనువర్తించి వచ్చునట్టి సమాప్తిగలిగినది. ౩. ఉద్గతః అంతో నిశ్చయో ౨ స్యేత్తుదంతః ఉత్పన్నమైన నిశ్చయము గలిగినది. ఈ ౪ వృత్తాంతము పేళ్లు.

అథాహ్వయః.

7

అభ్యాప్యే అభిధానం చ నామధేయం చ నామ చ,

అహూయతే ౨ నేనేత్వాహ్వయః. హ్వేజ్ స్పర్ధాయాం శబ్దేచ. దీనిచేత పిలువఁబడును. ౧. ఆకూయతే ౨ నయేత్వాఖ్యా. ఖ్యా ప్రకథనే-దీనిచేతఁ బలుకఁ బడును. ౨. అహూయతే ౨ నయేత్వాహ్వ. హ్వేజ్ స్పర్ధాయాం శబ్దేచ. దీనిచేత పలుకఁబడును. ౪. నమ్యతే అనేనేతి నామధేయం. నామ చ. న-న ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే. దీనిచేత పలుకఁబడును గనుక నామధేయము-నామమును. ఈ ౬ నామధేయము పేళ్లు.

హూతి రాకార ణాహ్వనమ్ -

హూయతే అనయేతి హూతిః. ఇ-సీ. ఆహ్వనం చ. హ్వేజ్ స్పర్ధాయాం శబ్దే చ. దీనిచే పిలుతురు గనుక హూతి, ఆహ్వనమును. ౧, ౨. ఆకారయంత్య నేనేత్వాకారణం. ఆజ్ పూర్వో డు కృజ్ కరణ ఇతి ధాతుః. దీనిచేత పిలుతురు. ఆకారణే త్యాకారాంత స్త్రీలింగ పాఠో ౨ ష్యన్తి. ఈ ౩ పిలుచుట పేళ్లు.

సంహూతి ర్భహుభిః కృతా.

8

సంభూయ హూతిస్సంహూతిః-అనేకులు చేరి పిలుచుట సంహూతి. ఈ ౧ బహుజనులు చేరి పిలుచుట పేరు.

వివాదో వ్యవహారః స్యాత్ -

వివిధో వాదో వివాదః. వద వ్యక్తాయాం వాచి-వివిధమైన వాదము. ౧. వ్యవహారంత్యనేనేతి వ్యవహారః. వ్యవహారోహ్వేజ్ హరణే ఇతిధాతుః. దీనిచేత వ్యవహరింతురు. ఈ ౨ ధనాదినిమిత్తమైన కలహము పేళ్లు.

ఉపన్యాసస్తు వాఙ్ముఖమ్,

ఉప న్యసన ముపన్యాసః. ఉపనిపూర్వః అనుక్షేపణే ఇతా ధాతుః. ఉపన్యసించుట ఉపన్యాసము. ౧. వాచః ముఖ ముపక్రమః వాఙ్ముఖమ్. వాక్కుయొక్క ప్రారంభము. ఈ ౨ వాక్యారంభము పేళ్లు.

ఉపోద్ఘాత ఉదాహరః -

ఉప సమీపే ఉద్దన్యత ఇత్యుపోద్ఘాతః. ఉపోత్పూర్వో హన హింసాగత్యోరితి ధాతుః - మిక్కిలి సమీపము నందెఱుగఁ జేయఁ బడునది. ౧. ఉద్ధత్త్య ఆహ్రాయత ఇత్యుదాహరః. ఉదాఙ్పూర్వో హ్వేజ్

హరణ ఇతి ధాతుః. ఎత్తి చెప్పబడునది. ఈ ౨ ఉపన్యాసాదిశబ్దములు; ౪ సమార్థములని కొందఱు ప్రకృతార్థమును ప్రతిపాదించుటకొఱకు నర్థాంతమును జెప్పుట పేళ్లు.

శపనం శపథః పుమాః.

9

శపనంశపథః. శప ఆక్రోశే-ఆక్రోశించుట శపనము; శపథమున్ను. శపతి విశ్వసత్యనేతి శపనం; శపథశ్చ. శప ఉపాలంభనే. దీనిచేత జనము విశ్వసించును. ఈ ౨ ఒట్టు పెట్టుకొనుట పేళ్లు.

ప్రశ్నో ౨ నుయోగః పృచ్ఛా చ-

ప్రచ్ఛనం ప్రశ్నః. పృచ్ఛా చ. ప్రచ్ఛ జ్ఞేప్సాయాం. ఎఱుగఁగ గోరి యడుగుట ప్రశ్నము. పృచ్ఛయు. ౧, ౨. అనుయుజ్యత ఇత్యనుయోగః. అనుపూర్వః యుజిర్యోగ ఇతి ధాతుః. ఈ ౩ అర్థము నెఱుంగుటకై అడుగఁబడునది.

ప్రతివాక్యోత్తరే సమే,

పృష్టస్య ప్రతివచనం ప్రతివాక్యం - అడిగినందులకు బదులుచెప్పుట ప్రతివాక్యము. ౧. ఉత్తరన్త్యనేన చోద్యమిత్తుత్తరం. త్మా ప్లవనతరణయోః. అడిగిన శంకను దీనిచేత దాఁటుదురు. ఈ ౨ అడిగిన దానికి జవాబు జెప్పుట పేళ్లు.

మిథ్యాభియోగో ౨ భ్యాఖ్యానమ్-

అభియుజ్యత ఇత్యభియోగ, ఆక్షేపః. మిథ్యాభూతశ్చాసావభియోగశ్చ మిథ్యాభియోగః అంతట సంబంధించి వాడుట అభియోగము. అసత్యమైన అభియోగము మిథ్యాభియోగము. ౧. అభి అసత్యమారోప్య ఆఖ్యాన మభ్యాఖ్యానం. క్యా ప్రకథనే. లేనిదాని నారోపించి పలుకుట. ఈ ౨ మిథ్యావివాదము పేళ్లు.

అథ మిథ్యాభిశంసనమ్.

10

అభిశాపః-

మిథ్యాభూతమభిశంసనం మిథ్యాభిశంసనం. అభిపూర్వకశ్చంసు స్తుతావితీ ధాతుః. అసత్యమైన నిందను జెప్పుట మిథ్యాభిశంసనము. ౧. అభి ఆరోప్య శశ్వత ఇత్యభిశాపః - శప ఆక్రోశే. నిందను జెప్పి యాక్రోశింపఁబడునది. ఈ ౨ లేని దోషము నారోపించి చెప్పుటకు బేళ్లు.

ప్రణాదస్తు శబ్ద స్వాదనురాగజః,

ప్రకృష్టో నాదః ప్రణాదః. ఇద అవ్యక్తేశబ్ధే. ప్రకృష్టముగాఁ బలుకుట. ఈ ౧ అనురాగమువలనఁ బుట్టిన శబ్దము పేరు.

యశఃకీర్తిస్సమజ్ఞా చ-

అశ్నుతే దిశ ఇతి యశః. స - న. అశూ వ్యాప్తౌ. దిక్కులను వ్యాపించునది. యాతి దేశాంతరమితి వా యశః. యా ప్రాపణే. దేశాంతరమును బొందునది. ౧. కీర్త్యత ఇతి కీర్తిః. ఇ. సీ. కృత సంశబ్దనే. కీర్తింపఁబడునది. ౨. సమ్యక్ జ్ఞాయతే పురుషో ౨నయేతి సమజ్ఞా. సమాజ్ఞేతి వా పాఠః. జ్ఞా అవబోధనే. దీనిచేత పురుషుఁడు లెస్సగా నెఱుంగఁబడును. పా. సమ్యగాఖ్యాయత ఇతి సమాఖ్యా. ఖ్యాప్రకథనే. లెస్సగాఁ గీర్తింపఁబడునది. ఈ ౩ కీర్తి పేళ్లు.

స్తవః స్తోత్రం స్తుతి ర్ముతిః.

11

స్తూయతే అనేనేతి స్తవః, స్తోత్రం చ, స్తుతిశ్చ. ఇ. సీ. ఘృజ్ఞస్తౌ. దీనిచేత స్తోత్రము చేయఁబడును గనుక స్తవము, స్తోత్రము, స్తుతియు. ౩. నూయతే అనేనేతి నుతిః. ణ స్తుతౌ. దీనిచేత నుతింపఁబడును. ఈ ౪ స్తోత్రము పేళ్లు.

ఆమ్రేడితం దివ్యిరుక్తమ్ -

ఆమ్రేడ్యతే అసకృదుచ్చార్యత ఇత్యామ్రేడితం. ఆజ్ఞుర్వోమ్రేడ్య ఉన్మాద ఇతి ధాతుః. పలుమాఱు పలుకఁబడునది. మ్రేడ్య ఉన్మాదే అను ధాతువు ఆజ్ఞుర్వమై ఇచ్చట తత్కార్యమైన దివ్యిరుక్తమందు వర్తించును. సంతోషసంభ్రమముల చేత రెండుమూఁడు మార్లు పలుకఁబడిన శబ్దము పేరు.

ఉచ్చైర్ఘ్రష్టం తు ఘోషణా,

ఉచ్చైర్ఘ్రష్టత ఇత్కుచ్చైర్ఘ్రష్టం. ఘుషిర్ అవిశబ్దనే. బెట్టుగాఁ బలుకఁబడునది. ౧. ఘుష్వత ఇతి ఘోషణా - పలుకఁబడునది. ఈ ౨ బెట్టుగాఁ బలుకుటపేళ్లు.

కాకుః స్త్రియాం వికారో య శోకభీత్యాది భర్షణేః.

12

కుత్సితం కూయత ఇతి కాకుః. ఉ.సీ. కు శబ్దే - కుత్సితముగాఁ బలుకఁ బడునది. ఈ ౧ శోక భయాదులచేతనైన ధ్వనియొక్క వికారము పేళ్లు.

అవర్ణాక్షేప నిర్వాద పరీవా దాపవాదవత్,

ఉపక్రోశో జగుప్సా చ కుత్సా నిన్దా చ గర్హణే.

13

వర్ణిత ఇతివర్ణః. స్తుతిః విరుద్ధస్తుతిరవర్ణః. వర్ణస్తుతౌ. వర్ణమనంగా స్తుతి. అదిగాని విరుద్ధస్తుతి అవర్ణము. ౧. ఆక్షిప్యతఇత్యాక్షేపః. క్షిపనిందాయాం-ఆక్షేపించుట ఆక్షేపము. ౨. నికృష్టో వాదో నిర్వాదః, పరీవాదః, అపవాదశ్చ. వదవ్యక్తాయాం వాచి. అపవాదము. నిష్క్రాంతో వాదాదితి నిర్వాదః-వాదమువలన నిష్క్రాంతమైనది. ౩, ౪, ౫. పరీవాదాపవాదవ దితి వతిప్రత్యయేన ఉపక్రోశాదయో ౨ పిఅవర్ణాదివత్ నిందార్థా ఇతిజ్ఞాప్యతే. ఉపక్రోశ సాహచర్యత్వే షాంపుంలింగతా చ. పరీవాదాపవాదవత్ అనుచోట వతిప్రత్యయముచేత అవర్ణాదిశబ్దములవలె నుపక్రోశాదిశబ్దములు పుల్లింగములనియు ందెలియఁదగినది. ఉపక్రోశ ముపక్రోశః. క్రుశ ఆహ్వానే రోదనేచ. అంతట నాక్రోశించుట ఉపక్రోశము. ౬. జుగుప్సనం జుగుప్సా. గుపగోపన కుత్సనయోః. రోయుట జుగుప్స. ౭. కుత్సనం కుత్సా. కుత్స నిందాయాం. నిందించుట కుత్స. ౮. నిందనం నిందా. జీదికుత్సాయాం-నిందించుట నింద. ౯. గర్హణం. గర్హ కుత్సాయాం. గర్హించుట గర్హణము. ఈ ౧౦ నిందించుట పేళ్లు.

పారుష్య మతివాద స్వాస్థ్యే -

పరుష మప్రియం వచః, తస్య భావః పారుష్యం-పరుషమనంగా అప్రియ వచనము, దాని భావము పారుష్యము. ౧. అతివదనమతివాదః. అతిక్రాంతో వాదమతివాదః - వాదము నతిక్రమించి పలుకుట అతివాదము. ఈ ౨ అప్రియముగాఁ బలుకుట పేళ్లు.

భర్తృనం త్వపకారగీః,

భర్త్యతే అనేనేతి భర్తృనం. భర్తృ తర్జనే-దీనిచేత బెదరింపఁబడును. ౧. పరునకు భయముఁ బుట్టించుటకై పలికెడు వాక్కు పేరు.

యస్య నిన్ద ఉపాలంబుస్త్రస్యా త్వలిభాషణమ్.

14

ఉపాలంబ్యత ఇత్యుపాలంభః. దు లభష్ ప్రాప్తౌ. దుర్వాక్యమును పలుకుట ఉపాలంభము. స చ సత్కుల ప్రసూతస్యతే ఈ దృశ ముచితమితి గుణావిష్కరణ పూర్వకః అనతీసుతస్య అగమ్యాగమన ముచితమేవేతి

నిందాపూర్వకశ్చేతి ద్వివిధః. తత్ర నిందాపూర్వక ఉపాలంభః పరిభాషణ మిత్యుచ్యతే-ఆయుపాలంభము మంచి కులంబునఁ బుట్టిన నీకు నిట్టి కార్యము యుక్తమా యను నిట్టి గుణావిష్కరణ పూర్వకమనియు, వ్యభిచారిణీపుత్రునికి చేయరానిపని చేయుట యుక్తమే యను నిట్టి నిందాపూర్వకమనియు రెండు విధములు. అందు నిందా పూర్వకమైన యుపాలంభము పరిభాషమనంబడును. పరితః నిందం భాషణం పరిభాషణం. భాష వ్యక్తాయాం వాచి-అంతట నిందతోడఁ బలుకుట పరిభాషణము. ఈ ౧ నిందతోఁగూడిన దుర్వాక్యమునకుఁ జేరు.

తత్ర త్యాక్షారణా య స్వాదాక్రోశో మైథునం ప్రతి,

ఆక్షరతి పరితః వ్యాప్తోతీత్యాక్షారణా. క్షుర సంచలనే-అంతట వ్యాపించునది. ఈ ౧ మైథునమునుగూర్చి ఘోషించుట పేళ్లు.

స్వాదా భాషణ మాలాపః -

ఆసమంతాద్భాషణ మాభాషణం. భాష వ్యక్తాయాం వాచి. అంతట సంభాషించుట ఆభాషణము. ౧. ఆలపన మాలాపః. లప వ్యక్తాయాం వాచి. లెస్సగాఁ బలుకుట ఆలాపము. ఈ ౨ సంభాషణము పేళ్లు.

ప్రలాపో ౨ నర్థకం వచః.

15

ప్రలపనం ప్రలాపః-మిక్కిలి పలుకుట ప్రలాపము. ఈ ౧ ప్రయోజనము లేనిమాట పేరు.

అనులాపో ముహుర్భాషా -

అనుపశ్చాదాలాపః అనులాపః - చెప్పినవెనుక మఱలఁ జెప్పుట అనులాపము. ఈ ౧ పలుమాఱు పలుకుట పేరు.

విలాపః పరిదేవనమ్.

విలపనం విలాపః - విలపించుట విలాపము. ౧. పరిదేవన మనుశోచనం. దేవు పరిదేవనే. దుఃఖించి పలుకుట పరిదేవనము. ఈ ౨ దుఃఖముతోఁ బలికెడు వాక్కు పేళ్లు.

విప్రలాపో విరోధోక్తిః -

విరుద్ధః ప్రలాపః విప్రలాపః-విరుద్ధమైన ప్రలాపము. ఈ ౧ విరోధముతోఁ బలుకుట పేరు.

సంలాపా భాషణం మిథః.

16

సమ్యగాలాపః సల్లాపః - మంచిభాషణము సల్లాపము. ౧. ప్రీతిచేత పరస్పరము భాషించుటకు పేరు.

సుప్రలాప స్సువచనమ్ -

సుష్టుప్రలాపనం సుప్రలాపః-లెస్సగాఁ బలుకుట సుప్రలాపము. ౧. సుష్టు వచనం సువచనం. వచ పరిభాషణే. మంచివచనము. ఈ ౨ పరిశుద్ధమైన మాటకు పేళ్లు.

అపలాపస్సు నిహ్నావః,

అపలాపతీత్యపలాపః - అపలాపించునది. ౧. నితరాం హ్నాయతే అనేనేతి నిహ్నావః. హ్నాజ్ అప యనే. దీనిచేత మోసపుచ్చబడును. ఈ ౨ మోసపుచ్చ బలుకు పేళ్లు.

సందేశవాగ్వాచికం స్యాత్ -

అన్యేన సందిశ్యత ఇతి సందేశః. సంపూర్వో దిశ అతిసర్జన ఇతిధాతుః. తస్య వాక్ సందేశవాక్. చ-సీ. ఒకనిచేతఁ జెప్పఁబడు అర్థము సందేశము, ఆ వాక్కు. ౧. సందిష్టార్థా వాగేవ వాచికం. వచ పరిభాషణే. సందిష్టార్థము గలిగి వాక్కే వాచికము. వాచః అస్మిన్ సంతీతి వాచికం-వాక్కులు దీనియందుఁ గలవు. ఈ ౨ చెప్పిపంపు మాట పేళ్లు.

వాగ్ధేదాస్తు త్రిషూత్తరే.

17

ఉత్తరే వాగ్ధేదా రుశత్యాదయః త్రిషు వర్తన్తే ముందు జెప్పఁగల రుశత్యాది సమ్యక్చబ్దాంతములైన వాగ్విశేషములు. 3. లింగముల యందును వర్తించును.

రుశతీ వాగ కల్యాణీ -

రుశతి కల్యాణమితి రుశతీ. ఈ - సీ. రుశ హింసాయాం. శుభమును జెఱుచునది. పా. ఓషతి దహతి మన ఇత్యుషతీ. ఇ. సీ. ఉషదాహే. మనస్సును వ్యధపెట్టునది. ౧. అశుభమైన వాక్కునకుఁ బేరు.

స్యా త్కల్యా తు శుభాత్మికా,

కలయితం సంఖ్యాతుం యోగ్యా కల్యా. కల సంఖ్యానే. ఎంచఁదగినది. కలాసు క్రియాసు సాధురితి వా కల్యా- క్రియలయందు ఉచితమైనది. ౧. శుభమైన వాక్కునకుఁ బేరు.

అత్యర్థమధురం సాన్త్వమ్ -

అత్యర్థం నితాంతం మధురం శ్రోత్రప్రియం వచః అత్యర్థమధురం. మిక్కిలి శ్రోత్రములకు విననింపైన పలుకు. సాంత్యయతీతి సాంత్యం. సాంత్య సామప్రయోగే. ఊరదించునది. ఈ ౧ బుజ్జగించుట పేరు.

సంగతం హృదయఙ్గమమ్.

18

సంగచ్ఛతే మన ఇతి సంగతం. సంపూర్వోగమ్ గతావితి ధాతుః. మనస్సును లెస్సగాఁ బొందునది. ౧. హృదయం గచ్ఛతీతి హృదయం గమం. మనస్సును బొందునది. ఈ ౨ మనస్సునకుఁ బ్రియమైన మాట పేళ్లు.

నిష్ఠురం పరుషమ్ -

నిశితమివ తిష్ఠతీతి నిష్ఠురం. ప్లా గతినివృత్తౌ. తీక్షణమైయుండునది. ౧. పిపర్తివక్తారమితి పరుషం. పూ పాలన పూరణయోః. పలికెడు వానిని బూర్ణముగాఁ జేయునది. ఈ ౨ కఠినమైన వాక్కు పేళ్లు.

గ్రామ్య మశ్లేలమ్ -

గ్రామే భవం గ్రామ్యం-గ్రామమందుఁ బుట్టినది. ౧. శ్రీఃచారుతా సా నాస్త్యస్మిన్నిత్యశ్లేల-శ్రీ యనఁగా నొప్పిదము; అది లేనిది గనుక అశ్లేలము. ఈ ౨ పామరజను లాడెడి పలుకుల పేళ్లు.

సూన్యతం ప్రియే.**సత్యే -**

సుష్టునృత్యన్త్యనేనేతి సూన్యతం. నృతీ గాత్రవిక్షేపే. దీనిచేత లెస్సగా నాడుదురు. శోభనా నృతా పుంస్త్యమత్రేతివా సూన్యతం. మంచివీర్యము గలది. ఈ ౧. ఇష్టంబును సత్యంబునైన మాట పేరు.

అథ సంకుల క్లిష్టే పరస్పర పరాహతే.

19

సంకులక్లిష్టశబ్దౌ పరస్పరవిరుద్ధే వచసి వర్తతే. యథా — “యావజ్జీవమహం మౌనీ బ్రహ్మచారి చ మే పితా, మాతా మమ చ వంధ్యా ౨ సీ త్సూరాభో ౨ నుపమో భవాః.” సంకులక్లిష్ట శబ్దములు పూర్వోత్తర విరుద్ధమైన వాక్కుపేళ్లు. ఇందు కుదాహరణము. యావజ్జీవమహం మౌనీ యను శ్లోకము. సంకులన్తి జడీభవంత్య నేనేతి సంకులం. కుల సంస్తానే. దీనిచేత జడులవుదురు. ౧. క్లిశ్యంత్యనేనేతి క్లిష్టం. క్లిశూ విబాధనే. దీనిచేత క్లేశము నొందుదురు. ఈ ౨ విరుద్ధార్థముగల మాట పేళ్లు.

లుప్తవర్ణపదం గ్రస్తమ్ -

గ్రస్యంతే పీడ్యంతే వర్ణాః పదానివా అత్రేతి గ్రస్తం. గ్రసుగ్గసు అదనే. దీనిచేత వర్ణములుగాని పదములుగాని మ్రింగబడును. అశక్త్యాదులచేత వర్ణములుగాని పదములుగాని లోపించిన శబ్దము పేరు.

నిరస్తం త్వరితోదితమ్,

నిరస్యతే త్వరయా నిరస్తం. అనుక్షేపణే. త్వరచేత ప్రేరేపింపబడినది. ఈ ౧ త్వరగాఁ జెప్పిన మాట పేరు.

అమ్భూకృతం సనిష్ఠేవమ్ -

నిష్ఠేవ సంపర్కా దనంబు అంబుక్రియత ఇత్యంబూకృతం. తుంపురులతోఁ గూడుటవలన జలప్రాయముగాఁ జేయఁబడినది. ౧. నిష్ఠేవేన సహితం సనిష్ఠేవం - తుంపురులతోఁ గూడినది. ఈ ౧ తుంపురులతోఁ గూడిన వాక్కు పేరు.

అబద్ధం స్యా దనర్థకమ్.

20

న బద్ధ్యతే హృదయమత్రేత్యబద్ధం. బంధ బంధనే. దీనియందు హృదయము నిలుపఁబడదు. ౧. న విద్యతే సముదాయార్థో ౨ త్రేత్యనర్థకం - దీనియందు సముదాయార్థము లేదు. ఈ ౨ సముదాయార్థము లేనిమాట పేళ్లు.

అనక్షర మవాచ్యం స్యాత్ -

కుత్సితాన్యక్షరాణి అత్రేత్యనక్షరం. నశాత్ర నిందార్థకః. నిపాతానా మనేకార్థత్వాత్. కుత్సితములైన అక్షరములు గలిగినది. ౧. వక్తుం యోగ్యం వాచ్యం తన్నభవతీ త్యవాచ్యం. పలుక యోగ్యముగానిది. ౨. ఉచ్చరింపరాని తిట్టుపేళ్లు. యథా — “వృగత్పష్టాం భసిస్సాతః ఖపుష్పకృత శేఖరః, ఏష వంధ్యాసుతో యాతి శశశృంగధనుర్ధరః” ఇత్యాదులు.

ఆహతం తు మృషార్థకమ్,

ఆహస్యతే ప్రమాణాంతరేణేత్యాహతం. హన హింసాగతో. ప్రమాణాంతరము చేత బాధింపఁబడునది. ౧. మృషా అసత్యభూతో ౨ ర్థః యస్మిన్ తత్ మృషార్థకం — అసత్యమైన అర్థము గలిగినది. ఈ ౨ అత్యంతా సంభావితమైన అర్థము గల వాక్యము పేళ్లు.

(సోల్లుణ్ణనం తు సోత్వాసమ్-)

ఉల్లుణ్ణనేన సహితం సోల్లుణ్ణనమ్ - దెప్పుటతోఁగూడినది. ఉత్వాసేన సహితం సోత్వాసమ్ - ఎగతాళితోఁ గూడినది. ఈ ౨ పరిహాసముతోఁ గూడిన మాట పేళ్లు.

మణితం రతికూజితమ్

మణ్యత ఇతి మణితమ్ - కేకవేయఁబడినది. మణ కూజనే. రతౌ కూజితమ్ రతికూజితమ్ - సురతమందలి కేక. ఈ ౨ రతికూజితము పేరు.

అథ ఘ్నిష్ట మవిస్పష్టమ్ -

ఘ్నేచ్ఛత ఘ్నిష్టం. ఘ్నేచ్ఛ అవ్యక్తే శబ్దే. స్పష్టముగాఁ బలుకఁబడనది. ౧. విస్పష్టం న భవతీత్య విస్పష్టం - స్పష్టముకానిది. ఈ ౨ ప్రకటముగాని మాటపేళ్లు.

వితథం త్వన్యతం వచః.

21

విగతం తథ్యం సత్యమత్రేతి వితథం - తథ్యమనఁగా సత్యము, అది దీనియందు లేదు. ౧. ఋతం సత్యం తన్న భవతీత్యన్యతం-ఋత మనఁగా సత్యము. అదిగానిది అన్యతము. ఈ ౨ అన్యతవాక్కు పేళ్లు.

సత్యం తథ్య మృతం సమ్యగమూని త్రిషు తద్వతి,

సత్సు సాధుషు భవం సత్యం - సత్సురుషులయందుఁ బుట్టినది. ౧. తథాతేన ప్రకారేణ సాధు తథ్యం - ఆ ప్రకారముగా మంచిది గనుక తథ్యము. ౨. ఇయర్తి హృదయమితి ఋతం. ఋ గతౌ. హృదయమును పొందునది. ౩. అర్థేన సమం అంచతి సంగచ్ఛత ఇతి సమ్యక్. చ. న. అఞ్చ గతి పూజనయోః. అర్థముతోఁగూడ సంగతమై యుండునది. ౪. వాగ్భేదాస్తు త్రిషూత్తర ఇత్యుక్తత్వాత్. సత్యా వాక్, సత్యో వ్యాహరః, సత్యం వచ ఇతి త్రిషు లింగేషు వర్తంతే. అమూని త్రిషు తద్వతీ త్యుక్తత్వాత్ సత్యవద్వస్తు విషయత్వే ౨ పి లింగత్రయేవర్తంతే. యథా సత్యోవిప్రః, సత్యా నారీ, సత్యం విప్రకులం ఇత్యాది. 'వాగ్భేదాస్తు త్రిషూత్తరే' అని చెప్పుటవలనఁ బూర్వోక్తశబ్దములు త్రిలింగములు. ఈసత్యాది శబ్దములు సత్యముగల పదార్థములుఁ జెప్పునపుడును త్రిలింగములు. సత్యమైనదాని పేళ్లు.

శబ్దాది వర్గము

శబ్దే నినాద నినద ధ్వని ధ్వాన రవ స్వనాః,

స్వాన నిర్ఘోష నిర్ఘాత నాద నిస్వాన నిస్వనాః.

1

ఆర వారావ సంరావ విరావాః -

శబ్ద ఉక్తః. ౧. శబ్ద శబ్దమునకు ముందు వృత్తి చెప్పబడియున్నది. నినదతీతి నినాదః, నినదశ్చ. ణద అవ్యక్తే శబ్దే. మ్రోయునది నినాదము, నినదమున్ను. ౨, ౩. ధ్వననం ధ్వనిః ఇ. పు. ధ్వానశ్చ. ధ్వన శబ్దే. ౪, ౫. రౌతీతి రవః. రు శబ్దే. ౬. స్వనతీతి స్వనః స్వానశ్చ. స్వన శబ్దే. ౭, ౮. నిర్ఘోషతీతి నిర్ఘోషః. ఘుషిర్ శబ్దనే. ౯. నితరాం హ్రోదతే నిర్ఘాతః. హ్రోద అవ్యక్తే శబ్దే. ౧౦. నదతీతి నాదః. ౧౧. నితరాం స్వనతీతి నిస్వానః, నిస్వనశ్చ. స్వన శబ్దే. ౧౨, ౧౩. రౌతీత్యారవః. ఆరావః. సంరావః. విరావః. రు శబ్దే. ఈ ౧౭ మ్రోఁత పేళ్లు.

అథ మర్మరః,

స్వనితే వస్త్రపర్జానామ్ -

మర్మరధ్వని రత్రాస్తీతి మర్మరః - దీనియందు మరమర యనెడు ధ్వని గలదు. ౧. కోకలు ఆకులు మొదలైనవానియొక్క మ్రోఁత పేరు.

భూషణానాం తు శిఞ్జితమ్.

2

శింజతీతి శిఞ్జితం. శిజి అవ్యక్తేశబ్దే. అస్ఫుటముగా మ్రోయునది. ఈ ౧ భూషణముల ధ్వనికి పేరు.

నిక్వాణో నిక్వణః క్వాణః క్వణః క్వణన మిత్యపి,

నితరాం క్వణతీతి నిక్వాణః. నిక్వణః. క్వాణః. క్వణః. క్వణనం చ. వణక్వణ శబ్దే. లెస్సగాఁ బలుకునది. ఈ ౫ వీణాది సకలవాద్య ధ్వనులకుఁ బేళ్లు.

వీణాయాః క్వణితే ప్రాదేః ప్రక్వాణ ప్రక్వాణాదయః.

3

ప్రకర్షణ క్వణతీతి ప్రక్వాణః. ప్రక్వాణశ్చ. క్వణ శబ్దే. మిక్కిలి మ్రోయునది. ఈ ౨ వీణాదిధ్వని పేర్లు.

కోలాహలః కలకలః -

కోలానాహలతీతి కోలాహలః. హల విలేఖనే. కోలములు వరాహములు వానిని భయపఱచునది. కోలనం కోలః ఏకీభావః, తమాహరతి

భిన్నతీతివా కోలాహలః. కోలమనఁగా చేరియుండుట, దానిని జెఱుచునది. ౧. కల్యతే అవ్యక్తం శబ్దత ఇతి కలకలః. కల శబ్ద సజ్ఞానయోః. అవ్యక్తముగాఁ బలుమాఱు పలుకఁబడునది. కలకలః అని అభీక్ష్యమందు ద్విర్భావము. ఈ ౨ గుంపునఁ బుట్టిన గొప్పధ్వని పేళ్లు.

తిరశ్ఠాం వాశితం రుతమ్,

వాశ్యతే ఇతి వాశితం. వాశ్య శబ్దే. పలుకఁబడునది. ౧. రూయత ఇతి రుతం. రుశబ్దే. పలుకఁబడునది. ఈ ౨ మృగ పక్ష్యాదుల ధ్వనికిఁ బేళ్లు.

స్త్రీ ప్రతిశ్రు త్ప్రతిధ్వానే -

ప్రతి శ్రూయతే ఇతి ప్రతిశ్రుత్. త.సీ. శ్రు శ్రవణే. ఎదురుగా వినఁబడునది. ౧. ప్రతిధ్వననం ప్రతిధ్వానః. ధ్వన శబ్దే. ఎదురుగాఁ బలుకుట ప్రతిధ్వానము. ఈ ౨ ప్రతిధ్వనికి నామములు.

గీతం గాన మిమే సమే.

4

గీయత ఇతి గీతం. గానం చ. గై శబ్దే. పాడఁబడునది. ఈ ౨ పాట పేళ్లు. ఈ ౨ ను సమానార్థకములు.

నాట్య వర్గము

నిషా దర్శభ గాన్ధార షడ్జ మధ్యమ దైవతాః,

1

పఞ్చమ శ్చైత్యమీ సప్తతన్త్రీ కంఠోత్థితా స్వరాః.

(షడ్జం మయూరో వదతి గావస్త్వ పభభాషిణః,

అజావికం తు గాన్ధారం క్రొఞ్చః క్వణతి మధ్యమమ్.

పుష్పసాధారణే కాలే పికః కూజతి పఞ్చమమ్,

ధైవతం హేషతే వాజీ నిషాదం బృంహతే గజః,

మయూరాదయ ఏతే హి మత్తా గాయన్తి పఞ్చమమ్.)

నిషీదంతి స్వరా అస్మిన్నీతి నిషాదః. షడ్ విశరణగత్యవసాదనేషు. కడపటి స్వరమగుటవల్ల దీనియందు స్వరములన్నియుఁ జేరియుండును. ౧. ఋషతి హృదయం ప్రవిశతీతి ఋషభః. ఋషగతౌ. హృదయమును బ్రవేశించునది. ఋషష స్వర సంవాదిత్యాద్వా ఋషభః - వృషభస్వరము వంటి స్వరమును బలుకునది. ౧. తదుక్తం “షడ్జం మయూరో వదతి గావస్త్వపభభాషిణః” ఇత్యాది. గాం వాచం ధరతీతి గాంధారః

ధృజ్ధారణే. వాక్కులను ధరించునది. స్వరాంతరస్య గంధంలేశం ఆరాతీతివా గాంధారః. రా ఆదానే. స్వరాంతరముయొక్క శ్రుతిని బుచ్చుకొనునది. గాంధారదేశీయైర్గీయత ఇతి వాగాంధారః గాంధార దేశపు జనులచేత బాడఁబడునది. ౧. షట్సుస్థానేషు జాయత ఇతి షడ్జః. జనీప్రాదుర్భావే. “నాసా కంఠమురస్తాలు జిహ్వో దంతాశ్చ సంస్పృక్, షడ్జ్యస్సంజాయతే యస్మా త్తతష్షడ్జస్స ఉచ్యతే” నాసిక, కంఠము, తొమ్ము, దవడలు, నాలుక, దంతములు అనెడు నీ ౬ స్థలములయందును బుట్టునది. ౧. మధ్యమః “తద్వదేవోత్థితో వాయు రురః కంఠ సమాహితః, నాభిప్రాప్తోమహానాదో మధ్యస్థత్వాత్తు మధ్యమః” ఉరఃకంఠములతోఁగూడి మధ్యావయవమైన నాభివలనఁ బుట్టునది. స్వరాణాం మధ్యస్థితత్వాద్వా మధ్యమః -సప్తస్వరములయొక్క మధ్యమునందుండునది. ౧. ధీమద్భిర్గీయ తఇతి ధైవతః -బుద్ధిమంతులచేతఁ బాడఁబడునది. ధావతి నాభ్యాది స్థానేభ్య ఆగచ్ఛతీతివా ధైవతః. ధావు గతిశుద్ధోః. నాభ్యాదిస్థానముల వలనఁ బుట్టునది. ౧. పంచమః “వాయుస్సముత్థితో నాభేరురోహృత్కంఠ మూర్ధసు, సంచరన్ పంచమస్థానప్రాప్త్యా పంచమ ఉచ్యతే” నాభి, ఉరస్సు, హృదయము, కంఠము, శిరస్సు అనెడి ౫ స్థానములయందుఁ బుట్టునది గనుక పంచమము. పిక్వైః పంచ్యత ఇతి వా పంచమః. పచి విస్తారే. కోయిలలచేత విస్తరింపఁజేయఁబడునది. ఈ ౭ సుక్రమముగా సప్తస్వరముల పేళ్లు.

కాకలీ తు కలే సూక్ష్మే -

కలః మధురాస్ఫుటో ధ్వనిః. సూక్ష్మేతస్మిన్ కాకలీ. ఈ.సీ. కల మనఁగా మధురంబును అస్ఫుటంబునునైన ధ్వని. అది సూక్ష్మమైనయెడల కాకలి యనంబడును. కుః సూక్ష్మః సచా సౌ కలశ్చ కాకలీ. సూక్ష్మమైన కల ధ్వని. ఈ ౧ సూక్ష్మమైన ధ్వనిపేరు.

ధ్వనౌ తు మధురాస్ఫుటే,

కలీ -

మధురే శ్రుతిసుఖే, అస్ఫుటే అవ్యక్తాక్షరే ధ్వనౌ కలః - సుఖమై వ్యక్తముగాని వర్ణములు గలిగిన ధ్వని కల మనంబడును. కం సుఖం లాతీతికలః. లాదానే. సుఖము నిచ్చునది. కలీ మదః తద్యోగాద్వాకలః. కల

మదే. కల మనగా మదము, అది గలిగినది. ౧. అవ్యక్తమధురధ్వని పేరు.

మన్దస్థ గమ్భీరే -

మన్యతే బుద్ధ్యతే అనేనేతి మండ్రః - దీనిచేత నెఱుంగఁబడును. మందతే శ్వెర్నిస్సరతీతి మండ్రః. మది స్తుతి మోద మద స్వప్న కాంతిగతిషు. మెల్లగాఁ బలుకఁబడునది. ఈ ౧ గంభీరధ్వని పేరు.

తారో ౨ త్యుచ్చైః -

తారయతి స్థానేభ్యస్స్వరమితి తారః. తృప్తవనతరణయోః. స్వరము నన్నిస్థానములవలనను దరింపఁజేయునది. ఈ ౧ ఉచ్చధ్వని పేరు.

త్రయస్త్రిషు.

2

త్రయః కలమంద్రతార శబ్దాః త్రిషులింగేషు వర్తంతే. యథా___ కలోద్వని, కలావాణీ, కలం క్వణనం ఇత్యాది. కలాదిశబ్దములు ౩ ను మూఁడు లింగములయందును వర్తించును.

సమన్వితల యస్త్రైకతాలో -

సమ్యగన్వితః అనుగతః లయః యత్రసః స ఏకతాల ఇత్యుచ్యతే. లయమనగా నృత్తగీత వాద్యములు సరిగా ముగించుట. అది యెందు లెస్సగాఁ గూడియుండునో అది ఏకతాల మనంబడును. ఏకః సమః తాలః కాలక్రియామానం యస్య స ఏకతాలః - సమమైన కాలక్రియామానములు గలిగినది. ఈ ౧ గీత వాద్య లయ సామ్యము పేరు.

వీణా తు వల్లకీ,

విపశ్చీ -

వేతి జాయతే స్వరో ౨ స్వామితి వీణా. వీ గతిప్రజననకాంత్యసన ఖాదనేషు. సర్వము దీనియందుఁ బుట్టును. ౧. వల్లతే ధ్వని విశేషమితి వల్లకీ. ఈ. సీ. వల వల్ల సంవరణే. స్వరవిశేషమును ధరించునది. ౨. విపంచయతి స్వరానితి విపంచీ. ఈ. సీ. పచి విస్తారే. స్వరములను విస్తరింపఁజేయునది. వివిధం పంచ్యంతే వ్యక్తీక్రియంతే స్వరా అస్వామితి వావిపంచీ. పచి వ్యక్తీకరణే. దీనియందు స్వరములు వ్యక్తములుగాఁ జేయఁబడును. ఈ ౩ వీణ పేళ్లు.

సాతు తన్త్రీభి సస్తభిః పరివాదినీ

3

పరితోవదతి సస్తస్వరానితి పరివాదినీ. ఈ. సీ. వద వ్యక్తాయాం

నాట్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వాచి. అంతటను సప్తస్వరములఁ బలుకునది. ఈ ౧ తంతువులతోఁ గూడిన వీణ పేరు.

తతం వీణాధికం వాద్యమ్ -

తన్యత ఇతి తతం. తంత్రీ సూత్రం తద్యోగా ద్వీణాదికమపి తతం. తనువిస్తారే. విస్తరింపఁబడునది గనుక తంత్రీ, సూత్రము తత మనంబడును. ఆతంతువులు గలవి గనుక వీణాదులును తతము లనంబడుచున్నవి. తన్యంతే వ్యక్తిక్రియంతే స్వరా అత్రేతి తతం - దీనియందు స్వరములు వ్యక్తములుగాఁ జేయఁబడును. ఆదిశబ్దముచేత కిన్నరి, సైరంధ్రీ, రావణహస్తము మొదలైన వాద్యములును తతము లనంబడును. వీణ మొదలైన తంత్రీవాద్యము పేరు.

ఆనందం మురజాదికమ్,

ఆనన్యతే చర్యణేత్యానందం. ణహ బంధనే. చర్యముచేతఁ గట్టఁబడునది. ఈ ౧ మద్దెల మొదలైన చర్యవాద్యముల పేరు.

వంశాదికం తు సుషిరమ్ -

సుషిః ఛిద్రం విద్యతే అస్మిన్నితి సుషిరం. సుషి యనఁగా రంధ్రము, అది గలది సుషిరము. సుషిర ఇత్యపి పాఠో ౨ స్తి. ఈ ౧ వేణుశంఖకాహళ్యాది ముఖవాద్యముల పేరు.

కాంస్యతాలాదికం ఘనమ్.

4

మన్యత ఇతి ఘనం. హన హింసాగత్యోః. కొట్టఁబడునది. అనల సం యోగాద్ధ్రవీభూయ పునర్థ నాయతి ఇతివా ఘనం. అగ్ని సంయోగము వలన ద్రవమునుజెంది మఱల గట్టియగునది. ఈ ౧ కంచుతాళము మొదలైన వాద్యముల పేరు.

చతుర్విధ మిదం వాద్యం వాదిత్రాతోద్యనామకమ్,

వాదయంతి ఏనమితి వాద్యం వాదిత్రం. చ. వద వ్యక్తాయాం వాచి. దీనిని బలికింతురు గనుక వాద్యము. వాదిత్రమును. ౧, ౨. ఆసమంతాత్ తోద్యత ఇత్యాతోద్యం. తుద వ్యధనే. అంతట వాదింపఁబడునది. ఈ ౩ తతానద్ధసుషిర ఘనములనెడి నాలుగింటికిని పేళ్లు.

మృదఙ్గా మురజాః -

5

మృద్యత ఇతి మృదంగః. మృద మర్దనే. కొట్టఁబడునది. మృత్

అంగమస్యేతి వా మృదంగః - మృత్తిక అంగముగాఁగలది. ౧. మురతీతి మురః వేష్టనం. ముర వేష్టనే. చర్మపట్టికాసంవేష్టనా జ్ఞాతఃమురజః. మురమనఁగా చర్మవలయము. అందువలనఁ గలిగినది. ఈ ౨ మద్దెలపేళ్లు.

భేదా స్తవ్యాజ్ఞోర్ధ్వకా స్త్రయః.

‘హరీతక్యాకృతి. స్తవ్యంకో యవమధ్యస్తథోర్ధ్వకః, ఆలింగ్యచైవగోపుచ్చ ప్రకృత్యా సంప్రకీర్తితః’ కరక కాయవంటి యాకారము గలది అంక్యము. యవమధ్యమువంటి నడుముగలది ఊర్ధ్వకము. గోపుచ్చమువంటి యాకారముగలది ఆలింగ్యము. అంతే ఉత్పంగే వాద్యత ఇంత్యంక్యః - తొడమీఁద నుంచుకొని వాయింపఁబడునది. ౧. వాద్యమాన ఆలింగనృత ఇత్యాలింగ్యః - వాయించు సమయమున నాలింగనము చేయఁబడునది. వాదనార్థం ఊర్ధ్వస్థస్యై కాయతీతి ఊర్ధ్వకః, కైశబ్దే. వాయించుటకై పొడవుననుండి పలుకునది. ఈ ౧ మద్దెల భేదములకుఁ బేళ్లు.

స్యా ద్యశఃపటహో ధక్కా -

యశోర్ధః పటహః యశఃపటహః-కీర్తికొఱకైన పటహము గనుక యశః పటహము. ౧. ధగితి అవ్యక్తం కాయతీతి ధక్కా, కైశబ్దే. ధక్ అనెడి శబ్దమును బలుకునది. ఈ ౨ ధవణపేళ్లు.

భేరీ స్త్రీ దున్దుభిః పుమాః,

బిభృతి శత్రవో ౨ స్త్ర్యా ఇతి భేరీ. ఈ. సీ. ఇో భీ భయే. దీనివలన శత్రువులు భయపడుదురు. ౧. దుందుశబ్దేన భాతీతి దుందుభిః. ఇ. పు. భాదీప్తౌ. దుందువను శబ్దముచేత ప్రకాశించునది. ఓభనం ఉభిః పూరణం. ఉభ పూరణే. దుందుశబ్దేన ఉభిరత్రేతి దుందుభిః. ఉభి యనఁగా నిండుట. దుందు అనెడి ధ్వనిచేత నిండుట దీనియందుఁ గలదు. భేరీ పేళ్లు.

ఆనకః పటహో ౨ స్త్రీ స్యాత్ -

అనితి చేష్టతే స్వరవిశేషో ౨ స్మృదానకః. అ. ప్న. అన ప్రాణనే. దీని వలన స్వరవిశేషము ఉజ్జీవితమౌను. ౧. పటదితి శబ్దం జహాతీతి పటహః. అ. ప్న. ఓహక్ త్యాగే. పటత్ - అనెడు శబ్దములను బలుకునది. ఈ ౨ తమ్ముట పేళ్లు.

కోణో వీణాదివాదనమ్.

6

కుణ్యతే అనేనేతి కోణః. కుణ శబ్దోపకరణయోః. దీనిచేఁ బలి

నాట్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కింపఁబడును. ౧. వీణాదీన్వాదయతీతి. వీణాదివాదనం, వీణాదులను వాయించునది. వీణాదివాద్యముల వాయించు కొడుపు పేరు.

వీణాదణ్డః ప్రవాళస్సోత్ -

ప్రవలంతే సర్వా అత్రేతి ప్రవాళః. వల సంవరణే. స్వరములు దీనియందుఁ గూడియుండును. ఈ ౧ వీణయొక్క ఒళుగు పేరు.

కకుభస్సు ప్రసేవకః,

కకుభ ప్రసేవకశబ్దౌ వీణాదండాధస్థితవక్రదారుణీ వర్తేతే. కంవాయం సుఖ్యాతి బధ్నాతీతి కకుభః సుఖి స్తంభనే. వాయువును పోనీయక నిలుపునది. ౧. ప్రసేవ్యత ఇతి ప్రసేవకః, షేవ్య సేవనే - మిక్కిలి కదిసియుండునది. ఈ ౨ వీణయొక్క కరివెపేళ్లు.

కోలమ్మకస్సు కాయో ౨ స్యా -

అస్యాః = ఈవీణయొక్క, కాయః = తంత్రి ఒళుగు మొదలైన శరీరము, కోలంబకః = కోలంబక మనంబడును. కుల్యతే అనేన శబ్ద ఇతి కోలం బకః. కుల సంస్థానే. దీనిచేత శబ్దము విస్తరింపఁజేయఁబడును. కే శిరసి తంత్రిరవలంబత ఇతి కోలంబకః. లబి అవస్రంసనే. శిరస్సునందుఁ దంతువుల నవలంబించి యుండునది. క్రోడే లంబమానః కాయతీతి కోలంబకః. కైశబ్దే. ఉరస్థలమందుండి శబ్దించునది. ఈ ౧ వీణయొక్క తంత్రి ఒళుగు మొదలగు శరీరము పేరు.

ఉపానాహో నిబన్ధనమ్.

7

ఉపనహ్యంతే తంత్రో ౨త్ర ఉపనాహః ణహ బంధనే. తంతులు దీనియందుఁ గట్టఁబడును. ౧. నిబధ్యంతే తంత్రో ౨త్ర నిబంధనం బంధబంధనే. దీనియందుఁ దంతులు కట్టఁబడును. ఈ ౨ తంతులు గట్టెడి బిరడల పేళ్లు.

వాద్యప్రభేదా డమరు మడ్డు డిణ్డిమ ర్ముర్ఘ రాః,

మర్దలః పణవో ౨ న్యే చ-

డమేతి శబ్దం రౌతీతిడమరుః, డమ అనెడి శబ్దమును బలుకునది. ఇది యోగికాపాలికాదులు వాయించునది. ౧. అయమేవ ఘనశ్చేన్మడ్డు రిత్తుచ్యతే, ఈడమరుకమే ఘనమైన మడ్డు వనంబడును. మడితిరౌతీతి మడ్డుః, రుశబ్దే. మడ్ అని పలుకునది గనుక మడువు. ౧. డిండితి శబ్దం మనోతి ప్రక్షిపతీతి డిండిమః, డుమిర్ష ప్రక్షేపణే. డిండి యనుశబ్దమును

జేయునది. ఋర్ణతే భాషత ఇతి ఋర్ణరః, ఋర్ణ పరిభాషణ సంతర్జనయోః. ధ్వనిం జేయునది. ఋర్ణతి శబ్దం రౌతీతి ఋర్ణరః. ఋర్ణయనెడి ధ్వనిని బలుకునది. ౧. మృద్యత ఇతి మర్దళః మృద క్షోదే. మర్దింపఁబడునది. ౧. పణ్యతే స్తూయతే అనేనేతి పణవః. పణ వ్యవహారే స్తుతౌచ. దీనిచేత స్తోత్రము చేయఁబడును. ౧. 'అన్యే చ' అన్నందున గోముఖ హుడుక్కాదులైన కొన్ని వాద్య భేదములుం గలవు. డమరు శబ్దము మొదలు ౬ వరుసగా డమరుగము, గుమ్మెట, రాయడి గిడిగిళ్లు, కైమళ్లు, మద్దెల, ఉడుక అను వాద్యభేదముల పేళ్లు.

నర్తకీ లాసికే సమే.

8

నృత్యతీతి నర్తకీ. నృతీ గాత్ర విక్షేపే. ఆడునట్టిది. ౧. లసతి క్రీడతి రంగభూమావితీ లాసికా. లస క్లేషణ క్రీడనయోః. రంగస్థలమునందుఁ గ్రీడించునది. ఈ ౨ నాట్యమాడు స్త్రీ పేళ్లు.

విలంబితం ద్రుతం మధ్యం తత్త్వ మోఘో ఘనం క్రమాత్.

విలంబితం, ద్రుతం, మధ్యమితి లయవిశేషాః క్రమాత్ తత్త్వం, ఓఘః, ఘనమిత్యుచ్యన్తే. విలంబిత, ద్రుత, మధ్యంబు లనెడి లయ విశేషములు వరుసగా తత్త్వ, ఓఘ, ఘనము లనంబడును. విలంబిత కరపదాదయో ౨ త్రేతి విలంబితం. ప్రత్యేకం గతి విశేషత్వాత్. లబి లంబనే. వేఱు వేఱుగా గతి విషేషములు గలుగుట వలన దీనియందు కరపదాదులు నిలుకడగలవగును. ౧. ద్రవన్తిత్వరన్తే కరచరణాదయో ౨ త్రద్రుతం. ద్రుగతౌ. దీనియందుఁ గరచరణాదులు త్వరితములై యుండును. ౧. విలంబితద్రుత యోర్మధ్యే భవత్వాన్మధ్యం. విలంబిత ద్రుతములయొక్క కూడుటచేత నారెంటి నడుమ నుండునది. ౧. కరచరణగతీనాం ప్రత్యేకదర్శన క్రియాయాః తనమత్రాస్తీతితత్త్వం. తను విస్తారే కరచరణాదిగతి విశేషముల యొక్క ప్రత్యేకదర్శన క్రియావిస్తారము గలిగినది. ౧. కరచరణాదిగతి విశేష సమవాయః ఓఘః. ఉచ సమవాయే. కరచరణాది గతివిశేషముల యొక్క సమవాయము. ౧. హస్యతేభిద్యతే అనేనేతి ఘనం. హసహింసాగత్యోః. దీనిచేత భేదింపఁబడును. ౧. ఈ ౩ ను వరుసగా నృత్యగీతవాద్యముల విలంబ ద్రుత మధ్యమాసముల పేళ్లు.

తాలః కాలక్రియామానమ్ -

హస్తాకుఞ్చన ప్రసారణాది క్రియాయాః కాలస్య చ యత్ ప్రమాణం తత్తాళ ఇత్యుచ్యతే. హస్తాకుంచనప్రసారణాది క్రియకును కాలమునకును గల ప్రమాణముపేరు. ఏతావత్కాలావధిః అంగుళ్యాది విన్యాసజ్ఞాపకః క్రియాకాల పరిమాణస్తాళః. ఇంతకాలముచేత నీక్రమమున నంగుళీవిన్యాసాదులు చేయవలయునని తెలియఁబఱచునట్టి కాలక్రియా పరిమాణము తాళ మనఁబడును. తల నితిష్ఠన్తి గీతవాద్య నృత్తాన్యత్రేతి తాలః. తలప్రతిష్ఠాయాం. నృత్తగీతవాద్యములు దీనియందు నిలిచియుండును. ఈ ౧ కాలమునకును హస్తాకుంచన ప్రసారణాది క్రియకును గల ప్రమాణముల పేరు.

లయ స్వామ్యమ్ -

లీయంతే నృత్తగీతాదయో ౨ స్మిన్నితి లయః. లీజ్ శ్లేషణే. నృత్త గీతాదులు దీనియందు సమముగాఁ గూడియుండును. ఈ ౧ నృత్త గీత వాద్యములు సమముగా నుండుట పేరు.

అథాస్తియామ్.

9

తాణ్డవం నటనం నాట్యం లాస్యం నృత్యం చ నర్తనే,

తణ్డనా ప్రణీతం తాణ్డవం. ప్లు. తణ్డవనెడి ఋషిచేతఁ జెప్పఁబడినది. తాడ్యతే భూమి రనేనేతి తాణ్డవం, దీనిచేత భూమి కొట్టఁబడును. అస్తియామిత్యస్య తాండవశబ్దేనాన్వయః. ౧. నట్యతే నటనం. ణటన్యత్తై. నటించుట నటనము. ౨. నటస్య కర్మ నాట్యం. నటుని యొక్క వ్యాపారము. ౩. లసనం లాస్యం. లసశ్లేషణ క్రిడనయోః. క్రీడించుట లాస్యము. ౪. నృత్యం. పా. నృత్తం, నర్తనం చ. నృతీగాత్ర విక్షేపే. నర్తించుట నృత్యము నర్తనమును. ౫, ౬. భరతశాస్త్రే తాండవాదీనాం పరస్పరం భేదః. యథా — ఉద్ధతకరణాఙ్గ విక్షేపమార భటీ వృత్తిప్రధానం తాండవం. కోమలకరణాఙ్గ విక్షేపం కైశికీవృత్తి ప్రధానం లాస్యం. అంగవిక్షేపమాత్రం నృత్తం. వివాహాభ్యుదయాదౌ సర్వరసప్రధానం నాట్యం.” భరతశాస్త్రప్రక్రియలైన యీయాణింటికిని బరస్పరము భేదము గలదు. అది యెట్లనినః— ఉద్ధతకరణాంగ విక్షేపములు గలిగి ఆరభటీవృత్తి ప్రధానమైనది తాండవము. కోమలకరణాంగ విక్షేపములు గలిగి కైశికీవృత్తి ప్రధానమయినది లాస్యము.

అంగవిక్షేపమాత్రము గలది సృత్తము. వివాహోది శుభకార్యములయందలి సర్వరసప్రధానమయినది నాట్యము. ఆటపేళ్లు.

తౌర్యత్రికం సృత్త గీత వాద్యం నాట్య మిదం త్రయమ్.

10

తూర్యం మురజాదిః తత్ర భవః శబ్దః తౌర్యః, త్రయః అవయవాః అస్యేతి త్రికం. తౌర్యేణాత్రికం తౌర్య త్రికం. తూర్య మనఁగా మద్దెల మొదలైనవి. అందుఁ బుట్టిన శబ్దము తౌర్యము. దానితో మూఁడవ యవములు గలిగినది. ౧. నటస్యేదం నాట్యం నటుని సంబంధమయినది. ఈ ౨ సృత్త గీత వాద్యములు మూఁడును గూడుట పేళ్లు.

భ్రుకుంసశ్చ భ్రుకుంసశ్చ భ్రూకుంసశ్చేతి నర్తకః,

స్త్రీవేషధారి పురుషో -

భ్రూభ్యాం కుంసః భాషణం శోభా వా యస్యసః భ్రుకుంసః. భ్రుకుంసః. భ్రూకుంసశ్చ. కుసిర్భాషాయాం. కనుబొమ్మలచేత అర్థమును సూచించుటయైనను కాంతియైనను గలవాఁడు భ్రుకుంసుఁడు, భ్రుకుంసుఁడు-భ్రూకుంసుఁడు. ఈ ౩ స్త్రీ వేషధారియై నటనము చేయు పురుషుని పేళ్లు.

నాట్యోక్తా -

ఇత ఆరభ్య ఆఙ్గిక సాత్త్వికే ఇత్యన్తం నాట్యోక్తా విత్యనువర్తతే. ఇది మొదలు ఆంగిక సాత్త్వికే అనువఱకు నాట్యోక్తా (నాట్యపరిభాష యందు) అను పదం బనువర్తించుచున్నది.

గణికా ౨ ర్జుకా.

11

అర్జయతీత్యర్జుకా. పా. అజ్జుకా. అర్జ అర్జనే. ఆర్జించునది. ఈ ౧ (నాట్య పరిభాషయందు) వేశ్యపేరు.

భగినీపతి రావుత్తో-

అవతి భగినీమిత్యావుత్తః అవరక్షణే. తోఁబుట్టువు నేలువాఁడు. ఈ ౧ తోడఁబుట్టిన దాని మగనిపేరు.

భావో విద్వాన్ -

భావయతీతి భావః. సర్వార్థములను భావింపఁజేయువాఁడు. ఈ ౧ విద్వాంసునిపేరు.

అథావుకః,

జనకో

నాట్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అవతీత్యావుతః. అవరక్షణే. రక్షించువాఁడు. ఈ ౧ తండ్రిపేరు.

యువరాజును కుమారో భర్తృదారకః.

12

యువా చాసౌ రాజా చ యువరాజః. పిన్నతేఁడు. ౧. కుమారయతీతి కుమారః. ఆడువాఁడు. కుమార క్రీడాయామ్. ౨. ద్రియత ఇతి దారకః. ఆదరింపఁ బడువాఁడు. భర్తుః దారకః భర్తృదారకః. దొరకొడుకు. ఈ ౭ యువరాజు పేళ్లు.

రాజా భట్టారకో దేవః -

భటాః సేవకాః తైర్బుద్ధ ముత్తారయతీతి భట్టారకః తృప్లవన తరణయోః. భటులు సేవకులు. వారిచేత యుద్ధమును తరించువాఁడు. భటాః శత్రూః అరతి పీడయతీతి వాభట్టారకః. అరపీడనే. శత్రుభటులను బీడించువాఁడు. ౧. దీవ్యతీతి దేవః. దివు క్రీడాదౌ. ప్రకాశించువాఁడు. ఈ ౨ రాజు పేళ్లు.

తత్సతా భర్తృదారికా,

పూర్వవద్యుత్పత్తిః భర్తృదారక శబ్దమువలె నీశబ్దమునకు వ్యుత్పత్తి. ఈ ౧ ఆరాజుకూఁతు పేరు.

దేవీ కృతాభిషేకాయామ్ -

దీవ్యతీతి దేవీ. దివు క్రీడాయాం. క్రీడించునది. ఈ ౧ పట్టాభిషిక్తురాలైన రాజభార్య (రాణీ) పేరు.

ఇతరాసు తు భట్టినీ,

13

భటతి ఉద్ధతం భాషత ఇతి భట్టినీ. ఇట పరిభాషణే. బిగ్గరగాఁ బలుకునది. (పట్టపురాణికాక) తక్కిన రాజభార్యల పేరు.

అబ్రహ్మణ్య మవధ్యోక్తౌ -

బ్రహ్మణే హితం బ్రహ్మణ్యం శాంతతా. తన్నభవతీ త్యబ్రహ్మణ్యం. బ్రాహ్మణునికి హితముగానిది. ౧. చంపదగనివాఁడనుమాట వేరు.

రాజస్యాలస్తు రాష్ట్రీయః.

రాష్ట్రీ రాజ్ఞీ తస్యః భ్రాతా రాష్ట్రీయః. రాష్ట్రీయనఁగా రాజ భార్య దానికి భ్రాత ఈ ౧ రాజు పెండ్లాము తోడఁబుట్టినవాని పేరు.

అమ్బా మాతా -

అంబ్యతే శబ్ద్యతే బాలై రిత్యంబా. అబి శబ్దే. బాలురచేఁ బిలు

వఁబడునది. ఈ ౧ తల్లిపేరు.

అథ బాలా స్యా ద్వాసూః -

వసతి మాతృసమీపే వాసూః. ఊ-సీ. వస నివాసే. తల్లిసమీపమున నుండునది. ఈ ౧ పిన్నపడుచు పేరు.

ఆర్యస్తు మారిషః.

14

ఆరాత్ పాపకర్మభ్యో యాతీత్యార్యః. పాపకర్మములకు దూరముగాఁ బోవువాఁడు. అరణీయః అభిగమ్యోవా ఆర్యః. పూజ్యుఁడైనందున నందఱిచేతను సేవింపఁ దగినవాఁడు. ౧. మారయతి పాపానీతిమారిషః. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. పాపములను జెఱుచువాఁడు. మర్షణాత్సహనాద్వామారిషః. అన్నిటి నోర్చువాఁడు. ఈ ౨ పూజ్యునిపేరు (పెద్దతాళగాని పేళ్ళని కొందఱు).

అత్తా మాతా సైవ అత్తికా. తల్లియే అత్తిక యనఁబడును. పా. అన్తికా. 'అత్తికా చాన్తికా తథా' ఇతి ద్విరూపకోశాత్. ఈ ౧ అక్కపేరు.

నిష్ఠా నిర్వహణే సమే.

నాటకే పూర్వోత్తరకథా సంగతి స్సంధిరిత్యుచ్యతే. స.చ. “ముఖం ప్రతిముఖం గర్భో విమర్శశ్చతదైవచ, నిష్ఠా నిర్వహణం చేతి నాటకే పంచ సంధయ” ఇతి పంచవిధః. తేషు పంచమోనిష్ఠా నిర్వహణమితి చోచ్యతే. నాటకమందు పూర్వోత్తర కథలయొక్క సంగతి సంధియనఁబడును. ఆ సంధులు ౫. అందు నైదవసంధి నిష్ఠయనియు, నిర్వహణ మనియుఁ జెప్పఁబడును. నియతం స్థానం నిష్ఠా. ష్టా గతి నివృత్తౌ కథకు నియతమైన పర్యాప్తిస్థానము. ౧. ప్రస్తుతకథాయా నిర్వాహః పరిసమాప్తిః నిర్వహణం. ప్రస్తుత కథ యొక్క సమాప్తి నిర్వహణము. ఈ ౨ నిర్వహణము పేళ్లు.

హణ్ణే హజ్జో హ లాహ్వనం నీచాం చేటీం సఖీం ప్రతి.

15

ఈ ౩ ను సంబోధనార్థకములైన యవ్యయములు. వరుసగా నీచురాలిని, దాసిని, చెలికత్తెనుగూర్చి బిలుచుటపేళ్లు.

అజ్గహరో ౨ జ్గవిక్షేపాః -

అంగస్య స్థానాంతరాత్ స్థానాంతరాహరణ మంగహరః. హృజ్

నాట్యవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

హరణే. శరీరము నిటు నటుఁ ద్రిప్పుట. ౧. అంగస్య విక్షేపః అంగవిక్షేపః క్షిప ప్రేరణే. అంగమును గదలించుట. ఈ ౨ ఆడునప్పుడు శరీరమును కదలించుట పేళ్లు.

వ్యజ్ఞ కాభినయౌ సమా.

అర్థం వ్యస క్తీతి వ్యంజకః. అంజూ వ్యక్తిశ్లక్షణ కాంతిగతిషు. అర్థమును వ్యక్తముగాఁ జేయునది. ౧. అభిముఖేన అర్థో నీయతే అనే నేత్యభినయః. ణీర్ష ప్రాపణే. దీనిచేత నభిముఖముగా నర్థము పొందింపఁబడును. ఈ ౨ హస్త విన్యాసాదులచేత భావార్థమును దెలుపుటపేళ్లు.

నిర్వృత్తే త్వజ్ఞసత్త్వాభ్యాం ద్వే త్రి ష్వాజ్ఞిక సాత్త్వికే.

16

అజ్ఞేన నిర్వృత్తమాజ్ఞికం. అ. త్రి. అంగముచేతఁ జేయఁబడినది. ౧. సత్త్వేన నిర్వృత్తం సాత్త్వికం. సత్త్వముచేతఁ బుట్టింపఁబడినది. ౨. భూతల విక్షేపాదయః క్రియా అంగికాః. భూతలవిక్షేపాదిక్రియలు అంగికములు. “స్తంభప్రళయరోమాంచా స్వేదో వైవర్ణ్యవేపథూ, అశ్రు వైస్వర్య మిత్యష్టౌ సాత్త్వికాః పరికీర్తితా” ఇతి. స్తంభ ప్రళయములు మొదలైన యెనిమిది సాత్త్వికములు. వరుసగాఁ గనుబొమ్మలు మొదలైన యంగములచేతను, మనోవృత్తియైన సత్త్వ గుణముచేతను బుట్టింపఁబడిన క్రియలకును, స్వేదరోమాంచాదులకును బేళ్లు.

శృఙ్గార వీర కరుణాద్భుత హాస్య భయానకాః,

బీభత్స రౌద్రా చ రసాః-

శృఙ్గారాదయో ౨ ష్టౌ రసాః. చశబ్దాచ్చాన్తో ౨ పి నవమః. వాత్సల్యం దశమ. తత్ర శాన్త స్వాలోకికత్వేన, వత్సలస్య పుత్రాది స్నేహ రూపత్వా ద్రసాత్మకత్వేన, న నిర్దిష్టౌ. శృంగారము మొదలుగా రసములు. ౮. చశబ్దమువలన శాంతము తొమ్మిదవది. వత్సలరసము పదియవది. వానిలో శాంతము అలోకికము. వత్సలము పుత్రాదిస్నేహరూపము. కనుక వీనితోఁ జేర్చఁబడలేదు. సామాజికైః రస్యన్తే ఆస్వాత్మ్యస్త ఇతి రసాః. రస ఆస్వాదనే. సభాసదులచేత నాస్వాదింపఁబడునవి. ఈ ౮ వరుసగా ౮ రసముల పేళ్లు.

శృంగార శ్చుచి రుజ్జ్వలః.

17

శృంగం ప్రాధాన్యమియర్చీతి శృంగారః. ప్రాధాన్యము నొందు

నది. ౧. పరిశుద్ధత్వాచ్చుచిః. ఇ. పు. జుగుప్సా విరహితమై పరిశుద్ధమైనది. ౨. ఉజ్జ్వలతి ప్రకాశత ఇత్యుజ్జ్వలః. జ్వల దీప్తా. ప్రకాశించునది. ఈ ౩ శృంగారరసము పేళ్లు.

ఉత్సాహవర్ధనో వీరః -

ఉత్సాహేన వర్ధత ఇత్యుత్సాహ వర్ధనః వృద్ధి వృద్ధౌ. ఉత్సాహముచేత వృద్ధిఁ బొందునది. ౧. వీరయంత్యనేన వీరః. శూర వీరవిక్రాంతా. దీనిచేత విక్రమింతురు. ఈ ౨ వీరరసముపేళ్లు.

కారుణ్యం కరుణా ఘృణా,

కృపా ద యానుకమ్పా స్యా దనుక్రోశో ౨ పి -

కుర్వంత్యాత్మాన మధీన మనేనేతి కరుణా. దు కృజ్ కరణే. దీనిచేత జనులు తన్ను అధీనము చేసికొందురు. కరుణైవ కారుణ్యం. కరుణయే కారుణ్యము. ౨. ఘృణన్తి సించంత్యనయేతి ఘృణా. ఘృక్షరణే. దీనిచేత మనస్సును ద్రవ యుక్తముగాఁ జేయుదురు. ౩. కృపయన్తే అనయా కృపా. కృప కృపాయాం. దీనిచేత దయచేయుదురు. ౪. దయన్తే రక్షన్త్యనయేతి దయా దేజ్ రక్షణే, దీనిచేత రక్షింతురు. ౫. అనుకన్పన్తే అనయేత్యనుకన్పా. కపి కిఞ్చిచ్చలనే. దీనిచేఁ గొంచెముగాఁ గదలుదురు. ౬. అనుక్రోశన్త్యనే నేత్యనుక్రోశః. క్రుశ అహ్వనే రోదనే చ. దీనిచేత దుఃఖింతురు. ఈ ౭ దయారసముపేళ్లు.

అథో హాసః.

18

హాసో హాస్యం చ -

హాసయతి జనానితి హాసః. హాసః. హాస్యం చ. హాసే హాసనే. జనులను నవ్వించునది. ఈ ౩ హాస్యరసముపేళ్లు.

బీభత్సం వికృతం త్రి ష్విదం ద్వయమ్,

బంధ బంధన ఇత్యస్య నిందాయాం సన్. బీభత్సా నిందా. సా ౨ త్రాస్తీతి బీభత్సం. బీభత్స యనఁగా నింద; అది గలిగినది. ౧. వికృన్తతి మన ఇతి వికృతం, కృతీచ్ఛేదనే. మనస్సును దుఃఖపెట్టునది. బీభత్స వికృతశబ్దౌ తద్దేతు శోణిత మాంసాదివాచిత్యే త్రిషు లింగేషువర్తేతే. ఈ ౨ బీభత్సరసము పేళ్లు.

విస్మయో ౨ ద్భుత మాశ్చర్యం చిత్రమపి -

విస్మాపయతీతి విస్మయః. ప్రిజ్ ఈషద్ధననే. విశేషముగా నవ్వించునది.
౧. అదిత్యాశ్చర్యార్థే అవ్యయం. తస్య భవనం ఉత్పత్తిస్థాన మద్భుతం భూ సత్తాయాం.
అత్ అని యాశ్చర్యార్థకమైన యవ్యయము. ఆయాశ్చర్యమునకు ఉత్పత్తిస్థానము.
౨. ఆ సమంతా చ్చరితు మాస్వాదితుం యోగ్యం ఆశ్చర్యం. చర గతిభక్షణయోః.
ఆస్వాదించుటకు యోగ్యమైనది. ౩. చిత్రయతీతి చిత్రం చిత్రచిత్రకరణే.
ఆశ్చర్యమును జేయునది. ఈ ౪ అద్భుతరసముపేళ్లు.

అథ భైరవమ్.

19

దారుణం భీషణం భీష్మం హోరం భీమం భయానకమ్,

భయంకరం ప్రతిభయమ్ -

భీరోస్సంత్రాసకృద్భైరవం. జో భీ భయే. భీరులకు వెఱపుఁబుట్టించునది.
బిభేత్సస్మాదధీర ఇతివా భైరవం. అధీరుఁడు దీనిచేత వెఱపుఁజెందును. ౧. దారయతి
చిత్తమితి దారుణం. దృఢా విదారణే. చిత్తమును భేదించునది. ౨. బిభేత్సస్మాదితి
భీషణం. భీష్మం. భీమం. భయానకం చ. అధీరుఁడు దీనిచేత వెఱపుఁజెందును
గనుక భీషణము, భీష్మము, భీమము, భయానకము. ౩, ౪, ౫, ౬. ఘురతీతిఘోరం
ఘుర భీమార్థశబ్దయోః. వెఱపించునది. ౭. భయంకరోతీతి భయంకరం.
దుక్కుఁకోకరణే. భయమును గలుగఁజేయునది. ౮. భయం ప్రతిభయం ప్రతిభయం.
భయముతోఁ గూడినది. ఈ ౯ భయానక రసముపేళ్లు.

రౌద్రం తూగ్రమ్ -

రుద్రో దేవతాస్య రౌద్రం. రుద్రుఁడే అధిదేవతగాఁ గలిగినది. ౧. ఉగ్రత్వా
దుగ్రం. ఉగ్రమైనది. ఈ ౨ రౌద్రరసము పేళ్లు.

అమీత్రిషు.

20

చతుర్దశ -

అద్భుతాద్యుగ్రాంతా శ్చతుర్దశ శబ్దాః రసహేతుమద్వస్తువాచిత్యే త్రిలింగాః.
అద్భుతాది శబ్దములు. ౧౪. రసహేతు వస్తువాచకంబులగునప్పుడు త్రిలింగములు.

దర త్రాసా భీతి ర్భీ స్సాధ్వసం భయమ్,

రసానుక్వా భావానాహ-దరేతి దీర్ఘతే ౨ స్మాదితి దరః. దృఢయే. ౧. త్రసనం త్రాసః. త్రసీ ఉద్వేగే. ౨. భీతిః. ఇ. సీ. భీః. భయం చ. ఇ. భీభయే. భీతి సాహచర్యాత్ భీశబ్దః స్త్రీలింగః. సాధూనస్య తీతి సాధ్వసం. అను క్షేపణే. సాధువులను బాధించునది. ఈ ౬ వెఱపు పేళ్లు.

వికారో మానసో భావః -

క్రోధ హర్షాదికృత మనోవికారో భావ ఇత్యుచ్యతే. క్రోధహర్షాది కృతమైన మనోవికారము భావ మనంబడును. భావయతి కరోతి రసాఖావః. భావ సత్తాయాం. రసములను బుట్టించునది. స్వకారణా దృవతీతిభావః తన కారణమువలన నగునట్టిది. భావయతి బోధయతి కవేరభిప్రాయమితి భావః. కవి యభిప్రాయము నెఱింగించునది. స చత్రివిధః. స్థాయీ వ్యభిచారి సాత్త్వికశ్చేతి. తత్ర స్థాయీ రతిహాసాది రూపభేదేన అష్టవిధః. వ్యభిచారి తు నిర్వేదగ్లాని శం కాదిరూపేణ త్రయస్త్రిం శద్విధః. సాత్త్వికః స్తంభప్రళయాదిరూపేణాష్టవిధః. ఆభావము స్థాయీ, వ్యభిచారి, సాత్త్వికము అని మూడు విధములు. అందుస్థాయీ భావము రతిహాసాది భేదముచేత ౮ విధములు గలది. వ్యభిచారిభావము నిర్వేదాది భేదముచేత ౩౩ విధములు గలది. సాత్త్వికము స్తంభ ప్రళయాదిభేదముచేత ౮ ప్రకారములు గలది. ఈ ౧ మనోవికారము పేరు.

అనుభావో భావబోధకః.

21

అను పశ్చాదర్థం భావయతి ప్రకాశయతీత్యనుభావః. అర్థము నెఱింగించునది. ౧. భావస్య బోధకః భావబోధకః. బుధ అవగమనే. భావము నెఱింగించునది. రత్యాదిభావము నెఱింగించు ముఖవికాస రోమాంచాదుల పేరు.

గర్వో ౨ భూమానో ౨ హంకారో -

గర్వత్యనేనేతి గర్వః. ఖర్వ గర్వ దర్వే. దీనిచేత గర్వింతురు. ౧. ఆత్మాన ముత్కృష్టం మానయతీత్యభిమానః. మను అవబోధనే తన్ను ఉత్కృష్టఘ్నింగాఁ దలచించునది. ౨. అహమితి బుద్ధిం కరోతీత్యహంకారః. డుకృజ్ కరణే. నేను ఉత్కృష్టఘ్నం నను బుద్ధిని జేయునది. ఈ ౩ అహంకారము పేళ్లు.

మానశ్చిత్త సమున్నతిః.

ఆత్మానం మానయతీతి మానః. మాన పూజాయాం. తన్నుఁ బూజించుకొనఁ జేయునది. ౧. చిత్తస్య సమున్నతిః చిత్తసమున్నతిః. చిత్తముయొక్క ఔన్నత్యము. “శ్లో. గర్వో నామ కులైశ్వర్యరూప విద్యాబలాదిభిః, ఇష్టార్థ విషయ ప్రాప్తేర్నీ చగోచర” ఇత్యాచార్యః. పరత ఉత్పర్జేణ చేతన ఉన్నతిర్మానః. యథా — శూరో ౨ స్త్రి, అర్థవానస్మీతి. ప్రణతి యోగ్యేషు ఉన్నతికథనం వా మానః. ఇతి గర్వమానయోర్భేదః. నే నుత్కృష్టుండ నను చిత్తైన్నత్యముపేరు.

అనాదరః పరిభవః పరీభావ స్తిరస్త్రియా.

22

రీడా ౨ వమాన నా ౨ వజ్ఞా ౨ వహేళన మసూర్షణమ్,

ఆదరస్సత్కారః స న భవతీత్యనాదరః. ఆదర మనఁగా సత్కారము; అది గానిది అనాదరము. ౧. పరిభూయతే పరిభవః, పరీభావశ్చ భూసత్తాయాం. పరిభవించుట పరిభవము, పరీభావమును. ౨, ౩. తిరస్కరణం తిరస్త్రియా. దు కృజ్ కరణే. తిరస్కరించుట. ౪. రిహతి హిసస్తీతి రీడా. రిహ కత్తనయుద్ధనిందా హింసాదానేషు. పీడించునది. ౫. మాననం పూజా తద్విరోధినీ అవమాననా. మాననమనఁగా పూజ; దానికి విరుద్ధమైనది. ౬. అవజ్ఞాయతే అనయేత్యవజ్ఞా. జ్ఞా అవబోధనే. దీనిచేత నీచముగాఁ దలఁపఁబడును. ౭. అవహేడ యతీత్యవహేళనం. హేద్ధ అనాదరే. కడయోరభేదః. అనాదరించుట అవహేళనము. ౮. అసూర్షణ మనాదరః. సూర్ష ఆదరే. అనాదరము అసూర్షణము. అసుక్షణం, అసూక్షణం, ఇతి చ పాఠః. ఈ ౯ తిరస్కారము పేళ్లు.

మన్దాక్షం ప్రీ త్రపా వ్రీడా లజ్ఞా -

మన్ద మక్షం వాగ్యత్ర మన్దాక్షం. తిన్ననిమాటలుగలది. ౧. జిహ్రేతీతి ప్రీ. ఈ. సీ. ప్రీ లజ్ఞాయాం. సిగ్గుపడుట ప్రీ. ౨. త్రపతే త్రపా. త్రపూష్ లజ్ఞాయాం. లజ్జించుట త్రప. ౩. వ్రీడయతీతి వ్రీడా. వ్రీడచోదనే లజ్ఞాయాం. చ. ప్రేరేపించునది. వ్రీడశబ్దః పుల్లింగో ౨ వ్యస్తి. తథాచ — “వ్రీడాదివాఖ్యాశగతైర్విలల్యే” ఇతి మాఘకావ్యే, తృతీయసర్గే. ౪. లజ్జనం లజ్ఞా. ఓ లజీ ఓ లజ్జీవ్రీదే. లజ్జించుట లజ్జ. ౫. సిగ్గుపేళ్లు.

సా ౨ పత్రపా ౨ న్యతః.

23

నికృష్టా త్రపా అపత్రపా. చెడ్డసిగ్గు అపత్రప. ౧. పరులుచెంత నున్నందునఁ గలిగిన సిగ్గు పేరు.

క్షాన్తి సీతిక్షా -

క్షమా క్షాంతిః. ఇ. సీ. క్షమూష్ సహనే. క్షమించుట క్షాంతి ౧. తితిక్షతే తితిక్షా. తిజ నిశాతనే. ఓర్పుట తితిక్ష. ఈ ౨ ఓర్పుపేళ్లు.

అభిధ్యా తు పరస్వవిషయే స్పృహః,

అపహరణే గ్రహణే ధ్యాన మభిధ్యా. ద్వైచింతాయాం -అపహరించవలెనను చింత. అభిధ్య. ఈ ౧ పరధన విషయమైన యభిలాషకు పేరు.

అక్షాన్తిరీర్ష్యా -

న క్షాంతిః అక్షాంతిః. ఇ-సీ. క్షాంతి ఓర్పు; అదిగానిది అక్షాంతి. ౧. ఈర్ష్యతీతి ఈర్ష్యా. ఈర్ష్య ఈర్ష్యాయాం. ఓర్వలేకుండుట ఈర్ష్య. ఈ ౨ పరుల సంపదను సహించలేకుండుట పేళ్లు.

అసూయా తు దోషారోపా గుణేష్వపి.

24

గుణేషు సత్స్వపి పరేషు దోషారోపః అసూయా. మంచిగుణములు గలిగియున్నను చెడుగుణముల నారోపించుట అసూయ యనంబడును. అస్యతీత్య సూయా. అసు క్షేపణే. మంచియున్నను పరునియందు దుర్గుణముల నారోపించుట పేరు.

వైరం విరోధో విద్వేషా -

వీరస్య కర్మ వైరం. వీరునియొక్క వ్యాపారము. ౧. విశేషేణ రోధః. విరోధః. రుధిర్ అవరణే. ఓర్పును విశేషముగా నడ్డగించునది. ౨. విశేషో ద్వేషః విద్వేషః ద్విష అప్రీతౌ. అధికమైన ద్వేషము విద్వేషము. ఈ ౩ వైరము పేళ్లు.

మన్యు శోకౌ తు శుక్ స్త్రియామ్,

మన్యతే అనేనేతి మన్యుః. ఉ. పు. మనజ్ఞానే. దీనిచేత నెఱుంగఁబడును. విరుద్ధలక్షణచేత నేమియు నెఱుంగఁబడని యర్థము. ౧. శోచనం శోకః. శుక్ చ. చ-సీ. చ. చ-సీ శుచ శోకే. శోచించుట శోకము శుక్ ఈ ౩ శోకము పేళ్లు.

పశ్చాత్తాపా ౨ నుతాపశ్చ విప్రతీసార ఇత్యపి.

25

పశ్చాత్తాపయతీతి పశ్చాత్తాపః అనుతాపశ్చ తప సంతాపే. అజ్ఞానముచేత ముందొకపనిక జేసి వెనుక నొచ్చుకొనుట పశ్చాత్తాపము, అనుతాపమును. ౧, ౨. విరుద్ధం ప్రతిసరణం విప్రతీసారః. సృగతౌ - విరుద్ధమునుగూర్చి ప్రవర్తించుట. ఈ ౩ పశ్చాత్తాపముపేళ్లు.

కోప క్రోధామర్షరోష ప్రతిఘా రు ట్కుఢా స్రియా,

కోపనం కోపః కుప క్రోధే. కోపించుట. ౧ క్రోధేనం క్రోధః. క్రుధ క్రోధే-క్రోధించుట క్రోధము. ౨. న మర్షణమమర్షః. మృష సహనే. ఓర్వకుండుట అమర్షము. ౩. లుప్యతే అనేనేతి రోషః రుష హింసాయాం-దీనిచేత హింసింపఁ బడును. ౪. ప్రతిహంతీతి ప్రతిఘః హనహింసాగత్యోః. సత్కర్మను జెఱుచునది. ౫. రుప్యత ఇతి రుట్. ష-సీ. రుష రోష రోషించుట. ౬. క్రోధః. క్రుధ్. ధ. సీ. క్రుధరోషే, క్రోధించుట. ఈ ౭ కోపము పేళ్లు.

శుచౌ తు చరితే శీలమ్ -

శీలతీతి శీలం. శీల సమాధౌ. లెస్సగా నడచుట శీలము. ౧.

ఉన్మాద శ్చిత్తవిభ్రమః.

26

ఉన్మాద్యతే అనేనేత్సున్మాదః. మదీ హర్షగ్నేపనయోః. దీనిచేత మదించును. ౧. చిత్తస్య విభ్రమః చిత్తవిభ్రమః. చిత్తముయొక్క భ్రాంతి. ఈ ౨ భూతావేశాదులచేతఁ గలిగిన చిత్తచాంచల్యము పేళ్లు.

ప్రేమా నా ప్రియతా షార్దం ప్రేమ స్నేహః -

ప్రియస్య భావః ప్రేమా. న. పు. ప్రియతా చ.ప్రియము యొక్క భావము ప్రేమ ప్రియత. ౨ హృదయే భవం హర్దం. హృదయ మందుఁ బుట్టినది. ౩. ప్రీణనం ప్రేమ. న. న. ప్రీజ్ తర్పణే. సంతోషింపఁజేయుట. ౪. స్నిహ్యత ఇతి స్నేహః. ప్లిహప్రీతౌ. ప్రీతి. ఈ ౪ స్నేహము పేళ్లు.

అథ దోహదమ్,

ఇచ్ఛా కాఙ్క్షా స్పృహ హాత్యద్వాఙ్మో లిప్సా మనోరథః.

27

కామో ౨ భిలాషస్తర్షణ -

దోహః పూర్తిః. దుహ ప్రపూరణే - తం దదాతీతి దోహదం దు దాజ్ దానే. దోహ మనఁగాఁ బూర్తి ; దాని నిచ్చునది. ౧. ఏష

ణమిచ్చా. ఇషు ఇచ్చాయాం. ఇచ్చయించుట ఇచ్చ ౨. కాంక్షణం కాంక్షా. కాంక్షికాంక్షాయాం. కాంక్షించుట కాంక్ష ౩. స్పృహణం స్పృహో. స్పృహ ఇచ్చాయాం. ఇచ్చయించుట స్పృహ. ౪. ఈహన మిహో. ఊహ చేష్టాయాం. మనోవ్యాపారము ఈహ. ౫. తర్షణం తృప్. ష. సీ. తృప్షపిపాసాయాం. ఇచ్చయించుట. తృప్షధాతోః పిపాసార్థత్వేపి అత్ర ఇచ్చాసామాన్యే వర్తతే. తృప్షధాతువు దప్పిగోరుట యను నర్థముగలదైనను ఇచ్చట నిచ్చాసామాన్యమందు వర్తించుచున్నది. ౬. వాంఛనం వాంఛా. వాఛి ఇచ్చాయాం. కోరుట వాంఛ. ౭. లబ్ధమిచ్చా లిప్సా. దు లభష్ ప్రాప్తా. ఒకయర్థమును పొంద నిచ్చయించుట. ౮. భ్రామకత్వేన మనసో రథఇవ స్థితత్వాన్మనోరథః. భ్రమింపఁజేయుటవలన మనస్సునకు రథమువంటిది. మన ఏవ రథో యస్యస మనోరథః-మనస్సే రథముగాఁ గలిగినది. ౯. కమనం కామః. కముకాంతౌ. కోరుట కామము. ౧౦. అభిలషణ మభిలాషః. లష కాంతౌ. కోరుట అభిలాషము. ౧౧. తర్షణం తర్షః తృప్ష పిపాసాయాం. ఇచ్చయించుట తర్షము. ఈ ౧౨ కోరికపేళ్లు.

స మహా లాలసా ధ్వయోః,

స ఏవ అధికశ్చేత్ లాలసా. అధికమైన యాకోరికయే లాలస మనంబడును. లస్యతే లాలసా. పు. లస శ్లేషణ క్రీడనయోః మనస్సు యొక్క కూడుటయైనను క్రీడయైనను లాలసము.

ఉపాధి ర్నా ధర్మచింతా -

ఉప సమీప ఆధీయతే ధర్మో ఽస్య ఉపాధిః. ఇ. పు. దు. ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. దీని సమీపమునందు ధర్మము చేయఁబడును. ౧. ధర్మస్మచింతా ధర్మచింతా. ధర్మమును చింతించుట ధర్మచింత. ౨ ధర్మచింత పేళ్లు.

పుం స్యాధి ర్నానసీ వ్యధా.

28

ఆధీయతే దైన్యమనే నేత్యాదిః. ఇ. పు. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః - దీనిచేత దైన్యము సంపాదించఁబడును. ఈ ౧ మనస్సంబంధమైన వ్యధపేరు.

నస్యో చ్చింతాస్త్వతి రాధ్యానమ్-

నాట్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చిన్త్యతే చిన్తా. చితి స్మృత్యాం. చింతించుట చింత. ౧. స్మరణం స్మృతిః. స్మృత్యానై. స్మరించుట స్మృతి. ౨. ఆధ్యాయతే ఆధ్యానం. ధ్యేచింతాయాం. చింతించుట ఆధ్యానము. ఈ ౩ చింతించుట పేళ్లు.

ఉత్కణ్ఠోత్కలికే సమే,

ఉత్కంఠ్యతే ఉత్కంఠా, కరీ శోకే-ఉద్గతమైన శోకము ఉత్కంఠ ౧. ఉత్కల్పతే ఉత్కలికా. కల సంఖ్యానే ఉద్గతమైన సంఖ్య గలిగినది. ౨. ఇష్టవస్తుప్రాప్తియందలి కాలవిశంబము నోర్వజాలక తహతహపడుటపేరు.

ఉత్సాహో వ్యవసాయ స్వాస్త్ -

ఉద్గతం సహనం ఉత్సాహః షహ మర్షణే ప్రయాసము నోర్చుట. ౧. వ్యవసీయత ఇతి వ్యవసాయః. షో ౨ న్తకర్మణి-విశేషముగా నిశ్చయించుట వ్యవసాయము. పా. అభ్యవసాయః. ౨. మహాకార్యవిషయమైన యుద్యోగముపేళ్లు.

స వీర్య మతిశ క్తిభాక్.

29

వీరే సాధు వీర్యం - వీరునియం దుండునది. ౧. మిక్కిలి దృఢమైన యా యుత్సాహము పేరు.

కపటో ౨ స్త్రీ వ్యాజ ద మ్లాపధయ శ్లథ్న కైతవే,

కుస్మృతి ల్నికృతి శ్శార్వమ్ -

కం బ్రహ్మాణమపి పటతీతి కపటః. అ. పు. పట గతౌ - బ్రహ్మను గూడ పొందునది. కే శిరసి పటపదాచ్ఛాదకః కపటః. శిరస్సునఁ బటమువలెఁ గప్పియుండునది. ౧. వ్యజ్యతే అనేనేతి వ్యాజః. అజ గతి క్షేపణయోః. దీనిచేత ప్రేరేపింపఁబడును. ౨. దభోన్తి హినస్తీతి దంభః దమ్భు దమ్భునే. వీడించునది. ౩. ఉప సమీపే ధీయత ఇత్యుపధిః. ఇ. పు. దు ధార్జ్ ధారణపోషణయోః. సమీపవస్తువు నందుంచఁబడునది. ౪. ఛాద్యతే స్వరూపమనేనేతి ఛద్య. న. న. ఛద అపవారణే. దీనిచేత స్వరూపము గప్పఁబడును. ౫. కితవస్యకర్మ కైతవం. కితవుఁడనఁగా ధూర్తుఁడు; వాని వ్యాపారము కైతవము. ౬. కుత్సితా స్మృతిర్గతిః కుస్మృతిః. ఇ. సీ. స్మ గతౌ. కుత్సితమైన నడత. ౭. నికృష్టం కృణాతి హీనస్తీతి నికృతిః. ఇ. సీ. కృజ్ హింసాయాం - నీచముగా హిం

సింఘనది. ౮. శరస్వభావః శార్వం. శరునియొక్క భావము. ౯. కపటము పేళ్లు.

ప్రమాదో ౨ నవధానతా.

30

శక్తుండైయుండియు చేయఁదగిన కార్యము చేయకుండుట ప్రమాదము. ప్రకృష్టో మదః ప్రమాదః. మదీ హర్షగ్నేపనయోః. ప్రకృష్టమైన మదము ప్రమాదము. ౧. అనవధానస్య భావః అనవధానతా. అవధానము లేనివానియొక్క భావము అనవధానత. ఈ ౨ ప్రమాదముపేళ్లు.

కౌతూహలం కౌతుకం చ కుతుకం చ కుతూహలమ్.

కుత్సితం పాపం తూలయతీతి కౌతూహలం. కుతూహలం చ. తూల నిష్కోషణే - కుత్సితమైన పాపమును బయలుపఱచునది. ౧, ౪. కుత్సితం తోజయతి హిసస్తీతి కుతుకం. కుతుకమేవ కౌతుకం. తుజహింసాయాం - కుత్సితమును జెఱుచునది కుతుకము. కుతుకమే కౌతుకము. ఈ ౩ అపూర్వవస్తువును గోరుటపేళ్లు.

స్త్రీణాం విలాస బిభ్బోక విభ్రమా లలితం తథా.

31

హేలాలీలే త్యమ్ హావాః క్రియాః శృంగార భావజాః.

స్త్రీణాం శృంగారభావరతి జనితాః విలాసాదిక్రియాః భావా ఇత్సుచ్ఛన్తే. స్త్రీలయొక్క శృంగారభావమైన రతివలనఁ బుట్టిన విలాసాది క్రియలు భావము లనఁబడును. భూయంతే రాగిణో ౨త్ర భావాః. భూ సత్తాయాం. దీనియందు కాముకు లగుదురు. పా హూయంతే రాగిణోత్ర హావా ఇతి వా.పాఠః. హు దానాదనయోః - దీనిచేత కాముకులు స్వవశముగాఁ జేయఁబడుదురు. ౧. విశేషేణ లసనం విలాసః. లసశ్లేషణ క్రీడనయోః ప్రియునియొక్క దర్శనము చేతనైన కటాక్ష భ్రూవికారాదులు విలాసము. ౧. వివోః గతివిశేషస్య ఓకః స్థానం బిబ్బోకః. వబయోరభేదః. విపూర్వకోవా గతిగంధన యోరితి ధాతుః. విపు అనఁగా గతి విశేషము; అదిగలది. సాపరాధుఁడైన ప్రియునికథ వినునపుడు ఇంచుకంత యనాదరము బిబ్బోకము. ౧. విశేషేణ భ్రమః. విభ్రమః. భ్రము. అనవస్థానే. విశేషమైన చలనము విభ్రమము. త్వరచేత భూషణ విపర్యయము విభ్రమము. ౧. లలతీతి లలితం. లల విలాసే సుకుమారాంగ విన్యాసరూపమై యొప్పునది. ౧. హేలనం హేలా హిల భావ

నాట్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కరణే. సంభోగమందలి యభిప్రాయము హేల. ౧. లీలనం లీలా. లీజ్ శ్లేషణే. సంశ్లేషము లీల. ౧. ఇతిశబ్దస్య ఆద్యర్థకత్వా ద్విచ్ఛిత్తి కిలికించిత కుట్టమితాదయో గృహ్యన్తే - తి శబ్దము ఆద్యర్థకముగావున విచ్ఛిత్తి కిలికించిత కుట్టమితాదులును గ్రహింపఁబడుచున్నవి.

ద్రవకేశ పరీహాసాః క్రీడావీలా చ నర్మ చ.

32

ద్రవతి చిత్తమనేన ద్రవః. ద్రుగతౌ. దీనిచేత మనస్సు కఠింగును. ౧. కిలం త్యనేనేతి కేళిః - ఇ. పు. కిల క్రీడాయాం. దీనిచేత గ్రీడింతురు. ౨. పరితః హసంత్యత్రేతి పరీహాసః హసే హసనే. దీనియందు నవ్వుదురు. ౩. క్రీడనం క్రీడా. క్రీడ్య విహారే. విహరించుట. ౪. లయనం లీలా. లీజ్ శ్లేషణే. సంశ్లేషణము లీల. ౫. నృణాతి రత్యతిశయం ప్రాపయతీతి నర్మ. న. న. నృనయే. రత్యతిశయమును బొందించునది. ఈ ౬ స్త్రీ పురుషులు పరస్పరము చేసికొనునట్టి పరిహాసము పేళ్లు.

వ్యాజీ ౨ పదేశో లక్ష్యం చ -

పరద్రోహమే ఫలముగాఁ గలది కపటము. తన ప్రయోజనమునకై యొకటి నుద్దేశించి మఱియొకటి సేయుట వ్యాజము. వ్యజ్యతే క్షిప్యతే అనేనేతి వ్యాజః. అజ గతిక్షేపణయోః. దీనిచేత అరిష్టము పోఁగొట్టఁబడును. ౧. అపదిశంతే అత ద్రూపణేత్యపదేశః. దిశ అతిసర్జనే. ఉద్దేశించిన పదార్థము దీనిచేత విడువఁబడును. ౨. లక్ష్యతే అనేనేతి లక్ష్యం. పా. లక్షం. లక్షదర్శనాంకనయోః. దీనిచేత ప్రయోజనము కానఁబడును. ఈ ౩ వ్యాజము పేళ్లు.

క్రీడా భేలా చ కుర్దనమ్,

క్రీడనం క్రీడా. క్రీడ్య విహారే. క్రీడించుట క్రీడ. ౧. భేలనం భేలా. విహరించుట. ౨. కుర్దః కుర్దనం. కుర్ద ఖుర్ద గుర్ద గుద క్రీడాయామేవ. క్రీడించుట కుర్దనము. ఈ ౩ కందుకాది క్రీడ పేళ్లు.

ఘర్షో నిదాఘ స్వేద స్వాత్ -

జిఘ ర్తితి ఘర్మః. ఘృ క్షరణదీప్తోః కాఱునది. ౧. నితరాం దహతీతి నిదాఘః. దహ భస్మీకరణే. మిక్కిలి పీడించునది. ౨. స్విద్యతే అనే నాజ్ఞమితి స్వేదః. దీనిచే నొడలు చెమర్చును. ఈ ౩ చెమట పేళ్లు.

ప్రళయో నష్టచేష్టతా.

33

ప్రలీయంతే క్రియా అత్రేతి ప్రళయః - దీనియందు క్రియలు లీనమౌను.

ఈ ౧ హర్షాదులవలన దేహచేష్టలు మాలియుండుట పేరు.

అవహితాకారగుప్తిః -

అనురాగాది జనతమోహాత్ చక్షురాది వికార ఆకారః. తస్య లజ్జా భయాదినా గోపన మవహితేత్యుచ్యతే - అనురాగాదులవలన బుట్టిన గగ్గురుపాటు మొదలైన యవయవ వికారము ఆకారము. దానిని లజ్జా భయాదులచేత గప్పుట అవహిత యనంబడును. అవహితే గోప్యతే ఆకారః అనయే త్యవహితా. ఓ హక్ త్యాగే. దీనిచేత నాకారము గోపనము చేయఁబడును. పా. అవహితం అని కొందఱు. ఈ ౨ ఆ కారగోపనము పేళ్లు.

సమా సంవేగ సంభ్రమౌ,

సం విజ్యతే అనేనేతి సంవేగః. ఓ విజీ భయచలనయోః. దీనిచే జలింపఁ బడును గనుక నైనను, వెఱవఁబడును గనుక నైనను సంవేగము. ౧. సం భ్రమ్యతే అనేనేతి సంభ్రమః. భ్రము చలనే. దీనిచే జలనము గలుగును. ఈ ౨ హర్షాదుల వలననైన పనులయందలి త్వరపేళ్లు. పరసైన్య దర్శనాదులవలన బుట్టిన తారతమ్య విచారము పేళ్లని కొందఱు.

స్యా దాచ్ఛరితకం హాస స్సోత్పాసః -

ఉత్పాస్యతే ఉత్తిప్యతే అనే నేత్యుత్పాసః. తేన సహ వర్తత ఇతి సోత్పాసః, ఆచ్ఛరితక మిత్యుచ్యతే. ఉత్పాసమనఁగా నెత్తిపొడుచుట; దానితోఁ గూడిన నవ్వు ఆచ్ఛరితక మనంబడును. ఆ సమంతాచ్ఛరతీత్యాచ్ఛరితకం. ఛర చ్చేదనే. అంతటఁ గోయునది. ఈ ౧ ఇతరులకు రోపము గలిగించు నవ్వుపేరు.

స మనాక్ స్మితమ్.

34

సః హాసః మనాక్ ఈషచ్ఛేత్ స్మిత మిత్యుచ్యతే. ఆ నవ్వు అల్పమైనచో స్మిత మనంబడును. స్మీయతే స్మితం. ప్లిజ్ ఈషద్ధసనే. ఇంచుకంత నవ్వుట స్మితము. కపోల వికాసమాత్రము గలది స్మితము. (పాశ్రుశరీరం కంపం అతిహాసితం - బాష్పశరీరకంపములతోఁ గూడినది అతిహాసిత మనంబడును.) చిఱునగవుపేరు.

మధ్యమః స్యా ద్విహాసితమ్ -

స్మితాతిహాసిత యోర్మధ్యమః విహాసితం. చిఱునవ్వునకును పెద్ద నవ్వునకును మధ్యమైన నవ్వు విహాసిత మనంబడును. విశేషేణ హాసనం విహాసితం. హాసే హాసనే. విశేషముగా నవ్వుట విహాసితము.

రోమాశ్చో రోమహర్షణమ్,

రోమ్ణామంచనం రోమాంచః. అంచు గతి పూజనయోః. రోమములు గగ్గురుపొడచుట రోమాంచము. ౧. రోమాణి హృష్యంత్యనేన రోమహర్షణం. హృష తుష్టౌ. దీనిచేత రోమములు ప్రకాశించును. ఈ ౨ గగ్గురుపొడచుట పేళ్లు.

క్రన్ధితం రుదితం క్రుష్టమ్ -

క్రన్ధనం క్రన్ధితం. క్రది ఆహ్వానే రోదనే చ. రోదించుట. ౧. రోదనం రుదితం. రుదిర్ అశ్రువిమోచనే. దుఃఖముచేత కన్నీరు జాఱవిడుచుట. ౨. క్రోశనం క్రుష్టం. క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ. ఏడ్చుట క్రుష్టము. ఈ ౩ రోదనము పేళ్లు.

జృష్టసుత్రిషు జృష్టణమ్.

35

జృంభంతే అనేనేతి జృంభః. అ. త్రి. జృంభణం చ. జభ జృభిగాత్ర వినామే. దీనిచేత దేహము సంకోచ వికాసాదులఁ బొందును. ఈ ౨ ఆవులింత పేళ్లు.

విప్రలమ్భో విసంవాదో -

విప్రలంభనం విప్రలంభః. దులభష్ ప్రాప్తౌ. విపరీతముగా నర్థమును బొందుట విప్రలంభము. ౧. విసంవదనం విసంవాదః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. విపరీతముగాఁ బలుకుట. ఈ ౨ విపరీతముగాఁ బలుకుట పేళ్లు.

రిఙ్గణం స్థలనం సమే,

రింఖో రింఖణం. రింఖగతౌ. పా. రింగణం. జాఱుట రింఖణము, రింగణమును. ౧. స్థలితం స్థలనం. స్థల సంచలనే. చలించుట స్థలనము. ఈ ౨ జాఱుటకుఁ గాని స్వధర్మమును వదలుటకుఁగాని పేళ్లు.

స్యాన్నిద్రా శయనం స్వాప స్వప్న స్సంవేశ ఇత్యపి.

36

నియతం ద్రాన్తి ఇంద్రియాణ్యత్రేతి నిద్రా. ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. దీనియందు నింద్రియములు నియతముగా నుపరతములౌను. ౧. శేతే శయనం. శీర్ష స్వప్నే. నిద్రించుట శయనము. ౨. స్వపితం స్వాపః ;

స్వప్నశ్చ. జీష్వప్ శయే. శయనించుట స్వాపము, స్వప్నంబును. ౩, ౪. సంవిశం తీంద్రియాణ్యత్రేతి సంవేశః. విశప్రవేశనే. ఇంద్రియములు దీనియందు ప్రవేశించును. ఈ ౫ నిద్ర పేళ్లు.

తన్మీల -

అత్యంత మింద్రియాణి ద్రాంత్యత్రేతి తంద్రి. ఈ. సీ. ద్రాకుత్సాయాం గతౌ. దీనియందు ఇంద్రియములు మిక్కిలి యుపరతములౌను. ౧. ప్రమీలం తీంద్రియాణ్యత్రేతి ప్రమీలా. మీల నిమీలనే. ఇంద్రియములు దీనియందు మిక్కిలి మూయఁబడును. ఈ ౨ కునికిపాటు (అత్యంత శ్రమాదులచే నన్నియవయవములు స్వాధీనము తప్పియుండుట) పేళ్లు.

భ్రుకుటి ర్భ్రుకుటి ర్భ్రుకుటిః స్త్రియామ్.

భువోః కుటిః కుటిలతా భ్రుకుటిః, భ్రుకుటిః, భ్రూకుటిశ్చ. కుటకౌటిల్యే. కనుబొమ్మల కుటిలత్వము భ్రుకుటి, భ్రుకుటి, భ్రూకుటియు. ఈ ౩ బొమ్ముడిపేళ్లు.

అదృష్టి స్వాదసామ్యే ౨ క్లి -

రోషాదసామ్యా దృష్టిరదృష్టిః రోషముచేత క్రూరమైన దృష్టి. విరుద్ధా దృష్టిరదృష్టిః - విరుద్ధమైన దృష్టి అదృష్టి. ఈ ౧ రోషముచేత క్రూరమైన చూపుపేరు.

సంసిద్ధి ప్రకృతీ సమే.

37

స్వరూపం చ స్వభావశ్చ నిసర్గశ్చ -

సమ్యక్ సిద్ధిః సంసిద్ధిః ఇ.సీ. షిధు గత్యాం. పదార్థమును లెస్సగా పొందునది. ౧. ప్రకృష్టం కరోతీతి ప్రకృతిః. ఇ. సీ. దు కృజ్ కరణే. పదార్థమును ప్రకృష్టముగాఁ జేయునది. ౨. సమే. అనెడు విశేషణముచేత సంసిద్ధి ప్రకృతిశబ్దములు స్త్రీలింగములు. స్వస్య రూపం స్వరూపం-తనయొక్క రూపము స్వరూపము. ౩. స్వస్య భావః. స్వభావః తనయొక్క భావము స్వభావము. ౪. నిసృజ్యతే అనేనేతి నిసర్గః. సృజ విసర్గే. పదార్థము దీనిచేత మిక్కిలి సృజింపఁబడును. ఈ ౫ స్వభావము పేళ్లు.

అథ వేపథుః,

కమ్యః -

వేపనం వేపథుః. టు వేపు కంపనే. కంపించుట వేపథువు. ౧. కంపనం కంపః. కపి కజ్జిచ్చులనే. చలించుట కంపము. ఈ ౨ వణకకుపేళ్లు.

అథ క్షణ ఉద్ధరోష మహ ఉద్ధవ ఉత్సవః.

38

క్షణుతే హి నస్తి దుఃఖమితి క్షణః. క్షణు హింసాయాం. దుఃఖమును చెఱుచునది. ౧. ఉద్ధర్షయం త్యనేనేత్యుద్ధర్షః. హృష అలీకే. దీనిచేత సంతోషింతురు. ౨. మహ్యతే జనైరితి మహాః. అ. పు. మహాపూజాయాం. జనులచేతక బూజింపక బడును. ౩. ఉత్ ధునోతి దుఃఖమిత్తుద్ధవః. ధూర్జ్ కంపనే. దుఃఖమును పోక గొట్టునది. ౪. ఉత్సాతే సుఖమితి ఉత్సవః. ఘాజ్ ప్రాణిగర్భ విమోచనే. సుఖమును బుట్టించునది. సువతిప్రేరయతి జనానితివా ఉత్సవః. ఘా ప్రేరణే. జనులను ప్రేరేపించునది. ఈ ౫ ఉత్సవము పేళ్లు.

పాతాళ వర్గము

అధోభువన పాతాళ బలిసద్మ రసాతలమ్,

నాగలోకః -

అధః స్థితం భువన మధోభువనం - క్రిందనుండు లోకము. ౧. పతం త్యస్మిన్ పాపాత్పాతాళం. పత్ ఇగతౌ. పాపమువలన దీనియందుక బడుదురు. ౨. బలేరసురస్య సద్మ నివాసః బలిసద్మ. న. న. బలిచక్రవర్తికి నివాసము. ౩. రసాయాః భూమేః తల మధోభాగః రసాతలం-భూమి యొక్క అధోభాగము. ౪. నాగానాం సర్పాణాం లోకః నాగలోకః - సర్పములయొక్క లోకము. ఈ ౫ పాతాళలోకనామములు.

అథ కుహరం సుషిరం వివరం బలమ్.

1

చిద్రం నిర్వ్యథనం రోకం రన్తం శ్వభ్రం వపా సుషిః,

కుం భూమిం హరతీతి కుహరం. హృజ్ హరణే. భూమిని హరించునది. కుత్సితం కృత్వా హరతీతి కుహరం-పదార్థమును కుత్సితముగాక జేసి హరించునది. కుహతి విస్మాపయతి తమసా వా కుహరం. కుహ విస్మాపనే. తమస్సుచేత విస్మయమును జేయునది. ౧. సుష్మ సృతి గతిమితి సుషిరం. షో ౨ న్తకర్మణి. మిక్కిలి గతిని జెఱుచునది. ౨. విగతః వరః వారణమస్య వివరం. వృజ్ వరణే. అడ్డములేనిది. ౩. బిల్యతే భిద్యత ఇతి బిలం. బిల భేదనే.

భేదింపఁబడునది. ౪. చిద్యత ఇతి చిద్రం. చిదిర్ ద్వైధీకరణే. భేదింపఁబడునది. ౫. నిశ్చయేన వ్యథనం భయమత్ర నిర్వ్యథనం. వ్యథ భయచలనయోః. దీనియందు నిశ్చయముగా భయము గలదు. ౬. లోచతే ప్రకాశత ఇతి రోకం. రుచ దీప్తో. ప్రకాశించునది. రోచతే అనేన వస్త్యాది కమితి రోకం-దీనిచేత వస్త్యాదులు ప్రకాశించును. ౭. రణతి వాయునేతి రంద్రం. రణ శబ్దే. వాయువుచేత మ్రోయునది. ౮. శోభనమథ మాకాశ మస్మిన్నితి శ్వభ్రం. బయలు దీనియందు లెస్సగాఁ గలదు. ౯. ఉప్యతే క్షిప్యతే తృణాదికమత్రేతి వపా. టు వపి బీజసంతానే. తృణాదులు దీనియందు పెట్టఁబడును. ౧౦. సుప్య స్యతి ప్రమాదపతితానితి సుషిః. ఇ. సీ. షో ౨ న్తకర్మణి. ప్రమాదమువలనఁ బడినవారిని హింసించునది. ౧౧. వసాసాహ చర్యాత్సుషి శబ్దః స్త్రీలింగః-వసాశబ్ద సాహచర్యముచేత సుషి శబ్దము స్త్రీలింగము. ఈ ౧౧ రంద్రము పేళ్లు.

గర్వావటా భువి శ్వభై -

గిరతి సర్పాదికమితి గర్తః. గ్రౌ నిగరణే. సర్పాదులను తనయం దణఁ గించునది. ౧. అవతి సర్పాదిక మిత్యవటః. అవ రక్షణే. సర్పాదులను రక్షించునది. ఈ ౨ భూమియందుండు బొక్క పేళ్లు.

సరస్వే సుషిరం త్రిషు

2

సుషిరశబ్దో రంద్రవద్వస్తు వాచకత్వే త్రిలింగః - సుషిరశబ్దము రంద్రముతోఁ గూడిన వస్తువును జెప్పునపుడు మూడులింగములయందును వర్తించును.

అన్తకారో ౨ స్త్రియాం ధ్వాన్తం తమిన్తం తిమిరం తమః,

అంధం హతదృష్టిశక్తికం లోకం కరోతీత్యంధకారః. అ. ప్న. దుకృజ్ కరణే. లోకులను అంధులుఁగాఁ జేయునది. ౧. ధ్వనంత్యత్ర మార్గ మపస్యంత ఇతి ధ్వాన్తం. ధ్వన శబ్దే. మార్గమును గాననివారలై దీనియందు మొఱపెట్టుదురు. ౨. తమయతి లోకం తమః. స. న. తమ ఏవ తమిన్తం. తము గ్లానౌ. లోకమును గ్లానిఁ బొందించునది. ౩, ౪. తిమ్యత్యనుష్టత్వాత్తిమిరం. తిమస్తిమ ఆర్ధీభావే. ఉష్ణము లేక ఆర్ధమైయుండునది. తిమ్యంతే కాముకహృదయాన్యనేనేతివా తిమిరం-దీనిచేత కాముక హృదయము లార్ద్రముగాఁ జేయఁబడును. ఈ ౫ చీకటిపేళ్లు.

ధ్యాన్తే గాథే ౨ స్థతమసమ్ -

అంధం కరోతీత్యంధం. అంధం చ త త్తమశ్చ అంధతమసం. అ. న. లోకము నంధముగాఁ జేయునట్టి తమస్సు. ఈ ౧ గాఢాంధకారముపేరు.

క్షీణే ౨ వతమసమ్ -

అవహీనం తమః అవతమసం. అ. న. అల్పమైన తమస్సు. ఈ ౧ క్షీణమైన చీకటిపేరు.

తమః.

3

విష్వ క్సంతమసమ్ -

విష్వక్సర్పతః వ్యాప్తం తమః సంతమసం. అ. న. అంతట వ్యాప్తమయిన తమస్సు సంతమసము. సంతత మవిచ్ఛిన్నంతమః సంతమసం. అవిచ్ఛిన్నమయితన తమస్సు సంతమసము. ఈ ౧ అంతట వ్యాపించిన చీకటిపేరు.

భోగి వర్గము

నాగాః కాద్రవేయాః -

1

నాగకాద్రవేయశబ్దో మానుషాకారేషు ఫణాలాంగూలాది యుక్తేషు దేవయోనిషు భోగిషు వర్తేతే. నాగకాద్ర వేయశబ్దములు పడిగలు తోకలు గలిగి, మనుష్యరూపులును దేవయోనులునునైన పాములపేళ్లు. నగే పర్వతే చందనతరౌ వా భవాః నాగాః. అ. పు. పర్వతమునందుఁ గాని చందనవృక్షమునందుఁ గాని పుట్టినవి. పద్మాంశాంగంతీతి వా నాగాః. అగి గతౌ. పాదములచేత సంచరింపనివి. ౧. కద్రావ్యః అపత్న్యాని కాద్రవేయాః. అ. పు. ఈ ౨ కద్రువు కొడుకుల పేళ్లు.

తదీశ్వరః,

2

శేషో ౨ నస్తో -

శేతే హరిరస్మిన్నితి శేషః. శీజ్ స్వప్నే. హరి యితనిమీద శయనించును. కల్పాంతే ౨ పి శిష్యత ఇతివా శేషః - కల్పాంతమునందును మిగిలియుండువాఁడు. ౧. న విద్యతే అంతో నాశో యస్య సః అనంతః - నాశము లేనివాఁడు. ఈ ౨ నాగులకు రాజైన ఆదిశేషుని పేళ్లు.

వాసుకిస్తు సర్పరాజః -

3

వసు రత్నం కే శిరసి యస్య సః వసుకః, తస్యాపత్యం వాసుకిః.

ఇ. పు. వసు వనంగా రత్నము, అది శిరస్సున గలవాడు వసుకుడు, వాని కొడుకు వాసుకి. వసతి పాతాళ ఇతి వాసుకిః. వస నివాసే. పాతాళ మందుండువాడు. ౧. సర్పాణాం రాజా సర్పరాజః - సర్పములకు తేండు. ఈ ౨ వాసుకి పేళ్లు.

అథ గోనసే.

4

తిలిప్ప స్సాస్త్ -

గోరివ నాసా యస్య సః గోనసః - గోవు నాసికవంటి నాసిక గలది. ౧. తిలతి చరతీతి తిలిప్పః. తిల గతౌ. చరించునది. ఈ ౨ కొండచిలువ పేళ్లు.

అజగరేశయు ర్వాహస ఇ త్యుభౌ -

అజం ఛాగం గిరతీత్యజగరః. గృ నిగరణే. మేంకను మ్రింగునది. న జాగరీత్య జగరః. జాగృ నిద్రాక్షయే. ఎప్పుడును మేలుకొననిది. అజః నిత్యః గరః అస్య వా అజగరః - నిత్యమైన విషము గలిగినది. ౧. శేతే అత్యర్థం శయుః. ఉ. పు. శీజ్ స్వప్నే. మిక్కిలి నిద్రించునది. ౨. వాతీతి వాయుః, తేన మసతీతి వాహసః. హసేహసనే. వా యనంగా వాయువు. దానిచేత సంతోషించునది. వాహం గమనం సృతీతి వాహసః. షో ౨ స్తకర్మణి. గమనమును జెలుచునది. ఈ ౩ పెనుబాము పేళ్లు.

అలగర్దో జలవ్యాళః -

అలంగిరతి భేకా నిత్యలగర్దః. గృ నిగరణే. మిక్కిలి కప్పలను మ్రింగునది. పా. అరగర్దః. అరః శీఘ్రగః గర్దః కాంక్షావాః. గృధ్రు అభాకాంక్షాయాం. అరశ్చాసౌ గర్దశ్చే త్యరగర్దః. అరమనంగా శీఘ్రముగా బోవునది; గర్దమనగా కాంక్షించునది; కనుక అరగర్దము. రలయోరభేదాత్. పా. అఖివద్గర్దతీత్యఖిగర్దః. గర్దశబ్దే. కర్మటకమువలె నఱచునది. పా. నిర్విషతయా న జగ దర్థయతీతి అజగర్దః. అర్థ పీడనే. విషములేని దౌటచే జగత్తును బీడింపనది. ౧. జలే వ్యాళః జలవ్యాళః - ఉదకమందుండెడి సర్పము. ఈ ౨ నీరు కట్టుపాము పేళ్లు.

సమౌ రాజిల డుణ్ణభౌ.

5

రాజిః రేఖా అస్మిన్నస్తీతి లాజిలః - రేఖలు గలిగినది. ౧. దుండతీతి దుండుభిః. దుడి మజ్జనే. అణగియుండునది. ఈ ౨ ఇరుదల శిఖండి పేళ్లు.

మాలుధానో మాతులాహః -

మాలుభిర్దీయతే పోష్యత ఇతి మాలుధానః. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. మాలు లనంగా నీచులు; వారిచేఁ బోషింపఁబడునది. ౧. మాతులానామ ఓషధిః తస్యాం స్థితః అహిః మాతులాహిః - మాతుల యనేడి యోషధియందుండు సర్పము. ఈ ౨ ఉమ్మెత్తలో నుండెడి ముఱ్ఱులఁబాము పేళ్లు.

నిర్ముక్తో ముక్త కఙ్కశ్చకః.

కంచుకేన ముక్తః నిర్ముక్తః. ముచ్ గమోక్షణే. కుబుసముచే విడువఁబడినది. ౧. ముక్తః కంచుకో ౨ నేన ముక్త కఙ్కశ్చకః - విడువఁబడిన కుబుసము గలది. ఈ ౨ అప్పుడు కుబుసము విడిచిన పాము పేళ్లు.

సర్పః పృథాకు ర్భుజగో భుజంగో ౨ హి ర్భుజంగమః.

6

ఆశీవిషో విషధర శ్చక్రీ వ్యాక స్రీసృపః.

కుణ్డలీ గూఢపా చ్చక్షుత్సవాః కాకోదరః ఫణీ.

7

దర్శికరో దీర్ఘపృష్ఠో దన్తశూకో బలేశయః.

ఉరగః పన్నగో భోగీ జిహ్వాగః పవనాశనః.

8

(లేలిహానౌ ద్వీరసనో వ్యాకః కుమ్భీనసో హరిః.)

సర్పతీతి సర్పః. సృప్ గగతౌ. చరించునది. ౧. పర్దతీతి పృథాకుః. ఉ. పు. పర్ద కుత్సితేశబ్దే. కుత్సితముగాఁ బలుకునది. ౨. భుజం కుటిలం గచ్ఛతీతి భుజగః; భుజంగః; భుజంగమశ్చ. గమ్ గగతౌ. కుటిలముగాఁ బోవునది గనుక భుజగము, భుజంగము, భుజంగమము, ౩, ౪. ౫. అంహతీత్యహిః. అహి గతౌ. చరించునది. ౬. ఆశిషి దంష్ట్రాయాం విషమస్యా స్తీ త్యాశీవిషః-ఆశీస్సు అనంగా కోఱ, అందు విషము గలది. ఆశీశబ్ద ఈకారంతో ౨ ప్యస్తి. “ఆశీమివ కలామిందో” రితి రాజశేఖరః. ౭. విషస్య ధరః విషధరః - విషమును ధరించునది. ౮. శిరసి చక్రయోగాచ్చక్రీ. న. పు. శిరస్సునందు చక్రము గలిగినది. చక్రం మండలాకారతా అస్యాస్తీతివా చక్రీ - మండలాకారమై యుండునది. ౯. దష్టుం వ్యదతీతి వ్యాడః. శడయోభేదాత్. వ్యాకః. అడ ఉద్యమనే. కఱువ నుద్యమించునది ౧౦. కుటిలం సర్పతీతి సరీసృపః. సృప్ గగతౌ. కుటిలముగాఁ బోవునది. ౧౧. కుండలాకారం వపురస్యేతి కుండలీ. న. పు. కుండలాకారమైన శరీరముగలది. ౧౨. గూఢాః పాదాః యస్య సః

గూఢపాత్. ద. పు. కానరాని పాదములు గలది. ౧౩. చక్షుర్భ్యాం శృణోతీతి చక్షుశ్రవణాః. స. పు. శ్రు శ్రవణే. కన్నులవలన వినునది. చక్షుషీ శ్రవణే యస్యేతి, వా-కన్నులే చెవులుగాఁ గలిగినది. ౧౪. కాళషత్ అకం కుటిలగతికం ఉదరమస్యేతి కాకోదరః - ఇంచుకంత కుటిలగతియైన కడుపు గలది. కాకస్యేవ ఉదరమస్యేతి వాకాకోదరః-కాకిపొట్టవంటి పొట్టగలది. ౧౫. ఫణా అస్యాస్తీతి ఫణీ. న. పు. పడిగగలిగినది. ౧౬. దర్వాకారత్వాత్ఫణా దర్వీ, పైవ ప్రహరణాదౌ కరో ౨ స్యేతి దర్వీకరః - తెడ్డువంటి ఆకారముగలిగినది గనుక పడిగదర్వి యనంబడును. ఆ పడిగ హస్తముగాఁ గలిగినది. ౧౭. దీర్ఘం పృష్ఠం అస్యేతి దీర్ఘపృష్ఠః-దీర్ఘమైన వీచుగలిగినది. ౧౮. కుత్సితం దశతీతి దందశూకః. దంశదశనే. కుత్సితముగాఁ గఱచునది. ౧౯. బిలే శేత ఇతి బిలేశయః. శీజ్ స్వప్నే. బిలమునందు నిద్రించునది. ౨౦. ఉరసా గచ్ఛతీత్యురగః గమ్ గృగతౌ. ఉరస్సుచేత సంచరించునది. ౨౧. పద్భ్యాం న గచ్ఛతీతి పన్నగః- పాదములచేతఁ బోవనిది. పన్నం పతితం యథాతథా గచ్ఛతీతి పన్నగః- పడినట్టుగాఁ బోవునది. ౨౨. భోగస్సర్పశరీరం దతస్యాస్తీతి భోగీ. న. పు. భోగమనఁగా సర్పశరీరము; అది గలిగినది. ౨౩. జిహ్వాం వక్రం గచ్ఛతీతి జిహ్వగః గమ్ గృగతౌ. వక్రముగాఁ బోవునది. ౨౪. పవనః అశనంయస్య సః పవనాశనః - వాయువు ఆహారముగాఁ గలిగినది. ఈ ౨౫ సామాన్యముగా సర్పము పేళ్లు.

త్రిష్వాహేయం విసాస్యాది -

అహౌ భవం ఆహేయం. త్రి. అహియందుఁ బుట్టినది. ఈ ౧ పాముయొక్క విషము, అస్థి, చర్మము మొదలైనవాని పేళ్లు.

స్ఫటాయాం తు ఫణా ద్వయోః,

స్ఫుటతీతి స్ఫటా. పా. స్ఫుటా. స్ఫుటిర్ విశరణే. విస్తీర్ణమైనది. ౧. ఫణత్యనయా ఫణా. పు. ఫణ గతౌ. సర్పము దీనిచేఁ బోవును. ఈ ౨ పడిగపేళ్లు.

సమౌ కఞ్శుక నిర్జౌకౌ -

కంచతే బధ్యతే అనేనేతి కంచుకః. కచి దీప్తి బంధనయోః. దీనిచేత సర్పశరీరము బంధింపఁబడును. ౧. నిర్ముచ్యత ఇతి నిర్జౌకః. ముచ్ గృ

భోగివర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మోక్షణే. విడువఁబడినది. ఈ ౨ పాముకుబుసము పేళ్లు.

క్షేత్రస్థు గరళం విషమ్.

9

క్షేత్రతే మోహయతీతి క్షేత్రః. ఇతి క్షిప్తా స్నేహనమోహనయోః. మోహమును బొందించునది. ౧. గిరతి జీవం గరళం. గృహ నిగరణే. ప్రాణమును మ్రింగునది. ౨. దేహం వేవేష్టితి విషం. విష్ ఇవ్యాప్తౌ. దేహమును వ్యాపించునది. ౩. పుంసి క్షీణే చేత్స్మనీదీ పూర్వేణ విషశబ్దే నాన్వయాత్ విషశబ్దః పుల్లింగే ౨ పీతి కేచిత్ - పుంసి యనెడు శబ్దమునకు విషశబ్దముతో నన్వయమగుటచేత ఆ శబ్దమునకు పుంలింగముం గలదని కొందఱు. ఈ ౩ సామాన్యముగా విషనామములు.

పుంసి క్షీ బే చ కాకోల కాలకూట హలాహలాః,

సౌరాష్ట్రిక శ్శాక్తికేయో బ్రహ్మపుత్ర ప్రదీపనః

10

దారదో వత్సనాభశ్చ విషభేదా అమీ నవ,

కాకవత్సప్రవర్ణత్వాత్కాకోలః. కాకివలె నల్లనై యుండునది. కా ఈషత్ కోలతి సంస్త్వాయతీతి కాకోలః. కుల సంస్త్వానే. ఇంచుక కూడి వ్యాపించునది. ౧. కాలస్య వర్ణస్య కూటః కాలకూటః - కృష్ణవర్ణమునకు స్థానము. కాలం యమమపి కూటయతి కాలకూటః. కూటపరిదాహే. యమునిఁగూడ పీడించునది. తిర్యగ్రేఖ బుద్బుదాకార ఘనబిందువ్యాప్త పృథు మాలినామకాసురరక్తజన్య విషనామ - ఇదం అహిచ్ఛత్రమలయ కోంకణ శృంగిభేర పురాదిపూత్పద్యతే - అద్దగీఱలుగలిగి నీటిబుగ్గలవంటి పెద్ద బొట్లచేత వ్యాపించఁబడినదై దేవాసురయుద్ధమందు పృథుమాలియను నసురుని నెత్తురువలనఁ బుట్టినది. ఇది అహిచ్ఛత్రము మలయము మొదలైన దేశములయందుఁ బుట్టును. ౧. హలతి జఠరం విలిఖతి నలి ఖతి చ హలహలాః. హల విలేఖనే. కడుపులో నొకపర్యాయము చీల్చుచున్నట్టును, ఒకపర్యాయము లేనట్టు నుండునది. తాళపత్ర సంస్థాన నీలగోస్తనాకృతిగుచ్ఛ వృక్షదాహక విషనామ. ఇదం హిమవత్పర్వత కిష్కింధా కోంకణదేశ దక్షిణసింధ్వాదిషు భవతి-తాటాకువంటి యాకృతి గలిగి నల్లనై గోస్తనాకృతియైన గుత్తులు గలిగి సమీపమందుండెడు వృక్షముల దహించునది; ఇది హిమవత్పర్వత కిష్కింధాదుల యందుఁ బుట్టును. ౧. సురాష్ట్ర దేశేభవః సౌరాష్ట్రికః- సౌరాష్ట్ర దేశమునఁ బుట్టు

నది. ౧. శుక్ల దేశభవః శౌక్తి కేయః-శుక్ల దేశమందుం బుట్టినది. ౧. బ్రహ్మణః పుత్రః బ్రహ్మపుత్రః-బ్రహ్మవలనం బుట్టినది. ఏష కపిలవర్ణో మల యాద్రిభవః-ఇది కపిలవర్ణమై మలయాద్రియందుం బుట్టినది. ౧. ప్రదీప యతీతి ప్రదీపనః. దీపీ దీప్తౌ. మిక్కిలి దీప్తముగాఁ జేయునది. ఏషరక్తవర్ణో ౨ంజనాద్రిభవః. ఇది ఎఱ్ఱవన్నె గలదై అంజనాద్రియందుం బుట్టునది. ౧. దరదదేశభవః దారదః-దరదమను దేశమునం బుట్టినది. దరదే నాగవిశేషభవః దారదః-దరదమను పామునందుం బుట్టినది. ౧. వత్సస్యేవ నాభిరస్య వత్సనాభః - వత్సముయొక్క నాభివలె నుండునది. సింధువారసమపత్ర వృక్ష విశేషభవః తత్సంబంధి వాయుర్జ్వర ప్రదః- వావిలాకువంటి ఆకులు గలిగిన వృక్షమందుం బుట్టునది. దీనియందుం బుట్టిన వాయువుయొక్క స్ఫుర్తము చేత జ్వరము పుట్టును. స్థావర విషభేదముల పేళ్లు.

విషవైద్యో జాఙ్గలికో -

విషవిద్యాం వేత్తీతి విషవైద్యః-విషమును దిండు విద్యను దెలిసినవాఁడు. ౧. జాంగలం విషవిద్యాం వేత్తీతి జాంగలికః. పా. జాంగులికః. జాంగల మనగా విషమును దిండు మంత్రము; దాని నెఱింగినవాఁడు. ౨. విషము దిండునట్టి వైద్యుని పేళ్లు.

వ్యాళగ్రా హ్యహితుణ్ణికః.

11

వ్యాళం గృహ్లాతీతి వ్యాళగ్రాహీ. న. పు. పా. వ్యాళగ్రాహః-గ్రహ ఉపాదానే. పామును బట్టువాఁడు. ౧. అహి తుణ్ణేన జీవతీత్యహి తుణ్ణికః-సర్పముఖముచేత బ్రతుకువాఁడు. ఈ ౨ పాములం బట్టువాని పేళ్లు.

నరక వర్గము

స్వా న్నారకస్త్వ నరకో నిరయో దుర్గతిః స్త్రియామ్,

సృణాతి ప్రాపయతి పాపినస్త్వసమీపమితి నరకః. నరక ఏవ నారకః-న్య నయనే. పాపిష్టును తన సమీపమును బొందించునది గనుక నరకము; నరకమే నారకము. నరాః కాయంత్యస్మిన్నితి వా నరకః; సఏవ నారకః. కైశబ్దే-నరులు దీనియందు మొఱపెట్టుదురు. ౧, ౨. అయః శుభావహో విధిః-సనిర్గతః. అస్మాదితి నిరయః అయమనంగా శుభావహ విధి. అది దీనివలన నిర్గతమౌను. ౩. దుష్టాగతిః దుర్గతి. ఇ. సీ. దుష్టమైన గతి. ఈ ౪ నరకముపేళ్లు.

౨ తద్ధేదాస్తప నావీచి మహారౌరవ రౌరవాః.

1

సజ్ఞాతః కాలసూత్రం చేత్యాద్యాః -

పాపినః తాపయతీతి తపనః. తప సంతాపే. పాపులను దపింపజేయునది.

౧. తరంగస్వల్ప యోర్వీచి రితిరుద్రః. నాస్తి సుఖస్యస్వల్పో ౨ ప్యత్ర అవీచిః. ఇ. పు. వీచి యనంగా స్వల్పము. సుఖముయొక్క లేశమైన దీనియందులేదు గనుక అవీచి. అవంత్యస్మాదితివా అవీచిః. అవ రక్షణే. దీనివలన తమ్ము రక్షించుకొందురు. అవీచిశబ్దః తపనాది సాహచర్యా త్పుంసి; స్త్రియామప్యస్తి. తథా చామరమాలాయాం — ‘విశేషాస్స్వరవీచిః స్త్రీ’తి. అవీచి శబ్దము తపనాది శబ్ద సాహచర్యమువలనఁ బుంలింగమందును, అమరమాలయనెడు నిఘంటువునందు స్త్రీలింగముగాఁ జెప్పుటవలన స్త్రీలింగమందును వర్తించును. ౧. మహా రౌరవః రవః అత్రేతి మహారౌరవః; రౌరవశ్చ - మిక్కిలి భయంకరమైన ధ్వని గలిగినది. ౧. సంహన్యన్తే ౨ త్రేతి సంఘాతః. హన హింసాగత్యోః. దీనియందు మిక్కిలి హింసింపఁబడుదురు. ౧. పా. సంప్రాయంతే పాపినో ౨ త్ర సంహారః. హృజ్జ్ హరణే. పాపులు దీనియందు సంహరింపఁబడుదురు. ౧. కాలాన్యయోమయాని సూత్రాణ్యస్మిన్నితి కాలసూత్రం - ఇనుముతీగలు దీనియందుఁ గలవు. ౧. ఆద్య శబ్దేన తమిస్రాంధతమిస్రాదయో గృహ్యంతే. ఆద్యశబ్దముచేత తమిస్రాంధ తమిస్రాశాల్మలీ తప్తవాలుకాదులు గ్రహింపఁబడుచున్నవి. ఈ ౨ నరకభేదముల పేళ్లు.

సత్త్వాస్తు నారకాః,

ప్రేతాః -

నరకే భవాః నారకాః. అ. పు. నరకమున నుండువారు. ౧. ప్రకర్షేణ నరక మిత్రాః ప్రేతాః. ఇణ్గతౌ - ప్రకృష్టముగా నరకమును బొందినవారు. క్షుత్తిపాసాదిభిః భృశం ప్రాప్తా వాప్రేతాః. ఆప్ గ్రాప్తాప్తా క్షుత్తిపాసాదులచేత మిక్కిలి పొందఁబడినవారు. ఈ ౨ నరకమునందుండు జంతువుల పేళ్లు.

వైతరణీ సిన్ధుః -

విగతం తరణమత్ర వైతరణీ. తృ ప్లవనతరణయోః. దీనియందు దాఁటుట లేదు. వితరణేన గోదానాదినా తీర్యత ఇతి వైతరణిః - గోదానా

దులచే దాఁటఁబడునది. విరుద్ధం తరణం వితరణం, తదస్యామస్తీతి వైతరణీ-కష్టమైనదాఁటుటగలది. వితరణౌ అసూర్యే పాతాళీ భవా వైతరణీ. సూర్యుఁడు లేనిది గనుక వితరణీ పాతాళము; అందుఁ బుట్టినది వైతరణీ. ఈ ౧ నరకమందున్న నది పేరు.

స్వా దలక్షీ స్తు నిర్మతిః.

2

లక్షీర్ను భవతీత్యలక్ష్యః. ఈ. సీ. సంపత్తుగానిది అలక్ష్య. ౧. ఋతేస్యస్మార్గాన్నిప్రాంతా నిర్మతిః - సన్మార్గమువలనఁ బాసినది. ఈ ౨. నరకసంబంధమైన యభాగ్యము పేళ్లు.

విష్టి రాజాః -

వేవేష్టితి విష్టిః. ఇ. సీ. విష్ గ్రాహ్యై. వ్యాపించునది గనుక విష్టి. విశతి నరకమనాయా వా విష్టిః. విశ ప్రవేశనే. దీనిచేత జనము నరకమును ప్రవేశించును. ౧. ఆ సమంతా దుఃఖం జనయతీత్యాజాః. ఊ. సీ. జనీప్రాదుర్భావే. అంతట దుఃఖమును బుట్టించునది. ఆజుషతే నరక మనయేతివా ఆజాః. జుషీ ప్రీతిసేవనయోః. దీనిచేత నరకమును బొందుదురు. ఈ ౨ జీతమీయక కొలువు చేయించుకొనుట పేళ్లు. భద్రకరణముపేళ్లని కొందఱు. బలాత్కారముగా నరకమున ద్రొబ్బుట పేళ్లని కొందఱు.

కారణా తు యాతనా తీవ్రవేదనా,

కృణాతీతి కారణా. కృ హింసాయాం. బాధించునది. ౧. యాంతి నాశమనయేతి యాతనా. యాప్రాపణే. దీనిచేత నాశమును బొందుదురు. యాతయతీతి వా యాతనా. యతీ ప్రయత్నే. ఉపద్రవించుటకై ప్రయత్నము చేయించునది. ౨. తీవ్రాచ సా వేదనాచ తీవ్రవేదనా. తీవ్రమైన వేదన. ఈ ౩ అతివేదన పేళ్లు.

పీడా బాధా వ్యథా దుఃఖ మామనస్యం ప్రసూతిజమ్.

3

స్యా తష్టం కృచ్ఛా మాభీలం త్రి ష్యేషాం భేద్యగామి యత్.

పీడ్యంతే అనయేతి పీడా. పీడ అవగాహనే. దీనిచేత జనులు పీడింపఁ బడుదురు. ౧. బాధ్యంతే అనయేతి బాధా. బాధ్య విలోడనే. దీనిచేఁ గలియఁబెట్టఁబడుదురు. ౨. విధ్యంతే అనయేతి వ్యథా. వ్యథ భయచలనయో. దీనిచేఁ జనులు భయపడుదురు లేక చలింతురు గనుక

వ్యధ. ౩. దుష్టాని ఖాని ఇంద్రియాణ్యత్రేతి దుఃఖం - దీనియందు ఇంద్రియములు దుష్టములౌను. దుర్నిందితం ఖనతి వా దుఃఖం. ఖను అవదారణే. దుష్టముగా ఖేదపెట్టునది. ౪. మానసే సాధు మానస్యం. తన్నభవతీ త్యమానస్యం - మానసమునం దొప్పునది మానస్యము. అదిగానిది అమానస్యము. పా. అమనసోభావః ఆమనస్యమితివా - దుష్టమైన మనస్సుయొక్క భావము ఆమనస్యము. ౫. ప్రసూతౌజాతం ప్రసూతిజం. జనీ ప్రాదుర్భావే. ప్రసూతియందుఁ బుట్టినది. ౬. కవ్యతి హినస్తీతి కష్టం. కష హింసాయాం. హింసించునది. ౭. కృంతతీతి కృచ్ఛం. కృతీ చేదనే. చేదించునది. ౮. ఆసమంతాత్ భయంలాతీ త్యాభీలం. లాదానే. అంతట భయము నిచ్చునది. ౯. పీడాదిషు దుఃఖాదయః అభేదోపచారాత్ యదా విశేష్యనిఘ్నాః తదాత్రిషు లింగేషు వర్తంతే. యథా కష్టా సేవా. కష్టో భృత్యభావః. కష్టం వ్యాకరణం. ఇతి లింగభట్టాదయః. పీడాదిశబ్దేషు యద్యద్విశేష్యగామి తత్సర్వం త్రిషు లింగేషు వర్తత ఇతి టీకాస్వరస్సకారాదయః - పీడాది శబ్దములలో అభేదోపచారము వలన విశేష్యనిఘ్నము లగు దుఃఖాదిశబ్దములు లింగత్రయమందున వర్తించును. కష్టా సేవా ఇత్యాదు లుదాహరణములు. పీడాదులు ౬ మనఃపీడకును, కష్టాదులు ౩ శరీరపీడకును పేళ్లు. ఈ ౯ దుఃఖమునకే పేళ్లని కొందఱు.

వారి వర్గము

సముద్రో ౨ బ్లి రకూపారః పారావార స్సరిత్వతి,

ఉదన్వా నుదధి స్సిన్ధు స్సరస్వా సాగరో ౨ ర్ణవః.

1

రత్నాకరో జలనిధి ర్వాదఃపతి రపాంపతి,

సమ్యగునక్తి చంద్రోదయాదితి సముద్రః. ఉదీ క్లేదనే. చంద్రోదయమువలన మిక్కిలి క్లేదమును బొందునది. అనఁగా వృద్ధిఁ బొందునది. సమంతాన్ముదం రాతీతి వా సముద్రః. రా దానే. అంతట సంతోషము నిచ్చునది. ముద్రయా సహితస్సముద్రః - ఈశ్వరాజ్ఞతోఁ గూడుకొనియుండునది. ౧. అపః ధీయంతే అస్మిన్నిత్యభిః. ఇ. పు. దుధాఞ్ ధారణపోషణయోః. జలములు దీనియందు ధరింపఁబడును. ౨. మర్యా

దయా న కుం వృథివీం వృణాతీత్యకూపారః. పూ పాలన పూరణయోః -మర్యాదచేతను భూమిని నింపనిది. అకుత్సితం పారమస్య అకూపారః -కుత్సితముగాని దరిగలిగినది. అవిద్యమానా కుః పృథ్వీ పారే ౨ స్వేతి వా అకూపారః - దీని ఆవలి దరియందు భూమి లేదు. ౩. పారమావృణోతి పారావారః. వృజ్ఞ వరణే. దరిని గప్పునది. అనఁగా దరిలేని దనుట. పా. పార మపారమస్య పారాపారః. అపారమైన తీరము గలిగినది. “సతమాస్సత మాలతయా పారాపారాయ యస్సదా వోదావ” ఇతి హరిప్రబోధే సందిష్టయమకం. ౪. సరితాంపతిః సరిత్పతిః. ఇ. పు. నదులకుఁ బ్రభువు. ౫. ఉదక మస్మిన్నస్తీత్యదన్వా౯. త. పు. ఉదకము గలిగినది. ౬. ఉదకం ధీయతే అస్మిన్నీత్యదధిః ఇ. పు. దు ధాజ్ఞ ధారణ పోషయోః. ఉదకము దీనియందు ధరింపఁబడును. ౭. స్యందతే సింధుః. ఉ. పు. స్యందూ ప్రసవణే. ప్రవహించునది. ౮. సరో నీరే తటాకే చేతి రుద్రః. తద్యోగాత్సరస్వా౯ త. పు. సరస్సనఁగా నుదకము అది గలిగినది. ౯. సగరిపుత్రైః ఖాతస్సాగరః - సగరపుత్రులచేఁ ద్రవ్వఁబడినది. ౧౦. అర్జాంసి సంత్యస్మిన్నీత్యర్ణవః - జలములు గలిగినది. ౧౧. రత్నానామాకరః రత్నాకరః - రత్నములకెల్ల గనియైనది. ౧౨. జలాని నితరాం ధీయంతే ౨ స్మిన్నీతి జలనిధిః. ఇ. పు. దుధాజ్ఞ ధారణ పోషణయోః. జలములు దీనియందు మిక్కిలి ధరియింపఁబడును. ౧౩. యాదసాం జలజంతూనాంపతిః యాదఃపతిః. ఇ. పు. యాదస్సు లనఁగా జలజంతువులు. వానికి పతియైనది. ౧౪. అపాంజలానాంపతిః అపాంపతిః ఇ. పు. జలమునకు పతియైనది. ఈ ౧౫ సముద్రము పేళ్లు.

తస్య ప్రభేదాః క్షీరోదో లవణోద స్తథాపరే.

2

క్షీరోదలవణోద శబ్దములును, తథాపరే అన్నందున, దధ్యుద, ఘృతోద, ఇక్షూద, సురోద, స్వాదూద శబ్దములును ప్రత్యేకముగా సముద్రభేదములు. క్షీరమివ ఉదకం యస్యసః క్షీరోదః-పాలవంటినీళ్లు గలిగినది. ౧. లవణమివ ఉదకం యస్యసః లవణోదః-లవణమువంటి ఉదకము గలిగినది. ఈరీతిని దధ్యుదాది శబ్దములకు అర్థము తెలియఁదగినది.

అపః స్త్రీభూమ్ని వార్షాని సలిలం కమలం జలమ్,

పయః కీలాల మమృతం జీవనం భువనం వనమ్.

3

కబన్ధ ముదకం పాథః పుష్కరం సర్వతోముఖమ్,
అమ్బే ౨ ర్ణసాతీయ పానీయ నీర క్షీరామ్బు శంబరమ్.
(కృషీటం కాణ్డ మస్తీ స్యాజ్జీవనీయం కుశం విషమ్.)
మేఘపుష్పం ఘనరసం -

4

ఆప్పువం తీత్యాపః. ఆప్ గృవ్యాప్తా. వ్యాపించునవి. పకారాంత స్త్రీలింగ నిత్యబహువచనము. ౧. అపవారయతి నిమ్నోన్నతమితి, వాః. ర. స్న. వారి చ, ఇ-న. వృజ్ఞో వరణే. నిమ్నోన్నతములను గప్పునది. వార్ శబ్దో రేఫాంతః స్త్రీలింగః పూర్వసాహచర్యాత్ ; ఉత్తరసాహచర్యాత్ క్లీబే చ. ౨, ౩. సరతీతి సలిలం. సృ గతౌ; ఉత్తరసాహచర్యాత్ క్లీబే చ. ౨, ౩. సరతీతి సలిలం. సృ గతౌ. రలయోరభేదః. ప్రవహించునది. సరతీతి సలిలం. పుల గతౌ - పోవునది. ౪ కామ్యతే తృష్టారైరితి కమలం. కము కాంతౌ. దప్పిగొన్నవారిచేత గోరఁబడునది. ౫. జలతి జడీభవతీతి జలం. జల ఘనే - జడీభవించునది. ౬. పయత ఇతి పయః స - న. పయ గతౌ. ప్రవహించునది. పీయత ఇతి వా పయః. పా పానే. పానము చేయుఁ బడునది. ౭. కీలాః జ్వాలాః అలతి వారయతీతి కీలాలం. అల భూషణపర్యాప్తి శక్తివారణేషు. అగ్నిజ్వాలలను వారించునది. కీల్యతే బద్ధ్యత ఇతివా కీలాలం. కీల బంధనే. బంధింపఁబడునది. ౮. న మ్రియంతే అనేనేత్యమృతం. మృజ్ఞో ప్రాణత్వాగే. దీనిచేత మరణమును బొందరు. ౯. జీవంత్యనేనేతి జీవనం. జీవ ప్రాణధారణే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ౧౦. భవతి సర్వమనేనేతి భువనం. భూ సత్తాయాం. దీనివలన నన్నియుఁ గలుగును. ౧౧. వన్యతే యాచ్యత ఇతివనం. వను యాచనే. అడుగఁబడునది. వనీతివా వనం. వన సంభక్తౌ. లెస్సగాఁ గూడియుండునది. ౧౨. కం శరీరం బధ్నాతీతి కబంధం - శరీరమును నిలుపునది. పా. కమంధమితిపారే కం, అంధం ఇతి నామద్వయం. కామ్యత ఇతి కం. కము కాంతౌ. కోరఁబడునది. అనంత్యనే నేత్యంధం. అనప్రాణనే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ౧౩. ఉనక్తీతి ఉదకం. ఉందీక్తేదనే. ద్రవమైయుండునది. ౧౪. పీయతే పాథః. స-న. పా పానే. పానము చేయుఁబడునది. పాతి భూతానీతి పాథః. పా రక్షణే. భూతములను రక్షించునది. ౧౫. పోషయతీతి పుష్కరం. పుష పుష్పే. పోషించునది. ౧౬. సర్వతః ముఖాన్యన్య సర్వతోముఖం -

ప్రవహించునప్పుడు అంతట ముఖములు గలది. ౧౭. అమతి గచ్ఛతీత్యంభః. స-స. అమగత్యాదిషు. పోవునది. ౧౮. ఋణాతీత్యర్థః. స. న. ఋ గతౌ. పోవుచుండునది. ౧౯. తాయతే పాలయతీతి తోయం. తాయ్య సంతానపాలనయోః - రక్షించునది. ౨౦. పీయత ఇతి పానీయం పా పానే. పానము చేయఁబడునది. పాతు యోగ్యమితి వా పానీయం-పానము చేయఁదగినది. ౨౧. నిమ్నమీర్తే నీరం. ఈరగతౌ. పల్లమును బొందునది. నయతి సుఖమితి నీరం. నీళ్ ప్రాప్తే. సుఖమును బొందునది. ౨౨. క్షీయతే క్షీరం. క్షి నివాసగత్యోః. ప్రవహించునది. ౨౩. అంబతే అంబు. ఉ. న. అభిరబి లబి శబ్దే. ప్రవహించునప్పుడు ధ్వనియుక్తమై యుండునది. ౨౪. శంబయతీతి శంబరం. పా. సంబయతీతి సంబరం. షంబ సంవరణే; శంబ చ. ఆవరించునది. శంవృణోతీతి శంబరం. వృజ్ వరణే. సుఖముచేతఁ గప్పునది; వబయోరభేదః. ౨౫. మేఘానాం పుష్పం మేఘపుష్పం-మేఘములకు పుష్పము వంటిది. ౨౬. ఘనస్య రసం ఘనరసం. అ. ప్న. మేఘముయొక్క రసము. ఈశబ్దము పుంలింగంబును గలదు. 'పుంలింగస్వాద్ధ నరసస్సాంద్రనిర్ఘాసయోర' పీతి రుద్రః. ఈ ౨౭ ఉదకముపేళ్లు.

త్రిషు ద్వే ఆప్య మమ్యయమ్,

అపాం వికారః ఆప్యం; అమ్యయం చ. త్రి. జలముయొక్క వికారము ఆప్యము, అమ్యయంబును. ఈ ౨ జలవికారము పేళ్లు.

భక్ల స్తరక్ల ఊర్మిర్వాస్త్రీయాం వీచిః -

భజ్యతే స్వయమేవ భంగః. భజో ఆమర్దనే. తనంతట నశించునది. ౧. తరతీతి తరక్లః. త్రా ప్లవనతరణయోః. దరి చేరునది. ౨. ఋచ్చతి గచ్ఛతీత్యార్థిః. ఇ. ప్న. ఋ గతౌ. చరించునది. ఊర్మిశబ్దః పుంలింగే ౨ ప్యస్తి. తథా చ వామనభట్టః "పుంలింగస్త్రీలింగా మరీచిమణి యష్టి ముష్టయో వీచిః, కోటిరపి పాటలిరపి శాల్మలీ తరణీ శ్రేణ్యూర్మయ" ఇతి. ౩. వాతీతి వీచిః. ఇ. ప్న. వా గతిగంధనయోః. చరించునది. విస్మయం చినోతీతి వా వీచిః. చిజ్ చయనే. విస్మయమును జేయునది. వీచిశబ్దః. వా స్త్రీయామితి కేచిత్. ఈ ౪ కరుళ్ల పేళ్లు.

అథోర్మిషు.

మహా త్సూట్లోల కల్లోలౌ -

ఉత్ ఊర్ధ్వం లోడతీత్సూట్లోః. లోడ్త ఉన్మాదే. లడయోరభేదః. పైకి లేచునది. ౧. కలతే శబ్దాయతే కల్లోలః. కల అవ్యక్తే శబ్దే. అవ్యక్తముగా మ్రోయునది. కల్యతే జలమనేనేతి కల్లోలః. కల కిలక్షేపే. దీనిచేత జలము చల్లఁబడును. ఈ ౨ గొప్ప కరుణ పేళ్లు.

స్యా దావర్తో ౨ మ్మసాం భ్రమః

ఆవర్తతే చక్రవద్రాభ్యుత్థిత్యావర్తః. వృతు వర్తనే-చక్రమువలెఁ దిరుగునది. ఈ ౧ నీళ్ల సుడిపేరు.

ప్యవన్తి బిన్దుప్యవతాః పుమాంసో విప్రుషః స్త్రియః.

6

పర్షంతి సింఛంతీతి పృసంతి. త. న. బహువచనము. పృషు సేచనే. తడుపునవి. ౧. బిందంతీతి బిందవః. ఉ. పు. బ. బిది అవయవే. జలము యొక్క అవయవములు బిందువులు. ౨. పర్షంతి సింఛంతీతి పృషతాః. అ. పు. బ. తడుపునవి. విగతః ప్రుట్ దాహః ఆభ్య ఇతి విప్రుషః. ష. సీ. బ. ప్రషుష్టుదాహే. దీనివలన దాహము నివర్తించును. ౪. పృషదాదిశబ్దానాం బహువచన నిర్దేశః ప్రాయికః. 'పృషతో బిందురివృత' ఇత్య మరమాలాయా మేకవచన దర్శనాత్. ఈ ౫ ఉదకబిందువుల పేళ్లు.

చక్రాణి పుటబేధాః స్వ్యః -

చక్ర మనఁగా వాఁక. భూమిని ప్రక్కలించి నీళ్లారి వచ్చెడు బుగ్గపేళ్లని కొందఱు. చక్రాకార ఏషామస్తీతి చక్రాణి. అ. న. చక్రము వంటి యాకారము గలిగినవి. పా. వక్రత్వాద్వక్రాణి. వచ్చు కొటిల్వే. వక్రమయిన యాకారముగలవి. ౧. పుటం సంశ్లిష్టం భిందంతీతి పుటభేదాః. భిదిర్ విదారణే. లెస్సగా గట్టియై కూడియున్న స్థలమును భేదించునవి. ఈ ౨ నదీవక్రము పేళ్లు.

భ్రమాశ్చ జలనిర్గమాః,

భ్రమతి జలమేభిరితి భ్రమాః. భ్రము చలనే. జలము దీనిచేతఁబోవును. ౧. జలాని నిర్గచ్ఛంత్యేభ్య ఇతి జలనిర్దమాః - జలము వీని వలన బయలు దేరుచున్నది. ౨. కొందఱు చక్రాదిశబ్దములు ఈ ౪ ను జలమార్గము పేళ్లందురు. నీళ్లు పోవుటకుఁ గట్టిన తూము దోనె మొదలైనవాని పేళ్లు.

కూలం రోధన్త తీరం చ ప్రతీరం చ తటం త్రిపు.

7

కూలతీతి కూలం. కూల ఆవరణే-నదిని గప్పియుండునది. ౧. రుణద్ధి జలమితి రోధః. స. న. రుధిర్ ఆవరణే-జలమును నిలుపునది. ౨. తరంత్యనేతీ తీరం. త్యూప్లవనతరణయోః-దీనిచేఁ దరింతురు. తీరయతి సరిత్ర రణకర్మాత్రేతి వా తీరం. పార తీర కర్మసమాప్తౌ - దీనియందు నదీతరణ వ్యాపారము సమాప్తమౌను. 3. తీరమేవ ప్రతీరం-తీరమే ప్రతీరము. తీరశబ్దస్య ప్రేత్యుపసర్గ యోగః ఉపసర్గాంతర నివృత్తిజ్ఞాపకః - తీరశబ్దమునకు ప్ర అనెడు ఉపసర్గయోగము తక్కిన యుపసర్గముతో యోగము లేదని యెఱింగించుచున్నది. ౪. తటతీతి తటం. త్రి. తట ఉచ్చాయే-ఉన్నతమయినది. ఈ ౫ దరిపేళ్లు.

పారావారే పరార్వాచీ తీరే -

పరంచ అర్వాక్ష్ పరార్వాచీ, తే తీరే పారావారే ఇత్యుచ్చ్యేతే. పార అవారశబ్దములు వరుసగా, ఈవలిదరికిని ఆవలిదరికిని పేళ్లు. పార్వతే తరణకర్మాత్ర పారం-దీనియందు దాఁటెడు వ్యాపారము ముగియును. ౧. న విద్యతే వాః జల మత్ర అవారం - దీనియందు జలము లేదు. పా. అపారమిత్యపి పారముగానిది అపారము. ౧.

పాత్రం తదన్తరమ్.

పీయత ఇతి ప్రాతం. పా పానే-పానముచేయఁబడునది. ఈ ౧ ఆ రెండుదరుల నడుముపేరు.

ద్వీపాః ౨ స్త్రియా మన్తరీపం యదన్త ర్వానితటమ్.

8

వారిణో ౨ంతః వారిమధ్యే యత్తటం, తస్మిన్ ద్వీపాంతరీపశబ్దౌ వర్తే- ద్వీపాంతరీపశబ్దములు ౨ నీళ్లనడుమనున్న దిన్నెపేళ్లు. ద్వీధాగతాః ఆపః అస్మిన్నితి ద్వీపః. అ. ప్న. దీనియందు జలము రెండు భాగములుగా నిరుప్రక్కల ప్రవహించును. ౧. అపామంతః మధ్య మంతరీపం - జల మధ్యము అంతరీపము. అంతర్గతౌ ఆపః అస్మిన్ని తివా-దీనియందు జలము అంతర్గతమై యుండును. ఈ ౨ లంక పేళ్లు.

తోయోత్థితం త త్పులినమ్.

తోయే క్షీణే సతి ఉత్థితం దృశ్యం తత్ పులినమిత్యుచ్చ్యతే.

వారివర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నీళ్లు తీసినతర్వాత గనబడు దిన్నె పులి న మనంబడును. పులః మహత్త్వమస్యాస్తీతి పులి నం. పుల మహత్త్వే-అధిక్యము గలిగినది.

సై కతం సికతామయమ్.

సికతాః అస్య సంతీతి సైకతం; సికతామయంచ-సికతమనంగా ఇసుక; అది గలిగినది సైకతము, సికతామయమును. ఈ ౨ ఇసుకదిన్నె పేళ్లు.

నిషద్వరస్తు జమ్బాలః పఞ్కజే స్త్రీ శాదకర్దమా.

9

నిషీదంతి వరాహోదయో ౨ త్రేతి నిషద్వరః. షడ్ గ విశరణ గత్యవ సాదనేషు -వరాహాదులు దీనియందుండును. ౧. జమతి గ్రసతే గతిం వస్తువా జంబాలః. నము ఛము జము ఝము అదనే-గతినిగాని వస్తువునుగాని కబళించునది. ౨. పంచతే విస్తారమాపద్యత ఇతి పంకః అ. ప్న. పచి విస్తారే-విస్తారమును బొందునది. ౩. శీయతే పాదో ౨ త్ర శాదః. శడ్ గ శాత నే-పాదము దీనియందు కృశించును. ౪. కృణోతీతి కర్దమః. కృజ్ హింసాయాం-పీడించునది. కర్దతి కుత్సిత శబ్దం కరోతీతి వాకర్దమః. కర్దకుత్సితే శబ్దే-కుత్సిత శబ్దమును జేయునది. ఈ ౫ అడుసుపేళ్లు.

జలోచ్ఛాసాః పరీవాహాః -

ప్రవృద్ధం జలముచ్ఛసితియైస్తే జలోచ్ఛాసాః. అ. పు. అధికమయిన జలము వీనిచేత ఊటును. జలస్య ఉచ్ఛాసా ఇవ జలోచ్ఛాసాః. శ్వస ప్రాణనే-జలములకు నిట్టూర్పువంటివి. ౧. పరివహతి జలంయైస్తే పరీవాహాః. అ. పు. అధికమైన జలము. ఈమార్గములచేత ప్రవహించును. ఈ ౨ అలుంగులపేళ్లు.

కూపకాస్తు విదారకాః,

స్వల్పాః కూపాః కూపకాః. అ. పు. అల్పములైన నూతులు. ౧. విదార్యంతే విదారకాః. అ. పు. దృఢ విదారణే-త్రోవ్వబడునవి. ఈ ౨ చెలమలు పిల్లనూతులు మొదలైనవాని పేరు.

నావ్యం త్రిలింగం నౌతార్కే -

నావా తార్కం నావ్యం. అ. త్రి. ఓడచేత దాటండగినది. ఈ ౧ ఓడలచే దాటండగిన నద్వాయులపేరు.

స్త్రీయాం నౌ స్తరణి స్తరిః.

10

నయతీతి నౌః ఔ. సీ. జీర్ణ ప్రాపణే - పదార్థమును గట్టును

బొందించునది. సుదృఢ ఇతివా నౌః. ఋద ప్రేరణే-ప్రేరేరింపఁబడునది. ౧. తరంత్యనయా నదీమితి తరణిః. ఇ.సీ. తరిశ్చ. ఇ-సీ. పా. తరీ. ఈ-సీ. 'తరీషు తత్ర్యమఫల్గుభాండ' మితి మాఘః. దీనిచేత తరింతురు గనుక తరణి, తరియు ఈ ౩ ఓడలపేళ్లు.

ఉడుపంతు ప్లవః కోలః -

ఉడవః ఆపః తాభ్యః పాతీత్యుడుపం. పా రక్షణే. ఉడువు లనఁగా ఉడకములు; వానివలన రక్షించునది. ౧. ప్లవంత్యనేనేతి ప్లవః. ప్లవగతౌ - దీనిచేత దాఁటుదురు. ౨. కోలతి సంస్త్రియతి కోలః. కుల సంస్త్రినే-తెలుచుండునది. ఈ ౩ తెప్ప పేళ్లు.

స్రోతో ౨ మ్బుసరణం స్వతః,

స్వతః అంబుసరణం స్రోత ఇత్యుచ్చతే - తనంతట పాటుచున్న ప్రవాహము ప్రోతస్సనంబడును. స్వతః సరతీతి స్రోతః. స. న. సృగతౌ-తనంతటఁ బోవునది. ౧. తనంతటపాటుదాని పేరు.

ఆతర స్తరపణ్యం స్యాత్ -

ఆతరంత్యనేనేతి ఆతరః. తృప్లవనతరణయోః-దీనిచేత దాఁటుదురు. ౧. పణ్యం మూల్యం తరస్య తరణస్య పణ్యం తరపణ్యం-దాఁటుటకు మూల్యము తరపణ్యము. ఈ ౨ ఓడ నడుపువాని కిచ్చెడు కూలిపేళ్లు. కేవు.

ద్రోణీ కాష్ఠామ్బువాహినీ.

11

ద్రవత్యస్యాం జలమితి ద్రోణీ. ఈ.సీ. ద్రుగతౌ-దీనియందు జలము కాఱిపోవును. ౧. అంబు వహతీత్యంబువాహినీ; కాష్ఠకృతా అంబువాహినీ కాష్ఠాంబువాహినీ. ఈ. సీ. కాష్ఠముచేఁ జేయఁబడిన అంబువాహిని. ఈ ౨ దోనెపేళ్లు.

సాంయాత్రికః పోతవణిక్ -

సముదితానాం యాత్రా సంయాత్రా ద్వీపాంతరగమనం; సాప్రయోజనమస్య సాంయాత్రికః. సంయాత్ర యనఁగా ద్వీపాంతరగమనము; అది ప్రయోజనముగాఁ గలవాఁడు. ౧. పవతే వాతే ౨ నేనేతి పోతః యానం. తత్ర్యధానః వణి క్చోతవణిక్. జ. పు. పోతమనఁగా కలము; అది ప్రధానముగాఁ గల వర్తకుఁడు. ఈ ౨ ఓడబేరగాని పేళ్లు.

కర్ణధారస్తు నావికః,

‘కర్ణః శ్రోత్రమరిత్రం’ చేతి భట్టః. కర్ణమరిత్రం ధరతీతి కర్ణధారః. ధృ ధారణే-కర్ణమనఁగా నోడ నడిపెడు తెడ్డు; వానిని ధరించినవాఁడు. ౧. నావా తరతీతి నావికః-ఓడచేత దాఁటువాఁడు. ఈ ౨ ఓడనడిపెడివాని పేళ్లు.

నియామకాః పోతవాహః -

నియచ్చంతి పోతం నియామకాః. అ. పు. యమ ఉపరమే-కలమును నియమించువారు. ఈ ౧ ఓడ కంబముమీఁదనుండి కలము నడిపెడువాని పేళ్లు.

కూపకో గుణవృక్షకః.

12

కాయతీతి కూపకః. కైశబ్దే. పతాకముచేత నించుకంత ధ్వనిగలిగినది. ౧. గుణేన రజ్జ్వా బద్ధో వృక్షః. గుణవృక్షకః-త్రాడుచేతఁ గట్టబడిన వృక్షము గుణవృక్షకము. ౨. ఓడమీఁద టెక్కము గట్టెడి స్తంభముపేళ్లు.

నౌకాదణ్ణః క్షేపణిస్సాన్ -

నౌకాయాః ప్రేరణదండో నౌకాదండః - నావను త్రోయు కట్ట. ౧. క్షిప్యతే నౌ రనయేతి క్షేపణిః. ఇ. సీ. క్షిప్ప్రేరణే. దీనిచేత నోడ ప్రేరేపింపఁబడును. పా. క్షేపణీ. ఈ ౨ ఓడ నడపు గడ పేళ్లు.

అరిత్రం కేనిపాతకః.

ఋచ్చతి నౌర నేనేత్యరిత్రం. ఋ గతౌ. దీనిచేత నావ నడుచును. ౧. కే జలే నిపాత్యన్తే నావః అనేనేతి కేనిపాతకః. పత్ గృగతౌ. జలమందు ఓడలు దీనిచేత నడపఁబడును. ఈ ౨ ఓడ నడుపు తెడ్డుపేళ్లు.

అబ్రి స్త్రీ కాష్ఠకుద్దాలః -

అభ్రయతి లవణాదిక మిత్యభ్రీః. ఇ. సీ. అభ్ర గతౌ - లవణాదికమును బొందించునది. ౧. కాష్ఠేన కృతః కుద్దాలః కుష్ఠకుద్దాలః-కట్టతోఁజేయఁబడిన గుద్దలి. ఈ ౨ లవణాదులు త్రవ్వనట్టి మ్రానిగుద్దలి పేళ్లు.

నేకపాత్రం తు సేచనమ్.

13

సేకః సేచన తస్య పాత్రం-నీల్లు చల్లుటకు పాత్రము. ౧. సిచ్చతే అనేన నౌకాజలమితి సేచనం. షిచిర్ క్షరణే - ఓడలో నీళ్లు దీనిచేతఁ జల్లఁబడును. ఈ ౨ ఓడలోఁ జొచ్చిన నీళ్లను వెళ్లఁజల్లెడి పాత్రముపేళ్లు.

యానపాత్రంతు పోతః -

యానాయ పాత్రం యానపాత్రం - గమనమునకు యోగ్యమైన పాత్రము.
౧. పూయతే కాలక్రమేణేతి పోతః పూయా విశరణే-కాలక్రమమున ప్రకృతైపోవునది.
ఈ ౨ నడచునట్టి కల మను నోడ పేళ్లు.

అబ్ధభవే త్రిషు సముద్రియమ్.

సముద్రే భవం సముద్రియం. అ. త్రి. సముద్రమునందుం బుట్టినది.
సముద్రియా ఆపః; సముద్రియో ముక్తామణిః; సముద్రియం లవణం. అని మూడడు
లింగములయందును వర్తించును. ఈ ౧ సముద్రమునం బుట్టిన వస్తువుపేరు.

క్షీబే ౨ ర్ధనావం నావో ౨ ర్ధే -

అర్ధం నావః అర్ధనావం - నావలో సగము అర్ధనావము. ఈ ౧ ఓడలో
సగముపేరు.

అతీతనౌకే ౨ తిను త్రిషు.

14

నావ మతిక్రాంత మతిను. ఉ. త్రి. నావ నతిక్రమించునది. ఈ ౧ ఓడ
నతిక్రమించిన వస్తువు పేరు.

త్రిష్టాగాధాత్ -

గాధ శబ్దమువఱకుం గల శబ్దములు ౩ లింగములయందు వర్తించును.

ప్రసన్నో ౨ ఛః -

ప్రసీదతీతి ప్రసన్నః. షడ్ గవిశరణగత్యవసాదనేషు - ప్రకృష్టముగా
మనస్సును బొందునది. ౧. న ఛ్యతి దృష్టిమిత్యఛః. ఛో ఛేదనే-దృష్టిని బీడించునది.
ఈ ౨ నిర్మలమైన వస్తువు పేళ్లు.

కలుషో ౨ నచ్చ ఆవిలః.

కలతి మనః క్షిపతీతి కలుషః. కల కిల క్షేపే-మనస్సును బీడించునది.
౧. న అచ్చః అనచ్చః - అచ్చముగానిది. ౨. ఆ సమంతాద్భిల్యత ఇత్యావిలః. బిల
భేదనే. వబయోరభేదః. అంతట భేదింపఁబడునది. ఈ ౩ కలఁగినదానిపేళ్లు.

నిమ్నం గభీరం గమ్భీరమ్ -

ఖననాయ నితరాం మ్నాయతే అభ్యస్యత ఇతి నిమ్నం. మ్నా
అభ్యాసే - త్రవ్వుటకు మిక్కిలి యభ్యసింపఁబడునది. ౧. గమనే భియం

వారివర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రాతీతి గభీరం, గంభీరం చ. రా దానే- చొచ్చునపుడు మిక్కిలి భయము నిచ్చునది. ఈ 3 లోఁతైనదానిపేళ్లు.

ఉత్తానం తద్విపర్యయే.

15

ఊర్ధ్వం తన్యతే ఉత్తానం. తను విస్తారే. ఊర్ధ్వమందు విస్తరింపఁజేయఁ బడునది. ఈ ౧ లోఁతుకానిదానిపేరు.

అగాధ మతలస్పర్శ -

నాస్తిగాధః ప్రతిష్ఠా అస్య అగాధం. గాధ్య ప్రతిష్ఠాలిప్పయోగ్రథే చ. ప్రతిష్ఠలేనిది అగాధము. ౧. నాస్తి తలస్పర్శః అధస్పర్శః అస్మిన్ అతలస్పర్శః - అడుగుముట్టుట లేనిది. ౨. మిక్కిలిలోఁతైనదాని పేళ్లు.

కైవర్తే దాశభీవరా,

కే జలే వర్తస్త ఇతి కేవర్తాః మత్స్యాదయః. తేషామయం హంతా కైవర్తః జలమునందు వర్తించునట్టివిగనుక కేవర్తములు అనఁగా మత్స్యాదులు; వాని జంపెడువాఁడు. కన్య జలస్య ఈః లక్ష్మిః తయావర్తః వర్తనం యస్యసః కైవర్తః జలలక్ష్మిచేత వర్తనముగలవాఁడు. ౧. విక్రేయణ మత్స్యాన్ దాశతి ద్యతి దాశ్నోతీతివా దాశః దాశ్యదానే; దో అవఖండనే; దాశహింసాయాం. విక్రయముచేత మత్స్యాదుల నిచ్చువాఁడుగాని ఖండించువాఁడుగాని పీడించువాఁడుగాని దాశుఁడు. పా. సాంతో ౨ ప్యస్తి. “కైవర్త భృత్యయోర్దాన” ఇతి రుద్రః. ౨. ధత్తే మత్స్యాదీనితి ధీవరః. డు ధాజ్ - ధారణ పోషణయోః - మత్స్యాదులను ధరించువాఁడు. ఈ 3 చేపలఁ బట్టుజాలరివాని పేళ్లు.

అనాయః పుంసి జాలం స్యాత్ -

అనీయంతే మత్స్యా అనే నేత్యానాయః. ణీజ్ ప్రాపణే-దీనిచేత మత్స్యములు అంతట లాగఁబడును. ౨. జాలవద్గవాక్ష వత్తిష్ఠతీతి జాలం- గవాక్షము వలెనుండునది. జలే క్షిప్యత ఇతి వా జాలం-జలమున వేయఁబడునది. ఈ ౨ వల పేళ్లు.

శణసూత్రం పవిత్రకమ్,

శణ ఆదానంతస్యసూత్రం శణ సూత్రం - మత్స్యాదుల నీడ్చెడు సూత్రము శణసూత్రము; ఇది సకారాదియై గలదు. శణమయం సూత్రం

శణసూత్రం జనుముచేతం జేయంబడిన సూత్రము. ౧. నిర్మత్వేన జలం పునాతీతి పవిత్రకం. పూర్వ పవనే-మత్స్యములంబోగొట్టి యుదకమును పవిత్రముగాఁ జేయునది. “శణసూత్రమయం రాజ్ఞోవైశ్యస్యావికసూత్రకం” అని మనువుచేఁ జెప్పఁ బడినదిగనుక పవిత్రకము. ఈ ౨ వలత్రాటి పేళ్లు.

మత్స్యధానీ కువేణీ స్వాత్ -

మత్స్యాః ధీయంతే ౨ త్ర మత్స్యధానీ. ఈ. సీ. డు ధార్జ్ ధారణపోషణయోః. మత్స్యములు దీనియందు వేయంబడును. ౧. కుత్సితం వేణంతే మత్స్యా అస్యామితి కువేణీ. ఈ. సీ. వేణ్యగతౌ. మత్స్యములు దీనియందు కుత్సితముగా సంచరించును. ఈ ౨ చేపలబుట్ట పేళ్లు.

బడిశం మత్స్యబద్ధనమ్.

16

బలినః మత్స్యాః శృతీతి బడిశం. శో తనూకరణే. బలముగల మత్స్యములను కృశముగాఁ జేయునది. లడయోరభేదః. ౧. మత్స్యాః బద్ధంతే అనేన మత్స్య బంధనం. బద్ధ బంధనే. మత్స్యములు దీనిచే బంధింపఁబడును. పా. మత్స్యాః విద్ధంతే యేన తత్ మత్స్యవేధనం వ్యధతాడనే. మత్స్యములం బీడించునది. ఈ ౨ గాలముపేళ్లు.

పుథురోమా రుషో మత్స్యో మీనో వైసారిణో ౨ ణ్ణజః.

విసారి శ్చకులీ చ-

ముఖదేశే పుథుని రోమాణ్యస్య పుథురోమా. న. పు. ముఖమునందు పొడుగు రోమములుగలది. మత్స్య సామాన్యమునకు పేరుగనుక నీపుథురోమ శబ్దము రోమములేని మత్స్యమునందును వర్తించును. ౧. రుషతి హిసస్తి బాలమత్స్యానితి రుషః. రుష హింసాయాం. పిల్ల చేపలను జంపి తినునది. ౨. మాద్యతి మాంసజిఘ్ఘ్క్షయా మత్స్యః. మదీ హర్షే. మాంసమును హరించు నిచ్చచేత హర్షించునది. ౩. మీయతే ధీవరేణమీనః. మీజ్ హింసాయాం. జాలరివానిచేత హింసింపఁబడునది. మినోతి క్షిపతి జలమితి వా మీనః. డుమిజ్ ప్రక్షేపణే. జలము చల్లునది. ౪. విసరతీతి విసారి విసారివై వైసారిణః. సృగతౌ. చరించునది గనుక విసారి. విసారియే వైసారిణము. ౫. అండాత్ జాయత ఇత్యండజః. జనీప్రాదుర్భావే. గ్రుడ్డువలనం బుట్టునది. ౬. విచిత్రం సరతీతి విసారిః. సృ గతౌ. విచిత్రముగాఁ జరించునది. ౭. మత్స్యానాం కవచప్రాయా

వారివర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

స్థూలా త్వక్ శకులః, తద్యోగాచ్చకులీ. న. పు. పా. శకలీ-మత్స్యములకు కవచప్రాయమై స్థూలమైఉండు చర్మము శకులము; అది గలిగినది శకులి. ఈ ౮ సామాన్యముగా మత్స్యముల పేళ్లు.

అథ గడక శ్శకులార్థకః.

17

గడతి సింఛతీతి గడకః. గడ సేచనే. నీళ్లు చల్లునది. ౧. శకులస్య అర్థకః శకులార్థకః-చేపపిల్ల శకులార్థకము. శకుల అర్థక ఇవ శకులార్థకః -పిల్లవంటి మీను శకులార్థకము. ౨. మీను పిల్లలపేళ్లు. జెల్లలపేళ్లని కొందఱు.

సహస్రదంష్ట్రః పారీనః -

సహస్రం దంష్ట్రాః అస్య సహస్రదంష్ట్రః - వేయికొఱలు గలిగినది. ౧. పారీం పృష్ఠ మున్నయతీతి పారీనః- పారీ అనఁగా వీచు; దాని నెత్తికొని యుండునది. భక్ష్యతయా శాస్త్రే పర్యత ఇతివా పారీనః. పరవ్యక్తాయాం వాచి. శాస్త్రములయందు భక్ష్యముగాఁ బరింపఁబడినది. ఈ ౨ వేయికొఱలు గల మీను పేళ్లు.

ఉలూపీ శిశుకస్యమౌ,

ఉత్ ఉర్ధ్వం లుంపతి భ్రమతీతి ఉలూపీ. లుప్ ఇచ్చేదనే. ఉర్ధ్వముగా భ్రమించునది. ౧. చాపల్యాచ్చిశురివ శిశుకః - చాపల్యమువలన శిశువువంటిది. ఈ ౨ శిశువువలె చపలమైన ఉలసమీనుపేళ్లు.

నడమీన శ్చిలిచిమః -

నడాభ్యే తృణే మీనః నడమీనః-నడమను తృణవిశేషమునందు సంచరించు మీనము. ౧. చీయతే లీయతే చిలిచిమః. చిజ్ చయనే. లీజ్ శ్లేషణే. అణఁగు చుండునది. ఈ ౨ క్రాలుగనువునఁ దిరుగు మీనుపేళ్లు.

ప్రోష్ఠీ తు శఫరీ ద్వయోః.

18

ప్రోష్ఠీ శఫరీ ద్వయం భక్షయితు రంతరుదర దాహక మత్స్యనామనీ-ప్రోష్ఠీ శఫరీశబ్దములు భక్షించినవానికి సైత్యముఁ జేసెడివినుపేళ్లు. ప్రోష్ఠి పిత్తకృత్వాత్ప్రోష్ఠీ. ఈ. సీ. ప్రుషదాహే. పైత్యకారి యగుటవలన దహించునది. ప్రకృష్టః ఓష్ఠః అస్యా ఇతివా ప్రోష్ఠీ - పెద్దపెదవి గలిగినది. ౧. శఫాః గతిసాధనావయవాః రిణాతి పీడయ

తీతి శఫరీ. ఈ. పు. రి గతిశోషణయోః. శపములనంగా గొరిసెలు, వానిని శీఘ్రగమనముచేత బీడించునది. ౨. మత్స్యవిశేషముపేళ్లు.

క్షుద్రాణ్ణ మత్స్య సజ్ఘాతః పోతాధానమ్ -

అణ్ణా దచిరనిర్గతా మత్స్యాః అణ్ణమత్స్యాః, క్షుద్రాశ్చతే అణ్ణ మత్స్యాశ్చ క్షుద్రాణ్ణమత్స్యాః, తేషాం సజ్ఘాతః = క్షుద్రాణ్ణమత్స్య సంఘాతః - క్షుద్రములును, అండమువలన నప్పుడు నిర్గతంబులును వైన మత్స్యములయొక్క గుంపు క్షుద్రాణ్ణమత్స్యసంఘాతము. ౧. పోతాః మత్స్యపోతాః ఆధీయంతే అస్మిన్నితి పోతాధానం. దు ధాఙ్ ధారణ పోషణయోః. మీను పిల్లలు దీనియందుండును. ఈ ౨ మీను పిల్లలగుంపు పేళ్లు.

అథో ర్ఘషాః.

రోహితో మధుర శ్శాలో రాజీవ శ్శకుల స్తిమిః.

19

తిమింగిలాదయశ్చ -

రోహితత్వాత్ రోహితః-ఎఱ్ఱనై యుండునది. ౧. జలే మజ్జతీతి మధురః. టుమస్ మజ్జనే. జలమందు మునింగియుండునది. ౧. శలతిశీఘ్రం గచ్ఛతీతి శాలః. శల ఆశుగమనే. శీఘ్రముగాఁ బోవునది. అరుబుమీను. ౧. రాజిః పక్షిరన్యస్య రాజీవః - మత్స్యములవరుస గలిగినది. కొలువాసములనుమీను. ౧. శక్నోతి గంతుం శకులః. శ క్ల శక్తౌ. వేగిరముగాఁ బోవుటకు శక్తమయినది. బేడిసమీను. ౧. తిమ్యతీతి తిమిః. ఇ. పు. తిమి ప్లిమ ఆర్ద్రభావే. ఆర్ద్రమైయుండునది. నూఱుయోజనముల నిడుపుగల మీను. ౧. తిమింగిలతీతి తిమింగిలః. గృా నిగరణే. తిమిని ప్రింగునది. ౧. ఆదిశబ్దముచేత తిమింగిల గిలాదులును గ్రహింపఁ బడుచున్నవి. తరుక్షం రామాయణే — 'తిమింగిలగిలో ౨ పృస్తి తద్గిలో ౨ పృస్తి రాఘవ' ఇతి. ఈ ౭ ను వేర్వేరుగా నొక్కొక మత్స్య విశేషము పేళ్లు.

అథ యాదాంసి జలజన్తవః.

యాస్తీతి యాదాంసి. స. న. నిత్యబహువచనము. యా ప్రాపణే. చరించునవి. యతస్తే బాలమత్స్యాః హంతుమితివా యాదాంసి. యతీ ప్రయత్నే. బాలమత్స్యములను హింసించుట కొఱకు యత్నముచేయునవి. ౧. జలే జంతవః. జలజంతవః ఉ. పు. జలమందలి జంతువులు. ఈ ౨ జలజంతువుల పేళ్లు.

తద్ధేదా శ్శింశుమా రోద్ర శజ్జవో మకరాదయః.

20

శిశుఁ మారయతీతి శింశుమారః. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. శిశువులను జంపునది. పా. శిశుమార ఇత్యపి కేచిత్. మొసలి. ౧. ఉనక్తుద్రః. ఉందీ క్లేదనే. క్లేదపెట్టునది. నీరుపిల్లి. ౧. శంకతే అస్మాల్లోకః శంకుః. ఉ. పు. శకి శంకాయాం. దీనిచేత లోకము శంకించును, నీరుపంది. ౧. ప్రాణికబళనే ముఖం కిరతీతి మకరః. కృ విక్షేపణే. ప్రాణులను కబళించునప్పుడు ముఖమును విదిలించునది. మాయాం కరోతీతి మకరః. దుకృజ్ కరణే. మాయను జేయునది. చొరమీను. ౧. ఆదిశబ్దముచే జలహస్తాదులు గ్రహింపఁబడుచున్నవి. జలజంతువుల భేదములపేళ్లు.

స్యా త్కుశీరః కర్కటకః -

కౌ భూమౌ లీయత ఇతి కుశీరః - భూమియం దణఁగియుండునది. ౧. కృణోతి జననీం కర్కటకః. కృజ్ హింసాయాం. పుట్టినప్పుడు తల్లిని జంపునది. ఈ ౨ ఎండ్రకాయపేళ్లు.

కూర్మే కమర కచ్చపా,

కుత్సితః ఊర్మిర్మృగః అన్యకూర్మః - ఊర్మియనఁగా వేగము; కుత్సితమైన వేగము గలది. 'ఊర్మిః స్త్రీపుంస యోర్వీచ్యాం ప్రకాశే వేగభంగయో' రితి రభసః. కం జలం ఊర్వతీతివా కూర్మః. ఊర్వీ హింసాయాం. జలమును జెఱుచునది. ౧. కే ఉదకే మరతీతి కమరః. మర నివాసే. జలమునందు వసించునది. యజ్ఞార్థం కామృత ఇతివా కమరః. కముకాంతౌ. యజ్ఞార్థమై కాంక్షింపఁబడునది. ౨. కచ్చేన పుచ్చేన పిబతీతి కచ్చపః. పా పానే. పుచ్చముచేత పానము చేయునది. కచ్చమనూపదేశం క్షుద్రజంతు భక్షణేన పాతీతి వా కచ్చపః-జలప్రాయ ప్రదేశమును క్షుద్ర జంతు భక్షణముచేత రక్షించునది. ఈ ౨ తాఁబేటి పేళ్లు.

గ్రాహో ౨ వహరో -

గృహ్లాత్యేవ సముంచతీ ప్రాణీన ఇతి గ్రాహః. గ్రహ ఉపాదానే. ప్రాణులనుబట్టి విడువనిది. ౧. అవహరతీత్యవహరః. హృజ్ హరణే. ప్రాణులను హరించునది. ఈ ౨ లతాకారముగాఁ జుట్టుకొని ప్రాణిహింసఁజేయు మత్స్యముపేళ్లు.

నక్రస్తు కుష్ఠీరః -

నక్రామతీతి నక్రః. క్రము పాదవిక్షేపే. భూమియందు పాదవిక్షేపము చేయనిది. ౧. కుంభినో గజాః రాతీతి కుంభీరః. రా ఆదానే. గజములను గ్రహించునది. ఈ ౨ ఏనుఁగునుబట్టి యీడ్చుకొనిపోవు జలజంతువు పేళ్లు.

అథ మహీలతా.

21

గణ్డాపదః కించులకో -

మహ్యం లతేవ తిష్ఠతీతి మహీలతా - భూమియందు లతవలె నుండునది. ౧. గండవః శరీర గ్రంథయః తవీవ పాదాః అస్య గండూపదః - గండు లనఁగా శరీరమున నున్న బుడుపులు; అవి పాదములుగాఁగలది. ౨. కించిచ్చలతీతి కించులకః-ఇంచుకంత చలించునది. ఈ ౨ ఎఱ్ఱపేళ్లు.

నిహాకా గోధికా సమే,

నిజహాతి స్థలమితి నిహాకా. ఓహక్ త్యాగే. భూమిని విడచి నీళ్ల యందుండునది. ౧. గుధతీతి గోధికా. గుధ పరివేష్టనే. చుట్టుకొని యుండునది. ఈ ౨ నీరుడుము పేళ్లు.

రక్తపాతు జలూకాయాం స్త్రియాం భూమ్ని జలౌకసః.

22

రక్తం పిబతీతి రక్తపా. పా పానే. రక్తమును బానముచేయునది. ౧. జల మోకః స్థానం యస్యాస్యా జలూకా; జలౌకసశ్చ. స. సీ. జలమే స్థానముగాఁ గలిగినది గనుక జలూకము; జలౌకస్సును. జలౌకశృబ్దము సకారాంత స్త్రీలింగ నిత్యబహువచనము. ఈ ౩ జలగపేళ్లు.

ముక్తాస్ఫోట స్త్రియాం శుక్తిః -

ముక్తాః స్ఫుటంత్యస్మాదితి ముక్తాస్ఫోటః. స్ఫుట వికసనే. ముత్యములు దీనివలన వికసించును. ౧. శోకంత్యత్రేతి శుక్తిః. ఇ-సీ. శుకగతౌ. ముత్యములను బుట్టించునది. ఈ ౨ ముత్యపుచ్చిపుపేళ్లు.

శ జస్సోత్కమ్బ రస్త్రియా,

శామ్యత్య శుభమనేనేతి శంఖః - అశుభములు దీనిచేత శమించును. శం సుఖం ఖవతి జనయతీతి శంఖః. ఖను అవదారణే. సుఖమును బుట్టించునది. ౧. కామ్యతే శుభార్థిభిరితికంబుః. ఉ-ప్పు. కము కాంతౌ. శుభార్థులైనవారిచేత కాంక్షింపఁబడునది. ఈ ౨ శంఖముపేళ్లు.

క్షుద్రశఙ్గా శృజ్జనఖాః -

క్షుద్రాశ్చ తే శంఖాశ్చ క్షుద్రశంఖాః. అ.పు. క్షుద్రములైన

శంఖములు. ౧. శంఖాః నఖా ఇవ శంఖనఖాః - నఖములవంటి శంఖములు. ఈ ౨ గుల్లలపేళ్లు.

శమ్భూకా జలశుక్తయః.

23

శామ్యతి దుఃఖం శంబూకాః. పు. దుఃఖమును శమింపఁజేయునది. 'శ్లో శంబూక పిణ్యాక మధూకభేకా' ఇత్యమరమాలాయాం. 'శంబూకాభిస్సహ పరిచయా స్నీయతే పామరీభి'రితి కాళిదాసః. ౧. జలమాత్రాశ్శుక్తయః జలశుక్తయః -జలసామ్యానమునం దెల్లఁ బట్టునవి. ఈ ౨ కప్పచిప్పలపేళ్లు.

భేకే మణ్డూక వర్షాభూ శాలూర ప్లవ దర్దురాః.

బిభేతి సర్పాద్భేకః. ఇభీ భయే. సర్పమువలన భయపడునది. ౧. మండతే శోభతే తటాకాదౌ మండూకః. మడి భూషాయాం. తటాకాదులయం దొప్పునది. ౨. వర్షాసు భవతీతి వర్షాభూః. ఊ - పు. భూ. సత్తాయాం. వర్షాకాలమునఁ బుట్టునది. 3. శలతి ఉత్పత్య గచ్ఛతీతి శాలువః. శలగతౌ. గంతులువేయుచు చరించునది. పా. సాదిరవ్యస్తి. 'పరిసరకృకలాసన్వేదసాలూరసర్పాః' ఇతి ప్రయోగాత్. ౪. ప్లవతే ప్లవః. ప్లుజ్గతౌ. గంతులు వేయుచు బోవునది. ౫. శబ్దేన కర్ణే దృణాతీతి దర్దురః. దృఢ విదారణే. శబ్దముచేత చెవులను ప్రకృలించునది. ఈ ౬ కప్పపేళ్లు.

శిలీ గణ్డూపదీ -

శిలతీతి శిలీ. ఈ. సీ. శిల గతౌ. పోవునది. శిలతి మృదమితి శిలీ. శిల ఉంఛే. మృత్తును భక్షించునది. ౧. గండూపదస్యస్త్రీ గండూపదీ. ఈ.సీ. గండూ పదము యొక్క స్త్రీ గండూపది. ఈ ౨ అడుఎఱ్ఱపేళ్లు.

భేకీ వర్షాభ్య -

భేకస్య స్త్రీ భేకీ - భేకముయొక్క స్త్రీ భేకీ. ౧. వర్షాభ్యాః స్త్రీ వర్షాభ్యీ. ఈ. సీ. వర్షాభివుయొక్క స్త్రీ వర్షాభ్యీ. ఈ ౨ అడుకప్పపేళ్లు.

కమరీ ధులిః.

24

కమరస్య స్త్రీ కమరీ - కమరముయొక్క స్త్రీ కమరి. ౧. ధులతీతి ధులిః. పా. ధులిః. ఇ. సీ. ధుల ఉత్క్షే పే. జలమును జల్లునది. ఈ ౨ అడుతాఁబేటి పేళ్లు.

మద్గురస్యప్రియా శృణ్ణీ -

మధురస్య జలాంతర్మకరస్య ప్రియా శృంగీత్యుచ్యతే - శృంగీ శబ్దము మధురమను మీనుయొక్క పెంటిపేరు. శృణాతీతి శృంగీ. ఈ. సీ. శృ హింసాయాం. హింసించునది. ౧. ఆడుమధురము పేరు.

దుర్నామా దీర్ఘకోశికా,

దుష్టం నామ నమన మస్యా దుర్నామా. ఆ. సీ. ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దేచ. దుష్టమైన నమనము గలిగినది. దుర్నిందితం నామ అస్యా ఇతి దుర్నామా. న. సీ. దుష్టమైన నామము గలది. ౧. దీర్ఘకోశాత క్యాకారత్వాత్ దీర్ఘకోశికా-నిదుపు బీరకాయవంటి దేహముగలది. ఈ ౨ ఏనుఁగు జలగపేళ్లు.

జలాశయో జలాధారః -

జలమాశేతే ౨ త్ర జలాశయః. శీజ్ ౨ స్వప్నే. జలము దీనియందుండును. ౧. జలస్య ఆధారః జలాధారః జలమునకు స్థానము. ఈ ౨ నీరుండెడు తావుపేళ్లు.

తత్రాగాధజలే హ్రదః.

25

హ్రదతే కల్లోలైర్హ్రదః. హ్రద అవ్యక్తే శబ్దే. కల్లోలములచే నవ్యక్తముగా మ్రోయునది. ఈ ౧ అగాధ జలాశయము పేరు.

అహావస్సు విపానం స్యా దుపకూపజలాశయో,

అహూయంతే పశవో ౨ త్రే త్యాహావః. హ్వేర్ష స్ఫుర్ధాయాం శబ్దేచ. దీని యందు పశువులు పిలువబడును. ౧. నియతం పిబంతి జలం పశవో ౨ త్ర నిపానం. పా పానే. నియతముగాఁ బశువులు దీనియందు పానము చేయును. ఈ ౨ పశ్వాదులు నీరు ద్రావుటకై నూతియొడ్డున నుంచబడిన ఊతితొట్టి మొదలగువాని పేళ్లు.

పుం స్వేవాన్యః ప్రహిః కూప ఉదపానంతు పుంసివా.

26

జనాః అనేన అనంతీ త్యంధః. ఉ. పు. అన ప్రాణనే. జనులు దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ౧. ప్రకృష్టం ప్రాయతే జలమస్మాదితి ప్రహిః. ఇ. పు. హ్వేర్ష హరణే. ప్రకృష్టముగా జలము దీనివలన గ్రహింపబడును. జలం ప్రజహతివా ప్రహిః. ఓహోక్ త్యాగే. మిక్కిలి జలము నిచ్చునది. ౨. కుత్సితాః కోర్వా ఆపః అస్మిన్నితి కూపః - కుత్సితములైన యుదకములుగాని భూమి సంబంధములైన యుదకములుగాని దీని యందుఁ గలవు.

వారివర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

3. ఉదకం పీయతే అస్మాదుదపానం. అ. ప్న. ఉదకము దీనివలనఁ బానముచేయఁ బడును. ఈ ౪ నూతిపేళ్లు.

నేమి స్త్రీకాన్య -

నీయతే జల మనేనేతి నేమిః. ఇ. సీ. ణీజ్ ప్రాపణే. దీనిచేత జలము పొందింపఁబడును. ౧. త్రయః అవయవాః అస్య త్రికా-మూఁడవయవములు గలిగినది. త్రికాశబ్ద సాహచర్యమువలన నేమిశబ్దము స్త్రీలింగము. ఈ ౨ నూతియందు నీళ్లెత్తుటకు సమీపమున నుంచిన రాట్టము ఏతము మొదలైన దారుయంత్రము పేళ్లు.

పీనాహో ముఖబద్ధన మస్య యత్,

పినహ్యతే ఇష్టకాభిరితి పీనాహః. ణహ బంధనే. ఇటికెలు మొదలైనవానిచేతఁ గట్టఁబడినది. ఈ ౧ హంసపాది మొదలగు నూతి వాయికట్టు పేరు.

పుష్కరిణ్యాం తు ఖాతం స్యాత్ -

పుష్కరం జలం తద్యోగాత్పుష్కరిణీ. ఈ. సీ. పుష్కరమనఁగా జలము; అది గలిగినది. ౧. ఖన్యత ఇతి ఖాతం. ఖను అవదారణే. త్రవ్వఁబడునది. ఈ ౨ నలుచదరముగాఁ ద్రవ్వఁబడిన బావిపేళ్లు.

లఖాతం దేవఖాతకమ్.

27

న ఖన్యత ఇత్యఖాతం - మనుష్యులచేఁ ద్రవ్వఁబడనిది. ౧. దేవైః ఖన్యత ఇతి దేవఖాతం - దేవతలచేఁ ద్రవ్వఁబడినది. ఈ ౨ దేవతలచేతఁ ద్రవ్వఁ బడిన పుణ్యతీర్థముల పేళ్లు.

పద్మాకర స్తటాకో ౨ స్త్రీ -

పద్మానాం ఆకరః పద్మాకరః పద్మములకు ఉనికిపట్టు. తటాన్యకతీతి తటాకః. అ. ప్న. అక అగ కుటిలాయాం గతౌ. గట్టును కుటిలముగాఁ బొందియుండునది. పా. తడతీతి తడాగః. తడ ఆఘాతే. గట్టును గొట్టునది. ఈ ౨ తామరలుగల చెఱువు పేళ్లు.

కాసార స్మరసీ సరః,

కాసత ఇతి కాసారః. కాస్య శబ్దే. మ్రోయునది. కం జలం ఆసరత్యత్ర కాసారః. స్మ గతౌ. జలము దీనియందుఁ బొందును. ౧. సరతి ప్రవహతీతి సరః. స. న. సరసి చ. ఈ. సీ. స్మ గతౌ. ప్రవహించునది

సరస్సు, సరసియును. ఈ ౩ కొలని పేళ్లు. పద్మాకరాదులు ౫ ను ఏకార్థములని కొందఱు.

వేశన్తః పల్వలం చాల్పసరః -

విశంతి మహిషాదయః అత్ర వేశంతః. విశ ప్రవేశనే. మహిషాదులు దీనియందుఁ బ్రవేశించును. ౧. పలంతి మహిషాదయో ౨ త్ర పల్వలం. పల గతౌ. మహిషాదులు దీనియందు చలించును. ౨. అల్పం చ తత్ సరశ్చ అల్పసరః. స. న. అల్పమైన సరస్సు. ఈ ౩ పచ్చికపడియల పేళ్లు.

వాపీ తు దీర్ఘికా.

28

ఉష్యన్తే పద్మాదయః అత్ర వాపీ. ఈ. సీ. టు వప్ బీజసంతానే. పద్మాదులు దీనియందు మొలవఁబెట్టఁబడును. వారి పీయతే ౨ త్ర వాపీ. పా పానే. దీనియందు జలము పానము చేయఁబడును. ౧. దీర్ఘైవ దీర్ఘికా - దీర్ఘమైనది. ఈ ౨ నడబావి పేళ్లు.

ఖేయం తు పరిఖా -

ఖన్యత ఇతి ఖేయం. ఖను అవదారణే. త్రవ్వఁబడునది. ౧. పరితః ఖన్యత ఇతి పరిఖా-అంతటఁ ద్రవ్వఁబడునది. ఈ ౨ అగడ్తపేళ్లు.

ఆధార స్తమ్భసాం యత్రధారణమ్,

ఆధ్రియతే జలమత్ర ఆధారః. ధృ ధారణే. జలము దీనియందు ధరింపఁ బడును. ఈ ౧ కట్టగట్టి నీల్లు నిలిపియున్న మడుఁగుపేరు.

స్యా దాలవాల మావాల మావాపః -

ఆలూయతే ఖన్యత ఇత్యాలవాలం. లూజ్ ఛేదనే. త్రవ్వఁబడునది. ౧. ఆవలతే జలమత్రే త్యాలవాలం. వల సంఛలనే. ఉదకము దీనియందుఁ గొంచెము కదలుచుండును. ౨. ఆసమంతాదుష్యతే న్యస్యతే జలమత్ర ఆవాపః. టు వప్ బీజసంతానే. దీనియందు నీళ్లు అంతట నిలువఁబడును. ఈ ౩ చెట్టుపాది పేళ్లు.

అథ నదీ సరిత్.

29

తరణ్ణణీ శైవలినీ తటినీ హ్రాదినీ ధునీ,

స్రోతస్వినీ ద్వీపవతీ స్రవన్తీ నిమ్నగాపగా.

30

(కూలంకకపా నిర్ఘ రిణీ రోధోవక్రా సరస్వతీ)

నదతీతి నదీ. ఈ. సీ. ణద అవ్యక్తేశభే. మ్రోయునది. ౧. సరతీతి

వారివర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సరిత్. త. సీ. సృగతౌ. ప్రవహించునది. ౨. తరంగాః అస్యాం సంతీతి తరంగిణీ - అలలు గలిగినది. ౩. శైవలమస్యా అస్తీతి శైవలినీ-నాచు గలిగినది. ౪. తటమస్యా అస్తీతి తటినీ-దరులు గలిగినది. ౫. హ్రదః అవ్యక్త శబ్దః అస్యామస్తీతి హ్రదినీ-అవ్యక్తశబ్దము గలిగినది. ౬. ధునోతి వాతేన ధునీ. ధూర్జ కంపనే. వాయువుచేతఁ గంపించునది. ౭. స్రోతః అస్యా అస్తీతి స్రోతస్వినీ - తనంతటఁ బ్రవహించునది. ౮. ద్వీపాః అస్యాం సంతీతి ద్వీపవతీ - ద్వీపములు గలిగినది. ౯. గిరిభ్యః స్రవతీతి స్రవంతీ. స్రు స్రవణే. పర్వతమువలన స్రవించునది. ౧౦. తరంగిణ్యాది శబ్దములు. ఈ. సీ. నిమ్నం గచ్ఛతీతి నిమ్నగా. గచ్ఛగతౌ. పల్లమును గూర్చి పోవునది. ౧౧. అపాం సమూహః ఆపం, తేన గచ్ఛతీ త్యాపగా ఉదకసమూహము ఆపము; దానిచేతఁ బోవునది. ఈ ౧౨ నదులపేళ్లు.

గంగా విష్ణుపదీ జహ్నుతనయా సురనిమ్నగా,

భాగీరథీ త్రిపథగా త్రిస్తోతా భీష్మసూరపి.

31

హరిచరణాత్ గాం భూమింగతా గంగా. గచ్ఛగతౌ. హరిపాదము వలన భూమిని బొందినది; హరోత్తమాంగాద్భూమిం గతా గంగా-హర శిరస్సువలన భూమిని బొందినది. ౧. విష్ణుపదోద్భవా విష్ణుపదీ. ఈ. సీ. విష్ణుపాదమునఁ బుట్టినది. ౨. జహ్వీస్తనయా జాహ్నువీ - జహ్ను మహామునియొక్క చెవియందుఁ బుట్టినది. ౩. సురాణాం నిమ్నగా సురనిమ్నగా సురలయొక్క నది. ౪. భగీరథేన రాజ్ఞా భూలోకమవతారితేతి భాగీరథీ. ఈ. సీ. భగీరథుఁడను రాజుచేత భూలోకమునకుఁ దేఁబడినది. ౫. స్వర్గమర్త్యపాతాళ మార్గేషు త్రిషు గచ్ఛతీతి త్రిపథగా. గచ్ఛగతౌ. స్వర్గమర్త్య పాతాళమార్గములయందు మూఁటియందును బోవునది. ౬. త్రీణిస్తోతాంసి యస్యాస్మా త్రిస్తోతాః. స. సీ. మూఁడు ప్రవాహములు గలది. ౭. భీష్మం సూత ఇతి భీష్మసూ. ఊ. సీ. షూజ్ ప్రాణిప్రసవే. భీష్మునిఁ గన్నది. ఈ ౮ గంగానది పేళ్లు.

కాళిన్దీ సూర్యతనయా యమునా శమనస్ససా,

కళిందపర్వతాజ్ఞాతా కాళిందీ. ఈ. సీ. కళింద పర్వతమువలనఁ బుట్టినది. ౧. సూర్యస్య తనయా సూర్యతనయా - సూర్యుని కూతురు. ౨. యమేన సహ జాతా యమునా - యమునితోఁ గూడఁ బుట్టినది.

3. శమనస్య యమస్య స్వసా శమనస్వసా. ఋ. సీ. యమునిచెల్లెలు. ఈ ౪ యమునానది పేళ్లు.

రేవా తు నర్మదా సోమోద్భవా మేఖలకన్యకా.

32

రేవతే రేవా. రేవృ ప్లవగతౌ. దాంటులతో బోవునది. ౧. నర్మ కేళిం దదాతీతి నర్మదా. డుదాఞ్ దానే. నర్మమనంగా క్రీడ, దానినిచ్చునది. ౨. సోమవంశజేన పురూరవసా భవం ప్రత్యవతారితా సోమోద్భవా - సోమవంశమునఁ బుట్టిన పురూరవం డనురాజుచేత భూమికి దేబడినది. ౩. మేకలపర్వతప్రభవత్వా న్మేఖలకన్యకా - మేకల పర్వతమునఁ బుట్టుటవలన మేఖలకన్యక. ఈ ౪ నర్మదానదిపేళ్లు.

కరతో యా సదా నీరా -

ఈశ్వరకరతో యాజ్ఞాతా కరతోయా - ఈశ్వరుని హస్తమువలనఁ బుట్టినది. ౧. సదా నీరమస్యామితి సదానీరా - ఎల్లప్పుడు జలము దీని యందుఁగలదు. ఈ ౨ గౌరీ వివాహ కాలమున దారపోయునపు డీశ్వరుని హస్తమువలనఁ బుట్టిన నదిపేళ్లు.

బాహుదా సైతవాహినీ,

లిఖితనామ్నః ఋషేః ఛిన్న బాహోః బాహుదానాత్ బాహుదా - లిఖితం డను ఋషి శంఖం డను ఋషియాశ్రమమునందు అతండు లేనపుడు ఫలములను భక్షించిన యపరాధముకొఱకు అతని యాజ్ఞ వలన ప్రద్యుమ్నం డనురాజుచేతఁ జేతులఁ గోయించుకొని తనయందు స్నానము సేయంగా, నాలిఖితఋషికి బాహువుల నిచ్చినది గనుక బాహుద. బహుదేన కార్తవీర్యార్జునేన అవతారితా బాహుదా-బహుప్రదుండైన కార్తవీర్యార్జునిచే భూమికి దేబడినది. ౧. సితమంబు వహతీతి సితవాహినీ; సితవాహిన్యేవ సైతవాహినీ. ఈ. సీ. తెల్లని జలమును వహించునది సైతవాహిని. ఈ ౨ బాహుదానది పేళ్లు.

శతద్రుస్తు శితద్రు స్సాస్యత్ -

పుత్రశోకార్తం కణ్ఠే శిలాం బధ్వా ప్రవిప్లం వసిప్లం దృష్ట్వా శతద్రా ద్రుతాశతద్రుః. ఉ. సీ. పుత్రశోక దుఃఖితుండై కంఠంబున తాయి గట్టుకొని తనయందు దుమికిన వసిప్లుని జూచి నూటు పాయలుగాఁ బ్రవహించినది. ౧. శితం తీక్ష్ణం ద్రుతా శితద్రుః. ద్రుగతౌ. తీవ్ర

వారివర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ముగాఁ బ్రవహించునది. ఈ ౨ వసిష్ఠునికి వెఱచి నూఱుపాయలై ప్రవహించిన నదిపేళ్లు.

విపాశాతు విపాట్ స్త్రియామ్.

33

పుత్రశోకాత్పాక్షైర్భద్ధా ప్రవిష్టం వసిష్ఠం పాశాద్విమోచితవతీ విపాశా. విపాట్ చ. శ. సీ. పుత్రశోకమువలనఁ బాశబద్ధుడై తన యందుఁ బ్రవేశించిన వసిష్ఠుని పాశములవలన విడిపించినది. ఈ ౨ విపాశానది పేళ్లు.

శోణో హిరణ్యవామ స్వాత్ -

శోణతీతి శోణః. శోణ్య వర్ణగత్యోః. ప్రవహించునది. శోణవర్ణత్వాద్వా శోణః - ఎఱ్ఱనికాంతిగలది. ౧ హిరణ్యం వహతీతి హిరణ్యవాహః. వహ ప్రాపణే. హిరణ్యమును వహించునది. ఈ ౨ శోణ నదము పేళ్లు.

కుల్యాల్వా కృత్రిమా సరిత్.

కోలతి సంస్త్రాయతీతి కుల్యా. కుల సంస్త్రానే. వ్యాపించునది. ౧ మనుష్యులచేతఁ ద్రవ్వఁబడిన చిన్న కాలువ పేరు.

శరావతీ వేత్రవతీ చన్ద్రభాగా సరస్వతీ.

34

(గోదావరీ భీమరథీ కృష్ణా వేణీ చ గౌతమీ.)

కావేరీ -

శరాఖ్యః తృణవిశేషః అస్యామతి శరావతీ. ఈ. సీ. శరమనఁగా టెల్లు; అది గలిగినది. ౧. వేత్రయోగా ద్వేత్రవతీ. ఈ. సీ. ప్రేపతీఁగెలుగలది. ౧. చంద్రభాగాభ్యాం శైలాభ్యాం ప్రభవతి చంద్రభాగా చంద్రభాగములనెడు పర్వతములవలనఁ బుట్టినది. చంద్రస్య భాగతోన్యస్తా చంద్రభాగా - చంద్రునియొక్క భాగమునఁ బుట్టినదని కొందఱు. పా. చాంద్రభాగా. ౨. సరాంసి అస్యాం సన్తీతి సరస్వతీ. ఈ. సీ. సరస్సులు దీనియందుఁ గలవు. ౩. కవేరపర్వతాత్ప్రభవతీతి కావేరీ. ఈ. సీ. కవేరమనెడు పర్వతమునఁ బుట్టినది. కవేరస్య రాజ్ఞో ౨ పత్యం స్త్రీ కావేరీ - కవేరుఁ డనురాజు కూతురు. ఈ ౫ ను వేర్వేరు నదులపేళ్లు.

సరితో ౨ న్యాశ్చ -

అన్యాశ్చ-ఇతరములైన కృష్ణ, వేణి, గోదావరి, సరయువు మొదలైనవియు సరిత్తు లనఁబడును.

సంభేద స్నిగ్ధ సంగమః.

సంభిద్యన్తే సంగచ్ఛన్తే నద్యో ౨ త్ర పరస్పరమితి సంభేదః. భిదిర్ విదారణే. నదులు పరస్పరము దీనియందు సంగతములౌను. ఈ ౧ నదులతో నదులుగాని, నదులు సముద్రముతోఁ గాని కూడుట పేరు.

ద్యయోః ప్రణాళీ పయసః పదవ్యామ్ -

ప్రణల త్యంభో ౨ నయా ప్రణాళీ. ఈ.పు. ణలగతౌ. దీనిచేత జలము పోవును. ప్రణల్యతే బధ్యత ఇతి ప్రణాళీ. ణల బంధనే. పాషాణాదుల చేతఁ గట్టఁ బడునది. గోముఖసూత్రము మొదలైన జలమార్గము పేరు.

త్రిషు తూత్తరౌ.

35

ఉత్తరౌ = ఈముందు చెప్పఁబడు దావి కసారవశబ్దములు, త్రిషు = మూఁడు లింగములయందును వర్తించును.

దేవికాయాం సరయ్యాం చ భవే దావిక సారవౌ,

దేవికాయాం భవో దావికః దేవికానదియందుఁ బుట్టినది. ౧. సరయ్యాం భవస్సారవః - సరయూనదియందుఁ బుట్టినది. ౨. వరుసగా దేవికానదియందును సరయూనదియందును బుట్టిన వస్తువులపేళ్లు.

సాగన్ధికం తు కష్టారం -

సుగంధః ప్రయోజన మస్య సాగంధికం - సుగంధము ప్రయోజనముగాఁ గలిగినది. ౧. కే జలే హ్లాదతే కష్టారం - జలమందు సంతోషించునది. ఈ ౨ ఇంచుక యెఱుపును మిక్కిలి పరిమళమును గలిగియుండు కలువ పేళ్లు.

హల్లకం రక్త సంధ్యకమ్.

36

హ్లాదయతీతి హల్లకం. హ్లాదీ సుఖే చ. సంతోషమును జేయునది. హల్లతి భ్రమరో వా అత్ర హల్లకం. హల్లభ్రమణే. దీనియందు తుమ్మెద తిరుగును. ౧. సంధ్యావద్రక్తం రక్తసంధ్యకమ్ - సంధ్యవలె రక్తవర్ణమైనది రక్తసంధ్యకము. ఇవార్థమునందు కప్రత్యయము. ఈ ౨ చెంగలువపేళ్లు.

స్యా దుత్పలం కువలయం -

ఉత్ ఊర్ధ్వం పలతి గచ్ఛతీ త్యుత్పలః. పల గతౌ. ఊర్ధ్వమును బొందునది. ౧. కౌ పలత ఇతి కువలయం. పల సంవరణే. భూమియందుఁ జుట్టుకొని యుండునది. కుత్స్నితో బహిర్వలయః పత్రసంవేష్టనమత్రే

వారివర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తివా కువలయం - కుత్సితమైన పత్రవలయము గలిగినది. ౨. ఉత్పలకువలయ శబ్దములు సామాన్యముగా నుత్పలవాచకములైనను విశేషములైన నీలోత్పలాదులయందును వర్తించును. కువలయమిందీవరం చ నీలాజ్ఞం” అని అమరమాలయందును, “కువలయదళశ్యామో ౨ ప్యంగందధత్పరి ధూసరం” అని మాతీమాధవీ యమందును నీలోత్పలవాచకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది. ఉత్పలశబ్దము పద్మకుముదముల రెంటియందును వర్తించును. ‘అరవిందం మహోత్పలం’ అని పద్మవాచకముగా ముందు చెప్పఁబడుచున్నది. కేవలమైన ఉత్పలశబ్దము ఇందీవరాదులఁ జెప్పినట్లు పద్మమును జెప్పదు. అది యెట్టనిన — ధాన్యశబ్దము సామాన్యముగా సకల ధాన్యవాచకమైనను కేవల ధాన్యశబ్దము కలమాదులం జెప్పినట్లు ముద్గాదులం జెప్పదు. ఈ ౨ సామాన్యముగాఁ గలువపేళ్లు.

అథ నీలామ్బుజన్త చ,

ఇన్దీవరం చ నీలే ౨ స్క్రి -

అంబుని జన్మ అస్యేత్యంబుజన్మ; నీలం చ తత్ అంబుజన్మ. న. న. నీటియందు జన్మము గలిగినది అంబుజన్మము; నీలమైన అంబుజన్మము నీలాంబుజన్మము. ౧. ఇన్దీవరం ఇన్దీ ర్లక్ష్మీః, తయా వ్రియత ఇతి ఇన్దీ వరం. వృక్షో వరణే. ఐశ్వర్యముక్తురాలు గనుక ఇంది యనఁగా లక్ష్మి; ఆమెచేత వరింపఁ బడినది. ఇంద్రియాణి వృణోతీతి వా ఇందీవరం. వృక్షో వరణే. ఇంద్రియములను సంతోషముచేతఁ గప్పనది. ఈ ౨ నల్లకలువపేళ్లు.

సితే కుముదకైరవే.

37

కౌమోదత ఇతి కుముదం. ముద హర్షే భూమియందు మోదించునది. ౧. కే రౌతీతి కేరవః హంసః; తస్యేదం ప్రియమితి కైరవం - జలమందుఁ బలుకునది గనుక కేరవమనఁగా హంస; దానికేఁ బ్రియమైనది. ఈ ౨ తెల్లకలువపేళ్లు.

శాలూక మేషాం కన్త స్సాన్యత్ -

శలతే శాలూకం. శల సంవరణే. చుట్టుకొనియుండునది. ఈ ౧ కలువ మొదలైనవాని దుంపపేరు.

వారిపర్ణీతు కుమ్మి కా,

వారిణి పర్ణయోగాత్ వారిపర్ణీ. ఈ. నీ జలమందు పర్ణములు

గలిగినది. ౧. కేన జలేన ఉభ్యత ఇతి కుంభికా. ఉభ పూరణే. జలము చేతఁ బూర్ణమగునది. ఈ ౨ నాఁచుపేళ్లు.

జలనీలీ తు శైవాలం శైవలః -

జలే నీలీవభాతీతి జలనీలీ-జలమందు నీలివలె నుండునది. ౧. జలే శేతేశైవాలం శైవలం చ. శీజ్ స్వప్నే. జలమం దుండునది. పా. శేవలమనియుఁ బాఠము గలదు. 'అఘటయ న్మదనస్య సరోగృహేశర దసావభిషేక మహోత్సవం, రుచిరరూప్యసితైరివ సారసైస్సకలశే కలశే వలమానకే" ఈ ౨ పాఁచిపేళ్లు.

అథ కుముద్వత్.

38

కుముదిన్యామ్ -

కుముదాన్యస్యాస్సంత్తీతి కుముద్వత్. ఈ. సీ. కుముదినీ చ. ఈ. సీ. కుముదములు గలది. ఈ ౨. కుముదములు గల దేశమునకైనను సరస్సునకైనను బేళ్లు.

నళిన్యాం తు బినినీ పద్మినీ ముఖాః.

నళం పద్మమస్యామ స్తీతి నళినీ. ఈ. సీ. నళమనఁగాఁ బద్మము; అదిగలిగినది. 'నళమబ్జే నళో నళ' ఇతి రుద్రః. ౩. బిసమస్యామస్తీతి బినినీ. ఈ. సీ. తామరతూండ్లు గలిగినది. ౩. ముఖ మన్నందున కమలి నృబ్జినీ సరోజిన్యాది శబ్దములు గ్రహింపఁబడుచున్నవి. పద్మములు గల దేశమునకుఁగాని పద్మ సమూహమునకుఁగాని తామరతీఁగెకుగాని పేళ్లు.

వా పుంసి పద్మం నళిన మరవిన్దం మహోత్పలమ్.

39

సహస్రపత్రం రమలం శతపత్రం కుశేశయమ్,

పజ్మేరుహం తామరసం సారసం సరసీరుహమ్.

40

బసప్రసూన రాజీవ పుష్క రామ్నోరుహాణి చ,

పద్మతే ౨త్ర లక్ష్మీరితి పద్మం. అ. పు. పద్మగతౌ. దీనియందు లక్ష్మీ పొందును. ఇది వికల్పమునఁ బుంలింగంబును గలదు. ౧. నల్యతే బద్ధతే చంద్రేణేతి నలినం. చంద్రునిచేత ముకుళరూపమున బంధింపఁబడినది. ౨. అరాః కేసరాః విందతీతి అరవిందం. విద్మలాభే. కేసరములను బొందియుండునది. ౩. మహచ్చ తత్ ఉత్పలం చ మహోత్పలం - మహత్తైస ఉత్పలము. ౪. సహస్రం పత్రాణ్యస్య సహస్రపత్రం

వేయిఠేకులు గలది. ౫. కం జలం అలతి భూషయ తీతి కమలం. అల భూషణాదౌ. జలమును భూషించునది. కేన మల్యతే ధార్యత ఇతి వా కమలం. మలమల్ల ధారణే. జలముచేత ధరింపఁబడునది. ౬. శతం పత్రాణ్యస్య శతపత్రం. నూఱుఠేకులు గలది. సహస్రపత్రశతపత్ర శబ్దములు పద్మవిశేషవాచకములైనను పద్మత్వ సామాన్యముచేత నేకార్థములు. ౭. కుశే జలే శేత ఇతికుశేతయం. శీజ్ స్వప్నే. నీళ్లయందుండునది. ౮. పంకే రోహతీతి పంకేరుహం. రుహ బీజ జన్మని ప్రాదుర్భావే. అడుసునందు మొలచునది. ౯. తమఃప్రకరో రసో ౨ స్య తామరసం - ప్రకృష్టమైన రసము గలిగినది. తామృద్భిః రస్యత ఇతి వా తామరసం. రస అన్వాదే. బడలినవారిచే నాస్వాదింపఁబడునది. తామరం జలం తత్రసస్తి తిష్ఠతీతి తామరసం. షస స్వప్నే. ఉదకమునందుండునది. ౧౦. సరసిభవం సారసం - సరస్యునఁ బుట్టినది. ౧౧. సరస్యాం రోహతీతి సరసీరుహం. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ. కొలనియందు మొలచునది. ౧౨. బినస్య ప్రసూనం బినప్రసూనం-తామరతూడుల యొక్క పుష్పము. ౧౩. కేసరరాజియోగాత్ రాజీవం-ఆకరులయొక్క పంక్తి గలిగినది. ౧౪. శ్రాంతం పుష్పాతీతి పుష్పరం. పుక్ష పుష్పౌ. బడలినవానిని బోషించునది. ౧౫. అంభసి రోహతీతి అంభోరుహం-జలమందుఁ బుట్టునది. ఈ ౧౬ తామరపువ్వులపేళ్లు.

పుణ్డరీకం సితామౌజం -

పుణతి మంగళత్వా త్పుండరీకం. పుణ కర్మణి శుభే. ౧. సితం చ అంభోజం చ సితాంభోజం - తెల్లనైన తామర. ఈ ౨ తెల్లతామరపేళ్లు.

అథ రక్త సరోరుహే.

41

రక్తోత్పలం కోకనదం -

రక్తం చ తత్ సరోరుహంచ రక్తసరోరుహం-ఎఱ్ఱనైన తామర. ౧. రక్తం చ తత్ ఉత్పలం చరక్తోత్పలం-ఎఱ్ఱతామర. ౨. కోకాశ్చక్రవాకా నదంత్యస్మిన్నితి కోకనదం. ణద అవ్యక్తే శబ్దే చక్రవాకములు దీనియందు అవ్యక్తముగాఁ గూయును. ఈ ౩ ఎఱ్ఱతామరపేళ్లు. 'రక్తాబ్జే రక్తకుముదే బుధైః కోకనదంస్మృతం' అనెడు వృద్ధసమ్మతిచేత రక్త

సరోరుహము, ఎఱ్ఱదామర; రక్తోత్పలము, ఎఱ్ఱకలువ. ఈ రెండును కోకనద మనంబడునని కొందఱు.

నాళో నాళం -

నాళః నాళం. తామర కలువ మొదలయినవాని కాండపేళ్లు. నల్బతే బద్ధతే పుష్పేణేతి నాళః నాళం చ. పుష్పముతో బంధింపఁబడునది. పున్నపుంసకములు రెంటియందుఁ గలదు. నాళా నాళమ్ అని స్త్రీనపుంసకలింగములుగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు.

అథాస్త్రియామ్.

మృణాళం బసం -

మృణ్యతే భక్ష్యత ఇతి మృణాళం. అ. ప్న. మృణహింసాయాం. భక్షింపఁ బడునది. ౧. బిస్యంతే ఉత్సృజ్యంతే భక్షణసమయే తంతవో ౨ త్ర బిసం. బిస ఉత్సర్గే. భక్షణ సమయమున దీనియందుఁ గల తంతువులు విడువఁబడును. ఈ ౨ తామరతూడపేళ్లు.

అబ్జాదికదమ్బే షణ్ణ మస్త్రియామ్.

42

భ్రమరేభ్యో రసం సనోతీతి షండః. అ. ప్న. షణు దానే. భ్రమరములకు మకరందము నిచ్చునది. పా. శండ ఇతి తాలవ్యాదిరప్యస్తి. ఈ ౧ తామపువ్వులు మొదలైనవాని సమూహము పేరు.

కరహాట శ్శిఫా కన్ఠః -

కం జలం ఊర్ధ్వస్థిత్యా రహయస్తీతి కరహాః పద్మాః; తానటతీతి కరహాటః. రహ త్యాగే. అట పటగతౌ. మీదనుండుటచేత జలమును విడుచునది గనుక కరహములు పద్మములు; వానినిఁ బొందియుండునది. కరాహస్తా హాటయతి దీపయతీతి కరహాటః. హాట దీప్తా. హస్తములఁ బ్రకాశింపఁజేయునది. ౧. శినోతి భువం శిఫా. శిఞ్ నిశాతనే. భూమిని కృశముగాఁ జేయునది. ౨. కందయతి భక్షకా మత్స్యాదీనితి కందః. కది అహ్లాదనే. తన్ను భక్షించునట్టి మత్స్యాదుల సంతోషపెట్టునది. ౩. కొందఱు శిఫాకందమని యొకటిగాఁ జెప్పుదురు. శిఫాసహితం కందం శిఫాకందం-శిఫలనఁగా గొమ్మలు, వానితోఁ గూడిన దుంప. ఈ ౩ తామరదుంపపేళ్లు.

కింజల్కః కేసరో ౨ స్త్రియామ్.

కించిజ్జలతి జడీభవతి కింజల్క-ఇంచుకంత జడమైయుండునది. ౧. కే జలే సరతి కేశరః అ. పు. సృగతౌ. జలమం దుండునది. పా. కేశరః. 'అందోళిత కుసుమ కేశరే కేశర' ఇతి వాసవదత్తాయాం. కేశీర్యత ఇతి కేశరః. శృ హింసాయాం. కొనయందు విడిపోవునది. అకరువుపేళ్లు.

సంవర్తికా నవదళమ్ -

సంవర్తయతి వేష్టయతీతి సంవర్తికా. వృతువర్తనే. తామర దుద్దును జుట్టి యుండునది. ౧. నవోత్పన్నం దళం నవదళం - క్రొత్తగాఁ బుట్టిన తేకు. ఈ ౨ లేఁత తామరతేకుపేళ్లు.

బీజకోశో వరాటకః.

43

బీజానాం పద్మాక్షాణాం కోశః ఆకరో బీజకోశః - తామరవిత్తులకు నెలవైనది. ౧. వరం శ్రేష్ఠం పద్మ మటతి వరాటకః. అట పట గతౌ. శ్రేష్ఠమును బొందునది. వృణోతి బీజానితి వరాటకః విత్తులను గప్పునది. ఈ ౨ తామరపువ్వులోని దుద్దుపేళ్లు.

ఉక్తం స్వర్వోమ ది క్కాలభీ వాక్ఖబ్బది నాట్టకమ్,

పాతాళ భోగి నరక వారి చైషాం చ సంగతమ్.

44

కాండం నిగమయన్ బుద్ధిసౌకర్యాయ కాండోక్త మనువదతి. సర్గాది వారిపర్యంత వర్గేషు స్వర్వోమ దిక్కాల భీవా క్ఖబ్బది, ఆది శబ్దేన రసగంధాది ర్భూతే; నాట్టం తత్సంబంధి గీతాదికముచ్యతే; పాతాళభోగి నరకవారిచ ద్వంద్వైకవద్భావః ఉక్తమిత్యనేనాన్వయః. ఏషాం యత్సంగతం స్వర్గే దేవతాది, దిశిదిగ్గజాది, కాలే ఉపరాగాది, ధీ సంగతం విచారాది; వాచిశ్రుత్వాది, శబ్దే ఉదాత్తాది, నాట్టే భ్రకుంసాది, పాతాళే కుహరాది, భోగిని కంచుకాది, నరకే బాధాది, వారిణి నౌకాపద్మోత్పలాది, ఏత త్సర్వ మస్మిన్ ప్రథమకాణ్డే ఉక్తమిత్యర్థః.

కాండమును ముగించుచు నీకాండమునందుఁ జెప్పఁబడిన వర్గముల నన్నిటి నొకసారి పేర్కొనుచున్నాఁడు. స్వః = స్వర్గము, వ్యోమ = ఆకాశము, దిక్ = దిక్కులు, కాల = కాలము, ధీ = బుద్ధి, వాక్ = వాక్కు శబ్ద = శబ్దము, ఆదిశబ్దముచేత రసగంధాదులు. నాట్టకం = నాట్టసంబంధి గీత వాద్యాదులు, పాతాళ = పాతాళము, భోగి = సర్పములు, నరక = నరకము, వారి = జలమును, ఏషాం = ఈస్వర్గాదుల యొక్క సంగతం =

సంబంధవస్తువులు. ఎట్లనినః ____ స్వర్గసంగతములైన దేవతాదులును, దిక్సంగతములైన దిగ్గజాదులును, కాలసంగతములైన గ్రహణాదులును, ధీసంగతములైన విచారాదులును, వాక్సంగతములైన శ్రుత్యాదులును, శబ్దసంగతములైన యుదాత్తాదులును, నాట్యసంగతములైన భ్రకుంసాదులును, పాతాళసంగతములైన కుహరాదులును, భోగిసంగతములైన కంచుకాదులును, నరకసంగతములైన బాధాదులును, వారిసంగతములైన నౌకాదులును జెప్పఁ బడినవని యర్థము.

ఇ త్యమరసింహకృతౌ నామలింగానుశాసనే,

స్వర్గాదికాండః ప్రథమ స్సాంఘికవ సమర్థితః.

45

అమరసింహకృతౌ = అమరసింహునికృతి యగు, నామలింగాను శాసనే = నామలింగానుశాసనమును నీకోశమందు, ఇతి = ఇట్లు, ప్రథమః = మొదటిదగు, స్వర్గాదికాండః = స్వర్గము మొదలగువాని వర్గముల సమూహము, సాంగేవ = సమగ్రముగనే, సమర్థితః = నెఱవేర్చబడెను.

ప్రథమ కాండము సమాప్తము

శ్రీరస్తు

నామలింగానుశాసన మను శ్రీ మదమరసింహవిరచితం బైన

అమరకాశము

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ద్వితీయకాండము

భూమివర్గము

అవ. ఏవం ప్రథమకాణ్డం పరిసమాప్య ద్వితీయకాణ్డే వక్ష్యమాణ వర్గాః
సంగ్రహేణ వక్తి వర్గాః పృథ్వీతి శ్లోకేన. — ఈ ప్రకారముగా మొదటికాండమును
ముగించి, రెండవకాండమునందుఁ జెప్పఁబడు వర్గములను సంక్షేపముగాఁ
జెప్పుచున్నాఁడు —

వర్గాః పృథ్వీ పుర క్షాభ్య ద్వనౌషధి మృగాదిభిః,

నృ బ్రహ్మ క్షత్ర వి ట్చాద్రై సాఙ్గో పాజ్ఞై రి హోదితాః.

1

పృథ్వీచ పురం చ క్షాభ్యచ్చ వనౌషధిచ్చ మృగాదీ చతైః ఇహకాండే
పృథ్వీప్రభృతిభిః, నృబ్రహ్మ క్షత్ర విట్యాద్రైః సాంగోపాంగైః అంగ ప్రత్యంగ సహితైః
దశభిః వర్గా ఉదితాః. అత్ర మృగాది శబ్దేన సింహ ఉచ్యతే. మృగా నత్తుంశీల
మస్యేతి వ్యుత్పత్తిః. యద్వా మృగ శబ్ద ఆరణ్యపశుమాత్రపరః, ఆదిశబ్దేన
పక్షికిటాదీనాం గ్రహణమ్. ఇహ = ఈకాండమునందు, సాఙ్గోపాజ్ఞైః = మృత్తికాదులైన
అంగములతోడను, అధ్వాదులైన ప్రత్యంగములతోడను గూడియున్న, పృథ్వీ
పురక్షాభ్యద్వనౌషధి మృగాదిభిః = భూపురశైల వనౌషధి సింహాదులతోడను, నృ
బ్రహ్మ క్షత్ర విట్యాద్రైః = మనుష్య బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రులతోడను
ఉపలక్షితములైన, వర్గాః = వర్గములు, ఉదితాః = చెప్పఁబడుచున్నవి.

భూ ర్భూమి రచ లానంతా రసా విశ్వమ్భరా స్థిరా,

ధరా ధరిత్రీ ధరణిః క్షోణిర్జ్వాలా కాశ్యవీ క్షితిః.

2

సర్వంసహా వసుమతీ వసుధార్వీ వసున్ధరా,
గోత్రాకుః పృథివీ పృథ్వీ క్షా ౨ వని ర్దేదిగీ మహీ.
(విపులా గహ్వరీ ధాత్రీ గౌ రిలా కుష్మిగీ క్షమా,
జగతీ రత్న గర్భా చ భూతధా త్త్యబ్జమేఖలా.)

3

భవతీతి భూః. ఊ. సీ. భూమిశ్చ. ఇ. సీ. ఇది యుదకమువలనఁ బుట్టును.

౧. ౨. న చలతీత్యచలా. చల కంపనే. చలింపనిది. ౩. నాస్త్వంతో ౨ స్వాః
అనంతా-అంతములేనిది. ౪. రసాస్సంత్యస్యా మితిరసా-రసములు దీనియందుఁ
గలవు. రస్యతే ఆస్వాద్యత ఇతి వా రసా. రస ఆస్వాదనే. అనుభవింపఁబడునది.
౫. విశ్వం బిభర్తీతి విశ్వంభరా. భృజ్ భరణే. విశ్వమును భరించునది. ౬. తిష్ఠతి
సదా స్థిరా. వ్యా గతినివృత్తైః. ఎల్లప్పుడు నుండునది. తిష్ఠతి సర్వమస్యామితి వా
స్థిరా - సర్వము దీనియందుండును. ౭. ధరతి విశ్వం ధరా; ధరిత్రీ. ఈ. సీ.
ధరణిశ్చ. ఇ. సీ. విశ్వమును ధరించునది. ౮, ౯, ౧౦. క్షౌతీతి క్షోణీః. ఇ. సీ. పా.
క్షోణీ. ఈసీ. టు క్షు శబ్దే. శబ్దించునది. ౧౧. జినాతి సర్వమస్యామతి జ్యా. జ్యా
వయోహానౌ. సర్వము దీనియందు నశించును. ౧౨. కశ్యపస్యేయం కాశ్యపీ.
ఈ.సీ. పరశురామునిచేత కశ్యపునికొఱకు యజ్ఞ దక్షిణగా నియ్యఁబడినది.
తథాచోక్తం. — 'శ్లో. త్రిసప్తకృత్యః పృథివీం కృత్వానిః క్షత్రియాం తతః, దక్షిణా
మశ్వమేధాంతే కశ్యపాయాదదాత్రభు' రితి. ౧౩. క్షియంతి నివసంతి సర్వే ౨
స్యామితి క్షితిః. ఇ. సీ. క్షి నివాసగత్యైః. దీనియందందఱుందురు. ౧౪. సర్వం
నహత ఇతి సర్వంసహా. షహమర్షణే. సర్వమును నహించునది.
౧౫. వసుధనమస్యామస్తీతి వసుమతీ. ఈ. సీ. ధనము దీనియందుఁ గలదు.
౧౬. వసు దధాతీతి వసుధా. దుధాజ్ ధారణ పోషణయోః. ధనమును ధరించునది.
౧౭. ఉరుత్వాదుర్వీ. ఈ. సీ. ఘనమైనది. ఉర్జాయతే పర్వతై రిత్పుర్వీ. ఉర్జుజ్
ఆచ్ఛాదనే. పర్వతములచేతఁ గప్పఁబడునది. ౧౮. వసుధారయతీతి వసున్ధరా.
ధృ ధారణే. ధనమును ధరించునది. ౧౯. గోత్రాః పర్వతాస్సంత్యస్యామి
తోగోత్రా-పర్వతములు దీనియందుఁ గలవు. గాస్తృణాదిభిస్త్రాయత ఇతి గోత్రా. త్రైజ్
పాలనే. తృణాదులచేత ఆవులను రక్షించునది. ౨౦. కాయతి ధ్వనతీతి కుః. ఉ.

సీ. కై శబ్దే. మ్రోయునది. ౨౧. ప్రథతే పృథివీ; పృథ్వీ చ. ఈ. సీ. ప్రథ ప్రఖ్యానే. ప్రసిద్ధమగునది. పృథుచక్రవర్తినా సత్కృతావా పృథివీ; పృథ్వీచ - పృథుచక్రవర్తించేత లెస్సగాఁ జేయఁబడినది. పృథుత్వాత్పృథివీ-విశాలమైనది. ౨౩. క్షమతే భారం క్షా - భారము నోర్చునది. ౨౪. అవతి ప్రజాః; అవ్యతే సృష్టైర్వా అవనిః. ఇ. సీ. ప్రజలను రక్షించునదిః లేక రాజులచేత రక్షింపఁబడునది అవని. ౨౫. మధుకైటభ యోర్మేదసా పరిష్కృతత్వాత్ మేదినీ. ఈ. సీ. మధుకైటభుల మెదడుచేతఁ దడుపఁ బడునది. తథాచోక్తం. — “శ్లో. మధుకైటభయోస్త్యం యన్మేదసా సంపరిష్కృతా, తేనేయం మేదినీ దేవీ ప్రోచ్యతే బ్రహ్మవాదిభి” రితి. ౨౬. మహ్యతే మహీ. ఈ. సీ. పా. మహిః. ఇ. సీ. మహా పూజాయాం. పూజింపఁబడునది. ఈ ౨౭ భూమిపేళ్లు.

మృన్మృత్తికా -

మృద్యుత ఇతి మృత్. త. సీ. మృత్తికా చ. మృద క్షోదే. మెదుపఁబడునది. ఈ ౨ మన్నుపేళ్లు.

పశస్తామృత మృత్నా మృత్నా చ మృత్తికా,

ప్రశస్తామృత్ మృత్తికా మృత్నా. మృత్నా చ. ఈ ౨ ప్రశస్తమైన మృత్తికపేళ్లు.

ఉర్వరా సర్వసన్యాధ్యా -

ఉర్వతి క్షుధం హినస్తీత్యుర్వరా. ఉర్వీ హింసాయాం. ఆకలిని బోఁగొట్టునది. ఉరుం మహాంతం వృణోతి తదర్హత్వా దుర్వరా - అధికమును వరించునది. ఈ ౧ సమస్తమైన పైర్లతోఁ గూడియున్న భూమిపేరు.

స్యా దూషః క్షారమృత్తికా.

4

ఉపతి బీజమూషః. ఉష రుజాయాం. విత్తనమును జెఱుచునది. ౧. క్షారా చ సా మృత్తికా చ క్షారమృత్తికా-ఉప్పుమన్ను క్షారమృత్తిక. ఈ ౨ చౌటిమట్టిపేళ్లు.

ఊషవా నూషరో ద్వావ పృన్యలిజ్ఞా -

ఊషో ౨ స్వాస్తీత్యూషవాః. త. ఊషరశ్చ. చౌటిమట్టి గలిగినది. ఈ ౨ ను విశేష్య మేలింగమో ఆలింగముగలవి. ఊషరం స్థలం, ఊషరోదేశః; ఊషరా భూమిః అని యుదాహరణములు. ఈ ౨ చౌటినేలపేళ్లు.

స్థలం స్థలీ,

స్థలతీతి స్థలం; స్థలీ చ. స్థల స్థానే. స్థానమైయుండునది. ఈ ౨. జలశూన్యమై తనంతటనే చదరమైయుండెడు నేలపేళ్లు.

సమానౌ మరుధన్యానౌ -

తృప్తయా మ్రియంతే ౨ త్ర మరుః. ఉ. పు. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. దప్పిచేత దీనియందు మృతులగుదురు. ఈ ౨ సమలింగములు. నీళ్లులేని భూమిపేళ్లు.

ద్వేభి లా ప్రహతే సమే.

5

త్రిషు -

హలేన స లిఖితమితి ఖిలం. లిఖ అక్షరవిన్యాసే. నాంగేటిచేత దున్నఁ బడనిది. ఖం లాలీతి ఖిలం. లా దానే. శూన్యము నిచ్చునది. ౧. లాంగలాదినా స ప్రహన్యత ఇత్య ప్రహతం. హస హింసాగత్యోః. నాంగేలు మొదలైన వానిచేతఁ బీడింపఁబడనిది. ఈ ౨ ను త్రిలింగములు. దున్నిననేలపేళ్లు.

అథో జగతీ లోకో విష్టవం భువనం జగత్,

గమ్య తేజనైరితి జగతీ. ఈ. సీ. జగచ్చ. త. న. గమ్ గగతౌ. జనులచేతఁ బొందఁబడునది. ప్రళయకాలే గచ్ఛతీతి జగతీ. జగచ్చ - ప్రళయకాలమందు లయమైపోవునది. ౧. లోక్యతే సర్వ మస్మిన్నితి లోకః. లోకృ దర్శనే. సర్వము దీనియందుఁ గానఁబడును. ౨. విశం త్యస్మిన్నితి విష్టవం. విశ ప్రవేశనే. దీనియందుఁ బ్రవేశింతురు. ౩. భవత్యస్మిన్నితి భువనం దీనియందు సర్వము గలుగును. ఈ ౪ జగత్తు పేళ్లు.

లోకో ౨ యం భారతం వర్షమ్ -

అయం జమ్బూద్వీప నవమాంశః హిమనేతు మధ్యస్థో లోకః భారత వర్ష మిత్యుచ్యతే-హిమవత్పర్వతమునకు దక్షిణంబును దక్షిణ సముద్రమునకు నుత్తరంబునునైన యాదేశము భారతవర్ష మనంబడును. భరతస్మరణ్ణ ఇదం భారతం-భరతుఁడనురాజు సంబంధమైనది. ౧ వృష్యతే సిచ్యతే మేమైరితి వర్షం-మేఘములచేతఁ దడుపఁబడునది. ఈ ౧ భారత వర్షముపేరు.

శరావత్యాస్తు యో ౨ వధోః.

6

దేశః ప్రాగ్దక్షిణః ప్రాచ్యః -

ఏతస్మింశ్చ భారతే శరావతీ నామ నదీ ఈశాన్యా దిశస్సకాశాత్ పశ్చిమసముద్రగామినీ వహతి. తస్యా అవధేః యః ప్రాగ్దక్షిణో దేశః సః ప్రాచ్య ఇత్యుచ్యతే - ఈభారతవర్షమునందు శరావతి యెనెడు నది ఈ శాన్యదిక్కుననుండి నైర్వృతిమూలకుఁ బాటి, పడమటిసముద్రమునఁ గలియుచున్నది. ఆ నదియే యెల్లగాఁ గల తూర్పుతోఁ గూడిన దక్షిణదేశము ప్రాచ్య మనంబడును. ప్రాకృహచరితో దక్షిణః ప్రాగ్దక్షిణః. తూర్పుతోఁ గూడిన దక్షిణము ప్రాగ్దక్షిణము. ఈ ౧ ప్రాచ్యదేశముపేరు.

ఉదీచ్యః పశ్చిమోత్తరః,

తస్యా శ్వరావత్యాః అవధేః యః పశ్చిమోత్తరః స ఉదీచ్య ఇత్యుచ్యతే. ఆ నదియే యెల్లగాఁగల పడమరతోఁ గూడిన యుత్తరపుదిక్కున నుండు దేశము ఉదీచ్య మనంబడును. పశ్చిమేన సహ చరిత ఉత్తరః పశ్చిమోత్తరః పశ్చిమములతోఁ గూడిన యుత్తరము పశ్చిమోత్తరము. ఈ ౧ ఉదీచ్యదేశముపేరు.

ప్రత్యస్తో మ్లేచ్ఛదేశ స్సాన్ -

భారతవర్ష స్యాంతదేశః శిష్టాచారరహితః కామరూపాదిః మ్లేచ్ఛదేశ ఇత్యుచ్యతే-భారతవర్షముయొక్క తుదనుండు శిష్టాచారరహితమైన కామరూపాదిదేశము మ్లేచ్ఛదేశ మనంబడును. అంతంప్రతి గతః ప్రత్యంతః - తుదముట్టినది. మ్లేచ్ఛానాం దేశః మ్లేచ్ఛదేశః - తురకల దేశము. తథాచోక్తంః — శ్లో. “చాతుర్వర్ణ్య వ్యవస్థానం యస్మిన్ దేశేన విద్యతే, మ్లేచ్ఛదేశ స్స విజ్ఞేయ ఆర్యావర్తస్తతః పర” మితి. ఈ ౨ శిష్టాచారరహిత కామరూపాది దేశము పేళ్లు.

మధ్యదేశస్తు మధ్యమః.

7

హిమవద్వింధ్యయోః వినశన ప్రయోగయోశ్చ మధ్యే భవత్వాత్ మధ్యమః - హిమవద్వింధ్యగిరులయొక్కయు, వినశన ప్రయాగలయొక్కయు మధ్యమం దుండునది. తథా చోక్తం మనునా. — ‘శ్లో. హిమధ్యయోర్మధ్యే యత్రాగ్నినశనాదపి, ప్రత్యగేవ ప్రయాగాచ్చ మధ్యవద్విందేశ స్స ఉచ్యతే’ ఇతి. ఈ ౨ మధ్యదేశముపేళ్లు.

ఆర్యావర్తః పుణ్యభూమి ర్మధ్యం విన్ద్యహిమాగయోః,

ఆర్యా ధార్మికా వర్తంతే అస్మిన్నిత్యార్యావర్తః. వృతువర్తనే. ధార్మికులు దీనియందు వర్తింతురు. ౧. పుణ్యా చ సా భూమిశ్చ పుణ్యభూమిః. ఇ. సీ. పుణ్యమైనభూమి. ౨. తదుక్తం మనునా. — “శ్లో. ఆసము ద్రాచ్చవై పూర్వాదాసముద్రాచ్చ పశ్చిమాత్, హిమవద్వింధ్యయోర్మధ్యమార్యావర్తం విదుర్భుధాః” ఇతి. ఈ ౨ తూర్పుపడమర సముద్రములు ఎల్లలుగాఁగల హిమవద్వింధ్య పర్వతములయొక్క మధ్యదేశముపేళ్లు.

నీవృజ్జనపదా -

నియమేన వర్తంతే జనా అస్మిన్నితి నీవృత్. త. పు. ఇందు జనులు నియమముగా వర్తింతురు. జనపదసాహచర్యా నీవృచ్చబ్ధః పుల్లింగః. జనాః పద్యంతే ౨త్ర జనపదః. పద్ గృగతౌ. జనులు పొందుదురు. ఈ ౨ గ్రామ సమూహముపేళ్లు.

దేశ విషయా తూపవర్తనమ్.

8

దిశ్యత ఇతి దేశః. దిశ అతిసర్జన. ఇయ్యుఁబడునది. ౧. విశేషేణ బధ్నాతీతి విషయః. షిజ్ బంధనే. విశేషముగాఁ బ్రీతిని బుట్టించునది. ౨. ఉపవర్తతే అస్మిన్నితి ఉపవర్తనం. వృతు వర్తనే. దీనియందు జనులు వర్తింతురు. ఈ ౩ జనపద సమూహము పేళ్లు. నీవృచ్చబ్ధము మొదలు ౫ శబ్దములు దేశముపేళ్లని కొందరు.

త్రిష్వాగోష్ఠాత్ -

ఇతఃప్రభృతి గోష్ఠపర్యంతం వక్ష్యమాణాశ్శబ్దాః విశేషవిధిం వినాత్రిషు వర్తంతే - ఇది మొదలు గోష్ఠ శబ్దమువఱకుఁ గల శబ్దములలో విశేషవిధిచేతఁ జెప్పఁ బడనివి మూడులింగములయందును వర్తించును.

నడప్రాయే నడ్వా న్నడ్వల ఇత్యపి.

నడప్రచురోదేశః నడప్రాయః-క్రాలుకసపు తఱుచుగాఁగల దేశము. బాహుళ్యేన నడో ౨ స్త్యస్మిన్నితి నడ్వా. త. నడ్వలశ్చ. నడమనఁగాఁ గ్రాలుకసపు; అది గలిగిన దేశము. ఈ ౨ క్రాలుకసపు తఱుచుగాఁ గల దేశముపేళ్లు.

కుముద్వా కుముదప్రాయే -

కుముదప్రచురో దేశః కుముదప్రాయః. కుముదాన్యస్మి సంఠీతి కుముద్వా. త. తెల్లకలువలు తఱుచుగాఁ గల దేశము. ఈ ౧ తెల్లకలు

భూమివర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వలు తఱుచుగాఁ గల దేశము పేరు.

వేతస్యా స్థపహవేతసే.

9

వేతసాస్సంత్యస్మిన్నితి వేతస్యా. త. పు. ౧ బహవో వేతసా యత్ర బహవేతసం. ప్రబ్బలిచెట్లు తఱుచుగాఁ గల ప్రదేశము పేళ్లు.

శాద్వల శ్శాదహరితే -

శాదో బాలతృణమస్మిన్న స్తీతి శాద్వలః - లేతకనవుగల దేశము. ౧. శాదో బాలతృణం తేన హరితో దేశ శ్శాదహరితః - లేతకనవుచేత పచ్చనైన దేశము. ఈ ౧ లేతకనవుచేతం బచ్చగానుండు దేశము పేరు.

సజమ్బాలే తు పజ్కిలః,

జంబాలేన సహవర్తత ఇతి సజంబాలః. పంకోస్యాస్తీతి పంకిలః. అడుసు గలిగినది. ఈ ౧ అడుసుతో చగూడిన దేశము పేరు.

జలప్రాయ మనూపం స్యా త్పుంసి కచ్చస్తథావిధః.

10

అనుగతా ఆపో ౨ స్మిన్ని త్యనూపం-తఱుగని నీళ్లు గలిగినది. ౧. నీళ్లు తఱుచుగాఁ గల దేశముపేరు. కవ్యతే జలైరితి కచ్చః. కష హింసాయాం. జలముచేతం బీడింపఁబడునది. కంపానీయం చ్చతీతి కచ్చః చ్చేదోదనే. జలమును విడుచునది. పుంసీతిత్రిష్వాగోష్ఠాదిత్యస్య బాధకం. అయంశబ్దః క్లిబే ౨ పి. తథా చ అమరమాలా. — “కచ్చంక్లిబే ౨ నూపదేశ” ఇతి. ౧. నీళ్లు తఱుచుగాఁ గల నదీసరస్సుల సమీప ప్రదేశము పేరు.

స్త్రీ శర్కరా శర్కరిల శ్శార్కర శ్శర్కరావతి,

శృణాతీతిశర్కరా. సా అస్త్యత్రేతి శర్కరా. శృ హింసాయాం. పీడించునది. గనుక శర్కర; అనఁగా మొరము. అది గలిగిన నేల శర్కరా. ౧. శర్కరా అస్మిన్వస్తీతి శర్కరిలః. శార్కరః. శర్కరావాంశ్చ. మొరము దీనియందుఁ గలదు. ఈ ౪ మొదపనేలపేళ్లు.

దేశ ఏవాదిమౌ -

శర్కరాది శబ్దేషు ఆదిమౌ శర్కరాశర్కరిల శబ్దౌ శర్కరావతిదేశ ఏవవర్తతే. ఇతరౌ దేశే అన్యత్ర చ. యథాః. — శార్కరోదేశః. శార్కర మోదనమిత్యాది శర్కరాది శబ్దములయందు మొదటి శబ్దములు రెండు మొరముగల దేశమునకే పేళ్లు. తక్కిన రెండుశబ్దములు మొరము గల దేశమునకును వస్త్యంతరమునకును బేళ్లు.

ఏవ మున్నేయా సిక్తతావతి.

11

ఏవం సిక్తతావతి దేశే సిక్తతా. సిక్తతిల ఇతి ద్వై. అన్యత్రచసైకతః సిక్తతావాఽ
ఇతి, పూర్వపద్మ్యుత్పత్త్యాదికం-సిక్తత యనంగా నిసుక; అదిగలిగిన దేశమునందు
సిక్తతా సిక్తతిలః అనియు, ఇసుకగలదాని యందు సైకతః, సిక్తతావాఽ అనియు
నూహింపదగినది.

దేశో నద్యమ్బు వృష్ట్యమ్బు సమ్పన్న ప్రహిపాలితః,

స్యాన్నదీ మాతృకో దేవమాతృకశ్చ యథాక్రమమ్.

12

నద్యంబూని చ వృష్ట్యంబూని చ తైస్సంపన్నాశ్చ తే ప్రహయశ్చ తైః పాలితః.
నీ మాతాస్య నదీమాతృకః-నదియే తల్లిగాఁగలది. ౧. దేవః మాతాస్య దేవమాతృకః
- పర్వస్యదే తల్లిగాఁ గలది. ఈ ౨ ను నదీజలముచేతను, వర్షోదకముచేతను
బండు పైర్లుగల దేశము పేళ్లు.

సురాజ్ఞో దేశే రాజన్యాఽస్యాత్ -

శోభనో రాజాస్యాస్తీతి రాజన్యాః. త. మంచిరాజుగలది. ఈ ౧
మంచిరాజుగల దేశముపేరు.

తతో ౨ న్యత్ర రాజవాః,

రాజా స్త్యస్య రాజవాః. త. పు. రాజు గలిగినది. ౧. ఆ దేశమున కంటె
వేరైన సామాన్య రాజుగల దేశము పేరు.

గోష్ఠం గోస్థానకమ్ -

గావ స్తిష్ఠంత్యత్ర గోష్ఠం. ష్టా గతినివృత్తౌ. దీనియందు గోవులుండును.
గవాంస్థానం గోస్థానం - గోవులుండెడి స్థానము. ఈ ౨ ఆవులుండెడు మందపేళ్లు.

తత్తు గౌష్ఠీనం భూతపూర్వకమ్.

13

భూతపూర్వం గోష్ఠం గౌష్ఠీనం - పూర్వపుదైన గోష్ఠము. ఈ ౧ పురాతనమైన
యాలమంద పేరు.

పర్యంతభూః పరిసరః -

పర్యంతే ఉపాంతే భూః పర్యంతభూః. పరితస్సరంతి చర్యంత్యత్రేతి పరిసరః.
స్యగతౌ. దీనియందు నలుదిక్కుల సంచరింతురు. ఈ ౧ గ్రామ నగరాదులయొక్క
సమీపభూమిపేరు.

సేతు రాశౌ స్త్రియాం పుమాః,

పుమాః సేతుః స్త్రియామాశౌ వర్తతే. సిన్వంతి బద్నంతి మృత్పాషాణాదిభిరేన మిద సేతుః. ఉ. పు. పిఞ్ బంధనే. మృత్పాషాణాదులచేత దీనిఁ గట్టదురు. ౧. అల్యతే నివార్యతే జలమనయేత్యాళిః. ఇ-సీ. అల భూషణపర్యాప్తి వారణేషు. దీనిచేత జలము నిలుపఁబడును. ఈ ౨ కట్టపేళ్లు.

వామలూరుశ్చ నాకుశ్చ వల్మీకం పున్నపుంసకమ్.

14

వామం వామైః ప్రాణిభిర్వాలూయత ఇతి వామలూరుః ఉ. పు. పా. వామలూరుః. లూణ్ ఛేదనే. కుటిలముగాఁగాని కుటిలములైన జంతువులచేతఁ గాని త్రవ్వఁబడునది. ౧. ప్రాణినః ప్రవేశే నమంత్యతనాకుః. ఉ.పు. ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ. జంతువులు ప్రవేశించినపుడు దీనియందు వంగును. ౨. వలంతే దలంతే ప్రాణినో ౨ త్ర వల్మీకం. వల సంచరణే సంవరణే చ. జంతువులు దీనియందు సంచరించును. పా. వల్మీకం “నద్యాం కూపతటేతరో చ వివరే శైలేచ కౌ వల్మిక” ఇతి ప్రాణేశ్వరః. “వాల్మీకో వాల్మికః ప్రోక్తో వాల్మీకిరపి వాల్మికి” రితి తారపాలః. ఈ ౩ (భూమిలోనుండి చీమలు మున్నగువానిచేఁ దోడఁబడిన మట్టిదిబ్బ) పుట్టపేళ్లు.

అయనం వర్త మాగ్ధ్య పన్థానః పదవీ సృతిః.

సరణిః పద్ధతిః పద్యా వర్తన్యకపదీతి చ.

15

అయంతే ౨ నేనేత్యయనం. అయపయగతౌ. దీనిచేతఁ బోవుదురు. ౧. వర్తంతే అనేనేతి వర్త. న. న. వృతు వర్తనే. దీనిచేత నడచెదరు. ౨. మృగయంతే గవేషయంత్యనేన మార్గః. మృగ అన్వేషణే. దీనిచేతఁ బదార్థమును వెదకుదురు. మృజ్యతే పథికోపదై ర్నిస్తృణీక్రియత ఇతి మార్గః. మృజూ శుద్ధౌ. తెరువరుల యడుగులచేతఁ దుడవఁబడునది. ౩. అద్యతేభక్ష్యతే పథికైరత్ర అధ్యా. న. పు. అదభక్షణే. దీనియందు పథికులచేత భుజింపఁబడును. ౪. పంథంతి యాంత్యనేన పంథాః. న-పు. పథిగతౌ. దీనిచేతఁ బోవుదురు. ౫. పద్యంతే గచ్ఛంత్య స్వామితి పదవీ. ఈ. సీ. పద్ గతౌ. దీనియందు నడతురు. పదాన్యస్యాం విద్యత ఇది పదవీ-దీనియం డడుగులుండును. ౬. సరంత్యనేనసృతి. ఈ-సీ. సరణిశ్చ. ఇ. సీ. సృగతౌ. దీనిచేత సంచరింతురు. ౭, ౮. పదాభ్యాం హన్యత ఇతి పద్ధతిః.

ఇ. సీ. హన హింసాగత్యోః. పాదములచేతఁ గొట్టఁబడునది. ౯. తృణకంటకాది రహితత్వాత్ పాదాయ హితా-పద్యా-తృణకంట కాదిశూన్యమై యుండుటవలనఁ బాదములకు హితమైనది. ౧౦. వర్తంతే అనయావర్తనీ. ఈ. సీ. వృతు వర్తనే. దీనిచేతఁ బ్రవర్తింతురు. ౧౧. ఏకే కతిపయే పదా లక్ష్యంతే అస్యామితి ఏకపదీ. ఈ. సీ. కొన్నియడుగులు దీనియందుఁ గానబడును. ఏకః అసహితః పాదో ౨ స్యామితివా ఏకపదీ - విడివిడిగా నుండు నడుగులుగలది. ఈ ౧౨ త్రోవపేళ్లు.

అతిపన్థా స్సుపన్థాశ్చ సత్పథ శ్చార్థితే ౨ ధ్వని.

అతిశ్రేష్ఠః పంథాః అతిపంథాః. న. పు. శ్రేష్ఠమైన మార్గము. ౧. సుశోభనః పంథాఃసు పంథాః. న. పు. ఒప్పెడుతెరువు. ౨. సంశ్చాసౌపంథాశ్చ సత్పథః. అ.పు. ఈ ౩ మంచిత్రోవపేళ్లు.

వృద్ధ్యో దురద్ధ్యో విపథః కదధ్వా కాపథ స్సమాః.

16

విరుద్ధః అధ్వా వృద్ధ్యః-విరుద్ధమైన త్రోవ. ౧. దుష్టో ౨ ధ్వాదురద్ధ్యః-చెడ్డత్రోవ. ౨. విరుద్ధః పంథాః విపథః - విరుద్ధమైన మార్గము. ౩. ఏతే అకారాంతాః. కుత్సితో ౨ ధ్వా కరధ్వా. న. పు. కుత్సితమైన మార్గము. ౪. కుత్సితః పంథాః కాపథః - కుత్సితమైన తెరువు. ౫. ఈశబ్దములు సమాః సమార్థకముల పుల్లింగములు. ఇచ్చట విపథకాపథశబ్దములు నపుంసకములుం గలవు. ఈ ౫ చెడ్డత్రోవ పేళ్లు.

అపన్థాస్తవపథం తుల్యే -

పంథా న భవతీత్యపంథాః. న. పు. అపథం చ- తెరువుగానిది. ఈ ౨ తప్పుత్రోవపేళ్లు.

శృంగాటక చతుష్పథే.

శృంగైరటంత్యస్మిన్నితి శృంగాటకం. ఆటపట గతౌ. కొమ్మలచేత దీని యందుఁ గ్రీడింతురు. ౧. చతుర్థాం పథాం సమాహార శృతుష్పథం. నాలుగు తెరువులు గూడినది. ఈ ౨ నాలుగుత్రోవలుగూడిన చోటుపేళ్లు.

ప్రాంతరం దూరశూన్యో ౨ ధ్వా -

ప్రకృష్టం గ్రామయోరంతరం వ్యవధానమత్రేతి ప్రాంతరం - అధికమైన గ్రామములయొక్క వ్యవధానము గలిగినది. ఈ ౧ ఎడారియై జనసంచారము లేని మార్గముపేరు.

కాంతారం వర్త దుర్గమమ్.

17

కాంశ్చిన్న తారయతీతి కాంతారం. తృప్లవనతరణయోః. ఎవ్వరిని చొచ్చి దాటనీయనిది. ౧. దుష్టోగమో యస్య తద్దుర్గమం-దుష్టమైన గమనము గలిగినది. చోరకంటకాదులచేఁ బోవ శక్యముగాని మార్గముపేరు.

గవ్యాతి స్త్రీ క్రోశయుగమ్.

క్రోశద్వయం గవ్యాతిరిత్యుచ్యతే. “చతుష్పాధికవింశత్యా అంగుళైర్హస్తముచ్యతే, సహస్రై రష్టభిః ఖ్యాతం హస్తకైః క్రోశమానకం” ఇరువదినాలుగు అంగుళము లొక హస్తము. ఎనిమిది వేల హస్తము లొక క్రోశము. అట్టి క్రోశములు రెండు గవ్యాతి యనంబడును. గవోః క్రోశయోః యూతిః మిశ్రణం గవ్యాతిః. ఇ. సీ. యు మిశ్రణే. గోవనగాఁ గ్రోశము. రెండు క్రోశముల కూటమి గవ్యాతి. ఈ ౨ రెండు కోసులదూరముగల త్రోవ పేళ్లు.

నల్వః కిష్కు చతుశ్శతమ్.

కిష్కుర్హస్తః చతుశ్శతంహస్తాః నల్వ ఇత్యుచ్యతే-కిష్కు వనఁగా హస్తము. నన్నూలు హస్తములు గల త్రోవ నల్వమనంబడును. నల్వతే బద్ధతే అనే నేతినల్వః. ణల బంధనే. దీనిచేత లెక్కపెట్టఁబడును. ఈ ౧ నన్నూలుచేతుల పొడవుగల త్రోవ పేరు.

ఘణ్ణాపథ స్సంసరణమ్.

దశధనురంతరో రాజమార్గః ఘంటాపథస్సంసరణమితిచోచ్యతే -పదివిండ్ల పట్టుగల రాజమార్గము ఘంటాపథము, సంసరణము ననంబడును. ఘంటో పలక్షితానాం గజానాం పంథాః ఘంటాపథః - ఘంటలతోఁ గూడిన యేనుఁ గులకు మార్గము. ౧. సంహతా స్సరంత్యత్ర సంసరణం. సృ గతౌ. అనేకులు దీనియందుఁ గూడి సంచరింతురు. ౨. రాజమార్గముల పేళ్లు.

త త్పురసౌశ్యప నిష్కరమ్.

18

(ద్యావాపుథివ్యో రోదస్యో ద్యావాభూమీ చ రోదసీ,

దివః పుథివ్యో గుఞ్జా తు రుమా స్యాల్లవణాకరః)

పురసంబంధమైన యాఘంటాపథమే ఉపనిష్కర మనంబడును, ఇచ్చట పురమనఁగా దుర్గమైన పురము. కేవల పురసంబంధమైనది ఘంటా

పథమే యనంబడును. ఉపనిషీర్వ్యతే సైన్యమత్రేతి ఉపనిష్కరం. పా. ఉపనిష్కరం. కృవిక్షేపే. అంతట సైన్యము పర్యాప్తముగాఁ జల్లఁబడును. ఈ ౧ పురమార్గముపేరు.

పుర వర్గము

పూః స్త్రీ పురీ నగర్యా వాపత్తనం పుటభేదనమ్,

స్థానీయం నిగమః -

పూర్వతే జనైరితి పూః ర.సీ. పురీ. ఈ. సీ. పూపాలన పూరణయోః. జనులచేత నిండింపఁబడునది. ౧. ౨. క్రీడాద్ధం నగాః వృక్షాః పర్వతావా అత్ర సంతీతి నగరీ. ఈ. సీ. విహారార్థమై వృక్షములుగాని పర్వతములుగాని దీనియందుఁ గలవు. నగాః నగసదృశాః ప్రాసాదాదయో ౨ త్ర సంతీతి నగరీ- పర్వత సమానములైన రాజగృహములు మొదలైనవి దీనియందుఁ గలవు. పురీనగర్వోవా స్త్రీయౌ, పట్టణ సాహచర్యాత్ప్రీతే ౨ పి-పురీనగరీ శబ్దములు పట్టణ శబ్ద సాహచర్యమువలన పురం నగరం అని నపుంసకలింగములు గలవు. ౩. ఆపతంతి వణిజో ౨ స్మిన్నితి పత్తనం. పత్ గగతౌ. పా. ఆపతంతి పట గతౌ. వర్తకులు దీనింగూర్చి వత్తురుగనుక పత్తనము. పట్టణమనియుఁ బాఠము గలదు. ౪. పుటాః పుటికాః ఘటాదయః సమృద్ధా ద్భిద్యంతే ౨ త్ర పుటభేదనం. భిదిర్ విదారణే. పుటములనఁగా ఘటాదులు; అవి దీనియందు ఒరయుటవలన వ్రక్కలౌను. ౫. అకుతో భయత్వాత్ స్థానాయ వాసాయ హితం స్థానీయం. వ్యా గతినివృత్తై. ఎక్కడను భయములేని దౌటవలన ఊండుటకు యోగ్యమైనది. రాజస్థాన యోగ్యత్వాద్వా స్థానీయం-రాజులుండుటకు యోగ్యమైనది. ౬. నియతం జనోగచ్ఛత్యత్రనిగమః. గమ్ గగతౌ. నియతముగా దీనియందు జనులు చేరుదురు. ౭. పట్టణము పేళ్లు. కొందఱు పూర్శబ్దము మొదలు ౩ పురము పేళ్లనియు, పత్తనపుట భేదనశబ్దములు ౨ పట్టనము పేళ్లనియు, స్థానీయనిగమశబ్దములు స్థానీయము పేళ్లనియుఁ జెప్పుదురు. అందు ౮౦౦ గ్రామముల వ్యవహారమునకు స్థానమై అన్నిటికిఁ బ్రధానమైయుండునది పురమనంబడును. కోట అగడ్తలచేత దుర్గములై యుండునవి స్థానీయపట్టణము లనంబడును.

అన్యత్తు యన్ముల నగరాత్పురమ్.

1

త చ్చాఖా నగరమ్ -

మూలనగరే అసమ్మానిత జనౌఘస్య సరిదంకే సరో ౨ ంకే వాకల్పితంపురం శాఖానగర మిత్య్యచ్యతే - మూలనగరమనంగా రాజధాని; అందు జనులకు చోటుచాలక నదీసమీపమందుఁ గాని సరస్వమీపమందుఁగాని కట్టఁబడిన వేటొకపట్టణము శాఖానగర మనంబడును. మూలనగరస్య తరుస్థానీయస్య శాఖాసదృశత్వాత్ శాఖానగరం - తరుస్థానీయమైన ప్రధానపట్టణమునకు కొమ్మవలె నుండునది. ఈ ౧ శాఖానగరముపేరు.

వేళో వేశ్యా జన సమాశ్రయః.

విశంతి కాముకా అత్ర వేశః. విశప్రవేశనే. కాముకులు దీని యందుఁ బ్రవేశింతురు. ౧. వేశ్యాజనస్య సమాశ్రయః - వెలయాండ్ర నెలవు. ఈ ౨ వేశ్యలుండు చోటుపేళ్లు.

అపణస్తు నిషద్యాయామ్ -

అసమన్తాత్ పణాయంతే వ్యవహరన్యస్మిన్నితి అపణః. పణ వ్యవహరేస్తుతా చ. దీనియందు వ్యవహరింతురు. ౧. నిషీదంతి వణీజో ౨ స్వామితి నిషద్యా. పద్ ౫ విశరణగత్యవసాదనేషు. దీనియందు వర్తకులుందురు. ఈ ౨ మళిగ పేళ్లు.

విపణిః పణ్యవీధికా.

2

విపణిః ఇ. సీ. పా. విపణా. ౧. పణ్యానాం విక్రీతు మానీతానాం వీధిః పణ్యవీధికా-విక్రియింపఁ దెచ్చిన వస్తువు లుండెడు వీధి. ఈ ౨ అంగడివీధిపేళ్లు.

రథ్యా ప్రతోళో విశిఖా -

రథాయ హితా రథ్యా - రథమునకు యోగ్యమైనది. ౧. ప్రతోలయంతి జనా అస్యామితి ప్రతోళీ. తుల ఉన్మాదే. దీనియందు జనులు మదింతురు. ౨. విశీయంతే ప్రకాశ్యంతే ౨ స్వామితి విశిఖా. శీజ్స్వప్నే. విపూర్వకత్వాత్ ప్రకాశార్థకత్వం - దీనియందుఁ బ్రకాశింపఁజేయఁబడుదురు. ముండితశిరోవ త్సమభూమిత్వా ద్విశిఖా - ముండితశిరస్సువలె సమభూమిగా నుండునది. ఈ ౩ పురమధ్యమార్గము పేళ్లు. గ్రామమునఁ బ్రధానమైన రచ్చమిట్ట పేళ్లని కొందఱు.

స్వా చ్చ యో వప్ర మస్తియామ్,

పరిఘోద్ధృతమృత్తికయాయః స్తూపః క్రియతే తత్ర చయ వప్రశబ్దో వర్తతే. తదేవ దుర్గమిత్యుచతే. చీయతే పాపాణాదిభిరితి చయః. చిజ్ చయనే. పాపాణాదులచేతఁ గట్టఁబడునది. ౧. ఉప్యతే ప్రాకారో ౨. త్ర వప్రః. అ. ప్న. టు వప్ బీజసంతానే. దీనియందు ప్రాకారము పాఠఁబడును. ౨. అగడ్తలోనుండి యెత్తి ప్రాకారమునకుఁ జుట్టును బలకరముగాఁ బోయఁబడిన మట్టిదిన్నె పేళ్లు.

ప్రాకారో వరణః సాలః -

ప్రకర్షణ క్రియత ఇతి ప్రాకారః. డు కృజ్ కరణే. లెస్సగాఁ జేయఁబడునది. ౧. వ్రియతే వేష్టతే నగరమనేన వరణః. వృజ్ వరణే. దీనిచేత పట్టణము చుట్టఁ బడును. ౨. సృతి పర్యంతం కరోతీతి సాలః- పట్టణమునకు కడను జేయునది. సలతి నగరమితి వా సాలః. షల గతౌ. పట్టణమును గ్రమ్ముకొని యుండునది. ఈ ౩ కోట పేళ్లు.

ప్రాచీనం ప్రాస్తతో వృత్తిః.

3

దుర్గాదేః వేణువేత్రమయీ వేష్టనికా ప్రాచీన మిత్యుచ్యతే. ప్రాక్ చీయత ఇత ప్రాచీనం. చిజ్ చయనే. గ్రామమునకు ముందర నేర్పఱుపఁబడునది. ప్రాగంచతీతి వా ప్రాచీనం. అఞ్చగతి పూజనయోః. గ్రామము యొక్క మొదట నుండునది. పా. ప్రాక్ ఈర్వత ఇతి ప్రాచీనం. ఈరగతౌ. మొదట పొందఁబడునది. ౧. వ్రియతే ౨ నయా వృత్తిః. ఇ. సీ. వృజ్ వరణే. దీనిచేతఁ జుట్టిరాఁబడును. ఈ ౨ ఊరిచుట్టు వేసిన వెలుఁగు పేళ్లు.

భత్తిః స్త్రీ కుడ్యమ్ -

భిద్యతే భిత్తిః. ఇ. సీ. భిదిర్ విదారణే. భేదింపఁబడునది. ౧. కౌతి పతనసమయే కుడ్యం. కూ శబ్దే. పడునప్పుడు మ్రోయునది. ఈ ౨ గోడ పేళ్లు.

ఏడూకం యదస్తర్వస్తకీకసమ్,

ఇల్యతే క్షిప్యతే కీకస మంతరితి ఏడూకం. ఇల స్వప్న క్షేపణయోః. దీనియందు ఎముకలు నడుమ నుంచఁబడును. ఈడ్యత ఇతి ఏడూకం. ఈడస్తుతౌ. అసాధ్యమౌటచేత స్తోత్రము చేయఁబడునది. పా.

ఏడుకం. తథా చోక్తం. “ఉపశల్యం గ్రామాంతిక మేడుక మంతర్గతాస్థి కుడ్యం స్యా” దితి రత్నకోశే. నడుమ యొముక లుంచి కట్టఁబడిన గోడ పేళ్లు.

గృహం గేహోదవసితం వేశ్య సద్వ నికేతనమ్.

4

నిశాంతవస్త్వ సదనం భవ నాగార మద్ధిరమ్,

గృహః పుంసి చ భూమ్యేవ నికాయ్య నిలయాలయాః.

5

(భిష్ట మోకో ని సనం స్థానావసథ వాస్తు చ,

సంస్థాయ ముటజం ధామ నివేశ శ్వరణం క్షయః.)

గృహస్థి పురుషేణార్జితం ధనమితి గృహం. గేహం చ. గ్రహ ఉపాదానే. పురుషునిచే సంపాదించఁబడిన ధనమును గ్రహించునది. ౧. ౨. ఉదకం వసిత మాచ్ఛాదనీకృత మనేనేతి ఉదవసితం. వస ఆచ్ఛాదనే. ఉదకము దీనిచేత ఆచ్ఛాదనముగాఁ జేయఁబడును. ఉదవసిత్యేతే బధ్యతే వంశాదిభి రిత్యుదవసితం - వెదురు మొనలైనవానిచేఁ గట్టఁబడునది. ఉత్ ఊర్ధ్వం అవసీయత ఇత్యుదవసితం. షీర్ష బంధనే. పొడుగుగాఁ గట్టఁబడునది. ౩. విశంత్యత్రేతతి వేశ్య. న. న. విశ ప్రవేశనే. దీనియందుఁ బ్రవేశింతురు. ౪. సీదంతి తిష్ఠంత్యత్ర సద్వ. న. న. షద్ గృ విశరణగత్యవసాదనేషు. దీనియందుండురు. ౫. నికేతయంతి నివసంత్యస్మిన్నితి నికేతనం. కిత నివాసే. దీనియందు నివసింతురు. ౬. నితరాం శామ్యతి దుఃఖమత్రేతి నిశాంతం. శము ఉపశమే. దీనియందు దుఃఖము మిక్కిలి శమించును. అవశ్యం నిశాయా మమ్యతే గమ్యత ఇతి నిశాంతం. అమ గతౌ. అవశ్యముగా రాత్రియందు పొందఁబడునది. ౭. అవస్థాయంతి సమూహీభవం త్యత్ర జనా ఇతి వస్త్యం. స్త్రై ష్టైశ్చ సంఘాతయోః. “వష్టివాగురి రల్లోపమవాప్యోరుపసర్గయో” రితి వచనా దకారలోపస్య వైకల్పికత్వాత్. వస్త్యం అవస్త్యం చ. జనులు దీనియందుఁ గూడుదురు. అవ అనేడి ఉపసర్గమునకుండు అకారలోపము వైకల్పికమౌటవలన వస్త్యము. అవస్త్యమును. వస్త్యంవస్తుషు సాధు వస్త్యం. వస్తువులయందు మంచిది. ౮. సీదంత్యత్ర సదనం. షద్ గృ విశరణగత్య వసాదనేషు. దీనియందుండురు. ౯. భవంతి బాలా అత్రేతి భవనం. భూ సత్తాయాం. బాలురు దీనియందుఁ జనింతురు. ౧౦. అగాఽ

వృక్షాః స్తంభభూతా నియర్త్యగారం. ఋ. గతౌ. స్తంభభూతములైన వృక్షములను బొందియుండునది. ౧౧. మాదతే సుప్యతే ౨త్ర మందిరం. మది స్తుతి మోద మద స్వప్న కాంతి గతిషు. దీనియందు నిద్రింపబడును; సంతోషింపఁబడును గనుక మందిరము. ఈశబ్దము స్త్రీలింగంబును గలదు. తథా చోక్తం బాణేన. ____ “వ్రజతి పథి మనాజ్ఞం దిరాతస్తవారి” రితి. ౧౨. గృహశబ్దము పుల్లింగమైనపుడు బహువచనమందే వర్తించును. నపుంసకమైనప్పుడు మూఁడువచనములయందును. గృహ్ణాంతి ప్రవిష్టాంతి గృహః. గ్రహఁపాదానే. ప్రవేశించినవారిని గ్రహించునది. ౧౩. నిచీయతే ద్రవ్యమత్ర నికాయ్యః. చిజ్చయనే. దీనియందు ద్రవ్యము కూర్చఁ బడును. ౧౪. నిలీయంతే ఆలీయంతే జనో ౨త్రనిలయః. ఆలయశ్చ. లీజ్జేషణే. దీనియందు జనులు అణఁగియుందురు. ఈ ౧౬ ఇంటిపేళ్లు.

వాసః కుటీ ద్వయోః శాలా సభా -

వసంత్యస్మిన్నితి వాసః. వస నివాసే. దీనియందు జనులు నివసించుదురు. ౧. కుటతి కుటీలిభవతీతి కుటీ. కుట కౌటిల్యే. వక్రమగునది. ౨. శలన్యస్యామితి శాలా. పు. శలగతౌ. దీనియందు జనులు చేరుదురు. శాల్యతే శాలా. శాల శ్లాఘాయాం. కొనియాడఁబడునది. ౩. సహభాంత్యస్యామితి సభా - దీనియందుఁ గూడికొని ప్రకాశించురు. సమ్యగ్భాతీతి సభా - లెస్సగా నొప్పునది. ఈ ౪ సభాగృహము పేళ్లు.

సంజవనం త్విదమ్,

చతుఃశాలమ్ -

సంజవంతే మిథస్సంగచ్ఛంతే ౨ స్మిన్నితి సంజవనం. జుగతౌ. దీనియందు లెస్సగాఁ బొందుదురు. ౧. చతస్త్వణాం శాలానాం సమాహార శ్చతుశ్శాలం - నాలుగుశాలలయొక్క కూటమి. పా. చతుశ్శాలా. ౨ నలుదిక్కుల యందు అభిముఖముగా నడుమ నెడము విడిచి కట్టిన యింటి పేళ్లు.

మునీనాం పర్ణశాలోటజో ౨ స్త్రియామ్.

6

పర్ణైః కృతాశాలా పర్ణశాలా - ఆకులచేతఁ గట్టఁబడినది. ౧. ఉటైస్త్రణ పర్ణై ర్జాయత ఇత్యుటజః. అ. పు. జనీ ప్రాదుర్భావే. ఉటము

పురవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

లనఁగాఁ దృణపర్ణములు, వానిచేతఁ గలిగినది. ఈ ౨ మునుల యింటి పేళ్లు.

చైత్య మాయతనం తుల్యే -

చీయతే పాషాణాదినా చైత్యం. చిజ్ చయనే. పాషాణాదులచేఁ గట్టఁ బడునది. ౧. ఆయతన్తే ౨ స్మిన్నితి ఆయతనం - దీనియందు యత్నము చేయుదురు. ఈ ౨ యజ్ఞశాలపేళ్లు. బౌద్ధాలయమని కొందఱు-రచ్చచెట్లని మఱి కొందఱు.

వాజిశాలా తు మన్దురా,

వాజినాం శాలా వాజిశాలా - గుఱ్ఱముల చావడి. ౧. మందంతే అశ్వా అత్ర మందురా. మది స్తుత్యాదౌ. దీనియందు గుఱ్ఱములు మదించును. ఈ ౨ గుఱ్ఱపు చావడి పేళ్లు.

అవేశనం శిల్పిశాలా -

అవిశంతి కర్మకారయితారో ౨త్ర అవేశనం. విశప్రవేశనే. దీనియందు పనులు చేయించువారు ప్రవేశింతురు. ౧. సువర్ణకారాది శిల్పినాం శాలా శిల్పిశాలా-స్వర్ణకారాది శిల్పులయొక్క శాల. ఈ ౨ కంసాలి కొట్టము పేళ్లు.

ప్రపా పానీయశాలికా.

7

ప్రకర్షణ పిబంత్యస్యామితి ప్రపా. పా పానే. దీనియందు ఉదకమును మిక్కిలి పానముచేయుదురు. ౧. పానీయస్య జలస్య శాలా పానీయశాలికా - జలముయొక్క యిల్లు. ఈ ౨ చలిపందిరి పేళ్లు.

మర శ్లాత్రాది నిలయః -

మర్తన్తే ౨ స్మిన్నితి మరః. మర మదనివాసయోః. దీనియందు నివసించుదురు. ఛాత్రో ౨ నైవాసీ ఆదిరేషాంతే పరివ్రాజక క్షపణకాదయః, తేషాం నిలయః. ఈ ౨ శిష్యులు సన్న్యాసులు మొదలగువారి గృహము (మరము) పేళ్లు.

గజ్జాతు మదిరాగృహమ్,

గజ్జాంతి శబ్దాయంతే ౨ స్యామితి గంజా. గజి శబ్దే. దీనియందు కూఁ తలు పెట్టుదురు. ౧. మదిరాయా స్సంధానగృహం మదిరాగృహం - మద్యమును చేసియిచ్చునట్టి యిల్లు. ఈ ౨ మద్యముచేయు నింటి పేళ్లు.

గర్భాగారం వాసగృహమ్ -

నిర్వాతత్వాత్ గర్భణవ అగారం గర్భాగారం-గర్భమువలె గాలిలేక యుండునది. ౧. వాసస్య శయనస్య యోగ్యం గృహం వాసగృహం- శయనమునకు యోగ్యమైన యిల్లు. ఈ ౨ పడకటింటి పేళ్లు. గర్భాగార మనగా దేవతాగృహమని కొందఱు.

అరిష్టం సూతికా గృహమ్.

8

మంత్రాదినా కృతరక్షత్వాత్ గ్రహైర్న రిష్యతే న హింస్యతే బాలకాదిర త్రేత్యరిష్టం. రిష హింసాయాం. మంత్రాదులచేతఁ జేయఁబడిన రక్షణ గలుగుట వలనఁ బిశాచాదులచేత పీడింపఁబడని బాలకాదులు గలిగినది. ౧. సూతికా అభినవసూతికా తస్యాః గృహం సూతికాగృహం-క్రోత్తగా బిడ్డనుగన్న బాలెంతయిల్లు. పా. సూతిగృహం. ఈ ౨ పురుటింటిపేళ్లు.

వాతాయనం గవాక్షః -

వాతస్య అయనం మార్గో వాతాయనం - వాయువునకు మార్గము. ౧. గవాం కిరణానాం అక్షో వ్యాపారో ౨ త్రేతి గవాక్షః. అక్షావ్యాప్తైః గోవులనఁగా కిరణములు, దాని వ్యాపారము దీనియందుఁ గలదు. ఈ ౨ గవాక్షి పేళ్లు.

అథ మణ్డపో ౨ స్త్రీ జనాశ్రయః.

మణ్డ్యతే జనైరితి మణ్డపోః. అ. ప్న. మడి భూషాయాం. జనులచేత నలంకరింపఁబడునది. ౧. జనానామాశ్రయః జనాశ్రయః - జనులకు ఆశ్రయము. ఈ ౨ కొలువుచావడి మొదలైనదాని పేళ్లు. స్త్రీ లుండఁదగిన మండపమని కొందఱు.

హర్ష్యాది ధ్ధనినాం వాసః -

మనో హరతీతి హర్మ్యం. హృజ్ హరణే. మనస్సును హరించునది. ౧ ధనినాం వాసః - ధనికుల యిల్లు. ఆదిశబ్దముచేత అట్టాలకాది నామములుం గలవు. ధనికుల గృహము పేరు.

ప్రాసాదో దేవభూభుజామ్.

9

ప్రసీద స్త్యస్మిన్నితి ప్రాసాదః. పద్ ౫ విశరణగత్యవసాదనేషు. దీనియందు ప్రసన్నులై యుందురు. ప్రముదితా స్సీదంత్యస్మిన్నితి ప్రాసాదః - దీనియందు సంతోషులై యుందురు. దేవగృహమునకును రాజ

పురవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గృహమునకును పేరు.

సౌధో ౨ స్త్రీ రాజసదనమ్ -

సుధాయోగాత్ సౌధః. సుధ యనంగా సున్నము; అదిగలది. ౧. రాజ్ఞాం సదనం రాజసదనం - రాజులయొక్క గృహము. ఈ ౨ రాజగృహము పేళ్లు.

ఉపకార్యోపకారికా,

ఉప సమీపే క్రియత ఇత్యుపకార్యా-ప్రయాణ సమయమమందుఁ జేయఁ బడునది. పటాదిభిరుప క్రియత ఇత్యుపకార్యా పటాదులచే నిర్మితమైనది. ౧. ప్రయాణాయ ఉపకరోతీతి ఉపకారికా. దు కృష్ణో కరణే. ప్రయాణము కొఱకు ఉపయోగించునది. ఈ ౨ గుడారము (విడిది యిల్లు) పేళ్లు. సామాన్యముగా రాజగృహముపేళ్లని కొందఱు.

స్వస్తికః సర్వతోభద్రో నన్ద్వావర్తాదయో ౨ పి చ.

10

విచ్ఛస్థకః ప్రభేదా హి భవన్తీశ్వరసద్ధనామ్,

స్వస్తికాదయ శృబ్దాః ఈశ్వరసద్ధనాం రాజదేవగృహాణాం ప్రభేదాః ద్వారాళిందాది రచనావిశేషజన్యాః భేదా భవంతి. ఆదిశబ్దేన రుచక వర్ధమానాదయః. తథా చోక్తం — “స్వస్తిక సర్వతోభద్రో రుచకో వర్ధమానకః, నంద్యావర్తాదయశ్చాపి ద్వారాళిందాది భేదజాః” స్వస్తిక సర్వతో భద్ర నంద్యావర్త విచ్ఛస్థక శబ్దములు, ఆదిశబ్దముచేత రుచకవర్ధమానాదులును రాజదేవగృహములయొక్క ద్వార భేదముల వలనను, అళింద భేదములవలనను బుట్టిన రచనావిశేషములపేళ్లు. స్వస్తి క్షేమంకరోతీతి స్వస్తికః - శుభమును జేయునది. ఇది తూర్పువాకిలి గల యిల్లు. ౧. సర్వతోభద్ర మస్య సర్వతోభద్రః - అంతట శుభముగలిగినది. ఇది నాలుగు వాకిళ్లు గల యిల్లు. ౨. నంద మానంద మావర్త యతీతి నంద్యా వర్తః. వృతువర్తనే. ఆనందమును బ్రవర్తింపఁజేయునది. ఇది పడమటి వాకిలి లేక మిగిలిన మూడు వాకిళ్లు గల యిల్లు. తథాచ సంహితాయాం వరాహమిహిరః — “అపరో ౨ంత్యగతో ౨ శిందః ప్రాంతరగతౌ తదుత్థితౌచాన్యౌ, తదవధి ధృతశ్చాన్యః ప్రాగ్ద్వారం స్వస్తికం శుభదం. అప్రతిపిద్ధాళిందం సమంతతో వాస్తు సర్వతో భద్రం, నృపవిబుధ సమూహానాం కార్యం ద్వారై శ్చతుర్భిరపి. నంద్యావర్త మళిందై శ్చాలాకుడ్యా త్ప్రదక్షిణం

తగతైః, ద్వాదశం పశ్చిమ మస్మిన్ శేషాణి కార్యాణి. ప్రాప్తశ్చి మావళిందావంత్యగతౌ తదస్థితౌ శేషౌ, రుచకం ద్వాదశం న శుభ ముత్తరతో ౨ న్యాని శస్తాని. ద్వాదశిందో ౨ అంత్యగతః ప్రదక్షిణో ౨ న్యస్తతశ్చాన్యః, శుద్ధశ్చ వర్ధమానో ద్వాదశం తు న దక్షిణం కార్య” మితి. విశిష్టశ్చన్దో ౨త్ర విచ్ఛన్దకః. యద్వా విశిష్టాచ్ఛన్దయతి సాభిలాషా న్యరోతీతి విచ్ఛన్దకః. పా. విచ్ఛర్దకః. ఉత్తమమైన ఛందముగలది. లేక ఉత్తములకుఁ గోరికక బుట్టించునది. ఈ ౪ ఈశ్వర గృహ భేదములు.

స్వగారం భూభుజా మంత్రపురం స్యా దవరోధనమ్.

11

శుద్ధాస్తశ్చావరోధశ్చ -

అంత రభ్యంతరం పురం గృహ మంతఃపురం. “అగారే నగరోపుర” మితి రత్నమాలాయం. పురమనగా గృహము. లోపలిగృహము అంతఃపురము. ౧. అవరుద్ధంతే రాజస్త్రియో ౨త్ర అవరోధనం. అవరోధశ్చ. రుధిర్ ఆవరణే. రాజస్త్రీలు దీనియందు నిరోధింపఁబడుదురు. ౨. శుద్ధాః పరిశుద్ధాః రక్షకాః అంతే సమీపే అస్యేతి శుద్ధాంతః - పరిశుద్ధులైన రక్షకులు సమీపమందుఁ గలిగినది. ఈ ౩ రాజస్త్రీలుందు గృహము పేళ్లు.

స్వా దట్టః క్షౌమ మస్త్రియామ్,

అట్టంతే హింసన్యత్ర అట్టః. అట్ట అతిక్రమహింసనయోః. దీనియందుఁ బీడింతురు. ౧. క్షువంతి శబ్దాయంతే యోధా అత్రక్షౌమం. అ. ప్లు. టు క్షు శబ్దే. యుద్ధము చేయుటకై వాకిటిమండపముమీఁదఁగాని కొత్తళముమీఁదఁగాని యుద్ధముచేయువారు దీనియందుఁ గూఁతలు పెట్టుదురు. పా. క్షౌమం. ఈ ౨ కట్టినయిండ్ల పేళ్లు. మేడలయొక్క వెనుక ప్రక్కగట్టిన యింటిపేళ్లని కొందఱు.

ప్రఘాణ ప్రఘ ణానిన్దా బహిర్ద్వార ప్రకోష్ఠకే.

12

ప్రఘాన్యతే ఘటాది రనేన ప్రఘాణః. ప్రఘాణశ్చ. హన హింసాగత్యోః. కడవ మొదలైనవి దీనిచేత పగులఁగొట్టఁబడును. ప్రవిశద్భిర్ద్వారైః మన్యత ఇతి ప్రఘాణః - ప్రవేశించు జనులచేఁ దన్నఁబడునది. ౧, ౨. అల్యతే భూవృత ఇత్యశిన్దః. అల భూషణపర్యాప్తి వారణేషు. అలంకరింపఁబడునది. పా. ఆశిందః. తథా చ అమరమాలాయం. —

“గృహైకదేశ ఆశించః ప్రఘాణః ప్రఘణస్తథే” తి. వాకిలితొట్టికట్టునకు వెలుపల నుండు తలవాకిలిముందర నుండు చావడి పేళ్లు.

గృహావ గ్రహణీ దేహళీ -

గృహమవగృహ్యతే పరిచ్ఛిద్యతే అనయా గృహావగ్రహణీ. ఈ. సీ. గ్రహ ఉపాదానే. గృహము దీనిచేత ఇంతయని వ్యవచ్ఛేదింపఁబడును. ౧. సుధాదినా దివ్యాత ఇతి దేహళీ. ఈ. సీ. దిహ ఉపచయే. సున్నము మొదలైనవానిచేతఁ బూయఁబడునది. దేహం ప్రవేశేన లాతీతి దేహళీ. లా ఆదానే. ప్రవేశముచేత దేహమును గ్రహించునది. ౨. కడప పేళ్లు.

అజ్ఞణం చత్వ రాజరే,

అంగన్యత్రేతి అంగణం. అగి గతౌ. జనులు దీనిని బొందుదురు. పా. అంగనం. “అంగనం ప్రాంగణే యానే కామిన్యా మంగనామ” తేతి విశ్వప్రకాశః. అంకణమనియుఁ గలదు. ౧. అత్రస్థిత్వా యాచకైః చత్యత ఇతి చత్వరం. చతే యాచనే. దీనియందుండి యాచకులడుగుదురు. ౨. అజంతి క్షిపంతి ధాన్యాదికమత్రే త్యజిరం. అజ గతి క్షేపణయోః. దీనియందు ధాన్యాదులఁ జల్లుదురు. ఈ ౩ ముంగిలి పేళ్లు.

*అధస్తాద్ధారుణి శిలా -

శాల్యతే శ్లాఘ్యత ఇతి శిలా. శాల శ్లాఘాయాం. కొనియాడఁబడునది. ‘శిలా ద్వారాదధస్తంభదృపదోశ్చిలముంఛక’ ఇత్య జయః. ద్వారస్తంభము క్రింద నడ్డముగానున్న త్రొక్కుడుపలక (బురదపట్టె) పేరు.

నాసా దారూపరిస్థితమ్.

13

గృహస్య నాసికేవ తిష్ఠతీతి నాసా - ఇంటికి ముక్కువలె నుండునది. “నాసా ద్వారోర్ద్వకాష్ఠే స్యా న్నాసికాయాం చ కీర్తి” తే త్యజయః. ౧. ఆశిలమీద ద్వార స్తంభముల నడుమ నడ్డముగానున్న కొయ్యపేరు. ద్వారముమీదనున్న మాను (లక్ష్మిపట్టె) పేరని కొందఱు. మేడలు మొదలగువానియందలి మఱుంగువాకిలి పేళ్లని కొందఱు.

ప్రచ్ఛన్న మన్తర్హ్వరం స్యాత్ -

ప్రచ్ఛాద్యత ఇతి ప్రచ్ఛన్నం. ఛద అపవారణే. కప్పఁబడునది. ౧. అంతః స్థితం ద్వారమంతర్హ్వరం-లోపలివాకిలి. ఈ ౨ లోపలివాకిలిపేళ్లు.

పక్షద్వారం తు పక్షకః.

పక్షే పార్శ్వే ద్వారం - పార్శ్వమునందుండునట్టి వాకిలి. గృహస్య పక్షే పార్శ్వక్రియత ఇతి పక్షకః-గృహముయొక్క పార్శ్వము నందు జేయఁబడునది. ఈ ౨ దిద్దివాకిలి పేళ్లు.

వలీకనీవే పటలప్రాన్తే -

వలతి సంవృణోతి కుడ్యమితి వలీకం. వల సంవరణే. గోడను గప్పునది. ౧. నిశ్చయేన ద్రియతే అనేనేతి నీవ్రం. వృజ్ఞో వరణే. నిశ్చయముగాఁ గప్పుబడునది. ౨. పటలస్య ప్రాంతఃపటలప్రాంతః - కప్పుయొక్కకొన. ఈ ౩ చూరుకొణిగె పేళ్లు.

అథ పటలం ఛదిః.

14

పటకార్యం లాతీతి పటలం. లా దానే. కోకయొక్క ప్రయోజనము నిచ్చునది. ౧. ఛాద్యతే అనేనేతి ఛదిః. స. న. ఛద అపవరణే. దీనిచేత నిల్లు కప్పఁబడును. ఈ ౨ కప్పు పేళ్లు.

గోపానసీ తు వలభీచ్ఛాదనే వక్రదారుణి.

గోపాయతీతి గోపా. గూపూ రక్షణే. నాసేవ నాసా. గోపాచాసౌ నాసాచ గోపానసీ. ఈ. సీ. ఇంటికి కప్పైన నాసికవలె నుండునది. ౧. వలతి సంవృణోతీతి వలభీ. ఈ. సీ. వల సంవరణే. కప్పుకొనియుండునది. ఈ ౨ కొణిగెకు ఆధారమైన పట్టె దానిని గప్పుచున్న వంకరమ్రాకు గోపానసి యనఁబడును. గృహమునకు కప్పైన వక్రదారువు పేళ్లని కొందఱు.

కపోతపాలికాయాం తు విటజ్కం పుంసపుంసకమ్.

15

కపోతా న్పాలయతీతి కపోతపాలికా. పాల రక్షణే. కపోతము లనఁగాఁ బావురములు. వానిని రక్షించునది. ౧. వీఁ పక్షిణః టంకయతి బధ్నాతీతి విటంకం. అ. ప్పు. టకి బంధనే. పక్షులను బంధించునది. ఈ ౨ మేడలు మొదలైన విహార స్థానములయందు చతురములైన పక్షులుండెడు మ్రాకు పేళ్లు.

స్త్రీ ద్వారం ప్రతీహారః -

వార్యతే నూతనపురుషో ౨త్ర ద్వారః. ర. సీ. ద్వారం చ. వృజ్ఞో ఆవరణే. క్రొత్తగా వచ్చినవారు దీనియందు నివారింపఁబడుదురు. ద్వార్యబ్దము రేఫాంతస్త్రిలింగము. ౧, ౨. ప్రతిహ్రాయంతే రుద్ధ్యంతే జనా

పురవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అనేనేతి ప్రతీహరః. హృష్ హరణే. దీనిచే జనులు అడ్డగించబడుదురు. ఈ 3 వాకిటి పేళ్లు.

స్యా ద్వితర్లిస్తు వేదికా,

శ్రమం వితర్దయతీతి వితర్దిః. ఇ-సీ. తర్ద హింసాయాం. బడలికను జెఱుచునది. ౧. విదంత్యస్యామితి వేదికా. విదజ్ఞానే. దీనియందుండి అన్నిటిని నెఱుంగుదురు. పథికై ర్విద్యతే లభ్యతేవా వేదికా. విద్ ఇలాభే. తెరువరులచేఁ బొందఁబడునది. ఈ ౨ అరఁగు పేళ్లు.

తోరణో ౨ స్త్రీ బహిర్ద్వారమ్ -

మంగళార్థం త్వరితా భవంత్యత్ర తోరణం. తుర త్వరణే. మంగళముకొఱకు దీనియందు త్వరితులగుదురు. ౧. ద్వారాద్భూషాః బహిర్ద్వారం-పుష్పమాలికాదులు గట్టుటకయి గృహములకు వెలుపల స్తంభద్వయముచేత ద్వారమువలెఁ గట్టఁ బడునది తోరణ మనంబడును.

పురద్వారం తు గోపురమ్.

16

గోప్యతే శూరైరితి గోపురం గుహా రక్షణే. శూరులచే రక్షింపఁబడునది. ఈ ౧ పట్టణమువాకిలి పేరు.

కూటం వూర్ధ్వా యద్ధస్తి నఖ స్తస్త్రి -

హస్తి నఖ ఇవ తిష్ఠతీతి హస్తి నఖః - ఏనుఁగుగోరువలె నుండునది. ఈ ౧ పట్టణమువాకిట గొబ్బున శత్రువులు రాకుండునట్లు నిమోన్నతముగా వేసిన మట్టి దిన్నె పేరు.

అథ త్రిషు,

కవాట మరరం తుల్యే -

కం వాతం వాటయతీతి కవాటం. అ. త్రి. గాలిని నిలుపునది. పా. ప్రవిశతాం కం శిరః పాటయతీతి కపాటం. పట భేదనే. ప్రవేశించువారి శిరమును భేదించునది. కైర్వాతైః పాటయతి భాషత ఇతి కపాటం. పటశబ్దే. వాయువుచేత శబ్దించునది. ౧ ఇయర్తి యాతాయాత ప్రకారేణే త్యరరం. అ. త్రి. ఋ గతౌ. ఇట్టట్టు చలించునది. ౨. పుల్లింగమైనపుడు అరరి యని ఇకరాంతము. తథాచ. — “ప్రేర్యంతే ౨ మీ పర మరరయో హర్మవాతాయనానా” మితి కప్పిణాభ్యుదయః. ౨ తలుపు పేళ్లు.

తద్విష్కమ్భే ౨ ర్గలం ననా.

17

విష్కభోతి బధ్నాతీతి విష్కంభం. ప్కభి ప్రతిబంధే. తలుపు నడ్డగించునది. ౧. అరేణ కర్షణేన గళతీత్యర్గళం. స్న. గళ అవస్రంసనే. తీయునపుడు జాతివచ్చునది. ఈశబ్దము పుల్లింగంబును గలదు. తథాచ రభసః. — “అర్గళం త్రిషు కల్లోలే దందే చాంతః కవాటయో” రితి. గడియ ప్రూనిపేరు.

ఆరోహణం స్యా తోపానమ్ -

ఆరోహంత్య నేనేత్యారోహణం. రుహ బీజ జన్మని ప్రాదుర్భావేచ. దీనిచేత ఉన్నతస్థలము నెక్కుదురు. ౧. సహ ఉపానమం త్యస్తిన్నితి సోపానం. ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే. దీనియందు ఎక్కునపుడు దిగునపుడును ఇంచుకంత వంగుదురు. ఈ ౨ మెట్టు పేళ్లు.

నిఃశ్రేణి స్త్వధిరోహణీ.

నిశ్చయేన శ్రయంతి ఉన్నత స్థలమనయేతి నిశ్రేణిః. ఇ. స. శ్రిశ్ సేవాయాం. దీనిచేత ఉన్నత స్థలమును నిశ్చయముగాఁ బొందుదురు. ౧. అధిరోహంత్యనయేతి అధిరోహణీ. ఈ. సీ. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే. దీనిచేత ఉన్నత స్థలము నెక్కుదురు. ఈ ౨ నిచ్చెన పేళ్లు.

సంమార్జనీ శోధనీ స్యాత్ -

సమ్మృజ్యతే అనయేతి సంమార్జనీ. ఈ. సీ. మృజూ శుద్ధా. దీనిచేత లెస్సగా స్థలము శుద్ధిచేయఁబడును. ౧. శుద్ధ్యతే అనయేతి శోధనీ. ఈ. సీ. శుధ శౌచే. దీనిచేత శోధింపఁబడును. ఈ ౨ చీఁపురుకట్ట పేళ్లు.

సంకరో ౨ వకరస్తయా.

18

క్షిప్తే -

సంకీర్త్యతే అవకీర్త్యత ఇతి సంకరః, అవకరశ్చ. కృ విక్షేపే. పాఠజల్లం బడునది. ఈ ౨ చీఁపురుకట్టచేఁ దుడువఁబడిన కసపు దుమ్ము మొదలైనదాని పేళ్లు.

ముఖం నిఃసరణమ్ -

గృహస్య ముఖప్రాయత్వాత్ ముఖం - గృహమునకు ముఖమువంటిది. ౧. గృహాత్ నిస్సరంత్య నేనేతి నిస్సరణం. స్మ గతౌ. గృహము నుండి దీనిచేత వెడలుదురు. ఈ ౨ ఇంటివాకిటనుండెడు ప్రదేశము పేళ్లు.

సంనివేశో నికర్షణమ్,

సమంతాన్ని విశంత్యత్ర సన్నివేశః. విశ ప్రవేశనే. అంతట సంచారార్థమై దీనియందుఁ బ్రవేశింతురు. ౧. నివృత్తం కర్షణ మత్ర నికర్షణం. కృషవిలేఖనే. దీనియందు దున్నుట లేదు. ఈ ౨ పట్టణము చుట్టువాణిన బయలుపేళ్లు.

సమౌ సంవసథగ్రామౌ -

సంవసంత్యత్ర సంవసథః. వస నివాసే. దీనియందు లెస్సగా నుందురు. ౧. గ్రస్యతే భుజ్యత ఇతి గ్రామః. గ్రసు అదనే. ప్రాణులచేత భుజింపఁబడునది. ఈ ౨ గ్రామము పేళ్లు.

వేశ్యభూర్వాస్తు రస్త్రియామ్.

19

వేశ్యనో భూః వేశ్యభూః-ఇంటియొక్క భూమి. ౧. వసంత్యస్త్రిన్నితి వాస్తూః ఉ. ప్పు. వస నివాసే. దీనియందుండుదురు. ఈ ౨ ఇల్లు గట్టఁదగిన భూమిపేళ్లు.

గ్రామాస్త ముపశల్యం స్యాత్ -

గ్రామస్య అంతం గ్రామాంతం - గ్రామముయొక్క సమీపము. ౧. ఉపగతః శల్యః కీలకో యస్య ఉపశల్యం-నేల గుఱుతు దెలియుటకుఁగాను సమీపమందు శిలగలిగినది. ఈ ౨ గ్రామసమీప ప్రదేశము పేళ్లు.

సీమ సీమే స్త్రియా ముభౌ,

సీయతే బద్ధత ఇతి సీమా. న. సీ. సీమా చ. ఆ. సీ. షిజ్ బంధనే. ఇంత మేర యని కట్టఁబడునది. ఈ ౨ పొలిమేర గుఱుతు పేళ్లు.

ఘోష ఆభీరపల్లీ స్యాత్ -

ఘోషంతి గావో ౨త్ర ఘోషః. ఘుషిర్ అవిశబ్దనే శబ్దే చ. దీనియందు గోవులు ఘోషించును. ౧. ఆభిభృతి; అభీతః గాః ఈరయంతీతివా ఆభీరాః గోపాః, తేషాం పల్లీ ఆభీరపల్లీ. ఈ. సీ. జీ భీ భయే. ఈర ప్రేరణే. వెఱచువారుగాని గోవులనంతట ప్రేరేపించువారుగాని ఆభీరులు, అనఁగా గొల్లలు వారి పల్లె. ఈ ౨ గొల్లపల్లె పేళ్లు.

పక్కణః శబరాలయః.

20

పచ్యతే కదన్నమత్రేతి పక్కణః. డు పచష్ పాకే. కుత్సితాన్నము దీనియందుఁ బాకము చేయఁబడును. ౧. శబంతే భ్రమంతీతి శబరాః,

శబ భ్రమణే. తేషామాలయశ్శబరాలయః - భ్రమించువారు శబరులు; వారికి ఆలయము శబరాలయము. ఈ ౨ బోయపల్లె పేళ్లు.

శైల వర్ణము

మహీధ్ర శిఖరిక్షా భృదహార్య ధర పర్వతాః,

అద్రి గోత్ర గిరి గ్రా వాచల శైల శిలోచ్చయః.

1

మహీం కీలభూతో ధరతీతి మహీధ్రః. దృఙ్ ధరణే. భూమిని చీలవలె నుండి ధరించునది. ౧. శిఖరాణ్యస్యసస్తీతి శిఖరీ. న. పు. శిఖరములు గలది. ౨. క్షాం బిభ రీతి క్షాభృత్. త. పు. డు భృజ్ ధారణపోషణయోః. భూమిని ధరించునది. ౩. హర్తుమశక్యః అహార్యః. హృజ్ హరణే. హరింప నశక్యమైనది. ౪. ధరతి భువం ధరః. ధృజ్ ధరణే. భూమిని ధరించునది. ౫. పర్వాణి సంధయో ౨స్య పర్వతః-సంధులు గలిగినది. ౬. నరాణా ముపజీవనీయత్వాత్ అదృత ఇత్యుద్రిః. ఇ. పు. అదభక్షణే. ఫలమూలద్వారమున నరులచేత భక్షింపఁబడునది. ౭. గాం భువం త్రాయత ఇతి గోత్రః. తైజ్ పాలనే. భూమిని రక్షించునది. ౮. కాలేన గీర్యత ఇతి గిరిః. ఇ. పు. గ్రావా చ న. పు. గృ నిగరణే. కాలముచేతఁ జెఱుపఁబడునది. ౯, ౧౦. న చలతీత్యచలః. చల కంపనే. చలింపనిది. ౧౧. శిలా అత్ర సంతీతి శైలః-శిలలు దీనియందుఁ గలవు. ౧౨. శిలానాముచ్చయః శిలోచ్చయః-శిలలయొక్క సమూహము. ఈ ౧౩ కొండ పేళ్లు.

లోకాలోక శ్లక్రవాళః -

అస్యాభ్యంతరం సూర్యకిరణైః ప్రకాశ్యతేన బాహ్యమితి ప్రకాశా, ప్రకాశతయా లోక్య తేనలోక్యత ఇతి చ లోకాలోకః. లోక్యదర్శనే. ఈ పర్వతముయొక్క లోపలి పార్శ్వము సూర్యకిరణములచేత ప్రకాశించును. వెలుపలి పార్శ్వము ప్రకాశింపదు గనుక కొంత చూడఁబడునదియు, కొంత చూడఁబడనిదియు నగుటచే లోకా లోకము. ౧. చక్రాకారేణ వలతే సంవృణోతీతి చక్రవాళః. వల సంవరణే. చక్రాకారమున భూమినిఁ జుట్టియుండునది. ఈ ౨ భూమికి కోటవలె చుట్టువాటి యుండు పర్వతము పేళ్లు.

త్రికూటస్థి కకు తస్మా,

త్రయః కూటాః శిఖరాణి యస్య సత్రికూటః. త్రయః కకుదోయస్య త్రికకుత్. ద. పు. మూఁడు శిఖరములు గలది. ఈ ౨ త్రికూట పర్వతము పేళ్లు.

అస్తస్తు చరమక్షాభృత్ -

అస్త మనుపలభ్ధిం గ్రహనక్షత్రాణాం కరోతీతి అస్తః - గ్రహనక్షత్రములకు అప్రకాశమును గలిగించునది. ౧. చరమః పశ్చిమః సచాసౌ క్షాభృచ్ఛ చరమక్షాభృత్. త. పు. పడమటిదిక్కుననుండు కొండ. ఈ ౨ అస్తమయ పర్వతము పేళ్లు.

ఉదయః పూర్వపర్వతః.

2

ఉత్యన్తి గ్రహ సూర్యాదయ అస్మాత్ ఉదయః. ఇన్ గతౌ. దీనియందు సూర్యాదులు ఉదయింతురు. ౧. పూర్వశ్చాసౌ పర్వతశ్చ పూర్వపర్వతః - తూర్పు దిక్కున నుండెడు పర్వతము. ఈ ౨ ఉదయపర్వతముపేళ్లు.

(హిమాలయో ౨ బ్రి రాజ స్వాంతలయ శ్చస్త్రనాలయః)

హిమవాన్నిషధో విన్ధ్యో మాల్యవాన్పారియాత్రకః,

గంధమాదన మన్యే చ మేమకూటాదయో నగాః.

3

హిమమస్మాస్తీతి హిమవాః. త. పు. మంచుగలిగినది. ఇది కింపురుష వర్షమునకు దక్షిణమందు మేరయై యుండునది. ౧. నిషీదంతి సురా అత్రేతి నిషధః. షడ్ ఇవిశరణగత్యవసాదనేషు. సురలు దీనియందుందురు. ఇది హరివరమనెడు వర్షమునకు ఉత్తరమందు బాలసూర్య ప్రకాశమైయుండును. ౧. అగస్త్యేన విధత్వాత్ వింధ్యః. వ్యథ తాడనే. అగస్త్యునిచే వ్యథించినది. అది భారతవర్షమందుండు కులపర్వతము. సూర్యపదవీం విధ్యతీతివా వింధ్యః - సూర్య గమనము నడ్డగించినది. ౧. మాల్వాకారతాస్మాస్తీతి మాల్యవాః; మాల్యమనగ్గాఁ బూలదండ. అట్టి ఆకారముగలది ఇదియే క్రౌంచపర్వతము. ఇది మేరు పర్వతమునకుఁ బడమట గంధమాదన సమప్రమాణమై యుండును. ౧. పరితో యాత్రా గమన మస్మాస్తీతి పారియాత్రకః-చుట్టువాఱ నడచుట గలిగినది. అది

భారతపర్వమందు కులపర్వతము. ౧. గన్ధేన మాదయతి హర్షయతీతి గంధమాదనం. మదీ హర్షగ్గపనయోః. పుష్పగంధముచేత సంతోషింపఁజేయునది. అయం పుల్లింగే ౨. పి. “సుగంధిర్గంధమాదన” ఇతి కాళిదాసప్రయోగాత్. ఇది మేరుపర్వతమునకుఁ దూర్పున నుండునది. ౧. హేమమయాః కూటా అస్య హేమకూటః - బంగారుశిఖరములు గలది. అది కింపురుషపర్వమునకు నుత్తరమున నుండునది. ౧. ఆదిశబ్దముచేత మలయదర్ధరములు మొదలైన మణికొన్ని పర్వతములు గలవు. ప్రత్యేకము తమతమ నామములచేతనే ప్రసిద్ధములైన పర్వతముల పేళ్లు.

పాషాణ ప్రస్తర గ్రావోపలాశ్లానశ్శిలా దృషత్,

వస్తుని పినష్టి చూర్ణయతీతి పాషాణః. పిష్ఠ౯సంచూర్ణనే. వస్తువులను చూర్ణము చేయునది. ౧. స్తుణాతి ఆచ్ఛాదయతి భువమితి ప్రస్తరః. స్తుఞ్ ఆచ్ఛాదనే. భూమిని గప్పునది. ౨. ఆతపాదిభిస్తప్తస్స౯ జలం గిరతీతి గ్రావా. న. పు. గ్రూనిగరణే. ఎండచేఁ గ్రాఁగినదై జలమును గ్రహించునది. ౩. ఉపలాతి భినత్తి వస్తునీతి ఉపలః. లా ఆదానే. వస్తువుల ఖండించునది. ౪. అశ్నుతే వ్యాప్నోతి భువ మశ్మా. న. పు. అశూ వ్యాప్తౌ. భూమిని వ్యాపించునది. ౫. శినోతి తనూకరోతి ఆయుధమితి శిలా. శిఞ్ నిశాతనే. ఆయుధమును గృశింపఁజేయునది. ౬. దృణాతీతి దృషత్. ద. సీ. దృఢా హింసాయాం. హింసించునది. పా. దృశత్. ఈ ౭ టాతి పేళ్లు.

కూటో ౨ స్త్రీ శిఖరం శృంగమ్ -

కూట్యతే దహ్యతే సూర్యదావాభ్యాం కూటః. అ. ప్లు. కూటదాహే. సూర్యదావాగ్నులచేత దహింపఁబడునది. ౧. శిఖేవాగ్ర శిలా అస్మాస్త్రీతి శిఖరం. అ. ప్లు. శిఖవంటి కొనఱాయిగలది. “సారాంధకార శిఖర సహస్రాంగారతోరణా” ఇతి పున్నపుంసకాధికారే చంద్రగోమినా పరితత్వాత్ శిఖరశబ్దస్య పుంస్త్వమపి. ౨. శృణాని హినస్త్రీతి శృంగం. శృ హింసాయాం. హింసించునది. ఈ ౩ పర్వతశిఖరముపేళ్లు.

ప్రపాతస్సు తటో భృగుః.

4

ప్రపతంత్యస్మాదితి ప్రాపాతః. పత్ ౯గతౌ. దీనినుండి పడుదురు. ౧. తటతీతి తటః. తట ఉచ్చాయే. ఉన్నతమైనది. ౨. భ్రజ్యతే తవ్యతే

శైలవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సూర్యాగ్ని తేజసా భృగుః. ఉ పు.భ్రష్ట పాకే. సూర్యాగ్ని తేజస్సులచేతఁ దపింపఁ జేయఁబడునది. ఈ ౩ కొండచఱియ పేళ్లు.

కటకో ౨ స్త్రీ నితమ్నో ౨ ద్రేః -

కట త్యావృణోతీతి కటకః. కటే వర్షావరణయోః. పర్వతము చుట్టువాఱి యుండునది. ౧. పర్వతస్య నితంబప్రాయత్వాన్ని తంబః - పర్వతమునకు నడుమువంటిది నితంబము. ఈ ౨ కొండనడుము (మేఖల) పేళ్లు.

స్నుః ప్రస్థస్సాను రస్త్రియా,

స్నాతీతి స్నుః. ఉ. పు. ప్లా శౌచే. పవిత్రమైనది. స్నాతి జలమితిస్నుః. జలమును స్రవించునది. ౧. ప్రతిష్ఠంతే ౨ స్మి నృమ భూభాగత్వా త్రప్తః. అ. ప్న. ప్లా గతినివృత్తై. సమభూమియౌటవలన మిక్కిలి దీనియందు వసించురు. ౨. సనోతి సుఖం దదాతీతి సానుః. ఉ. ప్న. షణుదానే. సుఖము నిచ్చునది. ఈ ౩ పర్వతముమీఁది సమభూమి పేళ్లు.

ఉత్సః ప్రసప్రవణమ్ -

ఉనక్త్యంభసా ఉత్సః. ఉందీ క్లేదనే. జలముచేఁ గదియునది. ౧. ప్రసప్రవంత్యాపో ౨ స్మాదితి ప్రసప్రవణం. స్రు గతౌ. దీనియం దుదకము జాఱును. ఈ ౨ కొండయూట పేళ్లు.

వారిప్రవాహో నిర్ద్వి రో ఝరః.

5

నిర్ద్వి ర్యతే కాలేన స్వల్పే భవతీతి నిర్ద్వి రః. ఝరశ్చ. ఝూష్ వయోహానౌ. కాలక్రమముచేత స్వల్పమైపోవునది. పా. ఝరీ. ౧, ౨. కొండలయందుఁ బుట్టిన జలప్రవాహము (సెలయేరు) పేళ్లు. ఈ ౫ ను పర్యాయములని కొందఱు.

దరీ తు కందరో వాస్త్రీ -

దీర్యతే దరీ. ఈ. సీ. దృఢా విదారణే - భేదింపఁబడినది. ౧. కేన జలేన దీర్యత ఇతి కందరః. పు. దృఢా విదారణే - జలముచేత ప్రక్కలింపఁబడునది. ౨. కృత్రిమమైన (మనుజులు ద్రవ్విన) గృహాకారమైన పర్వత బిలము పేళ్లు.

దేవఖాతబలే గుహా,

గహ్వరమ్ -

దేవైః ఖాతం :-దేవతలచేఁ ద్రవ్వఁబడినది. ౧. బిల్యత ఇతి బిలం.

బిల భేదనే. భేదింపఁబడునది. ౨. దేవఖాతం చ త ద్బిలం చ దేవ ఖాతబిలం. తస్మిన్ గుహా గహ్వరశబ్దౌ వర్తేతే. అని రెండవపక్షమందు. గుహత్యంధకారమితి గుహా. గుహా సంవరణే. అంధకారము నాక్రమించియుండునది. ౩. గతిం హ్వరతీతి గహ్వరం. హ్వరకౌటిల్యే. శైల గమనమును కుటిలముగాఁ జేయునది. ఈ ౩ అకృత్రిమమైన (దేవతలచేఁడ ద్రవ్వఁబడిన) కొండయొక్క బిలము పేళ్లు.

గణ్డశైలాస్తుచ్చతాః స్థూలోపలా గిరీః.

6

భూకంపాదినా గిరీశ్చుతా మహోపలాః గండ్డశైలా ఇత్యుచ్చంతే - భూకంపాదులవలనఁ బర్వతమునుండి జాతిన దొడ్డరాళ్లు గండ్డశైలము లనఁబడును. గండా ఇవ శైలాః గండ్డశైలాః - కపోలములవలె వెడల్పులై నునుపులైన శైలములు. గండాః స్థూలాః శైలావా గండ్డశైలాః - స్థూలములైన శైలములు. కొండలమీఁద నుండి దొర్లిన పెద్దగుండ్ల పేళ్లు.

ఖనిః స్త్రియా మాకర స్సాన్త్ -

ఖన్యతే రత్నాదికమత్రేతి ఖనిః. ఇ - సీ. ఖను అవదారణే. రత్నములు మొదలైనవి దీనియందుఁ ద్రవ్వఁబడును. పా. ఖానిః 'ఆకరస్తు ఖనిః ఖాని' రితి వ్యాడిః. ౧. ఆకీర్ణంతే లోహాదయో ౨ త్ర ఆకరః. కృా విక్షేపే. లోహాదులు దీనియందుఁ జల్లఁబడును. ఈ ౨ జేగులు, లోహము, రత్నములు మొదలైనవి పుట్టుగని పేళ్లు.

పాదాః ప్రత్యస్త పర్వతాః.

అద్రేః పాదా ఇవాధస్థితత్వా ధారణాచ్చ పాదాః - పర్వతములకు పాదముల వలె క్రిందనుండునవి. పద్యంత ఇతిపాదాః. పద్ గృగతౌ. పొందఁబడునవి. ౧. ప్రత్యంతే సమీపే పర్వతాః ప్రత్యంతపర్వతాః - సమీపమందుండునవి. ఈ ౨ కొండ సమీపమునందు చుట్టువాఱ నుండెడు చిన్నతిప్పల పేళ్లు.

ఉపత్య కాద్రే రాసన్నా భూమి రూర్హ్వా మధిత్యకా.

7

పర్వతము క్రిందనున్న సమీపభూమి ఉపత్యకయనఁబడును. పర్వతము మీఁద నున్న భూమి అధిత్యక యనఁబడును. ఉపసమీపే భూమిరుపత్యకా - పర్వతము యొక్క సమీపభూమి. ౧. ఊర్హ్వాప్రదేశస్థా భూమి రధిత్యకా - పర్వతము మీఁద నుండెడు భూమి. ఈ ౨ పర్వతమునకు క్రిందను

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మీదను చేరియుండు భూముల పేళ్లు.

ధాతు ర్మనశ్శిలా ద్యుద్ధైర్దైరికం తు విశేషతః.

హరితాళాది రశ్మవికారో ధాతు రిత్యుచ్యతే - మనశ్శిల హరిదళము గంధకము మొదలైన శిలావికారములన్నియు సామాన్యముగా ధాతువు లనబడును. విశేషధాతు ర్దైరిక మిత్యుచ్యతే - విశేషధాతువు గైరిక మనబడును. ధత్తే మిథో వ్యావర్తకం ధర్మం ధాతుః. ఉ. పు. దుధాజ్ఞో ధారణపోషణయోః. పరస్పరము భేదమైన ధర్మమును ధరించునది. ౧. గిరౌ భవం గైరికం - పర్వతమునందుఁ బుట్టినది. ౨. ఆదిశబ్దేన సువర్ణాదయో గృహ్యంతే. “సువర్ణరౌప్యతామ్రాశ్మ హరితాళ మనశ్శిలాః, గైరికాంజనకాంస్యాది లోహసీసా స్సహింగుళాః. గంధకో ౨ భక్రమిత్వాద్యా ధాతవో గిరిసంభవా” ఇతి. ధాతువుల పేళ్లు.

నికుఞ్జ కుఞ్జా వాక్లీబే లతాదిపి హితోదరే.

8

కా వజనీతీ కుఞ్జః. నికుఞ్జశ్చ. ప్న. జనీ ప్రాదుర్భావే. భూమి యందుఁ బుట్టినది. లతాదిపిహితోదరే. ఈ ౨ తీఁగెలు మొదలగువానిచేఁ గప్పఁబడి యింటివలె నుండు పొద పేళ్లు.

వనోషభి వర్ణము

అటవ్యరణ్యం విపినం గహనం కాననం వనమ్,

అటం త్యస్యాం మృగయార్థ మిత్యటవీ. ఈ. సీ. దీనియందు వేఁటకొఱకు సంచరింతురు. ౧. ఇయర్తి మృగాదిరత్ర అరణ్యం. ఋ గతౌ. మృగాదులు దీనియందుఁ దిరుగును. ౨. వేపంతే భయాదత్రేతి విపినం. టు వేపు కంపనే. భయముచేత దీనియందు వడఁకుదురు. ౩. గాహ్యత ఇతి గహనం. గాహూ విలోడనే. దుష్టమృగములచేఁ గలఁచఁబడునది. ౪. కంజల మననం ప్రాణన మస్య కాననం. అనప్రాణనే. జలమే ప్రాణముగాఁ గలది. కన్యతే గమ్యత ఇతి వాకాననం. కన దీప్తికాంతి గతిషు. పొందఁబడునది. ౫. వన్యతేసేవ్యత ఇతి వనం. వన షణ సంభక్తౌ. జనులచే నాశ్రయింపఁబడునది. ఈ ౬ అదవి పేళ్లు. కానన వనశబ్దములు దట్టమైన వృక్షులతాదులు గల ప్రదేశమాత్రమునకెల్ల పేళ్లని కొందఱు.

మహారణ్య మరణ్యానీ -

మహదరణ్యం మహారణ్యం. అరణ్యానీ చ. ఈ. సీ. మహత్తైన అరణ్యము. ఈ ౨ పెద్దయడవి పేళ్లు.

గృహరామస్తు నిష్కుటః.

1

గృహే ఆరామః గృహరామః - గృహమందలి తోట. ౧. కూటాత్ గృహత్ నిర్గతః నిష్కుటః. కూట మనఁగా గృహము; దాని వెలుపల నుండునది. ఈ ౨ ఇంటిచేరువ నున్న తోట పేళ్లు.

ఆరామ స్వాదుపవనం కృత్రిమం వనమేవ యత్.

ఆరమన్యత్ర ఆరామః - ఇందు క్రీడింతురు. ౧. ఉపగతం వనం ఉపవనం. ౨. ప్రాదయో గతాద్యర్థే ఇతి సమాసః. యత్ కృత్రిమం వనం తదేవ. ఈ ౨ మనుష్యులు వేసి పెంచిన తోట పేళ్లు.

అమాత్య గణికా గేహపాపవనే వృక్షవాటికా.

2

వటతీతి వాటికా, వృక్షాణాం వాటికా వృక్షవాటికా. వటవేష్టనే. పరివేష్టించి యుండునది గనుక వాటిక, అనఁగా పక్షి వృక్షములయొక్క పక్షి. ౧. మంత్రి యొక్కయు బోగముదానియొక్కయు నిండ్లయందలి తోటపేరు.

పుమా నాక్రీడ ఉద్యానం రాజు స్వాధారణం వనమ్.

ఆ క్రీడంతి జనాః అస్మిన్నితి ఆ క్రీడః. క్రీడ్య విహారే. దీనియందు సర్వజనులును గ్రీడింతురు. ౧. ఉద్యాంత్యస్మిన్ని త్యుద్యానం. యాప్రాపణే. జనులు దీనియందుఁ జేరుదురు. ఈ ౨ ఎల్లరు విహరింపఁదగిన రాజు క్రీడోద్యానము పేరు.

స్వా దేతదేవ ప్రమదావన మంతః పురోచితమ్.

3

ప్రమదానాం వనం ప్రమదావనం - స్త్రీలయొక్క వనము. పా. ప్రమదవనం. 'ప్రమదవనోపకంఠనలిసిషు లతాభవనేషు భూయః' 'చార కర్మణి నిష్ఠాతః ప్రవిష్టః ప్రమదావన' మిత్యుభయత్రో దాహరణం. ఈ ౧ రాజుయొక్క అంతఃపురస్త్రీలు మాత్రము విహరించుతోట పేరు.

వీధ్యాళి రావళిః పక్షిః శ్రేణీ -

విధ్యతే ౨త్ర వీధీ. విధ్యయాచనే. దీనియందు యాచింతురు. ౧. అలతి భూషయతీ త్యాళిః. అల భూషణ వర్యాప్తివారణేషు. అలంక

వనోపనిషత్ము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రించునది. ౨. ఆవలతే సంవృణోతీత్యావళిః. వల సంవరణే. చుట్టుపాటి యుండునది. ౩. పచ్యతే వృక్షాదయో ౨ నయేతి పక్షిః. పచి వృక్షీకరణే. దీనిచేత వృక్షాదులు వృక్షములుగాఁ జేయఁబడును. ౪. శ్రియతే స్వశోభయేతి శ్రేణీ. శ్రీఞ్ సేవాయాం. ఒప్పిదముచే నాశ్రయింపఁబడునది. ఈ ౫ నడుమ సందులు గల పంక్తి పేళ్లు.

లేఖాస్తు రాజయః,

లిఖ్యంత ఇతిలేఖాః. లిఖ అక్షరవిన్యాసే. అక్షరపక్షివలె లిఖింపఁబడునది. ౧. రాజంతే రాజయః. ఇ. సీ. రాజ్య దీప్తా. ప్రకాశించునది. ఈ ౨ క్రిక్కిరిసిన పంక్తి పేళ్లు.

వన్యా వనసమూహా స్యాత్ -

వనానాం సమూహో వన్యా. వనములయొక్క సమూహము. ఈ ౧ వన సమూహము పేరు.

అజ్ఞు ౨ భినవోబ్ధి.

4

అజ్ఞుతే లక్ష్యత ఇత్యంకురః. అకిలక్షణే. కానఁబడునది. పా. అంకురః. 'అంకురశ్చాంకురః ప్రోక్త' ఇతి హలాయుధః. తథా చాశ్వ చరితే వసంతరాజః. — 'అంకురితే పల్లవితే సపుష్పే ఫలాన్వితే భూరుహిసారమేయ' ఇతి. ౧. ఉద్భినత్తి భువం బీజం చ ఉద్భిత్. ద. పు. భూమిని గాని బీజమునుగాని ఛేదించునది. ఈ ౨ క్రొత్తగా మొలచిన మొలక పేళ్లు.

వృక్షో మహీరుహ శ్శాఖీ విటపీ పాదపస్తరుః,

అనోకహః కుటస్థాలః పలాశీద్రు దుమాగమాః.

5

వృశ్యతే చిద్యత ఇతి వృక్షః. ఓవ్రశ్చా చేదనే. ఛేదింపఁబడునది. ౧. మహ్యం రోహతీతి మహీరుహః. రుహబీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ. భూమియందు మొలచునది. ౨. శాఖాః అస్య సంతీతి శాఖీ. న. పు. కొమ్మలు గలిగినది. ౩. విటపాః అస్య సంతీతి విటపీ. న. పు. కొమ్మలుగలది. ౪. పాదైర్మూలైః జలం పిటబీతి పాదపః. పా పానే. పాదములనఁగావేళ్లు; వానిచే జలమును బానము చేయునది. ౫. తరంత్యాతమననేతి తరుః. ఉ. పు. తృప్తనతరణయోః. ఎండను దీనిచేత తరింతురు. ౬. అనసః శకటస్య ఆకం గమనం హంతీతి అనోకహః. హన హింసాగత్యోః. అనస్సనఁగా బండి; అక మనఁగా గమనము; బండియొక్క గమనమును

ఆంపునది. ౭. కుటతి శాఖాదినా వక్రీ భవతీతి కుటః. కుటకౌటిల్యే. శాఖాదులచేత వక్రమై యుండునది ౮. సల్యతే గమ్యతే జనై రితిసాలః. సల గతౌ. జనులచేత పొందఁబడునది. ౯. పలాశాని పర్ణాని అస్య సంతీతి పలాశీ. న. పు. పలాశములనఁ గా ఆకులు; అవి గలది. ౧౦. ద్రూయతే ద్రుః. ఉ. పు. ద్రు గతౌ. పొందఁ బడునది. ౧౧. ద్రుః వృక్షావయవో ఽస్య ద్రుమః. ద్రు అనఁగా శాఖ; అది గలిగినది. ౧౨. న గచ్ఛతీత్యగమః. గచ్ఛ గతౌ. కదలనిది. ఈ ౧౩ చెట్టు పేళ్లు.

వానస్పత్యః ఫలైః పుష్పా తైరపుష్పా ద్వనస్పతిః,

వనస్యపతిః వనస్పతిః. వనస్పతౌ భవః వానస్పత్యః - పుష్పము వలనఁ బుట్టిన ఫలములతోఁ గూడిన మామిడి మొదలైనది వానస్పత్య మనఁబడును. వనస్య పతిః వనస్పతిః - పుష్పములు లేక ఫలములతోఁ గూడిన వనస మేడి మొదలైనది వనస్పతి యనఁబడును.

ఓషధ్యః ఫలపాకాన్తాః -

ఓషం దాహం ధయంతీతోషధ్యః - ఫలింపఁగానే చెడిపోవు అరఁటి, వరి మొదలైన యోషధులపేళ్లు. ఈ. సీ. ధేట్ పానే. దాహమును బోఁగొట్టునది. ఓషో దామో ధీయతే ఽత్రేతి ఓషధ్యః. ఉషదాహే. డు ధాఇ ధారణపోషణయోః. దీనియందు దాహము ధరింపఁబడును. ౧. ఫలపాక ఏవ అంతో యాసాం తాః ఫలపాకాంతాః - ఫలపరిపక్వమే అంతముగాఁగలవి. ఈ ౨ ఒక్కపంటతోన తుదముట్టు అరఁటి వరి మొదలగువానిపేరు.

స్యా దవన్త్యః ఫలేగ్రహిః.

6

న వంధ్యః అవంధ్యః - గొడ్డుగానిది అవంధ్యము. ౧. ఫలాని గృహ్ణతీతి ఫలేగ్రహిః. ఇ. పు. ఫలములను గ్రహించునది. ఈ ౨ గొడ్డువోక ఫలించెడు మ్రాఁకు పేరు.

వన్ధ్యే ౨ ఫలో ౨ వకేశీ చ -

స్వగతవైగుణ్యేన ఫలాని బధ్నాతీతి వంధ్యః. బధ బంధనే. తనయందలి వైగుణ్యము చేత ఫలముల నడ్డపెట్టునది. వబయోరభేదః. ౧. న సంతి ఫలాన్యన్య అఫలః - ఫలములు లేనిది. ౨. అవకం శూన్యం ఈష్టే పాలయతీత్యవకేశీ. న్. ఈశ ఐశ్వర్యే. అవక మనఁగా శూన్యము.

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దానినిఁ బాలించునది. ఈ ౩ గొడ్డుమ్రాని పేళ్లు.

ఫలవాఁ ఫలినః ఫలీ,

ఫలాని సంత్యస్య ఫలవాఁ. త. ఫలినః. అ. ఫలీ చ. న. ఫలములు గలిగినది. ఫలవంతము ఫలినము. ఫలి. ఈ ౩ తత్కాలమునఁ బండి యున్న మ్రానిపేళ్లు.

ప్రపు ల్లోత్పుల్ల సంపుల్ల వ్యాకోశ వికచస్ఫుటాః.

7

పుల్ల శైతే వికసితే -

ప్రపుల్లతి ఉత్పుల్లతి సంపుల్లతీతి ప్రపుల్లః, ఉత్పుల్లః, సంపుల్లశ్చ. పుల్ల వికసనే. వికసించునది ప్రపుల్లము, ఉత్పుల్లము, సంపుల్లము. ౧, ౨, ౩. వ్యావృత్తః కోశః సంకోచో ౨ స్మాదితి వ్యాకోశః. కుశశ్లేషణే. కోశమనఁగా నిఱుకు; అది దీనియందులేదు. పా. వ్యాకోషః; వ్యాకోచః. ౪. విగతః కచోబంధన మస్య వికచః కచ బంధనే. విగతమైన బంధము గలిగినది. ౫. స్ఫుటతి వికసతీతి స్ఫుటః. స్ఫుటిర్ విశరణే. వికసించునది. ౬. పుల్లతీతి పుల్లః. పుల్ల వికసనే. వికసించునది. ౭. వికసతి విస్తారం ప్రాప్నోతీతి వికసితః. కస గతౌ. విస్తారమును బొందునది. 'తథా పుష్పిత మున్నద్ర హసితోన్మాతితాని చ, స్యాదుద్బుద్ధం చోన్మిషితం తథైవచ విజృంభితమ్'. ఈ ౮ వికసించినదానిపేళ్లు.

స్య రవన్ధ్యా దయస్త్రిపు,

అవంధ్యశబ్దము మొదలు వికసితశబ్దముదాకక గల శబ్దములు త్రిలింగములు.

స్థాణు రస్త్రీ ధ్రువ శ్శబ్దః -

వాయునా నిహతో ౨ పి తిష్ఠతీతి స్థాణుః. ఉ.పు. వ్యో గతినివృత్తౌ. వాయువుచేఁ గొట్టఁబడియు నిలచియుండునది. ౧. చలనాభావాత్ ధ్రువతీతి ధ్రువః. ధ్రువస్థైర్యే. చలనము లేకుండుటవలన స్థిరమైయుండునది. ౨. శంకతే అస్మాత్పురుషధియా శంకుః. ఉ. పు. శకి శంకాయాం. పురుష బుద్ధిచేత దీనియందు శంకింతురు. ఈ ౩ మోడు పేళ్లు.

ప్రాస్య శాఖా శిఫః క్షుపః.

8

ప్రాస్యః శాఖాః శిఫాః యస్య సః క్షుప ఇత్యుచ్యతే. ప్రాస్యములైన కొమ్మలను, ఊడలును గలిగియుండు గుఱ్ఱప్రాకకు క్షుప

మనంబడును. దావాగ్నినా దహ్యమానః క్షౌతీతి, క్షుపః. టుక్షు శబ్దే. దావాగ్నిచేత దహింపఁబడినదై ధ్వనించునది. ఈ ౧ కుఱుచకొమ్మలు ఊడలు గల గుఱ్ఱు ప్రానిపేరు.

అప్రకాణ్ణే స్తమ్మ గుల్కై -

తిష్ఠతీతి స్తమ్మః. ష్టా గతినివృత్తై. స్థిరమైయుండునది. ౧. గుడతి చోరాది భిర్భీతాః గుల్మః. గుడ రక్షాయాం. చోరాదులచేత భయపడువారిని రక్షించునది. ౨. ప్రకాండము లేక ఆకులు తఱుచుగాఁ గల పొదపేళ్లు. (చెట్టుయొక్క వేళ్లకును కొమ్మలకును నడుమ నుండెడు భాగము ప్రకాండ మనఁబడును.)

వల్లీ తు ప్రతతి ర్లతా,

వలతే వేష్టతే యష్ట్యాదికమితి వల్లీ - ఈ. సీ. వల వేల సంవరణే. కట్ట మొదలగువానిని జట్టుకొనియుండునది. ౧. ప్రకృష్టా తతిర్విస్తారో ౨ స్యాః ప్రతతిః ఇ. సీ. తను విస్తారే. మిక్కిలి విస్తారము దీనికిఁ గలదు. పా. ప్రతతీ. ఈ. సీ. తథా చ. — “ప్రస్థస్సానుని మానే చ ప్రతితిస్తతివీరుధో” రితి పకారాదా వజయః. “ధరాధరేంద్రం ప్రతతీతతీరివ” ఇతి మాఘః. ౨. లాతి వేష్టనార్థం యష్ట్యాదికమితి లతా. లాదానే. ప్రాఁకుటకొఱకు గడలు మొదలైనవానిని బట్టుకొనునది. ఈ ౩ తీఁగెపేళ్లు.

లతా ప్రతానినీ వీరు ధృల్లిన్మలప ఇత్సపి.

9

విరుణద్ధీతి వీరుత్. ధ. సీ. రుధిర్ ఆవరణే. విశేషముగాఁ జుట్టుకొని యుండునది. వివిధం రోహతీతివా వీరుత్. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ. నానావిధములుగా మొలచునది. ౧. గుల్మో లతాసమూహో ౨ స్యా అస్తీతి గుల్మినీ. ఈ. సీ. గుల్మమనఁగా లతాసమూహము; అది గలిగినది. ౨. ఉలతే ఆవృణోతీత్యులపః. ఉలసంవరణే. చుట్టుకొనియుండునది. ౩. దట్టముగా నల్లిన లతాసమూహము గల పొదపేళ్ళని కొందఱు. ఈపక్షమందు లతాప్రతానినీ అని యేకపదము. ప్రతాన మనఁగా కొమ్మలయందుండు నాకులగుంపు; దానితోఁ గూడిన ద్రాక్షాతాంబూల వల్లూదు లని కొందఱు. అప్పుడు లతాప్రతానినీ యని భిన్న పదములు.

నగాద్యారోహ ఉచ్చాయ ఉత్సేధ శ్చోచ్చయశ్చ సః.

ఉత్ శ్రయణ ముచ్చాయః, ఉచ్చయశ్చ. ఊర్ధ్వముగాఁ బొం

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దుట ఉచ్చాయము, ఉచ్చయమును. ౧, ౨. ఉద్గతి రుత్యేధః. షిధుగత్యాం. ఊర్ధ్వముగాఁ బోవునది. ౨. చెట్టు మొదలగువాని పొడవు పేళ్లు.

లస్త్రీప్రకాణః స్కంధ స్వాన్ములా చ్ఛాఖావధే స్తరోః. 10

ప్రకామ్యతే ఫలరక్షణాదిభిరితి ప్రకాండః. కము కాంతౌ. ఫలములు రక్షించుట మొదలగువానిచే మిక్కిలి కోరఁబడునది. ౧. స్కంధ్యతే అధిరుహ్యత ఇతి స్కంధ. స్కందిర్ గతిశోషణయోః. ఎక్కఁబడునది. ఈ ౨ వేళ్లు మొదలు కొమ్మలవఱకు గల మ్రాని పేరు.

సమే శాఖాలతే -

శాఖతి దిశో వ్యాప్నోతీతి శాఖా. శాఖ్య వ్యాప్తౌ. దిక్కులను వ్యాపించునది. ౧. లాతి వేష్టనార్థం యష్ట్యాదికమితి లతా. లా దానే. ప్రాఁకుటకొఱకు గడలు మొదలైనవానిని జుట్టుకొనునది. ౨ కొమ్మల పేళ్లు.

స్కంధశాఖా శాలే -

స్కంధాన్నిర్గతా శాఖా స్కంధశాఖా. స్కంధమనఁగా మ్రాఁకు మొదలు; దానినుండి పుట్టినకొమ్మ స్కంధశాఖ. ౧. శాలతే శాలా. శాల శ్లాఘాయాం. శ్రేష్ఠమైనది. ఈ ౨ మ్రాఁకు మొదటికొమ్మ పేళ్లు.

శిఫా జటే,

శినోతి వృక్షమూలమితి శిఫా. శిఞ్ నిశాతనే. చెట్టుమొదలు నల్పముగాఁ జేయునది. ౧. జటతి సమూహీ భవతీతి జటా. జట సంఘాతే. సమూహముగా నుండునది. ఈ ౨ వృక్షమూలమున జడవలె నుండునట్టి యూడ పేళ్లు.

శాఖాశిఫా వరోహ స్వాత్ -

అవరోహతే లంబత ఇత్యవరోహః. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ. వ్రేలుచుండునది. మఱ్ఱిచెట్టు మొదలైనవాని కొమ్మలయందుండునట్టి యూడ పేళ్లు.

మూలా చ్ఛాగ్రం గతా లతా. 11

లతా మూలాత్ అగ్రం గతా-చెట్టుమొదటి నుండి కొనవఱకు నల్లిన తీగెపేరు.

శిరో ౨ గ్రం శిఖరం వా నా -

శ్రయతి స్వాంగం శిరః. స. న. స్వాంగమందుండునది. ౧. అగ

తీత్యగ్రం. అగ కుటిలాయాం గతౌ. కుటిలముగాఁ బోవునది. ౨. శిఖాకారతాస్యాస్తీతి శిఖరం. అ. ప్న. శిఖవంటి ఆకారము దీనికిఁ గలదు. ఈ ౩ చెట్టుకొన పేళ్లు.

మూలం బుధో ౨ జ్ఞీనామకః,

మూలయతీతి మూలం. మూల ప్రతిష్ఠాయాం. ప్రతిష్ఠను జేయునది. ౧. బుధ్యంతే అనేనేతి బుధ్మః. బుధ అవగమనే. దీనిచేత వృక్షము లెఱుంగఁ బడును. పా. బ్రధ్మః. ౨. అంఘ్రేర్నామ పాదపర్యాయో యస్యసో ౨ జ్ఞీ నామకః - పాదములకు ఏపర్యాయపదములు గలవో అవి యన్నియు దీనికిఁ గలవు. ఈ ౩ చెట్టుమొదటి పేళ్లు.

సారో మజ్జా సమౌ -

కాలాంతరం అభినరతీతి సారః. నృ గతౌ. కాలాంతరమును బొందియుండునది. ౧. మజ్జతీతి మజ్జా. న. పు. టుమసో శుద్ధౌ. పరిశుద్ధమైనది. దార్వంతరే మజ్జతీతి మజ్జా. ప్రాఙ్మూలం మునిగియుండునది. పా. మజ్జా. ఆ. సీ. ఈ ౨ చెట్టులోనుండు చేప పేళ్లు.

త్వక్ స్త్రీ వల్కం వల్కల మస్త్రియామ్.

12

త్వచతి వలతి, ఆవృణోతి వృక్షమితి త్వక్. చ. సీ. వల్కం వల్కలంచ. అ. ప్న. త్వచ సంవరణే. వల సంవరణే. వృక్షమును గప్పు కొనియుండునది గనుక త్వక్కు, వల్కము, వల్కలమును. ఈ ౩ నారపేళ్లు.

కాష్ఠం దారు -

కాశతే అగ్ని నా సమం కాష్ఠం. కాశదీప్తా. అగ్నితోఽగూడి ప్రకాశించునది. ౧. కురారాది నా దీర్ఘత ఇతిదారు. ఉ. న. దృఢవిదారణే. గొడ్డలి మొదలయిన వానిచేఁ జీల్చఁబడునది. పా. దారుః. 'పున్నపుంసకయోర్దారు' రితి త్రికాండశేష. ఈ ౨ కొయ్య పేళ్లు.

ఇన్ద్రనం త్వేధ ఇద్ధ మేధ స్సమిత్ స్త్రియామ్,

ఇంద్రే అగ్నిరనేన ఇంద్రనం. ఇద్ధృశ్చ. ఇ. ఇంద్రీ దీప్తా. దీనిచేత నగ్ని ప్రకాశించును. ౧, ౨. ఏధతే అగ్నిరనేనే ఏధః. స. న. ఏధశ్చ. అ. పు. ఏధవృద్ధౌ. దీనిచేత అగ్ని వృద్ధిఁబొందును. ౩, ౪. సమిధ్యతే అగ్ని రనయేతి సమిత్. ధ. సీ. దీనిచే నగ్ని మిక్కిలి ప్రకాశించును. ఈ ౩ సమిధ పేళ్లు.

నిష్ఠూహః కోటరం వా నా -

నిష్ఠూహయతే విస్మాపయతీతి నిష్ఠూహః. కుహ విస్మాపనే. విస్మయమును బొందించునది. ౧. కుటతీతి కోటరం. అ. ప్న. కుట కౌటిల్యే. కుటిలమై యుండునది. ఈ ౨ ప్రానితౌఱ్ఱ పేళ్లు.

వల్లరీ మజ్జరీ స్రీయా.

13

వల్లతే శాఖాంసంవృణోతీతి వల్లరీ. ఈ. సీ. వల వేల్ల సంవరణే. కొమ్మను గప్పునది. ౧. మన్యతే పికాదిభి ర్బహుమన్యతే మంజరీ. ఈ. సీ. మన అవబోధనే. కోకిలాదులచేత నిక్షేపమువలెఁ దలఁచఁబడునది. ౨. ఈశబ్దములు ఇకారాంత ములుం గలవు. పూవులగుత్తికిఁగాని పూచినకొమ్మకుఁగాని పేళ్లు.

పత్రం పలాశం ఛదనం దశం పర్ణం ఛదః పుమాన్,

వృక్షాత్పతతీతి పత్రం. పత్ ఇగతౌ. వృక్షమునందుండి పడునది. ౧. పలాశ్యతేగ్రస్యతే పలాశం. పరపూర్వః అశ భోజన ఇతి ధాతుః. రలయోరభేదః . ప్రతయుక్తులైనవారిచేత భక్షింపఁబడునది. ౨. ఛాద్యతే వృక్షః అనేనేతి ఛదనం. ఛద అపవారణే. దీనిచేత వృక్షము కప్పఁబడును. ౩. దశతీతి దశం. దశ విశరణే. పగులునది. ౪. పిపర్తి వృక్షమితి పర్ణం. పూపాలనపూరణయోః. వృక్షమున నిండియుండునది. ౫. ఛాద్యతే వృక్షో ౨ నేనేతి ఛదః. ఛద అపవారణే. దీనిచేత వృక్షము కప్పఁబడును. ఈ ౬ ఆకులపేళ్లు.

పల్లవో ౨ స్త్రీకిసలయమ్ -

పలతి వాయువశాచ్చలతీతి పల్లవః. అ. ప్న. పల గతౌ. వాయువశమునఁ గదలునది. ౧. కించిచ్చలతీతి కిసలయం. పల గతౌ. ఇంచుకంత చలించునది. ఈ ౨ చిగురుపేళ్లు. ఆకులతోఁ గూడిన కొమ్మ పేళ్లని కొందఱు.

విస్తారో విటపో ౨ స్త్రీయామ్.

14

విస్తీర్యతే తరురనేనేతి విస్తారః. స్త్రౌఞ్ ఆచ్ఛాదనే. వృక్షము దీనిచేత విస్తారముగాఁ గప్పఁబడును. ౧. వటతిఆచ్ఛాదయతీతివిటపః. వట వేష్టనే. పరివేష్టించియుండునది. విటా పాతీతి విటపః. పా రక్షణే. విటులను పాలించునది. ఈ ౨ వృక్షముయొక్క కొమ్మలు చివుళ్లు మొదలయినవాని సమూహముపేళ్లు.

వృక్షాదీనాం ఫలం సస్యమ్ -

సస్తి వృషమధిశేతే సస్యం. షస స్వప్నే. వృక్షమందు శయనించునది. ఈ ౧ వృక్షలతాదులయొక్క ఫలము పేరు.

వృంతం ప్రసవబంధనమ్,

వృణీతే పుష్పమితి వృంతం. వృజ్ సంభక్తౌ. పుష్పమును సంబంధించి యుండునది. ౧. ప్రసవాః పుష్పఫలపత్రాణి సంబధ్యన్తే ౨ నేనేతి ప్రసవబంధనం. బంధ బంధనే. ప్రసవ మనగా పుష్పఫలపత్రములు; అవి దీనిచేత బంధింపఁ బడును. ఈ ౨ తొడిమ పేళ్లు.

ఆమే ఫలే శలాటు స్స్యాత్ -

శలతి పుష్టిమాపద్యతే శలః. శల శ్చాసౌ అటుశ్చ శలాటుః. ఉ. పు. శల చలనసంవరణయోః. పుష్టిని బొందునది. ఈ ౧ పచ్చికాయపేరు.

శుష్కే వానమ్ -

వాయతి శుష్కతీతి వానం. ఓ వై శోషణే. శుష్కమగునట్టిది. ఈ ౧ ఎండినకాయ (పండు) పేరు.

ఉభే త్రిషు.

15

శలాటువానశబ్దములు మూడు లింగములయందును వర్తించును. శలాటుః కర్కటీ, శలాటవో మాషాః, శలాటూని ఫలాని; వానా హరీతకీ, వానో ముద్గాః, వానం ఫలమ్.

క్షారకో జాలకం క్షీబే -

క్షరతి ప్రసూతే క్షారకః. క్షర సంచలనే. పుష్పాదులఁ బుట్టించునది. ౧. జలతీతి జాలకం. జల ఘాత్యే తీక్ష్ణమైనది. ౨. పసరు మొగ్గలకును కసుగాయలకును బేళ్లు. పసరు మొగ్గల గుత్తికి బేళ్లని గొందఱు.

కలికా కోరికో ౨ స్త్రియామ్,

కల్యతే ప్రసూనమితి శబ్దతే కలికా. కల శబ్దసంఖ్యానయోః. పుష్పమగు నట్టిదని పలుకఁబడునది. ౧. కూర్యతే శబ్దతే కోరికః. అ. ప్న. కురశబ్దే. పుష్పమగునట్టిదని పలుకఁబడునది. ఈ ౨ ఇంచుకంత ప్రవృద్ధమైన మొగ్గపేళ్లు.

స్యా ద్దుచ్చకస్తు స్రబకః -

“ఏకప్రరోహే పుష్పాణి పృథగ్యత్ర బహూని చ, పుష్పగుచ్ఛ

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

స్స విజ్ఞేయో యథా స్యాత్కరవీరక” ఇతి. గూయతే సాధురితి గుచ్ఛకః. గుజ్ శబ్దే. మంచిదని పలుకఁబడినది. పా. గుత్సకః. ౧. స్తూయతే స్తబకః. ఘ్టజ్ స్తుతౌ. స్తోత్రముచేయ బడునది. ఈ ౨ బహుశాఖలుగల పూగుత్తిపేళ్లు.

కుట్టలో ముకులో ౨ స్త్రియామ్.

16

కుటతి ఈషత్కుట్టలః. కుట కౌటిల్యే. ఇంచుకంత కుటిలమై యుండునది. ౧. కలికావస్థాం ముఞ్చతీతి ముకుళః. అ. ప్న. ముచ్ ౪ మోక్షణే. మొగ్గగా నుండుటను విడుచునది. ఈ ౨ అప్పుడు వికసింపఁగల పరువైన మొగ్గ పేళ్లు.

స్త్రియ స్సుమనసః పుష్పం ప్రసూనం కుసుమం సుమమ్,

సుప్రీతం మనః ఆస్త్రితి సుమనసః. స. సీ. బహువచనము. వీని యందు మనస్సు లెస్సగానుండును. “బహువశ్చ సమా స్సికతా వర్షా స్సుమనో జలౌకసో౨ వృరసః” అని వామనమతమందు బహువచనము. ఇతరమతములం దేకవచనంబును గలదు. “సుమనాః కుసుమం పుష్పం” అని నామమాల. “త స్మాన్న రేణ కులశీల సమన్వితేన వేశ్యా శృశాన సుమనా ఇవ వర్జనీయా” అని శూద్రకుండును జెప్పియున్నాఁడు. ౧. పుష్పతీతి పుష్పం. పుష్ప వికసనే. వికసించునది. ౨. ప్రసూయత ఇతి ప్రసూనం. ఘాజ్ ప్రాణిప్రసవే. పుట్టునది. ౩. కుస్యతి భ్రమరాదినా శ్లిష్యతీతి కుసుమం. కుస శ్లేషణే. భ్రమరములతోఁ గూడియుండునది. ౪. సుమమ్. పా. సమం = ఈ నాలుగు సమార్థకములు. ఈ ౫ పుష్పములపేళ్లు.

మకరందః పుష్పరసః -

మంక్యతే పుష్పతే అనే నేతి మకరందః. మకి మండనే. దీనిచేత పుష్పములంకరింపఁబడును. ౧. పుష్పాణాం రసః పుష్పరసః. పుష్పముల యొక్క రసము. ఈ ౨ పూఁదేనెపేళ్లు.

పరాగ స్సుమనోరజః.

17

పరాగచ్ఛతి వాయువశేనేతి పరాగః. పరాజ్ఞేహర్వో గమ్ ౪ గతావీతి ధాతుః. వాయువశమునఁ బోవునది. ౧. సుమనసాం రజః సుమనోరజః. స. న. పుష్పములయొక్క ధూళి. ఈ ౨ పుష్పాడి పేళ్లు.

ద్విహీనం ప్రసవే సర్వమ్ -

ప్రసవః ఫలం పుష్పంచ తత్రవర్తమానం వృక్షవాచకశబ్ద స్వరూపం ద్విహీనం స్త్రీలింగ పుంలింగహీనం భవతి. నపుంసక లింగమితియా వత్. ప్రసవమనఁగాఁ బుష్పము ఫలము; అందు వర్తించునట్టి సకలమైన వృక్షవాచక శబ్దరూపము స్త్రీలింగపుంలింగహీనమై యుండును. అనఁగా నపుంసకమే యనుట. అది యెట్లనినః. — చంపకస్య పుష్పం చంపకం. ఆమ్రస్య ఫలం ఆమ్రం. ఆమలక్యాః ఫలం ఆమలకం. ఇత్యాది.

హరీతక్యాదయః స్త్రియామ్,

హరీతక్యాదయో వృక్షవాచినశ్శబ్దాః ఫలవృత్తావపి స్త్రియాం వర్తంతే. హరీతకీ కోశాతకీ ధాత్రీ. ద్రాక్షాదులు పుష్పఫలవాచకము లైనప్పుడును స్త్రీలింగమునందే వర్తించును. హరీతక్యాః ఫలం హరీతకీ. కోశాతక్యాః ఫలం కోశాతకీ. ఇత్యాదులు.

అశ్వత్థ వైణవ ష్లాక్ష నైయగ్రో దైఙ్గుదం ఫలే.

18

బార్హతం చ -

అశ్వత్థస్య ఫలం ఆశ్వత్థం-రావిపండు అశ్వత్థ మనంబడును. వేణోరిదం వైణవం - వెదురుబియ్యము వైణవ మనంబడును. ష్లాక్షస్య ఫలం ష్లాక్షం - జువ్విపండు ష్లాక్ష మనంబడును న్యగ్రోధస్యఫలం నైయగ్రోధం - మట్టిపండు నైయగ్రోధ మనంబడును. ఇంగుదస్య ఫలం ఇంగుదం - గారపండు ఇంగుద మనంబడును. బృహత్పాఠాః ఫలం బార్హతం-ములకపండు బార్హత మనంబడును. వరుసగా అశ్వత్థాతి ఫలముల పేళ్లు.

ఫలే జమ్బూః జమ్బూః స్త్రీ జమ్బు జామ్బవమ్,

జంబూః ఫలం జంబూః. ఊ. నీ. జంబు. ఉ. న. జాంబవంచ. ఈ 3 నేరేదుపండుపేళ్లు.

పుష్పే జాతిప్రభృతయః స్వలిङ్గాః -

జాతిప్రభృతయశ్శబ్దాః పుష్పవాచకత్వే ౨ పి స్వలింగాః - జాతిమల్లికా శేఫాలికా యూధికాది శబ్దములు పుష్పవాచకము లైనప్పుడును తమతమలింగముల యందే యుండును. అనఁగా స్త్రీలింగములు, ఎట్లనిన-జాతేః కుసుమం జాతిః. మల్లికాయాః కుసుమం మల్లికా. ఇత్యాదులు.

వ్రీహయః ఫలే.

19

వ్రీహ్యది శబ్దములు ఫలవాచకములైనప్పుడును స్వలింగములే.

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఎట్లనః. — బ్రీహీనాం ఫలాని బ్రీహయః. ముద్గస్య ఫలం ముద్గః. మాషస్య ఫలం మాషః.

విదార్యాద్యాస్తు మూలే ౨ పి -

విదారీ, గంభారీ, బృహత్పాది శబ్దములు మూలవాచకము లైనప్పుడును, అపిశబ్దమువలన పుష్పవాచకములైనప్పుడును స్వలింగములే. విదార్యాః మూలం ఫలం కుసుమం వా విదారీ. గంభార్యాః మూలం ఫలం కుసుమం వా గంభారీ.

పుష్పే క్లీబే ౨ పి పాటలా,

పాటలాశబ్దము పుష్పవాచకమైనప్పుడు నపుంసకలింగంబును గలదు. పాటలాయః పుష్పం పాటలం, పాటలా వా.

బోధిద్రుమ శ్చలదళః పిప్పలః కుష్మారాశనః.

20

అశ్వత్థే -

బుద్ధ్యతే అనేనేతి బోధిః; బోధినామా ద్రుమో బోధిద్రుమః. దీనిచేత సర్వమేఱుంగఁబడును గనుక బోధిద్రుమము. ‘పిప్పలే బోధిరశ్వత్థః’ అని రత్నమాల. ౧. నిత్యం చలతి దళాని యస్య సః చలదళః-ఎల్లప్పుడు కదులుచుండెడు ఆకులుగలది. ౨. భక్తాః పాతీతి పిప్పలః - తనను సేవించువారిని రక్షించునది. ౩. కుంజరాణాం అశనం కుంజరాశనః-వీనుఁగులకు భక్షణమగునది. ౪. అశ్వరూపేణాగ్ని రస్మిః తిష్ఠతీత్యశ్వత్థః. ప్లా గతినివృత్తౌ. అశ్వరూపమున దీనియందగ్ని యుండును. ౫ రావిచెట్టు పేళ్లు.

అథ కపిత్థే స్యు ర్దదిత్య గ్రాహి మన్మథాః,

తస్మి దధిఫలః పుష్పఫల దన్తశరావపి.

21

కపీనాం ప్రియత్వేన తిష్ఠతీతికపిత్థః-కోఁతులకు ప్రియమైయుండునది. ౧. దధీన తిష్ఠతీతి దధిత్థః. ప్లా గతినివృత్తౌ. పెరుఁగువలె నుండునది. ౨. విష్టంభకారిత్యాద్రాహీ. న. పు. గ్రహపాదానే. మలబంధమును జేయునది. ౩. ఫలైః మనో బధ్నా తీతి మన్మథః. మంథ విలోదనే. ఫలములచేత మనస్సును గలఁగించునది. ౪. దధివ దాహ్లం ఫలమస్యేతి దధిఫలః - పెరుఁగువలెఁ బుల్లనైన ఫలములు గలిగినది. ౫. పుష్పాత్ఫలమస్యేతి పుష్పఫలః - పుష్పము వల్లనైన ఫలముగలది. ౬. అష్టత్వాత్ దంతానాం శరో దంతశరః-పులుపౌట వలన దంతములకు నహితమైనది. ఈ ౭ వెలఁగచెట్టు పేళ్లు.

ఉదుమ్బరో జన్మఫలో యజ్ఞాఙ్గో హేమదుగ్ధకః,

ఉన్నతత్వా దుల్లంఘిత మంబరం అనే నేతి ఉదుంబరః - ఔన్నత్యముచేత నాకాశమును దాఁటునది. ౧. జంతుయుక్తం ఫలమస్యేతి జంతుఫలః - జంతువులతోఁ గూడిన ఫలములు గలిగినది. ౨. యూపాదిరూపేణ యజ్ఞస్యాంగ ముపకరణ మితి యజ్ఞాంగః - యూపాదిరూపముచేత యజ్ఞమునకు అంగమైయుండునది. ౩. హేమవర్ణం దుగ్ధం క్షీరమస్య హేమదుగ్ధకః-బంగారువంటి పాలుగలది. ఈ ౪ అత్తిచెట్లు పేళ్లు.

కోవిదారో చమరికః కుద్ధాలో యుగపత్రకః.

22

కుం భూమిం విదారయతీతి కోవిదారః ద్యౌ విదారణే, భూమిని ప్రక్కలించునది. ౧ చమరసదృశమంజరీత్వాచ్చమరికః- జూలులవంటి పూలగుత్తులు గలది. ౨ కుం భువం మూలైర్దశయతీతికుద్ధాలః. దశ విశరణే. వేళ్ల చేత భూమిని ప్రక్కలించునది. ౩ యుగం యుగళం పత్రమస్యయుగ పత్రకః జోడుగానుండునట్టి యాకులుగలది. ౪ ఎఱ్ఱకాంచనపుచెట్లు పేళ్లు.

సప్తపర్ణే విశాలత్వ క్షారదో విషమచ్ఛదః

ప్రతిపర్వ సప్తపర్ణాని యస్య సః సప్తపర్ణః కనుపుకనుపున నేడేసి యాకులు గలది. ౧ విశాలాః త్వచో యస్య సః విశాలత్వక్ చ.పు. వెడలుపైన పట్టగలది. ౨ శరది పుష్పతీతి శారదః - శరత్కాలము నందు వూచునది. పా. శారదీ. ఈ.సీ. ౩. సప్తపర్ణత్వాద్విషమాః ఛదాః యస్య సః విషమచ్ఛదః ఏడాకులు గలది. ఈ ౪ ఏడాకుల యరఁటి పేళ్లు.

ఆరగ్వధో రాజవృక్ష శమ్యాక చతురఙ్గులాః,

23

ఆరేవత వ్యాభిఘాత కృతమాల సువర్ణకాః

ఆరంజయంతీతి ఆరణ్యో మూలాన్తేషాం వధః ఛేదనమత్రేతి ఆరగ్వధః- మూలాకారములైన ఫలములయొక్క ఛేదనముగలది, ఆరంజ యంతీత్యారంజః త్వగ్దోషాః, తేషాం వధో ౨త్రేతి ఆరగ్వధః హస్తము నెఱ్ఱగాఁజేయునవి గనుక ఆరక్కులు త్వగ్దోషములు, వానిఁ జెఱుచునది, పా.ఆర్ణవధః “ఆరగ్వధో ౨ థ సంపాకః కృతమాల స్తథార్ణవధ” ఇది రత్నమాలాయం. ౧ రాజా చాసౌ వృక్షశ్చ రాజవృక్షః - వృక్షశ్రేష్ఠము, రోగరాజం వృశ్చతి చింతివా రాజవృక్షః. ఓ ప్రశుచ్చేదనే. రోగరాజమును జెఱుచునది. ౨ శమీం అకత్యనుగచ్ఛతీతి శమ్యాకః. అక అగ

వనోపధివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కుటిలాయాం గతౌ. జమ్బిని అనుకరించునది. పా. సమ్యక్ పాకో ౨ త్రసంపాకః మంచిపాకముగలది. ౩. చతురంగుళ పర్ణ పర్వకత్వాచ్చతురంగుళః - నాలుగంగుళములు గలిగిన ఆకులు గల కనుపులు గలది. ౪ ఆరవతే ఉత్పత్త్య గచ్ఛత్యనేన రోగ ఇత్యారేవతః. రేవృష్ణవగతౌ. రోగము దీనిచేత నెగిరిపోవును. ౫ వ్యాధిం హంతీతి వ్యాధిఘాతః - వ్యాధిని జెఱచునది. ౬ ఫలైః కృతమాలా యస్య సః కృతమాలః-ఫలములచేతఁ జేయఁబడిన వరుసగలది. ౭ సువర్ణకారాణి పుష్పాణి యస్య సః సువర్ణకః- బంగారువన్నెగల పువ్వులు గలది. ఈ ౮ రేలచెట్టు పేళ్లు.

స్వర్ణమ్మీరే దంతశర జమ్బ జమ్మిర జమ్మలాః.

24

జమ్మతే భక్ష్యత ఇతి జంబీరః, జము అదనే. భక్షింపఁబడునది. ౧ దంతానాం శరః అష్లుత్వా ద్దంతశరః - పులుసౌటచేత దంతములకు శరమైనది. ౨ జంభయతి మోహయతీతి జంభః. జంభీరః, జంభలశ్చ, జభ గోత్రవినామే. మోహింపఁజేయునది జంభము, జంభీరము, జంభలము. ఈ ౫ నిమ్మచెట్టుపేళ్లు.

వరుణే వరణ స్నేతు స్తిక్తశాకః కుమారకః.

వృణోతీతి వరుణః; వరుణశ్చ-చుట్టుకొనియుండునది. ౧, ౨ వ్యాధించినోతీతి నేతుః. ఉ.పు.షిజ్ బంధనే. వ్యాధి నడ్డగించునది. ౩. తిక్తరసశ్చాకో యస్య సః తిక్తశాకః- చేదైన ఆకులు గలది. ౪ సదా తరుణత్వా త్కుమారకః - ఎల్లప్పుడు కోమలమైయుండునది. ఈ ౫ ఉలిమిరిచెట్టుపేళ్లు.

పుంనాగే పురుష స్తుభః కేసరో దేవవల్లభః.

25

పున్నాగ ఇవ పున్నాగః - పురుష శ్రేష్ఠునివలె పూజ్యమైనది. ౧ పురుషవ దున్నతత్వాత్పురుషః; తుంగశ్చ- పురుషునివలె ఉన్నతమైనది పురుషము, తుంగమును, ౧, ౨ ౩. ప్రశస్తాః కేసరాస్సంత్యస్య కేసరః - మంచి అకరువులు గలది. ౪ దేవానాం వల్లభః - దేవతలకు ప్రియమైనది. ఈ ౫ సురపొన్న పేళ్లు.

పారిభద్రే నిమ్మతరు ర్మన్దారః పారిజాతకః.

పరితో భద్ర మస్య పారిభద్రః-అంతటను శుభముగలది. ౧ నయ

త్యారోగ్యం నింబః, స చాసౌ తరుశ్చ నింబతరుః, జీర్ణప్రాపణే. ఆరోగ్యమును బొందించునది. ౨ మందాని సూక్ష్మాణి అరాణి కంటకాని యస్య సః మందారః - సూక్ష్మములైన ముండ్లు గలది. ౩. పారిణః సముద్రాజ్ఞాతః పారిజాతకః - సముద్రమందుఁ బుట్టినది. ఈ ౪ పారిజాత వృక్షము పేళ్లు.

తనిశే స్యంతనో నేమీ రథద్రు రతి ముక్తకః,

26

వజ్జాల శ్చైత్రకృచ్చ -

చిరజీవిత్యాన్నిశా మతిక్రాంత స్తీనిశః-చిరకాలముండునది. ౧ స్యందనోపయోగ్యత్వాత్ స్యందనః - రథమున కుపయోగించునది. ౨ రథచక్రాంతే సమతీతి నేమిః. ఇ.పు. తేరుబండికంటి కడపట నమ్రమైయుండునది. ౩. రథాయ ద్రుః రథద్రుః-రథము కొఱకై నవృక్షము. ౪ అతి విస్తృతత్వాదతి ము క్తకః-మిక్కిలి విస్తారముగలది. ౫ వన్యతే అర్హత ఇతి వంజుళః. వను యాచనే. ప్రార్థింపబడునది. ౬ లఘుత్వే ౭ పిదా ర్థ్యదైర్ఘ్యభ్యా మాశ్చర్యకారిత్యా చ్చిత్రకృత్. త.పు. చులకనై యుండియు దృఢమై దీర్ఘమై యుండుటచే నాశ్చర్యమును జేయునది. ఈ ౭ నెమ్మిమానిపేళ్లు.

అథ ద్వౌ పీతన కపీతనౌ,

ఆవ్రూతకే -

రనేన వస్త్రాదికం పీతం కరోతీతి పీతనః - రసముచేత వస్త్రాదులను బచ్చగాఁ జేయునది. ౧ కపీనా మిష్టైః ఫలైః ప్రీతిం తనో తీతి కపీతనః. తను విస్తారే. ఫలములచేఁ గోఁతుల కోరికను విస్తరింపఁజేయునది. ౨ ఆవ్రు మీష దతతి అనుగచ్ఛతీతి ఆవ్రూతకః. అత సాతత్యగమనే. మామిడిని ఇంచుకంత అనుసరించియుండునది. ఈ ౩ అంబాళపు చెట్టుపేళ్లు.

మధూకే తు గుడపుష్ప మధుద్రుమౌ.

27

వానప్రస్థ మధుష్ఠీవౌ -

మధురసః ఉచ్యతే యుజ్యతే అత్రేతి మధూకః, ఉచ సమవాయే. దీనియందు తేనె కూర్చబడును. ౧ గుడవత్ స్వాదూని పుష్పాణి యుజ్య సః గుడపుష్పః - బెల్లము వంటి పువ్వులు గలది. ౨ మధుప్రధా

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నో ద్రుమః మధుద్రుమః. మద్యమే ప్రధానముగాఁ గల వృక్షము. ౩. వనప్రస్థే వనస్థలే భవో వానప్రస్థః-వనస్థలియందుఁ బుట్టినది. మధు స్థీవతీతి మధుస్థీవః. ప్లివు నిరసనే. తేనెను స్రవించునది. ఈ ౫ ఇప్పిమాని పేళ్లు.

జలజే ౨ త మధూలకః,

మధు ఉలతీతి మధూలకః, ఉల ఆవరణే. తేనెను గప్పుకొని యుండునది. ఈ ౧ నీళ్లలోఁ బుట్టిన యిప్పిమాని పేళ్లు.

పీలౌ గుడఫల స్త్రంసీ -

పీయతే మాధుర్యాత్పీలుః. ఉ.పు. పాపానే. మాధుర్యమువలనఁ బానము చేయఁబడునది. ౧ గుడవ నృధురాణి ఫలాని యస్య గుడఫలః- బెల్లమువలె మధురమైన ఫలము గలది. ౨. స్రంసయతి ఫలాదికమితి స్రంసీ.న.పు. స్రంసు అవస్రంసనే. ఫలాదుల నిచ్చునది. ఈ ౩ గోఁగుపేళ్లు.

తస్మింస్తు గిరిసమ్భవే.

28

ఆక్షోట కన్ధరాలౌ ద్వౌ-

ఆక్షోటి మూలైర్భువంవ్యాప్నోతీతి ఆక్షోటః అక్షూ వ్యాప్తౌ. వేళ్ల చేత భూమిని వ్యాపించునది. ౧ కందరా౯ సానూ నలతి భూషయతీతి కందరాలః. అల భూషణ హ్యౌష్టి వారణేషు. పర్వతగుహా ప్రదేశములను అలంకరించునది. ఈ కొండగోఁగు పేళ్లు.

అజ్జోలే తు నికోచకః,

అకృతేకణ్ణకై రజ్జోలః అకి లక్షణే. ముండ్లచేత గుఱుతులు గలదై యుండునది. ౧ నికుచ్యతే కంటకత్వేనాస్మాన్నికోచకః, కుచ్చి గతికౌటిల్యాల్పీభావయోః, ముండ్లు గలది గనుక దీనివలన సంకోచము గలుగును. ఈ ౨ ఊడుగ చెట్టు పేళ్లు.

పలాశే కింశుకః పర్ణో వాతపోథః-

పుణ్యాని పలాశాని యస్య సః పలాశః - పుణ్యములైన ఆకులు గలది. సంపుష్పైః పలం మాంసం అశ్నాతీవ తిష్ఠతీతి వా పలాశః- పుష్పములచేత మాంసమును భక్షించు దానివలె నుండునది. ౧ కించిచ్ఛక్వవన్నీలత్వాత్కింశుకః - ఇంచుకంత పచ్చనై చిలుకవలె

నుండునది. ౨ ప్రశ స్తపర్ణ యోగాత్పర్ణః - మంచి ఆకులు గలది. ౩ వాత రోగం పోధయతీతి వాతపోధః. పుధ హింసాయాం. వాతరోగమును బోగొట్టునది. ఈ ౪ మోదుగచెట్టుపేళ్లు.

అథ వేతనే.

29

రథాభ్రపుష్ప విదుల శీత వానీర వజ్జులాః

వేతి అంభో ౨ నువర్తతే వేతసః. వీ గతిప్రజనకాంత్యసనఖాదనేషు. జలమును బొందియుండునది. వితన్యతి కాలేన వా వేతసః, తను ఉపక్షయే. కాలవశమున క్షయించునది. ౧ రమంతే ౨స్మిన్ పక్షిణ ఇతి రథః. రము క్రీడాయాం. పక్షులు దీనియందు రమించును, ౨ అభ్రసమయే పుష్పమన్య అభ్రపుష్పః - వర్షాకాలమందు పుష్పించునది. అభ్రవర్షాని పుష్పాణ్యన్యేతి వా అభ్రపుష్పః - మేఘవర్షములైన పుష్పములు గలిగినది. ౩. విదుల్యతే వాయునేతి విదులః. విపూర్వో దుల క్షేప ఇతి ధాతుః. వాయువుచేతఁ గొట్టఁబడునది. ౪ దాహశమనాచ్ఛీతః - దాహమును శమింపఁజేయునది. ౫ దాహశమనార్థం వన్యత ఇతి వానీరః; వంజులశ్చ, వన షణ సంభక్తౌ. దాహశమనార్థమై పొందఁబడునది. ఈ ౭ ప్రబ్బలిచెట్టుపేళ్లు.

ద్వౌ పరివ్యాధ విదులౌ నాదేయీ చామ్బువేతసే.

30

పరివిధ్యతే అంభసా పరివ్యాధః వ్యధ తాడనే. జలముచేత అంతట కొట్టఁ బడును. ౧ విదుల్యతే అంభసా విదులః, దుల క్షేపే. జలముచేతఁ ద్రవ్వఁబడినది. ౨ నద్యాం భవా నాదేయీ, ఈ. సీ. నదియందుఁ బుట్టినది. ౩. అంబుని వేతసో ౨ మ్బు వేతసః - జలమందలి ప్రబ్బలి. ఈ ౪ నీరు ప్రబ్బలి పేళ్లు.

శోభాజ్ఞనే శిగ్రు తీక్ష్ణ గన్ధ కాక్షిబ మోచకాః.

శోభా మన క్షీతి శోభాంజనః, అంజూ వ్యక్తిశ్లక్షకాంతిగతిషు, కాంతిని బొందునది. పా. సుప్టు ముఖం భనక్తి తీవ్రగంధత్వాత్ సోభాంజనః, భంజో ఆమర్దనే, తీవ్రగంధమౌటచేత ముఖమును బీడించునది. ౧ శినోతి శమయతి కఫాదీన్ శిగ్రుః శీఘ్ర నిశాతనే, శ్లేష్మాదుల నల్పముగాఁ జేయునదిగాని శమింపఁ జేయునదిగాని శిగ్రువు. ౨ తీక్ష్ణో గంధో ౨ స్వాస్తీతి తీక్ష్ణ గంధకః తీక్ష్ణమైన గంధము గలది. ౩. ఆక్షి

వనాపభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బంధ్యనేన ఆక్షీబః. క్షీబృ మదే. దీనిచేత ఇంచుకంత మదింతురు. పా. అక్షీబ. ౪ ముంచత్సుగ్రగంధం మోచకః. ముచ్ ౫మోక్షణే. ఉగ్ర గంధమును విడుచునది. ఈ ౫ మునగచెట్టు పేళ్లు.

రక్తో ౨ సా మధుశిర్ష స్సాత్

మధు ప్రధానశిర్షిగుః మధుశిర్షిగుః - తేనె ప్రధానమైయుండెడు మునగ. ఈ ౧ ఎఱ్ఱపూవుల మునగపేరు.

అరిష్టః ఫేనిల స్సమా

31

నరిష్ట్యంత్యనేన అరిష్టః రక్షాహేతుత్వాత్. రిష హింసాయాం, రక్షాహేతువైనది గనుక దీనిచేత హింసింపకబడరు. ౧ ఫేనా స్సంత్యస్యఫేనిలః - నురుగులు గలది. ఈ ౨ కుంకుడుచెట్టు పేళ్లు.

బిల్వశ్యాణ్డీల్య శైలూషా మాలూర శ్రీఫలావపి,

బిలతి కుష్మాదీన్ బిల్వః, బిల భేదనే. కుష్మాదులను గొట్టివేయునది. సేవకస్య పాపం బిలతి హింస స్తీతి వా బిల్వః, సేవకుని పాపమును బోగొట్టునది. ౧ శాండిల్యఋషివ ద్విప్రమాన్యత్వాత్ శాండిల్యః - శాండిల్యుఁ డనెడి ఋషివలె బ్రాహ్మణ పూజ్యుడైనది. ౨ శైలూషవన్నట ఇవ నానారూపపరివర్తనాత్ శైలూషః - శైలూషుఁ డనఁగా నటుండు; వానివలె నానారూపముల ధరించునది. ౩. మల్యతే దేవైః మాలూరః. మల మల్ల ధారణే. దేవతలచేత ధరింపఁబడునది. మాం లక్ష్మీం లాతీతి వా మాలూరః. లాదానే. సంపద నిచ్చునది. ౪ శ్రీప్రదం శ్రీప్రియం వా ఫలమన్యేతి శ్రీఫలః - లక్ష్మీప్రదముగాని, లక్ష్మీప్రియముగాని అయిన ఫలముగలది. ఈ ౫ మారేడు చెట్టు పేళ్లు.

ష్లక్షో జటీ పర్కటీ స్సాత్ -

ష్లక్షతి మూలై రధోగచ్ఛతీతి ష్లక్షః - వేళ్లచేత అడుగునకు జాటునది. ష్లక్షతి కఫదోషమితి ష్లక్షః, ష్లక్ష భక్షణే. కఫదోషమును హరించునది. ౧ జటా స్సంత్యస్య జటీ. న. పు. ఊడలు గలది. ౨ పృచ్ఛతే పరస్పరం పర్కటీ. న.పు. పృచ సంపర్కే అన్యోన్యము గూడియుండునది. జటీ పర్కటీ శబ్దములు ఈ కారాంత స్త్రీలింగములని కొందఱు. ఈ ౩ జువ్విచెట్టు పేళ్లు.

న్యూరోధో బహుపా ద్వటః

32

న్యక్ రుణద్ధి మార్గమితి న్యగ్రోధః. రుధిర్ ఆవరణే. మార్గము నడ్డముగాఁ గప్పునది. ౧ బహవః పాదాః మూలాని సంత్యన్యే బహుపాత్. ద. పు. విస్తారమైన యూడలుగలది. ౨ వటతిమూలైః స్వస్థానం వేష్టయతి వటః. వట వేష్టనే. ఊడలచేత స్వస్థానమును జుట్టుకొని యుండునది. ఈ ౩ మఱ్ఱిచెట్టుపేళ్లు.

గాలవ శ్శాబరో లోధ్ర స్తిరీటః స్తిల్వ మార్జనౌ,

గాలవతి ప్రావయత్య క్షిరోగానితి గాలవః - నేత్రరోగములను బోగొట్టునది. గాలవాద్యషేః ప్రభూత ఇతివా-గాలవుఁ డను ఋషివలనఁ బుట్టినది. ౧. శబరసంబంధిత్వాచ్చాబరః- శబరిసంబంధమైనది. పా. సాబరః “సాబరాఖ్యాపరాధే చలోద్ధ్రేపాపేచ పత్యత” ఇతి సకారాదావజయః. ౨. రుణద్ధి అతిసారాదికం లోధ్రః. రుధిర్ ఆవరణే. రలయోరభేదః. అతిసారాదుల నడ్డపెట్టునది. ౩. తీరయతి రోగాః తిరీటః. పారతీర కర్మసమాప్తౌ. రోగములను సమాప్తి బొందించునది. ౪. తిలతి స్నిహ్యత్యం గమనేనేతి తిల్వః. తిల స్నేహనే. దీనిచేత శరీరము నున్ననాను. ౫. మార్జయతి ఉద్వర్జయత్యంగమనేన మార్జనః. మృజూశుద్ధౌ. దీనిచేత అంగము పరిశుద్ధమౌను. ఈ ౬ తెల్లలోద్దుగుచెట్టు పేళ్లు.

అమృ శ్శ్వాతో రసాలః-

అమృతే అభిలష్యతే అమ్రః. అమగత్యాదిషు. అభిలషింపఁబడునది. అమయతి రోగయతివా అమ్రః. అమరోగే. రోగమును గలిగించునది. ౧ చ్యోతతి రసం స్రవతీతి చూతః. చ్యుతిర్ క్షరణే. రసమును స్రవించునది. ౨ రసం ఆలాతీతి రసాలః. లా దానే. రసము నిచ్చునది. రసమలతి భూషణివా రసాలః. అల భూషణాదౌ. రసము నలంకరించునది. ఈ ౩ మామిడిచెట్టు పేళ్లు.

అసౌ సమకారో ౨ తిసారభః.

33

సహకారయతి మేళయతి స్త్రీపుంసావితి సహకారః. దు కృజ్జకరణే. స్త్రీ పురుషులఁ గలుపునది. మిక్కిలి పరిమళము గల (తియ్య) మామిడిపేళ్లు.

కుమ్భాలూ ఖలకం క్లీ బే కౌశికో గుగ్గులుః పురః,

కుంభోలూ ఖలకారాత్ వృక్షకోశాన్నిర్యాతి కుంభోలూఖల

వనోపభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కం-కుంభాకారమైన ఉలూఖలాకారమైన మానిమోసు వలనఁ బుట్టినది. ౧. కుంభోలూఖల శబ్దము ఏకనామమని కొందఱు. ఇందుదాహరణము. ____ “కుంభోలూఖలకం క్లీబే గుగ్గులుః ప్రావృషాయణిః” అని మహేంద్రుఁడు. కుంభం ఉలూఖలం అని నామద్వయ మని కొందఱు. ఉదాహరణము ____ ! కాముకే ౨ పరనార్యాశ్చ కుంభః క్లీబం చ గుగ్గులౌ, ఉలూఖలే గుగ్గులౌ చ క్లీబముక్త ములూఖలం” అని రభసుఁడు. కుంభోలూఖలకోశే భవః కౌశికః - మొగ్గవలె నుండెడు మోసువలనఁ బుట్టినది. ౨ గుడతివాతరోగాద్గుగ్గులుః. ఉ. పు. గుడ రక్షణే. వాత రోగమువలన రక్షించునది. ౩. పురతి అగ్రే సరతి ధూపవృక్షేష్వీతి పురః. పుర అగ్రగమనే. ధూప వృక్షములయం దగ్రసరమైనది. ఈ ౪ గుగ్గిలపు చెట్టు పేళ్లు.

శేలుః శ్లేష్మోతక శ్శీత ఉద్దాలో బహువారకః.

34

శినోతి రోగాః శేలుః. ఉ.పు. శిర్షో నిశాతనే. రోగములను అల్పముగాఁ జేయునది. ౧ శ్లేష్మాణమాతయతీతి శ్లేష్మోతకః. అత సాతత్యగమనే. శ్లేష్మమును ఎల్లప్పుడు పోఁగొట్టునది. ౨. విరుద్ధలక్షణయా శీతవీర్యత్వాచ్ఛీతః- ఉష్ణమును జేయునది. ౩. ఉద్దాలయత్యంగ ముద్దాలకః. దళ విదారణే. శరీరమును జీల్చునది. ౪. బహు వృణోతి స్రోతాంసి బహువారకః. వృజ్ఞో వరణే. బహుళముగాఁ బ్రవాహములను జుట్టు వాటియుండునది. ఈ ౫ విరిగి చెట్టు పేళ్లు.

రాజాదనం ప్రియాలః స్యా త్సన్నకద్రు ర్ధనుష్పటః.

రాజ్ఞామదనం మృష్టత్వాత్ రాజాదనం. అద భక్షణే. రాజులకు భక్ష్యమైనది. ౧. ప్రియతి అతిరసత్వాత్ హృదయం గచ్ఛతీతి ప్రియాలః. ప్రియగతౌ. అంత్యంత రసము గలది గనుక హృదయమును బొందునది. పా. పియాలః. ౨. సన్నకః ద్రుష్కంధో ౨ స్య సన్నకద్రుః- పలుచనైన కొమ్మలు గలది. ౩. ధనుష ఇవ పటోవిస్తారో ౨ స్య ధనుష్పటః - ధనుస్సువంటి విస్తారముగలది. ఉక్తరీత్యా ఏకం నామేతి కేచిత్. “సన్నకద్రుశ్చా పటో లవణస్తాపనప్రియ” ఇతి నిఘంటుః. ధనుః, పట ఇతి నామ ద్వయమితి కేచిత్. తదా ధనుశ్చ ఉకారాంతః. “ధనుః ప్రియాళక ద్రుమరాశి భేదయోశ్చరాసన” ఇతి. “పటః ప్రియాళవృక్షే

నా సుచేలే పున్నపుంసక” మితి చ రభసః. ధనుష్పటః. అని యేకనామమని కొందఱు. ధను, పటః అని నామద్వయ మని కొందఱు. ఈ ౪ మోరటిచెట్టు పేళ్లు.

గమ్భారీ సర్వతోభద్రా కాశ్మరీ మధుపర్ణి కా.

35

శ్రీపర్ణి భద్రపర్ణి చ కాశ్మర్యశ్చాపి.

సారవత్సాత్ గమనే భారో ౨ స్యా అ స్తీతి గంభారీ. ఈ. సీ. సారముగలది గనుక గమనమందు భారముగలది. ౧. సర్వతో భద్రమస్య ఇతి సర్వతోభద్రా - అంతట శుభముగలది. ౨. కృశ్యతి తనూకరోతి పిత్తాదికమితి కాశ్మరీ. ఈ. సీ. కృశ తనూకరణే. పిత్తాదులను కృశముగాఁ జేయునది. పా. కషతి పిత్తాదికమితి కాష్మరీ. కష హింసాయాం. పిత్తాదులను పోఁగొట్టునది. ౩. మధూని స్వాదూని వర్ణాన్యస్య మధుపర్ణికా - తియ్యనైన ఆకులు గలది. ౪. శ్రీప్రదాని పర్ణాని యస్యాస్మా శ్రీపర్ణి. ఈ. సీ. గ. భద్రప్రదాని పర్ణాని యస్యాస్మా భద్రపర్ణి. ఈ. సీ. శుభప్రదమైన ఆకులు గలది. ౬ కృశ్యతి తనూకరోతి పిత్తాదికమితి కాశ్మర్యః. కృశ తనూకరణే. పిత్తాదుల నల్పముగాఁ జేయునది. పా. కాష్మర్యః. ఈ ౭ గుమ్ముడు చెట్టు పేళ్లు.

అథ ద్వయోః.

కర్కన్ధా ర్భదరీ కోలీఘోణ్ణ

కర్కాణి లోహితాని పర్ణాని ఫలాని చ ధత్త ఇతి కర్కన్ధాః. ఊ. ప్ప. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః, కర్కమనఁగా ఎఱుపు, అటువంటి ఆకులును పండ్లును గలది. ౧. బదతీతి బదరీ. ఈ. సీ. బద స్తైర్యే. స్థిరమై యుండునది. ౨. కోలతి నిబిడావయవత్వాత్ కోలీ. ఈ. సీ. కులసంస్త్రానే. దట్టమై యుండునది. ౩. ఘుణతి వృత్తతయా భ్రమతీతి ఘోంటా. ఘుణ ఘూర్ణభ్రమణే. వట్టువై తిరుగునది. ఈ ౪ రేఁగు చెట్టు పేళ్లు.

కువల ఫెనిలే.

36

సౌవీరం బదరం కోలమ్.

కౌ భువి వలతే భ్రమతీతి కువలం. వల సంచలనే, భూమియందు చరించునది. ౧. ఫేనో ౨ స్యాస్తీతి ఫేనిలః- సురుఁగుగలది. ౨. సువీర దేశే ప్రచురత్వాత్ సౌవీరం - సువీరమనెడు దేశమందు నెక్కువైయుం

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దునది. ౩. బదర్యాః ఫలం బదరం - రేంగుయొక్క ఫలము. ౪. కోల్యాః ఫలం కోలం. కోలియనంగా రేంగు చెట్టు; దానియొక్క ఫలము. ఈ ౪. రేంగు పండు పేళ్లు. ఘోంటాశబ్దము మొదలు ౬ ఫలవాచకములని కొందఱు.

అథ స్యా త్స్వాదుకణ్ఠకః,

37

వికజ్జత స్సువావృక్షో గ్రంథిలో వ్యాఘ్రపాదపి.

స్వాదుఫలత్వా త్కంటకవత్త్వాచ్చ స్వాదుకంటకః - తియ్యనైన ఫలములును, ముండ్లును గలది. ౧. వికంతతే ప్రసరతీతీ వికంతతః. కకిగతౌ. విశేషముగాఁ బోవునది. ౨. స్రువా స్రుక్, తదర్థం వృక్షః స్రువావృక్షః-స్రుక్ స్రువములకొఱకైన వృక్షము. పా. స్రుచావృక్షః, ౩. గ్రంథిలత్వాద్గ్రంథిలః, బుడుపులు గలది, ౪. వ్యాఘ్రస్య పాదా ఇవసాదామూలా న్యస్య వ్యాఘ్రపాత్. ద. పు. పులియడుగులవంటి వేళ్లు గలది. ఈ ౫ పుల్ల వెలగ చెట్టుపేళ్లు.

ఐరావతో నాగరంజః -

ఐరావతీ విద్యుత్, సేవ రక్తత్వా దైరావతః- ఐరావతి యనంగా మెఱపు; దానివలె నెఱునైనది. ౧ నాగస్య సిందూరస్యేవ రంగో రాగో ౨ న్యేతి నాగరంగః- నాగమనంగా సిందూరము; దానివలె నెఱునైనది. ఈ ౫ నాగరంగపు (నారింజ) చెట్టు పేళ్లు.

నాదేయీ భూమిజమ్బుకా,

నద్యాంభవా నాదేయీ. సీ. నదీతీరమందుండునది. ౧. భూమౌ జంబూః భూమిజంబుకా - భూమియందలి నేరేండు. భూమౌజమ్బుత ఇతి భూమిజంబుకా, జము అదనే. భూమియందు భక్షింపఁబడునది. ౨. కాకినేరేండు పేళ్లు. ఈ ౪ నాగరంగపు చెట్టుపేళ్ళని కొందఱు.

తిన్దుకః స్ఫూర్ణకః కాలస్థన్ధశ్చ శితిసారకే.

38

తిమ్మతి ఆర్ద్రభవతీతి తిందుకః. తిమ ఆర్ద్రభావే. ఆర్ద్రమైయుండునది. ౧. స్ఫూర్ణతి దహ్యమానః శబ్దం కరోతీతి స్ఫూర్ణకః. టు ఓ స్ఫూర్ణా వజ్రనిర్ఘోషే, దావాగ్నిచేత దహింపఁబడినదై ఉఱుమువంటి శబ్దమును జేయునది. ౨. కాలః స్కంధో ౨స్య కాలస్కంధః - నల్లని మొదలుగలది. ౩. శితి ర్నీలస్సారో ౨స్య శితిసారకః- నల్లని చేవ గలది. ఈ ౪ తుమికిచెట్టు పేళ్లు.

కాకేన్దు: కులక: కాకపీలుక: కాకతిన్దుకే,

కాకా ఇన్దంత్యత్ర కాకేన్దుః, ఉ. పు. ఇది పరమైశ్వర్యే. కాకులు దీనియందు లెస్సనై యుండును. ౧. కుత్సితైః కాకాదిభిః లక్యత ఇతి కులకః. లకి ఆస్వాదనే. కుత్సితములైన కాకాదులచేత ఆస్వాదింపఁబడునది. ౨. కాకైః పీయత ఇతి కాకపీలుకః. పా పానే. కాకులచేతఁ బానముచేయఁబడునది. ౩. కాకైస్తిమ్యత ఇతి కాకతిన్దుకః. తిమఅర్ద్రిభావే. కాకులచేతఁ దదుపఁబడునది. కాకవన్నీ లత్వాత్ కాకతిన్దుకః- కాకివలె నల్లనై యుండునది. ఈ ౪. నల్లతుమికి పేళ్లు.

గోలిథో ర్ఘాటలో ఘణ్ణా పాటలిరోక్ష ముష్కకౌ.

39

గోభిః లిహ్యతే ఆస్వాద్యత ఇతి గోలిథః, లిహ ఆస్వాదనే, గోవులచేత ఆస్వాదింపఁబడునది. ౧. ర్ఘాటం సంఘాతం లాతి ఆదత్త ఇతి ర్ఘాటలః, లా దానే. గుంపును గూర్చునది. ౨. పశుభక్షణార్థం హన్యతే ఘంటా. హన హింసాగత్యో, పశుభక్షణార్థమై నఱుకఁబడునది. ౩. పాటం విస్తారం లాతీతి పాటలిః, ఇ. పు. పా. పాటలా. లా దానే, విస్తారము నిచ్చునది. ౪. మోక్షతి సహతే పశ్వాది సంమర్దమితి మోక్షః. మోక్ష సహనే. పశ్వాది సంమర్దమును సహించునది. ౫. ముష్ణాతి రోగాః ముష స్తేయే. రోగములను హరించునది. పా. ముష్కరః, ఈ ౬ మొక్కపుచెట్టు పేళ్లు.

తిలకః క్షురక శ్రీమా -

తిలాభాని పుష్పాణ్యస్య తిలకః - నువ్వుపువ్వులవంటి పువ్వులు గలది. ౧. క్షురతి పరుషత్వాత్ క్షురకః. క్షుర ఐశ్వర్యదీప్తోః. పరుషమైయుండునది. ౨. శ్రీః శోభా ౨ స్వాస్తీతి శ్రీమా త.పు. ఒప్పిదముగలది. ఈ ౩ తిలకపుచెట్టు పేళ్లు.

సమౌ పిచుల ర్ఘాబుకౌ,

పిచుం తూలం లాతీతి పిచులః, లా దానే, పిచువనఁగా దూది; దానిని సంసర్గమున నుంచుకొనునది. ౧. ర్ఘమ్యతే ర్ఘాబుకః. ర్ఘము ఆదనే. భక్షింపఁ బడునది. ఈ ౨. సన్నని యాకులుగల పక్కె చెట్టు పేళ్లు.

శ్రీపర్ణికా కుముదికా కుష్ఠీ కైడర్య కట్టలౌ.

40

శ్రీః పర్ణేష్వస్యాః శ్రీపర్ణికా ఆకులయందు ఒప్పిదముగలది. ౧.

కుముదవర్ణ త్వా త్కుముదికా - తెల్ల కలువవంటి వర్ణముగలది. ౨. కుంభయతి పరై రాచ్చాదయతీతి కుంభీ. ఈ. నీ. కుభి ఆచ్చాదనే. ఆకులచేఁ గప్పుకొనియుండునది. ౩. కద్యతే ప్రకర్షేణ లక్ష్యతే కైదర్యః. కడ మదే. మిక్కిలి కానఁబడునది. కం రసం ఈష్టే స్థాతీతి కైదర్యః. ఈడ స్తుతౌ, రసమును స్తోత్రముఁ జేయునది. ౪. కటూని ఫలాన్యస్యేతి కట్టులః, కారముగల ఫలములు గలది. ఈ ౫. టేఁకుమ్రాని పేళ్లు.

క్రముకః పట్టికాఖ్య స్సాస్య త్వట్టీ లాక్షాప్రసాదనః

క్రామతీతి క్రముకః, క్రము పాదవిక్షే. ఆక్రమించునది. ౧. పట్టికా ఇత్యాక్యాయస్య సః పట్టికాఖ్యః-పట్టిక యనెడుపేరు గలది. ౨. పట్టోవ్రణ బంధన సామర్థ్యమస్యాస్తీతి పట్టి. న.పు. ఘనమైన పట్టగలది. ౩. లాక్షాం ప్రసాదయతీతి లాక్షాప్రసాదనః, షడ్ గవిశరణగత్యవసాదనేషు. లక్క నలంకరించునది. ఈ ౪ ఎఱ్ఱలోద్దుగు పేళ్లు.

తూదస్తు యూపః క్రముకో బ్రహ్మణోఽబ్రహ్మదారు చ.

41

తూలం చ

తూద్యతే యూపార్థం తూదః. తుద వ్యధనే. యూపార్థమై వ్యధ పెట్టఁ బడునది. పా. సూదః. ౧ యూపార్థ త్వాద్యూపః-యూపమునకు అర్థమైనది. పా. పునాతీతి పూగః, పూజ్ పవనే. పరిశుద్ధమునేయునది. ౨. క్రామతీతి క్రముకః - ఆక్రమించునది. ౩. బ్రహ్మణి వైదిక కర్మణి సాధుః బ్రహ్మణ్యః - వైదికకర్మమందు మంచిది. ౪. బ్రహ్మణే వైదికకర్మణే యోగ్యం దారు బ్రహ్మదారు - వైదికకర్మముకొఱకు తగిన వృక్షము. ౫. తూల్యతే ౨ సాదగ్నిరితి తూలం, తూల నిష్కర్షణే. దీనివలన నగ్ని బయలువెడలును. ఈ ౬ గంగరావిచెట్టుపేళ్లు.

నీప ప్రియక కదమ్బాస్తు హలిప్రియే,

నయతి ప్రాణినస్సుఖం నీపః, ణీజ్ ప్రాపణే. ప్రాణులను సుఖము నొందించునది. ౧ ప్రీణాతీతి ప్రియకః, ప్రీజ్ తర్పణే. ప్రీతినిఁజేయునది. ౨. కం వాతం దమయతీతి కదంబః, దము ఉపశమే. వాతమును శమింపఁజేయునది. ౩. హలిసః బలభద్రస్య ప్రియః సురాధివాసాత్ హలిప్రియః- మద్యస్థానమౌటచేత బలభద్రునికిఁ బ్రియమైనది. ఈ ౪ కడపచెట్టు పేళ్లు.

వీరవృక్షో ౨ రుష్కరో ౨ గ్నిముఖీ భల్లాతకీ త్రిషు,

42

వీరాణా ముపస్పర్శయోగ్యో వృక్షః వీరవృక్షః - అత్యుష్ణమైనది గనుక వీరులకే స్పర్శయోగ్యమైనది. ౧. అరూంషి వ్రణాః కరోతీతి అరుష్కరః - అరుస్సు లనఁగా వ్రణములు ; వాని జేయునది. ౨. అగ్ని వన్ముఖమస్యా అగ్ని ముఖీ. ఈ. సీ. అగ్నివంటి ముఖముగలది. ౩. భల్ల ఇవాతతీతి భల్లాతకీ. త్రి. అత సాతత్యగమనే. అంబువలె పోవునది, ఈ ౪. జీడిద్రూని పేళ్లు.

గర్దభాణ్డే కర్దరాల కపీతన సుపార్శ్వకాః.

ప్లక్ష్యే

గర్దభ ఇవ అండం మూలమస్య గర్దభాండః - గర్దభమువంటి మొదలుగలది. ౧. కందర మలతీతి కందరాకః అల భూషణాదౌ. గుహప్రదేశము నలంకరించునది. ౨. కం జలం పీతయతీతి కపీతనః-జలమును పచ్చగా జేయునది. ౩. శోభనౌ పార్శ్వౌ యస్యసః సుపార్శ్వకః- మంచిపార్శ్వములు గలది. ౪. ప్లక్ష్యతే భక్ష్యతి ఇతి ప్లక్షః, ప్లక్షభక్షణే. భక్షింపఁబడునది. ఈ ౫. కలజువ్విచెట్టు పేళ్లు.

తిన్రిణీ చిం చామ్లికా-

తిన్రిణి ముఖమనేనేతి తిన్రిణీ. ఈ. సీ. తిమ ఆర్ద్రీభావే. దీనిచేత ముఖము ఆర్ద్రమవును. పా. తి న్రిడీ. ౧. చించిమాయతే ముఖ మనయేతి చిన్పా - దీనిచేత ముఖము చిమచిమమనును. ౨. అష్టరసత్వాదామ్లికా - పులుసైనది. ఈ ౩ చింతచెట్టుపేళ్లు.

అథో పీతసాలకే

43

సర్జ కాసన బన్ధాకపుష్ప ప్రియక జీవకాః.

పీతవర్ణస్సాలః పీతసాలకః - పచ్చని వృక్షము. పా. పీతవర్ణస్సారో ౨. స్వాస్తీతి పీతసారకః - పచ్చని చేపగలది. ౧. సృజతి నిర్జాసం సర్జకః సృజవిసర్గే. బంకను బుట్టించునది. ౨. అస్యతికుష్మాదీని త్వసనః. అసుక్షేపణే. కుష్మాదులను బోఁగొట్టునది. ౩. బంధాకన్యేవ రక్తాని పుష్పాణియస్యసః బంధాకపుష్పః - మంకెనపువ్వువలె నెఱువైన పువ్వులు గలది. ౪. ప్రీణాతీతి ప్రియకః ప్రీజ్ త్వరణే. ప్రీతిని జేయునది. ౫. కుష్ఠరోగిణం జీవయతీతి జీవకః. జీవప్రాణధారణే. కుష్ఠరోగులను బ్రతికించునది. ఈ ౬. వేగి చెట్టుపేళ్లు.

సాలే తు సర్జ కార్యాకర్ణకా స్సస్యసంపరః.

44

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సృతికుష్టరోగమితిసాలః, షో ౨ న్తకర్మణి. కుష్టరోగమును జెఱచునది. ౧. సృజతి నిర్యాసం సర్జః. సృజ విసర్గే. బంకను బుట్టించునది. ౨. కృశయతి కుష్ఠాదీకార్యః కృశ తనూకరణే. కుష్ఠాదులను కృశముగాఁ జేయునది. పా.కార్య, ౩. అశ్వకర్ణాభాని పత్రాణ్యసృ అశ్వకర్ణకః - గుఱ్ఱపు చెవులవంటి ఆకులుగలది. ౪ సస్యం ఫలం సంవృణోతీతి సస్యసంవరః, వృజ్ వరణే. సస్యమనఁగా ఫలము; దానిని గప్పుకొనియుండునది. ఈ ౫ మద్దిచెట్టుపేళ్లు.

నదీసర్వో వీరతరు రిన్ద్రుః కకుభో ౨ ర్జునః,

నద్యాం భవః సరోజ నదీసర్జః - నదియందుఁ బుట్టిన మద్ది. ౧. వీరో ౨ ర్జునః తన్నామకత్వాద్వీరతరుః. ఉ.పు. వీరుఁడనఁగా అర్జునుఁడు; అతనిపేరు గలది. ౨. ఇంద్రస్యప్రియో ద్రుః ఇంద్రద్రుః-అర్జున నామకమవుటచేత నింద్రునికి ప్రియమైన వృక్షము. ౩. శాఖాభిః కకుభో దిశః వ్యాప్నోతీతికకుభః- కొమ్మలచేత దిక్కులను వ్యాపించునది. కం శీతం కుభ్నోతీతివా కకుభః - శీతము నడ్డగించునది. ౪. శుక్లత్వాదర్జునః- తెల్లనైయుండునది. ఈ ౫ ఏఱుమద్దిపేళ్లు.

రాజాదనః ఫలాధ్యక్షః క్షీరికాయామ్

రాజభి రద్యతే రాజాదనః - రాజులచేత భక్షింపఁబడునది. ౧. అధ్యక్షాని శ్రేష్ఠాని ఫలాన్యసృ ఫలాధ్యక్షః-శ్రేష్ఠమైన ఫలములు గలది. ౨. క్షీరవన్మధురాణి ఫలాన్యస్యాః క్షీరికా - పాలవలె తియ్యనైన పండ్లుగలది. ఈ ౩ పాలచెట్టు పేళ్లు.

లథ ద్వయోః

45

ఇఙ్గుదీ తాపసతరుః-

ఇఙ్గుత్యూర్ధ్వం గచ్ఛతీతి ఇఙ్గుదీ. ఈ. సీ. ఇగి లిగి గత్యర్థాః. ఊర్ధ్వముగాఁ బోవునది. పా. ఇఙ్గుదః. ౧. తపస్విజనోపయుజ్యమానత్వాత్తా పసతరుః- తాపసుల కుపయోగించు ఫలములు గలది. ఈ ౨ గారచెట్టు పేళ్లు.

భూర్లే చర్మి మృదుత్వచౌ,

భూ రిత్యవ్యయం. భూః భూమౌ జాయత ఇతి భూర్జః జనీ ప్రాదుర్భావే. భూమియందుఁ బుట్టునది. ౧. చర్మాకారపత్ర యోగాచ్ఛర్మీ. న. పు. చర్మమువంటి ఆకులుగలది. ౨. మృద్వీ త్వ గస్య మృదుత్వక్. చ. పు. మెత్తని చర్మము వంటి ఆకులు గలది. ఈ ౩ భుజపత్రపు చెట్టు పేళ్లు.

పిచ్చిలా పూరణీ మోచా చిరాయు శ్శాల్మలిర్వయోః.

46

పిచ్చాస్యా ఇతి పిచ్చిలా - బంక గలిగినది. ౧. పూరయతి తూలేన ఫలానీతి పూరణీ. ఈ. సీ. పూర్ ఆప్యాయనే. దూదిచేత ఫలములు నిండించునది. ౨. రసం ముంచతీతి మోచా, ముచ్ గమోక్షణే. రసమును విడచునది. ౩. చిరమాయుర్యస్య చిరాయుః. స. పు. చిరకాలముండునది. తథాచ. “షష్ఠి ర్వర్ష సహస్రాణి వనే జీవతి శాల్మలి”రితి. పా. స్థిరమాయు ర్యస్య చిరజీవిత్యాత్ స్థిరాయుః - అనేక కాల ముండునది. ౪. విటపైశ్శాల్మతే శాల్మలిః. ఇ. పు. శాఖా విస్తారముచేత కొనియాడఁబడునది. పా. శల్మలీ. ఈ గి. బూరుగుచెట్టు పేళ్లు.

పిచ్చాతు శాల్మలీవేష్ఠ

పరాఙ్ముఖిసంగాత్ పిచ్చా - వ్రేలికి అంటుకొనునది. ౧. శాల్మలిం వేష్ఠయతీతి శాల్మలీవేష్ఠః - బూరుగును చుట్టువాణి యుండునది. ఈ ౨ బూరుగుబంక పేళ్లు.

రోచనః కూటశాల్మలీ,

రోచతే రోచనః. రుచ దీప్తా. ప్రకాశించునది. ౧. కూటా కుత్సితా చాసౌ శాల్మలీ చ కూటశాల్మలీ - కుత్సితమైన బూరుగు. ఈ ౨ కొండబూరుగు పేళ్లు.

చిరిబిలోన్వీ నక్తమాలః కరజశ్చ కరజ్జుకే.

47

చిరేణ రోగం బిలతీతి చిరిబిల్వః. బిల భేదనే. చిరకాల రోగమును భేదించినది. ౧. నక్తమలతి మండయతీతి నక్తమాలః. అలభూషణాదౌ. రాత్రి నలంకరించునది. నక్తం రాత్రౌ భూతాశ్రయత్వాదల మనర్థో ౨ స్మాదితివా నక్తమాలః - భూతాశ్రయము గనుక రాత్రి దీనివలన అనర్థము గలుగును. పా. నక్తమారః. ౨. కం జలం రంజయ తీతి కరజః. కరజ్జుశ్చ. రజ్జురాగే. జలము నెఱ్ఱఁగాఁ జేయునది. ఈ ౪ కానుగుచెట్టు పేళ్లు.

ప్రకీర్యః పూతికరజః పూతికః కలిమారకః,

ప్రకీర్యతే కలహస్థానే ప్రకీర్యః. కృా విక్షేపే. కలహస్థానమందు చల్లఁబడునది. పా. ప్రకిరః. ౧. పూతిగంధః కరజః పూతికరజః - దుర్గంధముగల కానుగు. ౨. దుర్గంధత్వాత్ పూతికః - దుర్గంధము గలది.

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

3. కలేః. కలహస్య మారకః నాశకః కలిమారకః-కలహమును చెఱుచునది. పా. కలింకరోతీతి కలికారకః - కలహమును జేయునది. ఈ ౪. నెమలియడుగుచెట్టు పేళ్లు.

కరఙ్గాభేదా ష్టద్రన్ధో మర్కట్యఙ్గారవల్లరీ.

48

షడ్గంధయో ౨స్య షడ్గంధః-ఆఱు కనుపులుగలది షడ్గంధము, అఱు కనుపులుగల కానుగ. ౧. మర్కటవర్ణత్వా న్మర్కటీ. ఈ. సీ. కోతివన్నె గలది. ఇది తీచెకానుగ. ౧. అంగారవర్ణః వల్ల ర్యో ౨స్యాస్పంతీ త్యఙ్గారవల్లరీ. ఈ. సీ. నిప్పువన్నెగల పూగుత్తులు గలకానుగ. ఈ ౪. కానుగయొక్క భేదములు.

రోహి రోహితకః స్లీహశత్రు రాడిమ పుష్పకః,

ఛిన్నో ౨పి ప్రరూడో రోహతీతి రోహీ. న.పు. రోహితకశ్చ. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ. నఱకచిడియు మొలచునది. రోహి, రోహితకమును. ౧, ౨ స్లీహోఽఖ్యస్య రోగస్యశత్రుః, -స్లీహమనెడు రోగమునకు శత్రువు. 3. రాడిమస్యేవ పుష్పాఖ్యస్య రాడిమపుష్పకః- రాడిమపుష్పలవంటి పుష్పముగలది. ఈ ౪ ముల్లుమోడుగపేళ్లు.

గాయత్రీ బాలతనయః ఖదిరో దంతధావనః.

49

గాయంతం వైద్యం త్రాయత ఇతి గాయత్రీ. త్రైజ్ పాలనే. ఈ.సీ. గాయంతు లనచగా వైద్యులు; వారిని రక్షించునది. ౧. బాలా సూక్ష్మాః పత్రాత్మకా స్తనయా యస్యసః బాలతనయః - సూక్ష్మములైన పత్రరూపములైన కొమాళ్లు గలది. ౨. ఖదతి స్థిరీభవతీతి ఖదిరః. ఖదస్తైర్యే. స్థిరమైయుండునది. 3. దంతాథావయన్తనైవ దంతధావనః. ధావు గతిశుద్ధ్యోః, దంతములను దీనిచేత పవిత్రముచేయుదురు. ఈ ౪. చంద్రచెట్టుపేళ్లు.

అరిమేదో విట్టదిరో -

అరిరివ దుస్సహో మేదఃస్రావో ౨స్య అరిమేదః - దుస్సహమైన మేదదు వాసనగలది. ౧. విడ్గంధీ ఖదిరో విట్టదిరః - విష్టవంటి కంపుగలది. ఈ ౨ దుర్గంధముగల చంద్ర చెట్టుపేళ్లు. వెలితుమ్మవేళ్లని కొందఱు.

కదరః ఖదిరోసితే,

సోమవల్క్యే ౨.పి.

కుత్సితం రోగం దృణాతీతి కదరః. దృఢా విదారణే. కుత్సితమైన రోగమును గొట్టివేయునది. ౧ సోమవత్ చంద్రవత్సితం వల్గం వల్గలమస్య సోమవల్క్యః - చంద్రునివలె తెల్లనైన పట్టగలది. ఈ ౨ వెలిచంద్ర పేళ్లు.

అథ వ్యాఘ్రపుచ్చ గంధర్వహస్తకౌ.

50

ఏరణ్ణ ఉరుబూకశ్చ రుచకశ్చైత్రకశ్చ సః,

చఞ్చః పఞ్చాబ్జులో మణ్ణ వర్ధమాన వ్యడమ్మకాః.

51

వ్యాఘ్రపుచ్చాకారశాఖాయోగా ద్వ్యాఘ్రపుచ్చః-పులితోఽకల వంటి కొమ్మలు గలది. ౧ గంధర్వస్య మృగవిశేషస్య భూతవిశేషస్య వా హస్త ఇవ పత్రమస్య గంధర్వహస్తకః - గంధర్వమనఁగా మృగ విశేషముగాని భూతవిశేషముగాని, దానిచేతివలెనుండెడు ఆకులుగలది. ౨ ఈరయతి వాతం ఏరండః. ఈర క్షేపే. వాతమును బోఁగొట్టునది. ౩. ఊరుభృశం వాతంవాతి నాశయతీతి ఉరుబూకః. వా గతిగంధనయోః. వబయోరభేదః, మిక్కిలి వాతమును బోఁగొట్టునది. ౪ రోచతే పర్ణైః రుచకః. రుచ దీప్తో, ఆకులచేఁ బ్రకాశించునది. పా. రుబుకః. ౫. చిత్ర వర్ణత్వాచ్చిత్రకః - చిత్రమైన వర్ణముకలది. ౬. చంచతివాయునాచంచుః. ఉ. పు. చంచగతౌ. వాయువుచేత కదలునది. ౭. పఞ్చచ అంగుళయః పత్రాత్మకే హస్తే అన్యేతి పంచాంగుళః - ఆకు లనెడు హస్తమందు అయిదు అంగుళములు గలది. ౮. మండయతి స్వప్రదేశంమండః. మడిభూషాయాం. తన ప్రదేశము నలంకరించునది. అమండః; అమండః అనియు గలదు. “గంధర్వహస్తకోమండ అమండోవ్యాఘ్రపర్ణక” ఇతి తారపాలః ౯. యత్ర క్వాపి వర్ధతే వర్ధమానః. వృధు వృద్ధౌ. ఎక్కడనైన వృద్ధిఁ బొందునది. ౧౦. వ్యడతి రోగం హంతుం వ్యడంబకః. అడ ఉద్యమనే రోగమును బోఁగొట్టుటకొఁతకు విశేషముగా నుద్యోగించునది. ఈ ౧౧ ఆముదపుచెట్టు పేళ్లు.

అల్పా శమీ శమీర స్వాత్ -

అల్పా శమీ శమీరః - చిన్నదైన జమ్మి. ఈ ౧ పిన్న జమ్మి పేరు.

శమీసక్తుఫలా శివా,

శమయతి దోషాః శమీ. ఈ.నీ. శము ఉపరమే. దోషము

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

లను శమింపఁజేయునది. ౧. సక్తువత్త్వాదూని ఫలాన్యస్య సక్తుఫలా - సక్తువువలె స్వాదువైన ఫలములు గలది. ౨. దోషశమనాచ్ఛివా - దోషశమనమువలన శుభస్వరూపమైనది. ఈ ౩ జమ్మిచెట్టు పేళ్లు.

పిణ్డీతకో మరువకః శ్వసనః కరహాటకః

52

శల్మశ్చ మదనే -

స్వల్పం పిండిభావ మితః ప్రాప్తః పిండితకః. ఇథ్ గతౌ. దీనిఫలము కొంచెము పిండిభావము పొందును. ౧. విషపుష్పత్వాత్ మ్రియం తే ఁనేన మరువకః, మృజ్ఞా ప్రాణత్వాగే. విషపుష్పము గనుక జనులు దీనిచేత మృతు లౌదురు. ౨. శ్వాసంత్యనేక రోగహరత్వాత్ శ్వసనః. శ్వస ప్రాణనే. రోగహరముగనుక దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ౩. దుస్పూర్ణత్వాత్ కరంహంతీతి కరహాటకః. హన హింసాగత్యోః, దుష్టమైన స్పూర్ణము గలది గనుక కరమును బీడించునది. ౪. శల్మం కంటకమస్మాస్తీతి శల్మః - ముండ్లుగలది. ౫. మదయతీతి మదనః. మదీ హర్షగ్నేపనయోః. హర్షింపఁ జేయునది. ఈ ౬. మంగచెట్టు పేళ్లు.

శక్రపాదపః పారిభద్రకః,

53

భద్రదారు ద్రుకలిమం పీతదారు చ దారు చ.

పూతికాష్ఠం చ సప్త స్మృద్దేవదారుణి-

శక్రస్య ప్రియః పాదపః శక్ర పాదపః-ఇంద్రునికి ప్రియమైన వృక్షము. ౧. పారి నిష్ఠాం ప్రాప్తం భద్రమస్య పారిభద్రకః. అంతట పూర్ణమైన శుభముగలది. ౨. భద్రం చ తత్ దారుచ భద్రదారు. ఉ. న. శుభమైన దారువు. ౩. ద్రౌ స్కంధే కిలిమం నిర్యాసో ఁ స్య ద్రుకిలిమం - కొమ్మలయందు బంకగలది. ద్రు, కిలిమమ్ ఇతి నామద్వయమితికేచిత్, “దేవదారు స్మృతం దారు సురాహ్వం కిలిమం చత” దితి ధన్వంతరిః. ౪ పీతవర్ణందారు పీతదారు - పచ్చని దారువు. పా. పూతిదారు. ౫ దీర్ఘత ఇతి దారు. దృఢ విదారణే. చీల్చఁబడునది. ౬ పూతి ఉగ్రగంధం కాష్ఠమన్యేతి పూతికాష్ఠం-ఉగ్రగంధముగల కాష్ఠము ౭. దేవానాందారు దేవదారు - దేవతలయొక్క వృక్షము. అయం పుంలింగే ఁ పి. “అముంపురః పశ్యసి దేవదారు” మితి రఘువంశే కాళిదాసః. ఈ ౮ దేవదారు వృక్షముపేళ్లు.

పాటలిః పాటలా మోఘా కాళాస్థాలీ ఫలేరుహః.

కృష్ణవృన్తా కుబేరాక్షీ-

పాటలవర్ణ పుష్పత్వాత్పాటలిః. ఇ. పు. పాటలా చ. ఎఱుపు తెలుపునుగల పువ్వులు గలది. ౧, ౨. ఉపయోగిపుష్పత్వా దమోఘా - మిక్కిలి యుపయోగమైన పువ్వులుగల దౌటవలన వ్యర్థముకానిది. ప. మోఘా. “మోఘా స్త్రీ పాటలా వృక్షే మోఘం త్రీషు నిరర్థక” ఇతి రభసః. ౩. కాలవృంతత్వాత్ కాళా - నల్లని తొడిమగలది. ౪. రసాధార కుంభత్వాత్ స్థాలీ. ఈ. సీ. పుష్పరసమునకు కుండవలె నాధారమైనది. పా. కాచస్థాలీ. కాళస్థాలీ. ౫. సాంకుర ఫలత్వాత్ ఫలే రోహ తీతి ఫలేరుహః. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే. మొలకతోఁగూడిన ఫలములుగల దౌట వలన ఫలములయందు మొలుచునది. ౬. కృష్ణంవృన్తమస్యాః కృష్ణ వృన్తా - నల్లని తొడిమగలది. ౭. యక్షాక్షి తుల్య పుష్పత్వాత్కుబేరాక్షి - కుబేరనయన సదృశమైన పుష్పములు గలది. ఈ ౮ కలిగొట్టుచెట్టు పేళ్లు.

శ్యామాతు మహిళాహ్వయా,

55

లతా గోవన్దినీ గున్తా ప్రియఙ్గుః ఫలినీ ఫలీ.

విష్వక్సేనా గంధఫలీ కారమ్భా ప్రియకన్త సః,

శ్యామవర్ణత్వాత్ శ్యామా - నల్లనిది. ౧. మహిళాయాః స్రియః ఆహ్వయః నామా యస్యాసా మహిళాహ్వయా - స్త్రీ నామధేయము గలది. ౨. లతా రూపత్వాల్లతా - లతారూపమైనది. ౩. గవి భూమౌవన్తతే స్తూయత ఇతి గోవన్దినీ. ఈ. సీ. భూమియందు స్తోత్రము చేయఁబడునది. ౪. గుద్యతే క్రీడ్యతే అనయా గుండ్రా. గుద క్రీడాయాం. దీనిచేత క్రీడింతురు. ౫. ప్రీణాతిరోగహరణేన ప్రియఙ్గుః ఉ. సీ. ప్రీజ్ తర్పణే. రోగహరణముచేత సంతోషపెట్టునది. ౬. ఫలతి విశీర్యత ఇతి ఫలినీ; ఫలీ. ఈ. సీ. జీ ఫలా విశరణే. పగులునది. ౭, ౮. విష్వక్ సి నోతి బధ్నా తీతి విష్వక్సేనా. షిజ్ బంధనే. అంతట వ్యాపించునది. ౯. గంధప్రధానం ఫలమస్యా ఇతి గంధఫలీ. పా. గంధఫలీ - గంధమే ప్రధానముగాఁ గల ఫలములు గలది. ౧౦. ఈషద్రంభాకారా కారంభా - కొంచెముగా నరఁచిని

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బోలియుండునది. ౧౧. ప్రియ ఏవ ప్రియకః-ప్రియమైనది. ఈ ౧౨ ప్రేంకణపు చెట్టు పేళ్లు.

మణ్డాకపర్ణ పత్రోర్ణ నట కట్వజ్ఞ దుణ్డుకాః.

56

శ్యోనాక శుకనా స ర్ష దీర్ఘవృత్త కుటన్నటాః,

శోణక శ్చారకౌ-

మండూకాకారాణి పర్ణాన్యన్య మండూకపర్ణః-కప్పవంటి ఆకారముగల ఆకులు గలది. ౧. పత్రేషూర్ణాన్య పత్రోర్ణః - ఆకులయందు నూఁగుగలది. ౨. నటతి వా తేన నటః - వాయువుచేత నటించునది. ౩. కటూన్యంగాన్యన్య కట్వంగః - కారమైన అవయవములు గలది. ౪. డుండు ఇతి శబ్దంకాయతీతి డుండుకః. కైశబ్దే. డుండు అను శబ్దమును బలుకునది. ౫. శ్యావతే శ్యోనాకః. శ్వైజ్ గతౌ. వ్యాపించునది. ౬. శంకనాసేవ పుష్పాన్యన్య శుకనాసః- చిలుకముక్కువంటి పుష్పములు గలది. ౭. ఋక్షోతి హి నస్తిరోగం ఋక్షః, ఋక్ష హింసాయాం. రోగములను బోగొట్టునది. ౮. దీర్ఘవృత్తమన్య దీర్ఘవృత్తః - నిడువైన తొడిమగలది. ౯. కుటః వక్రీభవః నటతీతి కుటన్నటః. కుటకౌటిలే; నటవృత్తౌ. వక్రమై నటించునది. ౧౦ శోణాతీతి శోణకః. శోణ్య వర్ణ గత్యోః. ఎఱ్ఱనైనది. పా. శవతివ్యాప్నోతీతి శోనకః వ్యాపించునది. ౧౧. ఇయర్థరకుః. ఉ.పు. వ్యాపించునది. పా. అరుకుః. ఈ ౧౨ డుండిగపు చెట్టువేళ్లు. పెద్దమానుపేళ్లని కొందఱు.

తిష్యఫలా త్వామలకీ త్రిషు.

57

అమృతా చ వయస్థా చ-

తిష్యవచ్చుభఫలత్వాత్తిష్యఫలా - తిష్యనక్షత్రమువలె శుభప్రదమైన ఫలములు గలది. తిష్యనక్షత్రయుక్తేకాలే ఫలం కరోతీతివా తిష్యఫలా- పుష్య నక్షత్రకాలమందు ఫలించునది. ౧. ఆమలతే గుణానామలకీ. త్రి. మల మల్ల ధారణే. గుణములను ధరించునది. ౨. రసాయనత్వాదమృతా - అమృతమువంటి రసము గలది. ౩. వయో యౌవనం తిష్ఠతిస్థిరీభ వత్యనయేతి వయస్థా. వ్యా గతినివృత్తౌ. యౌవనము దీని చేత స్థిరమగును. ఈ ౪ ఉసిరిక చెట్టు పేళ్లు.

త్రివిజ్ఞస్సు విభీతకః,

అక్ష స్తుషః కర్షఫలో భూతావాసః కలిద్రుమః.

58

బిభృత్యస్మాద్విభీతకః. అ. త్రి. జీ. బీ. భయే. విశేషముగా దీనివల్ల భయపడుదురు. ౧. అక్షోష్ఠీత్యక్షః. అక్షా వ్యాప్తై. వ్యాపించునది. ౨. తుష్యతి స్వల్పవారిణా తుషః. తషతుష్టై. కొంచెము నీటిచేతనే తుష్టిబొందునది. ౩. కర్షమాత్రం ఫలాన్యస్య కర్షఫలః - కర్షమనఁగా ఫలములో నాల్గపాలు, అంత తూనికెగల ఫలములు గలది. ౪. భూతా నామావాసో భూతావాసః - భూతములకు స్థానమైనది. ౫. కలేరా శ్రయోద్రుమః కలిద్రుమః-కలికి ఆశ్రయమైనది. ఈ ౬ తాండ్రచెట్టుపేళ్లు.

అభయా త్వవ్యథా పథ్యా కాయస్థా పూతనా ౨ మృతా,

హరీతకీ హైమవతీ రేచకీ శ్రేయసీ శివా.

59

నాస్తి రోగ భయమస్యా ఇత్యభయా - రోగభయము దీనివలన లేదు. ౧. నాస్తి రోగవ్యథా అస్యా ఇత్యవ్యథా - రోగపీడ దీనివలన లేదు. ౨. నిరామయేపథి సాధ్వీ పథ్యా-రోగములేని మార్గమందు మంచిది. ౩. కాయస్థిష్ఠత్యనయేతి కాయస్థా - శరీరము దీనివలన నిలుచును. పా. వయస్థ్యా. ౪. పునాతి దేహం పూతనా. పూజ్ పవనే. దేహమును బవిత్రముగాఁ జేయునది. ౫. నాస్తి మృతిః మరణ మస్యా ఇత్యమృతా - దీనివలన మరణము లేదు, ౬. రోగం హస్తీతి హరీతకీ. హృజ్ హరణే. రోగమును హరించునది. ౭. హిమవద్ధిరౌ వ్రచురా హైమవతీ-హిమవత్పర్వతమందుఁ బ్రచురమైనది. ౮. రేచయతిరేచనం కరోతీతి రేచకీ, ఈ. సీ. రిచిర్ పృథగ్భావే. విరేచనమును జేయునది. పా. చేతకీ. ౯. శ్రేయస్కరోతీతి శ్రేయసీ. ఈ. సీ. శ్రేయస్సు జేయునది. ౧౦. దోషశమనాచ్ఛివా-దోష శమనమువలన శుభ స్వరూపమైనది. ఈ ౧౧ కరకచెట్టు పేళ్లు.

పీతద్రు స్ఫరలః పూతికాష్ఠం చ.

పీతవర్ణో ద్రుః పీతద్రుః - పచ్చనివన్నెగల వృక్షము. ౧. సరతివిస్తారం ప్రాప్నోతీతి సరళః-విస్తారమును బొందునది. ఋజుత్వాత్స్ఫరళః-చక్కవైయుండునది. ౨. పూతిగంధి కాష్ఠం-దుర్గంధముగల కాష్ఠము. ఈ ౩ సరళపుచెట్లు పేళ్లు.

అథ ద్రుమోత్పలః,

కర్ణికారః పరివ్యాధే.

వనోపనిషత్సము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అస్య ద్రుమస్య ఉత్పలానీవ పుష్పాణీతి ద్రుమోత్పలః - ఈవృక్షమునకు కలువలవంటి పువ్వులు గలవు. ౧. కర్ణికా మియర్తీతి కర్ణికారః - కర్ణిక యనంగా దుద్దు; దానిని బొందియుండునది. కర్ణికాంకర్ణ భూషణత్వమియ ర్తీతివా కర్ణికారః. ఋ గతౌ. కర్ణ భూషణత్వమును బొందునది. ౨. వాయునా పరివిధ్యతే పరివ్యాధః. వ్యధ తాడనే. వాయువుచే గొట్టబడునది. ఈ ౩ కొండగోంగు పేళ్లు.

లకుచో లికుచో డహః.

60

లకృతే అస్వాద్యత ఇతి లకుచః; లికుచశ్చ. లకి అస్వాదనే. అస్వాదింపం బడునది గనుక లకుచము, లికుచము. ౧, ౨. దహతి తోహతివా డహః. ఉ. పు. డదయోరభేదః. దహ భస్తీకరణే. తుహేర్ అర్దనే. కాల్పునది లేక పీడించునది. ఈ ౩ కమ్మరేంగు (గజనిమ్మ) పేళ్లు.

పనసః కణ్ణకి ఫలః-

పన్యతే స్తూయత ఇతి పనసః, పణ వ్యవహారే స్తుతౌ. స్తోత్రము చేయం బడునది. పా. పణసః. ౧. కంటకయుక్తాని ఫలాన్యస్య కంటకి ఫలః - ముండ్లు గల పండ్లు గలది. ఈ ౨. పనసచెట్టు పేళ్లు.

నిచులో హిజ్జలో ౨ మ్ముజః.

నిచోల్యతే అంబునా నిచులః. చల నిమజ్జనే. జలముచేత నిండింపబడునది. ౧. హితం జల మస్య హిజ్జలః - హితమైన జలము గలది. పా. ఇజ్జలః. ౨. అంబుని జాయత ఇత్యంబుజః. జనీ ప్రాదుర్భావే. జలమందుం బుట్టునది. ఈ ౩ ఎఱ్ఱగన్నేరు పేళ్లు.

కాకోదుమ్బరికా ఫల్గుర్ల పూర్ణ ఘనేఫలా.

61

కాకప్రియా ఉదుంబరీ కాకోదుంబరికా - కాకులకుం బ్రియమైనది. ౧. నిస్సారత్వా త్ఫలతి ఫల్గుః. ఇ ఫలావిశరణే. నిస్సారమౌటచేత ప్రక్కలొనది. ౨. మలాత్ శ్విత్రాదికాత్ పునాతీత మలపూః. పూజ్ పావనే. శ్విత్రము మొదలైన కల్మషములనుండి శుద్ధి చేయునది. ఉ. సీ. పా. మలయాః. ౩. జఘనే స్మంధే ఫలాన్యస్మేతి జఘనేఫలా-జఘన మనంగా కొమ్మ, కొమ్మలయందు ఫలములు గలది. ఈ ౪. కుక్క మేడి పేళ్లు.

అరిష్ట స్వర్వతోభద్ర హిజ్గ నిర్వాస మాలకాః,

పిచుమన్తశ్చ నిమ్నే-

నరివ్యతే రోగిజనో ౨ నేనేతి అరిష్టః రిష హింసాయాం. రోగము గల జనుడు దీనిచేత హింసింపబడడు. ౧ సర్వతోభద్రమస్య సర్వతో భద్రః- అంతట శుభముగలది. ౨ హింగునో నిర్యాసివ నిర్యాసో ౨ స్య హింగునిర్యాసః- ఇంగువవంటి యాకారముగల బంక గలది. ౩. మలతే కాకసమూహం మాలకః. మల మల్ల ధారణే. కాకసమూహమును ధరించునది. ౪ పిచుం కుష్ఠం మన్దయతీతి పిచుమన్దః. మదీ హర్షగ్నేపనయోః. పిచు వనంగా కుష్ఠము, దానిని మందము చేయునది. పా. పిచు మృద్వాతీతి పిచుమర్దః. మృద క్షౌదే. కుష్ఠమును మర్దించునది. ౫ ఆరోగ్యం నయతీతి నింబః. ణీర్ష ప్రాపణే. ఆరోగ్యమును బొందించునది. ఈ ౬ వేపచెట్టు పేళ్లు.

అథ పిచ్చిలా ౨ గురుశింశుపా.

62

పిచ్చాస్యా అస్తీతి పిచ్చిలా - బంక గలది. ౧. న గురు అగురు. ఉ. న. బరువులేనిది. ౨. రోగం శిశీతి శింశుపా. పా. శింశపా. శిర్ష నిశాతనే. రోగమును కృశముగాజేయునది. ఈ ౩ ఇరుగుదుమ్రాని పేళ్లు.

కపిలా భస్మగర్భా సా

కామ్యత ఇతి కపిలా. కము కాంతౌ. కోరంబడునది. ౧. భస్మతుల్యా మజ్జా అత్రేతి భస్మగర్భా-బూడిదవంటి చేప గలది. ఈ ౨. కంపుగల యిరుగుదు పేళ్లు. పిచ్చిలాదులు ౫. ఇరుగుదు చెట్టుపేళ్ళనియే కొందఱు.

శిరీషస్సు కపీతనః

భణ్ణిలో ౨ పి.

శీర్ఘతే సౌకుమార్యా చ్ఛిరీషః. శృ హింసాయాం. కోమల మౌటచేత ప్రకృతానది. ౧. కపీ తనోతీతి కపీతనః. తను విస్తారే. కోంతులను విస్తరింప జేయునది. ౨. భణ్ణతీతి భణ్ణిలః. భడి కల్యాణే. పా. భణ్ణిరః-శుభకరమైనది. ఈ ౩ దిరిసెనపుచెట్టు పేళ్లు.

అథ చామ్పేయ శ్చమ్మకో హేమపుష్పకః.

63

చంపాఖ్యదేశే భవః చాంపేయః-చంపయను దేశమందు బుట్టినది. ౧. చమ్మతే అశిభిరితి చంపకః. చము అదనే. తుమ్మెదలచే నాస్వాదింపబడునది. ౨. హేమవర్ణం పుష్పమన్యేతి హేమ పుష్పకః - బంగారు వన్నెగల పువ్వులు గలది. ఈ ౩ సంపెంగ చెట్టు పేళ్లు.

ఏతస్య కలికా గంధఫలీ స్యాత్ -

గంధ ఏవ ఫల మస్యా ఇతి గంధఫలీ-గంధమే ఫలముగాఁ గలది. ఈ ౧ సంపంగిమొగ్గవేరు.

అథ కేసరే,

వకుళ :

ప్రశస్తాః కేసరా స్సన్న్యస్య కేసరః - మంచియాకరువులు గలది. కే శిరసి సరతి గంధసారత్వాద్వా కేసరః. సృగతాః, మంచిగంధము గలిగి శిరస్సు యందుండునది. ౧ ఉచ్చతే రోగమత్తీతి వకుళః- రోగమును బోగొట్టనది యని చెప్పబడునది. ఈ ౨ పొగడచెట్టు పేళ్లు.

వజ్జుళో ౨ శోకే

వన్యతే యాచ్యతే వజ్జుళః. వను యాచనే. అడుగఁబడునది. ౧. అశ్నుతే అశోకః. అశూ వ్యాప్తా. వ్యాపించునది. శోకనాశకత్వాద్వా అశోకః-శోకమును చెఱుచునది. ఈ ౨ అశోకపుచెట్టు పేళ్లు.

సమౌ కరక దాడిమౌ.

64

కరోతి దోషాభావ మితి కరకః- దోష శుద్ధిని జేయునది. ౧. పక్వా వస్థాయాం దళ్యతే దాడిమః. దళ విశరణే. పక్వావస్థయందు వ్రక్కలొనట్టిది. ఈ ౨ దానిమ్మచెట్టు పేళ్లు.

చామ్యయః కేసరో నాగకేసరః కాఞ్చనాహ్వయః,

చంపాఖ్యదేశే భవత్వాచ్చాంపేయః - చంపయను దేశమందుఁ బుట్టినది. ౧. కే శిరసి సరతీతి కేసరః, సృ గతౌ. శిరస్సును బొందునది. ౨. నాగప్రియాణి కేసరవన్తి పుష్పాణ్యస్య నాగకేసరః- ఏనుఁగులకుఁ బ్రియమైన ఆకరువులు గల పుష్పములు గలది. నాగోహస్తీ తన్నామకేసరో ౨ స్యనాగకేసరః- ఏనుఁగుపేరు గల ఆకరువు గలది. ౩ కాంచనస్య స్వర్ణస్య అహ్వయో యస్య కాంచనాహ్వయః- బంగారుయొక్క పేరుగలది. ఈ ౪ నాగకేసరము పేళ్లు.

జయా జయ న్తీ తర్కారీ నాదేయీ వైజయన్తికా.

65

జయతి రోగాః జయా, జయన్తీచ. ఈ.సీ. రోగములను జయించునది. ౧, ౨. తర్కమియర్తీతి తర్కారీ. ఈ. సీ. ఋ గతౌ. ఊహను బొందించునది. ౩. నద్యాం భవా నాదేయీ, ఈ. సీ. నది యందుఁ బుట్టి

నది. ౪. విజయతి శోభాదిక మితి వైజయంతికా - శోభాదులను గెలుచునది. ఈ ౫ తక్కిలిచెట్టు పేళ్లు.

శ్రీపర్ణ మగ్ని మథ స్వా త్కణికా గణికారికా,

జయా-

శ్రీ శోభా పర్ణేష్వస్య శ్రీపర్ణం-ఒప్పిదము ఆకులయందుఁ గలది. అగ్నియే మధ్యతే అగ్నిమనః- అగ్ని కొఱకు మధింపఁబడునది. ౨. కణాస్సంత్యస్యామితి కణికా-అగ్ని కణములు దీనియందుఁ గలవు. ౩. గణికావ న్మోహనతా మియర్తీతి గణికారికా - వేశ్యవలె మోహమును బొందించునది. ౪. జయతి రోగానితి జయా. జి జయే. రోగములను జయించునది. ఈ ౫ కూరనెల్లి చెట్టు పేళ్లు.

అథ కుటజ శ్శక్రో వత్సకో గిరిమల్లికా.

66

కుటిలో జాయతే కుటజః. జనీ ప్రాదుర్భావే. కుటిలముగాఁ బుట్టునది. ౧. శక్రవృక్షత్వాచ్చక్రః - ఇంద్రసంబంధమైన వృక్షము. ౨. వస్తే త్వచ మితి వత్సకః. వస ఆచ్ఛాదనే - పట్టును గప్పుకొనియుండునది. ౩. గిరౌ మల్లికావ త్త్రిప్లతీతి గిరిమల్లి కా-పర్వతమందు మల్లికవలె నుండునది. ఈ కోడిసెచెట్టు పేళ్లు.

ఏతస్త్వైవ కళింగేంద్రయన భద్రయవం ఫలే.

కళిజ్గదేశేజాతం కళిజ్గం-కళింగదేశమందుఁ బుట్టునది. పా. కళింగా. ౧. ఇంద్రవృక్షఫలత్వా ద్యవబీజాకృతిత్వాచ్చ ఇంద్రయవం - ఇంద్రమనఁగా కొడిశచెట్టు; దానిఫలములు యవలవలె నుండును. ౨. దీపనాది కళ్యాణకారిత్వా ద్యవాకృతి త్వాచ్చ భద్రయవం - దీపనము మొదలైన శుభమును జేయునది; యవలవలె నుండునది. ఈ ౩ కొడిసెపండు పేళ్లు.

కృష్ణపాకఫలావిగ్న సుషేణాః కరమర్దకే.

67

కృష్ణపర్ణపాకం ఫలమస్య కృష్ణపాకఫలః- పరిపాకమునందు నల్లనగుపండ్లు గలది. కృష్ణపాకఫల శబ్దస్య కృష్ణపాకః, పాకకృష్ణః, ఫలకృష్ణః, కృష్ణఫలః, ఇత్యాది రూపాణి. “కృష్ణపాకఫలః కృష్ణఫలపాకో వనాశకః, కృష్ణపాకః పాకకృష్ణః ఫలకృష్ణో వరాశకః పాకకృష్ణఫలః పాక ఫలకృష్ణః కరాంబుజః, ఫలపాకః పాకఫలః, కృష్ణఫల”

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఇతి శబ్దార్థవే. ౧. అవిజతే ఆస్మాదితి అవిగ్నః. ఓ విజీ భయచలనయోః. దీనివలన రోగి భయపడును. ౨. సుషేణాఖ్య కపిముఖాకృతిత్వా త్సుషేణః-సుషేణం డను కపిముఖమువలె నుండునది. ౩. కరేణ మద్భ్యతే కరమర్దకః. మృదుమర్దనే. హస్తముచేత మర్దింపబడునది. ఈ ౪ కలివెచ్చెట్లు పేళ్లు.

కాలస్యస్తమాల స్యా త్తాపిచ్ఛో ౨ పి-

కాలవర్ణః స్కంధో ౨ స్య కాలస్కంధః - నల్లని మొదలు గలది. ౧. తామృతీతి తమాలః. తము గ్లానౌ. వాడునది. ౨. తాపినం ఛాదయతీతి తాపిచ్ఛః. ఛద అపవారణే. తాపము గలవానిం గప్పునది. ఈ ౩ సముద్ర సమీపమునందలి నల్లని యాకులు గల చీకటిప్రాంతకు పేళ్లు.

అథ సిన్ధుకః,

సిన్ధువా రేన్ద్రసురసౌ నిర్గుణీన్ద్రాణి కేత్యపి.

68

రసం స్యన్దతే సిన్ధుకః. స్యన్దు ప్రస్రవణే. రసమును స్రవించునది. ౧. సిన్దుం స్యన్దనం త్వగాదినా వృణోతీతి సిన్ధువారః. వృణో వరణే. స్రవించుటను పట్ట మొదలైనవానిచేతం గప్పునది. ౨. ఇంద్రస్యసురసః ప్రియః ఇంద్రసురసః - ఇంద్రునికి ప్రియమైనది. ౩. గుడాత్పరివేష్టనాన్నిష్క్రాంతా నిర్గుండీ. గుడవేష్టనే. గుడమనంగాం జుట్టుకొనుట; అందువలనం బాసినది. ౪. ఇంద్రస్య ప్రియా ఇంద్రాణికా- ఇంద్రునికిం బ్రియమైనది. ఈ ౫ వావిలిచెట్లు పేళ్లు.

వేణీ గరాగరీ దేవతాణో జీమూత ఇత్యపి,

వేణీవత్ప్రివృతీతి వేణీ. ఈ. సీ. జడవలె నుండునది. ౧. గరం మూసికవిష మాగిరతీతి గరాగరీ. గృహ నిగరణే. ఎలికె విషమును హరించునది. పా. ఖరాగరీ. ఖరా, గరీ అని ఛిన్నము లని కొందఱు. ౨. దేవం ఇంద్రియం తాదయతీతి దేవతాళః. తడ అఘాతే. ఇంద్రియమును బీడించునది. పా. దేవతాడః. ౩. జీమూతవ దాహ్లాదకత్వా జ్ఞీమూతః- మేఘమువలె ఆహ్లాదకరమైనది. ఈ ౪. దేవతాడి (దావరడంగి) పేళ్లు.

శ్రీహస్తినీ తు భూరుణ్ణీ-

శోభాన్వితహస్తి కర్ణాభపత్రయోగాత్ శ్రీహస్తినీ. ఈ. సీ. ఒప్పిదముగల యేనుంగు చెవివంటి ఆకారముగల యాకులు గలది. ౧. భువిరోహతీతి భూరుణ్ణీ. ఈ. సీ. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ - భూమియందు మొలచునది. ఈ ౨. గురుగుచెట్లు పేళ్లు.

తృణశూల్యం తు మల్లికా

69

భూపదీ శీతభీరుక్ష-

తృణశూలే వాతగుల్మే సాధు తృణశూల్యం - తృణశూలమనగా వాతగుల్మము. అందుకు మంచిది. పా. తృణశూన్యం, తృణశూన్యా, తృణశూల్యా. ౧. మల్యతే మూర్ధ్నిమల్లికా - శిరస్సునందు ధరింపఁబడునది. ౨. భువి పద మస్యా భూపదీ. ఈ. సీ. భూమియందు స్థానముగలది. ౩. శీతాద్భిభేతి గ్రీష్మజత్వా చ్చీతభీరుః. ఉ. సీ. గ్రీష్మ కాలమందుఁ బూచునది గానఁ జలికి వెఱచునది. ఈ ౪ మల్లెచెట్టు పేళ్లు.

పై వాస్ఫోటా వనోద్భవా.

ఆస్ఫోటతి ఈషద్వికసతీతి ఆస్ఫోటా - కొంచెముగా వికసించునది. పా. ఆస్ఫోతా. ౧. అడవిమల్లె పేరు.

శేఫాలికా తు సువహా నిర్గుణ్ణీ నీలికా చ సా.

70

శేరత ఇతిశేఫాః నిద్రాణాః అశయో ౨త్రేతి శేఫాలికా-నిద్రించుచున్న తుమ్మెదలు గలది. ౧. సుష్టు వహత్యామోదం సువహా. వహ ప్రాపణే. లెస్సగా పరిమళమును వహించునది. ౨. గుడా ద్వేష్టనాన్నిప్రాంతా నిర్గుండీ. గుడ వేష్టనే. చుట్టుకొనియుండుట లేనిది. ౩. నీలపుష్పత్వాన్నీలికా - నల్లని పువ్వులు గలది. ఈ ౪ నల్లవావిలి పేళ్లు.

సితాసా శ్వేత సురసా భూతవేశీ-

శ్వేతః శోభనో రసో యస్యాస్సా శ్వేతసురసా - తెల్లనైన మంచి రసముగలది. ౧. భూతాని విశతి ఆహ్లాద యతీతి భూతవేశీ. ఈ. సీ. విశ ఆహ్లాదనే. భూతములను సంతోషపెట్టునది. ఈ ౨ తెల్లవావిలి పేళ్లు.

అథ మాగధీ,

గణికా యూథి కాష్టుష్టా-

మగధదేశే ప్రచురా మాగధీ. మగధదేశమందు ప్రచురమైనది. ౧. గణికావచ్చితకర్షణాద్గణికా - వేశ్యవలె మనస్సును హరించునది. ౨. యూథోజాల మస్యా ఇతి యూథికా - గుంపుగలిగియుండునది. ౩. అంబః భ్రమరాణాం ధ్వని; సో ౨త్ర తిప్పతీతి అంబష్టా, ష్టా గతినీవుత్తై. తుమ్మెదలమ్రొక్క త దీనియం దుండును. ఈ ౪ అడవి మొల్ల పేళ్లు.

సా పీతా హేమపుష్పికా.

71

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

హేమవర్ణాని పుష్పాణి యస్యాస్యా హేమపుష్పికా - బంగారు చాయ పువ్వులు గలది. ఈ ౧ పచ్చపూవుల మొల్ల పేరు.

లతిముక్తః పుష్పక స్వాద్వాసన్తీ మాధవీలతా,

అతిక్రాంతో ముక్తా విరక్తా నిత్యతిముక్తః - విరక్తుల నతిక్రమించినది. ౧. పుండ్రదేశే భవః పుండ్రకః - పుండ్రమను దేశమందుం బుట్టినది. ౨. వసంతే పుష్పతీతి వాసంతీ. ఈ. సీ. వసంతకాలమందుం బుష్పించునది. ౩. మధౌ చైత్రే పుష్పతీతి మాధవీ. ఈ. సీ. చైత్ర మాసమందుం బుష్పించునది. ౪. లాతి అదత్తే జనమనాంసి సుగంధిత్వాల్లాతా. లా ఆదానే. మంచి పరిమళము గలది గనుక జనుల మనస్సుల నాకర్షించునది. ఈ ౫ పూవుల గురువింద పేళ్లు.

సుమనా మాలతీ జాతిః

సుష్మ మన్యతే సుమనాః, స. సీ. మన జ్ఞానే. లెస్సగా తలంపంబడునది. ౧. మల్యతే ఆమోదైర్మాలతీ, మల మల్ల ధారణే. పరిమళములచేత ధరింపంబడునది. ౨. జాయతే అనయా సుఖం జాతిః. ఇ. సీ. జనీ ప్రాదుర్భావే. సుఖము దీనిచేతం బుట్టును. ఈ ౩ జాజి పేళ్లు.

సప్తలా నవమాలికా.

72

సప్తమనోబుద్ధ్యంతానీంద్రియాణి లాతీతి సప్తలా. లా ఆదానే. మనో బుద్ధులతోఁ గూడిన పంచేంద్రియములను అనఁగా నేడింటిని పరిమళముచేత స్పృశముగాఁ జేసికొనునది. ౧. నవాస్తుత్వామాలా అస్యా ఇతి నవమాలికా- స్తోత్రము చేయఁదగిన దండ గలది. ఈ ౩ విరజాజి పేళ్లు.

మాఘ్యం కున్దమ్-

మాఘే మాసి భవం మాఘ్యం - మాఘమాసమందుం బుట్టినది. ఈ ౧ కుంభవం ద్యతి ఉద్భవకాలేకుందం. దో అవఖండనే. పుట్టునప్పుడు భూమిని ప్రకృతించునది. ఈ ౨ మొల్ల పేళ్లు.

రక్తకస్తు బన్ధాకో బన్ధుజీవకః,

రక్తవత్పుష్పతయా రక్తకః-ఎఱ్ఱని పువ్వులు గలది. ౧. సుకుమారత్వాత్ బధ్నాతి చిత్తం బంధూకః. బంధ బంధనే. సుకుమారమౌట వలన మనస్సులు బంధించునది. ౨. బంధూః జీవయతి బంధుజీవకః, జీవప్రాణ ధారణే. తనకు బంధువులైయుండు తుమ్మెదలను బ్రతికించునది.

ఈ 3 మంకెన పేళ్లు.

సహా కుమారీ తరణి:

సహాతే పరిమళం సహా. షహ మర్షణే. పరిమళమును సహించునది. ౧. కుం భూమిస్థా మారయతీతి కుమారీ - భూమియందుండు జంతువులను జంపునది. కుత్సితా రోగా న్మారయతీతి వా కుమారీ. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. కుత్సితములైన రోగములను సంహరించునది. ౨ తరంత్యనయా రోగ జనితదుఃఖ మితి తరణిః. సీ. తృ ప్లవనతరణయోః. దీనిచేత రోగజనితమైన దుఃఖమును దరింతురు. ఈ 3 పిన్నగోరింటపేళ్లు.

అమ్లానస్తు మహాసహా

73

ఆశు అమ్లానం పుష్పమస్యేతి అమ్లానః-గొబ్బున వాడని పువ్వులు గలది. న విద్యతే మ్లానపస్మాద్వా అమ్లానః-దీనివలన బడలిక లేదు. ౧. మహతీం పీడాం సంమర్దం సహతే మహాసహా - అధికమైన సమ్మర్దమును సహించునది. మహతీ చ సా సహా చ మహాసహా. ఈ ౨ పెద్దగోరింటపేళ్లు.

తత్ర శోణే కురవకః

కౌ రూయతే సాధురితి కురవకః. కు శబ్దే. భూమియందు మంచిదని పలుకఁబడునది. ఈ ౧ ఎఱ్ఱపూవుల పెద్దగోరింటపేరు.

తత్ర పీతే కురణ్ణకః

కౌ రమ్యతే కురణ్ణకః. రము క్రీడాయాం. భూమి యందు రమింపఁబడునది. ఈ ౧ పచ్చపూవుల గోరింటపేరు.

నీలీ ల్ఘంటీ ద్వయో ర్జాణా దాసీ చార్తగళశ్చ సా.

74

నీలపుష్పత్వాన్నీ లీ. ఈ. సీ. నల్లని పూలుగలది. ౧. ఝమితిశబ్దం కరోతి శుష్కదశాయాంఘంటీ. ఈ. సీ. ఎండినప్పుడు ఝమ్మను శబ్దమును జేయునది. ౨. బణతిశుష్కదశాయాం బాణా. ప్ప. బణశబ్దే. ఎండినప్పుడు మ్రోయునది. ౩. దస్యతి క్షీయతే కాలేన దాసీ. ఈ. సీ దసు ఉపక్షయే. కాలవశమున క్షయించునది. ౪. ఆర్తః క్షీణస్య గళతీతి ఆర్తగళః, గళ అవస్రంసనే. క్షీణమైనదై జాఱునది. ఈ ౫ నల్లపూవులగోరింట పేళ్లు.

సై రేయకస్తు ఝంటీ స్యాత్ -

సై రదేసే భవః సై రేయకః - సైరదేశమందుఁ బుట్టినది. ౧. ఝ మితిశబ్దం కరోతీతి ఝంటీ, ఝమ్మను శబ్దమును జేయునది. ఈ ౨ ములు

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము
గోరింట పేళ్లు.

తస్మి కురవకో ౨ రుణే,

75

కురవకశబ్ద ఉక్తః. ౧. ఎఱ్ఱపూవుల ములుగోరింట.

పీతా కురణ్ణకో ల్బుంటీ తస్మి సహచరీ ధ్వయోః.

కురణ్ణక ఉక్తః. ౧. భ్రమరీభిన్నహ భ్రమరాశ్చరంత్యస్యా మితి సహచరీ.
పు. చర గతౌ. అడుతుమ్మెదలతోఁ గూడి తుమ్మెదలు దీనియందు చరించును.
ఈ ౨. పచ్చపువ్వుల ములుగోరింట పేళ్లు.

ఉడుపుష్పం జపా -

ఉడుదేశే భవం పుష్పం ఉడుపుష్పం - ఉడుదేశమందుఁ బుట్టిన పుష్పము.
పా. ఓద్రపుష్పం. ౧. జలమధ్యే జపతీవ తిష్ఠ తీతి జపా. జప వ్యక్తాయాం వాచి.
నీళ్లనడుమ జపము సేయుదానివలె నుండునది. ఈ ౨ దాసానిచెట్టుపేళ్లు.

వజ్రపుష్పం పుష్పం తిలస్యయత్

వజ్రమివ విదారకం పుష్పం వజ్రపుష్పం - వజ్రమువలె తీవ్రమైన పుష్పము.
ఈ ౧ నువ్వుపూవు పేరు.

ప్రతిహాస శతప్రాస చడ్డాత హయమారకాః

76

కరవీరే -

పుష్పైః ప్రతిహాసతీవ తిష్ఠతీతి ప్రతిహాసః - పువ్వులచే నవ్వునట్లుండునది.
౧. శతం ప్రాసా ఇవ తీక్ష్ణాని కుట్రలాన్యస్య శతప్రాసః- అనేకములైన ఖడ్గములవలె
తీక్ష్ణములైన మొగ్గలు గలది. ౨. చండం తీక్ష్ణమతతీతి చండాతకః. అత
సాతత్యగమనే. ఉష్ణమైనది గనుక తీవ్రముగాఁ బోవునది. ౩. కశాసాదృశ్య
శాఖాద్ధయమారకః - కశవంటి కొమ్మలచేత గుఱ్ఱములను పీడించునది. ౪.
కరవీరవత్ ఖడ్గవత్ మారకత్వాత్ రసపానేన కరవీరః-తనరసపానముచేత
ఖడ్గమువలెఁ జంపునది. ఈ ౫. గన్నేరుపేళ్లు. కొందఱు మొదటి ౨ తెల్లగన్నేరు,
తక్కిన ఈ ౩ ను ఎఱ్ఱగన్నేరు పేళ్లందురు.

కరీరేతు క్రకర గ్రన్థిలా వుభౌ,

41

కరిణం ఈరయతి కంటకైః కరీరః. ఈర క్షేపే. ముండ్లచేత నేనుఁ
గును బీడించునది. ౧. తీక్ష్ణత్వాత్ క్ర ఇతి శబ్దం కరోతీతి క్రకరః డు

కృత్కోకరణే. తీర్థమైనది గనుక క్రయమును శబ్దమును జేయునది. ౨. గ్రంథయస్సంత్యస్య గ్రంథిలః-బుడుపులు గలది. ౩. కరీరాది శబ్దములు ౩ వెణుతురుచెట్టు పేళ్లు.

ఉన్నతః కితవో ధూర్తో ధుత్తారః కనకాహ్వయః

77

మాతులో మదనశ్చ

ఉన్నాదయతీత్యన్నతః తథైవ కితవశ్చ. మదీ హర్షగ్నేపనయోః. ఉన్నాదమును జేయునది. ౧, ౨. ధూర్వతి ఉన్నాదేన హిన స్తీతి ధూర్తః. దుర్వీ హింసాయాం. ఉన్నాదముచేత హింసించునది. ౩. వాతాదిరోగాః ధువతీతి ధుత్తారః. ధూ విధూననే. వాతాది రోగములను కంపింపఁ జేయునది. పా. ధుస్తారః. ౪. కనకస్య అహ్వయోయస్య కనకాహ్వయః-బంగారు యొక్క పేరుగలది. ౫. ఉన్నాదకద్ర వ్యేషు మానా స్తితు లాస్యేతి మాతులః- ఉన్నాదకద్రవ్యములలో సాటిలేనిది. ౬. మదయతీతి మదనః. మదీహర్షగ్నేపనయోః. మదింపఁ జేయునది. ఈ ౭ ఉమ్మెత్త పేళ్లు.

అస్య ఫలే మాతులపుత్రకః,

మాతులస్య పుత్రః ఫలం మాతుల పుత్రకః - మాతుల మనఁగా ఉమ్మెత్త; అందుఁ బుట్టినది. ఈ ౧ ఉమ్మెత్తకాయ పేళ్లు.

ఫలపూరో బీజపూరో రుచకో మాతులుజ్గతే.

78

ఫలైః పూర్వతే ఫలపూరః, పూ పాలన పూరణయోః ఫలములచేఁ బూర్ణమై యుండునది. ౧. బీజైః పూర్వతే బీజపూరః- విత్తులచేత పూర్ణమైయుండునది. ౨. రోచతే రుచకః. రుచ దీప్తావభిప్రీతౌచ. జనులకు నిష్టమైనది. ౩. రుచ్య వస్తుప్యనేన మా తులాం గచ్ఛతీతి మాతులుంగకః-రుచి గల వస్తువులలో దీనితో సరియైన రుచిగల వస్తువు లేదు. ఈ ౪ మాదీఫలపు చెట్టు పేళ్లు.

సమీరణో మరువకః ప్రస్థపుష్పః ఫణిర్జకః,

జంబీరో ౨ పి

సమీరయత్యామోదు సమీరణః. ఈ రక్షే పే. పరిమళమునంతట ప్రేరేపించునది. ౧. మరౌ దేశే వాతివర్తత ఇతి మరువకః-నిర్జల భూమియందు వర్తించునది. ౨. ప్రస్థే సానౌ పుష్పతీతి ప్రస్థపుష్పః. పుష్ప వికసనే. చఱియయందుఁ బుష్పించునది. ౩. తీక్ష్ణ త్వేన ఫణీవ

వనోషధివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అర్జకః ఫణిర్జకః - సర్పమువలె తీక్ష్ణత్వము నార్జించునది. పా. ఫణిజ్జకః. ౪. జమ్యతే ఆస్వాద్యత ఇతి జంబీరః జము అదనే. ఆస్వాదింపఁబడునది. ఈ ౫ మరువము పేళ్లు.

అథ పర్ణాసే కరింజర కురేరకౌ.

79

పురాణాని పర్ణాన్యస్యతి క్షిపతీతి పర్ణాసః. అసుక్షేపణే. పండుటా కులను బోఁగొట్టునది. ౧. కరినం జరయతీతి కరింజరః. జ్యౌష్పయోహానౌ. కరినమును జీర్ణముచేయునది. ౨. కుణ్ఠతి మశకాదిగతిం ప్రబధ్నాతీతి కురేరకః. కుర ప్రతీఘాతే. మశకాదిగతి నడ్డగించునది. ఈ ౩ నల్లగగ్గెర పేళ్లు.

సితే ౨ ర్జకో ౨ త్ర

అర్జయత్యారోగ్యమర్జకః. అర్జ ఆర్జనే. ఆరోగ్యము నార్జించునది. ౧. తెల్లగగ్గెర.

పాఠీ తు చిత్రకో వహ్ని సంజ్ఞకః.

వహ్నిపర్యాయే పాఠో ౨ స్యాస్తీతి పాఠీ. న.పు. అగ్నిపర్యాయ శబ్దముల యందుఁ బాఠము గలది. చేతంతీతి చితః జంతవస్తాః వ్యాధిత స్త్రాయత ఇతి చిత్రకః. త్రైజ్ పాలనే. చిత్తులనఁగా జంతువులు; వానిని వ్యాధివలన రక్షించునది. నానారూపత్వా ద్వాచిత్రకః-నానారూపమై యుండునది. ౨ దీపనత్వాద్వహ్నేః సంజ్ఞానామాస్యాస్తీతి వహ్నిసంజ్ఞకః- దీపనమౌటవలన నగ్నియొక్క పేరుగలది. ఈ ౩ చిత్రములము పేళ్లు.

అర్కాహ్వ వసు కాసాఫ్లట గణరూప వికీరణాః.

80

మన్దార శ్చార్కపర్ణే.

అర్కస్య ఆహ్వనామాస్యా స్తీతి అర్కాహ్వః-సూర్యుని యొక్క పేరుగలది. ౧. వసత్యస్మి తేజ ఇతి వసుకః. వస నివాసే. దీనియందు తేజస్సుండును. ౨. ఆ స్ఫుట త్యాస్ఫోటః. స్ఫుట వికసనే. వికాసము గలిగినది. పా. ఆస్ఫోతః. ౩. గణరూపాణి బహురూపాణ్యస్య గణరూపః- కాలక్రమమున ననేక రూపములు గలది. ౪. పుష్పాణి వికిరతీతి వికీరణః. కృా విక్షేపే. పువ్వులఁ జల్లునది. ౫. మందాః క్షుద్ర వ్యాధీః ఔషధత్వేన ఇయర్దీతి మందారః - క్షుద్రవ్యాధులను బోఁగొట్టునది. ౬. అర్కాభాని పర్ణాన్యస్య అర్కపర్ణః - సూర్యునివలె వేఁడిమిగల యాకులు గలది. ఈ ౬ జిల్లేడుచెట్టు పేళ్లు.

అత్ర శుక్లే ౨ లర్కప్రతాపసౌ,

అలతి భూషయతీతి అలః, అలశ్చాసౌ అర్కశ్చ అలర్కః. అలభూషణే. భూషించెడు జిల్లేడు. ౧. ప్రకృష్టాః తాపసాః అనేనేతి ప్రతాపసః-దీనిచేత తాపసులు ప్రకృష్టులౌదురు. ఈ ౨ తెల్లపువ్వుల జిల్లేడు పేళ్లు.

శివమల్లీ పాశుపత ఏకాష్టీలో బకో వసుః.

81

శివేన మల్యత ఇతి శివమల్లీ. ఈ. సీ. మల మల్ల ధారణే. శివుని చేత ధరింపఁబడునది. ౧. పశుపతే రయం ప్రియః పాశుపతః - శివునికి ప్రియమైనది. ౨. ఏకో ౨ ష్టీలో మజ్జా అస్య ఏకాష్టీలః - ముఖ్యమైన సారముగలది. ౩. వాతీతి బకః వా గతిగంధనయోః. పరిమళించునది. పా. బుకః. ౩. వస్తి భూమి మాచ్ఛాదయతీతి వసుః. వస ఆచ్ఛాదనే. భూమిని గప్పియుండునది. ౪. ఒక పుష్పము పేళ్లు.

వన్తా వృక్షాదనీ వృక్షరుహో జీవన్తి కేత్తపి.

వన్స్తతే స్తూయతే ఔషధత్వేన వన్తా. వది అభివాదనస్తుత్వోః. ఔషధమౌటచేత స్తోత్రము చేయఁబడునది. ౧. వృక్షమత్తి పీడయతీతి వృక్షాదనీ. ఈ. సీ. అద భక్షణే. వృక్షమును బీడించునది. ౨. వృక్షేరోహతీతి వృక్షరుహో. రుహబీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ. వృక్షమందు మొలచునది. ౩. జీవయతీతి జీవంతికా. జీవ ప్రాణధారణే. బ్రతికించునది. ఈ ౪ బదినిక పేళ్లు.

వత్సాదనీ ఛిన్నరుహో గుడూచీ తన్త్రికా ౨ మృతా

82

జీవన్త్రికా సోమవల్లీ విశల్యా మధువర్ణపి.

వత్సానాం బాలానాం అదనం వత్సాదనీ. ఈ. సీ. అద భక్షణే. బాలురకు భక్ష్యమైనది. ౧. ఛిన్నాపి రోహతీతి ఛిన్నరుహో. రుహబీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ. నఱకఁబడియు మరల మొలచునది. ౨. గుడతి రక్షతి గుడూచీ - జ్వరితులను రక్షించునది. ౩. తంత్రయత్యాయురితి తన్త్రికా. తన్త్రి ధారణే. ఆయుష్సును ధరించునది. ౪. న మ్రి యత ఇత్యమృతా, మృజ్ ప్రాణత్యాగే. నాశములేనిది. ౫ జీవయతీతి జీవంతికా. జీవ ప్రాణధారణే. బ్రతికించునది. ౬ సోమస్య అంశభూతా వల్లీ సోమవల్లీ - సోమమునకు అవయవమయిన తీఁగె. ౭ విగతం శల్య మస్యా ఇతి విశల్యా-ముండ్లు లేనిది. ౮ మధురాణి పర్ణాన్యస్యా ఇతి మధువర్ణే. ఈ. సీ. తియ్యనియాకులు

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గలది. ఈ = తిప్పతీకెగె పేళ్లు.

మూర్యా దేవీ మధురసా మోరటా తేజనీ స్రవా.

83

మధూలికా మధుశ్రేణీ గోకర్ణీ పీలుపర్ణిపి,

మూర్వతి యష్టాదికంమూర్యా మూర్వబంధనే. కొయ్యను జట్టుకొనునది. ౧ దివ్యతీతి దేవి. ఈ. సీ. దివుక్రీ డాదౌ. ప్రకాశించునది. ౨ మధురసో ౨ స్యా అస్తీతి మధురసా - మధురమైన రసముగలది. విరుద్ధ లక్షణచేత నని కొందఱు. అనఁగా చేదు. ౩. మురతి వేష్టతీతి మోరటా. ముర వేష్టనే. చుట్టుకొనునది. ౪. తేజయ త్యగ్నిం తేజనీ, ఈ. సీ. తిజ నిశాతనే. అగ్నిని బ్రకాశింపజేయునది. ౫. స్రవతి రసం స్రవా-రసమును స్రవించునది. ౬. మధు ఆస్యా అస్తీతి మధూలికా - తేనెగలది. ౭. మధునఃశ్రేణిః పక్షిః అస్యాః మధుశ్రేణి - తేనెయొక్క పక్షిగలది. పా. ధనుశ్రేణి. ౮. గోకర్ణాభవత్రత్వాత్ గోకర్ణ. ఈ. సీ. ఆవుచెవులవంటి యాకులు గలది. ౯. పీలోః పర్ణానీవ పర్ణాన్యస్య పీలుపర్ణ. ఈ. సీ. పీలు వనఁగా గోఁ గుచెట్టు; అట్టి యాకులు గలది. ఈ ౧౦ చాఁగచెట్టుపేళ్లు.

పారావృష్టా విద్ధకర్ణ స్థాపనీ శ్రేయసీ శివా.

84

ఏకాష్టీలా పాపచేలీ ప్రాచీనావనతిక్తకా,

బహుయోగేషు పర్యత ఇతి పారా, పరవ్యక్తాయాంవాచి. అనేక యోగముల యందుఁ బరింపఁబడునది. ౧. అంబే శబ్దే తిష్ఠతీతి అంబష్టా - శబ్దమందుండునది. అంబేవ తిష్ఠతీత్యంబష్టా - తల్లివలె సుపకారిణియై యుండునది. ౨. శాస్త్రే శ్రూయమాణత్వాత్ విద్ధా కర్ణావనయేతి విద్ధకర్ణ. ఈ.సీ. శాస్త్రములయందు కర్ణ తాడితమై యుండునది. ౩. జనాన్తస్థాపయతీతి స్థాపనీ. ఈ. సీ. వృ గతి నివృత్తై. జనులను నిలుపునది. శ్రేయస్కరత్వాత్ శ్రేయసీ. ఈ.సీ. శ్రేయస్సును గలిగించునది. దోషశమనాచ్చి వా.దోషశమనముచేత శుభస్వరూపమైనది. పా.రసా ౬. ఏకో౨ స్థీలో మజ్ఞా స్యా ఇతి ఏకాష్టీలా - ముఖ్యమైన సారము గలది. ౭. పాపం చలయ తీతి పాపచేలీ. ఈ.సీ.చల సంచలనే. పాపమును చలంపఁజేయునది. ౮. ప్రాచ్యాం భవా ప్రాచీనా - ప్రాచీయందుఁ బుట్టినది. ౯. వనేతి క్తరసా వనతి క్తకా-వనమందు చేదైన రసము గలది. ఈ ౧౦ అగురుసాంటి పేళ్లు.

కటుః కటుష్కరా ౨ శోకా రోహిణీ కటురోహిణీ.

85

మత్స్యపితౄ కృష్ణభేదీ చక్రాక్షీ శకులాదనీ.

కటత్యావృణోతి రోగం కటుః. ఉ. సీ. కటే వర్షావరణయోః. రోగము నడ్డగించునది. ౧. కటుం బిభర్తీతి కటుంభరా - కారమును భరించునది. పా. కటంభరా. ౨. న విద్యతే శోకో ౨స్యా ఇత్యశోకా. శోకము దీనివలన లేదు. ౩. రోహత్యంగాని వ్యాప్నోతి రోహణీ. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ. అంగములను వ్యాపించునది. ౪. కటుశ్చాసౌ రోహణీ చ కటురోహణీ - కటువైనరోహణీ. ౫. మత్స్యానాం పితౄ జీవనం మత్స్యపితౄ-మత్స్యములకు జీవనమైనది. ౬. కృష్ణః భేదః ఛేదో ౨స్యా ఇతి కృష్ణభేదీ - నల్లని తునకలు గలది. ౭. వక్రమంగమస్య వక్రాంగీ - వక్రమైన అంగముగలది. ౮. శకులానాం అదనం శకులాదనీ - మత్స్యములకు భక్షణమైనది. ఈ ౯ కటుకరోహణి పేళ్లు. అశోకరోహణి యనియుఁ జెప్పుదురు.

ఆత్మగుప్తా జహో ౨ వ్యగ్ధా కణ్డారా ప్రావృషాయణీ.

86

ఋశ్యప్రోక్తా శూకశమ్భిః కపికచ్ఛాశ్చ మర్కటీ.

ఆత్మా గుప్యతే ౨స్యా ఇతి ఆత్మగుప్తా. గుప్తా రక్షణే. దీనివలన శరీరము దాచబడును. ౩. జిహీయతే జహో. ఓ హాక్ త్యాగే. విడువబడునది. ౨. కండూకరణాయ వ్యదయతి ఉద్యచ్ఛతీతి వ్యండా. అడఉద్యమనే. తీరటను గలిగింపఁజూచునది. పా. అవ్యండా. ౩. కడూం రాతీతి కండూరా. రాదానే. తీరట నిచ్చునది. ౪. ప్రాయేణ ప్రావృషి భవా ప్రావృషాయణీ-తఱుచుగా వర్షకాలమందుఁ బుట్టునది. ౫. ఋశ్యైఃప్రోక్తః ప్రోక్తా దర్శితా ఋశ్యప్రోక్తా. ఋశ్యము లనఁగా మృగములు; వానిచేతఁ జూపఁబడునది. పా. ఋష్యప్రోక్తా. ౬. శూక ప్రధానా శింఖిః త్వగస్యా ఇతి శూకశింఖిః సీ. ముండ్లు తఱుచుగాఁ గలది. ౭. కపీః కషతీతి కపికచ్ఛాః. ఈ. సీ. కష హింసాయాం. కోఁతులను బీడించునది. ౮ మర్కటరోమాభఫలత్వాత్ మర్కటీ. ఈ. సీ. మర్కటరోమములవంటి ముండ్లుగలది. ఈ ౯ దురదగొండి పేళ్లు. దూలగోవేల యనియుఁ జెప్పుదురు.

చిత్రోపచిత్రాన్యగ్రోభీ ద్రవన్తీ శమ్మరీ వృషా.

87

ప్రత్యక్షేణి సుతశ్రేణి రణ్డా మూషికపర్ణపి.

నానావర్ణత్వా చ్చిత్రా; ఉపచిత్రా చ - నానావర్ణములైన ఆకులు

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గలది. ౧, ౨. నృక్ తిర్యక్ రుణద్ధి నృగ్రోధీ. రుథిర్ అవరణే. అడ్డముగాఁ బ్రా-
కునది. ౩. ద్రవతి విగళతీతి ద్రవంతీ. ఈ. సీ. ద్రుగతౌ. ద్రవరూపమై యుండునది.
౪. శం సుఖం వృణోతీతి శంబరీ. సీ. వృజ్ వరణే. వబయోర భేదః సుఖమును
గప్పునది. పా.సంబరీ. ౫. వర్షతి సుఖం వృషా. వృషు నేచనే. సుఖమును
వర్షించునది. ౬. ప్రత్యక్ ప్రతీచీ పర్ణావళిరస్యా ఇతి ప్రత్యక్శ్రేణి-విముఖమైన
ఆకులయొక్క పంక్తిగలది. ౭. సుతానాం పర్ణాదీనాం శ్రేణిరస్యా ఇతి
సుతశ్రేణి-సుతులనఁగా ఆకులు మొదలగునవి; వానియొక్క పంక్తి గలది.
౮. రమయతీతి రండా. రము క్రీడాయాం. క్రీడింపఁజేయునది. ౯. మూషక
కర్ణాభపత్రత్వాత్ మూషకపర్ణి-ఎలుక చెవులవంటి ఆకులుగలది. ఈ ౧౦
ఎలుకచెవిచెట్టు పేళ్లు.

అపామార్గ శైఖలికో ధామార్గవ మయూరకౌ.

88

ప్రత్యక్షర్ణి కీశవల్లీ కిణిహీ ఖరమజ్జరీ.

అపకృష్టః ఆ సమంతా న్మార్గో ౨ న్యేతి అపామార్గః - అంతట ఈడువఁ
బడి మార్గము గలది. ౧. శిఖరే భవతీతి శైఖరికః - పర్వతశిఖరమందుఁ బుట్టునది.
౨. ధామ్నా ౨ ర్గః ధామార్గః, ధామార్గం వాతీతి ధామార్గవః. పా. అధామార్గవః.
గేహోవరణమును బొందునది. ౩. మయూరచూడా ప్రతికృతిత్వాత్ మయూరకః-
నెమిలిచుంచునకుఁ బ్రతికృతియైనది. ౪ ప్రత్యక్ విముఖం పర్ణమస్యా ఇతి ప్రత్యక్షర్ణి -
విముఖమైయుండునాకులు గలది. పా. ప్రత్యక్కుష్పీ. ౫. కీశస్య కపే రోమాభాః
వల్లో ౨ స్యా ఇతి కీశవల్లీ-కపి రోమములవంటి తీఁగెలు గలది. పా. కీశపర్ణి.
౬. కిణిహీ దద్రురోగణ ఔషధత్వేన జిహీతే యాతి కిణిహీ. సీ. ఓ హాజ్ గతౌ. కిణులనఁ
గా దద్రురోగముగలవారు; వారిని ఔషధమై పొందునది. ౭. ఖరా స్తీక్షా మంజుర్యో
౨ స్యా ఇతి ఖరమం జరీ - తీక్షణములైన పూగుత్తులుగలది. ఈ ౮ ఉత్తరేణి పేళ్లు.

హజ్జికా బ్రాహ్మణీ పద్మా భార్గీ బ్రాహ్మణయష్టికా.

89

అజ్గరవల్లీ బాలేయశాక బర్జర వస్తకాః

హన్తిరోగం హజ్జికా. హన హింసాగత్యోః. రోగమును బోగొట్టునది. పా. భగక్తిరోగం భజ్జికా.
ఇతి కేచిత్ భజ్జో అమర్దనే. రోగమును బోగొట్టునది. ౧. బ్రాహ్మణవత్పవిత్రతాత్ బ్రాహ్మణీ.

సీ. బ్రాహ్మణునివలెఁ బవిత్రమైనది. ౨. పద్మాభపుష్పత్వా త్పద్మాపద్మములవంటి పుష్పములుగలది. ౩. భ్రజ్జతి కఫాదికమితి భార్గి. భ్రస్జపాకే. క్లేష్మాదులఁ బోఁ గొట్టునది. ౪. బ్రాహ్మణరీతిత్వాత్ బ్రాహ్మణ యష్టికా - బ్రాహ్మణులరీతి గలది. ౫. అంగారాభాః వల్ల్యో ౨ స్యా ఇతి అంగారవల్లీ-నిప్పువంటి తీఁగెలు గలది. ౬. బాలేయస్య గర్దభస్య భోజ్యః శాకో బాలేయశాకః - గర్దభ ప్రియమైన కాయలుగలది. ౭. శాఖాభిఃపునః పునః వృణోతీతి బర్హరః వృశ్ వరణే. వబయోరభేదః కొమ్మలచేత పలుమాటు వ్యాపించునది. ౮. వైద్యైః వస్త్రతే స్తూయత ఇతి వస్తకః. వది అభివాదనస్తతోః, వైద్యులచేత స్తోత్రము చేయఁబడునది. పా వర్దకః. ఈ ౯ గంటుబారంగి పేళ్లు. చిరుతే కని కొందఱు.

మజ్జిష్ఠా వికసా జిఙ్గీ సమజ్ఞా కాలమేషికా.

90

మజ్జాకపల్లీ భణ్డీరీ భణ్డీ యోజనవల్లపి,

మజ్జుని మనోజ్ఞేవర్ణే తిష్ఠతీతి మజ్జిష్ఠా - మనోహరవర్ణమందుండునది. ౧. వికసతీతి వికసా. కస గతౌ. వికసించునది. ౨. జిఙ్గతి ప్రసతి జిఙ్గి. జిగిగతౌ. వ్యాపించునది. ౩. సమంతాదఙ్గతీతి సమజ్ఞా. అగిగతౌ. అంతట వ్యాపించునది. ౪. కాలే మిష్యతే శబ్ద్యతే కాలమేషికా. మిషశబ్దే. కాలమందు పలుకఁబడునది. ౫. మండూక ఇవ పర్యాన్యస్య మండూకపర్ణి - కప్పువంటి ఆకులు గలది. ౬. భణ్డత ఇతి భణ్డీరీ. సీ. భాణ్డీ సీ. భణ్డీ పరిభాషణే. వర్ణద్రవ్యములలోఁ బేర్కొనఁబడునది. ౭, ౮. దీర్ఘ వల్లీ త్వాద్యోజనవల్లీ-నిడుపైన తీఁగెగలది ఈ ౯ మంజిష్ఠ పేళ్లు.

యాసో యవాసో దుస్స్వర్శో ధన్వయాసః కునాశకః.

91

రోదనీ కచ్చురా ౨ నన్తా సముద్రాన్తా దురాలభా,

యాతి ప్రసరతి, యోతి చ యాసః; యవాసశ్చ యాప్రాపణే; యుమిశ్రణే. వ్యాపించునది యాసము; చేరునది యవాసము. ౧, ౨. కంటకాచి తత్వాత్ దుః ఖేనస్పృశ్యతే దుస్పృశ్యః. స్పృశ స్పృశనే. ముండ్లవలనఁ బ్రయాసముచేత స్పృశింపఁ బడునది. ౩. ధన్వని మరుదేశే యాసో ధన్వయాసః-మరుదేశమందుఁ బుట్టునది. ౪. కునాశయతి కణ్ణకత్సేన కునా శకః - ముండ్లచేత భూమిని జెలుచునది. ౫. స్పృశ స్తం రోదయతీతి రోదనీ సీ. రుదిర్ అశ్రువిమోచనే, తనను దాఁకినవానిని దుఃఖపెట్టు

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నది. ౬. కచ్చురోగం రాతీతి కచ్చురా. రాదానే. కచ్చువను రోగము నిచ్చునది. ౭. దీర్ఘమూలతయా అనంతా, సముద్రాంతాచ - నిడుపులైన వ్రేళ్లు గలది. ౮, ౯. దుఃఖేన లభ్యతే స్పృశ్యత ఇతి దురాలభా. దులభీష్ ప్రాప్తా. ప్రయాసముచేచ దాకకబడునది. ఈ ౧౦ తీటకసింద పేళ్లు.

పుష్కపల్లీ పృథక్పల్లీ చిత్రపర్ణక్షిపర్ణికా.

92

పుష్కీని అల్పాని పర్ణాన్యస్యాః పుష్కపల్లీ -

సన్ననియాకులు గలది. ౧. పృథక్ భిన్నాని పర్ణాన్యస్యాః పృథక్పల్లీ - ఒకదానితో నొకటి కలియని యాకులు గలది. ౨. చిత్రరూపాణి పర్ణాన్యస్యాశ్చిత్రపర్ణీ - చిత్రములైన ఆకులు గలది. ౩. అంఘ్రేర్బుధ్నాదారభ్య పర్ణాన్యస్యా అంఘ్రిపర్ణికా చెట్టు మొదటనుండి ఆకులు గలది. పా. అంఘ్రివర్ణికా. ఈ ౪ కోలపొన్న పేళ్లు.

క్రోష్టువిన్నా సింహపుచ్ఛీ కలశీ ధావనీ గుహా,

క్రోష్టుభిర్విన్నా అదతేవ భాతి తత్పుచ్ఛ సామ్యాత్ క్రోష్టు విన్నా-నక్కలచేతక బొందచబడినదానివలెనుండి తత్పుచ్ఛసామ్యముగలదై యుండునది. ౧. సింహపుచ్ఛాకృతి మంజరీత్వాత్ సింహపుచ్ఛీ. సీ. సింహపుతోకవంటి కొమ్మలుగలది. ౨. రసాధారత్వాత్ కించత్కలశ సామ్యమ స్తీతి కలశీ. సీ. రసాధారమౌటచే నించుక కలశసామ్యము గలది. ౩. ధావతి ప్రసరతీతి ధావనీ. ధావు గతి శుద్ధ్యో, వ్యాపించునది. ౪. గూహతి రసం గుహా. గుహూ సంవరణే. రసమును గప్పియుండునది. ఈ ౫ నక్కతోక కసవుపేళ్లు. నక్కతోక పొన్న యని కొందఱు.

నిదిగ్ధికా స్మశీ వ్యాఘ్రీ బృహతీ కణ్ణికారికా,

93

ప్రచోదనీ కులీ క్షుద్రా దుస్సర్కా రాష్ట్రకేత్యపి,

నిదిహ్యతే అంగోపాంగై రుపచీయతే నిదిగ్ధికా. దిహ ఉపచయే. అవయవములచే వృద్ధిచెందునది. ౧. స్మృశతీతి స్మశీ. సీ. స్మృశ స్మర్శనే. స్మృశించునది. ౨. వ్యాఘ్రు నఖ రసమాన కంటకత్వాత్ వ్యాఘ్రీ - పులిగోళ్లవంటి ముండ్లుగలది. ౩. కంటకైర్బృహతీతి బృహతీ. సీ. బృహ వృద్ధా. ముండ్లచే నధికమై యుండునది. ౩. కంటకా నియర్తీతి కంటకారికా. ఋ గతౌ. ముండ్లను బొంది యుండునది. ౪. కంటకైః చోదయతి ప్రేరయతి ప్రచోదనీ. చుద ప్రేరణే. ముండ్ల

చేతం బ్రేరేపించునది. ౬. కోలతి సంఘీభవతీతి కులీ. సీ. కులంసంస్థానే. దట్టమైయుండునది. ౭. వార్తాకాదిక మపేక్ష్య క్షుద్ర త్వాత్ క్షుద్రా. వంగమొదలైన వానికంటె నీచమైనది. ౮. దుఃఖేనస్పృశ్యత ఇతి దుస్సర్వా-ప్రయాసముచేత స్పృశింపబడునది. ౯. రాష్ట్రేభవా రాష్ట్రికా. దేశమందుం బుట్టినది. ఈ ౧౦ వాంకుడుచెట్టు పేళ్లు.

నీలి కాలా క్రీతకికా గ్రామీణా మధుపల్లికా.

94

రజ్జునీ శ్రీఫలీ తుత్థా ద్రోణీ డోలా చ నీలినీ.

నీలవర్ణత్వాన్నీలీ. సీ. కాలా చ-నల్లనివన్నె గలది. ౧, ౨. క్రీత కం వినిమయో ౨ స్యా ఇతి క్రీతకికా. డు క్రీత్ ద్రవ్యవినిమయే. వినిమయము గలిగినది. ౩. గ్రామే భవా గ్రామీణా - గ్రామమందుం బుట్టినది. ౪. మధుమాసే పర్జానస్యాః మధుపల్లికా - చైత్రమాసమందు వర్ణములు గలది. ౫. వస్త్రాదికం రజ్జుయతీతి రజ్జునీ. సీ. రజ్జు రాగే. వస్త్రాదుల నల్లగాఁ జేయునది. ౬. రమ్యఫలత్వాచ్చీఫలీ. సీ. మంచి పండ్లు గలది. ౭. తుద్యతే తుత్థా. తుద వ్యథనే. పీడింపబడునది. ౮. ద్రవం త్యస్యాః జనాః అస్పృశ్యత్వాత్ ద్రోణీ. సీ. ద్రుగతౌ. అస్పృశ్యమౌట చేత సుజనులు దీనిం జేరక పాటిపోవుదురు. ౯. డోల్యతే వాతేన డోలా. డుల ఉత్తేవే. వాయువుచేతం గొట్టబడునది. పా. డోలా. ౧౦. నీలవర్ణో ౨ స్యా అ స్తీతి నీలినీ. సీ. నీలవర్ణముగలది. ఈ ౧౧ నీలిచెట్టు పేళ్లు.

అవల్గుజ సోమరాజీ సువల్లీ సోమవల్లికా.

95

కాలమేషీ కృష్ణఫలా వాకూచీ పూతిఫల్యపి.

పూతిగంధత్వాత్ అవల్గోః అరమ్యా ద్బిజాజ్ఞాతః అవల్గుజః-రమ్యముగాని దుర్గంధము గల విత్తుల వలనం బుట్టునది. ౧. సోమేన ఆహ్లాదేన రాజతే సోమరాజీ. సీ. రాజ్య దీప్తా. సంతోషముచేతం బ్రకాశించునది. ౨. శోభనావల్ల్యః అస్యాః సువల్లీ. సీ. మంచితీగెలు గలది. ౩. సోమా ఆహ్లాదకారిణీ వల్లీ అస్యా ఇతి సోమవల్లికా. ఆహ్లాదమును జేయు తీగెలుగలది. ౪. కాలవర్ణేన మిష్యతే కాలమేషీ. సీ. మిషశబ్దే. నీలవర్ణముచేతం బలుకంబడినది. ౫. కృష్ణవర్ణాని ఫలాన్యస్యాః కృష్ణ ఫలా - నల్లని పండ్లుగలది. ౬. వాతం కోచయతీతి వాకూచీ. కుచ శబ్దేతారే. గాలికి మ్రోయునది. పా. వాగుజీ ౭. పూతిగంధః ఫలేష్య

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

స్యాః పూతిఫలీ. సీ. దుర్గంధపు పండ్లు గలది. ఈ ౮. కారుగచ్చ పేళ్లు.

కృష్ణోపకుల్యా వైదేహీ మాగధీ చపలా కణా.

96

ఊషణా పిప్పలీ శౌణ్డీ కోలా

కర్షతి రోగాః కృష్ణవర్ణత్వాద్వా కృష్ణా. కృష విలేఖనే. రోగములను సంహరించునది. లేక నీలవర్ణముగలది. కృష్ణా. ౧. ఉపగతాకుల్యా జన్మభూమిత్యే నానయేత్యుపకుల్యా - జన్మభూమియౌటచేత పొందఁబడిన కాలువఁగలది. ౨. విదేహదేశేభవా వైదేహీ. సీ. విదేహదేశ మందుఁ బుట్టినది. ౩. మగధదేశే భవామాగధీ. సీ. మగధదేశమందుఁ బుట్టినది. ౪. చపలాః ఉష్ణో రసః తద్యోగా చ్చపలా - చపలమనఁగా ఉష్ణరసము; అది గలిగినది. ౫. కణాస్సన్తస్యాః కణా - సూక్ష్మమైన అవయవములు గలది. ౬. రోగానూషతి ఊషణా. ఊష రుజాయాం. రోగములఁ బోఁగొట్టునది. ౭. పిపర్తి పాలయతీతి పిప్పలీ. సీ. పూ పాలన పూరణయోః. పాలించునది. ౮. రోగాపనోదనే శ క్తత్వాత్ శౌండీ. సీ. రోగములఁ బోఁగొట్టుటయందు సమర్థమైనది. ౯. కోలతి సంస్థాయతీతి కోలా. కుల సంస్థానే. కూడుకొనియుండునది. ఈ ౧౦ పిప్పలితీతగె పేళ్లు.

అథ కరిపిప్పలీ,

97

కపివల్లీ కోలవల్లీ శ్రేయసీ వసిరః పూమానీ.

కరియోగ్యా పిప్పలీ కరిపిప్పలీ. సీ. ఏనుఁగునకు యోగ్యమైన పిప్పలి. ౧. కపిరోమా భావయవత్వా త్కపివల్లీ. సీ. కపిరోమములవంటి అవయవములు గలది. ౨. కోలరోమాభావయవత్వాత్కోలవల్లీ - పంది రోమములవంటి అవయవములు గలది. ౩. శ్రేయస్కరత్వాత్ శ్రేయసీ. సీ. శ్రేయస్సు నిచ్చునది. ౪. వస్యతే రోమభి రాచ్ఛాద్యతే వసిరః. వస ఆచ్ఛాదనే. రోమములచేఁ గప్పఁబడునది. పా. వశిరః. ఈ ౫ గజపిప్పలి పేళ్లు.

చవ్యం తు చవికమ్

చర్వ్యతే చవ్యం, చవికం, చవికా చ. చర్వ అదనే. భక్షింపఁబడునది. ఈ ౨ చవ్యము పేళ్లు.

కాకచించీ గుఞ్జోతు కృష్ణలా,

కాకవర్ణీ చిఞ్చా ప్రాంతో ౨ స్యాః కాకచిఞ్చి. సీ. కాకివన్నె గల కడలుగలది. పా. కాకచిఞ్చా. ౧. శుష్కదశాయాం గుఞ్జతీతి గుఞ్జా,

గుజి అవ్యక్తే శబ్దే. ఎండినప్పు డించుక మ్రోయునది. ౨. ప్రాంతే కృష్ణవర్ణం లాతీతి కృష్ణలా. లా ఆదానే. చుట్టును కృష్ణవర్ణమును బుచ్చుకొనునది. ఈ ౩ పూసల గురివెంద పేళ్లు.

పలం కషా త్విక్షగన్ధా శ్వదంప్రా స్వాదుకణ్ణకః,

98

గోకణ్ణకో గోక్షురకో వనశృణ్గాట ఇత్యపి,

పలం మాంసం కంటకముఖేన కషతీతి పలంకషా, కష హింసాయాం, మాంసమును ముండ్లచేత గీటునది. ౧. ఇక్షోర్గంధ ఇవ గంధో ౨ స్వాః ఇక్షుగంధా - చెఱుకువంటి పరిమళముగలది. ౨. శున ఇవదంప్రా కంటకాత్మా అస్యా ఇతి శ్వదంప్రా - శునకముయొక్క పండ్ల వంటి ముండ్లుగలది. ౩. మృదుకంట కత్వాత్స్వాదుకంటకః - మృదువైన ముండ్లు గలది. ౩. గవాం కంటకోబాధకో గోకంటకః- గోవులకు బాధకమైన ముండ్లు గలది. ౪. గవి భువి క్షుర ఇవ దుఃఖహేతుత్వాత్ గోక్షురకః - భూమియందు కత్తివలె దుఃఖహేతువైనది. ౬. వనే శృంగమివ దుఃఖకరత్వమటతీతి వనశృంగాటః - వనమందు కొమ్మువలె దుఃఖకరత్వమును బొందియుండునది. ఈ ౭ పల్లేరు పేళ్లు.

విశ్వా విషా ప్రతిషాతి షోష విషారుణా.

99

శృణ్గీ మహాషధం చ

విశతి రోగిణః హృదయే విశ్వా. విశ ప్రవేశనే. రోగిహృదయమందు ప్రవేశించునది. ౧. శరీరం వేష్టతీతి విసా. విష్ గావ్యాప్తా. శరీరమును వ్యాపించునది. ౨. విషస్య ప్రతి ప్రతివిషా-విషమునకు విరోధియైనది. ౩. విషమతి క్రాంతా అతివిషా - విషము నతిక్రమించునది. ౪. అపగతం విషమస్యా అపవిషా-అపగతమైన విషముగలది. పా. ఉపగతా విషం ఉపవిషా - విషమును బొందునది. ౫. అరుణవర్ణత్వాదరుణా - ఎఱ్ఱనివన్నెగలది. ౬. శృంగయు క్తత్వాత్ శృణ్గీ. సీ. కొమ్ములు గలది. ౭. మహచ్చ తత్ ఔషధం మహాషధం - గొప్ప యౌషధము. ఈ ౮ అతివస పేళ్లు.

అథ క్షీరావీ దుగ్ధికా సమే,

క్షీర మవతి క్షీరావీ. సీ పాలను రక్షించునది. ౧. దుగ్ధమస్యా ఇతి దుగ్ధికా- పాలుగలది. ఈ ౨ చిఱుపాలచెట్టుపేళ్లు.

శతమూలీ బహుసుతా భీరు రిన్దీవరీ వరీ.

100

ఋశ్యప్రోక్తా భీరుపత్రీ నారాయణ్యశ్శతావరీ,

అహీరుః -

శతం బహూని మూలాన్యస్యా శ్శతమూలీ. సీ. అనేకములైన వేళ్లుగలది. బహువస్సుతాః మూలాన్యస్యాః బహుసుతా - అనేకములైన వేళ్లు గలది. ౨. న భీరుః అభీరుః. సీ. స్థిరమైన ఆకులు గలది గనుక వెఱపులేనిది. పా. భీరుః. ౩. ఉత్పలాభపత్రత్వా దిందీవరీ. సీ. నల్లకలువ వంటి పువ్వులుగలది. ౪. భువం మూలై ర్వృణోతీతవరీ.సీ. వృక్ష వరణే. వేళ్లచేత భూమిని గప్పునది. ౫. ఋశ్యైః ప్రోక్తా ఆశ్రితా ఋశ్యప్రోక్తా.పా. ఋష్యప్రోక్తా - వ్యాఘ్రశత్రువౌటవలన మృగములచేత నాశ్రయింపఁబడునది. ౬. అభీరూణి దృఢత్వేన భయరహితాని పత్రాణ్యస్యాః అభీరుపత్రీ. సీ. దృఢమవుటచేత వాయువువలన భయములేని ఆకులు గలది. ౭. నారాయణాజ్ఞాతా నారాయణీ - నారాయణునివలనఁ బుట్టినది. ౮ శతమూలై ర్భువం ఆవృణోతీతి శతావరీ. సీ. వృక్షవరణే. అనేకములైన వేళ్ల చేత భూమిని నావరించునది. ౯. న హినో తీత్యహీరుః. సీ. హి గతౌ వృద్ధౌచ. పోవనిది. పా. అహీరుః. ఈ ౧౦ పిల్లపిచ్చర పేళ్లు. చల్లగడ్డ.

అథ పీతద్రు కాలేయక హరిద్రః.

101

దార్దీ పచంపచా దారుహరిద్రా పర్జనీత్యపి,

పీతః ద్రుః స్కంధో ౨స్య పీత ద్రుః పచ్చనికొమ్మలు గలది. ౧. కాలయతి దోషాః కాలేయకః. కల కిల క్షేపే. దోషములను బోఁగొట్టునది. ౨. హరిశ్చ సౌద్రుశ్చ హరిద్రుః. పు. పచ్చనివన్నెగల చెట్టు. ౩. దారుసంబంధినీ దార్దీ. సీ. దారుసంబంధమైన పసుపు. ౪. అత్యర్థం రోగాః పచతీతి పచంపచా.దు పచేష్ పాకే. రోగములను మిక్కిలి పాకముఁబొందించునది. పా. పత్రంపచా. ౫. దారుసంబంధినీ హరిద్రా దారుహరిద్రా - మ్రానిసంబంధమైన పసుపు. ౬. కుష్మాది రోగేభ్యః పిప ర్తీతి పర్జనీ.సీ. వృషాలన పూరణయోః. కుష్మాదిరోగములవలన రక్షించునది. ఈ ౭ మ్రానిపసుపు పేళ్లు.

వచోగ్ర గన్ధాషణ్డంధా గోలోమీ శతపర్వికా.

102

వక్రీతి వచా. వచ పరిభాషణే. పలుకునది. ౧. ఉగ్రోగంధో ౨ స్యా ఇతి ఉగ్రగంధా - ఉగ్రమైన గంధముగలది. ౩. షట్ గ్రంథయః పర్యాణ్యస్య షడ్గంధా - ఆఱు కనుపులు గలది. ౩. గోరివ లోమాన్యస్య గోలోమీ.సీ. ఆవు రోమములవంటి రోమముల గలది. ౪. శతం బహూని పర్వాణ్యస్య శతపర్వికా - అనేకములైన గణుపులుగలది. ఈ ౫. వస పేళ్లు.

శుక్లాహైమవతీ -

ప్రాయో హిమవతీ భవతీతి హైమవతీ-తఱుచుగా హిమవత్పర్వతమందుఁ బుట్టునది. ఈ ౧. తెల్లవసపేళ్లు.

వైద్యమాత్య సింహస్యాతు వాశికా,

103

వృషో ౨ టరూష సింహస్యా వాసికో వాజిదంతకః.

వైద్యానాం మాతా హితకారిత్వాద్వైద్యమాతా. ఋ. సీ. వైద్యులకు తల్లివలె హితకారిణియైనది. ౧. హింస్తి రోగాః సింహీ. సీ. రోగములను హింసించునది. ౨. నాశ్యత ఇతి వాశికా. వాశ్యశబ్దే. శబ్దముచేయునది. ౩. మధు వర్ష తీతి వృష.వృషు సేచనే. తేనెను వర్షించునది. ౪. అటాః వ్యాప్తాః రోగాః రోషతీత్యటరూషః. పా. అటరుషః. రుష హింసాయాం. వ్యాప్తములైన రోగముల నణఁచునది. ౫. సింహస్యాకారపుష్పత్వా త్సింహస్యః - సింహమునోరువంటి పువ్వులుగలది. ౬. వానయతీతి వాసికః. వస్తే ఆచ్ఛాదయతి వాసికః - కప్పుకొనునది. ౭. వాజిదంతా కారకేసరత్వాద్వాజిదంతకః - గుఱ్ఱపుపండ్లవంటి అకరువులు గలది. ఈ ౮ అడ్డసరపు చెట్టుపేళ్లు.

ఆస్ఫోటా గిరికర్ణీ స్యా ద్విష్ణుక్రాంతా ౨ పరాజితా,

ఆస్ఫోట తీత్యాస్ఫోటా, స్ఫుట వికసనే. అంతట వికాసము గలది. పా. ఆస్ఫోతా. ౧. గిరేః కర్ణసాదృశ్యాద్గిరికర్ణీ. సీ. పర్వతమునకు చెవివలె నుండునది. ౨. విష్ణోరివ క్రాంతి రస్యాః విష్ణుక్రాంతా - విష్ణువువంటి శక్తిగలది. రక్షాహేతు త్వా ద్విష్ణునా క్రాంతా విష్ణుక్రాంతా - రక్షా హేతువైనదౌటవలన విష్ణువుచేత నాక్రమింపఁబడినది. ౩. (అతఏవ) అపరాజితా భూతైరతిరస్మృతా - కనుకనే భూతములచేత తిరస్కరింపఁబడినది. ఈ ౪. విష్ణుక్రాంతముపేళ్లు. ఆస్ఫోటా గిరికర్ణీ శబ్దములు గంటెన వేళ్లని కొందఱు.

ఇక్షుగన్ధా తు కాణ్డేక్షు కోకిలా క్షేక్షుర క్షురాః.

104

ఇక్షోర్గంధ ఇవ గంధో ౨ స్యా ఇక్షుగంధా-చెఱుకువంటి గంధము గలది. ౧. కాండేన ఇక్షురివ కాండేక్షుః - కాండచేత చెఱుకువంటిది. ౨. కోకిలస్య ఆక్షిణీ ఇవ పుష్పాణ్యస్య కోకిలాక్షుః-కోవెలకండ్ల వంటి పువ్వులు గలది. ౩. ఇక్షుం రాతి సాదృశ్యాత్ ఇక్షురః. రా ఆదానే. సాదృశ్యముచేత చెఱుకును బుచ్చుకొనునది. ౪. పారుష్యా తుర ఇవక్షురః-పారుష్యముచేత కత్తివలెనుండునది. ఈ ౫ గొలిమిడి పేళ్లు. కాకి చెఱుకుపేళ్ళని కొందఱు.

శాలేయ స్వా భీతశివా ఛత్రా మధురికా మిసిః,

మిశ్రేయా ౨ పి-

శాల్యతే శ్లాఘ్యతే శాకాయ భవతీతి శాలేయః. శాల శ్లాఘాయాం. శాకార్థమౌనని కొనియాడఁబడునది. ౧. శీతవీర్యత్వాచ్చివా భద్రా శీతశివా-చలవగలదౌటవలన శుభమును జేయునది. ౨. ఛాదయతి భువనం ఛత్రా. ఛద అపవారణే. భూమిని గప్పియుండునది. ౩. మధురరసయోగా న్మధురికా - మధురసముగలది. ౪. మన్యతి పరిణమతే తిక్తత్వేనేతి మిసిః. సీ. మస పరిణామే. చేడదై పరిణమించునది. ౫. మిశ్రయితుం యోగ్యా మిశ్రేయా - ఔషధములలోఁ గూర్చుటకు యోగ్యమైనది. ఈ ౬ సదాప పేళ్లు.

అథ సింహుణ్డో వజ్రద్రుః స్ను క్నుహీ గుడా.

105

సమన్తదుగ్ధా -

సింహతుణ్డాభ శాఖత్వాత్సింహుండః-సింహముఖముతో సమానమైన కొమ్మలు గలది. పా. సీహుండః. ౧. వజ్రమివ భేదకత్వా ద్వజద్రుః. పు. వజ్రమువలె ప్లీహము మొదలైన రోగములను హింసించునది. వజ్ర ఇవ స్కంధో ౨స్య వా వజ్రద్రుః -వజ్రమువంటి కొమ్మలు గలది. ౨ స్నుహ్యతి క్షీరం స్నుక్. హ-సీ. స్నుహీ. ఈ.సీ. ప్లుహ ఉద్గిరణే. పాలను వెళ్ళించునది. ౩, ౪. గుడతిప్లీహాదిరోగేభ్యో గుడా. గుడ రక్షాయాం. ప్లీహాదిరోగములవలన రక్షించునది. ౫. సమంతాద్దుగ్ధం క్షీర మస్యా ఇతి సమంతదుగ్ధా - అంతటను పాలుగలది. ఈ ౬ జెముడు పేళ్లు.

అథో వేల్ల మమోఘ చిత్రతణ్ణలా,

106

తణ్ణల శ్చ క్రిమిఘ్న శ్చ విడఙ్గం పుంనపుంసకమ్.

వేల్లతే వేల్లం. వేల్ల సంచలనే. చులకనై చలించునది. ౧. సుప్రయోజన త్వాదమోఘా - వ్యర్థముగానిది. ౨. చిత్రాస్తండులాసూక్ష్మ బీజా న్యస్యా శ్చిత్రతండులా - నానావిధములైన సన్నవిత్తులుగలది. ౩. తండులా స్పంత్యన్యేతి తండులః- విత్తులు గలది. ౪. క్రిమీ ౬ హస్తీతి క్రిమిఘ్నః హన హింసాగత్యోః పురుగులంజంపునది. ౫. విడతి రోగం విడఙ్గః. విడ భేదనే. రోగమును జెఱుచునది. ఈ ౬ వాయువిశంగము పేళ్లు.

బలా వాట్యాలకః-

బలంత్యనయా బలా. బల ప్రాణనే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ౧. వటతి వేష్టయతీతి వాట్యాలకః. వట వేష్టనే. పఱచుకొనియుండునది. వాటమలతీతి వాట్యాలకః. అల భూషణాదౌ. వృక్షవాటిక నలంకరించునది. ఈ ౨ చిట్టాముదపు చెట్టు పేళ్లు.

ఘణ్ణారవా తు శణపుష్పికా,

ఘంటాయాః రవో ౨ స్యా ఇతి ఘంటారవా - ఎండినప్పుడు ఘంటవంటి శబ్దము గలది. ౧. శణన్యేవ పుష్పాణ్యస్యాః శణపుష్పికా - జనుము వంటి పువ్వులుగలది. ఈ ౨ గిలకచెట్టుపేళ్లు.

మృద్వీకా గో స్తనీ ద్రాక్షా స్వాద్వీ మధురనేతి చ.

107

మృద్యత ఇతి మృద్వీకా - మెదుపఁబడినది. ౧. గో స్తనాభ ఫలత్వాద్గోస్తనీ. సీ. ఆవుచన్నులవంటి పండ్లు గలది. ౨. ద్రాతి దాహాదికంద్రాక్షా. ద్రాకుత్సా యాంగతౌ. దాహాదికమును బోగొట్టునది. ౩. స్వాదుత్వా త్స్వాద్వీ. రుచియైనది. ౪. మధురసయోగా న్మధురసా-మాధుర్యముగలది. ఈ ౫. ద్రాక్ష పేళ్లు.

సర్వానుభూతి స్సరళా త్రిపుటా త్రివృతా త్రివృత్.

త్రిభణ్ణీ రేచనీ -

మధు రతిక్తాదీనాం సర్వరసానా మనుభూతిరత్రేతి సర్వానుభూతిః. సీ. తీచు చేదు మొదలైన సర్వరసముల యొక్క అనుభవము దీని యందుఁ గలదు. ౧. సరతీతి సరళా వెళ్లునది. ౨. త్రయః పుటాఅన్య ఇతి త్రిపుటా - మాఁడుపుటములు గలది. ౩. త్రిభిః పుటై ద్రియతే అచ్చా

వనోపధివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ద్యత ఇతి త్రివృతా. వృజ్ వరణే. మూడుపుటములచేతఁ గప్పఁబడునది. ౪. కఫహరణ పిత్తహరణ రేచకత్వరూపాణాం త్రయాణాం గుణానాం వృతిర్వర్తన మత్రేతి త్రివృత్. త. సీ. వృతు వర్తనే. శ్లేష్మహరణ పిత్తహరణ రేచకత్వముల నెడు మూడు గుణములయొక్క వర్తనము దీని యందుఁగలదు. ౫. త్రిభిర్గుణైర్భణ్య తేశబ్బృత ఇతి త్రిభండీ. సి. శ్లేష్మహరాదులైన 3 గుణములచేతఁ బలుకఁబడునది. ౬. రేచయతీతి రేచనీ. సీ. రిచిర్ పృథగ్భావే. భిన్నముఁ జేయునది. ఈ ౭ తెల్ల తెగడ పేళ్లు.

శ్యామాపాళిన్ద్వా తు సుషేణికా.

108

కాలా మసూరవిద శార్దచన్ద్రా కాలమేషికా,

కృష్ణవర్ణత్వాత్ శ్యామా - నల్లనిది. ౧. పాలయతి రోగేభ్యపాళిన్దీ. సీ. పాల రక్షణే. రోగములవలన రక్షించునది. పా. పాలినీ. ౨. సుష్ణ సిన్తోతి క్రిమీన్ సుషేణికా, పిజ్జ బంధనే. పురుగులను మిక్కిలి నిలుపునది. ౩. కాలవర్ణత్వా త్కాలా నల్లనిది. ౩. మసూర ఇవ విదళామసూరవిదళా - చిటుసెనగలవలె ప్రక్కలై యుండునది. పా. మయూర విదళా. ౫. కథంచిత అర్థచంద్రసదృశదళత్వాదర్థచంద్రా - అర్థచంద్ర సదృశములైన ఆకులుగలది. ౯. కాలేన వర్జేన మిప్యతే కాలమేషికా. మిష శబ్దే. నల్లవన్నె చేతఁ జెప్పఁబడునది. ఈ ౭ నల్ల తెగడపేళ్లు.

మధుకం క్షీతకం యష్టిమధుకం మధుయష్టికా.

109

మధుకరత్వేన మధుసమత్వా న్మధుకం - తీఁపుచేత తేనెకు సరియైనది. ౧. క్షీబత్సం తకతి ప్రతిహంతి క్షీతకం. తక ప్రతిఘాతే. నపుంసకత్వమును జెటుచునది. ౨. యష్టిరూపం మధుకం యష్టిమధుకం - కోలవంటిమధుకము. ౩. మధునా తుల్యా యష్టిర్మధుయష్టికా - తేనెతో సరియైనయష్టి. ఈ ౪ అతి మధురము పేళ్లు.

విదారి క్షీరశుక్లేక్షుగన్ధా క్రోష్టిచ యా సితా,

విదారయతి భూమిం విదారి. సీ. దృఢా విదారణే. భూమిని ప్రక్కలించునది. విదార్యతే పశ్యతే విదారి - పక్షము చేయఁబడునది. ౧. క్షీరేణ శుక్లేష క్షీరశుక్లా - పాలచేత తెల్లనైనదానివలె నుండునది. ౨. ఇక్షోర్గంధ ఇవ గంధో ౨ స్యా ఇక్షుగంధా - చెఱకువంటి గంధము గలది. ౩. మధురత్వాత్ వృష్ట్యాదిప్రయోగేషు సమర్థాహమితి క్రోశతీతి

క్రోష్టి. సీ. క్రుశ ఆహ్వానే రోదనే చ. ధాతువర్ధనమందు సమర్థమని మొఱుఁ బెట్టునది. ఈ ౪ నల్లనేలగుమ్ముడు పేళ్లు.

అన్య క్షీరవిదారీ స్యా నృహశ్వే త ర్క్ష గన్ధికా.

110

క్షీరవద్విదారీ క్షీరవిదారీ.సీ. పాలుగల గుమ్ముడు. ౧. క్షీరతః శ్వేతత్వాత్ మహాశ్వేతా-పాలచేత మిక్కిలి తెల్లనైయుండునది. ౨. ఋక్షసదృశాః హింస్రాః పితౄదిరోగాః గంధయతి నాశయతీతి ఋక్షగంధికా. గంధ అర్ధనే. ఎలుగుగొడ్డువలె క్రూరములైన పైతౄది రోగములఁ జెఱుచునది. ఈ 3 తెల్లనేల (పాల) గుమ్ముడు పేళ్లు.

లాఙ్గలీ శారదీ తోయపిప్పలీ శకులాదనీ,

లాఙ్గలాకారత్వాత్ లాఙ్గలీ. సీ. నాఁగేలువలె నుండునది. ౧. శరది భవా శారదీ-శరత్కాలమునందుఁ బుట్టునది. ౨. తోయజా పిప్పలితో యపిప్పలీ - నీళ్ల యందుఁ బుట్టిన పిప్పలి. 3. శకులైర్మత్స్యైరదృతే శకులాదనీ. సీ. అద భక్షణే. మత్స్యములచేత భక్షింపఁబడునది. ఈ ౪ నీరుపిప్పలి పేళ్లు.

ఖరాశ్వా కారవీ దీప్యతే మయూరో లోచమస్తకః

111

ఖరత్వ ముష్ణత్వ మశ్నుత ఇతి ఖరాశ్వా. అశూజ్ వ్యాప్తౌ. ఉష్ణత్వమును బొందునది. ౧. కేన జలేన రౌతి కరవః మయూరః, కరవన్యేయం కారవీ. రు శబ్దే. ఉదకముచేతఁ గూయునది నెమలి, దానిసంబంధమైనది. ౨. దీప్యతే అనే నేతి దీప్యః, దీపి దీప్తౌ. దీనిచేత దీపనాగ్ని ప్రకాశింపఁజేయఁబడును. 3. మీనాత్యగ్ని మాన్యం మయూరః. మీర్జా హింసాయాం. అగ్ని మాంద్యమును జెఱుచునది. ౪. లోచ ముపనీతం మస్తకమస్య లోచమస్తకః-పొందింపఁబడిన శిరస్సుగలది. ఈ ౫ ఓమము పేళ్లు.

గోపీ శ్యామా శారిబా స్యా చ్చన్ద్ర నోత్సల శారిబా,

అతిసారరోగిణం గోపయతీతి గోపీ. సీ. గుఘా రక్షణే. అతిసారరోగము గలవానిని రక్షించునది. ౧. శ్యామవర్ణత్వాత్ శ్యామా. నల్లనైనది. ౨. శీర్ఘంతే అనయాదోషా ఇతి శారిబా శ్చ హింసాయాం. దోషములు దీనిచేత సంహరింపబడును. 3. చంద్రయతి సుగంధేన ఆహ్లాదయతీతి చందనా. చది ఆహ్లాదనే. పరిమళముచేత సంతోషింపఁ

వనోషధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

జేయునది. పా. అనంతా. ౪. ఉత్పలాభ పుష్పత్వా దుత్సలశారిబా - నల్లకలువలవంటి పువ్వులు గలది. ఈ ౫ మామెన (సుగంధిపాల) పేళ్లు.

యోగ్య మృద్ధి సిద్ధిలక్ష్మ్యో వృద్ధేరప్యహ్వాయా ఇమే.

112

జెషధయోగే సాధు యోగ్యం - జెషధయోగములయందు మంచిది.

౧. ఋధ్నీత్యనయేతి ఋద్ధిః. సీ. ఋతు వృద్ధౌ. దీనిచేత వృద్ధిబొందును.
 ౨. సిద్ధ్యత్వారోగ్యమనేయేతి సిద్ధిః. సీ. ఆరోగ్యము దీనిచేత సిద్ధించును.
 ౩. అష్టవర్గయోగే లక్ష్యత ఇతి లక్ష్మీః. సీ. లక్ష దర్శనాంకనయోః. అష్టవర్గయోగ మందుఁ గనఁబడునది. ఈ ౪ ఋద్ధి యను గంధద్రవ్యము పేళ్లు. వృద్ధియనుదానికిని బేళ్లు.

కదళీ వారణబుసా రమ్భా మో చాంశుమత్పలా,

కాఫీలా -

కేన వాయునా దళతీతి కదళీ. సీ. దళ విశరణే. వాయువుచేఁ బగులునది.

౧. వారణేన బుస్యత ఇతి వారణబుసా. బుస ఉత్సర్గే. ఏనుఁగుచేఁ బెల్లగింపఁ బడునది. ౨. రమంతే అస్యాం రంభా. రముక్రీడాయాం. దీనియందు రమింతురు.
 ౩. ముఞ్చతి త్వచం మోచా. ముచ్ ౫ మోక్షణే. పట్టలను విడుచునది.
 ౬. అంశుమంతి ఫలాన్యస్యా ఇతి అంశుమత్పలా - కాంతియుక్తములైన ఫలములు గలది. ౫. కా ఈషదష్టీలం మజ్జాస్యా ఇతి కాఫీలా - ఇంచుకంత సారము గలది. ఈ ౬ అరఁటిచెట్టు పేళ్లు.

ముద్గపల్లీ తు కాకముద్గా సహేత్యపి.

113

ముద్గన్యేవ పర్జాన్యస్యా ఇతి ముద్గపల్లీ - పెసరాకులవంటి ఆకులు గలది.

౧. హీనముద్గత్వా త్కాకముద్గా - హీనమైన పెసలు గలది. ౨. సహతే వాతరోగం సహ - వాతరోగమును సహించునది. ఈ ౩ పిల్లపెసర పేళ్లు.

వార్తాకీ హింగుళో సింహీ భణ్డాకీ దుష్ప్రధర్షణీ.

ఆరోగ్యాయ వర్తత ఇతి వార్తాకీ. సీ. వృతువర్తనే. ఆరోగ్యము కొఱకు వర్తించునది.

వార్తం నిరామయం కరోతీతి వార్తాకీ - వ్యాధి రహితునిఁ జేయునది. పా. వార్తాకూః ఊ. సీ. ౧. హినోతి వరతే హింగుళీ. సీ. హిగతౌ వృద్ధౌ చ. వృద్ధిని బొందునది. ౨. హిన్తి

కంటకైః సింహీ. సీ. హిసి హింసాయాం. ముండ్లచేతఁ బీడించునది. 3. భటతి బిభర్త్యసయా దీపనాగ్ని మితి భంటాకీ. సీ. భట భృతౌ. జనుఁడు దీనిచేత దీపనాగ్నిని భరించును. ౪. కంటకైః దుఃఖేన ప్రధృప్యత ఇతి దుష్ప్రధర్షిణీ. సీ. ఇ ధృషాప్రాగల్భ్యే. ముండ్లచేత ప్రయాసమునఁ బట్టుకోఁబడునది. ఈ ౫ ములకచెట్టు పేళ్లు.

నాకులీ సురసా నాగసుగన్ధా గన్ధనాకులీ.

114

నకులేష్టా భుజ్జాక్షీ ఛత్రాకీ సువహా చ సా,

నకులనా మియం ప్రియా నాకులీ.సీ. ముంగిసలకు ప్రియమైనది. ౧. శోభనో రసో ఁస్యా ఇతి సురసా - మంచిరము గలది. ౨. నాగానాం సర్పాణామివ సుగంధో ఁస్యా ఇతి నాగసుగంధా సర్పముల వంటి పరిమళము గలది. 3. “నాగసుగంధా” అనుచోట ‘రాస్యా సుగంధా’ అని రెండు నామములుగాఁ గొందఱు. గంధేన నకులనా మిష్టాగంధనాకులీ. సీ. గంధముచేత ముంగిసలకు సంతోషమును జేయునది. ౪. నకులనామిష్టా నకులేష్టా - ముంగిసలకుఁ బ్రియమైనది. ౫. సర్పనయన సదృశపుష్పవత్సాత్ భుజ్జాక్షీ. సీ. పాముకన్నులవంటి పువ్వులు గలది. ౬. ఛత్రాభాని పర్జాన్యకతీతి ఛత్రాకీ.సీ. అక కుటిలాయాం గతౌ. గొడుగులవంటి ఆకులను బొందియుండునది. ౭. సుష్టుగంధం వహతీతి సువహా. వహ ప్రాపణే. పరిమళమును వహించునది. ఈ ౮ సర్పాక్షి పేళ్లు.

విదారి గన్ధాంశుమతీ సాలపర్ణి స్థిరా ధ్రువా.

115

విదార్యా ఇవ గంధో ఁస్యా ఇతి విదారగంధా - నేలగుమ్మడివాసన గలది. ౧. దీర్ఘమూలరూపా అంశవస్సంత్యస్యా అంశుమతీ - నిడుపైన వేళ్లను కిరణములు గలది. ౨. సాలస్యేవ పర్జాన్యస్యా స్సాలపర్ణి - మద్దియాకులవంటి యాకులు గలది. 3. తిష్ఠతీఈతి స్థిరా. ష్టా గతినివృత్తౌ. ధ్రువాచ. ధ్రువస్థై ర్యే. స్థిరమైనది. ఈ ౫ ముయ్యాకుపొన్న పేళ్లు.

తుణ్డికేరీ సముద్రాన్తా కార్వాసీ బదరేతిచ,

తుండికాఁ వదనగతరోగాఁ ఈరయతి ప్రేరయతీతి తుండికేరీ. సీ. ఈర క్షేపే. ముఖగతములైన రోగములను బోగొట్టునది. ౧. దూర ప్రసరాత్సముద్రాంతా - దవ్వుగాఁ బోవునది. ౨. జనోపకారాయ కల్పతే

వనోపభివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కార్వాసీ. సీ. కృపూ సామర్థ్యే. జనోపకారముకొఱకు సమర్థమైనది. పా. కర్వాసీ.
3. బదరాభఫలత్వాద్బదరా - రేచగుపండువంటి పండ్లు గలది. ఈ ౪ ప్రత్తిచెట్టుపేళ్లు.

భారద్వాజీ తు సా వన్యా-

భరద్వాజ సృష్టత్వాత్ భారద్వాజీ. సీ. భరద్వాజమునిచేచ బుట్టింపఁబడినది.
ఈ ౧ అడవిప్రత్తి.

శృంగీతు వృషభో వృషః

116

శృంగాకారావయవత్వాత్ శృంగీ. న.పు. అత ఏవ వృషభసామ్యద్వృషభః.
పా. ఋషభః. వృషశ్చ కొమ్మువంటి అవయవములు గలదిగనుక శృంగి. వృష
భమువలె నుండునది, గనుక వృషభము, ఋషభము, వృషమును. ఈ 3
వృషభమహౌషధము పేళ్లు.

గాజ్గేరుకీ నాగబలా రుషా ప్రాస్యగ వేధుకా,

గాంగ మీరయతి పవిత్రత్వా ద్గాంగేరుకీ - పవిత్రమౌటచేత గంగా సంబంధమైన
జలమును దిరస్కరించునది. ౧. నాగానాం గజానాం బలకృన్నాగబలా - ఏనుఁ
గులకు బలమును జేయునది. ౨. రుషతి రోగం రుషా. రుష హింసాయాం.
రోగమును జెఱుచునది. 3. ప్రాస్యే గవి జలే ఏధత ఇతి ప్రాస్యగవేధుకా. ఏధ
వృద్ధౌ. కొంచెము నీళ్లలో వృద్ధిఁబొందునది. ఈ ౪ బీర (జిబిలిక) చెట్టు పేళ్లు.

ధామార్గవో ఘోషక స్వాత్ -

ధామ ఆర్జయతీతి ధామార్గవః. అర్జ అర్జనే. కాన్తి నార్జించునది
౧. శుష్కదశాయాం ఘోషయతీతి ఘోషకః. ఘుషిర్ శబ్దే. ఎండినప్పుడు
ఘోషించునది. ఈ ౨ తెల్లపూవులు గల ఆవడచెట్టు పేళ్లు.

మహాజాలీ సహితకః.

117

మహాజ్వాలం వితాన మస్యా ఇతి మహాజాలీ. మహత్తైన విస్తారముగలది.
ఈ ౨ పచ్చపూవుల యావడచెట్టు పేళ్లు.

జ్యోత్స్నీ పటోలికా జాలీ -

జ్యోత్స్నీరాత్రావేవ భాసనాత్ జ్యోత్స్నీ సీ. వెన్నెలగల రాత్రి యందు
లెస్సగాఁ బ్రకాశించునది. ౧. పటతి విస్తీర్ణత ఇతి పటోలికా. పటం
పటన దృశం పుష్ప సమూహం ఉలత్యావృణోతీతి వా పటో

లికా. ఉల ఆవరణే. విస్తరించునది. కోకవలెఁ దెల్లగానుండు పువ్వులు గలది గనుక పటోలిక. ౨. పుష్పే జాలసదృశత్వాజ్ఞాతీ. సీ. పుష్పముల యందు వలవలె సూక్ష్మమై తేలికగా నుండునది. ఈ ౩ పొట్లచెట్టు పేళ్లు.

నాదేయీ భూమిజమ్ముకా,

నద్యాం భవానాదేయీ. సీ. నదియందుఁ బుట్టినది. ౧. భూమౌ జంబూః భూమిజంబూకా - భూమియందుఁ బుట్టిన నేరేడు. ఈ ౨ నేల నేరేడు పేళ్లు.

స్యాల్లాఙ్గలీ త్వగ్నీ శిఖా -

లాంగలివ గర్భభేదనా ల్లాంగలీ. సీ. నాఁగేలువలె గర్భమును భేదించునది. ౧. ఉష్ణవీర్యత్వాదగ్నిశిఖా - ఉష్ణమైనది. ఈ ౨ తరిగొట్టు చెట్టుపేళ్లు. చిన్న చెఱ కని కొందఱు.

కాకాఙ్గీ కాకనాసికా.

118

కాకస్యేవాఙ్గం ఫలమస్యా ఇతి కాకాఙ్గీ. సీ. కాకివంటి ఫలములు గలది. ౧. కాకనాసికాసదృశ ఫలత్వా త్కాకనాసికా - కాకి ముక్కువంటి ఫలములు గలది. ఈ ౨ కాకిదొండ పేళ్లు.

గోధాపదీ తు సువహా-

గోధా ఇవ పదోఽస్యా ఇతి గోధాపదీ. సీ. ఉడుముకాళ్లవంటి అడుగులు గలది. ౧. సుష్టు వహత్యారోగ్యం సువహా. వహ ప్రాపణే - లెస్సగా నారోగ్యమును వహించునది. ఈ ౨ చెప్పుతట్టచెట్టు పేళ్లు.

ముసలీ తాళమూలికా,

ముస్యతి రోగాః ముసలీ. సీ. ముస ఖండనే. రోగములను ఖండించునది. ౧. తాళస్యేవ మూల మస్యా ఇతి తాళమూలికా - తాటి చెట్టువంటి మొదలుగలది. ఈ ౨ నేలతాటి పేళ్లు.

అజశృంగీ విషాణీ స్యాత్ -

అజశృంగాభఫలయోగా దజశృంగీ. సీ. అతేవ విషాణీ చ. సీ. మేక కొమ్ముల వంటి ఫలములు గలది. కనుక అజశృంగి, విషాణీయు. ఈ ౨ దుష్టుపుతీగె పేళ్లు.

గోజిహ్వస్వి దార్శికే సమే.

119

గోజిహ్వస్వపత్రత్వాద్గోజిహ్వ-అవు నాలుకవంటి యాకులుగలది.

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

౧. దారయతి రోగాః దార్వికా. దృష్టా విదారణే. రోగములను హరించునది. ఈ ౨ బెండచెట్టుపేళ్లు. ఎద్దునాలుకచెట్టు పేళ్లు.

తాంబూలవల్లీ తామ్బూలీ నాగవల్లపి-

తాంబూలార్థం వల్లీ తాంబూలవల్లీ - తాంబూలముకొఱకైన తీగె.

౧. తామృతి వివశోభవ త్యనయా జన ఇతి తాంబూలీ. సీ తము గ్లానా. దీనిచేత నరుండు వివశుఁ డగుచున్నాఁడు. ౨. నాగస్వైరావణస్యాలానే జాతత్వాన్నాగవల్లీ. సీ. ఐరావతముయొక్క కట్టుకంబమందుఁ బుట్టినది. “నాగాలానే యతోజాతా నాగవల్లీ భవిష్య” తీతి స్కాందవచనం. నాగలోకాదానీతా వా వల్లీ నాగవల్లీ-నాగలోకము నుండి తేఱబడిన తీగె. ఈ ౩ తమలపాకుతీగె పేళ్లు.

అథ ద్విజా,

120

హరేణూ రేణుకా కౌన్తీ కపిలా భస్మగన్ధినీ.

ద్విర్జాయతే ద్విజా - రెండుమార్లు పుట్టునది. ౧. హరతి రోగాః హరేణూ. సీ. హృత్ హరణే. రోగములు హరించునది. ౨. రేణు యోగాద్రేణుకా - ధూళి గలది. ౩. కుంత్యై దుర్వాసనా దత్తా కౌంతీ. సీ. కుంతికొఱకు దుర్వాసునిచే నియ్యఁ బడినది. ౪. కపిలవర్ణత్యాత్మపిలా - కపిలవర్ణముగలది. ౫. భస్మనా గంధయతి భస్మగంధినీ. సీ. గంధ అర్ధనే. ధూళిచేఁ బీడించునది. ఈ ౬ రేణుక యనుగంధ ద్రవ్యము పేళ్లు. తక్కోలము.

ఏలవాలుక మైలేయం సుగన్ధి హరివాలుకమ్,

వాలుకం చ -

ఏలవ ద్వలతే ఏలవాలుకం. వల సంచలనే. ఏలకతీగెవలెఁ జలించునది. పా. ఏలివాలుకం. ౧. ఇలాయాం భవ మైలేయం - భూమి యందుఁ బుట్టినది. ౨. శోభనో గంధో యస్యేతి సుగంధీ న. ప్న. మంచి పరిమళముగలది. ౩. హరి కపిలవర్ణం వాలుకం హరివాలుకం - కపిలవర్ణమైన వాలుకము. ౩. వలతే వాలుకం - చలించునది. ఈ ౫ కూఁతురు బుడమ పేళ్లు. నూఁగుదోసచెట్టు.

అథ పాలజ్ఞా ముకున్ధః కున్దుకున్దురూ.

121

పాలేన రక్షణేన అంకృత ఇతి పాలంక్యా. అకి. గతౌ. రక్షణము

చేతఁ బొందఁబడునది. పా. పాలుక్యా. ౧. ముఖాత్కుంద ఇవ ప్రతిభాతి ముకుందః - ముఖమువలన మొల్లవలెఁ దోచునది. ముఖ మునక్తీతి ముకుందః-ముఖమును తడిగలదానిఁగాఁ జేయునది. ౨. కుంద ఇవ ప్రతిభాతీతి కుందః. పా. కుందుః. పు. మొల్లవలె బ్రకాశించునది. ౩. కుంద్యతి మూలైరితి కుందురుః. పు. దో. అవఖండనే. భూమిని వేళ్లచే బీడించునది. ఈ ౪ కుందురుష్టు మనుగంధద్రవ్యము పేళ్లు.

బాలం ప్రీభేర బర్హిష్ఠాదీచ్యం కేశామ్బునామ చ.

వలతే భువనం మూలబాహుశ్చా ద్బాలం. వబయోరభేదః. వలసంవరణే. భూమిని వేళ్లచేతఁ జుట్టుకొనునది. ౧. నిగూఢత్వేన ప్రీ యుక్తమివ బేరమన్యేతి ప్రీభేరం - గూఢమైయుండునది గనుక సిగ్గుతోఁ గూడిన శరీరముగలదానివలె నుండునది. ౨. బర్హతే వర్ధతే బర్హిష్ఠం. బృహ వృద్ధౌ. వృద్ధిఁ బొందునది. ౩. ఉదగ్ధేశే భవ ముదీచ్యం. ఉత్తరదేశమందుఁ బుట్టినది. ౪. కేశస్యాంబునశ్చ పర్యాయనామాన్యన్యేతి కేశాంబునామ న. న. వెండ్రుకలయొక్కయు నీళ్లయొక్కయు పర్యాయనామముగలది. ఈ ౫ కురువేరు పేళ్లు.

కాలానుసార్య వృద్ధాత్త పుష్పశీతశివాని తు.

122

శైలేయమ్.

శీతోష్ణాభ్యాం కాలో ౨ నుసార్యతే ౨ నేనేతి కాలానుసార్యం. శీతోష్ణముల వలన కాలము దీనిచేత ననురింపఁబడును. ౧. చిరస్థాయిత్వాద్వృద్ధం-అనేక కాలముండునది. ౨. అశృణః పుష్పం అశృపుష్పం-ణాతి పువ్వు. ౩. శీతవీర్యేణ శివం శీతశివం-చలువచేత శుభస్వరూపమైనది. ౪. శిలాయాం భవం శైలేయం-శిలయందుఁ బుట్టినది. ఈ ౫ ణాతిపువ్వు పేళ్లు.

తాలపర్ణి తు దైత్యా గంధకుటీ మురా.

గంధినీ -

తాళన్యేవ పర్ణాన్యస్యా ఇతి తాళపర్ణి. సీ. తాళపర్ణమువంటి ఆకులు గలది. తలభవం పర్ణమస్యా ఇతి తాలపర్ణి-భూతలమందుఁ బుట్టునట్టి యాకులుగలది. ౧. మురదైత్యనామయోగాత్ దైత్యా-మురుఁ డనెడు రాక్షసునిపేరుగలది. ౨. గంధస్య కుటీ గృహం గంధకుటీ. సీ. గంధమునకు ఉనికిపట్టు. ౩. మురతీతి మురా. ముర వేష్టనే.

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చుట్టుకొనునది. ౪. గంధో ౨ స్యా అస్తీతి గంధినీ. సీ. గంధము గలది. ఈ ౫ ముర యనుగంధద్రవ్యము పేళ్లు.

గజభక్ష్యా తు సువహా సురభి రసా.

123

మహేరణా కున్దురుకీ సల్లకీ ప్రాదినీతి చ,

గజైర్భక్ష్యత ఇతి గజభక్ష్యా - గజములచేత భక్షింపబడునది. ౧. సుష్టు వహా త్యామోదం సువహా. వహా ప్రాపణే. పరిమళమును లెస్సగా వహించునది. ౨. ప్రూణతర్పణగంధత్వా త్సురభిః. సీ. ప్రూణమునకు నిష్టమైన గంధము గలది. ౩. రస్యత ఇతి రసా. రస ఆస్వాదనే. చప్పటింపబడునది. ౪. మహాత్ ఈరణం ప్రేరణం గజానాం భక్షణే అస్యా ఇతి మహేరణా. ఈర ప్రేరణే. ఏనుఁగులకు భక్షణార్థమై మహత్తైన ప్రేరణము దీనియెడఁ గలదు. ౫. కుంద్యతే మూలైరితి కుందురుకీ. సీ.దో. అవఖండనే. వేళ్లచేత భూమిని బీడించునది. ౬. సత్కృత్య లక్యతే ఆస్వాద్యతే గజైరితి సల్లకీ. సీ. లకి ఆస్వాదనే. ఏనుఁగులచేత లెస్సగా నాస్వాదింపబడునది. ౭. ప్రోదో ౨ స్యా ఇతి ప్రోదినీ-అవ్యక్తశబ్దముగలది. ఈ ౮ అందుగుచెట్టు పేళ్లు.

అగ్నిజ్వాలా సుభిక్షా తు ధాతకీ ధాతుపుష్పికా.

124

అగ్నిజ్వాలాభపుష్పత్వాదగ్ని జ్వాలా-అగ్ని జ్వాలలవంటి పువ్వులు గలది. ౧. శోభనా భిక్షా ప్రార్థనాస్యామితి సుభిక్షా - మంచిప్రార్థన దీనియందుఁ గలదు. ౨. దధాతి పుష్పాణీతి ధాతకీ. సీ. దు ధాజ్ ధారణపోషణయోః. పుష్పములను ధరించునది. ౩. ధాతువద్రక్తాని పుష్పాణ్యస్యా ఇతి ధాతుపుష్పికా-జేగురువలె నెఱ్ఱిన పువ్వులు గలది. ఈ ౪ ధాతకీకుసుమమనెడి గంధద్రవ్యము పేళ్లు.

వృద్ధీకా చన్ద్ర బాలైలా నిష్కటి ర్భహుళా -

బహుఫల యోగాత్పృథ్వీకా - అనేక ఫలములుగలదౌటచేత ఘనమైనది. ౧. చంద్రస్య బాలేవ పుత్రికేవ చంద్రబాలా-కర్పూరమునకు కూతురివలె నుండునది. ౨. ఏలయతి ప్రేరయతి ముఖదౌర్గంధ్యమితి ఏలా. ఇల స్వప్న ప్రేరణయోః. ముఖమందలి దుర్వాసనను బోఁగొట్టునది. ౩. నిష్కాంతా కుటేః కోశా నిష్కృటిః. సీ. మొగ్గలను బాసియుండునది. ౪. బహూని ఫలాని లాతీతి బహుళా. లా దానే.

బహుఫలముల నిచ్చునది. ఈ ౫ పెద్దయేలకుల పేళ్లు.

అథ సా,

125

సూక్ష్మోపకుఞ్చికా తుత్థాకోరణీ త్రిపుటా త్రుటిః.

ఉపకుంచతి అల్పీభవతీ త్యుపకుంచికా. కుంచ గతికౌటిల్యాల్పీ భావయో. కొంచెమైయుండునది. ౧. తుదతి తాపం తుత్థా. తుద వ్యధనే. తాపమును బోం గొట్టునది. పా. తుచ్చా. ౨. కురతి శబ్దాయతే కోరంగీ. సీ. కుర శబ్దే. మ్రోయునది. ౩. త్రిపుటాకారత్వా త్రిపుటా. మూడుపుటలు గలది. ౪. సూక్ష్మత్వాత్పుట్యతీతి త్రుటి. సీ. త్రుటఛేదనే. సూక్ష్మమగుటచేఁ ద్రుంచబడునది. ఈ ౫ సన్న యేలకుల పేళ్లు.

వ్యాధిః కుష్ఠం పారిభావ్యం వాప్యం పాకల ముత్పలమ్,

కుష్ఠవ్యాధినామా న్యసృ సంతీతి వ్యాధిః. పు. కుష్ఠవ్యాధి యొక్క పేళ్లు గలది. ౧. కౌతిష్ఠతీతి కుష్ఠం. ప్యా గతినివృత్తే. భూమి యందుండునది. ౨. పారిషు తోయేషు భవతీతి పారిభావ్యం - నీళ్లుండెడు స్థలమందుఁ బుట్టునది. ౩. వాప్యం భవం వాప్యం - బావులయందుఁ బుట్టునది. పా. వ్యాప్యం. ౪. కోష్ఠం పాకం లాతీతి పాకలం. లా ఆదానే. ఇంచుకంత ఉష్ణపాకమును గ్రహించునది. వ్యాధిపర్యాయత్వాద్వా పాకలం - వ్యాధిపర్యాయముగలది. ౫ ఉత్పలాభ పుష్పత్వాదుత్పలం-కలువలవంటి పువ్వులుగలది. ఈ ౬ చెంగల్వకోష్ఠపేళ్లు.

శఙ్ఖినీ చోరపుష్పీ స్యా త్కేశినీ -

శంఖాభపుష్ప యోగాత్ శంఖినీ. సీ. శంఖమువంటి పువ్వులుగలది. ౧. రాత్రావేవ పుష్పతీతి చోరపుష్పీ. సీ. రాత్రియందుఁ బూచునది. ౨. కేశప్రరోహత్వాత్కేశా స్సంత్యస్యా ఇతి కేశినీ. సీ. వెండ్రుకలు దీని వలన మొలచును. ఈ ౩ కడిలచెట్టు పేళ్లు. పద్యపుత్రికగెవేళ్లని కొందఱు.

అథ వితున్నకః.

126

ఝటామలా జ్ఙటా తాలీ శివా తామలకీతి చ,

వితుద్యతే పి త్తజ్ఞేష్మాదిక మనేనేతి వితున్నకః. తుద వ్యధనే. దీనిచేత పిత్తజ్ఞేష్మాదులు పీడింపబడును. ఝటఃఫలసంఘాతో ఁస్యా ఇతిఝటా-ఫల సమూహముగలది. ౨. రోగహరత్వాదమలా - రోగమును హరించునది. ౩. అత్ ఆశ్చర్యకారీఝటః సంఘాతో ఁస్యా ఇత్యజ్ఙటా -

వనోపధివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అశ్చర్యమును జేయు సమూహము గలది. ౪. తాడయతి రోగానితితాళీ. సీ. తడ ఆఘాతే. ఓడయోరభేదః - రోగమును బోగొట్టునది. ౫. ఆరోగ్యరూపమంగళ హేతుత్వాత్ శివా - ఆరోగ్యరూపమైన శుభమునకు హేతువైనది. ౬. తామ్యతేకాంక్ష్యత ఇతి తామలకీ. తము కాంక్షాయాం. కాంక్షింపఁబడునది. ఈ ౭ నేలయుసిరిక పేళ్లు.

ప్రపాణ్డరీకం పాణ్డర్యమ్-

ప్రక్షరేణ పుండరీకస్యేదం రూపాంతరం దాహహరత్వాత్ప్ర పౌండరీకం- దాహమును హరించునదిగనుక తెల్లదామరకు రూపాంతరమైనది. ౧. అస్యైక దేశానుసారిత్వాత్పౌండర్యమితి దేశీయం - ప్రపౌండరీకమనెడు శబ్దమునకు పౌండర్యమనునది దేశీయము. పా. పుండర్యం. ఈ ౨ పుండరీకమును గ్రంథి ద్రవ్యము పేళ్లు.

అథ తున్నః కుబేరకః.

127

కుణిః కచ్చః కాంతలకో నన్దివృక్షః -

తుద్యతే హస్తాదిభిరితి తున్నః. తుద వృథనే. గజాదులచేఁ బీడింపఁబడునది. ౧. కుత్సితంబేరమస్యాస్తీతి కుబేరకః - కుత్సితమైన శరీరముగలది. ౨. శాఖాభంగాత్కాతీతి కుణిః పు. కు శబ్దే. కొమ్మలు విరుగునప్పుడు మ్రోయునది. ౩. కప్యతే గజైః కచ్చః కష హింసాయాం. గజములచేఁ బీడింపఁబడునది. ౪. కస్య జలస్య అంతం గచ్ఛంతీతి కాంతాగజాః తైర్లక్యత ఇతి కాంతలకః. లకి ఆస్వాదనే. జలసమీపమును బొందునవి గనుక కాంతము లనఁగా గజములు; వానిచేత నాస్వాదింపఁబడునది. ౫. నన్దయతీతి నన్దీ, నన్దినంజుకో వృక్షః నన్దివృక్షః - సంతోషపెట్టునది గనుక నన్ది; నందియను పేరు గల వృక్షము. ఈ ౬ నందివృక్షము పేళ్లు.

అథ రాక్షసీ,

128

చణ్డా ధనహరీ క్షేమ దుష్పత్ర గణహాసకాః.

రక్ష్యంతే అస్యా ఇతి రాక్షసీ. సీ. రక్ష పాలనే. దీనివలన రక్షింపఁబడును. తీక్షణత్వాత్ చండా-తీవ్రమైనది. ౨. బహుమూల్యత్వేన ధనం హరతీతి ధనహరీ. సీ. హృజ్ హరణే. బహుమూల్యమౌటచేత ధనమును హరించునది. ౩. క్షియతి వసత్యస్మిన్ గంధ ఇతి క్షేమః.

క్షినివాసగత్యోః. గంధము దీనియం దుండును. ౪. దుష్టాని పత్రాణ్యస్య దుష్పుత్రః -దుష్టమైన ఆకులు గలది. ౫. గణం హాసయతీతి గణహాసకః. హాసే హాసనే. సమూహమును సంతోషపెట్టునది. ఈ ౬ నల్లకచోరము పేళ్లు. బలరక్తసి పేళ్లని కొందఱు.

వ్యాళాయుధం వ్యాఘ్రనఖం కరజ్ఞం చక్రకారకమ్,

వ్యాళస్య వ్యాఘ్రస్య ఆయుధం నఖమివ తిష్ఠతీతి వ్యాళాయుధం పా. వ్యాడాయుధం. వాఘ్రనఖం చ-పులిగోరువలె నుండునది. ౧, ౨. కం ఉదకం రజ్జాయతీతి కరజ్ఞం. రంజ రాగే. ఉదకమును రాగమును బొందించునది. పా. కరజం. ౩. చక్రం ధూపద్రవ్యమేకనం కరోతీతి చక్రకారకం-ధూపద్రవ్యమేకనమును జేయునది. ఈ ౪ నఖమను గంధద్రవ్యము పేళ్లు. పులిగోరుచెట్టు.

సుషిరా విద్రుమలతా కపోతాఙ్గిర్నటీ నలీ.

129

ధమన్యః జ్ఞాన కేశచ

సుషిః రస్థం అస్యా అ స్తీతి సుషిరా - రంధ్రముగలది. పా. శుషిరా. ౧. విద్రుమవద్రక్తత్వాద్వి ద్రుమలతా-పగడపుతీచగెవలె నెఱ్ఱనైయుండునది. ౨. కపోతాఙ్గిసదృశమూలత్వాత్కపోతాఙ్గిః. సీ.గువ్వకాళ్లవంటివేళ్లు గలది. ౩. వాయువశాన్నటతి చలతీతి నలీ. సీ. నటస్పన్దనే. వాయువశమున నటించునది. ౪. నలం ఛిద్రమస్యా అస్తీతి నలీ. సీ. నలమనగా రంధ్రము; అది గలది. ౫. సుషిరవత్సాధ్యమృత ఇతి ధమనీ. ధృశబ్ధాగ్నిసంయోగయోః. రంధ్రయుక్తమై యూదఁ బడునది. ౬. అంజన సదృశాః కేశాః సూక్ష్మమూలాన్యస్యా ఇత్యంజనకేశీ. సీ. కాటుక వలె సూక్ష్మమైన పేళ్లు గలది. ఈ ౭ నలి యనుగంధద్రవ్యము (గువ్వగుత్తిక) పేళ్లు.

హను ర్హట్ట విలాసిని,

శుక్తిశ్శఙ్ఖః ఖురః కోలదళం నఖమ్ -

హంత్యామయం హనుః. హన హింసాగత్యోః. రోగమును బోగొట్టునది. ౧. హట్టవీధ్యాం విలసతీతి హట్టవిలాసిని. సీ.హట్టమనెడు పట్టణపువీధియం దొప్పునది. ౨. శుక్తాకారత్వాచ్ఛక్తిః. సీ.ముత్తైపుచిప్పవలె నుండునది. ౩. శంఖసామ్యాచ్ఛంఖః - శంఖసామ్యము

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గలది. ౪. ఖురతి భూతాని హంతీతి ఖురః. ఖుర విలేఖనే. భూతములను సంహరించునది. ౫. బదరీ పత్రాఖ్యత్వాత్కీలదళం - రేచగాకుపేరు గలది. ౬. నఖతి కుష్మాదీః గృహీత్వా గచ్ఛతీతి నఖం - కుష్మాదులను హరించునది. ఈ ౭ శంఖు మనుగంధద్రవ్యము పేళ్లు. సుషిరారులు ౫. నళికిని, ధమని మొదలు ౪ బెత్తమునకును, భక్తిమొదలు ౫ నఖమునకును బేళ్లని కొందఱు.

అథాధకీ.

130

కాక్షీమృత్స్నా తువరికా మృతాలక సురాష్టజే,

తువరీవాచకత్వాదాధకీ - ధాన్యవాచకమైన తువరియను పేరు గలది. ౧. కషతి కండ్వాది రోగానితి కాక్షీ సీ. కష హింసాయాం. తీఁట మొదలైన రోగములను హరించునది. ౨. ప్రశస్తామృత్ మృత్స్నా ౨- ప్రశస్తమైన మృత్తిక. ౩. తువరః కషాయః తద్యోగా త్తువరికా-వగరు గలది. ౩. మ్రియతే నిలీయతే హేమ అనేనేతి మృతాలకం. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. బంగారు దీనిచేత కరచును. పా. మృతాలకం మృత్ తాలకమితి కేచిత్. మృద్యత ఇతి మృత్. మృదక్షోదే. మర్దింపఁబడునది. తలంతి ప్రతిష్ఠంతి అనే నేతి తాలకం - దీనిచేత ప్రతిష్ఠను బొందుదురు. ౫. సురాష్టదేశే భవం సురాష్టజం-సురాష్ట దేశమందుఁబుట్టునది. ఈ ౬ తొవరిమన్ను పేళ్లు.

కుటన్నటం దాశపురం వానేయం పరిపేలవమ్.

131

ప్లవ గోపుర గోనర్ద కైవర్తి ముస్తకానిచ,

కుటఁ వక్రీభవ న్నటతీతి కుటన్నటం, నట స్పన్దనే. వక్రమై నటనముఁ జేయునది. ౧. దశపురాఖ్యదేశే భవం దాశపురం - దశపుర దేశమందుఁ బుట్టినది. ౨. వనే జలే జాతం వానేయం - జలమందుఁ బుట్టినది. ౩. కోమలత్వా త్పురితః పేలవం పరివేలవం - అంతటను బేలవమైనది. ౪. లఘుత్వాత్ ప్లవత ఇతి పల్వం. ప్లజ్ గతౌ. లఘువౌటచేత తెలునది. ౫. గౌ ర్జలం పురం సంస్థాన మన్యేతి గోపురం - నీరు ఉనికి పట్టుగాఁగలది. ౬. గాః నర్దయతి రుచికరత్వేన గోనర్దం. నర్ద శబ్దే. రుచి కరమౌటచేత గోవులను అంకెవేయించునది. ౭. కేవర్తానాం మత్స్యానాం అశనం కైవర్తి-మత్స్యములకు భక్ష్యము కైవర్తి. ముస్యతే వరా

హైరితి ముస్తకం. ముస ఖండనే. వరాహములచేత ఖండింపబడునది ముస్తకము. కైవర్త్యాఖ్యం ముస్తకం కైవర్తీముస్తకం, కైవర్తియను పేరుగల ముస్తకము. ఈ ౮ తుంగము స్తల పేకు.

గ్రన్థిపర్ణం శుకం బర్ణం పుష్పం స్థాణేయ కుక్కురే.

132

గ్రంథిషు పర్ణాన్యస్య గ్రంథిపర్ణం - బుడుపులయందు ఆకులు గలది.

౧. శుకవర్ణత్వాచ్ఛుకం-చిలుకవన్నె గలది. ౨. బర్ణతుల్యపుష్పత్వాద్బర్ణం - నెమలిపించెమువంటి పువ్వులు గలది. ౩. పుష్పతీతి పుష్పం. పుష్ప వికసనే. వికసించునది. పా. బర్హపుష్పం; బర్హిపుష్పం. ౪. స్థాణస్యేవ రూపం స్థాణేయం. స్తంభాకారమైయుండునది. ౫ శునకాకారత్వా త్కుక్కురం-శునకాకారముగలది. ఈ ౯ స్థాణేయమను గంధద్రవ్యముపేళ్లు. పచ్చాకు మాచిపత్రి.

మరున్మాలా తు పిశునా స్పృక్కా దేవీ లతా లఘుః.

133

సముద్రాన్తా వధూః కోటివర్షా లఙ్కీపికేత్వపి.

మరుతః మాలా అస్యాఇతి మరున్మాలా - వాయుపం క్తిగలది. పా. మరుత్; మాలేతి నామద్వయం. “పుక్కా సృగ్రాహ్మాణీ దేవీ మాలాలంకోయికా మరు” దితి కోశాంతరే. ౧. గంధసూచకత్వాత్పిశునా. పరిమళము నెఱిగించునది. ౨. స్పృశించునది. పా. పుక్కా. ౩. దేవపుత్రీసంజ్ఞకత్వాద్దేవీ. సీ. దేవపుత్రి యను పేరుగలది. ౪. లతారూపత్వాల్లతా. తీగెయై యుండునది. ౫. లఘుత్వాల్లఘుః. సీ. చులకనిది. ౬. దూరప్రసరత్వాత్సముద్రాంతా - దవ్వుగా వ్యాపించునది. ౭. ఊహ్యతే పరిమళేన వధూః. సీ. వహప్రాపణే. పరిమళముచేత వహింపంబడునది. ౮. కోటిభిర్నే మిభిః స్వరసం వర్షతీతి కోటివర్షా వృషు నేచనే, కొనలచేత రసమును వర్షించునది. ౯. లంకాయాముష్యత ఇతి లంకోపికా - లంకయందు విత్తంబడునది. ఈ ౧౦ స్పృక్కయను గంధ ద్రవ్యముపేళ్లు.

తపస్వినీ జటా మాంసీ జటిలా లోమశా మినీ.

జటాయోగ సామ్యాత్తపస్వినీ. సీ. జడలసామ్యముచేత తపస్విని.

౧. జటాస్సంత్యస్యా ఇతిజటా; జటిలాచ - జడలవంటి అవయవములు గలది. ౨, ౩. మాంససామ్యావయవత్వా న్మాంసీ - మాంసము వంటి అవయవ

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ములు గలది. ౪. లోమయోగా ల్లోమశా - వెండ్రుకలవంటి పీచుగలది. ౫. మన్యతీతి మిసీ. మసీ పరిణామే. మాఱునది. ఈ ౬ జటామాంసిపేళ్లు.

త్వక్ష్మత్ర ముత్కటం భృజ్గం త్వచం చోదం వరాజ్ఞకమ్. 134

త్వగ్భూయస్వాత్త్వక్. చ. సీ. త్వచంచ - పట్టలు తఱుచుగాఁ గలది. ౧, ౨. పత్రమిశ్రత్వాత్పత్రం. ఉపయోగమైన ఆకులుగలది. ౩. అతితీక్ష్ణత్వాదుత్కటం - మిక్కిలి తీక్ష్ణమైనది. ౪. కృష్ణవర్ణత్వాద్భృంగం-నల్లనైనది. ౫. అగ్నిం చోదయతీతి చోదం. చుదప్రేరణే. దీపనాగ్నిని ప్రేరేపించునది. పా. చోచం ౬. వరం శ్రేష్ఠ మంగమన్యతీ వరాంగకం - శ్రేష్ఠమైన అంగము గలది. ఈ ౭ లవంగపుచెట్టు పేళ్లు.

కర్చూరకో ద్రావిడకః కాల్యకో వేధముఖ్యకః,

కర్జతి రోగానితి కర్చూరకః కర్జ వృథనే. రోగముల బాధించునది. పా. కచ్ఛూరకః. ౧. ద్రావయతి రోగాః ద్రావిడకః. ద్రు గతిహింసా కౌటిల్యేషు. రోగములను సంహరించునది. ప్రాయోద్రవిడదేశే భవతీతి ద్రావిడకః-తఱచుగా ద్రవిడదేశమందుఁ బుట్టినది. ౨. కల్యం నిరామయం కరోతీతి కాల్యకః - వ్యాధిలేనివానిగా జేయునది. ౩. వేధేముఖ్యత్వాద్వేధ ముఖ్యకః-రోగమును బీడింపఁ జాలినది. ఈ ౪ గంధకచోరము పేళ్లు.

ఓషధీః జాతిమాత్రే స్వ రజాతౌ సర్వ మౌషధమ్. 135

లతాదిజాతయః ఓషధ్యః, సతు త్రిఫలాదయః అజాతావితిలతాది జాతేరన్యత్ర యత్కిమపి రోగాపనయనకరం తదౌషధం - ఓషధిశబ్దము అకారభేదముచేత ప్రత్యేకముగాఁ దెలియఁబడుచున్న లతాదిజాతుల యందు వర్తించును. త్రిఫలాదులయందు వర్తింపదు. ఔషధశబ్దము జాతివ్యతిరిక్తమై రోగహరములైన వానియందెల్ల వర్తించును.

శాకాఖ్యం పత్రపుష్పాది -

పత్రపుష్పాది శాకాఖ్యం శాకనామకం. అదినా అగ్రమధ్యాదీనాం గ్రహణం. తదుక్తం. “మూలపత్రకరీరాగ్రఫలకాండాధి రూఢకం, త్వక్పుష్పం కవచం చేతిశాకం దశవిధం స్మృత”మితి. భోజనార్హములైన ఆకులు, పువ్వులు, కాయలు, వేళ్లు, కాండలు, కొమ్మలు, పండ్లు మొదలైనవి శాకము లనంబడును. శక్యతే భోక్తుమనే నేతి శాకం - దీనిచేత భోజనము చేయుటకు శక్యమగును.

తణ్డలీయో ౨ అల్పమారిషః

అఘుతందులాభాని బీజాన్యత్ర తండులీయ - సన్నబియ్యము వంటి విత్తులు గలది. రోగాఁ తాడయతీతివా తండులీయః-రోగములను బోఁగొట్టునది. ౧. అల్పామపి మారీం వ్యాధిం స్యతీతి అల్పమారిషః. షో ౨ స్తకర్మణి. అల్పమైన వ్యాధిని జెఱుచునది. ఈ ౨ చిట్టికూర పేళ్లు.

విశల్యా ౨ గ్ని శిఖా ౨ నస్తా ఫలినీ శక్ర పుష్పవి.

136

విశల్యం కరోతీతి విశల్యా - నొప్పిని దొలఁగించునది. ౧. దీపన కారిత్వాదగ్ని శిఖా - దీపనకారి గనుక అగ్ని శిఖవలె నుండునది. ౨. బహుదేశ వ్యాపిత్వా దనంతా - అనేక దేశములయందుఁ బ్రచురమైనది. ౩. ఫలాన్యస్య సంతీతిఫలినీ. సీ. ఫలములుగలది. పా. హలపర్యాయ సంజ్ఞికత్వాత్ హలినీ. సీ. నాఁగేలుయొక్క పేరుగలది. ౪. శక్రప్రియ పుష్పత్వాత్ శక్రపుష్పీ. సీ. ఇంద్రునికిఁ బ్రియమైన పుష్పములు గలది. ఈ ౫ నాఁగేటి చాలుకూరపేళ్లు. వెన్న వెదురుకూర. తరిగొట్టకూర యనియుఁ గొందఱు.

స్యా దృక్షగన్ధా ఛగలా ణ్డవేగీ వృద్ధదారకః.

జుఙ్ఘః -

ఋక్షవత్క్రిమీన్ గంధయతి అర్ధయతి ఋక్షగంధా-ఎలుఁగువలె క్రిములను బీడించునది. ౧. ఛగలస్యాజస్యాండా నీవావయవా అస్యా ఇతి ఛగలాండీ. సీ. గొట్టె వృషణములవంటి అవయవములుగలది. పా. ఛగలాన్త్రీ. ౨. ధాతువృద్ధికరత్వా దావేగో ౨ స్యా ఇతి ఆవేగీ. సీ. ధాతువృద్ధికరమై యావేగమును జేయునది. ౩. వృద్ధత్వం దారయతీతి వృద్ధదారకః. దృఢ విదారణే. వృద్ధత్వమును బోఁగొట్టునది. ౪. జుంగతివర్జయతి రోగాఁ జుంగః. జుగి వర్జనే. రోగజనిత దోషములను వర్జించునది. ఈ ౫ బొద్దికూర పేళ్లు.

బ్రాహ్మీతు మత్స్యాక్షీ వయస్థా సోమవల్లరీ.

137

పావనత్వాత్ బ్రాహ్మీ. సీ. పావనమైనది. పా. బ్రహ్మీ. ౧. మత్స్యాక్షీతుల్య పుష్పత్వా నృత్వాక్షీ. సీ. చేపకండ్లవంటి పువ్వులు గలది. ౨. వయః స్థావయతి వయస్థా. వ్యా గతినివృత్తే. వయస్సును నిలుపునది. ౩. సోమవచ్చితవీర్యత్వా త్సోమవల్లరీ. సీ. చంద్రునివలెఁ జల్లనైయుండునది. ఈ ౪ పొన్న గంటికూర పేళ్లు.

వనాషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పటుపర్ణి హైమవతీ స్వర్ణక్షీరీ హిమావతీ,

పటూని శ్రేష్ఠాని పర్ణాన్యస్యా ఇతి పటుపర్ణి, సీ. మంచియాకులు గలది.
౧. హిమవద్గిరౌ ప్రచురత్వాత్ హైమవతీ. సీ. హిమవత్పర్వతమందుఁ బ్రచురమైనది.
౨. స్వర్ణవర్ణం క్షీరమస్యా ఇతి స్వర్ణక్షీరీ. సీ. బంగారువన్నె పాలు గలది. ౩. హిమం శీతలత్వ మస్యా ఇతి హిమావతీ. సీ. మంచువంటి చలి గలది. ఈ ౪ కంకోష్ఠపు పేళ్లు.

హయపుచ్ఛీతు కామ్యోజీ మాషపర్ణి మహాసహా.

138

హయపుచ్ఛాకారత్వాత్ హయపుచ్ఛీ. సీ. గుఱ్ఱపుత్రీకవంటి యాకారము గలది. ౧. కాంభోజదేశే భవా కాంభోజీ. సీ. కాంభోజ దేశమందుఁ బుట్టినది. పా. కాంభోజీ. ౨. మాషస్యేవ పర్ణాన్యస్యామాషపర్ణి. సీ. మినుముయొక్క ఆకుల వంటి ఆకులు గలది. ౩. మహారోగాః సహత ఇతి మహాసహా - మహారోగములను సహించునది. ఈ ౪ కాటుమినుము పేళ్లు.

తుణ్డికేరీ రక్తఫలా బిష్టకా పీలుపర్ణ్యపి,

తుండం వదనమాశ్రయత్వే నాస్యేతి తుణ్డికమోష్ఠః; తమియర్తి అనుకరోతీతి తుండికేరీ. సీ. తుండమనఁగా ముఖము. అది ఆశ్రయముగాఁ గలది. గనుక తుండిక మనఁగాఁ బెదవి. దాని ననుకరించునది. ౧. రక్తం ఫలమస్యా ఇతి రక్తఫలా - ఎఱ్ఱని పండ్లుగలది. ౨. ఓష్ఠస్య బింబం ఆకృతిరివ ఫల మస్యా ఇతి బింబికా - ఓష్ఠమువంటి ఆకారము గల ఫలములు గలది. ౩. పీలోరివ పర్ణాన్యస్యాః పీలుపర్ణి. గోఁగాకులవంటి యాకులు గలది. ఈ ౪ దొండచెట్టు పేళ్లు.

బర్హరా కబరీ తుణ్ణీ ఖరపుష్పా జగన్ధికా,

139

పరుషపర్ణత్వాద్బర్హరా - పరుషమైన పర్ణములుగలది. ౧. కేశసామ్యాత్కబరీ. సీ. వెండ్రుకల పోలిక గలది. ౨. అతితీక్ష్ణత్వాత్తుంగీ. సీ. అతితీక్ష్ణ మైనది. ౩. తీక్ష్ణ పుష్పత్వా త్థరపుష్పా - తీక్ష్ణమైన పువ్వులు గలది. ౪. అజస్యేవ గంధో ఽస్యా ఇతి అజగంధికా - గొఱ్ఱెయొక్క వాసన గలది. ఈ ౪ వాయింట చెట్టుపేళ్లు.

ఏలాపర్ణి తు సువహా రాన్నా యు క్తరసా చ సా,

ఏలాయా ఇవ పర్జాన్యస్యా ఇతి ఏలాపర్జి. సీ. ఏలకియాకుల వంటి యాకులు గలది. ౧. సుష్టు రసం వహతీతి సువహా - మంచి రసమును వహించునది. ౨. రస్యత ఇతి రాస్నా. రస ఆస్వాదే. ఆస్వాదింపఁబడునది. ౩. రసేనయుక్తాయుక్త రసా-రసముతోఁ గూడినది. ఈ ౪ సన్న రాస్నముపేళ్లు.

చాగ్గేరీ చుక్రికా దంతశరా ౨ మ్మప్పా ౨ మ్మలోఁగిణికా

140

చంగో దక్షః తస్య భావః చాంగం, దంతానాం చాంగం పటుత్వ మీరయతీతి చాంగేరీ. సీ. చాంగ మనఁగా పటుత్వము. దంతముల యొక్క పటుత్వమును బోఁగొట్టునది. ౧. చకంత్యనేనేతి చుక్రః అమ్మః; తద్యోగాచ్చుక్రికా. చక తృప్తౌ. దీనిచేఁ దృప్తిని బొందుదురు గనుక చుక్రమనఁగా పులుసు. అది గలిగినది. ౨. అమ్మత్వాద్దంతానాం శరం కరోతీతి దంతశరా-దంతములను శరత్వమును జేయునది. ౩. అంబేవ తిష్ఠతీతి అంబప్పా-తల్లివలె నుండునది. ౪. ఆమ్లరసేన దంతా లునా తీతి ఆమ్లలోఁగిణికా. లూర్జ్ ఛేదనే. ఆమ్లరసముచేత దంతముల నూడఁ బీఁకునది. ఈ ౫ పులిచింతపేళ్లు.

సహస్రవేధీ చుక్రో ౨ మ్మవేతస శ్శతవేధ్యపి.

సహస్రం రోగా విధ్యతీతి సహస్రవేధీ. న.పు. వ్యథతాడనే. వేయి రోగములను బోఁగొట్టునది. ౧. చక్యం తేవ్యథంతేదంతా అనేనేతి చుక్రః. చక్ర ప్రతీఘాతే. దంతములు దీనిచేత వ్యథపెట్టఁబడుచున్నవి. ౨. అమ్లరససంయుక్తో వేతసః అమ్మవేతసః - పులుసుతోఁగూడిన ప్రబ్బలి. ౩. శతంరోగా విధ్యతీతి శతవేధీ. న.పు. నూఱురోగములఁ బోఁగొట్టునది. ఈ ౪ పుల్లప్రబ్బలి పేళ్లు.

నమస్కారీ గణ్డకాలీ సమజ్గా ఖదిరేత్తపి.

141

అంజలిరూపత్వా న్నమస్కరోతీవ నమస్కారీ. సీ. అంజలిరూపముగలదొటఁ జేసి నమస్కారముఁ జేయుదానివలె నుండునది. ౧. గణ్డేషు గ్రన్థిషు కాలీ గణ్డకాలీ - బుడుపులయందు నల్లగా నుండునది. ౨. సంకుచితాని పత్రరూపా ణ్యంగాన్యసా ఇతి సమంగా - సంకుచితములైన పత్రములు గలది. ౩. ఖదిర ఇవ సూక్ష్మపత్రత్వా త్ఫదిరా - ఖదిరమువలె సూక్ష్మపత్రములు గలది. ఈ ౫ మునుఁగుఁదామర పేళ్లు.

జీవన్తీ జీవనీ జీవా జీవనీయా మధుస్రవా,

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

జీవం త్యనయా జీవంతీ, జీవనీ, జీవా, జీవనీయా, సీ. జీవప్రాణధారణే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు గనుక, జీవంతి. జీవని. జీవ. జీవనీయ. ౧, ౨, ౩, ౪ మధు స్రవతీతి మధుస్రవా. స్రు స్రవణే. తేనె గాఱునది. పా, మధుఃస్రవా. ఈ ౫ పాలకూరపేళ్లు.

కూర్చశీర్షో మధురకః శృఙ్గ ప్రాస్వాఙ్గ జీవకాః. 142

కూర్చవత్ శృఙ్గవత్సమశీర్షత్వా త్కూర్చశీర్షః-కూర్చమనంగా (గడ్డము) మీసము దానితో సమానమైన కోనగలది. ౧. మధురత్వాన్మధురకః- మధురమైనది. ౨. శృంగయోగచ్ఛృంగః - కొమ్ముగలది. ౩. ప్రాస్వావయత్వాత్ ప్రాస్వాంగః- ప్రాస్వములైన అవయవములు గలది. ౪. జీవయతీతి జీవకః - బ్రతికించునది. ఈ ౫ జీవకమను గంధద్రవ్యము పేళ్లు.

కిరాతతిక్తో భూనిమ్నో ౨ నార్యతిక్తః-

తిక్తరసయోగాత్తిక్తః, కిరాతదేశే భవస్తిక్తః కిరాతతిక్తః- చేదుగలది గనుక తిక్తము; కిరాతదేశమునందుఁ బుట్టిన తిక్తము కిరాతతిక్తము. ౧. భువి నింబో భూనింబః- నేలవేము. ౨. అనార్యాః కిరాతాః తద్దేశే భవస్తిక్తః అనార్యతిక్తః- కిరాతదేశమునందుఁ బుట్టిన వేము. ఈ ౩ నేలవేము పేళ్లు.

అథ సప్తలా, 143

విమలా సాతలా భూరిఫేనా చర్మకషేత్కమి.

సవతి స్వావయవేషు సమేతా సప్తలా, షన సమవాయే. దట్టమై కూడుకొని యుండునది. ౧. విగతం మలమనయేతి విమలా - దీనిచేతఁ గల్మషము పోవును. ౨. సాతం సుఖం లాతీతి సాతలా - సుఖము నిచ్చునది. ౩. భూరయఃఫేనాః అస్యా ఇతి భూరిఫేనా - తఱుచైన నురుగులు గలది. ౪ చర్మ కషతీతి చర్మకషా. కష హింసాయాం. పూయఁబడినదై దుష్టచర్మమును జెఱుచునది. ఈ ౫ సంబరేని పేళ్లు.

వాయసోలీ స్వాదురసా వయస్థా-

వాయసన దులతి చలతి వాయసోలీ. సీ. ఉల సంచలనే. కాకి వలెఁ జలించునది. ౧. స్వాదుః రసః అస్యా ఇతి స్వాదురసా - స్వాదువైన రసముగలది. ౨. వయసి స్థీయతే అనయా వయస్థా- వయస్సున నుండునది. పా. కాయస్థా. ఈ ౩ కాకోలిపేళ్లు. కారుగొలిమి.

అథ మకూలకః

నికుమ్భాదన్తికా ప్రత్యక్షేణ్యదుమ్మరపర్ణపి.

144

మంక్యతే చిత్రత్వాత్ మకూలకః. మకి మండనే. చిత్రమై యోష్ఠునది. పా. ముకూలకః. ౧. రసాధారత్వేన నిశ్చితః కుంభో నికుంభః - రసమునకు ఆధారమైన కుంభము. ౨. దమ్యంతే అనయా దోషా ఇతి దంతికా. దము ఉపశమనే. రోగములు దీనిచేత ఉపశమింపఁబడును. ౩. ప్రత్యగ్భవతీ ప్రత్యక్ శ్రేణి రస్యా ఇతి ప్రత్యక్షేణీ. సీ. బోరగిలియుండు ఆకులయొక్క పక్షి గలది. ౪. ఉదుంబరస్య పర్ణానీవ పర్ణాన్యస్యా ఇతి ఉదుంబరపర్ణి. సీ. అత్తియాకులవంటి యాకులు గలది. ఈ ౫ దంతిచెట్టు పేళ్లు.

అజమోదా తూగ్రగన్ధా బ్రహ్మదర్భా యవానికా

అజన్యేవ మోదో గంధో అస్యాస్తీతి అజమోదా - గొట్టెకంపువంటి కంపు గలది. ౧. ఉగ్రో గంధో ౨ స్యా ఇతి ఉగ్రగంధా-ఉగ్రమైన గంధముగలది. ౨. బ్రహ్మసంబంధిత్వా దర్భాకారత్వాచ్చ బ్రహ్మదర్భా - బ్రహ్మసంబంధమై దర్భాకారమై యుండునది. ౩. యువసాదృశ్యాద్యవానికా - యవలవలె నుండునది. ఈ ౪ అజమోద మనునోమము పేళ్లు.

మూలే పుష్కర కాశ్మీర పద్మపత్రాణి పాష్కరే.

145

స్థలపద్మినీ మూలత్వేన పుష్కరస్య మూల మిదం పుష్కరం. నేలతామర దుంప. ౧. కాశ్మీరదేశే భవం కాశ్మీరం - కాశ్మీరదేశమందుఁ బుట్టినది. ౨. పద్మసేవ పత్రాణ్యస్య పద్మపత్రం - తామరపాకులవంటి ఆకులు గలది. ఈ ౩ పుష్కరమూలము పేళ్లు. కాశ్మీరదేశమునందలి మెట్టతామరదుంప.

అవ్యథా ౨ తిచరా పద్మాచారిటీ పద్మచారిటీ

న వ్యథతే అనయేత్యవ్యథా, వ్యథ భయచలనయోః. దీనిచేత వ్యథను బొందరు. ౧. అత్యర్థం చరతి వ్యాప్నోతీతి అతిచరా. చర గతి భక్షణయోః. మిక్కిలి వ్యాపించునది. ౨. పద్మాసాదృశ్యాత్పద్మా. పద్మమువంటిది. ౩. చరతి వ్యాప్నోతీతి చారిటీ. సీ. వ్యాపించునది. ౪. పద్మమివ చరతీతి పద్మచారిణీ-పద్మమువలె వ్యాపించునది. ఈ ౫ మెట్ట (కాశ్మీరదేశపు) తామర పేళ్లు.

కాంపిల్ల: కర్మశాస్త్రోరక్తజ్ఞో రోచనీత్యపి

146

కంపిల్ల్యాఖ్యదేశే భవః కాంపిల్లః - కంపిల్లదేశమందుఁ బుట్టినది.

౧. కఠినత్వాత్కర్మశః - కఠినమైనది. ౨. రోగహరణేన చందయతి ఆహ్లాదయతీతి చంద్రః. చది ఆహ్లాదనే. రోగహరణముచేత సంతోష పెట్టునది. ౩. రక్తమంగమన్యేతి రక్తాంగః-ఎఱ్ఱనిది. ౪. రోచత ఇతిరోచనీ. సీ. రుచదీప్తా. ప్రకాశించునది. ఈ ౫ కంపిల్లముపేళ్లు (రోచనియును నౌషధము).

ప్రపుష్నాట స్వేడగజో దద్రుఘ్న శ్చక్రమర్దకః

పద్మాట ఉరణాక్షశ్చ

ప్రకర్షణ పుమాంసం నాటయతీతి ప్రపుష్నాటః - ప్రకృష్టముగాఁ బురుషుని నటించఁజేయునది. ప్రకర్షణ పునాతీతి వా ప్రపుష్నాటః - మిక్కిలి పవిత్రమును జేయునది. పా. ప్రపునాటః. ౧. మేషాక్షి సదృశ పుష్పత్వాత్ ఏడః; శ్రేష్ఠత్వాత్ గజ. ఏడశ్చాసౌ గజశ్చ ఏడగజః-మేఁకకండ్లవంటి పువ్వులుగలిగి శ్రేష్ఠమైనది. ౨. దద్రుం హంతీతి దద్రుఘ్నః. హన హింసాగత్యోః. దద్రురోగమును జెఱుచునది. ౩. చక్రాణి దద్రుమండలాని మృద్వాతీతి చక్రమర్దకః. మృద క్షోదే. దద్రు మండలములను మర్దించునది. ౪. పద్మవ దటతీతి పద్మాటః అట పటగతౌ. పద్మమువలెఁ జలించునది. ౫. ఉరణో మేషస్త దక్షిసదృశపుష్ప త్వాదురణాక్షః-మేఁకకండ్లవంటి పువ్వులుగలది. పా. ఉరణాఖ్యః. ఈ ౬ తగిరించెట్లు పేళ్లు.

పలాణ్డుస్తు సుకన్దకః

147

కఫం పిపర్తి పూరయతీతి పలాండుః. పూ. పూ పాలనపూరణయోః. శ్లేష్మమును బూరించునది. పలాండుశబ్దము ఊదంతము గలదని కొందఱు. ౧. శోభనః కందో ౨ స్య సుకందకః-మంచిగడలుగలది. ఈ ౨ నీరుల్లి పేరు. ఎఱ్ఱయుల్లి.

లతార్క దుర్దుమౌ తత్ర హరితే

లతాభిః శాఖాభిః అర్చిత ఇతి లతార్కః. అర్చపూజాయాం. లతారూపములైన కొమ్మలచేత నర్చింపఁబడునది. ౧. దుష్టు క్షయాదికంద్రవ త్యస్మాదితి దుర్దుమః. ద్రుగతౌ. దీనివలన దుష్టమైన క్షయాదులు పారిపోవును. ఈ ౨ పచ్చని నీరుల్లి పేళ్లు.

అథ మహాషధమ్

148

లశునం గృజ్ఞ నారిష్ట మహాకన్ఠ రసానకాః

మహచ్చ తదౌషధంచ మహాధం - మహత్తైన ఔషధము. ౧. అశ్యతే భుజ్యత ఇతి లశునం. అశ భోజనే. భుజింపఁబడునది. ౨. గృజ్ఞతే శబ్ద్యతే గృజ్ఞనః. గృజి శబ్దే. కుత్సితమని తలంపఁబడునది. ౩. నాస్తి రిష్టం హింసా అస్మాదితి అరిష్టః. రిష హింసాయాం. దీనివలనఁ జావులేదు. ౪. మహాకన్ఠ కందో ౨స్య మహాకందః - పెద్దగడ్డలు గలది. షట్సు రనేషు ఏకేన అమృరసేన ఊనః రసోనకః - షడ్రసములలో పులుసనెడియొక్క రసములేనిది. ఈ ౬ వెల్లుల్లి పేళ్లు. తెల్లయుల్లి.

పునర్న వా తు శోధఘ్ని

భిన్నాపి పునర్జాయత ఇతి పునర్నవా - నఱికినను తిరిగి పుట్టునది. ౧. శోధం హస్తీతి శోధఘ్ని. సీ. శోధను గొట్టివేయునది. ఈ ౨ గలిజేరు పేళ్లు.

వితున్నం సునిషణ్ణకమ్

విశేషేణ తుద్యతే చిద్యతే వితున్నం. తుద వృధనే. విశేషముగాఁ గోయఁ బడునది. ౧. సుష్టు నిషీదంతి గుణా అత్రేతి సునిషణ్ణకం. షడ్ గృవిశరణ గత్యవసాదనేషు. లెస్సగుణములు దీనియందు గలవు. ఈ ౨ నీరు చెంచలి పేళ్లు.

స్వాద్వాతక శీతలో ౨ పరాజితా కణపర్ణవి

149

వాతం కరోతీతి వాతకః. అత ఏవ శీతలః - వాతమును జేయునది గనుక వాతకము. శీతలము. పా. వాతకీ. శీతలా. ౧, ౨ రోగైర పరాజితత్వా దపరాజితా - రోగములచేత తిరస్కరింపఁబడనది. ౩. శణస్యేవ పర్ణాన్యస్యా శృణపర్ణ - జనుము ఆకులవంటి ఆకులు గలది. పా. ఆననపర్ణి ఈ ౨ సోమెదవు చెట్టు పేళ్లు.

పారావతాఙ్గిః కటభి పణ్యా జ్యోతిష్మతీ లతా

రక్తత్వేన పారావతాంఘ్రి సదృశత్వాత్ పారావతాంఘ్రిః. సీ. పావురము కాళ్లవలె నెట్టినై యుండునది. ౧. కటత్యావృణోతీతిః కటభీః. సీ. కటే వర్షావరణయోః. అంతట వ్యాపించునది. ౨. పణ్యతే స్తూ యత ఇతితి పణ్యా. పణ వ్యవహారే స్తుతౌచ. సోత్రము చేయఁబడునది. ౩. జ్యోతిః ఉష్ణమస్మాఅస్తీతి జ్యోతిష్మతీ. సీ. ఉష్ణముగలది. ౪. దూరప్రస

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రాలతా - దూరముగా వ్యాపించునది. ఈ ౫ ఎక్కుదుదీగెపేళ్లు. మానేరుతీగె. మెఱుపుదీగె.

వార్షికం త్రాయమాణా స్యా త్త్రాయస్తీ బలభద్రికా

150

వర్షాసు భవతీతి వార్షికం-వర్ష ఋతువునందుం బుట్టినది. ౧. రోగేభ్యః త్రాయత ఇతి త్రాయమాణా, త్రాయంతీచ. త్రైజ్ పాలనే. రోగము వలన రక్షించునది. ౨, ౩. బలేనభద్రికా బలభద్రికా - బలముచేత భద్రమైనది. ఈ ౪ కలుగానుగుపేళ్లు.

విష్వక్సేనప్రియా ఘృష్టి ర్వారాహీ బదరేత్వపి

విష్వక్సేనప్రియత్వా ద్విష్వక్సేన ప్రియా - విష్ణువునకుం బ్రీయమైనది. ౧. వరాహైః ఘృష్టత ఇతి ఘృష్టిః. సీ.ఘృషు సంఘర్షణే. వరాహములచేత నొరయం బడునది. ౨. వరాహైరాక్రాంతా వారాహీ. అడవిపందులచేత నాక్రమింపం బడునది. ౩. బదతి స్థిరీభవతీతి బదరా. బడస్తైర్యే. స్థిరమైయుండునది. ఈ ౩ పాఠచిత్తం గెపేళ్లు.

మార్కవో భృజరాజస్యోత్

మార్కః సంపర్కః ఔషధేషు తం వాతీతి మార్కవః. వా గతి గంధనయోః. ఔషధములయందు సంపర్కమును బొందునది. ౧. భృంగవద్రాజతే భృంగరాజ. రాజ్యదీప్తో. తుమ్మెదవలెం బ్రకాశించునది. ఈ ౨ గుంటగలగరపేళ్లు.

కాకమాచీతు వాయసీ

151

కాకా మజ్జత ఇతి కాకమాచీ. మచి ధారణోచ్చాయపూజనేషు. కాకులను ధరించునది. కాకమాచి. ౧. వాయసానా మియంవాయసీ-కాకుల సంబంధమైనది. ఈ ౨ కాఠచిచెట్టుపేళ్లు.

శతపుష్పా సితచ్చత్రా ౨ తిచ్చత్రా మధురా మిసి

లవాక్సుప్తీ కారవీచ

బహుపుష్పత్వా చ్చతపుష్పా - బహుళమైన పువ్వులుగలది. ౧. సితచ్చత్రాభాని పుష్పాణ్యస్యా ఇతి సితచ్చత్రా - తెల్లగొడుగువంటి పువ్వులుగలది. ౨. ఛత్ర మతిక్రాంతా అతిచ్చత్రా-ఛత్రము నతిక్రమించినది. ౩. కటుతిక్తరసత్వే ౨ పి విరుద్ధ లక్షణాయా మధురా - కారము చేదనునైనను విరుద్ధలక్షణచేత మధుర యనంబడును. ౪. మస్యతి పరి

ణమతీతి మిసిః. సీ. మస పరిణామే. కాలక్రమమున రూపాంతరమును బొందునది. ౧. అవాంచ్యధోముఖాని పుస్పాణ్యస్యా ఇతి అవాక్కుష్ఠీ. సీ. అధోముఖములై యుండు పుష్పములు గలది. ౬. కరోతీతికారుః; తన్వేయం కారవీ - కారువున కుపయోగించునది. ఈ 3 పెద్దసదాప పేళ్లు. అడవినదాప.

సారణీతు ప్రసారిణీ

152

తస్యాం కటంభరా రాజబలా భద్రబలేతిచ,

సార్యంతే వాతసంకుచితా న్యంగాన్య నయేతి సారణీ. ప్రసారణీ చ. సృ గతౌ. వాతముచే ముడుచుకొన్న యంగములు దీనిచేత చాచబడును. పా. సారణా. ౧, ౨. కటిం శ్రోణాద్యవయవం బిభర్తి పుష్టాతి వాతహరణేన కటంభరా. భృజ్ భరణే. పిరుచు మొదలైన అవయవములను వాతహరణముచేతఁ బోషించునది. 3. బలప్రదవస్తుషు రాజేవ ముఖ్యత్వా ద్రాజబలా - బలప్రదమైన వస్తువులయందు రాజువలె ముఖ్యమైనది. ౪. భద్రం బలమస్యా అ స్తీతి భద్రబలా - శుభస్వరూపమైన బలము గలది. ఈ ౧ గొంతెమగోరుచెట్టు పేళ్లు.

జనీ జతూకా జననీ జతుక్య చ్చక్రవర్తినీ

153

సంస్కర్షా -

జనయతి శైత్యాదికం జనీ. జననీచ. సీ. శైత్యాదులను బుట్టించునది. జనయతి లక్షాంవా జీన. జననీ చ. జనీ ప్రాదుర్భావే. లక్ష్మను బుట్టించునది. పా. రజనీ. ౧, ౨. జతు కరోతీతి జతూకా. లక్ష్మను జేయునది. పా. జతుకా. జనూకా. 3. జతు కరోతీతి జతుక్యత్. త.సీ. లక్ష్మను చేయునది. పా. జంతుక్యత్. ౪. చక్రే శాకగణే వర్తత ఇతి చక్రవర్తినీ - శాకసమూహమందు వర్తించునది. ౧. సమీచీనః స్ఫుర్యో ౨ స్యా అస్తీతిసంస్కర్షా - చల్లనైన స్ఫుర్ణము గలది. ఈ ౬ కోరిందచెట్టు పేళ్లు.

అథ శటీ గంధమూలీ షడ్గంధకేత్యపి

కర్పూరో ౨ పి పలాశః.

శటతి కఫాదిరోగాః శటీ. శట రూజావిశరణగత్యవసాదనేషు. కఫాది రోగములను నశింపఁజేయునది. ౧. గంధయుక్తం మూల మస్యా ఇతీ గంధమూలీ - గంధయుక్తమైన పేళ్లు గలది. షట్ గ్రంథయో ౨ స్యా

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఇతి షడ్గంధికా - ఆఱుగంటుగలది. ౩. కర్పూం చూర్యతే దహతీతి కర్పూరః. చురదాహే. తీఁటను బోఁగొట్టునది. పా. కర్పూరః. ౪. పృథు పలాశత్వాత్పలాశః - పెద్దయాకులు గలది. ఈ ౫ గండ్లకచోరము పేళ్లు.

అథ కారవేల్లః కటిల్లకః.

154

సుషవీ చ -

కారేణ ప్రయత్నేన వేల్లితి చలతీతి కారవేల్లః. వేల చలనే ప్రయత్నముచేత చలించునది. ౧. కటత్వా వృణోతీతి కటిల్లకః. కటే వర్షావరణయోః వ్యాపించునది. పా. కటిల్లకః. ౨. సుష్మ సూయతే ఫలాని సుషవీ. సీ. షూర్జ ప్రాణీప్రసవే. లెస్సగాఁ గాయలు కాంచునది. ౩ కాఁకరచెట్టు పేళ్లు.

అథ కులకం పటోల స్త్రిక్తకః పటుః

కులతీతి కులకం-గుంపై యుండునది. ౧. పటతి సరతీతి పటోలః. అట పట గతౌ. వ్యాపించునది. ౨. తిక్తరసయోగాత్తిక్తకః - చేఁదు గలది. ౩. దేహపటుత్వ యోగాత్పటుః. పు. దేహపటుత్వమును జేయునది. ఈ ౪ చేఁదుపొట్ల పేళ్లు.

కూశ్మాణ్డకస్తు కర్కారుః

కు ఈషత్ ఊష్మా అందేషు బీజేష్వస్యేతి కూశ్మాండకః - కుత్సితమైన ఉష్ణము బీజములయందుఁ గలది. పా. కూష్మాండః. ౧. తృప్తింకరోతీతి కర్కః; ఇయర్తీతి అరుః; కర్కశ్చాసౌ అరుశ్చ కర్కారుః. పు. తృప్తిని జేయునదియును వ్యాపించునదియును గనుక కర్కారుపు. ఈ ౨ గుమ్మడి పేళ్లు.

ఉర్వారుః కర్కటీ స్త్రియా

155

ఉరు మూత్రం ఆరయతి నిస్సారయతితి ఉర్వారుః. ఋ గతౌ. మిక్కిలి మూత్రమును వెల్లించునది. ౧. పా. ఈర్వారుః. ఏర్వారుః. కరోతివర్షమితి కర్కటీ - వర్షమును జేయునది. ఈ ౨ దోసచెట్టు పేళ్లు.

ఇక్ష్వాకుః కటుతుమ్బీ స్యాత్ -

ఇక్షుమవ్యకయతి కుటిలయతి తిక్తత్వేన ఇక్ష్వాకుః. సీ. అకకుటిలాయాం గతౌ. చేఁదగుటచేతఁ జెఱకును గూడ జెఱుచునది. ౧. తుంభ్యతే భక్ష్యత ఇతితుంబీ; కటుః తిక్తా తుంబీ కటుతుంబీ. సీ. తుబి

అదనే. చేదైన సొర. ఈ ౨ చేదు సొర పేళ్లు. వదరుచెట్టు.

తు వ్వులాబూ రుభే సమే,

తుంబ్యతే భక్ష్యత ఇతి తుంబీ. సీ. తుబి అదనే. భక్షింపఁబడునది. ౧. న లంబతే జలే అధోనగచ్ఛతి శుష్కదశాయామి త్యలాబూః. ఊ.సీ. పా. అలాబూః. ఉ. సీ. ఎండినప్పుడు నీళ్ళలో మునుఁగకుండునది. మంచిసొర పేళ్లు. ఆనుగపుచెట్టు.

చిత్రా గవాక్షీ గోతుమ్బా -

చిత్రరూపఫలత్వా చ్చిత్రా-నానావర్ణములైన ఫలములు గలది. ౧. వృషభాక్షితుల్య పుష్పత్వాత్ గవాక్షీ - ఎద్దుకండ్లవంటి పువ్వులు గలది. ౨. గోభి స్తుంబ్యత ఇతి గోతుంబా - గోవులచేత భక్షింపఁబడునది. ఈ ౩ పిన్న పాపరపేళ్లు. బుడమ.

విశాలా త్సిన్ధవారుణీ.

156

విశాలఫలత్వా ద్విశాలా - పెద్దపండ్లుగలది. ౧. ఇంద్రవన్నేత్రాభైః పుష్పైః వ్రియత ఇతి ఇంద్రవారుణీ. సీ. వృజ్ వరణే. ఇంద్రుని వలె నేత్ర సమానములైన పుష్పములచేతఁ గప్పఁబడునది. ఈ ౨ పెద్దపాపర.

అర్శోఘ్న సూరణః కన్దః-

అర్శో హంతితి అర్శోఘ్నః. హన హింసాగత్యోః. మూలవ్యాధిని హరించునది. ౧. సూర్యత ఇతి సూరణః-భక్షించఁబడునది. సూరీ హింసాయాం. పా. శూరణః. ౨. కంద్యతే రోగో ౨ నేనేతి కందః. కది ఆహ్వానే రోదనే చ. దీనిచేత రోగము పీడింపఁబడును. కంద్యతే రోగి భిరస్వీక్యత ఇతి వా కందః- రోగులచేత వెదుకఁ బడునది. ఈ ౩ కంద పేళ్లు.

గణ్డీరస్తు సమష్టిలా,

గండీః గ్రంథీః ఈరయతీతి గండీరః. ఈర గండీరః. ఈర గతౌ, పుండ్లను బోఁగొట్టునది. ఈ ౧. సమ్య గష్టిలా బీజం యస్యాః సమష్టిలా-మంచివిత్తులుగలది. ఈ ౨ ఏఱవంగ పేళ్లు. గురుజకూరయునని కొందఱు.

కల మ్ముపాదకా ౨ స్త్రీతు మూలకం హిలమోచికా.

157

వాస్తుకం శాకభేదా స్స్యః -

కే జలే లంబతే కలంబీ. సీ. లబి లంబనే. జలమందుండునది. తీఁగెబచ్చలి పేరు. ౧. ఉపశబ్ద అధికార్థః. అధికముదకమస్యా ఇత్యుపోద

వనోషభివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కా. ఆ. సీ. పా. ఉపోదకీ - అధికమైన ఉదకముగలది. ఉపగత ముదక మస్యా ఇతి ఉపోదకీ - సమీపమందు ఉదకముగలది. దుంపబచ్చలి. ౧. ప్రశస్తాని మూలాన్యస్యేతి మూలకం - మంచిదుంపలుగలది. ముల్లంగి ౧. హేలయారోగాః మోచయతీతి హిలమోచికా. ముచ్ ఇమోక్షణే. అనాయాసముగా రోగములను బోగొట్టునది. చిలుకకూర. ౧. వసంతి గుణా అత్రేతి వాస్తుకం. పా. వాస్తుకం - దీని యందు మంచి గుణము లుండును. చక్రవర్తికూర. ఈ ౨ ప్రత్యేకశాక విశేషము పేళ్లు.

దూర్వా తు శతపర్వికా,

సహస్ర వీర్యా భార్గవ్యైరుహా ౨ నస్తా -

దూర్వతే పశుభి రితి దూర్వా. దుర్వీ హింసాయాం. పశువులచేత బీడకం బడునది. ౧. శతం పర్వాణ్యస్యామితి శతపర్వికా - నూలు కనుపులుగలది. ౨. మహాప్రభావత్వాత్సహస్రవీర్యా-మంచిశక్తిగలది. ౩. భృగోరియం భార్గవీ భృగుసంబంధమైనది. ౪. చిన్నాపి రోహతీతి రుహా. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే. నణికినను మరల మొలచునది. ౫. దూర ప్రసరత్వాదనంతా దవ్యుగా నల్లుకొనునది. ఈ ౬ గణిక పేళ్లు.

అథ సా సితా.

158

గోలోమీ శతవీర్యాచ -

గోవలోమా న్యస్యా ఇతి గోలోమీ. సీ. గోవులయొక్క రోమములవలె నుండునది. ౧. శతం వీర్యాణి ప్రసర రూపాణ్యస్యా ఇతి శత వీర్యా - నూలు విధములుగాఁ బ్రాఁకునది. ఈ ౨ తెల్లగణిక పేళ్లు.

గణ్డాలీ శకులాక్షకః,

గండ్డైః గ్రంథిభిరల్యతే భూవ్యత ఇతి గండాళీ.సీ. అల భూషణాదౌ. బుడుపులచేత నలంకరింపబడునది. ౧. మత్స్యనయనతుల్య గ్రంథి యోగాచ్చ కులాక్షకః - చేపకండ్లవంటి కనుపులు గలది. ౨. తీగె గణికపేళ్లు. ఈ ౩ ను తెల్లగణికయని కొందఱు.

కరువిన్దో మేఘనామా ముస్తాముస్తక మస్త్రియామ్.

159

కురుదేశ మాశ్రయత్వేన విందతీతి కురువిందః. విద్ ఇలాభే. కురు దేశము నాశ్రయముగాఁ బొందునది. ౧. మేఘస్య నామాన్యస్యేతి మేఘనామా. న. పు. మేఘముయొక్క పేళ్లు గలది. ౨. మున్యతి ఖండయతి

రోగాఁ ముస్తా. ముస్తకం చ. అ. పు. ముస ఖండనే. రోగములను బోఁగొట్టునది. ఈ ౪ నిడపుగల తుంగము స్తలపేళ్లు.

స్యా భద్రముస్తకో గున్దా -

భద్రశ్చాసౌ ముస్తశ్చ భద్రముస్తకః - శుభస్వరూపమైన ముస్తకము. ౧. గుణాఁ ద్రాతీతి గున్దా. ద్రాకుత్సాయాంగతో. గుణములను బాధించునది. ఈ ౨ నాగ ముస్తలపేళ్లు. భద్రముస్తలు.

చూడాలా చక్ర లోచ్చటా,

చూడాంలాతీతి చూడాలా, లాదానే. వెండ్రుకలను వృద్ధిజేయునది. ౧. చక్రాకారం లాతీతి చక్రలా - చక్రాకారమును బొందియుండునది. ౨ ఉచ్చటతి రోగా నిత్యుచ్చటా. చట భేదనే. రోగములను భేదించునది. ఈ ౩ వక్రటువ ముస్తలపేళ్లు.

వంశే త్వక్సార కర్మార త్వచిసార త్వణధ్వజాః.

160

శతపర్వా యవఫలో వేణు మస్కర తేజనాః,

వన్యతే సేవ్యత ఇతి వంశః. వన షణ సంభక్తా. అందతీచేత నాశ్రయింపఁ బడునది. ౧. త్వచి సారో దా ర్థ్య మన్యేతిత్వక్సారః; త్వచి సారశ్చ - మీఁదిచర్మమందు సారము గలది గనుక త్వక్సారము, త్వచిసారమును. ౨, ౩. కర్మ ఇయర్తి కర్మారః. ఋ గతః. క్రియను బొందునది. ౪. త్వణానాం మధ్యే ముఖ్యత్వాత్ త్వణధ్వజః - త్వణవిశేషములలో ముఖ్యమైనది. ౫. శతం అనేకాని పర్వాణ్యస్యేతి శతపర్వా న.పు. అనేకములైన కనుపులు గలది. ౬. యవసదృశాని ఫలాన్యస్యేతి యవఫలః - యవలవంటి బియ్యము గలది. ౭. వయంత్యనేన వేణుః. పు. వేజ్ తంతుసంతానే. దీనిచేత నల్లుదురు. ౮. మా క్రియతే ప్రతిషిధ్యతే అనే నేతి మస్కరః - దీనిచేత ప్రతిషేధింపఁబడును. ౯. తేజయత్యగ్నిం తేజనః. తిజ నిశాతనే. అగ్నిని బ్రజ్జ్వలింపఁ జేయునది. ఈ ౧౦ వెదురుపేళ్లు.

వేణవః కీచకాస్తే స్యు ర్యే స్వనంత్య నిలోద్ధతాః.

161

కీచేతి కాయంతి శబ్దాయంత ఇతి కీచకాః. కైశబ్దే. కీచ్ అని మ్రోయునవి. ఈ ౧ (గాలిఁబోసికొని 'కీచ్' అని మ్రోయు) బొంగువెదుళ్ల పేరు.

గ్రన్థి ర్నా పర్వ పరుషీ -

వనోపధివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గ్రంథ్యతే సంధిరూపేణ బద్ధత ఇతి గ్రంథిః. పు. గ్రంథిరూపమున బంధింపఁ బడునది. ౧. పర్వతి స్థూలో భవతీతి పర్వ న. న. పర్వ పూరణే. అధికమౌనట్టిది. ౨. పిప రీతి పరుః స. న. పూ పాలనపూరణయోః. పూరించునది. పా. పరుః. ఉ. పు. 'మజ్జాసారో గ్రంథిః పరుః పరాగః కుసుమరేణు'రితి రత్నకోశే పుంస్యాణ్ణే. ఈ 3 వెదురుగణుపుల పేళ్లు.

గుప్త స్తేజనక శ్వరః.

గూయత ఇతి గుండ్రః. గూజ్ శబ్దే. వాయువశమున మ్రోయునది. ౧. తేజయతి పిత్తాదిరోగానితి తేజనకః. తిజ నిశాతనే. పిత్తాది రోగములను కృశముగాఁ జేయునది. ౨. శృణోతి రోగం శరః. శృహింసాయాం. రోగమును హింసించునది. ఈ 3 కాకివెదురుపేళ్లు. కాకిచెఱకు. కనుము.

నడస్త్వ ధమనః పోటగళః -

నలతి విద్యతీతి నడః. నల బంధనే పీడించునది. ౧. సుషిరవత్త్వాద్ధ్యాయతే పూర్వత ఇతి ధమనః. ధ్మా శబ్దాన్ని సంయోగయోః. రంధ్రముగల దౌటచేత నూదఁ బడునది. ౨. పుటతి గళతి చేతి పోటగళః. పుటసంశ్లేషణే. గళ సంక్షరణే. కూడికొని జాటునది. ఈ 3 కిక్కుకసపు పేళ్లు. గనుపదంటు.

అథో కాశ మస్తియామ్.

162

ఇక్షుగన్ధా పోటగళః-

కాశత ఇతి కాశం. అ. ప్పు. కాశ్య దీప్తౌ. ప్రకాశించునది. ౧. ఇక్షోరివగంధో ౨ స్యా ఇతి ఇక్షుగంధా - చెఱకు పరిమళమువంటి పరిమళముగలది. ౨. పుటతిగళతి చేతి, పోటగళః-కూడికొని జాటునది. ఈ 3 తెల్లుకసపుపేళ్లు.

పుంభూమని తు బల్బజాః.

వలంతే సంవృణ్యంతే స్తంబబాహుశ్యాద్భువ మితి బల్బజాః. వబయో రభేదః. వృజ్ వరణే. స్తంబబాహుశ్యముచేత భూమిని గప్పియుండునది. ఈ శబ్దము పుల్లింగ బహువచనమందే వర్తించును. మోదయపు కసపుపేళ్లు. ఈ ౪ శబ్దములును తెల్లుకసపుపేళ్లే యని కొందఱు.

రసాల ఇక్షుః-

రస్యతే రసాలః. రస ఆస్వాదనే. ఆస్వాదింపఁబడునది. రసేన అలత ఇతి వా రసాలః. అల భూషణాదౌ. రసముచేత నలంకరింపఁబడునది.

౧. ఇవ్యతే సర్వైరితి ఇక్షుః. ఇషు ఇచ్చాయాం. అందఱిచేత కోరఁబడునది. ఈ ౨ చెఱకుపేళ్లు.

తథేదాః పుణ్ణకాన్తారకాదయః.

163

పుణతీతి పుండ్రః. పుణ శుభకర్మణీ చ. శుభమును జేయునది. ౧. కామ్యత ఇతి కాంతారకః. కము కాంతౌ. కాంక్షింపఁబడునది. ౨. ఆది శబ్దముచేత కోశకారశబ్దము గ్రహింపఁబడును. ఈ 3 చెఱకులలోఁ గల భేదములు.

స్యా ద్వీరణం వీరతరమ్-

వీరయతి విక్రమతి తీక్ష్ణత్వేన వీరణం. వీరతరం చ-మిక్కిలి వేఁడియౌటచేత విక్రమించునది గనుక వీరణము. వీరతరమును. ఈ ౨ అవురుకనవుపేళ్లు.

మూలే ౨ స్యాశీర మస్త్రియామ్.

164

అభయం నశదం సేవ్య మమృణాళం జలాశయమ్.

లామజ్జకం లఘు లయ మవదాహేష్ఠకాపథే.

ఉశ్యత ఇతి ఉశీరం. అ. ప్న వశ కాంతౌ. కాంక్షింపఁబడునది. ౧. న విద్యతే భయ మనేనేత్య భయం -దీన భయము లేదు. ౨. నలత్యర్థ యతీతి నలం పితాదికం. తద్వృత్తితి నలదం. నల గంధనే. దో అవఖండనే. పీడించునవి గనుక నల మనఁగా బిత్తాదులు, వానిని ఖండించునది. 3. సేవ్యతే పితాదిశమనార్థమితి సేవ్యమ్. షేవ్య సేవాయం. రోగహరణార్థమై సేవింపఁబడునది. ౪. మృణతి హినస్తీతి మృణాళం హింస్రం; తన్న భవతీత్యమృణాళం. మృణ హింసాయాం. హింసించునది. ౫. జలే శేత ఇతి జలాశయం. శీజ్ స్వప్నే. జలమందుండునది. ౬. రక్తదోషం లాతి నా శయతీతి లా, మజ్జా సారో ౨ న్యేతి లామజ్జకం - రక్తదోషమును జెఱుచు సారముగలది. ౭. గురుత్వాభావాలఘు. న. చులకనైయుండునది. ౮. జఠరాగ్నో లీయత ఇతి లయం. లీజ్ శ్లేషణే. జఠరాగ్నియందు నణఁగునది. లఘులయమని యేకపదముగాను జెప్పుదురు. ౯. అవనశ్యతి దాహో ౨ నే నే త్యవదాహం - దీనిచేత దాహ మణఁగును. ౧౦. వాతవత్సేన గమన నిరోధ కత్వాదిష్టం కాపథమన్యేతి ఇష్టకాపథం - వాతకారియై గమనమును నిరోధించుటచేత నిష్టమైన కుత్సిత మార్గము గలది. ఈ ౧౧ అవురువేరు పేళ్లు.

వట్టివేరు. కొందఱు ఉశీరాభయ శబ్దములు తెల్ల వేరు పేళ్లనియు, అభయ శబ్దము మొదలు అమృణాళ శబద్ధపర్వమతము సామాన్యముగా వట్టివేరు పేళ్లనియు జలాశయాది శబ్దములు పొడి గల వట్టివేరు పేళ్లనియు జెప్పుదురు.

నదాదయ స్తృణం గర్భు చ్ఛామాక ప్రముఖా అపి.

165

నదాదయః నడకాశాదయః గర్భుచ్ఛామాకప్రముఖాశ్చ తృణం తృణభేదా ఇత్యుచ్యంతే. నడశబ్దము మొదలు ఇంతవఱకు చెప్పబడినవన్నియు, గర్భుచ్ఛామా కాదులును తృణములని చెప్పబడును. గిర్భతే అన్య ధాన్యం జనైరితి గర్భుత్. త. పూ. గృనిగరణే. జనులచేత దీని ధాన్యము భక్షింపబడును. ఊదరలు, శ్యామవర్ణ మకతి ప్రాప్నోతీతి శ్యామాకః. అక కుటిలాయాం గతౌ. శ్యామవర్ణమును బొందునది. చామలు. తృణ్యతే అద్యతే పశుభిరితి తృణం తృణహింసాయాం. పశువులచేత భక్షింపబడునది. ప్రముఖ శబ్దముచేత నీవారము మొదలైన తృణధాన్య విశేషములును తృణ మనంబడును.

అస్త్రీ కుశం కుథో దర్భః పవిత్రం-

కౌశలే కుం శృతి నా కుశం. అ. ప్న శీజ్ స్వప్నైః శోతసూకరణే. భూమియం దుండునది. లేక భూమి నల్పుముగాఁ జేయునది కుశము. ౧. విప్రపాణిష కుథ్యత ఇతి కుథః. కుథ శ్లేషణే. బ్రాహ్మణ హస్తముల యందుఁ గూర్పబడునది. ౨. దృణాతి కరాదికమితి దర్భః. దృఢ విదారణే. కరాదులను జీల్చునది. ౩. పూయతే ౨ నేనేతి పవిత్రం. పూర్జ్ పవనే. దీనిచేతఁ బవిత్రము చేయఁబడును. ఈ ౪ దర్భపేళ్లు.

అథక త్తృణమ్,

166

పౌర సౌగంధిక ధ్యామ దేవజగ్ధక రౌషిషమ్,

పశూనా మభక్త్యత్వేన కుత్సితం తృణం కత్తృణం-పశువులకు తినరానిదౌట చేత కుత్సితమైన తృణము ౧. పురే భవం పౌరం - పురమందుఁ బుట్టినది. ౨. శోభనః గంధః ప్రయోజనమన్యేతి సౌగంధికం - మంచిపరిమళము ప్రయోజనముగాఁ గలిగినది. ౩. ధ్యాయతే పశుభిరప్రియత్వా దితి ధ్యామం. ధ్యై చింతాయాం. తృణ భక్షణమందుఁ బశువులచేత అప్రియమౌటవలన విచారింపఁబడునది. ౪. దేవేన అగ్ని నా జగ్ధం దేవజగ్ధం. జగ్ధ భక్షహననయోః, అగ్నిచేతభక్షింపఁబడు

నది. ౧. రోహతీతి రాహిషం. రుహ బీజ జన్మని ప్రాదుర్భావే. మొలచునది. ఈ ౬ కామంచిపూరిపేళ్లు.

ఛత్రాఛత్రపాలఘ్న -

ఛత్రాకారత్వా ఛత్రా - గొడుగువలె నుండునది. ౧. అత ఏవ ఛత్ర మతిక్రాంతా అతిఛత్రా - ఛత్రము నతిక్రమించినది. ఛత్రాతిఛత్రా అని యొక్క పేరుగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు. ౨. పలం మాంసం హన్తి తైక్షణ్ణాదితి పలఘ్నః; పలఘ్న ఏవ పాలఘ్నః - తీక్షణ్ణమాటచేత మాంసమును బీడించునది గనుక పలఘ్నము ; పలఘ్నమే పాలఘ్నము. ఈ ౩ ఛత్రాకారమైన తృణము పేళ్లు.

మాలాతృణక భూస్తృణౌ,

మాలారూపాణి తృణా న్యత్ర మాలాతృణకం - పక్షిరూపమున నుండు తృణము. ౧. భువం సంస్తృణాతీతి భూస్తృణం. స్తుభ్ ఆచ్ఛాదనే. భూమిని గప్పియుండునది. ౨. చిప్పకసవు పేళ్లు.

శఘ్నం బాలతృణమ్ -

శస్యతే హింస్యతే పశుభి రితి శఘ్నం. శసు హింసాయాం. పశువులచే హింసింపఁబడునది. ౧. బాలం చ తత్ తృణం చ బాలతృణం. లేతకసవు. ఈ ౨ లేతకసవు పేళ్లు.

ఘాసో యవసమ్ -

ఘస్యతే పశుభి రితి ఘాసః. ఘస్ ౧౭ అదనే. పశువులచేఁ దినఁబడునది. ౧. యోతీతి యవసః. యు మిశ్రణే. కూడియుండునది. ఈ ౨ పశువులు మొదలైనవి తినునట్టి కసవు పేళ్లు.

తృణ మర్జనమ్.

167

తృణ్యతే పశుభిరితి తృణం. తృణ హింసాయాం. పశువులచేత హింసింపఁ బడునది. ౧. అర్జతే అర్జనం. పా. అర్జునం. అర్జ అర్జనే. అర్జింపఁబడునది. ఈ ౨ సామాన్యముగా కసవు పేళ్లు.

తృణానాం సంహతి స్తృణ్యా -

తృణానాం సమూహస్తృణ్యా - తృణముల యొక్క సమూహము. ఈ ౧ గడ్డికుప్ప (వామి).

నడ్యా తు నడసంహతిః,

వనోపనిషత్సము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నడానాం సమూహో నద్యా - నడమనఁగా 3 క్కసపుకసపు. (గనుపకసపు). దాని యొక్క సమూహము. ఈ ౧ కిక్కసపు కసపు కుప్ప.

తృణరాజాహ్వయ స్తాళః-

తృణానాం రాజా ముఖ్యః తృణరాజః. తృణరాజ ఇత్యాహ్వయో యన్యేతి తృణరాజాహ్వయః. తృణములలో ముఖ్యమైనది తృణరాజము. తృణరాజమను పేరుగలది తృణరాజాహ్వయము. ౧. తలతి ప్రతిష్ఠతే దృఢమూలత్వాత్తాళః. తలప్రతిష్ఠాయాం. దృఢమైన మొదలు గలదొటచేత ప్రతిష్ఠ గలది. ఈ ౨ తాటిచెట్టుపేళ్లు.

నాళకేరస్తు లాఙ్గలీ.

168

నాళ్యాక ముదక మీరయతీతి నాళికేరః. ఈరక్షేవే. రంధ్రములచేత ఉదకములను బీల్చునది. నాళికాని నాళ యుక్తాని పుష్పఫలాని ఈరయతీతి వా నాళికేరః - కాండలతోఁ గూడిన పుష్పఫలాదులఁ బ్రేరేపించునది. పా. నారికేళః. ౧ లాంటలాకారపత్రత్వాల్లాగలీ. న.పు. నాఁగేఁటివంటి యాకులుగలది. ఈ ౨ నాళికేరవృక్షము (టెంకాయ చెట్టు).

ఘోణ్డా తు పూగః క్రముకో గువాకః ఖపురః-

ఘుణంతి భ్రమంత్యనయా జనా ఇతి ఘోంటా. ఘుణ భ్రమణే. దీనిచేత జనులు భ్రమింతురు. ౧. పునాతి ముఖ మితి పూగః. పూజ్ పవనే ముఖమును బవిత్రముగాఁ జేయునది. ౨. క్రామంత్యస్మిన్ ఫలార్ధిన ఇతి క్రముకః. క్రము పాదవిక్షేపే. దీనియందు ఫలార్థు లెక్కుదురు. ౩. గువతిమలం నిస్సారయతీతి గువాకః. గుపురీషోత్సర్గే. మలనిస్సరణమును జేయునది. పా. గూవాకః. ౪. ఖాని ఇంద్రియాణి వృణోతి వ్యాప్నోతీతి ఖపురః. వృజ్ వరణే. ఇంద్రియములను వ్యాపించునది. ఖాని వృణోతీతిఖపురః. పృప్రీతౌ. ఇంద్రియములఁ బ్రీతి నొందించునది. ఈ ౫ పోక చెట్టు పేళ్లు.

అస్య తు,

ఫల ముద్వేగమ్ -

ఉద్గతో వేగో ౨ స్య ఉద్వేగం - ఉద్గతమైన వేగముగలది. ఈ ౧ పోకపండు.

ఏతే చ హింతాల సహితా స్తయః.

169

ఖర్జూర కేతకీ తాళే ఖర్జూరీ చ తృణద్రుమాః,

హినోతి వర్ణతే తలతి ప్రతిష్ఠతీతి హింతాలః. హిగతౌ వృద్ధౌ చ. వృద్ధిఁ బొందునది; ప్రతిష్ఠ గలది. హింతాళము - గిఱకతాటిపేరు. ౧. ఖర్జయతి రక్తపిత్తమితి ఖర్జూరః. ఖర్జ వృధనే. రక్తపిత్తాదులను బోగొట్టునది. ఖర్జూరముపేరు. ౧. కిత్వతే జ్ఞాయతే గంధో ౨ నేనేతి కేతకీ. సీ. కితజ్ఞానే. దీనిచేత పరిమళము తెలియఁ బడును. మొగలిచెట్టు పేరు. ౧. తలతి ప్రతిష్ఠతే తాళీ. సీ. తల ప్రతిష్ఠాయాం. ప్రతిష్ఠ గలది. శ్రీతాళము పేరు. ౧. ఖర్జయతి రోగం ఖర్జూరీ. సీ. ఖర్జ వృధనే. రోగమును బోగొట్టునది. చిట్టీందు పేరు. ఈతచెట్టు. ౧. ఈ చెప్పఁబడిన తాళ నాళికేర క్రముకములును, హింతాలంబును, ఖర్జూరము మొదలైన నాలుగును ఈ ౮ తృణవృక్షము లనంబడును.

సింహాది వర్గము

ఇట్లు వనౌషధివర్గము నందు స్థావరములైన వృక్షాదులను జెప్పి, తరువాత వనమందుండు సింహాది మృగములఁ జెప్పుచున్నాఁడు_____

సింహా మృగేష్ఠః పశ్చాస్య హర్షక్షః కేసరీ హరిః,

(కణ్ఠీరవో గజరిపుః పిఞ్గదృష్టి ర్మృగాధిపః)

హినస్తి హస్తాదికమితి సింహః. హిసి హింసాయాం. ఏనుఁగులు మొదలైన మృగముల హింసించునది. ౧. మృగాణా మింద్రః శ్రేష్ఠః మృగేష్ఠః - మృగములలో శ్రేష్ఠమైనది. ౨. పంచ ఇతి పంచం. పచి విస్తారే. పంచం విస్తృతమాస్యమస్యేతి పంచాస్యః-విస్తీర్ణమైన ముఖము గలది. ౩. హరిణీ కపిలవర్ణే అక్షిణీ అన్య. హర్షక్షః - కపిలవర్ణములైన కన్నులుగలది. ౪. కే శిరసి సరంతీతి కేసరాః సటాః, తా అన్యసంతీతి కేసరీ. న.పు. జూలుగలది. ౫. హరతి గజాదికం హరిః. పు. హృజ్ హరణే. గజాదులను హరించునది. ౬. (కంఠే రవో యస్య సః కంఠీరవః - కంఠమందు ధ్వనిగలది. గజానాం రిపుః. పు ఏనుఁగులకు శత్రువు పింగే దృష్టి యస్య సః పింగదృష్టిః పు. పచ్చనిచూపులు గలది మృగాణామధిపః మృగాధిపః -మృగములకు దొర. ఈ ౪ అధిక నామములు) సింహము పేళ్లు.

శార్దూల ద్వీపినౌ వ్యాఘ్రే.

శృణాతీతి శార్దూలః. శృ హింసాయాం. హింసించునది. ౧. నివాసత్వేన ద్వీపమస్యేతి ద్వీపీ. న. పు. ద్వీప మునికిపట్టుగాఁ గలది. ద్వీప శృర్మాస్యా స్తీతి వా ద్వీపీ - ద్వీపమనఁగా చర్మము; అది గలది. ౨. వ్యాజిప్రుతీతి వ్యాఘ్రః. ఘ్రా గంధోపాదానే. చంపునప్పుడు వాసనఁ జూచునది. ౩. (అధికపాఠము. పుండరీకః పఞ్చనఖశ్చిత్ర కాయ మృగద్విషౌ, పుండం మాంసం రీకతి హరతీతి పుండరీకః - మాంసమును హరించునది. పంచ నఖాః యస్య సః పంచనఖః - ఐదుగోళ్లు గలది. చిత్రః కాయః యస్య చిత్రకాయః - పొడలచేత నానావర్ణములగల శరీరము గలిగినది. మృగాణాం ద్విట్ మృగద్విట్. ష. పు. మృగములకు శత్రువు. ఈ ౪ పెద్దపులి పేళ్లు.

తరక్షుస్తు మృగాదనః.

1

తరక్షప్లవః క్షిణోతీతి తరక్షుః. పు. క్షిణు హింసాయాం. దుమికి చంపునది. మృగా నత్తీతి. ౧. మృగాదనః. అద భక్షణే. మృగముల భక్షించునది. ఈ ౨ సివంగి పేళ్లు.

వరాహ స్సూకరో ఘృష్టిః కోలః పోత్రీ కిరిః కిటిః,

2

దంష్ఠీ ఘోణీ స్తబ్ధరోమా క్రోదోభూదార ఇత్యపి.

పరం శ్రేష్ఠం సస్యం ఆహంతీతి వరాహః. హన హింసాగత్యే. శ్రేష్ఠమైన సస్యమును జెఱుచునది. ౧. బహూ న్యపత్యాని సూతే సూకరః. పూజ్ ప్రాణిప్రసవే. అనేకములైన పిల్లల నీనునది. పా. శుచః కరః శూకరః - దుఃఖమును జేయునది. ౨. కులాదీః ఘర్షతీతి ఘృష్టిః. పు. ఘృష సంఘర్షణే ఉన్నత ప్రదేశాదుల నొరయునది. ౩. కోలతి సంహతాంగో భవతీతి కోలః. కుల సంస్థానే. ఘనమైన శరీరము గలది. ౪. దీర్ఘం పోత్రం ముఖాగ్రమస్యేతి పోత్రీ. న. పు. అధికమైన మోరగలది. ౫. క్షితిం కిరతీతి కిరిః. పు. కృ విక్షేపే. ముఖముచేత భూమిని ద్రవ్వనది. పా. కిరః. 'వరాహశ్చకిరః కిరి' రితి యాదవః, ౬. కిటతి స్వైరం కిటిః. కిటగతౌ. ఇచ్చకొలఁ దిఁ జరించునది. ౭. ప్రశస్తాః దంష్ట్రా అస్య సంతీతి దంష్ఠీ. న. పు. వాఁడికోటలు గలది. ౮. స్థూలా ఘోణాస్యాస్తీతి ఘోణీ. న. పు. పెద్ద మోర గలది. ౯. స్తబ్ధాని రోమాణ్యస్యాస్తీతి స్తబ్ధరోమా.న.పు. బిరుసయిన వెండ్రుకలు గలది. ౧౦. క్రోడ

తీతి క్రోడః క్రుడ ఘనత్వే - ఘనమైనది. ౧౧. భువం దారయతీతి భూదారః. ద్యౌవిదారణే. భూమిని ప్రకృలించునది. ఈ ౧౨ అడవిపంది పేళ్లు.

కపి ప్లవంగ ప్లవగ శాఖామృగ వలీముఖాః-

మర్కటో వానరః కీశో వనౌకాః

కంపతే చలతీతి కపిః. పు. కపి చలనే చలించునది. ౧. ప్లవో లంఘనం తేన గచ్ఛతి ప్లవంగః. ప్లవగశ్చ. గమ్ గగతౌ. దాఁటునది. ౨, ౩. శాఖాచారీ మృగః శాఖామృగః - కొమ్మలయందుఁ జరించు మృగము. ౪. శ్లథం చర్మవశీ, సా ముఖే ౨స్య వలీముఖః - తఱులు గల ముఖము గలది. లశయోద భేదః ౫. మర్కటి గచ్ఛతీతి మర్కటః - పోవునది. మ్రియతే శ్లిష్ఠశాఖాసంకటే మర్కటః - దాఁటునపుడు కొమ్మల సందునఁ జచ్చునది. ౬. నర ఇవ వానరః - నరునివలె నుండునది. ౭. కితి శబ్దేన ఈష్టే కీశః. ఈశ ఐశ్వర్యే. కి యను శబ్దముచే నధికమైనది. కోవాయుః తదపత్యం కిః హనుమాన్ స ఈశో ౨స్య వా కీశః - వాయువునకు పుత్రుఁడు గనుక కి యనఁగా హనుమంతుఁడు. అతఁడు ఈశుఁ డుగాఁ గలది. ౮. వన మోకః స్థానం అస్య వనౌకాః. స. పు. వనము నివాసముగాఁ గలది. ఈ ౯ కోఁతి పేళ్లు.

అథ భల్లుకే.

3

ఋక్షాచ్చభల్ల భాలూకాః-

భల్లతి హినస్తి క్రిమీ నితి భల్లుకః. భల భల్ల పరిభాషణ హింసాసాదానేషు. పురుగులను జంపునది. పా. భల్లుకః. ౧. ఋష్యతే అనేన గహనమితి ఋక్షః. ఋష గతౌ. దీనిచేత వనము పొందఁబడును. ౨. అచ్చేన ఆభిముఖ్యేన భల్లతి అచ్చభల్లః-ఆభిముఖ్యముచేత హింసించునది. ఆత్మీయా అచ్యుతి పరా భల్లతి హీనస్తీతి వా అచ్చభల్లః. ఛో ఛేదనే. భల్లహింసాయాం. తన సంబంధమైనవారిని ఛేదింపక పరులను హింసించునది. అచ్చః భల్లః అని రెండు పేళ్లని కొందఱు. “ఆచ్చై నిర్మల భల్లకా” విత్యజయః “భల్లౌ భాలూకబాణౌ స్త ఇతిమేదినీ. ౩. భలతీతి భాలూకః-హింసించునది. ఈ ౪ ఎలుఁగుగొడ్డు పేళ్లు.

గణ్డకే ఖడ్గ ఖడ్గినౌ,

ప్రశస్తౌ గండో ౨స్యాస్తీతి గండకః - శ్రేష్ఠమైన గండ స్థలము

సింహాదివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గలది. ౧. ఖండయతి తీక్ష్ణత్వాత్ ఖద్గః శృంగం తద్యోగాత్ ఖద్గః. ఖడ్గీ చ. న. పు. ఖండించునట్టి కొమ్ము గలది. ఈ 3 ఖద్గమృగము పేళ్లు.

లులాయో మహిషో వాహద్విష త్యాసర సైరిభాః.

4

లోలనం లులస్తమ యతీతి లులాయః. అయ గతౌ. లులమనగా చలించుట దానిని బొందునది. లుల త్యప్పు లులాయః. లుల సంశ్లేషణే నీళ్లయందు మునుఁ గునది. ౧. సత్వపత్వాత్ మహ్యత ఇతి మహిషః. మహ పూజాయాం. బలము గలదౌటవలన నాదిరింపఁబడునది. ౨. వాహస్య హయస్య ద్విషత్ శత్రుః వాహద్విషత్. త. పు. గుఱ్ఱమునకు శత్రువు. ౩. కం ఉదకం ఆసరతీతి కాసరః. సృగతౌ. ఉదకమును బొందునది. కా ఈష త్వరతి గచ్ఛతి మహాకాయత్వాద్వా కాసరః-గొప్పదైన శరీరముగలది గనుక మందముగ నడచునది. ౪. సీరిభిః హలయుక్తైః పశుభిః భాంతీతి సీరిభాః కర్షకాః తేషామయం సైరిభః-నాఁగేలుగలవి గనుక సీరు లనగాఁ బశువులు. వానిచేత ప్రకాశించువారు గనుక సీరిభులనఁ గా కర్షకులు; వారి సంబంధమైనది. ఈ ౫ కారెనుపోతుపేళ్లు.

స్త్రియాం శివా భూరిమాయు గోమాయు మృగధూర్తకాః.

స్యగాల వజ్రక క్రోష్టు ఫేరు ఫేరవ జమ్బుకాః.

5

శకునేన మోదహేతుత్వాచ్చివా - శకునముచేత సంతోషపెట్టునది. ఈశబ్దము మొగ నక్కను జెప్పునపుడును స్త్రీలింగమే. ౧. భూరయో మాయా అస్యేతి భూరిమాయుః. ఉ. పు. పా. భూరిమాయః-అనేకమాయలుగలది. భూరి మాయః పితృమస్యేతి భూరిమాయుః అధికమైన పితృముగలది. ౨. గాః మినోతి క్షీపతీతి గోమాయుః. దు మిశ్ ప్రక్షేపణే. గోవులను బోఁదోలునది. ౩. మృగేష దూర్తః మృగధూర్తక. మృగములయందు ధూర్తమైనది. ౪. అస్యక్ ఆలతీతి స్యగాలః. లా ఆదానే. మాంసమును దినునది. ౫. పా. శృగాలః. అని తాలవ్యాదియుఁ గలదు. ౬. వంచయతీతి వంచకః. వజ్ర కౌటిల్యే. వంచించునది. ౭. క్రోశతి క్రోష్టుః. ఉ. పు. క్రోష్టా. ఋ క్రుశ ఆహ్వానే రోదనేచ. మొఱుఁగునది. ౮. ఫే ఇతి రౌతి ఫేరుః. ఉ. పు. రు. శబ్దే. ఫే యని కూయునది. ౯. ఫే ఇతి రవో ౨స్య ఫేరవః-ఫే యను ధ్వని గలది. ౧౦ జమ్బతి

మాంసమత్తీతి జంబుకః. జము అదనే. మాంసమును భక్షించునది ఈ ౧౧ నక్కపేళ్లు.

ఓతు బ్రిడాలో మార్జారో వృషదంశక ఆఖుభుక్.

అవతి మూషకబాధాయాః ఓతుః. పు. అవరక్షణాదౌ. మూషక బాధవలన రక్షించునది. ౧. బిడతి మూషికాః బిడాలః. బిడ భేదనే. మూషికములను భేదించునది. ౨. ఆఖుగ్ర హణేన గృహం మార్ద్రీతి మార్జారః. పా. మార్జాలః. మృజూ శుద్ధౌ. మూషక గ్రహణముచేత గృహమును శుద్ధిచేయునది. ౩. వృషాః మూషకాః దంశతీతి వృషదంశకః. దంశ దంశనే. మూషకమును గొలుకునది. పా. వృషదంశకః. ౪. ఆఖూః భుజ్జై ఆఖుభుక్. జ. పు. భుజ పాలనాభ్యవహారయోః ఎలుకలను భక్షించునది. ఈ ౫ పిల్లి పేళ్లు.

త్రయో గౌధేర గౌధార గౌధేయా గోభికాత్మజే.

6

గౌధాయా అపత్యం గౌధేరః, గౌధారః, గౌధేయశ్చ-గౌధయనంగా ఉడుము; దానిపిల్ల గనుక గౌధేరము, గౌధారము, గౌధేయము. ఈ ౩ ఉడుముపిల్ల పేళ్లు.

శ్వావిత్తు శల్యః-

శ్వానం విద్యతీతి శ్వావిత్. ధ. పు. వృథ తాడనే. శునకమును వృథపెట్టునది. ౧. శలతీతి శల్యః. శలచలనే. తిరుగునది. ఈ ౨ ఏదుపంది పేళ్లు.

తలోమ్ని శలలీ శలలం శలమ్,

శలతీతి శలలీ, శలలం, శలం చ.శల గతౌ. వేగముగాఁ బోవునది గనుక శలలి, శలలము, శలము. ఈ ౩ ఏదుపంది ముండ్లపేళ్లు.

వాతప్రమీ ర్వాతమృగః-

వాతం ప్రమిమీతే అభిముఖ్యేన ప్రతిపద్యతే వాతప్రమీః. ఈ పు. మాజ్ మానే వర్తనేచ. వాయువున కభిముఖముగాఁ బోవునది. అయం స్త్రీలింగే ౨ పి. లక్ష్మీశబ్దవద్రూపం. ౧. వాతం మృగయతీతి వాత మృగః. మృగ అన్వేషణే. వాయువును వెదకునది. ఈ ౨ గాలి కెదురుగా నడచు మృగముపేళ్లు.

కోక స్వీహా మృగో వృకః.

7

కోకతే వృకతేచ మాంసాదికం కోకః, వృకశ్చ. కుక వృకతాదనే.

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మాంసాదులను బుచ్చుకొనునది కోకము, వృకము. ౧, ౨. మృగానీహతే ఈహామృగః. ఈహ చేష్టాయాం. మృగముల నిచ్చయించునది. ఈ ౩ తోడేలు పేళ్లు.

మృగే కురఙ్గ వాతాయు మలిణాజినయోనయః,

మృగ్యతే లుబ్ధకైరితి మృగః, మృగ అన్వేషణే. వేటకాండ్రచే వెదకకబడునది. ౧. కౌరఙ్గతీతి కురంగః. రగి గతౌ. భూమియందుం జరించునది. ౨. వాతం అయతే వాతాయుః. ఉ. పు. అయ గతౌ. వాయువును బొందునది. ౩. హ్రియతే హరిణః. హృజ్ హరణే. హరింపకబడునది. ౪. అజినస్య చర్మణః యోనిః కారణం అజినయోనిః. పు. చర్మమునకుం గారణమైనది. పా. జినో బుద్ధః రురూపః యోనిరుత్పత్తి స్థాన మేషామితి జినయోనయ ఇతి కశ్చిత్. ఇట్టి రూపముగల బుద్ధదేవుండు ఉత్పత్తిస్థానముగా గలది. ఈ ౫ ఇట్టి పేళ్లు.

ఐణేయ మేణ్యా శ్చర్మాద్య మేణ సైన్యా ముభే త్రిషు.

8

ఏణ్యా ఇదం ఐణేయం - ఆడులేడి సంబంధమైనది ఐణేయము. ఏణస్య ఇదం ఐణం - మొగదుప్పి సంబంధమైనది ఐణము. ఐణేయ ఐణశబ్దములు మూడులింగములయందును వర్తించును. ఆడు లేడియొక్కయు మొగదుప్పి యొక్కయు తోలు మాంసము మొదలయినవాని పేళ్లు.

కదళీ కన్దళీ చీన శ్చమూరు ప్రియకావపి,

9

సమూరు శ్లేతి హరిణా అమీ అజినయోనయః.

కేన వాయునా దళ్ళతే కదళీ. ఈ. సీ. పా. న. పు. దళవిశరణే. వాయువుచే గొట్టక బడునది. బొల్లి చాయ మెడచారలు గలిగి, బలముతో నుండు మృగము. ౧. కన్దాని కన్దతీతి కన్దళీ. ఈ. సీ. పా. న. పు. కందమూలాదులయందుం గూడి యుండునది. దొడ్డకడుపును నల్లని ముందరి కాళ్లును గల మృగము. ౧. చీయతే వ్యాధై చీనః. చిజ్ చయనే. బోయలచేడ బొడవకబడునది. గువ్వవన్నె గలిగి ౩0 అంగుళముల పొడవు గల మృగము. ౧. చమ్యతే చమూరుః, ఉ. పు. చము అదనే. భక్షింపకబడునది. సంశయాస్పదమైన తోక గలిగి, తెలుపుగాని నలుపుగాని నానావర్ణములుగాని కలిగిన మృగము. ౧. ప్రియతివాతం ప్రియకః. ప్రియ గతౌ. వాతము నొందునది. దట్టమై ఎఱ్ఱునైన నల్లని రోమ

ములు గల మృగము. ౧. సంగతౌ ఊరూ అన్యేతి సమూరు. ఉ. పు. పరస్పరము కూడుకొనియుండు తొడలు గలది. తెల్లని కొనవెండ్రుకల తోఁగూడి దొడ్డమెడ గలిగి మెఱుంగుగలిగి నిడుపులయిన వెండ్రుకలు గలిగి గోధూమవర్ణముగాని కృష్ణవర్ణముగాని కలిగిన మృగము. ౧. ఈ ౯ అస్తరణాదుల కుపయోగించు చర్మమునకు కారణములైన యిట్టిజాతి విశేషముల పేళ్లు.

కృష్ణసార రురు నృఙ్కు శమ్మర రౌహిషాః,

గోకర్ణ పృష తై ణర్క్య రౌహితా శ్చమరో మృగాః

10

కృష్ణేన నీలవర్ణేన సారః కృష్ణసారః-నల్లనివన్నె చేత శ్రేష్ఠమైనది. కృష్ణశారమని కొందఱు. ౧. నల్లకప్పున విచిత్రమైన యిట్టి. రౌతి ప్రాయేణ రురుః. ఉ. పు. రు శబ్దే. తఱుచుచు గూఁతలు పెట్టునది. నల్లచారల దుప్పి. ౧. నృఙ్చత్యధోముఖతయా నృఙ్కు. ఉ. పు. అఙ్చు గతిపూజనయోః తలవంచుకొని పోవునది. జింకపోతు. ౧. రఙ్జయతిరఙ్కు. ఉ. పు. రఙ్జ రాగే. రాగమును బొందించునది. మృదువైన తైలరోముములుగల యిట్టి. ౧. శం సుఖం వృణోతీతి శంబరః. వృజ్ వరణే. సుఖమును గప్పునది. వబయారభేదః. సకారాదియుఁ గలదు. ఎఱ్ఱని వన్నె గల సన్నపుజింక. ౧. రోహతీతి రౌహిషః తృణవిశేషః. సః భక్ష్యమనేతి రౌషిషః. పా. రోహిషః - మొలచునది గనుక రౌహిషమనఁగాఁ దృణవిశేషము. దానిని భక్షించునది రౌహిషము. దోహిషమని దకారాదిగాఁ గొందఱు. కొండగొట్టె. ౧. గో రివ కర్ణా వన్యేతి గోకర్ణః - ఆవుచెవులవంటి చెవులు గలది. కణితి యను మృగము. ౧. పృషతాః బిన్దవో ౨ స్యేతి పృషతః - చుక్కలు గలిగినది. దుప్పి. ౧. ఏతీత్యేణః . ఇణ్ గతౌ. పోవునది. పొడలతో నల్లనై పెద్దకండ్లుగల యిట్టి. ౧. ఇయర్తి వనం ఋశ్యః. ఋ గతౌ. వనమును బొందునది. మనుచబోతు. పా. ఋష్యః ౧. రక్తవర్ణత్వేన రోహితః. ఎఱ్ఱని వన్నెగలది, కేసరి యను మృగము. ౧. చమతి తృణం చమరః. చము అదనే. తృణమును భక్షించునది. చమరీమృగము. ఈ ౧, ౨. తమతమపేళ్లచేఁ బ్రసిద్ధములగు మృగముల పేళ్లు.

గన్ధర్వ శ్వరభో రామ స్సమరో గవయ శ్శశః,

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గర్భయతి అర్ధయతీతి గర్భర్షః. గర్భ అర్ధనే. పీడించునది. వట్టువ తోకయు దొడ్డకడుపునుగల మృగము. ౧. శృణోతి సింహం శరభః. శృ హింసాయాం. సింహమును జంపునది. ఎనిమిదికాళ్లు గలిగి సింహమును జంపెడు మృగము. తథాచోక్తం మహాభారతే— “అష్టపాదూర్ధ్వనయనః శరభో వనగోచర” ఇతి. ౧. వ్యాధాః అస్మిన్ దృష్టే రమంతే రామః. రము క్రీడాయాం. బోయలు దీనిఁ జూచి సంతోషింతురు. పెద్దదుప్పి. ౧. వనే సర్వత్ర సరతీతి సృమరః. సృగతౌ. వనము నందంతటఁ దిరుగునది. పెద్దసవరపు మృగము. ౧. గా మయతే సదృశత్వాత్ గవయః. అయ గతౌ. గోవును బోలునది. గురుపోతు. ౧. శశతి ప్లుతేన గచ్ఛతీతి శశః. శశ ప్లుతగతౌ. దాఁటుచుఁ బోవునది. కుందేలు పేరు.

ఇత్యాదయో మృగేంద్రాద్యా గవాద్యాః పశుజాతయః.

11

ఇత్యాదయః = గంధర్వ శబ్దము మొదలుకొని యీ ౬ను, మృగేంద్రాద్యాః = సింహశబ్దము మొదలు చమర శబ్దమువఱకును, గవాద్యాః = వైశ్యవర్గయందు చెప్పఁబడు గోవులు మొదలైనవియు, పశుజాతయః = పశువులని చెప్పఁబడును. పశ్యంతే పాశైః పశవః పశ బంధనే. కట్టఁబడునవి.

ఉన్మరు ర్ముషికో ౨ ప్యాఖుః -

ఉదయతి ముఖస్ఫుష్టం వస్త్విత్పుందురుః. ఉ. పు. ఉందీ క్లేదనే. తన ముఖముచేత ముట్టఁబడిన వస్తువును ద్రవింపఁజేయునది. అకారాంతమును గలదు. ౧. ముష్ణాత్పన్నాదికం మూషికః. పా. మూషకః. ముషస్తేయే. అన్నము మొదలైనవానిని దొంగిలించునది. ౨. ఆ సమంతాత్ ఖనతీ త్యాఖుః ఉ. పు. ఖను అవదారణే. అంతట త్రవ్వనది. ఈ 3 ఎలుక పేళ్లు.

గిరికా బాలమూషికా,

గిరతి ధాన్యాదికం గిరికా, గృ నిగరణే. ధాన్యాదులను మ్రింగునది. ౧. బాలా చ సా మూషికా చ బాలమూషికా - చిన్న యెలుక. ఈ ౨. చిట్టెలుక పేళ్లు.

చుచున్ద్రీ గర్భమూషీ -

ఛ్యతీతి చుచుందరి. సీ. ఛో చేదనే. ధాన్యములను ఛేదించునది.

౧. గంధవతీ మూషీ గంధమూషీ - వాసన గల యెలుక. ఈ ౨ చుంచుపేళ్లు.

దీర్ఘదేహీ తు మూషీకా

దీర్ఘో దేహో ౨ స్యా ఇతి దీర్ఘ దేహీ. సీ. నిడుపైన శరీరము గలది.

౧. ముష్ణాతి ధాన్యాదికం మూషికా. ధాన్యాదులను మ్రుచ్చిలించునది. ఈ ౨ చుచుందరి అనెడు అర్థపాదము ప్రక్షిప్తమని కొందఱు. పందికొక్కుపేళ్లు.

సరటః కృకలాస స్స్యాత్ -

సరతీతి సరటః సృ గతౌ. చరించునది. ౧. కృకేన గళేన లసతీతి కృకలాసః. లస శ్లేషణ క్రీడనయోః. కంఠముతో నాడునది. ఈ ౨ తొండ పేళ్లు.

ముసలీ గృహగోధికా

12

ముస్యతి క్రిమీనితి ముసలీ. సీ. ముస ఖండనే. పురుగులను ఖండించునది. పా. ముషలీ. ౧. గృహే గోధికేవ తిష్ఠతీతి గృహగోధి కా. గృహమందు ఉడుమువలె నుండునది. ఈ ౨ బల్లిపేళ్లు.

లూతా స్తీ తన్తువాయోర్ణనాభ మర్మటకా స్సమాః,

లూయతే లూతా. లూజ్ఞో ఛేదనే. ఛేదింపఁబడునది. ౧. తంతూన్వయతి తంతువాయః. వేజ్ఞో తంతుసంతానే. నూలును నేయునది. ౨. ఊర్ణ నాభావస్య ఊర్ణనాభః-ఊర్ణమనఁగా నూలు; అది నాభీయందుఁ గలది. ౩. తంతుమవలంబ్య మర్మటవ దారోహణా న్మర్మటః - నూలు పట్టుకొని మర్మటమువలె నెక్కునది. ఈ ౪ సాలెపురుగు పేళ్లు.

నీలఙ్గుస్తు క్రిమిః-

నీలతిమందం నీలంగుః. పు. నీల వర్ణగత్యోః మెల్లఁగాఁ బోవునది. ౧. మందం క్రామతి క్రిమిః. పు. క్రము పాదవిక్షేపే. మెల్లఁగా నడచునది. ఈ ౨ సామాన్యముగా పురుగుపేళ్లు. ప్రానిమీఁద గల పురుగులని కొందఱు.

కర్ణజలౌకా శతపద్మ్యభే.

13

కర్ణప్రవేశయోగ్యత్వాత్ దీర్ఘత్వేన జలూకాసదృ శత్వాచ్చ

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కర్ణజలూకా. చెవిని జొచ్చుటకు తగిన శరీరము గలిగి జెలగవలె నుండునది. ౧. శతం పాదా అస్యేతి శతపదీ. సీ. నూలు కాళ్లు గలది. ఈ ౨ జెట్టి పేళ్లు. చెవిదూలు పామును, రోకటిబండయునని కొందఱు.

వృశ్చిక శ్చూక కీట స్సాస్త్

ప్రశ్చతి శూకాగ్రేణ వృశ్చికః - మొనచేత కుట్టునది. ౧. శూకయుక్తః కీటః శూకకీటః. ముల్లుగల పురుగు. ఈ ౨ నల్లతేలు పేళ్లు. కణుదురని కొందఱు.

అళి ద్రోణా తు వృశ్చికే,

అలయోగాత్ అళీ. న. పు. అలమనంగా దోక. అది గలది. పా. ఆళీ. న. పు. ఆళిః, “అలం వృశ్చికలాంగూల ద్రోణ ఆలీ తు వృశ్చిక” ఇతి హలాయుధః. “భృంగవృశ్చికయోరళి” రితి రభసశ్చ. ౧. ద్రుణతీతి ద్రోణః. ద్రుణ హింసాగతి కొటిల్యేషు. హింసించునది. ద్రూణమని కొందఱు. ౨. వృశ్చిక శబ్దమునకు పూర్వమువలె వ్యుత్పత్తి. ఈ ౩ ఎఱ్ఱతేలు పేళ్లు. సామాన్యముగా తేలు పేళ్లని కొందఱు.

పారావతః కలరవః కపోతః-

పారేణ బలేన అవతీతి పారావతః. అవ రక్షణాదౌ. పారమనంగా బలము. దానిచేతఁ బోవునది. ౧. కలః రవః అస్యేతి కలరవః - అవ్యక్త మధురమైన ధ్వని గలది. ౨. శీఘ్రగామిత్యేన కస్య వాయోః పోత ఇవ కపోతః - వేగముచేత వాయువుకొదమవలె నుండునది. ఈ ౩ పావురము పేళ్లు. గువ్వ పేళ్లని కొందఱు కపోతశబ్దము మాత్రమే గువ్వపేరని కొందఱు.

అథ శశాదనః.

14

పత్రి శ్యేనః-

శశం అత్తీతి శశాదనః. అదభక్తణే. కుందేటిని భక్షించునది. ౧. ప్రశస్తం పత్రం పక్షో ౨ స్సాస్తీతి పత్రి. న. పు. మంచితెక్కులు గలది. ౨. శ్చాయతే శ్యేనః. శ్వైజ్ గతౌ. తీవ్రముగాఁ బోవునది. ఈ ౩ దేగపేళ్లు.

ఉలూకేతు వాయసారాటిపేచకౌ,

(దివాన్యః కౌశికో ఘూకో దివాభీతో నిశాటనః)

ఉలతి నేత్ర జ్యోతిషా కాకాః దహతీ త్యులూకః ఉల దాహే. నేత్ర తేజస్సుచేత కాకులను దహించునది. ౧. వాయుసానామరాతిః వాయుసారాతిః. పు. కాకులకు శత్రువు. ౨. పచతి కాకాః పేచకః. డుపచ్ఛ్ పాకే. కాకులను హింసించునది. 3. (దివా అంధః దివాంధః. పగలు గ్రుడ్డిగా నుండునది. కౌ భూమౌ శేరతే ఇతి కుశాః వృక్షాః, తేషు చరతీతి కౌశికః - వృక్షములయందు చరించునది. ఘూ ఇతి రవం కరోతీతి ఘూకః. ఘూ యని కూయునది. దివా భీతః దివాభీతః - పగలు భయపడునది. నిశాయామటతీతి నిశాటనః. అటగతౌ. రాత్రి యందుఁ దిరుగునది) ఈ 3 గూబపేళ్లు.

వ్యాఘ్రాటస్సు భరద్వాజః-

వ్యాఘ్రువ దటతీతి వ్యాఘ్రాటః. అట గతౌ. పులివలె తిరుగునది. వ్యాజిఘ్రన్నటతీతి వ్యాఘ్రాటః. ఘ్రాగంధోపాదానే. ఆఘ్రాణించుచుఁ బోవునది. ౧. భరద్వాజేన సృష్టః భరద్వాజః. భరద్వాజులచేత సృజింపఁబడినది. ఈ ౨ భరద్వాజము. ఏట్రీంత.

ఖఙ్గారీటస్సు ఖఙ్గానః

15

ఖం ఆకాశం అఙ్గాసా ఏటతి ఖఙ్గారీటః. ఇట కిట గతౌ. ఆకాశమును శీఘ్రముగాఁ బొందునది. ౧. ఖఙ్గాతీతి ఖఙ్గానః; భాద్రపదమాసాది షట్కే అదృశ్యగతిత్వాత్. ఖజి గతివైక్లబ్యే. భాద్రపదమాసము మొద లాఱునెలలు కనిపించక తిరుగునది. ఈ ౨ మందపిచ్చిక పేళ్లు. రువ్వుపులుఁగు కౌంజు. కాటుకపిట్ట యనియు గొందఱు.

లోహపుష్పస్సు కఙ్క స్సాన్-

దృఢత్వాల్లోహమివ పృష్ఠో లోహపుష్పః-గట్టిపిఱుఁదులు గలది. లోహవర్ణపుష్ఠో లోహపుష్పః- ఎఱ్ఱనివన్నె గల పుష్పముగలది. ౧. కఙ్కతే కఙ్కః కకి గతౌ పోవునది. ఈ ౨ రాఁబులుఁగు పేళ్లు మల్లజేగుఱు.

అథ చాషః కికిదివిః,

చషతీతి చాషః. చష భక్షణే. భక్షింపఁబడునది. ౧. కికితి దీవ్యతి భాషతే కికిదివిః. దివు క్రీ దాదౌ. కికి యని కూయునది. ౨. పా. కీతి కాయతీతి కికి. న. పు. కై శబ్దే. కీయని పలుకునది. 3. దీవ్యతీతి

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దివిః. పు. క్రీడించునది. ఈ 3 పాలపక్షిపేళ్లు.

కళింజ భృంజ ధూమ్రాటాః-

కే శిరసి లింగం రేఖా రూపమస్యేతి కళింగః - శిరస్సునందు చుంచు అనెడు చిహ్నము గలది. ౧. భృంజవర్ణసామ్యాత్ భృంజః- తుమ్మెదలవలె నల్లనైనది. పు. వర్ణతః దూమే వాటతి ధూమ్రాటః అటపటగతౌ. ధూమసమూహమువలె నల్లనై యుండునది. ఈ ౨ కూకటి మూఁగ యనుపక్షి పేళ్లు.

అథ స్యా చ్ఛతపత్రకః.

16

దార్వాఘాటః -

బహుపక్షత్వాత్ శతపత్రకః-అనేకములైన టెక్కలుగలది. ౧. దార్వాహంతి దార్వాఘాటః. హన హింసాగత్యైః కొయ్యను దొలఁచునది. ఈ ౨ మానుగోయిల పులుఁగు పేళ్లు. బెగ్గురుపులుఁగు.

అథ సారఙ్గః స్తోకక శ్చాతక స్సమాః,

సంహత్య అరం గచ్ఛతీతి సారంగః - తన జాతిపక్షులతోఁగూడి త్వరగాఁ బోవునది. పా. శారంగః ౧. స్తోకం అల్పం కాయతీతి స్తోకకః. కై శబ్దే. మెల్లగాఁ గూయునది. స్తోక మల్పం కం శిరో ౨ స్థేతివా స్తోకకః. అల్పమైన శిరస్సు గలది. ౨. వర్షోదకం చతతీతి చాతకః. చతే యాచనే. వర్షోదకమును యాచించునది. ఈ 3 వానకోయిలపేళ్లు (చాతకము).

కృకవాకు స్తామ్రచూడః కుక్కుట శ్చరణాయుధః.

17

కృకేన శిరోగ్రేణవక్త్రీతి కృకవాకుః. ఉ పు. వచ పరిభాషణే. తలయెత్తి కూయునది. ౧. తామ్రవర్ణా చూడాస్యేతి తామ్రచూడః- తామ్రవర్ణమైన చుంచుగలది. ౨. కుకు ఇతి శబ్ద ముచ్చారయ కుటతీతి కుక్కుటః. కుట కొటిల్యే. కుకు అను శబ్దమును బలుకుచు వక్రముగాఁ బోవునది. ౩. చరణా వే వాయుధం యస్య సః చరణాయుధః-కాళ్లే ఆయుధముగాఁ గలది. ఈ ౪ కోడి పేళ్లు.

చటకః కలవిజ్ఞస్యాత్ -

చటతి ధాన్యాదికమితి చటకః. చట భేదనే. ధాన్యాదులను బొడిచి తినునది. ౧. సుఖం యథా భవతితథా లపతి కలవింకః. లప వ్యక్తాయాంవాచి. సుఖముగాఁ బలుకునది. ఈ ౨ పిచ్చుక పేళ్లు.

తస్య స్త్రీ చటకా-

చటకస్య స్త్రీ చటకా. ఈ ౧ అండుపిచ్చుక పేరు.

తయోః

పుమపత్యే చాటకైరః స్త్ర్యపత్యే చటకైవహి.

18

చటకయోః అపత్యంపుమాఽ చాటకైరః - పిచ్చుకలయొక్క మొగపిల్ల.
౧. చటకయోః అపత్యం స్త్రీ చటకా - పిచ్చుకలయొక్క అండుపిల్ల. ఈ ౨ అ
యాండు మగపిచ్చుక పేళ్లు. మగపిల్ల చాటకైరము. అండుపిల్ల చటక.

కర్మరేటుః కరేటు స్సాన్ -

కర్మః సితాశ్వఇవ రేటతీతి కర్మరేటుః. ఉ. ప్న. రేట్టు పరిభాషణే.
తెల్లగుఱ్ఱమువలె శబ్దించునది. కర్మ ఇతి రేటతీ కర్మరేటుః- కర్మయని పలుకునది.
౧. కే వృక్షాదీనాంశిరసి రేటతీతి కరేటుః. ఉ. ప్న. వృక్షాదులకొనయందు
బలుకునది. ఈ ౨ పెద్దకొక్కెర పేళ్లు.

కృకణ క్రకరౌ సమా,

కృ ఇతి కృణతి శబ్దాయతే కృకణః. కృణ శబ్దే. కృ అనుధ్వనిఁ జేయునది.
కృకం శిరోగ్రం పార్శ్వ కండూయనాయ నయతీతి కృకణః. ణీజ్ ప్రాపణే. శిరోగ్రమును
పార్శ్వ కండూయనము కొఱకు పొందించునది. ౧. క్ర ఇతి శబ్దం కరోతీతి క్రకరః.
దుకృజ్ కరణే. క్ర యనెడు శబ్దమును జేయునది. ఈ ౨ కొక్కెర పేళ్లు.

వనప్రియః పరభృతః కోకిలః పిక ఇత్యపి.

19

వనం ప్రియమస్య వనప్రియః-వనమే ప్రియముగాఁగలది. ౧. పరైః కాక్రైః
భృతః పరభృతః. భృజ్ భరణే. పరుల (కాకుల) చేతఁ బెంచబడునది. ౨. కోకతో
శ్రోతృచిత్తం గృహ్లాతీతి కోకిలః. కుక వృక ఆదానే. తన పలుకులు వినువారి
మనస్సుల నాకర్షించునది. ౩. అపికాయతీతి పికః. కైగైశబ్దే. చాటుననుండి
కూయునది. అపిరంతర్థౌ. ఈ ౪ కోయిల పేళ్లు.

కాకేతు కర టారిష్ట బలిపుష్ట సకృత్తజాః,

ధ్వాజ్ఞాత్త ఘోష పరభృద్బలిభు గ్వాయసా అపి.

20

(చిరజీవీ చైకదృష్టి రౌకళిః పికవర్ధనః)

కా ఇతికాయతికాకః. కైశబ్దే. కాయని యఱచునది. ౧. క ఇతి
రటతీతి కరటః. రట పరిభాషణే. క యని పలుకునది. ౨. న. రివ్యతేరోగ్రి

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

త్యరిష్టః. రిషహింసాయాం. రోగములచే హింసింపబడనిది. రిష్టం మరణ లక్షణం తదస్యనా స్తీతి అరిష్టః. (త్వరగా) మరణములేనిది. 3. బలినా పుష్టః బలిపుష్టః. పుష పుష్టే. బలిచేత బోషింపబడునది. 4. సకృత్రజా అస్యేతి సకృత్రజః-ఒక్కసారి పిల్లగనునది. 5. ధ్వాంక్షతి కాంక్షతి ఆమిషమితి ధ్వాంక్షః. ధ్వాక్షి కాంక్షాయాం. మాంసమును గాంక్షించునది. 6. ఆత్మానమేవ ఘోషతికాకేతి ఆత్మఘోషః - కా కా అని తన పేరును బలుకునది. 7. పరంకోకిలం బిభర్తితి పరభృత్. త. పు. భృత్ భరణే. కోయిల పిల్లను పోషించునది. 8. బలింభుజ్ఞే బలిభుక్. జ. పు. బుజ పాలనా భ్యవహరయోః. బలిని భుజించునది. 9. వయవివ వాయసః - పక్షి గనుక వాయసము ౧౦. (చిరంజీవతీతి చిరజీవీ. న. పు. జీవ ప్రాణధారణే. చాలకాలము బ్రతుకునది. ఏకైవ దృష్టి రస్య ఏకదృష్టిః. ఇ. పు. ఒక్కచూపుగలది. మూకలస్య యమస్యాయం మౌకళిః - మూకలుఉడనఁగా యముఉడు; అతని సంబంధమైనది. “మూకలః ప్రేతభర్తా స్యాన్మాకులః కాననే చర” ఇతి శబ్దార్థవే. పికం వర్ధయతి పికవర్ధనః. వృధు వృద్ధౌ. కోవెలలను వృద్ధిపొందించునది) కాకి పేళ్లు.

ద్రోణకాకస్మ కాకోలో -

(ద్రుణాతీతి ద్రోణః, ద్రోణశ్చాసౌ కాకశ్చ ద్రోణకాకః. ద్రూ హింసాయాం. హింసించెడు కాకి. ౧. కాకేషు కోలతి స్థూలో భవతీతి కాకోలః. కుల సంస్థానే. కాకులలో గొప్పది. ఈ ౨ మాలకాకి పేళ్లు.

దాత్యూహః కాలకణ్ఠకః,

దాన్తిం ప్లవనం ఊహతే దాత్యూహః. ఊహ వితర్కే. దాన్తి యనఁగా తేలుట, దాని నభ్యసించునది. ౧. కాలవర్ణః కణ్ఠో ౨ స్యేతి కాలకణ్ఠః- నల్లని మెడగలది. కల ఏవ కాలః అవ్యక్తధ్వనిః; స కణ్ఠే ౨ స్యేతి వా కాలకణ్ఠకః - అవ్యక్త మధురమైన ధ్వని కంఠమందుఁ గలది. పా. కాలవర్ణః కంటకోరోమోద్గమో ౨ స్యేతి కాలకంటకోవా - నల్లని రోమరాజిగలది. ఈ ౨ కూఁకురుగుడ్డంగి పిట్టపేళ్లు. భరత పక్షి.

ఆతాపి చిల్లౌ -

ఆతాపయతి పరజాతి మిత్యాతాపీ. న. పు. తప సంతాపే. ఇతర జాతిని తపింపఁజేయునది. పా. ఆతాయీ. న. పు. ౧. చిల్లయతి

శిథిలీకరోతి పరానితి చిల్లః. చిల్ల శైథిల్యే. ఇతర పక్షులను శిథిలముగాఁ జేయునది. ఈ ౨ పిన్న గ్రద్ద పేళ్లు. జెముడు కాకి. చీరపిట్టయు.

దాక్షాయ్య గృద్ధౌ-

దక్షతే శీఘ్రం గచ్ఛతి దాక్షాయ్యః. దక్షవృద్ధౌ శీఘ్రార్థే చ. శీఘ్రముగాఁ బోవునది. ౧. గర్భోతి మాంసమితి గృద్ధః. గృధు అభికాంక్షాయాం. మాంసమును గాంక్షించునది. ఈ ౨ గ్రద్ద పేళ్లు. బోరువ.

కీరశుకౌ సమా.

21

కీతి శబ్దం రాతి కీరః. రా ఆదానే. కీ యను శబ్దమును గ్రహించునది. ౧. వుకతీతి శుకః. శుక గతః. చరించునది. ఈ ౨ చిలుక పేళ్లు.

క్రుజ్ క్రౌఞ్చః-

క్రుఞ్చతి పక్షి రూపేణ గచ్ఛతీతి క్రుజ్. చ. పు. క్రౌంచశ్చ. క్రుఞ్చ గతికౌటిల్యాల్ప భావయోః. పంక్తిరూపముగాఁ బోవునది. లేక కుటిలమైయుండునది. ఈ ౨ కొంగ పేళ్లు.

అథ బకః కహ్వః-

వక్తీతి బకః. వచ పరిభాషణే. వబయోర భేదః. పలుకునది. బకతి కుటిలో భవతీతి వా బకః. బక కౌటిల్యే. కుటిలమై యుండునది. ౧. కే జలే హ్వయతే కహ్వః. హ్వేర్జ స్రుర్ధాయాం శబ్దే చ. జలమందుఁ బలుకునది. ఈ ౨ వక్కుపులుగు పేళ్లు. వక్కుకొంగ.

పుష్కరాహ్వస్తు సారసః.

పుష్కరస్య ఆహ్వో అస్యేతి పుష్కరాహ్వః - తామరలయొక్క పర్యాయపదములు పేళ్లుగాఁ గలిగినది. ౧. సరసి భవ స్సారసః - సరస్సు నందుఁ బుట్టినది. ఈ ౨ బెగ్గురుపేళ్లు.

కోక శ్చక్ర శ్చక్రవాకో రథాఙ్గా హ్వాయ నామకః.

22

తపతే ప్రియా వియోగాత్ రాత్రావితి కోకః. కుజ్ శబ్దే. ప్రియా వియోగము చేత రాత్రియందు మొఱపెట్టుచుండునది. ౧. చకతే తర్పయతి ప్రియామితి చక్రః. చకత్యప్తౌ. ప్రియురాలిని బ్రీతినొందించునది. ౨. చక్రేణ చక్రశబ్దేన ఉచ్చత ఇతి చక్రవాకః - చక్ర శబ్దముచేతఁ జెప్పఁబడునది. ౩. రథాంగం చక్రం. తస్యాహ్వయో నామాస్యేతి

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రథాంగాహ్వయ నామకః - రథాంగము చక్రము దాని పేళ్లు గలది.
౪ జక్రవపిట్ట పేళ్లు.

కాదమ్మః కలహంస స్సౌత్ -

కదంబస్య స్వసంఘస్య సహచారిత్వాత్ కాదంబః - కదంబమనంగా తన సమూహము; ఆ సంఘముతోఁ గూడియుండునది. ౧. కలో మధురాస్ఫుటధ్వని, తద్వాక్ హంసః కలహంసః - అవ్యక్తమధురధ్వనిగల హంస. ఈ ౨ ధూమ్రవర్ణములైన ముక్కు కాళ్లు తెక్కులు గలిగిన హంస పేళ్లు.

ఉత్క్రిశ కురరౌ సమా,

ఉచ్చైః క్రోశతి ఉత్క్రిశః. క్రుశ ఆహ్వానే రోదనేచ. గట్టిగా నఱచునది.
౧. కురతీతి కురరః. కురశబ్దే. మ్రోయునది. ఈ ౨ పెన్నడ పులుఁగు పేళ్లు.

హంసాస్తు శ్వేతగరుత శ్చక్రాఙ్గా మానసౌకసః.

23

హంతి గచ్ఛతీతి హంసః. హన హింసాగత్యేః. చరించునది. ౧. శ్వేతీః గరుతః పక్షా అస్యేతి శ్వేతగరుత్. త. పు. తెల్లని తెక్కులు గలది. ౨. చక్రవత్ వృత్తమంగ మస్యేతి చక్రాంగః - చక్రము వలె వట్టువయైన అంగముగలది. ౩. మానససరః ఓకః స్థానమస్య మాన సౌకాః. స. పు. మానససరస్సు స్థానముగాఁ గలది. ౩. సామాన్యముగా హంసల పేళ్లు.

రాజహంసాస్తుతే చఙ్చచరణై రోహితై స్సితాః,

యేలోహితై శ్చంచుచరణై ర్లక్ష్మితా స్సితాశ్చ శరీరేణ తే రాజహంసా ఇత్యుచ్యంతే - ఎఱ్ఱనైన ముక్కు కాళ్లతోఁ గూడి తెల్లనై యుండు హంసలు రాజహంస లనంబడును. హంసేషు శ్రేష్ఠత్వా ద్రాజహంసః - హంసలలో శ్రేష్ఠమైనది.

మలినైర్మల్లికాభ్యాస్తే -

మలినైః కించిద్ధామైః చంచుచరణై రుపలక్ష్మితాస్తే హంసామల్లికా ఇత్యుచ్యంతే - మాసినముక్కు కాళ్లతోఁ గూడి తెల్లనై యుండెడు హంసలు మల్లికము లనంబడును. మలతే మల్లికః మల మల్లధారణే. మంచిశరీరము ధరించినది. పా. మల్లికాక్షః. “మల్లికో

హంసభేదే నా తృణశూన్యే తు మల్లికే” తి అర్థనారీశ్వరః. భూషితే పరితో యస్య లోచనే కృష్ణరాజిభిః, కృష్ణం చ తారకామాత్రం మల్లికాక్ష స్స పర్యత” ఇతి శబ్దార్థవః . “ఏతస్మిన్ మదకలమల్లి కాక్షపక్ష” ఇతి భవభూతిః.

ధార్తరాష్ట్రస్య తేతరైః.

24

సితేతరైః కృష్ణైః చంచుచరణై రుపలక్ష్మితా హంసాః ధార్తరాష్ట్రా ఇత్యుచ్యంతే - నల్లనిముక్కు కాళ్లతోఁ గూడిన తెల్లని హంసలు ధార్తరాష్ట్రము లనంబడును. ధృతరాష్ట్రదేశభవో ధార్తరాష్ట్రః-ధృతరాష్ట్రదేశమందుఁ బుట్టినది.

శరారి రాటి రాతిశ్చ-

శరం నీరం హింసాం వా ఋచ్చతి శరారిః - నీటిని గాని హింసనుగాని పొందునది. ఋ గతౌ. ౧. అటతీత్యాటిః. సీ. అట గతౌ. చరించునది. ౨. అతతీత్యాటిః. సీ. అత సాతత్యగమనే. ఎల్లప్పుడు తిరుగునది. ఈ 3 ఆండేలనుపక్షి పేళ్లు.

బలాకా బసకణ్ణికా,

బలేన మేఘమాలా మకతి బలాకా. అక కుటిలాయాం గతౌ. బలముచే మేఘపంక్తిని బొందునది. ౧. బిసవత్ కంఠో ౨స్యా ఇతి బిస కంఠికా - తామరతూడువంటి మెడగలది. ఈ ౨ తెల్లకొక్కెర పేళ్లు.

హంసస్య యోషి ద్వరటా -

వృణీతే హంసమితి వరటా. వృజ్ వరే. హంసను వరించునది. వరం శ్రేష్ఠం అటనం అస్యా ఇతి వరటా - శ్రేష్ఠమైన నడుపు గలది. ఈ ౧ ఆండుహంస పేరు.

సారసస్య తు లక్ష్మణా.

25

లక్ష్మీరస్యా అస్తీతి లక్ష్మణా - ఒప్పిదము గలది. పా. లక్ష్మణా. “వాల్మీకే రరహిత రామలక్ష్మణానా” మితి మాఘః. “మహాపురుషమివ ప్రకటమీన మకరశంఖ లక్ష్మణ” మిత్యుచ్చేద వర్ణనాయాం కాదంబరీ. ఈ ౧ ఆండుబెగ్గురు పేరు.

జతుకా ౨ జినపత్రాస్యాత్ -

జతువత్ కృష్ణపింగళత్వాత్ జతుకా - లక్కవలె కృష్ణపింగళ వర్ణ

సింహాదివర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ములు గలది. పా. జతూకా. ౧. అజినవత్పత్రాణి పక్షా అస్యేతి అజినపత్రా - తోలువంటి తెక్కలు గలది. ఈ ౨ చీచకురువాయి పేళ్లు.

పరోష్ఠీ తైలపాయికా,

శీతాసహత్వేన పరముష్ణమస్యా ఇతి పరోష్ఠీ సీ. చలి నోర్వనిది గనుక కేవల ముష్ణమే కలది. ౧. సర్వదా వివృతాస్యత్వేన తైలం పిబతీవ తిష్ఠతీతి తైలపాయికా. పా. పానే. ఎపుడును నోరు తెఱచుకొని తైలపానముఁ జేయుదానివలె నుండునది. ఈ ౨ గబ్బిలాయి పేళ్లు. జతుకాది శబ్దములు ౪ పర్యాయములని కొందఱు.

చర్మణా మక్షికా నీలి-

ప్రాణినాం త్వచం చర్వతీతి చర్మణా. చర్వ అదనే. ప్రాణుల యొక్క చర్మమును దినునది. ౧. మక్ష్యంతే అస్మైజనా ఇతి మక్షికా. మక్షరోషే. దీనియెడఁ గోపింతురు. ఈ ౨. నల్లని యీచగ పేళ్లు.

సరఘా మధుమక్షికా.

26

సరంతీతిసరాః స్వవిషయం ప్రాప్తాః, తాః. హంతీతి సరఘా. హన హింసాగత్యోః. తననుగూర్చి వచ్చినవారిని హింసించునది. ౧. మధుని సక్తా మక్షికా మధుమక్షికా - తేనెయం దాసక్తమైన యీచగె. ఈ ౨ జుంటీచగ పేళ్లు. తేనెటీచగ.

పతఙ్గి కా పుత్రికా స్యాత్ -

పతతీతి పతంగికా. పత్ ఇగతౌ. పడునది. ౧. పుత్ కుత్సితం తాయతే పుత్రికా -కుత్సితమును జేయునది. తాయ్య సంతానపాలనయోః. ఈ ౨ తెర యీచగపేళ్లు. గొప్ప తేనె యీచగ.

దంశస్తు వనమక్షికా,

దంశతీతి దంశః. దంశ దశనే. కఱచునది. ౧. వనే మక్షికా వనమక్షికా - అడవియందలి యీచగ. ఈ ౨ అడవి యీచగ పేళ్లు.

దంశీ తజ్జాతి రల్పా స్యాత్

అల్పా దంశజాతిః దంశీ. సీ. ఈ ౧ అల్పమైన అడవిజాతి యీచగ. అడవిదోమ.

గణ్డోలీ వరటా ద్వయోః.

27

గణ్డం కపోలం ఉలతి ఆవృణోతీతి గణ్డోలీ. పు. ఉల సంవరణే.

చెక్కిలి మీద ముసరునది. పా. గంధయ త్వర్దయతి గన్ధోలీ. గంధ అర్ధనే. పీడించునది. ౧. వృణోతీతి వరటా. పు. వృజ్ వరణే. అంతట వ్యాపించునది. ఈ ౨ ఎఱ్ఱ తుమ్మెద పేళ్లు. కణుదురీచగ.

భృజ్గారీ చీరుకా చీరీ ఝల్లికా చ సమా ఇమాః,

ఆకృత్యా భృజ్ మియర్తీతి భృజ్గారీ. సీ. ఋ గతౌ. ఆకృతిచేత తుమ్మెదను పొందునది. ౧. ఇతి రౌతీతి చీరుకా - చీ యని కూయునది. పా. చిరుకా. ర్పిరుకా. ౨. ఇతి శబ్దేన రిణాతి గచ్ఛతీతి చీరీ. సీ. రీ గతిరేషణయోః. చీ యని పలుకుచుచు బోవునది. ౩. ఝల్లికా వాద్య విశేషవత్ కాయతీతి ఝల్లికా. కై శబ్దే. ఝల్లి యనెడు వాద్య విశేషమువలె బలుకునది. ఈ ౪ చిమటపేళ్లు. ఈలపురుగు.

సమౌ పతజ్గ శతభా-

పత త్యగ్నౌ పతజ్గః. పత్ గగతౌ. అగ్నియందు బడునది. ౧ శలత్యాశు గచ్ఛ త్యగ్నిం శలభః. శల ఆశుగమనే. అగ్నిని గూర్చి శీఘ్రముగా బోవునది. ఈ ౨ మిడతపేళ్లు. దివ్యాలుపు బ్రువ్వు అని కొందఱు.

ఖద్యోతో జ్యోతి రిజ్గణః.

28

ఖేద్యోతత ఇతి ఖద్యోతః. ద్యుత దీప్తౌ. ఆకాశమందు బ్రకాశించునది. ౧. జ్యోతిషా ప్రకాశేన ఉపలక్షితస్య రిజ్గణి గచ్ఛతీతి జ్యోతిరిజ్గణః. రిగి గతౌ. ప్రకాశముచేత బోవునది. ఈ ౨ మిణుగురు పురుగు పేళ్లు.

మధువ్రతో మధుకరో మధులిణ్మధు పాళనః,

ద్విరేఫ పుష్పలి డ్భజ్గ షట్పద భ్రమ రాళయః.

29

(ఇన్ద్విర శఙ్చరీకో రోమెష్టా బమ్భరశ్చనః.)

మధు పుష్పర సం వ్రతయతి భుజ్జే మధువ్రతః. వృతు వర్తనే. పూదేనెను భుజించునది. ౧. మధు కరోతీతి మధుకరః. దు కృజ్ కరణే. పూదేనెను జేయునది. ౨. మధు లేఢీతి మధు లిట్. హ. పు. లిహ ఆస్వాదనే. పూదేనెను ఆస్వాదించునది. ౩. మధు పిబతీతి మధుపః. పా పానే. పూదేనెను బానము సేయునది. ౪. అలతి భూషయతి పద్మాదిక మితి అలీ. న. పు. అల భూషణాదౌ. పద్మాదుల నలంక

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రించునది. ౫. అస్య భ్రమర ఇతి నామ్ని ద్వా రేఫౌ స్త ఇతి ద్విరేఫః - భ్రమర మను తన పేరునందు రెండు రేఫములు గలది. ౬. పుష్పం లేధి ఆస్వాదయతీతి పుష్పలిట్. హ. పు. లిహ ఆస్వాదనే. పుష్పము నాస్వాదించునది. ౭. కార్కం భరతీతి భృంగః. భృగ్ భరణే. నలుపును భరించునది. ౮. షట్పదా న్యస్యేతి షట్పదః - ఆఱుకాకుగలది. ౯. భ్రమతీతి భ్రమరః. భ్రము అనవస్థానే. తిరుగుచుండునది. ౧౦. అలతి పుష్పాణి ఆళి. ఇ. పు. అల భూషణాదౌ. పుష్పముల నలంకరించునది. ౧౧. (ఇందతి ఇందిరయా ఇందిందిరః. ఇది పరమైశ్వర్యే. పద్మ సంపదతోఽ గూడినది. చరతీతి చంచరీకః. చర గతి భక్షణయోః. చరించుచుండునది. రౌతీతి రోలంబః. రు శబ్దే. మ్రోయునది. పా. రలయోర భేదా ల్లోలంబః. బమితి శబ్దం బిభర్తీతి బంభరః - బం అనెడు శబ్దమును భరించునది. ౧౧ తుమ్మెదపేళ్లు. ఇందిందిరాదులు ౪ అధికనామములు).

మయూరో బర్హిణో బర్హీనీలకణ్ఠో భుజఙ్గభుక్,

శిఖావల శ్శిఖీకేకీ మేఘనాదానులాస్యపి.

30

మీనాతి సర్పాః మయూరః. మీర్ష హింసాయాం. సర్పములను హింసించునది. ౧. బర్హమస్యాస్తీతి బర్హిణః. బర్హీ చ. న. పు. పింఛము కలది. ౨, ౩. నీలః కంఠో ఽస్య నీలకంఠః - నల్లనిమెడ గలది. ౪. భుజంగాఽ బుజ్జే భుజంగభుక్. జ. పు. భుజపాలనాభ్య వహారయోః. సర్పములను భుజించునది. ౫. శిఖాచూడా అస్యాస్తీతి శిఖావళః, శిఖీ చ. న. పు. చుంచుగలది గనుక శిఖావళము, శిఖీయును. ౬. ౭. కేకారవో ఽస్యాస్తీతి కేకీ. న. పు. కేకారవముగలది. ౮. మేఘనాద మనుల సతీతి మేఘనాదానులాసీ. న. పు. లస శ్లేషణక్రీడనయోః. మేఘ ధ్వనినిఁగూర్చి క్రీడించునది. ఈ ౯ నెమిలిపేళ్లు.

కేకా వాణీ మయూరస్య-

కే శిరసి కాయతే అభివృజ్యత ఇతి కేకా. శిరస్సు నెత్తి పలుకఁబడునది. ఈ ౧ నెమిలికూత.

సమౌ చన్ద్రక మేచకా,

చంద్ర ఇవ చంద్రకః - చంద్రాకారమై యుండునది. ౧. హరిత మిశ్రవర్ణత్వాత్ మేచకః - పచ్చవన్నెయు నల్లవన్నెయుఁ గలది. ఈ ౨

నెమిలిపురికన్ను పేళ్లు.

శిఖా చూడా-

శిరసి ఖేలతీతి శిఖా. ఖేల్ చలనే. శిరస్సునందుఁ జలించునది. ౧. చుద్యతే వాయునేతి చూడా. చుద ప్రేరణే. వాయువుచేఁ గదలింపఁబడునది. ఈ ౨ నెమిలికూఁకటి పేళ్లు.

శిఖిణ్యశ్చ పిఞ్చ బర్హే నపుంసకే.

31

శిఖాభి రగ్రభాగై ర్ద్రియతే చలతీతి శిఖిండః. డీజ్ విహాయసాగతౌ. అగ్రభాగములచేత కదలుచుండునది. ౧. పింఛయతీతి పింఛం. పింఛ దీప్తౌ. ప్రకాశించునది. ౨. బర్హతే నృతేన బర్హం. బృహవృద్ధౌ. నృత్యము చేత వృద్ధిఁ బొందునది. పింఛబర్హ శబ్దములు నపుంసకములు. ఈ ౩ నెమిలిపురి పేళ్లు.

ఖగే విహంగ విహగ విహంగమ విహాయసః,

శకున్తి పక్షి శకుని శకున్త శకున ద్విజాః.

32

పతత్రి పత్రి పతగ పత త్పత్త రథాణ్ణజాః,

నగౌకో వాజి వికిర వి విఘ్నిర పతత్రయః.

33

నీదోద్భవా గరుత్మన్తః పితృనో నభసంగమాః,

ఖే గచ్ఛతీతి ఖగః. గమ్ గృగతౌ. ఆకాశమందుఁ బోవునది. ౧. విహాయసా గచ్ఛతీతి విహంగః, విహగః, విహంగమశ్చ - ఆకాశమునఁ బోవునది. ౨, ౩, ౪ వివిధంజిహితే గచ్ఛతీతి విహాయాః. స. పు. ఓ హజ్ గతౌ. వివిధగతులచేతఁ బోవునది. ౫. గంతుం శక్నోతీతి శకుంతిః శకునిః, శకుంతః, శకునశ్చ. శక్ గృ శక్తౌ. పోవుటకొఱకు సమర్థమయినది. ౬, ౮, ౯, ౧౦ పక్ష్యా వస్యస్త ఇతి పక్షీ. న. పు. టెక్కలు గలిగినది. ౭. అండరూపేణ పక్షిరూపేణ చ ద్విర్జ్ఞాయతీతి ద్విజః. జనీ ప్రాదుర్భావే. గ్రుడ్డుగాను పక్షిగాను రెండుమార్లుగాఁ బుట్టునది. ౧౧. పతత్రే పత్రే చ అస్యస్త ఇతి పతత్రీ, పత్రీచ. న. పు టెక్కలు గలది. ౧౨, ౧౩, పతత్ర గచ్ఛతీతి పతగః - ఎగురుచుఁ బోవునది. ౧౪. పతతీతి పతత్. త. పు. పత్ గృ గతౌ. పోవునది. ౧౫. పత్రానిరధః గమనసాధనమస్యేతి పత్రరథః-టెక్కలే రథముగాఁ గలది. ౧౬. అండాజ్ఞాయతే అండజః. జనీ ప్రాదుర్భావే. గుడ్డువలనఁ బుట్టునది. ౧, ౭ నగో వృక్షః ఓకః

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

స్థానమస్యేతి నగౌ కాః. స. పు. వృక్షము స్థానముగాఁ గలది. ౧౮. వాజః పక్షో వా వేగో వా, తద్యోగాత్ వాజీ. న. పు. తెక్కలుగాని వేగముగాని వాజము, అది గలిగినది. ౧౯. వికిరతి భక్త్యమితి వికిరః. విష్కిరశ్చ. కృావిక్షేపే. మేతఁకు యోగ్యమైన పదార్థములను జల్లునది. ౨౦, ౨౧ వయతి తృణాదినా నీడమితి విః. ఇ. పు. వేజ్ తంతుసంతానే. తృణాదులచేత గూడుగట్టునది. ౨౨. పతతీతి పతత్రిః. ఇ. పు. పోవునది. ౨౩. నీడాత్ ఉద్భవతీతి నీదోద్భవః - గూడువలనఁ బుట్టునది. ౨౪. గరుతః పక్షా యేషాం తే గరుత్మంతః. త. పు. తెక్కలుగలవి. ౨౫. పతితు మిచ్ఛంతః పిత్సింతః త. పు. పోవ నిచ్ఛయించునవి. ౨౬. సభిని గచ్ఛంతీతి సభసంగమాః - ఆకాశమునఁ బోవునవి. ఈ ౨౭ సామాన్యముగాఁ బక్షుల పేళ్లు.

తేషాం విశేషా హారీతో మధ్యః కారణ్ణవః ప్లవః 34

తిత్తిరిః కుక్కుభో లావో జీవంజీవ శ్చకోరకః.

కోయష్టిక ప్టిట్టిభకో వర్తకో వర్తకాదయః. 35

హరితవర్ణయోగాత్ హారీతః. పచ్చనివన్నె గలది. పచ్చని పిట్ట. ౧. మజ్జతి జలే మధ్యః. ఉ-పు. టుమస్జో శుద్ధౌ - నీళ్లయందు మునుఁగునది. నీరుకాకి. కరందే భవః కారండః తం వాతి గచ్ఛతీతి కారండవః. వాగతిగంధనయోః. కరండము పంజరము; తత్సంబంధమైనది కారండవము. దానిని బొంది యుండునది. కన్నెలేడు. ౧. ప్లవతే ప్లవః. నీళ్లలోఁ దేలునది. నీరుకోడి. ౧. తిత్తిరి రాతీతి తిత్తిరిః-తిత్తియని పలుకునది. తీతువు. ౧. కుగితికుభతితి శబ్దాయత ఇతి కుక్కుభః. కుభిస్సోత్రో ధాతుః. కుక్కు అని పలుకునది. గంపపులుఁగు, బెళగువ్వు. ౧. లూయతే లావః. లూజ్ ఛేదనే. ఛేదింపఁబడునది. లావుక. ౧. జీవేన సహచరేణ క్రీడన్ జీవతి జీవంజీవః -జీవమనఁగా సహచరము; దానితోఁగూడ క్రీడించుచు బ్రతుకునది. వన్నెపులుఁ గు. ౧. చకతి తృప్యతి జ్యోత్స్నయా చకోరకః. చకతృప్తౌ. వెన్నెలఁ జూచి తృప్తిఁ బొందునది. వెన్నెలపులుఁగు. ౧. జీవంజీవ చకోరక శబ్దములు ౨. చకోరపక్షిపేక్షని కొందఱు. ఓకసా స్థానేన యజతే సంగచ్ఛతే కోయష్టికః. యజ దేవపూజాదౌ. స్థానముతో సంగతమై యుండునది. చీఁకుకొక్కెర. గుడ్డికొంగ. ౧. టిట్టితి నిష్ఠురం భాషతే

టిట్టిభకః - టిట్టి యని నిష్ఠరముగాఁ బలుకునది. టిట్టితి శబ్దేన భాతీతి టిట్టిభకః. భా దీప్తా. టిట్టి యనెడు శబ్దముచేత నొప్పునది. లకుముకి పిట్ట. ౧. వర్తతే స్వేచ్ఛయావర్తకః. వృథు వర్తనే. స్వేచ్ఛచేత వర్తించునది. వెలిచెపిట్ట. దొట్టపులుఁ గు. ౧. వర్తికా శబ్దమునకు వర్తక శబ్దమునకు వలె వ్యుత్పత్తి. మీలవల్లంకి. ౧. ఇచ్చట కొందఱు వర్తక శబ్దమును స్త్రీలింగముగాఁ బరించి వర్తకా వర్తికా శబ్దములు పర్యాయములందురు. ప్రత్యేకపక్షి విశేషములు.

గరు త్షక్తి చ్ఛదాః పత్రం పతత్రంచ తనూరుహమ్.

గిరతి గగన మనేనేతి గరుత్. త. పు. గృనిగరణే. దీనిచేత పక్షి ఆకాశమును గ్రసించును. ౧. పక్షతి గగనమనే నేతి పక్షః. పక్ష పరిగ్రహే. దీనిచేత పక్షి ఆకాశమును బరిగ్రహించును. ౨. ఛాద్యతే అనేన అంగమితి ఛదః. -ఛద అపవారణే. దీనిచేత నంగము కప్పబడును. ౩. పతత్యనేన పత్రం. పత్ గృగతౌ. దీనిచేత పక్షి పోవును. ౪. పతంతం త్రాయత ఇతి పతత్రం. త్రైజ్ పాలనే. పడుదానిని రక్షించునది. ౫. తన్వాం రోహతీతి తనూరుహం. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే. శరీరమందు మొలచునది. ఈ ౬ టెక్కల పేళ్లు.

స్త్రీ పక్షతిః పక్షమూలమ్.

పక్షస్య మూలం పక్షతిః. స్త్రీ. పక్షమూలం చ - టెక్కలయొక్క మొదలు. ఈ ౨ టెక్క మొదలు.

చఞ్చస్తాటి రుభేస్త్రియా.

36

చంచతి చలతి ఆహరగ్రహణే చంచుః. ఉ. స్త్రీ. చంచు గతౌ. అహరగ్రహణ మందు కదలునది. ౧. త్రుట్యతి మాంసాదికమితి త్రోటిః. స్త్రీ. త్రుట ఛేదనే. మాంసాదులను ద్రుంచునది. ౨. పక్షులముక్కు పేళ్లు.

ప్రదీ నోడ్దీన సందీనా న్యేతాః ఖగగతి క్రియాః.

ప్రకృష్టం డయనం ప్రదీనమ్. వేగిరముగా పాటుట. ౧. ఉత్ ఊర్ధ్వం డయనం ఉడ్డీనమ్ - మీఁదికిఁ బాటుట. ౧. సంహతం డయనం సందీనమ్. ౧. డీజ్ విహాయసాగతౌ. కలసిపాటుట, ఎగయుట, పాటుట. పక్షులగతి విశేష నామములు. వ్రాలుట యని కొందఱు.

వేశీ కోశో ద్విహీన ౨_ణ్ణమ్.

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వేశయతి గర్భమితి వేశీ. పిశ అవయవే. దీనియందు గర్భం బవయవ యుక్తమవును. ౧. గర్భస్య కోశత్వా త్కోశః-గర్భమున కాధారమైనది. పేశీనాం మాంసఖండానాం కోశః పేశీకోశః - మాంసఖండముల యొక్క సమూహము అని యేకనామముగాఁ గొందఱు. ౨. అమతి నిస్సరత్యస్మాచ్ఛిశు రిత్యండం. అమ గతౌ. దీనివలనఁ బిల్ల వెడలును. ఈ ౩ గ్రుడ్డు పేళ్లు.

కులయో నీడ మస్త్రియామ్.

37

సాయంకాలే పక్షికుల మయతపన మితి కులాయః. అయ గతౌ. సాయంకాలమందుఁ బక్షి సమూహము దీనిని బొందును. ౧. నీయతే తృణాదిక మత్రేతి నీడం. అ. ప్న. జీర్ణ ప్రాపణే. తృణాదులు దీనియందుంచఁ బడును. ఈ ౨ గూఁటి పేళ్లు.

పోతః పాకో ౨ ర్భకో డిమ్భః పృథుక శ్శాబక శ్శిశుః,

పూనతి నీడం పోతః పూర్ణ పవనే. గూఁటిని పవిత్రము సేయునది. విరుద్ధ లక్షణ-అనగాఁ జెలుచునది. ౧. పాయతే రక్ష్యతే పాకః. పా. రక్షణే. రక్షింపఁ బడునది. పచ్యతే గర్భక్షేనేన వాపాకః. దుపచ్ఛేపాకే. గర్భక్షేశముచేఁ బీడింపఁ బడునది. ౨. జననీమవలంబ్య ఋచ్చతీ తృర్భకః. ఋగతౌ. తల్లి నాధారము చేసికొని పోవునది. ౩. దయతే డింభః. డీజ్ విహాయసాగతౌ. కాలక్రమమున నెగయునది. ౪. పృథుతురం యథాభవతి తథాకాయతి పృథుకః. కైశబ్దే. అధికముగా మొఱుపెట్టునది. ౫. శ్యతి పిత్రోః దుఃఖమితి శాబకః. శో తనూకరణే. తల్లిదండ్రుల దుఃఖము నల్పముగాఁ జేయునది. ౬. శేతే ౨ తృర్థం శిశుః. ఉ. పు. శీజ్స్వప్నే. మిక్కిలినిద్రపోవునది. ఈ ౭ బిడ్డపేళ్లు. సర్వజంతు సామాన్య శిశుమాత్రమునకును బేళ్లు.

స్త్రీపుంసా మిథునం ద్వన్దవం-

మేధతే సంగచ్ఛ ఇతి మిథునం. మేధ్య సంగమే. కూడియుండునది. ౧. ద్వౌ సహవర్తేతే ద్వంద్వం. రెండును గలసియుండునది. ఈ స్త్రీపురుషులజంట పేళ్లు.

యుగ్మంతు యుగళం యుగమ్.

38

యుజ్యతే యుగ్మం, యుగళం, యుగం చ. యుజిర్ యోగే. పరస్పరము కూడుకొని యుండునది యుగ్మము, యుగళము, యుగము,

ఈ 3 సామాన్యముగా రెండు జోడై యుండుటకు పేళ్లు.

సమూహ నివహ వ్యూహ సందోహ విసర వ్రజాః,

నాశ్రీ మోఘ నికర వ్రాత వార సంఘాత సంచయాః.

39

సముదాయ స్సముదయ స్సమవాయ శ్చయో గణః,

స్త్రీయాం తు సంహతి ర్భృద్ధం నికురుష్టుం కదమ్మకమ్.

40

(పూగో వితానం ప్రకరో మణ్డలం చక్రవాళకమ్,

పటలం పేటికా స్త్రీ స్యా చ్చక్రం జాలం చ జాలకమ్)

సమ్య గూహ్యతే ఏకత్రేతి సమూహః. ఊహ వితర్కే ఒకదిక్కున నన్నియు లెస్సగా నూహింపబడును. ౧. నితరాం వహతి ప్రాపయతి స్వసంబంధి నా మేకత్వమితి నివహః. వహ ప్రాపణే. తన సంబంధమైన వస్తువులను మిక్కిలి యేకత్వమును బొందించునది. ౨. విశేషేణ ఊహ్యత ఇతి వ్యూహః. మిక్కిలి యూహింపబడునది. ౩. సందుహ్యతే ప్రవూర్యత ఇతి సందోహః. దుహ ప్రపూరణే. మిక్కిలి పూరింపబడునది. ౪. విస్తీయత ఇతి విసరః. స్మ గతౌ. విశేషముగా పదార్థముచేత పొందబడునది. ౫. వ్రజ్యత ఇతి వ్రజః. వ్రజగతౌ. పొందబడునది. ౬. స్థాయత ఇతి స్తోమః. ఘృజ్ స్తుతౌ. స్తోత్రము చేయబడునది. ౭. ఉచ్యతే సంఘీభూయతే ఓఘః. ఉచ సమవాయే. కూర్చబడునది. నికీర్యత ఇతి నికరః. కృా విక్షేపే. అంతటం జల్లినట్లు వ్యాప్తమైయుండునది. ౯. వ్రియత ఇతివ్రాతః. వారశ్చ. వృజ్ సంభక్తౌ. కూర్చబడునది. ౧౦. ౧౧. సంహన్యత ఇతి సంఘాతః. హన హింసాగత్యోః. లెస్సగా బొందింపబడునది. ౧౨. సంచీయతే సంచయాః. చిజ్ చయనే. కూర్చబడునది. ౧౩. సముదయంత్యత్ర సముదాయః. ఇణ్ గతౌ. లెస్సగా దీనియందుం గనిపింతురు. ౧౪. సముద్యంత్యత్ర సముదయః. ఇణ్ గతౌ. లెస్సగా దీనియందుం బొందుదురు. ౧౫. సమవయంతి ప్రాప్నువం త్యత్రేతి సమవాయః. ఇణ్ గతౌ. దీనిని బొందుదురు. ౧౬. చీయతే చయః. చిజ్ చయనే. కూర్చబడునది. ౧౭. గణ్యతే గణః. గణ సంఖ్యానే. లెక్క పెట్టబడునది. ౧౮. సంహన్యత ఇతి సంహతిః. సీ. హన హింసాగత్యోః. పొందబడునది. ౧౯. వ్రియతేబృందం. వృజ్ సంభక్తౌ. వబయోరభేదః. కూర్చబడునది. ౨౦. నితరాం కురతి శబ్దాయతే నికురుంబం. కుర శబ్దే. మిక్కిలి రొదచేయు

సింహాదివర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నది. ౨౧. కోలాహల రూపేణ కుత్సిత మంబతే కదంబంకం. అబి శబ్దే. కోలాహల రూపమునఁ గుత్సితముగా మ్రోయునది. ఈ ౨౨ గుంపుపేళ్లు.

బృద్ధభేదాః-

ఇకకమీదఁ జెప్పఁబడునవి సమూహ భేదములు.

సమైర్వర్గః-

వృజ్యతే విజాతీయైరితి వర్గః. వర్జనే. విజాతీయులచేత వర్జింపఁబడునది. ప్రాణులుగాని అ ప్రాణులుగాని తమ సజాతీయ వస్తువు యొక్క కూటమి వర్గము. ఉ— ప్రాణివర్గము, కవర్గము ఇత్యాదులు.

సజ్ఞ సార్థౌతు జన్తుభిః.

సంహన్య తే పరస్పర జాతీయ విజాతీయైరితి సంఘః. హన హింసాగత్యోః. అన్యోన్య సజాతీయ విజాతీయులచేతఁ గూర్చఁబడునది. ౧. సరతీతిసార్థః. సృ గతౌ. పోవునది. ఈ ౨ సజాతీయములుగానీ విజాతీయములుగానీ జంతువుల గుంపు పేళ్లు. ఉ— పక్షిసంఘము, వణిక్సార్థము.

సజాతీయైః కులమ్-

కోలతి సంఘీభవతీతి కులం. కుల సంస్థానే. కూడుకొనియుండునది. ఈ ౨ సజాతీయమైన ప్రాణుల గుంపు. ఉ. — బ్రాహ్మణకులము.

యూథం తిరశ్ఛాం పున్నపుంసకమ్.

41

యౌతి మిశ్రీభవతీతి యూథం. అ. పృ. య మిశ్రణే. కూడు కొనియుండునది. ఉ. — గజయూథము, వరాహయూథము, తిర్యగ్గంతువుల గుంపు.

పశూనాం సమజః-

సమజంత్యత్ర సమజః. అజ గతిక్షేపణయోః. దీనియందుఁ బశువులు కలసికొనును. పవులులమంద పేరు.

అన్యేషాం సమాజః-

సమజంత్యత్ర సమాజః. అజ గతిక్షేపణయోః. దీనియందుఁగూడుదురు. పశువులగాక తక్కినవానిగుంపు పేరు.

ఆథ సధర్మిణామ్.

స్యాన్ని కాయః -

నిచీయతే నికాయః. చిజ్ చయనే. లెస్సగాఁ గూర్చఁబడునది.

ఒకే విధమైన నడవడిగలవారియొక్క సమూహము.

పుంజ్ఞ రాశీ తూత్కరః కూట మస్త్రియామ్.

42

పుంజ్ఞతే సమూహ్యత ఇతి పుంజః - కూర్పబడునది. పుంసోజాయత ఇతివా పుంజః - పురుషునివలనఁ బుట్టునది. అశ్నుత ఇతి రాశిః. పు. అశూ వ్యాప్తైః వ్యాపించునది. ౨. ఉత్కీర్త్యత ఇతి ఉత్కరః. కృ విక్షేపే. పొడవగునది. ౩. కూటవత్ శిఖరవత్ స్థితంకూటం. అ. ప్న. పర్వతశిఖరమువలె నుండునది. ఈ ౪ ధాన్యాదుల రాశిపేళ్లు.

కాపోత శౌక మాయూర తైత్తిరాదీని తద్గణే.

కపోతానాం సమూహః కాపోతం - గువ్వలయొక్క సమూహము. ౧. శుకానాం సమూహః శౌకం - చిలుకల యొక్క సమూహము. ౧. మయూరాణాం సమూహో మాయూరం - నెమళ్లయొక్క గుంపు. ౧. తిత్తిరీణాం సమూహః తైత్తిరం-తీతువుల గుంపు. ౧. ఆదిశబ్దముచేత బాకాదులు గ్రహింపఁ బడును.

గృహసక్తాః పక్షిమృగా శ్చేకా స్సుర్గృహ్యకాశ్చతే.

43

భీయంతే చిద్యంతే పక్షాదిషు ఛేకాః. ఛో చ్చేదనే. టెక్కలు మొదలైన వానియందు ఛేదింపఁబడునవి. పా. స్థేకాః. ౧. గృహ్యంత ఇతి గృహ్యకాః. గ్రహ ఉపాదనే. పట్టుపడునవి. ఈ ౨ క్రీడార్థమై పెంచఁబడి యిల్లు మరగిన చిలుక మొదలైన పక్షులకును, ఇట్టి మొదలైన మృగములకును పేళ్లు.

మనుష్య వర్గము

గృహనిరుద్ధపక్షి మృగ ప్రసంగాత్ తద్వర్తి మనుష్యాణాం నా మాని వివక్షః ఇదానీం సాంగోపాంగం మనుష్యవర్గమాహ. మనుష్యా ఇత్యాదినా __ గృహమునఁ బెంచఁబడిన పక్షిమృగములఁ జెప్పి, ఆ ప్రసంగమువలన గృహమందుండు మనుష్యులపేళ్లను జెప్పఁదలంచినవాడై సాంగోపాంగముగా మనుష్య వర్గమును జెప్పుచున్నాఁడు __.

మనష్యా మానుషా మర్త్యా మనుజా మానవా నరాః.

మనోరపత్యాని మనుష్యాః, మానుషాశ్చ - మనువుకొడుకులు గనుక మనుష్యులు, మానుషులు. ౧, ౨. మ్రియంత ఇతి మర్త్యాః. మృజ్

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్రాణత్యాగే. మృతిని బొందువారు. మరొక భూలోకః తత్రభవాః మర్త్యాః. మర్త మనంగా భూలోకము, అచ్చటం బుట్టినవారు. 3. మనోర్జాతా మనుజాః. జనీ ప్రాదుర్భావే. మనువువలనం బుట్టినవారు. 4. మనోరమే మానవాః-మనువు సంబంధమైనవారు. 5. నృణంతి నయంతి సర్వం స్వవశమితి నరాః. నృనయే. అన్నియుం దమ వశముం బొందించుకొనువారు. ఈ ౬ మనుష్యమాత్రునిపేళ్లు.

స్వః పుమాంసః పశ్చజనాః పురుషాః పూరుషా నరః. 1

పాంతి స్త్రాదికమితి పుమాంసః. పా రక్షణే. స్త్రీలు మొదలైనవారిని రక్షించువారు. 2. పంచభిః పృథివ్యాదిభిర్జాయంత ఇతి పంచజనాః- పృథివి మొదలైన పంచభూతములచేత బుట్టువారు. ౩. పురంతి ప్రాణినామగ్రే గచ్ఛంతీతి పురుషా, పూరుషాశ్చ. పుర అగ్రగమనే. ప్రాణులకెల్ల అగ్రేసరులు గనుక పురుషులు, పూరుషులు. ౪, ౧౦. నయంతి నరః. ఋ. పు. ణీజ్. ప్రాపణే. అన్నిటిని స్వవశముం బొందించుకొనువారు. ఈ ౧౧ మనుష్యజాతిలోం బురుషుల పేళ్లు.

స్త్రీయోషి దబలా యోషా నారీ సీమన్తినీ వధూః.

ప్రతీపదర్శినీ వామా వనితా మహిళా తథా. 2

స్త్రీయతి సంఘాతో భవత్యస్యాం గర్భ ఇతి స్త్రీ. స్త్రై స్త్రై శబ్దసంఘాతయో. దీనియందు గర్భము కూర్పబడును. ౧. యోతి పుంసా యోషిత్. త. సీ. యోషా చ. యు మిశ్రణే. పురుషునితోం గూడుకొనునది. పా. యోషితా; జోషా. “స్త్రీ వధూ ర్యోషితా రామా” ఇతి త్రికాండశేషః. 2, 4. అల్పం బలమస్యాః అబలా. అల్పార్ధేనజ్. అల్పమైన బలము గలిగినది. 3. నృణాంతి నయంతి స్వవశం పురుషమితి నారీ. సీ. నృ నయే. పురుషుని వశము చేసికొనునది. 5. సీమంతం కేశవీధీ అస్యా ఇతి సీమ న్తినీ. సీ. సీమంతమనంగాం బాపట; అది గలిగినది. ౬. ఊహ్యతే భర్తేతి వధూః. ఊ. సీ. వహ ప్రాపణే. పురుషునిచేత వహింపబడునది. 7. ప్రతీపం వక్రం ద్రుష్టుం శీలమస్యా ఇతి ప్రతీపదర్శినీ. సీ. వక్రముగా నాలోచించునది. ౮. వామత్వేన వక్రస్వభావత్వేన రమ్యత్వేన వా వామా - వక్రశీలమైనదిగాని రమ్యమైనదిగానివామ. ౯. వనతి పురుషమితి వనితా. వన షణ సంభక్తే.

పురుషునిఁ బొందునది. ౧౦. మహ్యత ఇతి మహిళా. మహాపూజాయాం. ఆదరింపఁ బడునది. ఈ ౧౧ సామాన్యముగా స్త్రీల పేళ్లు.

విశేషా స్త్ర్యజ్ఞానా భీరూః కామినీ వామలోచనా,

3

ప్రమదా మానినీ కాంతా లలనా చ నితమ్బినీ.

సుందరీ రమణీ రామా -

ప్రశస్తాన్యంగా న్యస్యా ఇతి అంగనా - మంచి యవయవములు గలది. భయం శీలమస్యా ఇతి భీరూః - వెఱపు స్వభావముగాఁ గలది. అతిశయేన కామో ౨ స్యా ఇతి కామినీ. సీ. అతిశయమైన కామము గలది. వామే రుచిరే లోచనే అస్యా ఇతి వామలోచనా - మంచి కన్నులు గలది. ప్రకృష్టో మదశ్చేతో వికారో ౨ స్యా ఇతి ప్రమదా - మిక్కిలి మదము గలది. మానో ౨ స్యా ఇతి మానినీ. సీ. ప్రణయ కోపము గలది. పా. భావశృంగారచేష్టా సో ౨ స్యా అస్తీతి భావినీ - శృంగారచేష్టగలది. కామ్యత ఇతి కాంతా. కము కాంతౌ. కోరఁ బడునది. మిగులఁ జక్కనిది. లలతి విలసతీతి లలనా. లల క్రీడాయామ్. విలాసయుక్తయైనది. పృథు ర్నితంబః కటిపశ్చాద్భాగః సో ౨ స్యా అస్తీతి నితంబినీ. సీ. గొప్ప పిఱుఁదులు గలది. సుష్టు ఆద్రీయతే సుందరీ. సీ. దృఙ్ ఆదరణే. లెస్సగా నాదరింపఁ బడునది. రూపలావణ్యములు గలది. ౧. రమయతి నాయక మితి రమణీ. సీ. రము క్రీడాయాం. నాయకుని రమింపఁజేయునది. .౧. రమతే కామశాస్త్రానుసారేణ కళాభిరితి రామా. రము క్రీడాయాం. గీతకళాదులు నేర్చి రమించునది. ఈ ౧౨ స్త్రీ విశేషముల పేళ్లు.

కోపనా సైవ భామినీ,

కోపశీలా కోపనా-కోపమే స్వభావముగాఁ గలిగినది. ౧. భామ్యత్వవశ్యం కుప్యతి భామినీ. భామక్రోధే. అవశ్యము కోపగించుకొనునది. ఈ ౨ కోపముగల స్త్రీపేళ్లు.

వరారోహ మత్తకాశి న్యుత్తమా వరవల్లినీ.

4

పుంసా ఆరుహ్యత ఇతి ఆరోహః కటిః, వరః శ్రేష్ఠః ఆరోహో ౨ స్యా ఇతి వరారోహ - పురుషునిచేత ఆరోహింపఁబడునది గనుక ఆరోహ మనఁగాఁ బిఱుఁదు. శ్రేష్ఠమైన పిఱుఁదులు గలిగినది. ౧. మధుపానం

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వినా మత్తేవ కాశత ఇతిమత్తకాశినీ. సీ. కాశ్య దీప్తా. మధుపానము లేకయే మత్తురాలివలెఁ బ్రకాశించునది. పా. శ్రోణీగౌరవత్ మత్తగజవత్ మందం కసతీతి మత్తకాశినీ. సీ. కసగతౌ. గొప్ప పిఱుఁదులు గలదౌటవలన మదపుటేనుఁగువలె మెల్లఁగా నడచునది. ౨. రూపశీలా రిభిరుత్సృష్టత్వా దుత్తమా - రూపశీలాదులచేత ఉత్సృష్టయైనది. ౩. వరశ్రేష్ఠో వర్ణో రూపమస్యా ఇతి వరవర్ణినీ - శ్రేష్ఠమైన రూపము గలది. “శీతే సుఖోష్ణసర్వాంగీ గ్రీష్మే తు సుఖశీతలా, భర్తృరక్తాచ యానారీ సా భవేద్వరవర్ణినీ” ఇతి రుద్రః. ఈ ౪ ఉత్తమ స్త్రీ పేళ్లు.

కృతాభిషేకా మహిషీ-

మహ్యతే పూజ్యత ఇతి మహిషీ. సీ. మహా పూజాయాం. పూజింపఁబడునది. ఈ ౧ రాజుపట్టపుదేవి పేరు.

భోగినోఽన్య నృపస్త్రియః.

భోగః సంభోగో యాస్వీతి భోగిన్యః ఎవ్వరియందు సంభోగము గలదో వారు భోగినులు. ఈ ౧ తక్కిన రాజభార్యలు.

పత్నీ పాణిగృహీతీ చ ద్వితీయా సహధర్మిణీ.

5

భార్యా జాయాథ పుంభూమ్నీ దారాః -

పత్యురనయా సహ యజ్ఞయోగా స్సంపద్యత ఇతి పత్నీ. సీ. పతికి నీమెతోఁ గూడ యజ్ఞ యోగము గలది. ౧. పాణిః గృహీతో ౨ స్యా ఇతి పాణిగృహీతీ. సీ. దీనిహస్తము గ్రహింపఁబడును. ౨. యజ్ఞాధికారఫలభాగినో ర్జాయాపత్యో రన్యతరత్వేన ద్వితీయా - యజ్ఞాధికారమందు ఫలమును బొందునప్పుడు పతితోఁ గూడ తాను రెండవది. ౩. పత్యాభర్తా సహ ధర్మః దాన యజ్ఞాది రస్యా ఇతి సహధర్మిణీ. సీ. పతితోఁ గూడ దానయజ్ఞాది ధర్మములు గలిగినది. ౪. భ్రియత ఇతి భార్యా. భృగో భరణే. భరింపఁబడునది. ౫. జాయతే ౨ స్యాం పతిః పుత్రరూపేణేతి జాయా. జనీ ప్రాదుర్భావే. ఈమెయందు పతి పుత్రరూపమున జనించును. ౬. దారయంతి ఉద్వేజయంతి పతీనితి దారాః. దృశా భయే. పతులను భయపెట్టువారు. ఈశబ్దము అకారాంతపుంలింగ నిత్య బహువచనము. ఆయం స్త్రీలింగే ౨ పి. ‘క్రోడా హారా తథాదారా త్రయ ఏతే యథాక్రమం, క్రోడే హారే చ దారేషు త్రయః ప్రోక్తా మనీషిభి’ రితి భట్టచం

ద్రుః. ఈ ౭ ను అగ్నిసాక్షికముగాఁ బెండ్లాడిన పెండ్లాము పేళ్లు. మొదటి ౪ శబ్దములు (పత్నీ-ర్మణీ) యజ్ఞాధికారము గల పెండ్లామునకును, తక్కిన ౩ శబ్దములు సామాన్యమైన పెండ్లామునకును బేళ్లని కొందఱు.

స్వాత్తు కుటుమ్మినీ,

పురంధ్రీ-

కుటుంబం పుత్రభృత్యాదికం అస్యా ఇతి కుటుంబినీ. సీ. పోషింపఁదగిన పుత్రభృత్యాదులు గలది. ౧. పురం గృహం ధరతీతి పురంధ్రీ. సీ. ధృజ్ ధరణే. పురమనఁగా గృహము, దానిని భరించునది. ఈ ౨ బిడ్డలు సేవకులు మొదలగు కుటుంబము గల స్త్రీ పేళ్లు.

సుచరిత్రాతు సతీ సాధ్వీ పతివ్రతా.

6

శోభనం చరిత్ర మస్యా ఇతి సుచరిత్రా - శుభకరమైన చరిత్రము గలది. ౧. దర్శనాదేవ పాపం సృతీతి సతీ. సీ.షో అన్తకర్మణి. దర్శన మాత్రముననే పాపమును బోఁగొట్టునది. ౨. సాధుగుణయోగాత్సాధ్వీ. సీ. మంచిగుణములు గలది. ౩. పతిసేవైవ వ్రత మస్యా ఇతిపతి వ్రతా - పతిసేవయే వ్రతముగాఁ గలది. ఈ ౪ పతివ్రతపేళ్లు.

కృతసాపత్ని కాధ్యూధాధివిన్నా -

సపత్న్యాభావః సాపత్న్యం, కృతం సాపత్న్యమస్యా ఇతి కృతసాపత్నికా - సపతియొక్క భావము సాపత్న్యము. చేయఁబడిన సాపత్న్యము గలది గనుక కృతసాపత్నిక. ౧. అధిస్వోపరి ఊధాప్రాప్తా విన్నాలబ్ధా చ జయా అస్యా ఇత్యధ్యూధా అధివిన్నాచ. వహప్రాపణే. విద్ ౧౨లాభే. తనమీఁద పొందఁబడిన మఱియొక స్త్రీగలది అధ్యూధ, అధివిన్న. అధిప్రాక్ ఊధా విన్నా, అధ్యూధా, అధివిన్నా చ. అధిశబ్దః ప్రాగర్థకః ముందు పెండ్లాడఁబడినది. ౨౩. పెద్దపెడ్లాము.

అథ స్వయంవరా,

పతింవరా చ వర్యా -

స్వయం వృణుతే పతి మితి స్వయంవరా. వృజ్ వరణే. తానే మగని గోరుకొనునది. ౧. పతిం వృణుత ఇతి పతింవరా - పతిని వరించునది. ౨. వరణం వరః తత్ర నిపుణా వర్యా - వరించుటయందు నేర్పు గలది. ఈ ౩ తనంతటనే పురుషుని వరించు స్త్రీ పేళ్లు.

అథ కులస్త్రీ కులపాలికా.

7

కులేన అవ్యభిచారేణ రక్షితాస్త్రీ కులస్త్రీ - ఒచ్చెములేని కులముచేత రక్షితయైనది. ౧. కులం పాలయతీతి కులపాలికా. పాల రక్షణే. కులమును రక్షించునది. ౨. వ్యభిచారముఁ జేయక కులమును మానమును గాపాడుకొను స్త్రీ పేళ్లు.

కన్యాకుమారి-

కన్యతే కామ్యత ఇతి కన్యా. కన దీప్తికాంతిగతిషు. కోరఁబడునది. ౧. కుమారయతి క్రీడయతీతి కుమారి. సీ. కుమార క్రీడాయాం. క్రీడించునది. కుత్సితో మారో ౨ స్యా ఇతి కుమారీ-మన్మథుని దిరస్కరించునది. ఈ ౨ మొదటివయస్సున నున్న పెండ్లికాని పడుచు పేళ్లు.

స్త్రీ గౌరీ తు నగ్ని కానాగతార్తవాః.

గురతే వివాహాయ ఉద్యతతే గౌరీ. సీ. గురీ ఉద్యమనే. వివాహమున కుద్యోగించునది. ౧. నజతే నగ్నికా. ఓ నజీ ప్రీదే. లజ్జించునది. ౨. అనాగతమార్తవం పుష్పమస్యా ఇత్య నాగతార్తవా - సమర్తాడనిది. ఈ 3 సమర్తాడని పడుచు పేళ్లు.

స్యాన్యధ్యమా దృష్టరజాః -

మధ్యే వయసి తిష్ఠతీతి మధ్యమా. ష్టా గతినివృత్తై. మధ్యమ వయస్సునం దుండునది. ౧. దృష్టం రజో ౨ స్యా ఇతిదృష్టరజాః. స. సీ. కానంబడిన రజస్సు గలిగినది. ఈ ౨ క్రొత్తగా సమర్తాడినపడుచు పేళ్లు.

తరుణీ యువతిస్సమే.

8

కన్యావస్థాం తరతీతి తరుణీ. సీ. తృప్లవనతరణయోః. కన్యావస్థను దాఁటినది. పా. తలునీ. ౧. పుంసా యౌతీతి యువతిః. యు మిశ్రణే. పురుషునితోఁ గూడునది. ఈ ౨. జవ్వనిపేళ్లు. 30. ఏండ్లకులోఁ బడిన వయస్సు గలిగినది.

సమాః స్నుషా జనీ వధ్వాః -

గృహవ్యాపారాయ జలంస్నాతీతి స్నుషా. స్నుప్రస్రవణే. గృహవ్యాపారము కొఱకు నీల్లు చల్లునది. ౧. జాయతే ౨ స్యాం పౌత్ర ఇతిజనీ. సీ. జనీ ప్రాదుర్భావే. దీనియందు పౌత్రుఁడు పుట్టును. ౨. ఊహ్యతే పుత్రేణీతి వధ్వాః. ఊ. సీ. పుత్రునిచేత వహింపఁబడునది. ఈ 3 కోడలి పేళ్లు.

చిరణ్ణీ తు సువాసినీ,

చిరేణాటతి పితృగేహాద్భర్తృ గేహం చిరంటీ - చాలకాలమునకు నత్తింటికిఁ బోవునది. పా. చిరిణోతి హినస్తి అమంగళాని చిరింటీ. సీ. చిరి హింసాయాం. అమంగళములను జెఱుచునది. ౧. చరతీతి చరణ్ణీత్యేకే - తిరుగునది. సుష్టువసతీతిసువాసినీ. సీ. వస నివాసే. లెస్సగా వసించియుండునది. ౨. పా. స్వేషు వస్తుం శీల మస్యా ఇతి సువాసినీ - తన పుట్టినింటివారిలో నుండు స్వభావము గలది. ఈ ౨ ప్రాప్తయోవనయై పుట్టినింట నున్న స్త్రీ పేళ్లు. పేరంటాలు.

ఇచ్ఛావతీ కాముకా స్వాత్ -

పుష్పాద్విషు ఇచ్ఛా అస్యా ఇతి ఇచ్ఛావతీ - పుష్పాదులయం దభిలాషగలది. ౧. సురతవ్యతిరిక్తవస్తుని కామయతీతి కాముకా. కముకాంతౌ. సురతవ్యతిరిక్త వస్తువులను గోరునది. ఈ ౨ సురతవ్యతిరిక్తములైన పుష్పాదులయందు నిచ్చగల స్త్రీ పేళ్లు.

వృషస్యన్తీతు కాముకీ.

9

అసకృద్భీజనిషేక సమర్థో వృషః శుక్రలః తమాత్మన ఇచ్ఛతీతి వృషస్యన్తీ - వీర్యాధికుఁడైనవానిని గోరునది. ౧. సురతం కామయత ఇతి కాముకీ. సీ. కము కాంతౌ. సురతమును గోరునది. ఈ ౨ సురతమును గోరు స్త్రీ పేళ్లు.

కాన్తార్థినీ తు యా యాతి సంకేతం సాభిసారికా,

అభిసారయతే కాంతమభిసారికా. స్మగతౌ. ప్రియునిగూర్చి పోవునది గనుక అభిసారిక. ఈ ౧. ప్రియునిగూర్చి సంకేతస్థానమునకుఁ బోవునది.

పుంశ్చలీ ధర్షణీ బన్ధ కృసతీ కుల టేత్సలీ.

10

స్వైరిణీ పాంసులా చ స్వాత్ -

పుమాంసం ప్రలోభ్య చలతి గచ్ఛతి పుంశ్చలీ. సీ. చల గతౌ. పురుషుని మోహింపఁజేసి పొందునది. పుంసః పరిణేతుః చలతీతి పుంశ్చలీ - తన భర్తను విడచి కదులునది. ౧. ధర్షయతి ప్రగల్భతే దర్షణీ. సీ. జి ధృషాప్రాగ్లేష్ట దిట్టతనము గలిగియుండునది. పా. కామోద్దీపనాత్ పుమాంసం దూరం వ్యాకర్షతీతి కర్షణీ. కృష విలేఖనే. కామోద్దీ పనము వలనఁ బురుషుని దూరమున కీడ్చుకొనిపోవునది. ౨. బధ్నాతి ఉదాసీనమపి పురుషంస్య

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వశం కరోతీతి బంధకీ. సీ. ఉదాసీనుడైన పురుషునిగూడ స్వవశము చేసికొనునది. ౩. నసతీ అసతీ. సీ. పతివ్రత కానిది. ౪. విటకులమటతి కులటా. ఆటపటగతౌ. విటసమూహముగూర్చి పోవునది. ౫. ఏతి అసాధుజనస్థానంతాచ్ఛిల్యే నేతి ఇత్సరీ.సీ. ఇణ్ గతౌ. అసాధుజనస్థానమును గూర్చి పోవునది. ౬. సైవరగమనమస్యా అస్తీతిసైవరిణీ-యథేచ్ఛ గమనముగలది. ౭. పాంసుదుశ్చరితమస్యా అస్తీతిపాంసులా - దుశ్చరితముగలది. ఈ ౮ అంకులాడిపేళ్లు.

అశిశ్య శిశునా వినా,

శిశవో న సంత్యస్యా ఇతి అశిశ్య. ౧. బిడ్డలు లేని స్త్రీ పేరు.

అవీరా నిష్పతిసుతా -

వీరః పతిః పుత్రశ్చసన విద్యతే ౨ స్యా ఇత్యవీరా-వీరుడనఁగాఁ బతి, పుత్రుఁడును; వారు లేనిది. ౧ మగఁడు బిడ్డలును లేని స్త్రీ పేరు.

విశ్వస్థా విధవే సమే.

11

విశ్వసితి విగతశ్వసనేవ తిష్ఠతి మృతప్రాయత్వాదితి విశ్వస్థా. శ్వస ప్రాణనే. మృతప్రాయయైనదిగనుక ప్రాణము లేనిదానివలె నుండునది. ౧. విగతో ధవః పతి ర్యస్థాస్థా విధవా - చనిపోయిన పెనిమిటి గలది. ఈ ౨ పెనిమిటిలేని స్త్రీ పేళ్లు.

ఆళి స్సఖీ వయస్యా చ -

అలతి అనురూప సంబంధినీవ భూషయతి ఆళిః - అనురూపసంబంధిని వలె భూషించునది. ౧. గుణాదినా సమానా ఖ్యాతి రస్యా ఇతి సఖీ - గుణాదులచేత సమానమైన ఖ్యాతి గలది. ౨. వయసా తుల్యా వయస్యా - వయస్సుచేత సమానయైనది. ఈ ౩ చెలికత్తె పేళ్లు.

పతివత్సీ సభర్తృకా,

జీవత్ పతి రస్యా అస్తీతి పతివత్సీ, భర్తా సహితా సభర్తృకా - బ్రతికియుండు పెనిమిటిగలది. ఈ ౨ మగనాలి పేళ్లు.

వృద్ధాపలిక్సీ -

గతవయస్కా వృద్ధా - పోయిన యౌవనము గలది. ౧. పతితరోమయోగా త్పలిక్సీ.సీ. నెరసిన వెండ్రుకలు గలది. ఈ ౨ ముదిసిన మగువ పేళ్లు.

ప్రాజ్ఞీ తు ప్రజ్ఞా -

ప్రకర్షణ జానాతీతి ప్రాజ్ఞే. ప్రజ్ఞా చ. జ్ఞా అవబోధనే. లెస్సగాఁ దెలిసినది. ఈ ౨ లౌకిక వ్యవహారమందు మిగుల నెఱుకగల స్త్రీ పేళ్లు.

ప్రాజ్ఞాతు భీమతీ.

12

ప్రశస్తా ప్రజ్ఞా అస్యా ఇతి ప్రాజ్ఞా - మంచిప్రజ్ఞ గలది. ౧. ధీః అస్యా ఇతి భీమతీ. సీ. మంచి బుద్ధిగలది. ఈ ౨ మిగులబుద్ధిగల స్త్రీ పేళ్లు.

శూద్రీ శూద్రస్య భార్యాస్యాత్-

శూద్రస్య స్త్రీ శూద్రీ - శూద్రుని భార్య. ౧. శూద్రజాతిదియైనను గాకపోయినను శూద్రునకు భార్యయైనదాని పేరు.

శూద్రాతజ్జాతి రజ్జనా,

శూద్రజాతౌ భవాస్త్రీ శూద్రా - శూద్రజాతియందుఁ బుట్టినది. శూద్రజాతి యందుఁ బుట్టి శూద్రునికిఁగాని మఱియొకనికిఁగాని పెండ్లామైనది.

ఆభీరీతు మహాశూద్రీ జాతిపుంయోగయోస్యమే.

13

ఆభీరస్య గోపస్య భార్యా తజ్జాతీయా వా ఆభీరీ. ఆభీరుఁడనఁగా గొల్లవాఁడు. వాని భార్యయు, ఆ గొల్లజాతి స్త్రీయును. ౧. మహాశూద్రస్య భార్యా తజ్జాతీయా వా మహాశూద్రీ. సీ. మహాశూద్రుఁడనఁగా గొల్లవాఁడు. వానిభార్యయు, తజ్జాతీయము. ౧. గొల్లవాని భార్యకును, తజ్జాతి స్త్రీకిని బేళ్లు.

అర్యాణీ స్వయ మర్యా స్యాత్-

అర్యకులే జాతా అర్యాణీ, అర్యా చ-వైశ్యాకులమందుఁ బుట్టినది. ఈ ౨ వైశ్యకులమందుఁ బుట్టి వైశ్యునికిఁగానీ యితరునికిఁగానీ పెండ్లామైన మగువ.

క్షత్రియా క్షత్రియాణ్యపి.

క్షత్రియకులే జాతా క్షత్రియా క్షత్రియాణీ చ. సీ. క్షత్తకుల మందుఁ బుట్టినది. ఈ ౨ క్షత్రియజాతియందుఁ బుట్టి క్షత్రియునికిఁగాని మఱియొకనికిఁగాని పెండ్లామైనదాని పేళ్లు.

ఉపాధ్యాయా పృపాధ్యాయా -

ఉపేత్య అధీయతే అస్యాస్సకాశాదిత్యుపాధ్యాయా; ఉపాధ్యాయా చ. ఇజ్ అధ్యయనే. ఈమె సమీపమునకు వచ్చి చదువుదురు.

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఈ ౨ తనంతటనే చదువుచెప్పునట్టి స్త్రీ పేళ్లు.

స్యా దాచార్యాపి చ స్వతః.

14

స్వత ఏవ మంత్రోపదేశ మాచరతి ఆచార్యా. చర గతిభక్షణయోః. తానే మంత్రోపదేశము చేయునది. ౧. తనంతట మంత్ర వ్యాఖ్యానము చేయుస్త్రీ.

ఆచార్యానీ తు పుం యోగే -

ఆచార్యస్య పత్నీ ఆచార్యానీ. ౧. ఆచార్యుని భార్య.

స్యా దర్శి-

అర్థస్య పత్నీ అర్థి. ౧. వైశ్యుని భార్య.

క్షత్రియా తథా,

క్షత్రియస్య పత్నీ క్షత్రియీ. సీ. ౧. క్షత్రియుని పెండ్లాము.

ఉపాధ్యాయా న్యుపాధ్యాయా-

ఉపాధ్యాయస్య పత్నీ ఉపాధ్యాయానీ, ఉపాధ్యాయా చ- ఉపాధ్యాయుని పత్ని. ఈ ౨ ఉపాధ్యాయుని పెండ్లాముపేళ్లు.

పోటా స్త్రీ పుంస లక్షణా.

15

స్త్రీ పుంసలక్షణైః పుటతి సంశ్లిష్ఠతి పోటా. పుట సంశ్లేషణే. ౧. స్త్రీ పురుష లక్షణములతోఁ గూడినదాని పేరు.

వీరపత్నీ వీరభార్యా -

వీరః పతిర్యస్యాస్సా వీరపత్నీ-వీరుడు పతిగాఁగలది. ౧. వీరస్య భార్యా వీరభార్యా. వీరుని పెండ్లాము. ఈ ౨ వీరుని పెండ్లాముపేళ్లు.

వీరామాతా తు వీరసూః,

వీరస్య మాతా వీరమాతా. ఋ. సీ. వీరుని తల్లి. ౧. వీరం సూతే వీరసూః. షూజ్ ప్రాణిప్రసవే. వీరునిఁగన్నది. ఈ ౨ వీరుని తల్లి పేళ్లు.

జాతాపత్యా ప్రజాతా చ ప్రసూతా చ ప్రసూతికా.

16

జాతమపత్య మన్యోః జాతాపత్యా -పుట్టిన బిడ్డ గలది. ౧. ప్రకర్షణ జాయంతే అపత్యా న్యస్యాః ప్రజాతా - మిక్కిలి బిడ్డలు దీని యందుఁ బుట్టుదురు. ౨. ప్రసూయతే పుత్రాః ప్రసూతా; ప్రసూతికా చ-బిడ్డలను గనునది. ఈ ౪ బిడ్డలఁ గనుదాని పేళ్లు.

స్త్రీ నగ్నీ కా కోటవీ స్యాత్ -

నజతే నగ్ని కా. ఓనజీ వ్రీదే. లజ్జించునది. ౧. కుటేన కౌటిల్యేన వేతి యాతీతి కోటవీ. సీ. వీ గతిప్రజనన కాంత్యసన ఖాదనేషు. కౌటిల్యముచేత పోవునది. ఈ ౨ దినమొలతో నుండు స్త్రీ పేళ్లు.

దూతీ సంచారికే సమే,

దూయతేస్త్రీవా పుమా వా అనయేతి దూతీ. సీ. దూజ్ పరితాపే. దీనిచేత పురుషుడుగాని స్త్రీగాని అన్యోన్య విషయమై పరితపింపఁజేయఁబడును. ౧. సంచారయతి ప్రాపయతి పుమాంసం స్త్రీయ మితి సంచారికా. చర గతౌ. పురుషుని స్త్రీని గూర్చునది. ఈ ౨ దూతిక పేళ్లు.

కాత్యాయన్యర్థవృద్ధా యా కాషాయవసనాథవా.

17

యా అర్ధజరతీ కాషాయవసనా విధవాచ సా కాత్యాయనీత్యుచ్యతే - సగము ముదిసి కావించీరఁ గట్టి విధవయైన స్త్రీ కాత్యాయని యనఁబడును. కత్యస్య ఋషే రవత్యమివ వర్తతే కాత్యాయనీ. సీ. కత్యుఁడను ఋషి కూఁతురివలె నుండునది.

సైరంద్రీ పరవేశ్యస్థా స్వవశా శిల్పకారికా,

పరగృహస్థా స్వతంత్రా, ప్రసాధనదర్పణాది శిల్పకర్త్రీ సైరంద్రీత్యుచ్యతే - స్వతంత్రురాలై పరగృహమున నుండి గంధలేపనము తిలక నిర్మాణము మొదలైన పనులు చేసెడు స్త్రీ సైరంద్రీ యనఁబడును. సైరం స్వచ్ఛందం వర్తనం దధాతి సైరంద్రీ. డుధాజ్ఞ ధారణ పోషణయోః. స్వేచ్ఛావిహారమును ధరించునది.

అసిక్నీ స్యాదవృద్ధా యా ప్రేష్యాంతఃపురచారిణీ.

18

అవృద్ధా అంతఃపురచారిణీ రాజస్త్రీభిః కార్యార్థంయా ప్రేష్యతే సా అసిక్నీత్యుచ్యతే - ముదుసలిగాక రాజస్త్రీలు చెప్పిన పనులు చేయుచు నంతః పురమందు సంచరించు మగువ అసిక్నీ యనఁబడును. అసితకేక యోగాదసిక్నీ - నెరియని వెండ్రుకలు గలది.

వారస్తీ గణికా వేశ్యా రూపాజీవా -

వార స్సమూహః, తస్య స్త్రీ వార స్త్రీ - అందఱికి స్వాధీనురాలు. వారం వారం రాజసేవార్థమాగతా వా - రాజసేవార్థమై పలుమాఱు వచ్చునది. ౧. విటగణో ౨ స్యా అస్తీతి గణికా-విట సమూహము గలది. గణయతి ధనికా నితి గణికా. గణసంఖ్యానే. ధనికులు నెంచునది. ౨. వేశే

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

భవా వేశ్యా-వేశమనఁగా వేశ్యావాటిక. దానియందుఁ బుట్టియుండునది. వేశో నైపథ్యం తేన శోభతే వేశ్యా - అలంకారముచేత ప్రకాశించునది. 3. రూపమేవ ఆజీవో జీవికా అస్యా ఇతి రూపాజీవా - రూపమే జీవనోపాయముగాఁ గలది. ఈ ౪ లంజె పేళ్లు.

అథసా జన్యైః,

సత్కృతా వారముఖ్యా స్యాత్ -

వారే వేశ్యా సమూహే ముఖ్యా వారముఖ్యా-వేశ్యా సమూహమునందు ముఖ్యురాలు, గుణాతిశయము వలన సత్కృరింపఁబడెడు వేశ్య.

కుట్టనీ శమ్మళే సమే.

19

విటస్య కుటుంబం అర్థమరణేన కుట్టయతి నాశయతీతి కుట్టనీ. కుట్ట ఛేదన భర్తనయోః. విటుని కుటుంబము నర్థహరణముచేతఁ జెఱుచునది. ౧. శంశ్రేయః భాలయతి హిసన్తి శంభలీ. భల భల్ల పరిభాషణ హింసాదానేషు. శ్రేయస్సును జెఱుచునది. ఈ ౨ కుంటెనకత్తై పేళ్లు. లంజను విటునికిఁ దార్చునది.

విప్రశ్నికా త్వీక్షణీకా దైవజ్ఞా -

శుభాశుభ విషయే విశేషతః ప్రశ్నో ౨ స్యా ఇతి విప్రశ్నికా-శుభా శుభ విషయమై విశేషముగా జనులచేతఁ జేయఁబడిన ప్రశ్న గలది. ౧. ఈక్షణం శుభాశుభ దర్శనం. తదస్యా ఇతి ఈక్షణీకా. ఈక్ష దర్శనే. శుభాశుభములను జూచునది. ౨. దైవం శుభాశుభం జానాతి దైవజ్ఞా. జ్ఞా అవబోధనే. దైవమనగా శుభాశుభము. దాని నెఱిగినది. ఈ 3 వేల్పుల సానిపేళ్లు. సోదెకత్తై.

అథ రజస్వలా,

20

స్త్రీధర్మిణ్య వి రాత్రేయీ మలినీ పుష్పవత్సపి.

ఋతుమత్య ప్పుదక్యాపి -

రజో ౨ స్త్రీస్యా ఇతి రజస్వలా-రజస్సు గలిగినది. ౧. రజోరూపః స్త్రీ ధర్మో ౨ స్యా అస్తీతి స్త్రీధర్మిణీ-రజోరూపమైన స్త్రీ ధర్మము గలిగినది. ౨. అవ్యతే అస్మిన్ కాలే రక్షో భయాదితి అవిః. ఇ. సీ. అవరక్షో. ఆ కాలమందు భూతాది భయమువలన రక్షింపఁ బడును. 3. అత్రేరపత్యమివ ఆత్రేయీ-అత్రికాఁతురు ఆత్రేయ; దానివలె పొందరానిది. ౪.

మలినమార్తవ మస్యా ఇతి మలినీ - మలిన మనంగా ఆర్తవము; అది దీని యందుఁ గలదు. ౧. పుష్పమార్తవ మస్యాః పుష్పవతీ-పుష్పమనంగా ఆర్తవము; అది దీనికిఁ గలదు. ౬. ఋతురస్యా అస్తీతి ఋతుమతీ - ఋతువు దీనికిఁ గలదు. ౭. చతుర్థే ౨ హని ఉదకమర్హతి ఉదక్యా - నాలవదినము నుదకమున కర్హురాలు. ఈ ౮ బహిష్ఠయయిన దానిపేళ్లు.

స్యా ద్రజః పుష్ప మా ర్తవమ్.

రజ్యతే రజః. స. న. ఎఱ్ఱగాఁజేయునది. ౧. పుత్రాఖ్య ఫలహేతు త్వాత్పుష్పం - పుత్రాఖ్య ఫలమునకు హేతువయినది. పుష్పతే వికసతి యోని రనేనేతి పుష్పం. పుష్ప వికసనే. దీనిచేత యోని వికసించును. ౨. ఋతౌ భవ మార్తవం - ఋతువు నందుఁ బుట్టినది. ఈ 3 రజోబిందువుపేళ్లు.

శ్రద్ధాకు ర్దోహదవతీ -

పాయసాపూపాదిషు శ్రద్ధా ఇచ్చా అస్యా ఇతి శ్రద్ధాకుః. ఉ. సీ. పాయసా పూపాదులయందు ఆశ గలిగినది. ౧. దోహదో ౨ స్యా అస్తీతి దోహదవతీ - వేవిళ్లుగలది. ఈ ౨ గర్భవశమున మంచి వస్తువులఁ గోరెడుదాని పేళ్లు.

నిష్కళా విగతార్తవా.

21

నిర్గతం కళం శుక్రమస్యా ఇతి నిష్కళా - శుక్రమువలనఁ బాసినది. పా. నిష్కళీ. ౧. విగతమార్తవమస్యా ఇతి విగతార్తవా-పోయిన ముట్టుగలది. ఈ ౨ ముట్టుడిగిన వనిత పేళ్లు.

ఆపన్నసత్వా స్యా ద్గుర్వణ్యస్తర్వత్నీ చ గర్భణీ.

ఆపన్నం గృహీతం సత్వం గర్భో ౨ నయే త్యాపన్నసత్వా-గ్రహింపఁబడిన గర్భముగలది. ౧. గురు గర్భ శరీర మస్త్యస్యా మితి గుర్వణీ - బలువైన గర్భ శరీరము గలది. ౨. ఉదరాంతర్గర్భో ౨ స్యా అంతర్వత్నీ-కడుపులో గర్భము గలది. 3. గర్భో ౨ స్యా ఇతి గర్భణీ-గర్భము గలది. ఆపన్న సత్వా గుర్వీస్యాదితి పాఠ ఇతి కేచిత్. ఈ ౪ గర్భణీ స్త్రీ పేళ్లు.

గణికాదేస్సు గాణిక్యం గార్భిణం యావతం గణే.

22

గణికాదేర్గణే గాణిక్యాదీని వర్తంతే - గణికాది సమూహమందు గాణిక్యాది శబ్దములు వర్తించును. గణికానాం సమూహో గాణిక్యం - వేశ్యల యొక్క సమూహము. ౧. గర్భణీనాం సమూహః గార్భిణం - చూ

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

లాండ్ర యొక్క గుంపు. యువతీనాం సమూహః యౌవతం. పా. యౌవనం. యువతుల యొక్క సమూహము. “సురోప మతివైపథ్యం కళాకుశలయౌవనం, యస్య పుణ్యకృతః ప్రేష్యం సఫలం తస్య యౌవన” మితి.

పునర్భూతిభిషా రూఢా ద్విః -

ప్రథమ మేకస్య జాయా భూత్వా పునః అన్యస్య జాయా భవతీతి పునర్భూతిః. ఊ. సీ. ముందొకనికి పెండ్లామై యుండి మరల మఱియొకనికి పెండ్లామగునది. ౧. పూర్వమేకేన ధృతా పునరన్యేన ధీయత ఇతి దిధిషూః. ఊ. సీ. దు ధాజ్ఞ ధారణ పోషణయోః. ముందొకని చేత ధరింపఁబడి మరల మఱొకనిచేత ధరింపఁ బడునది. ఈ ౨ మాఱుమనువుదాని పేళ్లు. రెండుమార్లు పెండ్లాడినది.

తస్యా దిధిషుః పతిః,

దిధిషౌ మాతృన ఇచ్చతీతి దిధిషుః. ఉ. పు. పునర్భూవు నిచ్చయించువాఁడు. ౧. మాఱుమనువుదాని రెండవ మగఁడు.

స తు ద్విజో ౨ గ్రేదిభిషుస్సైన యస్య కుటుమ్బినీ.

23

సౌ పునర్భూరేవ యస్య కుటుంబినీ పుత్రపౌత్ర ప్రతిష్ఠితా, సఃద్విజుః అగ్రేదిధిషు రిత్యుచ్యతే. ద్విజశబ్దగ్రహణ ముపలక్షణార్థం. ఆ మాఱుమనువుదానిఁ బెండ్లాడి దానియందు బిడ్డలఁ గన్న ద్విజుఁడు అగ్రే దిధిషు మనంబడును. అగ్రే పూర్వకాలే దిధిషూః భార్యాత్వేనాస్యే త్య గ్రేదిధిషుః. ౧. ఆ మాఱుమనువుదానినే ప్రధాన భార్య (ఇల్లాలు) గాఁ జేసికొన్నవాని పేరు.

కానీనః కన్యకాజాత స్సుతః -

కన్యాయాః పుత్రః కానీనః-కన్యక కొడుకు. ౧. పెండ్లిగాని పడుచుకొడుకు.

అథ సుభగాసుతః,

సౌభాగినేయః -

సుభగాయా స్సుతః సుభగాసుతః. ౧. సుభగాయా అపత్యం సౌభాగినేయః -భాగ్యవంతురాలి కొడుకు. ఈ ౨ భాగ్యవంతురాలి కొడుకు పేళ్లు.

స్యా త్వారస్త్రైణేయస్తు పరస్త్రియాః.

24

పరస్త్రియా అపత్యం పారస్త్రైణేయః - పరస్త్రీ కొడుకు. ౧.

పరస్మీకి బుట్టిన కొడుకు పేళ్లు.

పైతృష్వసేయ స్వా తైత్వష్వసీయశ్చ పితృష్వసుః,

సుతః -

పితృష్వసుః పుత్రః పైతృష్వసేయః, పైతృష్వసీయశ్చ-పితృష్వస యనంగా తండ్రితోడబుట్టినది, ఆమె కొడుకు. ఈ ౨ మేనత్త కొడుకుపేళ్లు.

మాతృష్వసుశ్చైవమ్-

మాతృష్వసుః పుత్రః మాతృష్వసేయః, మాతృష్వసీయశ్చ. మాతృష్వసకు పుత్రుడు. ఈ ౨ తల్లితోడబుట్టినదాని కొడుకుపేళ్లు.

వైమాత్రేయో విమాతృజః.

25

విగతా విభిన్నానా మాతా విమాతా, తస్యా అపత్యం వైమాత్రేయః-విమాత యనంగా సవతితల్లి, ఆమె కొడుకు. పా. ద్వేమాతరౌ యస్య ద్వైమాత్రేయః-ఇద్దఱు తల్లులుగలవాడు. ౧. విమాతుర్జాతః విమాతృజః-సవతి తల్లి వలన బుట్టినవాడు. పా. ద్వాభ్యాం మాతృభ్యాం జాయత ఇతి ద్విమాతృజః. జనీ ప్రాదుర్భావే. ఇద్దఱు తల్లులవలన బుట్టినవాడు. ఈ ౨ మాఱుడల్లి కొడుకు పేళ్లు.

అథ బాన్ధకినేయ స్వాన్ధ్యన్ధుల శ్చాసతీసుతః,

కౌలటేయః కౌల టేర -

బంధక్యః అపత్యం బాంధకినేయః-ఱంకులాడియొక్క కొడుకు. ౧. స్వకుల పరిణాహాయ బంధూ లాతి స్వీయా కరోతీతి బంధులః. లా ఆదానే. స్వకులమును విస్తరింపజేయుటకొఱకు బంధువులను చేరదీయువాడు. స్వనిందా పరిహారాయ బంధూ లాతి ఆత్మీయా కరోతీతి బంధులః - తననింద పోవుటకొఱకు బంధువుల దనవారిగా జేసికొనువాడు. ౨. అసత్కాస్యతః అసతీసుతః - వ్యభిచారిణి యొక్క కొడుకు. ౩. కులటాయాః అపత్యం కౌలటేయః, కౌలటేశరశ్చ-కులట యొక్క పుత్రుడు. ఈ ౫ ఱంకులాడి కొడుకు పేళ్లు.

భిక్షుకీ తు సతీ యది.

26

తదా కౌలటినేయో ౨ స్వాః కౌలటేయో ౨ పి చాత్మజే,

భిక్షార్థం కులా న్యటతి కులటా, తస్యాః పుత్రః కౌలటినేయః,

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కౌలటేయశ్చ. భిక్షార్థమై గృహములయందు సంచరించునది కులట, దానియొక్క పుత్రుడు కౌలటేనేయుడు, కౌలటేయుడు. ఈ ౨ భిక్షార్థమై చరించు పతివ్రత కొడుకు పేళ్లు.

ఆత్మజ స్తనయ స్నాన సుతః పుత్రః-

ఆత్మనః జాయతే ఆత్మజః. జనీ ప్రాదుర్భావే. తనవలనఁ బుట్టిన వాడు. ఆత్మైవ పుత్రత్వేన జాయత ఇత్యాత్మజః - తానే పుత్రరూపముగా జనించువాడు. ౧. కులం ముదం వా తనోతీతి తనయః. తను నిస్తారే. కులముగాని సంతోషమునుగాని విస్తరింపఁజేయువాడు. ౨. మాతా ఏనం సూయతే సూనుః. పు. షూజ్ ప్రాణిప్రసవే. తల్లి వీనిని గనును. ౩. సౌత్యేనం మాతా సుతః. పుప్రసవైశ్చర్యయోః. తల్లి వీనిని ప్రసవించును. ౪. పున్నామ్నో నరకాత్త్రాయత ఇతి పుత్రః. త్రైజ్పాలనే. పుంఅనెడి నరకముల వలన రక్షించువాడు. ఈ ౫ కొడుకుపేళ్లు.

స్త్రియాం త్వమీ.

27

అహు ర్దుహితరం సర్వే -

అమీ ఆత్మజాదయః పంచస్త్రీ ప్రత్యయాంతాః దుహితరమాహుః - ఇవి స్త్రీలింగములైనచోఁ గొమార్తెను జెప్పుచున్నవి. అప్పుడు ఆత్మజా తనయా, సూనుః సుతా, పుత్రీ అని రూపములు. కొమార్తె దుహిత యనంబడును. దోగ్ధి ధనహరణేన రిక్తికరోతి పితరౌ దుహితా. ఋ. సీ. దుహ ప్రపూరణే. తల్లిదండ్రులను ధనహరణముచేత రిక్తులుగాఁ జేయునది. కూతురిపేరు.

అపత్యం తోకం తయోస్సమే,

న పత త్యనేన పితా నరకమితి అపత్యం. పత్ ఇగతౌ. దీనిచేత తండ్రి నరకమునఁ బడెడు. ౧. తౌతి కుల మనేన తోకం. తు ఇతి సౌత్రో ధాతు ర్గతి వృద్ధిహింసాను. వీనిచేత కులము వృద్ధిఁ బొందును. ఈ ౨ కొడుకునకును కూతురికిని పేళ్లు.

స్వజాతే త్వార సౌరస్యౌ -

ఉరసౌ నిర్మితః ఔరస్యశ్చ - తనయురస్సుచేత పుట్టినవాడు. స్వజాతే అను పదముచేత దత్తక్షేత్రజాది నిరాసము. ఈ ౨ సవర్ణస్త్రీయందు తనవలనఁ బుట్టిన కొడుకు పేళ్లు.

తాతస్సు జనకః పితా.

28

తనోతి కులం తాతః. తను విస్తారే. కులమును విస్తరింపజేయువాడు. ౧. జనయతీతి జనకః. జనీ ప్రాదుర్భావే. పుట్టించువాడు. ౨. పాతీతి పితా. ఋ. పు. పా రక్షణే. రక్షించువాడు. ఈ 3 తండ్రి పేళ్లు.

జనయిత్రీ ప్రసూర్నాతా జననీ -

జనయతీతి జనయిత్రీ; జననీ చ. సీ. జనీప్రాదుర్భావే. కొడుకులం గనునది. ౧, ౨. ప్రసూతే ప్రసూః. ఊ. సీ. షూజ్ ప్రాణి ప్రసవే. కొడుకులను గనునది. ౩. మాతి వర్తతే గర్భో ౨త్ర మాతా. ఋ. సీ. మామానేవర్తనే చ-గర్భ మీమెయం దిమిడియుండును. ఈ ౪ తల్లి పేళ్లు.

భగినీ స్వసా,

భగః కల్యాణం శ్రేయః వివాహే ౨స్యా ఇతి భగినీ - వివాహ మందిలి శ్రేయస్సుగలది. ౧. సుష్టు అస్య సోద రాయాసమితి స్వసా. ఋ. సీ. అసు క్షేపణే. సోదరుని యాయాసమును బోగొట్టునది. ఈ ౨ తోడంబుట్టిన స్త్రీ పేళ్లు.

ననన్దా తు స్వసా పత్యుః -

న నన్దయతీతి ననన్దా. ఋ. సీ. టు నది సమృద్ధౌ. సంతోషింపం జేయనిది. దీర్ఘ మధ్యమంబును హ్రస్వమధ్యంబును గలదు. “నవన్దాతు స్వసాపత్యుర్న నాన్దా నన్దినీచ” నేతి శబ్దార్థవే. మగనితోడంబుట్టిన స్త్రీ పేరు. ఆండుబిడ్డ.

నప్తీ పాత్రీ సుతాత్మజా.

29

న పత త్యనయా కులమితి నప్తీ. ఈ. సీ. పత్ ఇ గతౌ. కులము దీనిచేత పడదు. ఋకారాంతము గలదు. ‘నప్తా నప్తీ చ పౌత్రికే’ తి రభసః. ౧. పుత్రస్య పుత్ర్యావా అపత్యం పౌత్రీ-కొడుకునకైనను కూతునకైనను కూతురు. ఈ ౨ మనుమరాలి పేళ్లు.

భార్యాస్సు భ్రాతృవర్గస్య యాతర స్వస్యః పరస్పరమ్,

యతన్తే గృహకృత్యే యాతరః ఋ. సీ. యతీ ప్రయత్నే. గృహకృత్యమందు కలసి యత్నము చేయువారు. బహువచనము. తోడికోడండ్రు.

ప్రజావతీ భ్రాతృజాయా -

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దేవరాదయః ప్రజాస్పన్దస్యా ఇతి ప్రజావతీ. సీ. మఱిది మొదలైన ప్రజలు గలది. ౧. భ్రాతుః జాయా భ్రాతృజాయా-తోడఁబుట్టినవాని పెండ్లాము. ఈ ౨ సోదరుని పెండ్లాము. అన్న భార్యయని కొందఱు.

మాతులానీ తు మాతులీ.

30

మాతులస్య పత్నీ మాతులానీ. మాతులీ చ. సీ. మేనమామ పెండ్లాము. ఈ ౨ మేనమామ పెండ్లాము పేళ్లు.

పతిపత్నీః ప్రసూః శ్వశ్రూః-

పత్యుః భర్తుః పత్యాః భార్యాయాశ్చ ప్రసూర్మాతా, శ్వశ్రూరిత్యుచ్యతే-మగనియొక్కయు, ఆలియొక్కయు తల్లి శ్వశ్రువు. అత్త. శ్వశురస్య పత్నీ శ్వశ్రూః ఊ. సీ. ఈ. ౧ మామపెండ్లాము అత్త.

శ్వశురస్సు పితా తయోః,

తయోః పతిపత్నీః పితా శ్వశుర ఇత్యుచ్యతే-పెనిమిటి యొక్కయు పెండ్లాము యొక్కయు తండ్రి శ్వశురుఁ డనఁబడును. శం సుఖం అశ్నుతే జామాతరం స్నుషాం చ లబ్ధ్వా శ్వశురః. అశూన్యాప్తౌ. అల్లునిఁగాని కోడలినిగాని పొంది సుఖము ననుభవించువాఁడు. మగని తండ్రికిని, ఆలి తండ్రికిని పేరు. మామ.

పితృర్భా తా పితృవ్య స్సాస్యత్ -

పితుః భ్రాతా పితృవ్యః. ౧. తండ్రి తోడఁబుట్టినవాఁడు. ౧. పెత్తండ్రియు, బినతండ్రియు.

మాతుర్భాతా తు మాతులః.

31

మాతుః భ్రాతామాతులః - తల్లితోడఁ బుట్టినవాఁడు. ఈ ౧. మేనమామపేరు.

స్వాలా స్వస్య...తరః పత్యాః-

స్వామయన్తి వితర్కయన్తి పరిహాసవచన మితి స్వాలః. పా. శ్యాలః. స్వము వితర్క. పరిహాసము చేయువాఁడు. ఈ ౧ పెండ్లాముతోఁ బుట్టినవారిపేరు. బావమఱిదులు.

స్వామినో దేవదేవరౌ,

భ్రాతృజాయాభిస్సహ పరిహాసేన దీవ్యతి క్రీడతే దేవా. ఋ. పు. దేవరవు - అన్నదమ్ములభార్యలతో పరిహాసముచేఁ గ్రీడించువాఁడు. ఈ

౨. మగనితోఁ బుట్టినవారు. బావలు, మఱియును.

స్వస్త్రియో భాగినేయ స్సాస్త్-

స్వసుః అపత్యం పుమాః స్వస్త్రియః. ౧. భగిన్యాః అపత్యం పుమాః భాగినేయః-తోడఁబుట్టిన యామె కొడుకు. ఈ ౨ తోడఁబుట్టిన దాని కొడుకుపేళ్లు. మేనల్లుఁడు.

జామాతా దుహితుః పతిః.

32

జాయాం మిమాతే జామాతా. ఋ. పు. మాజ్ మానే. పెండ్లామును వివాహార్థమై కొలుచువాఁడు. ౧. దుహితుః పతిః దుహితుఃపతిః-కూఁతురిమగఁడు. అలుక్కుమాసము. ఈ ౨ కూఁతురు మగనిపేళ్లు. అల్లుఁడు.

పితామహః పితృపితా-

పితుః పితా పితామహః. ఈ ౧ తండ్రితండ్రి-తాత.

తత్పితా పితామహః.

పితామహస్య పితాప్రకర్షణ ప్రపితామహః. ఈ ౧ తాతతండ్రి. ముత్తాత.

మాతు ర్మాతా మహా ధ్యేవమ్ -

మాతుః పితా మాతామహః-తల్లికి తండ్రి. ౧. మాతామహాత్మకృష్ణః ప్రమాతామహః. ఈ ౧ మాతామహుని (తండ్రి పేరు).

సపిణ్డాస్తు సనాభయః.

33

సమానః ఏకః పిండః పిండప్రదాన మేషామితి సపిండాః-సమానమైన పిండప్రదానము గలవారు. సమానః ఏకః పిండః శరీరమేషామితి వా సపిండాః-ఒక్కటైన శరీరము గలవారు. ౧. సమాన నాభిః మూలకారణం కూటస్థపురుషో యేషామితి సనాభయః. ఇ.పు.సమానమైనకూటస్థ పురుషుఁడు గలవారు. ఈ ౨ ఏడుతరములకు లోఁబడిన జ్ఞాతులపేళ్లు.

సమానోదర్య సోదర్య సగర్భ్య సహజా స్సమాః.

సమానే ఉదరే శయితః సమానోదర్యః, సోదర్యశ్చ-ఒక గర్భమం దున్నవాఁడు. ౧, ౨. సమానే గర్భేభవ సగర్భ్యః-ఒక గర్భమునఁబుట్టినవాఁడు. ౩ సహజాయత ఇతి సహజః. జనీ ప్రాదుర్భావే. కూడఁబుట్టినవాఁడు. ఈ ౪ ఒకతల్లి బిడ్డలపేళ్లు.

సగోత్రబాన్ధవ జ్ఞాతి బన్ధు స్వ స్వజనా స్సమాః.

34

సమానం గోత్రయేషాంతే సగోత్రాః - సమానమైన గోత్రముగల

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వారు. ౧. బద్ధాతి ప్రీతిమితి - బన్ధుః. పు. బన్ధురేవ బాన్ధవః. బంధ బంధనే. ప్రీతిని బొందించువాడు. ౨, ౩. అంతరంగతయా జ్ఞాయత ఇతి జ్ఞాతిః. పు. జ్ఞా అవబోధనే. తనవాడని యెఱుంగఁబడువాడు. ౪. స్వధనసంబంధిత్యాత్వ-తన ధన సంబంధము గలవాడు. ౫. స్వసంబంధీజనః స్వజనః-తన సంబంధమైన జనుడు. ఈ ౬ ఒక గోత్రము గల జ్ఞాతుల పేళ్లు.

జ్ఞాతేయం బన్ధుతా తేషాం క్రమాద్భావ సమూహయోః,

జ్ఞాతేర్భావో జ్ఞాతేయం - జ్ఞాతియొక్క భావము. ౧. బంధూనాం సమూహోబంధుతా-బంధువులయొక్క సమూదాయము. ఈ ౨ వరుసగా జ్ఞాతి భావమునకును, బంధుసమూహమునకును బేళ్లు.

ధవః ప్రియః పతిర్ధర్తా-

ధునోతి ప్రియం దవః. ధూర్జ్ కంపనే. స్త్రీని కంపించువాడు. ౧. ప్రీణాతి ప్రియః. ప్రీర్జ్ ప్రీణనే. ప్రేమించువాడు. ౨. పాతీతి పతిః. పా రక్షణే. రక్షించువాడు. ౩. బిభర్తీతి భర్తా. ఋ. పు. దు భృర్జ్ ధారణపోషణయోః. భరించువాడు. ఈ ౪ మగనిపేళ్లు.

జార స్తూపపతి స్సమా.

35

జరయతి పరస్త్రియమితి జారః. జ్యూష్ వయోహానౌ. పరస్త్రీని శిథిలముగాఁ జేయువాడు. ౧. పత్యా ఉపమితః ఉపపతిః. పు. పతితో సరిపోల్చబడువాడు. ఈ ౨ అంకుమగని పేళ్లు.

అమృతే జారజః కుణ్డః -

కుండయతి క్షేత్రిజః కులంః కుండః. కుడి దాహే. పెండ్లాము గల వారికులమును దహించువాడు. మగఁడు బ్రతికియుండఁగా మఱియొకనికిఁ గన్నకొడుకు.

మృతే భర్తరి గోళకః,

గుల్యతే అప్రకాశత్వేనేతి గోళకః. గుడ రక్షణే. అప్రకాశముగా రక్షింపఁ బడువాడు. మగఁడు చచ్చినవెనుక జారునికిఁ గన్నకొడుకు.

భ్రాత్రీయో భ్రాతృజః -

భ్రాతురపత్యం భ్రాత్రీయః-తోడఁబుట్టినవాని కొడుకు. ౧. భ్రాతుర్జాతో భ్రాతృజః. జనీ ప్రాదుర్భావే. తోడఁబుట్టినవానికొడుకు. ఈ ౨ తోడఁబుట్టినవాని కొడుకు పేళ్లు.

భ్రాతృ భగిన్యౌ భ్రాతరా వుభౌ.

36

భ్రాతా చ భగినీ చ భ్రాతరౌ. ఋ. పు. తోడఁబుట్టినవారు. అన్నదమ్ములు. అక్కసెలియండ్రు.

మాతాపితరౌ పితరౌ మాతరపితరౌ ప్రసూజనయితారౌ.

మాతా చ పితా చ మాతాపితరౌ. పితరౌ. మాతరపితరౌచ. ఋ. పు. ప్రసూశ్చ జనయితా చ ప్రసూజనయితారః. ఋ. పు. తల్లిదండ్రులు మాతాపితలు, పితలు, మాతరపితరులు, ప్రసూజనయితలు ననఁబడుదురు. మాతరపితర శబ్దము అకారాంతం బని కొందఱు. తల్లిదండ్రులపేళ్లు.

శ్వశ్రూశ్వశురౌ శ్వశురౌ-

శ్వశ్రూశ్చ శ్వశురశ్చ శ్వశ్రూశ్వశురౌ, శ్వశురౌ చ. అ. పు. అత్తమామలకు పేళ్లు.

పుత్రౌ పుత్రశ్చ దుహితా చ.

37

పుత్రశ్చ దుహితా చ పుత్రౌ - కొడుకును గూఁతురును.

దంపతీ జంపతీ జాయాపతీ భార్యాపతీ చ తౌ,

దమితి జమితి మాంత మవ్యయద్వయం జాయాశబ్దపర్యాయం. జాయా చ పతిశ్చ దంపతీ, జంపతీ, జాయాపతీ చ. భార్యా చ పతిశ్చ భార్యాపతి - ఆలుమగలు దంపతులు, జంపతులు, జాయాపతులు, భార్యాపతులు ననఁ బడుదురు. ఈ ౪ ఆలుమగలు.

గర్భాశయో జరాయుః స్వాత్ -

గర్భః అశేతే ౨ త్ర గర్భాశయః. శీజ్ స్వప్నే. గర్భము దీని యందుండును. ౧. గర్భనిష్క్రమణానంతరం జరాం జీర్ణతా మేతి జరాయుః. ఉ. పు. ఇణ్. గతౌ. గర్భము వెళ్ళినపిమ్మట జీర్ణత్వమును బొందునది. స. జరాయుః. ఈ ౨ మావిపేళ్లు.

ఉల్లం చ కలలో ౨ స్త్రియామ్.

38

ఉల త్యావృణోతి గర్భమిత్యల్పం. ఉల సంవరణే. గర్భమును గప్పి యుండునది. ౧. కలతః యోగాత్ శుక్ల శోణితే మిథస్సంగచ్ఛేతే అత్రేతి కలలః. అ. ప్లు. కల సంఖ్యానే. శుక్లశోణితముల దీనియందు కూడుకొని యుండును. ఈ ౨ శుక్లశోణితములు గూడిన గర్భపిండము

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పేళ్లు. గర్భాశయశబ్దము మొదలు ౪ శబ్దములును పర్యాపదములే యని కొందఱు.

సూతిమాసో వైజననః-

సూతిహేతుర్మాసస్సూతిమాసః-బిడ్డను గను నెల. ౧. విజననం గర్భమోచనం త దస్మిన్న స్తీతివైజననః - విజనన మనగా గర్భోత్పత్తి; అది దీనియందుఁ గలదు. ఈ ౨ బిడ్డను గను నెల పేళ్లు.

గర్భో భూణ ఇమా సమా,

మాతృభుక్తాన్న రసం గిరతీతి గర్భః. గృ నిగరణే. తల్లి భుజించిన యన్నపానాదుల మ్రింగునది. ౧. భ్రూమృతి కుక్షావీతి భ్రూణః. భ్రము అనవస్థానే. కడుపులోఁ దిరుగునది. బ్రియతే మాత్రేతి వా భ్రూణః. భృజ్ బరణే. తల్లిచే భరింపఁబడుని. ఈ ౨ గర్భము పేళ్లు.

తృతీయా ప్రకృతి షష్టః క్లీబః పణ్డో నపుంసకమ్.

39

స్త్రీపుంసాపేక్షయా తృతీయః ప్రకారః తృతీయా ప్రకృతిః. సీ. ప్రథమా ప్రకృతిః స్త్రీ, ద్వితీయా ప్రకృతిః పుమాః స్త్రీ పురుషులను గూర్చి మూఁడవ ప్రకృతి గనుక తృతీయాప్రకృతి. ఈశబ్దము సమానమయ్యెనేని తృతీయ ప్రకృతియని పుంభావము కావలెఁ గనుక వ్యస్తపదమని కొందఱు. పుంవద్భావమునకుఁ బ్రతీషేధముగలదు గనుక సమస్తపదమని కొందఱు. ౧. సనోతిస్వస్యాపఖ్యాతి నివారణార్థమితి షండః. షణు దానే. తనయపఖ్యాతి పోవుకొఱకు ధనాదుల నిచ్చువాఁడు. పా. శ్యామతి ప్రజావిచ్ఛేదేన శండః. శము ఉపశమే. సంతతి విచ్ఛేదముచేత శమియించి యుండువాఁడు. ౨. క్లీబతే అధీరో భవతి క్లీబః. క్లీబృ అధార్హ్యే. అధీరుఁడైనవాఁడు. ౩. పణ్డతే లజ్జయా ప్రదేశాంతరం గచ్ఛతి పండః. పడి గతౌ. లజ్జచేత దేశాంతరమును గూర్చి పోవువాఁడు. ౪. న స్త్రీపుంసౌ నపుంసకః. స్త్రీపురుషులు కానివాఁడు. ఈ ౫ నపుంసకుని పేళ్లు.

శిశుత్వం శైశవం బాల్యమ్-

శిశో ర్భావిశ్శివుత్వం, శైశవంచ- శిశువు యొక్క భావము శిశుత్వము, శైశవము. ౧, ౨. బాలన్య భావః బాల్యం-బాలునియొక్క భావము. ఈ 3 పదియాణేంద్రకు లోఁబడిన వయస్సు.

తారుణ్యం యౌవనం సమే,

తరుణస్య భావః తారుణ్యం. యూనో భావః యౌవనం. పిన్న వయస్సువాని యొక్క భావము తారుణ్యము, యౌవనము. ఈ ౨ మంచి నడిమి వయస్సు పేళ్లు.

స్యాత్ స్థావిరం తు వృద్ధత్వమ్-

స్థవిరస్య భావః స్థావిరం; వృద్ధస్య భావః వృద్ధత్వం - వృద్ధుని యొక్క భావము స్థావిరము, వృద్ధుము. ఈ ౨ ఏఁబదియేండ్లకు మీఁది ముదిమివయస్సు పేళ్లు.

వృద్ధసంఘే ౨ పి వార్ధకమ్.

40

“వృద్ధసంఘే ౨ పి” అని అపిశబ్దము చేత వృద్ధునియొక్క భావము క్రియము వార్ధక మనంబడును. వృద్ధస్య భావ సమూహః కర్తవా వార్ధకం-వృద్ధభావముగాని వృద్ధ సమూహముగాని వృద్ధకర్మగాని వార్ధకమనంబడును. తథాచోక్తం-“భావే కర్మణి వృద్ధస్య వార్ధకం నికురుంబక” ఇతి. ఈ ౧ వృద్ధుల సమూహమునకును అపిశబ్దమువలన ముదిమికిని పేరు.

పలితం జరసా శౌక్యం కేశాదౌ-

పలితి గచ్ఛత్యనేన శరీరసౌందర్యమితి పలితం. పలగతౌ. దీనిచే శరీర సౌందర్యము పోవును. ముదిమివలన వెండ్రుకలు మొదలగునవి తెల్లనగుట.

విప్రసాజరా,

విప్రసంతే అధఃపతతి శరీర మనయేతి విప్రసా. ప్రసంస అధఃపతనే. శరీరము దీనిచేత దిగువఁబడును. ౧. జీర్ణంత్యనయా అజ్ఞానీతి జరా. జ్యౌష్వయోహానౌ. దీనిచేత అంగములు వయోహాని నొందును. చాలముదిమి.

స్యా దుత్తానశయా డిమ్భా స్తనపాచ స్తనంధయా.

41

ఉత్తానే శేత ఇతి ఉత్తానశయా. శీజ్ స్వప్నే. వెలికిలఁ బండుకొని యుండునది. ౧. డయతే గమనాయ డింభా. డీజ్ విహాయసాగతౌ. గమనము కొఱకు నెగయునది. ౨. స్తనౌ పిబతీతి స్తనపా. స్తనౌ ధయతీతి స్తనంధయా. పా పానే; ధేట్ పానే. చన్నుగుడుచునది. ౩. ఉత్తానశయాదిశబ్దములు త్రిలింగముల యందు వర్తింతును. ఇక్కడ స్త్రీలింగ నిర్దేశము లింగ విశేషము నెఱిగించుటకొఱకు (సింహాదివర్గే పోతసామాన్యే పరితస్యాపి డింభశబ్దస్య పునర్మనుష్యవర్గే ౨ భిధానం

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఉత్తానశయవివ మనుష్యశిశౌ వస్య ప్రవృత్తిః, అన్యత్రప్రౌఢే మాభూదితి. ఈ ౪ చన్మగుడుచు చిన్న పాప పేళ్లు.

బాలస్సు స్యా న్నాణవకః-

“అ షోడశాద్భవే ద్బాలస్తత స్తరుణ ఉచ్యత” ఇతి మనుః. బలతి అల్పాయాసేన బాలః. బలప్రాణనే. అల్పాయాసముచేత బ్రతుకువాడు. ౧. మనోరల్పమపత్యం మాణవకః - మనువుయొక్క అల్పమైన అపత్యము. ఈ ౨ పదియాతేండ్లకు లోఁ బడిన వయస్సు గలవాని పేళ్లు.

వయఃస్థస్తరుణో యువా,

వయసి యౌవనే తిష్ఠతీతి వయస్థః. ష్టా గతినివృత్తై. యౌవనమం దుండువాడు. ౧. తరతి దుస్తరమపి తరుణః. తృష్ణవనతరణయోః. దుస్తరమైనదానిని తరించువాడు. ౨. యౌతి స్త్రీభిః యువా, న. పు. యు మిశ్రణే. స్త్రీలలోఁ గూడువాడు. ఈ 3 ప్రాయపువాని పేళ్లు.

ప్రవయా స్థవిరో వృద్ధో జీనో జీర్ణో జరన్నపి.

42

ప్రగతం యౌవనాఖ్యం వయో ౨ స్త్రీతి ప్రవయాః. స. పు. పోయిన యౌవనము గలవాడు. ౧. బహుకాలం తిష్ఠతీతి స్థవిరః. ష్టా గతినివృత్తై. బహుకాలముగా నుండెడువాడు. ౨. వర్ధతే వృద్ధః. వృధు వృద్ధౌ. వృద్ధిఁబొందినవాడు. 3. జినాతి వయసో హీయతే జీనః. జ్యా వయోహానౌ. వయస్సువల్లం బాసినవాడు. ౪. జీర్యతే జీర్ణః, జరంశ్చ. త. పు. జ్యౌష్ వయోహానౌ. వయో హానిగలవాడు. ఈ ౬ ముసలివాని పేళ్లు.

వర్షీయాః దశమీ జ్యాయాన్.

అతిశయేన వృద్ధో వర్షీయాః స.పు. మిక్కిలివృద్ధు. ౧. నవతే రూర్షం దశమః అవస్థావిశేషో ౨ స్వాస్తీతి దశమీ. న. పు. తొంబదియేండ్ల మీఁద పదియవదైన యవస్థావిశేషము గలవాడు. ౨. అతిశయేన వృద్ధో జ్యాయాః స. మిక్కిలి వృద్ధుడు. ఈ 3 మిక్కిలి ముదసినవాని పేళ్లు.

పూర్వజ స్త్వగ్రియో ౨ గ్రజః.

పూర్వస్మిన్ కాలే జాతః పూర్వజః. ౧. అగ్రే భవః అగ్రియః. ౨. అగ్రేజాత అగ్రజః. జనీప్రాదుర్భావే. తనకంటె ముందరం బుట్టినవాడు. ఈ 3 పెద్దయన్న పేళ్లు.

జఘన్యజేన్యః కనిష్ఠ యవీయో ౨ వర జానుజాః.

43

జఘన్యే పశ్చాత్కాలే జాతః జఘన్యజః - తనకంటె వెనుకటి కాలమందుఁ బుట్టినవాఁడు. ౧. అత్యల్పీ వయసా కనిష్ఠః-వయస్సు చేత మిక్కిలి తక్కువైనవాఁడు. ౨. అతిశయేన యువా యవీయా౯ స. మిక్కిలి పిన్నవాఁడు ౩. అవరస్మి౯ కాలే జాతః అవరజః - తరువాతి కాలమందుఁ బుట్టినవాఁడు. ౪. అను పశ్చాజ్ఞాతః అనుజః - వెనుకఁ బుట్టినవాఁడు. ఈ ౫ తమ్ముని పేళ్లు.

అమాంసో దుర్బల శ్లాతః-

అల్పం మాంసమన్య అమాంసః-అల్పమైన మాంసము గలవాఁడు. ౧. దుర్నిందితం బలమన్యదుర్బలః - నిందితమైన బలము గలవాఁడు. ౨. కృశత్వేన భిన్న ఇవాస్థానాత్ ఛాతః. ఛో చేదనే. కృశుఁడౌటచేత చెక్కఁబడినవానివలె నుండువాఁడు. పా. శాత ఇవ తనూ కృత ఇవ తిష్ఠతీతి శాతః. శో తనూకరణే. అల్పముగాఁ జేయఁబడిన వానివలె నుండువాఁడు. ఈ ౩ బక్కవాని పేళ్లు.

బలవా న్మాంసలో ౨ అంసలః.

బలం స్థౌల్యమస్యాస్తీతి బలవా౯ త. స్థూలత్వముగలవాఁడు. ౧. బహు మాంసమాన్యస్తీతి మాంసలః - బహుమాంసముగలవాఁడు. ౨. పీనా వంసా వన్య స్తఇతి అంసలః - ఘనమైన భుజశిరస్సులు గలవాఁడు. ఈ ౩ బలిసినవాని పేళ్లు.

తున్దిల స్తున్దిభ స్తున్దీ భృహత్తుక్షిః పిచణ్డీలః.

44

తుంది పిచండశబ్దౌ కుక్షిపర్యాయౌ తద్యోగాత్ తుందిలః, తుందిభః. పా. తుందికః; తుందీ.న్. పిచండిలశ్చ - తుంది పిచండశబ్దములు కుక్షివాచకములు; అది గలిగినవాఁడు. అనఁగా దొడ్డకడుపు గలవాఁడు. ౧, ౨, ౩. భృహత్తుక్షిరస్యేతి భృహత్తుక్షిః. ఇ. దొడ్డకడుపుగలవాఁడు. ఈ ౫ పెద్దకడుపుగలవాని పేళ్లు.

అవటిలో ౨ వనాట శ్లావభ్రలో నతనాసికే,

అవనతా నాసికాస్యేతి అవటిటః, అవనాటః, అవభ్రటః, నత నాసికశ్చ- వంగిన ముక్కుగలవాఁడు. ఈ ౪ చప్పిడిముక్కుగలవాని పేళ్లు.

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవాగ్భాషాన సహితము

కేశవః కేశికః కేశీ.

ప్రశస్తాః కేశా స్సన్త్యస్య కేశవః, కేశికః, కేశీ. న్. మంచి వెండ్రుకలుగలవాడు. ఈ 3 మంచివెండ్రుకలుగలవాని పేళ్లు.

వలినో వలిభ స్సమౌ,

45

వళయః అస్య సంతీతి వలినః, వలిభశ్చ - తణులు గలవాడు. ఈ ౨ తణులుగలవాని పేళ్లు. ముదిమిచేత వదిలి ముడతలుపడిన చర్మము గలవాడు.

వికలాఙ్గస్త్ర పోగణ్డః-

వికలాన్యఙ్గాన్యస్య వికలాఙ్గః-వికలమైన అంగములు గలవాడు. ౧. అపకృష్టో గణ్యత ఇతి పోగండః. గణ సంఖ్యానే. అపకృష్టుడుగా లెక్కపెట్టఁ బడువాడు. పా. అపోగండః “పోగండో వికలాఙ్గస్యాత్” అని హలాయుధుడు. “వికలాఙ్గస్త్రపోగణ్డః” అని అకారాదిగాను కొందఱు “అపోగండస్త్రవళిభిర్వాప్తదేహ ఉదాహృతః, శిశుర్దశ సమాయావదపోగణ్డఃస్త్రతో బుధైః” అని ధరణి. ఈ ౨ అంగహీనుని పేళ్లు.

ఖర్వో హ్రస్వశ్చ వామనః,

ఖర్వతి వికలాఙ్గాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వేన దృప్యతి ఖర్వః. కర్వ ఖర్వ గర్వ దర్పే. వికలాంగునికంటె శ్రేష్ఠుఁ డౌటచేత గర్వించువాడు. ౧. హ్రస్వతే హ్రస్వః. హ్రస్వశబ్దే నవ్వఁబడువాడు. ౨. వామత్వమస్యాస్తీతి వామనః - కుటిలత్వముగలవాడు. ఈ 3 పొట్టివానిపేళ్లు.

ఖరణా స్వాత్థరణసః -

ఖరా తీక్ష్ణా అగ్రనాసికా అస్యేతి ఖరణాః. స. ఖరణసశ్చ. ఈ ౨ వాఁడిముక్కుగలవాని పేళ్లు.

విగ్రో విగతనాసికః.

46

విగతా నాసికా అస్యేతి విగ్రః, విగతానాసికశ్చ - ముక్కుపోయినవాఁడు విగ్రుఁడు విగతనాసికుఁడు. పా. విఖ్యః. ఈ ౨ ముక్కుపోయినవానిపేళ్లు. గాడిదముక్కువంటి ముక్కుగలవాఁడని కొందఱు.

ఖురణా స్వాత్థురణసః-

ఖురాకారా నాసికా అస్యేతి ఖురణాః. స. ఖురణసశ్చ - గొరిసె వంటి ముక్కుగలవాడు. ఈ ౨ బుఱ్ఱముక్కు గలవాని పేళ్లు.

ప్రజ్ఞః ప్రగతజానుకః,

ప్రగతే విరళే జానునీ యస్య సః ప్రజ్ఞః. ఉ. ప్రగతజానుకశ్చ. నడుమ నెడముగలమోఁకాళ్లు గలవాఁడు. పా. ప్రజ్ఞః. అని కొందఱు. ఈ ౨ దొడ్డికాళ్ల (పంగటికాళ్ల) వానిపేర్లు.

ఊర్ధ్వజ్ఞ రూర్ధ్వజాను స్స్యాత్-

ఊర్ధ్వంగతే జానునీ అస్యేతి ఊర్ధ్వజ్ఞః. ఊర్ధ్వజానుశ్చ. ఉ. పొడవైన మోఁకాళ్లు గలవాఁడు. ఊర్ధ్వజ్ఞః. ఈ ౨ పొడవైన మోఁకాళ్లుగలవాని పేళ్లు.

సంజ్ఞా సంహతజానుకః.

47

సంహతే జానునీ యస్య సః సంజ్ఞః. ఉ. కదిసిన మోఁకాళ్లుగల వాఁడు. పా. సంజ్ఞః. “సంప్రాభ్యాం జానునోర్ము జ్ఞా వూర్ధ్వాత్తు స్యాద్విభాషయా, సంహతే జానునీ యస్య సంజ్ఞాసంజ్ఞస్య ఉచ్చత” ఇతి తంత్రటీకా. ఈ ౨ ముట్టి మోఁకాళ్లవానిపేళ్లు.

స్యా దేదీ బధిరః -

శ్రుతిహీనతయా భారతాది శ్రవణహీనతయా మేషసదృశత్వాత్ ఏద ఇవ ఏడః-భారతాది పుణ్యకథాశ్ర ణహీనుఁ డౌటచేత మేఁకవలె నుండువాఁడు. ౧. బధ్యతే వాతాదినా శ్రవణ సామర్థ్య మస్యేతి బధిరః. బధ బంధనే. ఇతనికి శ్రవణ సామర్థ్యము బంధింపఁబడును. ఈ ౨ చెవిటి వానిపేళ్లు.

కుబ్జే గడులః -

కుత్సితం ఉబ్జతీతి కుబ్జః. ఉబ్జ ఆర్జవే. కుత్సితమైన ఋజుత్వము గలవాఁడు. ౧. గడుర్మాంసగ్రంథిరస్యేతి గడులః - గడు వనఁగా కణితి; వీఁపునఁగాని తొమ్మునగాని ఘనమైన కణితిగలవాఁడు. ఈ ౨ మఱుగుజ్జు వానిపేళ్లు. తొమ్మునగాని వీఁపునగాని కణితి గలవాఁడు.

కుకరే కుణిః,

కుత్సితః కరో ౨స్య కుకరః - కుత్సితమైన చెయిగలవాఁడు. ౧. కుణ్యతే కుత్సిత ఇతి కుణిః. ఇ. కుణీ శబ్దోపకరణయోః. కుత్సితం డని పలుకఁబడువాఁడు. పా. కూణిః. ‘కూణం బాహుయుగ’ మితి భాసకవిః. ఈ ౨ ఈచఁబోయిన చేతులు గలవాని పేళ్లు.

పుశ్చి రల్పతనౌ-

శిరసి ప్రాంశుభిః స్పృశ్యత ఇతి పుశ్చిః. ఇ. పొడవైనవారిచేత తలమీద స్పృశింపఁ (మొట్టఁ) బడువాఁడు. ౧. అల్పతన ర్యస్య సః అల్పతనః. ఉ. అల్పమైన తనవు గలవాఁడు. ఈ ౨ కుఱుమట్టపు అలిపిరివాని పేళ్లు.

శ్రోణః పఙ్గా -

శ్రోణితి సంహతో భవతి శ్రోణః. శోణ్య సంఘాతే. కరచరణాదులచేత ముద్దయయి యుండువాఁడు. ౧. వసతి పంగుః. ఉ. పన గతౌ. మెల్లఁగా బోవువాఁడు. ఈ ౨ పిచ్చుకుంటువాని పేళ్లు.

ముణ్ణస్తుముణ్ణితే.

48

ముణ్ణితే క్షురేణ శిరో ౨ స్త్ర్యేతి ముణ్ణః, ముండితశ్చ. ముడి ఖండనే. గొఱగఁ బడిన తల గలవాఁడు. ఈ ౨ బోడితలవాని పేళ్లు.

వళిరః కేకరే -

వలతే విషయగ్రహణ వేళాయాం అపాఙ్గదేశం ప్రతీతి వళిర్గోళకం; తద్యోగాత్ వళిరం నేత్రం; తద్యోగాత్ పురుషో ౨ పి వళిరః - పదార్థముల గ్రహించునప్పుడు కడకంటికివచ్చు చూపు గలవాఁడు. ౧. కే శిరస్సమీపే అక్షిసంఘాతం కరోతీతి కేకరః. శిరస్సమీపమందు నేత్రసంచారముఁ జేయువాఁడు. ఈ ౨ మెల్లకంటివాని పేళ్లు.

ఖోదే ఖిజ్జః -

ఖోదతి హతగతిర్భవతి ఖోదః. ఖుద ప్రతిఘాతే. కొట్టువడిన గమనము గలవాఁడు. ౧. ఖంజతి గతివైకల్యం ప్రాప్నోతి ఖంజః. ఖజిగతివైక్లభ్యే. నడకలేమిని బొందినవాఁడు. ఈ ౨ కుంటికాలివాని పేళ్లు.

త్రిషు జరావరాః,

త్రిషు జరావరాః - జరాశబ్దముకంటె వెనుకఁ జెప్పిన ఉత్తానశ యాశబ్దము మొదలు ఖంజపర్యంత శబ్దములు మూడు లింగములయందును వర్తించును.

జడులః కాలకః పిషుస్త్రిలక స్త్రిలకాలకః.

49

జడంతి రోమాణ్యత్ర జడులః. జడ ఘనత్వే. దీనియందు రోమములు జడీభూతములై యుండును. పా. జటన్తి సంఘీభవన్తి రోమాణ్యత్ర

జటుల. జట సంఘాతే. దీనియందు రోమములు సంహతములై యుండును. ౧. కాలయతి కృష్ణయతి స్వప్రదేశమితి కాలకః-తన స్థలమును నల్లగాఁ జేయునది. ౨. నిజవర్ణేన పరిష్లవతే వ్యాప్నోతీతి పిష్టుః. ఉ. పు. ప్లుజ్ గతౌ. వ్యాపించునది. ౩. తిల ఇవ తిష్ఠతీతి తిలకః - నువ్వులవలె నుండునది. ౪. తిల ఇవ కాలవర్ణత్వాత్ తిలకాలకః - నువ్వులవలె నల్లగా నుండునది. ఈ ౫ పుట్టుమచ్చ పేళ్లు.

అనామయం స్యా దారోగ్యమ్-

ఆమయస్య వ్యాధేరభావః అనామయం-రోగము లేకయుండుట. ౧. అరోగస్య భావః ఆరోగ్యం. రోగము లేనివానియొక్క భావము. ఈ ౨ ఆరోగ్యము పేళ్లు.

చికిత్సార్నుక్రూతిక్రియా,

చికిత్సన్త్యనయా చికిత్సా. కిత నివాసే. దీనిచేత వ్యాధికి ప్రతీకారము చేయుదురు. ౧. రుజః ప్రతిక్రియా రుక్ప్రతిక్రియా-వ్యాధికి ప్రతిక్రియ. ఈ ౨ వ్యాధికిఁ బ్రతిక్రియ చేయుటపేళ్లు.

భేష ఔషధ భైషజ్యాన్యగదో జాయు రిత్యపి.

50

భిషజ్యన్తి చికిత్సన్త్య నేనేతి భేషజం. భైషజ్యంచ. భిరుజ్ చికిత్సాయాం. దీనిచేత చికిత్స చేయుదురు. ౧, ౨. ఓషధ్యాః భవం ఔషధం. ఓషధివలనఁ బుట్టినది. ఓషం దాహం ధయతీతి ఔషధం. థేట్ పానే. జ్వరమువలని దాహమును నశింపఁజేయునది. ౩. అవిద్యమానో గదః అనేనేతి అగదః-దీనిచే వ్యాధి లేదు. ౪. జయతి రోగాః జాయుః. ఉ. పు. జి జయే. రోగములను గెలుచునది. ఈ ౫ ఔషధము పేళ్లు.

స్త్రీ రుగ్రుజా చోపతాప రోగ వ్యాధి గదామయాః,

రుజ్యంతే సంతప్యన్తే అనయేతి రుక్. జ. సీ. రుజా. ఆ. సీ. రోగశ్చ-దీనిచేత తపింపఁజేయఁబడుదురు. ౧, ౨, ౩. ఉపతప్యంతే ౨ నేనేతి ఉపతాపః. తప సంతాపే. దీనిచేత తపింపఁజేయఁబడుదురు. ౪. వివిధా ఆధయః మనఃపీడాః యస్మిన్ సః వ్యాధిః. ఇ. పు. వివిధములైన మనః పీడలు దీనియందుఁ గలవు. ౫. గద్యంత నేనేతి గదః. గద వ్యక్తాయాం వాచి. దీనిచేత మొఱపెట్టుదురు. ౬. ఆ మీనాతీతి ఆమయః. మీర్జ్ హింసాయాం. అంతట హింసించునది. ఈ ౭ రోగము పేళ్లు.

పుమా యక్షాక్షయ శోషః -

యక్ష్యతే రోగేషు యక్ష్యా. న. పు. యక్ష పూజాయాం. రోగములయందు రాజపుటవలనఁ బూజింపఁబడునది. ౧. క్షీయన్తే ౨ నేనేతి క్షయః. క్షీ క్షయే. దీనిచేత క్షయింతురు. శుషన్తే ౨ నేనేతి శోషః. శుష శోషణే. దీనిచేత శోషింతురు. ఈ ౩ క్షయరోగము పేళ్లు.

ప్రతిశ్ఛాయస్తు పీనసః.

51

ప్రతిక్షణం శ్చాయయతి ప్రాపయతి శ్లేష్మజలమితి ప్రతిశ్చాయః. శ్లేజ్గతౌ. ప్రతిక్షణమును శ్లేష్మజలమును వెళ్లించునది. ౧. పీనం ప్రవృద్ధమవ్యుష్ణం స్యతీతి పీనసః. షో అంతకర్మణి. ఘనమైన శరీరమునైనను నశింపఁజేయునది. పా.పీనశః. ఈ ౨ పీనసపడిసెము పేళ్లు. (వైద్యశాస్త్రమందు ప్రతిశ్చాయ పీనసములు ప్రత్యేకరోగములు).

స్త్రీక్షు తుతం క్షవః పుంసి -

క్షవణం క్షుత్. త. సీ. క్షుతం, క్షవశ్చ. టు క్షు శబ్దే. ధ్వని చేయుట. ఈ ౩ తుమ్ము పేళ్లు.

కాసస్తు క్షవధుః పుమాః,

కాసతే ౨ నేన కాసః. కాస్య శబ్దకుత్సాయాం. దీనిచేత కుత్సిత ధ్వని నేయుదురు. ౧. క్షౌత్యనేన క్షవధుః. ఉ. పు. టు క్షు శబ్దే. దీని చేత ధ్వనిసేయుదురు. ఈ ౨ దగ్గుపేళ్లు.

శోఫ స్తుశ్వయధు శోధః-

శవతి వ్యాప్నోతీతి శోఫః. శు గతౌ. వ్యాపించునది. ౧. శ్వయతి వర్ధతే శ్వయధుః. ఉ. పు. శోధశ్చ. టు ఓశ్వి గతివృద్ధ్యోః. వృద్ధిఁబొందునది. ఈ ౩ వాఁపుపేళ్లు.

పాదస్ఫోటో విపాదికా.

52

పాదాఃస్ఫుటన్త్యనేన పాదస్ఫోటః. స్ఫుట భేదనే. దీనిచేత కాళ్లు పగులును. ౧. విపద్యంతే అనయేతి విపాదికా. పద్ గతౌ. దీని చేత ఆపదను బొందుదురు. ఈ ౨ కుష్టభేదము పేళ్లు.

కిలాసం సిద్ధః-

కుత్సితం లస్యతే శ్లిష్యతే అనే నేతి కిలాసం. లస శ్లేషణ క్రీడనయో. దీనిచేత జనులు కుత్సితముగాఁ బొందఁబడుదురు. ౧. సిద్ధతి

భేషజేన ఆశు గచ్ఛతీతి సిద్ధు. న. న. షిధు గత్యాం. చికిత్సచేఁ బోవునది. పా. సిద్ధం. అ. న. ఈ ౨ సిద్ధ్యము పేళ్లు.

కచ్ఛాం తు పామ పామా విచర్తికా,

కషతి కచ్ఛాః. ఊ. సీ. కష హింసాయాం. హింసించునది. ౧. పాతి పిబతి అంగసౌష్ఠవమితి పామ. న. పు. సామా చ. ఆ. సీ. పాపానే. శరీరసౌష్ఠవమును బానము సేయునది. ౨, ౩. విచర్చయత్యజ్ఞం ప్రావేణ లిమ్పతి విచర్తికా. చర్చ అధ్యయనే. అంగమును ప్రవించుట చేత పూయునది. ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్ అత్ర చర్చధాతో ర్విలేపన మర్థః. ఈ ౪ గజ్జి పేళ్లు.

కణ్డాః ఖర్జూశ్చ కణ్డాయా-

కణ్ఠ్యతే నఖై రితి కణ్డాః. ఊ. సీ. కణ్డాయా చ. కడి ఖండనే. నఖములచేత గోఁకఁబడునది. ౧, ౨. ఖర్జయతి వృథయతి ఖర్జ్వాః. ఖర్జవృథనే. వృథపెట్టునది. ఈ ౩ తీఁటపేళ్లు.

విస్ఫోటః పిటక స్త్రిఘ.

53

విస్ఫుటతి విస్ఫోటః. స్ఫుట భేదనే. ప్రకృతొనది. ౧. పిటతి సంశ్లిష్యతి పిటకః. అ. త్రి. పిట సంశ్లేషణే. ప్రకృతై కూడుకొనునది. ఈ ౨ పొక్కులపేళ్లు. బొబ్బలు.

వ్రణో ౨ స్త్రియా మీర్ష మరుక్షీభే-

ప్రణయతి ప్రణః. అ. పు. ప్రణ గాత్రసంచూర్ణనే. దేహమును నొప్పించునది. ౧. ఈరయత్యజ్ఞం ఈర్షం. ఈర ప్రేరణే. అంగమును ప్రేరేపించునది. ౨. ఇయర్తి వృద్ధిం అరుః. స. న. ఋ గతౌ. వృద్ధిని బొందునది. ఈ ౩ పుంటిపేళ్లు.

నాడీవ్రణః పుమాః

నాడీయుక్తో వ్రణో నాడీవ్రణః. రంధ్రముగల వ్రణము. ఈ ౧ నెల వేసిన పుంటిపేరు.

కోరో మణ్డలకమ్

కోర త్యనేన కోరః. కుర ఆలస్యే. దీనిచేత ఆలస్యముక్తుఁడౌను. ౧. మణ్డలా కృతి త్వేన మణ్డలకం - మండలాకారమైయుండునది. ఈ ౨ మండలాకారమైన కుప్పపేళ్లు. ఎఱ్ఱపులుము.

కుష్ఠశ్చిత్రే-

కుత్సితే తిష్ఠతీతి కుష్ఠం. ష్టా గతి నివృత్తౌ. కుత్సితునియందుండునది. ౧. శ్వేతతే త్వ గనేనేతి శ్విత్రం. శ్వితావర్ణే. దీనిచేత చర్మము తెలుపాను. ఈ ౨. తెల్లకుష్టు పేళ్లు. తెల్లపులుము.

దుర్నామకార్మసీ

54

పాపరోగత్వేన ప్రసిద్ధతయా దుష్టం నామాస్యేతి దుర్నామకం-ప్రసిద్ధమైన పాపరోగ మౌటచేత దుష్టమైన పేరు గలది. ౧. అరివత్ ప్రాణినం శృతి తనూకరోతీతి అర్ఘ్యః. స. న. శోతనూకరణే. శత్రువు వలె ప్రాణి నల్పముగాఁ జేయునది. రూపమిమర్తి ఉద్గచ్ఛతీతి అర్ఘ్యః-రూపమును జెటుచునది. ఈ ౨ మూలవ్యాధి పేళ్లు.

ఆనామస్తు నిబంధ స్సాన్త -

ఆనవ్యాతే నిబద్ధతే విణ్మాత్రమనేనేతి ఆనాహః. నిబంధశ్చ. ణహ బంధనే; బధ బంధనే. మలమూత్రములు దీనిచేత కట్టఁబడను. పా. నిబంధః. ఈ ౨ మలమూత్ర నిర్బంధము పేళ్లు. ఇరువాయిగట్టుట.

గ్రహణీరుక్ష్వాహికా,

దీపనాగ్ని మాంద్యకరత్వేన భుక్తాన్నాదికం గృహ్ణతీ స్థాపయతీతి గ్రహణీ, గ్రహణీ చ సా రుక్ష్వా గ్రహణీరుక్. గ్రహ ఉపాదానే. అగ్ని మాంద్యకరమైన భుజించిన యన్నపానాదుల నట్లే నిలుపునది. ౧. మలం ప్రవహతి ప్రవాహికా. వహ ప్రాపణే. మలమును బ్రవహింపఁజేయునది. ఈ ౨ గ్రహణి పేళ్లు.

ప్రచ్ఛర్దికా వమిశ్చ స్త్రీ పుమాంస్తు వమథు స్సమాః.

55

ప్రచ్ఛర్ద త్యనయా ప్రచ్ఛర్దికా. వమ త్యనయా వమిః. ఇ. సీ. పా. వమీ. ఈ. సీ. వమథుశ్చ. ఉ. పు. ఛర్ద వమనే; టు వము ఉద్గిరణే. దీనిచేత భుజించిన యన్నాదులు వాంతియగును. ఈ ౩ క్రక్కుట.

వ్యాధిభేదా విద్రధిః స్త్రీ జ్వర మేహ భనగ్దరాః,

(శ్రీపదం పాదవల్మీకం కేశఘ్నం త్విష్టలుప్తకమ్)

విద్రాతి కుత్సాం గచ్ఛతి పుమా నితి విద్రధిః. సీ. ద్రాకుత్సాయాంగతౌ. దీనిచేత పురుషుడు కుత్సితత్వమును బొందును. వివిధో ద్రవో ధీయతే అస్మిన్నితి విద్రధిః. దు ధాజ్

ధారణపోషణయోః. దీనియందు నానావిధమైన ద్రవము ధరింపఁబడును. కడుపులోపలఁ బుట్టు బల్లగడ్డ. “దోషా అస్థిగతా ధాతూః దూషయిత్వా త్వగాదికాః జనయన్తి దృఢం శేషం వృత్తం వాప్యథవాయతమ్. సావిద్రధి రితి ఖ్యాతా దుశ్చికిత్సామహారు” జేతి. ౧. జ్వరయతీతిజ్వరః. జ్వరరోగే. పీడించునది. ఇది జ్వరము. ౧. మేహయతే మూత్రయతే భృశమనేనేతి మేహః. మిహ సేచనే. దీనిచేత మిక్కిలి మూత్రము గలుగును. ఇది ప్రమేహము. ౧. భగం గుదసమీపదేశం దారయతి భగం దరః. ద్యూవిదారణే గుదసమీపమును జీల్చునది. చూడరానిచోటఁ బుట్ట భగందర మనుప్రణము. వ్యాధిభేదములపేళ్లు.

అశ్రు మూత్రకృచ్ఛం స్యాత్ -

శుక్లమూత్రాదికమేవ ఘనీభూతత్వేన అశ్రువ దవస్థానా దశ్మేత్పచ్యతే. అశ్రానం రాతి దదాతీతి అశ్రురీ. ఈ. సీ. రా దానే. శుక్రమూత్రములే ఘనీభూతములై రాయివలె నుండును గనుక అశ్రుయనంబడును. అశ్రు నిచ్చునది అశ్రురి. ౧. మూత్రవిస్రవణకాలే కృచ్ఛం కష్టమస్యేతి మూత్రకృచ్ఛం-మూత్రము విడుచునప్పుడు ప్రయాసము దీనియందుఁ గలదు. ఈ ౨ మూత్రకృచ్ఛముపేళ్లు. కొందఱు అశ్రురి యనఁగా మూత్రద్వారమందు జాయి పెరుగుట. మూత్రకృచ్ఛమనఁగా మూత్రనిర్మంధమాత్రము. అని ప్రత్యేకవ్యాదులందురు.

పూర్వ శుక్రావధే స్త్రిఘ్న.

56

ఇతఃపరం పక్ష్యమాణశుక్రశబ్దా త్పూర్వే రోగహార్యాదిశబ్దాః అభిధేయాను సారేణ త్రిఘ్న లింగేషువర్తంతే - ఇకమీద శుక్రశబ్దము వఱకుగల శబ్దములన్నియు ౩ లింగములయందును వర్తించును.

రోగహార్యగర్భారో భవద్వైద్య శ్చికిత్సకే,

రోగం హరతి తాచ్చీత్యేన రోగహరీ. న. త్రి. హృత్ హరణే. రోగమును హరించు స్వభావముగలవాఁడు. ౧. అగద మరోగం కరోతి ప్రాణినిమి త్యగదంకారః - ప్రాణిని రోగము లేనివానిగాఁ జేయువాఁడు. ౨. భిషజ్యుతి భిషక్. జ. భిషజ్ చికిత్సాయాం. చికిత్ససేయువాఁడు ౩. విద్యామాయుర్వేదమధీతే వేత్తివా వైద్యః-ఆయుర్వేదమును జదివిన వాఁడుగాని యెఱిగినవాఁడుగాని వైద్యుఁడు. ౪. చికిత్సతి చికిత్సకః.

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చికిత్స చేయువాఁడు. ఈ ౫ వైద్యుని పేళ్లు.

వార్తా నిరామయః కల్ప ఉల్లాఘో నిర్గతో గదాత్.

57

వృత్తిః పునర్జీవనమస్యాస్తీతి వార్తః. వృత్తియనఁగా మరల బ్రతుకుట; అదిగలవాఁడు. ౧. నిర్గతః ఆమయాదితి నిరామయః. వ్యాధి వలనఁ బాసినవాఁడు. ౨. అరోగతయా కలాసు సాధుః కల్పః. రోగము లేకపోవుటచేత కళలయం దొప్పెడువాఁడు. ౩. ఉల్లాఘతి సమర్థోభవతి ఉల్లాఘః. లాఘు సామర్థ్యే. సమర్థుఁడైనవాఁడు. ఈ ౪ రోగము తీసిన వానిపేళ్లు. మొదటి ౩ రోగములేనివాని పేళ్లని కొందఱు.

గ్లాన గ్లాస్నూ ఆమయావీ వికృతో వ్యాధితో ౨ పటుః,

ఆతురో ౨ భృమితో ౨ భ్యాన్తః -

గ్లాయతి స్మగ్లానః. గ్లాస్ను శ్చ. ఉ. పు. ధైహర్షక్షయే. గ్లాని నొందినవాఁడు. ౧, ౨. ఆమయో ౨ స్యా స్తీత్యామయావీ. న. పు. వ్యాధిగలవాఁడు. ౩. కార్వాదినా పూర్వావస్థా పేక్షయా విరుద్ధః వికృతః. కార్వాదులచేత పూర్వావస్థకంటె వికృతమైయుండువాఁడు. ౪. వ్యాధిస్సంజాతో ౨ స్య వ్యాధితః. వ్యాధి గలవాఁడు. ౫. న పటుః అపటుః. పటువుగానివాఁడు. ౬. ఆతుర స్సంభ్రమో ౨ స్యా స్తీత్యాతురః. జీత్వరా సంభ్రమే. అంతట వేగిరముగలవాఁడు. ౭. అభిత స్సర్వతః అమతి రోగేణ అభ్యమితః, అభ్యాంతశ్చ. అమరోగే. రోగము చేతఁ బీడింపఁబడువాఁడు. ఈ ౯ తెవులు గలవానిపేళ్లు. గ్లానగ్లాస్ను శబ్దములు ౨ చిక్కిన వాని పేళ్లని కొందఱు.

సమౌ పామన కచ్చురౌ.

58

పామాస్యాస్తీతి పామనః. కచ్చారస్యాస్తీతి కచ్చురః. పామయన్నను కచ్చువన్నను గజ్జి; అది గలిగినవాఁడు పామనుఁడు, కచ్చురుఁడు. ఈ ౨ గజ్జిగలవాని పేళ్లు.

దద్రుణో దద్రురోగీ స్యాత్ -

దరిద్రయతి దద్రుః. సా స్యాస్తీతి దద్రుణః. దద్రురోగీ చ. న. పు. దుర్గతిని బొందించునది. గనుక దద్రువనఁగా కుష్ఠభేదము; అది గలవాఁడు. ఈ ౨ దద్రు వను కుష్ఠరోగము గలవాని పేళ్లు.

అరోగ్యరోగయుతో ౨ ర్శనః,

అర్హరోగయుతః అర్హస్ ఇత్యుచ్యతే. మూలవ్యాధితోఽగూడినవాఁడు అర్హఁడు డనంబడును. అర్హో ౨ స్వాస్తీతి అర్హః. ఈ ౧ మూల వ్యాధిగలవాని పేరు.

వాతకీ వాతరోగీ స్వాత్ -

వాతసంజ్ఞీ కోరోగో ౨ స్వాస్తీతి వాతకీ. న. పు. వాతరోగీ చ. న. పు. వాతరోగము గలవాఁడు. ఈ ౨ వాతరోగము గలవాని పేళ్లు.

సాతిసారో ౨ తిసారకీ,

59

అతిసార్యతే అనేత్యతిసారః. తేన సహవర్తత ఇతి సాతిసారః, అతిసారరోగో ౨ స్వాస్తీత్యతిసారకీ. న. పు. మలమును మిక్కిలి వెల్లిండునది గనుక అతిసారమునక గా రోగవిశేషము; దానితోఽగూడినవాఁడు. ఈ ౨ అతిసారవ్యాధి గలవాని పేళ్లు.

స్యూక్తిన్వాక్ష చుల్ల చిల్ల పిల్లాః క్లిన్నే ౨ క్లి చాప్యమీ,

క్లిన్న మక్షి యస్య సః క్లిన్వాక్షః చుల్లః, చిల్లః, పిల్లః. ౧, ౨, ౩. చుల్లాది శబ్దములు మూఁడును అక్షిరోగముచేతఁగాని, స్వభావముచేతఁగాని తడియైయుండు కన్నులు గలవానియందు వర్తించును. అమీ = ఈ చుల్లాదిశబ్దములు ౩ ను, క్లిన్నే అక్షిచ = తడిసిన కంటియందును వర్తించును. తడిసిన కంటియందు ముఖ్యవృత్తిచేతను, తడిసిన కన్నులు గలవానియందు ఉపచారముచేతను వర్తించును.

ఉన్నత్ర ఉన్నాదవతి -

ఉన్నద్యతే ఉన్నత్రః. మదీ హర్షగ్గపనయోః. మిక్కిలి మదించినవాఁడు. ఈ ౧ వెఱ్ఱియైతి నవానిపేరు.

శ్లేష్మలః శ్లేష్మణః కఫీ.

60

శ్లేష్మాస్యా స్తీతి శ్లేష్మలః, శ్లేష్మణశ్చ. శ్లేష్మము గలవాఁడు. ౧, ౨. కఫో ౨ స్వాస్తీతి కఫీ. న. పు. కఫముగలవాఁడు. ఈ ౩ శ్లేష్మవాధిగల వానిపేళ్లు. తేమడతెవులు.

న్యూబ్జో భుగ్నో రుజా -

న్యూబ్జతే వక్రీభవతీతి న్యూబ్జః. ఉబ్జ ఆర్థవే. వక్రమైనవాఁడు. ౧. రుజా భుగ్నో. వాతము మొదలైన వ్యాధిచేత వక్రమైనవానికిఁబేరు.

వృద్ధనాభౌ తుణ్ణిల తుణ్ణిభౌ,

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వృద్ధో నాభిరన్యేతి వృద్ధనాభిః. పు. పొడవైన బొడ్డు గలవాఁడు. ౧. తుండి రున్నతనాభి స్తద్యోగాత్తుండిలః, తుండిభశ్చ. తుండి యనఁగా పొడవైన బొడ్డు; అది గలవాఁడు. ఈ ౩ పొడవైన బొడ్డుగలవాని పేళ్లు.

కిలాసీ సిద్ధులః -

కిలాసమస్యాస్తీతి కిలాసీ. న. పు. సిద్ధమస్యాస్తీతి సిద్ధులః. కిలా సముసిద్ధము అనఁగా సిబ్బెము; అది గలవాఁడు. ఈ ౨ సిబ్బెముగలవాని పేళ్లు.

అంధో ౨ దృక్ -

అంధ్యేతే వికలీక్రియత ఇతి అంధం, చక్షుః, తద్యోగాత్ అంధః, అంధ దృష్టుపఘాతే - వికలత్వము పొందినది గనుక అంధమనఁగా గ్రుడ్డికన్ను; అదిగలవాఁడు. ౧. అవిద్యమానా దృగస్య అదృక్. శ. పు. చూపులేనివాఁడు. ఈ ౨ గ్రుడ్డివాని పేళ్లు.

మూర్ఖాలే మూర్త మూర్ఖితౌ.

61

మూర్ఖాస్యాస్తీతి మూర్ఖాలః. మూర్ఖగలవాఁడు. ౧. మూర్ఖతిస్తమూర్తః. మూర్ఖామోహ సముచ్చాయయోః. మోహమును బొందువాఁడు. ౨. మూర్ఖాస్య సంజాతా మూర్ఖితః. మూర్ఖగలవాఁడు. “మూర్ఖాలే కరినేమూర్త” ఇతివిశ్వప్రకాశః. ఈ ౩ మూర్ఖగలవాని పేళ్లు.

శుక్రం తేజో రేతసీ చ బిజవీర్యైస్త్రియాణి చ.

స్త్రీ సందర్శనాదినా శోకతి స్రవతి శుక్రం, శుక గతౌ. స్త్రీ సందర్శనాదులచేత జాటునది. ౧. తేజయతి తనూకరోతి స్రవణానంతరం తేజః. స. న తిజ నిశాతనే. జాతినమీందట కృశునిగాఁ జేయునది. ౨. రియతి స్రవతి రేతః. స. న. రి గతౌ. స్రవించునది. ౩. విశేషేణ జాయతే బీజం, జనీ ప్రాదుర్భావే. వబయోరభేదః. విశేషముగాఁ బుట్టునది. ౪. వీరే అక్లి బే సాధు వీర్యం నపుంసకుండు కానివానియందుఁ బుట్టునది. ౫. ఇంద్రస్య ఆత్మన ఇద మింద్రియం. ఇంద్రుఁ డనఁగా ఆత్మ; తత్సంబంధమైనది. ఇంద్ర దైవత్యమితివా ఇంద్రియం. ఇంద్రుఁడే దేవతగాఁ గలది. ఈ ౬ రేతస్సుపేళ్లు.

మాయః పితౄమ్

మీనోతి శిరో భ్రమణేన బువి క్షేపయతీతి మాయుః. ఉ. పు. దు మిశ్ ప్రక్షేపణే. శిరోభ్రమణముచేత జనమును బడఁద్రొబ్బునది. ౧. పతతి పిత్తం. పత్ ౪ గతౌ. ద్రవరూపమై పడునది. ఈ ౨ పైత్యము పేళ్లు.

కఫః శ్లేష్మ -

కే శిరసి, కేన జలేన వా ఫలతి కఫః. ఫల నిష్పత్తౌ. శిరస్సునందుఁగాని జలముచేతఁగాని పుట్టునది. ౧. శ్లిష్యతి హృదయాదౌ శ్లేష్మా. న. పు శ్లిష ఆలింగనే. హృదయము మొదలైనదానిం బొందునది కఫము.

స్త్రియాం తు త్వగస్యగ్వరా.

62

త్వచతి మాంసం వేష్టయతి త్వక్. చ. సీ. త్వచ సంవరణే. మాంసమును గప్పునది. అకారాంతంబును గలదు. “త్వచవేష్టిత మస్థిపంజరం యది కాయం సమవైషి యోషితాం” అని యశ్వఘోషుఁడు. ౧. అస్యజం రక్తం వృణోతీతి అస్యగ్వరా. నెత్తురును గప్పియుండునది. పా. అస్యగ్వరా. ఈ ౨ చర్మము.

పిశితం తరసం మాంసం పలలం క్రవ్య మామిషమ్,

పింశతి శరీరావయవో భవతీతి పిశితం. పిశ అవయవే. శరీరమునకు అవయవ మగునట్టిది. ౧. తరంత్యేతేన కార్భమితి తరసం. తృప్తవ నతరణయోః. కార్భమును దీనిచేఁ దరింతురు. ౨. మన్యతే బలకరమితి మాంసం. మనజ్ఞానే. బలకరమని యెఱుంగఁబడునది. ౩. పాల్యతే దేహమనేనేతి పలలం. పాలరక్షణే. దీనిచేత దేహము రక్షింపఁబడును. ౪. క్లవ్యతే ౨ స్మాత్ క్రవ్యం. దీనికి భయపడుదురు. క్లవ భయే. ౫. అమతి రోగయతి ఆమిషం. ఆమ రోగే రోగమును జేయునది. ౬. మాంసామిష శబ్దములు పుంలింగ నపుంసకములయందుఁ గలవని చాంద్రలిఙ్గానుశాసనము. మాంసము పేళ్లు.

ఉత్తప్తం శుష్కమాంసం స్యాత్త ద్వల్లారం త్రిలిఙ్గకమ్.

63

ఊర్ధ్వం తప్యతే అగ్ని నా అతపేన వా ఉత్తప్తం. తప సంతాపే. అగ్నిచేతఁగాని ఎండచేతఁగాని పొడవునఁ గాల్చఁబడునది. ౧. శుష్క తే శుష్కం శుష్కం చ తత్ మాంసం చ శుష్కమాంసం. శుష్ శోషణే. శోషింపఁబడిన మాంసము. ౨. వల్యతే శోషణార్థ మితి వల్లారం.

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అ. త్రి. వల సంవరణే. ఎండించుకొనుటకు ఆవరింపబడునది. ఈ ౩ ఎండిన మాంసము.

రుధిరే ౨ సృగోహితాస్త్ర రక్త క్షతజ శోణితమ్,

రుద్యతే త్వచా రుధిరం. రుధిర్ ఆవరణే. చర్మముచేత కప్పబడునది. ౧. ఆస్యతే త్వగ్భేదేన అస్పక్. జ. న. అస్రంచ. అసుక్షేపణే. చర్మము తెగినమాత్రమునఁ బ్రవహించునది. ౨, ౩. లోహితవర్ణత్వాత్ లోహితం. రక్తం చ. ఎఱ్ఱని వన్నె గలది. లోహితము రక్తము. ౪, ౫. క్షతా జ్ఞాయత ఇతి క్షతజం. గండివలనఁ బుట్టునది. ౬. శోణితవర్ణత్వాత్ శోణితం. శోణి వర్ణగత్యే. ఎఱ్ఱనివన్నె గలది. ఈ ౭ నెత్తురుపేళ్లు.

వృక్కామూంసమ్ -

వృక్కంతే అద్యంత ఇతి వృకాని భక్షాణి. తత్రసాదురిత వృక్కా. వృక ఆదానే. వృకము లనఁగా భక్షింపఁదగిన వస్తువులు; అందులో మంచిది. పా. వృక్కా. అ. సీ. వృక్కః. వృక్కః. అ. పు. వృక్కా. న. పు. వృక్కా. న. పు. బుక్కతే స్వాదురస ఇతి బుక్కః. అ. పు. బుక్కా. న. పు. బుక్క పరిభాషణే. స్వాదురసమని పలుకఁ బడునది. 'అగ్రమాంసేద్వయోర్వృక్క' ఇత్యమరశెషకారః. 'శోణితాస్నే స్త్రియాం వృక్కా వృక్కా' ఇతి రభసః. 'బుక్కో నరాగ్రమాంసే స్వా' దితి వోపాలితః. ౧. అగ్రం చ తత్ మాంసం చ అగ్రమాంసం. శ్రేష్ఠమైన మాంసము. ౨. పెద్దయుసిరిక పండు ప్రమాణము గలిగి కొంచెము కోలగాననుండి పార్శ్వముననుండు శ్రౌతమందు ప్రసిద్ధమైన వృక్క యనుమాంసము.

హృదయం హృత్ -

హ్రియత ఇతి హృదయం హృచ్చ. ద. స. హృజ్ హరణే. హరింపఁ బడునది. ౧, ౨. హృదయములో పద్మాకారమైయుండు మాంస విశేషముపేళ్లు. గుండెకాయ. ఇదే హృదయకమలమందురు. వృక్కాదులు ౪ గుండెకాయవేళ్లని కొందఱు.

మేదస్తు వపా వసా.

64

మిద్యతే స్నిహ్యతే మేదః. సన. న. జీ మిదా స్నేహనే. మెఱుఁ గైయుండునది. ౧. ఉప్యతే నాభి సమీపే వపా. టు వప్ బీజసంతానే. నాభి సమీప మందు మొలవఁబడినటు లుండునది. ౧. మాంసమనయా స్నిగ్ధం

వసతి వసా. వస నివాసే. దీనిచేత మాంసము మెఱుంగెయుండును. ౧. హృదయ ముండుండు మాంసవిశేషముల వేళ్లు. గ్రంథాంతరమున వీనికి ప్రత్యేక భేదములు గలవు — “మేదో హి సర్వభూతానాం హృదయే ౨ స్థిషు చ స్థితం, నాభేః సమీపదేశే తు శరీరాంతరవర్తినీ. హస్తమా త్రా పటీరూపా వపాం తాం పరిచక్షతే, శుద్ధమాంసస్య య స్నేహః సా వసా పరికీర్తి” తేతి. మేద స్సనంగా నస్థుల యుండుండు మేదడు. వప యనంగా నాభి క్రింద గుడ్డవలె నుండు మాంసపుపొర. వస యనంగా నన్నిమాంసములలో మేలైన క్రొవ్వు. ఈ ౩ ను పర్యాయములని కొందఱు.

పశ్చాద్ధీవాసిరా మన్యా -

పశ్చాద్ధీవాసిరా మన్యేత్యుచ్యతే. పెడతల నుండెడు నరము మన్య యనఁ బడును. మన్యత ఇతి మన్యా. మన అవబోధనే. ఎఱుంగఁబడునది. పెడతలనున్న బోలునరము.

నాడీ తు ధమని సిరా,

అంతస్సుషిరవత్త్వాత్ నదాఖ్యతృణవ త్తిష్ఠతీతి నాడీ. సీ. నడుమరంద్రము గలిగి నడమను కసవువలె నుండునది. ౧. ధమనీసామ్యాత్ ధమనిః. పా. ధమనీ. సీ. గొట్టమువలె నుండునది. ౨. సినోతి కాయంబధ్నాతి సిరా. షిజ్ బంధనే. శరీరమును బంధించునది. పా. శిరా. ఈ ౩ బోలు నరము పేళ్లు.

తిలకం క్లోమ -

తిలతీతి తిలకం. తిల స్నేహనే. మెఱుంగై యుండునది. ౧. క్లామ్యతి క్లోమ. న. న. క్లము గ్లానౌ. వాడునది. పా. క్లోమం. ఈ ౨ కడుపులో నొక ప్రక్క నెఱ్ఱెనైయుండు మాంస విశేషము పేళ్లు. నీరుతిత్తియని కొందఱు.

మస్తిష్కం గోర్దమ్ -

మస్తం శిరోదేశ మిష్యతి మస్తిష్కం. ఇష గతౌ. శిరస్సును బొంది యుండునది. ౧. గూర్మతే గురతేవా గోర్దం. గురీ ఉద్యమనే. యత్నించునది. ఈ ౨ మెదడు పేళ్లు.

కిట్టం మలో ౨ స్త్రియామ్.

65

కిటతి నిర్గచ్ఛతీతి కిట్టం. కిట గతౌ. నవద్వారముల నుండి వెడలు

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నది. ౧. మలతే ధారయతి దేహం మలః. అ. ప్న. మల మల్ల ధారణే. దేహమును ధరించునది. ఈ ౨ విణ్మాత్రములు మొదలైన దేహ మలము పేళ్లు. తే ద్వాదశ. తదుక్తం - “వసా శుక్ర మసృజ్మజ్జా కర్ణ విణ్మాత్ర విణ్ణఖాః, శ్లేష్మాశు దూషికా స్వేదా ద్వాదశైతే మలా నృణా” మితి. క్రోవ్య, రేతస్సు, నెత్తురు, మెదడు, గులిమి, మూత్రము, విష్ణ, చీమిడి, తెమడ, కన్నీరు, కంటిపుసి, చెమట అని మలములు పండ్రెండు.

అన్తం పురీతత్-

అమృతే సంభజ్యతే భుక్తాన్నాదిక మనేనేతి అన్త్రం. అమగత్వాదిషు. భుజించిన యన్నాదులు దీనిచేత నేర్పఱచబడును. పా. అన్త్రం. ౧. పురీం దేహం తనోతి పురీతత్. త. స్న. తను విస్తారే. పురియనఁగా శరీరము; దానిని విస్తరింపఁజేయునది. ఈ శబ్దము స్త్రీలింగమని కొందఱు. ఈ ౨ పేగుల పేళ్లు.

గుల్మస్తు ప్లేహా పుంసి-

గుద్యతే ప్రకోపాదినా రక్ష్యత ఇతి గుల్మః. గుడ రక్షణే. ప్రకోపాదులచేత రక్షింపఁబడునది. ౧. ప్లేహాతి కదాచి దుద్రిక్తః ప్రదేశాంతరం గచ్ఛతి ప్లేహో. న. పు. ప్లేహ గతౌ. ఒకానొకప్పుడు ఉద్రిక్తమై మఱియొకచోటికిఁ బోవునది. ఈ ౨ హృదయములో నెడమదిక్కునఁ బచ్చనైయుండు మాంసవిశేషము పేళ్లు.

అథ వస్న సా,

స్నాయుః స్త్రియామ్ -

వస్తేఛాదయతి దేహం వస్నసా. వస ఆచ్ఛాదనే. దేహమును గప్పుకొని యుండునది. పా. స్నసా. “స్నసా స్నాయుశ్చ కథితా” ఇత్య మరమాలాయాం. ౧. స్నాతి సదా ఆర్థిభవతి స్నాయుః. సీ. ప్లా శౌచే. ఎప్పుడును ఆర్థమైయుండునది. ఈ ౨ సన్నపు నరముల పేళ్లు.

కాలఖణ్డ యక్యతీ తు సమే ఇమే.

66

ఖండం మాంసఖండం. కాలంచ తత్ ఖండంచ కాలఖండం. నల్లని మాంసఖండము. ౧. క్లోమోద్విత్వీయమాత్మానం కరోతీతి యక్యత్. త. న. క్లోమమనెడు మాంసము కంటె తన్ను రెండవదానిఁగాఁ జేసికొనునది. ఈ ౨ కడుపులో కుడిదిక్కున నల్లనైయుండు మాంసవిశేషము పేళ్లు.

సృణీకా సృన్దినీ లాలా-

సరతి ప్రవతి సృణీకా. పా. సృణీకా. ౧. సృందతీతి సృందినీ. సీ. సృందూ ప్రప్రవణే. జాణునది. ౨. విరుద్ధ లక్షణయా లలతి లాలా విలాసే. విరుద్ధ లక్షణచే నింపైనది. ఈ ౩ నోటి జొల్లు పేళ్లు. చొంగ.

దూషికా నేత్ర యోర్షలమ్,

నేత్రే దూషయతీతి దూషికా. దుష వైకృత్యే. కన్నులను వికృతముగాఁ జేయునది. పా. దూషీకా - “దూషీకాపటల నిరుద్ధలోచనాంతా దుర్గంధా బహుళమలోప లిప్తగాత్రే” తి గోపదత్తః - “ఆః కీదృగత్రి మునిలోచన దూషికాయాం పీయూషదీధితిరితి గ్రథితో ౨ నురాగ” ఇతి మురారిః - “నాసామలం తు శింఖాణం శింజూషం కర్ణయోర్మల” మిత్యధికపారః. ఈ ౧ కంటిపుసి పేరు.

మూత్రం ప్రసావః-

మూత్రయతి ప్రప్రవతి మూత్రం, ప్రస్రావశ్చ. మూత్ర ప్రప్రవణే. ప్రు ప్రవణే. జాణునది. ఈ ౨ మూత్రము పేళ్లు.

ఉచ్చారావస్కరౌ శమలం శకృత్.

67

పురీషగూఢే వర్జస్య మస్త్రీ విష్టా విషా స్త్రియా.

ఉచ్చార్యతే త్యజ్యత ఇతి ఉచ్చారః. చర గతౌ. విడువఁబడునది. ౧. అవఅధః క్రియత ఇత్యవస్కరః. దుక్కుజ్ కరణే. క్రిందుగాఁ జేయఁబడినది. ౨. శ్యామతి శమలం. శము ఉపరమే. నశించునది. ౩. శక్నోతి అనేనకృత్. త. న. శక్ ఇ శక్తౌ. దీనిచేత శక్తుఁడౌను. ౪ పూర్వతే అనేక ఉదరమితి పురీషం. పూ పాలనపూరణయోః దీనిచేత నుదరము నిండింపఁబడును. ౫. గూయతే ఉత్సృ జ్యత ఇతిగూఢం. గు పురీషోత్సర్గే. విడువఁబడునది. ౬. పృజ్యత ఇతి వర్జస్యం. అ. ప్ల. వృజీ వర్జనే. విడువఁబడునది. ౭ వితిష్ఠతి నాభేరధః విష్టా. వ్యాగతి నివృత్తౌ. నాభిక్రింద నుండునది. ౮ విశతి నాభేరధౌ విట్. ష. సీ. విశ. ప్రవేశనే. నాభిక్రిందఁ బ్రవేశించునది. శకారాంత స్త్రీలింగమును గలదు. ఈ ౯ అమేధ్యము పేళ్లు.

స్యా త్కర్పరః కపాలో ౨ స్త్రీ-

భారధారణాయ కల్పతే సమర్థో భవతి కర్పరః. కృపూ సామర్థ్యే. భారమును ధరించుట కొఱకు సమర్థమైనది. ౧. కం శిరః పాలయతి

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కపాలః. అప్పు. శిరస్సును రక్షించునది. ఈ ౨ తలయెముక తునకపేళ్లు.

కీకసం కుల్య మస్థి చ.

68

కీతిశబ్దం కుర్వృ కుసతి చలతీతి కీకసం. కసగతౌ. కి యనెడు శబ్దమును జేయుచు చలించునది. ౧. కోలతి సంస్థాయతి కుల్యం. కుల సంస్థానే. కూడుకొనయుండునది. ౨. అస్యతే త్యజ్యత ఇత్యస్థి. ఇ. స. అసు క్షేపణే. విడువఁ బడునది. ఈ ౩ ఎముక పేళ్లు.

స్యా చ్ఛరీరాస్థి కజ్జాలః -

కం జలం స్వాభ్యున్నరేణ కాలయతి ప్రేరయతి కంకాళః. కల కిల క్షేపే. జలమును తనలోనికిఁ బ్రేరేపించునది. డొక్క పేరు. ౧. చర్మమాంస రహితమై ఒకటితో నొకటి కూడుకొనియున్న ఒడలియెముకల సముదాయము.

పృష్ఠాస్థి తు కశేరుకా,

కో వాయుశ్చేతే ౨ త్ర కశేరుకా. శీజ్ స్వప్నే. వాయువు దీనియందుండును. ఈ ౧ వెన్నెముక పేరు.

శిరోస్థని కరోటిః స్త్రీ-

కం వాయుం రోటతే కరోటిః. రుట దీప్తౌ, ప్రతిఘాతే. వాయువు నడ్డపెట్టునది. ఈ ౧ తలపుట్టె.

వార్వాస్థని తు పర్శుకా.

69

స్పృశ్యతే వయనాదినేతి పర్శుకా. స్పృశసంస్పర్శునే. శయనాదులచేత స్పృశింపఁబడునది. ౧. “జంఘాస్థని నళం ప్రోక్తం నళకంచద్వయోరుభా” విత్యధికపాఠః. ప్రక్కయెముక.

అఙ్గం ప్రతీకో ౨ వయవో ౨ పఘనః -

అఙ్గతి చలతి అఙ్గం. అగి గతౌ. చలించునది. ౧. ప్రత్యేత్య న్యోన్యమాభీముఖ్యేన గచ్ఛతీతి ప్రతీకః. ఇణ్ గతౌ. అన్యోన్యమభి ముఖముగా నుండునది. ౨. అవయౌతి మిథో మిశ్రీభవతి అవయవః. యుమిశ్రణే. అన్యోన్యము కూడియుండునది. ౩. అపహన్యత ఇత్యపఘనః. హన హింసాగత్యైః. పీడింపఁబడునది. ౪. కరచరణా ద్యవయవముల పేళ్లు.

అథ కళేబరమ్,

గాత్రం వపుః సంహననం శరీరం వర్షా విగ్రహాః.

30

కాయో దేహః క్షీబపుంసాః స్త్రియాంమూర్తి స్తను స్తమాః.

ఆదానాద్యుపయోగితయా కళే కరేబరం వరం కళేబరం. రళయోర్వ బయోశ్చాభేదః- పుచ్చుకొనుట మొదలైన క్రియల కుపయోగించుటచేత హస్తమందు శ్రేష్ఠమైనది. కల్యతే ఆదియత ఇతి వా కళేబరం. కల సంఖ్యానే. ఆదరింపఁ బడునది. ౧. గాతే గచ్చతీతి గాత్రం. గాజ్ గతౌ. పోవునది. ౨. ఉప్యతే ప్రాక్కర్మభిరితి వపుః. టు వప్ బీజసంతానే. పూర్వకర్మముల చేతఁ బుట్టింపఁబడునది. ౩. సంహన్యన్తే సంబద్ధన్తే అజ్ఞాన్యత్రేతి సంహననం. హన హింసాగతోఽః. అవయవములు దీనియందుఁ గూడియుండును. పృథివ్యాదిపంచభూతాని సంఘ్నన్తి సంహతాని భవన్త్యత్రేతి సంహననం. పృథివ్యాదిపంచ భూతములు దీనియందుఁ గూడియుండును. ౪. శరీరత ఇతి శరీరం. శృ హింసాయాం. నశించునది. ౫. వృష్యత ఇతి వర్ష. న. న. వృషు సేచనే. తడుపఁబడినది. ౬. విశేషముగా ఆత్మచేత గ్రహింపఁబడినది. ౭. చీయతే అవయవైరితి కాయః. చిజ్ చయనే. అవయవములచేత కూర్చఁబడునది. ౮. దిహ్యతే అన్నరసేనేతి దేహః. అ. ప్న. దిహ ఉపచయే. అన్న రసాదులచేత వృద్ధిబొందింపఁబడునది. ౯. మూర్ఛతి నముచ్చితో భవతీతి మూర్తిః. సీ. మూర్ఛా మోహనముఁబ్రాప్తాయయోః. ఉన్నతమగునది. ౧౦. తన్యతే ఆహారేణ తనుః. ఉ. సీ. తనూశ్చ. ఉ. సీ. తనువిస్తారే. ఆహారముచేత విస్తారము చేయఁబడునది. తను శబ్దము నకారాంత నపుంసకంబును గలదు. 'తను షేతనుషేత' మితి వాసపదత్వా. ఈ ౧౨ శరీరముపేళ్లు.

పాదాగ్రం ప్రపదమ్-

పాదస్య అగ్రం పాదాగ్రం - పాదముకొన. ౧. పదస్య ప్రారంభః. ప్రపదం. పదముయొక్క ప్రారంభము. ఈ ౨ మీఁగాళ్లు.

పాదః పదఙ్గిశ్చరణో ౨ స్త్రియామ్.

71

పద్యతే అనేనేతి పాదః. పచ్చ. ద. పు. పద గతౌ. దీనిచేతఁ బోదురు. ౧, ౨. అఙ్గతి గచ్చత్యసేన అంఘ్రిః. పు. అఘి గతౌ. దీనిచేఁ

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బోవుదురు. ౩. చరత్యనేన చరణః. అ. పృ. చర గతిభక్షణయోః. దీని చేత సంచరింతురు. ఈ ౪ పాదముపేళ్లు.

తత్త్వంధీ ఘుటికే గుల్ఫా-

ఘోటతే పరివర్తతే ఘుటికా. ఘుట పరివర్తనే. చుట్టువాటియుండునది. ౧. అభిఘాతాద్గుల్ఫతే రక్ష్యత ఇతి గుల్ఫః. గుడ రక్షాయాం. అభిఘాతము వలన రక్షింపఁబడునది. ఈ ౨ పాదముల పార్శ్వముల యందలి బుడుపులపేళ్లు. చీలమండ.

పుమా న్సారి స్తయోరధః,

పారయతి గమనం పారిః. పు. పార తీర కర్మసమాప్తా. గమనమును నెఱవేర్చునది. పారి అని స్త్రీలింగంబును గలదు. 'పార్శ్వైవ ప్రోషితాసుం దనుసుత మవతా త్కుర్వతీ పార్వతీ నః' పారిః స్త్రీపుంసయోః 'పాదమూలే స్యా' దితి నిఘంటు. ఈ ౧ మడమ.

జఙ్గాతు ప్రస్సతా-

జాయత ఇతి జంఘా. జనీ ప్రాదుర్భావే. పుట్టునది. ౧. ప్రసరతీతి ప్రస్సతా-స్సగతౌ. వృద్ధిఁబొందునది. ఈ ౨ పిక్క పేళ్లు.

జానూ రుప ర్యాఙ్మీవ దస్త్రియామ్.

72

జాయతే జంఘోరుసంధిభాగ ఇతి జాను. ఉ. న. ప. పుం. జనీ ప్రాదుర్భావే. తొడపిక్కలసందునఁ బుట్టునది. 'జాను మవ్యస్య మృద్నియాత్.' అని సుశ్రుతప్రయోగము. ౧. ఊరోఽః పర్వ ఊరుపర్వ. న. స. తొడల యొక్క కనుపు. ౨. అస్థ్యత్రాస్తీతి అష్టివత్. త. పృ. ఎముకగలది. ఈ ౩ మోఁకాలి పేళ్లు.

సక్తి క్లీబే పుమా నూరుః -

సజతే సంగచ్ఛతీతి సక్తి. షంజ సంగే. కూడుకొనియుండునది. ౧. ఊర్జాయతే వస్త్రేణేతి ఊరుః. పు. ఊర్జుజ్ ఆచ్ఛాదనే. వస్త్రముచేఁ గప్పుఁ బడునది. ఈ ౨ తొడ పేళ్లు.

తత్త్వంధిః పుంసి వృణః,

వంకతే ఉపవేశసమయే కించిత్కుటిల మాపద్యత ఇతి వంక్షణః.

వకి కౌటిల్యే. కూర్చుండునపు డించుక కుటిలత్వమును బొందునది. ఈ ౧ తొడలు పిఱుచులు వీనియొక్కసంధి. గజ్జలు.

గుదం త్వపానం పాయు ర్నా-

గువతి పురీషముత్సృజతీతి గుదం. గు పురీషోత్సర్గే. మలమును విడుచునది. ౧. అపానతి అధోవాయు ముత్సృజతి అపానం. అన ప్రాణనే. అధోవాయువును విడుచునది. ౨. పాతి మలోత్సర్జనేన పాయుః. ఉ. పు. పా. రక్షణే. మలమును విడుచుటచేత రక్షించునది. ఈ 3 గుద స్థానము పేళ్లు.

వస్తి ర్నాభే రధో ధ్వయోః.

73

వసతి మూత్రాదికమత్రేతి వస్తిః. ఇ. పు. వస నివాసే. మూత్రాదికము దీనియందుండును. ఈ ౧ బొడ్డు క్రింది పొత్తికడుపు.

కటో నాశ్రోణి ఫలకమ్ -

కట్యతే ఆవ్రియతే వస్త్రాదినేతి కటః. కటే వర్షావరణయోః. వస్త్రాదులచేత గప్పబడునది. ౧. ఫలకాకృతిః శ్రోణిః శ్రోణిఫలకం. పలకవలె నుండెడు శ్రోణి. ఈ ౨ మొలపేళ్లు.

కటిశ్శ్రోణిః కకుద్ధతీ,

కట్యతే కటిః. సీ. పా. కటి. సీ. కప్పబడునది. ౧. శ్రోణతి సంగచ్ఛతే శ్రోణిః. సీ. పా. శ్రోణి. సీ. శ్రోణ్య సంఘాతే. సంఘాతమైయుండునది. ౨. శ్రోణిపార్శ్వదేశో మాంసలతయా కకుదాకారత్వాత్ కకు దిత్యుచ్యతే. తద్యోగాత్ కకుద్ధతీ. సీ. మూఁపురమువలె బలిసియుండు శ్రోణిపార్శ్వముగలది. ఈ 3 పిఱుచులపేళ్లు. ఈ ౫ ను మొలపేళ్లని కొందఱు.

పశ్చాన్నితంబః స్త్రీ కట్యాః-

సురతసమ్మర్దేన నితరాం తామృతి నితంబః. తము గ్లాసౌ. సురత సమ్మర్దముచేత మిక్కిలి గానిచబొందునది. ఈ ౧ స్త్రీల మొలకు వెనుక నున్న ప్రదేశము. పిఱుచు.

క్షీ బే తు జఘనం పురః.

74

హన్యతే పురుషేణ తాదృత ఇతి జఘనం. మన హింసాగతోఽయే. పురుషునిచేత పీడింపబడునది. ౧ స్త్రీల మొలముందరి చోటు. మడికట్టు.

కూపకౌ తు నితమ్మస్థా ధ్వయహీనే కుకున్దరే,

యో కూపకో వృష్టవంశాదధోగతౌతే కుకుందరే ఇత్యుచ్చ్యేతే. పిఱుదులమీచదు నుండు గుంటలు కుకుందరము లనంబడును. కు ఈషత్ కుం నితంబభూమిం దృణీత ఇతి కుకుందరే. అ. న. ద్వివచనము. ఇంచుకంత నితంబభూమిని భిన్నముగాఁ జేయునది. అందుదాని పిఱుదులమీచది గుంటలు.

స్త్రియాం స్థిచౌ కటిప్రోథా -

స్థాయేతే స్థిచౌ. చ. సీ. ప. జ. సీ. స్థాయీ వృద్ధౌ. వృద్ధిఁబొందునది. కట్యాః ప్రోథౌ మాంసపిండౌ కటిప్రోథౌ. అ. పు. కటియొక్క మాంసపిండములు. ఈ ౨ పిఱుచదులమీచది యున్నత ప్రదేశముల పేళ్లు.

ఉపస్థో వక్త్రమాణయోః.

75

ఉప సమీపే తివృత్తీత్యువస్థః. ప్థా గతినివివృత్తౌ. వరస్పరము సమీపమందుండునది. ౧. ముందరఁ జెప్పఁబడు రెంటియందును ఉపస్థశబ్దము వర్తించును.

భగో యోనిర్ద్వయోః-

భజ్యతే పురుషైరితి భగః. భజి సేవాయాం. పురుషులచే నాశ్రయింపఁ బడునది. ౧. యౌతి శిశ్నేన యోనిః. అ. పు. యు మిశ్రణే. శిశ్నముతోఁ గూడుకొనినది. ఈ ౨ యోని (స్త్రీ యువ స్థము) పేళ్లు.

శిశ్నో మేథ్రో మేహన శేఫసీ,

శ్లిష్యతి భగేన శిశ్నః. శ్లిష అలింగనే. భగముతోఁ గూడినది. ౧. రేతసా భగం మేహతి మేథ్రః. మేహనం చ. మిహ సేచనే. రేతస్సుచేత భగమును దడపునది. ౨, ౩. రేతసః స్రా వేణ శేతే శేఫః. స. న. శీజ్ స్వప్నే. రేతస్సుపడినమీచదుట నిద్రించునది. అకారాంతంబును గలదు. శిశ్నము పేళ్లు.

ముష్కోఽన్త్రకోశో వృషణః-

ముష్ణాతి గోపాయతి రేత ఇతి ముష్కః. ముషస్తేయే. రేతస్సును దాచునది. ౧. అందయోః కోశః అందకోశః. అందములయొక్క కూటమి. అండః. కోశః. అని రెండు పేళ్లని కొందఱు. ౨. వర్షతి రేత ఇతి వృషణః. వృష సేచనే. రేతస్సును గురియునది. ఈ ౩ వృషణముల పేళ్లు.

వృష్టవంశాధరే త్రికమ్.

76

పుష్పవంశాధరే త్రికం. పుష్పవంశమనంగా వీంపు యెముక. దానికి దిగువనున్న ప్రదేశము త్రికమనంబడును. త్రయాణాం ఊరుద్వయపుష్పా స్థినాం సమాహారస్త్రికం. తొడలు రెండును వీంపు యెముకయు నీమూఁటి యొక్క కూటమిగనుక త్రికము. ౧. వెన్నెముక దిగువనున్న చోటు.

పిచణ్ణకుక్షీ జఠరోదరంతుస్థమ్ -

పచతి అన్నం స్వగతాగ్నినా పిచండః. తనయందుండెడు అగ్నిచేత అన్నమును బక్ష్వము సేయునది. అపిచమత్యాహార మితివా పిచండః. చము అదనే. ఆహారమును భక్షించునది. ౧. కుచ్యతే బహిష్క్రియతే మలమస్మాదితి కుక్షీః. పు. కుష నిష్కర్షే దీనివలన మలము బయలు వెళ్లింపఁబడును. ౨. జన్యతే గర్భో ౨ స్మిన్నితి జఠరం. జనీ ప్రాదుర్భావే. దీని యందు గర్భము పుట్టింపఁబడును. ౩. ఉదయర్తిగర్భో ౨ స్మాదితి ఉదరం. ఋ గతౌ. దీనివలన గర్భము ప్రకాశమౌను. ౪. తుద్యతే అజీర్ణాదినాతుందం. తుద వ్యథనే. అజీర్ణాదులచేత వ్యథ పెట్టఁబడునది. ౫. జఠరాది శబ్దములు ౩ ను సమాహార ద్వంద్వము కడుపు పేళ్లు.

స్తనౌ కుచౌ,

స్తనతి బాల ఆభ్యా మితి స్తనౌ. అ. పు. స్తన శబ్దే. వీనికొఱకు బాలుఁడు మెఱపెట్టును. ౧. కుచ్యతే కామినా నఖైః కుచౌ. అ. పు. నాయకునిగోళ్లచే గిల్లఁ బడునవి. ఈ ౨ చన్నుల పేళ్లు.

చూచుకం తు కుచాగ్రం స్యాత్ -

చూచ ఇతి కాయతి బాలేన పీయమానమితి చూచుకం. కైశబ్దే. బాలునిచేత పానము చేయఁబడుచున్నదై చూచ అని పలుకునది. ౧. కుచయోరగ్రం కుచాగ్రం. కుచములయొక్క అగ్రము. ఈ ౨ చను మొనలు.

న నా క్రోడం భుజాస్తరమ్.

77

క్రోడతీతి క్రోడం. అ. న్ను. క్రుడ ఘనత్వే. ఘనమైనది. ౧. భుజయో రంతరం భుజాంతరం. భుజములయొక్కనడుము. ఈ ౨ చేతుల నడుము వేళ్లు.

ఉరో వత్సం చ వక్షత్త -

స్థైర్యమృచ్చత్యురః స. న. ఋ గతౌ. స్థైర్యమును బొందునది. ౧.

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వస్యతే వస్త్రేణ వత్సం. వస ఆచ్ఛాదనే వస్త్రముచేఁ గప్పఁబడునది. ౨. నక్షత్రే సురతాదౌ వక్షః. స. న. వక్ష సంఘాతే. సురతాదులయందుఁ గొట్టఁబడినది. ఈ ౩ తొమ్ముపేళ్లు.

పుష్టం తు చరమం తనోః.

తనోశ్చరమం పుష్ట మిత్యుచ్యతే. శరీరముయొక్క వెనుకటి భాగము పుష్ట మనఁబడును. పుష్టతే కేశోదకై రితి పుష్టః. పుష్ట సేచనే. తలవెండ్రుకల నీళ్లచేఁ దడుపఁబడునది.

స్కన్ధో భుజశిరో ౨ంసా ౨ స్త్రీ-

కం శిరో దధాతీతి స్కంధః. డు ధాశ్ ధారణపోణయోః. శిరస్సును ధరించునది. ౧. భుజస్య శిరో ౨ గ్రం భుజశిరః. స. న. భుజము యొక్కకొన. ౨. అమృతే భారేణ అంసః. అ. ప్న. అమరోగే. భారముచేఁ బీడింపఁబడునది. ఈ ౩ మూఁపుపేళ్లు.

సంధీ తస్యైవ జత్రుణీ.

78

జాయతే బాహురస్మాత్ జత్రు. ఉ. న. జనీ ప్రాదుర్భావే. దీని నుండి బాహువు పుట్టును. ౧. మూఁపు సంధులు. ఆ మూఁపుయొక్కయు తొమ్ముయొక్కయు సంధులని కొందఱు.

బాహుమూలే ఉభే కక్షౌ-

బాహ్వోర్మూలే బాహుమూలే. అ. న. చేతులయొక్క మొదళ్లు. ౧. కష్టేతే స్వేదేన కక్షౌ. అ. పు. కష హింసాయాం. చెమటచేఁ బీడింపఁబడునవి. ఈ ౨ చంకల పేళ్లు.

పార్శ్వమస్త్రీ తయో రధః.

పూర్వతే అస్థిభి రితి పార్శ్వం. అ. ప్న. పూ పాలనపూరణయోః. ఎముకలచేత పూర్ణమైయుండునది. ౧. చంకల క్రింది భాగము. ప్రక్క.

మధ్యమం చావలగ్నం చ మధ్యో ౨ స్త్రీ

మధ్యేభవం మధ్యం, మధ్యమం చ. శరీరము నడుమఁ బుట్టినది. అవలగ్యత ఇతి అవలగ్నం లగే సజ్జే. పూర్వాపరములతోఁ గలియునది. ఈ ౩ నడుముపేళ్లు.

ద్వౌ పరౌ ద్వయోః.

79

భుజబాహూ ప్రవేష్టో దోః స్వాత్ -

ద్వౌ పరౌ ద్వయోః. ఈముందు చెప్పబడు భుజబాహు శబ్దములు రెండును స్త్రీలింగ పుంలింగములయందు వర్తించును. భుజ్యతే అన్నాదికమనేనేతి భుజః. భుజపాలనాభ్యవహారయోః. దీనిచేత భుజింపబడును. ౧. బాహతే అనేన పురుషో వస్తూ పాదనాయ ప్రయత్నం కరోతీతి బాహూః. ఉ.పు. బాహ్యప్రయత్నే. దీనిచేత పురుషుండు వస్తువును గ్రహించుటకు యత్నము చేయును. బాధత ఇతి బాహూః బాధించునది. స్త్రీలింగమైనప్పుడు ఆకారాంతము. ౨. ప్రవేష్ట్యతే ౨ నేన ప్రవేష్టః. వేష్ట వేష్టనే. దీనిచేత చుట్టబడును. ౩. దమ్యతే అనేన దోః. న. పు. దీనిచేత శిక్షింపబడును. దోః దోషౌ దోషః. సకారాంత నపుంసకము గలదు. దోః, దోషీ, దోంషి దోషా. ‘అకారాంత స్త్రీలింగము. “దోర్షోషాచ భుజోబాహు”రితి ధనంజయః. “భాహ దోషా ప్రవేష్ట” శ్చేతి మంజరీ. “దక్షిణం దోర్నిశాచర” ఇతి కాళిదాసశ్చ. సకారాంతంబును గలదని కొందఱు. ఈ ౪ చేతులపేళ్లు.

కపోణిస్తు కూర్పరః.

కం సుఖం పుణతి కరోతి కపోణిః. ఇ. పు. పుణ శుభకర్మణి చ. సుఖమును జేయునది. పా. కపోణీ. సీ. ‘కపోణిరనపుంసకం’ అని రభసుండు. కపోణిశబ్దము సుకారమధ్యముగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు. ౧. పదార్థకర్షణే హరాత్ కురతి కూర్పరః. కుర శబ్దే. పదార్థములను గొబ్బునతీయునపు డించుక ధ్వనించునది. ఋ. కుర్పరః. మోఁచేతిపేళ్లు.

అసోపరి ప్రగణ్ణ స్సాస్యత్

ప్రగణ్ణతే సువృత్తతయా ప్రగండః. గణ సంఖ్యానే. వట్రువౌటచే లెక్కపెట్టబడునది. ఈ ౧ మోఁచేతి మీఁద భుజ మూలమువఱకు గల భాగము.

ప్రకోష్ఠస్తస్య చా వ్యధః.

80

ప్రకృప్యతే ప్రావరణా ద్భూహి ర్నిస్సార్వత ఇతి ప్రకోష్ఠః. కుషనిష్కర్షే. కప్పునకు వెలుపలగాఁ దీయబడునది. మణికట్టువఱకు గల మోఁచేతి క్రింద ప్రదేశము పేరు. ఈ ౧ ముంజేయి పేరు.

మణిబన్ధా దాకనిష్ఠం కరస్య కరభో బహిః.

మణిబన్ధో హస్తగ్రంధిః. తమారభ్య కనిష్ఠవర్జ్యంతం హస్తబ

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

హిర్భాగః కరభ ఇత్యుచ్యతే. మణికట్టునుండి చిటికెనవ్రేలి దనుక చేతి యొక్క వెలుపలి పార్శ్వము కరభ మనఁబడును. కరేభాతి. కరభః. కరమందుఁ బ్రకాశించునది. ఈ ౧ మణికట్టుమొదలు చిటికెనవ్రేలివఱకు గల చేతి వెలుపలి భాగము.

పఞ్చశాఖశ్చయః పాణిః -

పఞ్చ శాఖా - అఙ్గుళీరూపా అన్యేతి పఞ్చశాఖః. వ్రేళ్లనెడి యయిదు కొమ్మలు గలది. ౧. స్వకీయ ధనమత్ర శేతే తిష్ఠతీతి శయః. శీఙ్-స్వప్నే తన ధనము దీనియందుండును. ౨. పణతి వ్యవహారత్యనేన పాణిః. ఇ. పు. పణ వ్యవహారే స్తుతౌ చ. దీనిచేత నరుఁడు వ్యవహరించును. ఈ ౩ మణికట్టునుండి వ్రేళ్లతోఁగూడిన చేతి పేళ్లు.

తర్జనీ స్యా త్ప్రదేశినీ.

81

తర్జయం త్యనయా తర్జనీ. సీ. తర్జ భర్జ సంతర్జనే. దీనిచేత భయపెట్టుదురు. ౧. ప్రదిశతి నిర్దిశత్యనయా ప్రదేశినీ. పా. ప్రదేశినీ. సీ. దిశ అతిసర్జనే. దీనిచేత నిర్దేశింతురు. ఈ ౨ జుట్టున వ్రేలి పేళ్లు.

అఙ్గుళ్యః కరశాఖా స్మ్యః-

అఙ్గస్తీ అన్యోన్యం అఙ్గుళ్యః. ఈ.సీ. బమువచనము. అగిగతౌ-పరస్పరము కలసియుండునవి. ఇకారాంతమును గలదు. అకారాంత న పుంసకమును గలదు. కరస్య శాఖా ఇవ కరశాఖాః. హస్తమునకు కొమ్మలవలె నుండునవి. ఈ ౨ సామాన్యముగా వ్రేళ్ల పేళ్లు.

పుం స్యఙ్గుష్ఠః ప్రదేశినీ,

మధ్య మానామికా చాపి కనిష్ఠా చేతితాః క్రమాత్.

82

అఙ్గే తిష్ఠతీత్యఙ్గుష్ఠః. ష్టా గతినివృత్తౌ. అంగమం దుండునది. బొటనవ్రేలు. ౧. ప్రదేశినిముందు చెప్పఁబడినది. ౧. మధ్యేభవా మధ్య మా. నడుమ నుండునది. నడిమివ్రేలు. ౧. వాస్తి ప్రసిద్ధనామాస్య అనామికా. ప్రసిద్ధమైన నామము దీనికి లేదు. దర్భవ్రేలు. ౧. అతిశయేన అల్పా కనిష్ఠా. మిక్కిలి చిన్నది. చిటికెనవ్రేలు. ఈ ౧ వరుసగా బొటనవ్రేలి దగ్గఱనుండి అయిదు వ్రేళ్లకును పేళ్లు.

పునర్భవః కరరుహో నభో ౨ స్తీ నఖరో ౨ స్త్రియామ్,

భిసో ౨ పి పునర్భవతీతి పునర్భవః. భిన్నమైనను మరల మొలచు

నది. ౧. కరే రోహతీతి కరరుహః. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే. చేతియందు మొలచునది. ౨. న విద్యతేఖ మింద్రియం స్ఫుర్యజ్ఞాపక మత్ర నఖః. అ. ప్న. స్ఫుర్యజ్ఞాపకమైన యింద్రియము దీనికి లేదు. ౩. నఖశబ్దో నఖైకదేశే ౨ పి. సో ౨ స్వాస్తీతి నఖరః. అ. ప్న. నఖశబ్దము నఖైక దేశమందు వర్తించును. అనఖైక దేశము గలది. ౪. అరుణునిచేత నఖరశబ్దము త్రిలింగమని చెప్పబడెను. ఈ ౪ గోళ్ల పేళ్లు.

ప్రాదేశ తాల గోకర్ణాంతర్జన్యాదియితే తతే.

83

ప్రదస్యతే పరిమీయతే ప్రాదేశః. దిశ అతిసర్జనే. పెనువ్రేలు జుట్టునవ్రేళ్ల నడిమి కొలత. జుత్తెడు. ౧. తలతి ప్రతిష్ఠితే పరిమేయ మస్మిన్నీతి తాలః. తల ప్రతిష్ఠాయాం - కొలవచగిన వస్తువు దీనియందు ప్రతిష్ఠ గలిగియుండును. పెనువ్రేలునడిమి వ్రేళ్ల నడిమి కొలత. ౧. గోకర్ణా కృతిరత్రా స్తీతి గోకర్ణః - అవు చెవులవంటి ఆకారము గలది. పెనువ్రేలు దర్భవ్రేళ్ల నడిమి కొలత. ౧. వరుసగా జుట్టునవ్రేలు, నడిమివ్రేలు, దర్భవ్రేలు వీనితోఁగూడి చాచబడిన బొటిమనవ్రేలిచేతఁ గొలిచిన ౩ కొలతల పేళ్లు. దుత్తెళ్లు.

అఙ్గుష్ఠే సకనిష్ఠే స్యా ద్విత స్త్రిర్ద్వాదశాఙ్గుళః.

వితస్యతి హస్తాపేక్షయా ఉపక్షయతే వితస్తిః, తను ఉపక్షయే. హస్తముగూర్చి తక్కువైనది. ఈ శబ్దము సాహచర్యమునఁ బులింగము. స్త్రీలింగంబును గలదు. “వితస్తిః స్త్రీ కనిష్ఠా చ” అని యమరమాల. ౧. ద్వాదశ అఙ్గుళయః ప్రమాణ మస్య ద్వాదశాఙ్గుళః. పండ్రెండంగుళముల ప్రమాణము గలది. ఈ ౨ చిటికెన వ్రేలితోఁగూడి పఱచబడిన పెనువ్రేలిచేతఁ గొలిచిన కొలత పేళ్లు. జానెడు.

పాణౌచపేట ప్రతల ప్రహస్తా విస్మతాఙ్గుళౌ.

84

విస్మతాఙ్గుళౌ పాణౌ చపేటాదిత్రయం వర్తతే - చప్యతే-పుత్రాదిస్సాంత్యతే అనేన చపేటః. చప సాన్వనే. దీనిచేత పుత్రాదులు ఊరడింపఁబడుదురు. ౧. ప్రస్మతం తలమస్వాస్తీతి ప్రతలః-విస్మతమైన ప్రదేశముగలది. ౧. విస్మతో హస్తః ప్రహస్తః. విస్మతమైన హస్తము. ఈ ౩ చాచిన వ్రేళ్లు గల యఱచేతి పేళ్లు.

ద్వౌ సంహతౌ సంహతల ప్రతలౌ వామదక్షిణౌ.

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సంహతం సంఘట్టం లాతీతి సంహతలః. పా. సింహతలః.లా ఆదానే. సంఘట్టమును బొందునది. ౧. ప్రతతే తలే అత్ర ప్రతలః - చాచిన యఱచేతులు గలది. ౨. ఈ ౨ చాచిన వ్రేళ్లు గలిగి కలుపబడిన యెడమ యఱచేతుల పేళ్లు.

పాణి ల్ని కుబ్జః ప్రసృతిః-

కుంచితః పాణిః ప్రసృతి రుచ్యతే. వంచబడిన యఱచేయి ప్రసృతి యనబడును. నితరాం కుబ్జా ప్రకృతిరస్య నికుబ్జః. మిగుల నిఱికియుండు నలవాటు గలది. ౨. ప్రసార్యతే విరుద్ధలక్షణయా సంకుచ్యత ఇతి ప్రసృతిః. చాచబడినది. అనగా విరుద్ధలక్షణచేత ముడువబడినది యనుట. ౨. ఈ ౨ చేర, పుడిసిలిపేళ్లు.

తౌ యుతా వజ్జలిః పుమాన్.

85

అజ్జతే వ్యజ్జతే భక్తిరనేనీతి అజ్జలిః. ఇ. పు. అజ్జా వ్యక్తిశ్చ క్షణాన్తిగతిషు. దీనిచేత భక్తి వ్యక్తముగాఁ జేయబడును. దోసిలి.

ప్రకోష్ఠే విస్తృతకరే హస్తా-

కపోణేరధః ప్రకోష్ఠః. తత్ర విస్తృతకరే సతి హస్త ఇత్యుచ్యతే-చాచబడిన అరచెయ్యిగల మోచేతికి దిగువనున్న ప్రదేశము హస్తమనబడును. హస్త్యతే అంశుకాదిరనేన హస్తః. హస్త హింసాగత్యోః. దీనిచేత వస్త్రాదులు కొట్టబడును. అనగా కొలవబడుననుట. ౧. మూర.

ముష్ట్యా తు బద్ధయా,

స రత్ని స్సాస్యత్ -

బద్ధయా ముష్ట్యా ఉపలక్షితః సహస్రో రత్ని రుచ్యతే. ముడువబడిన యఱచేయిగల యా హస్తము రత్ని యనబడును. రమన్తే వ్యవహారిణో ౨ నేనేతి రత్నిః. రము క్రీడాయాం. దీనిచేత వ్యవహారులు క్రీడింతురు. ఈ ౧. పిడిమూరపేరు.

అరత్నిస్సు నిష్కనిష్ఠేన ముష్టినా.

86

నిష్కనిష్ఠేన నిర్గత నిష్కా జ్ఞుశీనా ముష్టినా ఉపలక్షితో హస్త అరత్నిరిత్యుచ్యతే - చాచిన చిటికెన వ్రేలు గల పిడికిలితోఁ గూడిన మూర అరత్ని యనబడును. ఋచ్చతి మానసంజ్ఞా మిత్యరత్నిః. ఇ. పు. ఋ

గతౌ. ప్రమాణసంజ్ఞను బొందునది. రత్నరత్ని శబ్దములు హస్తశబ్ద సాహచర్యమువలనఁ బుల్లింగములు. 'నారత్నిః కఫణౌ హస్తే సప్రకోషేతతాబ్జులే' అని రుద్రుఁడ౯. స్త్రీలింగమును గలదు. 'రత్నరత్నీ స్త్రీ యౌహస్తౌ బద్ధముష్టితలాంగుళౌ' అని యమరమాల. 'ముష్ట్యాముష్టినా' అని రూపభేదములచేత ముష్టిశబ్దము పుంస్త్రీలింగములయందు వర్తించును.

వ్యామో బాహ్యోస్సకరయో స్తతయో స్త్రిగన్తరమ్,

సకరయోః పాణీసహితయోః తిర్యక్తతయోః తిర్యక్ ప్రసారితయో గ్బాహ్యో రనన్తరం వ్యామ ఇత్యుచ్యతే. అఱచేతులతోఁ గూడ నడ్డముగా చాచఁబడిన బాహువుల యొక్క నడుము వ్యామ మనంబడును. వ్యామీయతే రజ్జ్వాదిక మనేనేతి వ్యామః. మాజ్ మానే. త్రాఁడు మొదలైనవి దీనిచేత కొలవఁబడును. ౧. బార.

ఊర్ధ్వవిస్తృతదోః పాణిన్యమానే పౌరుషం త్రిషు.

87

ఊర్ధ్వం విస్తృతః ప్రసారితః దోస్సహితః పాణి ర్యస్య తస్య పురుషస్య మానం పౌరుష మిత్యుచ్యతే. మీదికి చాచఁబడిన బాహువులతోఁగూడిన అఱచేయిగల పురుషుని యొక్క ప్రమాణము పౌరుషమనంబడును. పుషస్యేదం మానం పః రుషం. త్రి. పురుషునియొక్క ప్రమాణము. పౌరుషం జలం. పౌరుషస్యేతుః. పౌరుషీ యష్టిః మానిసిచే యెత్తుపొడవు.

కణ్ఠో గళః -

కణతి ధ్వనతి కణః కణ శబ్దే. పలుకునది. ౧. గళ త్యనేన గళః. గళ అదనే. దీనిచేత మ్రింగుదురు. ఈ ౨ కుత్తుకపేళ్లు.

అథ గ్రీవాయాం శిరోధిః కంధరేత్యపి,

గిరన్త్యనయా ౨ న్నాదికమితి గ్రీవా. గృ నెగరణే. దీనిచేత నన్నాదుల మ్రింగుదురు. ౧. శిరో ధీయతే ౨ స్వామితి శిరోధిః. సీ. దుధాజ్ ధారణ పోషణయో. దీనియందు శిరస్సు ధరింపఁబడును. ౨. కం శిరోధారయతి కంధరా. ధృజ్ ధారణే. శిరస్సును ధరించునది. ఈ 3 మెడ పేళ్లు.

కమ్ముగ్రీవా త్రిరేఖా సా -

సాత్విరేఖా రేఖాత్రయయుక్తాచే త్కమ్బుగ్రీ వేత్కుచ్యతే-ఆ మెడ మూడురేఖలు గలదైన కంబుగ్రీవ మనంబడును. కమ్బుతుల్యాగ్రీవా కమ్బుగ్రీవా-శంఖసమమైన మెడ. ౧. మూడు రేఖలుగల మెడ.

అవటు ర్ఘటా కృకాటికా.

88

న వటతి న వేష్టతే అవటుః. వట వేష్టనే. చుట్టువాటియుండనిది. పుంలింగము. 'అవటుః పురుషే కృకాటికా' అని రత్నకోశము. ౧. శరీరమ స్తకయోస్సంధిం ఘటతే ఘటా. ఘట చేష్టాయాం. శరీరమస్త కములయొక్క సంధిని ఘటించునది. ౨. కృశం శిరోగ్రీవే అటతి వ్యాప్నోతి కృకాటికా. అట గతౌ. శిరస్సును మెడను పొందియుండునది. ఈ ౩ పెడతల పేళ్లు.

వక్త్రాస్యే వదనం తుణ్ణ మాననం లపనం ముఖమ్.

ఉచ్యతే ౨ నేన వక్త్రం. వచ పరిభాషణే. దీనిచేత పలుకఁబడును. ౧. అస్యతే క్షిప్యతే భక్ష్యమత్రేతి అస్యం. ఆసు క్షేపణే. దీనియందు భక్ష్యవస్తువులు వేయఁబడును. ౨. వదన్త్యనేన వదనం. వద వ్యక్తాయాం వాచి. దీనిచేత పలుకుదురు. ౩. తుడ్యతే హింస్యతే ఖాద్యమనే నేతి తుణ్ణం. తుడి తోడనే. భక్ష్య వస్తువు దీనిచేత పీడింపఁబడును. ౪. అనితి శ్వసత్యనేన ఆననం. అన ప్రాణనే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ౫. లపంత్యనేన లపనం. లప వ్యక్తాయాం వాచి. దీనిచేతఁ బలుకుదురు. ౬. ఖన్యతే భక్ష్యమనేనేతి ముఖం. ఖను అవదారణే. దీనిచేత భక్ష్యము పీడింపఁబడును. ఈ ౭ ముఖము పేళ్లు. నోరు.

క్షీబే ప్రూణం గంధ వహా ఘోణా నాసా చ నాసికా.

89

జిప్రుతి అనేన ప్రూణం. న. ప్రూ గన్ధోపాదానే. దీనిచేత వాసన గ్రహింతురు. ౧. గంధం వహతీతి. గంధవహా. వహ ప్రాపణే. గంధమును వహించునది. ౨. ఘుణతి భ్రమతి గంధగ్రహణాయ ఘోణా. ఘుణుభ్రమణే. భ్రమించునది. ౩. నాసతే శబ్దాయతే నాసా. నాసికా చ. నాసృశణ్ణే. ధ్వనిచేయునది. ఈ ౫ ముక్కు పేళ్లు.

ఓష్ఠాధరౌ తు రదనచ్చదౌ దశనవాససీ.

ఉష్ణాహారేణ ఉచ్యతే ఓష్ఠః ఉష ప్లష దాహే. ఉష్ణాహారము చేత వ్యధ పెట్టఁబడునది. ౧. అధోభవత్వాదధరః. ముఖము యొక్క అధో

భాగమం దుండునది. ౨. రదనాః ఛాద్యంతే అనేన రదనచ్చదః. ఛదఅపవారణే. దంతములు దీనిచేఁ గప్పఁబడియుండును. ౩. దశనాచ్ఛాదకత్వేన వాసస్సామ్యా ద్దశనవాసః. స. న. దంతములకు వస్త్రమువలె నుండునది. ఈ ౪ పెదవుల పేళ్లు.

అధస్తాచ్చిబుకమ్-

ఓష్ఠా దధఃప్రదేశశ్చిబుక మిత్యుచ్చతే. పెదవియొక్క క్రిందటి ప్రదేశము చిబుకమనఁబడును. చీపతి చేవ్య తే వా చిబుకం - కమ్ముకొనియుండునది లేక పట్టుకోఁబడినది. చీవు అదాన సంవరణయోః. ౧. గడ్డము.

గణ్ఠా కపోలా-

గణ్ఠతీతి గండః. గడి వదనైక దేశే. కూడుకొనియుండునది. ౧. భక్షణసమయే కంపత ఇతి కపోలం. కపి కిఞ్చిచ్చలనే. భక్షించు సమయమందుఁ జలించునది. ఈ ౨ చెక్కిళ్ల పేళ్లు.

తత్సరో హనుః.

90

తాభ్యాం కపోలాభ్యాం పరః ఉపరిభాగః మనురిత్యుచ్చతే. ఆ చెక్కిళ్ల మీఁ దటిపార్శ్వముగాని వెనుకటి పార్శ్వముగాని మను వనఁబడును. హంతి భక్ష్యం హనుః. పు. హన హింసాగత్యోః, భక్ష్యమును నమలునది. వెలిదొడలు (కటమరలు).

రదనా దశనా దంతా రదాః -

రద్యన్తే భక్ష్యాణ్యేభి రితి రదనాః, రదాశ్చ-రద విలేఖనే. నీనిచేత భక్ష్యములు తునకలుగాఁ జేయఁబడును. ౧, ౪. దంశంతిస్త్వ ధరమేభిరితి దశనాః. దంశ దశనే. వీనిచేత వనితలయధరమును గొఱుకుదురు. ౨. దమ్యతే భక్ష్య మేభి రితి దంతాః. దము ఉపశమే - భక్ష్య వస్తువు వీనిచేత భక్షింపఁబడును. ౩. ఈ ౪ పుల్లింగములు. పండ్లపేళ్లు.

తాలు తు కాకుదమ్,

తలతి ప్రతిష్ఠతి దగ్ధశేషమత్రేతి తాలు. ఉ.న. తల ప్రతిష్ఠాయాం-భు క్తశేషము దీనియందు నిలుచును. నకారాంతంబును గలదు. ౧. కాకు ధ్వని విశేషం దదాతీతి కాకుదం. దా దానే. కాకుధ్వని నిచ్చునది. ఈ ౨ దొడ పేళ్లు.

రసజ్ఞా రసనా జిహ్వ -

రసం జానాతీతి రసజ్ఞా. జ్ఞా అవబోధనే. రసము నెఱుంగునది. ౧. రస్యతే అనయా రసనా. రస ఆస్వాదనే. దీనిచేత నాస్వాదింపఁబడును. ౨. హ్వయతి రసవద్వస్తు జిహ్వ. హ్వేత్ స్పర్థాయాం శబ్దే చ. రసయుక్తమైన వస్తువుల నిచ్చుచుంచునది. ఈ ౩ నాలుక పేళ్లు.

ప్రాంతా వోష్ఠస్య సృక్ష్విణీ.

91

ఓష్ఠస్య ప్రాంతౌ సృక్ష్విణీ ఇత్యుచ్చ్యేతే. పెదవులయొక్క కడపటి భాగములు సృక్ష్వు లనఁబడును. సృజతో లాలాం సృక్ష్విణీ. జొల్లును బుట్టించునవి. ఇకారాంత నపుంసక ద్వివచనము. అకారోపధమైన నకారాంతన పుంసక ద్వివచన మని కొందఱు. “వామం లిహ ౨ సృక్ష్వ పరాపూర్ణే” ఇతివసంత రాజీయే. ‘సక్ష్వస్థిదధి సృక్ష్వ’ క్షీతి శబరస్వామీ. ౧ సెలవులు.

లలాట మలికం గోధిః -

లలంత శ్చలంతః ఆటం త్యలకా అత్రేతి లలాటః అట గతౌ. దీనియందు ముంగురులు చలింపుచు నటించును. ౧. అల్యతే భూష్యతే అనే నేత్వలికం. అల భూషణే. అలంకరింపఁబడునది. పా. అలీకం “తేదృష్ట మాత్రపతితా అలికస్య నామక్షో భాయ పక్షులదృశామలకాః కలాశ్చ, నీచాశ్చదైవ సవిలా సమలీకమగ్నా.” ఇతి కావ్యప్రకాశికా. ౨. గావౌ నేత్రే ధీయేతే అస్మిన్నితి గోధిః. గోశబ్దము నేత్రవాచకము. నేత్రములు దీనియందు ధరింపఁబడును. పుల్లింగము. “పాలో గోధిర్నరా వుభౌ” అని యాదవుఁడు. ఈ ౩ నుదురు పేళ్లు.

ఊర్ధ్వే దృగ్భ్యాం భ్రువౌ స్త్రియా.

దృగ్భ్యామూర్ధ్వేస్థానేభ్రువా విత్యుచ్చ్యేతే. నయనములకంటె మీఁదటి భాగములు భ్రూవు లనఁబడును. భ్రమత ఇతి భ్రువౌ. భ్రము అనవస్థానే. చలింపునవి. ఊ. సీ. ద్వి. కనుబొమలు.

కూర్చమస్త్రీ భ్రువో ర్మధ్యమ్ -

భ్రువోర్మధ్యం కూర్చమిత్యుచ్చ్యతే. కనుబొమలనడుము కూర్చమనఁబడును. కోచతి భ్రూరోమాణీ కుటిలాని కరోతి కూర్చం. కుచ సంకోచనే. కనుబొమ్మ వెండ్రుకలను కుటిలముగాఁ జేయునది. ౧. కనుబొమల నడిమి ప్రదేశము.

తార కాక్ష్మఃకనీనికా.

92

తారయతి తమః. తారకా. తృప్తా ప్లవనతరణయోః. అంధకారమును దాఁటించునది. ౧. కనతి ప్రకాశయతి సర్వం కనీనికా. కనదీప్తా. అన్నిటినిఁ బ్రకాశింపఁజేయునది. ఈ ౨ కంటి నల్లగుడ్డు పేళ్లు.

లోచనం నయనం నేత్ర మీక్షణం చక్షు రక్షిణీ.

దృద్ధ్యస్త్రీచ -

లోచ్యతే అనేనేతి లోచనం. లోచ్య దర్శనే. దీనిచేత చూడఁబడును. ౧. నీయతే అనేన నయనం. నేత్రం చ. జీర్ణ ప్రాపణే. దీనిచేత అర్థములు పొందింపఁబడును. ౨, ౩. ఈక్ష్యతే అనేనేతి ఈక్షణం. ఈక్షదర్శనే. దీనిచేత చూడఁబడును. ౪. చష్టే వస్తు స్వరూపం వక్తి చక్షుః. స. న. చక్షిజ్ వ్యక్తాయాం వాచి. వస్తు స్వరూపమును చెప్పునది. ౫. అక్షోతి దూరమిత్యక్షి. అక్షా వ్యాప్తా. దూరముగా వ్యాపించునది. ౬. న. ద్వి. ౭. పశ్యంతి అనయా దృక్. శ. సీ. దృష్టిశ్చ. సీ. దృశిర్ ప్రేక్షణే. దీనిచేతఁ జూతురు. ఈ ౮ నేత్రముల పేళ్లు.

అశ్రు నేత్రామ్బురోదనం చాస్ర మస్రుచ.

93

అశ్నుతే కపోలం అశ్రు. ఉ. న. అశూ వ్యాప్తా-కపోలముల యందు వ్యాపించునది. ౧. నేత్రయో రంబు నేత్రాంబు. కన్నీరు. ౨. రుద్యతే ౨ నేన రోదనం. రుదిర్ అశ్రువిమోచనే. దీనిచే దుఃఖింతురు. ౩. అస్యతే అస్రం. అస్రుచ. ఉ. న. అసు క్షేపణే. చేత మీటఁబడునది. పా. అశ్రం. ప్రావర్తయన్నదీర సైర్ద్విషతాం యోషితాం చ సః' అని మాఘమందు రుధిర వాచకముతోఁ గూడ శ్లేషగాఁ జెప్పుట వలన సకారయుక్తము. 'శమశ్శీలే ౨ జగరే చాశ్రమశ్రుణి' అనిశాంతమున రుద్రుఁడు. ఈ ౫ కన్నీరు పేళ్లు.

అపాఙ్గా నేత్రయో రస్తా-

నేత్రయోరస్తా అపాఙ్గా విత్యుచ్యేతే. రెండుకన్నుల కడలు అపాంగము లనంబడును. కడకన్నులు. అఙ్గా న్నాసికాయా అపకృష్టా అపాఙ్గా. అంగము కంటె అపకృష్టములైనవి. ఈ ౧ కడగన్నుల పేరు.

కటాక్షో ౨ ప్లాదర్శనే.

అపాంగదర్శనే కటాక్షోవర్తతే. కడకంటిచూపు కటాక్ష మనం

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బడును. కటేనేత్ర దేశే అక్ష్ణోతీతి కటాక్షః అక్షా వ్యాత్తా. కటమనఁగా నేత్రములయొక్క వెలుపలి భాగము. దానియందు వ్యాపించునది. ౧. కడగంటిచూపు.

కర్ణ శబ్దగ్రహణోత్తం శ్రుతిః స్త్రీ శ్రవణం శ్రవః.

94

కరోతి శబ్దగ్రహణం కర్ణః దుకృత్ కరణే. శబ్దగ్రహణమును జేయునది. కీర్యతే శబ్దో ౨ త్రేతి వాకర్ణః. కృ విక్షేపే. శబ్దము దీనియందుఁ జల్లఁబడును. ౧. గృహతే అనేన గ్రహః. శబ్దస్య గ్రహః. శబ్దగ్రహః. గ్రహ ఉపాదానే. శబ్దము దీనిచేతఁ గ్రహింపఁబడును. ౧. శృణోత్యనేన శ్రోత్రం. శ్రుతిః. స్త్రీ. శ్రవణం శ్రవశ్చ. స. న. శ్రు శ్రవణే. దీని చేత విందురు. కనుక శ్రోత్రము, శ్రుతి, శ్రవణము, శ్రవస్సు. ౩, ౪, ౫, ౬ ఈ చెవుల పేళ్లు.

ఉత్తమాంగం శిర శీర్షం మూర్ధా నా మ స్తకో ౨ స్త్రీయామ్.

ఉత్తమం చ తత్ అంగం ఉత్తమాంగం. ఉత్తమమైన అంగము. ౧. జరయా శీర్షతే శీరః. స. న. శీర్షం చ. శృ హింసాయాం. జరచేఁ బీడింపఁబడునది. గనుక శిరము, శీర్షము. శిరశబ్దము అకారాంతపుంలింగము గలదు. అలాగే రజశబ్దంబును. 'విచకర్త శిరాః ద్రౌణి రథః పాదరజోపమాః' అని కందభూషణాలంకారము. ౨, ౩. మూర్ఘత్యున్నతో భవతిమూర్ధా. న. పు. మూర్ఘామోహ సముచ్చాయయోః. ఉన్నతమైనది. ౪. మస్యతి కరినత్వేన పరిణమతి మస్తః. మస్తవివ మస్తకః. పు. మస పరిణామే. కరినమౌటచేత పరిణమించునది. మస్తము; మస్తమే మస్తకము. ౫. ఉత్తమాంగ శబ్దము మొదలు ౫ తలపేళ్లు.

చికురః కుస్తలో వాలః చకః కేశ శ్శిరోరుహః.

95

చిన్వృ వర్ధమానః కుర్యతే చిద్యుత ఇతి చికురః. చిచ్ఛ్ చయనే-కుర ఛేదనే. వృద్ధిఁబొందుచు ఖండింపఁబడునది. ౧. దైర్ఘ్యాత్ కుస్తాకారం లాతీతి కుంతలః. లా ఆదానే. దైర్ఘ్యముచే కుంతమను నాయుధాకృతిని ధరించునది. ౨. వల్యతే వస్త్రేణ వాలః వల సంవరణే. వస్త్రముచేతఁ జుట్టఁబడునది. ౩. కచ్యతే కచః. కచ బంధనే. ముడవఁబడునది. ౪. కేశ శిరసి వేతే వర్తతే కేశః. శీఙ్ స్వప్నే. శిరస్సున నుండునది. ౫. శిరసి రోహతీతి శిరోరుహః. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావేచ. శిరస్సున

మొలచునది. ఈ ౬ తలవెండ్రుకల పేళ్లు.

తద్భవే కైశికం కైశ్యమ్-

కేశానాం సమూహః కైశికం. కైశ్యం చ. కేశముల సమూహము కైశికము కైశ్యము. ఈ ౨ తలవెండ్రుకల సమూహము పేళ్లు.

అలకా శ్చూర్ణకుంతలాః,

అల్యంతే భూప్యంత ఇత్యలకాః. అ. పు. ప. న. అల భూషణే. అలంకరింపఁ బడునవి. 'అలకా యక్షనగరే ౨ లకో ౨ స్త్రీచూర్ణకుంతలే' అని రత్నమాలిక. 'స్వభావవక్ర్రాణ్యకాని యోషితాం' అని ప్రయోగంబును. ౧. చూర్ణాః కుటిలాః కుంతలాః చూర్ణకుంతలాః. కుటిలములైన వెండ్రుకలు. 'చూర్ణః క్షోదే చ కుటిలే' అని రభసుండు. ఈ ౨ ముంగురుల పేళ్లు.

తే లలాటే భ్రమరకాః -

తే అలకాః లలాటోపరి పతితా శ్చేత్ భ్రమరకా ఇత్యుచ్యంతే. ఆ కురులు నొసటిమీఁదఁబడినవైనచో భ్రమరకము లనంబడును. భ్రమరాకృతిత్వాత్ భ్రమరకాః. తుమ్మెదలవలె నుండునవి. పున్నపుంసకములుం గలవు. 'త్రిషు భ్రమరకో భ్రాన్తేన స్త్రీ ఫాలాలకే భవే'దితి రభసః. ౧. నెఱికురులు.

కాకపక్ష శ్శిఖిణ్డకః.

96

కార్ష్యవౌచౌల్యాభ్యాం కాకపక్షసాదృశ్యాత్కాకపక్షః. నలుపుచేతను కదలుటచేతను, కాకితెక్కలవలె నుండునది. ౧. శిరసి ఖండత్వేన వర్తమానత్వాచ్చి ఖండకః. శిరస్సునఁ బిలకగా నుండునది. ఈ ౨ కూకటిపేళ్లు. చిప్పకూకటి నెఱులు.

కబరీ కేశవేశః -

కం శిరః పృణోతీతి కబరీ. సీ. పృణో వరణే. శిరస్సును జుట్టియుండునది. ఈ ౧ కేశావిశం త్యస్తిన్మితి కేశవేశః. విశ ప్రవేశనే. కేశములు దీనియందుండును. తుఱుము వేళ్లు. కొప్పు.

అథ ధమ్మిల్ల స్సయంతాః కచాః,

సంయంతా, బద్ధాః కేశా ధమ్మిల్ల ఇత్యుచ్యతే. కట్టఁబడిన వెండ్రుకలు ధమ్మిల్ల మనంబడును. ధ మిత్యవ్యయం మూర్ధాధః ఊర్ధ్వం వా

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మిల్యతే ధమ్మిలః. మిల శ్లేషణే. శిరస్సుయొక్క అధోభాగమందుఁగాని ఊర్ధ్వభాగమందుఁగాని కూడి యుండునది. ఈ ౧ కీలుగంటు పేరు.

శిఖా చూడా కేశపాశీ-

శిరసి శేతే శిఖా. శీజ్ స్వప్నే. శిరస్సునం దుండునది. ౧. చుల్యతే ఛాద్యత ఇతి చూడా. చుల ఆచ్ఛాదనే. కప్పఁబడునది. ౨. కేశపాశః కేశసమూహో ౩ త్రాస్తీతి కేశపాశీ. ఈ. సీ. కేశసమూహము గలది. ఈ ౩ సిగపేళ్లు.

వ్రతినస్తు జటా సటా.

97

జటతి సంఘీభవతీతి జటా. జట ఝట సంఘాతే. కూడుకొనియుండునది. ౧. సటతీతి సటా. షట అవయవే. వ్రతమునకు అంగమగునది. ఈ ౨ వ్రతియొక్క జడపేళ్లు.

వేణీ ప్రవేణీ -

వేణతీతి వేణీ. ప్రవేణీ చ. అణిగియుండునది. వేణ్య నిశామన వాదిత్రాదాన గమన జ్ఞాన చింతాసు. పా. వేణిః ప్రవేణిః. ఈ ౨ (మగఁ డూరలేని మగువలు మున్నగువారు) అల్లిన జడ పేళ్లు.

శీర్షణ్య శిరస్యా విశదేకచే,

శిరసి భవః శీర్షణ్యః. శిరస్యశ్చ. శిరస్సునందుఁ బుట్టినది శీర్షణ్యము, శిరస్యము. ౧, ౨. ఒకటితో నొకటి కూడక గరగరిక (నిర్మలము)లైన వెండ్రుకలు.

పాశః పక్షశ్చ హస్తశ్చ జలపార్థాః కచా త్వరే.

98

కచాత్పరే కచపర్యాశబ్దా త్పరతః ప్రయుజ్యమానాః పాశాదయస్త్రయః కలపార్థా స్సమూహవాచకా భవంతి. కచ శబ్ద పర్యాయములైన శబ్దముల మీఁదఁ బ్రయోగింపఁ బడిన పాశాది శబ్దములు. ౩. సమూహ వాచకములు. ౪. కేశపాశము, కేశపక్షము, కేశహస్తము, పాశ్యత ఇతి పాశః. పశ బన్ధే. కట్టఁబడునది. ౧. పక్ష్యతే పరిగృహ్యతే పక్షః. పక్ష పరిగ్రమే. పరిగ్రహింపఁబడునది. ౨. శ్లిష్యతే హస్తః. కూడుకొనియుండునది.

తనూరుహం రోమ లోమ -

తన్వాం రోహతీతి తనూరుహం. శరీరమందుఁ బుట్టునది. పా. తను

రుహం. ౧. రోహతీతి రోమ, లోమ చ. న. రుహ బీజ జన్మని ప్రాదుర్భావేద. మొలచునది రోమము, లోమము. ఈ 3 శరీరమందుఁ బుట్టిన వెండ్రుకల పేళ్లు.

తద్వృద్ధౌ శ్మశ్రు పుంముఖే.

పుంముఖే తద్వృద్ధౌ రోమవృద్ధౌ శ్మశ్రు శబ్దోవర్తతే. పురుష ముఖమందలి యారోమముల వృద్ధియందు శ్మశ్రుశబ్దము వర్తించును. శ్మశ్రు శబ్దో ముఖవాచీ శ్మని ముఖేశ్రియత ఇతిశ్మశ్రు. ఉ. న. శ్రిశ్ సేవాయం. ముఖము నాశ్రయించునది. గడ్డమును, మీసమును.

ఆకల్ప వేషా నైపథ్యం ప్రతికర్మ ప్రసాధనమ్.

99

ఆ సమంతా త్కల్పిత ఇత్యాకల్పః, అంతట కల్పింపఁబడునది. ౧. వేష్టి తత్తదంగమితి వేషః. విష్ గావ్యాప్తా. ఆయా యంగములను వ్యాపించునది. 'వేషోవ్యాప్తా విప్రయోగే నైపథ్యే' చేతి మూర్ధన్యాం తే రుద్రః. శవర్ణోపధముగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు. "నైపథ్యే గృహమాత్రే చ వేశో వేశ్యాగృహేఽపి చ" ఇతి తాలవ్యాంతే రభసః. ౨. నేత్రయోః పథ్యం నైపథ్యం. నేత్రములకు హితమైనది. ౩. ప్రతి గతం అంగప్రాప్తం కర్మ. ప్రతికర్మ. న. న. ప్రత్యంగమును బొందెడు క్రియ. ౪. ప్రసాధ్యతే అలం క్రియతే ౨ నేనాంగమితి ప్రసాధనం. రాధసాధ సంసిద్ధౌ. దీనిచేత అంగ మలంకరింపఁబడును. ౫. వస్త్రమాల్యాదులచేతనైన యొప్పిదము పేళ్లు. ప్రతికర్మ ప్రసాధన శబ్దములు తిలక పత్ర రచనాదుల పేళ్లని కొందఱు.

దశైతే త్రిషు -

ఈముందరఁ జెప్పఁబడు నలంకర్తృ శబ్దము మొదలు రోచిష్టు శబ్ద పర్యంతముగల పదిశబ్దములు మూఁడు లింగములందును వర్తించును.

అలంకర్తాలంకరిష్టుశ్చ -

అలం కరోతీతి అలంకర్తా. ఋ.అలకరించువాఁడు. ౧. అలంకర్తుం శీలమస్య అలంకరిష్టుః. ఉ. అలకరించునట్టి స్వభావము గలవాఁడు. ఈ ౨ అలంకరించువానిపేళ్లు.

మణ్డితః.

ప్రసాధితో ౨ లంకృతశ్చ భూషితశ్చ పరిష్కృతః.

100

మణ్ణ్యతేన్మ మణ్ణితః. మడి భూషాయాం. అలంకరింపఁబడినవాఁడు. ౧. ప్రసాధతే స్మప్రసాధితః. రాధ సాధ సంసిద్ధౌ. అలంకరించఁబడినవాఁడు. ౨. అలం క్రియతేన్మ అలంకృతః. దు కృజ్ కరణే. అలంకరింపఁబడినవాఁడు. ౩. భూష్యతేన్మ భూషితః. భూషఅలంకారే. భూషింపఁబడినవాఁడు. ౪. పరిష్క్రియతేన్మ పరిష్కృతః. అలంకరింపఁబడినవాఁడు. ఈ ౫ అలంకరింపఁబడినవానిపేళ్లు.

విభ్రాడ్భాజిష్టు రోచిష్టు -

తాచ్చీల్యేన విభ్రాజతే విభ్రాట్. జ. భ్రాజిష్టుశ్చ. ఉ. రోచతే రోచిష్టుః. భ్రాజిర్ దీప్తౌ. రుచ దీప్తౌ. ప్రకాశించు స్వభావము గలవాఁడు. ౧. ఉ. ౨. ౩. భూషణాదులచేఁ బ్రకాశించువాఁడు.

భూషణం స్యా దలంక్రియా,

భూషా భూషణం. ౧. అలంకరణ మలంక్రియా. ౨. అలంకరించుట భూషణము, అలంక్రియ. ఈ ౨ అలంకరించుట పేళ్లు.

అలంకార స్త్వాభరణం పరిష్కారో విభూషణమ్.

101

మణ్ణనం చ -

అలంక్రియతే అనేన అలంకారః. దీనిచేత అలంకరింపఁబడును. ౧. ఆ సమంతాత్ భ్రియతే ఆభరణం. భృజ్ భరణే. అంతట భరింపఁబడునది. ౨. పరిష్క్రియతే అనేన పరిష్కారః. దు కృజ్ కరణే. దీనిచేత అలంకరింపఁబడును. ౩. విశేషేణ భూష్యతే అనేనేతి విభూషణం. భూష అలంకారే. దీనిచేత నలంకరింపఁబడును. ౪. మండ్యతే అనేన మండనం. మడిభూషాయం. దీనిచేత నలంకరింపఁబడును. ఈ ౫ సొమ్ముల పేళ్లు.

అథ మకుటం కిరీటం పుంసపుంసకమ్,

మంక్యతే అనేన మకుటం. మకి మండనే. దీనిచేత నలంకరింపఁబడును. పా. ముకుటం. ౧. కీర్వతే లలాటోపరిక్షిప్యత ఇతి కిరీటం. అ ప్న. కృా విక్షేపే. నొసటిమీఁదఁ బెట్టఁబడునది. ఈ ౨ కిరీటము పేళ్లు.

చూడామణి శ్చిరోరత్నమ్ -

చూడాయాం మణిః చూడామణిః పు. శిరసి రత్నం శిరోరత్నం. శిరస్సున నుండు రత్నము. ఈ ౨ తలమానికము పేళ్లు.

తరలో హరమధ్యగః.

102

హారమధ్యగో విశిష్టమణి స్తరళ ఇత్యుచ్యతే. కంఠమాల నడుమ నుండు నాయకమణి తరళమనంబడును. ప్రభయా తరతి తమ ఇతి తరళః. తృ ప్లవన తరణయోః. కాంతిచేత అంధకారము ధరించునది. ఈ ౧ నాయకమణి పేరు.

వాలపాశ్యా పారితధ్యా -

వాలపాశే కేశపాశే సాధ్వి వాలపాశ్యా. కేశపాశమందుఁ జక్కగా నుండునది. కేశపాశస్య పరితస్సర్వత స్థతా భవతి శోషతే పారితధ్యా. కేశపాశమం దంతటం బ్రకాశించునది. ఈ ౨ కొప్పున నలంకారార్థమై పెట్టెడి సువర్ణ ముక్తాది రచితమైన వలయము పేళ్లు. జడబిల్ల మొదలైనది.

పత్రపశ్యా లలాటికా,

పత్రవల్లలాటే పశ్యతే పత్రపాశ్యా. పశ బంధనే. పత్రమువలె నొసటియందుఁ గట్టఁబడునది. ౧. లలాటే భవా లలాటికా. లలాట మందుండునది. ఈ ౨ నొసటం గట్టెడు ముత్యపు బాసికము పేళ్లు. పాపటబొట్టు.

కర్ణికాతాళపత్రం స్యాత్ -

కర్ణయోః అలంకారః కర్ణికా - చెవులకు నలంకారమైనది. ౧. తాళస్య పత్రం తాళపత్రం. తాటాకు. ఈ ౨ చెవులకమ్మల పేళ్లు.

కుణ్డలం కర్ణవేష్టనమ్.

103

కుండవద్వ్యుత్తత్వాత్ కుండలం. కుండమువలె వట్టువగానుండునది. ౧. కర్ణా వేష్టతే కర్ణవేష్టనం. వేష్ట వేష్టనే. కర్ణమును బరివేష్టించునది. ఈ ౨ స్త్రీ పురుషులు పెట్టుకొను కర్ణభూషణముల పేళ్లు. పోగులు.

గ్రైవేయకం కణ్డభూషా -

గ్రీవాయాం భవో లంకారో గ్రైవేయకం. పా. గ్రైవేయం. మెడయం దుండెడు అలంకారము. ౧. కంఠస్య భూషా కంఠభూషా. కంఠము యొక్క భూషణము. ౨. మెడయందు గుత్తమైన కంటె మొదలైనవి.

లమ్బనం స్యాల్లలన్తికా,

లంబతే లంబనం. పా. లంబమానం. లబి అవస్రంసనే. వ్రేలు

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చుండునది. ౧. లలతి విలసతి లలంతికా. లల విలాసే. ఒప్పునది. ౨. మెడయందు కొంచెము వ్రేలుచున్న పేరుల పేళ్లు.

స్వరైః ప్రాలంబికా-

స్వరైఃకృతా లలంతికా ప్రాలంబి కేత్యుచ్యతే. బంగారు నాణెములచే జేయఁ బడిన యాహారము ప్రాలంబిక యనంబడును. ప్రకర్షణ లంబతే ప్రాలంబికా. మిక్కిలి వ్రేలుచుండునది. ఈ ౧. కాసులపేరు, సవర (నిష్కము)ల దండ మొదలైనది.

అథోరస్సూత్రికా మౌక్తికైః కృతా.

104

సీవ్యతే అనేన ముక్తాదికమితి సూత్రికా. పిషు తంతు సంతానే. ఉరసి సూత్రికా ఉరస్సూత్రికా. ముత్యములచే గూర్పఁబడునది. గనుక సూత్రిక. ఉరస్సునందలి సూత్రిక ఉరస్సూత్రిక. ౧. ముత్యములచే జేయఁబడిన మౌలిక.

హారో ముక్తావళి -

హ్రియతే చిత్తమనేన హారః. హృజ్ హరణే. దీనిచేత మనస్సు హరింపఁ బడును. ౧. ముక్తానాం అవళీ. ముక్తావళీ. ఈసీ. పా. ముక్తావళిః ఇ. సీ. ముత్యములయొక్క పంక్తి. ఈ ౨ ముత్యములదండ పేళ్లు.

దేవచ్చంద్రో ౨ సౌ శతయష్టికః.

అసౌ హారశృత యష్టికశృతసరశ్చేద్దేవచ్చంద ఇత్యుచ్యతే. ఈ కంఠమాల నూలుసరములు గలదైనచో దేవచ్చంద మనంబడును. 'శతయష్టియుతో హారో దేవచ్చందో నిగద్యత' ఇతి వరాహః. 'లతికా దండికా యష్టికా సరికా' ఇతి సమానార్థాః. నూటయెనిమిది సరములుగల దండ యని కొందఱు. దేవానపి చందయతి ఆహ్లాదయతి దేవచ్చందః. అ. పు. చది ఆహ్లాదనే. దేవతలను సైత మాహ్లాదపెట్టునది. నూలు పేటల ముత్యాలహారము.

హారభేదా యష్టిభేదా ధృచ్ఛ గుచ్ఛార్థగోస్తనాః.

105

అర్థహారో మాణవక ఏకావళ్యేక యష్టికా,

సైవ నక్షత్రమాలా స్యాత్సప్తవింశతి మౌక్తికైః.

106

యష్టిసంఖ్యా భేదాద్గుచ్ఛాదయోహార భేదా భవంతి. గుచ్ఛశబ్దము

మొదలు ౫. ప్రత్యేకముగా సరముల యెన్నికవలననైన హార భేదముల పేళ్లు. గూయతే సాధురితి గుచ్చః. పా.గుత్సః. గుశబ్దే-మంచిదని పలుకబడునది. ముప్పదిరెండు సరముల ముత్యముల దండ. ౧. గుచ్చస్యార్థో గుచ్చార్థః. పా. గుత్సార్థః. గుచ్చములో సగము. పదియాలు సరముల ముత్యాల దండ. ౧. గోస్తనవత్ నాభేరథో వర్తమానత్వాత్ గోస్తనః. గోస్తనమువలె నాభియొక్క యథోభాగమం దుండునది. నలువది సరముల ముత్యాలదండ. ౧. దేవచ్ఛంద స్యార్ధత్వాత్ అర్ధహారః. దేవచ్ఛందములో సగమైన హారము. ఏకబదినాలుగు సరముల ముత్యాలదండ. ౧. మయాలక్ష్యానవక అభినవః మాణవకః. ఒప్పిదముచేత నూతనమైనది. ఇరువది నాలుగు సరముల ముత్యముల దండ. ఏకయష్టికా ఏకసరా ఏకావళీత్యుచ్యతే. ఒంటిసరముగల హారము ఏకావళీ యనంబడును. భూషణానాం మధ్యే ఏకైవ ఆవలతే ఏకావళీ. సీ. వల సంచలనే. సొమ్ములలో ముఖ్యమై చలించుచుండునది. ౧. “ఏకావళీ నాయ యథేష్ఠ సంఖ్యా హస్త ప్రమాణా మనిభిః ప్రయుక్తా, సంయోజితా మా మణి నా తు మధ్యే యష్టితి సా భూషణవిద్భి రుక్తే” తి వరాహః. సైవ ఏకావళీ సప్తవింశతిమౌ క్తికా చేత్ నక్షత్రమూలేత్యుచ్యతే. ఆయొంటి సరపు కంఠమాల యిరువదియేడు ముత్యాలుగలదైనచో నక్షత్రమాల యనంబడును. నక్షత్రమాలేవ భాతీతి నక్షత్రమాలా. నక్షత్రవజ్జీవలైః బ్రకాశించునది. “ద్వాత్రింశదృష్టికో గుచ్చస్తదర్థోనార్థగుచ్చకః, చత్వారింశత్సరో ౨ స్త్రీస్యాద్గోవుచ్చోగోస్తనో ౨ పిచ. అర్ధహారస్తు విజ్ఞేయశ్చతుః పంచాశతస్సరైః వింశత్యా యష్టిభి ర్యుక్తోహరో మాణవకః స్మృతః” అని ప్రతాపుండు.

ఆవాపకః పారిహర్యః కటకం వలయో ౨ స్త్రియామ్,

ఉప్యతే క్షిప్యతే మణిబంధోపరి ఆవాపకః టు వప్ బీజసంతానే. ముంజేతియందుఁ బెట్టబడునది. పా. ఆవాయకః. ౧. పరితో హరంత్య నేనేతి పరిహరో హస్తః. తత్ర భవః పారిహర్యః. పరిహార మనగా హస్తము. దానియం దుండునది. “పరిహారః పరిహృతౌ హస్తేచ” అని రభసుండు. ౨. కట త్యావృణోతి హస్తమితి కటకం. కటే వర్షావరణయోః. హస్తమును జుట్టియుండునది. ౩. వలతే వలయః. అ.

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పు. వల సంవరణే. చుట్టుకొనియుండునది. ఈ ౪ కడియము పేళ్లు. అవాపక పారిహార్య శబ్దములు సూడిగముపేళ్లు. కటకవలయ శబ్దములు కడియము పేళ్లని కొందఱు.

కేయూర మజ్జదం తుల్యే -

కే భుజశిరసి యోతీతి కేయూరం. యు మిశ్రణే. భుజాగ్రమందుఁ గూడియుండునది. ౧. అంగం దయతే అంగదం. దేజ్ రక్షణే. అంగమును రక్షించునది. ౨ బాహుపురి పేళ్లు.

అంజుళీయక మూర్తికా,

107

అంగుళీషు భవం అంగుళీయకం. వ్రేళ్లయం దుండునది. రూపభేదమున నపుంసకము పుంలింగంబును గలదు. “అయం మైథిల్యభి జ్ఞానం కాకుత్స్థ స్యాంజుళీయకః” అని భట్టి ప్రయోగము. ౧. అంగుళేరుపరి ఊర్మివ ద్వర్తతే ఊర్మికా. వ్రేళ్లమీఁద కరుడువలె నుండునది. ఈ ౨ ఉంగరము పేళ్లు.

సాక్షరాంజుళి ముద్రా సా -

మోదయతీతి ముద్రా. ముద హర్షే. అంగుళిసంబంధినీ ముద్రా అంగుళి ముద్రా. అంగుళి సంబంధమైన ముద్ర అంగుళిముద్ర. ముద్రా విశ్వాసస్థానం తద్యోగ్యాన్యక్షరాణ్యత్ర సంతీతి అంగుళిముద్రా. ముద్రయనఁగా విశ్వాసస్థానము; దానికి యోగ్యమైనయక్షరములు గలది. ఈ ౧ అక్షరములు చెక్కిన ముద్దుటుంగరము పేరు.

కజ్జణం కరభూషణమ్,

కమితి క్వణతి కంకణం. క్వణశబ్దే. మ్రోయునది. మస్తమండన సూత్రే ౨ వ్యయం. “కంకణో నాప్రతిసర” ఇత్యమరమాలా. ౧. కరయోర్భూషణం. కరభూషణం. హస్తముల భూషణము. ఈ ౨ మౌక్తి కాదులతోఁ గూడిన కడియముపేళ్లు.

స్త్రీ కట్యాం మేఖలా కాశ్ఛీ సప్తకీ రశనా తథా.

108

క్షీబే సారసనం చ -

మీయతే ప్రక్షిప్యతే కట్యామితి మేఖలా. దుమిర్ష ప్రక్షేపణే. మొలయం దుంచఁబడునది. ఎనిమిది సరములు గలది. ౧. కచ్యతే బధ్యతే కాంచీ. సీ. కచ దీప్తిబంధన దేవనేషు. కట్టఁబడునది. ఒంటిసరము గలది.

౧. సపతి సమవైతి కట్టామితి సప్తకీ. సీ. షప సమవాయే. మొలయందుం గూడియుండునది. ఏడుసరములు గలది. ౧. అశ్వేతి కటీమితి రశనా. అశూవ్యాప్తా. స్త్రీలయొక్క మొలయందు వ్యాపించునది. సా. రసనా. “క్షుభితసింధురశనైశ్చనైః” అని భారవియందు యమకము. సకారమధ్యమమునకు “రసనాబంధో రతికలహేషు” అని వాసవదత్తయందు జిహ్వాతోఁగూడ శ్లేషగాఁ జెప్పఁబడియున్నది. పదియాఱు సరములు గలది. ౧. సారం సనోతి సారసనం. షణు దానే. ఉత్కర్షము నిచ్చునది. ౧. మూడుసరములు గలది. “ఏకయష్టిర్భవేత్కాంచీ మేఖలా త్వష్టయష్టికా, రసనా షోడశసరా కలాపః పంచవింశకః, సప్తకీ సప్తయష్టిస్యా త్రిభి స్సారసనం సరై” రితి. స్త్రీలయొక్క ౫ విధములైన మొలనూళ్ల పేళ్లు.

అథ పుంస్కట్యాం శృంఖలం త్రిషు.

శృంగైః ప్రధానమణిభిః ఖలతీతి శృంఖలం. త్రి. ఖల సంచలనే. శృంగము లనఁగాఁ బ్రధానమణులు; వానిచేఁ జలించుచుండునది. పురుషుని మొలనూలు.

పాదాఙ్గదం తులా కోటి ర్నశ్శ్రోరీ నూపురో ౨ స్త్రియామ్.

109

హంసకః పాదకటకః -

పాదే అంగదమివ పాదాంగదం. పాదమందు బాహుపురివలె నుండునది. ౧. తులతి ఆకుటతీతి చ తులాకోటిః. ఇ. పు. తుల ఉన్మానే. కుటి కౌటిల్యే. అధికమైన తూనికగలిగి వక్రమైయుండునది. ౨. మంజు మనోహరం ఈరయతి ధ్వనతీతి మంజీరః. మనోహరముగా మ్రోయునది. ౩. నూయతే నూపురః. అ. ప్పు. ణు స్తుతౌ. స్తోత్రము చేయఁబడునది. ౪. హంసవత్కాయతీతి హంసకః. కైశభే. హంసవలెఁ బలుకునది. ‘అస్త్రియాం’ అనుదానికి దీనితోడను సంబంధము గలదు గనుక దీనికి పుల్లింగ నపుంసకములు గలవు. ‘హంసకం పాదకటకం’ అని యమరమాలయందు నపుంసక కాండమునందుఁ జెప్పియున్నాఁడు. ౫. పాదస్య కటకః పాదకటకః. పాదము యొక్క కటకము. ౯. అందెపేళ్లు. పాదాంగద తులాకోటి శబ్దములు పెండెరము పేళ్లు. హంసకపాద కటకశబ్దములు కాలిసొమ్ము పేళ్లని కొందఱు.

కింకిణీ క్షుద్ర ఘట్టికా,

కించిత్స్వణతి కింకిణీ. సీ. క్షణ శబ్దే. ఇంచుకంత పలుకునది. ౧. క్షుద్రా అల్పా ఘంటా అస్యా ఇతి క్షుద్ర ఘంటికా. సన్నమైన గంటలు గలది. ఈ ౨ చిఱుగంటలకును, గజ్జలకును పేళ్లు.

త్య క్షల క్రిమి రోమాణి వస్త్రయోనిః-

త్యక్ = నార, ఫల = కాయ, క్రిమి = పురుగు, రోమ = వెండ్రుకలు, ఈ నాలుగును వస్త్రమున కుత్పత్తి స్థానములు.

దశ త్రిషు.

110

వాల్కాదీని తన్త్ర కాంతాని దశ త్రిషు. వాల్కశబ్దము మొదలు తన్త్రక శబ్దము వఱకు గల ౧౦ శబ్దములు మూడు లింగములయందును వర్తించును.

వాల్కం క్షౌమాది -

క్షౌమాయాః అతస్యా వికారః క్షౌమం. క్షుమ యనంగా నల్లయగిసె. దానియొక్క నారచేతక జేయఁబడినది. ఇది మొదలైనది వాల్క మనంబడును. వల్కస్య వికారః వాల్కం. వల్క మనంగా నార. దాని చేతక జేయఁబడినది నారచీర.

ఫాలం తు కార్పాసం బాదరం చ తత్,

కార్పాసీఫలతంతు నిర్మితం వస్త్రం ఫలవికారత్వా త్ఫాలమిత్యుచ్యతే. పత్తికాయ దూదియొక్క నూలుచేతక జేయఁబడినది గనుక కోక ఫలవికారమవుట వలన ఫాలము. ౧ కార్పాస్యాః ఫలం కార్పాసం. బదరాయాః ఫలం బాదరం. ఏతయోర్వికారః కార్పాసం. బాదరం చ. కార్పాసము బాదరము ననంగా ప్రత్తి; దానిచేతక జేయఁబడిన చీర కార్పాసము బాదరము. ఈ 3 నూలుచీర పేళ్లు.

కౌశేయం క్రిమికో శోతమ్-

క్రిమికోశ భవతంతు నిర్మితం వస్త్రం కౌశేయ మిత్యుచ్యతే. పురుగులచేతక గలిగిన బుట్టలవలనఁ బుట్టిన నూలుచేతనైన పట్టుచీర మొదలైనవి కౌశేయ మనంబడును. కోశనిర్మిత తత్త్వాత్కౌశేయం. కోశ మనంగా క్రిములచేతనైన బుట్ట; అందువలనఁ బుట్టిన నూలుచేత నైన చీర. ౧.

రాజ్యవం మృగరోమజమ్.

111

రంక్వాఖ్య మృగరోమ వికారః రాంకవం. రంకు వనంగా తెల్లయిట్టి. దాని రోమములచేత జేయఁబడినది. ౧. మృగరోమభిః జాతం మృగరోమజం. మృగరోమములచేత బుట్టునది. ౨. మృగరోమములచేత జేయఁబడిన శాలువ మొదలైనవి.

అనాహతం నిష్ప్రవాణి తన్త్రకంచ నవామ్మరే,

అహతాః క్షాళనభోగచ్ఛేదాః. తద్రహితత్వాత్ అనాహతం. ఉతుకుట, భోగించుట, చించుట ఇవి మూడును అహతములు. అవి లేనిది యనాహతము. ౧. నిర్గతా ప్రవాణిః యస్యతత్ నిష్ప్రవాణి ప్రవాణి యనంగా సాలెవానినాడె మొదలైనది. నిర్గతమైన ప్రవాణి గలిగినది. ౨. తంత్రాత్ తంతువాయశలాకాదే రచిరా దపహృతం. తంత్రకం. తంత్రమనంగా నేసెడివానికట్టె మొదలైనవి. అందువలన నప్పుడే తేఁబడినది. ౩. నవం చ తదంబరం చ నవాంబరం. క్రొత్తచీర. ఈ ౩ క్రొత్తచీరపేళ్లు.

తత్స్వా దుద్గమనీయం యద్ధౌతయోర్వస్త్రయో ర్యుగమ్.

112

పత్రోర్థం ధౌతకౌశేయం బహుమూల్యం మహాధనమ్,

ధాతం ప్రక్షాళితం య ద్వస్త్రయుగ్మం తదుద్గమనీయ మిత్యుచ్యతే. ఉతుకం బడిన వస్త్రములజోడు ఉద్గమనీయ మనంబడును. పరిధానార్థం ఉత్తరాసంగార్థం చ ఉద్గమ్యత ఇతి ఉద్గమనీయం. కట్టుకొనుటకును మీద వేసికొనుటకు నెత్తం బడునది. ౧. ధౌతకౌశేయం పత్రోర్థమిత్యుచ్యతే. ఉదికిన పొత్తిచీర పట్టుచీర మొదలయినది పత్రోర్థ మనంబడును. పత్రైః పటాదిభిః ఊర్జాయత ఇతి పత్రోర్థం. ఊర్జుణ్ ఆచ్ఛాదనే. కోకలు మొదలయినదానిచే గప్పబడునది. ౧. బహుమూల్యం వస్త్రం మహా ధన మిత్యుచ్యతే. గొప్పవెలగల చీర మహాధన మనంబడును. దొడ్డవెల గల వస్త్రపులును. ౧. మహాధన మత్రాస్తిమహాధనం, అధికమైన ధనము గలిగినది. “పురాధిరూఢశ్చయనం మహాధన” మితి భారవిః. ౨.

క్షౌమం దుకూలం స్యాత్ -

క్షూయతే శోభనమితి క్షౌమం. టు క్షు శబ్దే. శుద్ధత్వముచేత మంచిదని పలుకఁబడునది. పా. క్షౌమం. “క్షౌమపట్టీ దుకూలే ౨ స్త్రీ” ఇతి మేదిసీ. ౧. ప్రావారోత్తరాసంగ రూపేణ ద్విధా కూల్యత ఇది దుకూలం. కూల అవరణే. కట్టుకొనుటకును మీద వేసికొనుటకును రెండు విధ

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ములుగాఁ గప్పఁడునది. ఈ ౨ వెలిపట్టుచీరపేళ్లు. తెల్లని వలువలయును.

ద్వే తు నివీతం ప్రావృతం త్రిషు.

113

నివీయత ఇతి నివీతం. త్రి. వ్యేజ్ సంవరణే. ప్రావ్రియత ఇతి. ప్రావృతం. త్రి. వృజ్ ఆచ్ఛాదనే. కప్పుకొనఁబడునది. నివీతము ప్రావృతమును. ఈ ౨ కప్పుకొను కోక పేళ్లు.

స్త్రియాం బహుత్వే వస్త్రస్య దశాస్సుర్వస్తయో ర్ద్వయోః.

దంశ్యంతే కంటకాదిభి రితి దశాః. ముండ్లు మొదలైనవానిచేఁ బట్టఁబడునది. స్త్రీలింగ నిత్య బహువచనము, పుల్లింగ బహువచనంబును గలదు. “దశావర్త్యా మవస్థాయాం వస్త్రాంతే భూమ్ని పుంస్త్రీయోః” అని రభసుఁడు. ౧. వస్త్యంతే శిష్టైరితివస్తయః. ఇ. పు. వస ఆచ్ఛాదనే. బద్దెలతో కూడిన కోక. కట్టయోగ్యము గనుక శిష్టలైనవారిచేత ధరింపఁబడునది. దీనికి వచన నియమము లేదు. ఈ ౨ వస్త్రముల యొక్క కొనపేళ్లు. బద్దె.

దైర్ఘ్యమాయామ అరోహః -

దీర్ఘస్య భావోదైర్ఘ్యం. దీర్ఘ వస్తువు యొక్క భావము దైర్ఘ్యము. ౧. ఆయమ్యతే హస్తాదినా ఆయామః. యమ ఉపరమే. హస్తాదులచేత నియమింపఁబడునది. ౧. అరుహ్యత ఇత్యారోహః. పొందఁబడునది. పా. అనహ్యతే ౨ నేనేత్యానాహః. ణహ బందనే. దీనిచేత బంధింపఁబడును. ఈ 3 నిడుపు పేళ్లు.

పరిణాహా విశాలతా,

114

పరితః సహ్యతే పరిణాహః ణహ బంధనే. అంతట బంధింపఁబడునది. ౧. విశాలస్య భావః విశాలతా. విశాలముయొక్క భావము. ఈ ౨ వెడలుపు పేళ్లు.

పటచ్చరం జీర్ణవస్త్రమ్ -

పటదితిచరతి స్ఫుటతీతి పటచ్చరం. పట్టని చినుఁగునది. పూర్వంపటభూతం పటచ్చరం పూర్వము మంచికోకయై యుండినది. ౧. జీర్ణంచతత్ వస్త్రంచజీర్ణ వస్త్రం. చినిఁగిన కోక. ఈ ౨ చినిఁగిన చీర పేళ్లు. పాఠవస్త్రము.

సమా నక్తక కర్పటా,

మంచునజుతే లజ్జతే నక్తకః. ణజ ప్రీడే. మంచి కోకలలో సిగ్గుపడునది. ౧. లజ్జాయై కల్పతే కర్పటః కృపూసామర్థ్యే. లజ్జకొఱకు సమర్థమైనది.

౨. “పటో ౨ స్త్రీ కర్పటశ్చాటః సిచయః పోతనక్తకౌః” అని రభసుఁడు. ఆ పక్షమందు “సమోనక్తక కర్పటా” అనుచోట సమశబ్దము సమలింగవాచకము. చెమట మొదలైనది తుడుచుకొను చేతితుండుగుడ్డ పేళ్లు. జీర్ణమై మాసిన చెడుపేలిక యని కొందఱు. తడిని తుడుచు గుడ్డయని కొందఱు.

వస్త్ర మాచ్ఛాదనం వాస శ్చేలం వసన మంశుకమ్.

115

వస్త్రతే అనేనాంగమితి వస్త్రం. వాసః. స. న. వసనం చ. వస ఆచ్ఛాదనే. దీనిచేత అంగము కప్పఁబడును గనుక వస్త్రము, వాసస్సు, వసనము. ౧, ౨, ౩. అచ్ఛాద్యతే అనేన ఆచ్ఛాదనం. ఛద ఆపవారణే. దీనిచేత కప్పఁబడును. ౪. చిల్యతే చేలం. చిల వసనే. కట్టు కొనఁబడునది. ౫. అంశుభిస్తంతుభిః. కాయతి అంశుకం. కై శబ్దే. తంతువులచేత ఇంచుకంత పలుకునది. ఈ ౯ కోకపేళ్లు. నక్త కది శబ్దములు ౮ కోకపేళ్లని కొందఱు.

సుచేలకః పటో ౨ స్త్రీ స్వాత్-

శోభనశ్చాసౌ చేలకశ్చ సుచేలకః. మంచివలువ. ౧. పటతి వాయునా పటః. అ.ష్ట. పట గతౌ. వాయువుచేత కదలునది. పటయతి దేహం పటః. పట వట గ్రంథే. గ్రంథో వేష్టనం, దేహమును గప్పునది. ఈ ౨ మంచికోక పేళ్లు.

వరాశిః స్థూలశాటకః,

వరం శ్రేష్ఠం వరణం వా అశ్నుతే వరాశిః. శ్రేష్ఠుని బొందునది. లేక వారిచేఁ గోరఁబడునది. పా. వరాసిః. “వరాసి రుత్తమే ఖడ్గే వరాసిః స్థూలశాటక” ఇతి రత్నకోశః. ౧. స్థూలశ్చాసౌ శాటకశ్చ స్థూలశాటకః. ముదుగైన కోక. ఈ ౨ ముదుగుకోక పేళ్లు.

నిశోళః ప్రచ్ఛదపటః -

నితరాం చుల్యతే ఆచ్ఛాద్యతే శయ్యాదికం నిచోళః. దీనిచేత పఱుపు మొదలైనవి కప్పఁబడును. ౧. ప్రచ్ఛాద్యతే ౨ నేనేతి ప్రచ్ఛదః. సచాసౌ పటశ్చ ప్రచ్ఛదపటః. దీనిచేత కప్పఁబడును. ఈ ౨ పఱుపుచీర పేళ్లు. గవిసెన.

సమౌ రల్లక కమ్మళౌ.

116

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రమంతే అస్తిన్నితి రల్లకః. రము క్రీడాయాం. దీనియందు క్రీడింతురు. ౧. కామ్యతే శీతాశుభిరితి కంబళః కము కాంతౌ. చలిగలవారిచేత కోరఁబడునది. ఈ ౨ కంబళిపేళ్లు.

అంతరీ యోపసంవ్యాన పరిధానా న్యథో ౨ ంశుకే,

నాభే రంతరే భవం అంతరీయం. నాభియొక్కయు పిక్క యొక్కయు నడుమనుండునది. ౧. ఉపసంవీయతే అనేనేతి ఉపసంవ్యానం. వ్యేర్జ్ సంవరణే. చుట్టఁబడునది. ౨. పరిధీయతే అనేనేతి పరిధానం దుధార్జ్ ధారణపోషణయోః. ధరింపఁబడునది. ౩. అధస్థితం అంశుకం అధోంశుకం. క్రిందనుండు కోక. ఈ ౪ కట్టుచీర పేళ్లు.

ద్వో ప్రావా రోత్తరాసఙ్గా సమౌ బృహతికా తథా.

117

సంవ్యాన ముత్తరీయం చ -

ప్రవియతే అనేనేతి ప్రావారః. వృర్జ్ వరణే. దీనిచేత మిక్కిలి కప్పఁబడును. ౧. ఉత్తరే ఊర్ద్వాంగే ఆసజ్యత ఇతి ఉత్తరానంగః. షజ్యనంగే. మీఁది యవయవమందు పొందఁబడునది. ౨. బర్హతీతి బృహతికా. బృహవృద్ధౌ. వృద్ధిఁ బొందునది. ౩. సంవీయతే అనేనేతి సంవ్యానం. వ్యేర్జ్ సంవరణే. దీనిచేత కప్పఁ బడును. ౪. ఉత్తరాంగే భవం ఉత్తరీయం. ఊర్ద్వాంగమునందుండునది. ఈ ౫ ఉత్తరీయము పేళ్లు.

చోళః కూర్పాసకో ౨ స్త్రియామ్,

చుల్యతే అనేన చోళః. చుల ఆచ్ఛాదనే. దీనిచేత దేహము కప్పఁబడును. ౧. కూర్పరే కపోణౌ అస్యతే కూర్పాసకః. అ. ప్ప. అసుక్షేపణే. మోచేతియందు పెట్టఁబడునది. ౨. స్త్రీపురుషుల కుబుసము. రవిక, చొక్కాయ. స్త్రీలయొక్క రవికెకు పేళ్లని కొందఱు. గొంతు మొదలు పాదములదాఁక వేసికొను చొక్కా యని కొందఱు.

నీశారస్వాత్పావరణే హిమానిల నివారణే.

118

హిమానిలనివారణే శీతవాయు నివారకే ప్రావరణే నీశారశబ్దో వర్తతే. మంచును గాలిని నివారించునట్టి చీర మొదలయినది నిశార మనఁబడును. నిశీర్యతే శీతాదిక మనేనేతి నిశారః. శృ హింసాయాం. మంచు మొదలయినవి దీనిచేత పోఁగొట్టఁబడును. పచ్చడము, దుప్పటి.

అర్ధోరుకం వరస్త్రీణాం స్యాచ్చణ్డతక మంశుకమ్,

వరస్త్రీణా మర్థోరుకం ఊర్వోరర్థాచ్ఛాదకం అంశుకం చండాతక మిత్యుచ్యతే. వారవనితలయొక్క కాడలను సగము గప్పియుండెడు కోక చండాతక మనఁబడును. చల్లడము. చండం గుహ్యస్థాన మతతీతి చండాతకం. అత సాతత్యగమనే. గుహ్యస్థానము నెల్లప్పుడు పొందియుండునది. పుంలింగంబును గలదు. “అర్థోరుకం వరస్త్రీణాం వాసశ్చండాతకః పుమాః” అని యమరమాల. ౧.

స్వాత్రిష్వాప్రపథీనం తత్త్వాప్నోత్యా ప్రపదం హియత్.

119

యద్వస్త్రం స్త్రీణాం ఆప్రపదం పాదాగ్రపర్యంతం వ్యాప్నోతి. తత్ ఆప్రపదీన మిత్యుచ్యతే. ఏకోక వనితలయొక్క మీఁగాలిమీఁదఁబడునో ఆ కోక ఆప్రపదీన మనఁబడును. పావడ మొదలైనది. అంగియు, ఆప్రపదం ప్రాప్నోతీ త్యాప్రపదీనం - త్రి కాళ్లకొనదనుక వ్యాపించునది. ౧.

అస్తీవితాన ముల్లోచః -

ఊర్ధ్వవదేశే వితన్యతే వితానం. అ. ప్న. తను విస్తారే. మీఁది ప్రదేశమందు విస్తరింపఁబడునది. ౧. ఉపరి లోచ్యతే ఉల్లోచః. లోచ్చదర్శనే. మీఁదఁ గానఁ బడునది. ఉల్లాభ మని కొందఱందురు. ఈ ౨ మేలుకట్టు పేళ్లు. చందువ.

దూప్యాద్యం వస్త్రవేశ్మని.

వస్త్రవేశ్మని దూప్యాద్యం వర్తతే. ఆద్యశబ్దేన పటవాదయో గృహ్యంతే. దూప్యాదులయిన శబ్దములు గుఱారమందు వర్తించును. దూప్యతే స్వతో బహిర్దేశో ౨ నేనేతి దూప్యం. దుషవైకృత్యే. తన కంటె వెలుపలి ప్రదేశము దీనిచేత దూషింపఁ బడును. ఆద్యశబ్దముచేత పటకుటీరాది శబ్దములు చెప్పఁబడును. “స్థూలం పటగృహం దూప్యం పటవాపట కుట్యపి, త్రిషు దూప్యం దూషణీయే క్షీబే వస్త్ర గృహంతర” ఇతి రుద్రః.

ప్రతిసీరా యవనికా స్యా త్తిరస్కరణీ చ సా.

120

ప్రతిసీయతే ప్రతిబద్ధత ఇతి ప్రతిసీరా. షిజ్ బంధనే. అడ్డముగాఁ గట్టఁబడునది. ౧. యువంత్యత్ర జనా ఇతి యవనికా. యు మిశ్రణే. జనులు దీని యందుఁ గూడుదురు. పా. జవనికా. ౨. తిరస్కరోతి

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అచ్చాదయతీతి తిరస్కరణీ. ఈ. సీ. కప్పునది. ఈ 3 తెరచీర పేళ్లు.

పరికర్కాళ్ల సంస్కారః-

మాలిన్యపరిమార్జనార్థం కర్మ పరికర్మ. న. న. మాలిన్యమును బోగొట్టునట్టి క్రియ. ౧. అంగాని సంస్క్రియంతే అనేనేతి అంగసంస్కారః. దీనిచేత అంగములు లెస్సగాఁ జేయఁబడును. ఈ ౨ దేహమందు ముఱికిని బోగొట్టుట పేళ్లు.

స్యాన్యార్జ్విరార్జనా మృజా,

మృజ్యతే అనయా మార్జ్వి. ఇ. సీ. ౧. మార్జనా. ౨. మృజా చ. మృజా శుద్ధా. ౩. దీనిచేత శుద్ధి చేయఁబడును. ఈ 3 చందనకుంకుమాదులచేత దేహమునందలి ముఱికిని బోగొట్టుట పేళ్లు.

ఉద్వర్త నోత్పాదనే ద్వేసమే -

ఉద్వర్తతే అనేనాంగమితి ఉద్వర్తనం. వృత్తువర్తనే. దీనిచేత దేహము తోమఁ బడును. ౧. ఉత్సాద్యతే అనేన శరీరమాలిన్యమితి ఉత్పాదనం షడ్ గృహశరణ గత్యవసాదునేషు. దీనిచేత శరీర మలము పోగొట్టఁబడును. ఈ ౨ నాలుగు పేళ్లు.

ఆప్లావ ఆప్లవః.

121

స్నానమ్ -

ఆప్లవతి శరీర మల మనేనేతి ఆప్లావః, ఆప్లవశ్చ. ప్లుజ్. గతౌ. శరీర మలము దీనిచేతఁ బోవును. ౧, ౨. స్నాత్యనేన స్నానం. ష్టాశౌచే. దీనిచేత శుచియౌను. ఈ 3 స్నానము పేళ్లు.

చర్మాతు చర్చిక్యం స్థానకః -

చర్చనం చర్మా. చర్చ అధ్యయనే. పూయుట. ౧. చర్చికాయాం సాధు చర్చిక్యం. పూయుటయందు మంచిది. పా. చార్చిక్యం. ౨. శరీరాదౌ తిష్ఠతీతి స్థానకః ష్టా గతి నివృత్తౌ. శరీరాదులయం దుండునది. ఈ 3 కుంకుమ మొదలగు వాని పూత.

అథ ప్రబోధనమ్,

అనుబోధః -

ప్రబోధ్యతే కుంకుమాది గంధో ౨ నేనేతి ప్రబోధనం. అనుబుధ్య

తే అనే నేత్యనుబోధః. బుధ అవగమనే. దీనిచేతఁ గుంకుమాదుల గంధం బెఱుఁ గఁబడును. ఈ ౨ సుగంధ ద్రవ్యములయందు నణఁగియున్న పరిమళమును బ్రకాశింపఁజేయు తైలాది ద్రవ్యము పేళ్లు.

పత్ర రేఖా పత్రాఙ్గుళిమే సమే.

122

పత్రాకారా రేఖా పత్ర రేఖా. పత్రరూపమైన రేఖ. ౧. పత్రాద్యాకృతి లేఖనే అంగుళ్యాకృతిరపి కపోలాదౌ భవతీతి పత్రాంగుళిః. ఇ. సీ. పత్రాదిరూపమును వ్రాయునపుడు కపోలాదులయందు వ్రేళ్లరూపము గలుగును గనుక పత్రాంగుళి. పా. పత్రాకారేణ వలతే పత్రావళిః. వల సంవరణే. పత్రరూపముగా వ్యాపించియుండునది. స్త్రీ స్తనాదులందు కస్తూరికాదులచే వ్రాయఁబడు మకరికాపత్రాదుల పేళ్లు.

తమాలపత్ర తిలక చిత్రకాణి విశేషకమ్,

ద్వితీయం చ తురీయం చ న స్త్రియామ్ -

తమాలపత్రకృతిత్వాత్. తమాలపత్రం. తమాలపత్రమువలె నుండునది. ౧. తిలతి స్నిహృతీతి తిలకం. తిల స్నేహనే. మెఱుఁగై యుండునది. ౨. చిత్రయతి చిత్రకం చిత్రమైయుండునది. ౩. విశినష్టి శోభాదినా విశేషకం. శిష్ గృ విశేషణే. ఒప్పిదముతోఁ గూడియుండునది. ౪. ద్వితీయ మనఁగా తిలకశబ్దము తురీయ మనఁగా విశేషకశబ్దము. ఈ రెండును స్త్రీలింగమందు లేవు. పుం నపుంసకముల యందుఁ గల వనుట. నొసటిబొట్టు పేళ్లు.

అథ కుఙ్కుమమ్.

123

కాశ్మీరజన్మాగ్నిశిఖం బాహ్నిక పీతనమ్,

రక్తం సంకోచపిశునం ధీర లోహిత చన్దనమ్.

124

శుష్కదశాయాం కుమితి కుయతే కుంకుమం. కు శబ్దే. ఎండినప్పుడు కుమని పలుకునది. ౧. కాశ్మీరే జన్మాగ్ని కాశ్మీరజన్మ. న. న. కాశ్మీరదేశమందుఁ బుట్టినది. ౨. అగ్నిరివ పింగళవర్ణః శిఖాః కేసరాః అస్యేతి అగ్నిశిఖం. అగ్నివంటి వర్ణము గల యాకరులు గలది. ౩. ప్రియతేజ నైరితి వరం వృత్ సంతభక్తౌ. జనులచేత ఆశ్రయింపఁబడునది. ౪. బాహ్నికదేశే భవత్వాత్ బాహ్నికం. బాహ్నిక దేశమందుఁ బుట్టినది. దీర్ఘ మధ్యమని కొందఱు. ౫. పీతియతి చందనా దికం పీతనం. చందనా

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దులఁ బచ్చగాఁ జేయునది. ౬. రక్షవర్ణత్వాత్ రక్షం. ఎఱ్ఱనివన్నెగలది. ౭. ఆత్మనః సంకోచం పిశతి సూచయతి సంకోచపిశునం. తన యొక్క అణఁకువను చూపించునది. సంకోచము, పిశునము అని రెండు పేళ్లుగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు. 'బాహ్లికం పీతనం కాంతం పిశునం రుధిరాహ్వయం, కాశ్మీరం చ గుడం రక్షం రథా కాలేయకం చ తత్' అని ప్రతాపుఁడు. ౮. దధాతి ధీయతే వాధీరం. ధరించునది. లేక ధరింపఁబడునది. దు ధార్జ ధారణాదౌ. ౯. లోహితవర్ణత్వాత్. లోహితం. ఎఱ్ఱనివన్నె గలది. ౧౦. చందయత్యాహ్లాదయతీతి చందనం. చది ఆహ్లాదనే. సంతోషమును జేయునది. ఈ ౧౧ లోహితచందనమని యొక్కపేరుగాఁ గొందఱు. కుంకుమపువ్వు పేళ్లు.

లాక్షా రాక్షా జతు క్షీ బే యావో ౨ లక్తో ద్రుమామయః,

లక్ష్యతే లాక్షా, లక్ష దర్శనాంకనయోః. కానఁబడియుండునది. ౧. రక్షతి ప్రణీనమితి రాక్షా. రక్షపాలనే. ప్రణము గలిగినవాని రక్షించునది. పా. రక్షా. 'రక్షా రక్షణలాక్షయోః' అని నానార్థము. ౨. జాయతే వృక్షే జతు. ఉ. న. జనీప్రాదుర్భావే. వృక్షములయందుఁ బుట్టునది. ౩. యౌతి వస్త్రాదినా. యావః. యు మిశ్రణే. వస్త్రాదులతోఁ గూడునది. ౪. అలతి పాదాదికం అలః. అనక్తివస్త్రాదికం అక్తః. అలశ్చాసావక్తశ్చ అలక్తః. అల. భూషణాదౌ. అంజూవ్యక్తిశ్చ కాంతి గతిషు. పాదాదుల నలంకరించునది గనుకను, వస్త్రాదులఁ బ్రకాశింపఁ జేయునది గనుకను అలక్తము. ౫. నిర్యాసత్వాత్ ద్రుమాణాం ఆమయః ద్రుమామయః వృక్షములయొక్క బంక. ఈ ౬ లక్క పేళ్లు.

లవణం దేవకుసుమం శ్రీసంజ్ఞమ్-

లూయతే ఛిద్యతే లవంగః. లూర్జ ఛేదనే. కోయఁబడునది. ౧. దేవానాం ప్రియం కుసుమం. దేవకుసుమం దేవతలకుఁ బ్రియమైన కుసుమము. ౨. శ్రీయస్సంజ్ఞా అస్య శ్రీసంజ్ఞ శ్రీమహాలక్ష్మీ పేళ్లు గలది. ఈ ౩ కరాంబువుపేళ్లు. లవంగము.

అథ జాయకమ్.

125

కాలేయకం చ కాలానుసార్యం చ -

జయతి గన్ధా న్తరమతి జాయకం-ఇతర వాసనలను జయించునది.

పా. జాప (ష)కం. ౧. కాలవర్ణసారత్వాత్మా లేయకం. నల్లవన్నె చేప గలది. ౨. పా. కాలీయకం. కాలవర్ణేనానుసార్యం కాలానుసార్యం. నల్లనివన్నెచేత ననుసరింపఁ దగినది. ఈ 3 పచ్చవంటి గంధము పేళ్లు. నల్లని గంధద్రవ్యమని కొందఱు.

అథ సమార్థకమ్,

వంశ కాగురు రాజార్థాలోహ క్రిమిజ జోగ్గకమ్.

126

వన్యతే యాచ్యతే వంశకం. వసు యాచనే. ప్రార్థింపఁబడునది. వశ్యతే కామ్యత ఇతి వా వంశకం. వశ కాంతౌ. కామింపఁబడునది. పా. వంశికం. ౧. న గురు అగురు. చులకనైయుండునది. పుంలింగమును గలదు. 'శీతకృత్తే ౨ గురోర్మదః' ఇతి ప్రయోగః. ౨. రాజ్ఞాం అర్హం రాజార్థం. రాజులకు యోగ్యమైనది. ౩. దృఢసారత్వాత్ లోహం. దృఢమైన చేపగలది. లోహవర్ణత్వా ల్లోహం. లోహమువలె నుండునది. ౪. క్రిమిభిర్జ్వమ్యతే క్రిమిజం, జము అదనే. క్రిములచేఁ దినఁబడును. ౫. జోంగకాఖ్యగిరిభవం జోంగకం. జోంగక మనెడు పర్వతమందుఁ బుట్టినది. ౬. వంశకశబ్దము మొదలు ఈశబ్ద పర్యంతము సమాహార ద్వంద్వము. అన్నియు నపుంసకములు. అగురుపేళ్లు.

కాలాగు ర్వగురుః -

కాలం చ తత్ అగురు చ కాలాగురు. ఉ. న. నల్లని అగురువు. ౧. కాలాగుర్వేష. అగురు. ఉ. పు. ఆ కాలాగురువే అగురువు. ఈ ౨ నల్లని యగురుపేళ్లు.

స్యా త్తన్మంగళ్యం మల్లిగన్ధియత్,

యత్ కాలాగురుమల్లికాగంధి తన్మంగళ్యమిత్యుచ్యతే. ఏకాలా గురువు మల్లెపువ్వుల పరిమళము గలిగియుండునో అది మంగళ్య మనంబడును. మంగళే సాదు మంగళ్యం. న. ప. సీ. శుభమందు మంచిది. మల్లెపూవులవాసన గల కృష్ణాగురు.

యక్షధూప స్వర్ణరసో ౨ రాశ సర్వరసావపి.

127

బహురూపో ౨ పి -

యక్షప్రియో ధూపః యక్షధూపః యక్షులకుఁ బ్రియమైన ధూపము. ౧. సర్వవృక్షస్య రసః సర్వరసః సర్వ మను వృక్షము యొక్క

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రసము. ౨. అర్థతే ప్రీత్యా అరాళః ఋ గతౌ ప్రీతితోఽ గూడియుండునది. పా. రాతి ప్రీతిం రాళః. ప్రీతి నిచ్చునది. ౩. సర్వో రసోగంధో ౨త్ర సర్వరసః. రస మనఁగాఁ బరిమళము. సర్వమైన పరిమళము గలది. ౪. బహువిధం రూపం స్వభావో ౨స్య బహురూపః. బహువిధమైన రూపము గలది. ఈ ౫ సజ్జరసము పేళ్లు.

అథ వృకధూప కృత్రిమ ధూపకౌ,

వృణోతి విశ్వమితి వృకస్సూర్యః తత్ప్రియో ధూపః వృకధూపః. విశ్వమును వ్యాపించువాఁడు గనుక వృకుఁ డనఁగా సూర్యుఁడు, ఆయనకుఁ బ్రియమైన ధూపము. ౧. కరణేన నిర్వృత్తః కృత్రిమః సచాసౌ ధూపశ్చ కృత్రిమధూపకః. పాకాది క్రియలవలనైన ధూపము. ఈ ౨ అనేక పరిమళ వస్తువులఁ గూర్చి చేయఁబడిన ధూప ద్రవ్యము పేళ్లు.

తరుష్కః పిణ్డక స్సిల్వోయావనో ౨ పి-

తరుష్కదేశే భవః తరుష్కః. తరుష్కదేశమందుఁ బుట్టినది. ౧. పిండాకార త్వాత్పిండకః. ముద్దగా నుండునది. ౨. సిల్వతే ఉచ్చీయతే సిల్వః షిల ఉంఛే. ఉంఛ ఉచ్చయనం. అందుగుఁప్రూఁకువలనఁ గూర్పఁబడునది. ౩. యవనదేశే భవః యావనః. తరుష్కదేశమందుఁ బుట్టినది. ఈ ౪ తరుష్కదేశమందుఁ బుట్టినయందుగు బంకతోఁ జేసిన ధూప ద్రవ్యము పేళ్లు.

అథ పాయసః.

128

శ్రీవాసో వృక్షధూపా ౨ పి శ్రీవేష్ట సరళద్రవౌ,

సరళదేవదారు పయోవికారా త్పాయసః. సరళదేవదారువుల యొక్క పాలవలనఁ బుట్టినది. ౧. సౌభాగ్యహేతుత్వేన శ్రియః వాసః శ్రీవాసః. సౌభాగ్యకారణ మగుటచేత లక్ష్మికి స్థానమైనది. ౨. వృక్షాజ్ఞాతో ధూపః వృక్షధూపః. వృక్షమువలనఁ బుట్టిన ధూపము. ౩. శ్రియా వేష్టతే శ్రీవేష్టః వేష్ట. వేష్టనే. శ్రీమహాలక్ష్మిచేత చుట్టఁబడునది. ౪. సరళవృక్షస్పృద్రవో నిర్వాసః సరళద్రవః. సరళ వృక్షము యొక్క బంక. ఈ ౫ దేవదారుబంకతోఁ జేసిన ధూపద్రవ్యము పేళ్లు.

మృగనాభిర్మృగమదః కస్తూరీ చ -

మృగనాభిభవత్వా స్మృగనాభిః. ఇ. పు. మృగము యొక్క నాభి

వలనఁ బుట్టునది. “ముఖ్యరాట్ క్షత్రయోః పుంసి నాభిః ప్రాణ్యం గకేద్వయోః” అను త్రికాండశేష వచనము వలన స్త్రీలింగంబును గలదు. ౧. మృగస్య మదో మృగమదః. మృగము యొక్క మదము. ౨. కేస్తూ యతే కస్తూరీ. సీ. ప్లుష్ స్తుతౌ. శిరస్సునందు స్తోత్రము చేయఁబడునది. ఈ ౩ కస్తూరి పేళ్లు.

అథ కోలకమ్.

129

కక్కోలకం కోశఫలమ్ -

కోలం బదరీఫలం. తత్పద్యశత్వా త్కోలకం. కోల మనఁగా రేఁగుపండు. అట్టియాకారము గలది. ౧. కకన్తే ౨త్రే ౨తి కక్కోలం. దీనియం దాశతో నుందురు. కకలాల్వే. పా. కర్కోలకం. తక్కోలకం. గింజను జుట్టియుండునది. ౨. కోశే శింభ్యాం ఫలాని బీజా న్యస్య కోశ ఫలం. కోశమనఁగా విత్తులకు ఆధారము. అందు విత్తులు గలది. ఈ ౩ తక్కోలపు చెట్టు పేళ్లు. దానిఫల మని కొందఱు.

అథ కర్పూర మస్త్రియామ్,

ఘనసార శ్చంద్రసంజ్ఞా స్థితాభ్రో హిమవాలుకా.

130

కల్పతే సుఖాయ కర్పూరం. అ. ప్లు. కృపూసామర్థ్యే. సుఖము కలుగ చేయుటకొఱకు సమర్థమైనది. ౧. శీతలత్వేన ఘనతుల్యసారత్వాద్ఘనసారః. శీతలమౌటచేత ఘనము వంటి సారము గలది. ౨. ఆహ్లాదకత్వేన చంద్రస్య సంజ్ఞాయస్య సః చంద్రసంజ్ఞః. ఆహ్లాదకర మౌటచేత చంద్రునియొక్క పేళ్లు తనకు పేళ్లుగాఁ గలది. ౩. సితాభ్ర సదృశత్వాత్సితాభ్రః. తెల్లని మేఘమువలె నుండునది. పా. సితాభః. ౪. వాలుకా సదృశత్వాద్వాలుకా. హిమా చ సా వాలూకా చ హిమవాలూకా. మంచువలెఁ జల్లనై యుసుకవంటి యాకారము గలది. ఈ ౪ కర్పూరము పేళ్లు.

గంధసారో మలయజో భద్రశ్రీ శ్చంద్రనో ౨ స్త్రియామ్,

గంధేనసారః గంధసారః. పరిమళముచేత సుత్కృష్టమైనది. ౧. మలయశైలే జాతః మలజయః. జనీ ప్రాదుర్భావే. మలయపర్వతము నందుఁ బుట్టినది. ౨. భద్రా శ్రీ శ్శోభా ౨స్య భద్రశ్రీః. ఈ. పు. శుభ స్వరూపమైన యొప్పిదము గలది. ౩. చందయతీతి చందనః. ప్లు. చది ఆహ్లాదనే. ఆహ్లాదమును జేయునది. ఈ ౪ చందనము పేళ్లు.

తైలపర్ణిక గోశీర్ష హరిచంద్రన మస్తియామ్.

131

మలయైక దేశేతైలపర్ణాఖ్యగిరౌ భవం తైలపర్ణికం. మలయమున కవయవమైన తైలపర్ణమను పర్వతమందుఁ బుట్టినది. మిక్కిలి చల్లనైన తెల్లచందనము. ౧. గోశీర్షాకారే మలయశృంగే భవం గోశీర్షం. గోవు శిరస్సువంటి మలయశృంగమందుఁ బుట్టినది. మిక్కిలి వాసనగల చందనము. ౨. హరివర్ణం చందనం హరిచందనం. అ. పు. కపిలవర్ణము గల చందనము. మామిడిపండు వాసన గల పసుపువన్నె గల చందనము. ఈ ౩ ను పసుపు చాయగల శ్రీగంధము పేళ్ళని కొందఱు.

తిలపట్టి తు పత్తాఙ్గం రజ్జనం రక్తచంద్రనమ్,

కుచందనం చ -

తిలస్యేవ పర్ణాన్యస్యా స్తిలపర్ణీ. ఈ. సీ. న కారాంతపుల్లింగమని కొందఱు. నువ్వులవంటి యాకులు గలది. ౧. పత్తే మకరికాపత్తే అంగతి పత్రాంగం. మకరిపత్రాదులను బొందునది. ౨. రంజయతీతి రంజనం. రంజ రాగే. రక్తిమను జేయునని. ౩. రక్తం చ తచ్చందనం చ రక్త చందనం. ఎఱ్ఱనిచందనము. ౪. నిర్గంధత్వేన కుత్సితం చందనం కుచందనం నిర్గంధమౌటచేత కుత్సితమైన చందనము. కౌ భువి జాతం చందనం వాకు చందనమ్. భూమియందుఁ బుట్టిన చందనము. ఈ ౫ ఎఱ్ఱని చందనము పేళ్ళు.

అథ జాతీకోశ జాతీఫలే సమే.

132

జాత్యాః లతావివేషస్య కోశం జాతీకోశం. జాత్యాః ఫలం జాతీఫలం. జాతీలత యొక్క ఫలము ౧, ౨. జాజికాయ పేళ్ళు.

కర్పూరాగరు కస్తూరీ తక్కోలై ర్మక్షకర్దమః,

కర్పూరాగరు కస్తూరీ తక్కోలైః కృతః యక్షకర్దమ ఇత్యుచ్యతే. కర్పూరము, ఆగరువు, కస్తూరి, తక్కోలము వీనితోడఁగూడిన గంధము యక్షకర్దమ మనంబడును. యక్షప్రియత్వా దార్థ్యత్వేన కర్దమతుల్యత్వాచ్చ యక్షకర్దమః. యక్షప్రియమై అర్థత్వము చేత పంకతుల్యమై యుండునది. “కర్పూ రాగరు కస్తూరీ తక్కోల ఘృస్మణాని చ, ఏకకృతమిదం సర్వం యక్షకర్దమ ఉచ్యతే.”

గాత్రానులేపనీ వర్తిః -

గాత్ర మనులిప్యతే అనయా గాత్రానులేపనీ. ఈ. సీ. లిప ఉపదేహే. దీనిచేత పూయఁబడును. ౧. వర్త్యతే శ్లక్షీ క్రియతే శరీరమనయేతి వర్తిః. ఇ. సీ. వృతు వర్తనే. దీనిచేత శరీరము నునుపుగాఁ జేయఁబడును. ఈ ౨ కలుపఁబడిన చాల సుగంధ ద్రవ్యముల ముద్ద (వడియము) పేళ్లు.

వర్ణకం స్యా ద్విలేపనమ్

133

వర్ణాంతరం కరోతీతి వర్ణకం. వర్ణాంతరమును జేయునది. ౧. విలిప్యతే గాత్రమనేనేతి విలేపనం. లిప ఉపదేహే. దీనిచే దేహము పూయఁబడును. ఈ ౨ మైపూఁతకొఱకు మెదిపిన గంధాదుల పేళ్లు. ఈ ౪ ను మైపూఁత పేళ్లని కొందఱు.

చూర్ణాని వాసయోగా స్ఫుః -

చూర్ణ్యంత ఇతి చూర్ణాని. అ. న. చూర్ణ పేషణే. నూఱఁబడునవి. ౧. వాసాయ సురభీకరణాయ యుజ్యంత ఇతి వాసయోగాః. అ. పు. యుజిర్యోగే. వాసనకొఱకుఁ గూర్పఁబడునది. ఈ ౨ గంధపుఁబడి పేళ్లు.

భావితం వాసితం త్రిషు,

భావ్యతే సురభిద్రవ్యైరితి భావితం. భువో అవకల్పనే. సురభి ద్రవ్యములఁ చేతఁ జేయఁబడినది. ౧. వాస్యతే గంధద్రవ్యైరితి వాసితం. గంధద్రవ్యములచేత వాసింపఁబడునది. ఈ ౨ ను త్రి. వాసన కట్టిన వస్తువు.

సంస్కారో గంధమాల్యద్వైర్యః స్యాత్త దధివాసనమ్.

134

గంధమాల్య ధూపాద్వ్యైః వస్త్రతాంబూలాదీనాం యస్సంస్కారః. తత్ అధివాసన మిత్యవ్యతే. గంధమాల్యాదులచేత వస్త్రతాంబూలాదులయొక్క సంస్కారము అధివాసన మనఁబడును. అధివాస్యత ఇత్యధివాసనం.

మాల్యం మాలా స్రజౌ మూర్ఖి -

మల్యతే ధార్యత ఇతి మాల్యం. మల మల్ల ధారణే. ధరింపఁబడునది. ౧. మాం లక్ష్మీం లాతీతి మాలా. లా దానే. ఒప్పిదము నిచ్చునది. ౩. సృజ్యతే స్రక్. ఇ. సీ. సృజ విసర్గే. విడువఁబడునది. ౩. శిరస్సు నందలి పువ్వులదండ పేళ్లు. కంఠాదుల యందలి పువ్వులదండయును.

కేశమధ్యే తు గర్భకః,

మనుష్యవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కేశమధ్యే ప్రచ్ఛన్నతేన స్థాపితం మాల్యం గర్భక ఇత్యుచ్యతే. వెండ్రుకల యందు కానరాకుండునట్లు ముడిచిన దండ గర్భక మనంబడును. గర్భక్రియత ఇతి గర్భకః. వెండ్రుకలలోపల చేయంబడునది.

ప్రభ్రష్టకం శిఖాలమ్మి -

శిఖాలంబి మాల్యం ప్రభ్రష్టక మిత్యుచ్యతే. జుట్టున వ్రేలాడెడు దండ ప్రభ్రష్టక మనంబడును. కేశమధ్యాత్ ప్రభ్రష్టం ప్రభ్రష్టకం. వెండ్రుకలవలన జాతినది.

పురో న్యస్తం లలామకమ్.

135

పురో న్యస్తం లలాటోపరిగతం మాల్యం లలామక మిత్యుచ్యతే. నొసటిమీదంబడునట్లు ముందరి భాగమున గట్టంబడిన దండ లలామక మనంబడును. బాసికము. లలం విలాస మమతి లలామకం. అమ గత్యాదిషు. విలాసములు బొందియుండునది.

ప్రాలమ్మ మృజులమ్మి స్యా త్కణ్ఠాత్ -

కంఠాదార్హవేనోరసి లంబమానం మాల్యం ప్రాలంబ మిత్యుచ్యతే. మెడనుండి చక్కగా నురస్సు నందు వ్రేలుచుండు దండ ప్రాలంబ మనంబడును. ప్రాలంబతే. ప్రాలంబం. లబి లంబనే. మిక్కిలి వ్రేలాడునది.

వైకక్షకం తు తత్,

యత్తిర్యక్ క్షిప్తమురసి -

ఉరసి యజ్ఞోపవీతాకారేణ యత్తిర్యక్ క్షిప్తతన్మాల్యం వైకక్షక మిత్యుచ్యతే. ఉరస్సునందు జన్నిదమువలె నడ్డముగా వేసుకొన్న దండ వైకక్షక మనంబడును. కక్షాద్విగతం వికక్షం వక్షః పృష్ఠభాగం చ. తత్రభవం వైకక్షకం. కక్షమువలనంబాసినది గనుక వికక్ష మనగా తొమ్ము, వీచును; అందుండునది. పా. వైకక్ష్యకమ్.

శిఖా స్వాపీద శేఖరౌ.

136

ఆపీద్యతే దృఢం బంధే నేత్యాపీదః. పీద అవగామనే. లెస్సగా జుట్టుటచేచీడింపబడునది. శిఖరం శిరో ౨గ్రం తస్యాయమితి శేఖరః. శిరస్సుమీద నుండునది. శిఖమీదంబ జుట్టుంబడిన దండ పేళ్లు.

రచనా స్యా త్వరిస్పథః -

రచ్యతే రచనా. రచ ప్రయత్నే. మునుపటి శృంగారమందు

యత్నము చేయఁబడినది. పరితః స్పందః శరీర వ్యాపారః. పరిస్పందః స్పంది కించిచ్చలనే. అంతట ఇంచుకంత శరీరచలనము పరిస్పందము. వస్త్రమాల్యాదులచేతనైన శృంగారమునందు విశేషమును బుట్టించుట పేళ్లు.

ఆభోగః పరిపూర్ణతా,

వస్తునః గుణాదేర్వా పరిపూర్ణతా సమగ్రత్వం ఆభోగ ఇత్యుచ్యతే, వస్తువుల యొక్కగాని గుణాదులయొక్కగాని నిండుకొనియుండుట ఆభోగ మనంబడును. ఆభుజ్యతే అనేన ఆభోగః. భుజపాలనాభ్య వహారయోః. దీనిచేత భుజింపఁబడును.

ఉపధానం తూపబర్హః -

ఉపధీయతే శిరో ౨ త్రేతి ఉపధానం. దు ధాజ్ ధారణ షోషణయోః. దీనియందు శిరస్సు పెట్టఁబడును. ఉపబృహ్యతే ఉన్నమ్యతే శిరో ౨ త్రేతి ఉపబర్హః. బృహ వృద్ధౌ. దీనియందు శిరస్సు ఎత్తఁబడును తలగడ పేళ్లు.

శయ్యానాం శయనీయవత్

137

శయనమ్ -

శేతే అస్యామితి శయ్యా. శయనీయం శయనం చ. శీజ్ స్వప్నే. యథా శయ్యానాం శయనీయశబ్దః తథా శయనశబ్దో ౨పీతి వతి ప్రత్యయార్థః. దీని యందు నిద్రింతురు. పానుపు వేళ్లు. పఱుపు.

మఞ్చ పర్వఞ్చ పల్వఞ్చః ఖిట్వయా సమాః,

మఞ్చతే సరో ౨ నేన మఞ్చః. మచి ధారణోద్ఘాతయమాజనేషు. దీనిచేత నరుండు ధరింపఁబడును. పరితః అఞ్చ్యతే ఉపభోగాది నా లక్ష్యత ఇతి పర్వంకః. పల్వంకశ్చ. అకి లక్షణే. దీనియందు ఉపభోగాదులచేత నరుండు కానఁబడును. ఖిట్వతే కాంక్ష్యతే ఖిట్వా. ఖిట కాంక్షాయాం. కాంక్షింపఁబడునది. ఈ ౪ మంచము పేళ్లు.

గేస్తుకః కస్తుకః -

గాతే గేందుకః. గాజ్ గతౌ. రివ్వసం బోవునది. గే గగనే ఇందురివ గేందుకః. గగనమందు చంద్రునివలె నుండును. ం. స్కంద్యతే పీడ్యత ఇతి కందుకః. పా. కందుకః. స్కందిర్ గతిశోషణయోః. పీడింపఁబడునది. చెందు పేళ్లు. బంతి.

దీపః ప్రదీపః

దీప్యతే అనేన దీపః, ప్రదీపశ్చ. దీపీ దీప్తా. దీనిచేఁ బ్రకాశింపఁజేయఁ బడును. ఈ ౨ దీపము పేళ్లు.

పీఠ మాసనమ్.

138

పీఠ్యతే సంశ్లిష్యతే పీఠం. పీఠ సంశ్లేషణే. పొందఁబడునది. ౧. ఆస్తే ౨. త్రే త్యాసనం. ఆస ఉపవేశనే. దీనియందుఁ గూర్చుందురు. ఈ ౨ పీఠ పేళ్లు.

సముద్గత స్సంపుటకః -

సమ్య గుద్గచ్ఛతీతి సముద్గతః. గమ్ గౌగతౌ. లెస్సగా నున్న తత్వమును బొందునది. ౧. సంపుట్యతే. సంశ్లిష్యతే పిధానేనేతి సంపుటకః. పుట సంశ్లేషణే. మూఁతతోడఁ గూడియుండునది. ఈ ౨ కరాటము పేళ్లు.

ప్రతిగ్రాహః పతద్రహః

చర్వితం తాంబూలాదికం ప్రతిగృహ్యతీతి ప్రతిగ్రాహః. భక్షితమైన తాంబూలాదులు గ్రహించునది. పతతాంబూలరసాదికం గృహ్యతీతి పతద్రహః. గ్రహ ఉపాదానే. పడుచుండెడు తాంబూలరసాదుల గ్రహించునది. తమ్మపడిగము పేళ్లు.

ప్రసాధనీ కఙ్కతికా -

ప్రసాధ్యంతే కేశాః అనయేతి ప్రసాధనీ. ఈ.సీ.గాధ సాధ సంసిద్ధౌ. దీనిచేత వెండ్రుకలు లెస్సగాఁ జేయఁబడును. ౧. కఙ్కతేకేశాః కంకతికా. కకిగతౌ. కేశములను బొందునది. ఈ ౨ దువ్వెన పేళ్లు. చిక్కంటియును.

పిష్టాతః పటవాసకః.

139

పిష్టం పిష్టత్వం అతతి పిష్టాతః అత సాతత్యగమనే. చూర్ణరూపమును బొందియుండునది. ౧. పటాః వాస్యంతే అనేన పటవాసకః. కోకలు దీనిచేత వాసన కట్టఁబడును. ఈ ౨ వస్త్రములకు వాసనకట్టు వస్తువు.

దర్పణేముకు రాదర్శా -

దృప్యతే అనేన సువేషాభిమానా దితి దర్పణః దృప దృప్తా. దీనిచేత మంచి వేషాభిమానము వలన గర్వింతురు. ముకుర సాహచర్యము చేత పుంలింగము. ౧. మంక్యతే అనేన ముకురః. మకిమండనే. దీనిచేత నలంకరింపఁ బడుదురు. షా. మకురః. ౨. ఆదృశ్యతే ౨. స్తి న్నాత్తనః ప్రతిబింబమితి

అదర్శ. దృశిర్ ప్రేక్షణే. దీనియందు తన నీడ కానఁబడును. 3 అద్దము పేళ్లు.

వృజనం తాళవృంతకమ్,

వృజ్యతే శ్రమో ౨ పనీయతే అనేనేతి వృజనం. అజగతిక్షేపణయోః. దీనిచేత బడలిక పోఁగొట్టఁబడును. ౧ తాళవృంత వద్వృంతమస్యేతి తాళవృంతకం. తాటితొడిమెవంటి తొడిమగలది. ఈ ౨ విసనకట్టు పేళ్లు.

బ్రహ్మ వర్ణము

సంతతిరోత్ర జనన కులా న్యభిజ నాన్యయో,

వంశో ౨ న్యవాయ స్సంతానః -

సంతన్యతే ౨ అనయాసంతతిః. సీ. తను విస్తారే. దీనిచేత విస్తరింపఁ బడును. ౧. గూయతే శబ్దతే గార్హోవసిష్ఠ ఇతిగోత్రం. గుజ్శబ్దే. గార్హుఁడు వసిష్ఠుఁడు అని పలుకఁబడునది. ౨. జన్యతే ఉత్తరోత్తరమనేనేతి జననం. జనీ ప్రాదుర్భావే. ఉత్తరోత్తరము దీనివలనఁ బుట్టుదురు. ౩. కుల్యతే బంధువర్గో ౨ నేనేతి కులం, కుల సంస్తానే. బంధువర్గము దీనిచేఁ గూర్చఁబడును. ౪. అభిజన్యతే అనేనేతి అభిజనః. దీనిచేఁ బుట్టుదురు. ౫. అన్వీయతే అనేనేతి అన్వయః. ఇణ్ గతౌ. దీనిచేత సంబంధింపఁబడును. ౬. వన్యతే యాచ్యతే వంశః. వను యాచనే. అడుగఁబడునది. ౭. అన్వీయతే పూర్వః పరశ్చేతి అన్యవాయః. ఇణ్ గతౌ. పూర్వము పరము అని అన్వయింపఁబడునది. ౮. సంతన్యతే సంతానః తను విస్తారే. విస్తరింపఁబడునది. ఈ ౯ వంశము పేళ్లు.

వర్ణా స్స్వర్ణావృణాదయః.

1

వర్ణ్యతే కపిలారుణ పీతకృష్ణవర్ణైః నిరూప్యత ఇతి వర్ణాః. వర్ణ స్తుతౌ. కపిలారుణ పీత నీలవర్ణములచేత స్తోత్రముచేయఁబడునవి. “కపిలాశ్చారుణాః పీతాః కృష్ణా శ్చేతి పృథక్పృథక్, బ్రాహ్మణాః క్షత్రియా వైశ్యాశ్చూద్రా శ్చేతి వివక్షితాః” ఇతి శ్రీవిష్ణుపురాణే. బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్య శూద్రజాతులు.

(విప్ర క్షత్రియవిట్టూద్రా శ్చాతుర్వర్ణమితి స్మృతమ్)

(బ్రహ్మక్షత్రియవిట్టూద్ర వర్ణములు గూడి చాతుర్వర్ణ మనం

బ్రహ్మవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బడును. చత్వారో వర్ణాః చాతుర్వర్ణం. నాలుగు జాతులు గనుక చాతుర్వర్ణము).

రాజబీజీ రాజవంశ్యః -

రాజ్ఞాం బీజమస్యేతి రాజబీజీ. న. పు. రాజవీర్యము గలవాఁడు.

౧. రాజవంశేభవో రాజవంశ్యః. రాజవంశమందుఁ బుట్టినవాఁడు. ఈ ౨ రాజవంశమునఁ బుట్టినవాని పేళ్లు.

బీజ్యస్తు కులసంభవః.

2

బీజే కులేజాతో బీజ్యః. ౧. కులే సంభవో ౨ స్య కులసంభవః.

౧. కులమందుఁ బుట్టినవాఁడు గనుక బీజ్యుఁడు, కులసంభవుఁడు. ఈ ౨ ఏదైన నొక కులమందుఁ బుట్టినవాని పేళ్లు.

మాహాకుల కులీ నార్య సభ్య సజ్జన సాధవః.

మహాకులే జాతో మాహాకులః. మహాకులమందుఁ బుట్టినవాఁడు. పా.

మహాకులః. ౧. కుల స్యాపత్యం కులీనః. మంచికులమందుఁ బుట్టినవాఁడు.

౨. పాపకర్మభ్యః ఆగాద్ధూరా ద్యాతః ఆర్యః. పాప కర్మములనుండి దూరముగాఁ బోవువాఁడు. అరణీయః అభిగమ్యేవా ఆర్యః. ఋ గతౌ. పొందఁదగినవాఁడు. ౩. సభాయాం సాధుః సభ్యః. సభయందు మంచివాఁడు. ౪. సంశ్చాసౌ జనశ్చ సజ్జనః మంచిజనుఁడు. ౫. సాధ్వీతి పరకార్యం సాధుః. ఉ. పు. రాధ సాధ సంసిద్ధౌ. పరుని కార్యమును సాధించువాఁడు. ఈ ౬ మంచికులమందుఁ బుట్టినవాని పేళ్లు.

బ్రహ్మచారి గృహీ వానప్రస్థా భిక్షు శ్శత్రుష్ఠయే.

3

ఆశ్రమో ౨ స్త్రీ.

బ్రహ్మ వేదః తదధ్యయనార్థం వ్రతమపి బ్రహ్మ. తచ్ఛరతీతి బ్రహ్మచారి.

న. పు. బ్రహ్మ మనఁగా వేదము. తదధ్యయనార్థమైన వ్రతంబును బ్రహ్మము.

దాని నాచరించువాఁడు. ఆ బ్రహ్మచారి నాలుగు విధములు గలవాఁడు.

గాయత్రీబ్రహ్మచారి, ప్రాజాపత్యబ్రహ్మచారి, వైదికబ్రహ్మచారి, నైష్ఠిక బ్రహ్మచారి.

గృహం భార్యా సాస్యాస్త్రీతి గృహీ. న. పు. గృహమనఁగా భార్య; అది గలవాఁడు.

ఆ గృహస్థుఁడు వార్తావృత్తి, శాలినవృత్తి, యాయావరుఁడు, ఘోరసన్యాసి అని ౪

తెఱంగులు. వనప్రస్థే వనైకదేశే భవో వానప్రస్థః-వనైకదేశమందుండువాఁడు. ఆ వానప్రస్థుఁడు ఔదుంబరుఁడు, ఖేనసుఁడు, సంప్రక్షాళి, పౌర్ణముఁడును అని నాలుగుభేదములు గలవాఁడు. భిక్షతేయాచతే భిక్షుః. ఉ. పు. భిక్ష భిక్షాయాం. యాచించువాఁడు. సన్న్యాసి. ఆ సన్న్యాసి కుటీచకుఁడు, బహూదకుఁడు, హంసకుఁడు, పరమహంసకుఁడు అని నాలుగు తెఱంగులు గలవాఁడు. ఇట్లే నాలుగు శబ్దములును క్రమముగా బ్రహ్మచారికి, గృహస్థునికి, తపస్వికి, సన్న్యాసికిని పేళ్లు. ఈ బ్రహ్మచర్యాదులు ౪ ఆశ్రమము లందురు. ఆశ్రామవ్యస్థిన్నితి ఆశ్రమః. అ. పు. శ్రమ తపసి ఖేదే చ. దీనియందుఁ దపోయుక్తులగుదురు.

ద్విజా త్యగ్రజన్మ భూదేవ బాడబాః.

విప్రశ్చ బ్రాహ్మణః -

దేహోత్పత్తుపనయనాది లక్షణే ద్వే జాతీ జన్మనీ అస్యేతి ద్విజాతిః. ఇ. పు. దేహోత్పత్తుపనయనాది సంస్కారము లనెడు రెండు జన్మములు గలవాఁడు. ౧. బ్రహ్మణో ముఖే అగ్రే జన్మాస్యేతి అగ్రజన్మా. న. పు. బ్రహ్మయొక్క ముఖమందు మొదటి జన్మము గలవాడు. ౨. భువి దివ్యతి బ్రహ్మవర్చసా భూదేవః. దివు క్రీడాదౌ. బ్రహ్మవర్చస్సుచేత భూమి యందుఁ బ్రకాశించువాఁడు. ౩. బాడబాగ్నిరివాత్మప్రో బాడబః. బడబాగ్ని వలెఁ దృప్తిలేనివాఁడు. బడబా బ్రాహ్మణీ. తస్య అపత్య మితివా బాడబః. బడబ యనఁగా బ్రాహ్మణస్త్రీ; దానివలనఁ బుట్టినవాఁడు. “బడబా కుంభదాస్యశ్వా స్త్రీవిశేషా ద్విజాంగనా” అని రభసుఁడు. ౪. విశేషేణ పాపేభ్యః ఆత్మానం పరం చ పాతీతి విప్రః. పా. రక్షణే. తన్నును పరునిని విశేషముగాఁ బాపమునుండి రక్షించువాఁడు. ౫. బ్రహ్మణి పరబ్రహ్మణి నిష్ఠావత్త్వాత్ బ్రాహ్మణః. పరబ్రహ్మయందు నిష్ఠగలవాఁడు. బ్రహ్మణః కులే భవత్వాద్వా బ్రాహ్మణః. బ్రహ్మకుల మందుఁ బుట్టినవాఁడు. ఈ ౬ బ్రాహ్మణుని పేళ్లు.

అసౌ షట్కర్మా యాగాదిభి ర్ముతః

4

అసౌ బ్రాహ్మణః యాగాది భిర్యుతశ్చేత్ షట్కర్మేత్యుచ్యతే. ఈ బ్రాహ్మణుఁడు యాగాదులైన యాఋకర్మలతోఁ గూడినవాఁ డగునేని షట్కర్మ యనంబడును. షట్ కర్మాణ్యస్యేతి షట్కర్మా. న. పు. యజన

యాజనాధ్యయనాధ్యాపకదాన ప్రతిగ్రహము లనెడి షట్కర్మములు గలవాఁడు. ౧. “యజనం యాజనం దానం విశిష్టాచ్చప్రతిగ్రహః, అధ్యాపనం చాధ్యయనం విప్రకర్మ ప్రకీర్తిత” మితిస్మృతిః.

విద్యాన్విపశ్చి దోషజ్ఞ స్సన్ముఖః కోవిదో బుధః,

భీరో మనీషీ జ్ఞః ప్రాజ్ఞ స్సంఖ్యావాః పణ్ణితః కవిః.

5

భీమాంత్సూరిః కృతీ కృష్టి ర్లబ్ధవర్ణో విచక్షణః.

వేత్తి సర్వం విద్యాః. స. పు. సర్వము నెఱింగినవాఁడు. ౧. విశేషేణ పశ్యే చేతతీతి విపశ్చిత్. త. పు. చిత్తీ సంజ్ఞానే. విశేషముగాఁ జూచుచు నెఱుంగువాఁడు. ౨. దోషం జానాతీతి దోషజ్ఞః జ్ఞా అవబోధనే. దోషము నెఱింగినవాఁడు. ౩. పాపం శృతీతి సఙ్. త. పు. షో అన్తకర్మణి. పాపము జెఱుచువాఁడు. ౪. శోభనం ధ్యాయతీతి సుధీః. ఈ. పు. ధ్యై చింతాయాం. లెస్సగా విచారించువాఁడు. ౫. కిం నామ న వేత్తీతి కోవిదః. విద జ్ఞానే. ఇది అది యను నియమములేక సర్వము నెఱింగినవాఁడు. ౬. సర్వం బుద్ధ్యతే బుధః బుధ అవగమనే. అన్నిటి నెఱింగినవాఁడు. ౭. ప్రశస్తాం ధియం రాతీతి ధీరః. రా ఆదానే. మంచి బుద్ధి నిగ్రహించువాఁడు. ౮. మనీషా యస్మాస్తీతి మనీషీ. న. పు. బుద్ధి గలవాఁడు. ౯. జానాతీతిజ్ఞః. ఎఱుంగువాఁడు. ౧౦. ప్రకర్షణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞవీర ప్రాజ్ఞః. జ్ఞా అవబోధనే. మిగుల నెఱుంగువాఁడు. ౧౧. ప్రశస్తాసంఖ్యా విచారణా యస్మాస్తీతి సంఖ్యావాః. త. పు. మంచి విచారము గలవాఁడు. ౧౨. పండతే జానాతి పండితః పడి గతౌ ఎఱుంగువాఁడు. సర్వే గత్యర్థాః. జ్ఞానార్థాః పండాధీరస్య సంజాతా వా పండితః. పండ యనగా బుద్ధి; అది గలవాఁడు. ౧౩. కవతే చాతుర్యేణ కవిః కబ్రవర్ణే. వబయో రభేదః. చాతుర్యముచేత వర్ణించువాఁడు. ౧౪. ధీరస్యాస్తీతి ధీమాః. త. పు. బుద్ధిగలవాఁడు. ౧౫. సువతిప్రేరయతి సత్కర్మణితి సూరిః. ఇ. పు. పూప్రేరణే. సత్కర్మమునందుఁ బ్రేరేపించువాఁడు. పా. సూరీ. న. పు. “సూరీ విచక్షణః.” అని అభిధానమాలయందు నకారాంతము. ౧౬. కృతం జ్ఞాన మనేన కృతీ. న. పు. జ్ఞానము వీనిచేతఁ జేయఁబడును. ౧౭. కర్షతి నిష్కర్షతి కృష్టిః. ఇ. పు. కృష విలేఖనే. సర్వమైన యర్థమును నిష్కర్షించువాఁడు.

౧౮. లబ్ధః వర్ణః స్తుతి ర్యేన లబ్ధవర్ణః. వర్ణ స్తుతౌ. పొందఁబడిన స్తుతిగలవాఁడు.
౧౯. విశేషణ చష్టే విచక్షణః. చక్షిణ్ వ్యక్తాయాం వాచి. విశేషముగాఁ బలుకువాఁడు. ఈ ౨౦ విద్వాంసుని పేళ్లు.

దూరదర్శి దీర్ఘదర్శి-

అప్రత్యక్షమపి ఊహేన పశ్యతీతి దూరదర్శి. పు. దీర్ఘంపశ్యతీతి దీర్ఘదర్శి.
న. పు. ప్రత్యక్షముగాని దూరమైన యర్థములను బుద్ధిచేతఁ జూచువాఁడు. ౧,
౨. దేశకాల వ్యవహితములైన యర్థములను బుద్ధిచేతఁ జూచువానిపేళ్లు. ఇవియును విద్వాంసునిపేళ్లు యని కొందఱు.

శ్రోత్రియ చ్ఛాన్దసౌ సమా.

6

శ్రుతిం అధీతే శ్రోత్రియః. ౧. ఛందో ౨ ధీతే ఛాందసః. వేదాధ్యయనము చేసినవాఁడు. ఈ ౨ వేదముఁ జదివినవాని పేళ్లు.

ఉపాధ్యాయో ౨ ధ్యాపకః-

ఉపేత్యాధీయతే అస్మాదితి ఉపాధ్యాయః. సమీపమును బొంది యీతనివలన నధ్యయనము చేయుదురు. ౧. అధ్యాపయతి అధ్యాపకః. ఇజ్. అధ్యయనే. అధ్యయనము చేయించువాఁడు. ఈ ౨ వేదముఁ జదివించువాని పేళ్లు.

అథ స్యాన్నిషేకాదికృద్గురుః.

నిషేక మనఁగా గర్భాధానము; అది మొదలగు కర్మములను జేయు తండ్రి గురు వనఁబడును. ఆది శబ్దముచేత సీమంతోపనయనాదులు గ్రహింపఁ బడుచున్నవి. గృణాతి ఉపదిశతి గాయత్ర్యాదికం గురుః. ఉ. పు. గృశబ్దే. గాయత్ర్యాదుల నుపదేశించువాఁడు.

మన్తవ్యాఖ్యా కృదాచార్యః -

మంత్ర మనఁగా కల్పసూత్రాది సహితమైన వేదము. దాని నధ్యయనము చేయించి యర్థమును దెలియఁజెప్పువాఁడు ఆచార్యుఁ డనఁబడును. ఆచారం గ్రాహయతీతి ఆచార్యః. సంప్రదాయమును గ్రహింపఁజేయువాఁడు. “ఉపనీయ తు యః పూర్వం వేద మధ్యాపయే ద్ద్విజః, సారంగం చ సరహస్యం చ త మాచార్యం విదుర్బుధాః” ఇతి మనుః.

ఆదేష్టా త్వద్ధరే వ్రతీ.

7

యష్టా చ యజమానశ్చ -

అధ్వర మనఁగా యజ్ఞము. తద్విషయమైన యుపదేశము చేయువాఁడు ఆదేష్ట యనఁబడును. ఆదిశత్యాదేష్టా. ఋ. పు. దిశ అతిసర్జనే. అధ్వర విషయమైన ప్రక్రియను బోధించువాఁడు. ౧. బ్రహ్మచారిణః వ్రతమస్యాస్తీతి వ్రతీ. న. పు. బ్రహ్మచారి వ్రతముగలవాఁడు. ౨. యజతే యష్టా. ఋ. పు. యజమానశ్చ యజ దేవపూజాసంగతికరణ దానేషు. యాగము చేయువాఁడు. ఈ ౪ యజ్ఞకర్తపేళ్లు. ౪. యజ్ఞకర్త పేళ్లని కొందఱు. అప్పుడు ఆదిశత్యుత్పిజో యాగే స్వేష్ట సంపాదనాయ ప్రేరయతి ఆదేష్టా. దిశ అతిసర్జనే తన యాగకార్యములలో ఋత్విజులను నియమించువాఁడు అని వ్యుత్పత్తి.

స సోమవతి దీక్షితః,

దీక్షా ౨స్య సంజాతా దీక్షితః దీక్ష గలిగినవాఁడు. ఈ ౧ సోమము గల యజ్ఞమందు కర్తయైనవాఁడు.

ఇజ్యాశీలో యాయజూకః -

యజన మిజ్యా తదేవ శీలం యస్య సః ఇజ్యాశీలః. ౧. పునః పునః యాగకరణశీలో యాయజూక ఇత్యుచ్యతే. ౨. ఇజ్య యనఁగా యాగము. పలుమాఱు యజ్ఞము సేయుటయే స్వభావముగాఁ గలవాఁడు యాయజూకుఁ డనఁబడును. పౌనః పున్యేన యజతే యాయజూకః. యజ దేవపూజాదౌ. పలుమాఱు యాగము సేయువాఁడు. ౧, ౨.

యజ్ఞాతు విధినేష్టవాః.

8

విధినా యథాశాస్త్రం నివర్తితయాగో యజ్ఞేష్ట్యుచ్యతే. శాస్త్రోక్తప్రకారముగా యజ్ఞము చేసినవాఁడు యజ్ఞ యనఁబడును. యజతేస్మ యజ్ఞా. న. పు. యాగము చేసినవాఁడు.

స గీష్వతీష్ట్యా స్థపతిః -

బృహస్పతి సవనామ్నాయాగేన ఇష్టవాః స్థపతి రిత్యుచ్యతే. బృహస్పతిసవ మనుపేరు గల ఇష్టిచేత యజ్ఞము చేసినవాఁడు స్థపతియనఁబడును. బృహస్పతి మేధేన సమాపకాంగేన యాగం స్థాపయతి స్థపతిః ఇ. పు. వ్యా గతి నివృత్తౌ. సమాపకమైన బృహస్పతీష్టిచేత యజ్ఞమును స్థాపించువాఁడు. ౧.

సోమపీథీ తు సోమపాః,

సోమపీఠ సోమపాన మస్వాస్తీతి సోమపీఠి. న. పు. సోమపానము గలవాఁడు. పా. సోమం పీఠమనేనేతి సోమపీఠి. న. పు. వీనిచేత సోమపానము చేయఁబడును. సోమం పిబతీతి సోమవాః. ఆ. పు. పా. పానే. సోమమును విధిచేత పానము చేసినవాఁడు. ఈ ౨. యజ్ఞము చేసి యవశిష్టమైన సోమమును పానము చేసినవాని పేళ్లు.

సర్వవేదా స్స యేనేష్టో యాగ స్సర్వ స్వదక్షిణః

9

యేన సర్వస్వ దక్షిణో యాగో విశ్వజిదాది రిష్ట స్స సర్వవేదా ఇత్యుచ్యతే. సర్వము దక్షిణగాఁ గల విశ్వజిదాదియాగము ఎవనిచేతఁ జేయఁబడునో వాఁడు సర్వవేదస్సు అనఁబడును. సర్వస్వం వేదయతి లంభయతి ఋత్విజ ఇతి సర్వవేదాః. స.పు. విద్ ఇలాభే. సర్వస్వమును ఋత్విజులఁ బొందించువాఁడు.

అనూచానః ప్రవచనే సాజ్ఞే ౨ ధీతీ.

సాంగే శిక్షాద్యంగషట్కే ప్రవచనే వేదే గురో స్సకాశాత్ అధీతీ కృతాధ్యయనో యః సః అనూచాన ఇత్యుచ్యతే. అధీతీశబ్దోనాంతః. గురువు వలన శిక్షాదిషడంగ యుక్తమైన వేదమండలి యధ్యయనము ఎవనికిఁ గలదో వాఁడు అనూచానుఁడనఁబడును. సాంగం వేద మధీత్య తమేవ అనుపశ్చా దుక్తవాః అనూచానః. వచ పరిభాషణే. అంగయుక్తమైన వేదమును అధ్యయనముచేసి, వెనుకను దానినే పఠించువాఁడు. ౧

గురోస్తు యః,

లబ్ధానుజ్ఞ సమావృత్తః -

వ్రత మాచరితం ఇదానీం గృహీ భవేతి గురో ర్లబ్ధానుజ్ఞ సమావృత్త ఇత్యుచ్యతే. “నీచేత వ్రతం బాచరింపఁబడెను. ఇంక గృహస్థుఁడవుగ’మృని వేదాధ్యయనానంతరమందు గురువువలనఁ బొందఁబడిన యనుజ్ఞగలవాఁడు సమావృత్తుఁడనఁబడును. గురుకులాధ్యపాం వ్రతి సమావర్తతే స్మ సమావృత్తః. వృత్త వర్తనే. గురు గృహమున నుండి తన గృహమును గూర్చి మరల వచ్చినవాఁడు. ౧.

సుత్వా త్వభిషవే కృతే.

10

అభిషవః స్నానం ప్రస్తావా ద్యాగ సంబంధిసానం యః కృత

బ్రహ్మవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వాఁ సః సుత్యేత్సుచ్యతే. అభిషప మనఁగా యజ్ఞసంబంధమైన స్నానము; అది చేసినవాఁడు సుత్వ యనఁబడును. సునోతి సోమమితి సుత్వా. న. పు. షుజ్ అభిషవే. సోమలతను గొట్టి పిడిచినవాఁడు. ౧.

ఛాత్తాన్తేవాసినౌ శిష్యే -

గురోరసచ్చరిత్రం ఛాదయతీతి ఛాత్రః. ఛద అపవారణే. గురువుయొక్క అసచ్చరిత్రమును గప్పువాఁడు. ౧. గురోరన్తే నికటే వసతీ త్యన్తేవాసీ. స. పు. వస నివాసే. గురువు యొక్క సమీపమందుండెడువాఁడు. ౨. శాసనీయః శిష్యః. శాసు అనుశిష్టా. శిక్షింపఁదగినవాఁడు. ఈ 3 శిష్యుని పేళ్లు.

శైక్షాః ప్రాథమ కల్పికాః.

శిక్షా మధీయతే శైక్షాః. శిక్షాగ్రంథము నధ్యయనము చేయువారు. శిక్షాయోగ్యా వా శైక్షాః శిక్షింప యోగ్యమైనవారు. ౧. ప్రథమః కల్పః ఆద్యారంభః ప్రయోజనం యేషాం తే ప్రాథమకల్పికాః ౨. ప్రథమారంభము ప్రయోజనముగాఁ గలవారు. ఈ ౨ అప్పుడు వేదాధ్యయనము చేయ నారంభించిన శిష్యుల పేళ్లు.

ఏకబ్రహ్మవ్రతాచారా మిథ స్సబ్రహ్మచారిణః.

11

ఏకస్మాద్గురో రేకం వేద మధ్యేతుం బ్రహ్మవ్రత మాచరంతః అన్యోన్యంస బ్రహ్మచారిణ ఉచ్యంతే. ఒక గురువు నొద్ద నొక వేదము నధ్యయనము చేయుట కొఱకు నొకవ్రతమునే ఆచరించువారు అన్యోన్యము సబ్రహ్మచారు లనఁబడుదురు. ఏకం సమానం బ్రహ్మవ్రతం చరంతీతి సబ్రహ్మచారిణః. న. పు. చర గతిభిక్షణయోః. బ్రహ్మవ్రత మనఁగా వేదవ్రతము. సమానమయిన వేదాధ్యయనవ్రతము నాచరించువారు. ౧.

సతీర్థాన్వీక గురువః -

పావనహేతుత్వాత్తీర్థమివ తీర్థం గురుః. సమానే తీర్థే భావావర్తమానాః సతీర్థాః, పావనహేతువైనవాఁడు గనుక తీర్థ మనఁగా గురువు; సమాన గురువునందు వర్తించువారు. ౧. ఏకోగురుర్యేషాంతే ఏకగురువః. ఉ. పు. ఒకగురువుగలవారు. ౨. ఒక గురువు నొద్ద వేదముగాని మఱియొక విద్యగాని యధ్యయనము చేయువారు.

చితవా నగ్ని మగ్నిచిత్,

అగ్నిం చితవాఁ అగ్నిచిత్ త. పు. చిజ్ చయనే. అగ్ని చయనము చేసినవాడు. ౧. అగ్ని చయనము చేసినవానిపేరు. ఆహితాగ్ని.

పారమ్యర్థ్యపదేశే స్యా దైతిహ్య మితి హావ్యయమ్.

12

ఇత్యేవం కిము పారంపర్య మస్తీతి ఇతిహా, అవ్యయము. ఇతి హైవ ఐతిహ్యం. అ. న. ఇట్లని గదా పారంపర్యము గలదనుట ఇతిహా శబ్దార్థము. ఆ యర్థముగలదే ఐతిహ్యము. ఈ ౨ పారంపర్యముచేతనైన యుపదేశము పేళ్లు.

ఉపజ్ఞా జ్ఞాన మాధ్యం స్యాత్ -

ఉపజ్ఞాయత ఇత్యుపజ్ఞా. అవబోధనే. మొదట నెఱుంగఁబడుట ఉపజ్ఞ. ౧. ఉపదేశము లేక తనంతటనే మొదటఁ బుట్టిన జ్ఞానము వాల్మీకి శ్లోక జ్ఞానమువంటిది.

జ్ఞాత్వారమ్భ ఉపక్రమః

ఇది యీప్రకారముగా సిద్ధించునని యుపాయము నెఱిగి ప్రారంభించుట ఉపక్రమ మనంబడును. ఉపక్రమణం ఉపక్రమః ౧.

యజ్ఞస్సవో ౨ ధ్వరో యాగస్సప్తత్తుర్నఖః క్రతుః.

13

యజతే యజ్ఞః. యజ దేవపూజాసంగతి కరణదానేషు. పూజించుట. ౧. సూయతే సోమో ౨ స్మిన్నితి సవః. షుజ్ అభిషవే. దీనియందు సోమము తడవబడును. ౨. అధ్వానం వైదికమార్గం రాతి అధ్వరః. రా దానే. వైదిక మార్గము నిచ్చునది. ౩. యజనం యాగః. యజదేవ పూజాదౌ పూజించుట. ౪. సప్తభిశ్చందో భిస్తన్యత ఇతి సప్తతంతుః. ఉ. పు. తను విస్తారే. ఏడు ఛందస్సులచేత విస్తరింపఁ బడునది. ౫. మఖన్తి దేవా అత్రేతి మఖః. మఖి గతౌ. దీనికి దేవతలు వత్తురు. ౬. క్రియతే బ్రాహ్మణాదిభిరితి క్రతుః. ఉ. పు. దుకృజ్ కరణే. బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్యులచేతఁ జేయఁబడునది. ఈ ౭ యజ్ఞము పేళ్లు.

పాఠో హోమ శ్చాతి భీనాం సపర్యా తర్పణం బలిః.

ఏతే పఞ్చ మహాయజ్ఞా బ్రహ్మయజ్ఞాదినామకాః.

14

పారాదయః బ్రహ్మయజ్ఞాదినామకాః పంచ మహాయజ్ఞాన్యుః. వేదపాఠము, వైశ్వదేవాది హోమము, అతిథిపూజ, పితృతర్పణము, భూతబలి అను నీ ౫ ను పంచమహా యజ్ఞము లనంబడును. మహాఫలయజ్ఞ

బ్రహ్మవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

త్యాస్మహాయజ్ఞాః. పంచచ తే మహాయజ్ఞాశ్చ పంచమహాయజ్ఞాః. గొప్ప ఫలముగలవి పంచమహాయజ్ఞములు 'పూజా, సప, ర్యాధ్యయనం, బ్రహ్మ, యజ్ఞస్తు, తర్పణమ్, హోమో, దైవోబలి, ర్పాత్రో, నృ యజ్ఞో ౨ తిథిపూజన' మితి స్మృతిః. ఇవి పంచమహాయజ్ఞములు - వేదపాఠము, బ్రహ్మయజ్ఞము, హోమము, దేవయజ్ఞము, అతిథిపూజనము, మనుష్యయజ్ఞము, పితృతర్పణము, పితృయజ్ఞము, భూతబలి, భూతయజ్ఞము ఇవి.

సమజ్యా పరిష ద్ధోష్ఠీ సభా సమితి సంసదః,

ఆస్థానీ క్లీబ మాస్థానం స్త్రీ నపుంసకయో సదః.

15

సమజన్మిశిశన్త్ర సమజ్యా. అజ గతిక్షేపణయోః. లెస్సగా దీనియందు కూడుదురు. ౨. పరిత స్సీదంత్యత్ర పరిషద్. ద.సీ.షద్ ఇవిశరణగత్యవసాదనేషు. అంతట దీనియందు బొందియుండురు. ౩. గావో నానావిధా వాచస్తిష్ఠన్త్యత్రేతి గోష్ఠి. ఈ. సీ. ప్లాగతి నివృత్తై. నానావిధములయిన వాక్కులు దీనియందుండును. ౩. సహభాన్తి అత్రేతి సభా. భాదీప్తై. కూడుకొని దీనియందు బ్రకాశింతురు. ౪. సంయన్తిమిశన్త్య స్యామితి సమితిః. ఇ. సీ. ఇణ్ గతౌ. దీనియందు లెస్సగా బొందియుండురు. ౫. సీదన్తస్యాం సంసత్, ద. సీ. షద్ ఇవిశరణగత్యవసాద నేషు దీనియందుండురు. ౬. ఆసమన్తాత్తిష్ఠంత్యత్ర ఆస్థానీ. ఈ. సీ. ఆస్తానం చ. ప్లా గతినివృత్తై. అంతట దీనియందుండురు. ౭,౮ సీదన్తస్యాం సదః. స.స్న. షద్ ఇవిశరణాదౌ. దీనియందుండురు. ఈ ౯ సభపేక్షు. ఆస్థానీ శబ్దము మొదలు ఈ ౩ను దొరలున్న సభపేక్షని కొందఱు.

ప్రాగ్వంశః ప్రాగ్భవద్దేహాత్ -

యత్ర గృహే హవ్యాదికం స్థాప్యతే తతః పూర్వం యజమాన సదస్వాదీనాం వాసాయ కల్పితం గృహం ప్రాగ్వంశ ఇత్యుచ్యతే. ఏగృహమందు హవిరాదులు నియమముచేత నుంచబడునో ఆ గృహము కంటే పూర్వభాగమునందు యజమానులు సదస్సులు మొదలైనవారుండుటకొఱకు నిర్మింపబడిన గృహము ప్రాగ్వంశమనబడును. వన్యతే ఆశ్రయత ఇతి వంశః. ప్రాగగ్రే వంశః ప్రాగ్వంశః. వన షణ సంభక్తౌ. ప్రాగ్భాగమందు యజమానాదులచేత నాశ్రయింపబడునది.౧.

సదస్యా విధి దర్శనః,

సదసి సాధవః సదస్యాః, సభయందు మంచివారు. ౧. విధిం విధివిహితం పశ్యంతి విధి దర్శినః. న. పు. దృశిర్ ప్రేక్షణే. విధివిహితమును జూచువారు. ౨. యాగవిధియందు న్యూనాతిరిక్తములు రాకుండఁ జూచుటయందు తత్పరులయిన ఋత్విజుల పేళ్లు.

సభాసద స్సభాస్థారా స్సభ్యా స్సామాజికాశ్చ తే.

16

సభాయాం సీద స్తీతి సభాసదః. ద. పు. సభయందుండువారు. ౧. సభాం స్పృణన్తి ఆచ్ఛాదయన్తీతి సభాస్థారాః. అ. పు. స్పృశ్ ఆచ్ఛాదనే. సభను గప్పి యుండువారు. ౨. సభాయాం సాధవః సభ్యాః. అ. పు. సభయందు మంచివారు. ౩. సమాజం సమూహం సమవయం తీతి సామాజికాః. సమూహమును బొంది యుండువారు. ఈ ౪ సభయం దుండువారిపేళ్లు.

అధర్వార్యధాత్య హోతారో యజుస్సామర్హిదః క్రమాత్.

అధ్వరం యాతి అధ్వర్యుః. ఉ. పు. యాప్రాపణే. యజ్ఞమును బొందువాడు. ౧. ఉద్గాయతి దేవాదీన్ స్తాతి ఉద్గాతా. ఋ. పు. గైగానే దేవతలను బెట్టుగా స్తోత్రము చేయువాఁడు. ౧. జుహోతి హోతా. ఋ. పు. హు దానాదనయోః. హోమము చేయువాఁడు. ఈ ౧ వరుసగా యజుర్వేదమును, సామవేదమును, ఋగ్వేదమును నెఱిగినవాని పేళ్లు.

అగ్నీధ్రాద్యా ధన్వైర్యార్యా ఋత్విజో యాజకాశ్చ తే.

17

యజ్ఞస్వామినాధన్వై ర్వార్యాః అగ్నిధ్రాదయప్రోదశయాజక ఋత్విక్తబ్ధవాచ్యాః. తే చ బ్రహ్మ, ఉద్గాతా, హోతా, అధ్వర్యుః, బ్రహ్మణాచ్ఛంసీ, ప్రస్తోతా, మైత్రావరుణః, ప్రతిప్రస్థాతా, సోతా, ప్రతిహర్తా, అచ్ఛావాకః, నేష్ఠా, అగ్నిధ్రః, సుబ్రహ్మణ్యః, గ్రావస్తుత్, ఉన్నేతాచేతి. యజ్ఞకర్తచేత ధనములచే వరింపఁదగిన అగ్నిధ్రుండు మొదలయిన పదియార్వరు ఋత్విజులు యాజకులు ననంబడుదురు. ఆధ్వశబ్దముచేత బ్రహ్మ, ఉద్గాత, హోత మొదలయినవారు. అగ్నినిధే అగ్నిధ్రః. ఇశీ ఇన్ధీ దీప్తౌ. అగ్నిని బ్రకాశింపఁజేయువాఁడు. ఋతౌ వసంతాదౌ యాజయన్తి ఋత్విజః. జ. పు. యాజకాశ్చ. యజ దేవపూజాదౌ. వసంతాది ఋతువులయందు యాగము చేయించువారు. ౧, ౨.

వేదిః పరిష్కృతా భూమిః -

పూజాదికం విస్తృతితి వేదిః. ఇ. సీ. విద్ ౧౨ లాభే. పూజాదికమును బొందునది. ఈకారాంతముం గలదు. ఈ ౧ యాగార్థమై చతురశ్రముగా భూషింపఁబడిన భూమి పేరు.

సమే స్థణ్ణిల చత్వరే,

తిష్ఠన్త్యగ్న యో ౨ స్మిన్నితి స్థండిలం ప్యా గతినివృత్తై. అగ్నులు దీని యందుండును. ౧. చతన్తే యాగఫలమత్రేతి చత్వరం. చతే యాచనే. దీని యందు యాగఫలము నడుగుదురు. ఈ ౨ అగ్నిహోత్రము నుంచుటకై సంస్కరింపఁబడిన స్థానము పేళ్లు.

చషోలో యూపకటకః -

కటకాకృతిత్వేన చవ్యతే చషోలః. చష భక్షణే. వలయాకారముగాఁ జెక్కఁ బడునది. యూపస్తంభాగ్రమున వేయఁబడు దారుమయమైన కడియము.

కుమ్భా సుగహనా వృతిః

18

కుంబయతి ఆచ్ఛాదయతి కుంభా. కుబి ఆచ్ఛాదనే. యజ్ఞశాలను గప్పుకొని యుండునది. ౧. యజ్ఞశాలకుఁ జుట్టుపెట్టఁబడిన అతిగహనమైన వెలుంగు.

యూపాగ్రం తర్క -

తరతి చషోలమితి తర్క. న. న. తృ ప్లవనతరణయోః. యూపవలయమును తరించునది. ఈ ౧ యూపము కొనపేరు.

నిర్మన్త్యదారుణి త్వరణిర్వయోః,

అగ్న్యత్పాదనార్థం నిర్మన్త్యదారుణి అరణి శబ్దోవర్తతే. అగ్నిఁ బుట్టించుకొఱకు కాష్ఠాంతరముచేత మధింపయోగ్యమైన దారుపునందు అరణిశబ్దము వర్తించును. ఇయర్తి అగ్నిరస్యామిత్వరణిః. ఇ. పు. ఋ గతౌ. దీనియం దగ్ని పుట్టును.

దక్షిణాగ్నిర్ధార్వాపత్యా హవనీయో త్రయో ౨ గ్నయః.

19

దక్షిణాగ్నాదిత్రయంః పృథక్ స్వనామప్రసిద్ధే అగ్నిత్రయే వర్తతే. దక్షిణాగ్ని శబ్దము మొదలైన ౩ శబ్దములు ప్రత్యేకముగాఁ దమతమ నామములచేతఁ బ్రసిద్ధములైన మూడగ్నుల పేళ్లు. వేద్యా

దక్షిణో ౨ గ్వి: దక్షిణాగ్వి: పు. వేదికి దక్షిణమైన యగ్ని దక్షిణాగ్ని. ౧. గృహపతినా ఇతరాగ్నిభ్యాం పూర్వం సంస్కృతో ౨ గ్వి: గార్హపత్య: యజమానునిచే నితరాగ్నిలకంటె బూర్వమందు సంస్కరింపబడిన యగ్ని గార్హపత్యము. ౧. ఆ కర్మసమాప్తే: హోతవ్య: ఆహవనీయ: హు దానాదనయో: క్రియాపరిసమాప్తి పర్యంతము హోమము చేయదగినది గనుక ఆహవనీయము. ౧.

అగ్నిత్రయమిదం త్రేతా -

ఇదం శ్రౌతాగ్నిత్రయం ఏకోక్త్యాత్రేతే త్యుచ్యతే. ఈ మూడు నొక వాక్యముచేత త్రేయని చెప్పబడును. త్రాణం త్రా; సదాత్రాం రక్షణం ఇతా ప్రాప్తా. త్రేతా. ఆ. సీ. త్రైజ్పాలనే. ఇణ్గతౌ. సదా రక్షణమును బొందియుండునది. ఈ ౧ అగ్నిత్రయము పేరు.

ప్రణీత స్సంస్కృతో ౨ నలః.

మన్తేణ సంస్కృతో ౨గ్వి: ప్రణీత: మంత్రముచేత సంస్కరింపబడిన యగ్ని ప్రణీత మనబడును. ప్రణీయతే సంస్క్రియతే ప్రణీత: ణీర్ష ప్రాపణే. సంస్కరింపబడునది. ఈ ౧ సంస్కృతమైన యగ్ని పేరు.

సమూహ్య పరిచా యోపచాయ్యా అగ్నౌ ప్రయోగిణః.

20

సమూహ్యదయస్త్రయ: అగ్నౌ యగవహ్నౌ ప్రయోగిణః ప్రయోక్తవ్యా ఇత్యర్థః. సమూహ్యదులైన 3 శబ్దములు యాగాగ్నియందుం బ్రయోగింపదగిన నామ ధేయములు. సమూహ్యతే సమూహ్య: ఊహ వితర్క సమముగా నూహింపదగినది. ౧. పరిచీయతే పరిచాయ్య: ఉప చీయతే ఉపచాయ్య: చిర్ష చయనే. కూల్పించునది ౨, 3.

యో గార్హపత్యాదానీయ దక్షిణాగ్నౌ ప్రణీయతే,

తస్మి న్నానాయ్య: -

గార్హపత్యాదానీయ య: దక్షిణాగ్నౌ ప్రణీయతే తస్మి ఆనాయ్యశబ్దో వర్తతే. గార్హపత్యమున నుండి దక్షిణాగ్నియందుం బెట్టబడిన యగ్నియం దానాయ్య శబ్దము వర్తించును. గార్హపత్యాదగ్నౌ రానీ యత ఇతి ఆనాయ్య: ణీర్ష ప్రాపణే. గార్హపత్యమునుండి తేచబడినది. ౧.

అ థాగ్నాయా స్వాహా చ హుతభుక్తియా.

21

అగ్నే: స్త్రీ ఆగ్నాయా. ఈ. సీ. అగ్నియొక్క పెండ్లాము. ౧.

బ్రహ్మవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సుష్టు ఆహూయంతే దేవాః అనయేతి స్వాహా. లెస్సగా దీనిచేత దేవతలు పిలువఁ బడుదురు. ౨ హుతభుజః ప్రియ హుతభుక్ప్రియా. అగ్ని యొక్క పెండ్లాము. ఈ ౩ అగ్నిహోత్రుని పెండ్లాము పేళ్లు.

ఋక్సామిధేనీ ధాయ్యా చ యా స్యాదగ్ని సమిధ్ననే.

అగ్నిసమింధనే అగ్ని ప్రజ్వలనే యా ఋక్ తస్యాం సామిధేనీద్వయం వర్తతే. అగ్నిని బ్రజ్వలింపఁజేయు ఋక్కు సామిధేని, ధాయ్యా అనంబడును. సమిధామియ మాధానీ సామిధేనీ. సమిధలను బెట్టించునది. ౧. ధీయతే సమి దనయేతి ధాయ్యా. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. ౨. దీనిచేత సమిత్తు ధరింపఁబడును. ఈ ౨ అగ్నిప్రజ్వలనము సేయు ఋక్కు పేళ్లు.

గాయత్రీ ప్రముఖం ఛందః -

గాయత్రీ ప్రముఖం గాయత్ర్యాద్యం ఛంద ఇత్యుచ్యతే. ఆదినా ఉష్టిక్, అనుష్టుప్ బృహత్యాదీనాం గ్రహణం. గాయత్రి, ఉష్టిక్కు, అనుష్టుప్, బృహతి, పంక్తి, త్రిష్టుప్, జగతి, అతిజగతి, శక్వరి, అతిశక్వరి, అష్టి, అత్యష్టి, ధృతి, కృతి, ప్రకృతి, ఆకృతి, వికృతి, సంకృతి, ఉద్భృతి మొదలైన యిరువదియాఱును ఛందస్సు లనంబడును. అందు గాయత్రి ఆఱక్షరముల పాదము గలది. కడమ ఛందస్సులు ఆమీఁద నొక్క యక్షరము అధికముగాఁ గల పాదములు గలవి. గాయంతం త్రాయత ఇతి గాయత్రీ. త్రైజ్ పాలనే. తనను జపించువానిని రక్షించునది. ఛందయత్యాహ్లాదయతీతి ఛందః. స. న. ౧. ఛరి ఆహ్లానే. సంతోషపెట్టునది. గాయత్ర్యాది. ఈ ౨౬ ఛందస్సుల పేళ్లు.

హవ్యపాకే చరుః పుమాః.

22

హవ్యపాకే అగ్నియందు వేల్వఁదగిన పక్వాన్నమందు చరుశబ్దము వర్తించును. దాని కాధారమైన పాత్రంబును చరు వినంబడును. చరన్తి దేవా ఇమ మితి చరుః. ఉ. పు. చర గతిభక్షణయోః. దేవతలు దీనిని భక్షింతురు. ౧. అగ్నిలో వేల్వఁదగిన పక్వాన్నము.

ఆమిక్షా సా శృతోష్ఠే యా క్షీరే స్యాద్దధియోగతః

శృతోష్ఠే తప్తే ఉష్ఠే చక్షీరేపయసి దధియోగతః దధిసంబంధాత్ యా వికృతిః సా ఆమిక్షేత్యుచ్యతే. కాఁచఁబడి వేఁడియైన పాలలో

పెరుంగు పోయుటవలన నైన వికారము ఆమిక్ష యనంబడును. ఆమాయతే క్షిప్యతే దధ్యత్రేతి ఆమిక్షా. డు మిక్ష ప్రక్షేపణే. దీనియందు పెరుంగు పోయఁబడును. పా. ఆమీక్షా. ౧.

ధవిత్రం వ్యజనం తద్యద్రచితం మృగచర్మణా.

23

యాగే అగ్ని ప్రజ్వలనాయ మృగచర్మణా రచితం యద్వ్యజనం తత్ ధవిత్ర మిత్యుచ్యతే. యాగమందు అగ్నిని ప్రజ్వలింపఁజేయుట కొఱకు మృగచర్మముచేఁ జేయఁబడిన వినసకఱ్ఱ ధవిత్ర మనంబడును. ధూయతే అగ్ని రనేన ధవిత్రం. ధూర్జ కమ్పనే. దీనిచేత అగ్ని కంపింపఁజేయఁబడును. ౧.

పుషదాజ్యం సరధ్యాజ్యే -

సరధ్యాజ్యే దధిసహితాజ్యే పుషదాజ్యశబ్దో వర్తతే. పెరుంగుతోఁ గూడిన నెయ్యి పుషదాజ్య మనంబడును. పుషద్భిః దధిబిందుభిః అన్వితమాజ్యం పుషదాజ్యం. దధిబిందువులతోఁగూడిన యాజ్యము. ౧.

పరమాన్నం తు పాయసమ్,

పరమ మన్నం పరమాన్నం. శ్రేష్ఠమైన యన్నము. ౧. పయసా సంస్కృతం పాయసం, పాలచేతఁ బక్వము చేయఁబడినది. ఈ ౨ పాయసము పేళ్లు.

హవ్య కవ్యే దైవ పైత్రే అన్నే -

దేవయోగ్యము హవ్యము, పితృయోగ్యము కవ్యము. హూయతే హవ్యం. హూదానాదనయోః. వేల్పఁబడునది. ౧. కూయతే పితృభిః స్తూయత ఇతి కవ్యం. కు శబ్దే. పితృదేవతలచేత స్తోత్రము చేయఁబడునది. ౧. వరుసగా దేవతలకును బిత్తుదేవతలకును యోగ్యమైన అన్నము పేళ్లు.

పాత్రం స్రువాదికమ్.

24

పాతీతి పాత్రం. పా రక్షణే. రక్షించునది. ౧. స్రువము మొదలైన యజ్ఞపాత్రల పేళ్లు.

ధ్రువో పభృజ్జుమూర్నా తు స్రువో భేదా స్సృచః స్త్రియః.

ధ్రువాదయః స్రుచో భేదాః. తే చ స్త్రియః స్త్రీలింగాః. స్రువస్తనా. పుల్లింగా. ధ్రువాది శబ్దములు ౪ స్రుక్కుయొక్క భేదముల పేళ్లు. ధ్రువతీతి ధ్రువా ధ్రువ స్త్ర్యై. స్థిరమై యుండునది. ౧. ఉపథ్రియతే హూమార్థ మిత్యుపభృత్. త. సీ. భృజ్ భరణే. హోమార్థమై భరింపఁ

బ్రహ్మవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బడునది. ౧. హూయతే అనయా జుహూః. ఊ సీ. హు దానా దనయోః. దీనిచేత వేల్వబడును. ౧. స్రవత్యాజ్య మస్మాదితి స్రువః. అ. పు. స్రువణే. దీనివలన నాజ్యము స్రవించును. ౧.

ఉపాకృతః పశురసౌ యో ౨ భిమన్త్య క్రతౌ హతః.

25

క్రతౌ యః పశుః అభిమన్త్య హతః స పశుః ఉపాకృత ఇత్యుచ్యతే. యజ్ఞమందు అభిమన్తించి యే పశువు హింసింపబడునో, ఆ పశువు ఉపాకృత మనంబడును. ఉపామన్త్యక్రియత ఇతి ఉపాకృతః. కృత్ హింసాయాం. అభిమన్తించి హింసింపబడునది. ౧

పరమ్పరాకం శసనం ప్రోక్షణం చ వధార్థకమ్,

పరంపరాం ప్రాణానాం అకతీతి పరంపరాకం అక కుటిలాయాం గతౌ. ప్రాణపరంపరను కుటిలముగాఁ బొందునది. ౧ శస్యతే శసనం. శసు హింసాయాం. హింసించుట శసనము. పా. శమనం. ౧. ప్రోక్షతే ప్రోక్షణం. ప్రోక్షించుట ప్రోక్షణము. వధకంటెఁ బూర్వము ప్రోక్షింపబడును ఈ ౩ యజ్ఞమందలి పశువధ పేళ్లు.

వాచ్యలిప్తాః ప్రమీతోప సంపన్న ప్రోక్షితా హతే.

26

ప్రమియత ఇతి ప్రమీతః. మీజ్ హింసాయాం. హింసంపబడునది. ౧. ఉపసంపద్యతే హననార్థ ముపసంపన్నః పద్ గృగతౌ. హింసార్థమై పొందఁ బడునది. ౨. ప్రోక్షణ మితః ప్రోక్షితః. ప్రోక్షణమును పొందునది. ఈ ౩ ను విశేష్యలింగములు. యాగార్థమై హింసింపబడిన పశువు మొదలైనదాని పేళ్లు.

సాంనాయ్యం హవిః -

సన్నీయతే సాంనాయ్యం. జీర్ణ ప్రాపణే. లెస్సగా నగ్నియందు పొందింపఁ బడునది. ౧ హూయత ఇతి హవిః. స. న. హు దానాదనయోః. అగ్నియందు వేల్వబడునది. ఈ ౨ హవిస్సు పేళ్లు. దధిసయో రూపమైన హవిస్సని కొందఱు.

అగ్నౌ తు హుతం త్రిషు వషట్కృతమ్,

అగ్నౌ హుతం వషట్కృత మిత్యుచ్యతే. అగ్నియందు వేల్వబడినది వషట్కృత మనంబడును. వషట్ క్రియత ఇతి వషట్కృతం. త్రి. వషట్కారయుక్తముగాఁ జేయఁబడునది. ౧.

దీక్షానో ౨ వభృథో యజ్ఞజ్ఞే -

దీక్షాఖ్యస్య కర్మణః అనో దీక్షాన్తః. యజ్ఞ దీక్షయొక్క అంతము దీక్షాంతము. ౧. అవభ్రీయతే దీక్షావ్రతం పూర్వతే అనేనే త్వవ భృథః. భృత్ భరణే. దీనిచేత దీక్షావ్రతము నిర్వహింపబడును. ఈ ౨ యజ్ఞాంతమందలి న్యూనాతిరిక్త దోష పరిహారము కొఱకుఁ జేయు నిష్ఠిపేళ్లు. అవభృథస్నానము.

తత్కర్వార్థంతు యజ్ఞాయమ్.

27

త్రిషు -

యజ్ఞార్థం యజ్ఞాయం. త్రి. ఈ ౧ యజ్ఞమునకు నర్హమైన వస్తువు పేరు.

అథ క్రతుకర్తృష్టమ్ -

క్రతుకర్మయత్ తదిష్ట మిత్యుచ్యతే. యజ్ఞమందలి హోమదానాదిక్రియ ఇష్ట మనంబడును. “ఏకాగ్నికర్మహవనం త్రేతాయాం యచ్చహూయతే, అంతర్వేద్యాం చ యద్దాన మిష్టం త దభిధీయత” ఇతి స్మృతిః ఇజ్యతేస్మ ఇష్టం, యజ దేవపూజాదౌ. వేల్పించునది. (ఇయ్యంచునది) ఇష్టము. ౧.

పూర్తం ఖాతాదికర్మ యత్.

ఖాతాదికర్మయత్తత్పూర్త మిత్యుచ్యతే. ఖాత మనఁగా తటాకము. ఆదిశబ్దముచేత దేవాలయా రామాదులును పూర్తమని చెప్పబడును. “పుష్కరిణ్య స్సభా వాపీ దేవస్థాయతనాని చ, ఆరామశ్చ విశేషేణ పూర్తం కర్మ వినిర్దిశే” దితి స్మృతిః. పిపర్తిపాలయతి పశు దేవ బ్రాహ్మణాదీ నితి పూర్తం. పృ పాలన పూరణయోః. పశుదేవ బ్రాహ్మణాదుల రక్షించునది. ౧.

అమృతం విఘసో యజ్ఞ శేషభోజన శేషయోః.

28

నమ్రయంతే అనేనేత్యమృతం. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. దీనిచేతఁజెడరు. ౧. విఘస్యతే విఘసః. ఘస్ గృఅదనే. విశేషముగా భక్షింపబడునది. ఈ ౨ వరుసగా యజ్ఞమందు వేల్పఁగా మిగిలిన యాజ్యము మొదలయినవానికిని, దేవతలును, అతిథులును భుజింపఁగా మిగిలిన యన్నాదులకును పేళ్లు.

త్యాగో విహపితం దాన ముత్సర్జన విసర్జనే,

29

విశ్రాణనం వితరణం స్పర్శనం ప్రతిపాదనమ్.

ప్రాదేశనం నిర్వపణ మపవర్జన మంహతిః.

త్యజ్యతే త్యాగః. త్యజ హానౌ. ఇచ్ఛుట. ౧. విహీయతే విహాపితం. ఓ హాక్ త్యాగే విడువఁబడునది. పా. విహాయితం. ౨. దీయతే దానం. దాజ్ దానే. ఇచ్ఛుట. ౩. ఉత్సృజ్యతే ఉత్సర్జనం. విస్సృజ్యతే విసర్జనం. సృజ విసర్గే. ధనాదుల విడుచుట. ౪, ౫. విశ్రాయతే విశ్రాణనం. శ్రణదానే. ఇచ్ఛుట. ౬. వితరంత్యనేన వితరణం. త్యా ప్లవనతరణయోః. దీనిచేత నరకమును తరింతురు. ౭. స్పృశ్యతే ౨ సేన స్పర్శనం. స్పృశ స్పర్శే. దానమందు వస్తువు స్పృశింపఁబడును గనుక ఉపచారమున దానమును స్పర్శనము. ౮. ప్రతిపాద్యతే అనేన ప్రతిపాదనం. పద్ గాగతౌ. దీనిచేత పుణ్యము ప్రతిపాదింపఁబడును. ౯. ప్రాదిశ్యతే ప్రాదేశనం. దిశ అతిసర్జనే. ఇచ్ఛుట. ౧౦. నిర్వాప్యతే నిర్వపణం. టు వప్ బీజసంతానే. మీఁది జన్మమునకు మొలవఁబెట్టఁబడునది. ౧౧. అపవర్జ్యతే పాప మనేనే త్యవవర్జనం. వృజీ వర్జనే. దీనిచేతఁ బాపము వర్జింపఁబడును. పా. అపసర్జనం. ౧౨. హంతి పాపమి త్యంహతిః. ఇ.సీ. హన హింసాగత్యోః. పాపమును జెఱుచునది. ఈ ౧౨ దానము పేళ్లు.

మృతార్థం తదహర్దానం త్రిషు స్వాదౌర్ధ్వ దైహికమ్.

30

మృతార్థం తదహర్దానం మృతాహే పిండాది దానం ఔర్ధ్వదైహిక మిత్యుచ్యతే. మృతులైనవారి కొఱకు మృతాహస్సులయందుఁ జేయు పిండదానాదులు ఔర్ధ్వదైహిక మనంబడును. దేహాదౌర్ధ్వ భవమౌర్ధ్వ దైహికం. దేహమున కంటె మీఁదఁ గలుగునది. ఊర్ధ్వ దేహే భవ మౌర్ధ్వదైహికం. ఊర్ధ్వదేహమందుఁ గలుగునది. ౧.

పితృదానం నివాపస్యాత్ -

నివాప్యతే నివాపః. టు వప్ బీజసంతానే. పితృదేవతలను గూర్చి చేయఁ బడునది. ఉపసర్గ వశమున నీ ధాతువు పితృదానార్థకము. ౧. ప్రేతత్వమును విడిచి పితృత్వమును బొందినవారినిగూర్చి చేయుజలాం జల్వాది దానము.

శ్రాధం తత్కర్మ శాస్త్రతః.

శ్రద్ధయా దీయతే శ్రాద్ధం. శ్రద్ధచేత నియ్యంబడునది. ఈ ౧ శాస్త్రోక్తమైన దేశకాలపాత్రాది నియమముచేత నా పితృదేవతలను గూర్చి చేయంబడు బ్రాహ్మణ భోజనాదికము. తద్దినము.

అన్వాహార్యం మాసికః

పితృయజ్ఞా దన్వాహార్యత ఇతి అన్వాహార్యం. పితృయజ్ఞమునకు వెనుక చేయంబడునది. ౧. మాసే మాసే క్రియత ఇతి మాసికం, నెల నెలకు చేయంబడునది. ఈ ౨ నెలనెలకు చేయు పిండతృయజ్ఞము పేళ్లు. దర్శశ్రాద్ధము.

అంశో ౨ షష్ఠా ౨ హ్నః కుతపో ౨ స్త్రియామ్.

31

పంచదశాంశీకృతస్య అహ్నః ద్విఘటికాత్మకః అష్టమో భాగః కుతప ఇత్యుచ్యతే. తథా చస్తృతిః— “రౌద్ర శ్వేతశ్చ మైత్రశ్చ తథా శారభటః స్మృతః, సావిత్రో విజయత్యైవ గాంధర్వః కుతపస్తథా. రౌహిణీయో విరించశ్చ సోమో ౨ థ నిర్భుతిస్తథా, మాహేంద్రో వరుణత్యైవ భటః పంచదశః స్మృతః” ఇతి. పగటిని పదునేనుపాళ్లు చేసి అందేడుపాళ్లు పోగా నెనిమిదవపాలు కుతప మనంబడును. సూర్యోస్మిన్ కుం భువం తపతీతి కుతపః. అ. పు. తపసంతాపే. సూర్యుడు దీని యందు భూమిని దపింపజేయును. “కుం యత్రగోపతి ర్గోభిః కార్త్యేన తపతి క్షణే, స కాలః కుతపో నామశ్రాద్ధం తత్ర ప్రదీయత”ఇతి. ౧.

పర్యేషణా పరీష్టిశ్చాన్వేషణా చ గవేషణా

పర్యేష్యతే ౨ నయా పర్యేషణా, పరీష్టిశ్చ. ఇషగతౌ. దీనిచేత అంతట తిరుగంబడును. ౧, ౨. అన్విష్యతే అనయా అన్వేషణా. దీనిచేత వెంటం దిరుగంబడును. ౩. గవేషణం. గవేషణా గవేష మార్గణే. వెదుకుట. ఈ ౪ శ్రాద్ధాదులయందు బ్రాహ్మణుని వెదుకుట పేళ్లు.

సనిస్త్యధ్యేషణా -

సన్యతే ౨ స్మిన్నితి సనిః. ఇ. సీ. షణు దానే. దీనిచేత నియ్యంబడును. ౧. అధ్యేష్యతే అధ్యేషణా. ఇషగతౌ. పూజ్యులను సత్కరించుట అధ్యేషణ. ఈ ౨ గురువులు మొదలైన పూజ్యులను సత్కార పూర్వకముగా నొక ప్రయోజనమందు నియోగించుట పేళ్లు.

యాచ్ఛాభిశస్తి ర్యాచనార్ధనా.

32

యాచనం యాచ్ఛా, యాచనా. టు యాచ్చ యాచ్ఛాయాం. అడుగుట. ౧, ౨. అభిశంసనం అభిశస్తిః. ఇ. సీ. శంసు స్తుతౌ. స్తోత్రముచేయుట. ౩. అర్థన మర్థనా. అర్థ ఉపయాచ్ఛాయాం. అడుగుట. ఈ ౪ అడుగుట పేళ్లు.

షట్పత్రిషు -

ఇకకమీద నాగంతు శబ్దముదాక ౬ శబ్దములు త్రిలింగములు. అర్ఘ్యమర్ఘ్య పాద్యం పాదాయవారిణి, అర్ఘ్యం వారి అర్ఘ్యం పూజకొఱకైన జలము. ౧. అర్ఘ్య మనంగా పూజ; తదర్థమైన జలాదులు అర్ఘ్య మనంబడును.

క్రమా దాతిధ్యాతిథేయే అతిథ్యర్థే ౨ త్రసాధుని.

33

అతిథ్యర్థేభక్తాదౌ అతిథౌ సాధుని కర్మాదౌ యథాక్రమం అతిధ్యాతిథేయశబ్దౌ వర్తే. అతిధ్యాతిథేయ శబ్దములు వరుసగా సతిథుల కొఱకైన యన్నాదులయందును, అతిథులయందు యుక్తమైన యాహ్వనాది క్రియలయందును వర్తించును. అతిథిభ్యః పరికల్పిత మాతిథ్యం. అతిథులకొఱకు చేయఁబడినది. ౧. అతిథీషు సాధు ఆతిథేయం. అతిథులయందుఁ దగినది.

స్యా దావేశిక ఆగన్తు రతిథి ర్నా గృహగతే,

ఆవేశాత్ స్వగృహాత్ ఆగతః ఆవేశికః తన యింట నుండి వచ్చినవాఁడు. ౧. ఆగచ్ఛతీత్యాగన్తుః. ఉ. పు. వచ్చినవాఁడు. ౨. అతతి సతతం గచ్ఛతీ త్యతిథిః. ఇ. పు. అత సాతత్యగమనే. ఎప్పుడు తిరుగువాఁడు. ఈ ౩ అతిథులపేళ్లు.

పూజా నమస్యాపచితి స్సర్వార్హాస్థానాః.

34

పూజనం పూజా. పూజ పూజాయాం. పూజించుట. ౧. నమనం నమస్యా. నమస్కరించుట. ౨. అపచాయనం అపచితిః. ఇ. సీ. చాయ్య పూజాని శామనయోః. పూజించుట. ౩. పరేణ సహవర్తతే సపరః. సపరే సాధ్వీ సపర్యా. ఉత్తమ గుణసహితునియందు మంచిది. ౪. అర్చన మర్చా. అర్చ పూజాయాం. అర్చించుట. ౫. అర్హణం అర్హా. అర్హ పూజాయాం పూజించుట. ఈ ౬ పూజించుట పేళ్లు.

వరివస్యా తు శుశ్రూషా పరిచర్యా ప్యుపాసనా,

పరివసనం పరివస్యా. పరిచర్యసేయుట. ౧. శ్రోతు మిచ్చా శు శ్రూషా. శ్రు శ్రవణే. విన నిచ్చయించుట. ౨. పరిచరణం పరిచర్యా. చు గతిభక్షణయోః. సమీపమందు చరించుట. ౩. ఉప సమీపే ఆసనం ఉపాసనా. ఆస ఉపవేశనే. సమీపమందుండుట ఉపాసనము. ఈ ౪ శుశ్రూష పేళ్లు. చెప్పినట్లు మెలఁగుట.

ప్రజ్యాటాట్యా పర్యటనమ్ -

ప్రజనం ప్రజ్యా ప్రజ గతౌ. తిరుగుట. ౧. పునఃపునరటనం అటాట్యా. పలుమాఱు దిరుగుట. ౨. పరితః అటనం పర్యటనం. అటగతౌ. అంతటఁ దిరుగుట. ఈ ౩ భిక్షాద్వర్ధమై పలుమాఱు తిరుగుట పేళ్లు.

చర్యా త్వర్యాపథస్థితిః.

౩5

చరణం చర్యా. చర గతిభక్షణయోః. చరించుట. ౧. ఈర్ష్యతే జ్ఞాయతే ఈర్ష్యా. ఈర గతౌ. ఈర్ష్యాయాః పన్థాః ఈర్ష్యాపథః ధ్యానాద్యుపాయః, తస్మిన్ స్థితిః ఈర్ష్యాపథస్థితిః. ధ్యానమనాది ప్రతముల యందు చాంచల్యము లేక స్థిరముగా నుండుట పేళ్లు. యతులు నడచుట నిలుచుట కూర్చుండుట పరుండుట మొదలగునవి యీర్ష్యలు; వాని మార్గమం దుండుట యని కొందఱు.

ఉపస్పర్శస్త్యాచమనమ్ -

ఉపస్పృశ్యంతే అఙ్గా న్యత్రేతి ఉపస్పర్శః. స్పృశ సంస్పర్శనే. దీనియం దంగములు స్పృశింపఁబడును. ౧. ఆచమ్యతే ఉదక మత్రేతి ఆచమనం. చము అదనే. ఉదకము దీనియందు పానము చేయఁబడును. ఈ ౨ శుద్ధాచమనము పేళ్లు.

అథ మౌన మభాషణమ్,

మునేర్భావో మౌనం, మునియొక్క భావము. మౌనము. ౧. అభాషణం = ప్రతముల యందు మాటలాడకయుండుట.

అనుపూర్వీ స్త్రియాం వాప్యత్వరిపాటీ అనుక్రమః.

౩6

పర్యాయశ్చ -

పూర్వము క్రమ్య తిష్ఠత్యను పూర్వం. తస్య భావః అనుపూర్వీ. స్త. పూర్వమును తప్పక అనుసరించి యుండుట అనుపూర్వము. దాని భావము అనుపూర్వీ. ౧. ఆవర్తనమావృత్ త. నీ. వృతు వర్తనే. ౨.

బ్రహ్మవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పరిపాటనం పరిపాటీ. సీ. ఆట పట గతౌ. క్రమము. ఉపసర్గవశమున నీధాతువునకు క్రమార్థత్వము. ౩. అనుక్రమణ మనుక్రమః. క్రముపాదవిక్షేపే. పూర్వము ననుసరించిపోవుట. ౪. పర్యయనం పర్యాయః. ఇణ్ గతౌ. ఈ ౫ స్వాధ్యాయక్రమము పేళ్లు.

అతిపాతస్తు స్యాత్పర్యయ ఉపాత్యయః.

అతిక్రమ్య పతనం అతిపాతః. పత్ గతౌ. అతిక్రమించిపోవుట అతిపాతము. ౧. ప్రాప్తం పరిత్యజ్య అయనం పర్యయః. ఇణ్ గతౌ. ప్రాప్తమును బరిత్యజించిపోవుట పర్యయము. ౨. ఉప సమీపస్థ మతి క్రమ్య అయనం ఉపాత్యయః. ఇణ్ గతౌ. సమీపమందుండుదాని నతిక్రమించిపోవుట ఉపాత్యయము. ౩. క్రమము తప్పుట. విడివడుట.

నియమో వ్రత మస్తీ తచ్చోపవాసాది పుణ్యకమ్.

37

నియమ్యత ఇతి నియమః. యము ఉపరమే. శాస్త్రముచేత నియమింపఁ బడునది. ౧. వ్రత్యతే అన్నాదిక మనేనేతి వ్రతం. అ. ప్న. వ్రతీ వర్జనే. అన్నాదులు దీనిచేత విడువఁబడును. ౨. పుణ్యహేతుత్వాత్ పుణ్యం. పుణ్యహేతువు. ౩. శాస్త్రవిహితమైన నియమము వ్రతమనఁబడును. ఉపవాసాది రూపమైన యావ్రతము పుణ్యకమనంబడును.

ఉపవస్తం తూపవాసః

ఉప సమీపే వసనం ఉపవస్తం. ఉపవాసశ్చ. అగ్నిసమీపమం దుండుట ఉపవస్తము. ఉపవాసము. పా. ఔపవస్తం. ౧, ౨. యజమానుఁ డగ్ని సమీపమం దాచరించు ననశనవ్రతము పేళ్లు. ఉపవాస మాత్రమునకును పేళ్లు.

వివేకః పృథగాత్మతా,

పృథగాత్మతా ప్రకృతి పురుషయోర్విభాగేన జ్ఞానం వివేక ఇత్యుచ్యతే, ప్రకృతి పురుషులు వేఱని యెఱుఁగుట. వివేచనం వివేకః. విచిర్ పృథగాచ్చవే ప్రకృతి పురుషుల నేర్పఱచుట.

స్యాద్బ్రహ్మవర్చసం వృత్తాధ్యయనర్థిః

౧. వృత్తాధ్యయన ర్థిః. వృత్త = మంచియనుష్ఠానము యొక్కయు, అధ్యయన = వేదపాఠము యొక్కయు, ఋద్ధిః = సమృద్ధి బ్రహ్మవర్చస మనంబడును. బ్రహ్మణః తపస్స్వాధ్యాయాదే ర్వర్చః తేజో బ్రహ్మవర్చసం.

బ్రహ్మ మనఁగా అనుష్ఠానము, స్వాధ్యాయంబును. అందువల్లనైన తేజస్సు బ్రహ్మవర్చసము.

అథాశ్జాలిః.

38

పారే బ్రహ్మశ్జాలిః -

బ్రహ్మణే వేదా యాంజలిః బ్రహ్మశ్జాలిః. బ్రహ్మ మనఁగా వేదము. దాని కొఱకుఁ జేసిన యంజలి. ఈ ౧ వేదపాఠమందు మ్రొక్కుటకై మోడ్చిన యంజలి పేరు.

పారే విపుషో బ్రహ్మబన్ధవః.

బ్రహ్మణి వేదపారే బిందవః బ్రహ్మబిందవః ఉ.పు. వేదపాఠ మందలి తుంపురులు. ఈ ౧ వేదము చదువునప్పుడు నోట వెడలెడు తుంపురులు పేరు.

ధ్యానయోగాసనే బ్రహ్మసనమ్ -

బ్రహ్మణే ఆసనం బ్రహ్మసనం. బ్రహ్మకొఱకైన యాసనము. ౧. ధ్యాన మందును యోగమందును జేయఁబడు స్వస్తికము. పద్మకము మొదలైన యాసనముల పేళ్లు.

కల్పే విధి క్రమా.

39

కల్పితే ౨ నేన కల్పః. క్లప క్లప్తౌ. దీనిచేత విధింపఁబడును. ౧. విధీయతే అనేన విధిః. ఇ. పు. విధ విధానే. దీనిచేత విధింపఁబడును. ౨. క్రమ్యతే ౨ నేనేతి క్రమః. దీనిచేత ప్రక్రమింపఁబడును. ౩. ఇది యీప్రకారముగాఁ జేయవలె నను వేదోక్త విధానము పేళ్లు.

ముఖ్యస్యాత్మ్యథమః కల్పః -

ముఖమివ ప్రధానత్వాత్ ముఖ్యః. ప్రధానమైన విధి. ప్రథమః ఆద్యః కల్పః విధిః. 'వడ్లతో వేల్పుము' ఈ మొదలగు విధముగా మొదటఁ జెప్పిన విధి పేరు.

అనుకల్పస్తతో ౨ ధమః.

అను పశ్చాత్కల్పిత ఇతి అనుకల్పః. వెనుక విధింపఁబడునది. తతః = ఆ మొదటిదానికంటె, అధమః = తక్కువైనది. 'వడ్లు దొరకవేని నీవారాదులైనఁ జాలును' అనునట్లు వెనుకఁజెప్పిన విధి పేరు.

సంస్కారపూర్వం గ్రహణం స్యాదుపాకరణం శ్రుతేః.

40

సంస్కారః ఉపనయః తత్పూర్వకం శ్రుతే ర్వేదస్య గ్రహణం ఉపాకరణ మిత్యుచ్యతే. సంస్కార మనంగా నుపనయనము; అది మొదలుగా వేదముం జదువదొరకొనుట ఉపాకరణ మనంబడును. ఉపాక్రియతే స్వీక్రియతే శ్రుతి రనే నే త్యుపాకరణం దుక్యజ్ కరణే. వేదము దీనిచేత స్వీకరింపబడును. ౧. సంస్కారపూర్వకమైన వేద గ్రహణము.

సమే తు పాదగ్రహణ మభివాదన మిత్యభే,

పాదయోర్గ్రహణం పాదగ్రహణం. గ్రహ ఉపాదానే. పాదములం బట్టు కొనుట. ౧. అభివాద్యతే ఆశీర్వాదః క్రియతే అనేనే త్యభివాదనం. వది అభివాదనస్తుత్యోః దీనిచేత ఆశీర్వదింపబడును. ఈ ౨ గోత్రనామములం జెప్పి మొక్కుట పేళ్లు.

భిక్షుః పరీవ్రాట్కర్తవీ పారాశర్యపి మస్కరీ.

41

భిక్షతే భిక్షుః ఉ. పు. భిక్ష భిక్షాయాం. అడుగువాడు. ౧. పరిత్యజ్య సర్వం ప్రజతీతి పరివ్రాట్. జ. పు. ప్రజగతౌ. అన్నిటిని బరిత్యజించి పోవువాడు. ౨. కర్మంద ఋషిప్రోక్తసూత్రమధీత ఇతి కర్మందీ. న. పు. కర్మందుండను ఋషి చెప్పిన సూత్రముల నధ్యయనము చేయువాడు. ౩. పారాశర్యప్రోక్తసూత్ర మధీతే పారాశరీ న. పు. వేదవ్యాసులు చెప్పిన సూత్రముల నధ్యయనము సేయువాడు. ౪. మస్కరో వేణుదండః. సో ౨ స్వాస్తీతి మస్కరీ. న. పు. మస్కర మనంగా వెదురుగడ; అది గలవాడు. మా కరణశీలః కామకర్మప్రతిషేధపరోవా మస్కరీ. కామ్యకర్మములను బ్రతిషేధించు స్వభావముగలవాడు. ఈ ౫ సన్న్యాసి పేళ్లు.

తపస్వీ తాపసః పారికాక్షీ -

తపో ౨ స్వాస్తీతి తపస్వీ. న.పు. తాపసశ్చ. తపస్సుగలవాడు. ౧. పరం బ్రహ్మజ్ఞానం కాంక్షత ఇతి పారికాంక్షీ. న. పు. పర మనంగా బ్రహ్మజ్ఞానము. దానిని గోరువాడు. ఈ ౩ తపస్సుగలవాని పేళ్లు.

వాచంయమో మునిః,

వాచం నియచ్ఛతీతి వాచంయమః. యమ ఉపరమే. వాక్కును నిలుపువాడు. ౧. మన్యతే మునిః. ఇ. పు. మనజ్ఞానే. జ్ఞానము గలవాడు. ౨. మౌనవ్రతము గలవాని పేళ్లు. ఈ ౧౦ యు సన్న్యాసిపేళ్లని కొందఱు.

తపఃక్షేతు సహోదాన్తః -

దామ్యతి ఇంద్రియేభ్య ఇతి దాంతః. దము ఉపశమే. ఇంద్రియములవలన నుపశమించువాడు. తపమువలని కష్టము నోర్చువాడు.

వర్ణినో బ్రహ్మచారిణః.

42

వర్ణా ఏషాం సంతీతి వర్ణినః. న. పు. స్తుతులు (బ్రాహ్మణాది వర్ణములు) గలవారు. ౧. బ్రహ్మవేదాధ్యయనవ్రతం చరంతీతి బ్రహ్మచారిణః. న. పు. చర గతిభక్షణయోః. బ్రహ్మ మనంగా వేదాధ్యయనవ్రతము; దాని నాచరించువారు. ఈ ౨ బ్రహ్మచారి పేళ్లు.

ఋషయస్సత్యవచసః -

జ్ఞానస్య పారగమాత్ ఋషిః ఇ.పు.ఋ గతౌ. జ్ఞానముయొక్క పారమును బొందినవాడు. ౧. సత్యం వచో యేషాం తే సత్యవచసః. స.పు. సత్యమైన వాక్కులు గలవారు. ౨. ఋషుల పేళ్లు.

స్నాతక స్నాత్వాపుతో వ్రతీ,

వ్రతార్థం స్నాతీతి స్నాతకః. ప్లాశాచే. వ్రతము కొఱకు స్నానము చేయువాడు. ౧. గంగాది పుణ్యతీర్థేషు అప్లవణే అప్లతః. ప్లాజ్ గతౌ గంగాది పుణ్యతీర్థములయందు స్నానము చేయువాడు. ఈ ౨ వేదాధ్యయనము చేసిన పిమ్మట ఆశ్ర మాంతరమునకు బోక వ్రతయుక్తుడై తీర్థస్నానశీలుడై యుండు బ్రహ్మచారి పేళ్లు.

యే నిర్జితేంద్రియగ్రామా యతినో యతయశ్చ తే.

43

యతం ఇంద్రియసంయమః ఏషా మస్తీతి యతినః. న. పు. ఇంద్రియ నియమము గలవారు. ౧. యచ్ఛంతి ఇంద్రియేభ్య ఇతి యతయః. ఇ. పు. యమ ఉపశమే. ఇంద్రియములవలన జాలించినవారు. ఈ ౨ జయింపబడిన ఇంద్రియ సమూహము గలవారి పేళ్లు.

యః స్థణ్డిలే వ్రతవశా ఛేతే స్థణ్డిలశా య్యసౌ,

స్థాణ్డిలశ్చ -

స్థండిలే శేతే స్థండిలశాయీ. న. పు. స్థాండిలశ్చ. స్థండిల మనంగా తృణాదులచే గప్పబడిన భూమి; దానియందు బరుండువాడు. ఈ ౨ వ్రత వశమున భూమిపై బరుండువాని పేళ్లు.

అథ విరజ స్తమ సస్సుర్ధ్వయాతిగాః.

44

రజస్తమో గుణములు లేక కేవల సాత్త్వికులయినవారు ద్వయా

బ్రహ్మవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తిగు లనంబడుదురు. ధ్వయం రజ స్తమోగుణా వతీత్య గచ్ఛంతీతి ధ్వయాతిగాః
అ. పు రజస్తమోగుణములు రెండి నతిక్రమించినవారు. ౧.

పవిత్రః ప్రయతః పూతః

పూయతే ౨ నేన పవిత్రః. పూతశ్చ. పూర్ణ పవనే. వీనిచేతఁ బవిత్రము
చేయఁబడును. ౧, ౨. ప్రయచ్ఛతి ఉపరమతీంద్రియేభ్య ఇతి ప్రయతః. యమ
ఉపరమే. ఇంద్రియములవలన మరలినవాఁడు. ఈ ౩ను శుచియైనవాని పేళ్లు.

పాషణ్డా సర్వలిగ్గినః,

(కౌపీనం ఖణ్డితం వాస స్త్రిషు కక్ష్యా పుటీ తథా,

ప్రప్రజ్యా తు పరిప్రజ్యా తపస్వీ తు తపస్వితః.)

పాశాః సంస్మృతిబంధహేతుభూతాని అసచ్ఛాస్త్రాణి అణంతి వదంతీతి
పాషండాః. అ. ప్న అణ శబ్దే. సంసార బంధహేతుభూతములైన యసచ్ఛాస్త్రములను
పలుకువారు. ౧. సర్వేషా మాశ్రమాణాం లింగాని భజంత ఇతి సర్వలింగినః. న.
పు. సర్వాశ్రమ చిహ్నములు గలవారు. ఈ ౨ వేదబాహ్యులైన బౌద్ధకాపాలిక
క్షపణకాదుల పేళ్లు.

పాలశోదణ్ణ ఆషాఢో వ్రతే -

ఆషాఢాను జాతః ఆషాఢః. పూర్వాషాఢాది నక్షత్రములయందగునట్టిది.
౧. పాలాశః. దణ్ణః. బ్రహ్మచర్యాదివ్రతమందుఁ బట్టు మోదుగు కోల.

రాఘ్నస్తు వైణవః.

45

రంభాశబ్దేన వంశో బోద్ధ్యతే రంభాయా వికారో రాంభః. రంభయనఁగా
వెదురు. దాని చేతనైనది రాంభము. వ్రతమందలి వెదురుకోల.

అస్త్రీ కమణ్ణలుః కుణ్డీ -

కం జలం అందే మధ్యే లాతీతి కమండలుః. ఉ.ష్ణ. లా ఆదానే. ఉదకమును
మధ్యమందు గ్రహించునది. ౧. కుండవద్వృత్త్యాత్ కుండీ. ఈ. సీ. కుండవలె
వట్టువగా నుండునది. ఈ ౨ కమండలుపు పేళ్లు.

వ్రతినా మాసనం బృశీ,

బ్రువంతో ౨ స్యాం సీదంతీతి బృశీ. ఈ. సీ. బ్రూర్ష వ్యక్తాయాం
వాచి. షడ్ ఇ విశరణగత్యవసాదనేషు. చదువుచు దీనియందుఁ గూర్పుం

దురు. పా. బ్రహ్మ. “వసా తసీ బ్రహ్మాంసీ” అని దంత్యాంతములయందు చంద్రగోమి. “గండుషా మంజుషాబ్రహ్మ” అని మూర్ధన్యాంతములయందు కోరిక. ఈ ౧ వ్రతస్థులు కూర్చుండు దర్బాద్యాసనము పేరు.

అజినం చర్మ కృత్తిః స్త్రీ-

అజ్యతే క్షిప్యత ఇతి అజినం. అజ గతిక్షేపణయోః. వేయంబడునది. ౧. చరతి కటిప్రదేశమితి చర్మ. న. న. చరగతి భక్షణయోః. కటి ప్రదేశమును బొందునది. ౨. కృత్యతే కృత్తిః. ఇ. సీ. కృతీచ్ఛేదనే. కోయంబడునది. ఈ ౩ మృగచర్మ మొదలగుదాని పేళ్లు.

భైక్షం భిక్షాకమదమ్మకమ్

46

భిక్షాణాం సమూహో భైక్షం. భిక్ష మెత్తిన పదార్థములగుంపు భైక్షము. ఈ ౧ భిక్షాద్రవ్యము పేరు.

స్వాధ్యాయ స్వాజ్ఞాపః-

స్వవేదాధ్యయనం స్వాధ్యాయః. తమ వేదము నధ్యయనము సేయుట స్వాధ్యాయము. ౧. జపనం. జపః. జప వ్యక్తాయాం వాచి. జపించుట. పా. జాపః. ౨. తానే శాఖలోనివాడో ఆ వేదము యొక్క యధ్యయనము పేరు. పలుమాఱు వేదముం జదువుట యని కొందఱు.

సుత్యాభిషవస్సవనం చ సా,

సున్వస్త్యాం సోమలతా మితి సుత్యా, అభిషవః, సవనం చ. షుక్ అభిషవే. దీనియందు సోమలతను బిందుదురు. ఈ ౩ స్నానమునకును, సోమలతను దంచుటకును పేళ్లు.

సర్వైన సామపర్ణంసి జప్యం త్రిష్వఘమర్షణమ్.

47

అఘం మృష్యతే అనేన అఘమర్షణం. త్రి. మృష హింసాయాం. దీనిచేత పాపము చెఱువంబడును. అఘమర్షణీ ఋక్. అఘమర్షణో మంత్రః. ఈ ౧ సర్వపాపములను బోగొట్టుటకు జపించు మంత్రము.

దర్శశ్చ పార్థమాసశ్చ యాగౌ పక్షాంతయోః పృథక్,

48

పక్షాంతయోః = పక్షాంతము లైన యమావాస్యా పూర్ణిమలయందుం జేయంబడు యాగములు. పృథక్ = వేఱుగా. దర్శనము, పార్థమాసము అనంబడును. దర్శే విహితో యాగః దర్శః. అమావాస్యందుం జేయం బడు యాగము దర్శము. ౧. పార్థమాస్యాం విహితో యాగః పా

బ్రహ్మవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ర్థమాసః. పూర్ణిమయందు విహితమైన యాగము పౌర్ణమాసము. ౧.

శరీరసాధనాపేక్షం నిత్యం యత్కర్త తద్యమః.

యమ్యతే చిత్తమనేన యమః. యమ ఉపరమే. దీనిచేత మనస్సు నిలుపఁ బడును. ౧. శరీరమాత్రమునే సాధనముగా నపేక్షించుచు యావజ్జీవము చేయఁ దగిన సత్కాహింసా సంధ్యాదులు.

నియమస్సు స యత్కర్తా నిత్య మాగన్తు సాధనమ్.

నియమ్యతే పురుషో ౨ నే నేతి నియమః. యమ ఉపరమే. పురుషుఁడు దీనిచేత నియమింపఁబడును. ౧. శరీరముకంటె బాహ్యములైన మృజ్జలాదులు సాధనముగాఁ గలిగి నిత్యము సేయవలయు నను నిర్బంధము లేని శౌచ తపస్సాధ్యాయ దేవతా నమస్కారాదులు. (కొంద టిచట “క్షౌరంతు భద్రాకరణం ముండనం వపనం తథా” అనుదానిం జదివెదరు. ఇది లింగాభట్టియ టీకా సర్వస్వాదులయం దెచ్చటను వ్యాఖ్యాతము కాకుండుటచేఁ బ్రక్షిప్తమని తోచుచున్నది).

ఉపవీతం యజ్ఞసూత్రం ప్రాధ్యతే దక్షిణే కరే.

49

ఉపవీయతే వామస్కంధో ౨ నేనేతి ఉపవీతం. వ్యేర్ష సంవరణే. ఎడమ భుజము దీనిచేతఁ గప్పఁబడును. ౧. కుడిచేయి తొడగఁబడుచుండఁగా నెడమభుజముమీఁద నుండు జన్మిదము.

ప్రాచీనావీత మన్యస్మిన్-

ఆవీయతే ఆవీతం ప్రాచీనం చ త దావీతం చ ప్రాచీనావీతం. వ్యేర్ష సంవరణే. ప్రాచీనమై దక్షిణభుజమందుఁ గప్పఁబడునది. ౧. ఎడమ చేయి తొడగఁ బడుచుండఁగా కుడి భుజము మీఁద నుండు జన్మిదము.

నివీతం కణ్ఠలమ్బితమ్.

నియతం వీయతేన్మ నివీతం. నియతముగాఁగప్పఁబడునది. ౧. కణ్ఠలమ్బితం. మెడలోఁ బూసలదండవలె వ్రేలాడు జన్మిదము.

అఙ్గుల్యగ్రే దైవం తీర్థమ్.

వ్రేళ్లకొనలయందు దేవసంబంధమైన తీర్థ ముండును. దానిచే దేవతర్పణము సేయవలె ననుట. తీర్థతే పాప మనేనేతి తీర్థం. తృప్తవనతరణయోః. దీనిచేఁ బాపము తరింపఁబడును. దేవానా మిదం దైవం. దేవతల సంబంధమైన తీర్థము.

స్వలాంగుశ్యోర్మాలే కాయమ్.

50

స్వలాంగుశ్యోర్మాలే = చిటికెనవ్రేలు దర్భవ్రేలు వీని మొదట, కాయం = ఋషితీర్థ ముందును. ఈ ప్రజాపతిద్దేవతా ౨ స్వకాయం. పులస్తాది ప్రజాపతులు దేవతులుగా గలిగినది. పులస్తాది ప్రజాపతులు ఋషులు గనుక ఆ ప్రదేశముల వలననే ఋషితర్పణము సేయవలె ననుట. ౧.

మధ్యే ౨ జ్ఞప్తాజ్ఞకోః పైత్రమ్ -

అంగుష్ఠాంగుశ్యోర్మధ్యే = పెద్దవ్రేలు జుట్టనవ్రేళ్ల నడుమ పైత్రం = పితృమైన తీర్థముందును. దానిచేత పితృతర్పణము సేయవలెననుట, పితౄణా మిదం పైత్రం. పితృసంబంధమైనది పైత్రము. ౧.

మూలే హ్యజ్ఞస్థస్య బ్రాహ్మమ్.

అంగుష్ఠస్థమూలే = పెద్దవ్రేలిమొదట, బ్రాహ్మం = బ్రహ్మసంబంధమైన తీర్థ ముందును. బ్రహ్మణ ఇదం బ్రాహ్మం. బ్రహ్మసంబంధమైనది. దానిచేతనే బ్రహ్మతర్పణము సేయవలెననుట. ౧.

స్వాద్ధిష్ఠాభూయం బ్రహ్మత్వం బ్రహ్మసాయుజ్య మిత్యపి.

51

బ్రహ్మణో భావః బ్రహ్మభూయం, బ్రహ్మత్వం చ. బ్రహ్మమౌట బ్రహ్మ భూయము, బ్రహ్మత్వము. ౧, ౨. సయుక్ సంబంధీ తస్య భావః సాయుజ్యం. బ్రహ్మణః సాయుజ్యం బ్రహ్మసాయుజ్యం. బ్రహ్మమున గలయుట బ్రహ్మ సాయుజ్యము. ఈ 3 బ్రహ్మభావము నొందుట పేళ్లు.

దేవభూయాదికం తద్వత్ -

ఈ ప్రకారముగానే దేవభూయము, దేవత్వము, దేవసాయుజ్యము. దేవతలయందు గలియుట పేళ్లు. ఆదిశబ్దముచేత రాజభూయ, రాజత్వ, రాజసాయుజ్యములు గ్రహింపబడుచున్నవి.

కృచ్ఛం సాంతపనాదికమ్.

“త్ర్యహం ప్రాత స్త్రిహం సాయంత్రహ మధ్యాదయాచితం, త్ర్యహం పరం చ నాశ్చీయాత్ కృచ్ఛం సాంతపనం స్మృతం” మూడు దినములు పగలు భోజనము చేసి, మూడు దినములు రాత్రులయందే భోజనము చేసి, మూడు దినములు అడుగకవచ్చిన పదార్థమును భుజించి, మూడు దినములు కేవలము ఉపవాస ముండిన నా వ్రతము సాంతపనమనబడును. అది మొదలగు చాంద్రాయణ ప్రాజాపత్యాదులైన

బ్రహ్మవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వ్రతములు కృచ్ఛ మనంబడును. సంతపనే భవం సాంతపనం. సంతాపము వలననైనది గనుక సాంతపనము. కృనతి పాప మితి కృచ్ఛం. కృతీచ్ఛదనే. పాపమును బోగొట్టినది. ౧.

సంన్యాసవ త్యనశనే పుమాన్ప్రాయః -

ప్రకృష్ట మేతి పుణ్యలోక మనే నేతి ప్రాయః. అ. పు. ఇథ్ గతౌ. దీనిచేఁ బ్రకృష్టముగాఁ బుణ్యలోకమును బొందుదురు. ౧. 'ప్రాయః' అని సకారాంత నపుంసక మను సందేహము గలుగకుండుటకై 'పుమాన్' అనుట. "ప్రాయోపవేశ నమతిర్నృపతిర్బభూవ" అని రఘువంశమందు అకారాంత ప్రయోగము ఈ ౧ సంగపరిత్యాగము చేసి ప్రాణపరిత్యాగ పర్యంతము ఆహారము లేకుండనుండుట.

అథ వీరహః.

52

నష్టాగ్నిః -

వీర మగ్నిం హతవాః వీరహః. న. పు. హన హింసాగత్యోః. వీరుఁ డనగా నగ్ని. అగ్నిని విడిచినవాఁడు. ౧. నష్టో ౨ గ్నిర్యస్యసః నష్టాగ్నిః. ఇ. పు. నష్టమైన యగ్ని గలవాఁడు. ౨. ప్రమాదాదులచే నశించిన యగ్ని గలవానిపేరు. ఉత్సర్గేష్టఁ జేసి గార్హపత్యాగ్నిని విడిచినవాఁడని కొందఱు.

కుహనా లోభాన్విధ్యేర్యా పథకల్పనా.

లోభాత్ = అన్నాదికాంక్షవలన, మిథ్యేర్యాపథకల్పనా = అసత్యమైన యీర్య యనెడు భిక్షు ధర్మముయొక్క మార్గమును కల్పించుకొనుట కుహన యనంబడును. కుహతీతి కుహనా. కుహ విస్మాపనే మోసపుచ్చునది. ౧. అన్నాదులకొఱకై డంబముగా ధ్యానమౌనవ్రతాదుల ధరించి వేసముతోఁ దిరుగు టక్కరి సన్న్యాసి.

వ్రాత్య స్సంస్కారహీన స్స్వాత్ -

వ్రాత స్తోమమర్హతీతి వ్రాత్యః. ప్రాయశ్చిత్తార్థమై సమూహమున గూర్చ నర్హమైనవాఁడు. వ్రతం ప్రాయశ్చిత్త మర్హతీతి వ్రాత్యః, వ్రత మనంగాఁ బ్రాయ శ్చిత్తము. దాని కర్హుడైనవాఁడు. ఈ ౧ ఉపనయాది సంస్కారహీనుడైనవాని పేరు.

అస్వాధ్యాయో నిరాకృతిః.

53

న విద్యతే స్వాధ్యాయో యస్య సః అస్వాధ్యాయః. వేదాధ్య

యనము లేనివాఁడు. ౧. నిరాక్రియత ఇతి నిరాకృతిః. ఇ. పు. వేదశూన్యఁడని నిరాకరింపఁబడువాఁడు. ఈ ౨ వేదము చదువనివానిపేళ్లు.

ధర్మధ్వజే లిఙ్గవృత్తిః -

ధర్మస్య ధ్వజ చ్చిహ్న మస్యేతి ధర్మధ్వజీ. న. పు. ధర్మము యొక్క చిహ్నము గలవాఁడు. ౧. లింగం చిహ్నం వీత్తిర్జీవన మస్యేతి లింగవృత్తిః. ఇ. పు. చిహ్నమే జీవనముగాఁ గలవాఁడు. ఈ ౧ దంభార్థమై జటాదిచిహ్నములు ధరించుకొని దానివలన బ్రతుకువానిపేళ్లు.

అవకీర్ణీ క్షతవ్రతః,

అవకీర్ణం వ్రత మస్యాస్తీతి అవకీర్ణి. న. పు. కృా విక్షేపే. జాతిన వ్రతముగలవాఁడు. ఈ ౧ పరస్త్రీగమనాదులచేత నష్టమైన బ్రహ్మచర్యాది వ్రతము గలవాఁడు.

సుప్తే యస్మిన్నస్త మేతి సుప్తే యస్మిన్ను దేతి చ.

54

అంశుమా నభి నిర్ముక్తాభ్యుదితౌ యథాక్రమమ్,

యస్మిన్ ద్విజే సుప్తేనతి అంశుమానస్తమేతి, యస్మిన్ ద్విజేసుప్తే సతి అంశుమా నుదేతి చ, తౌ యథాక్రమం అభినిర్ముక్తాభ్యుదిత నామానౌ భవతః. ఏద్విజుఁడు నిద్రపోవుచుండఁగా సూర్యుఁడస్తమించునో ఆ ద్విజుఁడు 'అభినిర్ముక్తుఁ' డనఁబడును. ఏద్విజుఁడు నిద్రపోవుచుండఁగా సూర్యుఁడు ఉదయించునో వాఁడు 'అభ్యుదితుఁ' డనఁబడును. యం సుప్త మభిభూయ నిర్ముఞ్చతి సూర్య సో ౨ భినిర్ముక్తః. ఏ నిద్రించువాని తిరస్కరించి సూర్యుఁడ స్తమించునో వాఁడు అభినిర్ముక్తుఁ డు. ౧. యం సుప్తమభిభూయ ఉదేతి సూర్యః సో ౨ భ్యుదితః. ఎవ్వని దిరస్కరించి సూర్యుఁడుదయించునో వాఁ డభ్యుదితుఁడు.

పరివేత్తానుజో ౨ నూధే జ్యేష్ఠే దారపరిగ్రహాత్.

55

జ్యేష్ఠ అనూధే = తోడఁబుట్టిన యన్న పెండ్లాడకుండఁగా, అనుజః = తమ్ముఁడు, దారపరిగ్రహాత్ = పెండ్లాడుటవలన, పరివేత్తా = పరివేత్తయనఁబడును. పరిత్యజ్య జ్యేష్ఠం వధూం విందతీతి పరివేత్తా. ఋ. పు. విద్ ౫ లాభే. అన్నను విడిచి అనఁగా అన్నకంటె ముందుగా పెండ్లాడిన వాఁడు. ౧.

పరివిత్తి స్తు తజ్జ్యాయాః.

పరివృత్త్యతే శ్రాద్ధాదౌ పరివిత్తిః. ఇ. పు. శ్రాద్ధాదులయందుఁ బరివృత్తిఁపఁ బడువాఁడు. పరివృత్త్య యం వధూం విందతి యస్య అనుజః పరివిత్తిః. ఎవని విడచి తమ్ముఁడు పెండ్లాడునో వాఁడు పరివిత్తి. అన్నను విడిచి పెండ్లాడినవాని యాయన్న పేరు.

వివా హోపయమౌ సమా,

తథా పరిణయోద్వాహోపయామాః పాణిపీడనమ్.

56

విశేషేణ వహనం వివాహః. ౧. వహ ప్రాపణే. ఉపయమనం ఉపయమః. ౨. పరిణయనం పరిణయః. ణీర్జ్ ప్రాపణే. ౩. ఉద్వహనం ఉద్వాహః. వహ ప్రాపణే. ౪. ఉపయమనం ఉపయామః. యమ ఉపరమే. ౫. వరపాణినా వధూపాణేః పీడనం గ్రహణం పాణిపీడనం. వరుని హస్తముచేత వధూహస్తమును బట్టుట పాణిపీడనము. ఈ ౬ పెండ్లి పేళ్లు.

వ్యవాయో గ్రామ్యధర్మో మైథునం నిధువనం రతమ్,

వ్యవాయనం వ్యవాయః. ఇణ్ గతౌ-స్త్రీని బొందుట వ్యవాయము. ౧. గ్రామ్యాణాం పామరాణాం ధర్మో గ్రామ్యధర్మః-గ్రామ్యజనుల ధర్మము. ౨. మిథున స్వేదం మైథునం. మిథున సంబంధమైనది. ౩. నిధూయంతే అజ్ఞాన్యత్రేతి నిధువనం. ధూర్జ్ కంపనే. దీనియందు అంగములు కదలును. ౪. రమణం రతం. రము క్రీడాయాం. రమించుట. ఈ ౫ స్త్రీసంగము పేళ్లు.

త్రివర్గో ధర్మ కామార్థైః -

త్రయాణాంవర్గః త్రివర్గః. ధర్మ కామార్థములయొక్క సమూహము త్రివర్గము. ౧. ధర్మ కామార్థములు మూఁడును.

చతుర్వర్గ స్సమోక్షకైః.

57

చతుర్ణాం వర్గః చతుర్వర్గః. ధర్మార్థకామ మోక్షములను నాలిగింటియొక్క సమూహము చతుర్వర్గము. ౧. మోక్షముతోఁ గూడిన యా ధర్మ కామార్థములు చతుర్వర్గ మనంబడును.

సబలై స్తై శ్చతుర్బద్ధమ్-

చతుర్ణాం భద్రాణాం సమూహ శ్చతుర్బద్ధం. శుభస్వరూపములైన నాలిగింటికూటమి చతుర్బద్ధము. ౧. తుల్యబలములైన యీధర్మార్థ కామ మోక్షములు చతుర్బద్ధ మనంబడును.

జన్యా స్నిగ్ధా వరస్య యే,

జనీం వధూం వరం నయంతీతి జన్యాః. పు. వరుని, కన్యను గూర్చువారు జన్యులు. ఈ ౧ పెండ్లికొడుకు చెలికాండ్ర పేరు.

క్షత్త వర్గము

మూర్ధాభిషిక్తో రాజన్యో బాహుజః క్షత్రియో విరాట్.

రాజ్యారోపణకాలే మూర్ధ్ని అభిషిక్తో మూర్ధాభిషిక్తః ప్రథమః క్షత్రియః. తత్రభవతయా అనభీషిక్తా అపి మూర్ధాభిషిక్తాభ్యాః. యథా బ్రహ్మబాహుజస్య వంశ్యా బాహుజా స్తథే వేతి జ్ఞేయం. రాజ్యమున బట్టముం గట్టునప్పుడు శిరస్సున నభిషేకము చేయఁబడు పట్టభద్రుఁడు మూర్ధాభిషిక్తుఁడు. ఇది ఆ వంశమందుం బుట్టిన మూర్ధాభిషిక్తుఁడు కాని క్షత్రియమాత్రునియందును వర్తించును. ఏప్రకారముగా బ్రహ్మ బాహుజుని వంశమందుం బుట్టినవారు బాహుజు లనఁబడుదురో, అలాగుననేయని తెలియఁదగినది. ౧. రాజ్య క్షత్రియ స్వాపత్యం పుమా రాజన్యః. జనీ ప్రాదుర్భావే. రాజుయొక్క అపత్యము రాజన్యఁడు. ౨. బ్రహ్మణః బాహోర్వాతః బాహుజః. బ్రహ్మయొక్క బాహువులయందుం బుట్టినవాడు. ౩. క్షత్రాత్త్రాయతే క్షత్తః తస్వాపత్యం క్షత్రియః. క్షతమువలన రక్షించువాఁడు గనుక క్షత్తుఁడు రాజు. వాని యపత్యము గనుక క్షత్రియుఁడు. ౪. విరాజతే విరాట్. జ. పు. రాజ్య దీప్తా. విశేషముగాఁ బ్రకాశించువాఁడు. ఈ ౫ క్షత్రియుని పేళ్లు.

రాజ్ఞ రాటప్పర్థివ క్షాభ్యన్మృప భూప మహీక్షితః.

1

ప్రజాః రంజయతీతి రాజా. న. పు. రాజ్యదీప్తా. ప్రజలను రంజింపఁ జేయువాఁడు. ౧. రాజతే రాట్. జ. పు. ప్రకాశించువాఁడు. ౨. పృథి వ్యా ఈశ్వరః పార్థివః. భూమికిఁ బ్రభువు. ౩. క్షౌం భువం బిభర్తీతి క్షౌభృత్ త. పు. భృజ్ భరణే. భూమిని భరించువాఁడు. ౪. నృా పాతీతి నృపః. పా రక్షణే. నరులను బాలించువాఁడు. ౫. భువం పాతీతి భూపః. భూమిని బాలించువాఁడు. ౬. మహీంక్షియతి అధివసతి మహీక్షిత్. త. పు. క్షి నివాసగత్యో భూమి నధివసించినవాఁడు. ౭. (క్షత్రియుఁడైనను కాకపోయినను) జనులను భూమిని రక్షించువాని పేళ్లు.

రాజా తు ప్రణతాశేష సామంతస్సా దధీశ్వరః,

సంసక్త స్సమంతా త్సంలగ్నః అంతౌ యస్యాస్సా సామంతా స్వవిషయా దనంతరా భూమిః. సమంతాయా ఇమేసామంతాః. తన దేశము పొలిమేరను దగిలియుండు భూమి సమంత. దానికి రాజులైనవారు సామంతులు. అనగా తన దేశము చుట్టు నుండు రాజులు. సమస్కరింపఁబడిన సామంతులు గలరాజు అధీశ్వరుఁ డనఁబడును. అధి = సర్వసామంతానాముపరి ఈష్టే అధీశ్వరః. ఈశ ఐశ్వర్యే. సర్వసామంతుల మీఁద వైశ్వర్యయుక్తుఁడైనవాఁడు. ౧. తన చుట్టుపట్ల రాజులను వశము చేసికొన్న వానిపేరు.

చక్రవర్తి సార్వభౌమః -

చక్రం రాష్ట్రం స్వామిత్యేన వర్తయతీతి చక్రవర్తి. న. పు. వృతువర్తనే. స్వామిత్యము చేత భూచక్రమును వర్తింపఁజేయువాఁడు. ౧ సర్వభూమే రీశ్వరః సార్వభౌమః. సమస్త భూమికి నీశ్వరుఁడు. ఈ ౨ చక్రవర్తి సార్వభౌమ శబ్దములు సమస్తమైన భూమి నేలు రాజుపేళ్లు.

నృపా ౨ న్యో మణ్డలేశ్వరః.

2

సార్వభౌమునికంటె నన్యఁడైన కొంతభూమి నేలెడువాఁడు మండలేశ్వరుఁ డనఁబడును. అన్యో నృపః మండలేశ్వర ఇత్యుచ్యతే. మండల స్యేశ్వరో మండలేశ్వర. కొంత భూఖండము నేలువాఁడు.

యేనేష్ఠం రాజసూయేన మణ్డలస్యేశ్వరశ్చ యః,**శాస్త్రియ శ్లాఙ్గాయా రాజ్ఞ స్స సమ్రాట్**

యేన రాజ్ఞా రాజసూయనామ్నా యాగేన ఇష్టం యో రాజా మండలస్య హిమవత్సేతుమధ్యే సహస్ర యోజన పరిమాణస్య భూమండలస్య (ద్వాదశ రాజమణ్డలస్య) ఈశ్వరః పాలయితా యశ్చ రాజ్ఞః హిమవత్సము ద్రాభ్యస్తర వర్తినో నృపాః శాస్త్రి విధేయాకరోతి. ఏతే త్రయ స్సమ్రాట్పబ్ధవాచ్యా ఇతి కేచిత్. పూర్వోక్త ధర్మత్రయ విశిష్ట ఏక ఏవరాజా సమ్రాడితి కేచిత్. రాజసూయ యాగము చేసినవాఁడును, హిమవత్సేతు మధ్యమందుఁగల సహస్రయోజన పరిమితమైన సకల భూమండలమునకు (ద్వాదశరాజమండలమునకు) నీశ్వరుఁడైవాఁడును, హిమవత్సేతు మధ్య మందలి రాజులను దన యాజ్ఞచేత వశపఱచకొను వాఁడును ఈ మూఁడు విధములవారును సమ్రాట్టులనఁబడుదురని కొందఱు.

ఈ మూడు విధములు గలిగిన యొకడే సమ్రాట్టని కొందఱు. ప్రేత్య దేవేషు ఇహ చ అతివిలక్షణతయా రాజసు మధ్యే సమ్యక్ రాజత ఇతి సమ్రాట్. జ. పు. రాజ్య దీప్తి. స్వర్గస్థుడై దేవతలయందును పుడమిని రాజులయందును లెస్సగాఁ బ్రకాశించువాఁడు. ౧.

అథ రాజకమ్.

3

రాజన్యకం చ నృపతి క్షత్రియాణాం గణే క్రమాత్.

రాజ్ఞాం సమూహో రాజకం. రాజులయొక్క సమూహము. ౧. రాజన్యానాం సమూహో రాజన్యకం. క్షత్రియులయొక్క సమూహము. ౧. రాజక రాజన్య శబ్దములు వరుసగా ప్రజల నేలెడు రాజుల సమూహమునకును, క్షత్రియజాతివారి సమూహమునకును పేళ్లు.

మన్తీ ధీ సచివో ౨ మాత్యః-

మన్తీ గుప్తవాదః, ఇతి కర్తవ్యతాధారణం వా. సో ౨ స్వాస్థీతి మన్తీ. న. పు. మన్త్ర మనఁగా రహస్యవాదము, లేక ఇది సేయఁదగినది యను నిశ్చయము. అది గలవాఁడు. ౧. ధీయా సచతి సమవేతి ధీ సచినః. షచ సమవాయే. బుద్ధితోఁ గూడియుండువాఁడు. ౨. అమాశబ్దస్సహార్థే నిపాతః అమా మంత్రేణ సహ వర్తత ఇతి అమాత్యః. మంత్రముతోఁగూడియుండువాఁడు. ఈ 3 ఆలోచన సెప్పు మంత్రీ పేళ్లు.

అన్యే కర్మ సచివాస్తతః.

4

తతో ౨న్యే = ఆ ధీ సచివునికంటె నన్యులై చిల్లరపనులయందు నియుక్తులైన వారు, కర్మసచివాః = కర్మసచివు లనంబడుదురు. కర్మసచంతీతి కర్మసచివాః అ. పు. షచ సమవాయే. చిల్లరపనులయందుఁ జేరువారు.

మహామాత్రాః ప్రధానాని -

మహానతిమాత్రః పరిచ్ఛదః యేషాం తే మహామాత్రాః. అ. పు. అధికమైన సేన గలవారు. ౧. ప్రథంతే ప్రధానాని. ప్రథ ప్రఖ్యానే. ప్రకృష్టముగా భరించువారు. రూపభేదమున నపుంసకము. పుంలింగముం గలదు. “మహామాత్రః ప్రధానస్యాత్” అని పుంస్కాండమందు వోపాలితుఁడు. ౨. ఉత్కృష్టములు హీనులుంకాక మధ్యమాధి కారముల యందు వ్యవస్థితులైన దళవాయి మొదలయినవారి పేళ్లు.

పురోధాన్తు పురోహితః.

శాంతిక పౌష్టికాది కర్మసు పురో ధీయత ఇతి పురోధాః. స. పు. పురోహితశ్చ. దు ధాఇ ధారణ పోషణయోః. శాంతికపౌష్టికాది క్రియల యందు ముందర నుంచబడువాడు. ఈ ౧ పురోహితుని పేళ్లు.

ద్రష్టరి వ్యవహారాణాం ప్రాడ్వివాకాక్ష దర్శకౌ.

5

ధర్మాధర్మ పృచ్ఛతీతిప్రాట్. వివక్షీతి వివాకః. ప్రాట్పాసౌవివాకశ్చ ప్రాడ్వివాకః. ప్రచ్ఛజ్ఞీప్నాయాం, వచ పరిభాషణే. వ్యవహారముల నడిగి విచారించి పలుకువాడు. ౧. అక్షాః వ్యవహారాః పశ్యతీతి అక్షదర్శకః. దృశీర్ ప్రేక్షణే. వ్యవహారములను జూచువాడు. తదుక్తం— “వివాదానుగతం పృష్ట్యా పూర్వం వాక్యం ప్రయత్నతష్ట్యా, విచారయతి యేనాసౌ ప్రాడ్వివాక స్తతః స్మృతః” ఇతి. ఈ ౨ ఋణాదానము, దాయము మొదలైన వ్యవహారములను విచారించు ధర్మాధికారి పేళ్లు.

ప్రతీహరే ద్వారపాల ద్వార్థ్వి ద్వార్థ్విత దర్శికాః.

ప్రతిహరతి నూతనజనాః ప్రతీహరః. నూతన జనులను పరిహరించువాడు. ౧. ద్వారం పాలయతీతి ద్వారపాలః. పాల రక్షణే వాకిలిని గాచియుండువాడు. ౨. ద్వారి తిష్ఠతీతి ద్వార్థ్వి, ద్వార్థ్వితశ్చ. వ్యా గతి నివృత్తే. ద్వారమందుండువాడు ద్వార్థ్వుడు, ద్వార్థ్వితుడు. ౩, ౪. దర్శయతి జనాః దర్శికః. జనులను రాజునకుఁ జూపించువాడు. ౫. వాకిట నున్న వారిని రాజునకుఁ జూపించువాడు గనుక ద్వార్థ్విత దర్శకుండని యొకపేరని కొందఱు. ఈ ౬ వాకిటికావలివాని పేళ్లు.

రక్షివర్గ స్త్రవీకన్ఠః -

రక్షిణాం వర్గో రక్షివర్గః. రక్షకులయొక్క సమూహము ౧. అనీకేన బృందేన తిష్ఠతీతి అనీకన్ఠః. మూకతోఁ గూడియుండునది. ఈ ౨ అంగరక్షకులయొక్క సమూహము పేళ్లు.

అధ్యాధ్యక్షాధిక్యతౌ సమా.

6

అధ్యపరి అక్షో తి అధ్యక్షః. అక్షా వ్యాప్తౌ. అందఱిమీదను వ్యాపించువాడు. ౧. అధిక్రియతే ఉపరి నియుజ్యతేస్మ అధిక్యతః. దు కృజ్ కరణే. అందఱిమీద నియోగింపఁబడినవాడు. అధికారం కరోతీతి అధిక్యతః. అధికారముఁ జేయువాడు. ఈ ౨ సామాన్యముగా నెందైన నొకదానియం దధికారము గలవాని పేళ్లు.

స్థాయుకో ౨ భిక్యతో గ్రామే-

గ్రామే స్థాతుం శీల మస్యేతి స్థాయుకః. గ్రామమం దుండునట్టి స్వభావము గలవాడు. ఈ ౧ ఒకగ్రామ మందధికారము గలవాడు.

గోపా గ్రామేషు భూలిషు.

గాం భూమిం పాతీతి గోపః. పా రక్షణే. భూమిని బాలించువాడు. ఈ ౧ అనేక గ్రామములయం దధికారము గలవాడు.

భౌరికః కనకాధ్యక్షః-

భూరి సువర్ణం పాలయతీతి భౌరికః. భూరి యనగా బంగారు. దానిం బాలించువాడు. “భూరి ప్రాజ్య సువర్ణయో” రితి ధరణిః. ఈ ౧ బంగారుమునం దధికారము గలవాని పేరు.

రూప్యాధ్యక్షస్తు నైషికః.

7

ప్రశస్తం రూప మత్రేతి రూప్యం ఆహతస్వర్ణరజతే రజితంచ, తస్య అధ్యక్షః రూప్యాధ్యక్షః. రూప్యమనగా కరగించి యచ్చుపోసిన వెండిబంగారు నాణెములను అచ్చపు వెండియు; వానికి అధికారి. నిష్కేహేన్ని నియుక్తః నైషికః. బంగారమందు నియోగింపఁబడినవాడు. టంకసాల యధికారి పేళ్లు.

అంతఃపురే త్వభిక్యత స్వాధిదత్తర్వంశికో జనః,

అంతః అభ్యంతరో వంశో గృహం తస్మిన్ నియుక్తః అంతర్వం శికః అంతఃపురే అధిక్యతః. ఈ ౧ అంతఃపురాధికారి పేరు.

సౌవిదల్లాః కఞ్చకిన స్థాపత్యా సౌవిదాశ్చ తే.

8

సుష్మ వేత్తీతి సువిత్-రసికః. తం లాన్తి వల్లభత్వేన స్వీకుర్వన్తీతి సువిదల్లాః ద్రియః. తాః పాలయన్తీతి సౌవిదల్లాః. లెస్సగా నెఱిగినవానిం దమకు నాయకునిగా స్వీకరించువారు గనుక సువిదల్లనగా స్త్రీలు; వారిని గాచుకొనియుండువారు సౌవిదల్లులు. ౧. కంచుకాన్నన్ని వినీతవేషార్థం ఏషా మితి కంచుకినః. ౨. పు. వినీతవేషార్థమై కుబుసము గలవారు. ౩. స్త్రీణాం వ్యవస్థాం స్థాపయన్తీతి స్థాపత్యాః స్త్రీల వ్యవస్థను నిలపువారు. ౪. సుష్మ విదన్తీతి సువిదః ప్రగల్భాః ద్రియః; తాః రక్షన్తీతి సౌవిదాః. లెస్సగా నెఱుంగువారు గనుక సువిద

లనగా ప్రాధస్తీలు; వారిని గాచువారు. ఈ ౪ అంతఃపురమందలి కావలి వారల పేళ్లు.

షణ్ణో వర్షవర స్తుల్యో -

శామ్యతి శిశ్నాభావాత్ షణ్ణః. శిశ్నము లేనందున లొంగియుండువాడు. వర్షం రేతస్సేకం వృణోతీతి వర్షవరః. వృజ్ఞో వరణే. రేతస్సేకము నాచ్ఛాదించువాడు. వర్షస్య రేతఃపాతస్య వరః వర్షవరః. రేతః పాతము గోరువాడు తదుక్తం. “యే త్వల్పసత్త్వాః ప్రథమాః క్షీణాశ్చ స్త్రీ స్వభావినః, జాత్యా న దుష్టాః కార్యేషు తేవై వర్షవరాః స్తుతాః”ఇతి. ఈ ౨ అంతఃపురపాలకు లయిన యెగ్గళ్లపేళ్లు. ఎగ్గళ్లనంగా వృషణ హీనులుగాని యన్యులుగాని స్త్రీ స్వభావము గలవారు నపుంసకులు.

నేవ కార్ద్యను జీవినః,

సేవతే సేవకః. పేవు సేవనే. సేవించువాడు. ౧. అర్ధనమర్థః. సో ౨ స్వాస్తీతి అర్థి. న. పు. అడుగుట గలవాడు. ౨. ప్రభుమనుస్మత్య జీవతీతి అనుజీవీ. న. పు. ప్రభువు ననుసరించి బ్రతుకువాడు. ౩. కొలువువాడు.

విషయాన న్తరో రాజా శత్రుర్నిత్ర మతఃపరమ్.

9

ఉదాసీనః పరతరః -

సమంతతః మణ్డలీభూతస్య స్వదేశస్య భూమ్యనన్తరో రాజా శత్రుః. ఏకార్థాభిని వేశాత్. తతఃపరం భూమ్యేకాన్తరితో రాజామిత్రం. ఉపకారిత్వాత్. శత్రుదేశాత్పరతః బలాధికో యో రాజా ఉపకారాపకారౌ వకరోతి స ఉదాసీనః. ఒకరాజునకు తన దేశమున కంటె నావల దేశమున నుండెడు రాజు శత్రువు. సదా బాధ యొనర్చువాడు. ఆ శత్రు దేశమునకంటె నావలిదేశమందుండరాజు సహాయము చేయువాడు. గనుక మిత్రుండు. ఆ మిత్రుని దేశమున కావలిదేశమున నుండు రాజు ఉపకారాపకారములు చేయనివాడౌటవలన నుదాసీనుండు. శాదయతీతి శత్రుః ఉ. పు. శద్ గౌశాతనే. పీడించువాడు. ౧. మేదతే స్నిహ్యతీతి మిత్రం. జ్ఞో మిదా స్నేహనే. స్నేహాయుక్తుడైనవాడు. ౧. ఊర్ధ్వమాస్తే తిష్ఠతీతి ఉదాసీనః. శత్రుమిత్ర దేశములకు మీద నుపకారాపకారములు చేయక యూరకుండువాడు. ౧.

పార్జిగ్రాహస్థ పృథతః,

శత్రు మభియుజ్జానస్య శత్రుహననాయ విజిగీషోః రాజ్ఞః పారిం పృష్టభాగం
యో గృహ్ణాతి స పారిగ్రాహః. ఒక్క దిక్కును గెలువచోవు రాజునకు వెనుక
నుండు శత్రువు పారిగ్రాహుఁ డనంబడును. పారిం గృహ్ణాతి పృష్టత స్త్రిష్టతీతి
పారిగ్రాహః. గ్రహ ఉపాదానే. వెనుకదిక్కున మడమఁ ద్రొక్కుచు నుండువాఁడు.
“సంపన్నస్తు ప్రకృతిభిర్మహోత్సాహః కృతశ్రమః, శత్రుశిక్షణ శీలశ్చ విజిగీషు రితి
స్మృతః” ఇతి విజిగీషు లక్షణమ్.

రిపా వైరి సపత్నారి ద్విష ద్వేషణ దుర్హదః.

10

ద్విద్విషక్తాహితామిత్ర దస్య శాత్రవ శత్రవః.

అభియాతి పరారాతి ప్రత్యర్థి పరిపన్థినః.

(భౌత్యవ్యాసహనద్వేషి జిఘాంసు ప్రత్యగీకినః.

అసుహృత్ప్రత్యవస్థాత్య ప్రతిపక్ష విరోధినః.)

రిప త్యపకీర్తిం రిపుః. ఉ. పు. రిప లప వ్యక్తాయాం వాచి. అపకీర్తిని
బలుకువాఁడు. రేవయతీతి వా రిపుః. రేవు గతౌ. మూఁకను గూర్చుకొనివచ్చువాఁడు.
౧. వైరమస్యాస్తీతి వైరీ. న. పు. వైరము గలవాఁడు. ౨. సపత్నీవ దుఃఖ హేతుత్వాత్
సపత్నః. సవతివలె దుఃఖహేతువైనవాఁడు. సమానపతిత్వాద్వా సపత్నః. సమానపతి
త్వగలవాఁడు. ౩. ఇయర్తి అరిః. ఇ. పు. ఋ గతౌ. యుద్ధార్థమై వచ్చువాఁడు. ౪. ద్వేష్టీతి
ద్విషత్. త. పు. ద్వేషణశ్చ. ద్విష అప్రీతౌ. ద్వేషించువాఁడు. ౫, ౬. దుష్టం హృదయమస్య
దుర్హద్. ద. పు. దుష్టమైన హృదయము గలవాఁడు. ౭. ద్వేష్టి ద్విట్. ష. పు. ద్వేషించువా
డు. ౮. విరుద్ధః పక్షో ౨ స్వేతి విపక్షః. విరుద్ధమైన పక్షము గలవాడు. ౯. న హితః
అహితః. హితుఁడు గానివాఁడు. ౧౦. న మిత్రం అమిత్రః. మిత్రుఁడు గానివాఁడు.
౧౧. దస్యతి ఉపక్షయం కరోతీతి దస్యః. ఉ.పు. దసు ఉపక్షయే. ఉపక్షయమును
జేయువాఁడు. ౧౨. శాదయతీతి శత్రుః. ఉ. పు. శత్రురేవ శాత్రవః శద్ ౫ శాతనే.
కృశముగాఁ జేయువాఁడు శత్రువు. శత్రువే శాత్రవుఁడు. ౧౩. ౧౪. అభి అభిముఖం
యాతీతి అభియాతిః. ఇ. పు. యా ప్రాపణే. అభిముఖమై వచ్చువాఁడు.

పా. అభిమన్యతే శత్రురిత్యేవ అభామానీ. న. పు. మన జ్ఞానే. శత్రువని తలపపం
బడువాడు. పా అభిముఖం హస్తీతి అభిఘాతీ. న.పు. అభిముఖముగాఁ జంపువాడు.
౧౫. ప్రియతే హస్తుమితి పరః. పృజ్ వ్యాయామే. హింసించుటకై తిరుగువాడు.
౧౬. ఇయర్తి ఆరాతిః. ఇ. పు. బు గతౌ. సంహరించువాడు.
౧౭. ప్రతికూలమర్థయతే ప్రత్యర్థి. న. పు. ప్రతికూలముగాఁ గోరువాడు.
౧౮. పరిపంథయతీతి పరిపంథీ. న. పు. బంధించువాడు. ఈ ౧౯ శత్రువు పేళ్లు.

స్నిగ్ధో వయస్య స్సవయాః

స్నిహ్యతీతి స్నిగ్ధః. ప్రిహ ప్రీతౌ. స్నేహించువాడు. ౧. వయసాతులో్య
వయస్యః. వయస్సుచేత సమానుడైనవాడు. ౨. సమానం వయో యస్య సః
సవయాః. న. పు. సరియైన వయస్సు గలవాడు. ౩. సమాన వయస్సు గల
చెలికాని పేళ్లు.

అథ మిత్రం సఖా సుహృత్,

మేద్యతీతి మిత్రం. ఇ మిదా స్నేహనే. స్నేహించువాడు. ౧. సమానః
ఖ్యాతః సఖా. ఇ. పు. ఖ్యా ప్రకథనే. సమానముగాఁ బలుకఁబడినవాడు.
౨. శోభనం హృదయమస్యేతి సుహృద్. ద. పు. మంచి హృదయము గలవాడు.
౩. స్వభావముననే స్నేహితుడైనవాని పేళ్లు.

సఖ్యం సాప్తపదీనం స్యాత్ -

సఖ్యః భావః సఖ్యం. సఖునియొక్క భావము సఖ్యము. ౧. సప్తభిః పదైః
ప్రాప్యతే సాప్తపదీనం. ఏడడుగు (ఏడుమాట) లచేతఁ బొందఁబడునది. ఈ ౧
చెలిమి పేళ్లు.

అనురోధో ౨ నువర్తనమ్.

12

అనురోధనం అనురోధః. రుధిర్ ఆవరణే. అనుకూలముగాఁ దిరుగుట.
౧. అనుకూలం వర్తనం అనువర్తనం. వృతువర్తనే. అనుకూలముగా వర్తించుట.
ఈ ౨ పూజ్యులు మొదలగువారికి ననుకూలముగా నుండి సాయపడుట పేళ్లు.

యథార్హవర్ణః ప్రణిధి రపసర్వ శ్చరః స్పశః,

చారశ్చ గూఢపురుషశ్చ -

యథార్హో యోగ్యో వర్ణః ప్రకారో ౨ స్యాస్తీతి యథార్హ వర్ణః.

యేన ప్రకారణ పరచక్రం జ్ఞాతుం శక్నోతి తత్ప్రకారవా నిత్యర్థః. ఏ ప్రకారమున పరచక్ర మెఱుంగ నలవి యగునో అట్టి ప్రకారముగలవాఁడు. ౧. ప్రకర్షణ నిధీయతే జ్ఞేయమస్మిన్నితి ప్రణిధిః. ఇ. పు. డు ధార్జ్ ధారణ పోషణయోః. ఎఱుంగఁదగిన వస్తువు వీనియందు ధరింపఁబడును. ౨. అపకృష్టం సర్పతీ తృపసర్పః. సృప్ గతౌ. ప్రచ్ఛన్నుఁడు గాఁ దిరుగువాఁడు. ౩. చరతీతి చరః చర గతౌ. చరించువాఁడు. ౪. స్పశతి బాధ తేపరానితి స్పశః. తాలవ్యాంతో రేఫశూన్యశ్చ. స్పశ బాధన స్పర్శనయోః. పరులను బాధించువాఁడు. ౫. చరతి జానాతి పరబలమితి చారః. చర గతౌ. గత్యర్థత్వాత్ జ్ఞానార్థత్వం. పరబలము నెఱిగినవాఁడు. ౬. గూఢశ్చాసౌ పురుషశ్చ గూఢ పురుషః. గూఢమైన పురుషుఁడు. ఈ ౭ వేదగులవాని పేళ్లు. మొదటి ౨ వణిక్పృషీవల భిక్షుకాది రూపముగల చారుఁడని కొందఱు.

ఆప్తప్రత్యయితౌ సమౌ.

13

ఆప్నోతి రహస్య మిత్యాప్తః. ఆప్ గావ్యాప్తౌ. రహస్యమును బొందువాఁడు. ౧. పు.ప. త్రి. ప్రత్య విశ్వాసో ౨ స్య సంజాతః. ప్రత్యయితః. విశ్వాసము ఇతనియందుఁ బుట్టును. ఈ ౨ ఆప్తునిపేళ్లు.

సాంవత్సరో జ్యోతిషికో దైవజ్ఞ గణకావపి.

సూర్యైవహర్తిక మౌహూర్త జ్ఞాని కార్తాంతికా అపి.

14

సంవత్సర కాలం వేత్తీతి సాంవత్సరః. కాలము నెఱిగినవాఁడు. ౧. జ్యోతీంషి నక్షత్రాణ్యధిక్రృత్య కృతో గ్రంథో జ్యోతిషం; తద్వేత్తీతి జ్యోతిషికః. (ఔ కారాది.) జ్యోతిస్సు లనగా నక్షత్రములు. వాని నధికరించి చేయఁబడిన గ్రంథము జ్యోతిషము. దాని నెఱిగినవాఁడు. ౨. దైవం శుభాశుభం జానాతీతి దైవజ్ఞః. జ్ఞా అవబోధనే. దైవమనగా శుభాశుభములు; దాని నెఱిగినవాఁడు. ౩. గణయతి కాలం గణకః. గణ సుఖ్యానే. కాలమును లెక్కఁబెట్టువాఁడు. ౪. ముహూర్తం కాలం వేత్తీతి మౌహూర్తికో మౌహూర్తశ్చ. ముహూర్తము నెఱిగినవాఁడు. ౫, ౬. జ్ఞానమస్యాస్తితి జ్ఞానీ. న. పు. కాలజ్ఞానము గలవాఁడు. ౭. కృతాంతో దైవం. తద్వేత్తీతి కార్తాంతికః కృతాంత మనగా దైవము; దాని నెఱిగినవాఁడు. ఈ ౮ జ్యోస్యుని పేళ్లు.

తాన్త్రికో జ్ఞాతసిద్ధాంతః -

తన్మతే అనేన మతధర్మ ఇతి తన్త్రం తద్వేదీ తాంత్రికః. దీనిచేత మతధర్మము విస్తరింపఁబడును. గనుక తన్త్రము; దాని నెఱిగినవాఁడు తాంత్రికుఁడు. ౧. జ్ఞాతసిద్ధాంతో ౨ నేనేతి జ్ఞాతసిద్ధాంతః. ఎఱుంగఁబడిన సిద్ధాంతము గలవాఁడు. ఏదైన నొక శాస్త్రతత్త్వము నెఱిగినవానిపేళ్లు.

సత్రీ గృహపతిస్సమౌ,

సత్రం సదాదానమస్యాస్త్రీతి సత్రీ. న. పు. సత్రమనగా సదా దానము; అది గలిగినాఁడు. “సత్రం యజ్ఞే సదా దానే ఛాదనారణ్య యోరపి” అని ధరణి. ౧. గృహస్య పతిః గృహపతిః. గృహమునకుఁ బ్రభువు. ఈ ౨ సదా దానము చేయువాని పేళ్లు.

లిపికారో ౨ క్షరచణో ౨ క్షరచుఞ్చక్ష లేఖకే.

15

లిపిం కరోతీతి లిపికారః. లిపిని జేయువాఁడు. పా. లిపింకరః. లిపికారః. లిపికరః. ౧. అక్షరైః విత్తః అక్షరచణః, అక్షరచుంచుశ్చ. అక్షరములచేతఁ బ్రసిద్ధుఁడు, ౨, ౩. లిఖతీతి లేఖకః. లిఖ అక్షరవిన్యాసే వ్రాయువాఁడు. ఈ ౪ లేఖకుని పేళ్లు.

లిఖితాక్షర సంస్థానే లిపిల్లిఖ రుభే స్త్రియా,

ఇచ్చట లిఖితం అక్షరసంస్థానం అని విభాగించి, ఈ ౪ శబ్దములు లిపికే పేళ్లని కొందఱు. లిఖితాక్షరవిన్యాసే అనుపారమందు లిఖితా. లిపిః లిఖిః. ఈ ౩ ను వ్రాతపేళ్లు. లిప్యతే ౨ నయా పత్రం లిపిః. లిఖిశ్చ. ఇ. సీ. లిపి ఉపదేహే. దీనిచేత పత్రము పూయఁబడును. గనుక లిపి. పా. లిపీ. లిఖి. ఈ. సీ. ఈ ౧౨ వ్రాయఁబడిన యక్షరముల యాకారముపేళ్లు (వ్రాత).

స్యా త్వందేశహరో దూతః -

సందేశం హరతితి సందేశ హరః. సందేశ మనఁగా నోటిమాట. దానిని గొనిపోవువాఁడు. ౧. దూయతే ౨ నేన పర ఇతి దూతః. దూత్ పరితాపే-వీనిచేత శత్రువు తపింపఁజేయఁబడును. ౨. దూత పేళ్లు.

దూత్యం తద్భావ కర్మణోః.

16

దూతస్య భావః కర్మవా దూత్యం-దూతయొక్క భావము, క్రియయును దూత్యము. పా. దౌత్యం-దూతయొక్క భావమును, కర్మమును.

అధ్వనీనో ౨ ధ్వగో ౨ ధ్వన్యః పాన్థః పథిక ఇత్యపి,

అధ్వానం గచ్ఛతీత్యధ్వనీనః, అధ్వగః, అధ్వన్యశ్చ. పంథా నంగచ్ఛతీతి పాంథః, పథికశ్చ, త్రోవనడచువాడు, అధ్వనీనుడు, అధ్వగుడు, అధ్వన్యుడు, పాంథుడు, పథికుడును. ఈ ౫ తెరువరి పేళ్లు. త్రోవనడుచువాడు.

స్వామ్యమాత్య సుహృతోశ రాష్ట్ర దుర్గ బలాని చ.

17

రాజ్యాఙ్గాని ప్రకృతయః పౌరాణాం శ్రేణయో ౨ పి చ,

స్వామి యనంగా రాజు; అమాత్యుడు మంత్రి; సుహృత్తు చెలికాడు; కోశము భండారము; రాష్ట్రము దేశములతోఁ గూడిన పట్టణము; దుర్గము పర్వతోదక వృక్షములచేతఁ బోవ శక్యముగాని పట్టణము; బలము సైన్యము; ఒకఁడు ముఖ్యుఁడుగాఁ గలవారును సజాతీయులునునైన పురజనుల సమూహములు పౌరశ్రేణులు. స్వం విద్యతే అస్మేతి స్వామీ. న. పు. ధనముగలవాడు. ఁ. అమా సమీపే భవః అమాత్యః. సమీపమందుండువాడు. ఁ. శోభనం హృదయమస్మేతి సుహృత్. ద. పు. మంచి హృదయము గలవాడు. ఁ. కూయతే ఉత్పృష్ట ఇతికోశః. కోషమని మూర్ధన్యాంతముగా గొందఱు. కుశభే- ఉత్పృష్టమని పలుకఁబడునది. ఁ. రాజత ఇతి రాష్ట్రం-ప్రకాశించునది. ఁ. దుఃఖేన గమ్యత ఇతి దుర్గం -ప్రయాసముచేతఁ బొందఁబడునది. ఁ. బలన్తనేన బలం, బల ప్రాణనే దీనిచేత బ్రదుకుదురు. ఁ. ప్రక్రియతే రాజ్యమాభి రితి ప్రకృతయః ఇ. సీ. వీనిచేత రాజ్యము ప్రకృష్టముగాఁ జేయఁబడును. ఁ. శ్రయన్తే పరస్పర మితి శ్రేణయః. ఇ. సీ. శ్రిఞ్ సేవాయాం. పౌరాణాం శ్రేణయః పౌరశ్రేణయః. పరస్పరము ఆశ్రయించునవి గనుక శ్రేణులు. పౌరులయొక్క శ్రేణులు పౌరశ్రేణులు. స్వామిఁ శబ్దము మొదలు ౭ ను రాజ్యాంగములనంబడును. ఈ సప్తాంగములే ప్రకృతులనంబడును. పౌరశ్రేణులును ప్రకృతులనంబడును. “అమాత్యాశ్చైవ పౌరాశ్చషడ్భిః ప్రకృతయస్మన్ప్రతాః” అని కార్పించు.

సంధి రాక్షా విగ్రహణీయాన మాసనంద్వైధ మాశ్రయః.

18

షడ్గుణాః -

సంధాన మేకత్వం సంధిః - ఒకటౌట సంధి. అనంగా శత్రువుతో జేరుట. ఆ సంధి కోశ ప్రధాన హేతుకము, దండ ప్రధాన హేతు

కము, భూమి ప్రధాన హేతుకము. అని మూడు విధములు. శత్రుమండల మందు ఆహవోపాధిరూపమైన యపకారము విగ్రహ మనంబడును. అది ప్రకాశయుద్ధము, కూటయుద్ధము, పార్థి యుద్ధము అని మూడు విధములు. స్వశక్తాధిక్యము గలిగినప్పుడు గాని పరునికి వ్యసనము గలయప్పుడుగాని పరుని గెలువవలయునను నిచ్చచేత కదలిపోవుట యాన మనంబడును. అది విగ్రహాయానము, సంధానయానము, సంభూయయానము, ప్రసంగయానము, ఉపేక్షయానము అని యయిదు విధములు. పరుని కేవలము సంహరింపవలయునని కదలిపోవుట విగ్రహాయానము. పరుని తన వశము జేసికొని ధనదుర్గాదుల గ్రహింపవలయునని పోవుట సంధాన యానము. తనకు శత్రువు గెలుప శక్యముగానివాడై యున్నప్పుడు తనకు సమానమైన రాజులను గూర్చుకొని కదలిపోవుట సంభూయయానము. ఒక దిక్కునకు కదలిపోవలసి యుండఁగాఁ బ్రసంగమున మఱియొక దిక్కునకు కదలిపోవుట ప్రసంగయానము. పరుని నేను సంహరింపఁగలను. నన్నుఁ బరుఁడు గెలువలేఁడను బుద్ధిచేత దేశకాలాదులను జూడక కదలిపోవుట ఉపేక్షయానము. దేశకాలాద్యపేక్ష చేత దుర్గాదులను భరించుకొని ప్రయాణ పరాజ్ఞుఁడై యుండుట ఆసనము. అదియు మునుపటివలె విగ్రహ్యసనాదరూపమున నయిదు విధములు. తన మీఁద నిద్దఱు శత్రువులు దండెత్తి వచ్చినపు డొకనితో సంధిచేసి యొకనితో విరోధపడుట ద్వైధము. బలవంతులైన యిద్దఱు శత్రువులలో నొకనికిఁ దెలియక యొకనితో మంచిమాట లాడుచుండుటయైనను ద్వైధము. “బలినోర్ద్విషతోర్మధ్యే వాచా దానం సమర్పయేత్, ద్వైధీభావేన వర్తేత కాకాక్షి వదలక్షితః” అని మనువు. అశక్తిచేత బలవంతుని ఆశ్రయించుట ఆశ్రయము. బలవంతుడైన శత్రువును ధన ప్రదానాదులచేత ఆశ్రయించుటయైనను ఆశ్రయము. రాజ్యమునకు ఉపకారములైన సంధ్యాదులు ౬. గుణములు.

శక్తయ స్త్రిస్త్రః ప్రభా వోత్సాహమన్త జాః,

శక్యనే జేతుం వత్రవో ౨ మీభి రితి శక్తయః. ఇ. సీ. శక్ష్ శక్తౌ - వీనిచేత శత్రువులు గెలువఁబడుదురు. గనుక శక్తులు. కోశదండాదుల వలన వచ్చిన బలము ప్రభావశక్తి. అత్యధికమైన విక్రమచేష్ట ఉత్సాహ

శక్తి. సంధివిగ్రహాదులచేతను సామాదులచేతను యథార్థముగాఁ బ్రయోగించు నెఱుక మంత్రశక్తి ప్రభావమువలనను, ఉత్సాహమువలనను, మంత్రమువలనను బుట్టిన త్రిశక్తులు.

క్షయః స్థానం చ వృద్ధిశ్చ త్రివర్గో నీతివేదినామ్.

19

శత్రువ్యాపారాధిక్యము నిమిత్తముగాఁ గల యాత్మాపచయమే క్షయము. స్వోపచయ నిమిత్తమైన పరాచయమే వృద్ధి. ఈరెంటి యొక్క సామ్యము స్థానము “పరకర్మోదయే నేతుః క్షయో వృద్ధి ర్విపర్యయే, తుల్య కర్మఫలే స్థానం కర్మ సుజ్ఞేయ మాత్మన” ఇతి. “కృషి ర్వణిక్వథో దుర్గం సేతుః కుంజరబంధనం, ఖన్యాకరబలాదానం శూన్యానాంచ వివేచనం” అను నీయిష్టవర్గములయొక్క అపచయోపచయ సామ్యములవలన క్షయాది త్రివర్గము గలుగును. ఇతి నీతి వేదులకు త్రివర్గమనంబడును. ఇతరులకు ధర్మార్థకామములు త్రివర్గము.

స ప్రతాపః ప్రభావశ్చ యత్రేజః కోశ దణ్డజమ్.

ప్రతపస్తన్యనేన శత్రూనితి ప్రతాపః. తప సంతాపే. దీనిచేత శత్రువులను దపింపఁజేయుదురు. ౧. ప్రభవంత్యనేన శాసితం జగదితి ప్రభావః. దీనిచేత జగత్తు నేలుటకు సమర్థులగుదురు. భండారమువలనను, దండు (గ) ల వలనను గలిగిన తేజస్సు ప్రతాపము, ప్రభావము ననంబడును.

సామ దానే భేద దణ్డా విత్త్యుపాయా శ్చతుష్టయమ్.

20

ఉపైతి వాంఛిత మనే నేత్యుపాయః ఇణ్కోగతౌ. దీనిచేత వాంఛితమును బొందుదురు. ౧. అనుకూలముగా వర్తించుట సామము. అది, పరస్పరోపకారముఁ గనుపింపఁజేయుటయు, మంచితనము సేయుటయు, గుణములను గొని యాడుటయు, చుట్టతీకమును దెలుపుటయు, నేను నీవాఁడనని మంచిమాట లాడుటయునని యైదు విధములు. దానమనఁగా నిచ్చుట; అది తనకుఁగల ధనమంతయు సమర్పించుటయు, ఎక్కడనైన ధనముతీసికొన్న యెడల నందుకు ననుకూలుఁడై సంతోషించుటయు, అపూర్వములైన వస్తువుల నిచ్చుటయు, వీని ధనము పుచ్చుకొనుము అది నీ సొమ్మని యొకని సొమ్ముమీఁదఁ దానే ప్రవర్తింపఁ జేయుటయు, ఋణ ప్రమోచనంబును అని యైదు విధములు. తనమీఁద నిద్దఱు శత్రువులు గూడివచ్చినపుడు, ఒకరినొకరిని వేఱుపఱచుట భేదము. అది ఒకనినొకని

క్షత్రవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

స్నేహము చెఱుచుటయు, పరస్పరము సంఘర్షణము పుట్టించుటయు సంతర్జనము అని మూడు విధములు. “స్నేహరాగాపనయనం సంఘర్షోత్పాదనం తథా, సంతర్జనంచ భేదజ్ఞైర్భేదస్తు త్రివిధః స్మృతః” అని పీడించుట దండము. అది చంపుట, ధనమును హరించుట, బాధపెట్టుట అని మూడు విధములు. “వధో ౨ ర్థహరణం చైవ పరిక్లేశ స్తథైవచ” అని. “సామ దానం చ భేదశ్చ దణ్ణశ్చేతి చతుష్టయం, మాయోపేక్షేంద్రజాలం చ సప్తోపాయాః ప్రకీర్తితా” అని కొందఱి మతమున సప్తోపాయములు గలిగినను మాయోపేక్షలకు దండమందును, ఇంద్రజాలమునకు భేదమందును అంతర్భావము గనుక ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పఁ బడలేదు. నామమాత్రమున సామాన్యముగాఁ జెప్పఁబడిన యీ శబ్దములకుఁ బ్రత్యేకముగాఁ బర్యాయములఁ జెప్పుచున్నాడు. నాలుగుపాయముల పేళ్లు.

సాహసం తు దమో దణ్ణః -

సహో బలం తత్రభవం సాహసం. సహ స్సనఁగాఁ బలము; అందుఁ బుట్టినది. ౧. దమనం దమః. దండశ్చ-శిక్షించుట దమము. దండము. ఈ ౨ దండోపాయము పేళ్లు.

సామ సాన్త్యమ్ -

స్వతి వైరం సామ. న. న. షో అన్తకర్మణి. వైరమును జెఱుచునది. ౧. సాంత్యయంత్యసేన సాంత్యం. సాంత్య సామప్రయోగే. దీని చేత నూరడింతురు. ఈ ౨ సామోపాయము పేళ్లు.

అథో సమో,

భేదోపజాపా -

సంహతయోర్భేదనం భేదః. భిదిర్ విదారణే. కూడియున్నవారి నెడఁబాపుట భేదము. ౧. ఉపాంశు జపనం ఉపజాపః. జప వ్యక్తాయాం వాచి. మెల్లగాఁ బలుకుట. ఈ ౨ భేదోపాయము పేళ్లు.

ఉపధా ధర్మా ద్వైర్యత్వరీక్షణమ్.

21

ఉపధీయతే శుద్ధి జ్ఞాన మత్ర ఉపధా. దు ధార్జ్ ధారణ పోషణయోః. దీనిచేత శుద్ధిజ్ఞానము గలుగును. ౧. రాజు మంత్రి మొదలగు వారిని ధర్మార్థకామ భయములచేఁ బరిశీలించుట.

పఞ్చ త్రిషు-

ఇకకమీంద నిశ్చలాక శబ్దపర్యంతము ౫ శబ్దములు త్రిలింగములు.

అషడక్షిణో య స్తుతీయాద్య గోచరః.

న విద్యంతే షడక్షిణి యస్మిన్నితి అషడక్షిణః-దీనియం దాటు కన్నులు లేవు. షడక్షాణి శ్రోత్రాదీంద్రియాణి న విద్యంతే ౨ స్మిన్నితి అషడక్షిణః. అటుచెవులుగాని యితరేంద్రియములుగాని దీనియందు లేవు గనుక అషడక్షిణము. ౧. మూడవ వానికి దెలియక యిద్దఱాడుకొనునట్టి యేకాంతము.

వివిక్త విజనచ్ఛన్న నిశ్చలాకా స్తథా రహః.

22

రహస్యో పాంశు చాలిజ్ఞే -

వివిక్యతే పృథక్ నీయతే వివిక్తః. విచిర్ పృథగ్భాగే. వేఱుపఱచఁబడునది. ౧. విగతో జనో ౨ స్మాదితి విజనః-జనులు లేనిది. ౨. ఛాద్యతే గోప్యతేఛన్నః. ఛద అపవారణే. గుప్తముచేయఁబడునది. ౩. నిర్గతాశ్చలాకాశ్చారికా అస్తిన్నితికా నిశ్చలాకః. శలాకము లనఁగా గొరవంకలు; అవిగూడ లేనిది 'శస్యశ్వా విట్చలాకా స్యాచ్ఛా రామదనశారికా' అని తాలవ్యాదులయందు రభసుఁడు. ౪. రహ్యంతే అనుపయోగినో జనా అత్రేతి రహః. స. వ. రహ త్యాగే. అనుపయుక్తులైన జనులు దీనియందు విడువఁబడుదురు. రమంతే ౨త్రేతి వా రహః. రము క్రీడాయాం. దీనియందు రమింతురు. ౫. రహః అవ్యయము. ౬. ఉపాంశు వాక్యం జాత మస్మిన్నితి ఉపాంశు అవ్యయము. మెల్లని మాటలు దీనియందుఁ బుట్టును. ఈ ౭ ఏకాంతమునకు నర్హమయిన విజనస్థలము పేళ్లు.

రహస్యం తద్భవే త్రిషు.

రహసి భవం రహస్యం. త్రి. ఏకాంతస్థలమందుఁ బుట్టినది. ఈ ౧ అవిజనస్థలమందుఁ బుట్టిన మాట పేరు.

సమౌ విప్రమ్భ విశ్వాసౌ -

విప్రంభనం విప్రంభః. ప్రమ్భ విశ్వాసే. విశ్వసించుట. ౧. విశ్వసన్తననేతి విశ్వాసః. శ్వస ప్రాణనే. దీనిచే నూరడిల్లుదురు. ఈ ౨ విశ్వాసము పేళ్లు. నమ్మిక.

భేషో భ్రంశో యథోచితాత్.

23

యథోచితా దృఢాప్రాప్తా ధర్మాత్ భ్రంశ శ్చలనం భేష

కత్తవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఇత్యుచ్యతే - తనకు నుచితమైన ధర్మమువలనఁ జలించుట భ్రేష మనఁబడును. భ్రేషణం భ్రేషః. భ్రేష చలనే. ఈ ౨ చలించుట పేళ్లు.

అభ్రేష న్యాయ కల్పాస్తు దేశరూపం సమజ్ఞాసమ్.

న భ్రేషః అభ్రేషః - చలించకుండుట. ౧. నియతమీయతే న్యాయః. ఇన్ గతౌ. నియతముగాఁ బొందఁబడునది. ౨. యథోచిత సంకల్పనం కల్పః. కృపూ సామర్థ్యే. యథోచితమై సామర్థ్యము కల్పము. ౩. దిశ్యమానస్యోచితస్య రూపం దేశరూపం-తన కుచితమైన ధర్మమున కనురూపమైనది దేశరూపము. ౪. సంగత మంజః సమంజసం-సత్యము దీనియందుఁ గూడియుండును. ఈ ౫ తన కుచితమైన ధర్మము వలనఁ జలింపకుండుట పేళ్లు.

యుక్తమౌపయికం లభ్యం భజమానాభినీతవత్.

24

న్యాయ్యం చ త్రిషు షట్ -

న్యాయేన యుజ్యతే యు క్తం. ఉజిర్ యోగే. న్యాయముతోఁ గూడినది. ౧. ఉపాయ ఏవ ఔపయికం-ఉపాయమే ఔపయికము. ౨. లబ్ధం యోగ్యం లభ్యం-పొందుటకు యోగ్యమైనది. ౩. న్యాయం భజతే భజమానం. భ సేవాయాం. న్యాయమును బొందునది. ౪. అభినీయతే అభినీతం-అభిముఖముగాఁ బొందింపఁ బడునది. ౫. భజమానాభినీత శబ్దములును యుక్తార్థబోధకములే యని వతిప్రత్యయార్థము. న్యాయాదనపేతం న్యాయ్యం-న్యాయమువలనఁ బాయనది. ఈ ౬ న్యాయముతోఁ గూడినదానిపేళ్లు. ఈ ౬ శబ్దములు త్రిలింగములు.

సంప్రధారణా తు సమర్థనమ్,

సంప్రధార్యతే ఇదమేవ శ్రేయ ఇతి నిశ్చీయతే అనయేతి సంప్రధారణా-ఇదియే శ్రేయస్కరమని దీనిచేత నిశ్చయింపఁబడును. యుక్తాయుక్తములయందు నిది యుక్తమని సమర్థించుట.

అపవాస్తు నిర్దేశో నిదేశ శ్వాసనం చ సః.

25

శిష్టి శ్లాఙ్గా చ -

అపవదన మపవాదః. పా. అపవాదః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. పనిఁబూని చెప్పుట. ౧. నిర్దిశ్యతే ఆదిశ్యతే నిర్దేశః; నిదేశశ్చ. దిశ అతిసర్జనే. ఉపదేశింపఁబడునది. ౨, ౩. శాస్త్యతే అనేన శాసనం, శిష్టిశ్చ. ఇ.

సీ. శాసు అనుశిష్టా. దీనిచేత శిక్షింపఁబడును. ౪, ౫. ఆజ్ఞాపనం ఆజ్ఞా-ఆజ్ఞాపించుట. ఈ ౬ ఆజ్ఞాపేళ్లు.

సంస్థా తు మర్యాదా ధారణా స్థితిః,

సంతిష్ఠతే అనయా సంస్థా. వ్యా గతినివృత్తై. దీనిచేత లోకము లెన్నయై యుండును. ౧. మర్యేతి సీమార్థే ౨ వ్యయం; తత్రదీయత ఇతి మర్యాదా. దుదార్శ దానే. మర్య యనఁగా సీమ; అందు ఇయ్యఁబడునది. ౨. మేర దప్పకయుండుట. ధార్యతే అనయా ధారణా-దీని చేత ధరింపఁబడును. ౩. తిష్ఠం త్యస్యామితి స్థితిః. ఇ. సీ. దీనియందు స్థిరులైయుందురు. ఈ ౪ మర్యాద పేళ్లు.

ఆగో ౨ పరాధో మంతుశ్చ-

అగతికుటిలం గచ్ఛతీ త్యాగః. స.న. అగ కుటిలాయాం గతౌ. కుటిలముగా బొందునది. ౧. అపరాధ్యంతే అనే నేత్యపరాధః. రాధ హింసాయాం. దీనిచేత హింసింపఁబడుదురు. ౨. మన్యతే కష్టమితి మంతుః. ఉ. పు. మన జ్ఞానే. కష్టమని తలంపఁబడునది. ఈ ౩ అపరాధము పేళ్లు.

సమే తూద్ధాన బన్ధనే.

26

ఉద్దీయతే ఖండ్యతే రక్ష్యతే వా ఉద్ధానం. దో అవఖండనే. దేజ్ రక్షణే. దీనియందు ఖండింపఁబడును, లేక రక్షింపఁబడును గనుక ఉద్ధానము. ౧. బధ్యత ఇతి బంధనం. బధబంధనే. కట్టివేయుట. ఈ ౨ కట్టివేయుట పేళ్లు.

ద్విపాద్యో ద్విగుణో దణ్ణః -

ద్వౌ పాదౌ ప్రమాణమస్మిన్నితి ద్విపాద్యః-రెండుభాగములు ప్రమాణముగాఁ గలది. ౧. ద్విగుణః దణ్ణః-రెట్టింపు దండుగ. ఉచితమైనదానికంటె నినుమడిగా దండుగఁ గొనుట.

భాగధేయః కరో బలిః,

భాగ ఏవ భాగ ధేయః-భాగమే భాగధేయము. ౧. కీర్యతే ప్రత్యేకం కరః. కృా విక్షేపే. ప్రత్యేకము ప్రజలచేతఁ జల్లఁబడునది. ౨. బలంత్య నేన బలిః. ఇ. పు. బలప్రాణనే. దీనిచేత రాజులు బ్రతుకుదురు. ఈ ౩ వ్యవసాయదారులచే రాజునకుఁ గట్టఁదగిన యప్పునము పేళ్లు.

ఘట్టాబిదేయం శుల్కీ ౨ స్త్రీ-

శలన్తి సుఖేన గచ్ఛంత్యత్ర శుల్కాః. అ. పు. శల ఆశుగమనే. దీని

క్షత్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నిచ్చుటచేత సుఖముగాఁ బోవుదురు. ౧. ఘట్టమనఁగా సుంకముగొను చావిడి. ఆదిశబ్దము చేత నదీతరణము మొదలైనవి. అందు రాజునకు నీయఁదగిన ద్రవ్యము శుల్కమనఁబడును. సుంకము పేరు.

ప్రాభుతం తు ప్రదేశనమ్,

27

ఉపాయన ముపగ్రాహ్య ముపహార స్తథోపదా,

ప్రకర్షేణభియతే ప్రాభుతం. భృజ్ భరణే. ఎచ్చుగా భరింపఁబడునది. ౧. ప్రదిశ్యతే దీయతే రాజ్ఞే ప్రదేశనం. దిశ అతిసర్జనే. ప్రకృష్టముగా రాజుకొఱ కియ్యఁబడునది. ౨. రాజ్ఞసమీప మయతే ౨ నేనేత్యుపాయనం. అయగతౌ. దీనిచేత రాజ సమీపమును బొందుదురు. ౩. ఉపగ్రహ్యతే రాజ్ఞ ఉపగ్రాహ్యం. గ్రహ ఉపదానే. రాజుచే గ్రహింపఁబడునది. ౪. ఉపహ్రాయతే రాజ్ఞ ఉపహరః. హృజ్ హరణే. రాజుచేత హరింపఁబడునది. ౫. ఉపదీయత ఇతి ఉపదా. దా దానే. రాజసమీపమందీయఁబడునది. ఈ ౬ రాజదర్శనార్థమై తెచ్చు కానుక పేళ్లు.

యౌతకాబి తు యద్దేయం సుదాయో హరణం చ తత్.

28

యుతయోస్సంగతయోః స్త్రీ పుంసయోరిదం యౌతుకం-వివాహ మందు కూడికొనియున్న వధూవరుల సంబంధమైనది. ౧. సుష్ఠు దీయత ఇతి సుదాయః -లెస్సగా నియ్యఁబడునది. ౨. హ్రాయతే స్త్రీయా స్వాతంత్ర్యేణేతి హరణం. హృజ్ హరణే. స్త్రీచేత స్వాతంత్ర్యమున హరింపఁబడునది. ఈ ౩ వివాహమందు నల్లునికిని అఁడుబిడ్డకును ఇచ్చు వస్తువు.

తత్కాలస్సు తదాత్వం స్యాత్ -

నచాసౌ కాలశ్చ తత్కాలః, తదేత్యస్యభావః తదాత్వం-అప్పుడున్న కాలము తత్కాలము, తదాత్వమును. ఈ ౨ వర్తమానకాలము పేళ్లు.

ఉత్తరః కాల ఆయతిః,

ఏవ్యతీత్యాయతిః ఇ. సీ. ఇణ్. గతౌ. ఈ ౧ రాఁగల కాలము.

సాంద్యష్టికం ఫలం సద్యః -

సాంద్యష్టం ప్రత్యక్షప్రయోజనమస్య సాంద్యష్టికం-ప్రత్యక్ష ప్రయోజనము గలది సాంద్యష్టికము. సద్యఃఫలం = తాత్కాలికమైన ఫలము. ఈ ౧ కృషి చేసిన వెంటనే దొరకు ఫలము.

ఉదర్యః ఫల ముత్తరమ్.

29

ఉదర్భత ఇతి ఉదర్భః. అర్భ పూజాయాం. మిగుల సమ్మానింపఁబడునది. ఉత్తరం ఫలం = మీఁద రాఁగల ఫలము. ఈ ౧ ముందు రాఁగల ఫలము పేరు.

అదృష్టం వహ్నితోయాది -

న దృష్టం అదృష్టం దైవకృతత్వాత్ - దైవకృత మగుటవలన కానఁబడనిది. వహ్నితోయాది = అగ్ని జలాదులవలనఁ బుట్టిన భయము. అదిశబ్దముచేత వ్యాధి దుర్భిక్ష మూషిక శలభాదులవలనఁ బుట్టిన భయంబును అదృష్టమనఁబడును.

దృష్టం స్వపరచక్రజమ్,

దృశ్యత ఇతి దృష్టం-కానఁబడునది. స్వపరచక్రజం = రాజులకుఁ దన బలమువలనను పగవారి బలమువలనను బుట్టిన భయము.

మహేభుజామహి భయం స్వపక్ష ప్రభవం భయమ్.

30

రాజులకు మూలబలము మొదలగు నేడు విధములైన స్వపక్షముల వలనఁ బుట్టిన భయము అహిభయ మనఁబడును. అహేరివ భయం అహిభయం-సర్ప భయమువంటి భయము. ౧. పక్షశబ్దము చేత మూలబలము మొదలైన యేడు విధములును జెప్పఁబడును. “నిజో ౨ ధమైత్రశ్చ సమాశ్రితశ్చ సంబంధజః కార్యసముద్భవశ్చ, భృత్యో గృహీతో వివిధోపచారైః పక్షం బుధా స్సప్తవిధం వదంతి” నిజ మనఁగా మూలబలము. మిత్రబలము మైత్రబలము. తన్ను రక్షించుకొనుటకై వచ్చి యాశ్రయించినవాఁడు సమాశ్రితుఁడు. తల్లిదండ్రుల దిక్కువాఁడు సంబంధజుఁడు. పరస్పరోపకారముచేత వచ్చి కూడినవాఁడు కార్యసముద్భవుఁడు. జీతగాఁడు భృత్యుఁడు. ఉపచారముచేత స్వవశముగాఁ జేసికొనఁబడినవాఁడు ఉపచార గృహీతుఁడు. ఈయేడును స్వపక్షము లనఁబడును.

ప్రక్రియా త్వధికార స్వాత్-

ప్రకర్షణ క్రియత ఇతి ప్రక్రియా-ప్రకర్షముగాఁ జేయఁబడునది. ౧ కర్మవిశేష మధికృత్యకర్తృభిః క్రియత ఇత్యధికారః-కర్మ విశేషము నధికరించి కర్తలచేఁ జేయఁ బడునది. ఈ ౨ అధికారముపేళ్లు.

చామరం తు ప్రకీర్ణకమ్,

చమరమృగ సంబంధి చామరం - చమరమృగ సంబంధమైనది. ౧

కృత్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్రకీర్యతే రాజసమీప ఇతి ప్రకీర్ణకం. కృా విక్షేపే. రాజ సమీపమందు విసరం బడునది. ఈ ౨ వింజామర పేళ్లు.

నృపాసనం తు యద్భద్రాసనం సింహాసనం తు తత్.

31

హైమమ్ -

భద్రం చ తత్ ఆసనం చ భద్రాసనం-శుభమైన యాసనము. ౧. నృప న్యాసనం నృపాసనం-రాజుయొక్క యాసనము నృపాసనము. సింహాకృతి యుక్త మాసనం సింహాసనం-సింహాకృతితోఁ గూడిన యాసనము సింహాసనము. మణులు మొదలగువానితోఁ జేసిన రాజాసనము భద్రాసనము. బంగారుతోఁ జేసినది సింహాసనము.

ఛత్రం త్యాతపత్రమ్ -

ఛాద్యతే పురుషో ౨ నేనేతి ఛత్రం. ఛద అవవారణే. దీనిచేతఁ బురుషుఁ డు కప్పఁబడును. ౧ ఆతపాత్ త్రాయత ఉతి ఆతపత్రం. త్రైజ్ పాలనే. ఎండవలన రక్షించునది. ఈ ౨ గొడుగు పేళ్లు.

రాజ్ఞస్త్వ నృపలక్ష్మతత్,

నృపాణాం లక్ష్మ నృపలక్ష్మ. న. న. రాజులకు చిహ్నమైనది. ఈ ౧ రాజునకుఁ బట్టునట్టి గొడుగు పేరు.

భద్రకుమ్భః పూర్ణకుమ్భః -

భద్రార్థం కుంభః భద్రకుంభః-మంగళార్థమైన కుంభము. ౧. పూర్ణశ్చాసౌ కుంభశ్చ పూర్ణకుంభః-పూర్ణమైన కుంభము. ఈ ౨ రాజద్వారాదులయందుఁ బెట్టఁబడిన పూర్ణ కలశముపేళ్లు.

భృగ్గారః కనకాలుకా.

32

భ్రీయతే జలమనేనేతి భృంగారః-దీనిచేత జలము భరింపఁబడును. ౧. కనకమయీ చ సా ఆలుకా చ కనకాలుకా-సువర్ణమయమైన గిండి. ఈ ౨ బంగారుగిండి పేళ్లు.

నివేశ శ్చిబరం షణ్ణే -

నివిశ్యత ఇతి నివేశః. నిశ ప్రవేశనే. ప్రవేశింపఁబడునది. ౧. శేరతే ౨ త్ర శిబిరం. శీజ్ స్వప్నే. దీనియందు నిద్రింతురు. ఈ ౨ దండు విడిసిన పాశము పేళ్లు.

సజ్జనం తూపరక్షణమ్,

సత్ స్వాస్థ్యం జన్యతే ౨ నేనేతి సజ్జనం-శిబిరమునకు స్వాస్థ్యము దీనిచేతఁ బుట్టింపఁబడును. ౧. ఉపరక్ష్యతే ౨ నేనేతి ఉపరక్షణం-దీని చేత శిబిరము రక్షింపఁ బడును. ఈ ౨ శిబిర రక్షార్థమై చుట్టును బెట్టిన వెలుంగు మొదలయినదాని పేళ్లు.

హస్త్యశ్వరథ పాదాతం సేనాఙ్గం స్యాచ్చ తుష్టయమ్.

33

పదాతీనాం సమూహః పాదాతం హస్తినశ్చ అశ్వాశ్చ రథాశ్చ పాదాతం చ హస్త్యశ్వరథపాదాతం. ద్వంద్వైకవద్భావః. ఏనుఁగులు, గుఱ్ఱములు, రథములు, కాలుబంటులును అను నీ నాలుగు సేనాంగము లనఁబడును. సేనాయా అంగం సేనాంగం-సేనకు అంగము. ఈ ౧ సేనాంగము పేరు.

దన్తి దన్తావళో హస్తీ ద్వీరదో ౨ నేకపో ద్విపః.

(సింధుర స్సామజః కుమ్భి మాతజ్గశ్చ మదావళః)

మతజ్గజో గజో నాగః కుఞ్జరో వారణః కరీ.

34

ఇభః స్తమ్బేరమః పద్మీ -

దంతావస్యస్త ఇతి దంతీ. న. పు. దంతావళశ్చ-దంతములు గలది. ౧, ౨. హస్తో ౨స్యాస్తీతి హ స్తీ.న.పు. తొండముగలది. ౩. ద్వౌరదావస్యద్వీరదః-రెండు కొమ్ములు గలది. ౪. అనేకేన-హస్తేన వక్త్రేణ చ పిబతీతి అనేకపః. ద్వాభ్యాం పిబతీతిద్విపః. పా. పానే. తొండము నోరు అను నీ రెంటిచేతను పానము చేయునది. ౫, ౬. మతంగాద్యషేర్ణాతో మతంగజః-మతంగుడను ఋషివలనఁ బుట్టినది. ౭. గజతి మాద్యతీతి గజః. గజమదే. మదించునది. ౮. నగేగిరౌ భవోనాగః-పర్వతమందుఁ బుట్టినది. ౯. కుంజౌ కుంభాధో గర్భావస్యస్త ఇతి కుంజరః - కుంజము లనఁగా కుంభస్థలములకు దిగువనుండు గుంతలు; అవి గలిగినది. ౧౦. పరబలం వారయతీతి వారణః. వృళ్ళ వరణే. పరబలము నడ్డపెట్టునది. ౧౧. కరో ౨స్యాస్తీతి కరీ. న. పు. తొండము గలది. ౧, ౨. ఏతిమదమితి ఇభః ఇణ్గతౌ. మదమును బొందునది. ౧౩. స్తంబే తృణగుల్మే రమత ఇతి స్తంబేరమః. రముక్రీడాయాం. పొదలయందుఁ గ్రీడించునది. ౧౪. పద్మం బిందుజాలక మస్యాస్తీతి పద్మీ.న. పు. పద్మమనఁగా దేహమందలి బొట్లు; అవి గలిగినది. ఈ ౧౫ ఏనుఁగు పేళ్లు.

యూథనాథస్త్తు యూథపః,

యూధస్య నాథో యూధనాథః-యూధమనంగా సమూహము; దానికి నాథుఁ డు. ౧. యూధం పాతీతి యూధపః. పా రక్షణే. సమూహమును పాలించునది. ఈ ౨ ఏనుఁగుమూఁకలో ముఖ్యమైన యేనుఁగు పేళ్లు.

మదోత్కటో మదకలః -

మదేన ఉత్కటో మదోత్కటః-మదముచేత వ్యాప్తమైనది. ౧. మదేన కలో మనోజ్ఞః మదకలః- మదముచేత మనోజ్ఞమైనది. ఈ ౨ మదముపట్టిన యేనుఁగు పేళ్లు.

కలభః కరిశాబకః

35

కం ఉదకం లభతే కలభః. డులభష్ ప్రాప్తో. ఉదకమును బొందునది. ౧. కరిణః శాబకః కరిశాబకః-ఏనుఁగుపిల్ల. పా. కరిపోతకః. ౨. “పంచవర్ష గజోబాలః పోతస్తు దశవర్షికుః, విక్కోవింశతివర్షస్తు కలభస్తేం శదబ్ధికుః.” ఈ ౨ ఏనుఁ గుగున్న పేళ్లు.

ప్రభిన్నో గర్జితో మత్తః -

ప్రకర్షణ భిన్నః ప్రభిన్నః-మిక్కిలి మదస్రావము నొందినది. ౧. గర్జన మస్య సంజాతమితి గర్జితః-గర్జించునది. ౨. మాద్యతీతి మత్తః. మదీ హర్షగ్నేపనయోః. మదించునది. ఈ 3 మదము కాటుచున్న యేనుఁగుపేళ్లు. మదము నిలకడగా నున్న యేనుఁగని కొందఱు.

సమాపుద్వాంత నిర్మదౌ,

మద ముద్వమతీతి ఉద్వాంతః. టు వము ఉద్ధిరణే. మదమును వెళ్ళించునది. ౧. నిర్గతో మదాత్ నిర్మదః. మదమువలనఁ బాసినది. ఈ ౨ (రాజవాహ్య స్త్రావవాహ్య స్సాన్నామ్య స్సమరోచితః) మదము విడిచిన యేనుఁగు పేళ్లు.

హస్తికం గజతా బృన్దే -

హస్తినాం సమూహో హస్తికం. గజానాం సమూహో గజతా-ఏనుఁగుల గుంపు. ఈ ౨ ఏనుఁగుమూఁక పేళ్లు.

కలిణీ ధేనుకా వశా.

36

కరో ౨ స్యా అస్తీతి కలిణీ. ఈ. సీ. తొండము గలది. ౧. ధయత్యేనాం గజశిశురితి ధేనుకా. ధేట్ పానే. ఏనుఁగుపిల్ల దీని చన్ను గుడుచును. ౨. వష్టి కామయతే గజమితి వశా. వశకాంతౌ. ఏనుఁగును కామించు

నది. ఈ 3 అడుగులనుగ పేళ్లు.

గణ్య కటః-

గంధ్యత ఇతి గండః. గడి వదనైకదేశే. ముఖైక దేశమైనది. ౧. కటతి మదం కటః. కటే వర్షావరణయోః. మదమును వర్షించునది. ఈ ౨ ఏనుగు చెక్కిలి పేళ్లు.

మదో దానమ్ -

మాద్యతే ౨ నేనేతి మదః. మదీ హర్షగ్లేపనయోః. దీనిచేత మదించును. ౧. ద్యతి ఖండయతీతి దానం. దో అవఖండనే. ఏనుగును బీడించునది. ఈ ౨ మదము పేళ్లు.

వమధుః కరశీకరః,

వమ్యత ఇతి వమధుః. ఉ. పు. టు వము ఉద్గిరణే. వెల్లింపబడునది. ఏనుగు తొండమువలన బుట్టిన తుంపురులు.

కుమ్భౌ తు శిరసః పిణ్డౌ -

కుంభాకృతి యోగాత్కుంభౌ. అ. పు. కుంభములవంటి యాకారము గలవి. ౧. శిరసః పిణ్డౌ = ఏనుగుతల మీద నుండు మాంసపుంజములు రెండును కుంభము లనబడును. కుంభస్థలము.

తయోర్మధ్యే విదుః పుమాః.

37

వేత్తస్మి అంకుశఘాత మితి విదుః. ఉ. పు. విదజ్ఞానే. దీనియందంకుశ ఘాతము నెఱుంగును. ౧ ఆరెంటి నడుము పేరు.

అవగ్రహో లలాటం స్యాత్ -

అంకుశే నావగృహ్యత ఇత్యవగ్రహః. గ్రహ ఉపాదానే. అంకుశముచేత దాంకబడునది. ఈ ౧ ఏనుగు నొసలు పేరు.

ఈషికా త్వక్తికూటకమ్,

ఈషా లాంగలికేవ ఈషికా. పా. ఇషీ కా-నాగేలువలె నిడివియైనది. ౧. త్వక్తికూటక మక్షిగోళకం. ఏనుగుకనుగ్రుడ్డుపేరు.

అపాఙ్గదేశో నిర్యాణమ్ -

నిర్యాతి నేత్రజల మస్మాదితి నిర్యాణం. యా ప్రాపణే. కన్నీళ్లు దీనివలన జాటును. ౧ ఏనుగు కడగన్ను పేరు.

కర్ణమూలం తు చూలికా.

38

కృత్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చుల్యతే అంకుశేన ప్రేర్యత ఇతి చూలికా. చులప్రేరణే. అంకుశముచేతఁ బ్రేరేపింపఁబడునది. ఈ ౧ ఏనుఁగు చెవి మొదలు.

అధః కుమ్భస్య వాహిత్యమ్ -

మదవాహిని స్థానే తిష్ఠతీతి వాహిత్యం-మదప్రవాహస్థానమందుండునది. ౧ ఏనుఁగు కుంభ స్థలమునకు దిగువ నున్న ప్రదేశము.

ప్రతిమాన మధో ౨ స్య యత్,

ప్రతిమీయతే అనేన ప్రతిమానం. దు మిశ్ ప్రక్షేపణే. దీని చేత నెత్తివేయఁ బడును. ఈ ౧ ఈవాహిత్యమునకు దిగువ నున్న ప్రదేశము.

ఆసనం సృష్టదేశ స్సాస్యత్ -

ఆస్యతే అస్మిన్నిత్యాసనం. ఆస ఉపవేశనే. దీనియం దుండఁబడును. ఈ ౧ ఏనుఁగుయొక్క మూఁపుపేరు.

పద్మకం బిన్దుజాలకమ్.

39

పద్మవర్ణసామ్యాత్ పద్మకం. పద్మమువన్నె గలది. ఈ ౧ ఏనుఁగునకు యౌవనమందు దేహమునఁ బుట్టిన బొట్టు. ఏనుఁగు సిబ్బెము.

పక్షభాగః పార్శ్వభాగః -

పక్షయోర్భాగః పక్షభాగః - పక్షములయొక్క భాగము. ౧. పార్శ్వయో ర్భాగః పార్శ్వభాగః. ఈ ౨ ఏనుఁగుయొక్క యుభయపార్శ్వములును.

దంతభాగస్తు యో ౨ గ్రతః

దంత సన్నిహితో భాగో దంతభాగః - దంతములకు సమీపమైన భాగము. ఈ ౧ ఏనుఁగుయొక్క ముందఱి భాగము.

ద్వౌ పూర్వ పశ్చాజ్ఞాద్వి దేశౌ గాత్రావరే క్రమాత్.

40

గాత్రస్య ప్రధానాంగత్వాత్ గాత్రం-గాత్రమునకు ప్రధానాంగము. ౧. అప్రధానాంగత్వాత్ అవరం-అప్రధానమైన అంగము అవరము. పా. అపరం. ఈ ౧ ఏనుఁగుయొక్క ముందరికాళ్లు మొదలుగాఁగల భాగము గాత్ర మనంబడును. వెనుకటికాళ్లు మొదలుగాఁ గల భాగము అవరమనంబడును.

తోత్రం వైణకమ్ -

తుద్యతే ౨ నేన గజ ఇతి తోత్రం. తుద వృథనే. దీనిచేత నేనుఁగు

వ్యథ పెట్టఁబడును. ౧. వేణునా నిర్వృత్తం వైణుకం. వెదురుచేతఁ జేయఁబడినది. ౨ పా. వేణుకం. ఈ ౨ ఏనుఁగును శిక్షించునట్టి కోల పేళ్లు.

ఆలానం బద్ధస్తమ్భే -

ఆలాయతే గజో ౨ స్మిన్ని త్యాలానం. లా ఆదానే. దీనియం దేనుఁగు తెచ్చి కట్టఁబడును. ఈ ౧ ఏనుఁగును గట్టు స్తంభము పేరు.

అథ శృఙ్ఖలా,

అస్తుకో నిగళో ౨ స్త్రీ స్యాత్.

శృణాతి బద్ధనేన గజ మితి శృంఖలా. ఆ. సీ. పు. త్రి. శృ హింసాయాం. గజమును బీడించునది. “స్త్రీ కటివస్త్రబద్ధే ౨పి నిగళే శృంఖలా త్రిషు” అని తాలవ్యాదులయందు రభసుఁడు. ౧. అస్తతి బద్ధాత్మనే నేత్యందుకః. అది బంధనే. దీనిచేత కట్టివేయుదురు. ౨. నిగళ్యతే మదేనేతి నిగళః గళ సేచనే. మదముచేతఁ దడుపఁబడునది. పా. నిగడః. ఈ ౩ ఏనుఁగును గట్టు గొలుసు పేళ్లు.

అఙ్కుశో ౨ స్త్రీ సృణిః స్త్రియామ్.

41

అంక్యతే ౨ నేనేత్యఙ్కుశః. అ. పు. అకి లక్షణే. దీనిచేత నేనుఁగునకు గుఱుతుపడును. ౧. సర త్యనయా సృణిః. ఇ. సీ. సృ గతౌ. ఏనుఁగు దీనిచేత పోవును. “ఆరక్షమగ్ను మవమత్య సృణిం శితాగ్ర మేకః పలాయితయవేన కృతార్తనాదః” అని మాఘమందుఁ బుల్లింగప్రయోగము గలదు. సృణిశబ్దము స్త్రీలింగముగాన నిది యాయన ప్రమాదమువలనఁ బడినదే. ఈ ౨ అంకుశము పేళ్లు.

౨ దూష్యా కక్ష్యావరత్రా స్యాత్ -

దూయతే అనయా దూష్యా. దూర్ష పరితాపే. దీనిచేతఁ దపింపఁజేయఁ బడును. పా. చూషా. ౧. కక్షాయాం గజమధ్యభాగే భవాకక్ష్యా-గజమధ్య భాగమందుండునది. ‘కక్ష్యాకక్షా’ అనిక్షాంతమని విశ్వప్రాశిక. యాంతమని అజయుఁడు. ౨. వ్రియతే గజమధ్యమనయేతి వరత్రా. వృజ్ వరణే. దీనిచేత గజమధ్యము కప్పఁబడును. ఈ ౩ ఏనుఁగు నడుమునఁ గట్టు తోలుమోఁకు పేళ్లు.

కల్పనా సజ్జనా సమే,

కల్పతే కల్పనా. కృపూ సామర్థ్యే. కల్పింపఁబడునది. ౧. సజ్జ

క్షత్రవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తే అనయా సజ్జనా. షష్టగతౌ. గతిః జ్ఞానార్థః. దీనిచేత నెఱుంగబడును. ఈ ౨ రాజరోహణార్థమై యేనుంగును శృంగారిండుట పేళ్లు.

ప్రవేశ్యాస్తరణం వర్ణః పరిస్తోమః కుఢో ధ్వయోః.

42

ప్రకర్షణవయస్యేనామితి ప్రవేశీ. ఈ. సీ. వ్యేజ్ తంతుసంతానే. మిక్కిలి దీని నేయుదురు. ౧. ఆస్తీర్యత ఇత్వాస్తరణం. స్తుజ్ ఆచ్చాదనే. కప్పబడునది. ౨. వర్ణతే చిత్రవర్ణత్వేనేతి వర్ణః వర్ణస్తుతౌ. చిత్రమౌటచేత స్తోత్రము చేయబడునది. ౩. పరిస్తాయతే పరిస్తోమః. ఘృజ్ స్తుతౌ. స్తోత్రము చేయబడునది. ౪. గజపుష్పే కుఢాతీతి కుఢః. కుఢ క్లేషణే. ఏనుంగుమీచున నుండునది. అ. పు. మూఁ డులింగముల యందుఁ గలదని కొందఱు. “స్త్రియాంవేణీ కుఢం త్రిషు” అని వోపాలితుఁడు. ఈ ౫ ఏనుంగుమీచుదఁ బఱచు రత్నకంబళి పేళ్లు.

వీతం త్వసారం హస్త్యశ్వమ్-

వేతి యుద్ధాదికర్మణ ఇతి వీతం. వీ గత్యాదౌ. వెళ్లునది. ౧. అసారం = బలములేనిది. యుద్ధమునకు సమర్థము కాని యేనుంగు, గుఱ్ఱము వీత మనంబడును.

వారీ తు గజబన్ధనీ,

వార్యతేగజో ౨ నయేతి వారీ. ఈ. సీ. దీనిచేత నేనుంగు నిలుపబడును. ఈ ౧ ఏనుంగును బట్టుటకొఱకు చేయబడిన యోదము మొదలయినది.

ఘోటకే వీతి తురగ తురంగాశ్వ తురంగమాః.

43

వాజి వాహర్వ గన్ధర్వ హయ సైన్ధవ సప్తయః,

భూమౌ ఘుటతి పరివర్తత ఇతి ఘోటకః. సవివ ఘోటకః. ఘుటపరివర్తనే. భూమియందు పొర్లాడునది. ౧. వేతి గచ్ఛతీతి వీతిః. ఇ. పు. నీ గత్యాదౌ. వేగముగాఁ బోవునది. పా. పీతిః. ‘పానేస్త్రీ పీతి రశ్వేనా’ అని రుద్రుఁడు. ౨. తురం త్వరితం గచ్ఛతీతి తురగః. తురగ్గః. తురగ్గమశ్చ. వేగిరముగాఁ బోవునది. ౩, ౪, ౫. అశ్నుతే గమనేనే త్యశ్వః. అశూ వ్యాప్తౌ. గమనముచేత వ్యాపించునది. ౬. వాజో వేగస్తద్వ్యోగా ద్వాజీ. న. పు. వజ గతౌ. వాజ మనఁగా వేగము; అది గలది. ౭. వహతి నరంవాహః. వహప్రాపణే. నరుని వహించునది. ౮. అర్వతియాతి అర్వా. న. పు. అర్వగతౌ. వేగముగాఁ బోవునది. తకారాంతరంబును గలదు.

“శ్లేధీకృతప్రగ్రహ మర్వతాం వ్రజాః” అని మాఘము. ౯. గంధ్యతే కశాదినాపీడ్యత ఇతి గంధర్వః. గంధ అర్ధనే. కశాదులచేత పీడింపబడునది. ౧౦. హయతి గచ్చతీతి హయః. హయ గతౌ. శీఘ్రముగాఁ బోవునది. ౧౧. సింధుదేశే భవః సైంధవః-సింధు దేశమందుఁ బుట్టినది. ౧౨. సపతిసేవాదిధర్మేణ సప్తిః. ఇ. పు. షప సమవాయే. సేవాదిధర్మములతోఁగూడినది. ఈ ౧౩ గుఱ్ఱము పేళ్లు.

ఆజానేయాః కులీనా స్సృజ్ -

అజేన వేగేన ఆనేయాః ఆజానేయాః. అజ గతిక్షేపణయోః. వేగముచేఁ దేదగినవి. ఈ ౧ మంచిజాతి గుఱ్ఱములు.

వినీతా స్సాధువాహినః.

44

వినీయన్త ఇతి వినీతాః. నీర్జ్ ప్రాపణే. లెస్సగా శిక్షింపబడునవి. ఈ ౧ మనుష్యుని లెస్సగా మోయ నేర్చిన గుఱ్ఱములు.

వనాయుజాః పారసీకాః కామ్నోజా బాహ్లికా హయాః,

వనాయుదేశే భవా వనాయుజాః - వనాయు దేశమందుఁ బుట్టినవి. “పారశీకా వనాయుజాః” అని యుత్పలిని. దీర్ఘాదియును గలదు. “శ్వేతం కర్మాఖ్యం వానాయుజమపి పారసీకం తు” అని నామమాల. ౧. పారసీకదేశే భవాః పారసీకాః -పారసీక దేశమందుఁ బుట్టినవి. ౧. కాంభోజ దేశే భవాః కాంభోజాః - కాంభోజ దేశమందుఁ బుట్టినవి. ౧. బాహ్లిక దేశే భవాః బాహ్లికాః - బాహ్లిక దేశమందుఁ బుట్టినవి. ఈ ౧ ఆయాదేశములయందుఁ బుట్టిన యశ్వముల పేళ్లు.

యయు రశ్వో ౨ శ్వమేధీయః-

విస్సృష్టో దేశే దేశే యాతీతి యయుః. ఉ.పు. యా ప్రాపణే. విడువబడినదై ప్రతి దేశమునకుఁ బోవునది. ఈ ౧ అశ్వమేధమునకు నర్హమైన యశ్వము.

జవనస్సు జవాభికః.

45

జవతి వేగేన జవనః. జు గతౌ. వేగముగాఁ బోవునది. అధికమైన వేగముగల యశ్వము.

పృష్ఠ్య స్థానీ-

పృష్ఠేన వోఘం క్షమః పృష్ఠ్యః - వీచపున మోయుటకు సమర్థ

కృత్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మైనది. ౧. స్థూలస్య పృష్ఠభాగస్యేదం స్థారం బలం, తదస్యాస్తీతి స్థారీ. న. పు. రలయోరభేద. అధికమయిన వీచపు సత్తువ గలది. స్థూరియని కొందఱు. ఈ ౨ మోచపుమో యునశ్వము పేళ్లు.

సితః కర్కః రథోవోధా రథస్య యః,

కరోతి కౌతుకం కర్కః. డు కృజ్ కరణే. కౌతుకమును జేయునది. ౧. సితః-తెల్లగుఱ్ఱము. రథం వహతీతి రథ్యః-రథమును వహించునది. ౧. యః రథస్య వోధా-రథమును మోయు గుఱ్ఱము.

బాలః కిశోరః

కశ్యత ఇతి కిశోరః. కశ గతిశాతనయోః. శిక్షింపఁబడునది. ఈ ౧ గుఱ్ఱపుపిల్ల పేరు.

వా మ్యశ్వా బడబా-

వమతి గర్భం వామీ. ఈ. సీ. టు వము ఉద్గిరణే. గర్భమును వెళ్లించునది. ౧. అశ్వజాతిస్త్రీ అశ్వా-ఆఁడుగుఱ్ఱము. ౨. వలతే బడబా. వల సంచలనే. వబయోర్లళయోఽప్తైకత్వం. చలించునది. ఈ 3 గోడిగి పేళ్లు. ఆఁడుగుఱ్ఱము.

బాడబం గణే.

46

బడబానాం సమూహో బాడబం. గోడిగల మూఁక.

త్రిష్వాశ్వీనం య దశ్వేన దినే నైకేన గమ్యతే,

అశ్వేన ఏకేన దినేన యద్వర్త్య గమ్యతే తదాశ్వీన మిత్యుచ్యతే-గుఱ్ఱముచేత నొకదినంబునఁ బోఁదగిన తెరువు అశ్వీన మనంబడును. అశ్వేన దినేన ఏకేన గమ్యత ఇత్యాశ్వీనం-గుఱ్ఱముచేత నొకదినంబునఁ బోఁదగిన త్రోవ.

కశ్యం తు మధ్య మశ్వానామ్ -

అశ్వానాం మధ్యం కశ్యమి త్యుచ్యతే-గుఱ్ఱము నడుము కశ్య మనంబడును. కశా మర్హతీతి కశ్యం-తఱుట (కొరడా) కుఁ దగినది.

హేషా హేషా చ నిస్సనః.

47

హేషణం హేషా. హేషాచ. హేష్య హేష్య అవ్యక్తేశభే. అవ్యక్తముగా మ్రోయుట. ఈ ౨ గుఱ్ఱము సకిలించుట పేళ్లు.

నిగాళస్సు గళోదేశే -

నిగళత్యనేన కబళ మితి నిగాళః. గళ అదనే. దీనిచేత నాహారమును మ్రింగును. “ఘంటాబంధ సమీపస్థో నిగాళః కీర్తితో బుద్ధైః, తస్మిన్ దేవమణిర్నామ సశుభః కీర్తితో మతః”. ౧. గుఱ్ఱపు మెడదగ్గఱి ప్రదేశము.

బృన్దే త్యాశ్వీయ మాశ్వవత్,

అశ్వానాం సమూహః ఆశ్వీయం. ఆశ్వం చ - అశ్వసమూహము అశ్వీయము, అశ్వము. ఈ ౨ గుఱ్ఱపుమాక పేళ్లు.

ఆస్మన్దితం ధోరితకం రేచితం వల్లితం ప్లుతమ్.

48

గతయో ౨ మూః పశ్చాధారాః-

ధార్యతే తురగైరితి ధారా-అశ్వములచేత ధరింపఁబడునది. ౧. ఆస్కందనం ఆస్కందితం. స్కందిర్ గతిశోషణయోః. చాతుర్యేణాధోరణం ధోరితకం. ధోర్వ గతిచాతుర్యే. రేచనం రేచితం. రిచిర్ పృథగ్భావే. వలనం వలితం. వల సంచలనే. పా. వల్లితం. ప్లవనం పుతం. ప్లుజ్ గతౌ. నిశ్చలమై అతివేగము అతిమందమునుగాక సమమైన గతి ఆస్కందితము. అంతకంటె నధికమయి చతురమైన గతి ధోరితకము. తాళగతితో పేరెముగాఁ దిరుగుట రేచితము. వేగముచేత విడువఁబడినదై మీఁ దికి కాళ్లు కదిలించుట వల్లితము. వేగమున నంతట సమముగాఁ బోవుట ప్లుతము. ఈ ౫ గుఱ్ఱముయొక్క గతి విశేషములు. ఇవి ధారలనంబడును.

ఘోణా తు ప్రోథ మస్త్రియామ్,

ప్రోథతీతి ప్రోథః. అ. ప్న. ప్రోథృ పర్యాప్తౌ. దట్టమైయుండునది. ఘోణా. ఈ ౨ గుఱ్ఱపుముక్కు పేళ్లు.

కవికాతు ఖలీనో ౨ స్త్రీ-

కవతి భక్షణ సమయే కవికా. కు శబ్దే. భక్షణ సమయమందు మ్రోయునది. ౧. ఖలతి చలతీతి ఖలీనః. అ. ప్న. ఖల చలనే. కదలునది. ఖే ముఖవివరే లీనో వా ఖలీనః-ముఖ వివరమందు లీనమై యుండునది. హ్రస్వమధ్యమమును గలదు. “ప్రోత్సేదైః స్కంధదేశైః ఖరఖలిన కళాకర్కశాద్యాతముగ్రైః” అని విశాఖదత్తుఁడు. ఈ ౨ కళ్లెము పేళ్లు.

శఫం క్షీబే ఖురః పుమాః.

49

శాయతే భువా శఫం. వో తనూకరణే. భూమిచేత నల్పముగాఁ

కృత్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

జేయఁబడునది. ౧. ఖరతి భువం ఖరః. ఖర ఛేదనే. భూమిని ఛేదించునది. ఈ ౨ గొరిసెల పేళ్లు.

పుచ్చో ౨ స్త్రీ లూమలాఙ్గాలే వాలహ స్తత్ర వాలభిః.

పూయతే దంశాదీ నుత్సారయతీతి పుచ్చః. అ. ప్చ. పూయీ విశరణే. ఈగలు మొదలయినవానిని బోఁగొట్టునది. ౧. లూయన్తే రోమాణ్యత్రేతి లూమ. లూఙ్ ఛేదనే. రోమములు దీనియందు కోయఁబడును. న. న. పా. అ. న. ౨. లఙ్గతి చలతీతి లాంగూలం. లగిగతౌ. కదులునది. ౩. వాలసమూహయోగాత్ వాలహస్తః-వాలసమూహము గలది. ౪. వాలా ధీయంతే ౨ స్మిన్నితి వాలభిః ఇ. పు. డు ధాఙ్ ధారణ పోషణయోః. వాలము దీనియందు ధరింపఁబడును. ఈ ౫ (గుఱ్ఱము మొదలైనవాని) తోఁక పేళ్లు. వాలహస్తవాలభి శబ్దములు కేశయుక్తమైన తోకపేళ్లని కొందఱు.

త్రిషాపావృత్త లురితౌ పరావృత్తే ముహుర్భువి.

50

ఉపావర్తతే సృ ఉపావృత్తః. వృతువర్తనే. లురతిస్మ లురితః. లుర ప్రతీఘాతే. పొర్లాడినది. ౧, ౨. త్రి. భూమియందు పలుమాఱు పొర్లాడిన యశ్వము పేళ్లు.

యానే చక్రీణీ యుద్ధార్ధే శతాఙ్గ స్సృన్దనో రథః.

శతం అఙ్గాన్యస్యేతి శతాఙ్గః-నూ అవయవములు గలది. ౧. సృన్దతే యాతీతి సృన్దనః. సృన్దా ప్రస్రవణే. పోవునది. ౨. రమన్తే ౨ త్ర రథః. రము క్రీడాయాం. దీని యందు క్రీడింతురు. ఈ ౩ బండికండ్లతోఁగూడిన యుద్ధార్థమైన వాహనము పేళ్లు.

అసౌ పుష్కరథశ్చ క్రయానం న సమరాయ యత్.

51

పుష్కే ఉత్సవాదౌ విహితో రథః పుష్కరథః-పుష్కము మంగళప్రదము గనుక తత్సామ్యమున నుత్సవాదు లుపలక్షింపఁబడును. ఆయుత్సవాదులయందు విహితమయినది పుష్కరథము. “మహారథః పుష్కరథం రథాంగీ క్షిప్రం క్షపానాథ ఇవాధిరూఢః” అని మాఘమందు నక్షత్రముతోఁగూడ శ్లేషగాఁ జెప్పినాఁడు. బండికన్నులు గలిగి యుద్ధార్థముగాక విహారార్థమైన రథము.

కణ్ఠీరథః ప్రవహణం డయనం చ సమం త్రయమ్.

కంఠేషు స్కంధే షూన్యామానో రథః కంఠీరథః-మూఁపులయందు వహింపఁ బడు రథము. పా. కర్ణీరథము. ౧. ప్రవహతి నరశ్రేష్ఠమితి ప్రవహణం-శ్రేష్ఠమయినవాని వహించునది. ౨. డయతే డయనం. డీజ్ విహాయసా గతౌ. ఆకాశమందుఁ బోవునది. ఈ మూఁడును సమానార్థకములు. మనుష్యులు మోయు విమానమనుయాన విశేషము.

క్షీబేఁశ శ్శకటో ౨ స్త్రీ స్యాత్ -

అనతి రథో ౨ నేనేత్యనః. స. న. అన ప్రాణనే. దీనిచేత రథము బ్రతకును. శక్నోతి భార మితి శకటః. అ. ప్న. శక్ ఇ శక్తౌ. భారమును వహించుటకు సమర్థమైనది.

గస్త్రీ కమ్మళవాహ్యకమ్.

52

గచ్ఛతీతిగస్త్రీ. ఈ. సీ. గమ్ ఇ సృప్ ఇ గతౌ. పోవునది. కంబళ స్నాస్నా; తద్యోగాత్కంబళినో బలీవర్దాః; తైర్వాహ్యత ఇతి కంబళి వాహ్యకం. కంబళ మనఁగా గంగఁడోలు; అది గలవి గనుక కంబళులనఁగా నెద్దులు; వానిచేత వహింపఁ బడునది. “ప్రావారే ౨ ప్యుత్తరాసంగే సాస్నాయామపి కంబళః” అని రుద్రుఁడు. దిద్దినయెద్దులు దీయు బండిపేళ్లు.

శిబికా యాప్యయానం స్యాత్ -

శివా మంగళప్రదా. శివైన శిబికా. వబయోరభేదః. మంగళప్రదమైనది. యాప్యై రథమై ర్భాయత ఇతి యాప్యయానం. యాప్రాపణే. యాప్యలనఁగా నధములు; వారిచేత వహింపఁబడునది. అందలము పేళ్లు. పల్లకియు.

దోలా ప్రేక్షాదికా స్త్రియామ్.

దుల్యతే ఉ త్తి ప్యతే దోలా. దుల ఉ త్తే పే. ఊచఁబడునది. ప్రేక్షతే ఇతస్తతః ప్రేంఖా. ఇఖి గతౌ. ఇట్టటుపోవునది. పుంలింగముం గలదు. “దోలా ప్రేంఖః పుమాః ప్రేంఖా” అని రత్నకోశము. ఈ ౨ ఉయ్యాలపేళ్లు. ఆదిశబ్దముచేత మంచాదులును దోలాశబ్ద వాచ్యములు.

ఉభౌ తు ద్వైపవైయా పూ ద్వీపిచర్మావీత రథే.

53

ద్వీపిచర్మవృతో రథః ద్వైపః. ద్వీపి యనఃగా పులి; దానితోలు

కృత్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చేతఁ గప్పఁబడినది. ౧. వ్యాఘ్రచర్మణా వృతో రథః వైయాఘ్రుః-పులితోలుచేతఁ గప్పఁబడిన రథము వైయాఘ్రము. ఈ ౨ పులితోలు గప్పిన రథము పేళ్లు.

పాణ్డుకమ్మకసంవీతః స్యున్దనః పాణ్డుకమ్మకే.

పాణ్డు కంబళేన సంవీతః రథః పాణ్డుకంబళీ. నాన్తః. తెల్లకంబళిచేఁ గప్పఁ బడిన రథము పాండుకంబళి.

రథే కామ్మక వాస్త్రాద్యాః కమ్మకాదిభి రావృతే.

54

కంబళే నావృతో రథః కాంబళః-కంబళిచేతఁ గప్పఁబడునది. వస్త్రేణావృతో రథః వాస్త్రః-వస్త్రముచేతఁ గప్పఁబడిన రథము. ఆదిశబ్దముచేత క్షౌమాదులును గ్రహింపఁబడును. కంబళి మొదలగువానిచేఁ గప్పిన రథము.

త్రిషు ద్వైపాదయః -

ద్వైపశబ్దము మొదలు వాస్త్రశబ్ద పర్యంతము గల శబ్దములు మూఁడు లింగములయందు వర్తించును.

రథ్యా రథకడ్యా రథవ్రజే.

రథానాం సమూహో రథ్యా. రథకడ్యా చ-రథములయొక్క సమూహము రథ్య, రథకడ్యయును, ఈ ౨ రథ సమూహము పేళ్లు.

ధూః స్త్రీకీ బే యానముఖమ్ -

ధూర్వతి హిన స్త్రీతి ధూః. ర. సీ. ధుర్వీ హింసాయాం. పరులను హింసించునది. యానస్య ముఖం యానముఖం. యానమనఁగా రథాదులు; వానియొక్క ముఖము. ఈ ౨ రథములు మొదలైనవాని ముందు దిక్కు పేళ్లు.

స్వాద్రథాంగ మవస్కరః.

55

అవస్కీర్యతే తరుచితస్థానే విక్షిప్యత ఇతి అవస్కరః పా. అవస్కరః. కృ విక్షేపే. ఆయాయుచిత స్థానములయందుఁ బెట్టఁబడునది. బండికన్నలు, కాఁడి, నొగ మొదలయిన రథావయవములు.

చక్రం రథాఙ్గమ్ -

కరోతి రథగమన మితి చక్రం. దు కృజ్ కరణే. రథగమనమును జేయునది. రథస్యాఙ్గం రథాఙ్గం-రథమునకు అంగము. ఈ ౨ బండికంటి పేళ్లు.

తస్యాన్తే నేమిః స్త్రీ స్వాత్మభిః పుమాః,

నమతి శబ్దాయతే గమనసమయే నేమిః. ఇ. సీ. ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ. గమనమందు మ్రోయునది. నయతి రథ మితి నేమిః. ణీజ్ ప్రాపణే. రథమును నడిపించునది. ప్రాన్తే ధీయతే విక్ష వ్యత ఇతి ప్రధిః. ఇ. పు. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. కడను బెట్టబడునది. ఈ ౨ బండికంటి కమ్మి పేళ్లు.

పిణ్డీకా నాభిః -

పిణ్డ్యతే సర్వాణ్యగ్రాణ్యస్యామితి పిణ్డీకా. పిడి సంఘాతే. కొని లన్నియు దీనియందు గూర్పబడును. నభ్యతే హింస్యతే అక్షేణేతి నాభిః. ణభ హింసాయాం. ఇరుసులచేతక బీడింపబడునది. ఈ ౨ బండికంటి నడిమిత్తము పేళ్లు.

అక్షాగ్ర కీలకే తు ధ్వయోరణిః -

56

అణతి శబ్దాయత ఇత్యణిః. ఇ. ప్స. అణశబ్దే. గమన సమయమందు మ్రోయునది. పా. ఆణీః. “సీమావృక్షాగ్ర కీలేషు ధ్వయో రాణి రాణి స్తథా” అని రుద్రుడు. అక్షమనగా ఇరుసు చివరయందు బండికండ్లు జాతికుండుటకై వేయు చీల.

రథగుప్తిర్వరూఢో నా -

రథో గుప్యతే ౨ నేనేతి రథగుప్తిః. ఇ. సీ. గుపూ రక్షణే. రథము దీనిచేత రక్షింపబడును. వ్రియతే రథో ౨ నేనేతి వరూఢః. వృజ్ వరణే. రథము దీనిచేత రక్షింపబడును. శస్త్రాదులవలన వికలముగాకుండ రథమునకు గప్పు వాఘ్రు చర్మము మొదలైన ప్రావరణముపేళ్లు. రథిక రక్షణార్థమై రథమందు జేయక బడిన స్థాన విశేషము పేళ్లని కొందఱు.

కూబరస్తు యుగంధరః,

కవతే శబ్దాయతే కూబరః. కూజ్ శబ్దే. మ్రోయునది. కుం మహిం వృణోతి ఆచ్ఛాదయతీతి వా కూబరః. వృజ్ వరణే. భూమిని గప్పియుండునది. యుగం ధరతీతి యుగంధరః. ధృ ధారణే. యుగ మనగా కాండి; దాని ధరించునది. ఈ ౨ కాండిని గట్టుటకు జేసిన మ్రాని పేళ్లు, నొగ.

అనుకర్షో దార్వధస్థమ్ -

అక్షం అనుకృప్యత ఇ త్యనుకర్షః. కృష విలేఖనే. ఇరుసువెనుక

క్షత్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తీయఁబడునది. నొగ దిగువ నుండు కొయ్య. కోడిపీఁట.

ప్రాసజ్ఞో నా యుగాంతరమ్.

57

ప్రాసజ్యతే బలీవర్ధకం రేష్టితిప్రాసంగః. షంజ సంగే. ఎద్దులమెడల మీఁద కూర్చఁబడునది. యుగాంతరం = రెండవకాఁడి పేరు.

సర్వం స్యాద్వాహనం యానం యుగ్యం పత్రంచ ధోరణమ్,

యాత్యనేన యానం. యా ప్రాపణే. దీనిచేత నరుండు పోవును. యుగం వహతీతి యుగ్యం. కాడిని వహించునది. పతంత్య నేన పత్రం. పత్ ఇగతౌ. దీనిచేత పొందుదురు. ధోరతి చాతుర్యేణ గచ్ఛత్యనేనేతి ధోరణం. ధౌర్యగతిచాతుర్యే. దీనిచేత చాతుర్యముగా పోవుదురు. ఈ 3 ఏనుఁగు మొదలగు సర్వ వాహనములకును పేళ్లు.

పరమ్పరా వాహనం యత్తద్వైసీతక మస్త్రియామ్.

58

పోధ్యభిః పరంపరయా వాహ్యత ఇతి పరంపరావాహనం-గుఱ్ఱములు మొదలయినవాని పరంపరంచేత వహింపబడునది. వినీతానామిదం వైసీతకం. అ. ప్న. శిక్షితములయిన గుఱ్ఱములు మొదలయినవాని సంబంధమైనది. తేరుమోకు పేళ్లు. పలువురు మోయఁదగిన యందలము మొదలగునది యని కొందఱు.

ఆధోరణా హస్తిపకా హస్త్యారోహా నిషాదినః,

ఆధోరంతి హస్తిన ఏభిరితి ఆధోరణాః. ధోర్య గతిచాతుర్యే. వీరి చేత నేనుఁగులు చాతుర్యముగా నడచును. హస్తినః పాంతీతిహస్తిపకాః. పా రక్షణే. ఏనుఁగులను రక్షించువారు. హస్తినః ఆరోహంతీతి హస్త్యారోహాః-ఏనుఁగు నెక్కువారు. హస్తిషు నిషాదంతీతి నిషాదినః. న. పు. షద్ ఇవిశరణగత్యవసాదనేషు. ఏనుఁగు నెక్కువారు. ఈ ౪ ఏనుఁగు మావటివానిపేళ్లు. ఏనుఁగునెక్కు దొరలును.

నియంత్రాప్రాజితా యంత్రాసూతః క్షత్తా చ సారథిః.

59

సవ్యేష్ఠ దక్షిణస్థా చ సంజ్ఞా రథ కుటుమ్బినః,

నియచ్ఛత్యశ్వానితి నియంతా. ఋ. పు. యంతా చ. ఋ. పు. యమ ఉవరవే. అశ్వముల నియమించువాఁడు గనుక నియంత, యంతయును. ౧, ౨. ప్రాజతి ప్రేరయత్యశ్వానితి ప్రాజితా. ౩. ఋ. పు. అజగతిక్షేపణయోః, గుఱ్ఱములను బ్రేరేపించువాఁడు. సుపత్యశ్వానితి సూ

తః ఘాప్రేరణే. గుఱ్ఱములను దోలువాడు. ౪. క్షదతి తాదయత్యశ్వానితి క్షత్తా. ఋ. పు. క్షద గతిహింసనయోః. గుఱ్ఱములను గొట్టువాడు. ౫. సారయ త్యశ్వా నితి సారథిః. ఇ. పు. సృ గతౌ. గుఱ్ఱములను నడిపించువాడు. ౬. అశ్వాః ప్రేరయితుం కదాచి త్వవ్యే. కదాచి ద్దక్షిణే చ తిష్ఠతీతి సవ్యేష్ఠః. దక్షిణస్థశ్చ. వ్యౌ గతినివృత్తౌ. గుఱ్ఱములను దోలునప్పుడు కొంతసేపు ఎడమదిక్కునను, గొంతసేపు కుడిదిక్కున నుండు వాడు గనుక సవ్యేష్ఠుడు, దక్షిణస్థుడును. ౭, ౮. సవ్యేష్ఠశబ్దము నకారాంతమనియు ఋకారాంతమనియు కొందఱు. “సవ్యేష్ఠా దక్షిణస్థశ్చ” అని త్రికాండశేషము. అకారాంతమని కొందఱు. “సూతఃక్షత్తా నియంతా చ యంతా సవ్యేష్ఠ ఏవ చ” అని యమరమాల. రథకుటుమ్బిణః = ఈ ౮ సారథికి పేళ్లు.

రథిన స్వస్థ నారోహః -

రథాః యేషాం సంతీతి రథినః. న. పు- రథములు గలవారు. స్వందనా నారోహ స్తీతి స్వంద నారోహః-రథముల నెక్కువారు. ఈ ౨ రథికుల పేళ్లు.

అశ్వారోహస్థ సాదినః.

60

అశ్వా నారోహస్తీతి అశ్వారోహః-గుఱ్ఱముల నెక్కువారు. సీ దంత్య వశ్యం పరబలం నాశయస్తీతి సాదినః. న. పు. షద్ ౫విశరణగత్య వసాదనేషు. పరబలము నవశ్యముగా నాశముచేయువారు. ఈ ౨ గుఱ్ఱపు రౌతులపేళ్లు.

భటా యోధాశ్చ యోధారః -

భటస్తే కాంక్షస్తే యుద్ధం భటాః. భట కాంక్షాయాం. యుద్ధమును గాంక్షించువారు. భటంతే పరస్పరం తిష్ఠతిష్ఠేతి భాషంత ఇతి వాభటాః. భట పరిభాషణే. పరస్పరము ఉండుండుమని భాషించువారు. యుద్ధంత ఇతి యోధాః, యోధారశ్చ. ఋ. పు. యుద్ధ సంప్రహరే. యుద్ధముచేయువారు గనుక యోధులు, యోధులు. ఈ 3 యుద్ధము చేయువారి పేళ్లు.

సేనారక్షాస్తు సైనికాః.

సేనాం రక్ష స్తీతి సేనారక్షాః, సైనికాశ్చ. రక్షపాలనే. సేనను

కత్తవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రక్షించువారు సేనారక్షులు, సైనికులును. దండుగాచు తలారుల పేళ్లు.

సేనాయాం సమవేతా యే సైన్యాస్తే సైనికాశ్చతే.

61

సేనాయాం సమవేతాః సైన్యాః, సైనికాశ్చ-సేనయందుఁ గూడినవారు గనుక సైన్యములు, సైనికులు. ఈ ౨ సేనయందుఁ గూడిన చతురంగబలము పేళ్లు.

బలినో యే సహస్రేణ సాహస్రాస్తే సహస్రిణః,

సహస్రం బల మస్తీతి సాహస్రాః, సహస్రిణశ్చ.న.పు. వేయింటి లెక్కగల బలముగలవారు. ఈ ౨ వేయింటి లెక్కగల గుఱ్ఱము మొదలైన బలమునకు నాధులైనవారి పేళ్లు.

పరిధిస్థః పరిచరః -

పరిధౌ సేనాప్రత్యస్తే తిష్ఠతీతి పరిధిస్థః. ష్టా గతి నివృత్తా. సేనచుట్టు నుండువాఁడు. పరితశ్చరతీతి పరిచరః. చర గతి భక్షణయోః. సేన చుట్టును దిరుగువాఁడు. ఈ ౨ సేన చుట్టును గాచువాని పేళ్లు.

సేనానీ ర్వాహినీపతిః.

62

సేనాం నయతీతి సేనానీ. ఈ. పు. ణీర్ష ప్రాపణే. సేనను నడిపించువాఁ డు. వాహిన్యాః పతిః వాహినీపతిః. ఇ. పు. వాహిని యనఁగా దండు; దానికి దొర. ఈ ౨ దళవాయి పేళ్లు.

కఞ్చుకో వారవాణో ౨ స్త్రీ -

కఞ్చుతే బధ్యత ఇతి కంచుకః. కచి దీప్తిబంధనయోః. కట్టఁబడునది. బాణాః వారయతీతి వారవాణః. అ. పు. బాణముల నడ్డపెట్టునది. ౨ బొందళముపేళ్లు. కుబుసమువలె మేనికి మఱువైన చొక్కాయ.

యత్తు మధ్యే సకఞ్చుకాః,

బద్ధన్తి తత్సారసన మభికాఙ్గః-

సారం బలం సనోతీతి సారసనం-షణు దానే. బలము నిచ్చునది. అంగాదధికం అధికాంగం. అంగముకంటె నధికమైనది. కవచముఁ దొడుగుగొని దానిమీఁద దృఢార్థమై కట్టుత్రాడు పేళ్లు.

అథ శీర్షకమ్.

63

శీర్షణ్యం చ శిరస్తే -

శీర్షం రక్షతీతి శీర్షకం-శిరస్సును రక్షించునది. శిరసి హితం శీర్ష

ణ్యం- శిరస్సునందు హితమైనది. శిరః త్రాయత ఇతి శిరస్త్రం. త్రైజీపాలనే. శిరస్సును రక్షించునది. ఈ 3 తలబొమిడికము పేళ్లు.

అథ తనుత్రం వర్ష దంశనమ్,

64

ఉరశ్చదః కఙ్కటకో జగరః కవచో ౨ స్త్రియమ్.

తనుం త్రాయత ఇతి తనుత్రం. త్రైజీ పాలనే. శరీరమును రక్షించునది. వృణోతి శరీరంవర్మ. న. న. వృజ్ వరణే. శరీరమును గప్పునది. దశతి శరీర మితి దంశనం. దంశ దశనే. పా. దంశనం. శరీరమును కదిసియుండునది. ఉరశ్చాదయతీత్యురశ్చద. ఛద అపవారణే. ఉరస్సును గప్పునది. కం వక్షః కటతీతి కంకటకః. కటే వర్షావరణయోః. వక్షస్సును గప్పునది. జగతా గృహ్యతే జగరః -జగముచే గ్రహించబడునది. కంవాతం వంచయతీతి కవచః. అ. ప్న. వజ్రచగతౌ. గాలిని బట్టునది. ఈ ౭ జోడుపేళ్లు. జీరాపేళ్లును.

ఆముక్తః ప్రతిముక్తశ్చ పినద్ధ శ్చాపినద్ధవత్,

ఆముచ్యతేస్మ ఆముక్తః; ప్రతిముచ్యతే స్మ ప్రతిముక్తః. ముచ్ ౧ మోక్షణే. ఉపసర్గవశమున బంధనార్థకము కట్టబడినది గనుక ఆముక్తము, ప్రతిముక్తమును. అపినహ్యత ఇతి పినద్ధః, అపినద్ధశ్చ. ణహబంధనే. బంధింపబడునది. అపినద్ధశబ్ద మెట్లు బద్ధవస్త్రాదివాచకమో, అట్లే పినద్ధ శబ్దము నని వచ్చుబద్ధము. ౪ కట్టబడిన వస్త్రము మొదలైనవాని పేళ్లు.

సంనద్ధో వర్మిత స్సజ్జో దంశితో వ్యూధకఙ్కటః.

65

సన్నహ్యతే స్మ సన్నద్ధః. ణహ బంధనే. జోడుచేత బంధింపబడిన వాడు. వర్మసంజాత మస్యేతి వర్మితః-జోడు వీనికి గలదు. సజ్జతేస్మసజ్జః. షస్త్రగతౌ. జోడును బొందినవాడు. దంశనం దంశస్తదస్య సంజాతమితిదం శితః - దంశము జోడు, అది వీనికి గలదు. వ్యూధః కంకటో ౨ నేనేతి వ్యూధకంకటః - వహింపబడినజోడు గలవాడు. ఈ ౫ జోడు దొడిగినవాని పేళ్లు.

త్రిష్టా ముక్తాదయః -

ఆముక్త శబ్దము మొదలు ౯ శబ్దములు త్రిలింగములు.

వర్షభృతాం కావచికం గణే,

కవచినాం సమూహః కావచికం-కవచము గలవారి సమూహము కావచికము. జోడు దొడిగినవారి సమూహము.

పదాతి పత్తి పదగ పాదాతిక పదా జయః.

66

పద్ధశ్చ వదికశ్చ -

పదాభ్యా మతతీతి పదాతిః. ఇ. పు. అతసాతత్యగమనే. అడుగులతో నెల్లప్పుడు నడచువాడు. పతత్యరీః ప్రతిపత్తిః. పత్ గగతౌ. శత్రువులను గూర్చి పోవువాడు. పదాభ్యాం గచ్ఛతీతి పదగః. గమ్ గగతౌ. పదములచేతఁ బోవువాడు. పాదాత మస్యాస్తీతి పాదాతికః- పదాతి సమూహము గలవాడు. పదాభ్యా మజతీతి పదాజిః. ఇ. పు. అజగతి క్షేపణయోః. పద్భ్యాం గచ్ఛతీతి పద్గ; పదాభ్యాం చరతీతి పదికః- పాదములచేత చరించువాడు. ఈ ౭ కాలిబంటుపేళ్లు.

అథ పాదాతం పత్తి సంహతిః,

పదాతీనాం సమూహః పాదాతం-పదాతుల సమూహము పాదాతము. పత్తీనాం సంహతిః పత్తిసంహతిః-కాలిబంటు సమూహము.

శస్త్రాజీవే కాణ్డపృష్ఠాయుధీ యాయుధికాన్యమాః.

67

శస్త్రేణ ఆజీవతి శస్త్రాజీవః-శస్త్రముచేత బ్రతుకువాడు. కాండాః బాణాః పృష్ఠే యస్య సః కాండపృష్ఠః-బాణములు వీచపునఁ గలవాడు. పా కాండస్పృష్ఠః, స్పృష్ఠకాండః. ఆయుధేన జీవతీత్యాయుధీయుః, ఆయుధికశ్చ-ఆయుధముచేత బ్రతుకువాడు. ఈ ౪ ఆయుధమును ధరించి బ్రతుకువానిపేళ్లు.

కృతహస్తస్సు ప్రయోగ విశిఖః కృత పుష్పవత్,

కృతౌ శిక్షితౌ హస్తౌ యస్య సః కృతహస్తః-శిక్షితములయిన హస్తములు గలవాడు. సుష్టు ప్రయుజ్యంతే సుప్రయోగాః విశిఖః యస్య సః సుప్రయోగవిశిఖః-లెస్సగా వేయఁబడు బాణములు గలవాడు. కృతోగృహీతః పుంఖోయేన సః కృతపుంఖః-లెస్సగా పట్టఁబడిన పింజలు (పిడులు) గలవాడు. ఈ 3 అమ్ములు గుఱిదప్పక వేయనేర్చినవాని వేళ్లు.

అపరాధ్ధపుషత్కే ౨ సౌ లక్ష్మ్యాద్యశ్చైత సాయకః.

68

అపరాధ్ధః అలభ్యులక్ష్మ్యః పుషత్కే యస్యసః అపరాధ్ధపుషత్కః-గుఱితాఁకని బాణములు గలవాడు. గుఱితప్పిన యమ్ములు గలవాడు.

ధన్వీ ధనుష్పాః ధానుష్కే నిషణ్ణ ధనుర్ధరః,

ధన్వాస్యాస్తీతి ధన్వీ. న. పు. ం. ధను రస్యాస్తీతి ధనుష్పాః. త.

విల్లు గలవాఁడు. ౨. ధనుః ప్రహరణమస్యేతి ధానుష్కః-విల్లే ఆయుధముగాఁ గలవాఁడు. ౩. నిషంగో ౨ స్వాస్తీతి నిషంగీ. న. పు. నిషంగమనగా అమ్ములపొది; అది గలవాఁడు. ౪. అస్త్రం మంత్రప్రయుక్తాయుధం; త దస్వాస్తీతి అస్త్రీ. నాంతః. మంత్ర ప్రయుక్తాయుధము గలవాఁడు. “అస్త్రం చాపః తదస్వాస్తీతి అస్త్రీ-అస్త్రమనఁగా విల్లు; అది గలవాఁడు. “అస్త్రం చాపాయుధయోః” అని రభసుఁడు. ౫. దనుర్ధరతీతి ధనుర్ధరః. ధృజ్ధారణే. విల్లును బట్టినవాఁడు. ఈ ౬ విలుకాని పేళ్లు.

స్వాత్మాణ్ణవాంస్తు కాణ్డీరః -

కాండాః బాణాః అస్య సంతీతి కాండవాః. త. కాండీరశ్చ-కాండములనఁగా బాణములు; అవి గలవాఁడు. ౨ అమ్ము పట్టినవానిపేళ్లు.

శాక్తిక శక్తిహేతికః.

69

శక్తిః ప్రహరణ మస్యేతి శాక్తికః. శక్తిః హేతిః ఆయుధమస్య శక్తిహేతికః - శక్తియను నాయుధము గలవాఁడు శాక్తికుఁడును, శక్తి హేతికుఁడును. ఈ ౨ శక్తియను నాయుధ విశేషము గలవాని పేళ్లు.

యాష్టిక పారశ్వధికౌ యష్టిపర్వధ హేతికౌ,

యష్టిః ప్రహరణ మస్యేతి యాష్టికః-యష్టియనఁగా లగుడము; అది యాయుధముగాఁ గలవాఁడు. పరశ్వధః ప్రహరణమస్య పారశ్వధికః-పరశ్వధ మనఁగా గండ్రగొడ్డలి; అది యాయుధముగాఁ గలవాఁడు. ఈ ౨ ను, యష్టిపర్వధహేతికౌ = వరుసగా దుడ్డుకట్టెయు, గండ్రగొడ్డలియు నాయుధముగాఁ గలవాని పేళ్లు.

నైస్త్రింశికో ౨ సిహేతి స్సాస్త్ -

నిస్త్రింశః ప్రహరణమస్య నైస్త్రింశికః-నిస్త్రింశ మనఁగా ఖడ్గము; అది ఆయుధముగాఁ గలవాఁడు. అసిః హేతిరస్య అసిహేతికః-కత్తి యాయుధముగాఁ గలవాఁడు. ఈ ౨ అడ్డకత్తి యాయుధముగాఁ గలవాని పేళ్లు.

సమూ ప్రాసిక కౌన్తికౌ.

70

ప్రాసః ప్రహరణ మస్య ప్రాసికః; కుంతః ప్రహరణమస్య కౌంతికః-ఈంటె యాయుధముగాఁ గలవాఁడు గనుక ప్రాసికుఁడు, కౌంతికుఁడును. ఈ ౨ ఈంటెగలవాని పేళ్లు.

చర్మీ ఫలకపాణిస్సాస్త్ -

చర్మ ఫలక మస్యాస్తీతి చర్మి. నాంతః. చర్మ మనఁగా అరిగె, అది గలవాఁడు. ఫలతి విశీర్యతే ఘాతై రితి ఫలకః. ఇహి ఫలా విశరణే. ఫలకః పాణావస్యేతి ఫలకపాణిః-వేటులచేత పగలునది గనుక ఫలకము అరిగె; అది హస్తమందుఁ గలవాఁడు. ఈ ౨ అరిగె (కేడెము) గలవాని పేళ్లు.

పతాకీ వైజయన్తికః.

పతాకా ౨ స్యాస్తీతి పతాకీ. నాంతః. టెక్కిము గలవాఁడు. వైజయన్త్యా చరతీతి వైజయన్తికః-టెక్కిముచేత చరించువాఁడు. ఈ ౨ టెక్కిము గలవాని పేళ్లు.

అనుప్లవ స్సహాయశ్చానుచరో ౨ భిచరస్సమాః.

71

అను పశ్చాత్ ప్లవతే అనుప్లవః. ప్లవే గతౌ. వెనుక వచ్చువాఁడు. సహ అయతే సహాయః. అయ గతౌ. కూడవచ్చువాఁడు. అనుపశ్చాచ్ఛరతీతి అనుచర. చర గతిభక్షణయోః, వెంట వచ్చువాఁడు. అభితః చరతీ త్యభిచరః. పా. అభిసరః-అంతటఁ జరించువాఁడు. ఈ ౪ తోడవచ్చినవాని పేళ్లు.

పురోగ్రేసర ప్రవృగ్రతస్సరపురస్సరాః.

పురోగమః పురోగామీ -

పురో గచ్ఛతీతి పురోగః. గమ్ గగతౌ. అగ్రేసరతీతి అగ్రేసరః. స్య గతౌ. ప్రతిష్ఠతే పురో గచ్ఛతీతి ప్రష్ఠః. వ్యా గతినివత్తై. ప్రపూర్వమౌటచేత గమనవాచకము. అగ్రతస్సరతీ త్యగ్రతస్సరః. పురస్సరతీతి పురస్సరః. పురోగచ్ఛతీతి పురోగమః. పురోగామీ చ. నాంతః. ముందరఁబోవువాఁడు గనుక పురోగుఁడు, అగ్రేసరుఁడు, ప్రష్ఠుఁడు, అగ్రతస్సరుఁడు, పురస్సరుఁడు, పురోగముఁడు, పురోగామియును. ఈ ౭ ముందర నడచువాని పేళ్లు.

మన్దగామీ తు మన్దరః.

72

మందం గచ్ఛతీతి మందగామీ నాంతః. గమ్ గగతౌ. మెల్లగా నడచువాఁడు. ౧. మథ్నాతి చరణా వితి మథరః. మంథ విలోడనే. నడవలేక కాళ్లను బిసుకుకొనువాఁడు. ఈ ౨ మెల్లగా నడుచువానివేళ్లు.

జఙ్ఘలో ౨ తిజవ స్తుల్యా-

ప్రశస్తే జంఘే అన్యస్త ఇతి జంఘాలః-మంచిపిక్కలుగలవాడు.
౧. అతిశయితో జవో వేగో యస్య సః అతిజవః-అతిశయమైన వేగము గలవాడు.
ఈ ౨ వడిగా నడచువాని పేళ్లు.

జఙ్ఘాకరిక జాఙ్ఘి కౌ,

జంఘే జీవనకర్మో యస్య సః జంఘాకరికః-జీవనము చేయించునట్టి
పిక్కలు గలవాడు. ౧. జంఘాభ్యాం జీవతీతి జాంఘికః-పిక్కలచేత బ్రతుకువాడు.
ఈ ౨ దూరముగాఁ బోయి అక్కడివార్త నెఱింగించుచు నందుచేత బ్రతుకున
వానిపేళ్లు.

తరస్వీ త్వరితో వేగీ ప్రజవీ జవనోజవః.

73

తరః అస్మాస్తీతి తరస్వీ. నాంతః. తరస్సనఁగా వేగము; అది గలవాడు.
౧. త్వరిత మస్మాస్తీతి త్వరితః. జీ త్వరా సంభ్రమే. వేగము గలవాడు. ౨. వేగో
౨ స్తీతి వేగీ. నాంతః. వేగము గలవాడు. ౩. ప్రకృష్టః జవో యస్య సః ప్రజవీ.
నాంతః. జవనః. జవశ్చ. జు గతౌ. ప్రకృష్టమైన గమనవేగము గలవాడు ప్రజవి,
జవనుఁడు, జవుఁడును. ఈ ౬ వేగముగలవాని పేళ్లు.

జయ్యో యశ్శక్యతే జేతుమ్ -

జేతుం శక్యతే జయ్యః. జి జయే. ఈ ౧ సులభముగా నోడింపఁదగినవాని పేరు.

జేయో జేతవ్యమాత్రకే,

జేతుం యోగ్యో జేయః-గెలువందగినవాడు. ఈ ౧ ఓడింప వలసిన
వాని పేరు.

జైత్రస్సు జేతా -

జయతీతి జైత్రః; జేతా చ. ఋ. జిజయే. గెలుచువాఁడు గనుక జైత్రుడు,
జేతయును. ఈ ౨ గెలువగలవానిపేళ్ళు. ఓడింపవలసినవాని పేరు.

యో గచ్ఛత్యలం విద్విషతః ప్రతి.

74

సో ౨ భ్యమిత్యో ౨ భ్యమిత్రీయో ౨ ప్యభ్యమిత్రీణ ఇత్యపి,

ఆభిముఖ్యేన శత్రూ అలం గచ్ఛతి త్యభ్యమిత్రః, అభ్యమిత్రీయ,
అభ్యమిత్రీణశ్చ - శత్రువులకు నెదురుగాఁ బోవుచువాఁడు
అభ్యమిత్రుఁడు, అభ్యమిత్రీయుఁడు, అభ్యమిత్రీణుఁడును. ఈ 3 మగఁ

క్షత్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

టిమితో నెప్పుడు శత్రువుల కెదురుగాఁ బలుమాటు మోహరించువాని పేళ్లు.

ఊర్జస్వల స్వా దూర్జస్వీ య ఊర్జాతి శయాన్వితః.

75

ఊర్జః బలం తద్యోగాత్ ఊర్జస్వలః. ఊర్జస్వీ చ. నాంతః ఊర్జస్సనంగా బలము; అది గలవాఁడు గనుక ఊర్జస్వలుఁడు, ఊర్జస్వియును. ౧, ౨. ఊర్జాతిశయాన్వితః = అధికమైన బలము గలవాని పేళ్లు.

స్యా దురస్యా నురసిలః -

ప్రశస్తమురో ౨ స్యాస్తీతి ఉరస్వా .త. ఉరసిలశ్చ. ప్రశస్తమైన తొమ్ము గలవాఁడు గనుక ఉరస్వంతుఁడు, ఉరసిలుఁడును. ఈ ౨ ఘనమైన తొమ్ము గలవానికిని, తొమ్ము బలము గలవానికి పేళ్లు.

రథికో రథినో రథీ,

రథో ౨ స్యాస్తీతి రథికః, రథినః, రథీ చ. పా. రథిరః. రథముగలవాఁడు రథికుఁడు, రథినుఁడు, రథియును. ఈ 3 రథముమీఁద నుండు రాజు మొదలైనవాని పేళ్లు.

కామంగా మ్యనుకామినః -

అనుకామం యథేష్టం గచ్ఛతీతి అనుకామినః. ౧. కామంగామీ = యథేష్టముగాఁ బోవువాఁడు. యుద్ధాదులలో స్వేచ్ఛగా నేఁగుఁవాఁడు.

హ్యత్యనీన స్తథా భృశమ్.

76

అత్యంతం గచ్ఛతీతి అత్యంతీవః. మిక్కిలి పోవువాఁడు. ఈ ౧ యుద్ధాదుల యందు మిక్కిలి పోవు స్వభావము గలవాఁడు.

శూరో వీరశ్చ విక్రాంతః -

శూరయతీతి శూరః. వీరయతీతి వీరః. శూర వీర విక్రాంతౌ. విక్రమించు వాఁడు గనుక శూరుఁడు, వీరుఁడును. ౧, ౨. విక్రామతి స్మ విక్రాంతః. క్రము పాదవిక్షేపే. విక్రమించువాఁడు. ఈ 3 శూరుని పేళ్లు.

జేతా జిష్ణుశ్చ జిత్వరః,

జయతి తాచ్ఛీల్యేనజేతా. ఋ. జిష్ణుః, ఉ. జిత్వరశ్చ. జి జయే. స్వభావముననే గెలుచువాఁడు గనుక జేత, జిష్ణువు, జిత్వరుఁడును. ఈ 3 గెలుచు స్వభావము గలవాని పేళ్లు.

సాంయుగీనో రణే సాధుః -

సంయుగే సాధుః సాంయుగీనః. యుద్ధమునందు నేర్పరియైనవాఁడు. ఈ ౧ యుద్ధమున నేర్పరియగువాని పేరు.

శస్త్రాజీవాదయ స్త్రిఘ.

77

శస్త్రాజీవాదులు సాంయుగీనాంతములునైన శబ్దములు త్రిలింగములు.

ధ్వజినీ వాహినీ సేనా పృతనానీకినీ చమూః,

వరూధినీ బలం సైన్యం చక్రం చానీకమస్త్రియామ్.

78

ధ్వజాః అస్యాం సంతీతి ధ్వజినీ. ఈ. సీ. టెక్కెములు గలది. ౧. వాహాః అస్యాం సంతీతి వాహినీ. ఈ. సీ. అశ్వములు గలది. ౨. ఇనేన ప్రభుణా సహవర్తత ఇతి సేనా. రాజుతోఁగూడినది. ౩. ప్రియతే వ్యాయచ్చతీతి పృతనా. పృచ్ఛ వ్యాయామే. తిరుగునది. ౪. అనీకః అశ్వాదిసంఘః. అస్యా మస్తీతి అనీకినీ. ఈ. సీ. అశ్వాది సమూహము దీనియందుఁ గలదు. ౫. చమతి హిసన్తరీఁ చమూః. ఉ. సీ. చము అదనే. శత్రువులను సంహరించునది. ౬. వరూథో రథగుప్తి రస్యామితి వరూధినీ. ఈ. సీ. రథగుప్తి గలది. ౭. బలతి ప్రాణీతి స్వపక్షో ౨ నేన బలం. బల ప్రాణనే. స్వపక్షము దీనిచేత బ్రతుకును. ౮. సేనైవ సైన్యం. సేనయే సైన్యము. ౯. చక్రతి హంతి పరబల మితి చక్రం చక్ర తృప్తా, ప్రతిఘాతే చ. పరబలమును హింసించునది. కరోతి జయమితి వా చక్రం. జయమును జేయునది. ౩. విభజ్య న నీయత ఇత్యనీకం. అ. ప్న. ణీర్ష ప్రాపణే. ఏర్పరించరానిది. ఈ ౪ సేనపేళ్లు.

వ్యూహస్త్రి బలవిన్యాసః -

వ్యూహ్యతే రచ్యత ఇతి వ్యూహః. ఊహ వితర్కే. రచింపఁబడునది. ౧. బలవిన్యాసః = సేనయొడ్డుట. ఈ ౧ చతురంగబలమును యథా స్థానముగాఁ దీర్చిపెట్టుట పేరు.

భేదా దణ్డాదయో యుధి,

దణ్డాదయః యుధి భేదాః = యుద్ధమందుఁ జేయఁబడు దండము మొదలైనవి వ్యూహభేదములు. బలము నడ్డముగాఁ దీర్చుట దండము. ఆదిశబ్దముచేత భోగమండలా సంహతములు మూఁడును గ్రహింపఁబడును.

క్షత్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చతురంగబలము నొకటివెనుక నొకటి నిలుపుట భోగము. మండలాకారముగా సర్ప శరీరమువలెఁ దీర్చుట మండలము. బలమును వేటువేటుగాఁ దీర్చుట అసంహతము. తథాచ కామందకః—“తిర్యగ్ష్పత్తిస్తుదండస్యాద్భోగో న్వాప్యత్తిరేవ చ, మండలస్సర్పతో వృత్తిః పృథగ్ష్పత్తి రసంహత” ఇతి. అందు ప్రదరదృఢకాదులు ౧౭ దండభేదములు. గోమూత్రికా హింసక సంచారి శకట పతంతకము లను నైదును భోగభేదములు. సర్పతోభద్ర దుర్జయములు మండలభేదములు. అర్ధచంద్రోత్థానాదులు అసంహత భేదములు.

ప్రత్యాసారో వ్యూహపారి : -

భగ్నా నాత్మీయాః ప్రత్యాసరతి ప్రత్యాసారః. సృగతౌ. భగ్నులయిన తమవారిని గూర్చుకొని వచ్చునది. ౧. వ్యూహైకదేశమై యుండునదిగాని. మఱియొకటిగాని వ్యూహమునకు వెనుకనుండు మూఁక.

సైన్యవృష్ఠే ప్రతిగ్రహః.

79

ప్రతిగృహ్ణత్యత్ర ప్రతిగ్రహః గ్రహ ఉపాదానే. రాజు దీనియందు సైన్యమును చేపట్టును. ౧. ఎక్కడ రాజు తానుండి తన సైన్యము గాసిఁ జెందకుండునట్లు చేపట్టవచ్చునో ఆ సైన్యము వెనుక, ఇన్నూఱు విండ్లపట్టున నుండు ప్రత్యేకమైన మూఁక ప్రతిగ్రహ మనంబడును.

ఏకైభైకరథా త్త్యశ్యాపత్తిః పఞ్చపదాతికా,

ఒక యేనుఁగు, ఒక రథము, మూడు గుఱ్ఱములు, ఏవురు కాలిబంట్లును గల సేనపత్తి యనంబడును. పతతి గచ్ఛతీతి పత్తిః. ఇ. సీ. పత్ గతౌ. పోవునది. ౧.

పత్త్యశ్చైస్త్రిగుణైస్సర్వైః క్రమాదాఖ్యా యథోత్తరమ్.

80

సేనాముఖం గుల్మగణౌ వాహినీ వృతనాచమూః,

అనీకినీ -

పత్త్యంగైః = పత్త్యవయవములయిన, యథోత్తరం = ఉత్తరోత్తరము, త్రిగుణైః = ముమ్మడింపఁబడిన, సర్వైః = సమస్తములైన గజతురగాదులచేత, క్రమాత్ = వరుసగా, సేనాముఖం, గుల్మః,...అనీకినీ = సేనా ముఖము మొదలైనవి, ఆఖ్యాః = సంజ్ఞలగును. అనఁగా పత్తిత్రయము

సేనాముఖము. మూడు సేనాముఖములు గుల్మము. మూడుగుల్మము లొక గణము. మూడుగణము లొక వాహిని. మూడు వాహిను లొక పృతన. మూడు పృతన లొక చమువు. మూడుచమువు లొక యనీకిని అనుట. సేనాయోముఖం సేనాముఖం. సేనయొక్క ముఖము. సేనాముఖము. 3 ఏనుగులు, 3 రథములు, ౬ గుఱ్ఱములు, ౧౫ కాలిబంట్లును గల సేన. ౧. గుడతి రక్షతీతి గుల్మః. గుడ రక్షాయాం. రక్షించునది. ౯ ఏనుగులు, ౬ రథములు, ౨౭ గుఱ్ఱములు, ౪౫ కాలిబంట్లును గల సేన. ౧. గణ్యత ఇతి గణః. గణ సంఖ్యానే. లెక్క పెట్టబడునది. ౨౭. ఏనుగులు, ౨౭. రథములు, ౮౧ గుఱ్ఱములు, ౧౩౫ కాలిబంట్లును గల సేన. ౧. వాహః అస్యాం సంతీతి వాహినీ. గుఱ్ఱములు గలది. ౮౧ ఏనుగులు, ౮౧ రథములు. ౨౪౩ గుఱ్ఱములు, ౪౦౫ కాలిబంట్లును గల సేన. ౧. ప్రియతేస్మ పృతనా. పృజ్ వ్యాయామే. పోవునది. ౨౪౩ ఏనుగులు, ౨౪౩ రథములు, ౭౨౯ గుఱ్ఱములు, ౧౨౧౫ కాలిబంట్లును గలసేన. చమతి హినస్తి శత్రూః చమూః. చము అదనే. శత్రువులను హింసించునది. ౭౨౯ ఏనుగులు, ౭౨౯ రథములు, ౧౮౭౭ అశ్వములు, ౩౬౪౫ కాలిబంట్లును గలసేన. ౧. అనీకో ౨ న్యామ స్తీతి అనీకినీ. సమూహము గలది. ౨౧౮౭ ఏనుగులు. ౨౧౮౭ రథములు, ౬౫౬౧ అశ్వములు, ౧౦౯౩౫ కాలిబంట్లును గలసేన. ౧

దశానీకిన్యో ౨ క్షౌహిణీ-

దశానీకిన్యః = ౧౦ అనీకినులు, అక్షౌహిణీ = అక్షౌహిని యనంబడును. ఊహస్సమూహః. సో ౨ స్వస్యా ఇతి ఊహినీ. అక్షాణామూహినీ అక్షౌహిణీ. పా. అక్షాణామూహస్సమూహః. తద్యోగా దక్షౌహిణీ. రథములయొక్క సమూహముగలది. ౨౧౮౭౦ ఏనుగులు, ౨౧౮౭౦ రథములు, ౬౫౬౧౦ అశ్వములు, ౧౦౯౩౫౦ కాలిబంట్లు గలనుసేన. “అక్షౌహిణ్యామిత్యధికైః సప్తత్యాచాష్టభిశ్శతైః, సంయుక్తాని సహస్రాణి రథానా మేకవింశతిః. ఏవమేవ గజానాంతు సంఖ్యానాం కీర్తితంబుడై, పంచషష్ఠి సహస్రాణి షట్శతాని ద్విశతు, సంఖ్యాతా స్తురగా స్తద్విజ్ఞైర్వివారయ్యై స్తురంగమైః. నృణాం శతసహస్రంతు సహస్రానిన వైవతు, శతాని త్రీణి చాన్యాని పంచాశచ్చ పదాతయ” ఇతి. ఇవి

ప్రత్యేక సేనా విశేషములు.

అథ సంపది.

81

సంపత్తిః శ్రీశ్చ లక్ష్మీశ్చ

సంపద్యతే జనైరితి సంపత్. ద. సీ. సంపత్తిశ్చ. ఇ. సీ. పద్ గతౌ. జనులచేత పొందబడునది. ౧, ౨. శ్రియతే జనైరితి శ్రీః. ఈ. సీ. శ్రిష్ సేవాయాం. జనులచే నాశ్రయింపబడునది. ౩. లక్ష్మ్యతే లక్ష్మీః. ఈ. సీ. లక్ష్ దర్శనాంకనయోః. జనులచే జూడబడునది. ఈ ౪ సంపద పేళ్లు.

విపత్తౌ విప దావదౌ,

విపద్యతే విపత్తిః. ఇ. సీ. విపచ్చ. ద. సీ. విపరీతముగాఁ బొందబడునది. ౧, ౨. ఆపద్యతే ఆపత్. ద. సీ. అంతటఁ బొందబడునది. ఈ ౩ ఆపదపేళ్లు.

ఆయుధం తు ప్రహరణం శస్త్ర మస్త్రమ్ -

ఆయుధ్యంతే అనే నేత్యాయుధం. యుధ సంప్రహరే. దీనిచేత యుద్ధము చేయుదురు. ౧. ప్రహరం త్యనేన ప్రహరణం - దీనిచేతఁ గొట్టుదురు. ౨. శస్త్రతే ౨ నేనేతి శస్త్రం. శసు హింసాయాం. దీనిచేత హింసించుదురు. ౩. అస్త్రత ఇతి అస్త్రం. అసు క్షేపణే. దేహదులమీదఁ జిమ్మఁబడునది. ఈ ౪ ఆయుధమాత్రమునకు పేళ్లు.

అథాస్త్రియా.

82

ధను శ్చాపౌ ధన్వ శరాసన కోదణ్ణ కార్ముకమ్,

ఇష్టాసో ౨ పి -

ధన్వతే ప్రార్థతే ధనుః. స. న. ప్రార్థింపబడునది. “ధనుర్వంశ విశుద్ధో ౨ పి నిర్గుణః కిం కరిష్యతి” యని ఉకారాంత పుంలింగ ప్రయోగమును గలదు. “శరావాహీ ధనూః స్త్రీ స్యాత్” అని, త్రికాండశేషమందు ఉకారాంత స్త్రీలింగముగాఁ జెప్పబడియున్నది. ౧ చపస్యవేణో ర్వృక్ష విశేషస్య వా వికారశ్చాపః-చప మనఁ గా వేణు విశేషము, లేక వృక్ష విశేషము. దానిచేతఁ జేయఁబడునది. ౨. దన్వతే ధన్వ. స. న. ధన ధాన్యే ప్రార్థనాయాం చ. పార్థింపబడునది. ౩. శరాః అన్యంతే అనేన శరాసనం. అనుక్షేపణే. బాణములు దీనిచేత వేయఁబడును. ౪.

కుర్ధంతే ౨ నేనేతి కోదండం. కుర్ధ క్రీడాయాం. దీనిచేత వేంటాడుదురు. ౫. కర్మణే ప్రభవతి కార్ముకం-యుద్ధకర్మ కొఱకు సమర్థమైనది. ౬. ధన్వశబ్దము మొదలు ౪ నపుంసకములు. ఇవఁవః అన్యంతే ౨ నేనేతి ఇష్వాసః. అసు క్షేపణే. బాణములు దీనిచేత వేయఁబడును. ఈ ౭ వింటిపేళ్లు.

అథ కర్ణస్య కాలపుష్టం శరాసనమ్.

83

కాలవర్ణః పుష్టో యస్య సః కాలపుష్టః-నల్లనైన వెనుకదిక్కుగలది. ౧. కర్ణస్య శరాసనమ్-కర్ణుని విల్లు.

కపిధ్వజస్య గాఢీవ గాఢీవా పుంసపుంసకౌ,

గాండీకృతం అశక్తీ కృతం పర్వస్థాన మస్యేతి గాండీవః, గాండివశ్చ. పు. నునుపుగాఁ జేయఁబడని గణుపులు గలది. ఈ ౨ అర్జునుని వింటి పేళ్లు.

కోటిర న్యాటనీ -

అన్య కోటిః = ఈవింటికొప్పు, అటనీ = అటని యనఁబడును. అటత్యథోగచ్ఛతి నమనకాలే అటనీ. పా. అటనిః. సీ. అట పట గతౌ. విల్లు నెక్కు పెట్టునప్పుడు క్రిందకి వచ్చునది. ఈ ౧ వింటి కొప్పుపేరు.

గోధే తలే జ్యాఘాతవారణే.

84

గుధ్యతి పరివేష్టతి ప్రకోష్ఠమితి గోధా. గుధ పరివేష్టనే. ముంజేతిం జుట్టకొని యుండునది. ౧. తలతి ప్రతిష్ఠతే తలం. తల ప్రతిష్ఠాయాం. స్థిరమైయుండునది. (రెండు బాహువులు అను) వ్యక్తి ద్వయమువలన ద్వివచనోక్తి. ఈ ౨ వింటినారి దెబ్బ తాఁకకుండుటకై చేతఁ గట్టుకొను తోలుపేళ్లు.

లస్తకస్తు ధనుర్మధ్యమ్ -

లసతి సంశ్లిష్యతి కరే లస్తకః. లస సంశ్లేషణ క్రీడనయోః. చేతిలో నణఁగి యుండునది. ఈ ౧ వింటినడుము పేరు.

మౌర్వీ జ్యా శిఙ్గీనీ గుణః,

మూర్వా వృక్ష విశేషః; తద్వికారో మౌర్వీ. ఈ. సీ. మూర్వయనఁగా చాఁగ్గ దానిచేతఁ జేయఁబడునది. ౧. జినాతి కాలే శిథిలీ భువతీతి జ్యా. జ్యా వయోహనౌ. కాలక్రమమున శిథిలమౌనది. ౨. శిఙ్గాతి అవ్యక్తం స్వనతీతి శింజినీ. ఈ. సీ. శిజి అవ్యక్తేశ్దే అవ్యక్తముగా

మ్రోయునది. (తాలవ్యాది). 3. గుణ్యతే అభ్యసృత ఇతి గుణః. గుణ అభ్యాసే. అభ్యసింపఁబడునది. ఈ ౪ వింటినారి పేళ్లు.

స్యాత్ప్రత్యాలీధ మాలీధ మిత్యాది స్థాన పఞ్చకమ్.

85

ప్రత్యాలేధి భువ మితి ప్రత్యాలీధం. ఆలీధం. చ. లిహ ఆస్వాదనే. భూమిని స్పృశించునది గనుక ప్రత్యాలీధము, ఆలీధమును. ఎడమకాలు ముందరికి చాచి కుడికాలు వెనుకకుఁ బెట్టుట ప్రత్యాలీధము. కుడికాలు ముందరికి చాచి యెడమకాలు వెనుక కుంచుట ఆలీధము. ఆదిశబ్దముచేత సమపదము, విశాఖము, మండలమును గలవు. రెండుకాళ్లు సరిగా నిలుపుట సమపదము. రెండుకాళ్లనడుమ జానెఁడెడము గలుగ నిలుచుట విశాఖము. పాదద్వయమును మండలాకారముగా నిలుపుట మండలము. ఈ ౪ విలుకాండ్ర నిలుకడల పేళ్లు.

లక్ష్యం లక్షం శరవ్యం చ-

లక్ష్యత ఇతి లక్ష్యం. లక్షం చ. లక్ష దర్శనాంక నయోః. చూడఁబడునది గనుక లక్ష్యము. లక్షమును. ౧, ౨. శరైః వీయత ఇతి శరవ్యం. వ్యేర్ష సంవరణే. బాణములచేతఁ గప్పఁబడునది. ఈ 3 గుఱిపేళ్లు.

శరాభ్యాస ఉపాసనమ్,

శరాణాం అభ్యాసః శరాభ్యాసః-శరములయొక్క అభ్యాసము. ౧. ఉపాస్యన్తే క్షిప్యన్తేశరా అత్రేతి ఉపాసనం. అసు క్షేపణే. బాణములు దీనియందు వేయఁ బడును. ఈ ౨ విలువిద్య నేర్చుటకుఁ బేళ్లు.

పుషత్క బాణ విశిఖా అజిహ్వాగ ఖగాశుగాః.

86

కలమ్బ మార్గణ శరాః పత్రీ రోప ఇషుర్ద్వయోః,

పర్షతి రుధిరేణ శత్రుమితి పుషత్కః. పుషు సేచనే. రుధిరముచేత శత్రువును దడుపునది. ౧. వణతీతి బాణః. వణ క్వణ శబ్దే. మ్రోయునది. ౨. విశీయతే తనూక్రియతే విశిఖః. శీర్ష నిశాతనే. వాఁడియౌటకొఱకు సన్నముగాఁ జేయఁ బడునది. విశః ఖనతీతి వా విశిఖః-ప్రవేశించుచు ప్రక్కలించునది. 3. అజిహ్వాం గచ్ఛతీతి అజిహ్వాగః-చక్కఁగాఁ బోవునది. ౪. ఖే గచ్ఛతీతి ఖగః - ఆకాశమునఁ బోవునది. ౫. ఆశు గచ్ఛతీ త్యాశుగః. గమ్ ౫ గతౌ. శీఘ్రముగాఁ బోవునది. ౬. కల్యతే క్షిప్యత ఇతి కలంబః. కల కిల క్షేపే. వేయఁబడునది.

౭. మార్గయతి లక్ష్యమితి మార్గణః. మార్గ అన్వేషణే. గుఱిని వెదకునది.
౮. శృణాతీతి శరః. శృ హింసాయాం. హింసించునది. ౯. పత్రం పక్షో ౭
స్యాస్తీతి పత్రీ. న. పు. గఱులు గలది. ౧౦. రోపయతి మోహయతీతి రోపః.
రూప విమోహనే. మోహింపఁజేయునది. ౧౧. ఇవ్యతి గచ్ఛతీతి ఇషుః. ఉ. పు.
ఇష గతౌ. లక్ష్యమును గూర్చి పోవునది. ఈ ౧౨ అమ్ముల పేళ్లు.

ప్రక్షేప్దనాస్తు నారాచాః -

ప్రక్షేప్దనీతి ప్రక్షేప్దనాః. క్షేప్ద అవ్యక్తే శబ్దే. అవ్యక్తముగా మ్రోయునవి.
ప్రక్షిద్ద్యంత ఇతి ప్రక్షేప్దనాః. ఇతి క్షిదా స్నేహనమోచనయోః. వేయఁబడునవి.
౧. నారం నరసమూహ మంచంతీతి నారాచాః. అఱ్ఱు గతిపూజనయోః.
నరసమూహమునుగూర్చి పోవునవి. ఈ ౨ నారసముల పేళ్లు.

పక్షోవాజః-

పక్షతి శరం గృహ్ణతీతి పక్షః. పక్ష పరిగ్రహే. బాణమును ప్రతిగ్రహించునది.
౧. వజత్యనేన బాణమితి వాజః. వజ గతౌ. దీనిచేత బాణము పోవును. ఈ ౨
గఱులపేళ్లు. టెక్కులు.

త్రిషాత్తరే.

87

ముందు చెప్పఁగల లిప్తకాంతములైన శబ్దములు త్రిలింగములు.

నిరస్తః ప్రహితే బాణే -

ప్రహితేబాణే = వేయఁబడిన బాణమందు, నిరస్తః = నిరస్త శబ్దము
వర్తించును. నిరస్యతే స్మ నిరస్తః. అసు ప్రాపణే = వేయఁబడినది.

విషా క్తే దిగ్ధలిప్తకౌ,

విషాక్తే = విషముచేఁ బూయఁబడిన బాణమందు, దిగ్ధలిప్తకౌ = దిగ్ధలిప్త
శబ్దములు వర్తించును. దిహ్యతే విషేణ దిగ్ధః; లిప్యతే విషేణలిప్తః. దిహ ఉపచయే;
లిప ఉపదేహే. విషముచేతఁ బూయఁబడునది గనుక దిగ్ధము, లిప్తకమును.

తూణోపాసన్ తూణీర నిషజ్గు ఇషుభిర్న్యయోః.

88

తూణ్యామ్ -

తూణ్యతే కరైరితి తూణః. తూనీరః. తూనీ చ. తూణ పూరణే.

క్షత్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బాణములచేత పూరింపఁబడునది గనుక తూణము, తూణీరము, తూణియును. తూణతూణీర శబ్దములు పుంలింగములు. తూణీశబ్దము ఈకారాంత స్త్రీలింగము. ఆకారాంత స్త్రీలింగమని కొందఱు. ౧. ౩, ౬. ఉపాసజ్జంతే శరా అత్ర ఉపాసంగ. నిషంగశ్చ. షంజ సంగే. బాణములు దీనియందు కూర్పఁబడును. గనుక ఉపాసంగము నిషంగమును. ౨, ౪. ఇషవోధీయంతే ౨ త్రేతి ఇషుధిః. ఇ.పు.డు ధార్జ ధారణపోషణయోః. బాణములు దీనియందు ధరింపఁబడును. ౫. ఈ ౬ అములపాది పేళ్లు.

ఖడ్గే తు నిస్త్రింశ చన్ద్రహాసానిర్విషయః,

కౌక్షేయకో మణ్డలాగ్రః కరవాలః కృపాణవత్.

89

ఖండయతీతి ఖడ్గః. ఖడి భేదనే. ఖండించునది. ౧. నిష్క్రాంత స్త్రింశదంగుళీభ్యో నిస్త్రింశః-ముప్పదియుంగుళములకంటె నధికమైనది. ౨. చంద్రవత్ హసతిప్రకాశతే చంద్రహాసః-చంద్రునివలెఁ బ్రకాశించునది. ౩. అస్యతే క్షిప్యత ఇతి అసిః. ఇ.పు. అను క్షేపణే. విసరఁబడునది. ౪. రిష్యతే హింస్యతే ౨ నేనేతి రిష్టః. ఇ. పు. రిష హింసాయాం. దీనిచేత హింసింపఁబడును. అజాదియుఁ గలదు. “చంద్రహాసర్షి నిస్త్రింశా జ్ఞేయా ఏకార్థవాచకాః” అని త్రికాండశేషము. ౫. కుక్షౌ చర్మ నిర్మితకోశే భవః కౌక్షేయకః-చర్మ నిర్మితమై కుక్షిప్రాయమైన యొరలో నుండునది. ౬. మండలాకార మగ్ర మస్యేతి మండలాగ్రః-మండలాకారమైన కొనగలది. ౭. కరే వలతీతి కరవాలః. వల సంచలనే. కరమందు చలించునది. “దంతైశ్చిచ్ఛిదరే లూనకరవాలాః పదాతయః” అని మాఘమందు శ్లేషగాఁ జెప్పఁబడియున్నది. పా. కరం పాలయతీతి కరపాలః-కరమును బాలించునది. “విధూతకరపాలకః పాలకః” అని యమకము. ౮. కల్పతే హసనే కృపాణః. కృపూ సామర్థ్యే. హింసయందు సమర్థమైనది. కపాణమెట్లు ఖడ్గవాచకమో, అట్లే కరవాలము ఖడ్గవాచకమని వచ్చుబార్థము. ఈ ౯ పెద్దక త్రిపేళ్లు.

త్సరుః ఖడ్గాదిముష్టౌ స్యాత్ -

త్సరతి ముష్టినా త్సరుః. ఉ. పు. త్సర చద్యుగతౌ. పిడికిటితోఁ గూడి యుండునది. ౧ ఖడ్గము మొదలైనవాని పిడి. పరుజు.

మేఖలా తన్నిబద్ధనే,

మీయతే మణిబంధ ఇతి మేఖలా. దుమిర్ష ప్రక్షేపణే. మణికట్టు మీదఁ గట్టఁబడునది. ఈ ౧ ఆయుధము జాఱకుండ మణికట్టునఁ గట్టు కట్టు.

ఫలకో ౨ స్త్రీ ఫలం చర్మ -

ఫలతి విశీర్యతే ప్రహరైరితి ఫలకః. ఫలం చ. జీ ఫలా విశరణే. వ్రేలుటచేఁ బగులునది ఫలకము, ఫలమును. ౧, ౨. చర్మణా బద్ధత్వాత్ చర్మ. న. న. తోలుచేతఁ గప్పఁబడినది. ఈ ౩ అరిగపేళ్లు. కేడెము.

సంగ్రాహో ముష్టిరస్య యః.

90

సంగృహ్యతే అనేనేతి సంగ్రాహః. గ్రహ ఉపాదానే. దీనిచేత నరిగ పట్టఁ బడును. ౧ అరిగపట్టు పిడి.

ద్రుఘణే ముద్గర ఘనౌ -

ద్రుః వృక్షో మన్యతే ౨ నేనేతి ద్రు ఘణః. హన హింసాగత్యోః. వృక్షము దీనిచేతఁ గొట్టఁబడును. ౧. ముదం సంతోషం గిరతీతి ముద్గరః. గృ నిగరణే. సంతోషమును హరించునది. ౨. హన్యతే అనేనేతి ఘనః. హనహింసాగత్యోః. దీనిచేత హింసింపఁబడును. ఈ ౩ ఇనుపగుదియ పేళ్లు.

స్యా దీళీ కరవాళికా,

ఈశ్యతే జనైరితి ఈళీ. ఈ. సీ. ఈశస్తుతౌ. స్తోత్రము చేయఁబడునది. పా. ఈళిః. పా. ఇల్యత ఇతి ఇలిః. ఇల స్వప్నప్రేరణయోః. ప్రేరేపింపఁబడునది. ౧. క్షుద్రః కరవాలః కరవాళికా-క్షుద్రమైన కరవాలము. ఈ ౨ తులువకత్తి పేళ్లు.

భిందపాల స్సృగ స్తుల్యౌ -

భిందతః పాలయతీతి భిందిపాలః. పాల రక్షణే. నఱుకువారిని రక్షించునది. పా. భిందిపాలః. ౧. సృజ్యతే శత్రూః ప్రతి సృగః. సృజవిసర్గే. శత్రువులను గూర్చి విడువఁబడునది. ఈ ౨ హస్తప్రమాణమైన విడిచి వాటుగుదియ పేళ్లు.

పరిఘః పరిఘాతనః.

91

పరితో హన్యతే ౨ నేన పరిఘః, పరిఘాతనశ్చ. హన హింసాగత్యోః. అంతట దీనిచేతఁ గొట్టఁబడును గనుక పరిఘము, పరిఘాతనమును. ఈ ౨ ఇనుపకట్ల గుదియ పేళ్లు.

ద్వయోః కుఠార స్స్వధితిః పరశుశ్చ పరశ్వధః,

కురాఁ వృక్షాఁ ఇయర్తితి కురారః ప్స. ఋ గతౌ. వృక్షములఁ బొందునది. ౧. స్వం స్వకీయం ధియతి బిభర్తితి స్వధితిః. ఇ. పు. ధిధారణే. స్వకీయమైనవారిని బోషించునది. ౨. పరాఁ శృణాతీతి పరశుః. ఉ. పు. శృ హింసాయాం. శత్రువులను హింసించునది. ౩. పరాఁ శృతీతి పరశ్వధః. శో తనూకరణే. పరులను క్షయింపఁ జేయునది. ఈ ౪ గండగొడ్డలి పేళ్లు.

స్వాచ్ఛస్త్రీ చాసిపుత్రీ చ ఛురికా చాసిధేనుకా.

92

శస్యతే ౨ నయా శస్త్రీ. ఈ. సీ. శసు హింసాయాం. దీనిచేత హింసింపఁ బడును. ౧. సూక్ష్మత్వాదసే ఖద్గస్య పుత్రీ అసిపుత్రీ. ఈ సీ. సూక్ష్మమైనది గనుక ఖద్గమునకు పుత్రివలె నుండునది. ౨. ఛురతీతి ఛురికా. ఛుర ఛేదనే. ఛేదించునది. ౩. అసే ధేనురివ అసిధేనుకా-ఖద్గమునకు పిల్లవంటిది. ఈ ౪ సురియ కత్తి పేళ్లు. చూరకత్తి.

వా పుంసి శల్యం శఙ్కుర్నా-

శల త్యంతః శల్యం. అ. ప్న. శల ఆశుగమనే. శీఘ్రముగాఁ జొచ్చునది. ౧. శంకతే ౨ స్మాత్ శంకుః. ఉ. పు. శకి శంకాయాం. దీని వలన శంకింతురు. ఈ ౨ వసిపేళ్లు. సెలకట్టె.

సర్వలా తోమరో ౨ స్త్రియామ్.

సర్వాఁ లాతీతి సర్వలా. లా ఆదానే. సర్వశత్రువులను గ్రహించునది. పా. శర్వలా. ౧. తామ్యంతే అనేన తోమరః. తము గ్లానౌ. దీనిచేత బడలుదురు. ఈ ౨ నేజాపేళ్లు. చిల్లకోల.

ప్రాపస్సుకున్తః -

ప్రాప్యతే శత్రు ష్వితి ప్రాసః. అసు క్షేపణే. శత్రువులనుగూర్చి చిమ్మఁబడునది. ౧. కుణంత్యనేనేతి కుంతః. కుణ శబ్దే. దీనిచేత మొఱపెట్టుదురు. ఈ ౨ ఈఁటె పేళ్లు. బల్లెము.

కోణస్సుస్త్రియః పాశ్వశ్రీ కోటయః.

93

కుణ త్యుపకరోతీతి కోణః. కుణ శబ్దోపకరణయోః. ఉపకరించునది. ౧. పాలయతీతి పాళిః. ఇ. సీ. పాల రక్షణే. రక్షించునది. ౨. అశ్నాతీతి అశ్రీః. ఇ. సీ. అశ భోజనే. భక్షించునది. ౩. కుటతీతి కోటిః. ఇ. సీ. కుటకౌటిల్యే వంకరయై యుండునది. ఈ ౪ అంచు పేళ్లు.

సర్వాభిసార స్వర్వోఘ స్వర్వ సంవహనార్థకః,

సర్వేణపైన్యేన అభిసరణం సర్వాభిసారః. స్మ గతౌ. సర్వమైన పైన్యముతో cగూడc బోవుట. ౧. సర్వోఘ మోఘః సర్వోఘః-సర్వమైన చతురంగ బలముల యొక్క సమూహము. ౨. సర్వేషాం సన్నహనం సర్వసన్నహనం-సర్వబలముయొక్క ఆయత్తపాటు సర్వసన్నహనము. ఈ ౩ సకల సేనయు యుద్ధమునకు నాయత్తపడుట పేళ్లు.

లోహాభిసారో ౨ స్త్రభృతాం రాజ్ఞాం నీరాజనావిధిః.

94

లోహం శస్త్ర మభిసార్యతే ౨ స్మిన్నితి లోహాభిసారః. స్మగతౌ. పా. లోహా భిహారః. దీనియందు రాజులచేత శస్త్రము పొందఁబడును. ౧. అస్త్రభృతాం రాజ్ఞాం = శస్త్రధరులైన రాజులయొక్క నీరాజనావిధిః = (మహానవమియందును, యుద్ధనిర్గమనమందును శస్త్రవాహనాదులకుఁ జేయు) పూజావిధి. ఆయుధముల నివాళించుట.

యత్యేనయాభిగమన మరౌ తదభిషేకనమ్,

సేనయా సహ ఆభీముఖ్యేన శత్రూః ప్రతి గమనం అభిషేకనం. సేనతోc గూడ నభిముఖముగాc బోవుట అభిషేకనము. ఈ ౧ సేనతోc గూడి పగవాని మీఁదికి నెదురుగా నెత్తిపోవుట.

యాత్రా వ్రజ్యాభి నిర్మాణం ప్రస్థానం గమనం గమః.

95

యాంత్యస్యామితి యాత్రా. యా ప్రాపణే. దీనియందు కదలిపోవుదురు. ౧. వ్రజనం వ్రజ్యా. వ్రజగతౌ. కదలిపోవుట. ౨. ఆభిముఖ్యేన నిర్మాణం అభినిర్మాణం. యా ప్రాపణే. ఎదురుగాc గదలిపోవుట. ౩. ప్రస్థీయత ఇతి ప్రస్థానం. ప్లా గతి నివృత్తౌ. ప్రపూర్ణమగుటచేత గమనార్థకము. కదలిపోవుట. ౪. గమ్యతే గమనం; గమశ్చ. గమ్ ఇగతౌ. కదలిపోవుట. ఈ ౬ గెలువ నిచ్చుచుంచిన రాజుయొక్క పయనము పేళ్లు.

స్వాదాసారః ప్రసరణమ్ -

ఆసమంతాత్ సరణం ఆసారః. ప్రసరణం చ.స్మ గతౌ. అంతట నెఱయుట. పా. ప్రసరణిః. ఈ ౨ అంతట సేన వ్యాపించుట పేళ్లు.

ప్రచక్రం చలితార్థకమ్,

ప్రకర్షేణ క్రామతీతి ప్రచక్రం. క్రము పాదవిక్షేపే. మిక్కిలి కదలునది. ఈ శబ్దము మూఁడు లింగముల యందు వర్తించును. “ప్రచక్రం

క్షత్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చలితం త్రిషు” అని యమరమాల. ఈ ౧ కదలిస సేన పేరు.

అహితాః ప్రత్యభీతస్య రణే యాన మభిక్రమః.

96

అభిముఖ్యేన వా ఆరే నభిభూయ వా క్రమణం అభిక్రమః. క్రముపాదవిక్షేపే. శత్రువుల కెదురుగాఁగాని శత్రువులఁ దిరస్కరించి కాని పోవుట. పా. అతిక్రమః. ఈ ౧ శత్రువులఁగూర్చి భయములేని పురుషుని యుద్ధయాత్ర పేరు.

వైతాళికా బోధకరాః -

వివిధాస్తాళాః ప్రయోజనం యేషాంతే వైతాళికాః-వివిధములైన తాళములు ప్రయోజనముగాఁ గలవారు. ౧. రాజ్ఞాం బోధం కుర్వం తీతి బోధకరాః-రాజుల మేలుకొలుపువారు. బోధకు లనియుఁ గలదు. “బోధకా రాజవర్యాణా మస్తువః గుణసందం” అని శ్రీహర్షరత్నమాల. ఈ ౨ వేఁకువకు రాజులను మేలుకొలుపు పాఠకుల పేళ్లు.

చాక్రికా ఘాణ్డికా స్సమాః.

చక్రేణ సమూహేన చరంతీతి చాక్రికాః; ఘంటయా సమూహేన చరంతీతి ఘాంటికాః-సమూహముతోఁ జరించువారు. పా. ఘాటికాః. ఈ ౨ గుంపుగాఁ గూడి స్తోత్రము చేయువారి పేళ్లు. ఘంటావాద్యముచేత నిద్ర మేల్కొలుపువారి పేళ్లని కొందఱు.

స్య ర్మాగధాస్తు మగధాః -

మగధ్యంతి స్తువంతి మాగధాః, మగధాశ్చ. మగధ స్తుతౌ. వంశములు స్తోత్రముచేయువారు గనుక మాగధులు, మగధులును. పా. మధుకాః. ఈ ౨ వంశావళిఁ జదువువారి పేళ్లు.

వన్దినః స్తుతిపాఠకాః.

97

వన్దన్త ఇతి వన్దినః. న. పు. వది అభివాసస్తతోః. స్తోత్రము చేయువారు. పరాక్రమాదులను స్తుతించువారు. బట్టువాండ్రు. మాగధాదులు. ఈ ౪ ఏకార్థకములని కొందఱు.

సంశప్తకాస్తు సమయాత్సంగ్రామా దనివర్తినః.

సంశపంతి పలాయనా దితి సంశప్తకాః. శప ఉపాలంభే. జయింపక తిరిగి రామని యొట్టు పెట్టుకొనువారు. ౧. ఒట్టుఁ బెట్టుకొని యుద్ధ మందు మరలనివారు.

రేణుర్వయోః స్త్రియాంధూళిః పాంసుర్నానద్వయో రజః.

రియతి వాయు నేతి రేణుః. ఉ. ప్స. రి గతౌ. వాయువుచేతం బోవునది. ౧. ధూయతే వాయునా ధూళిః. ఇ. సీ. ధూర్జ కంపనే. వాయువుచేత కంపింపంబడునది. ౨. పంసయతి దృష్టి మితి పాంసుః. ఉ. పు. పసి నాశనే. దృష్టిని జెఱుచునది. పా. పాంశుః. ౩. రజ్యతే వస్త్రాదిక మనేనేతి రజః. స. న. రజ్జ రాగే. వస్త్రాదులు దీనిచేత వివర్ణముగాఁ జేయఁబడును. ఈ ౪ ధూళిపేళ్లు.

చూర్ణేక్షోదః -

చూర్ణత ఇతి చూర్ణః. క్షుద్యత ఇతి క్షోదః. చూర్ణ క్షోదే. క్షుదిర్ సంపేషణే. మెదపఁబడునది గనుక చూర్ణము, క్షోదమును. క్షోదశబ్ద సాహచర్యమునఁ జూర్ణశబ్దము పుంలింగము. ౧, ౨. ఏదైన నొకవస్తువు నూతని పొడి పేళ్లు. మొరముతోఁ గూడిన దూళిపేళ్లని కొందఱు. “చూర్ణో ధూళి స్సశర్కరా” యని శాశ్వతుఁడు. రేణు శబ్దము మొదలు ౬ సమార్థకములని కొందఱు.

సముత్పిష్ఠా పిష్ఠాలౌ భృశ మాకులే,

98

సముత్పిష్ఠ్యతే భృశం సముత్పిష్ఠః, పింజలశ్చ. పిజి హింసాయాం. మిక్కిలి పీడింపఁబడునది. గనుక సముత్పింజము, పింజలమును. ఈ ౨ మిక్కిలి కలఁగిన సేన మొదలైన వస్తువు పేళ్లు.

పతాకా వైజయన్తీ స్యా త్కేతనం ధ్వజ మస్త్రియామ్.

99

పతతీతి పతాకా. పత్ ౫ గతౌ. కదలునది. ౧. విజయతాం సంబంధినీ వైజయంతీ. ఈ. సీ. గెలుపుగలవారిది. ౨. కేత్యతే జ్ఞాయతే ౨ నేన అయ మసా వితి కేతనం. కిత జ్ఞానే. దీనిచేత వీఁడు వాఁడని యెఱుఁగఁబడును. ౩. ధ్వజతీతి ధ్వజం. అ. ప్స. ధ్వజ గతౌ. కదలునది. ఈ ౪ టెక్కిము పేళ్లు.

సౌ వీరాశంసనం యుద్ధభూమి ర్యా ౨ తి భయప్రదా.

వీరాః ఆశంసంతే ఆశస్యంతే వా అత్రేతి వీరాశంసనం. శంసుస్తుతౌ. శసుహింసాయాం. వీరులు దీనియందు స్తోత్రము చేయఁబడుదురు. లేక హింసింపంబడుదురు గాన వీరాశంసనము. ఈ ౧ ఖండములైన గజాశ్వాదులచేత నతిభయంకరమైన యుద్ధభూమి పేరు.

అహం పూర్వ మహం పూర్వ మి త్యహం పూర్వీకా క్రియా.

100

అహం పూర్వం అహం పూర్వం ఇతి బ్రువతే ౨త్రేతి అహంపూర్వీకా-నేను ముందు నేను ముందని దీనియందుఁ బలుకుదురు. ౧. నేను ముందు నేను ముందని యోధులు తమలోఁ దాము ప్రవర్తించుట.

ఆహోపురుషికా దర్శా ద్యా స్యా త్వంభావ నాత్మని,

ఆహో పురుషో ౨హమితి దర్పయుక్తస్య పురుషస్య భావః ఆహో పురుషికా-నేనే వీరపురుషుఁడ నని యహంకరించినవాని యొక్క భావము ఆహోపురుషిక. పా. ఆహోహూరుషికా. ఈ ౧ గర్వమువలనఁ దనయం దప్రతిహతమైన శక్తిగలదని తలఁచుట పేరు.

అహమహమికా తు సా స్యా త్వరస్పరం యో భవ త్వహంకారః

101

అహం సమర్థో ౨హం సమర్థ ఇతి వచన మత్రాస్తీతి అహమహమి కా-నేనే సమర్థుఁడను నేనే సమర్థుఁడ ననుమాట దీనియందుఁ గలదు. ఈ ౧ నేనే సమర్థుఁడను నేనే సమర్థుఁడ నని పరస్పరము వీరులకునైన యహంకారము పేరు.

ద్రవిణం తర స్సహో బల శౌర్యాణి శుష్మం చ,

శక్తిః పరాక్రమ ప్రాణౌ -

ద్రవత్యనేన శత్రుం ప్రతి ద్రవిణం. ద్రుగతౌ. దీనిచేత శత్రువును గూర్చి పోవును. ౧. తర త్యాపద మనే నేతి తరః. స. న. త్యాప్లవనతరణయోః. దీనిచేత నాపదను తరించును. ౨. సహతే ౨నేన శత్రుమితి సహః. స. న. షహ మర్షణే. దీనిచేత శత్రువు నోర్చును. ౩. బలం త్యనే నేతిబలం. బలప్రాణనే. దీనిచేత బ్రతుకును. ౪. శూరస్య భావః శౌర్యం-శూరుని యొక్క భావము. ౫. తిష్ఠ త్యరిమధ్యే అనేనేతి స్థామ. న. న. ష్టాగతి నివృత్తౌ. దీనిచేత శత్రుమధ్య మందు నిలుచును. ౬. శుష్మం త్యనే నారయ ఇతి శుష్మం. శుష శౌషణే. దీనిచేత శత్రువులు శోషింతురు. ౭. శక్యతే శక్తిః. ఈ. సీ. శక్ శక్ శక్తౌ. దీనిచేత శక్తుఁడౌను. ౮. పరానాక్రమతే ౨నేన పరాక్రమః-దీనిచేత శత్రువులను ఆక్రమించును. ౯. ప్రకర్షేణానంతి జీవంత్యనేన ప్రాణః. అన ప్రాణనే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ఈ ౧౦ బలిమి పేళ్లు.

విక్రమ స్వీతిశక్తితా.

102

విశేషణ క్రమతే ౨ నేన విక్రమః-దీనిచేత విశేషముగా నాక్రమించును.
ఈ ౧ అధికమైన శక్తి పేరు.

వీరపాణం తు య త్వానం వృత్తే భావిని వారణే,

వీరాణాం పానం వీరపాణం-వీరులయొక్క మద్యపానము వీరపాణము.
ఈ ౧ యుద్ధమునకు ముందుగాని, వెనుకగాని వీరులు చేయు మద్యపానము పేరు.

యుద్ధ మాయోధనం జన్యం ప్రధనం ప్రవిదారణమ్. 103

మృధ మాస్మద్ధనం సంఖ్యం సమీకం సాంపరాయకమ్,
అస్త్రియాం సమరానీక రణాః కలహ విగ్రహౌ. 104

సంప్రహా రాభి సంపాత కలి సంసౌఖ్యట సంయుగాః,
అభ్యామర్ద సమాఘాత సంగ్రా మాభ్యాగ మాహవాః. 105

సముదాయ స్త్రియాం సంయత్సమి త్యాజి సమి ద్మృధః,

యుద్ధ్యత ఇతి యుద్ధం. ఆయుద్ధ్యత ఇత్యాయోధనం. యుధసంప్రహారే.
పోరుట యుద్ధము, ఆయోధనము. ౧, ౨. జనయోగాజ్జన్యం. జనుల కూటము
జన్యము. ౩. ప్రదనంతి ఘ్నంతి అత్రేతి ప్రధనం. ధన ధాన్యే. ప్రపూర్వత్వాత్
హింసార్థకత్వం - దీనియందు హింసించుదురు. ౪. ప్రవిదృణం త్యత్రేతి ప్రవిదారణం.
దృఢ విదారణే. దీనియందు మిక్కిలి ప్రక్కలించుదురు. ౫. మ్రియంతే ౨స్మిన్నితి
మృధం. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. దీనియందు మృతులౌదురు. ౬. ఆస్కంద్యతే అత్రే
త్యాస్కందనం. స్కందిర్ గతి శోషణయోః. దీనియందు శోషింపఁజేయఁబడును.
౭. సంఖ్యాయతే వీరో ౨త్రేతి సంఖ్యం. ఖ్యా ప్రకథనే. వీరుఁడు దీనియందు
లెస్సగాఁ గొనియాడఁబడును. ౮. సమీయంతే సంగచ్ఛంతే ౨స్మిన్నితి సమీకం.
ఈజ్ గతౌ. పరస్పరము దీనియందు కదియుదురు. ౯. సంపాయంతే ౨స్మిన్నితి
సాంపరాయకం. అయ గతౌ. పరస్పరము దీనియందు కదియుదురు. ౧౦. మరేణ
సమ వర్తత ఇతి సమరః-మరణముతోఁ గూడినది. ౧౧. అనీకం సైన్యం తద్యోగా
దనీకం-సైన్యము గలిగినది. ౧, ౨. రణన్తి భేర్యాదయో ౨త్ర రణః. రణశబ్దే. భేరి
మొదలయినవి దీని యందు మ్రోయును. ౧౩. సమరశబ్దము మొదలు ౩ శబ్దములు
పుం నపుంసకలింగములు. కలం వికలంఘ్నన్యత్రేతి కలహః. హన హింసా

గత్యోః. దీనియందు వికలుండయినవాని హింసించుదురు. ౧౪. విరుద్ధం గృహస్థత్ర విగ్రహః-దీనియందు విరుద్ధముగా శత్రువులను బట్టుదురు. ౧౫. రిపూః సమ్యక్ ప్రమరన్తస్తిన్నితి సంప్రహారః-దీనియందు శత్రువులను లెస్సగాఁ బ్రహరించుదురు. ౧౬. అభిసంపత త్యస్మిన్నితి అభి సంపాతః. పత్ గృగతౌ. అభిముఖముగాఁ గవయుదురు. ౧౭. కల్పన్తే బాణా అత్రేతి కలిః. ఇ. పు. కల కిల క్షేపే. ఇందు బాణములు వేయఁబడును. ౧౮. సంస్ఫుటంతి మస్తకాదీ న్యత్రేతి సంస్ఫటిః. స్ఫుటిర్ విశరణే. ఇందు శిరస్సులు మొదలయినవి ప్రక్కలొను. ౧౯. సంగతాయుగా అత్రేతి సంయుగః పరస్పరము కూడిన రథములయొక్క నౌగలు గలది. ౨౦. అభ్యామృద్నం త్యన్యోన్య మత్రేతి అభ్యామర్దః. మృదక్షోదే. దీనియం దన్యోన్యము మెదుపుదురు. ౨౧. సమాఘ్నత్రేతి సమాఘాతః. హన హింసాగత్యోః. దీనియందు హింసించుదురు. ౨౨. సంగ్రామయంతే పరస్పరమితి సంగ్రామః. సంగ్రామ యుద్ధే. పరస్పరము పోరుదురు. ౨౩. అభిముఖ్యే నాగచ్ఛత్రేతి అభ్యాగమః. గమ్ గృ గతౌ. సైనికుల దీనియం దెదురుగా వత్తురు. ౨౪. అహాయంతే పరస్పర మితి ఆహవః. హ్వేర్ స్పర్ధాయాం శబ్దే చ. దీనియందుఁ బరస్పరము పిలువఁబడుదురు. ౨౫. సముదాయన్తే మిశన్త్రేతి సముదాయః. అయ పయ గతౌ. దీనియందు కదియుదురు. ౨౬. సంయతన్తే అత్రేతి సంయత్. త. సీ. యతీ ప్రయత్నే. ఇందు మిక్కిలి యత్నము చేయుదురు. ౨౭. సమియన్తే సంగచ్ఛంతే ౨ త్రేతి సమితిః. ఇ. సీ. స మిచ్ఛ. త. సీ. ఇత్ గతౌ. ఇందు పరస్పరము కదియుదురు. ౨౮. అజంతి బాణానత్రే త్యాజిః. ఇ. సీ. అజ గతిక్షేపణయోః. బాణములను దీనియందు వేయుదురు. ౨౯. యుధ్యంతే పరస్పరమితి యుత్. ధ. సీ. యుధ సంప్రహరే. అన్యోన్యము జగడమాడుదురు. ౩౦. “సంయత్యతులాస్త్రగౌరవే” అని దండి. సంయచ్ఛబ్దమును బుంలింగముగాఁ బ్రయోగించినాఁడు. “వాహనాజని మానానే సారాజావన మాతతః” అని మాఘుఁ డాజి శబ్దమును బుంలింగముగాఁ బ్రయోగించి నాఁడు. సారశ్చాసావాజిశ్చ సారాజిః. తస్మిన్ సారాజౌ కథంభూతే. మానాసేమాన ఖండకే. అన్యథా మానాసాయామితి స్యాత్. ఈ ౩౦ యుద్ధము పేళ్లు.

నియుద్ధం బాహుయుద్ధే స్యాత్ -

శస్త్రాదిక మనాదేయ మితి నియతం యుద్ధం నియుద్ధం-శస్త్రాదులు పట్టం గూడదు అను నియమము గల యుద్ధము. ౧. బాహుభ్యాం యుద్ధ్యత ఇతి బాహుయుద్ధం-బాహువులచేతనైన యుద్ధము. ఈ ౨ పెనంగులాడుట పేళ్లు.

తుములం రణసంకులే.

106

తామ్యంతి సైనికా అత్రేతి తుములం. తము గ్లానౌ. దీనియందు సైనికులు బడలుదురు. ౧. రెండుసేనలు దొమ్మిగాఁ దాఁకుట పేరు. దొమ్మియుద్ధము. “తుములో వ్యాకులో రణః” అని త్రికాండ శేషము. సేనల దగ్గర వినఁబడు క్రందు పేళ్లని కొందఱు.

క్షేదా తు సింహనాద స్యాత్ -

క్షేదనం క్షేదా. క్షేద్య అవ్యక్తే శబ్దే. బొబ్బ పెట్టుట. పా. క్షేషా. ౧. సింహానాం నాద ఇవ నాదః సింహనాదః - సింహముల యొక్క నాదమువంటి నాదము. ఈ ౨ శత్రు భంగార్థమై యోధులు సేయు బొబ్బరింతపేళ్లు.

కరిణాం ఘటనా ఘటా,

కరిణాం ఘటనా = ఏనుఁగుల యొక్క గుంపు. ఘటా = ఘట యనఁబడును. పా. ఘటనం. ఏనుఁగులగుంపు పేరు.

క్రన్ధనం యోధసంరావో -

క్రన్ధః క్రన్ధనం. కది క్రది ఆహ్వనే రోదనే చ. పిలుచుట క్రందనము. ౧. యుద్ధమందలి యోధుల యొక్క మ్రోఁత. పరస్పరము యుద్ధ మందు యోధులు స్పర్ధచేత నహంకార పూర్వకముగా నాతోఁ బోరుటకు రమ్మని పిలుచుట మొదలగు వీరాలాపముల పేరని కొందఱు.

బృంహితం కరి గర్జితమ్.

107

బృంహణం బృంహితం. బృహి శబ్దే. మ్రోఁత. కరి గర్జితం = ఏనుఁగుల మ్రోఁత.

విస్ఫారో ధనుషాం స్యానః -

విస్ఫురతి అరిహృదయ మితి విస్ఫారః. స్ఫుర స్ఫురణే. శత్రు హృదయము దీతచేత చలించును. పా. విస్ఫారః. ఈ ౧ విండ్లమ్రోఁత పేరు.

పట హాడమ్మరౌ సమా,

వ్యాదముఖచర్మపటో హన్యతే ౨ త్రేతి పటహః. హన హింసాగత్యోః. వాద్యముఖమందలి చర్మపటము వాయింపఁబడును. ౧. ఆడంబయతి శత్రు హృదయ మి త్యాడంబరః. లభి క్షే పే. లడయౌ రైక్యం. శత్రుహృదయము నెత్తి వేయునది. ఈ ౨ యుద్ధమందలి సంరంభము పేళ్లు. యుద్ధమందలి నిస్సాణపుష్కాంత యని కొందఱు.

ప్రసభం తు బలాత్కారో హరః -

సభాశబ్దేన యుక్తాయు క్త విచారో లక్ష్యతే. ప్రగతః యుక్తా యుక్త విచారో ౨ త్రేతి ప్రసభం. సభ యనఁగా లక్షణచేత సభయందుఁ గలుగు యుక్తాయుక్త విచారము గ్రహింపఁబడుచున్నది. పోయిన యుక్తాయుక్త విచారము (న్యాయబుద్ధి) దీనియందుఁ గలదు. (విచారము లేనిది). ౧. బలాత్కరణం బలాత్కారః -బలిమివలనఁ జేయుట బలాత్కారము. ౨. హరంత్యత్రేతిహరః. హర ప్లతీశరత్వయోః. దీనియందు దౌష్ట్యము చేయుదురు. ఈ ౩ బలాత్కారము పేళ్లు.

అథ స్థలితం ఛలమ్.

108

స్థలనం స్థలితం. స్థల సంచలనే. మర్యాద నుండి చలించుట. ౧. ఛ్యతి కార్యమితి ఛలం. ఛో ఛేదనే. కార్యమును జెఱుచునది. ఈ ౨ యుద్ధమందు మర్యాద తప్పుట పేళ్లు.

అజన్యం క్లీబ ఉత్పాత ఉపసర్గ స్సమం త్రయమ్,

జనేషు సాదు జన్యం, న జన్యం అజన్యం. జనులయందు మంచిది కానిది. పుంలింగమును గలదు. “అజన్యోపప్లవోత్పాతాః” అని పుంస్కాండమందువో పాలితుఁడు. ౧. ఉత్పత త్య కస్మాదాయా త్యుత్పాతః. పత్ ఇగతౌ. అదాటుగా వచ్చునది. ౨. ఉపసృజ్యతే దైవేనే త్యుపసర్గః సృజవిసర్గే. దైవముచేత సృజింపఁ బడునది. ఈ ౩ ఉత్పాతము పేళ్లు. మారి, తెవులు మొదలగునవి.

మూర్ఛాతు కశ్చలం మోహో ౨ పి-

మూర్ఛనం మూర్ఛా. మూర్ఛా మోహసముచ్చాయయోః. మోహముఁ బొందుట. ౧. కశతి తనూకరోతి ఇంద్రియ ప్రచారమితి కశ్చలం. కశ గతీశాతనయోః. ఇంద్రియప్రచారము నల్పముగాఁ జేయు

నది. ౨. మోహనం మోహః. ముహ వైచిత్ర్యే. విమనస్కుఁ డౌట మోహము. ఈ 3 సామ్యసిలుటపేళ్లు. మైమఱచుట.

అవమర్దస్సు పీడనమ్.

109

అవమర్దన మనమర్దః. మృద క్షోదే. పీడ్యతే పీడనం. పీడ అవగాహనే. పీడించుట అవమర్దము, పీడనమును. ఈ ౨ పరచక్రముచేతనైన దేశముయొక్క రాయిడిపేళ్లు. ఒత్తిడి.

అభ్యవస్కంద్యనం త్యభ్యాసాదనమ్ -

అభ్యవస్కంద్యతే ౨ నేను త్యభ్యవస్కందనం. స్కందిర్గతి శోషణయోః. దీనిచేత శత్రువు శోషింపఁబడును. ౧. అభ్యాసాద్యతే ౨ నేనే త్యభ్యాసాదనం. షద్ ౫ విశరణగత్యవసాదనేషు. దీనిచేత నొప్పింపఁబడును. ఈ ౨ మోసముచేత పరచక్రమునా క్రమించుట పేళ్లు. దోచుడు.

విజయో జయః,

విశేషేణ జయః విజయో, జయశ్చ. జి జయే. గెలుచుట ఈ ౨ గెలుపు పేళ్లు.

వైరశుద్ధిః ప్రతీకారో వైరనిర్భాతనం చసా.

110

వైరస్య శుద్ధిః వైరశుద్ధిః-వైరము పోఁగొట్టుకొనుట. ౧. ప్రతికరణం ప్రతీకారః -చేసినదానికి బదులు చేయుట ప్రతీకారము ౨. వైరస్య నిర్భాతనం వైరనిర్భాతనం-వైరముఁ బోఁగొట్టుట. ఈ 3 పగ దీర్చుకొనుట పేళ్లు.

ప్రద్రా వోద్రావ సంద్రావ సందావా విద్రవో ద్రవః,

అపక్రమో ౨ పయానం చ -

ప్రద్రవణం ప్రద్రావః, ఉద్రావః, సంద్రావః, సందావః, విద్రవః, ద్రవశ్చ. ద్రుగతౌ. దు గతౌ. పాఠిపోవుట ప్రద్రవము, ఉద్రావము, సంద్రావము, సందావము, విద్రవము, ద్రవమును. ౧ - ౬. అపక్రమణ మపక్రమః. అపయానం చ. క్రము పాదవిక్షేపే. యా ప్రాపణే. తొలఁగిపోవుట. అపక్రమణము, అపయానము. ఈ ౮ పాఠిపోవుట పేళ్లు.

రణే భగ్గః పరాజయః.

111

పరాజయనం పరాజయః. జి అభిభవే. పరులచేత నోడుట. పరాజయము. ఈ ౧ యుద్ధమందలి యోటమి పేరు.

పరాజిత పరాభూతౌ-

పరాజీయతేస్మ పరాజితః; పరాభూయతేస్మ పరాభూతః. జిజయే; భూ సత్తాయాం. శత్రువుచేతఁ దిరస్కరింపఁబడినవాఁడు. పరాజితుఁడు, పరాభూతుఁ డును. ఈ ౨ యుద్ధముం దోడినవాని పేళ్లు.

త్రిషు నష్ట తిరోహితౌ,

నశ్యతేస్మ నష్టః. త్రి.ణశ అదర్శనే. కానరానివాఁడు. ౧. తిరః అదర్శనం హితః గతః తిరోహితః. త్రి. హి గతౌ. కానరాకుండఁ బోయినవాఁడు. ఈ ౨ యుద్ధమున నోడి దాఁగినవాని పేళ్లు.

ప్రమాపణం నిబర్హణం నికారణం నిశారణమ్. 112

ప్రవాసనం పరాసనం నిఘాదనం నిహింసనమ్,

నిర్వాపణం సంజ్ఞపణం నిర్లన్ధన మపాసనమ్. 113

నిస్తర్హణం నిహననం క్షణనం పరివర్జనమ్,

నిర్వాసనం విశసనం మారణం ప్రతిఘాతనమ్. 114

ఉద్వాసన ప్రమథన క్రథ నోజ్ఞాసనాని చ,

ఆలమ్బ పిఞ్జ విశర ఘాతో న్నాథ వధా అపి. 115

ప్రకర్షణ మాపణం ప్రమాపణం. మీర్జ్ హింసాయాం. ౧. నితరాం బర్హణం నిబర్హణం. బర్హ పరిభాషణ హింసాదానేషు. ౨. నితరాం క్రియతే నికారణం. కృజ్ హింసాయాం. ౩. నితరాం శీర్యతే నిశారణం. శృ హింసాయాం. ౪. ప్రవాస్యతే ప్రవాసనం. వస ఛేదన స్నేహోపహరణేషు. ౫. పరాస్యతే పరాసనం. అసు క్షేపణే. ౬. నిఘాద్యతే నిఘాదనం. క్షూద క్షరణే, హింసాయాం చ. ౭. నిహింస్య తే నిహింసనం. హిసి హింసాయాం. ౮. నిర్వాప్యతే నిర్వాపణం. ఓవై శోషణే. ౯. సంజ్ఞాయతే సంజ్ఞపణం. జ్ఞా అవబోధనే ఉపసర్గవశాద్ధిం సార్థత్వం. ౧౦. నిర్లంఘ్యతే నిర్లంఘనం. గ్రంథ హింసాయాం. ౧౧. అపాస్యతే అపాసనం. అసుక్షేపణే. ౧౨. నిస్తర్హ్యతే నిస్తర్హణం. తృహ హింసాయాం. ౧౩. నిహస్యతే నిహననం. హనహింసాగత్యైః. ౧౪. క్షణ్యతే క్షణనం. క్షణ హింసాయాం. ౧౫. పరివర్జ్యతే పరివర్జనం ఉపసర్గవశాద్ధిం సార్థత్వం. ౧౬. ప్రవాసనశబ్దవన్నిర్వాసన శబ్దః. ౧౭. విశస్యతేస్మ విశసనం. శమ హింసాయాం. ౧౮. మార్యతే మారణం. మృజ్ ప్రాణత్యాగే.

౧౯. ప్రతిహన్యతే ప్రతిఘాతనం. హన హింసాగత్యోః. ౨౦. ఉద్వాస్యతే ఉద్వాసనం. వస ఛేదనన్నేహాపహరణేషు. ౨౧. ప్రమథ్యతే ప్రమథనం. మథ హింసాయాం. ౨౨. క్రథ్యతే క్రథనం. క్రథ హింసాయాం. ౨౩. ఉజ్జ్వస్యతే ఉజ్జ్వసనం. జసు హింసాయాం. ౨౪. ఆలభన మాలంభః. ఆ జ్ఞూర్వోలభిర్మారణే. ౨౫. పింజ్యతేన్మ పింజః. హింసాయాం. ౨౬. విశరణం విశరః. శ్వా హింసాయాం. ౨౭. హన్యతే ఘాతః. ౨౮. ఉన్యథనం ఉన్మాథః. ౨౯. మథ హింసాయాం. ౩౦. హన్యతే వధః. హనహింసాగత్యోః. ఈ ౩౧ చంపుటపేళ్లు.

స్వాత్మజ్ఞాతా కాలధర్మే దిష్టాంతః ప్రళయో ౨ త్యయః

అన్తో నాశోద్వయోర్మత్సర్వరథం నిధనో ౨ స్త్రియామ్.

116

(ప్రళయో ౨స్త్రీ దీర్ఘనిద్రా హింసా సంస్థా ప్రమీలనమ్)

పంచానాం భూతానాం పృథగ్భావః పంచతా-శరీరము పంచ భూతాత్మకము గనుక పోవునపు డాయా యంశము లాయాభూతముల యందుఁ గలియును గాన పంచత యనఁగా మరణము. ౧. కాలస్య యమస్య ధర్మః కాలధర్మః -యమునియొక్క ధర్మము. ౨. దిష్టస్య జీవిత కాలస్య ప్రారబ్ధ కర్మణో వా అంతః దిష్టాంతః-జీవిత కాలముయొక్కగాని ప్రారబ్ధ కర్మము యొక్కగాని అంతయు దిష్టాంతము. ౩. ప్రళయనం ప్రళయః. లీజ్శ్లేషణే. పంచభూతములు కలియుట ప్రళయము. ౪. అత్యయనం అత్యయః. ఇణ్ గతౌ. కాలము నతిక్రమించిపోవుట అత్యయము. ౫. అంత్యతేబధ్యతే ౨త్ర అంతః. అతి అదిబంధనే. దీనియందు పాశబద్ధుఁడౌను. ౬. నశ్యతే నాశః. ణశ అదర్శనే. నశించుట నాశము. ౭. మ్రియతే మృత్యుః. ఉ. ప్పు. మరణంచ. మృజ్ప్రాణత్యాగే. చచ్చుట మృత్యువు, మరణమును. ౮, ౯. నివృత్తో ౨ర్థ సంబంధో ౨త్ర నిధనః. అ. ప్పు. ధన సంబంధము దీనియందు నివృత్తమౌను. ఈ ౧౦ చావు పేళ్లు.

పరాసు ప్రాప్తపశ్చాత్త పరేత ప్రేత సంస్థితాః,

మృత ప్రమీతౌ త్రిష్వేతే -

పరాగతాః అనవో యస్య సః పరాసుః-పోయిన ప్రాణములు గలవాఁడు.

౧. ప్రాప్తం పంచత్వం యేన సః ప్రాప్తపంచవత్వః - పొందఁబడిన మరణము గలవాఁడు. ౨. పరాం దశా మితః పరేతః-కడపటిదశను

బొందినవాడు. ౩. ప్రకృష్టాం దశా మితః ప్రేతః-ప్రకృష్టమైన దశను బొందినవాడు. ౪. సంతిష్ఠతే స్మ సంస్థితః. ప్యా గతినివృత్తే. సంపూర్వ మౌటచే మరణార్థకము. మృతుండైనవాడు. ౫. మ్రియతే స్మ మృతః. ప్రమీనాతి స్మ ప్రమీతః. మృజ్ ప్రాణత్యాగే; మీజ్ హింసాయాం. చచ్చినవాడు మృతుడు, ప్రమీతుడును. ఈ ౭ చచ్చినవాని పేళ్లు.

చితా చిత్వా చితిః స్త్రియమ్. 117

చీయంతే కాష్టాని పుంజీక్రియంతే ౨ త్ర చితా, చిత్వా, చితిశ్చ. ఇ. సీ. చిజ్ చయనే. కాష్టములు దీనియందు ప్రోవులుగాఁ జేయఁబడును గనుక చిత, చిత్వ, చితియును. ఈ ౩ సాద పేళ్లు.

కబన్ధో స్త్రీ క్రియాయు క్త మపమూర్ధ కశేబరమ్,

క్రియాయుక్తం = నర్తనక్రియతోఁగూడిన, అపమూర్ధకశేబరం = తల పోయిన శరీరము, కబన్ధః = కబంధ మనంబడును. కం శిరో ౨ స్యబద్ధతే ౨ త్రేతి కబంధః. అ. ప్న. బంధ బంధనే. క మనఁగా శిరస్సు; అది దీనియందు బంధిపఁబడును. ఇక్కడ బంధన మనఁగా విరుద్ధ లక్షణచేత ఛేదనము. ఈ ౨ మొండెము పేళ్లు.

శృశానం స్యా త్త్రివనమ్ -

శవానాం శయనం శృశానం. పృషోదరాదిః. శవములకు శయనము. ౧. పితౄణాః ప్రేతాణాః వనతీతి పితృవనం. వన షణ సంభక్తౌ. శవములను బొందునది. ఈ ౨ శృశానము పేళ్లు. ఒలికిమిట్ట.

కుణవ శ్శవ మస్త్రీయామ్.

118

కుణం శబ్దం పాతీతి కుణపః. కుణ శబ్దోపకరణయోః. పా రక్షణే. శబ్దమును బాలించునది. ధనంజయమును వాయువు శవమం దుండి శబ్దమును బుట్టించును. ౧. శవ త్యస్మాజ్జీవ ఇతి శవం. అ. ప్న. శవ గతౌ. దీని నుండి జీవము పోవును. ఈ ౨ పీనుఁగు పేళ్లు.

ప్రగ్రహోఽప్రగ్రహౌ బన్ధ్యామ్ -

ప్రగృహ్యతే బలాత్ ప్రగ్రహః, ఉపగ్రహశ్చ. గ్రహ ఉపాదానే. బలిమిచే బంధించుఁగాన ప్రగ్రహము, ఉపగ్రహమును. ౧, ౨. బదతి స్థిరీభవతి కారాగృహే బందీ. ఈ. సీ. బదస్తైర్యే కదలనిది. ఈ ౩ చెఱపట్టి తెచ్చినవారి నుంచుచోటు పేళ్లు. చెఱపట్టి తెచ్చిన మనుష్యాదులని కొందఱు.

కారా స్యాద్ధన్వనాలయే,

కరోతి బంధనం కారా. దు కృజ్ కరణే. బంధనమును జేయునది. ౧. బంధన స్యాలయః బంధనాలయః - బంధనమునకు స్థానము. ఈ ౨ బంధన గృహము పేళ్లు. చెఱసాల పేళ్లు.

పుంసి భూ మ్మసవః ప్రాణాశ్చైవమ్ -

అన్యంతే క్షిప్యంతే శరీర ఇత్యసవః ఉ. ఆసు క్షేపణే. శరీర మందుంచు బడునవి. ౧. ప్రాణంత్యమీభిర్లోక ఇతి ప్రాణాః. అన ప్రాణనే. లోకము వీనిచేత బ్రతుకును. ౨. అనుప్రాణ శబ్దములు పుంలింగ బహువచనములు. ఏవమనుటచేత, అను శబ్దమువలె ప్రాణ శబ్దమును పుల్లింగబహువచనమందు వర్తించును. ప్రాణ శబ్దము ప్రాణవాయువును మాత్రము చెప్పునప్పు డేకవచనము. “ప్రాణో నామ మహావాయు ర్య ఊర్ధ్వ మతిక్రామతి” అని న్యాసకారుడు. అలాగుననే “ప్రాణో ౨ పాన స్సమానశ్చ” అని యమరశేషమును. పంచవాయువులను జెప్పునపుడు ప్రాణ శబ్దము బహువచనమే. ఈ ౨ ప్రాణముల పేళ్లు.

జీవో ౨ సుధారణమ్.

119

జీవనం జీవః. జీవ ప్రాణధారణే. బ్రతుకుట జీవము. ౧. అసూనాం ధారణం అసుధారణం-ప్రాణములను ధరించుట అసుధారణము. ఈ ౨ బ్రతుకుట పేళ్లు.

ఆయు స్త్వీవిత కాలః -

ఏతీత్యాయుః. స. న. ఇణ్ గతౌ. పోవునది. ౧. జీవితస్య కాలః జీవితకాలః -బ్రతికియుండుకాలము. ఈ ౨ ఆయుస్సుపేళ్లు.

నా జీవాతు స్త్వీవనౌషధమ్.

జీవన్వనేన జీవాతుః. ఉ. పు. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. నపుంసకము గలదు. “జీవాతుః పుంసపుంసకం” అని రభసుడు. ౧. జీవయతీతి జీవనం. జీవనం చ త దౌషధం చ జీవనౌషధం-బ్రతికించు మందు. ఈ ౨ బ్రతికించు నౌషధము పేళ్లు.

వైశ్య వర్గము

ఊరవ్యా ఊరుజా అర్యా వైశ్యా భూమిస్సృశో విశః

బ్రహ్మణః ఊర్వోర్ధ్వాః ఊరవ్యాః. ఊర్వోర్జాతా ఊరుజాః -

బ్రహ్మదేవుని తొడలవలనఁ బుట్టినవారు గనుక ఊరవ్యులు, ఊరుజులును, ౧, ౨. అరణీయా అర్యాః. ఋ గతౌ. అందఱిచేతఁ బొందఁదగినవారు. ౩. విశన్వా పణాదికమితి విశః. శ. పు. విశ ఏవవైశ్యాః. విశ ప్రవేశనే. అంగళ్లు మొదలయినవానినిఁ బ్రవేశించువారు విశులు. విశులే వైశ్యులు. ౪, ౫. క్షేత్ర సంస్కారాయ లాంగలాదినా నిత్యం భూమిం స్పృశ నీతి భూమిస్పృశః. శ. పు. స్పృశ సంస్పృశనే. పొలమును జక్కఁజేయుట కొఱకు నాఁగేలు మొదలయిన వానిచేత భూమిని స్పృశించువారు. ఈ ౬ వైశ్యుల పేళ్లు.

ఆజీవో జీవికా వార్తా వృత్తి ర్వర్తన జీవనే.

1

ఆజీవన్తి ప్రాణినో ౨ నేనేతి ఆజీవః. జీవి కా చ. జీవ ప్రాణధారణే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ౧, ౨. వృత్తిః ప్రాణధారణా, సాన్యామస్తీతి వార్తా-వృత్తి యనఁగా ప్రాణధారణము. అది దీనియందుఁ గలదు. ౩. వర్తన్తే అనయేతి వృత్తిః. వర్తనం చ. వృతు వర్తనే. దీనిచేత వర్తింతురు గనుక వృత్తి, వర్తనమును. ౪, ౫. జీవన్త్యనేన జీవనం. జీవ ప్రాణధారణే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ఈ ౬ జీవనోపాయము పేళ్లు. బ్రతుకు.

స్త్రియాం కృషిః పశుపాల్యం వాణిజ్యం చేతి వృత్తయః.

కర్షణం కృషిః. కృష విలేఖనే. దున్నుట. ఇ. సీ. ఈకారాంతమును గలదు. ౧. పశూః గోమహిష్యాదీః పాలయతీతి పశుపాలః; తస్య కర్మ పావు పాల్యం-గోమహిష్యాది పశువులను బాలించువాఁడు పశుపాలుఁడు; వాని క్రియ పాశుపాల్యము. ౨. వణిజః కర్మ వాణిజ్యం-వణిజునియొక్క పని వాణిజ్యము. ఈ ౩ ప్రత్యేకముగా వైశ్యుల జీవనోపాయముల పేళ్లు.

సేవాశ్వవృత్తిః -

సేవనం సేవా. షేవు సేవనే. సేవించుట. ౧. శునో వర్తనమివ దైన్యాదినా అకృష్టత్వాత్ శ్వవృత్తిః-శునకవర్తనమువలె దైన్యాదులచేత తక్కువైనది. ౨. సేవా చ వృత్తిః అను పాఠమందు కృష్్యాదులే వృత్తులుగావు; సేవయును వత్తియని చకారమున కర్థము. ఈ ౨ పరచిత్తానుసారముగఁ గొలుపు కొలుచుట పేళ్లు. శూద్రవృత్తి.

అన్యతం కృషిః -

అన్యతవ త్వాపమేతుత్వా దన్యతం-అన్యతమువలెఁ బాపహేతువు గనుక అన్యతము. పా. ప్రమృతం కృషిః. “ఋత ముంఛశిలం జ్ఞేయ మన్యతం స్యా దయాచితం, మృతం తు యాచితం భైక్షం ప్రమృతం కర్షణం స్మృతం. సత్యాన్యతం తు వాణిజ్యం తేనాపి ఖలు జీవ్యతే, సేవాశ్వవృత్తీ రాఖ్యాతా తస్మాత్తాం పరివర్జయేత్” అని మనుస్మృతి. ౨. కృషిపేక్ష. దున్ని పైరుపెట్టుట.

ఉత్కాశిలం త్వతమ్.

2

ఉలూఖిలసమీపే పతితతణ్డలానాం ఆదానేన జీవనం ఉంఛం. ఉభి ఉంఛే. లూనకేదారపతితధాన్యమృజ్జరీణా మదానేన జీవనం శిలం. శిల ఉంఛే. రోళ్లమొదటఁ ఒడ్డ గింజల నేరుకొని బ్రతుకుట ఉంఛము. మళ్ళలోని యెన్నుల నేరి తెచ్చుకొని బ్రతుకుట శిలము. “లూనకేదార శేషస్తు శిలంసీల మితిస్మృతం, ఉంఛం భక్ష్యంచ యచ్చాన్యన్నిష్ఠురిగ్రహ మాహృతం, ప్రతిగ్రహాచ్ఛిలం శ్రేయస్తతో ౨ ప్యుంఛః ప్రశస్యత” ఇతి. కొందఱు రెంటికి స్వల్ప భేదముగనుక నొకపేరుగానే చెప్పుదురు. అందుకు “శక్యానచే దుచ్ఛశిలేన వృత్తిః ఫలేన మూలేన చ వారిణా చ” అని ప్రయోగము. శిలోచ్ఛమని కొందఱు ౧, ౨. ఉంచమును, శిరమును.

ద్వే యాచి తాయాచి తయోర్యథాసంఖ్యం మృతామృతే.

యాచితము, అయాచితము అను నీరెంటియందును క్రమముగా మృతము, అమృతము, అను నీ శబ్దములు వర్తించును. మరణసమ దుఃఖత యా మృత వద్భవతీతి మృతం. తన్నభవతీ త్యమృతం. మరణమునకు సమమైన దుఃఖము గలది గనుక యాచ్ఛావృత్త మృతము. అట్టిది కానిది గనుక అయాచితవృత్తి యమృతము.

సత్యాన్యతం వణిగ్భావ స్వాత్-

కిఞ్చీత్సత్యం కిఞ్చీ దసత్యం చేతి సత్యా నృతం-కొంత సత్యము కొంత యసత్యము గనుక సత్యా నృతము. ౧. వాణిజ్యము సత్యాన్యత మనంబడును.

ఋణం పర్యుదాహనమ్.

3

ఉద్ధారః -

అర్యతే కాలాంతరే ప్రాప్యత ఇతి ఋణం. ఋ గతౌ. కాలాంతరమునఁ బొందఁబడునది. ౧. పర్యుదఙ్ఘతే పరిప్రాప్యత ఇతి పర్యుదఙ్ఘనం. అఙ్ఘ గతిపూజనయోః. కాలాంతరమునఁ బొందఁబడునది. ౨. ఉద్ధియతే గృహ్యత ఇతి ఉద్ధారః. హృజ్ హరణే. పుచ్చుకొనఁబడునది. ఈ ౩ అప్పు పేళ్లు.

అర్థప్రయోగస్తు కుసీదం వృద్ధి జీవికా,

అర్థస్య ప్రయోగః అర్థప్రయోగః-ధనము యొక్క ప్రయోగము. ౧. కుత్సితం సీదత్యనేన కదాచి న్మూల ధనమితి కుసీదం. షడ్ విశరణ గత్యవసాదనేషు. దీనిచేత నొకానొకప్పుడు మూలధనము చెడును. ౨. వృద్ధిరూపా జీవికా వృద్ధిజీవికా-వృద్ధిరూపమైన జీవనోపాయము. ఈ ౩ వడ్డీ వ్యాపారము పేళ్లు.

యాష్టయాప్తం యాచితకమ్ -

యాష్టయాప్రాప్తం యాచితకం-అడిగి తెచ్చుకొనిన వస్తువు పేరు. ఈ ౧ ఎరవు వస్తువు పేరు.

నిమయా దాప మిత్యకమ్.

4

నిమయ మనఁగా నొకదాని నిచ్చి వేతొకదానిఁ బుచ్చుకొనుట. దానిచేతఁ బొందఁబడిన వస్తువు ఆపమిత్యక మనఁబడును. అపమిత్య ప్రాప్త మాపమిత్యకం. అపమిత్యేతి ల్యబంతమవ్యయం. వినిమయవాచకం. వినిమయముచేతఁ బొందఁ బడినది.

ఉత్తమర్ణా ధమర్ణౌ ద్వా ప్రయోక్తగ్రాహకౌ క్రమాత్,

ఉపచయహేతుతయా ఉత్తమం ఋణం యస్య స ఉత్తమర్ణః-వృద్ధి హేతువౌటచేత నుత్తమమైన ఋణము గలిగినవాఁడు. అపచయహేతుతయా అధమం ఋణం యస్య అధమర్ణః-వ్యయ హేతువౌటచేత నధమమైన ఋణము గలవాఁడు. ఈ ౨ ను వరుసగా నప్పిచ్చినవానికిని అప్పుపుచ్చుకొన్న వానికిని పేళ్లు.

కుసీదికో వార్ధుషికో వృద్ధ్యా జీవశ్చ వార్ధుషిః.

5

కుసీద మల్పవృద్ధ్యా గృహీతం ధనం తద్బహు వృద్ధ్యర్థం ప్రయచ్ఛతీతి కుసీదకః - కొంచెపు వడ్డీకి తీసికొనినది కుసీదము దాని నెచ్చువడ్డీ కిచ్చినవాఁడు కుసీదికుడు. వృద్ధ్యా జీవతీతి వార్ధుషికః. వృద్ధ్యాజీవః. వార్ధుషి

శ్చ. ఇ. పు. వృద్ధిచేత బ్రతుకువాడు గనుక వార్ధుషికుండు, వృద్ధ్యాజీవుండు, వార్ధుషియును. ఈ ౪ వడ్డిచేత బ్రదుకువాని పేళ్లు.

క్షేత్రాజీవః కర్షకశ్చ కృషకశ్చ కృషీవలః.

క్షేత్రేణ ఆజీవతీతి క్షేత్రాజీవః. జీవ ప్రాణధారణే. భూమిచేత బ్రతుకువాడు. కర్షతీతి కర్షకః. కృషకశ్చ. కృషవిలేఖనే. దున్నువాండు గనుక కర్షకుండు, కృషకుడును, కార్షకుండనియుం గలదు. కృషిరస్మాస్తీతి కృషీవలః-కృషి గలవాడు. ఈ ౪ దున్ని బ్రదుకువాని పేళ్లు.

క్షేత్రం వైహేయ శాలేయం వ్రీహిశాల్క్యుద్భవోచితమ్.

6

వ్రీహ్యాద్భవోచితం క్షేత్రం వైహేయం. శాల్క్యుద్భవోచితం క్షేత్రం శాలేయం-పడ్లు పండుట కుచితమైన భూమి వైహేయ మనంబడును; రాజనాలు పండుట కుచితమైన క్షేత్రము శాలేయ మనంబడును.

యవ్యం యవక్యం షష్టిక్యం యవాదిభవనం హి యత్.

యవానాం భవనోచితం క్షేత్రం యవ్యం-యవలు పండ నుచితమైన క్షేత్రము యవ్య మనంబడును. యవకానాం భవనోచితం క్షేత్రం యవక్యం-యవకలు శాలి విశేషములు; అవి పండుట కుచితమైన పొలము యవక్య మనంబడును. షష్టి కానాం భవనోచితం క్షేత్రం షష్టిక్యం-షష్టికము లనంగా నణువది దినములకుం బండుధాన్యము: అది పండు పొలము షష్టిక్యము.

తిల్యతైలీనవన్యాషో మాణు భణ్గ ద్విరూపతా.

7

తిలానాం భవనోచితం క్షేత్రం తిల్యం; తైలీనంచ-నువ్వులు పండెడు పొలము, తిల్యము, తైలీనమును. ఈలాగున మాష ఉమా అణు భంగము లను ధాన్యము పండు క్షేత్రములకును రెండేసి రూపములు. మాప్యము, మాషీణము; ఉమ్యము, ఔమీనము; అణవ్యము, అణవీనము; భంగ్యము, భాంగీనమును అని. మాషాణాం భవనోచితం క్షేత్రం మాప్యం; మాషీణం చ-మినుములు పండెడు పొలము. ఉమానాం భవనోచితం క్షేత్రం ఉమ్యం; ఔమీనం చ-ఉమ లనంగా నల్లయగిసిలు; అవి పండెడు పొలము. అణానాం భవనోచితం క్షేత్ర అణవ్యం; అణవీనంచ - అణువులు చిటుపడ్లు; అవి పండు పొలము. భంగానాం భవనోచితం క్షేత్రం భంగ్యం; భాంగీనంచ-భంగమనంగా జనుము; అది పండు భూమి.

మార్గీన కౌరవ వీణాది శేషధాన్యోద్భవోచితమ్,

ముద్గానాం భవనోచితం క్షేత్రం మార్గీనం-పెసలు పండు పొలము మార్గీన మనంబడును. కోద్రవాణాం భవనోచితం క్షేత్రం కౌద్రవీణం-ఆళ్లు పండు పొలము కౌద్రవీణ మనంబడును. ఆదిశబ్దముచేత కౌళుత్తీన మాసురీణాది శబ్దములు ఆయాధాన్యములు పండు భూములను జెప్పును.

బీజాకృతం తూప్తకృష్ణమ్ -

బీజైః కృతం బీజాకృతం-విత్తులతోఁ గూడ దున్నఁబడినది. ౧. ఉప్తం చతత్ కృష్ణం చ ఉప్తకృష్ణం. టు వప్ బీజ సంతానే. కృష విలేఖనే. విత్తఁబడి దున్నఁబడినది. ఈ ౨ ముందు విత్తి వెనుక దున్నిన క్షేత్రము పేళ్లు.

సీత్యం కృష్ణం చ హల్వత్.

8

సీతా లాంగలపద్ధతిః, తయా సమ్మితం సీత్యం-సీత యనఁగా నాఁగేటిచాలు, దానితోఁ గూడినది. కృష్ణతేస్మ కృష్ణం-దున్నఁబడినది. హలేన కృష్ణం హల్వం-నాఁగటిచే దున్నఁబడినది. ఈ 3 దున్నిన భూమి పేళ్లు.

త్రిగుణాకృతం తృతీయాకృతం త్రిహల్వం త్రిసీత్యమపి తస్మిన్,

త్రివారం కృష్ణం త్రిగుణాకృతం, తృతీయాకృతం, త్రిహల్వం త్రిసీత్యంచ -మూఁడుచాళ్లు దున్నిన భూమి గనుక త్రిగుణాకృతము, తృతీయాకృతము, త్రిహల్వము, త్రిసీత్యమును ఈ ౪ మూఁడుచాళ్లు దున్నిన భూమి పేళ్లు.

ద్విగుణాకృతే తు తత్సర్వం ద్విపూర్వం శంభాకృత మపీహ.

9

ఈలాగుననే రెండుచాళ్లు దున్నిన భూమియందు ద్వితీయాకృతము, ద్విహల్వము, ద్విసీత్యము అను నీశబ్దములును, శంభాకృత శబ్దమును వర్తించును. అనులోమేన విలోమేన చ కృష్ణం శంభాకృతం. అడ్డ మొకచాలు నిడు పొక చాలును దున్నిన భూమి శంభాకృతము. దంత్యాది యని కొందఱు.

ద్రోణాధికారి వాపాదౌ ద్రోణికాధికీ కాదయః,

ఉప్యతే ౨ స్మిన్నితి వాపః క్షేత్రః ద్రోణస్య వాపః ద్రోణికః - ఇద్దఱు విత్తులు విత్తఁదగిన పొలము ద్రోణికము. ఆధకస్య వాపః ఆధ

కికం- తూమెండు విత్తులు విత్తదగిన పొలము ఆధకికము. ఆదిశబ్దముచేత ప్రాస్థికాదు (కుంచెడు విత్తులు విత్తదగినది) లూహ్యంబులు. వరుసగా నిద్దుము విత్తదగిన భూమికిని తూమెండు విత్తదగిన భూమికిని పేళ్లు. ఆది పదము చేత కుంచమువిత్తు భూమి మొదలగువానికిని.

ఖారీవాపస్సు ఖారీకః -

ఖార్యావాపః ఖారీకః-పుట్టెండు విత్తనాలు విత్తు పొలము ఖారీకము. ఈ ౧ పుట్టెడు విత్తులు విత్తునట్టి పొలము పేరు.

ఉత్తమర్ణాదయ స్త్రిషు.

10

ఉత్తమర్ణ శబ్దము మొదలు ఖారీ కాంతములైన శబ్దములు త్రిలింగముల యందును వర్తించును.

పుంనపుంసకయోర్వ ప్రః కేదారః క్షేత్రమ్ -

ఉప్యతేస్మిన్నితివప్రః. పు. టువప్ బీజసంతానే. దీనియందు విత్తఁబడును. కేజలే దార్యత ఇతి కేదారః. ద్యౌ విదారణే. నీల్లుగట్టి దున్నఁబడునది. క్షియతే ధాన్యై రస్మిన్నితి క్షేత్రం. క్షినివాసగత్యోః. దీనియందు ధాన్యములచేత నుండఁబడును. భూమి పేళ్లు. వరిపండు నేల.

అస్య తు,

కైదారకం స్యాత్కైదార్యం క్షేత్రం కేదారికం గణే.

11

కేదారాణాం సమూహః కైదారకం, కైదార్యం, కేదారికం చ-పరిమళ్లగుంపు కైదారము, కైదార్యము, కేదారికము. క్షేత్రాణాం సమూహః క్షేత్రం-పరిమళ్ల సమూహము క్షేత్రము. ఈ ౪ వరిపండు నేలల గుంపుపేళ్లు.

లోష్ఠాని లేష్ఠవః పుంసి -

లూయంత ఇతిలోష్ఠాని. లేష్ఠవశ్చ. ఉ. పు. లూజ్ ఛేదనే. కొట్టఁబడునవి గనుక లోష్ఠములు, లేష్ఠవులును. 'లిశ-అల్పీభావే' అను ధాతువుమీఁద తు స్త్రుత్యయము రాఁగా లేష్ఠః అను రూపమగునని చాంద్రవ్యాకరణజ్ఞులు చెప్పుదురు. 'లేష్ఠః ఖణ్డే ౨ పి లేష్ఠస్సొత్' అని పుంస్కాండమందు వోపాలితుఁడు లేష్ఠ శబ్దమును లోష్ఠ శబ్దమును అకారాంత పుంలింగమునుగాఁగూడ చెప్పినాఁడు. ఈ ౨ మంటిగడ్డలపేళ్లు.

కోటిశో లోష్ఠభేదనః,

కోటి రగ్రభాగః సో ౨ స్యాస్తీతి కోటిశః అంచుగలది. 'లోష్ఠఘ్నః కోటిశః' అని రత్నకోశమందు ఆర్యావృత్తముచేఁ జెప్పినాఁడు గనుక దీర్ఘమధ్యమమును గలదు. లోష్ఠాని భినత్తీతి లోష్ఠభేదనః. భిదిర్ విదారణే. మంటిగడ్డలను గొట్టునది. మట్టిగడ్డలు నలుగఁగొట్టు కొయ్యపేళ్లు.

ప్రాజనం తోదనం తోత్రమ్ -

ప్రాజ్యతే ప్రేర్యతే అనేన ప్రాజనం. అజ గతిక్షేపణయోః. దీనిచేత పశ్వాదికము ప్రేరేపింపఁబడును. ౧. తుద్యతే తోదనం, తోత్రంచ. తుద వ్యథనే. దీనిచేత పశ్వాదికము వ్యథ పెట్టఁబడును గనుక తోదనము, తోత్రమును. ఈ ౨ మునికోల పేళ్లు. ముల్లుకట్టు.

ఖనిత్ర మవదారణమ్.

12

ఖన్యతే ౨ నేన ఖనిత్రం; అవదార్యతే ౨ నేన అవదారణం. ఖను అవదారణే; దృఢా విదారణే. దీనిచేఁ ద్రవ్యఁబడును గనుక ఖనిత్రము, అవదారణమును. ఈ ౨ గుద్దలి పేళ్లు.

దాత్రం లవిత్రమ్ -

దాతి భినత్త్యనేన దాత్రం; లూనా త్యనేన లవిత్రం. దాప్ లవనే; లూజ్ఞో ఛేదనే. దీనితోఁ గోయుదురు గనుక దాత్రము, లవిత్రమును. ఈ ౨ కొడవలి పేళ్లు.

ఆబన్ధో యోక్తం యోత్రమ్ -

ఆబద్ధ్యతే అనేన ఆబంధః-దీనిచేతఁ గట్టఁబడును. ౧. యుజ్యతే అనేనయోక్తం; యూయతే అనేన యోత్రం. యుజిర్ యోగే; యు మిశ్రణే. దీనిచేత కట్టఁబడును గనుక యోక్తము, యోత్రము. ఈ ౨ పశువుల మెడకుఁ గట్టు మోకుపేళ్లు. పలుపు.

అథో ౨ ఫలమ్,

నిరీషం కూటకమ్ -

కుటతీతి కూటకం. కుట కౌటిల్యే. వక్రమైయుండునది. అఫలం = కణ్ణులేనిదియు నిరీషం = పా. నిరీశం = ఏఁడికోల లేనిదియు నగు సాఁ గలి. పా. అథో హలం. 'ఈషా లాంగలదండస్తు నిరీషం కూటకం హలం' అని భాగురి. ఫల మనఁగా కణ్ణు. ఈష యనగా నేఁడికోల. ఈ రెండును లేని నాఁగేలు కూటక మనఁబడును. అఫలం, నిరీషం, పా నిరీశం.

కూటకం. అను నీమూఁడును దీనికే పేళ్లని కొందఱు.

ఫాలః కృషకః -

ఫలతి విశీర్వతి భూ రనేన ఫాలః. జీ ఫలా విశరణే. దీనిచేత భూమి ప్రక్కలాను. కృషతీతి కృషకః. కృష విలేఖనే. దున్నునది. పా. కృషికః. ఈ ౨ కఱ్ఱపేళ్లు.

లాఙ్గలం హలమ్.

13

గోదారణం చ సీరః -

లంగతి భువో ౨ తర్గచ్ఛతీతి లాంగలం. లగి గతౌ. భూమిలోఁ జొచ్చునది. హలతి విలిఖతి భువమితి హలం. హల విలేఖనే. భూమిని గీటునది. గాం భువం దారయతీతి గోదారణం. దృా విదారణే. భూమిని ప్రక్కలించునది. సీయతే యుగేన సహ బద్ధత ఇతి సీరం. షిజ్ బంధనే. కాఁడితోఁగూడఁ గట్టఁబడునది. ఈ ౪ నాఁగేటిపేళ్లు.

అథ శమ్యస్తీ యుగకీలకః.

శమయతి బలీవర్దాది దౌష్ట్యమితి శమ్యా. ఆ. సీ. శమ ఉపశమే. బలీవర్దాది దౌష్ట్యమును బోఁగొట్టునది. యుగస్య కీలకం యుగకీలకం. అ. ప్న. కాఁడియందలి చీల. ఈ ౨ కాఁడిచీలపేళ్లు.

ఈషా లాఙ్గలదణ్ణ స్వాత్-

బలీవర్దాది కృష్టాసతీ ఈషతి గచ్ఛతీతి ఈషా. ఈష గతిహింసాదానేషు. ఎద్దులచే లాగఁబడినదై పోవునది. పా. ఈశా. 'ప్రభుశంకరయోరీశః స్త్రియాం లాంగలదండక' ఇతి తాలవ్యాంతే రభసః. లాంగలస్య దండః లాంగలదండః- నాఁగేటికొయ్య. ఈ ౨ ఏఁడికోలపేళ్లు.

సీతా లాఙ్గల పద్ధతిః.

14

స్యతి భువమితి సీతా. షో ౨ న్తకర్మణి. భూమిని నశింపఁజేయునది. దంత్యాది. 'సీతా లాఙ్గలరేఖా స్యాద్దోష్టమగంగా చ జానకీ' అని రభసుఁడు. తాలవ్యాదియుఁ గలదు. "శీతా సభస్సరితి లాంగలపద్ధతౌ స్యాచ్ఛీతా దశాననరిపో స్సహధర్మిణీ చ, శీలం స్మృతం హిమగుణేచ తదన్వితేచ శీతో ౨ లసే చ బహు వారతరౌ చ దృష్టః" అని తాలవ్యాదులయందు ధరణి. లాఙ్గలస్య పద్ధతిః లాంగలపద్ధతిః. ఇ. సీ. నాఁగేటిచాలు. ఈ ౨ నాఁగేటిచాలు పేళ్లు.

పుంసి మేధిః ఖలే దారు న్యస్తం యత్వ శుబన్ధనే,

మేధతే సంగచ్ఛతే బలీవర్ధైరితి మేధిః ఇ. పు. మేధ్యసంగమే. ఎద్దులతోఁ గూడుకొనునది. కళ్ళములో పసులఁ గట్టుటకై పాఁతిపెట్టిన కొయ్యమేకు.

అశువ్రీహిః పాటల స్యాత్ -

అశుపచ్యత ఇత్యాశు-వేగిరముగ వండఁబడునది. అశ్నుతే అశు. ఆ. అశూ వ్యాప్తౌ సంఘాతేచ. కూడియుండునది. “పాటలో వ్రీహిరాశుచ” యని తంత్రాంతము. “అశుర్ధాన్యాంతరే శీఘ్రే” అని మేదిని. వృణాతి దేహ మితి వ్రీహిః. ఇ. పు. వృజ్ వరణే. దేహమును వరించునది. పాటలపుష్ప వర్ణత్యాత్ పాటలః. పాదిరిపువ్వువన్నె గలిగినది. అశువ్రీహి యని యొకపేరుగానే కొందఱందఱు. ఎఱ్ఱనివడ్డ పేళ్లు.

శితశూక యవౌ సమౌ.

15

శిత స్తీక్ష్ణ శూకో యస్య సః శితశూకః-వాడియైన ముండ్లు గలిగినది. యౌతి తుపేణేతి యవః. యు మిశ్రణే. పొట్టుతోఁ గూడుకొనియుండునది. ఈ ౨ యవల పేళ్లు.

తోక్ష్మస్తుతత్ర హరితే -

తుజ్యతే ఖాద్యత ఇతి తోక్మః. తుజ హింసాయాం. భక్షింపఁబడునది. ఈ ౧ పచ్చయవల పేరు.

కలాయస్తు సతీనకః,

హరేణు ఖణ్డికో చాస్మి -

కం వాతం లాతి ఆదత్తేకలాయః లా ఆదానే. వాయువు గలిగించునది. సీదంత్యనేన వాతప్రకృతయ ఇతి సతీనకః. షడ్ ఇవిశరణగత్యవ సాదనేషు. దీనిచేత వాయు ప్రకృతులైనవారు చెడుదురు. పా. సతీలకః. హ్రీయత ఇతి హరేణుః. ఉ. పు. హృజ్ హరణే. దీనిచేత హరింపఁబడును. ఖండ్యతేనరై రద్యత ఇతి ఖండికః. ఖడి ఖండనే. జనులచేత భక్షింపఁబడునది. లంకలపేళ్లు. గుండ్రని సెనగలు. నూఁగుదోసయని కొందఱు.

కోరదూషస్తు కోద్రవః

16

కోరం రుధిరం దూషయతీతి కోరదూషః. దుష వైకృత్యే. నెత్తురును బీల్చునది. కేన జలేన ఉద్యతే సిచ్యత ఇతి క్రోదవః. ఉందీ క్లేదనే.

నీళ్ళచేఁ దడుపఁబడునది. ఈ ౨ ఆళ్ళపేళ్లు.

మజ్జక్యకో మసూరః -

మంగళ మస్మాద్భవతి మంగళ్యకః-దీనివలన సౌఖ్యము గలుగును. మస్యతి పరిణమతి మసూరః. మన పరిణామే. పరిపక్వమగునది. ప్రాస్య మధ్యమును గలదు. “మసూరోమసురశ్చాపి” అని ద్వీరూపకోశము. ఈ ౨ చిఱుసెనగలపేళ్లు.

అథ మకుష్ఠక మయుష్ఠకౌ,

వనముద్ధే -

మంక్యతే ఫలైరితి మకుష్ఠకః. మకిమండనే. పండినప్పు డలంకృతమై యుండునది. పా. ముకుష్ఠకః. మినోతి కృమీనితి మయుష్ఠకః. దుమిర్ష ప్రక్షేపణే. పురుగులను జెఱుచునది. పా. మయష్ఠకః పా. మపుష్ఠకః. వనే ముద్గః వనముద్గః -అడవియందుండు పెసలు. ఈ ౩ అడవి పెసల పేళ్లు.

సర్షపే తు ద్యౌ తున్దుభ కదమ్మకౌ.

17

సరతి దేహం వ్యాప్నోతీతి సర్షపః. సృగతౌ. దేహమును వ్యాపించునది. పా. సరిషపః. “సర్షపస్సాత్సరిషపః కుటస్నేహశ్చ తంతుభః” ఇతి త్రికాండశేషః. తుదతివ్యధయతి తుందుభః. తుదవ్యధనే. వ్యధపెట్టునది. పా. తంతుభః. శుష్కదశాయాం కుత్సిత మంబతే కదంబకః. అభిశబ్దే ఎందునప్పుడు కుత్సితముగా మ్రోయునది. ఈ ౩ అవాల పేళ్లు.

సిద్ధార్థస్త్వేష ధవళః -

సిద్ధః అర్థః ప్రయోజనం యస్య సిద్ధార్థః-రక్షాకరమౌటచేత సిద్ధమైన ప్రయోజనము గలది. తెల్లని యావాలు.

గోధూమ స్సుమన స్సమౌ,

గుధ్యతే పరివేష్ట్యత ఇతి గోధూమః. గుధ పరివేష్టనే. విసరఁబడునది. శోభనం మన్యతే సుమనః. అ. పు. మనజ్ఞానే. మంచిదిగాఁదలఁపఁబడునది. గోదుముల పేళ్లు.

స్యా ద్యావకస్తు కుల్మాషః -

యోతీతి యావకః. యు మిశ్రణే. కలిసియుండునది. యవకమని కొందఱు. కుత్సితో మాషః కుల్మాషః-కుత్సితమైన మాషము కుల్మాషము. పా. కుల్సాసః. ఈ ౨ అలచందల పేళ్లు. కాఱుమినుములును.

చణకో హరిమన్థకః.

18

చణ్యతే దీయత ఇతి చణకః. చణ దానే. ఇయ్యంబడునది. “ధాతుప్రదీపాదౌ చనక స్సాధితః చణకస్తు చింత్యః” ఇటి టీకాసర్వస్వకారః. హరిభిర్మధ్యత ఇతి హరిమన్థకః మన్థ విలోడనే. గుఱ్ఱములచేఁ దినఁబడునది. ఈ ౨ సెనగలు.

ద్వౌతిలే తిలపజ్జుశ్చ తిలపేజశ్చ నిష్ఫలే,

నిష్ఫలస్తిల స్తిలపిజ్జుః, తిలపేజశ్చ-పొల్లయిన నువ్వులు గనుక తిలపింజము, తిలపేజమును. ఈ ౨ పొల్లునువ్వుల పేళ్లు.

క్షవః క్షుతాభిజననో రాజికా కృష్టికాసురీ.

19

క్షౌత్యనేన క్షవః. టు క్షు శబ్దే. దీనిచేత తుమ్ముదురు. క్షుత మభిజనయతీతి క్షుతాభిజననః. జనీ ప్రాదుర్భావే. తుమ్మును బుట్టించునది. పా. క్షుధాభిజననః. రాజతే కృష్ణవర్ణపుష్పైరితి రాజికా. రాజ్యదీప్తౌ. నల్లనిపువ్వులచేతఁ బ్రకాశించునది. కృష్ణవర్ణయోగాత్ కృష్టికా-నల్లవన్నె గలది. కటురసేన అసుర స్త్రీవ దనిష్ఠా ఆసురీ. ఈ. సీ. కారముచేత నసురస్త్రీవలె నసహ్యమైనది. ఈ ౫ నల్లనియావాల పేళ్లు.

ప్రియా కఙ్కు ప్రియఙ్గాద్వే-

కేన జలేన గచ్ఛ త్యుద్గచ్ఛతీతి కంగుః. ఉ. సీ. గమ్ గౌగతౌ. ఉదకముచేత నెదుగునది. ప్రియాణ్యఙ్గాన్యస్య ప్రియఙ్గుః ఉ. సీ. ప్రియమైన యంగములు గలిగినది. ఈ ౨ కొఱ్ఱలపేళ్లు.

అతసీ స్యా దుమా క్షుమా,

అతతీత్యతసీ. ఈ. సీ. అత సాతత్యగమనే. ఏకాలమునైనను పైరగునది. ఉమతి శుష్కదశాయామిత్యుమా; క్షౌతీతి క్షుమా. ఉమ శబ్దే, టు క్షు శబ్దే. ఎండినప్పుడు గలగలయని మ్రోయునది. ఈ 3 నల్లయగిసెపేళ్లు.

మాతులానీ తు భజ్ఞాయామ్ -

ఉపయోగివస్తుషు మా తులా ౨ స్యా ఇతి మాతులానీ. ఈ. సీ. ఉపయుక్త వస్తువులయందు దీనికి సరిలేదు. భజ్యత ఇతి భజ్ఞా. భజ్ఞో ఆమర్దనే. మెదపఁ బడునది. ఈ ౨ జనుముపేళ్లు.

వ్రీహిభేద స్వః పుమాః.

20

అణుత్వా దణుః. ఉ. పు. సూక్ష్మమైనది. కొఱ్ఱలకంటె నించుకంత గొప్పయైన ప్రహిభేదము. చిటువడ్లు.

కింశారు సస్యశూకం స్యాత్ -

హస్తాదికం కుత్సితం శృణాతీతి కింశారుః. ఉ. పు. శృ హింసాయాం. హస్తాదులను కుత్సితముగాఁ బీడించునది. సస్యస్య శూకం సస్యశూకం-ధాన్యము యొక్క ముల్లు. ఈ ౨ ధాన్యముయొక్క ముంటిపేళ్లు.

కణిశం సస్యమజ్జరీ,

కణా స్సన్వత్ర కణిశం. కణములు దీనియందుఁ గలవు. సస్యానాం మజ్జరీ సస్యమజ్జరీ. పైర్ల యొక్క గుత్తి. ఈ ౨ ఎన్నుపేళ్లు.

ధాన్యం వ్రీహి స్తస్మద్భకరిః -

దధాతి దేహ మితి ధాన్యం. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. దేహమును బోషించునది. ౨. వ్రీహి శబ్ద వృత్పత్తి చెప్పఁబడెను. స్తంబం కరోతీతి స్తంబకరిః. ఇ. పు. స్తంబమనఁగా గంట, దానిని జేయునది. ఈ ౩ ధాన్యముపేళ్లు.

స్తమ్బాగుత్స స్తృణాదినః.

21

గుధ్యతి పరివేష్టయతి భువ మితి గుత్సః. పా. గుచ్ఛః. గుధ పరివేష్టవే. భూమిని గప్పియుండునది. స్తంబశబ్ద వృత్పత్తి చెప్పఁబడెను. తృణాదులయొక్క గుత్సము స్తంబమని కొందఱు. స్తంబగుత్సముల లక్షణము. “హస్తస్యానాధికం యస్య ప్రమాణం న తతః పరం, నాతి మాత్రశ్చ విస్తారో గుత్సస్య ఇతి కథ్యతే. పత్రాణి యేషా మాకాశేసారో భూమౌతు వర్తతే, తే ౨పి గుత్సా ఇతి ప్రోక్తా యథా స్యూర్యూల కాదయః. ఏకస్మా దేవ మూలాత్తులతా పుంజాద్వినిర్గతః, ఏకో ౨పిచ ప్రరోహైస్తు బహుభిః స్తంబ ఉచ్యతే” అని నిగమాభిధానము. ఈ ౨ తృణాదులయొక్క గంటపేళ్లు.

నాళీ నాళం చ కాణ్డో ౨ స్య.

నళతి బద్ధాతీతి నాళీ. ఈ. సీ. నాళంచ. నళ బంధనే. తృణమును బంధించునది. ఈ ౩ తృణాదుల యొక్క కాండపేళ్లు. ఊచవ.

పలాలో ౨ స్త్రీ స నిష్ఫలః,

పలతి పల్యతే వా పలాలః. పల గతౌ. పోవునది. నిష్ఫలః = గింజ

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

లు రాలిబోయిన, సః = ఆ కాండ. ఈ ౧ (గింజలు రాలిన) పోరికట్టు పేరు.

కడఱురో బుసం క్లీబే -

కటతి ఖలమా వృణోతీతి కట్. తచ్చాజ్ఞం రూపం యస్య సః కడంగరః. కటే వర్షావరణయోః. కల్లమును వ్యాపించియుండునది బుస్యతే ఉత్సృజ్యత ఇతి బుసం. బుస ఉత్సర్గే. విడువబడునది. దంత్య సకారము. మూర్ధన్యప్రకారమని కొందఱు. “బుషవేషతుషారోషాః” అని మూర్ధన్యభేద గ్రంథమందు, పొల్లుపేళ్లు. కసవును.

ధాన్యత్వచి తుషః పుమాః.

22

తుప్యతే ౨ నేనాగ్ని రితి తుషః. తుష తుష్టా. దీనిచేత నగ్నితుష్టిని బొందును. ఉమకపేరు.

శూకో ౨ స్త్రీ శక్ష్మ తీక్ష్ణగ్రే-

శ్యతి స్వాపగమేన ధాన్యం తనూకరోతీతి శూకః. పృ. శోతనూకరణే. తాంబోయిన వెనుక ధాన్యమును సూక్ష్మముగాఁ జేయునది. ఈ ౧ సన్తముక్కు గల ధాన్యముపేరు. సూక్ష్మమై వాడియునైన వరిముల్లు తేలుముల్లు మొదలైనది.

శమీ శిమ్బా -

శామ్యతి సస్యవృద్ధి రస్యాం సత్యాం శమీ. ఈ. సీ. శము ఉపశమే. ఇది కలుగఁగా సస్యవృద్ధి శమించును. శినోతి తనూకరోతి స్వగత బీజద్వారేణ కఫం పిత్తం చేతి శింబా. శిర్ష నిశాతనే. తమలో నుండు గింజలచేత కఫమును పిత్తమును బోఁగొట్టునది. ఈ ౧ పెసలు మొదలగు కాయధాన్యములు నురిచిన పొట్టుపేళ్లు.

త్రిషాత్రరే,

ముందరఁ జెప్పఁబోవు ఋద్ధశబ్దము మొదలుకొని బహుళీకృత శబ్ద పర్యంతములైన శబ్దములు మూఁడు లింగములందును వర్తించును.

ఋద్ధ మావసితం ధాన్యమ్ -

అవైగుణ్యేన సంపన్నం ఫలం ఋద్ధం. ఋధు వృద్ధౌ. తృణాదులు లేక చక్కఁ బెట్టఁబడినది. అవస్యత ఇతి అవసితం. వన ఆచ్ఛాదనే. రక్షణార్థమై కప్పం బడునది. ప్రాస్వాదియుఁ గలదు. “అవసానం గతేజ్ఞాతే ఋద్ధే ౨ వ్యవసితం త్రి” ష్వితి ప్రాస్వాదౌ రభసః. ఈ ౨ నురిచిన ధాన్యము పేళ్లు.

పూతం తు బహుళీకృతమ్.

23

బుసాపకరణేన శుద్ధత్వాత్ పూతం. పూజ్ పవనే. పొల్లుపోవుటచేత శుద్ధమైనది. బహుమూల్యం లాతీతి బహుళం. తథా కృతం బహుళీకృతం. లా ఆదానే. అధికమూల్యమును దీసికొనునట్లు చేయఁబడునది. తూర్పెత్తిన ధాన్యము పేళ్లు.

మాషాదయ శ్శమీధాన్యే -

శమీసహితం ధాన్యం శమీధాన్యం-పొట్టుగలిగిన ధాన్యము. ఆది శబ్దముచేత ముద్గకుళత్త చణకతిలాదులు గ్రహింపఁబడును. మినుములు, పెసలు మొదలైన ధాన్యములు.

శూకధాన్యే యవాదయః,

శూకసహితం ధాన్యం శూకధాన్యం-ముండ్లు గలిగిన ధాన్యము. యవాదయ = యవలు మొదలైనవి. ఆదిశబ్దముచేత గోధూమాదులు గ్రహింపఁ బడును. యవలు, గోధుమలు మొదలైనవి శూకధాన్యములననబడును.

శాలయః కలమాద్యాశ్చ షష్టి కాద్యాశ్చ పుంస్యమ్.

24

శాల్యస్తే శ్లాఘ్యస్తే జనైరితి శాలయః. ఇ. పు. శాల శ్లాఘాయాం. జనులచేత పొగడఁబడునది. 'కలమాద్యాః' అనుచోట నుండు ఆదిశబ్దముచేత నెఱ్ఱరాజనములు దొడ్డరాజనములు మొదలైనవియును. షష్టికాద్యాః అనుచోట నుండు ఆదిశబ్దముచేత కలమాదులకంటె కొంచె మపకృష్టములైన ధాన్యములును గ్రహింపఁబడును. కలమము లనఁగా రాజనములు. షష్టికము లనఁగా నఱువది దినములకుఁ బండు ధాన్యములు. ఇవి శాలిధాన్యము లనబడును. అమీ పుంసి = ఈ మాషయవశాలిక షష్టిక శబ్దములు పుంలింగమందు వర్తించును.

తృణధాన్యాని నీవారాః -

నితరాం వ్రియంతే నీవారాః. వృజ్ వరణే. మిక్కిలి వరింపఁబడునవి. ఒకఁడు విత్తకయే పడి మొలచి పండెడు గునుకువరి, దూసర్లు మొదలైన తృణధాన్యములు.

స్త్రీ గవేధు ర్గవేధుకా,

గవి అభిసి ఏధత ఇతి గవేధుః. ఉ. సి. గ వేధుకా. చ. ఏధ వృద్ధా.

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నీళ్లలో వృద్ధింబొందునది గనుక గవేదువు, గవేధుకయును. పుల్లింగంబును గలదు. 'గవేధుర్నా గవేదుకః' అని రత్నకోశము. ఈ ౨ అడవిగోధుమలు.

అయోగ్రం ముసలో ౨ స్త్రీ స్వాత్ -

అయః అగ్రే అస్య అయోగ్రం. పు. ఇనుము అగ్రమందుఁ గలది. ముస్యతే ధాన్య మనేన ముసలః. పు. ముస ఖండనే. దీనిచేత ధాన్యము దంచఁబడును. ఈ ౨ రోకలిపేళ్లు.

ఉదూఖల ములాఖలమ్.

25

ఉర్ధ్వం ఖ మాకాశ మస్య ఉదూఖలం. ఉలాఖలం చ-మీద బయలై యుండునది. ఇక్కడ ఉదూఖల మనుపాఠము యుక్తము. ఉదూఖలపాఠ మపపాఠ మని టీకాసర్వస్యకారుఁడు. ఈ ౨ టోటిపేళ్లు.

ప్రస్ఫోటనం శూర్ప మస్త్రీ -

ప్రస్ఫోట్యతే బహిర్నిష్క్రియతే తుషాది రనేనేతి ప్రస్ఫోటనం. స్ఫుటిర్ విశరణే. దీనిచేత పొట్టు మొదలయినవి నిరసింపఁబడును. శీర్షతే తుషాది రనేనేతి శూర్పం. అ. పు. శ్రూ హింసాయాం. దీనిచేత పొట్టు మొదలైనవి చెరుగఁబడును. శూర్ప్వతే అనేన శూర్పం. శూర్పమానే. దీనిచేత కొలవఁబడును. ఈ ౨ చేటపేళ్లు.

చాలనీ తితిః పుమాః,

చాల్యతే అనయా చాలనీ. చల కంపనే. దీనిచేత ధాన్యాదులు త్రిప్పఁ బడును. తనోత్పథస్తాత్ప్రిష్ఠసారమితి తితిః. తను విస్తారే. మిక్కిలి పొడియైనదానిని క్రిందికిఁగార్చునది. ఈ ౨ జల్లెడ పేళ్లు.

స్వ్యాత ప్రసేవౌ -

సివ్యతే వేణుదళైరితి స్వ్యాతః. పా. ప్యోనః, ప్రసేవశ్చ. పిపు తంతుసంతానే. వెదురుబద్దలచేత నల్లఁబడునది. ఈ ౨ పల్లికపేళ్లు.

కణ్డోల పిటౌ -

కండ్వతే మూషికైరితి కండలోః. కడి భేదనే. ఎలుకలచేఁ గొఱకఁబడునది. ౧. పిట్యతే వేణుదళైరితి పిటః. పిటశబ్ద సంఘాతయోః. వెదురుబద్దలచేతఁ గూర్చఁ బడునది. ఈ ౨ గంపవేళ్లు.

కట కిలిజ్జకౌ.

26

కటత్యంగణదేశ మితి కటః. కటే వర్షావరణయోః. వాఁకిటి

ముందరి చోటును గప్పియుండునది. కిల్యతే ధాన్య మస్మిన్నితి కిలింజకః. కిలక్షేపే. దీనియందు ధాన్యము పోయఁబడును. ఈ ౨ చాఁపపేళ్లు.

సమానౌ -

పై మూఁడుజతలు సమానార్థలింగములు గలవి.

రసవత్సాంతు పాకస్థానం మహానసమ్,

రస స్సంస్కరియామాణో ౨ స్యామస్తీతి రసవతీ. ఈ. సీ. సంస్కరింపఁబడు రసములు గలిగినది పాకస్య స్థానం పాకస్థానం-పాకమునకు స్థానమైనది. అనోవత్ శకటవ దుపకారకత్వాత్ అనః ఉపకరణం, మహత్ అనః ఉపకరణమస్య మహానసం-అధికమైన ఉపకరణము గలిగినది. ఈ ౩ వంటయింటి పేళ్లు.

పారోగవ స్తదధ్యక్షః-

పురోగాః జలమత్రాస్తీతి పురోగుః పాకస్థానం, తస్యాయ మధ్యక్షః పారోగవః. దీనిముందర నీల్లుండును గనుక పాకస్థానము పురోగువు అనఁబడును; దానికి నధ్యక్షుఁడు పారోగవుఁడు. ౧. వంటయింటి యధికారి పేరు.

సూపకారాస్తు వల్లవాః.

27

ఆరాళికా ఆన్దసికా స్సూదా ఔదనికా గుణాః,

సూపం వ్యజ్జనం కుర్వస్తీతి సూపకారాః. దు కృజ్ కరణే. కూరలు చేయువారు. ౧ వల్లని భోక్తః ప్రీతి ముత్పాదయంతీతి వల్లవాః. వల్లప్రీతౌ. భోజనము చేయువానికి ప్రీతిగలుగఁజేయువారు. పా. వర్ణవాః. ౨. ఆరాళంకుటిలం చరంతీతి ఆరాళికాః-కుటిలముగా సంచరించువారు. అంధః అన్నం తత్సాధనం శిల్పమేషాంతే ఆంధసికాః. అంధస్సనంగా నన్నము; దానిఁ జేయు నేర్పుగలవారు. సూదయంతి తండులానితి సూదాః. షూద క్షరణే. తండులములను పక్వముచేయువారు. ఓదనం ప్రయోజనమేషాం తే ఔదనికాః-అన్నము ప్రయోజనముగాఁ గలవారు. గుణయంతి పాకం పునరావర్తయంతీతి గుణాః. గుణ అభ్యాసే. పాకమైనదానిని తిరుగఁబోసి వండువారు. ఈ ౭ వంటవాని పేళ్లు.

ఆపూపికః కాన్దవికో భక్షకార ఇమే త్రిషు.

28

ఆపూపః ప్రజోయన మస్య ఆపూపికః. కందుః స్వేదనీ తత్ర సం

స్మృత పిష్టాదికమపి ఉపచారాత్కందుః సపణ్యమస్యేతి కాందవికః-అపూపములు వండు పెనము కందు వనంబడును; దానియందు వండఁబడినదియు నుపచారము వలన కందువు; అది ప్రయోజనముగాఁ గలవాఁడు. భక్షం కరోతీతి భక్షకారః -కఠినమై విశదమై భక్షింపఁదగిన పదార్థము భక్షము. దానిని జేయువాఁడు. పిండివంటలు వండువానికిఁగాని అమ్మువానికిఁగాని పేళ్లు. పౌరోగవ శబ్దము మొదలు భక్షకారశబ్దము వఱకు ౧౧ శబ్దములు మూఁడు లింగములయందును వర్తించును.

అశ్వన్న ముద్ధాన మభిశ్రయణీ చుల్లి రన్తికా,

అశ్వనో ౨ ప్యంతో ౨ త్రేతి అశ్వంతం -

దీనియందు తాతికఁ గూడ నాశము గలుగును. ఉద్ధీయతే ౨ గ్నిరనేనేతి ఉద్ధానం. దు ధాఞ్ ధారణ పోషణయోః. దీనిచేత నగ్ని ధరింపఁబడును. పా. “ధ్మా శబ్దాగ్ని సంయోగయోః” అను ధాతువుమీద ఉద్ధానమని కొందఱు. అధిశ్రయితే అనయేత్యధిశ్రయణీ. ఈ. సీ. శ్రీఞ్ పాకే. దీనిచేత పాకము సేయఁబడును. చుల్ల్యతే ౨ గ్నిరస్యామతి చుల్లిః. చుల్ల భావకరణే. దీనియందు అగ్ని ప్రేరేపింపఁబడును. ఈకారాంతమును గలదు. అంతోనాశో ౨ స్యామస్తీతి అంతికా-దీనియందు పదార్థములకు నాశము గలుగును. ౫ ప్రాయ్యిపేళ్లు.

అఙ్గారధాని కాఙ్గార శకట్యపి హసన్త్యపి.

29

హసన్త్యపి -

అంగారా ధీయంతే ౨ స్యామితి అంగారధానికా-నిప్పులు దీనియందు ధరింపఁబడును. అంగారాణాం శకటీ అంగారశకటీ-నిప్పులకు శకటము. అంగారైర్హసతీవాస్తే హసంతీ. హసనీచ. ఈ. సీ. హసే హసనే. నిప్పులచే నవ్వుదానివలె నుండునది. ఈ ౪ అగ్నిప్రపేళ్లు. కుంపటి.

అథ న స్త్రీ స్యా దఙ్గారః-

అంగతి గచ్ఛంత్యంగారః. అ. ప్లు. అగిగతౌ. పోవునది. “అంగార చుంబితమివ వ్యధమాన మాస్తే” అని నిప్పునందు ప్రయోగము. “కళజస్త్రతోఽప్రజతి మలినాంగారతులనాం” అని బొగ్గులయందు ప్రయోగము. నిప్పుపేరు. బొగ్గుపేరని కొందఱు.

అలాత ముల్కుకమ్,

దమనభయా న్మలాంతి ఏతన్న స్వీకుర్వంతీ త్యలాతం. లా ఆదా

నే. దహన భయమువలన దీనిని దాకరు. ఉచతి సమవైత్యత్తినేతి ఉల్ముకం. ఉచ సమవాయే. అగ్నితోఁ గూడియుండునది. ఈ ౨ కొఱవిపేళ్లు. అంగారశబ్దము మొదలు ౩ ను కొఱవికే పేళ్లని కొందఱు.

క్రీబే ౨ మ్మరీషం భ్రాష్టః-

అంబతేభ్రజ్య మానలాజాదిభి రిత్యంబరీషం. అబి శబ్దే. వేచచ బదులాజాది వస్తువులచేత మ్రోయునది. భ్రజ్యతే ౨ స్మిన్నితి భ్రాష్టం. భ్రష్ట పాకే. దీనియందు వేచచబడును. ఈ ౨ మంగలము పేళ్లు.

నా కన్దు ర్వా స్వేదనీ స్త్రియామ్.

30

స్కందత్య పూపాదిక మితి కన్దుః. స్కందిర్ గతిశోషణయోః. అపూపాదులను శోషింపఁజేయునది. ఇది వికల్పమునఁ బుంలింగము, ఒక పక్షమందు స్వేదనీ సాహచర్యము వలన స్త్రీలింగమును. స్వేదతే అగ్ని తాపేనేతి స్వేదనీ. ఈ. సీ. ఇశ్విదా గాత్రప్రక్షరణే. అగ్ని తాపముచేఁ జెమ్మగిల్లునది. ఈ ౨ పెనముపేళ్లు.

అలింజర స్సాన్యణికః -

అలిం జీర్యతీ త్యలింజరః. జ్యౌష్ వయోహానౌ. బలమును నశింపఁ జేయునది. మణతి గంభీరం ధ్వనతీతి మణికః. మణ శబ్దే. గంభీరముగా మ్రోయునది. పా. మణికం. ఈ ౨ కాంగుపేళ్లు.

కర్మర్యాకూ ర్గళన్తికా,

కిరతి జలధారామితి కర్మరీ. ఈ. సీ. కృా విక్షేపే. జలదారను జల్లునది. ఆ ఈష దుదకం లాతీ త్యాకుః. ఉ. సీ. లా ఆదానే. నీళ్లు కొంచెముగాఁ బట్టునది. పా. ఆకూః. ఉ. సీ. గళత్యంభో ౨స్యా ఇతి గళంతికా. గళక్షరణే. దీనివలన నీల్లు కాటును. గరిగపేళ్లు. గిండివంటికుండ.

పిరరః స్థాల్మఖా కుణ్డమ్ -

పచ్యతే ౨ న్నమత్రేతి పిరరః. డు పచ్ఛే పాకే. దీనియం దన్నము వండఁ బడును. తిష్ఠన్తి పదార్థా అస్మిన్నితి స్థాలీ. ఈ. సీ. ప్థా గతి నివృత్తే. పదార్థములు దీనియందుండును. ఓఖతీ భోజనస్థానం గచ్ఛతీత్యఖా. ఉఖ గతౌ. భోజనస్థానమును బొందునది. కుణ్డతే ౨ స్మిన్నితి కుండం. కుడిదాహే. దీనియందు వండఁబడును. ఈ ౪ కుండపేళ్లు.

కలశస్తు త్రిషు ద్వయోః.

31

ఘటః కుట నిపా -

కం జలం లాతీతి కలశః. త్రి. లా ఆదానే. ఉదకమును దీసికొనునది. తాలవ్యాంతము. “సుక్షేత్రమివ సకలశాలికం స్నానాగారమ్” అని యాశ్చర్య మంజరియందు. “కలసః కలశో ౨పి చ” అని దంత్యాంతముగా రభసుడు. ఘటతే జలాహరణాయేతి ఘటః. ప్న. ఘట చేష్టాయాం. జలాహరణము కొఱకు ఘటించునది. కుటతీతి కుటః. కుట కౌటిల్యే. కుటిలమైనది. నితరాం పిబన్త్యనేనేతి నిపః. పా పానే. దీనిచేత మిక్కిలి పానముసేయుదురు. ఈ ౪ కడవపేళ్లు.

అస్త్రీ శరావో వర్ధమానకః,

శరం పతదుదకాదిక మవతీతి వరావః అ. ప్న. అవ రక్షణే. పడునట్టినీళ్లు మొదలయినదానిని రక్షించునది. శీర్వత ఇతి శరావః. శృ హింసాయాం. నశించునది. వర్ధతే అనేన ఉదకాదికం వర్ధమానకః. దీనిచేత నీళ్లు మొదలగునవి పొంగును. వర్ధతే ఛిద్యతే మహతః కర్మణ ఇతి వర్ధమానకః. వర్ధ చేదన పూరణయోః. గొప్పక్రియవలనక బగులునది. మూఁకుడుపేళ్లు.

ఋజీషం పిష్టపచనమ్-

ఆర్జయ త్యపూపాదిక మితి ఋజీషం. అర్జ అర్జనే. అపూపములు గలిగించునది. పిష్టం పచ్యతే ౨ స్మిన్నితి పిష్టప చనం. డు పచ్ఛేపాకే. దీనియందు పిండి పక్వము చేయఁబడును. ఈ ౨ బూరెలమూఁకుడుపేళ్లు.

కంసో ౨ స్త్రీ పానభాజనమ్.

32

కామ్యతే పానార్థమితి కలసః. అ. ప్న. కము కాంతో. పానార్థమై కాంక్షింపఁ బడునది. పానస్య భాజనం పానభాజనం-పానము యొక్క పాత్రము. ఈ ౨ గిన్నెపేళ్లు.

కుతూః కృత్తిస్నేహపాత్రే -

కుత్సితం తన్యతే కుతూః. ఊ. సీ. తను విస్తారే. కుత్సితముగాఁ జేయఁ బడునది. కృత్తిస్నేహపాత్రే = తోలుతోఁ జేసిన తైలపాత్రము. కుతూః అనంబడును. పెద్దసిద్ధె.

సై వాల్పా కుతుపః పుమాః,

అల్పా కుతూః కుతుపః పు. సైవ = ఆ చిన్న సిద్ధె పేరు.

సర్వ మావపనం భాణ్డం పా త్రామత్రే చ భాజనమ్.

33

ఆసమంతాత్ ఉప్యతే న్యస్యతే ధాన్యాదిక మత్రేతి ఆవపనం. అజ్ పూర్వో వపి ర్హసనే. దీనియందు ధాన్యాది వస్తువులు పెట్టబడును గనుక ఆవపనమనఁ గా గోనె కడవ గంప మొదలైన సర్వవస్తాధారములు. ౧ భణ్డ త్యాధేయస్య భాండం. భడి కల్యాణే. ఆధేయ వస్తువునకు శుభమును జేయునది. ౨. పాత్యాధేయ మితి పాత్రం. పారక్షణే. ఆధేయవస్తువును రక్షించునది. ౩. అమత్యాధేయ మత్రేతి అమత్రం. అమ గత్యాదౌ. ఆధేయ వస్తువు దీనియందుండును. ౪. భజ్యతే ఆధేయేనేతి భాజనం. భజ సేవాయాం. ఆధేయముచేత పొందబడునది. ఈ ౫ కడవ గంప మొదలైనదాని పేరు.

దర్శిః కమ్మిః ఖజాకా చ -

దృణా త్యన్నాదిక మితి దర్శి. ఈ. సీ. దృహ విదారణే. అన్నము మొదలయినదాని ఎనువునది. కామ్యతే ఉష్ణపరిహారాయేతి కంబిః. కముకాంతౌ. ఉష్ణపరిహారార్థమై కాంక్షింపబడునది. ఖజతి మథాతి శాకాదికమితి ఖజాకా. ఖజ మన్థే. శాకాదికమును మఢించునది. ఈ ౩ తెడ్డుపేళ్లు. గరిటె.

స్యా త్తణ్డా ర్ధారు హస్తకః,

తరన్త్యనయా ఉష్ణభయమితి తణ్డాః. ఊ.సీ. తృ ప్లవనతరణయోః. దీనిచేత నుష్ణ భయమును తరింతురు. పా. తండు. ఉ. సీ. పా. తన్యతే విస్తీర్ణత ఇతి తణ్డాః. తను విస్తారే. విస్తృతమైయుండునది. పా. తర్దాః. దారుమయీ హస్తప్రతికృతిః దారుహస్తకః-హస్తాకారమైన దారువు. ఈ ౨ చట్టువముపేళ్లు. కొయ్యతెడ్డు.

అస్మీ శాకం హరితకం శిగ్రు -

శక్యతే భోక్తుమనేన శాకం. శక్ శక్తౌ. దీనిచేత భోజనము చేయ శక్యమౌను. హరితవర్ణత్వాద్ధరితకం-పచ్చనైయుండునది. శివోత్పరుచి మితిశిగ్రు. శీర్ష నిశాతనే. అరుచిని జెఱుచునది. ఈ ౩ కూరపేళ్లు.

రస్యతు నాడికా.

34

కడమ్మత కలమ్మత

కడ్యతే భుజ్యత ఇతి కడంబః, కలంబశ్చ. కడ అదనే. భక్షింపఁ

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బడునది గనుక కడంబము, కలంబమును. ఈ 3 కూర కాండపేళ్లు.

వేశవార ఉపస్కరః.

వేశం శాకస్యవ్యాప్తిం వృణోతీతి వేశవారః. విశప్రవేశనే. వృజ్జీవరణే. శాకవ్యాప్తిని వరించునది. వేశవార మనిదంత్య సకారముగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు. ఉపస్కరోతి శాక మిత్యుపస్కరః. దు కృజ్జీకరణే. శాకమును లెస్సగాఁ జేయునది. ఇంగువ జీలకఱ్ఱ మొదలయిన సంభారముల పేళ్లు.

తిన్త్రిడీకం చ చుక్రం వృక్షామ్లుమ్ -

తిన్త్రిడీ వృక్షజాతత్వాత్ తిన్త్రిడీకం-తిన్త్రిడీ వృక్షమునఁ బుట్టునది. పా. తిన్త్రిణీకం; తిన్త్రిడీకం. ౧. చక్ర తర్పయతీతి చుక్రం. చుకతృప్తా-తృప్తిని జేయునది. ౨. వృక్షస్య ఆమ్లం వృక్షామ్లుమ్-తిన్త్రిడీ వృక్షముయొక్క ఆమ్లము, చింతపండుపేళ్లు.

అథ వేల్లజమ్.

35

మరీచం కోలకం కృష్ణ మూషణం ధార్మపత్తనమ్,

వేల్లే సముద్ర వేలాతటే ప్రాయేణ జాయత ఇతి వేల్లజం. జనీ ప్రాదుర్భావే. సముద్రపుదరిని తఱుచుగాఁ బుట్టునది. మ్రియతే వృథతే జిహ్వగ్రమనేనేతి మరీచం. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. జిహ్వగ్రము దీనిచేత వృథపడును. దీర్ఘ మధ్యమమును హ్రస్వమధ్యమమును గలదు. “మరీచం కోలకం ధార్మపత్తనం మరీచం సమ” మితి రభసః. కోలతి సంఘీభవతీతి కోలః. కుల సంఘాతే. సంఘమైయుండునది. కృష్ణవర్ణత్వాత్కృష్ణం. నల్లవన్నె గలది. ఉషతి తాపయతీతి ఊషణం. ఉపదాహే. తపించునది. హ్రస్వాదియు దీర్ఘాదియును గలదు. ధర్మపత్తనే భవం ధార్మపత్తనం. ధర్మపత్తనమును దేశమందుఁ బుట్టునది. ఈ ౬ మిరియాలపేళ్లు.

జీరకో జీరణో ౨ జాజీ కణా -

జీర్మతే అన్నమనేన జీరకః, జీరణశ్చ. జ్యౌష్ వయోహనౌ. దీనిచేత నన్నము జీర్ణమౌను గనుక జీరకము, జీరణమును. ౧. ౨. అజంస్వాభావికమందాగ్ని మజతీతి అజాజీ. అజ గతిక్షేపణయోః. స్వాభావికమైన మందాగ్నిని బోగొట్టునది. ఈకారాంతస్త్రీలింగము.

“స్త్రజాజీజీరణౌ జీర” ఇతి వోపాలితః. కణా స్సంత్యస్యా ఇతి కణా. సూక్ష్మావయవముల గలిగినది. ఈ ౪ జీలకఱ్ఱపేళ్లు.

కృష్ణే తు జీరకే.

36

సుషవీ కారవీ పృథ్వీ పృథుః కాలోపకుఞ్చికా,

సుష్మ సువతి ప్రేరయతీతి సుషవీ. ఈ. సీ. షూ ప్రేరణే. లెస్సగా మందాన్నిని బోగొట్టునది. పా. సుశవీ. ౧. కారువ దగ్ని దీపనకర్మణి నిపుణత్వాత్ కారవీ. ఈ. సీ. అగ్నిదీపనమందు అగసాలవానివలె నేర్పరియైనది. బృహత్కరణయోగాత్ పృథ్వీ. ఈ. సీ. పృథుశ్చ. ఉ. సీ. దొడ్డ ప్రయోజనమును జేయునది గనుక పృథ్వీ పృథువును. కాలవర్ణత్వాత్ కాలా-నల్లనిది. ఉపకుంచయతి-వాతాదిక మల్చీకరోతీతి ఉపకుంచికా. కుంచగతి కౌటిల్యాల్పీభావయోః. వాతాదుల నల్పముగా జేయునది. ఈ ౬ నల్లజీలకఱ్ఱపేళ్లు.

అర్ద్రకం శృంగబేరం స్యాత్ -

అర్ద్రాయాం భవం అర్ద్రకం-అర్ద్రానక్షత్రమందుం బుట్టినది. శృంగవద్బేరం వపు రస్య శృంగబేరం-కొమ్ములవంటి యాకృతి గలిగినది. ఈ ౨ అల్లముపేళ్లు.

అథ చ్ఛత్తా వితున్నకమ్.

37

కుస్తుమ్బురు చ ధాన్యాకమ్ -

చాదయతి పిత్తాదిదోషా నభిభవతీతి చత్రా. చద అపవారణే. పిత్తాది దోషములం జెఱుచునది. ౧. విశేషేణ పిత్తాదిరోగాన్ తుదతీతి వితున్నకం. తుద వ్యధనే. పిత్తాదిరోగములను విశేషముగా బోగొట్టునది. కుత్సితం దాహాది రోగం తుమ్పతీతి కుస్తుంబురు. ఉ. న. తుబి అర్దనే. కుత్సితమైన దాహాదిరోగములం జెఱుచునది. ధాన్యసాదృశ్యమకతీతి ధాన్యాకం. అక కుటిలాయాం గతౌ. ధాన్య సాదృశ్యమును బొందునది. ఈ ౪ కొతిమిరిపేళ్లు. ధనియాలు.

అథ శుణ్ఠీ మహాషధమ్,

స్త్రీనపుంసకయో ల్విశ్వం నాగరం విశ్వభేషజమ్.

38

శుణ్ఠి శుష్కతీతి శుణ్ఠీ. ఈ. సీ. శురిశోషణే. ఎండినది. మహచ్చత దోషధం. మహాషధం - దొడ్డయోషధము. విశ్వదోషజిత్వాత్

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

విశ్వం. న్న. నమస్తదోషములం జెఱుచునది. నగరాఖ్యదేశే భవం
నాగరం-నగరదేశమందు ప్రచురమైనది. విశ్వాఖ్యభోషజత్వాత్
విశ్వభోషజం-విశ్వమనుపేరుగల యోషధము. ఈ ౫ సొంటిపేళ్లు.

ఆరనాళక సౌవీర కుల్మాషాభిషుతాని చ,

అవస్తీసోమ ధాన్యామ్ల కుశ్మలానిచ కాశ్శ్చ కే.

39

ఆరనాళ మన్నం తన్నిస్సృతత్వాత్ ఆరనాళకం. ఆరనాళమనంగా నన్నము;
అందువలనం బుట్టినది. సువీరాఖ్యదేశే ప్రాయేణ భవతీతి సౌవీరం- సువీరాఖ్య
దేశమందు తఱుచుగాం గల్గునది. కుల్మాషైరభిషాయతే పరివాస్యత ఇతి
కుల్మాభిషుతం. ఘృత్ అభిషవే. అడవిమినుములచేత నూరంబెట్టబడునది.
కుల్మాషము, అభిషుతము అని రెండుపేళ్లుగాం గొందఱు చెప్పుదురు. అవంత్యాఖ్యదేశే
ప్రాయేణ సూయత ఇతి అవంతీసోమం. ఘాట్ ప్రాణిప్రసవే. అవంతి దేశమందు
తఱుచుగాం బుట్టునది. అష్ఠీభూత ధాన్యత్వాత్ ధాన్యామ్లం-పులిసిన ధాన్య జలము.
కుత్సితం జలం కుంజలం-కుత్సితమైన జలము. కేన జలేన అంజికా అభివృక్తి
రస్యేతికాంజికం-జలముచేత నభివృక్తి గలది. పా. కాంచికం. ఈ ౯ కలిపేళ్లు.
పులియంబెట్టిన కడుగునీళ్లు.

సహస్రవేధి జతుకం బాహ్లికం హింజు రామరమ్.

సహస్రం బహుతరమపి శాకాదికం విధ్యతి స్వగంధేన పరివాసయ తీతి
సహస్రవేధి. ఇ. న. అనేకములైన శాకాదులను తన పరిమళముచేత వాసింపం
జేయునది. సహస్రమపి విధ్యతి రోగానితివా సహస్రవేధి. వృధతాడనే. అనేక
రోగములను జెఱుచునది. వృక్షవిశేషాజ్ఞాయత ఇతి జతుకం. జనీ ప్రాదుర్భావే.
వృక్ష విశేషమువలనం బుట్టునది. బాహ్లికదేశేభవత్వాత్ బాహ్లికం. బాహ్లికదేశ
మందుం బుట్టునది. పా. బాహ్లికం. హింజుగంధేన గృహంతరంగచ్ఛతీతి హింగు.
ఉ. న. హింగతౌ. పరిమళముచేత గృహంతరమును బొందునది. నస్త్రీహింగుః-
అనునన్య తంత్రమువలనం బుంలింగమును. రమరదేశేభవత్వాత్ రామరం-
రమరమను దేశమందుం బుట్టునది. ఈ ౫ ఇంగువపేళ్లు.

తత్వత్రీ కారవీ పృథ్వీ బాహ్లికా కబరీ వృధుః.

40

కారువత్కర్మణి నిపుణత్వాత్ కారవీ. ఈ. సీ. శిల్పివలె కార్యమందు సమర్థమైనది. బహుకార్యకరత్వాత్ పృథ్వీ. ఈ. సీ. పృథుశ్చ. ఉ. సీ. అనేక ప్రయోజనములను జేయునది గనుక పృథ్వీ, పృథువును. బాష్పం నిర్మాసం ముంచతీతి బాష్పికా-బంకను విడుచునది. కథం కించిత్కబరీ సామ్యాత్ కబరీ-ఒకానొక విధమున కొప్పుపోలికగలది. ఈ ౫ ఇంగువప్రమానిపేళ్లు.

నిశాఖ్యా కాఞ్చనీ పీతా హరిద్రా వరవల్లినీ,

నిశాయాః ఆఖ్యా యస్యాస్యా నిశాఖ్యా-రాత్రి కేపేళ్లు గలవో ఆపేళ్లు దీనికిఁ గలవు గనుక నిశాఖ్యా. కాంచనవర్ణత్వాత్ కాంచనీ, ఈ. సీ. బంగారువన్నెగలది. పీతవర్ణత్వాత్ పీతా-పచ్చని వన్నెగలది. హరిద్వర్ణం ద్రాతీతి హరిద్రా. ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. పచ్చనివన్నె గలది. శ్రేష్ఠవర్ణత్వాత్ వరవల్లినీ. ఈ. సీ. మంచివన్నె గలది. ఈ ౫ పసుపుపేళ్లు.

సాముద్రం యత్తు లవణ మక్షీబం వశిరం చ తత్.

41

అక్షోతి వ్యాప్నోతీతి అక్షీబం. అక్షా వ్యాప్తౌ. శాకాదులను వ్యాపించునది. వష్టికామయతే రసాభివ్యంజకత్వాదేతదితి వశిరం. వశకాంతౌ. రసమును దెలియఁ జేయునది గనుక దీని నిచ్చయింతురు. పా. వశిరం. ఈ ౨ సముద్రమందుఁ బుట్టిన యుప్పుపేళ్లు.

సైన్ధవో ౨ స్త్రీ శీతశివం మాణిబంధం చ సిన్ధుజే,

సింధుదేశేభవః సైంధవః ఆ. ప్న. సింధు దేశమందుఁ బుట్టునది. శీంశినోతి ఉష్ణవీర్యత్వాదితి శీతశివం. శిర్షా నిశాతనే. ఉష్ణవీర్యమౌట వలన చైత్రములు బోఁ గొట్టునది. పా. శివంశుభ్రం శివం శుభంచతత్ శీతశివం. తెల్లనై శుభప్రదమై యుండునది యని దంత్యసకారయుక్త ప్రాస్వాదిగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు. మాణిబంధశైలేభవం మాణిబంధం-మాణిబంధమును పర్వతమందుఁ బుట్టినది. పా. మాణిమన్ధం. ఈ ౪ సైంధవలవణము పేళ్లు.

రౌమకే బస్తకమ్ -

రుమాఖ్యాకరేభవం రౌమకం-రుమ యను గనియందుఁ బుట్టునది. బస్తః అజః తద్గంధయోగాత్ బస్తకం-మేఁక కంపువంటి కింపుగలది. పా. వసుకం. సంభరిదేశమందు రుమ యను నుప్పుగని గలదు; అందు వేసిన

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కాష్ఠము కొన్ని దినములకు ఉప్పుగును. దానియందుఁ బుట్టిన యుప్పునందు రౌడకబస్తక శబ్దములు వర్తించును. చౌటుప్పని కొందఱు.

పాక్యం బడం చ కృతకే ద్వయమ్.

42

పక్తవ్యం పాక్యం-వండదగినది. బిడతిభిందతి గుల్మాదికమితిబిడం. బిడభేదనే. గుల్మాదులను బోఁగొట్టునది. అంటుప్పుపేళ్లు.

సౌవర్చలే ౨ క్షరుచకే -

సౌవర్చలాకరోద్భవత్వాత్ సౌవర్చలం-సౌవర్చలమను గనియందుఁ బుట్టునది. అక్షోతిబహ్వాషదాదికమితి అక్షం. అక్షావ్యాప్తా. అనేకములైన యౌషధాదులలోఁ గలయునది. రోచతే అన్నమనేనేతి రుచకం. రుచదీప్తా అభిప్రీతౌ చ. దీనిచేత నన్నము రుచించును. ఈ 3 సౌవర్చలవణము పేళ్లు.

తిలకం తత్ర మేచకే,

తిలతి స్నిహ్యతీతి తిలకం. తిల స్నేహనే. జిడ్డు గలిగియుండునది. ఈ ౧ నల్లని సౌవర్చలవణము పేరు.

మత్స్యస్త్రీ ఫాణితం ఖణ్డవికారౌ-

సౌరభూతమై ఘటికయగునట్లు కాంచిన చెఱకుపాగు మత్స్యంది యనంబడును. అర్ధపాకముగాఁ గాంచిన పాగు ఫాణిత మనంబడును. మందం స్యందత ఇతి మత్స్యందీ. ఈ. సీ. స్యందూ ప్రప్రవణే ఇంచుకంత కరఁగునది. పా. మత్స్యందీ. ఫణతి ద్రవత్వాదితి ఫాణితం. ఫణగతౌ. ద్రవరూపమై జాఱునది. ఈ ౨ శర్కరా వికారములు.

శర్కరా సితా.

43

శీర్ఘత ఇతి శర్కరా. శృ విశరణే. కరఁగిపోవునది. ధవళవర్ణ త్వాత్ సితా - తెల్లనివన్నె గలది. పంచదార.

కూర్చికా క్షీర వికృతి స్వాత్ -

కూర్చం క్షీరమస్తు త దస్యా మస్తీతి కూర్చికా, కూర్చమనఁగా పాల మీఁగడ; అది దీనియందుఁ గలదు. ౨. జున్ను పేరు. “దధ్నాసహపయః పక్వం యత్తత్స్వాద్ధధికూర్చికా, తక్రేణ పక్వం య త్క్షీరం సా భవేత్తక్రకూర్చికా” అని దీనికి దధికూర్చిక, తక్రకూర్చిక యని భేదములు గలవు.

రసాలా తు మార్జితా,

“అర్థోదకం సుచిరపర్యుషితస్య దధ్నుః ఖండస్య షోడశపలాని శశిప్రభస్య, సర్పిః పలం మరిచనర్షపయోః పలే ద్వే శుంఠ్యాః పలార్ధమపి వార్ధపలం చతుర్థాం. శ్లక్షా సరోజనయనా మృదుపాణిఘృష్టా కర్పూర ధూళి సురభీకృత భాండసంస్థా, దివ్యా వృకోదరకృతా సరసా రసాలా చాస్వాదితా భగవాతా మధుసూదనేన” అని సూదశాస్త్రము రసాః ఆలాతీతి రసాలా. లాదానే. నానావిధములైన రసములు గలది. మార్జితే శోధ్యత ఇతి మార్జికా. మృజూశుద్ధౌ. శోధింపఁబడునది. సిగరిపేళ్లు. దధిశర్కరామరీచ్యాది కృతమైన లేహ్యము పేళ్లని కొందఱు.

స్యాత్తేమనం తు నిష్ఠానమ్ -

తిమత్సార్దిభవతీతి తేమనం. తిమస్మిమి ఆర్ద్ధిభావే. ఆర్థమై యుండునది. తిష్ఠంత్యస్మిన్ రసా ఇతి నిష్ఠానం-దీనియందు రసములుండును. తిమ్మనము పేళ్లు. మజ్జిగవులును (పాలు, పిండి, బెల్లము వేసి వండినది).

త్రిలింగా వాశితావధేః.

44

శూలాకృతశబ్దము మొదలు వాశితశబ్దమువఱకు ముందు చెప్పఁగల శబ్దములు త్రిలింగములు.

శూలాకృతం భటిత్రం చ శూల్యమ్

శూలే నోద్బుధ్యతే పచ్చతే శూలాకృతం, శూల్యంచ. ఇనుప సలాకకు (గుచ్చి) పక్వము చేయఁబడునది గనుక శూలాకృతము, శూల్యమును, భటతీతి భటిత్రం. భటభృతౌ. పోషించునది. కఱకుట్లపేళ్లు.

ఉఖ్యం తు పైఠరమ్,

ఉఖాయాం సంస్కృతం ఉఖ్యం. పిఠరే సంస్కృతం పైఠరం-ఉఖమనినను పిఠరమనినను కుండ; దానియందుఁ బక్వము చేయఁబడునది గనుక ఉఖ్యము; పైఠరమును. కుండయందు వండిన పిండి మొదలైనదాని పేళ్లు.

ప్రణీత మపసంపన్నమ్ -

రసాదినా ప్రకర్షం నీతం ప్రణీతం. ణీఞ్ప్రాపణే. రసాదులచేత నతిశయమును బొందింపఁబడినది. రసాధిభిరుపసంపద్యత ఇతి ఉప

సంపన్నం. పద్ గతౌ. రసాదులచేత సమగ్రమైనది. పాకముచేతను రసముచేతను సమగ్రమైన శాకాదులపేళ్లు.

ప్రశస్తంస్యా త్సు సంస్కృతమ్,

45

ప్రశస్యత ఇతి ప్రశస్తం. శంసుస్తుతౌ. స్తోత్రము చేయఁబడునది. పా. ప్రయస్తం. హింగుజీరకాదులచేత తిరగఁబోసిన పదార్థము పేరు.

స్యా త్పిచ్చిలం తు విజిలమ్ -

పిచ్చాస్య సంజాతా పిచ్చిలం-పిచ్చ యనఁగా బంక; అది గలిగినది. నిజతే సద్రవత్వేన చలతి విజిలం. ఓవిజీ భయచలనయోః. ద్రవముగల దౌటచేత కదలునది. ఈ ౨ జిడ్డుగల వస్తువు పేళ్లు.

సంమృష్టం శోధితం సమే,

సంమృజ్యత ఇతి సంమృష్టం. మృజూశుద్ధౌ. శోధ్యతి ఇతి శోధితం. శుధశౌచే. శోధింపఁబడునది గనుక సంమృష్టము, శోధితమును, గడ్డితాళ్లు మొదలగునవి లేకుండునట్లు శోధింపఁబడిన వస్తువుపేళ్లు. గాలించినది.

చిక్రణం మస్యణం స్నిగ్ధమ్ -

చిక్రత ఇతి చిక్రణం. చితీసంజ్ఞానే. ఎఱుఁగఁబడునది. మస్యతిద్రవత్వేన పరిణమతీతి మస్యణం. మస పరిణామే. ద్రవముగాఁ బరిణమించునది. స్నిహ్యతీతి స్నిగ్ధం. ప్లిహప్రీతౌ. మిసిమిగలది. ఈ 3 మిసిమి (నిగ్గు)గల వస్తువుపేళ్లు. దట్టమును.

తుల్యే భావిత వాసితే.

46

భావ్యత ఇతి భావితం. భువో ౨ వకల్కనే. వాస్యత ఇతి వాసితం. వస నివాసే. వాసింపఁబడునది గనుక భావితము, వాసితమును. ఈ ౨ వాసింపఁ బడిన వస్తువు పేళ్లు.

ఆపక్వం పాలి రభ్యాషః.

ఈషత్పక్వ మాపక్వం-ఇంచుకంత పక్వమైనది. పులతి మహద్భవతీతిపాలిః. పు. పులమహత్వే. ఉబ్బునది. అభ్యాష్యత ఇత్యభ్యాషః. ఊష రుజాయాం. ఉడుకక బెట్టఁబడునది. ఈ 3 గుగ్గిళ్ల పేళ్లు.

లాజాః పుంభూమ్ని చాక్షతాః,

లాజ్యంతిఇతి లాజాః. లాజభర్తనే. వేఁచబడునది. నక్షణ్యంత ఇత్యక్షతాః. క్షణహింసాయాం. క్షతములేనివి. లాజాక్షతశబ్దములు పుంలింగ

బహువచనములు. లాజశబ్దము స్త్రీలింగంబును, ఏకవచనాంతంబును గలదు. అక్షతశబ్దము నపుంసకంబును, ఏకవచనాంతంబును గలదు. “లాజాః పుంసి బహుత్వే నా స్త్రీయాం లాజాపి చాక్షత” మితి సంపారావర్తః. ఈ ౨ లాజలపేరు. అక్షతలపేరు.

పుథుక స్వాచ్చి పిటకః -

పుథుత్వాత్ పుథుకః-దంచబడినదై పెద్దదగునది. నితరాంభవ తీతిచిపిటకః -ఘనమౌనట్టిది. పా. చిపుటకః “చిపిటస్వాచ్చిపుటక” ఇతి రభసః. అడుకులు.

ధానా భృష్టయవే స్త్రియామ్.

47

ధనతి పుష్టంతీతి ధానాః. ధనధాన్యే. పోషించునది. స్త్రీలింగము నిత్యబహు వచనాంతము. ఈ ౨ బొరుగుల పేళ్లు.

పూపా ౨ పూపః పిష్టకస్వాత్-

పునాతీతి పూపః. పూర్ణ పవనే. పవిత్రము సేయునది. నపూయతే నవిశీర్షత ఇత్యపూపః. పూయీవిశరణే. జీర్ణముగానిది. పిష్టవికారత్వాత్ పిష్టకః-పిండిచేతఁ జేయఁబడునది. ఈ ౩ పిండివంట పేళ్లు.

కరమౌఢా దధినక్తవః,

కీర్యతే దధ్యత్రేతి కరంభః. కృవిక్షేపే. దీనియందుఁ బెరుఁగు చిలుకఁ బడును. ఇక్ష్వద పవర్గచతుర్థము. “సాంభఃకుంభం కరంభ” మని బాణానుప్రాసము. మిశ్ర వాచియైన వర్గతృతీయము. “కరేటుకోకకురర కలహంసకరంబితే” యని విదగ్ధముఖమండనము. పెరుఁగు కలిపిన వేఁపుడు పిండిపేరు.

భస్మాస్త్రీ భక్త మన్థో ౨ న్న మోదన్తో ౨ స్త్రీ స దీదివి.

48

భన్యతే భక్త్యత ఇతి భిస్సా. సీ. భసభక్తణదీప్యోః. భక్షింపఁబడునది. భజ్యత ఇతి భక్తం. భజసేవాయాం. ఆశ్రయింపఁబడునది. అద్యత ఇత్యంధః. స. న. అదభక్షణే. భక్షింపఁబడునది. అనంత్యనేనేత్యన్నం. అనప్రాణనే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ఉందతిక్షిద్యతీత్యోదనః. అ. ప్న. ఉందీక్షేదనే. పాసినప్పుడు నీళ్లు కాటునది. దీవ్యంత్యనేనేతి దీదివిః. ఇ.ప్న. దివు క్రీడాదౌ. దీనిచేతఁ బ్రకాశింతురు. ఈ ౨ వంటకముపేళ్లు.

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

భిస్సటా దగ్ధికా -

కుత్సితా భిస్సా భిస్సటా-కుత్సితమైన యన్నము. దగ్ధేవ దగ్ధికా-మాడినది. ఈ ౨ మాడిన వంటకముపేళ్లు.

సర్వరసాగ్రే మణ్డ మస్తియామ్,

మండయతి రసమితి మండం. అ. ప్న. మఢిభూషాయాం. రసము నలంకరించునది. నెయ్యి నూనె మొదలైన సకల రసములయొక్క పైతేటపేరు.

మాసరా చామనిస్రావా మణ్డే భక్త సముద్భవే.

49

మస్యతి ఘనీభావేన పరిణమతీతి మాసరః. మస పరిణామే. పేరుకొనునది. ఆచమ్యతే పీయత ఇత్యాచామః. చము అదనే. పానము చేయఁబడునది. మూత్రం నిస్రావయతి నిస్రావః. ప్రుగతౌ. మూత్రమును వెళ్లించునది. ఈ 3 వార్చిన గంజి పేళ్లు.

యవాగూ రుష్ణికా శ్రాణా విలేపీ తరలా చ సా,

యూయతే తండులాదినేతియ వాగూః. సీ. యుమిశ్రణే. బియ్యము మొదలైనదానితోఁ గూర్చఁబడునది. ఉష్ణత్వాదుష్ణికా-ఉష్ణమైనది. శ్రాయత ఇతి శ్రాణా. శ్రాపాకే. కాంచఁబడునది. విలింపతి దర్శిమితి విలేపీ. ఈ. సీ. లిప ఉపదేహే. గరిటెతోఁ గూడియుండునది. తరళత్వాత్తరళా-పలచనిది. ఈ ౪ కాంచుడుగంజి పేళ్లు.

గవ్యం త్రిషు గవాం సర్వమ్ -

గోరిదం గవ్యం. త్రి. గో సంబంధమైనది. ఆవు పాలు మొదలైనవియును, దాని యవయవములను.

గోవి ఢోమయ మస్తియామ్.

50

గోః విల్పురీషం గోవిల్. ష. సీ. గోమయంచ. అ. ప్న. ఆవుపేడ గోవిట్టు, గోమయమును. ఈ ౨ ఆవుపేడపేళ్లు.

తత్తు శుష్కం కరీషో ౨ స్త్రీ -

కీర్యత ఇతి కరీషః. అ. ప్న. కృవిక్షేపే. చల్లఁబడునది. ఎండినపేడ పేరు. (ఏఱు పిడక).

దుగ్ధం క్షీరం పయ స్సమమ్,

దుహ్యత ఇతిదుగ్ధం. దుహప్రపూరణే. పితుకఁబడునది. ఘస్యత

ఇతి క్షీరం. ఘన్ గృ అదనే. త్రాగఁబడునది. పీయత ఇతిపయః స. న. పాపానే. పానము చేయఁబడునది. ఈ 3 పాలపేళ్లు.

పయస్య మాజ్య దధ్యాది -

పయసో వికారః పయస్యం-పాలయొక్క వికారము. నెయ్యి, పెరుంగు, వెన్న, మజ్జిగ మొదలైనది.

ద్రవ్యం దధి ఘనేతరత్.

51

ద్రవతీతి ద్రవ్యం. ద్రుగతౌ. ద్రవరూపమైనది. నడిమి పెరుంగు ఘన మనఁబడును. మీఁది పెరుంగు శర మనఁబడును. ఇందులో ఘనము తప్పఁ దక్కిన రెండు విధములును ద్రవ్య మనఁబడును. కొందఱు శరమనుదానినే ద్రవ్యమని వాడెదరు.

ఘృత మాజ్యం హని స్సర్పిః -

జిఘర్తీతి ఘృతం. ఘృక్షరణదీప్తోః. కరఁగునది. ౧. అంజనీయ మోదనాదౌ సేచనీయ మిత్యాజ్యం. అంజూ వ్యక్తి శ్లక్షణ కాంతిగతిషు. శ్లక్షణం సేచనం- అన్నాదులయందుఁ బోయఁదగినది. ౨. హూయత ఇతి హవిః. స. న. హుదానా దనయోః. వేల్పఁబడునది. ౩. సర్పతీతి సర్పిః. సృప్ గృగతౌ. వ్యాపించునది. ఈ ౪ నేతి పేళ్లు.

నవనీతం నవోద్భృతమ్.

నవాద్భవో నీతం నవనీతం; నవాద్భవ ఉద్భృతం నవోద్భృతం. ణీర్ష ప్రాపణే; హృర్ష హరణే. నూతనమైన పెరుంగువలనఁ దీయఁబడినది గనుక నవనీతము. నవోద్భృతమును. ఈ ౨ వెన్నపేళ్లు.

తత్తు హైయగ్గవీనం యద్ధ్యో తోదోహోద్భవం ఘృతమ్.

52

హ్యో గోదోహోద్భవం ఘృతం హయ్యంగవీనం-తొలినాఁటి పాలవలనఁ బుట్టినది హయ్యంగవీనము. తొలినాఁడు పితికిన పాలవలనఁ బుట్టిన నేతిపేరు. వెన్నపేరు నని కొందఱు.

దణ్డాహతం కాలశేయ మరిష్టమపి గోరసః.

దండేన మఁధదండే నాహతం దండాహతం - కవ్వముచేతఁ జిలుకఁ బడునది. ౧. కలశ్యాం భవం కాలశేయం - కలశమందుఁ బుట్టినది. ౨. నరిష్యతి నహినన్తి సర్వరోగజిత్వాదితి అరిష్టం. రిషహింసాయాం. సర్వ రోగహరమైనది గనుక మనుష్యుల నొప్పించనిది. ౩. గోరసః గోరసః.

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గో సంబంధమైన రసము. ఈ ౪ మజ్జిగమాత్రమునకు పేళ్లు.

తక్రం హ్యుదశ్విన్దభితం పాదామ్బున్దామ్బు నిర్జలమ్.

53

తచ్చతే ఉదశ్విదపేక్షయా సంకుచ్చ్య ఇతి తక్రం. తంచు సంకోచనే. ఉదశ్విత్తుకంటె నీళ్లచేత సంకోచింపబడునది. ౧. ఉదకేనశ్వయతి వర్ధత ఇతి ఉదశ్విత్. త. న. టు ఓశ్విగతివృద్ధ్యైః. నీళ్లచేత వృద్ధిబొందునది. ౨. మథనమాత్ర నిష్పన్నత్వాన్మథితం. మంథవిలోడనే. త్రచ్చిన మాత్రమున నొనది. ౩. వరుసగా నాలవపాలు నీళ్లు గలసిన మజ్జిగకును, సగము నీళ్లు గలసిన మజ్జిగకును, నీళ్లు గలియని మజ్జిగకును పేళ్లు.

మణ్డం దధిభవం మస్తు -

మన్యతి పరిమణతీతి మస్తు. ఉ. న. మసపరిణామే. పులునై పరిణమించునది. దధిభవం మండం-పెరుంగుమీచి తేట (పరక) పేరు. మీచగడయని కొందఱు.

పీయూషో ౨ భనవం పయః,

పీయతే వత్సైరితి పీయూషః పీజపానే. దూడలచేతఁ బానముచేయఁ బడునది. ఈనిన యేడు దినములలోని యావుపాల పేరు జున్నుపాలు.

అశనాయా బుభుక్షా క్షుత్ -

అశనేచ్ఛా అశనాయా-అశనమందలి యిచ్చ అశనాయ. భోక్తుమిచ్ఛా బుభుక్షా-భోజనము చేయ నిచ్చ బుభుక్ష. క్షుధ్యత్యనయాక్షుత్. ధ.సీ. క్షుధ బుభుక్షాయాం. దీనిచేత బుభుక్షితులౌదురు. ఈ 3 అకలి పేరు.

గ్రాసస్తు కబళః పుమాన్.

54

గ్రస్యత ఇతి గ్రాసః. గ్రసు అదనే. భక్షింపబడునది. భక్షణ సమయేకే తాలుని వలత ఇతి కబళః. వలసంచలనే. భక్షణ సమయమందు దౌడయందు కదలునది. ౧. గ్రాసశబ్దము కబళము యొక్క అర్థము గలది గనుక కబళార్థకము. రెండును పర్యాయములు. ఈ ౨ కడిపేరు.

సపీతిః స్త్రీ తుల్యపానమ్ -

సమానాపీతిః పానం సపీతిః ఇ. సీ. పాపానే. సమానమైన పానము సపీతి. కూడి పానము చేయుట పేరు.

సగ్ధిః స్త్రీ సహభోజనమ్,

సమానా జగ్ధిస్సగ్ధిః. ఇ. సీ. అద భక్షణే. సమానమైన భోజనము.

పా. సజగ్గిః. పొత్తునఁ గుడుచుటకుఁగాని, ఒక బంతియందుఁ గుడుచుటకుఁగాని పేరు.

ఉదన్యాతు పిపాసా తృట్టర్షః -

ఉదకేచ్ఛా ఉదన్యా-ఉదకమందలి యిచ్చ ఉదన్య. పాతు మిచ్ఛా పిపాసా. పాపానే. తర్షణం తృట్. ష. సీ. తర్షశ్చ. తృషపిపాసాయాం. పానముసేయు నిచ్చ పిపాస, తృట్టు, తర్షము. ఈ ౪ దప్పిపేళ్లు.

జగ్గిస్తు భోజనమ్.

55

జేమనం లేప ఆహారో నిఘసా న్యాద ఇత్యపి,

అదనంజగ్గిః ఇ. సీ. అదభక్షణే. భక్షించుట. ౧ భుక్తిః భోజనం. బుజపాల నాభ్యవహారయోః. ౨. అదనంజేమనం. జముఅదనే-ఇత్యత్ర జిమిరవ్యూహ్యః భక్షించుట భోజనము, జేమనము, లిప్యతే ఉపచీయతే దేహో ౨ నేనేతి లేపః. ౩. లిప ఉపదేహే. దీనిచేత దేహము వృద్ధిఁబొందును. పా. లేహః. ౪. ఆహరణ మాహరః. ఆజ్ పూర్వో “హృజ్ హరణే” ఇతి ధాతుర్భోజనే. భుజించుట ఆహారము. ౫. నితరా మదనం నిఘసః; న్యాదశ్చ. అపభక్షణే. మిక్కిలి భక్షించుట నిఘసము, న్యాదమును. ఈ ౭ భోజనముపేళ్లు.

సౌహిత్యం తర్పణం తృప్తిః

సుహిత స్సుతృప్త భావః సౌహిత్యం-సుహితుఁడనఁగా తృప్తుఁడు; వాని యొక్క భావము. ౧. తృప్యత ఇతి తర్పణం. తృప్తిశ్చ. ఇ. సీ. తృప్తీణనే. తనియుట తర్పణము, తృప్తియును. ఈ ౩ తనివి పేళ్లు.

ఫేలా భుక్తసముజ్జితమ్.

56

ఫేలతి భోజనా చ్చలతీతి ఫేలా. ఫేల్బగతో. భోజనమువలనఁ బాయునది. ఈ ౧ భోజనముచేయఁగా మిగిలిన యెంగిలి పేరు.

కామం ప్రకామం పర్యాప్తం నికామేష్టం యథేష్ఠితమ్,

కామ్యతే స్థైర్యరితికామం, ప్రకామం, నికామంచ. కము కాంతో. అందణీతేశ్చ కొరబడునది కామము, ప్రకామము, నికామమును. పర్యాప్యతే ఇచ్ఛాయా అంతః సమ్యగాప్యతే ౨ నేనేతి పర్యాప్తం. ఆప్ గ్రవ్యాప్తైః దీనిచేత కోరిక తుదముట్టును. ౪. ఇష్టత ఇతీష్టం. ఇష్ట ఇచ్ఛాయాం. ఇచ్ఛయింపఁబడునది. ౫. ఈష్ఠిత మనతి క్రాంతం యథేష్ఠితం-ఇష్టమైన

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దాని నతిక్రమించనది. న. అవ్య. ౬. తక్కిన శబ్దములు తఱుచుగా క్రియా విశేషములు గనుక నపుంసకములు. ఈ ౬ యధేష్ఠమైనదాని పేళ్లు.

గోపే గోపాల గోసంఖ్య గోధు గాభీర వల్లవాః.

57

గాః పాతీతి గోపః; గాః పాలయతీతి గోపాలః. పా రక్షణే; పాలరక్షణే. ఆవులను రక్షించువాడు. ౧, ౨. గా స్పంచష్టే గోసంఖ్యః. చక్షిజ్ వ్యక్తాయాం వాచి. ఆవులను విచారించువాడు. ౩. గాః దోగ్ధీతి గోధుక్. హ. పు. దుహ ప్రపూరణే. ఆవులను బితుకువాడు. ౪. ఆసమంతాత్ భియం రాతీతి అభీరః. రా ఆదానే. అంతట భయము గలవాడు. ౫. గాః అభితః ఈరయతీతి ఆభీరః. ఈర ప్రేరణే. అంతట నావులం దోలువాడు. ౬. బత్ స్థైర్యం లునాతీతి లవః. బదః స్థైర్యస్యలవో వల్లవః. బద స్థైర్యే. లూజ్ ఛేదనే. వబయోరభేదః. భయము నొంది మనస్థైర్యము వీడినవాడు. గోమహిస్యాదికం వలమానాః సంవృణ్వంతో వాంతి గచ్ఛంతీతి వల్లవాః. వల సంవరణే. వా గతిగంధనయోః. గోమహిష్వాదులను జుట్టుకొని పోవువాడు. ఈ ౬ గొల్లవానిపేళ్లు.

గోమహిష్వాదికం పాదబద్ధనమ్ -

పాదే బంధనమస్య పాదబంధనం-పాదమందు బంధనము గలది. యాదవం ధనమను పాఠమందు గోమహిష్వాదికం ధనం యాదవం అని యోజన. యదూనామిదం యాదవం. యాదవులసంబంధమైన ధనము. ఆవులు మొదలైన పసుల పేరు.

ద్వ్యా గవీశ్వరే,

గోమాః గోమీ -

గావస్సన్త్యస్య గోమాః. త. పు. గోమీ చ. న. పు. ఆవులు గలవాడు గనుక గోమంతుడు, గోమియును. ఈ ౨ ఆవులు గలవాని పేళ్లు.

గోకులం తు గోధనం స్యాద్ధనం వ్రజే.

58

గవాం కులం సంఘాతః గోకులం, గోధనం చ-ఆవుల యొక్క మంద గోకులుము, గోధనమును. ఈ ౨ ఆవులమంద పేళ్లు.

త్రిష్వాశితం గవీనం త ద్గావో య త్రాశితాః పురా,

గావః ఆశితా అస్మిన్నితి ఆశితం. గవీనం చ. త్రి. అశ భోజనే.

ఆవులు దీనియందు ముందు మేఁపఁబడెను గనుక ఆశితము, గవీనము, 'గావో యత్రోషితాః పురా' అనుపాఠమందు ఆవులు ముందున్న స్థలము. అప్పుడు ఆశితం అని దంత్యసకారము. పూర్వ మావుల మేఁసిన చోటు పేళ్లు.

ఉక్తా భద్రో బలీవర్ధ ఋషభో వృషభో వృషః.

59

అనడ్వాః సౌరభేయో గౌః -

ఉక్షతి రేత స్సించతీతి ఉక్తా. న. పు. ఉక్షసేచనే. ఆవులయందు రేతస్సును విడుచునది. ౧. భన్దత ఇతి భద్రః. భది కల్యాణే. కల్యాణ స్వరూపమైనది. ౨. వలీః కంఠప్రదేశేస్త్ర వృణుతే స్వీకరోతీతి బలీవర్ధః. వృజ్ వరణే. వబయోరభేదః. కంఠమందు వళులు గలది. ౩. ఋష తిగాం ప్రతి గచ్ఛతీతి ఋషభః. ఋషగతౌ. ఆవును గూర్చి పోవునది. ౪. వర్షతి రేతస్సించతీతి వృషభః, వృషశ్చ. వృష సేచనే. రేతస్సును విడుచునది గనుక వృషభము, వృషము. ౫, ౬. అనో వహతీ త్యనడ్వాః. హ. పు. బండిని వహించునది. ౩. సురభే రపత్యం సౌరభేయః-ఆవునకుఁ బుట్టినది. ౮. గచ్ఛతి సుచిరమితి గౌః. ఓ.పు. తిన్నగా నడచునది. ౯. అనడుహౌ, సౌరభేయ గోశబ్దములు ఆవులకును పేళ్లు. అప్పుడు అనడుహీ, సౌరభేయీ అని యీకారాంతములుగా నుండును. గోశబ్దమునకు రూపము తుల్యము. ఈ ౯ ఎద్దుపేళ్లు.

ఉక్తాం సంహతి రౌక్షకమ్,

ఉక్తాం సమూహః ఔక్షకం-ఎద్దులయొక్క సమూహము. ఈ ౧ ఎద్దులకదుపు పేరు.

గవ్యా గోత్రా గవామ్ -

గవాం సమూహః గవ్యా, గోత్రాచ-ఆవుల యొక్క సమూహము గవ్య, గోత్రమును. ఈ ౨ ఆవులకదుపు పేళ్లు.

వత్సాధన్వో ర్వాత్సక ధైనుకే.

60

వత్సానాం సమూహో వాత్సకం-దూడలగుంపు. ధేనూనాం సమూహో ధైనుకం-లేఁగటియావులగుంపు. ఈ ౨ ను వరుసగా దూడలకదుపునకును, లేఁ గటియావుల కదుపునకును పేళ్లు.

ఉక్తా మహాః మహోక్ష స్వాత్ -

మహాంశ్చాసౌ వుక్షా చ మహోక్షః-దొడ్డయెద్దు.

వృద్ధోక్షస్తు జరద్గవః.

వృద్ధశ్చాసౌ వుక్షా వృద్ధోక్షః; జరంశ్చాసౌ గౌశ్చ జరద్గవః-ముదిసినయెద్దు వృద్ధోక్షము, పరద్గవమును. ఈ ౨ ముసలియెద్దుపేళ్లు.

ఉత్పన్న ఉక్షా జాతోక్షః -

జాతశ్చాసౌ వుక్షా చ జాతోక్షః-పుట్టినయెద్దు. మోయందగిన వయస్సు గలిగి బదుగుగొట్టని (చిక్కిపోని) కోడె పేళ్లు.

సద్యో జాతస్తు తర్లకః

61

తృణోతీతి తర్లకః. తృణ అదనే. భక్షించునది. ౧. సద్యోజాతః-అప్పుడు పుట్టిన దూడ పేరు.

శకృత్కరిస్తు వత్స స్యాత్ -

శకృత్కరీతీతి శకృత్కరిః. ఇ. పు. దుకృష్ కరణే. పేందర బెట్టునది. ౧. ప్రథమే వయసి వసతీతి వత్సః. వస నివాసే. మొదటి వయస్సునం దుండునది. ఈ ౨ ఏడాదిలోని దూడపేళ్లు.

దమ్య వత్సతరౌ సమౌ,

దమనార్హౌ దమ్యః. దము దాంతౌ. శిక్షింపందగినది. ౧. ద్వితీయ వయస్తమత్వం ప్రాప్తోవత్సో వత్సతరః. రెండవ వయస్సు అల్పముగా గలిగిన వత్సము. ఈ ౨ మోయుటకును, దున్నుటకును పనుపఱచందగిన వయస్సు గల కోడెపేళ్లు.

ఆర్షభ్యష్ణణ్ణాతా యోగ్యః -

ఋషభస్య ప్రకృతి రార్షభ్యః-ఋషభమునకు కారణమైనది. షండమనగా నాచబోతు. ఈ ౧ ముందు ఆచబోతు కాందగిన కోడెపేరు.

షణ్ణో గోపతి రిట్టరః.

62

సన్యతే ఉత్పృజ్యత ఇతి షండః. షణు దానే. విడువబడునది. ౧. గవాం పతివద్గర్భాధానకారిత్యాద్యోగపతిః. ఇ. పు. ఆవులకు పతివలె గర్భాధానము జేయునది. ౨. ఇషా స్వేచ్ఛయా చరతీతి ఇట్టరః-స్వేచ్ఛ చేతం జరించునది. ఈ 3 ఆచబోతు పేళ్లు.

సృణ్ణప్రదేశో ౨ స్య వహః -

వహత్యసేన శకటాదికమితి వహః. వహప్రాపణే. శకటాదులను

దీనిచేత వహించును. ఎద్దుమూఁపు పేరు.

సాస్నా తు గళకమ్మళః,

సస్తీవ తిష్ఠతీతి సాస్నా. షస స్వప్నే. వ్యాపారము లేక నిద్రపోవుదానివలె నుండునది. గళే కంబళవత్తిష్ఠతీతి గళకంబళః-మెడను కంబళివలె నుండునది. ఈ ౨ గంగడోలుపేళ్లు.

స్యాన్నస్తితస్తున సోఽతః -

నస్తా నాసికావయవ విశేషః, తస్మిన్ విద్ధో నస్తితః. నస్తయనఁగా ముక్కు దూలము; దానియందు గ్రుచ్చఁబడినది. ౧. నస్యే నాసికారంధ్రే ఊతః సోఽతః -సస్యమనఁగా ముక్కురంధ్రము; అందుఁ గ్రుచ్చఁబడినది. ఈ ౨ ముక్కు త్రాడుగట్టిన యెద్దు పేళ్లు.

ప్రప్థవాద్యుగ పార్శ్వగః.

63

ప్రప్థం అగ్రగామినం వహతీతి ప్రప్థపాట్. మ. పు. వహప్రాపణే. ముందరి యొద్దు ననుసరించి పోవునది. యుగపార్శ్వే గచ్ఛతీతి యుగపార్శ్వగః-కాఁడియొక్క పార్శ్వమందుఁ బోవునది. ౨. కాఁడిమోయు నెద్దులదాపున పనుపఱచుటకు గట్టిన యెద్దు పేళ్లు.

యుగాదీనాం తు వోఢారో యుగ్య ప్రాసంజ్య శాకటాః,

యుగం వహతీతి యుగ్యః-కాఁడిమోయునది. ౧. ప్రాసంగం వహతీతి ప్రాసంగ్య-తలకాఁడి మోయునది. ౨. శకటం వహతీతి శాకటః-బండిని లాగునది. ఈ 3 ను వరుసగా కాఁడిమోయు నెద్దునకును, తల కాఁడిమోయు నెద్దునకును, బండినీడ్చు నెద్దునకును పేళ్లు.

ఖన త్యనేన తద్వోధా ౨ స్వేదం హాలిక సైరికౌ.

64

హలేన ఖనతి, హలం వహతి, హల స్వాయంవా హాలికః. ౧. సీరేణ ఖనతి, సీరం వహతి, సీరస్వాయం వాసైరికః. ౨. హలమనినను, సీరమనినను నాఁగేలు. ఆ హలసీరములచేతఁ దున్నువాఁడును, హలసీరముల మోయువాఁడును, హలసీరముల సంబంధమైనవాఁడును గనుక హాలికుఁడు. సైరికుఁడును. ఈ ౨ ను నాఁగేలుచేత దున్నువానికిని, నాఁగేలు మోయువానికిని, నాఁగేటి సంబంధమైన (వా) దానికిని పేళ్లు.

ధూర్వహే ధుర్య ధౌరేయ ధులీణా స్వధురంధరాః,

ధురం వహతీతి ధూర్వహః. ౧. ధుర్యః, ౨. ధౌరేయః, ౩. ధులీ

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ణః, ౪. ధురంధరశ్చ, ౫. వహప్రాపణే. భారమును వహించునది. ధూర్వహము, ధుర్యము, ధౌరేయము, ధురీణము, దురంధరము. ఈ ౫ బండి, నాఁగేలు మొదలైన భారమును వహించు నెద్దు మొదలుగుదాని పేళ్లు.

ఉభా వేకధురీ జైకధురా వేకధురావహే.

65

ఏకా చాసౌ ధూశ్చ ఏకధురా, ఏకధురాం వహతీతి ఏకధురీణః, ఏకధురః, ఏకధురావహశ్చ. ఒక భారమునే వహించునది గనుక ఏకధురీణము, ఏకధురము, ఏకధురావహమును. ఈ 3 బండి నాఁగేలు మొదలైన భారములలో నొక్క భారమునే మోయుదాని పేళ్లు.

స తు సర్వధురీణో యో భద్రస్సర్వ ధురావహః,

సర్వధురాం వహతీతి సర్వధురీణః-సర్వమైన భారమును వహించునది. ౨ బండి నాఁగేలు మొదలైన సకల భారములను వహించునట్టి యెద్దు పేరు.

మాహేయీ సారభేయీ గౌ రుస్రా మాహా చ శృక్లేణీ.

66

అర్జు న్యఘ్నా రోహిణీ స్వాత్ -

మాహాగౌః, తస్యా అపత్యం మాహేయీ. ఈ. సీ. మాహాయనఁగా ఆవు. దానికి పుట్టినది. ౧. సురభే ర్గోత్రాపత్యం స్త్రీ సారభేయీ. ఈ. సీ. సురభి యనఁగా కామధేనువు; దాని వంశమందుఁ బుట్టినది. ౨. గచ్ఛతి స్వస్థానమితిగోః. ఓ. సీ. ఉనికిపట్టునకుఁ బోవునది. ౩. వసత్యస్మిన్ క్షీరమితి ఉస్రా. వస నివాసే. దీనియందు పాలుండును. ౪. మహ్యత ఇతి మాహా. మహా పూజాయాం. పూజింపఁబడునది. ౫. శృంగయోగాత్ శృంగిణీ. ఈ. సీ. కొమ్ములు గలది. ౬. ప్రాయేణ ధవళత్వా దర్శనీ. ఈ. సీ. తఱుచుగా తెల్లనై యుండునది. ౭. నహస్యత ఇత్యఘ్నా. హస హింసాగత్యైః. హింసింపఁబడనిది. ౮. రోహిణీనక్షత్ర వదభ్యుదయ హేతుత్వాత్. రోహిణీ. ఈ. సీ. రోహిణీ నక్షత్రమువలె శుభహేతువైనది. ఈ ౯ ఆవుపేళ్లు.

ఉత్తమా గోషు నైచిక్,

నీచైః స్వరేణాపి చరతీతి నైచిక్. ఈ. సీ. చర గతిభక్షణయోః. సన్నపు టెలుఁగునఁ బిలిచినను వచ్చునది. గోష ఉత్తమా. ఈ ౨ ఆవులలో చాల పాలుగలిగి మంచి లక్షణములు గల యావు పేరు.

వర్ణాదిభేదా త్వంజ్ఞాస్స్య శ్శబరీ ధవళాదయః.

67

ఆయావర్ణ భేదములవలన ఆవులును, ఆయా పేళ్లు గలవౌను. శబళ వర్ణత్వాత్ శబళి-నానావర్ణములు గలది. ధవళత్వాత్ ధవళా-తెల్లని వెన్న గలది. ఆదిశబ్దము వలన ప్రమాణావయవ భేదములవలనను, వామనికా, వక్రశృంగా అనునివి మొదలయిన పేళ్లును గలుగును.

ద్విహాయనీ ద్వివర్షాగౌః -

ద్వా హాయనౌ వయః ప్రమాణమస్యా ఇతి ద్విహాయనీ, ఈ. సీ. ద్వే వర్షే అస్యా ఇతి ద్వివర్షా-రెండేండ్లు గలిగినది గనుక ద్విహాయని, ద్వివర్షయును. ఈ ౨ రెండేండ్ల వయస్సు గల యావు పేళ్లు.

ఏకాబ్ధా త్రైకహాయనీ,

ఏకో ౨ బ్దః ప్రమాణమస్యా ఇత్యేకాబ్ధా, ఏకో హాయనః ప్రమాణమస్యా ఇత్యేక హాయనీ-ఒకయేండు వయస్సు గల యావు ఏకాబ్ధ, ఏకహాయనియును. ఈ ౨ ఏడాది వయస్సు గల యావు పేళ్లు.

చతురబ్ధా చతుర్వాయణీ -

చత్వారః అబ్దాః ప్రమాణ మస్యాః చతురబ్ధా; చత్వారోహాయనాః ప్రమాణ మస్యాః చతుర్వాయణీ. ఈ. సీ. నాలుగేండ్లు ప్రమాణముగాఁ గలిగినది గనుక చతురబ్ధ, చతుర్వాయణీయును, ఈ ౨ నాలుగేండ్ల వయస్సు గల యావు పేళ్లు.

ఏవం త్ర్యబ్ధా త్రిహాయణీ.

68

త్రయః అబ్దాః ప్రమాణమస్యా ఇతి త్ర్యబ్ధా; త్రయోహాయనాః ప్రమాణ మస్యా ఇది త్రిహాయణీ.సీ. మూడేండ్ల వయస్సు గలది గనుక త్ర్యబ్ధ, త్రిహాయణీయును. (ఈ యర్థము ప్రక్షిప్తమందురు).

వశా వన్ధ్యా -

వష్టి కామయతే వంధ్యాత్వాపగమ హేతుభూత మౌషధమితివశా. వశకాంతౌ. గొడ్డుతనమును బోఁగొట్టు నౌషధమును కోరునది. ౧. బద్నాతి స్వగతదోషేణ గర్భమితి వంధ్యా. బంధ బంధనే. వబయో రభేదః. తనయం దుండు దోషముచేత గర్భమును బ్రతిబంధించునది. ఈ ౨ గొడ్డుటావు పేళ్లు.

అపతోకాతు స్రవధర్మా -

అపగతం తోక మపత్యమస్యా ఇత్యపతో కా - పోయినదూడ గలది.

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్రవృత్తి గర్భం యస్యాస్మా ప్రవర్ధంత - జాతిపోయిన గర్భపిండము గలది. దైవికమున నీచుకొనిపోయిన యావు పేళ్లు.

అథ సంధినీ.

ఆక్రాంతా వృషభేణ -

గర్భ స్సంధీయతే ౨ స్వామితి సంధినీ. ఈ. సీ. గర్భము దీనియందు ధరింపఁబడును. వెదయై యాఁబోతుచేత వెంటాడఁబడిన యావు పేరు.

అథ వేహధర్మపఘాతినీ

69

గర్మపఘాతం వహతీతి వేహత్. త. సీ. వహప్రాపణే. గర్మపఘాతమును వహించునది. గర్మపఘాతో ౨ స్వాస్తీతి గర్మపఘాతినీ. సీ. గర్మపఘాతము గలది. ఈ ౨ కట్టిన తర్వాత నాఁబోతు పాఱఁగా నీచుకొన్నయావు పేళ్లు.

కాల్యోవసర్యా ప్రజనే -

వృషభేణోపసర్తుంయోగ్యా ఉపసర్యా. సృగతౌ. ఆఁబోతుచేత వెంటాడఁ దగినది. ప్రజనే = గర్భము ధరించుటయందు, కాల్యా = ప్రాప్త కాలము కలయావు. ఈ ౧ కట్టుటకు నీడు వచ్చిన యావు పేరు.

ప్రప్యోహీ బాలగర్భినీ.

ప్రప్యమగ్ర గర్భం వహతీతి ప్రప్యోహీ. వహప్రాపణే. ప్రథమగర్భమును వహించునది పా. పప్యోహీ-బాల్యమందే తొలిచూలు పెయ్యి పేరు.

స్యా దచణ్డీ తు సుకరా -

న చండతే న కుప్యతీ త్యచండీ. ఈ. సీ. చడి కోపే. కోపించనిది. ౧. సుఖం కరోతీతి సుకరా. దు కృష్ణ కరణే. సుఖమును జేయునది. ఈ ౨ సాధువైన యావు పేళ్లు.

బహుసూతిః పరేష్టుకా.

70

బహ్వస్సూతయః ప్రసవా యస్యాస్మా బహుసూతిః ఇ. సీ. పెక్కుఈఁతలు గలది. ఉత్పన్నాపత్యేభ్యః పరమన్య దపత్య మిచ్ఛతీతి పరేష్టుకా- మునుపటి దూడలకంటె వేఱైన దూడ నిచ్చయించునది. ఈ ౨ పెక్కు యీఁత లీనిన యావు పేళ్లు.

చిరసూతా బష్మయణీ -

చిరం సూతా చిరసూతా. షూజ్ ప్రాణిప్రసవే. చాల కాలము

నకు ముం దీనినది. బష్మయస్త్యైకహాయనో వత్స ఇతి శాకటాయనః; తద్యోగా ద్భష్మయణీ. ఈ. సీ. బష్మయ మనంగా నేడాది దూడ; అది గలిగినది. ఈ ౨ తఠిపియావు పేళ్లు.

ధేను స్యాన్న వసూతికా,

ధయ త్యేనాం వత్స ఇతి ధేనుః. ఉ. సీ. ధేబ్ పానే. దూడ దీని చన్ను గుడుచును. ౧. నవం సూతా నవసూతికా-క్రొత్తగా నీనినది. ఈ ౨ లేఁగటియావు పేళ్లు.

సువ్రతా సుఖసందోహ్య -

సుప్టు వ్రతం శీల మస్యా ఇతి సువ్రతా-మంచి స్వభావము గలది. సుఖేన సందోహ్య సుఖసందోహ్య. దుహ ప్రపూరణే. సులభముగాఁ బితుకఁదగినది. సులభముగాఁ బితుకనిచ్చు నావు పేళ్లు.

పీనోద్ధీ పీవర స్తనీ.

71

పీన మూఢోయస్యాస్యా పీనోద్ధీ. ఈ. సీ. పెద్ద పొదుగు గలది. పీవరాః స్తనాః యస్యాస్యా పీవర స్తనీ. ఈ. సీ. పెద్ద చన్ను గలది. ఈ ౨ పెద్ద పొదుగు గలయావు పేళ్లు.

ద్రోణక్షీరా ద్రోణదుఘా -

ద్రోణపరిమితం క్షీరమస్యా ఇతి ద్రోణక్షీరా-ఇద్దుము పాలు గలది. ౧. ద్రోణపరిమితం క్షీరం దోగ్ధీతి ద్రోణదుఘా. దుహప్రపూరణే. ఇద్దుముపాలు పితుకునది. ఈ ౨ ఇద్దుము పాలు పిండు నావు పేళ్లు.

ధేనుష్యా బన్ధకే స్థితా,

ధేనురేవ దేనుష్యా; ధేనవే ధేనుష్య. ఈ ౧ బంధకే స్థితా = కుదువలో నున్న యావుపేరు.

సమాంసమీనా సా యైవ ప్రతివర్షం ప్రసూయతే.

72

సమాయాం సమాయాం విజాయత ఇతి సమాంసమీనా-ఏఁటేఁటను ఈనునది. యా ప్రతివర్షం ప్రసూయతే సా = ఏదీ యేఁటేఁట నీనునో అది. ఈ ౧ ఏఁటేఁట నీనునట్టి యావు పేళ్లు.

ఊధస్త్వ క్షీబ మాపీనమ్ -

ఉనత్తి క్షీరేణేతి ఊధః. స. న. ఉందీ క్షేదనే. పాలచేత తడుపునది. అప్యాయతే క్షీరేణే. త్యాపీనం. ఓ ప్యాయీ వృద్ధౌ. పాలచేత

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నిండియుండునది. ఈ ౨ పాదుగు పేళ్లు.

సమూ శివక కీలకౌ,

దౌష్ట్యశమనేన శివకరత్నాత్ శివకః-పసుల దుష్టత్వమును మాన్పుటవలన శుభకరమైనది. కీల్యతే పశ్వాదిక మత్రేతి కీలకః. కీలబంధనే. పసులు దీనియందు గట్టఁబడును. ఈ ౨ పసులఁ గట్టు కొయ్యపేళ్లు. గూటము.

న పుంసి దామ సందానమ్ -

ద్యౌతి పశుదౌష్ట్య మితి దామ.న. స్న. దో అవఖండనే. పసుల పొగరు బోతుతనమును బోఁగొట్టునది. సందీయతే బధ్యంతే అనేనేతి సందానం. డు దాజ్ దానే. సంపూర్వో బంధనార్థః. దీనిచేతఁ గట్టఁబడును. ఈ ౨ ఉఱ్ఱుకట్టు (దాయఁ గట్టు) త్రాడుపేళ్లు.

పశురజ్జస్తు దామనీ.

73

బహుదామయోగాత్ దామనీ-పెక్కుతలుగులు గలది. పా. పశురజ్జస్తు బంధనీ-పసులఁ గట్టు దామన పేరు.

వైశాఖ మన్థ మన్థాన మన్థానో మన్థదణ్డకే,

విశాఖాయాం భవో వైశాఖః-విశాఖయందుఁ బుట్టినది. విశాఖస్య కాష్ఠ స్థాయమితి వైశాఖః-కొమ్మ సంబంధమైనది. ౧. మధ్యతే అనేనేతి మంథః, మంథాన. అ. పు. మంథాశ్చ. న. పు. మంథ విలోడనే. దీనిచేత మథింపఁ బడును. ౨, ౩, ౪. మంథనార్థం దండః మంథదండకః-మంథనార్థమైన దండము. ఈ ౫ కవ్వము పేళ్లు.

కుటరో దణ్డవిష్కమ్భౌ -

కుటతి భ్రమత్యనేన మంథదండ ఇతి కుటరః. కుట కౌటిల్యే. దీనిచేత కవ్వము తిరుగును. పా. కుటరః. దండం విష్కమ్భాతీతి దండవిష్కంభః. స్కమ్భ రోధనే. కవ్వమును నిలుపునది. ఈ ౨ తరికంబము పేళ్లు.

మన్థనీ గర్గరీ సమే.

74

మధ్యతే ౨ స్థాయమితి మన్థనీ. ఈ. సీ. మంథవిలోడనే. దీనియందు పెరుంగు ద్రచ్చుబడును. గిరతి దధీతి గర్గరీ. గృ నిగరణే. తనలో పెరుంగు నణచుకొనునది. ఈ ౨ పెరుంగుద్రచ్చు కడవపేళ్లు.

ఉష్ఠే క్రమేళక మయ మహాఙ్గాః -

ఉవ్యతే సదా ఆతపేనేతి ఉష్టః. ఉష దాహే. ఎల్లప్పుడు నెండచేఁ దపింపఁ బడునది. క్రమైః ఏకతీతి క్రమేశకః. ఇళ గతౌ. పాదవిక్షేపములచేతఁ బోవునది. మయతి దూరం గచ్ఛతీతి మయః. మయ గతౌ. దూరముగాఁ బోవునది. మహాన్యజ్ఞా న్యస్యేతి మహాఙ్గః-ఘనమైన అంగములు గలది. ఈ ౪ లొటిపిట పేళ్లు. ఒంటె.

కరభ శ్శీశుః,

కిరతి విక్షిపతి ధూళి మితి కరభః. కృా విక్షేపే. ధూళిని జల్లునది. కం శిరః రభతే ఉన్నమయతీతి వా కరభః. రభ రాభస్యే. తల యెత్తుకొని యుండునది. ఈ ౧ లొటిపిటపిల్ల పేరు.

కరభా స్స్వశ్శృజ్జలకా దారవైః పాదబద్ధనైః.

75

శృంఖలం బంధన మేషా మితి శృంఖులకాః-ప్రానిసంకెలలు బందములుగాఁ గలవి. ఈ ౧ కాళ్లయందు ప్రానిబందము గల యొంటె పిల్లపేరు.

అజా ఛాగీ -

అజతీ తృజా. అజ గతిక్షేపణయోః. తిరుగునది. చృతి రోగానితి ఛాగీ. ఈ. సీ. ఛో ఛేదనే. రోగములఁ జెఱుచునది. మేఁకపేళ్లు.

తుభ ఛాగ బస్తచ్ఛగలకా అజే,

తోభతే హినస్తి పర్జానీతి తుభః. తుభ హింసాయాం. భక్షణార్థమై ఆకులను బీడించునది. ౧. ఛాగ ఛగల శబ్దములకు ఛాగీశబ్దము వలె వ్యుత్పత్తి. బస్తృతే హింసృత ఇతి బస్తః. బస్త అర్ధనే. హింసింపఁబడునది. ౩. అజ శబ్దమునకు అజాశబ్దమువలె వ్యుత్పత్తి. ఈ ౪ మేఁకపోతు పేళ్లు.

మేఞ్ఞోరభ్రోరణోర్ణాయ మేషవృష్టయ ఏడతే.

76

మేహతి రేత స్సిజ్జతీతి మేఞ్ఞః. పా. మేఢ్రః. మిహ సేచనే. రేతస్సును విడుచునది. ౧. ఉరో భ్రమయతీ త్యురభ్రః. భ్రము చలనే. ఉరమును ద్రిప్పునది. ౨. ఉచ్చైః రణ త్యురణః. రణ శబ్దే. బిగ్గరగా మొరఁ బెట్టునది. ౩. ఊర్ణా మేషరోమ తదస్యాస్తీతి ఊర్ణాయః. ఉ. పు. ఊర్ణయనఁగా గొట్టె వెండ్రుకలు; అవి గలిగినది. ౪. మిషతి స్పర్థత ఇతి మేషః. మిష స్పర్థాయాం. ఎదటి పొట్టేలితోఁ బోరునది. ౫. వర్షతి

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రేత ఇతి వృష్టిః. వృషు సేచనే. రేతస్సును వర్షించునది. ౬. ఇలతి గచ్ఛతీ త్యేడకః. ఇల గతౌ. సంచరించునది. ఈ ౭ గొట్టె పేళ్లు.

ఉష్ట్రోర భ్రాజబృన్దే స్యాదౌష్ట కౌరభ్రకాజకమ్.

ఉష్ట్రాణాం సమూహః ఔష్ట్రకం-లోటిపిటల యొక్క సమూహము. ఉర్రభ్రాణాం సమూహః ఔరభ్రకం-గొట్టెలయొక్క సమూహము. అజానాం సమూహః ఆజకం-మేఁకలయొక్క సమూహము. ఈ 3 ను వరుసగా లోటిపిటల యొక్కయు, గొట్టెలయొక్కయు, మేఁకల యొక్కయు సమూహములకు పేళ్లు.

చక్రీవస్తస్సు బాలేయా రాసభా గర్దభాః ఖరాః.

77

చక్రం సమూహ స్తద్వంతః చక్రీవంతః. త. పు. గుంపైయుండునవి. ౧. బాలేభ్యో వత్సేభ్యోహితాః బాలేయాః- తమ పిల్లలకు హితములైనవి. ౨. రాసంతే ఉచ్చైరితి రాసభాః. రాస్పశబ్దే ౩. గర్దంత్యుచ్చైరితి గర్దభాః. గర్దశబ్దే. ౪. బెట్టెగా మొఱపెట్టునవి కనుక రాసభములు, గర్దభములును. ఖం ముకాంతర్వర్తి మహదాకాశ మేషామస్తీతి ఖరాః-పెద్ద నోళ్లు గలుగుటచేత ముఖములో గొప్ప బయలుగలవి. ఈ ౫ గాడిదలపేళ్లు.

వైదేహక సార్థవాహో నైగమో వాణిజో వణిక్.

పణ్యాజీవో ౨ ప్యాపణికః క్రమవిక్రయ కశ్వసః.

78

విదేహస్య రాజ్యశిష్యః వైదేహకః. వసిష్ఠుండు నిమియను రాజును ఋత్వి జ్ఞిమిత్రమై విదేహుండవు గమ్మని శపించగా నారాజు విదేహుండను పేరుగలవాడై వణిక్పాస్త్రమును జేసెను. ఆ శాస్త్రమును జదివి, ఆ విదేహునికి శిష్యులైరి గనుక వైదేహకులు. సార్థం వణిక్సంఘాతం వహతి దేశాంతరం ప్రాపయతీతి సార్థవాహః. వహప్రాపణే. బేరులమూఁకను దేశాంతరమును జేర్చువాఁడు. నిగమః పత్తనం తత్రభవో నైగమః-పట్టణమునం దుండువాఁడు. ౩. పణితే వ్యవహారతీతి వణిక్. జ. పు పణ వ్యవహారేస్తుతౌ చ. బేరమాడువాఁడు. వణిగేవ వాణిజః. వణిజుండే వాణిజుఁడు. ౪, ౫. వణ్యేన ఆజీవతీతి పణ్యాజీవః. జీవ ప్రాణధారణే. అంగడిసరకుచేత బ్రతుకువాఁడు. ౬. ఆపణత ఇత్యాపణికః. పణ వ్యవహారేస్తుతౌ చ. బేరమాడువాఁడు. ౭. క్రమవిక్రయాభ్యాం జీవతీతి క్రయవిక్రయకః-క్రయవిక్రయములచేత బ్రతుకువాఁడు. ఈ ౮ వర్తకునిపేళ్లు.

విక్రేతా స్యా ద్విక్రయికః -

విక్రీణాతీతి విక్రేతా. ఋ. పు. దుక్రీజ్ ద్రవ్యవినిమయే - అమ్మువాడు. విక్రయేణ జీవతీతి విక్రయికః - అమ్మకముచేత బ్రతుకువాడు. ఈ ౨ వస్తువుల అమ్మువాని పేళ్లు.

క్రాయకః క్రయిక స్సహౌ,

క్రీణాతీతి క్రాయకః, క్రయికశ్చ - కొనువాడు గనుక క్రాయకుడు, క్రయికుడును. ఈ ౨ కొనువాని పేళ్లు.

వాణిజ్యం తు వణిజ్యా స్యాత్ -

వణిజః కర్మ వాణిజ్యం, వణిజ్యా చ - వణిజులయొక్క కృత్యము వాణిజ్యము, వణిజ్యమును. ఈ ౨ వర్తకముపేళ్లు. బేరము.

మూల్యం వసాన్ ౨ వ్యవక్రయః

79

మూలేన అనామ్య మనభిభవనీయం మూల్యం - మొదటిసొమ్ము చేత క్రిందుపడనిది. వసత్యనేన వణ్యాదికమితి వస్త్రః. పు. న. వసనివాసే. దీనిచేత పణ్యమైనవస్తువు నిలుచును. అవక్రీయతే అనేనే త్యవక్రయః. దు క్రీజ్ ద్రవ్య వినిమయే. దీనిచేత పదార్థము కొనబడును. ఈ 3 వెల పేళ్లు.

నీవీ పరిపణో మూలధనమ్ -

నితరాం వీయత ఇతి నీవీ. ఈ. సీ. వ్యేజ్ సంవరణే. మిక్కిలి రక్షింపఁబడునది. ౧. పరిపణ్యతే లాభార్థం ప్రయుజ్యత ఇతి పరిపణః. పణవ్యవహారేస్తుతౌ చ. లాభార్థమై వ్యవహరింపఁబడునది. ౨. మూలం చ తత్ ధనం చ మూలధనం మొదటిసొమ్ము. ఈ 3 మొదలిసొమ్ముపేళ్లు.

లాభో ౨ భికం ఫలమ్,

లభ్యతే అధికత్వేనీతి లాభః. దు లభ్ ష్ ప్రాప్తౌ. అధికముగా పొందఁబడునది. ౧. అధ్యారూఢం అధికం - పెట్టిన సొమ్మును మించి వచ్చినది. ౨. ఫలతీతి ఫలం. ఫల నిష్పత్తౌ. లాభించునది. ఈ 3 బేరమాడఁగా మిగిలిన సొమ్ము పేళ్లు.

పరిదానం పరీవర్తో నైవేయ నిమయావపి.

80

పరివృత్య దానం పరిదానం. దు దాజ్ దానే. పరివర్తనముచేత నిచ్చుట. పా. ప్రతిదానం. ౧. పరివర్తనం పరీవర్తః వృతువర్తనే.

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మార్చుకొనుట. ౨. నిమాతుం యోగ్యో నిమేయః. తత్ర భవో నైమేయుః. మేజ్ ప్రణిదానే. మార్చుకొనఁదగిన వస్తువు నిమేయము; దాని యందుఁ బుట్టినది. ౩. నిమయనం నిమయః. దు మిశ్ ప్రక్షేపణే. ఒక వస్తువును బుచ్చుకొని మఱియొక వస్తువు నిచ్చుట. ఈ ౪ ఒకపదార్థము నిచ్చి మఱియొక పదార్థమును మార్చుకొనుట పేళ్లు.

పుమా నుపనిధి ర్వాసః -

ఉప సమీపే నిధాన ముపనిధిః. ఇ. పు. దుధాజ్ ధారణపోషణయోః. ఒకనియొద్ద పెట్టుట ఉపనిధి. న్యసనం న్యాసః. అను క్షేపణే. పెట్టుట న్యాసము. ఈ ౨ దాఁచఁబెట్టుట పేళ్లు.

ప్రతిదానం తదర్పణమ్,

ప్రత్యర్పణం ప్రతిదానం. దు దాజ్ దానే. మరల నిచ్చుట ప్రతిదానము. ఈ ౧ దాఁచఁబెట్టిన వస్తువును మరల నిచ్చుట పేరు.

క్రయే ప్రసారితం క్రయ్యమ్ -

క్రయార్థం ప్రసారితం క్రయ్యం. దు క్రీజ్ ద్రవ్యవినిమయే. అమ్ముటకై పెట్టఁబడినది. ఈ ౧ అమ్ముటకై మళిగలోఁ బెట్టిన సరకుపేరు.

క్రేయం క్రేతవ్యమాత్రకే.

81

క్రేతుం యోగ్యం క్రేయం. దు క్రీజ్ ద్రవ్యవినిమయే. అమ్మఁదగినది. ఈ ౧ కొనుట కుపరించఁబడని కొనఁదగిన వస్తుమాత్రమునకు పేరు.

విక్రేయం పణితవ్యం చ పణ్యమ్ -

విక్రేతుం యోగ్యం విక్రేయం-అమ్మఁదగినది. ౧. పణితుం వ్యవహర్తుం యోగ్యం పణితవ్యం; పణ్యం ద. పణ వ్యవహారే స్తుతౌ. వ్యవహరించఁదగినది పణితవ్యము, పణ్యమును. ఈ ౩ అమ్మఁదగిన వస్తువు పేళ్లు.

క్రయ్యాదయ స్త్రిషు.

క్రయ్యశబ్దము మొదలు పణ్యశబ్దమువఱకు నుండు శబ్దములు మూఁడు లింగములయందును వర్తించును.

క్షీబే సత్యాపనం సత్యంకారస్సత్యాకృతి స్త్రియామ్.

82

సత్యస్య కరణం సత్యాపనం, సత్యంకారః, సత్యాకృతిశ్చ. ఇ. సీ. ప. త్రి. సత్యము సేయుట సత్యాపనము, సత్యంకారము, సత్యాకృతియును. గట్టిగా నొకవస్తువు నమ్మెద నని గాని కొనియెద నని గాని

దృఢముగా వెళ్లనాడుట పేళ్లు. సంచకరువు నిచ్చుట.

విపణో విక్రయః -

విపణనం విపణః, విక్రయణం విక్రయః. పణ వ్యవహారే స్తుతౌ. దు క్రీజ్ ద్రవ్యవినిమయే. అమ్ముట విపణము, విక్రయము. ఈ ౨ అమ్ముటపేళ్లు.

సంఖ్యా స్సంఖ్యే యేష్వాదశ త్రిషు,

ఆ దశ దశశ్రుతిపర్యంతం అష్టాదశభ్య ఇతి యావత్. ఏకాది సంఖ్యాశబ్దాః సంఖ్యేయే వస్తుని వర్తమానా స్త్రిషు. ఏతేషాం సంఖ్యా సంఖ్యేయయో స్సామానాధి కరణ్యం భవతి. యథాః- ఏకో బ్రాహ్మణ ఇత్యాది. ఆ దశ = దశశబ్ద శ్రుతిపర్యంతము. అనఁగా ఏకశబ్దము మొదలు అష్టాదశ శబ్ద పర్యంతములైన సంఖ్యావాచక శబ్దములు, లెక్క పెట్టఁదగిన వస్తువునందే వర్తించును. ఆ లెక్క పెట్టఁదగిన వస్తువు ఏలింగము గలదో ఆలింగముగల వౌసు గనుక, మూఁడలింగముల యందు వర్తించును. "ఏకోబ్రాహ్మణః. ఏకా స్త్రీ. ఏకం బ్రాహ్మణకులం. అష్టాదశ బ్రాహ్మణాః. అష్టాదశ స్త్రీయః. అష్టాదశ బ్రాహ్మణకులాని" అని యీలాగున తక్కిన శబ్దము లూహ్యంబులు.

వింశత్యాద్యాస్సదైకత్వే సర్వాస్సంఖ్యే యసంఖ్యయోః.

83

వింశతిశబ్దేన ఏకోనవింశతిశబ్దో ౨ పిజ్జేయః. వింశత్యాద్యాః ఏకోన వింశత్యాద్యాః సర్వా స్సంఖ్యాః సఖ్యేయసంఖ్యయోః-సంఖ్యేయేషు బహుషు ఘటాదిషు సంఖ్యాయాం చ వర్తమానా అపి సతః ఏకత్వే ఏకవచనే వర్తంతే = ఏకోనవింశతి శబ్దము మొదలు కడమ సంఖ్యా వాచకశబ్దము లన్నియు సంఖ్యయందును, సంఖ్యేయములైన వస్తువుల యందును వర్తించును. అపుడా శబ్దములు బహువస్తూవులఁ జెప్పునవియైనను ఏకవచనాంతములై యుండును. ఉదా- వింశతి ర్గావః; గవాం వింశతిః.

సంఖ్యార్థే ద్విబముత్వే స్తః -

యదా సంఖ్యార్థే సంఖ్యాంతరస్య అభిధేయే వింశత్యాదయో వర్తంతే; తదా ద్విచనబహువచనే స్తః - వింశత్యాదులు సంఖ్యాంతరమునకు వాచ్యములైనప్పుడు ద్వివచన బహువచనాంతములు నగును. 'గవాంద్వే వింశతీ, గవాం తిస్రో వింశతయః' అని యుదాహరణములు.

తాసు చానవతేః స్త్రియః,

తాసు వింశత్యాదిషు ఆనవతేః నవతిం వ్యాప్య వింశత్యాదయో నవతి శబ్దాంతాః భిన్నలింగేన సమానాధికరణా అపిన్ద్రియః స్త్రీలింగాః. వింశత్యా పురుషైరిత్యాది. ఆ వింశత్యాదులయందు నవతి శబ్దపర్యంతమైన వింశతి త్రింశ చ్చత్వారింశ త్పంచాశ త్షష్ఠి సప్తత్యశీతి నవతిశబ్దములు భిన్నలింగములు. విశేష్యము లైనప్పుడును స్త్రీలింగములే. 'వింశత్యాపురుషైః, వింశత్యాస్త్రీభిః, వింశత్యా బ్రాహ్మకులైః' అని యుదాహరణములు.

పక్ష్యేశత సహస్రాది క్రమార్థశ గుణోత్తరమ్.

84

పక్ష్యేశజ్ఞేన దశసంఖ్యోచ్యతే. పక్ష్యేః ప్రభృతి దశగుణోత్తరం క్రమేణ శతసహస్రాది. తద్యథా— దశ దశగుణం శతం. శతం దశగుణం సహస్రం. సహస్రం దశగుణ మయుత మిత్యాది. పక్ష్యి యనఁగా పది. పది మొదలుకొని పదింట గుణించిన శతము, సహస్రము మొదలైన సంఖ్య లగును. పదిపదులు శతము. పదిశతములు సహస్రము. పదినహస్రములు అయుతము. పది అయుతములు లక్ష అని.

పాతవం ద్రువయం పాయ్యమితి మానార్థకం త్రయమ్.

స్వర్ణాదులు తూచుటకును వస్త్రాదులు కొలుచుటకును ధాన్యాదులు కొలుచుటకును సాధనములైన తులా, హస్త, ప్రస్థాదులకు సామాన్యముగా మానశబ్దము వాచకము. ఆ యర్థమునందు పాతవశబ్దము మొదలు 3 శబ్దములను వర్తించును. పునాతి ధాన్యాదిమానం శోధయతీతిపోతుః, తస్యేదం పాతవం. పూజ్ పవనే. ధాన్యాదిమానములను శోధించువాఁడు గనుక పోతు పవనగా నధికారి (కొలగాఁడు); వాని సంబంధమైనది పాతవము. పా. యౌతవం. ద్రోర్వృక్షస్య వికారః ద్రువయం-వృక్షవికారము. మీయతే అనే నేతిపాయ్యం. నూజ్మానే. దీనిచేత కొలువఁబడును.

మానం తులాఙ్గుళి ప్రస్తాః-

అమానము త్రాసు, అంగుళము, తూము మొదలైన వానిచేత మూఁడు విధములై యుండును. తులాదులు ఉన్మానము; అంగుళ్యాదులు ప్రమాణము; ప్రస్థాదులు పరిమాణము అని చెప్పఁ బడును. “ఊర్ధ్వ మానం కిలోన్మానం పరిమాణం తు సర్వతః, ఆయామస్తు ప్రమాణం

స్యా త్సంఖ్యా బాహ్య తు సర్వతః”అని.

గుఱ్ఱాః పఞ్చాద్యమాషకః.

85

మాషాకృతిత్వాన్మాషకః, ఆద్యశ్చాసౌ మాషకశ్చ ఆద్యమాషకః - మాషాకారమైనది. గనుక మాషకము, శాస్త్రీయము గనుక ప్రథమమైన మాషకము. ఆద్యమాషక శబ్దము వెండి గాక తక్కిన అయిదు గురిగింజలయెత్తు గల బంగారు మొదలయినదాని పేళ్లు.

తే షోడశాక్షః కర్షో ౨ స్త్రీ-

అక్షోతి వ్యాప్నోతీ త్యక్షః. అక్షా వ్యాప్నో. తూచునట్టి వస్తువులయందు వ్యాపించునది. కర్షతీతి కర్షః. అ. ప్న. కృష విలేఖనే. తూచడగిన వస్తువులను నిష్కర్షించునది. ఈ ౨ పదునాఱు మాషముల యెత్తు గలదాని పేరు.

పలం కర్షచతుష్టయమ్,

పలతి తులాకోటిం గచ్ఛతీతి పలం. పల గతౌ. త్రాసును బొందునది. నాలుగు కర్షములయెత్తుగలదానిపేరు.

సువర్ణబస్తా హేమ్నా ౨ క్షే-

సువర్ణమత్రాస్తీతి సువర్ణః-సువర్ణము దీనియందుఁ గలదు. బిన్యతి తులాకోటిం నీచైః ప్రేరయతీతి బిన్యః. బిసప్రేరణే. త్రాసును క్రిందికి వంచునది. పా. విన్యః. అక్షమెత్తు బంగారుపేళ్లు.

కురుబిస్తస్సు తత్పలే.

86

కురుదేశేబిస్త ఇతి ప్రసిద్ధత్వాత్ కురుబిన్యః-కురుదేశమందు బిస్తమని ప్రసిద్ధమైనది. పా. కురువిన్యః. ౧ పలమెత్తు బంగారము పేరు.

తులాస్త్రియాం పలశతమ్.

తుల్యత ఇతి తులా. తుల ఉన్మానే. తూచడబడునది. నూఱుపలములయెత్తు గలదానిపేరు.

భార స్స్యా ద్వింశతి స్తులాః,

భ్రీయత ఇతి భారః, భృజ్ భరణే. మనుష్యులచేత భరింపబడునది. భరశబ్దంబును గలదు. “భరో ౨ తిశయ భారయోః” అని రుద్రుఁడు. ఇరువది తులము యెత్తు గలదాని పేరు.

ఆచితో దశ భారా స్స్యః -

ఆ చీయతే రాశీక్రియత ఇతి ఆచితః. ప్న. చిజ్ చయనే. రాశిగాఁ గూర్చుఁ బడునది ఆచిత మనంబడును. పదిబారువుల పేరు.

శాకటో భార ఆచితః.

87

శకటేన ఊహ్యతే శాకటః-బండిచే మోయఁదగినది. ఆచితః = ప్రోవుచేయఁ బడిన, భారః = బరువు, బండిచేత మోయఁదగిన బరువుపేరు.

కార్షాపణః కార్షిక స్స్యాత్ -

“ద్వే కృష్ణలే సమధృతే విజ్ఞేయో రూప్యమాషకః” అను మనువచన ప్రకారమున రెండుగురిగింజల యెత్తుగల వెండి మాషక మనంబడును. పది యాఱు మాషకముల యెత్తు కర్షకము. కర్షమెత్తు గల వెండిచేతఁ జేయఁబడిన టంకమందు కార్షాపణ కార్షికశబ్దములు వర్తించును. కర్ష సంబంధినా రూప్యేణ పణ్యతే వ్యవహారయత ఇతి కార్షాపణః. పణ వ్యవహారే స్తుతౌ. కర్ష మెత్తు వెండిచేత వ్యవహరింపఁబడునది. కర్షః ప్రమాణమస్య కార్షికః-కర్షమెత్తు ప్రమాణము గలది.

కార్షికే తామ్రితే పణః,

పణ్యతే వ్యవహారయత ఇతి పణః. పణ వ్యవహారే స్తుతౌ. వ్యవహరింపఁ బడునది. కర్షమెత్తు రాగిముద్ర పేరు.

అస్త్రియా మాధక ద్రోణౌ ఖారీవాహో నికుఞ్చకః.

88

కుడవః ప్రస్థ ఇత్యాద్యాః పరిమాణార్థకాః పృథక్,

ఆ సమంతాత్ ధౌకతే గచ్ఛతీ త్యాధకః. ధౌక్య గత్యాం. తిర్య గూర్హకారముగా నంతట వ్యాపించియుండునది. తూము. ద్రవతి ధాన్యపరిమాణాయ సర్వతో గచ్ఛతీతి ద్రోణః. ద్రుగతౌ. ధాన్యమును కొలుచుకొఱకు నన్నిదిక్కులఁ బోవునది. నలుతుము. (ఇది తూమునకు ఇడ్డుమునకుఁ గూడ పేరు). ఖం మహదాకాశ మస్యా ఇతి ఖారీ. లోపల మిక్కిలి బయలుగలది. పుట్టి. వహతి ధాన్యాదిక మితి వాహః. వహప్రాపనే. ధాన్యాదులను వహించునది. ఇరువది పుట్లు. నికుంచత్యల్పీభవతీతి నికుంచకః. కుంచగతి కౌటిల్యాల్పీ భావయోః. కొంచెమైనది. సోల. కుల్యతే సంస్థాయతే ధాన్యమితి కుడువః. పా. కుడువః. కుల సంస్థానే. లడయోరభేదః. దీనియందు ధాన్యము కూర్చఁబడును. మానెడు, ప్రతిష్ఠితే ధాన్యమిత్రేతి ప్రస్థః. ప్లా గతి నిష్ఠతై. దీనియందు ధాన్యముండును.

కుంచెడు. ఆదిశబ్దమువలన మానప్రవర్తికాదులు గ్రహింపఁబడును. అథకాది శబ్దములకు ఆయా దేశములకుఁ దగినట్లు సంజ్ఞను గలిగియుండును. వరుసగా తూమెడు, నలుతుము, పుట్టెడు, ఇరువదిపుట్లు, సోలెడు, మానెడు, కుంచెడు. ఈ కొలతలకు పేళ్లు.

భాగ స్తులీయః పాద స్స్యాన్ -

పద్యత ఇతి పాదః-విభాగమును బొందునది. ౧. నాలవపాలుపేరు.

అంశ భాగౌ తు వణ్ణకః.

89

అశ్యత ఇత్యంశః. అంశ విభాగే. విభజింపఁబడునది. ౧. భజ్యతే క్రమేణేతి భాగః. భజసేవాయాం. క్రమముగా పొందఁబడునది. ౨. వంట్యతే విభజ్యత ఇతి వంటకః. వటివిభాజనే. విభజింపఁబడునది. ఈ 3 పాలిపేళ్లు.

ద్రవ్యం విత్తం స్వాపతేయం రిక్త మ్మక్తం ధనం వసు,

హిరణ్యం ద్రవిణం ద్యుమ్న మర్థ రై విభవా అపి.

90

ద్రవణీయ మితి ద్రవ్యం. ద్రుగతౌ. పొందఁదగినది. ౧. విద్యతే లభ్యత ఇతి విత్తం. విద్ ౫లాభే. పొందఁబడునది. ౨. స్వపతౌ స్వస్వామిని సాధు స్వాపతేయం-తనస్వామియందు మంచిది. 3. రిచ్యతే విభజ్యత ఇతి రిక్తం. రిచిర్ పృథగ్భావే. విభజింపఁబడునది. 4. ఋచ్యతే స్తూయత ఇతి ఋక్తం. ఋచ స్తుతౌ. స్తోత్రము చేయఁబడునది. 5. ధినోతి ప్రీణయతీతి ధనం. ధిని ప్రీణనే. సంతోష పెట్టునది. 'ధన ధాన్యే' అను ధాతువు మీఁద వ్యుత్పన్నమైనదని కొందఱు. ౬. వసతి ప్రభూణాం గృహే వసు. ఉ. న. వస నివాసే. ప్రభు గృహముల యందుండునది. ౭. హయ్యతి గచ్ఛతీతి హిరణ్యం. హయ్య గతికాంత్యే. పోవునది. ౮. ద్రవతి గచ్ఛతీతి ద్రవిణం. ద్రు గతౌ. వెచ్చ పోవునది. 9. ద్యూయతే అభిగమ్యత ఇతి ద్యుమ్నం. ద్యుఅభిగమనే. పొందఁబడునది. 10. దివి మ్నాయత ఇతి ద్యుమ్నం. మ్నా అభ్యాసే. స్వర్గమందును గోరఁబడునది. ౧౦. అర్థ్యత ఇత్యర్థః. అర్థ ఉపయాఞ్చాయాం. ప్రార్థింపబడునది. ౧౧. రాన్త్యేన మితి రాః. ఐ. పు. రా ఆదానే. దీనిఁబుచ్చుకొందురు. ౧౨. విభవతి కార్యసిద్ధౌ సమర్థో భవతీతి విభవః. భూ సత్తాయాం. కార్యసిద్ధియందు సమర్థమైనది. ఈ ౧3 ధనముపేళ్లు.

స్వాత్మోశ్చ హిరణ్యం చ హేమరూప్యే కృతాకృతే,

పూదెగాఁ గరఁగినదియును, సొమ్ముగాఁ జేయఁబడినదియును

వైశ్యవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కృతము. గనియందుఁ బుట్టిన నిచ్చలమైన పొడి అకృతము. ఈకృతాకృతము లయిన బంగారునందును వెండియందును కోశ హిరణ్యశబ్దములు వర్తించును. కూయతే సూయత ఇతి కోశ (ష): కు శబ్దే. కొనియాడఁబడునది. హిరణ్యశబ్దమునకు ముందు చెప్పినట్లే వ్యుత్పత్తి.

తాభ్యాం య దన్య త్రత్సుప్యమ్ -

ఆ వెండి బంగారముకంటె నితరమైన రాగి, కంచు మొదలయిన లోహము కుప్య మనఁబడును. గోపనీయం కుప్యం. గుపూ రక్షణే. రక్షింపఁదగినది.

రూప్యం తద్వయమాహతమ్.

91

ఆహతం రూపమస్యేతి రూప్యం. కొట్టఁబడిన రూపము గలది. ఈ యముద్రవేయఁబడిన యా వెండి బంగారముల పేరు.

గారుత్మతం మరకత మశ్మగర్భో మరిన్మణిః,

గరుత్మతో జాతం గారుత్మతం-గరుత్మంతునివలనఁ బుట్టినది. ౧. మరం మరణం తకత్యనేనేతి మరకతం. తక హసహసనయోః. విషహరమైనది గనుక దీనిచేత మరణమును గెలుతురు. ౨. అశ్మా గర్భో ౨ స్య అశ్మగర్భః-ఱాయి ఉత్పత్తి స్థానముగాఁ గలది. హరిద్వర్ణో మణిః హరిన్మణిః-పచ్చనిమణి. ఈ ౪ పచ్చల పేళ్లు.

శోణరత్నం లోహితకః పద్మరాగః -

శోణరత్నం రత్నం శోణరత్నం-ఎఱ్ఱనిరత్నము. ౧. లోహితవర్ణత్వా ల్లోహితకః - ఎఱ్ఱనైనది. ౨. పద్మవద్రాగో యస్య పద్మరాగః- తామరపువ్వువంటి యెఱుపుగలది. ఈ 3 కెంపుపేళ్లు.

అథ మౌక్తికమ్,

92

ముక్తా -

ముచ్యతే శుక్తి సంపుటాదితి ముక్తా, ముక్తైవమౌక్తికం. ముచ్ఛమోక్షణే. ముత్యపుచిప్పల వలన విడువఁబడునది గనుక ముక్తః ముక్తయే మౌక్తికము. ఈ ౨ ముత్యముపేళ్లు.

అథ విద్రుమః పుంసి ప్రవాళం పుంనపుంసకమ్,

విశిష్టో ద్రుమో విద్రుమః - విశేషమైన చెట్టు. ౧. ప్రకృష్టం వలతే ప్రవాళం. అ. ప్న. వల సంచలనే. లతారూపమై యుండునప్పుడు

ప్రకృష్టముగా చలించునది. ఈ ౨ పగడము పేళ్లు.

రత్నం మణిర్వయో రత్నజాతౌ ముక్తాదికే ౨ పి చ.

93

రమతే ౨స్మిన్ మన ఇతి రత్నం. రము క్రీడాయాం. దీనియందు మనస్సు రమించును. మణ్యతే స్తూయత ఇతి మణిః. ఇ. పు. మణి శబ్దే స్తోత్రము చేయఁ బడునది. శిలాజాతు లయిన పద్మరాగ మరకత స్ఫటికాదులకును, మౌక్తిక విద్రుమాదులకును సామాన్యముగా పేళ్లు.

స్వర్ణం సువర్ణం హిరణ్యం హేమ హాటకమ్,

తపనీయం శాతకుమ్భం గాంగేయం భర్త కర్పరమ్.

94

చామీకరం జాతరూపం మహారజత కాఞ్చనే,

రుక్తం కార్తస్వరం జామ్బూనద మష్టాపదో ౨ స్త్రియామ్.

95

సుష్మ ఋణోతి దీప్యత ఇతి స్వర్ణం. ఋణ దీప్తౌ. లెస్సగాఁ బ్రకాశించునది. ౧. శోభనో వర్ణో యస్య తత్ సువర్ణం-మంచివర్ణము గలది. ౨. కనతి దీప్యత ఇతి కనకం. కన దీప్తౌ. ప్రకాశించునది. ౩. హిరణ్యశబ్ద వృత్తృత్తి చెప్పఁబడెను. ౪. హిణోతి వర్ణత ఇతి హేమ. న. న. హి గతో వృద్ధౌ చ. లోహంతరమును గూడి వృద్ధిఁబొందునది. ౫. హటతి దీప్యత ఇతి హాటకం. హట దీప్తౌ. ప్రకాశించునది. ౬. తాప మర్హతీతి తపనీయం. తప సంతాపే. కాంచుటకు యోగ్యమైనది. ౭. శతకుంభాఘ్నే పర్వతే భవం శాతకుంభం-శతకుంభమును పర్వతమునఁ బుట్టినది. ౮. గర్జాయాం అగ్నినా న్యస్తస్య మాహేశ్వరవీర్యస్య హిరణ్యత్వేన భూతత్వాత్ గాంగేయం-గంగయందు ఈశ్వరుని వీర్యము నగ్నిహోత్రుఁడు విడువఁగా సువర్ణరూపమాయెను గనుక గాంగేయము. ౯. భ్రియతే ఆభరణరూపేణేతి భర్మ. న. న. భృజ్ భరణే. ఆభరణ రూపమయి భరింపఁబడునది. ౧౦. కర్వతి లోహమధ్యే శ్రేష్ఠత్వా త్కర్పరం. కర్వ గర్వ దర్పే. వబయో రభేదః. లోహములలో శ్రేష్ఠమౌట చేత గర్వించునది. ౧౧. చామీకరాఖ్యా కరోద్భవత్వా చామీకరం- చామీకరమును గనియందుఁ బుట్టినది. ౧౩. జాతం ప్రశస్తం రూపం యస్య జాతరూపం-ప్రశస్తమైన రూపము గలది. రజ్యతే తావ్రాదిక మనేనేతి రజతం; మహచ్ఛత్రద్రజతం చమహారజతం. తావ్రము మొదలైనది దీనిచేత రజింపఁబడును గనుక రజతము; మహత్తైన రజతము మహారజతము.

౧౪. కచతి దీప్యత ఇతి కాఞ్చనం. కచి దీప్తి బంధనయోః. ప్రకాశించునది.
 ౧౫. రోచత ఇతి రుక్మం. రుచ దీప్తా. ప్రకాశించునది. ౧౬. కృతస్వరాఖ్యా
 కరోద్భవత్వాత్పార్తస్వరం. కృతస్వరమను గని యందుం బుట్టినది. ౧౭. జంబూఫల
 రసోత్పన్ననదీభవత్వా జ్ఞాంబూనదం-మేరు సమీపమందున్న నేరేడుపండ్ల
 రసముచేతఁ బాటిన నదియందుం బుట్టినది. ౧౮. అష్టసు లోహేషు పదం ప్రతిష్ఠా
 అస్యేతి అష్టాపదం. అ. పృ. అష్టలోహములయందు ఉనికి గలది. “సువర్ణం
 రజతం తామ్రంరీతిః కాంస్యం తథా త్రపుః, సీసం చ ధీవరం చైవ అష్టలోహాని
 చక్షతే” అని అష్ట లోహములు. అష్టా పదా న్యుత్పత్తిస్థానాన్యస్యేతి వా
 అష్టాపదం-ఎనిమిది యుత్పత్తి స్థానములు గలది. ఈ ౧౯ బంగారముపేళ్లు.

అలంకారసువర్ణం య చ్యుక్తీ కనక మిత్యదః,

శృంగ్యాం అలంకారే ఉపాదేయం కనకం శృంగీకనకం. పా. శృంగీకనకం.
 అలంకారమందు గ్రహింపఁదగిన కనకము. “స్త్రీ శృంగీ మండనం స్వర్ణం” అని
 రత్నకోశమందుఁ జెప్పియున్నాఁడు గనుక శృంగీ, కనకం అని ప్రత్యేక
 నామంబులును గలవు. అప్పుడు శృంగీశబ్దము ఈ. సీ. “వర్ణసమూహమివాం
 తస్థితాపరిమాణశృంగి హేమకూటం రాజకులం” అని కాదంబరియందు
 ప్రయోగము. ఈ ౧ సొమ్ముగాఁ జేసిన బంగారము పేరు.

దుర్వర్ణం రజతం రూప్యం ఖర్జూరం శ్వేత మిత్యపి.

96

కనకాపేక్షయా నికృష్టవర్ణత్వా దుర్వర్ణం బంగారముకంటె నికృష్టమైన వర్ణము
 గలది. రజ్యతే తామ్రాదిక మనేనేతి రజతం. రంజరాగే. తామ్రము మొదలైనది
 దీనిచేత రంజింపఁజేయఁబడును. ప్రశస్తం రూపమస్యేతి రూప్యం-ప్రశస్తమైన
 రూపముగలది. ఖర్జుతే పీడ్యత ఇతి ఖర్జూరం. ఖర్జు వృథనే. అగ్నిసంతాపాదులచేతఁ
 బీడింపఁబడునది. శ్వేతవర్ణత్వాత్ శ్వేతం-తెల్లనివన్నె గలది. ఈ ౫ వెండిపేళ్లు.

రీతిః స్త్రియా మారకూటో న స్త్రియామ్ -

రీయతే స్రవత్యగ్ని సమయోగాదితి రీతిః. ఈ. సీ. రి. గతౌ. అగ్ని
 సంయోగము వలనఁ గరఁగునది. ౧. ఆరస్య సువర్ణస్య కూటః మాయా
 రూపమివ భాసత ఇతి ఆరకూటః. అ. పృ. ఆర మనఁగా బంగారు;

దాని మాయారూపమువలె నుండునది. ఈ ౨ ఇత్తడి పేళ్లు.

ఆథ తామ్రకమ్,

శుల్బం మ్లేచ్ఛముఖం ద్వ్యష్టవరిష్టాదుష్టురాణి చ.

97

తామ్రతి వ్యథతే అగ్నిసంయోగాదితి తామ్రకం. తముగ్లానౌ. అగ్ని సంయోగమువలన వ్యథ నొందునది అనగా కరంగునది. ౧. శలతి అశుగచ్ఛతి ద్రవావస్థాయామితి శుల్బం. శల అశుగమనే. కరంగినప్పుడు జాటునది. ౨. మ్లేచ్ఛదేశే ముఖ్యత్వాత్ మ్లేచ్ఛముఖం-మ్లేచ్ఛదేశ మందు ముఖ్యమైనది. ౩. ద్వేహేమరూప్యే అశ్నుతే ద్వ్యష్టం. అశూవ్యాప్తై. వెండి బంగారములను రెంటిని వ్యాపించునది. ౪. శ్రేష్ఠత్వాత్ వరిష్ఠం-లోహములలో శ్రేష్ఠమైనది. ౫. ఉదుంబరాభత్వా దుదుంబరం-మేడివంటి వన్నె గలది. “ఔదుంబరం చ తామ్రం” అని యమర మాలయం దార్యావృత్తమునఁ జెప్పినాఁడు గనుక ఔదుంబరం మని ఔకారాదియుఁ గలదు. ఈ ౬ రాగిపేళ్లు.

లోహాః ౨ స్త్రీ శస్త్రకం తీక్ష్ణం పిణ్డం కాలాయసాయసీ,

అశ్వసారః -

లునాతీతి లోహః. అ. ప్లు. లూర్జ్ ఛేదనే. శస్త్రరూపమై కోయునది. ౧. శస్త్రతే హింస్యతే అనేనేతి శస్త్రకం. శను హింసాయాం. దీనిచేత హింసింపఁ బడును. ౨. తిజ్యత ఇతి తీక్ష్ణం. తిజ నిశాతనే. వాడిగాఁ జేయఁబడునది. ౩. పిండ్యతే సంహన్యత ఇతి పిండం. పిడి సంఘాతే. ముద్దగాఁ జేయఁబడునది. ౪. కాలం చ తత్ అయశ్చ కాలాయసం-అయస్సనంగా నినుము. నల్లనైన యినుము కాలాయసము. ౫. ఇయంత్యేత దితి అయః. స. న. ఇన్ గతో. కార్యార్థులు దీనిఁ బొందుదురు. ౬. అశ్వసార్సారః అశ్వసారః-ఊతియొక్క సారము. ఈ ౭ ఇనుముపేళ్లు.

అథ మణ్డారం సింహాణమపి తన్మలే.

98

మండ్యతే అయఃపిండా ద్విభజ్యత ఇతి మండూరం. మడి విభాజనే. ఇనుపముద్దవలన విభజింపఁబడినది. హింసన్తి పాండురోగమితి సింహాణం. పా. శిష్టాణం. హిసి హింసాయాం. పాండురోగమును జెటుచునది. ఈ ౨ ఆయిను పచిట్టెము పేళ్లు.

సర్పం చ తైజసం లోహమ్ -

తేజోయుక్తమైనవి గనుక బంగారు, వెండి, రాగి, ఇత్తడి, కంచు, సీసము, తగరము, ధీవరము. ఈ ౮ తైజసములు లోహములును. లోహశబ్దమునకు వ్యుత్పత్తి వెనుకక జెప్పబడెను. ౧ సర్వధాతువు (లోహము) లకును పేళ్లు.

వికార స్వయశః కుశీ,

కుత్సితం శృతీతి కుశీ. ఈ. సీ. శో తనూకరణే. కుత్సితముగా ఛేదించునది. 'కుశా రజ్జుః కుశీ ఫాలః కుశో దర్భః కుశం జలం' ని వ్యాడి. ౧. ఇనుముతోఁ జేసినవాని కన్నిటికిని పేరు. కఱ్ఱునకే పేరని కొందఱు.

క్షారః కాచః -

క్షరతి చలతీతి క్షారః. క్షర సంచలనే. కదలునది. ౧. కచ్చతే బద్ధతే సూత్రేణేతి కాచః. కచ బంధనే. సూత్రముచేత బంధింపబడునది. ఈ ౨ గాఙు పేళ్లు.

అథ చపలో రస స్నాతశ్చ పారదే.

99

అస్థిరత్వాచ్చపలః-ఒక దిక్కున నిలువనిది. రస్యతే ఔషధత్వేనేతి రసః. రస ఆస్వాదనే. ఔషధమౌటచేత నాస్వాదింపబడునది. సూతే హేమాదిక మితి సూతః. షూజ్ ప్రాణిప్రసవే. బంగారు మొదలయిన దానిఁ గలిగించునది. రోగస్య పారం దదాతీతి పారదః. దు దాజ్ దానే. రోగముయొక్క తుద నిచ్చునది. పా. పారతః. "రసేంద్రః సారతః ప్రోక్తః పారదశ్చనిగద్యతే" అని తారపాలుఁడు. కొందఱు పారద పారతములకు భేదమును జెప్పుదురు. "పారతస్తు మనాకాండు స్నాతస్తురహితో మలాత్, పారదస్తు మనాకీత స్సర్వే తుల్యగుణాస్మృతాః" అని శబ్దార్థవము. ఈ ౪ పాదరసము పేళ్లు.

గవలం మాషిషం శృణ్గమ్ -

గాః అలతి వారయతీతి గవలః. అల భూషణ పర్యాప్తివారణేషు. ఆవుల నడ్డగించునది. ఈ ౧ ఎనుపకొమ్ము పేరు.

అబ్రకం గిరిజామలే,

అభ్రనదృశత్వాత్ అభ్రకం-వేషమువంటి వర్ణము గలది. ౧. గిరౌజాయత ఇతి గిరిజం. జనీ ప్రాదుర్భావే. పర్వతమునఁ బుట్టునది. ౨. న విద్యతే మల మత్రేతి అమలం-దీనియందు కల్మషము లేదు. ౩. గిరి

జామలమని యొకపేరుగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు. ఈ 3 అభ్రకము పేళ్లు.

స్రోతోజ్ఞానం తు సౌవీరం కాపోతాజ్ఞాన యామునే.

100

యమునా స్రోతసి జాతమంజనం స్రోతోంజనం-యమునా ప్రవాహము నందుఁ బుట్టిన యంజనము. ౧. సువీరాఖ్యదేశే భవత్వాత్ సౌవీరం - సువీరదేశమందుఁ బుట్టినది. ౨. కపోతవర్ణ మంజనం కాపోతాంజనం -పావురము వన్నెగల యంజనము. ౩. యమునాయాం భవంయామునం -యమునయందుఁ బుట్టినది. ఈ ౪ సౌవీరాంజనముపేళ్లు.

తుత్థాజ్ఞానం శిఖిగ్రీవం వితున్నక మయూరకే,

కర్పరీ -

తుద త్యక్తిరోగానితి తుత్థం. తుద వృథనే. తుత్థం చ త దంజనంచ తుత్థాంజనం-అక్షిరోగములను జెఱుచునది. శిఖిగ్రీవాభత్వాత్ శిఖిగ్రీవం-నెమలి మెడవంటి వన్నె గలది. విశేషేణ తుదతి రోగా నితి వితున్నకం. తుద వృథనే. విశేషముగా రోగములను జెఱుచునది. మయూర సదృశత్వాత్ మయూరకం- నెమలివంటి వర్ణము గలది. కల్పితే అక్షిరోగాఁ జేతుం కర్పరీ. ఈ. సీ. కృపూ సామర్థ్యే నేత్రరోగములఁ బోఁగొట్టుటకు సమర్థమైనది. ఈ ౫ తుత్థాంజనముపేళ్లు, మైలుతుత్తము.

దార్వికా క్వాథోద్భవం తుత్థం రసాజ్ఞానమ్.

101

రసగర్భం తార్క్షశైలమ్ -

దార్వీ హరిద్రా తస్యాః క్వాథోద్భవ మంజనం దార్వికా. ౧. క్వాథోద్భవం చ. మానిపసుపు పాకమువలనఁ బుట్టినయంజనము. ౨. తుత్థ శబ్దమునకు మునుపటివలె వ్యుత్పత్తి. ౩. దార్వాః రసోద్భవ మంజనం రసాంజనం- మానిపసుపు రసమువలనఁ బుట్టినది. ౪. దార్విరసోగర్భ ఉత్పత్తి స్థానమస్యేతి రసగర్భం. ౫. మానిపసుపు రసమే యుత్పత్తి స్థానముగాఁ గలిగినది. తార్క్షశైల గరుడస్య శిలాయం భవం తార్క్షశైలం-గరుడపచ్చరాళ్ల వలనఁ బుట్టినది. ఈ ౬ రసాంజనముపేళ్లు. తుత్థాంజనశబ్దము మొదలు ౪ మైలుతుత్తమునకును, కర్పరీదార్వికా శబ్దములు ౨ మానిపసుపు కషాయమున వండిన యంజనమునకును, రసాంజనాది శబ్దములు 3 రసాంజనమునకును పేళ్లని కొందఱు.

గన్ధాత్మని తు గన్ధకః.

సౌగంధికశ్చ -

గంధ ప్రధానో ఽశ్మా గంధాశ్మా. న. పు. కంపుగలిగిన తాయి. ౧. గంధో ఽస్యాస్తీతి గంధకః-కంపుగలిగినది. పా. గంధికః. ౨. శోభనో గంధో ఽస్య సుగంధి, సుగంధి రేవ సౌగంధికః-రోగములను జెఱుచుటకు మంచిదైన కంపు గలది గనుక సుగంధి, సుగంధియే సౌగంధికము. ఈ ౩ గంధకముపేళ్లు.

చక్షుష్్యా కులాల్యో తు కుళుత్థికా.

102

చక్షుషే హితా చక్షుష్యా-కండ్లకు హితమైనది. ౧. కులం పాషాణకుల మలతీతి కులాలీ. ఈ. సీ. అల భూషణ పర్యాప్తి వారణేషు. పాషాణము నలంకరించునది. కులాలి యని యర్థగ్రహణము. అందువలన కుంభకారి యనియుఁ గలదు. 'చక్షుష్యా కుంభకారీచ కులాలీ చ కుళుత్థికా' అని రత్నమాల. ౨. కుళుత్థ సదృశత్వాత్ కుళుత్థికా-ఉలవలవలె నుండునది. ఈ ౩ కుళుత్థాంజనము పేళ్లు.

రీతిపుష్పం పుష్పకేతుః పౌష్పకం కుసుమాంజనమ్,

రీతేర్ధాయమానాయాః పుష్పవర్ణం మలం రీతిపుష్పం-ఇత్తడి కరంగి యూఁ దుచుండఁగా నందువలనఁ బుట్టిన పుష్పవర్ణమైన చిట్టెము రీతి పుష్పము. ౧. పుష్పస్యకేతుః పరిపంధిభూతం పుష్పకేతుః. ఉ. పు. సాదృశ్యమునఁ బుష్పమును ప్రతిఘటించునది. ౨. పుష్పసదృశత్వాత్ పౌష్పకం. పా. పుష్పకం-పూవువంటిది. ౩. కుసుమసదృశ మంజనం కుసుమాంజనం-పుష్పమునకు సరియైన యంజనము. ఈ ౪ కుసుమాంజనము పేళ్లు.

పింజరం పీతనం తాల మాలం చ హరితాలకే.

103

పీతవర్ణత్వాత్ పింజరం, పీతనం చ-పచ్చని వన్నె గలది గనుక పింజరము, పీతనమును. ౧, ౨. తలతి ప్రతిష్ఠితే వర్ణో ఽత్రేతి తాలం. తల ప్రతిష్ఠాయాం. దీనియందు వర్ణముండును. ౩. అలతి భూషయతి చిత్రాదికమితి ఆలం. అలభూషణాదౌ. చిత్తరువు మొదలైనదాని నలంకరించునది. ౪. హరి వర్ణం తాళం హరితాళకం-పచ్చనివన్నగలతాళము. ఈ ౫ హరిదళము పేళ్లు.

గైరేయ మర్ఘ్యం గిరిజ మత్తజం చ శిలాజతు,

గిరౌ భవం గైరేయం, గిరిజం చ-పర్వతమందుఁ బుట్టినది గనుక గైరేయము, గిరిజమును. ౧, ౨. అర్ఘ్యతే ఔషధార్థిభిరితి అర్ఘ్యం. అర్థ

ఉపయాచ్ఛాయాం. ఔషధార్థులచేత కోరబడునది. ౩. అశ్వని జాయత ఇత్యశృజం. శిలాయాం జాయత ఇతి శిలాజతు. ఉ.న. జనీ ప్రాదుర్భావే. తాతియందుఁ బుట్టునది. ఈ ౫ శిలాజిత్తు పేళ్లు.

బోల గన్ధ రస ప్రాణ పిణ్డ గోప రసా స్సమాః.

104

బోల్యతే నిమజ్జతే ఔషధేష్వితి బోలం-ఔషధములలో వేయఁబడునది.

౧. గంధప్రధానో రసో ౨. స్య గంధరసః-గంధము గల రసము గలది. ౨. ప్రాణంత్యనేన ప్రాణః. అన ప్రాణనే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. ౩. పిండ్యతే పిండీక్రియత ఇతి పిండం. పిడి సంఘాతే. ముద్దగాఁ జేయఁబడునది. ౪. గోప్యతే ఔషధార్థమితి గోపః. గుప్తా రక్షణే. ఔషధార్థమై రక్షింపఁబడునది. పా. గోసః. ౫. రస్యతే ఆస్వాద్యత ఇతి రస. పా. శశః. రస ఆస్వాదనే. ఆస్వాదింపఁబడునది. ఈ ౬ బోళముపేళ్లు. గోపరసమని యొకపేరుగా కొందఱు చెప్పుదురు.

డిణ్డీరో ౨ భృకః ఫేనః -

డిండిశబ్దమీరయతీతి డిండీరః. ఈర ప్రేరణే. డిండి యను శబ్దమును బుట్టించునది. పా. భి(హి)ణ్డీరః. ౧. అభ్యే కఘ ఇవ భాతీతి అభిభృకః-సముద్రమునకు శ్లేష్మమువలె కనిపించునది. ౨. స్పాయతే వర్ధత ఇతి ఫేనః. స్పాయీ వీధౌ. ఉప్పొంగునది. ఈ ౩ సముద్రపు నురుంగుపేళ్లు.

సిన్దూరం నాగసంభవమ్,

స్యందతే ప్రస్రవతి సూక్ష్మత్వాదితి సిందూరం. స్యందూ ప్రస్రవణే. సూక్ష్మ మౌటచేత జాటునది. నాగాత్ సీసా త్సంభవో ౨. స్య నాగసంభవం-సీసమువలనఁ బుట్టునది. ఈ ౨ సిందూరము పేళ్లు.

నాగ సీసక యోగేష్ట వప్రాణి -

న గచ్ఛతీ త్యగం. తన్నభవతి చలత్వాదితి నాగం. గమ్ గృగతౌ. మెత్తనౌటచేత కదలునది. ౧. సీసోతి బద్ధాక్షి పారదమితి సీసకం. పాదరసమును బంధించునది. ౨. సువర్ణకరణయోగే ఇష్టం భవతీతి యోగేష్టం. బంగారు చేయు యోగమం దిష్టమైనది. ౪. ఉప్యతే సువర్ణ యోగ ఇతి వప్రం. టు వప్ బీజసంతానే. బంగారు చేయు యోగమందుఁ బెట్టఁబడునది. ఈ ౪ సీసము పేళ్లు.

త్రపు పిచ్ఛటమ్,

105

రజ్జువర్ణ -

త్రపతే అగ్ని సన్ని ధౌ ద్రవతీతి త్రపుః ఉ.పు త్రపూష్ లజ్జాయాం. అగ్ని సమీపమందు సిగ్గుపడునది. అనంగా కరంగునది. ౧. పిచ్యతే కుట్టత ఇతి పిచ్చటం. పిచ్చ కుట్టనే. కొట్టఁబడునది. ౨. రంగతి ద్రవతి రంగం. రగి గతౌ. వంగతి ద్రవతి వంగం. వగిగతౌ. కరంగునది గనుక రంగము, వంగమును, త్రపుశబ్దము సీసమునకును పేరు. “రంగసీసకయోస్త్రపు” అని రుద్రుడు. ఈ ౪ తగరము పేళ్లు.

అథ పిచు స్తూలః -

విచ్యతే మర్ద్వత ఇతి పిచుః. ఉ. పు. పిచుమర్ద్వనే. ఏకఁబడునది. ౧. తోల్యతే అనేనేతి తూలః. తుల ఉన్మానే. తూఁచఁబడునది. తూలతే నిష్కోష్ఠత ఇతి వా తూలః. తూల నిష్కోష్ఠణే. తచ్చ అంత గ్గతస్య బహిర్నిస్సరణం. విప్పుఁ బడునది. పిచుతూలమని యొకపేరుగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు. ఈ ౨ దూదిపేళ్లు.

అథ కమలోత్తరమ్,

స్యాత్కసుష్టుం వహ్ని శిఖం మహారజన మిత్యపి.

106

వర్ణాధిక్యాత్కమలేభ్య ఉత్కృష్టమితి కమలోత్తరం-వర్ణాధిక్యమువలన కమలములకంటె నుత్కృష్టమైనది. ౧. కుశ్యతి సంశ్లిష్యతి వస్త్రాదావితి కుసుంభం. కుస సంశ్లేషణే. వస్త్రాదులయందు కూడునది. ౨. వహ్నీః శిఖేవ శిఖా కాంతిర్యస్య వహ్ని శిఖం-అగ్ని జ్వాలవంటి కాంతి గలది. ౩. రజతే వస్త్రాదిక మనేనేతి రజనం, మహచ్చ తత్ రజనంచ మహారజనం. రంజ రాగే. దీనిచేత వస్త్రాదు లెఱ్ఱ నౌను కనుక రజనము. మహత్తయిన రజనము గనుక మహారజనము. ఈ ౪ కుసుమ పువ్వుపేళ్లు.

మేషకమ్మళ ఊర్ణాయః -

కామ్యతే శీతార్దైరితి కంబళః, మేషస్య కంబళః మేషకంబళః. కముకాంతౌ. శీతార్తులచేత కాంక్షింపఁబడునది గనుక కంబళము. గొఱ్ఱ వెండ్రుకలచేత నేసిన కంబళము. ఊర్ణా మేషరోమ త దస్యాస్తీతి ఊర్ణాయః. ఉ. పు. ఊర్ణయనంగా గొఱ్ఱవెండ్రుక, అది దీనియందుఁ గలదు. ఈ ౨ గొఱ్ఱవెండ్రుకలచేత నేసిన కంబళి పేళ్లు.

శశోర్ధం శశలోమని,

శశస్య ఊర్ధ్వం శశోర్ధ్వం-కుందేటియొక్క వెండ్రుక. ౧ కుందేటి వెండ్రుకల పేరు.

మధు క్షౌద్రం మాక్షికాది -

మన్యతే అభిలప్యత ఇతి మధు. ఉ. న. మన జ్ఞానే. అభిలాషచేద దలంచబడునది. ౧. క్షుద్రాభిర్మక్షికాభిః కృతం క్షౌద్రం-క్షుద్రము లనగా జుంటీగలు; వానిచేద గూర్చబడినది. ౨. జుంటీగలచేతక గూర్చబడిన తేనె మొదలయినవాని పేళ్లు. ఆదిశబ్దముచేత భ్రామర పౌత్తికములు మొదలైన తేనెలును చెప్పబడును. మధుశబ్దము క్షౌద్రమునకును మాక్షికమునకును ఆదిశబ్దముచేత భ్రామరపౌత్తి కాదులకును సామాన్యముగా పేరని కొందఱు. క్షౌద్రము మొదలయిన నాలిగింటికిని లక్షణము. “మాక్షికం తైలవర్ణం స్యాత్ పుత్రవర్ణం తు పౌత్తికం, విజ్ఞేయం భ్రామరం శ్వేతం క్షౌద్రం తు కపిలం మతం” అని.

మధూచ్ఛిష్టం తుసిక్లకమ్.

107

మధునా ఉచ్ఛిష్టతే త్యజ్యత ఇతి మధూచ్ఛిష్టం. శిష అసర్వోపయోగే. తేనచేత విడువబడునది. ౧. సింఛ త్యగ్ని సంయోగాదితి సిక్లకం. షిచిర్ క్షరణే. అగ్ని సంయోగమువలన కరగనునది. ఈ ౨ మైనము పేళ్లు.

మనశ్శిలా మనోగుప్తా మనోహ్వ నాగజిహ్వా,

మనశ్శబ్దవాచ్యా శిలా మనశ్శిలా-మనశ్శబ్దముచేతక జెప్పందగిన శిల. ౧. మనశ్శబ్దేన గోప్యత ఇతి మనోగుప్తా. గుప్తా రక్షణే. మనశ్శబ్దము చేత రక్షింపబడునది. ౨. మనశ్శబ్దేన హూయత ఇతి మనోహ్వ. హ్వేత్ సృర్ధాయాం శబ్దేచ. మనశ్శబ్దముచేత రక్షింపబడునది. ౩. నాగజిహ్వ ప్రతికృతిః నాగజిహ్వా - పాము నాలికవలె నుండునది. ౪. మణిశిల పేళ్లు.

నేపాళ కునటీ గోళా -

నేపాళదేశే భవత్వాత్ నైపాళీ. ఈ. సీ. నేపాళదేశమందుక బుట్టినది. ౧. కౌ నేపాళభూమౌ నటతీతి కునటీ. ఈ. సీ. ణట నృత్తే. నేపాళభూమియందు నటించునది. ౨. నేపాళభూమిం లాతి జన్మభూమిత్వేనేతి గోళా. లా ఆదానే. నేపాళభూమిని జన్మభూమిగా స్వీకరించునది. ౩. నేపాళదేశమందుక బుట్టిన మణిశిల పేళ్లు. “మనశ్శిలా మనోహ్వ చనైపాళీ కునటీశిలా” అని శ్లోకార్థ పర్యాయమునందు

మాధవుడు. ఈ ౭ ను మణిశిలకే పేళ్లని కొందఱు.

యవక్షారో యవగ్రజః

108

పాక్యః -

యవస్య క్షారో యవక్షారః-యవలవలనఁ బుట్టిన క్షారము.
౧. యవగైర్జన్యత ఇతి యవగ్రజః. జనీ ప్రాదుర్భావే. యవగ్రముల చేతఁ బుట్టింపఁబడునది. ౨. పచనీయః పాక్యః. దు పచేష్ పాకే. వండఁ దగినది. ఈ ౩ యవక్షారము పేళ్లు.

అత సర్జి కాక్షారః కాపోతస్సుఖవర్ణకః,

సౌవర్చలం స్యాద్రుచకమ్ -

సర్జికాదికృతః క్షార స్సర్జికాక్షారః-సర్జకవృక్షములచేతఁ జేయఁబడినది.
౧. కపోతవర్ణత్వాత్ కాపోతః-పావురపు వన్నె గలది. ౨. సుఖేన దీపనాగ్నిం వర్చయతీతి సుఖవర్ణకః. వర్చ దీప్తా. సులభముగా దీపనాగ్నినిఁ బ్రజ్వలంపఁ జేయునది. ౩. సువర్చలాఖ్యా కరోద్భూతత్వాత్సౌవర్చలం-సువర్చలమును గనియందుఁ బుట్టినది. ౪. రుచ్యతే దీప్యతే జాఠరాగ్ని రనేనేతి రుచకం. రుచ దీప్తా. దీనిచేత జాఠరాగ్ని దీపింపఁబడును. ఈ ౫. సజ్జాక్షారముపేళ్లు. సౌవర్చల రుచక శబ్దములు సౌవర్చలవణముపేళ్ళని కొందఱు. సౌవర్చలవణము ముందు చెప్పినాఁడు గనుక పౌనరుక్తముగావున నివియును సద్యక్షారముపేళ్ళని కొందఱు. “కపోత సర్జికాసర్జిః సూస్మి కా చ సువర్చకా, రుచకం కృష్ణలవణ మక్షం సౌవర్చలం తథా.” అని శ్లోకపర్యాయములయందు మాధవుడు.

త్వక్ క్షీరా వంశరోచనా.

109

త్వచః వేణోః సకాశాత్ స్రవత్ క్షీర మస్యా ఇతి త్వక్ క్షీరా-వెదురువలనఁ బుట్టిన పాలు గలిగినది. పా. త్వక్క్షీరీ, త్వక్ క్షీరం. ౧. రుచ్యతే దీపనాగ్ని రనయేతి రోచనా. వంశోత్థా రోచనా వంశరోచనా. రుచ దీప్తా. దీనిచేత జాఠరాగ్ని దీపింపఁ బడును గనుక రోచన. వెదురువలనఁ బుట్టిన రోచన వంశరోచన. ఈ ౨ తవక్షీరిపేళ్లు.

శిగ్రుజం శ్వేతమరిచమ్ -

శిగ్రో ర్ఛాయత ఇతి శిగ్రుజం. జనీ ప్రాదుర్భావే. మునగ వలనఁ బుట్టినది. ౧. శ్వేతమరిచ గుణయోగాత్ శ్వేతమరిచం - తెల్లనిమిరియాల

గుణముగలది. ఈ ౨ మునగవిత్తుల పేళ్లు.

మోరటం మూల మైక్రవమ్.

మురతి భువం వేష్టయతీతి మోరటం. ముర వేష్టనే. భూమిని జుట్టి యుండునది. చెఱకువేళ్ళ పేరు.

గ్రన్థికం పిప్పలీమూలం చటకాశిర ఇత్యపి.

110

గ్రంథి ప్రకృతిత్వాత్ గ్రంథికం-ముడివలె నుండునది. ౧. పిప్పల్యాః మూలం పిప్పలిమూలం-పిప్పలివేరు. చటకాశిరో రూపత్వాత్ చటకాశిర. -పిచ్చుకతలవలె నుండునది. ౩. చటకా, శిరః. అని రెండు పేళ్లుగాఁ గొందఱు చెప్పుదురు. అప్పుడు శిరశబ్దము అకారాంత పుంలింగము. తాలవ్యాది, దంత్యాదియును. “సిరోనా పిప్పలీమూలే స్వాద్ధమన్యాంచ యోషితి” అని రభసుఁడు. ఈ ౩ పిప్పలీమూలము పేళ్లు.

గోలోమీ భూతకేశో నా -

గోరివ లోమా న్యస్య గోలోమీ. ఈ. సీ. ఆవు వెండ్రుకలవంటి పీచు గలది. ౧. భూతస్య కేశా ఇవ కేశా యస్య భూతకేశః-భూతపు వెండ్రుకలవంటి పీచుగలది. ఈ ౨ జటామాంసి వేళ్లు. భూతకేశ మను తృణముపేళ్లని కొందఱు.

పత్రాఙ్గం రక్తచన్దనమ్,

పత్రాణ్యంగే అన్యపత్రాంగం-ఆకులు అవయవమందుఁ గలది. ౧. రక్తచందన సదృశత్వాత్ రక్తచందనం-రక్తచందనమువలె నుండునది. ఈ ౨ రక్తచందనము పేళ్లు.

త్రికటు త్రూషణం వ్యోషమ్ -

త్రయాణాం కటూనాం సమాహారః త్రికటుః ఉ. న. మూడు కారముల సమూహము. ఊష్యంతే రోగా ఏభిరితి ఊషణాని. త్రీణి ఊషణాని యస్య త్రూష్యణం. ఊష రుజాయాం. దీనిచే రోగములు బాధింపఁబడును గనుక ఊషణములనఁగా కటువులు; మూడు కారములు దీనియందుఁ గలవు గనుక త్రూషణము. దీర్ఘాది. “అయస్తిలత్రూషణ కోలభాగైః” అని యోగశతకమందు ప్రయోగము. ప్రాస్వాదియుఁ గలదు. “త్రికటు త్రూషణం వ్యోషం రుషక స్సౌవర్చలః పుంసి” అని రత్నకోశమందు ఆర్యావృత్తమునఁ జెప్పినాఁడు. ౨. విశేషణ

శూద్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వోషతి రోగానితి వ్యోషం. ఉష దాహే. విశేషముగా రోగములను జెఱుచునది. విశేషేణ ఓషతి జిహ్వ మితి వావ్యోషం. ఉష దాహే. విశేషముగా నాలుకకు దప్పి పుట్టించునది. ఈ ౩. సొంటి, పిప్పలి, మిరియాలు వీని కూటమి పేళ్లు.

త్రిఫలా తు ఫలత్రికమ్

111

త్రయాణాం ఫలానాం సమాహారః త్రిఫలా-మూడు కాయల యొక్క సమూహము. పా. తృఫలా. 'తృఫలా. త్రిఫలా చేతి' అని త్రికాండశేషము. ఈ ౧ కరక, తాడి, ఉసిరికల కూటమి పేరు.

శూద్ర వర్గము

అథ క్రమప్రాప్తం శూద్రవర్గ ముపక్రమతే-బ్రహ్మవర్గము మొదలు మూడువర్గములను జెప్పి క్రమప్రాప్తమైన శూద్రవర్గమును జెప్పుచున్నాడు. —

శూద్రాశ్చ వర వర్ణాశ్చ వృషలాశ్చ జఘన్యజాః.

శోచంతి ఖద్యంత ఇతి శూద్రాః. శుచ శోకే. క్లేశపడువారు. ౧. అవరః అధమః వర్ణో యేషాం తే అవరవర్ణాః-అధమమైన వర్ణము గలవారు. ౨. వృషం ధర్మం లునస్తీతి వృషలాః. లూజ్ఞ ఛేదనే. ధర్మమును జెఱుచువారు. ౩. బ్రహ్మణః జఘన్యాజ్ఞేజాతాః జఘన్యజాః. జనీ ప్రాదుర్భావే. బ్రహ్మయొక్క జఘన్యాంగమందుఁ బుట్టినవారు. ఈ ౪ శూద్రులపేళ్లు.

అచణ్డాలాత్తు సంకీర్ణా అష్టుప్త కరణాదయః.

1

విజాతీయ మాతాపితృకత్వాత్ ఉభయవర్ణాభ్యాం సంకీర్ణస్త ఇతి సంకీర్ణాః -విజాతీయులైన తల్లిదండ్రులు గలిగినవై రెండు జాతులతోఁ గలయునవి గనుక సంకీర్ణములు. ఇది మొదలు చండాళ శబ్దపర్యంతము ముందు చెప్పఁగల అంబష్ట కరణాదిజాతులు సంకీర్ణజాతులనంబడును.

శూద్రావిశోస్తు కరణః -

“శూద్రావిశోస్తు” అను నిది మొదలైన ముందు చెప్పఁగల షష్ఠ్యంతముల కెల్లను “క్షత్త్రాశ్చ శూద్ర యోస్సుతః” అనుచోట నున్న సుత శబ్దముతో నన్వయము. కరణశబ్దము శూద్రస్త్రీకిని వైశ్యునికిఁ

బుట్టినవాని పేరు. కరోతి లేఖన కర్మతి కరణః. డు కృత్ కరణే. ఈ ౧ లేఖన కర్మను జేయువానిపేరు.

అష్టవ్యో వైశ్యాద్విజన్యోః.

అంబ సమీపే తిష్ఠతి చికిత్సార్థమితి అంబప్యః. వ్యో గతినివృత్తైః. చికిత్సార్థము సమీపమం దుండువాఁడు. ఈ ౧ వైశ్యస్త్రీకిని బ్రాహ్మణునికిని బుట్టినవాని పేరు.

శూద్రా క్షత్రియ యోరుగ్రః -

ఉచతి సమవైతి వర్ణద్వయమితి ఉగ్రః ఉచ సమవాయే. రెండు జాతుల యందు కూడువాఁడు. ఈ ౧ శూద్రస్త్రీకిని క్షత్రియునికిని బుట్టినవాని పేరు.

మాగధః క్షత్రియావిశోః.

2

మగధదేశే ప్రాయేణ భవన్తి తిష్ఠన్తీ మాగధాః-మగధదేశ మందు తఱుచుగా నుండువారు. ఈ ౧ క్షత్రియస్త్రీకిని వైశ్యునికిని బుట్టిన వానిపేరు.

మాహిష్యో ౨ ర్యా క్షత్రియయోః -

మహిషి రక్షణే సాధుః మాహిష్యః-అంతఃపుర స్త్రీలను రక్షించుటయందు సమర్థుఁడు. ౧ వైశ్యస్త్రీకిని క్షత్రియునికిని బుట్టినవాని పేరు.

క్షత్తార్యా శూద్రయో స్సృతః.

అర్యాశబ్దము స్వామివాచకము గనుక నిక్కడ భూమికి స్వామియైన క్షత్రియుని స్త్రీ యందు వర్తించును; వైశ్యస్త్రీ యందు వర్తింపదు. క్షత్రియ స్త్రీకిని, శూద్రునికిని బుట్టినవాఁడు “క్షత్తా శూద్రాత్ క్షత్రియజే సారథి ప్రతిహారయోః” అని రుద్రుఁడు. క్షదతి ద్వాదశస్థాన్ జనా స్పీదయతీతి క్షత్తా. ఋ. పు. క్షద గతిహింసనయోః. వాకిలిఁ గాచువాఁడు గనుక జనులను బీడించువాఁడు.

బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాత్సృతః -

సువత్యశ్వాన్ ప్రేరయతీతి సూతః. షూ ప్రేరణే. గుఱ్ఱములను దోలువాఁడు. బ్రాహ్మణ్యాం క్షత్రియాజ్ఞాతః-క్షత్రియునివలన బ్రాహ్మణ స్త్రీకిఁ బుట్టినవానిపేరు. ఈ ౧ సూతుఁడు.

తస్యాం వై దేహకో నిశః.

3

విదేహీన పణ్యస్య వివిధోపచయేన వర్తత ఇతి వైదేహకః. దిహ ఉపచయే. బేరమాడువాడు గనుక అంగడిసరకుయొక్క నానావిధ సమృద్ధిచేత వర్తించువాడు. “వైదేహకం తు శూద్రా జ్ఞాతం వైశ్యాసుతం బ్రువతే” అని నామమాల. ౧. వైశ్యునివలన బ్రాహ్మణ స్త్రీయందుఁ బుట్టినవానిపేరు. వైశ్యస్త్రీకిని శూద్రునకును బుట్టినవాని పేరని కొందఱు.

రథకారస్య మాహిష్యా త్శరణ్యాం యస్య సంభవః,

వైశ్యస్త్రీకిని క్షత్రియునికిని బుట్టినవాడు మాహిష్యుడు. శూద్రస్త్రీకిని వైశ్యునికి బుట్టినవాడు కరణుడు. ఇట్టి కరణ స్త్రీకిని, మాహిష్యునికిని బుట్టినవాడు రథకారుఁ డనంబడును. రథం కరోతీతి రథకారః. దుకృజ్ కరణే. ఈ ౧ రథమును జేయువానిపేరు.

స్యాచ్చణాలస్తు జనితో బ్రాహ్మణ్యాం వృషలేన యః.

4

చండలే కుప్యతి క్రూరకర్మవత్త్వేనేతి చండాలః. చడి కోపే. క్రూరకర్ముఁ డౌటచేత కోపగించుకొనువాడు. ఈ ౧ శూద్రుని వలన బ్రాహ్మణ స్త్రీయందుఁ బుట్టినవాని పేరు.

కారుశ్శిల్పీ -

“తక్షా చ తంతువాయశ్చ నాపితో రజక స్తథా, పంచమశ్చర్మకారశ్చ కారవ శ్శిల్పినో మతాః” కరోతీతి కారుః. ఉ. పు. దు కృజ్ కరణే. చేయువాడు. శిల్పం నిపుణ కర్మాస్యాస్తీతి శిల్పీ. న. పు. నేర్పుగలవాడు. ఈ ౨ కంసాలవానికిని, సాలెవానికిని, మంగలవానికిని, చాకలివానికిని, ముచ్చివానికిని పేళ్లు.

సంహతై స్తైర్ద్యయోః శ్రేణి సృజాతిభిః,

శ్రియత ఇతి శ్రేణిః. ఇ. పు. శ్రిజ్ సేవాయాం. ఆశ్రయింపఁబడునది. స్త్రీలింగమైనప్పుడు ఈకారాంతమును గలదు. ఈ ౧ సజాతీయులై కూడుకొనిన శిల్పుల సమూహము పేరు.

కులిక స్సాత్మకశ్రేష్ఠీ -

కుల మస్యాస్తీతి కులికః-కులము గలవాడు. పా. కులకః. కులేశ్రేష్ఠత్వ మస్యేతి కులశ్రేష్ఠీ. న. పు. కులమందు శ్రేష్ఠముగలవాడు. ఈ ౨ శిల్పికులములోఁ బ్రధానుఁడైనవానిపేళ్లు.

మాలాకార స్తుమాలిక:

5

మాలాం కరోతీతి మాలాకారః. దు కృజ్ కరణే. పువ్వలదండలను గట్టువాఁడు. ౧. మాలానిర్మాణం శిల్పమస్య మాలికః-పువ్వల దండలం గట్టుట పనిగాఁ గలవాఁడు. ఈ ౨ పువ్వలుగట్టి యమ్మువానిపేళ్లు.

కుమ్మకారః కులాల స్స్యాత్ -

కుంభం కరోతీతి కుంభకారః. దు కృజ్ కరణే. కడవలు చేయువాఁడు. ౧. కుం భూమిం లడతి మృదర్థ మితికులాలః. లడ మర్దనే. లడయో రభేదః. మంటికొఱకు భూమిని మర్దించువాఁడు. ఈ ౨ కుమ్మరవానిపేళ్లు.

పలగణ్ణస్తు లేపకః,

పలేన మాంసేసేవ గండతి సుధాదినా భిత్వాదికమితి పలగండః. గడి సేచనే. మాంసము చేతంబలె సున్నము మొదలైనవానిచేత గోడ మొదలైనవానిని మెత్తువాఁడు. ౧. లింపతి సుధాదినా ప్రాసాదాదిక మితి లేపకః. లిప ఉపదేహే. సున్నము మొదలైనదానితో మేడలు మొదలైనదానికి పూత పూయువాఁడు. ఈ ౨ సున్నపుగార చేయువానిపేళ్లు.

తన్తువాయః కువిన్దస్స్యాత్ -

తంతూః వయతీతి తుంతువాయః. వేజ్ తంతుసంతానే. నూలును నేయువాఁడు. ౧. పటనిర్మాణే కువ్యతీతి కువిందః. కుపకోపే. కోక నేయునపుడు కోపగించుకొనువాఁడు. కుం భువం విందతి పటాది రచనార్థమితి వా కువిందః. విద్ గృలాభే. కోకనేయుటకై భూమిని బొందియుండువాఁడు. ఈ ౨ సాలెవాని పేళ్లు.

తున్న వాయస్తు సౌచికః

6

తున్నం త్రుటితం పయతీతి తున్న వాయః. వేజ్ తంతుసంతానే. చినిఁ గినదానిఁ గూర్చువాఁడు. సూచీకర్మ శిల్ప మస్యేతి సౌచికః-సూది పని శిల్పముగాఁ గలవాఁడు. ఈ ౨ కుట్రపువాని పేళ్లు చెప్పేవాఁడు.

రఙ్గాజీవ శ్చిత్రకరః -

రఙ్గతే ధువకం రక్తామాపద్యతే ౨ స్మిన్నితి రంగః హరితాశాదిః. రంగేన ఆజీవతీతి రంగాజీవః-తెలుపు దీనిచే వర్ణాంతరమును బొందును గనుక రంగమనగా హరిదశము మొదలయినవి. వానిచేత బ్రతుకువాఁడు. ౧. చిత్రం కరోతీతి చిత్రకరః. దు కృజ్ కరణే. చిత్రువును

శూద్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రచించువాఁడు. ఈ ౨ చిత్రరువు వ్రాయువానిపేళ్లు.

శస్త్రమార్జ్ఞో ౨ సిధావకః,

శస్త్రాణి మార్జ్ఞీతి శస్త్రమార్జ్ఞః. అసిం ధావయతీతి అసిధావకః. మృజూ శుద్ధౌ. ధావు గతి శుద్ధ్యోః. ఆయుధములను (సానపట్టి) వాఁడి చేయువాఁడు. ఈ ౨ ఆయుధములు చికిలిచేయువాని పేళ్లు.

పాదూకృ చ్చర్మకార స్సాస్త్ -

పాదూం కరోతీతి పాదూకృత్. త. పు. ముచ్చెలు సేయువాఁడు. పా. పాదుకృత్. చర్మ కరోతి వికారతా మాపాదయతీతి చర్మకారః-తోళ్లను పాదరక్షాది వికారమును బొందించువాఁడు. ఈ ౨ గొడగర వానిపేళ్లు. (తోళ్లని) చెప్పులు గుట్టువాఁడు.

వ్యోకారో లోహకారకః.

7

వ్యో అయః కరోతీతి వ్యోకారః వ్యో అనఁగా నినుము; దానిఁ జేయువాఁడు. ౧. లోహం కరోతీతి లోహకారకః. దు కృజ్ కరణే. ఇనుమును జేయువాఁడు. ఈ ౨ కరమలవానిపేళ్లు. గనిలో నినుముదెచ్చి శుద్ధలోహము చేయు కోసలాది దేశమందుండు ప్రసిద్ధమైన లోహకార జాతివిశేషము పేళ్లని కొందఱు. అట్లు హర్షచరితమందలి వింధ్యాటవీ వర్ణనమందు ప్రయోగము. “ఊష్మాణం క్వచి దన్యత్ర గ్రాహయంతు మివాంగారీయ దారుసంగ్రహై ర్వ్యోకారైః” అని.

నాడింధమ స్వర్ణకారః కలాదో రుక్మకారకే,

అగ్ని సందీపనార్థం నాడిం ధమతీతి నాడింధమః. ధృశబ్దాగ్ని సంయోగయోః. అగ్ని ప్రజ్వలించుకొఱకు కొలిమి నూడువాఁడు. ౧. స్వర్ణం కరోతీతి స్వర్ణకారః. దు కృజ్ కరణే. బంగారుఁజేయువాఁడు. ౨. కలాం స్వర్ణశిల్ప మాదత్త ఇతి కలాదః. దుదాజ్ దానే. బంగారు చేయు విద్యను స్వీకరించువాఁడు. ౩. రుక్మం కరోతీతి రుక్మకారకః-బంగారును సొమ్ముగాఁ చేయువాఁడు. ఈ ౪ అగసాలవాని పేళ్లు.

స్యాచ్ఛాజ్ఞిక కాబ్ధవికః -

శంఖస్య వికారః శాంఖం, తత్పణ్యమస్య శాంఖికః. కంబో ర్వికాడః కాంబవః, తత్పణ్యమస్య కాంబవికః శంఖముచేతఁ జేసిన కడియములు మొదలైనవి అమృతపు సరకులుగాఁ గలవాఁడు. ఈ ౨ శంఖముచేత

కడియములు మొదలైనవి చేసి యమ్మువానిపేళ్లు.

శౌల్బిక స్త్రామకుట్టకః

8

శుల్బం తామ్రనిర్మాణం శిల్ప మస్యేతి శౌల్బికః-శుల్బమనగా రాగించేయుట; అది పనిగాఁ గలవాఁడు. ౧. తామ్రం కుట్టయతి ఛేదయతీతి తామ్రకుట్టకః. కుట్ట ఛేదన కుత్సనయోః. పనికొఱకు రాగిని నఱుకువాఁడు. ఈ ౨ రాగిపనిఁ జేయువానిపేళ్లు.

తక్షా తు వర్ధకి స్త్యష్టా రథకారస్త కాష్ఠతట్.

తక్షోతి త్వక్షోతి చ కాష్ఠాని తనూకరోతీతి తక్షా. న. పు త్వష్టా చ. ఋ. పు. తక్షా త్వక్షా తనూకరణే. కొయ్యలు చెక్కువాఁడు. ౧, ౨. వర్ధయతి ఛేదయతి కాష్ఠానీతి వర్ధకిః. ఇ. పు. వర్ధ ఛేదనే. కొయ్యలు నఱుకువాఁడు. ౩. రథం కరోతీతి రథకారః-రథమును జేయువాఁడు. ౪. కాష్ఠాని తక్షతీతి కాష్ఠతట్. ష. పు. తక్షా తనూకరణే. కొయ్యలు చెక్కువాఁడు. ఈ ౫ వడ్లవాని పేళ్లు.

గ్రామాధీనో గ్రామతక్షః -

గ్రామాధీన స్తక్షాగ్రామతక్షః-గ్రామమునకు అధీనుడైన వడ్రంగి. ఈ ౧ గ్రామమునకు నధీనుడైన కాణాచివడ్రంగి పేరు.

కౌటతక్షో ౨ నభీనకః.

9

కుట్యం స్వగృహే వర్తమానః కౌటః, కౌటశ్చాసౌ తక్షాచ కౌటతక్షః-తనయింట నుండు వడ్రంగి ఒకరికి నధీనుడగుగాక తనయింట నుండి కూలి చేయు వడ్రంగి పేరు.

క్షురీ ముణ్డీ దివాకీర్తినాపి తాన్తావసాయినః.

క్షుర మస్యాస్తీతి క్షురీ. న. పు. కత్తి గలవాఁడు. ౧. ముండయతి కేశానితి ముండీ. న. పు. ముండి ఖండనే. వెండ్రుకలు గొఱుగువాఁడు. ౨. దివైవకీర్త్యతే రాత్రౌ క్షురకర్మ నిషేధాదితి దివాకీర్తిః. ఇ. పు. కృత సంశబ్దనే. రాత్రి క్షౌరము నిషిద్ధమౌట వలన పగలే పిలువఁబడువాఁడు. నాపోనీతి అస్పృశ్యత్వాదితి నాపితః ఆప్ గృహ్యప్తా. అస్పృశ్యుండౌట వలన నంతట వ్యాపింపనివాఁడు. ౪. అంతే అవస్థాతుం శీలమస్య అంతావసాయీ. న. పు. షో ౨న్తకర్మణి. అవపూర్వః అర్థాంతరేవర్తతే. కడపట నుండు స్వభావముగలవాఁడు. ఈ ౫ మంగలవానిపేళ్లు.

నిర్ణయనక స్వాధ్యక్షకః -

నేనేక్తి క్షాళయతి వస్త్రాణీతి నిర్ణయకః. ణిజిర్ శౌచపోషణయోః. కోకల నుదుకువాడు. రంజయతి వస్త్రాణి రంజకః. రంజ రాగే. కోకలకు వన్నె గలుగఁ జేయువాడు. ఈ ౨ చాకలివానిపేళ్లు.

శౌణ్డికో మణ్డహారకః.

10

శుండా పానస్థానం తాత్థ్యాత్ సురాపిశుండా; సా పణ్యమస్యేతి శౌండికః. శుండ యనఁగా పానస్థానము; అందుండునది గనుక సురయుశుండ యనిపించు కొనును. దాని నమ్మువాడు. ౧. మండ మచ్చుసురాంహరతీతి మండహారకః. హృత్ హరణే. కల్లమీఁది తేటను అమ్ముటకై తీయువాడు. ఈ ౨ కల్లమ్మువానిపేళ్లు.

జాబాల స్వాధ్యక్షకః -

అజాః పాలయతీతి జాబాలః. పాలరక్షణే. మేఁకలఁ గాచువాడు. ౧. అజాభి ర్జీవతీ త్యజాజీవీ. న. పు. జీవ ప్రాణధారణే. మేఁకలచేత బ్రతుకువాడు. పా. అజాజీవః. 'అజాపాల మజాజీవ' మని రత్నమాల. ఈ ౨ మేఁకలఁ గాచువానిపేళ్లు.

దేవాజీవస్సు దేవలః,

దేవేన జీవతీతి దేవాజీవః. జీవ ప్రాణధారణే. దేవరచేత బ్రతుకువాడు. దేవాఁ లాతి పూజార్థమితి దేవలః. లా ఆదానే. పూజించు నిమిత్తమై దేవరను స్వీకరించువాడు. ఈ ౨ కూలికి దేవరను బూజించువానిపేళ్లు.

స్యా న్నాయా శామ్బరీ -

మాత్యస్యాం విశ్వమితి మాయా. మా మానే. దీనియందు జగత్తు మితమై యుండును. మయస్యేయ మితి వామాయా-మయుఁడను రాక్షసుని సంబంధమైనది. ౧. శంబరస్యేయం శాంబరీ. ఈ. సీ. శంబరుఁ డను రాక్షసుని సంబంధమైనది. ఈ ౨ ఇంద్రజాలము మొదలైన మాయపేళ్లు.

మాయాకారస్సు ప్రాతిహారకః.

11

మాయాం కరోతీతి మాయాకారః - మాయ చేయువాడు. ౧. ప్రతిహరతి నయనే ఇతి ప్రాతిహారకః - కనుకట్టుచేత దృష్టిని హరించువాడు. పా. ప్రతిహారకః; ప్రతిహారికః. 'మాయాకారకసంజ్ఞః ప్యాత్ర

తిహారక ఇరంమదో దబ్రాఁ' అని వరరుచి ఆర్యయందుఁ జెప్పినాఁడు. ఈ ౨ మాయచేయువానిపేళ్లు.

శైలాలినస్తు శైలూషా జాయాజీవాః కృశాశ్వినః,

భారతా ఇత్యపి నటాః -

శిలాలినా ప్రోక్తం నటసూత్ర మధీయత ఇతి శైలాలినః. న. పు. శిలాలిచేతఁ జెప్పఁబడిన నటసూత్రము నధ్యయనము చేయువారు. ౧. శిలూషస్య ఋషే గోత్రాపత్యాని శైలూషాః-శిలూషుండను ఋషి యొక్క సంతతియందుఁ బుట్టినవారు. ౨. జాయయా జీవంతీతి జాయాజీవాః. జీవ ప్రాణధారణే. పెండ్లాముచేత జీవించువారు. ౩. కృశాశ్వేన ప్రోక్తం నటసూత్ర మధీయత ఇతి కృశాశ్వినః. న. పు. కృశాశ్వనిచేతఁ జెప్పఁబడిన నటసూత్రముల నధ్యయనము చేయువారు. ౪. భరతస్య గోత్రాపత్యాని భారతాః-భరతుండను ఋషి యొక్క గోత్రమునందుఁ బుట్టినవారు. ౫. నటంతీతి నటాః. నట నృత్యే. ఆడువారు. ఈ ౬ నట్టువారి పేళ్లు.

చారణాస్తు కుశీలవాః.

12

దిగంతేషు కీర్తిం చారయంతీతి చారణాః. చర గతిభక్షణయోః. దిగంతముల యందు కీర్తిని నెగడఁ జేయువారు. ౧. కుత్సితం శీల మేషామితి కుశీలవాః -కుత్సితమైన నడవడి కలవారు. ఈ ౨ దిక్కులయందు సంచరించు బట్టువారికిగాని నట్టువారికిఁగాని పేళ్లు.

మార్దజ్ఞికా మౌరజికాః -

మృదంగవాదనం శిల్ప మేషామితి మార్దంగికాః. మురజవాదనం శిల్ప మేషా మితి మౌరజికాః-మద్దెలవాయించుట పనిగాఁ గలవారు. ఈ ౨ మద్దెలవాయించువారి పేళ్లు.

పాణివాదాస్తు పాణిఘాః,

పాణీ వాదయంతీతి పాణివాదాః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. చేతుల వాయించు వారు. పాణిం ఘ్నంతీతి పాణిఘాః. మన హింసాగత్యోః. చేతులతో తాళముఁ దట్టువారు. ఈ ౨ చేతుల తాళముఁ గొట్టువారిపేళ్లు.

వేణుధ్వా స్సుర్వైణవికాః -

వేణుం ధమంతీతి వేణుధ్వాః. అ. పు. ధ్వా శబ్దాన్ని సంయోగయోః. పిల్లంగ్రోవి నూఁదువారు. ౧. వేణో ర్వికారః వైణవం. తద్వా

శూద్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దనం శిల్ప మేషామితి వైనవికాః-వెదురుతోఁ జేసిన పిల్లంగ్రోవి నూఁడుటయే పనిగాఁ గలవారు. ఈ ౨ పిల్లనగ్రోవి నూఁడువారిపేళ్లు.

వీణావాదాస్తు వైణికాః.

13

వీణాం వాదయంతీతి వీణావాదాః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. వీణను వాయించువారు. ౧. వీణావాదనం శిల్పమేషా మితి వైణికాః. వీణ వాయించుట పనిగాఁ గలవారు. ఈ ౨ వీణ వాయించువారిపేళ్లు.

జీవాన్తక శ్శాకునికః -

జీవానాం పక్షిణా మంతకో జీవాంతకః-పక్షి రూపములైన జీవములకు అంతకుండు. ౧. శకునాః పక్షిణో హస్తీతి శాకునికః-పక్షులఁ జంపువాఁడు. ఈ ౨ పక్షుల వేఁటాడువాని పేళ్లు.

ద్వౌ వాగురిక జాలికౌ,

వాగురయా చరతి వాగురికః. జాలేన చరతి జాలికః-వలచేత చరించువాఁడు. ఈ ౨ ను వలవేఁట కాని పేళ్లు.

వైతంసికః కౌటికశ మాంసికశ్చ సమంత్రయమ్.

14

మృగపక్ష్యాదే ర్భంధనోపాయో వితంసః; తేన చరతీతి వైతం సికః-మృగపక్ష్యాదులను బట్టుటకు సాధనములైన త్రాళ్లు మొదలైనవి వితంసము; వానితోడ సంచరించువాఁడు. ౧. మృగపక్ష్యాది బంధనయస్తం కూటః; తేన చరతీతి కౌటికః-మృగపక్ష్యాదులను బట్టుట కుపయోగించు గాలము, ఉరులు మొదలైనవి కూటము; అందుచేత చరించువాఁడు కౌటికుండు. ౨. మాంసం పణ్యమస్య మాంసికః. మాంసము అమ్ముడు సరకుగాఁ గలవాఁడు. ఈ మూఁడు శబ్దములు పర్యాయములు. ఈ 3 మాంసమమ్మువానిపేళ్లు.

భృతకో భృతి భుక్త్యర్థకో వైతనికశ్చసః.

బ్రియత ఇతి భృతః అనుకంపనీయో భృతో భృతకః. భృత్ భరణే. దయకు పాత్రుఁడై భరింపఁబడువాఁడు. ౧. భృతిం భుజ్ఞ ఇతి భృతిభుక్. జ. పు. భుజ పాలనాభ్యవహారయోః. కూలిని భుజించువాఁడు. ౨. కర్మకరోతీతి కర్మకరః. దు కృత్ కరణే. చెప్పినపనిఁ జేయువాఁడు. 3. వేతనేన జీవతీతి వైతనికః-కూలిచేత బ్రతుకువాఁడు. ఈ ౪ కూలివానిపేళ్లు.

వార్తావహో వైవధికః -

వార్తా వాణిజ్యాది జీవికా. తాదర్థ్యాద్ధాన్యాది నరపి వార్తా, తాంవహతీతి వార్తావహః. వహప్రాపణే. వార్త యనంగా బేరము మొదలైన జీవనోపాయము; తదర్థములైన ధాన్యాదులను వార్త యనబడును. ఆ ధాన్యాదుల మోయువాఁడు గనుక వార్తావహుఁడు. ౧. వివధేన హరతీతి వైవధికః-కావడిచేత ధాన్యము మొదలైనవానిని గొనిపోవువాఁడు. ఈ ౨ కావడి మోయువానిపేళ్లు.

భారవాహస్తు భారికః.

15

భారం వహతీతి భారవాహః, భారికశ్చ. వహప్రాపణే. బరువును మోయువాఁడు. మోపు మోయువానిపేళ్లు.

వివర్ణః పామరో నీచః ప్రాకృతశ్చ పృథగ్జనః

నిహీనో ౨ పశదో జాల్మః క్షుల్లక శ్చేతరశ్చ సః.

16

విరుద్ధో వర్ణో జాతి గృహో వాస్య వివర్ణః-విరుద్ధమైన జాతిగాని కీర్తిగాని కలవాఁడు. ౧. పాప్మానం పామానం వారాతీతి పామరః. రా ఆదానే. పాపమునుగాని తీఁటను గాని పుచ్చుకొనువాఁడు. ౨. నికర్షమఞ్చతీతి నీచః. అంచ గతి పూజనయోః. తక్కువను బొందువాఁడు. ౩. ప్రకృతౌ యథాజాతభావే వర్తమానోన పృథున్న ఇతి ప్రాకృతః-విశేషజ్ఞానములేక పుట్టినప్పటివలె నుండువాఁడు. ౪. సజ్జనేభ్యః పృథగ్భూతో జనః పృథగ్జనః-లోకములోని సజ్జను కంటె నితరమైన జనుఁడు. ౫. నితరాం హీయతే జనై రితి నిహీనః. ఓ హాక్ త్యాగే. మిక్కిలి జనులచేత విడువఁబడువాఁడు. ౬. అపశీయత ఇ త్యపశదః. శద్ గృశాతనే. అపకృష్టుఁడై చెడువాఁడు. పా. అపసదః. ౭. జలతి జడీభవతి జాల్మః. జల శూన్యే. జడుఁడై యుండువాఁడు. ౮. క్షుదంలాతీతి క్షుల్లకః-క్షుద్రుఁడై ఆకలి గొనియుండువాఁడు. సా. ఖులకః. “ఖులకస్త్రి షు నీచే ౨ లే” అని ఖకారాదుల యందు రభసుండు. ౯. ఇతం క్షుద్రవృత్తిం రా తీతి ఇతరః. ఇణ్ గతౌ. రా ఆదానే. క్షుద్రమైన నడవడిని బొందువాఁడు. ఈ ౧౦ అల్పునిపేళ్లు.

భృత్యే దాసేర దాసేయ దాస గోవ్యక చేటకాః,

నియోజ్య కింకర వ్రేవ్య భుజివ్య పరిచారకాః.

17

భరణీయో భృత్యః. డు భృజ్ ధారణ పోషణయోః. పోషింపదగినవాడు. ౧. దాస్యా అపత్యం దాసేరః, దాసేయశ్చ. దాసీపుత్రుడు. ౨, ౩. దంసయతే స్వామికార్యాణి సావధానేనేతి దాసః. దపి దంశ దర్శనయోః. స్వామికార్యములను సావధానముగాఁ జూచువాడు. ౪. గోపనీయో గోప్యకః. గుపూ రక్షణే. రక్షింపదగినవాడు. ౫. చిట్యతే ప్రేష్యత ఇతి చేటకః. చిట పరప్రేష్యే. పనుల కంపం బడువాడు. ౬. నియోక్తుంశక్యో నియోజ్యః. యుజిర్ యోగే. నియోగింప శక్యమైనవాడు. ౭. కిమపి కరోతీతి కింకరః. డు కృజ్ కరణే. దేనినైనను చేయువాడు. ౮. ప్రేషితుం యోగ్యః ప్రేష్యః. ఇష గతౌ. పనులకుం బంపదగినవాడు. ౯. భుజ్జే వేతన మితి భుజివ్యః-కూలిని భుజించువాడు. ౧౦. పరిచరతీతి పరిచారకః. చర గతి భక్షణయోః. పరిచర్యం జేయువాడు. ఈ ౧౧ బంటుపేళ్లు.

పరాచిత పరిస్కంధ పరజాత పరైధితాః,

పరై రాచిత ఇతి పరాచితః. చిజ్ చయనే. పరులచేఁ బెంపబడువాడు. ౧. పరితః స్కందతీతి పరిస్కందః. స్కందిర్ గతిశోషణయోః. అంతటం దిరుగువాడు. ౨. పరస్మాజ్జాత ఇవ వర్తత ఇతి పరజాతః. జనీ ప్రాదుర్భావే. పరులచేఁ బెంచబడి వారికిఁ బుట్టిన బిడ్డవలె నుండువాడు. ౩. పరైరేధితో వర్తత ఇతి పరైధితః. ఏధ వృద్ధౌ. పరులచేఁ బెంచబడియుండువాడు. ఈ ౪ పెంపుడుబంటుపేళ్లు.

మన్దస్తు తున్ద పరిమృజ ఆలస్య శీతకో ౨ లసో ౨ నుష్టః.

18

ఆలస్యేన మందతే-స్వపితీవేతి మందః. మది స్తుత్యాదౌ. ఆలస్యముచేత నిద్రపోవువానివలె నుండువాడు. ౧. పునః పునస్తుందం పరిమార్ష్యతి తుందపరిమృజః. మృజూ శుద్ధౌ. పలుమాఱు కడుపు నిమురుకొనువాడు. ౨. న లసతీ త్యలసః అలస ఏవాలస్యః-ప్రకాశించువాడు కాఁడు గనుక అలసుఁడు, అలసుడే ఆలస్యఁడు. ౩. శీతం మందం కరోతీతి శీతకః-మందముగా కార్యమును జేయువాడు. ౪. అలసః ఉక్తః. ౫. నవిద్యతే ఉష్ణం తేజో ౨ స్యేతి అనుష్టః-ప్రకాశము లేనివాడు. ఈ ౬ అలసుని పేళ్లు.

దక్షే తు చతుర పేశల పటవ స్సూతాన ఉష్ణత్త,

దక్షతే కార్యం శీఘ్రం కరోతీతి దక్షః. దక్ష వృద్ధౌ శీఘ్రార్థేచ. కార్యమును గొబ్బునఁ జేయువాఁడు. ౧ చతతే కాంక్షతే ప్రయోజనమితి చతురః. చతే చదే యాచనే చ. ప్రయోజనమును గాంక్షించువాఁడు. ౨. పింశతి అవయవో భవతి కార్యేష్వీతి పేశలః. పిశ అవయవే. అన్ని ప్రయోజనములందు నవయవభూతుడై యుండువాఁడు. ౩. పాటయతి ప్రయోజనానీతి పటుః. ఉ.పు. పట గతౌ. ప్రయోజనముల నడపించువాఁడు. ౪. సుష్ఠ ఉత్థాన ముద్యోగోయస్య సూత్థానః. మంచి యుద్యోగము గలవాఁడు. ౫. ఓషత్వ కార్య మిత్పుష్టః. ఉష దాహే. అకార్యమును జెఱుచువాఁడు. ఈ ౬ నేర్పరిపేళ్లు.

చణ్డాల ప్లవ మాతక్ల దివాకీర్తి జనంగమః

19

నిషాద శ్వపచా వస్తేవాసి చాణ్డాల పుల్కసాః.

చండతే కువ్యతీతి చండాలః. చడి కోపే. కోపగించుకొనువాఁడు. ౧. ప్లవతే ఉగ్రకర్మణ ఇతి ప్లవః. ప్లుట్ గతౌ. క్రూరకర్మ కొఱకు పోవువాఁడు. ౨. మాతంగతి న గచ్ఛతి గ్రామమధ్య మితి మాతంగః తగిగతౌ. గ్రామమధ్యమును బొందనివాఁడు. మతంగసంతతి కాఁగా మాతంగులని పౌరాణికులు చెప్పుదురు. ౩. దివసస్య పుణ్యకాలత్వాత్ దివా అకీర్తన మస్యేతి దివాకీర్తిః. కృత సంశభే. పగలు పుణ్యకాలము గనుక అందుచ్చారణలేనివాఁడు. ౪. జనాద్గచ్ఛతీతి జనంగమః గమ్ ఇగతౌ. జనుల నుండి తొలఁగిపోవువాఁడు. నిషీదతి పాప మస్మిన్నితి నిషాదః. షద్ ఇవిశరణ గత్యవసాదనేషు. వీనియందు పాప ముండును. ౬. శ్వానం పచతీతి శ్వపచః. డు పచ్ఛ పాకే. కుక్కను వండుకొనువాఁడు. ౭. అస్తేగ్రామాస్తే వసతీతి-అంతేవాసీ. న. పు. వస నివాసే. గ్రామము కడపట నుండువాఁడు. ౮. చండాల ఏవ చాణ్డాలః-చండాలుడే చాండాలుఁడు. ౯. పులంతీతి పులాః మహంతః, తాః స్పర్శనేనక్త శాతయతీతి పుల్కసః. పుల మహత్వే. కనగతి శాతనయోః. పెద్దలను స్పర్శచేతఁ జెఱుచువాఁడు. ఈ ౧౦ మాలవానిపేళ్లు.

భేదాః కిరాత శబర పులిన్దా మ్లేచ్ఛజాతయః.

20

“గోమాంసభక్షకో యస్తలోకబాహ్యం చ భాషతే, సర్వాచార విహీనో
౨ సౌ మ్లేచ్ఛ ఇత్యభిధీయతే” అనురీతిని మ్లేచ్ఛంతే అవ్యక్తం

శూద్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

భాషంత ఇతి మ్లేచ్ఛాః. మ్లేచ్ఛ అవ్యక్తే శబ్దే. వ్యక్తముగాకుండఁ బలుకువారు గనుక మ్లేచ్ఛులు. మ్లేచ్ఛజాతులలో నెమలిపించుము మొదలైనవి కట్టుకొనువారు కిరాతులు. ౧. ఆకులు కట్టుకొనువాండ్రు శబరులు. తమ భాషయేకాని యొకరిభాష నెఱుంగనివారు పుళిందులు. కీతి శబ్దం రాతీతి కిరాతః. రా ఆదానే. కీయను శబ్దమును బలుకువాడు. శవతి గచ్చతి వన మితి శబరః. శు గతౌ. అదవిని దిరుగువాడు. ౧. పులంతీతి పుళిందాః. పుల మహత్త్వే. ప్రబలమైయుండువారు. ఈ 3 చండాలభేదములైన మ్లేచ్ఛజాతుల పేళ్లు.

వ్యాధో మృగవధాజీవో మృతయు ర్లుభకశ్చ సః,

విధ్యతి మృగానితి వ్యాధః. వృధ తాడనే. మృగములను జంపువాడు. ౧. మృగవధే నాజీవతీతి మృగవధాజీవః. జీవ ప్రాణధారణే. మృగవధచేత బ్రతుకువాడు. ౨. మృగా వధార్థం యాతీతి మృగయుః. ఉ. పు. యా ప్రాపణే. వధార్థమయి మృగములను దఱుముకొనిపోవువాడు. ౩. లుభ్యతి మృగేష్టితి లుభ్యకః. లుభ గార్హ్యే. మృగముల యం దాసగొనువాడు. ఈ ౪ బోయవానిపేళ్లు.

కౌలేయక స్సార్షమేయః కుక్కురో మృగదంశకః.

21

శునకో భషక శ్వాస్వాత్ -

కులే గృహే భవః కౌలేయకః-ఇంట నుండునది. ౧. సరమాశునీ; తస్యా అపత్యం సారమేయః-సరమ యనగా నాడుకుక్క; దానికిఁబుట్టినది. ౨. కోకతే అస్థాదిక మాదత్త ఇతి కుక్కురః. కుక వృక ఆదానే. ముడుసు (ఎముక)లు మొదలయినవానిని దెచ్చుకొనునది. మృగా దశతీతి మృగదంశకః. దంశ దంశనే. మృగములను గొలుకునది. ౩. శునతి ఇతస్తతో గచ్చతీతి శునకః. శునగతౌ. ఇట్టటుం దిరుగునది. భషతీతి భషకః. భష భషణే. భషణం శ్వరవః. మొలుగునది. ౪. శ్వయతి గచ్చతీతిశ్వా. న. పు. టుఁశ్వి గతివృద్ధ్యే. తిరుగుచుండునది. ఈ ౭ కుక్కపేళ్లు.

అలర్యస్తు సయోగీతః,

అల్యతే వార్యతే దంశభయా దిత్యలర్యః. అలవారణే. కలుచునను భయము వలన నడ్డగింపఁబడునది. ఈ ౧ ఔషధ ప్రయోగమువలన వెఱ్ఱిపట్టిన కుక్క పేరు.

శ్వా విశ్వకద్రుర్మగయాకుశలః -

విశ్వా మృగా కందయతీతి విశ్వకద్రుః. ఉ. పు. కదిరోదనే. సకలమైన మృగములను మొఱపెట్టించునది. ఈ ౧ వేటయందు నేర్పుగల కుక్కపేరు.

సరమా శునీ.

22

సరతి శ్వానం ప్రతీతి సరమా. సృ గతౌ. మొగకుక్కను గూర్చి పోవునది. ౧. శునః స్త్రీ శునీ. ఈ. సీ. ఈ ౨ అడుకుక్కపేళ్లు.

విట్టర స్ఫూకరో గ్రామ్యో -

విషం విష్టాం చరతీతి విట్టరః. చరగతి భక్షణయోః. విష్టను తినునది. ఈ ౧ ఊరబందిపేరు.

బర్కర స్తరుణః పశుః.

వర్కతే తృణాదికమితి బర్కరః. వృక ఆదానే. కసపు మొదలైనవి తినునది. ఈ ౧. ప్రాయపువయస్సుగల పశుమాత్రమునకు పేరు.

ఆచ్ఛోదనం మృగవ్యం స్వాధాభేతో మృగయా స్త్రియామ్.

23

ఆ సమంతా చ్ఛోద్యంతే మృగా అత్రేతి ఆచ్ఛోదనం. చుదప్రేరణే. మృగములు దీనియందు తఱుమబడును. ౧. మృగా విధ్యంతే అస్మిన్నితి మృగవ్యం. వ్యధ తాడనే. దీనియందు మృగములు సంహరింపబడును. ౨. ఆభేట్యంతే మృగా అత్రేతి ఆభేటః. ఖట త్రాసే. దీనియందు మృగములు వెఱపింపబడును. ౩. మృగాణా మన్వేషణం మృగయా. మృగ అన్వేషణే. మృగములను వెదకుట. ఈ ౪ వేట పేళ్లు.

దక్షిణారు ర్లుబ్ధయోగా దక్షిణేర్మా కురజ్జకః.

దక్షిణే దక్షిణభాగే ఈర్మం వ్రణమస్య దక్షిణేర్మా. న. పు. కుడిదిక్కున గాయము తగిలినది. ఈ ౧ వేటకానిచేతి కుడిదిక్కున గాయము చేయబడిన మృగముపేరు.

చోరైకాగాలిక స్తేన దస్య తస్కర మోషకాః.

24

ప్రతిరోధి పరాస్థాన్తి పాటచ్చర మలిమ్లుచాః.

చోరయతీతి చోరః. చురస్తేయే. దొంగిలించువాడు. పా. చురాచౌర్యం శీలమస్యేతి చౌరః-దొంగిలించుట స్వభావముగాఁ గలవాడు. ౧. ఏక మసంబాధం గృహం ప్రయోజన మస్యేతి ఐకాగారికః - దొంగిలిం

చుటకొఱకు జనసమ్మర్థము లేని యిల్లు ప్రయోజనముగాఁ గలవాఁడు. ౨. సేనయతిస్తేనః. స్తేనచౌర్యే. మ్రుచ్చిలించువాఁడు. ౩. దస్యత్యు పక్షిణోతి కదాచిదితి దస్యః. ఉ. పు. దసు ఉపక్షయే. ఒకానొకప్పుడు చెడిపోవువాఁడు. ౪. తత్ చోరకర్మ కరోతీతి తస్కరః. దు కృజ్ కరణే. దొంగతనముఁ జేయువాఁడు. ౫. ముష్ణాతీతి మోషకః. ముష స్తేయే. దొంగిలించువాఁడు. ౬. ప్రతిరుణద్ధీతి ప్రతిరోధీ. న. పు. రుధిర్ ఆవరణే. అడ్డగించువాఁడు. ౭. పరా నాస్కందయతీతి పరాస్కందీ. న. పు. స్కందిర్ గతివోషణయోః. పరుల శోషింపఁజేయువాఁడు. ౮. పాటయన్ విదళయన్ చరతీతి పాటచ్చరః. చరగతి భక్షణయోః. పీడించుచుఁ జరించువాఁడు. పటచ్చర మపి గృహ్లాతీతి పాటచ్చరః-చినిగిన కోకవైనను దీసికొనువాఁడు. ౯. మలినం యథాతథా మ్లాచతి గచ్ఛతీతి మలిమ్లుచః. మ్లుచు గత్యాం. మలినముగాఁ జరించువాఁడు. ఈ ౧౦ దొంగపేళ్లు.

చౌరికా స్తైస్య చౌర్యే చ స్తేయమ్ -

చోరస్య కర్మ చౌరికా, చౌర్యం చ-చోరునియొక్క కర్మము గనుక చౌరిక, చౌర్యమును. స్తేనస్య కర్మ స్తైస్యం, స్తేయం చ -స్తేనుఁడనఁగా దొంగ; వానియొక్క కర్మ. ఈ ౪ దొంగతనము పేళ్లు.

లోప్తం తు తద్ధనమ్.

25

లుప్యత ఇతి లోప్తం. లుప్ గృభేదనే. అపహరింపఁబడునది. ఈ ౧ దొంగిలించిన సొమ్ము పేరు.

వితంస సూతపకరణం బద్ధనే మృగపక్షిణామ్,

వితంస్యత ఇతి వితంసః. తసి భూష అలంకారే. చక్కఁజేయఁబడునది. పా. వీతంసః. మృగములను పక్షులను బట్టుటకు సాధనమైన యురులు మొదలయినవాని పేరు.

ఉన్మాథః కూటయన్త్రం స్యాత్ -

ఉన్మాథ్యంతే మృగాదయో నేనే త్యున్మాథః. మంథ విలోదనే. మృగములు దీనిచేతఁ బీడింపఁబడును. కూటేన కృతం యంత్రం కూటయంత్రం. కపటమునఁ జేయఁబడిన యంత్రము. బోనుపేళ్లు. గాలమని కొందఱు.

వాగురా మృగబద్ధనీ.

26

మృగబంధనే అవగురతే వాగురా. గురీ ఉద్యమనే. మృగబంధన మందుద్యోగించునది. ౧. మృగా బధ్యంతే అనయేతి మృగబంధనీ. ఈ. సీ. బంధ బంధనే. మృగములు దీనిచేత బంధింపబడును. ఈ ౨ మృగములబట్టు వలపేళ్లు.

శుబ్దం వటారకః-స్త్రీతు రజ్జు స్త్రీపు వటీ గుణః.

శోచంత్యనేన మృగాదయ ఇతి శుల్బం. శుచ శోకే. మృగాదులు దీనిచేత దుఃఖించును. పా. శుమ్భం. ౧. వట్యతే వేష్టత ఇతి వటారకః. వట వేష్టనే. చుట్టబడునది. పా. వరాటకః. ౨. సృజ్యత ఇతి రజ్జు. ఉ. సీ. సృజవిసర్గే. సృజింపబడునది. ౩. వట్యతే వేష్టత ఇతి వటీ. వటవేష్టనే. త్రి. చుట్టబడునది. ౪. గుణ్యతే అభ్యసృతే బంధనాయేతి గుణః. గుణఅభ్యాసే. బంధనము కొర కభ్యసంపదబడునది. ఈ ౫ త్రాడుపేళ్లు.

ఉద్ధాటనం ఘటీయంత్రం సలిలోద్వాహనం ప్రహః.

27

ఉద్ధాట్యతే జల మనేనే త్యుద్ధాటనం. ఘట సంఘాతే. దీనిచేత నీళ్లు కూర్చు బడును. ౧. ఘటీభిః కృతం యంత్రం ఘటీయంత్రం-కడవలచేతం జేయబడిన యంత్రము. ఈ ౨ నూతినుండి నీళ్లెత్తెడు రాట్నము (ఏతము) మొదలయినదాని పేళ్లు.

పుంసి వేమా వాయదణ్ణః -

వయంత్యనేనేతి వేమా. న. పు. వేజ్ తంతుసంతానే. దీనిచేత నేయుదురు. వయనం వాయః, వాయస్య దండో వాయదండః. పా. వాపదండః. వాయమనగా నేయుట, నేయునట్టి పలక వాయదండము. ఈ ౨ కోకలు నేయు తాకుడుపలక పేళ్లు.

సూత్రాణి నరి తస్తవః,

సీవ్యంత్యేభిరితి సూత్రాణి. షివ్ తంతుసంతానే. వీనిచేత నేయుదురు. ౧. తస్యతే వస్త్ర మేభిరితి తంతవః. ఉ. పు. తను విస్తారే. వీనిచేత వస్త్రము విస్తరింపబడును. ఈ ౨ నూలిపేళ్లు.

వాణి ర్వాతిః స్త్రీయౌ తుల్యే -

వయన వాణిః; వ్యూతిశ్చ. ఇ. సీ. వేజ్ తంతుసంతానే. నేయుట. ఈ ౨ నేయుట వేళ్లు.

పుస్తం లేప్యాది కర్షణి.

28

పుస్త్రతే అద్రియత ఇతి పుస్తం. పుస్తబుస్త అదరానాదరయోః. చేయువానిచేత నాదరింపఁబడునది. అది శబ్దముచేత మృత్రికా కాష్ఠాదులచేత జేయఁబడినవియును జెప్పఁబడును. “మృదా వా దారుణానాథ వస్త్రేణా ప్యథ చర్మణా, లోహరత్నైః కృతం వాపి పుస్తమిత్యభిధీయతే” అని. లెప్పపుపని మొదలైనదానిపేరు. సాలెవాఁడు పడుగుచేయుపని పేరని కొందఱు.

పాశ్చాలికా పుత్రికా స్యా ద్వస్త్రదస్తాదిభిః కృతా,

పాంచాలదేశే భవా పాంచాలికా-పాంచాలదేశమందుఁ బుట్టినది. కృత్రిమా పుత్రీ పుత్రికా-పుత్రికవలె నుండునది. (అధి. జతుత్రపువికారే తు జాతుషం త్రాపుషం త్రిపు). ఈ ౨ వస్త్రదంతకాష్ఠాదులచేతఁ జేయఁబడిన బొమ్మల పేళ్లు.

పిటకః పేటకః -

వేటతీతి పిటకః, పేటకశ్చ. పిట సంఘాతే. కూడుకొనియుండునది పిటకము, పేటకమును. ఈ ౨ పెట్టె పేళ్లు.

పేటా మఞ్జూషా-

పేటతి వస్తుభిరితి పేటా. పిట సంఘాతే. వస్తువులతోఁ గూడు కొని యుండునది. ౧. మఞ్జున్తి వస్తూ నృత్రేతి మఞ్జూషా. టు మన్జేశుద్ధౌ. దీనియందు వస్తువు లణఁగియుండును. ఈ ౨ మందసము పేళ్లు. ఈ ౪ ను పర్యాయములని కొందఱు.

అథ విహజ్జికా.

29

భారయష్టిః -

విహజ్గ సదృశత్వాత్ విహజ్జికా-పక్షివలె నంతటఁ బోవునది. పా. విహజ్గమా. భారవహనార్థం యష్టిః భారయష్టిః. ఇ. సీ. భారము మోయుటకొఱకైన బ్రద్ధ. ఈ ౨ కావడిబద్ధపేళ్లు.

తదాలమ్బి శిక్యం కాచః -

శక్నోతి భారం వోధు మితి శిక్యం. శక్ ౧౨ శక్తో. భారమును వహించుటకు సమర్థమైనది. కచ్యతే బధ్యత ఇతి కాచః. కచ బంధనే. కట్టుఁబడునది. కావడిబద్ధయందు వ్రేలు ఉట్టిపేళ్లు. (కావడిమట్టు).

అథ పాదుకా,

పాదూ రూపానత్ స్త్రీ -

పద్యస్తే అనయేతి పాదూః. ఉ. సీ. పద్ గృగతా. దీనిచేత నడచిపోవుదురు.
౧. పాదూ రేవ పాదుకా-పాదువే పాదుక. ౨. ఉపాహ్యతే పాదయో రితి ఉపానత్.
పా. సీ. ణహ బంధనే. పాదము యందుఁ గట్టఁబడునది. ఈ ౩ చెప్పులపేళ్లు.

సై వానుపదీనా పదాయతా,

30

అనుపదం బద్ధా అనుపదీనా-కాలికి కొద్దిగాఁ గట్టఁబడునది.
౧. పదాయతా-కాలికి చాలని చెప్పు పేరు.

నద్రీ వర్తీ వరత్రా స్యాత్ -

నహ్యతే అనయేతి నద్రీ. ఈ. సీ. ణహ బంధనే. దీనిచేత కట్టఁబడును.
౧. వర్తతే దీర్ఘీ భవతీతి వర్తీ. ఈ. సీ. వృధు వృద్ధా. బిగించఁగా సాఁగివచ్చునది.
౨. వ్రితతే అనయేతి వరత్రా. వృజ్ఞో వరణే. దీనిచేత చుట్టఁబడును. ఈ ౩ వారు పేళ్లు.

అశ్వాదేస్తాదనీ కశా,

కశత్యశ్వాదీనితి కశా. కశ బతిశాతనయోః. గుఱ్ఱములు మొదలైనవానిని
బీడించునది. ఈ ౧ గుఱ్ఱములు మొదలయినవానిఁ గొట్టెడు చబుకుపేరు.

చాణ్డాలికా తు కణ్డోలవీణా చన్డాలవల్లకీ.

31

చండాల్స్యేయం చాండాలికా. చండాల సంబంధమైనది. ౧. కండ్యతే
అభిరక్ష్యతే చండాలేనేతి కండోలా; కండోలా చ సా వీణా చ కండోలవీణా. కడి
భేదాభిరక్షణయోః. చండాలురచేత రక్షింపఁబడునట్టి వీణ. పా. కటోలవీణా.
౨. చండాల్స్య పల్లకీ చండాలపల్లకీ-చండాలుని వీణ. ఈ ౩ మాలవాని వీణ పేళ్లు.

నారాచీ స్యా దేషణికా -

నారం నరసమూహ మజ్ఞప్తీతి నారాచీ. ఈ. సీ. అంచు గతిపూజనయోః.
జన సమూహమును బొందునది. ౧. ఇష్యతే వ్యవహారిజనైరితి ఏషణికా. ఇషు
ఇచ్చాయాం. బేరులచే నిచ్చయింపఁబడునది. ఈ ౨ త్రాసుపేళ్లు.

శాణస్త్తు నికషః కషః,

శృతి స్వర్ణం తనూకరోతీతి శాణః. శో తనూకరణే. బంగారు నలుగఁ దీయునది. ౧. నికష్యతే స్వర్ణ మత్రేతి నికషః, కషశ్చ. కషహింసాయాం. బంగారు దీనియందు పీడింపఁబడును. ఈ ౩ ఒరగల్లు పేళ్లు. సాన.

వృశ్చనః పత్రపరశుః -

వృశ్చ్యతే అనేన సువర్ణాదిక మితి వృశ్చనః. ఓ ప్రశ్నచ్చేదనే. దీనిచేత స్వర్ణము నఱకఁబడును. పా. ప్రశ్చనః పత్రమివ పరశుః పత్రపరశుః. ఉ. పు. ఆకువలె నుండు నాయుధము. చీర్ణము పేళ్లు. ఆకుటాయి.

ఈషికా తూలికా సమే.

32

ఈషతే దదాతి చిత్రసౌప్తవ మితి ఈషికా. ఈష దానే. చిత్తరువున కొప్పిదమిచ్చునది. పా. ఏషికా. తూలయతే వర్ణాదికం పూరయతీతి. తూలికా. తూల పూరణే. వన్నెల నించునది. చిత్తరువు వ్రాయు కణికపేళ్లు.

తైజసావర్తనీ ముషా -

తైజసం హేమాదిక మావర్త్యతే ద్రవీక్రియతే ౨ స్యామితతైజసావర్తనీ. ఈ. సీ. వృతు వర్తనే. దీనియందు బంగారు మొదలైనవి కరఁగించఁబడును. మూయతే బద్ధ్యతే స్పర్ణాదిక మత్రేతి మూషా. మూజ్ బంధనే. దీనియందు బంగారు మొదలైనవి మూసిపెట్టఁబడును. ఈ ౨ బంగారు మొదలైనవి కరఁగు క్రోవిపేళ్లు. మూస.

భస్మా చర్మప్రసేవికా,

భస్యతే దీప్యతే అనయా అగ్ని రితి భస్మా. భస భర్తనదీ ప్రోః. దీనిచేత నగ్ని ప్రజ్వలింపఁజేయఁబడును. ప్రసేవతే అగ్నిమితి ప్రసేవికా; చర్మరూపా ప్రసేవికా చర్మప్రసేవికా. షేవృ సేచనే. అగ్నిని ప్రకాశమగునట్లు చేయునది గనుక ప్రసేవిక-చర్మరూపమైన ప్రసేవిక చర్మ ప్రసేవిక. ఈ ౨ కొలిమితిత్తి పేళ్లు.

ఆస్ఫోటనీ వైధనికా -

ఆస్ఫోట్యతే రత్నాదిక మనయే త్యాస్ఫోటనీ. ఈ. సీ. స్ఫుటిర్ విశరణే. ౧. విధ్యతే అనయేతి వైధనికా. వ్యధ తాడనే. దీనిచేత రత్నములు మొదలయినవి భేదింపఁబడును. పా. లాస్ఫోటనీ. ఈ ౨ రత్నాదులకు తొలులువేయుపిడిసాన పేళ్లు.

కృపాణీ కర్తరీ సమే.

33

కల్పతే ఛేదనాయేతి కృపాణీ. ఈ. సీ. కృపూ సామర్థ్యే. ఛేదించుటకొఱకు సమర్థమైనది. ౧. కృత్యతే ఛిద్యతే ౨ నయేతి కర్తరీ. ఈ. సీ. కృతీచ్ఛేదనే. దీనిచేత ఛేదింపఁబడును. ఈ ౨ కత్తెరపేళ్లు.

వృక్షాదనో వృక్షభేదీ -

వృక్షో ౨ ద్యతే ౨ నేనేతి వృక్షాదనః. అద భక్షణే. వృక్షము దీనిచేతఁ బీడింపఁ బడును. ౧. వృక్షం భినత్తీతి వృక్షభేదీ. న. పు. భిదిర్ విదారణే. వృక్షమును జీల్చునది. ఈ ౨ మ్రాఁకులు నఱుకు గొడ్డలి, కత్తి, ఉలి, బాదిన మొదలైనవాని పేళ్లు.

టఙ్ఙః పాషాణదారణః,

టమితి శబ్దం కారయతీతి టంకః. కైశబ్దే. టం అను శబ్దమును బలుకునది. ౧. పాషాణం దారయతీతి పాషాణదారణః. దృవిదారణే. టాతిని వ్రక్కలించునది. ఈ ౨ టాయి నఱుకునట్టి ఉలిపేళ్లు.

క్రకచో ౨ స్త్రీ కరపత్రమ్ -

క్ర ఇతి శబ్దం కచతీతి క్రకచః. అ. ప్లు. కచ బంధనే. క్ర యను శబ్దమును రచించునది. ౧. కరో పత్రమివ వర్తత ఇతి కరపత్రం-చేత నాకువలె నుండునది. ఈ ౨ టంపము పేళ్లు.

ఆరా చర్మ ప్రభేదినీ.

34

ఆ ఇయర్తి చర్మే త్యారా. ఋ గతౌ ప్రాపణే చ. చర్మమును బొందునది. ౧. చర్మ భినత్తీతి చర్మభేదీ (కా) నీ. ఈ. సీ. చర్మమును భేదించునది. ఈ ౨ ఆరె పేళ్లు.

సూర్తి స్థానాయః ప్రతిమా -

సుష్మ శోభన మూర్వతి అమంగళత్వా దితి సూర్తిః ఇ. సీ. ఉర్వీ హింసాయాం. అమంగళమౌటవలన శుభమును జెఱుచునది. పా. శూర్తిః. తిష్ఠతి చిరకాలమితి స్థానా. ష్టా గతి నివృత్తై. చాలకాలముండునది. అయోమయా ప్రతిమా అయఃప్రతిమా-ఇనుముతోఁ జేసిన ప్రతిమ. ఈ 3 ఇనుప ప్రతిమ పేళ్లు.

శిల్పం కర్మ కళాదికమ్,

శీల్యతే అభ్యస్యత ఇతి శిల్పం. శీల ఉపధారణే. ఉపధారణ మభ్యాసః - అభ్యసించఁబడునది. వాత్స్యాయనుఁడు చెప్పిన నృత్తగీతాది చతుష్షష్టి

శూద్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

(౬౪) బాహ్యక్రియలును, ఆలింగన చుంబనాది చతుష్ష (౬౪) వ్యైభ్యంతర క్రియలును కళ లనబడును. అట్టి కళలను, ఆదిశబ్దముచేత స్వర్ణకారాది క్రియలును శిల్ప మనంబడును.

ప్రతిమానం ప్రతిబింబం ప్రతిమా ప్రతియాతనా ప్రతిచ్ఛాయా.

35

ప్రతికృతి రద్ధా వుంసి ప్రతినిధిః -

ప్రతిమీయత ఇతి ప్రతిమానం; ప్రతిమా చ. మాజ్ మానే. ఒకదానికి దీటుగా నిర్మింపబడినది. ౧, ౨. ప్రతినిధిరూపం బింబం ప్రతిబింబం - ప్రతియైన బింబము. ౩. ప్రతియత్యత ఇతి ప్రతియాతనా. యతీ ప్రయత్నే. ప్రతిగాఁ జేయఁ బడునది. ౪. ప్రతిరూపాచ్ఛాయా ప్రిచ్ఛా యా ప్రతియైన ఛాయ. ౪. ప్రతిక్రియత ఇతి ప్రతికృతిః ఇ. సీ. దు కృజ్ కరణే. ప్రతిగాఁ జేయఁబడునది. ౬. అర్చిత ఇత్యర్చా. అర్చ పూజాయాం. అర్చింపఁబడునది. ౭. ప్రతినిధీయత ఇతి ప్రతినిధిః. ఇ. వు. దుధాజ్ ధారణపోషణయోః. ప్రతిగాఁ బెట్టఁబడునది. ఈ ౮ విష్ణాదిమూర్తులకు సదృశము (సవతు)గా శిలాదులచేతఁ జేసిన ప్రతిమ పేళ్లు.

ఉప మోపమానం స్యాత్,

ఉపమీయతే ౨ నేనేతి వా, ఉపమితిర్వా ఉపమా; ఉపమానం చ. ఉపపూర్వో మాజ్ఞాన ఇతి ధాతుస్సాదృశ్యే. ఇతర వస్తువు దేనితో పోల్చఁబడునో అది యుపమ. ఏది పోల్చుటయో యది యుపమానము. ఈ ౨. సరిపోల్చఁబడు వస్తువులకును, సరిపోల్చుటకును పేళ్లు.

వాచ్యలిङ్గా స్సమ స్తుల్య సదృక్ష సదృశ సదృక్.

36

సాధారణ స్సమానత్వ -

సమ్యతే స్తూయత ఇతి సమః. షమ ష్టమ శబ్దే. కొనియాడఁబడునది. ౧. తులయా సమ్మిత స్తుల్యః-తూనికచేతఁ గొలచి వెట్టఁబడునది. ౨. సమాన ఇతి దృశ్యతే సదృక్షః, సదృశః, సదృచ్ఛ. దృశిర్ ప్రేక్షణే. సమానమని చూడఁబడునది. ౩, ౪, ౫. సదృక్ శబ్దము శకారాంతము సదృశ శబ్దము స్త్రీలింగమైనపుడు 'సదృశీ' అనియుండును. సమానమాధారణం మానమస్యేతి సాధారణః. ౬. సదృశం మాన మస్యేతి సమానః-సమానమైన కొలతగలది. సాధారణ శబ్దము స్త్రీలింగమైనప్పుడు "ఆగ్నిధ్ర సాధారణా దజ్ వావక్తవ్యః" అని అజ్ ప్రత్యయము వికల్పమున

విధించినాడు గనుక ఆజ్ఞప్తయము వచ్చిప్పుడు జీప్పును, రానిపక్షమందు టాప్పును వచ్చి, 'సాధారణీ, సాధారణా' అని రెండురూపములగును. ఈ ౭ సమానమైన వస్తువు పేళ్లు.

స్వ రుత్తరపదే త్వమీ,

నిభ సంకాశ నీకాశ ప్రతీకా శోపమాదయః.

37

నితరాం భాతీతి నిభః. భా దీప్తా. మిక్కిలి ప్రకాశించునది. ౧. సమ్యక్కాశత ఇతి సంకాశః. కాశ్య దీప్తా. లెస్సగాఁ బ్రకాశించునది. ౨. నియతం కాశత ఇతి నీకాశః. కాశ్యదీప్తా. నియతముగాఁ బ్రకాశించునది. ౩. ప్రతీకాశత ఇతి ప్రతీకాశః. కాశ్యదీప్తా. ప్రతిగాఁ బ్రకాశించునది. ౪. ఉపమీయత ఇత్యుపమా. ౫. మాజ్ మానే. ఉపమింపఁబడునది. ఆదిశబ్దముచేత కల్పభూతరూపశబ్దములుఁ జెప్పఁ బడును. పితృకల్పః, పితృభూతః, పితృరూపః అని సమాసమందు నొక పదమునకు నుత్తర పదములయ్యును సదృశ వస్తువులపేళ్లగును. ఇవి విశేష్య లింగము గలవౌను. ఇందు కుదాహరణములు — చంద్రనిభః, లక్ష్మీసంకాశా, పద్మనీకాశం, సూర్యప్రతీకాశః, విష్ణుపమః అని సమాదిశబ్దములు ఉత్తరపదములు కానప్పుడు సదృశవాచకములు. నిభాదులు ఉత్తరపదములైనప్పుడే సదృశ వాచకములని భేదము.

కర్మణ్య తు విధా భృత్యా భృతయో భర్త వేతనమ్,

భరణ్యం భరణం మూల్యం నిర్వేశః పణ ఇత్యపి.

38

కర్మణ్య సంపద్యత ఇతి కర్మణ్య-పనిచేతఁ గలుగునది. ౧. విధీయతే కర్మ అనయేతి విధా. దు ధాఇ ధారణ పోషణయోః. దీనిచేత విధింపఁబడును. ౨. భ్రియతే అనయా భృత్యా. ౩. భృతిః. ఇ. సీ. ౪. భర్మ. న. న. ౫. భరణ్యం. ౬. భరణం చ. ౭. దీనిచేత మోఁపు మొదలైనవి భరింపఁబడును. వీయతే అనేనేతి వేతనం. వీ గతి ప్రజన కాంత్యసనఖాదనేషు. దీనిచేత పొందఁబడును. ౮. మూలేనానామ్యం మూల్యం-మూలద్రవ్యముచేత తేఁబడునది. ౯. నిర్విశ్యతే భుజ్యత ఇతి నిర్వేశః. విశ ప్రవేశనే. భుజింపఁబడునది. ౧౦. పణ్యతే వ్యవహారియతే అనేనేతి పణః. పణ వ్యవహారే స్తుతౌ చ. దీనిచేత వ్యవహారింపఁ బడును. ఈ ౧౦ కూలిపేళ్లు.

సురా హలిప్రియా హాలా పరిస్రు ధ్వరుణాత్మజా,

గన్ధోత్తమా ప్రసన్నేరా కాదమ్బర్యః పరిస్రుతా.

39

మదిరా కశ్య మద్యే చాపి -

సుష్టు రాంత్యేనాతి సురా. రా ఆదానే. లెస్సగా దీనిం బుచ్చుకొందురు. ౧. హాలినః ప్రియా హలిప్రియా-బలభద్రునికిఁ బ్రియమైనది. ౨. హీయతే లజ్జా అనయేతి హాలా. ఓహాక్ త్యాగే. దీనిచేత సిగ్గు విడువఁబడును. ౩. పరితః స్రవంత్యనయేతి పరిస్రుత్. త. సీ. పరిస్రుతాచ-దీనిచేత నిట్టటుఁ దిరుగుదురు. ౪, ౫ వరుణ స్వాత్మజా వరుణాత్మజా-వరుణుని కూఁతురు. ౬. గంధే నోత్తమా గంధోత్తమా-పరిమళముచేత నుత్తమమైనది. ౭. ప్రసీదతి ప్రసన్నా. షడ్ గృవిశరణాదౌ. తేటయైయుండునది. ౮. యంతి భ్రామ్యంత్యనయేతి ఇరా. ఇణ్ గతౌ. దీనిచేతఁ దిరుగుదురు. ౯. గోమంతపర్వతే కదంబకోటరే జాతత్వాత్ కాదంబరీ. ఈ. సీ. గోమంతపర్వతమందు కదపచెట్టుతొట్టలోఁ బుట్టినది. ౧౦. మాద్యం త్యనయేతి మదిరా, మద్యం చ. మదీ హర్షే దీనిచేత మదింతురు గాన మదిరము, మద్యమును. ౧౧ ౧౨. కశంత్యనేనేతి కశ్యం. కశగతౌ. దీనిచేత తిరుగుదురు. ఈ ౧౩ కల్లుపేళ్లు.

అవదంశస్సు భక్షణమ్,

అవదంశ్యత ఇ త్యవదంశః. దంశ దశనే. కొఱకఁబడునది. పా. ఉపదంశః. భక్షణం = మద్యపానము సేయునప్పుడు సంజుకొను మాంసము మొదలైనదాని పేరు. భోజనమందు సంజుకొను నూరగాయ మొదలైనదియును.

శుణ్ణా పానం మదస్థానమ్ -

శునంత్యేనాం పానార్థమితి శుండా. శున గతౌ. పానముసేయుట కొఱకు దీనిఁగూర్చి పోవుదురు. ౧. పిబంత్యస్మిన్నితి పానం. పా పానే. దీనియందు కల్లు ద్రాగుదురు. మదస్య స్థానం మదస్థానం - మదమునకు నునికిపట్టినది. ఈ ౩ కల్లుపాకపేళ్లు.

మధువారా మధుక్రమాః.

40

మధునో మద్యపానస్య వారాః మధువారాః. ౧. మధునః క్రమాః మధుక్రమా. మద్యపానము యొక్క వరుసలు. ఈ ౨ పలుమాటు

మద్యపానము చేయు క్రమముపేళ్లు.

మధ్యాసవో మాధవకో మధు -

మధునా మధుపుష్పేణ కృతః. ఆసవో మధ్వాసవః, మాధవశ్చ. ౧, ౨. ఇప్పపువ్వుచేతఁ జేయఁబడిన కల్లు. మధు ప్రకృతికత్వాత్ మధు. ఉ. న. ఇప్పపువ్వు ప్రకృతిగాఁ గలది. ఈ ౩ ఇప్పపువ్వుల కల్లు పేళ్లు.

మార్ద్దీక మద్యయోః,

మృద్వీకావికారౌ మార్ద్దీకం-ద్రాక్షపండ్ల వికారము. ౧. ద్రాక్షపండ్లచేతఁ జేసిన మద్యము. కొందఱు మార్ద్ధికమను పాఠము నంగీకరించి, మధ్వాసవశబ్దము మొదలు ౪ ను ఇప్పపూవులచేతఁ జేసిన మద్యము పేళ్లే యందురు.

మైరేయ మాసవః శీధుః -

మిరాయాం దేవే భవం మైరేయం-మిర యను దేశమందుఁ బుట్టినది. ౧. ఆసూయతే ఇక్షుభ్య ఇతి ఆసనః. షుజ్ అభిషవే. చెఱకువలనఁ బిడువఁ బడునది. ౨. శేరతే అనేనేతి శీధుః. ఉ. పు. శీజ్ స్వప్నే. దీనిచేత నిద్రపోవుదురు. ఈ ౩ ప్రత్యేక మద్య విశేషములపేళ్లు. వానిలో ఆరెపువ్వు, బెల్లము, కడుగునీళ్లు మొదలైన వానిచేతఁ జేయఁబడినది మైరేయము. పక్వము కాని చెఱకురసముతోఁ జేసినది ఆసవము. పక్వమైన చెఱకురసమునఁ జేసినది శీధువు. 'శీధు రిక్షురస్థైః పక్షైరపక్షై రాసవో భవేత్, మైరేయం ధాతకీ పుష్ప గుడ ధాన్యాంబు సంయుతమ్' అని మాధవుడు.

మేదకో జగలః సమౌ.

41

మేద్యతీతి మేదకః జిమిదా స్నేహనే. జిడ్డుగలిగియుండునది. భృశంగళ త్యస్మాత్ సురేతి జగలః. గళసంరక్షణే. మిక్కిలి దీనివలన మద్యము కాఱును. మద్యము చేయుటకు నానాద్రవ్యములు గూర్చిన ముద్దపేళ్లు.

సంధానం స్యా దభిషవః -

మద్యస్య సంధా సంధానం. డు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. మద్యముయొక్క కూర్పుట. మద్యస్యాభిషవణ మభిషవః. షుజ్ అభిషవే. మద్యమును పిడుచుట. ఈ ౨ కల్లుసేయుట పేళ్లు.

కిణ్వం పుంసి తు నగ్నహః,

కణన్తిమత్తా అనేనేతి కిణ్వం. కణ శబ్దే. దీనిచేత మత్తులై కూఁ

శూద్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తలు వేయుదురు. ౧. నగ్నా హూయంతే అనేనేతి నగ్నహూః. ఊ. పు. మదించి దిసమొలతో నున్న వారై దీనిచేతఁ బిలువఁబడుదురు. “క్షీ బేకిణ్యం చ నగ్నహూః” అని యమరమాల. ఈ ౨ మధ్యముఁ జేయు మొలకపేళ్లు. నానాద్రవ్యకృత సురాబీజము.

కారోత్తమ స్ఫురామణః -

కారణ క్రియయా ఉత్తమః కారోత్తమః-మాదకక్రియచేత నుత్తమమైనది. ౧. సురాయా మండః సురామండః-సురయొక్క తేట. ఈ ౨ కల్లుతేట పేళ్లు.

ఆపానం పానగోష్ఠికా.

42

ఆపిబన్ధస్మిన్ని త్యాపానం - దీనియందు మద్యపానము సేయుదురు. గావో వాచస్తిప్తం త్యస్యా మితి గోష్ఠికా, పానస్య గోష్ఠికా పానగోష్ఠికా-మాటలు దీనియందు గలిగియుండును గనుక గోష్ఠిక, పానముచేయుచోటు గనుక పానగోష్ఠిక. ఈ ౨ అనేకులు కూడి మద్యపానము సేయుచోటు పేళ్లు.

చషకో ౨ స్త్రీ పానపాత్రం సరకో ౨ ప్య నుతర్షణమ్.

చషంతి పిబంతి సురా మత్రేతి చషకః అ. ప్న. చష భక్షణే. దీనియందు పానముసేయుదురు. ౧. పానస్య పాత్రం పానపాత్రం-పానముచేయు పాత్రము. ౨. సరతి మద్య మత్రేతి సరకః. సృగతౌ. దీనియందు మద్యము పొందియుండును. అపిశబ్దముచేత సరకశబ్దమును పుంలింగ నపుంసకములయందు వర్తించును. ౩. అనుతృప్యన్తనేనేతి అనుతర్షణం. శీతృషాపిపాసాయాం. దీనిచేతఁ బానముచేయ నిచ్చుయింతురు. ఈ ౪ మధ్యముఁ ద్రాగునట్టి పాత్రము పేళ్లు. “సరక” “అనుతర్షణ” శబ్దములు మద్యము వడ్డించుటకు పేళ్లని కొందఱు.

ధూర్తో ౨ క్షదేవీ కితవో ౨ క్షధూర్తో ద్యూతకృత్సమాః.

43

ధూర్వతి హినస్తి కుటుంబాదికమితి ధూర్తః. ధుర్వీ హింసాయాం. కుటుంబాదికమును జెఱుచువాఁడు. పా. ద్యూతవిషయే ధృతిరవ స్థానమస్యేతి ధార్తః. ౧. అక్షర్ధేవ్యతీత్యక్షదేవీ. న. పు. పాచికలచేతఁ గ్రీడించువాఁడు. ౨. కిం తవాస్తీతి వదతీతి కితవః-ఆడవచ్చినవానిని నీకేమి గలదని యడుగువాఁడు. ౩. అక్షేష ధూర్తః అక్షధూర్తః

పాచికలయందు ధూర్తుడు. ౪. ద్యూతం కరోతీతి ద్యూతకృత్. త.పు.డు కృత్ కరణే. ద్యూతమును చేయువాడు. ఈ ౫ జూదమాడువానిపేళ్లు.

స్వర్ణగృహాః ప్రతిభువః -

లగస్తీతి లగ్నకాః. లగా సంగే. జూదమందు తగులుపడువారు. ౧. ఆధమర్ణస్య ప్రతినిధయోభవస్తీతి ప్రతిభువః. ఉ. పు. భూ సత్తాయాం. అప్పతీసుకొన్న వానికి ప్రతిగా నుండువారు. ఈ ౨ పూటపడువానిపేళ్లు.

సభికా ద్యూతకారకాః,

సభా ఏషా మస్తీతి సభికా-సభ గలవారు. ౧. ద్యూతం కారయంతీతి ద్యూతకారకాః. డు కృత్ కరణే. జూదమాడించువారు. ఈ ౨ జూద మాడించువారిపేళ్లు.

ద్యూతో ౨ స్త్రియా మక్షవతీ కైతవం పణ ఇత్యపి.

44

దేవనం ద్యూతః. అ. పు. దివుక్రీడాదౌ. క్రీడించుట ద్యూతము. ౧. అక్షా స్యంత్యస్యా ఇతి అక్షవతీ. ఈ.నీ. పాచికలు గలది. ౨. కితవన్యకర్మ కైతవం-జూదరియొక్క కర్మకైతవము. ౩. పణ్యతే వ్యవహీయత ఇతి పణః. పణ వ్యవహారేస్తుతౌ చ. వ్యవహరింపబడునది. ఈ ౪ జూదము పేళ్లు.

పణో ౨ క్షేపు గ్లహః -

గృహ్యత ఇతి గ్లహః. గ్రహ ఉపాదానే. పుచ్చుకొనబడునది. ౧. అక్షేపు = జూదమందలి, పణః = పందెము పేరు.

అక్షా స్తు దేవకాః పాశకాశ్చ తే,

అశ్నువం త్యేభి రిత్వక్షాః. అశూ వ్యాప్తౌ. వీనిచేత వ్యాపింతురు. ౧. దీవ్యం త్యేభిరితి దేవకాః. దివు క్రీడాదౌ. వీనిచేత గ్రీడింతురు. పా. దేవనాః. ౨. పశ్యన్తే బధ్యంతే ఏభి రితి పాశకాః. పశబంధనే. వీనిచేత కట్టబడుదురు. ఈ ౩ పాచికలపేళ్లు.

పరిణాయస్థు శారీణాం సమన్తాన్నయనే ౨ స్త్రియామ్.

45

పరితః నయనం పరిణాయః. జీర్ణ వ్రాపణే. సారెల నంతట నడుపుట పరిణాయము. ఈ ౧ సారెల నంతట నడుపుట పేరు.

అష్టాపదం శారిఫలమ్.

ప్రతిపక్షి అష్టాపదాన్యతే త్యష్టాపదం. పు. ప్రతిపక్షియం

శూద్రవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దును ఎనిమిదేసి యిండ్లు (గడులు) గలది. ౧. శారీణాం ఫలం శారిఫలం. పు. సారె లుండు పలక. ఈ ౨ నెత్త (జూద) మాడు పలకపేళ్లు.

ప్రాణిద్యూతం సమాహ్వయః.

ప్రాణినాం ద్యూతం ప్రాణిద్యూతం-ప్రాణులయొక్క ద్యూతము. ౧. సమాహూయంతే స్పర్ధయా జనా అత్రేతి సమాహ్వయః. హేర్షో స్పర్ధాయాం శబ్దే చ. స్పర్ధచేత జనులు దీనియందు పిలువబడుదురు. ఈ ౨ కోడిపందెము మొదలయినదానిపేళ్లు.

ఉక్తా భూరి ప్రయోగత్వాదే కస్మిన్యే ౨ త్ర యోగికాః.

46

తాద్ధర్వాదన్యతో వృత్తావూహ్య లిఙ్గాంతరే ౨ పితే,

టీక. అత్ర = ఈశూద్రవర్గయందు, యే = ఏ, యోగికాః = యోగికములైన మాలాకార మార్దంగిక వైణవిక కర్మ కర నియోజ్య చౌ రాక్ష దేవ్యాది శబ్దములు, భూరి ప్రయోగత్వాత్ = ప్రయోగబాహుళ్యము గల వగుటవలన, ఏకస్మిన్ - ఒక పుంలింగమందే, ఉక్తాః = చెప్పబడినవో, తే = ఆ శబ్దములు, తాద్ధర్వాత్ = ఆయాక్రియా యోగమువలన, అన్యతోవృత్తౌ = స్త్రాదులయందు వర్తించునప్పుడు, లింగాంతరే ౨పి = స్త్రీలింగ నపుంసక లింగములయందు, ఊహ్యః = ఊహింపఁ దగినది. మాయాకారీ స్త్రీ, మాయాకారం కులం ఇత్యాదులు. అయోగికములై జాతివాచకములైన కరణ మాలిక కుంభకారాది శబ్దములును శూద్రాది శబ్దముల వలె పుంలింగ స్త్రీలింగములయందును వర్తించునని ఫలితార్థము.

ఇత్యమరసింహకృతౌ నామలిఙ్గాను శాసనే,

భూమ్యాదికాణ్డో ద్వితీయస్సాఙ్గ ఏవ సమర్థితః

అమరసింహకృతౌ = అమరసింహుని కృతియగు, నామలింగాను శాసనే = నామలింగాను శాసనమును నీకోశమందు, ఇతి = ఇట్లు, అయమ్ = ఈ, ద్వితీయః = రెండవదియైన, భూమ్యాదికాణ్డః = భూమి మొదలగువాని వర్గములకాండ (సమూహ)ము, సాఙ్గ ఏవ = సమగ్రముగానే, సమర్థితః = నెఱవేర్చబడినది.

ద్వితీయ కాండము సమాప్తము

అమరకోశము

ద్వి. కాం.

శ్రీరస్తు

నామలింగానుశాసన మను శ్రీ మదమరసింహవిరచితం బైన

అమరకాశము

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తృతీయకాండము

విశేష్యనిఘ్న వర్గము

అవ. ____ ఏవం కాణ్డద్వయేన తత్తల్లోక ప్రతినియతార్థాని నామాన్యనుశిష్య, సంప్రతి సాధారణం కాణ్డాంతర మారభమాణః, ప్రేక్షావత్ప్రవృత్తిసిద్ధయే వక్ష్యమాణవర్గాః తేషాం పూర్వకాణ్డో క్తవర్తే స్సంబంధం చ దర్శయతి విశేష్యనిఘ్నై రిత్యాదినా. ____ ఇట్లు రెండుకాండములచేత నాయా లోకములయందలి ప్రసిద్ధములైన నామములఁ జెప్పి యిప్పుడు వాని కన్నిటికి సాధారణమైన మఱియొక కాండమును బ్రారంభించువాఁడై చదువుకొనువారలకు సుఖముగాఁ దెలియుట కొఱకు నీ కాండమునందుఁ జెప్పఁగల వర్గములను, ఈవర్గములకుఁ బూర్వ కాండములయందలి వర్గములతోఁ గల సంబంధమును 'విశేష్యనిఘ్నైః' అను నిది మొదలగువానిచేఁ జక్కఁగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు ____

విశేష్యనిఘ్నైః స్సంక్తిరై ర్నానార్థై రవ్యయై రపి,

విజ్ఞాది సంగ్రహై ర్వర్గా స్సామాన్యే వర్గ సంత్రయాః.

1

సామాన్యే = పూర్వకాండలకు సాధారణమైన యీమూఁడవ కాండము నందు, విశేష్యనిఘ్నైః = విశేష్యాధీనములైన సుకృతి పుణ్యవత్ప్రభృతి శబ్దములచేతను, సంక్తిరైః = పరస్పర విరుద్ధములైన కర్మపారాయణ పరస్పర ప్రభృతి శబ్దములచేతను, నానార్థైః = అనేకార్థములైన నాకాది శబ్దములచేతను, అవ్యయై రపి = అవ్యయములైన ఆజాదులచేతను,

విశేష్యనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

లింగాదిసంగ్రహైః = స్త్రియామీదూద్విరామైకాచ్' అనునిది మొదలైన లింగాది సంగ్రహములచేతను, ఆదిశబ్దముచేత లంకా, శేఫాలికా, టీకా అనునివి మొదలైన నామ సంగ్రహములచేతను, వర్గాః = (చెప్పబడు) విశేష్యనిఘ్నాదివర్గములు, వర్గసంశ్రయాః = పూర్వకాండోక్తవర్గములనే యాశ్రయించినవి. ఎట్లనగా ____ సుకృతి ప్రభృతి శబ్దములు స్వర్గాది విశేషణము లొటచేతను, కర్మాదులు త్వాపారములొట చేతను, నాకాదులు తద్వాచకము లొటచేతను, అజాదులు తదవ్యపధి మద్భావాదిద్యోతకము లొటచేతను, స్త్రియా మీ దూదిత్యాదులు తల్లింగ ప్రతిపాదకము లొటచేతను, నీ కాండము సామాన్యకాండ మనబడును. టీకా సర్వస్వకారః. ____ వర్గసంశ్రయా ఇత్యత్ర అర్థాంతరం. వర్గసంశ్రయాః-వర్గాణా మవాంతర వర్గాణాం సంశ్రయా ఆశ్రయభూతాః. తథాహి. ____ నానార్థవర్గే కాంతాదయో బహవో వర్గాః. అవ్యయవర్గే చ నారార్థ పర్యాయ భేదేన ద్వౌ వర్గౌ. లింగాది సంగ్రహే చ స్త్రీలింగాదివర్గా ఇతి. అత్ర ప్రథమ ద్వితీయవర్గయోః అవాంతరవర్గ సంశ్రయత్వాభావే ౨పి బాహుళ్యేన వ్యపదేశా భవంతీతి న్యాయేన తథాత్మ వ్యపదేశ ఉపపన్న ఇతి బోధ్యం. 'వర్గసంశ్రయాః' అనుచోట తమలో నవాంతరవర్గలు గలవియని అర్థాంతరము. ఎట్లనిన ____ నానార్థవర్గయందు కాంతాదిరవర్గలును, అవ్యయ వర్గయందు అవ్యయవర్గావ్యయ నానార్థవర్గలును, లింగాది సంగ్రహవర్గ యందు స్త్రీలింగ వర్గాదులునని తెలియఁదగినది. మొదటి రెండు వర్గలయందు నవాంతర వర్గములు లేకున్నను 'బాహుళ్యేన వ్యపదేశా భవంతి' యను న్యాయము చేతఁ జెప్పినాఁడు.

టీ. స. అత్రేద మనుసంధేయం. ఇమ సామాన్యకాండే శ్రూయ మాణసుపః లుప్తసుపశ్చేతి ద్వివిధా శృబ్ధాః ప్రతిపాదయిష్యంతే. అత్ర ప్రస్తావా దనన్తరం ఆదౌ సుబంతా ఏవవక్తవ్యాః. తే చ పర్యాయరూపా నానార్థాశ్చేతి ద్విప్రకారాః. కాణ్డద్వయే పర్యాయ నిరూపణ ప్రస్తావా న్నానార్థేభ్యః ప్రాక్ పర్యాయా ఏవవక్తవ్యాః . తత్రాపి విశేష్యనిఘ్నత్వ రూపోపసంగ్రాహక క్రోడీకృతత్వాత్ విశేష్యనిఘ్నపదానా మతథా భూతేభ్యః ప్రాక్షి రూపణం. తదనంతరం విప్రకీర్ణార్థ పర్యాయజాతస్య నిరూపణం. తతః శ్రూయమాణసుబంతత్వసాధ ర్మా న్నానార్థశబ్దానా

మతథాభూతేభ్యః అవ్యయేభ్యః ప్రాప్నో రూపణం. తతః అవ్యయానాం. తతఃపుర్వ శేషత్వాల్లింగ సంగ్రహస్యేతి వర్గనిర్దేశ క్రమ నియమః.

అవ.____అస్మిన్వర్గే లిఙ్గజ్ఞానోపాయ మాహ____“ప్రాయశో రూపభేదేన”
యను పూర్వవిధిచే నిచట లింగ మెఱుంగ వీలులేదు కావున నీవర్గమున లింగమును
దెలిసికొను నుపాయమును జెప్పుచున్నాడు.____

స్త్రీదార ద్వైర్యద్యశేష్యం యాద్యశై ప్రస్తుతం పదైః.

గుణద్రవ్యక్రియా శబ్దాస్తథా స్మృస్తస్య భేద కాః.

2

యాద్యశై = ఏలింగము గలవైన, స్త్రీదారాద్వై పదైః = స్త్రీ దార కళత్రాది
పదముచేత, యద్యశేష్యం = ఏవిశేష్యమైన యర్థము, ప్రస్తుతం = ఉపక్రమింపఁ
బడెనో, తస్య = ఆవిశేష్యమునకు, భేదకాః = విశేషణములైన, గుణద్రవ్యక్రియా
శబ్దాః = గుణవాచక ద్రవ్యవాచక క్రియావాచక శబ్దములును, తథాస్మ్యః =
ఆవిశేష్యలింగము గలవే యగును. అనఁగా విశేష్య మేలింగముగలదై ప్రక్రమింప
బడునో, గుణద్రవ్యక్రియావాచకములైన సుకృత్యాది విశేషణములును, ఆలింగము
గలవేయగు నని తాత్పర్యము. “ప్రవీణాస్త్రీ, ప్రవీణాదారా, ప్రవీణం కళత్రం” అని
ద్రవ్యవాచక విశేషణములకును, “క్షేమంకరాస్త్రీ, క్షేమంకరాః దారాః, క్షేమంకరం
కళత్రం” అని క్రియావాచక విశేషణములకును ఉదాహరణములు.

టీ. స. అత్ర ప్రథమోద్దిష్టానాం వివేష్యనిష్ఠు శబ్దానాం విశ్వరూపం దర్శయన్
తేసా మౌత్సర్గికం లింగమనుశాస్తి స్త్రీదారాద్వైరితి శ్లోకేన____ఇహ స్త్రీశబ్దేన యోషా
నదీ బలాకాదయస్సర్వే ౨ పిస్త్రీ లింగశబ్దా వివక్షితాః; పుంలింగేన దారశబ్దేన
వృక్షప్లుక్షాదయ స్సర్వే పుంలింగశబ్దాః ఆద్యశబ్దేనచ కళత్రచ్చత్రాదయోసపుంసకలింగా.
తథాచాయమర్థః-యాద్యశై = యాద్యగ్రూపులింగవచన విభక్తియైక్యైః, స్త్రీ దారాద్వైః
= పదైః. స్త్రీదార కళత్రాదిభిస్సుబంతశబ్దైః, య ద్యశేష్యం కర్తృత్వకరణత్వాద్యర్థవిశేష
సంఖ్యావచ్చిన్నం అర్థస్వరూపం భార్యాదికం ప్రస్తుత ముపస్థాపతిం తస్య
తాదృశపదోపస్థాపితస్య తథాభూత విశేష్యరూపార్థస్య భేదకాః గుణద్రవ్యక్రియా యోగోపాధి
లక్ష స్వార్థద్వారేణ అవచ్ఛేదకాశబ్దాః తథాస్మ్యః. విశేష్యవాచకస్త్రీచారాది శబ్దవత్

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

లింగసంఖ్యోపాధికరూప విశేషభాజో భవంతి. ఇహ గుణద్రవ్య క్రియా శబ్దా ఇత్యనేన జాతి సంజ్ఞావ్యతిరిక్తాశ్చబ్దా వివక్షితాః. తేన అభావవిశిష్టవచనాః నిర్ధన నిర్గుణకాణమూకాదిశబ్దాశ్చ లిఙ్గత్రయే ౨ ప్యుదాహర్యా. కేచిత్తు “స్త్రీ దారాద్య” మితి ప్రథమాంతం పఠంతి తత్ర స్త్రీదారాదిక మర్థరూపం యాద్యశైః పదైః ప్రస్తుతమితి వ్యాఖ్యేయమ్.

క్షేమంకరో ౨ రిష్టతాతి శ్చివతాతి శ్చివంకరః,

క్షేమం కరోతీతి క్షేమంకరః. దుకృజ్ కరణే. క్షేమమును జేయువాడు. ౧. రిష్టం హింసన మశుభం. రిష హింసాయాం. రిష్టం న భవతీత్యరిష్టం శుభం, తత్కరోతీ త్యరిష్టతాతిః. రిష్ట మనఁగా నశుభము; అది గానిది యరిష్టము-శుభము; దానిఁ జేయువాడు. ౨. శివంకరోతీతి శివతాతిః, శివంకరశ్చ. దుకృజ్ కరణే. శుభమును జేయువాడు. ఈ ౪ శుభమును జేయువాని పేళ్లు. (ఈయర్థ శ్లోకము ప్రక్షిప్తమని కొందఱు).

సుకృతీ పుణ్యవా న్ధన్యః -

సుకృత మస్మాస్తీతి సుకృతీ. నాంతః. సుకృతము గలవాడు. ౧. పుణ్య మస్మాస్తీతి పుణ్యవా. త. పుణ్యము గలవాడు. ౨. ధనం పుణ్యం లబ్ధో ధన్యః-ధన మనఁగాఁ బుణ్యము, దానిఁ బొందినవాడు. ఈ 3 పుణ్యముగలవాని పేళ్లు.

మహేచ్ఛస్తు మహాశయః.

3

మహతీ ఇచ్ఛా యస్య మహేచ్ఛః-ఘనమైన యిచ్ఛగలవాడు. ౧. మహా నాశయో మనోయస్య స మహాశయః-ఘనమైన మనస్సుగలవాడు. ఈ ౨ గొప్ప మనస్సుగలవాని పేళ్లు.

హృదయాళు స్సహృదయః -

ప్రకృష్టం హృదయ మస్య హృదయాళుః-శ్రేష్ఠమైన హృదయము గలవాడు. ౧. శోభనం హృదయమస్య సుహృదయః-మంచి హృదయము గలవాడు. ఈ ౨ మంచిమనస్సు గలవాని పేళ్లు.

మహోత్సాహో మహోద్యమః,

మహా సుత్సాహో యస్య మహోత్సాహః-ఎక్కువ వేడుక గలవాడు. ౧. మహాసాద్యమో యస్య మహోద్యమః-ఘనమైన యుద్యోగము గలవాడు. ఈ ౨ ఉద్యోగము గలవానిపేళ్లు.

ప్రవీణే నిపుణాభిజ్ఞ విజ్ఞ నిష్ఠాత శిక్షితాః.

4

వైజ్ఞానికః కృతముఖః కృతీ కుశల ఇత్యపి.

ప్రకృష్టా వీణా యస్యేతి ప్రవీణః-ప్రకృష్టమైన వీణ గలవాఁడు ప్రవీణుడు. రూఢి లక్షణచేత నేర్పరియందు వర్తించును. ప్రకృష్టా వీణా అస్యేతి యోగవశాత్ ప్రీణశబ్దోయద్యపి వీణావాదకేవర్తితు మర్హతి, తథాపి రూఢి ర్యోగ మపహరతీతి న్యాయా దుద్ధాతృశబ్దో యథా ఛందోగే మహర్విజి వర్తతే, నతు యస్మిన్ కస్మింశ్చి దుచ్చైర్గాతరి. తథా. బుద్ధివైశద్యసా ధర్మాత్ ప్రవీణశబ్దో ౨పి నిపుణ పర్యాయత్వే నానుశిష్టః. తదుక్తం. — “నిరూఢలక్షణాః కాశ్చిత్ సామర్థ్యాదభిధానవత్, క్రియంతే ౨ దృతనైః కాశ్చిత్ కాశ్చిన్నైవత్వశక్తిత ఇతి”. ౧. నితరాం పుణతి శుభకర్మ కరోతీతి నిపుణః. పుణ శుభకర్మణి. మిక్కిలి శుభకర్మమును జేయువాఁడు. ౨. అభితస్సర్వతో వస్తుతత్వం జానా తీత్యభిజ్ఞః. జ్ఞా అవబోధనే. అంతట వస్తుతత్వము నెఱుంగువాఁడు. ౩. విశేషేణ జానాతీతి విజ్ఞః - అధికముగా నెరింగినవాఁడు. ౪. నితరాం స్నాతో నిష్ఠాతః. స్థా శౌచే. ఏప్రయోజనమందును మిక్కిలి ప్రవేశము గలవాడు. ౫. శిక్షా ౨స్య సంజాతేతి శిక్షితః. శిక్ష గలవాఁడు. ౬ విజ్ఞానం శిల్పం, తేన చరతీతి వైజ్ఞానికః-నేర్పుచేత సంచరించువాఁడు. పా. విజ్ఞానికః. ౭. కృత మభ్యస్తం ముఖ ముపాయో ౨ నేన కృతముఖః- అభ్యసంపఁబడిన యుపాయము గలవాఁడు. ౮. ప్రశస్తం కీతం కృత్య మస్యాస్తీతి కృతీ. నాంతః. మంచికృత్యము గలవాఁడు. ౯. కుశాలాతీతి కుశలః. లా ఆదానే. తన బుద్ధిసూక్ష్మతకు కుశాగ్రమును పోలికగా గ్రహించువాఁడు. ఈ ౧౦ నేర్పరి పేళ్లు.

పూజ్యః ప్రతీక్ష్యః -

పూజితం యోగ్యః పూజ్యః-పూజింపఁదగినవాఁడు. ౧. వివాహయజ్ఞాదిషు సన్నిధానార్థం ప్రతిక్షితు మర్హతీతి ప్రతీక్ష్యః. ఈక్షదర్శనే వివాహ యజ్ఞాదులయందు సన్నిధానముకొఱకు నెదురుచూడఁదగినవాఁడు. “భక్తిః ప్రతీక్ష్యేషు కులోచితాతే” ఇతి రఘువంశే పంచమసర్గే. ఈ ౨ (గురువు మొదలయిన) పూజ్యులపేళ్లు.

సాంశయిక స్సంశయాపన్న మానసః

5

విశేష్యనిష్ఠువర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సంశయ మాపన్న స్సాంశయికః- సందేహమును బొందినవాడు. ౧. సంశయమాపన్నం సంశయాపన్నం, సంశయాపన్నం మానసంయస్యేతి సంశయాపన్న మానసః-సందేహమును బొందిన మనస్సు గలవాడు. ఈ ౨ సందేహించువానిపేళ్లు. సంశయమాపన్నః అనుసూత్రమందు సాంశయిక శబ్దము సంశయింపఁబడిన స్థాన్వాది వస్తువులయందే వర్తించునుగాని సంశయించు పురుషనియందు వర్తించదని న్యాసకారుఁడు చెప్పివాఁడు గనుక సాంశయికశబ్దము స్థాన్వాది వస్తుపరమని కొందఱుండురు. వారు సంశయాపన్నమానసః అను శబ్దమును సంశయాపన్నం మానసంయస్మిన్ విషయ ఇతి సంశయాపన్న మానసః, అని వస్తుపరముగానే యోజింతురు. 'అనభ్యాసదశాయాం తస్య సాంశయికత్వాత్, అని యుదయనాచార్యుఁడు. కొందఱు “దృష్టం సాంశయికైః క్రమాంక యుంగళం” అనునిది మొదలైన ప్రయోగములవలన “సంశయాపన్నమానసః” అని స్వరసముగా పురుషపరమై తోచుచున్నది గనుక సంశయించునట్టి పురుషునియందే వర్తించు ననియుఁ జెప్పుదురు.

దక్షిణేయో దక్షిణార్హస్తత్ర దాక్షిణ్య ఇత్యపి.

యాగాదౌ ఋత్విగాదీనాం ఆనతిద్వారా కర్మసాధుణ్యార్థం తేభ్యో దీయమానం గోహిరణ్యాదికం దక్షిణా; తాం అర్హతీతి దక్షిణేయ; దక్షిణార్హః, దాక్షిణ్యచ్చ-దక్షిణం బుచ్చుకొన నర్హుఁడు గనుక దక్షిణేయుఁడు, దక్షిణార్హుడు, దాక్షిణ్యుఁడు. పా. దక్షిణ్యుడు. ఈ ౩ దక్షిణకు యోగ్యమైనవాని పేళ్లు.

స్వర్వదాన్య స్థూలలక్ష దాన శౌణ్డా బహుప్రదే.

6

ఉద్యతే స్తూయత ఇతి వదాన్యః. వద వ్యక్తాయాం. వాని కొనియాడఁ బడువాడు. అర్థిభ్యః మదీయ మిదం ధనం పర్యాప్తం దీయతామితి వదతీతి వదాన్యః. యాచకులకొఱకు నా ధనము సంపూర్ణముగా నిమ్మని పల్కువాఁడు. ౧. అర్థభ్యో వాతుం స్థూలం బహుళం లక్షయతీతి స్థూలలక్షః. లక్ష దర్శనాంకనయోః. పా. స్థూలలక్ష్యః-అర్థుల కిచ్చుకొఱకు దొడ్డపదార్థమును వెదకువాఁడు. ౨. దానే శౌండుస్సక్త ఇతిదాన శౌండః-దానమందానస్కుండైనవాఁడు. ౩. బహుప్రద దాతీతి బహుప్రదః. దు దాజ్ దానే. మెండుగా నిచ్చువాఁడు. ఈ ౪ మిగుల నిచ్చువాని వాని పేళ్లు.

జైవాత్మక స్వాదాయుష్మాన్-

జీవతి చిరకాల మితి జైవాత్మకః. జీవ ప్రాణధారణే. అనేకకాలము బ్రతుకువాఁడు. ౧. అధిక మాయు రస్యాస్తీ త్యాయుష్మాన్ త. అధికమైన ఆయుస్సు గలవాఁడు. ఈ ౨ దీర్ఘాయుష్మంతని పేళ్లు.

అంతర్వాణి స్తు శాస్త్రవిత్,

అంత రంతశ్చరీరే శాస్త్రరూపా వాణీ యస్యేతి అంతర్వాణిః- శరీరములో శాస్త్రరూపమైన సరస్వతి గలవాఁడు. అంతస్సభామధ్యే ప్రసరంతీ వాణీ యస్యే త్యంతర్వాణిః-సభయందు వ్యాపించు వాక్కు గలవాఁడు. ౧. శాస్త్రం వేత్తీతి శాస్త్రవిత్. ద. విదజ్ఞాన్. శాస్త్రము నెఱిగినవాఁడు. ఈ ౨ శాస్త్రము నెఱింగినవానిపేళ్లు.

పరీక్షకః కారణికః -

పరీక్షతే అవధారయతి ప్రమాణై రర్థమితి పరీక్షకః. ఈక్షదర్శనే. ప్రమాణములచేత నర్థమును నిర్ణయించువాఁడు. తత్త్వనిర్ణయే కారకాని వేత్తీతి కారణికః-యాథార్థ్య నిర్ణయమందుఁ గారణముల నెఱిగినవాఁడు. కారణేన పరీక్షాది మేతునా వ్యవహరతీతి కారణికః-పరీక్షాదికారణములచేత వ్యవహరించువాఁడు. ఈ ౨ దానాదులయందు పరీక్ష చేయువాని పేళ్లు.

వరదస్తు సమర్థకః.

7

వరం వాంఛితం పశుపుత్రాదికం దదాతీతి వరదః. దు దాజ్ఞదానే. కోరఁ బడిన పశుపుత్రాదుల నిచ్చువాఁడు. ౧. సమ్య గర్థయతి వర్థయత్యభీష్టదానేనేతి సమర్థః. ఋధువృద్ధౌ. అభీష్టము నిచ్చి వర్ధిల్లఁ జేయువాఁడు. ఈ ౨ అడిగిన వస్తువుల నిచ్చు దేవతాదుల పేళ్లు.

హర్షమాణో వికుర్వాణః ప్రమనా హృష్టమానసః,

హృష్యతి తాచ్చీల్యేనేతి హర్షమాణః. హృష తుష్టౌ. సంతోషించు స్వభావము గలవాఁడు. ౧. వికురుతే సుఖావేశా దితి వికుర్వాణః. దు కృజ్ కరణే. సుఖావేశముచే వికారమును బొందువాఁడు. ౨. ప్రకృష్టం మనో యస్య ప్రమనాః. స. మంచిమనస్సు గలవాఁడు. ౩. హృష్టం మానసం యస్య హృష్టమానసః- సంతోషించు మనస్సు గలవాఁడు. ఈ ౪ సంతోషముతోఁ గూడినమనస్సు గలవాని పేళ్లు.

విశేష్యనిష్పవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దుర్మనా విమనా అన్తర్మనా స్వాత్ -

దుఃఖితం మనో యస్యేతి దుర్మనాః. స. దుఃఖితమైన మనస్సు గలవాడు.
౧. విరుద్ధం మనో యస్యేతి విమనాః. స విరుద్ధమైన మనస్సు గలవాడు.
౨. చింతావశా దంతర్లీనం మనో యస్యే త్యంతర్మనాః. స. చింతచేత బాహ్యవ్యాపారము లేక లోపల నణచిన మనస్సు గలవాడు. ఈ ౩ భేదపడిన మనస్సు గలవాని పేళ్లు.

ఉత్క ఉన్తనాః.

8

ఉద్గతం మనో యస్య సః ఉత్కః, ఉన్తనాశ్చ. స. ప్రియవస్తువునందు ఎత్తిన మనస్సు గలవాడు. ఈ ౨ ప్రియమైన వస్తు వెప్పుడు గలుగునో యను త్వర గలిగినవానిపేళ్లు.

దక్షిణే సరళోదారౌ -

దక్షతే పరకార్యం శీఘ్రం కరోతీతి దక్షిణః. దక్ష వృద్ధా శీఘ్రార్థేచ. పరప్రయోజనము శీఘ్రముగాఁ జేయువాడు. ౧. సరతి పరేచ్ఛా మనుసరతీతి సరళః. సృగతౌ. పరహృదయము ననుసరించువాడు. ౨. ఉదియర్తి పరకార్యం కర్తు మేతీ త్యుదారః. ఋ గతౌ. పరకార్యమును జేయుకొఱకుఁ బోవువాడు. ఈ ౩ కుటిలముగాక చక్కనైన మనస్సు గలవాని పేళ్లు.

సుకలో దాత్యభోక్తరి,

శోభనా కలా త్యాగభోగయౌ రస్యేతి సుకలః-త్యాగోభోగముల యందు మంచి విద్య గలవాడు. ఈ ౧ త్యాగభోగములు గలవాని పేరు.

తత్పరే ప్రసితాసక్తౌ -

తస్యాభిమత వస్తునః పరః అధీన స్తత్పరః-అభిమత వస్తువున కధీనమైనవాడు. ౧. ప్రసినో త్యభిమతవస్తుని చిత్తమితి ప్రసితః. షిజ్ బంధనే. అభిమత వస్తువునందు మనస్సు నిలుపువాడు. ౨. ఇష్టవస్తుని ఆసక్తోత్యాసక్తః. షజ్జసంగే. ఇష్టవస్తువునందుఁ దగిలినవాడు. ఈ ౩ ఒకపదార్థమందుఁ దగిలిన మనస్సు గలవాని పేళ్లు.

ఇష్టార్థోద్ముక్త ఉత్సుకః.

9

ఉత్సు ఉద్యోగాతిశయః అస్మాస్తీత్యుత్సుకః - ఇష్టమైన ప్రయోజన మందు ఉద్యోగాతి శయము గలవాడు. టీ.స. తదుక్తం భోజరాజే

న— “ఉది త్యుద్యోగ మాచష్టే స్విత్వాధిక్య మభీష్ణితే, తదస్యాస్తీతి మత్వద్దే కనిస్యా దుత్సుకో మత” ఇతి. ఉచ్చబద్ధ ఉద్యోగార్థః, సుశబ్ద అతిశయార్థః, కశబ్ద స్ఫుఖవచనః. ఉత్సుక ముద్యోగేనాతిశయితం సుఖమస్యేతి ఉత్సుకః—ఉద్యోగముచేత నతిశయించిన సుఖము గలవాఁడు. ఈ ౧ ఇష్టమైన ప్రయోజనమందుద్యోగము గలవానిపేరు.

ప్రతీతే ప్రథిత ఖ్యాత విత్త విజ్ఞాత విశ్రుతాః,

ప్రతీయతే జ్ఞాయతే సర్వై రితి ప్రతీతః. ఇణ్ గతౌ. సర్వేగత్యర్థా జ్ఞానార్థాః అందఱిచేత నెఱుంగఁబడువాఁడు. ౧. ప్రథత ఇతి ప్రథితః. ప్రథ ప్రఖ్యానే. ప్రసిద్ధుడు. ౨. ఖ్యాయత ఇతి ఖ్యాతః. ఖ్యా ప్రకథనే. అందఱిచేతఁ గోనియాడఁబడువాఁడు. ౩. విద్యతే జ్ఞాయత ఇతి విత్తః. విద జ్ఞానే. ఎఱుంగఁబడువాఁడు. ౪. విశేషేణ జ్ఞాయత ఇతి విజ్ఞాతః. జ్ఞా అవబోధనే. విశేషముగా నెఱుంగఁబడువాఁడు. ౫. విశేషేణ శ్రూయత ఇతి విశ్రుతః. శ్రు శ్రవణే. విశేషముగా వినఁబడువాఁడు. ఈ ౬ ధనాదులచేతఁ బ్రసిద్ధుఁడైనవానిపేళ్లు.

గుణైః ప్రతీతే తు కృతలక్షణాహతలక్షణౌ.

10

కృత మభ్యస్తం లక్షణం నామ యస్యేతి కృతలక్షణః. “లక్షణం నామ చిహ్నాయోః” అని. లక్షణమనఁగా పేరు. అందఱికిని అభ్యస్తమైన పేరుగలవాఁడు. ఆహతం గుణిత మసకృదుచ్చరితం లక్షణం యస్యేత్యా హతలక్షణః—పలుమాఱు లుచ్చరింపఁబడు పేరుగలవాఁడు. పా. ఆహితం నిహితం జనముఖే స్థాపితం లక్షణం గుణజాత మస్యేత్యాహిత లక్షణః—జనముఖమందుంచఁబడిన గుణ సమూహము గలవాఁడు. “ఇక్ష్యాకువంశ ప్రభవో నృపాణాంకకుత్ స్థ ఇత్యాహిత లక్షణో ౨ భూ” దితి రఘువంశేషష్ఠ సర్గే. ఈ ౨ త్యాగశౌర్యాది గుణములచేఁ బ్రసిద్ధుఁడైనవాని పేళ్లు.

ఇభ్య ఆధోస్య ధనీ -

ఇభ మర్హతీతి ఇభ్యః—ఎనుఁగు నెక్కు నర్హుఁడు. ౧. ఆ సమంతాద్భ్యాయంత్యే నమిత్యాధ్యః. ద్యై చింతాయాం. అంతట నితనిఁదలఁతురు. ౨. ధన మస్యాస్తీతి ధనముగలవాఁడు. ఈ 3 ధనికుని పేళ్లు.

స్వామీ త్వీశ్వరః పతి రీశితా,

అధిభూర్నాయకో నేతా ప్రభుః పరివృధో ౨ భిషః

11

విశేషనిష్ఠువర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

స్వ మైశ్వర్య మస్మాస్తీతి స్వామీ. నాంతః. సామ్మ గలవాడు. ౧. ఈష్టే తాచ్చీల్యేనే తీశ్వరః. ఈశ ఐశ్వర్యే. స్వభావైశ్వర్యము గలవాడు. స్త్రీలింగమందు ఈశ్వరా. ఈశ్వరి శబ్దము 'అశూ వ్యాప్తౌ' అనుధాతువు మీద నిష్పన్నము. ౨. పాతి స్వానుజీవిన మితి పతిః. పా రక్షణే. తన యాశ్రితుని రక్షించువాడు. స్త్రీ లింగమందు రుచి శబ్దము వలెను. నపుంసకమందు వారి శబ్దమువలెను రూపము. ౩. ఈష్ట ఇ తీశి తా. ఋ ఐశ్వర్యము గలవాడు. ౪. అధ్యుపరి భవతీతి త్యధిభూః. ఊ. భూ సత్తాయాం. సేవకులకు మీదదై యుండువాడు. ౫. నయతి వినియుజ్జే సేవకానితినాయకః, నేతా చ. ఋ. ణీర్ష ప్రాపణే. సేవకుల నియోగించువాడు. ౬, ౭, ప్రభవతి సమర్థో భవతీతి ప్రభుః. ఉ. భూ సత్తాయాం. సమర్థుఁ డగువాడు. ౮. పరిబృంహతి వర్ధత ఇతి పరివృధః. బృహ బృహి వృద్ధౌ. వృద్ధిఁ బొందువాడు. పా. పరిబృధః. ౯. అధిపాతీతి అధిపః. పా రక్షణే. ఆధిక్యమున రక్షించువాడు. ఈ ౧౦ ఏలువాని పేళ్లు.

అధికర్తిస్మద్ధస్వాత్ -

అధికా ఋద్ధిర్యస్యేత్యధికర్తిః-అధికమైన సంపద గలవాడు. ౧. సమ్యక్ ఋద్ధిర్యస్యేతి సమృద్ధః-మంచి సంపద గలవాడు. పా. సమృద్ధిః. ఈ ౨ అధికమైన సంపద గలవాని పేళ్లు.

కుటుంబ వ్యాప్యతస్తు యః.

స్వాదభ్యాగారిక స్తస్మిన్నపాధిశ్చ పుమా నయమ్.

12

అగారం భక్తి రస్యేత్యాగారికః, అభి అధికః ఆగారికః అభ్యాగారికః -అధికముగా గృహమునే భజించువాడు. ౧. ఉపదధాతి కుటుంబమిత్యుపాధిః. దు ధార్జ ధారణ పోషణయోః. కుటుంబమును బోషించువాడు. నియత పుంలింగము. ఈ ౨ కుటుంబపోషణమునం దాసక్తుడైనవాని పేళ్లు.

వరాఙ్గరూపావేతో యస్మింహ సంహననో హి సః,

శ్రేష్ఠావయవ సౌందర్యసహితో యః పురుషః సః సింహసంహనన ఇత్యుచ్యతే. సంహనసంహనన శబ్దము ప్రత్యవయవమును చక్కనైన రూపము గలవాని పేరు. సింహస్య సంహనన మివ సంహననం వపు

ర్యస్యేతి సంహసంహసనః - సింహము యొక్క శరీరమువలె శ్రేష్ఠమైన శరీరము గలవాఁడు.

నిర్ధార్యః కార్యకర్తా యస్సంపన్నస్సత్వ సంపదా.

13

సత్యపి దుఃఖాదికారణే వికారరహితం మనస్సత్త్వం, తథాభూత యా మనోవృత్త్యా సంపన్నస్సంయుక్త ఏవయః కార్యంకరోతి స నిర్ధార్య ఇత్యుచ్యతే. సత్త్వ మనఁగా నాపత్నంపదలయం దొక్కతీరున నుండెడి ధైర్యము; అట్టి ధైర్యసంపదతోఁ గూడుకొని యెవఁడు కార్యముఁ జేయునో వాఁడు నిర్ధార్యుఁ డనఁబడును. నిర్ధార్యతే జనేభ్యః పృథగ్స్వపదిశ్యతే అధిక్యేనేతి నిర్ధార్యః. ధృ ధారణే. అధిక్యముచేత జనుల వలన నేర్పఱుపఁబడువాఁడు. టీ. సి. 'సంపతంత్యత్త్వసంప' దేతి పారే సంపతః సంగచ్ఛమానః. ౧.

అవాచి మూకః -

మూయతే బధ్యతే వాక్రవృత్తి రస్యేతి మూకః. మూజ్ బంధనే. వాగ్విపారము వీనికి బద్ధమైయుండును. ఈ ౧ మూఁగవాని పేరు.

అథ మనోజవసః పితృసంనిభః.

జవతీతి జవం వేగయుక్తం మనో యస్మిన్ స మనోజవసః-తీక్ష్ణమైన బుద్ధి గలవాఁడు. పా. మనోజవాః మనోజవః ౧. పితృసన్నిభః = తండ్రినిఁ బోలు వానిపేరు.

సత్కృత్యాలంకృతాం కన్యాం యో దదాతి స కూకుదః.

14

యః స్వసంపదనుసారేణ వస్త్రాభరణాలంకృతాం కన్యాం కుల శీల సంపన్నాయ వరాయ సత్కృత్య దదాతి స కూకుద ఇత్యుచ్యతే. తన సంపదకొలది వస్త్రభూషణాదులచేత నలంకరింపఁబడి కన్యను వరునకు సత్కరించి యిచ్చువాడు కూకుదుఁ డనఁబడును. కూకుం కన్యాం దదాతీతి కూకుదః - కన్య నిచ్చువాడు. తథా చ స్మృతిః. — “కూకురిత్యుచ్యతే కన్యా తద్దాతా కూకుదః స్మృతః” ఇతి. కోకతే మహత్పుణ్య మాదత్తే కూకుదః. కుక వృక ఆదానే. అధిక పుణ్యమును స్వీకరించువాఁడు. ౧.

లక్ష్మీవాం లక్ష్మణ శ్రీల శ్రీమాన్-

లక్ష్మీ రస్యావైతి లక్ష్మీవాః. త. లక్ష్మణశ్చ. శ్రీరస్యాస్తీతి శ్రీలః;

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

శ్రీమాంశ్చ. త. లక్ష్మీయనినను శ్రీయనినను సంపదయు, ఒప్పిదమును; అది గలవాఁడు. శ్రియం లాత్యాదత్తే వా శ్రీలః. లా ఆదానే. సంపదను బుచ్చుకొనువాఁడు. పా. శ్రీలః. ఈ ౪ సంపద గలవాని పేళ్లు. ఒప్పిదము గలవాఁడు.

స్విర్ధస్తు వత్సలః,

స్నిహ్యతీతి స్విర్ధః. ష్టిహ ప్రీతౌ. స్నేహము గలవాఁడు. ౧. వత్సః స్నేహః సో ౨ స్వాస్తీతి వత్సలః. వత్స యనగా స్నేహము; అది గలవాఁడు వత్సలుఁడు. ఈ ౨ స్నేహముగలవాని పేళ్లు.

స్వాధ్యాయాశుః కారుణికః కృపాళు స్సురత స్సమాః.

15

దయతే తాచ్ఛీల్యే నేతి దయాశుః. దేజ్ రక్షణే. రక్షించు స్వభావము గలవాడు. ౧. కారుణ్య మస్వాస్తీతి కారుణికః-కరుణగలవాఁడు. ౨. కృపాం లాతీతి కృపాశు. లా ఆదానే. కృపను స్వీకరించువాఁడు. ౩. సుష్కరమత ఇతిః సురతః. రము క్రీడాయాం. లెస్సగాఁ గ్రీడించువాఁడు. పా. సురతః. సూర్యశవ తపతి ప్రసిద్ధ్యా ప్రకాశత ఇతి సురతః. తపసంతావే. సూర్యునివలెఁ బ్రసిద్ధిచేత నొప్పువాఁడు. ఈ ౪ దయగలవాని పేళ్లు.

స్వతంత్రో ౨ పావీతః స్వైరీ స్వచ్ఛంతో నిరవగ్రహః,

స్వం ఆత్మాతంత్రం ప్రధానం యస్య స్వతంత్రః-తానే ప్రధానముగాఁ గలవాడు. ౧. అపగతం ఆవృత మావరణం యస్యే త్యవాప్యతః-అడ్డుపాటు లేనివాడు. ౨. స్వేన ఈరితుం శీల మస్యేతి స్వైరీ. ఈరగతౌ. నాంతః. తన యిచ్చకొలది తిరుగువాఁడు. ౩. స్వకీయ ఏవచ్ఛందో ౨ భిప్రాయాయస్యేతి స్వచ్ఛందః-స్వకీయమైన యభిప్రాయము గలవాఁడు. ౪. నిష్క్రాంతః అవగ్రహాదితి నిరవగ్రహః. అడ్డుబాటువలనఁ బాటినవాఁడు. ఈ ౫ స్వతంత్రుని పేళ్లు.

పరతన్త్రః పరాధీనః పరవా న్నాథవా నపి,

16

అధీనో నిఘ్న ఆయత్తో ౨ స్వచ్ఛంతో గృహ్యకో ౨ ష్యసా,

పరః స్వస్మాదన్యస్తంత్రం ప్రధాన మస్యేతి పరతంత్రః-పరుఁడు ప్రధానముగాఁ గలవాఁడు. ౧. పరస్మి న్నధీనః గుణభూతః పరాధీనః-పరునియందు అధీనుడు. ౨. పరోనియామకో ౨ స్వాస్తీతి పరవా. త. పరుఁడు నియామకుఁడుగాఁ గలవాఁడు. ౩. నాథో ౨ స్వాస్తీతి నాథవా. త.

ఏలికగలవాడు. ౪. అధిగతః ఇనఃస్వామీ అనే నేత్యధీనః-హిందంబడిన యేలిక గలవాడు. ౫. నిహన్యతే ప్రతికూల మాచరః పీడ్యతే ప్రభుణేతినిఘ్నః. హన హింసాగతోః. ప్రతికూల కార్యము చేసినప్పుడు ప్రభువుచేత పీడింపబడువాడు. ౬. ఆయత్యతే నియుజ్యతే స్వామి నేత్యాయత్తః. యతీప్రయత్నే. ప్రభువుచేత నియోగింపబడువాడు. స్వచ్ఛందో నభవతీ త్యస్వచ్ఛందః-స్వతంత్రుడు గానివాడు. ౮. గృహ్యతే స్వీక్రియతే వ్యాపారేషు స్వామి నేతి గృహ్యకః. గ్రహ ఉపదానే. స్వామిచేత కార్యములయందు గ్రహింపబడువాడు. “గుణగృహ్యవచనే విపశ్చితః” అని భారవి. ఈ ౯ పరాధీనునిపేళ్లు.

ఖలపూ స్వాధ్యక్షహుకరః -

ఖలం పునాతి ఖలస్థధాన్యం నిశ్చేషం గృహ్యతీతి ఖలపూః. ఊపూజ్ పవనే. కళ్ళమును జక్కజేయువాడు. ౧. బహూని ఖలసమీకరణాదీని కరోతీతి బహుకరః - కళ్ళమును జక్కజేయుట మొదలుగా జాలపనులం జేయువాడు. ఈ ౨ కళ్ళ మూడుచువాని పేళ్లు.

దీర్ఘ సూత్ర శ్చిరక్రియః.

17

దీర్ఘం సూత్రం విచారో ౨ స్మృతి దీర్ఘసూత్రః-దీర్ఘమైన విచారముగలవాడు. దీర్ఘం చిరకాలేన సూత్రయతే క్రమబద్ధాని కర్మాణి కరోతీతి దీర్ఘసూత్రః. సూత్రవిమోచనే. విమోచనం మోచనాభావః గ్రథనమితి యావత్. పనులను మెల్లగా జేయువాడు. ౧. చిరం క్రియా అస్మృతి చిరక్రియః-తదువుగా గార్యము జేయువాడు. ఈ ౨ విచారించి మెల్లగా కార్యమును జేయువాని పేళ్లు.

జాల్శ్చ ౨ సమీక్ష్యకారీ స్వాత్ -

అసమీక్ష్య గుణదోషా వవిమృశ్య కరోతీ త్యసమీక్ష్య కారీ. నాంతః దుకృజ్ కరణే. గుణదోషములను విచారించక చేయువాడు. ఈ ౨ విచారంపక కార్యమును జేయువాని పేళ్లు.

కుణ్ఠో మన్తః క్రియాసు యః,

కుంఠతి క్రియాసు మందో భవతీతి కుంఠః. కురి గతి ప్రతిఘాతే, అలస్యేచ. పనుల యందు మండుండై యండువాడు. ఈ ౧ కార్యములయందలసుండైనవాని పేరు.

విశేష్యనిష్ఠువర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కర్మక్షమో ౨ లంకర్మణః-

కర్మణి క్షమః కర్మక్షమః-కార్యమందు సమర్థుఁడు. ౧. అలం సమర్థో భవతి కర్మణ ఇతి అలంకర్మణః-కార్యము సేయ సమర్థుఁడైన వాఁడు. ఈ ౨ అనాయాసమునఁ గార్యమును జేయువాని పేళ్లు.

క్రియావాక్ కర్మ సూద్యతః.

18

క్రియా స్వాస్థీతి క్రియావాక్. త. క్రియ గలవాఁడు. ౧. కార్యమును జేయ నుద్యోగించినవాని పేరు.

స కార్మః కర్మశీలో యః -

కర్మ కరణం శీల మస్యేతి కార్మః, కర్మశీలశ్చ-కార్యముఁ జేయుటయే స్వభావముగాఁ గలవాఁడు. ఈ ౨ ఫలము గలిగినను లేకున్నను కార్యమును జేయు స్వభావము గలవాని పేళ్లు.

కర్మశూరస్తు కర్మరః,

కర్మణి శూరః కర్మశూరః-కార్యము చేయుటయందు తెగువగలవాఁడు. ౧. కర్మణి ఘటత ఇతి కర్మరః-కార్యమందు వ్యాపారము గలవాఁడు. ఈ ౨ ఫలపర్యంతము కార్యమును జేయు తెగువగలవానిపేళ్లు.

కర్మణ్య భుక్కర్మకరః -

కర్మణి సాధు కర్మణ్యం వేతనం, తద్భుజ్జ ఇతి కర్మణ్యభుక్. సః కర్మకర ఇత్యుచ్యతే. కర్మణ్య మనఁగా కూలి, అది పుచ్చుకొని పనిచేయువాఁడు కర్మణ్యభుక్కు. వాఁడు కర్మకరుఁ డనఁబడును. కర్మ కరోతి భృత్యర్థమితి కర్మకరః-కూలికొఱకు కార్యముఁ జేయువాఁడు. పా. భరణ్యభుక్. ౧. కూలి దీసికొని పనిచేయువాని పేరు.

కర్మకారస్తు తత్త్రియః.

19

యో భృతి మగృహీత్వైవకర్మకర ఇవ క్రియాఃకరోతి స, శిష్య కర్మదాసాదిః కర్మకార ఇత్యుచ్యతే. తత్త్రియుం డనఁగా కూలిలేక పనిచేయునట్టి శిష్యుఁడు బంటు మొదలైనవారు. అట్టివాఁడు కర్మకారుఁడనఁబడును. కర్మ కరోతీతి కర్మకారః. డు కృజ్ కరణే. కార్యమును జేయువాఁడు. ఈ ౧ కూలి యడుగక పనిచేయు వానిపేరు.

అపస్నాతో మృతస్నాతః -

అప నికృష్టం స్నాతః అపస్నాతః - నికృష్టమైన స్నానముచేసిన

వాఁడు. ౧. మృతే మరణే స్నాతో మృతస్నాతః. వ్హ శౌచే. మరణ నిమిత్తమై స్నానము చేసినవాఁడు. ౨. బంధుసుహృదాది మరణనిమిత్తమై స్నానము చేసినవానిపేళ్లు. పుత్రాదులచేత సంస్కారార్థమై స్నానము చేయించబడిన శవమునకు పేళ్లని సుబోధినీకారుఁడు.

ఆమిషాశీతు శౌష్ఠులః,

ఆమిష మశ్వాతీ త్యామిషాశీ. నాంతః. మాంసమును దినువాఁడు. ౧. శుష్కాణాం మాంసఖండానాం సమూహ శౌష్ఠం. వల్లార సంఘాత ఇత్యర్థః. తల్లా త్యాదత్త ఇతి శౌష్ఠులః. లా ఆనానే. ఎండిన మాంస సమూహమును గ్రహించువాఁడు. పా. శమ్మలీవ ద్దుర్జరత్వాది గుణయోగా న్మాంస మపి శమ్మలీ; తా మశ్వాతీతి శౌష్ఠులః-చక్కిలమువలె కఠినగుణముగల దౌటవలన మాంసము శమ్మలి యనబడును; దానిని భక్షించువాఁడు. ఈ ౨ మాంసమును దినువాని పేళ్లు.

బుభుక్షిత స్వాత్ క్షుధితో జిఘత్సు రశనాయితః.

20

బుభుక్షా అస్య సంజాతేతి బుభుక్షితః. క్షు దస్య సంజా తేతి క్షుధితః-ఆఁ కలి వీనికిఁ గలిగినది గనుక బుభుక్షితుఁడు; క్షుధితుఁడును. ౧, ౨. అత్తుమిచ్చుః జిఘత్సుః-భక్షింప నిచ్చుచుండువాఁడు. ౩. అశనాయా అన్యసంజాతా అశనాయితః-ఆకలిగొన్నవాఁడు. ఈ ౪ ఆకలిగొన్నవాని పేళ్లు.

పరాన్నః పరిపిణ్ణాదః -

పరస్యాన్నం అస్యేతి పరాన్నః-పరునియొక్క యన్నముగల వాఁడు. ౧. పరపిండం పరాన్న మత్తీతి పరపిండాదః. అద భక్షణే. పరాన్నమునే భక్షించువాడు. ఈ ౨ పరాన్నమునే తినువాని పేళ్లు.

భక్షకో ఘస్మరో ౨ ద్మరః,

భక్షయ త్యధికమితి భక్షకః. భక్ష అదనే. అధికముగా భక్షించువాఁడు. ౧. ఘసతి తాచ్ఛీల్యేన ఘస్మరః; అత్తి తాచ్ఛీల్యేన అద్మరః. ఘస్ ౫ అదనే. అద భక్షణే. భక్షించుస్వభావము గలవాఁడు. ఈ ౩ తిండిపోతు పేళ్లు.

ఆద్యూన స్వా దౌదరికో విజగీషా వివర్జితే.

21

విజగీష యనఁగా నైహికాముష్మిక సాధనమైన యుద్యోగము. అదిలేక, పొట్టపోసికొనువాని యందు ఆద్యూన ఔదరిక శబ్దములు వర్తిం

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చును. ఆదీవ్యతి ఈషత్ క్రీడతి అన్యత్రాసక్తత్వాత్ ఆద్యూనః. దివు క్రీడాదౌ. ఉద్యోగము లేక క్రీడించువాఁడు. ౧. ఉదరే ఆసక్తః ఔదరికః-ఉదరమందే ఆసక్తి గలవాఁడు.

ఉభా వాత్మంభరిః కుక్షింభరి స్వోదరపూరకే,

స్వోదర మేవ పూరయతీతి స్వోదరపూరకః-పోష్యవర్గమును నిడిచి తన కడపు నింపుకొనువాఁడు స్వోదరపూరకుఁడు. వానియందు ఆత్మంభరి కుక్షింభరి శబ్దములు వర్తించును. ఆత్మానం స్వమేవ బిభర్తీతి ఆత్మంభరిః, స్వకుక్షిమేవ బిభర్తీతి కుక్షింభరి. డు భృజ్ ధారణ పోషణయోః. తన కడుపుమాత్రము నిండించుకొనువాఁడు.

సర్వాన్నీనస్తు సర్వాన్నభోజీ -

సర్వాన్నం భక్షయతీతి సర్వాన్నీనః. సర్వాన్నం భుజ్యై సర్వాన్నభోజీ. నాంతః. భుజ పాలనాభ్యవహారయోః. సర్వమైనవారి యన్నమును భుజించువాఁడు. ఈ ౨ నియమము వీడి యెల్లతావుల భుజించువానిపేళ్లు.

గృధ్రస్తు గర్ధనః.

22

లుభో ౨ భలాషుక స్తృష్ణక్-

గృధ్రతి కాంక్షతి తాచ్చీల్యేనేతి గృధ్రః; గర్ధనశ్చ. గృధ్రు అభికాంక్షాయాం. స్వభావమున కాంక్షించువాఁడు. ౧, ౨. లుభ్యతి కాంక్షతీతి లుబ్ధః. లుభ గార్హ్యే. ఆశించువాఁడు. ౩. అభిలషతి తాచ్చీల్యేనే త్యభిలాషుకః. లష కాంతో. స్వభావముననే అభిలషించువాఁడు. ౪. తృప్యతి తాచ్చీల్యేనేతి తృప్తక్ జ. తృష పిపాసాయాం. పిపాసానామ అత్రేచ్ఛా విశేషః. స్వభావముననే కోరువాఁడు. ౫. ఆశగలవాని పేళ్లు. మొదటి ౨ పరద్రవ్యమునం దాసగలవానికిని, తక్కిన ౩ ఏవిషయమందైనను తెంపులేని యాశగలవానికిని పేళ్లని కొందఱు.

సమౌ లోలుప లోలుభౌ,

లోలుప్యతే భృశం ముహ్యతీతి లోలుపః. లుప విమోహనే. మిక్కిలి మోహపడువాఁడు. ౧. లోలుభ్యతే భృశం గృధ్ర్యతీతి లోలుభః. లుభ గార్హ్యే. కాంక్షించువాఁడు. ఈ ౨ మిగుల నాశ గలవాని పేళ్లు.

సోన్నాద స్తూ న్నదిష్టు స్సాస్యత్-

ఉన్నాదేన సహితః సోన్నాదః-ఉన్నాదముతోఁ గూడుకొన్నవాఁడు. పా. సూన్నాదః. ఉన్నదః. ౧. ఉన్నాదశీలః ఉన్నదిష్టుః. మదీ హర్షగ్నేపనయోః. ఉన్నాద స్వభావము గలవాఁడు. ఈ ౨ భూతావేశాదులచేత నొడలెఱుంగనివాని పేళ్లు.

అవినీత సముద్ధతః.

23

వినీత శ్చిక్షితో న భవతీ త్యవినీతః-శిక్షింపఁబడనివాఁడు. ౧. సముద్ధన్యతే సర్వై స్తాద్యత ఇతి సముద్ధతః-అందఱిచేతఁ గొట్టఁబడువాఁడు. ఈ ౨ అడఁకువ లేనివాని పేళ్లు.

మత్తే శౌ ణ్డోత్కట క్షీబాః -

మాద్యతీ స్మ మత్తః. మదీ హర్షగ్నేపనయోః. మదించినవాఁడు. ౧. శుండా పానాగారం, సురా వా. తత్ర స్థితః ఆసక్తో వా శౌండః. మద్యపానగృహమం దునికి గలవాఁడు గాని మద్యమందాసక్తి గలవాఁడు గాని శౌండుఁడు. ౨. ఉద్రిక్తః ఉత్కటః-మదోద్రేకము గలవాఁడు. ఉద్యుతః ప్రకాశితః కటః శ్రోణిభాగో ఽస్య ఉత్కటః-మదముచేత నొకానొకప్పు డొడలెఱుంగక వస్త్రహీనుఁడౌను గనుక అగపడుచున్న శ్రోణిభాగము గలవాఁడు. ౩. క్షీబతి మాద్యత ఇతి క్షీబః. క్షీబ్యమదే. మదించినవాడు. ఈ ౪ మద్యపానాదులచే నొడ లెఱుంగనివాని పేళ్లు.

కాముకే కమి తానుకః.

కమ్రుః కామయి తాభీకః కమనః కామనో ౨ భిక్య.

24

కామయతే తాచ్చిల్యేనేతి కాముకః; కమితా, ఋ. అనుకః కమ్రుః. కామయితా. పా. అభీకః, కమనః, కామనః, అభికశ్చ. 'అనుకాభి కాభీకః కమి'తేతి నిపాతనాత్ కమితేత్యర్థేత్ర యశ్చబ్దాః కప్రత్యయాం తా స్సాధవః. కము కాంతౌ. కామించు స్వభావము గలవాఁడు. అనుకాభికాభీక శబ్దములు ఈయర్థమందు నిపతితములు గనుక నిదియ వ్యుత్పత్తి. ౯. "వేశ్యాపతి ర్భుజంగ స్సాత్ షిధ్గః పల్లవికో విజః" ఈశబ్దములును కాముకునియందు వర్తించును. ఈ ౯ కాముకునిపేళ్లు. కోరిక గలవాఁడు.

విదేయో వినయగ్రాహీ

విధాతుం నియోక్తుం యోగ్యో విధేయః. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయో. నియోగింపఁ దగినవాఁడు. ౧. ఇదం కార్య మిద మకా

విశేష్యనిష్ఠువర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ర్యమితి గుర్వాద్యుపదేశో వినయః, తం గృహ్లాతీతి వినయగ్రాహీ. నాంతః. గ్రహ ఉపాదానే. వినయము నంగీకరించువాడు. ఈ ౨ వినయముగల వాని పేళ్లు.

వచనేస్థిత ఆశ్రమః,

వచనే గుర్వాదివచనే తిష్ఠతీతి వచనే స్థిః. ష్టా గతి నివృత్తౌ. గుర్వాదులు చెప్పిన మాటలో నుండువాడు. ౧. గుర్వాదిభి రాదిష్ఠమర్థమా శృణోతీత్యాశ్రమః శ్రుశ్రవణే. గుర్వాదులు చెప్పిన మాట వినువాడు. ౨. చెప్పినట్లు చేయువాని పేళ్లు. ౪ ను వినయముగలవాని పేళ్లేయని టీకాసర్వస్వకారుడు. ఆలాగుననే-“స్యా దాశ్రవో విధేయస్యాత్” అని రత్నకోశకారుడును పర్యాయములుగానే చెప్పినాడు. “ఆశ్రవో ౨స్మి భవతస్సహానుజః” అని మాఘుడు.

వశ్యః ప్రణేయః -

వశం గత ఇతి వశ్యః-వరమును బొందినవాడు. ౧. ప్రణేతు వశంనేతుం శక్యః ప్రణేయః జీర్ణ ప్రాపణే. వశమును బొందింప శక్యమైనవాడు. ఈ ౨ ఔషధాదులచేత వశ్యుడైనవాని పేళ్లు. విధేయ శబ్దము మొదలు ౬ ను విధేయుని పేళ్లని కొందఱు.

నిభృత వినీత ప్రశ్రితా స్కమాః.

25

నితరాం భ్రియత ఇతి నిభృతః. దు భృజ్ ధారణపోషణయోః. మిక్కిలి పోషింపబడినవాడు. ౧. వినీయతే శిక్ష్యత ఇతి వినీతః. జీర్ణ ప్రాపణే. శిక్షింపబడినవాడు. ౨. ప్రకర్షేణ శ్రియత ఇతి ప్రశ్రితః. శ్రిజ్ సేవాయాం. ప్రకర్షముచేత సాధువులను బొందువాడు. ఈ 3 శిక్షింపబడినవానిపేళ్లు.

ధృష్టే ధృష్టు ర్వియాతత్త -

ధృష్టోతీతి ధృష్టః, ధృష్టుశ్చ. జీ ధృషా ప్రాగల్భ్యే. దిట్టమైయుండువాడు. పా. ధృష్టక్. జ. ౧, ౨. విశేషేణ ఆభిముఖ్యం యాతీతి వియాతః. యాప్రాపణే. విశేషముగా నెదుటికిఁబోవువాడు. ఈ 3 దిట్టతనము గలవాని పేళ్లు.

ప్రగల్భః ప్రతిభాన్వితే,

ప్రత్యుత్పన్నమతిత్వం ప్రతిభా. తదుక్తం - “బుద్ధిస్తాత్కాలికీ

జ్ఞేయా మతి రాగామిగోచరా, ప్రజ్ఞా నవనవోన్మేషశాలినీ ప్రతిభామతా” ఇతి. అప్పటప్పటికి క్రొత్తగాఁ బ్రకాశించు ప్రజ్ఞ ప్రతిభ యనంబడును. ఆ ప్రతిభతోఁ గూడినవాఁడు ప్రగల్భుఁ డనంబడును. ౨. ప్రకర్షణ గల్భతే ప్రగల్భః. గల్భ ధార్యే ప్రకర్షముచేత దిట్టతనము గలిగినవాఁడు. ౯. ఎప్పటికప్పుడు క్రొత్తయూహలు దోచు మంచిబుద్ధి గలవాని పేళ్లు.

స్యా దధృష్టే తు శాలీనః -

ధృష్టో నభవతీ త్యధృష్టః-దిట్టరికానివాఁడు. ౧. సలజ్జత్వేన సభాసుస్థాతు మసమర్థతయా శాలా మేవ ప్రవేష్టు మర్హతీతిశాలీనః-లజ్జ గలవాఁడౌటచేత సభలయం దుండ నశక్తుఁడై యిల్లు చేర నర్హుఁడైనవాఁడు. ఈ ౨ దిట్టతనము లేనివాని పేళ్లు.

విలక్షో విస్మయాన్వితే.

26

కేనచి దనుచితవ్యాపారే రహసి కృతే, తస్మిన్ కథంచిత్ ప్రకటిభూతే సతి మయాకృత మిదం ప్రకాశమభూదితి కర్తుర్మనసి విస్మయో భవతి లజ్జా చ జాయతే తదుభయమప్యత్ర విస్మయ శబ్దేన లక్ష్యతే తద్వ్యక్తే విలక్ష శబ్దో వర్తతే. తదుక్త మాలంకారికైః. “ఆత్మనశ్చరితే సమ్యక్జ్ఞాతే ౨ నైర్వృప్య జాయతే, అపత్రపాతిమహతీ స విలక్ష ఇతిస్మృత” ఇతి. విగతం లక్షం ప్రకృతార్థజ్ఞాన మస్మ్యేతి విలక్షః. లక్ష దర్శనాంకనయోః. దర్శనం = జ్ఞానం. ఆశ్చర్యముచేత ప్రకృతార్థ జ్ఞానములేనివాఁడు. ౧. విస్మయేనాన్వితో విస్మయాన్వితః-ఆశ్చర్యముతోఁ గూడుకొన్నవాఁడు. ఈ ౨ ఆశ్చర్యముచేత బ్రకృతార్థ స్మృతి గలవాని పేళ్లు. వెఱుగుపడినవాఁడు.

అధీరే కాతరః.

ధీరో న భవతీ త్యధీరః-ధైర్యములేనివాఁడు. ౧. కా ఈషత్తర తీతికాతరః. తృప్తవనతరణయోః. ధైర్యము లేకుండుటచేత కార్యము నించుకంత దాఁటువాఁడు. కేన సుఖేన నతీర్థః ప్రాప్తోనభవతీతి వా కాతరః. సుఖముచేత బొందనివాఁడు. ౨. వ్యసనాదులచేత వ్యాకులపడినవానిపేళ్లు.

త్రస్నా భీరు భీరుక భీలుకాః.

త్రస్యతి తాచ్చి త్యేనేతి త్రస్నుః; బిభేతి తాచ్చి త్యేనేతి భీరుః; భీరుక. భీలుకశ్చ. త్రసీఉద్వేగే. జీ భీ భయే. వెఱచు స్వభావము గలవాఁడు త్రస్నువు, భీరువు, భీరుకుడు, భీలుకుడును. ఈ ౪ వెఱచు స్వభావము

విశేష్యనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గలవాని పేళ్లు. అధీరాదులు ౬ ను వెఱపుగలవాని పేళ్లని కొందఱు. అపక్షమందు “అధీరే కాతరత్రస్నూ” అని మూలము.

ఆశంసు రాశంసితరి -

ఆశంసతి తాచ్ఛిల్యేనేతి అశంసుః, ఆశంసితా చ. ఋ. శంసు స్తుతౌ. ఆజ్ పూర్వ ఇచ్చాయాం. స్వభావమున ప్రార్థించువాఁడు. ఈ ౨ తనకు లేని వస్తువును కావలయునని కోరువాని పేళ్లు.

గ్రహయాకుర్ణహీతరి.

27

గ్రహయతి తాచ్ఛిల్యేనేతి గ్రహయాకుః. గృహ్ణతి తాచ్ఛిల్యేనే తిగ్రహీతా. ఋ. పుచ్చుకొను స్వభావము గలవాఁడు. ఇచట ‘గృహయాకుః’ అని పాఠము. ‘గ్రహయాకుః’ అను రేఫహితపాఠము. భ్రాంతిమూల మని టీకా సర్వస్వకారుడు. ఈ ౨ పుచ్చుకొను స్వభావముగలవాని పేళ్లు.

శ్రద్ధాకుః శ్రద్ధయా యుక్తే -

శ్రద్ధధతే తాచ్ఛిల్యేన శ్రద్ధాకుః. దుధాఙ్ ధారణపోషణయోః. శ్రత్పూర్వః. విశ్వసించు స్వభావము గలవాఁడు. ఈ ౧ నమ్మకము గలవాని పేరు.

పతయాకుస్సు పాతుకే,

పతతి తాచ్ఛిల్యేనేతి పతయాకుః. పాతుకశ్చ. పత్ గృగతౌ. స్వభావముననే పడువాఁడు. ఈ ౨ పడుస్వభావముగలవాని పేళ్లు.

లజ్జాశీలో ౨ పత్రపిష్ఠః -

లజ్జాశీలమస్యేతి లజ్జాశీలః-లజ్జయే స్వభావముగాఁ గలవాఁడు. ౧. అపత్రపతే తాచ్ఛిల్యేనేతి అపత్రపిష్ఠః. త్రపూష్ లజ్జాయాం. స్వభావముననే సిగ్గుపడువాఁడు. ఈ ౨ సిగ్గుపడు స్వభావముగలవాని పేళ్లు.

వనార్థు రభివాదకే.

28

వందతే తాచ్ఛిల్యేనేతి వందారుః. వది అభివానస్తుత్యోః. మ్రొక్కు స్వభావము గలవాఁడు. ౧. అభివాదయత ఇత్యభివాదకః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. మ్రొక్కువాఁడు. పా. అభివాదుకః. ఈ ౨ మ్రొక్కు స్వభావముగలవాని పేళ్లు.

శరారు ధ్వాతుకో హింస్రః -

శృణోతి తాచ్ఛిల్యేనేతి శరారుః. హంతితాచ్ఛిల్యేనేతి ఘాతుకః. హింస్తితాచ్ఛిల్యే నేతిహింస్రః. శృహింసాయాం, హనహింసాగత్యోః.

హిసి హింసాయాం. స్వభావముననే చంపెడువాఁడు. ఈ 3 చంపు స్వభావము గలవాని పేళ్లు.

స్వాద్వర్ధిష్టుస్తు వర్ధనః,

వర్ధతే తాచ్చీల్యేనేతి వర్ధిష్టుః, వర్ధనశ్చ. వృధు వృద్ధౌ. స్వభావముననే వృద్ధిఁ బొందువాఁడు. ఈ ౨ వృద్ధిఁబొందు స్వభావముగలవాని పేళ్లు.

ఉత్పతిష్టు స్తుతపతితా -

ఉత్పతతీత్యుత్పతిష్టుః, ఉత్పతితా చ. ఋ. పత్ ఇగతౌ. స్వభావమున నెగయువాఁడు. ఈ ౨ ఎగయు స్వభావముగలవాని పేళ్లు.

అలంకరిష్టుస్తు మణ్డనః.

29

అలంకరోతి తాచ్చీల్యే నేత్యలంకరిష్టుః, మండయతి తాచ్చీల్యేనేతి మండనః. డు కృజ్ కరణే; మడి భూషాయాం. అలంకరించు స్వభావము గలవాఁడు. ఈ ౨ శృంగారిండు స్వభావముగలవాని పేళ్లు.

భూష్టు ర్భవిష్టు ర్భవితా -

భవతి తాచ్చీల్యేనేతి భూష్టుః, భవిష్టుః, భవతా చ. ఋ. భూసత్తాయాం. అగునట్టి స్వభావము గలవాఁడు. ఈ 3 కాఁగలవాని పేళ్లు. పలుమాఱును బుట్టు స్వభావముగల కేశ నఖాదుల పేళ్లని కొందఱుండురు.

వర్తిష్టు ర్వర్తన స్సమౌ,

వర్తతే తాచ్చీల్యేనేతి వర్తిష్టుః. వర్తనశ్చ-వర్తించు స్వభావము గలది. ఈ ౨ వర్తించు స్వభావముగలవాని పేళ్లు. కాలాదుల పేళ్లని కొందఱు.

నిరాకరిష్టుః క్షిప్తు స్సాన్త్ -

నిరాకరోతి తాచ్చీల్యేనేతి నిరాకరిష్టుః. డు కృజ్ కరణే. స్వభావముననే తిరస్కరించువాఁడు. ౧. క్షిపతి తాచ్చీల్యేనేతి క్షిప్తుః. క్షిప ప్రేరణే. త్రోయు స్వభావము గలవాఁడు. ఈ ౨ తిరస్కరించు స్వభావముగలవాని పేళ్లు.

సాన్తస్థస్థిస్తు మేదురః.

30

మేద్యతి తాచ్చీల్యేనేతి మేదురః. ఇ మిదా స్నేహనే. స్వభావ

విశేషనిష్ఠువర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ముననే నిగ్గు గలిగియుండును. సాంద్రమనంగా దట్టమైనది. స్నిగ్ధమనంగా నిగ్గు గలిగినది. అట్టి మేఘపటలాదులయందు మేదుర శబ్దము వర్తించును.

జ్ఞాతా తు విదురో విన్దుః -

జానాతి తాచ్ఛీల్యేనేతి జ్ఞాతా. ఋ. వేత్తి తాచ్ఛీల్యేనేతి విదురః, విందుశ్చ. జ్ఞా అవబోధనే. ఎఱుంగు స్వభావము గలవాఁడు. ఈ 3 ఎఱుంగు స్వభావము గలవాని పేళ్లు.

వికాసీ తు వికస్వరః.

వికసతి తాచ్ఛీల్యేనేతి వికాసీ. నాంతః. వికస్వరశ్చ. కస గతౌ. స్వభావముననే వికసించునది. ఈ ౨ వికసించు స్వభావముగలదాని పేళ్లు.

విస్మత్వరో విస్మమరః ప్రసారీ చవిసారిణి

31

విసరతి తాచ్ఛీల్యేనేతి విస్మత్వరః, విస్మమరః, ప్రసారీ. నాంతః. విసారీ చ. నాంతః. స్మ గతౌ. స్వభావమున నెఱయునది విస్మత్వరము. ఈ ౪ నెఱయు స్వభావముగలవాని పేళ్లు. (నీటిమీఁది చమురుచుక్క మొదలగునదియు).

సహిష్ణు సహనః క్షంతా తితిక్షుః క్షమితా క్షమీ,

సహతే తాచ్ఛీల్యేనేతి సహిష్ణుః, సహనశ్చ. క్షమతే తాచ్ఛీల్యే నేతి క్షంతా. ఋ. క్షమితా. ఋ. క్షమీ చ. నాంతః. తితిక్షత ఇతి తితిక్షుః. షహ మర్షణే. క్షమూష్ సహనే. తిజ నిశాతనే. స్వభావమున నోర్పువాఁడు. ఈ ౬ స్వభావముననే యోర్పువానిపేళ్లు. “బాహ్యేచాధ్యాత్మికే చైవ దుఃఖే చోత్పాదితే సతి, న కుప్యతిన వా హంతి సాక్షమా పరికీర్తితా” అని క్షమా లక్షణము.

క్రోధనో మర్షణః కోపీ-

క్రుధ్యతీతి క్రోధనః. క్రుధ క్రోధే. స్వభావముననే కోపించుకొనువాఁడు. ౧. న మృప్యతి తాచ్ఛీల్యేనే త్యమర్షణః. మృష సహనే. స్వభావముననే యోర్వని వాఁడు. ౨. కుప్య త్యవశ్యమితి కోపీ. నాంతః. కుపకోపే. అవశ్యము కోపగించు కొనువాఁడు. ఈ 3 స్వభావముచేతనే కోపముగలవాని పేళ్లు.

చణ్డస్త్యత్వన్తకోపనః.

32

చండతి కుప్యతీతి చండః. చడి కోపే. మిక్కిలి కోపగించుకొనువాడు. ౧. కుప్యతి తాచ్ఛీల్యేనేతి కోపనః; అత్యంతం కోపనః అత్యంత కోపనః. కుప కోపే. స్వభావముననే మిక్కిలి కోపగించుకొనువాడు. ఈ ౨ మిక్కిలి కోపగించు కొనువాని పేళ్లు.

జాగరూకో జాగరితా -

జాగర్తి తాచ్ఛీల్యేనేతి జాగరూకః, జాగరితా చ. ఋ. జాగృనిద్రాక్షయే. స్వభావముననే మేల్కొనియుండువాడు. ఈ ౨ మేలుకొనియుండు స్వభావము గలవాని పేళ్లు.

ఘూర్ణితః ప్రచలాయితః,

ఘూర్ణతే ఇతస్తతో డోలాయత ఇతి ఘూర్ణితః. ఘుణ ఘూర్ణ భ్రమణే. ఇట్టటు నూగెడువాడు. ౧. ప్రచల ఇవాచరతీతి ప్రచలాయితః-ఊగెడువానివలె నుండువాడు. ఈ ౨ కూరుకుపాటుపడువాని పేళ్లు. కూర్చుండి నిద్రపోవువాడు.

స్వప్నక్ శయాకుర్నిద్రాకుః -

స్వపితి తాచ్ఛీల్యేనేతి స్వప్నక్. జ. జీ ష్వప్ శయే. శేతే తాచ్ఛీల్యేనేతి శయాకుః. శీజ్ స్వప్నే. నిద్రాతి తాచ్ఛీల్యేనేతి నిద్రాకుః. ద్రా కుత్సాయాంగతౌ. నిద్రపోవు స్వభావము గలవాడు. ఈ 3 నిద్రపోతు పేళ్లు. తూచుకుపోతు.

నిద్రాణ శయితౌ సమౌ.

33

నిద్రాతీతి నిద్రాణః. శేతేస్మ శయితః. ద్రా కుత్సాయాం గతౌ. శీజ్ స్వప్నే. నిద్రించువాడు. ఈ ౨ నిద్రించువాని పేళ్లు.

పరాఙ్ముఖః పరాచీనః -

పరం అఙ్చతీతి పరాజ్, పరాజ్ ముఖం యస్య పరాఙ్ముఖః-ఆవలి దిక్కు ముఖము గలవాడు. ౧. పరా జేవ పరాచీనః. అంచు గతిపూజనయోః. అవ్వలి దిక్కును బొందినవాడు. ఈ ౨ ఆవలిముఖమయినవాని పేళ్లు. పెడమొగముగా నున్నవాడు.

స్యా దవాజ వ్యధోముఖః,

అవ అంచతీతి అవాజ్. చ - అపిశబ్దా దవాచీనశ్చ. ముఖముక్రిం

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దుగాఁ గలవాఁడు. స్త్రీలింగమైనప్పుడు 'అవాచీ' అని ఈకారాంతము. అపిశబ్దమువలన అవాచీనుండును. ౧, ౨. అథో ముఖం యస్యే త్యథోముఖః- క్రిందైన ముఖము గలవాఁడు. ఈ ౨ తలవంచుకొన్నవాని పేళ్లు.

దేవా నఞ్జాతి దేవద్ర్యజ్ -

దేవాఁ అంచతి గచ్ఛతి పూజయతీతివా దేవద్ర్యజ్. చ. అంచుగతి పూజనయోః. స్త్రీలింగమైనప్పుడు 'దేవద్రీచీ' అని ఈకారాంతము. ఈ ౧ దేవతలనుగూర్చి పోవువాఁడు. లేక దేవతలను బూజించువాఁడు.

విష్వద్ర్యజ్విష్వ గఞ్జాతి.

34

విష్వక్ సర్వత్రాంచతీతి విష్వద్ర్యజ్. చ. అంతట నడుచువాఁడు. స్త్రీలింగమయినపుడు విష్వద్రీచీ అని ఈకారాంతము. ౧. అన్ని దిక్కుల యందు వ్యాపించువానిపేరు.

య స్సహాఞ్జాతి సద్ర్యజ్ సః -

సహాంచతీతి సద్ర్యజ్. చ. కూడినడుచువాఁడు. స్త్రీలింగమయినపుడు సద్రీచీ. ఈ ౧ ఒకనితోఁ గూడిపోవువాని పేరు.

స తిర్యజ్య స్త్రిరో ౨ ఞ్జాతి,

తిరోంచతీతి తిర్యజ్. చ. అంచ గతిపూజనయోః. అడ్డముగాఁబోవువాఁడు. స్త్రీలింగమయినపుడు తిరశ్చీ. ఈ ౧ అడ్డముగా నడుచువానిపేళ్లు.

పదో వదావదో వక్తా -

వదతీతి వదః; వదావదచ్చ. వక్తీతి వక్తా. ఋ. వద వ్యక్తాయాం వాచి. వచ పరిభాషణే. మాటలాడువాఁడు వదుఁడు, వదావదుఁడు, వక్తయును. ఈ 3 సభయందు భయములేక పలుకనేర్చినవాని పేళ్లు.

వాగీశో వాక్పతి స్సమౌ.

35

వాచామీశో వాగీశః; వాచాం పతిర్వాక్పతిః-వాక్కులకు కర్త వాగీశుఁడు, వాక్పతియును. ఈ ౨ (గద్యపద్యాది ప్రబంధములను) నిర్దోషముగాఁ బలుకనేర్చినవాని పేళ్లు.

వాచో యుక్తిపటు ర్వాగ్గీ వావదూకో ౨ తివక్తరి,

వాచోయుక్తిర్వచసాం ప్రయోగః. తత్ర పటుః వాచోయుక్తిప

టుః-మాటల యొక్క యుక్తియందు సమర్థుడైనవాఁడు. ౧. ప్రశస్తావా గన్యేతి వాగ్మీ. నాంతః. మంచివాక్కు గలవాఁడు. ౨. వావద్యతే భృశం వదతీతి వావదూకః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. లెస్సగాఁ బలుకువాఁడు. 'వావదూకశ్చవక్తరి' యని కొందఱు. ౪. తాఁ బలుక నిచ్చయించిన యర్థమును యుక్తివలన లెస్సగా నిర్వహించి మాటలాడువాని పేళ్లు.

స్యాజ్జల్పకస్తు వాచాలో వాచాటో బహుగర్హ్యవాక్.

36

జల్పతి కుత్సితం వదతీతి జల్పకః. జల్ప వ్యక్తాయాం వాచి. కుత్సితముగాఁ బలుకువాఁడు. ౧. కుత్సితా వాచ స్సంత్యస్యేతి వాచాలః; వా చాటశ్చ-కుత్సితములైన పెక్కుమాటలాడును గనుక వాచాలుఁడు, వాచాటుఁడును. ౨, ౩. బహ్వ్యః గర్హ్యవాచో యస్యేతి బహుగర్హ్యవాక్. చ. కుత్సితమైన పెక్కుమాటలు గలవాఁడు. ౪. ప్రకృతోపయుక్తములు గాక దోషయుక్తముగాఁ బెక్కు మాటలాడువాని పేళ్లు.

దుర్ముఖో ముఖరాబద్ధముఖౌ -

దుష్టం ముఖం వచన మస్యేతి దుర్ముఖః, ముఖరశ్చ-అప్రియమైన మాటలు గలవాఁడు దుర్ముఖుఁడు, ముఖరుఁడును. ౧, ౨. అబద్ధమని యంత్రితం ముఖ మస్యే త్యబద్ధముఖః-అప్రియవాక్కులచేత నియమములేని ముఖము గలవాఁడు. ఈ ౩ అప్రియముగాఁ బలుకువాని పేళ్లు.

శ్లక్షః ప్రియంవదే.

శ్లిష్యతే సర్వైరితి శ్లక్షః. శ్లిష ఆలింగనే. అందఱిచేత నాలింగనము చేయఁ బడువాఁడు. పా. శక్నోతి ప్రియమేవ వక్తుమితిశ్లక్షః. శక్ ౧౨ శక్తో. ప్రియమును బలుకనేర్చినవాఁడు. ౧. ప్రియం వదతీతి ప్రియంవదః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. ప్రియముగాఁ బలుకువాఁడు. ఈ ౨ ప్రియముగాఁ బలుకువాని పేళ్లు.

లోహల స్వాదస్ఫుటవాక్ -

లోహతి స్థానప్రయత్నవైకల్యం కరోతీతి లోహలః. లుహ కఢ్ఢనాదౌ ఉచ్చారణమందు వైకల్యము గలవాఁడు. లునాతి వాక్యం మధ్యే ఛినత్తీతి లోహలః. లూఙ్ ఛేదనే. మాటను నడుమ నిలుపువాఁడు. లోహః అతికఠినేన లోహసదృశం రసనాతాల్వాదికం; తం లాతీతి లోహలః-దట్టమైయుండుటచేత నినుమువంటి కఠినముగల నాలుక

విశేష్యనిష్పవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మొదలైనది లోహము; అది గలవాడు. ౧. అస్ఫుటా వా గృస్యేత్య స్ఫుటవాక్.
చ. వ్యక్తముగాని వాక్కు గలవాడు. ఈ ౨ వ్యక్తము కాకుండ మాటలాడువాని పేళ్లు.

గర్వవాదీ తు కద్వదః.

37

గర్వం వదతీతి గర్వవాదీ. నాంతః. నిందార్హముగాఁ బలుకువాడు.
౧. కుత్సితం వదతీతి కద్వదః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. కుత్సితముగాఁ బలుకువాడు.
నిందార్హముగా మాటలాడువాని పేళ్లు. వాచాలుండు నింద్యములైన పెక్కుమాట
లాడును. కద్వదుండు నింద్యములైన కొంచెము మాటలాడునని వారిద్దఱికిఁ గల
భేదము.

సమౌ కువాద కుచరౌ -

కుత్సితః పరదోష ప్రఖ్యాపనశీలః వాదః భాషణం యస్యేతి కువాదః-పరదోష
ప్రకాశములైన మాటలు గలవాడు. పా. కుత్సితం వదతీతి కువదః. వద వ్యక్తాయాం
వాచి. కీడును బలుకువాడు. కుత్సితం చరతి భాషతే గచ్ఛతి వా కుచరః. చర
గతి భక్షణయోః. కుత్సితముగాఁ బలుకువాడుగాని చరించువాడుగాని కుచరుడు.
ఈ ౨ పరుల దోషమును బలుకువాని పేళ్లు.

స్యై దసౌమ్య స్వరో ౨ స్వరః.

విరుద్ధః శ్రమణకటుః స్వరో యస్యే త్యస్వరః-విన నింపుగాని స్వరము
గలవాడు. ఈ ౧ చెవులకింపుగాని స్వరమును బలుకువాని పేరు.

రవణ శబ్దనః -

రాతి తాచ్ఛిల్యేనేతి రవణః. శబ్దాయతే తాచ్ఛిల్యేనేతి శబ్దనః. రుశబ్దే; శబ్ద
శబ్దే. స్వభావముననే మ్రోయువాడు. ఈ ౨ మ్రోయు స్వభావము గలవాని పేళ్లు.

నాన్దీవాదీ నాన్దీకర స్సమౌ.

38

నాందీం వదతీతి నాందీవాదీ. నాంతః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. దేవద్విజ నృపాదీనాం
స్త్రుతి ర్మన్మాత్ప్రవర్తతే, ఆశీర్వచనసంయుక్తా సా నాందీ పరికీర్తితా, సాస్మాత్ప్రదైర్వాద
శభిగష్టభిర్వాప్యలంకృతా' ఇత్యాదినా కోహలాదిభిరుక్తలక్షణః పద్యవిశేషో నాందీత్వ్యుచ్యతే.
యత్కించి మంగళసూచకం వచోమాత్రం -ఆశీర్వచనయుక్తమయిన దేవద్విజ

స్వపాదులయొక్క స్తుతిగాని, మంగళ సూచకమయిన వచనముగాని నాంది యనంబడును. అట్టినాందిని జేయువాడు. ౧. నాందీం కరోతీతి నాందీకరః. డు కృజ్ కరణే. నాందిని జేయువా డు. ఈ ౨ ఆశీర్వాదముతోఁ గూడిన దేవతాదులయొక్క స్తోత్రము చేయు మంగళ పాఠకునిపేళ్లు.

జడో ౨ జ్ఞే -

“ఇష్టంవానిష్టం వా సుఖ మితరద్వాన వేత్తియో మోహాత్, తూష్టికః పరవశగ స్స భవతి జడసంజ్ఞకః పురుషః” అని. జలతి జడీభవతీతి జడః. జల ఘానే. స్తుబ్ధుడై యుండువాడు. ౧. న జానాతీత్యజ్ఞః. జ్ఞా అవబోధనే. ఎఱుంగనివాడు. ఈ ౨ ఇస్టానిష్ట సుఖదుఃఖముల నెఱుంగక పరవశుడై యూరకుండువాని పేళ్లు.

అనేడమూకస్తు వక్తుం శ్రోతు మశిక్షితే,

ఏడమూక సదృశో ౨నేడమూకః. అత్ర సజ్ శాదృశ్యే. తదవక్తం. “తత్సాదృశ్య మభావశ్చ తదన్యత్వం తదల్పతా, అప్రాశస్త్యం విరోధశ్చ సజ్ఞా షట్ ప్రకీర్తితాః” ఇతి. చెవిటివానికిని మూఁగవానికిని సరియైనవాడు. “సఖ ల్వనేడమూకా వా సర్వ ఏతే మహర్షయః” అని శ్రీహర్ష ప్రయోగము. కొందఱు ఏడమూకః అనుపాఠము సంగీకరించి చెప్పుదును మూఁగతనమును గలిగినవానికి పేరని చెప్పుదురు. సంస్కృతభాషాదౌ కృతబుద్ధిషు వ్యవహరత్స యః స్వయ మవ్యుత్పన్నతయా తదీయవాక్యానిశ్రోతుం ప్రతివక్తుంచ సమర్థోన భవతి, స ఏడమూక ఉచ్యతే. ఏడో బధిరః; మూకో వాగింద్రియ రహితః ఏడశ్చాసౌ మూకశ్చేతి విశేషణ సమాసః. సంస్కృతభాషాదులయందు పండితులు వ్యవహరించుచుండగా వినుటకును ప్రతివచనముఁ జెప్పుటకును శక్తుండు గానివాడు ఏడమూకుండని కొందఱు. ఈ ౧ మాటలాడుటకును వినుటకును సమర్థుండుకానివాని పేరు.

తూష్టింశీలస్తు తూష్టికః -

తూష్టిం శీల మస్య తూష్టింశీలః, తూష్టికశ్చ- ఊరకుండు స్వభావము గలవాడు తూష్టింశీలుండు, తూష్టికుండును. ఈ ౨ మాటలాడక యూరకుండు స్వభావము గలవాని పేళ్లు.

నగ్నో ౨ వాసా దిగమ్మరః.

39

విశేష్యనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

న లజ్జత ఇతి నగ్నః. ఓ లస్థీ వ్రీదే. సిగ్గులేనివాడు. ౧. న విద్యతే వానో యస్యేత్యవాసాః. స. బట్టలేనివాడు. ౨. దిక్ అంబరం యస్యేతి దిగంబరః -బయలే బట్టగాఁ గలవాడు. ఈ 3 దినమొలవాని పేళ్లు.

నిష్కాసితో ౨ వక్యప్రస్థానాన్ -

నిష్కాస్యత ఇతి నిష్కాసితః. కన గతౌ. వెళ్లఁగొట్టఁబడినవాడు. ౧. అవక్యప్రతే బలాత్కారేణే త్యవక్యప్రతః. కృష విలేఖనే. బలిమిచేఁ ద్రోయఁబడినవాడు. ఈ ౨ వెళ్లఁగొట్టఁబడినవాని పేళ్లు.

అపధ్వస్యస్థు భిక్కుతః.

అపధ్వస్యతేస్మ అపధ్వస్తః. ప్రంసు ధ్వంసు అవప్రంసనే. దిగఁద్రోయఁ బడినవాడు. ౧. ధిగితి కృతః ఉచ్చారిత ఇతి భిక్కుతః. దు కృజ్ కరణే. కరోతి రత్ర ఉచ్చారణే. చోరంకార మాక్రోశతీతి వత్. చెడ్డవాఁడని పలుకఁబడినవాడు. ఈ ౨ తిరస్కరింపఁబడినవాని పేళ్లు.

ఆత్తగన్ధో ౨ భిభూత స్థానాన్ -

ఆత్మః స్వీకృతః గంధః గర్వో యేన సః ఆత్తగంధః గంధ అర్దనే. పొందఁ బడిన గర్వము గలవాడు. పా. ఆత్తగర్వః. అభిభూయతే స్మ అభిభూతః. భూ సత్తాయాం. పరిభవింపఁబడువాడు. ఈ ౨ గర్వితుఁడై రాజుచేతఁగాని శత్రువులచేతఁగాని గర్వభంగముఁ బొందినవాని పేళ్లు. అపధ్వయస్త శబ్దము మొదలు ౪ పర్యాయములని కొందఱు.

దాపిత స్సాధిత స్సమా.

40

రాజ్ఞా వివాదాస్సదీభూతం ధనం ధనినే దాప్యతే అస్మాదితిదాపితః. దు దాజ్ దానే. రాజుచేత వివాదగ్రస్తమైన ధనమును ధనస్వామికొఱ కిప్పించఁ బడినవాడు. పా. దాయితః ౧. ప్రతివాదినా సాక్షిలేఖ్యాదిభి స్సాధ్యతే స్మసాధితః. రాధసాధ సంసిద్ధౌ. ప్రతివాదిచేత సాక్షిలేఖ్యాదులవలన సాధింపఁబడినవాడు. ఈ ౨ దండుగ గొనఁబడిన వానిపేళ్లు.

ప్రత్యాదిష్టో నిరస్తస్సాత్వత్యాఖ్యాతో నిరాకృతః.

ప్రత్యాదిశ్యతే నిరాక్రియత ఇతి ప్రత్యాదిష్టః. దిశ అతిసర్జనే. నిరాకరింపఁబడినవాడు. ౧. నిరస్యతే స్మనిరస్తః. అసు క్షేపణే. నిరసింపఁ బడినవాడు. ౨. ప్రత్యాఖ్యాయతే స్మ ప్రత్యాఖ్యాతః. ఖ్యా ప్ర

కథనే. ధిక్కురింపఁబడినవాఁడు. 3. నిరాక్రియతే స్మ నిరాకృతః. దు కృజ్ కరణే. నిరాకరింపఁబడినవాఁడు. ఈ ౪ న్యాయముచేఁ బరిహరింపఁబడినవాని పేళ్లు.

నికృత స్వా ద్విప్రకృతః -

నితరాం దుఃఖితః క్రియతే స్మ నికృతః, విప్రకృతశ్చ. దు కృజ్ కరణే. మిక్కిలి పీడింపఁబడినవాఁడు. గనుక నికృతుఁడు, విప్రకృతుఁడును. “తస్మిన్ విప్రకృతాః కాలే తారకేణ దివౌకసః” ఇతి కుమారసంభవే కాళిదాసః. ఈ ౨ పరకృత తిరస్కారముచేఁ బీడింపఁబడినవాని పేళ్లు.

విప్రలబ్ధస్తు వశ్చైతః.

41

విప్రలభ్యతేస్మ విప్రలబ్ధః; వంచ్యతేస్మ వంచితః. దు లభిష్ ప్రాప్తా; వంచు విప్రలంభనే. మోసపుచ్చఁబడినవాఁడు విప్రలబ్ధుఁడు, వంచితుఁడును. ఈ ౨ బడినవాని పేళ్లు.

మనోహతః ప్రతిహతః ప్రతిబద్ధో హతశ్చ సః,

మనసి హతో మనోహతః; మనసి ప్రతిహన్యతేస్మ ప్రతిహతః. హన హింసాగత్యోః. మనస్సు నందలి యుత్సాహము చెడినవాఁడు మనోహతుఁడు, ప్రతిహతుఁడును. ౧, ౨. మనసి ప్రతిబద్ధతే స్మ ప్రతిబద్ధః. బధ బంధనే. మనస్సు నందు కట్టఁబడియుండువాఁడు. 3. నిశ్చేష్టత్వేన హత సదృశతయా హతః-నిశ్చేష్టుఁ డౌటవలనఁ జచ్చినవానివలె నుండువాఁడు. ఈ ౪ కార్యవిఘాతము, విరుద్ధ కార్యోత్పత్తి మొదలగుదానివలన మనస్సున నుత్సాహము చెడినవాని పేళ్లు. ‘ప్రత్యాదిష్టో నిరస్తాస్యాత్’ అనునది మొదలు ఒకటిన్నర శ్లోకము ప్రక్షిప్తమని కొందఱు.

అధిక్షిప్తః ప్రతిక్షిప్తే -

అధిక్షిప్యతే స్మ అధిక్షిప్తః; ప్రతిక్షిప్యతే స్మ ప్రతిక్షిప్తః. క్షిపప్రేరణే. ఆక్షేపించఁ బడినవాఁడు అధిక్షిప్తుఁడు, ప్రతిక్షిప్తుఁడును. ఈ ౨ కౌట సాక్ష్యాదులవలన సభ్యులచేత నిందింపఁబడినవాని పేళ్లు.

బద్ధే కీలిత సంయతౌ

42

కీల్యతే స్మ కీలితః; సంయమ్యతే స్మ సంయతః. కీల బంధనే, యమ ఉపరమే. కట్టఁబడువాఁడు కీలితుఁడు, సంయతుఁడును. ఈ ౨ చౌర్యాద్యపరాధమున బొందకొయ్య మొదలగుదానిచేతఁ గట్టుపడినవాని పేళ్లు.

విశేష్యనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఆపన్న ఆపత్ప్రాప్తస్యాత్ -

ఆపద్యతే స్మ ఆపన్నః; ఆపదం ప్రాప్తః ఆపత్ప్రాప్తః. పత్ గృగతౌ; ఆప్ గృ వ్యాప్తౌ. ఆపదఁబొందినవాఁడు ఆపన్నుఁడు, ఆపత్ప్రాప్తుఁడును. ఈ ౨ ఆపదఁబొందినవాని పేళ్లు.

కాన్తిశీకో భయద్రుతః,

కాం దిశం గచ్ఛామీతి చింతయన్ పలాయితః కాదిశీకః-ఏ దిక్కునఁ బోవుదునని చింతించుచుఁ బరుగెత్తువాఁడు. భయేన ద్రుతః భయద్రుతః. ద్రుగతౌ. భయముచేతఁ బోవువాఁడు. ఈ ౨ శత్రువు మొదలైనవారికి భయపడి పాఠిపోవువాని పేళ్లు.

ఆక్షారితః క్షారితో ౨ భశస్తే-

ఆక్షార్యతే స్వరూపాచ్చాల్యత ఇత్యాక్షారితః, క్షారితశ్చ. క్షర సంచలనే. స్వరూపమునుండి చలింపఁబడినవాఁడు ఆక్షారితుఁడు, క్షారితుఁడును. ౧, ౨. అభిశస్యతే వాగ్జ్ఞాణైరిత్యభిశస్తః. శసు హింసాయాం. తీక్ష్ణ వాక్యాదులచేతఁ బీడింపఁబడినవాఁడు. ఈ ౩ పరస్త్రిగమన, బ్రహ్మహత్యాది దోషములచేత దూష్యుఁడని వాడఁబడినవానిపేళ్లు.

సంకసుకో ౨ స్థిరే.

43

సమ్యక్కుసతి ఇతస్తతో గచ్ఛతీతి సంకసుకః. కస గతౌ ఇట్టటుఁబోవువాడు. ౧. స్థిరో న భవతీత్యస్థిరః-స్థిరుఁడు గానివాడు. ఈ ౨ దేనియందును నిలుకడ లేనివాని పేళ్లు.

వ్యసనార్తో పరక్తౌ ద్వౌ -

వ్యసనేన ఋతో వ్యసనార్తః. ఋ గతౌ. వ్యసనముచేతఁ బొందఁబడినవాడు. ౧. ఉపరజ్యతే స్మ ఉపరక్తః. రంజ రాగే. వ్యసనముచేత గప్పుఁబడినవాఁడు. ఈ ౨ దైవకృతమునఁగాని మనుష్యకృతమునఁగాని శరీరపీడ గలవాని పేళ్లు. ద్యూతాది వ్యసనములు గలవాడని కొందఱు.

విహస్త వ్యాకులౌ సమౌ,

విగతౌ వ్యాపారశూన్యౌ హస్తౌ యస్తేతి విహస్తః. వ్యాపారములేని హస్తములు గలవాఁడు. ౧. వ్యాకుల్యతే మనో యస్యేతి వ్యాకులః. కుల సంస్థానే. శోకాదులచేత మందముగాఁ జేయఁబడిన మనస్సు గలవాఁడు. ఈ ౨ శోకాదుల వలన నిది సేయ వలయునని యెఱుంగక టిచ్చ

పడినవాని పేళ్లు.

విక్లబో విహ్వలః -

విక్లబతే శక్తో న భవతీతి విక్లబః. క్లబ కాతర్యే. “థాతుపారేష్వ పరితో ౨ పి విక్లబధాతురున్నేయః. పాఠస్య ప్రదర్శనార్థత్వా” దితి సుబోధినీకారః. విక్లబ ఇతి అవ్యుత్పన్న ప్రాతిపదికమితి కేచిత్. శక్తుండు గానివాడు. ౧. విరుద్ధం హ్వలతీతి విహ్వలః. హ్వల సంచలనే. విరుద్ధముగాఁ జలించువాడు. ఈ ౨ భయ శోకాదులచేఁ దన యవయవములను ధరింప శక్తిలేనివాని పేళ్లు.

స్యాత్తు వివశో ౨ రిష్టదుష్టభిః.

44

విరుద్ధం వష్టీతి వివశః. వశ కాంతౌ. విరుద్ధమైనదానిఁ గోరువాడు. ౧. అరిష్టమనఁగా నాసన్న మరణము; దానిచేత దూషితమైన బుద్ధిగలవాడు వివశు డనంబడును.

కశ్యః కశార్హే

కశామర్హతీతి కశ్యః, కశార్హశ్చ. చబుకుపెట్ల కర్షమైనవాడు శశ్యుండు, కశార్హుడును. ఈ ౧ అపరాధమువలన చబుకుపెట్లకుఁ దగినవానిపేళ్లు.

సన్నద్ధో త్యాతతాయీ వధోద్ధతే.

ఆతతమధికం పాపమేతీ త్యాతతాయీ. నాంతః. ఇణ్ గతౌ. అధికమైన పాపమును బొందినవాడు. ఆతం పలాయమానం తయతే జిఘాంసయా గచ్ఛతీతి ఆతతాయీ. తయ గతౌ. పరుగెత్తువానిని జంపనిచ్చచేఁ దఱుముకొనిపోవువాడు. ౧. అత్రవధోద్ధతపదే. “అగ్నిదో గరదజ్ఞైవ శస్త్రపాణిర్ధనాపహా, క్షేత్రదార హరజ్ఞైవ షడేతే హ్యతతాయిన”. ఇతి స్మృత్యుక్తాః పరానిష్ఠకారిణో గృహ్యంతే. చంపెద నని యుద్యోగించి సన్నాహపడినవాని పేరు.

ద్వేష్యే త్వక్షిగతః -

ద్వేష్టం యోగ్యో ద్వేష్యః. ద్విష అప్రీతౌ. ద్వేషింపఁదగినవాడు. ౧. అక్షిగత శూక సికతాదివత్ప్రీ డాకత్వాదక్షితగః-కంటనున్న నెఱుసు, ఇసుక మొదలైనదానివలెఁ బీడించువాడు. ఈ ౨ ద్వేషింపఁదగినవాని పేళ్లు.

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వధ్య శీర్షచ్ఛేద్య ఇమౌ సమౌ.

45

వధమర్హతీతి వధ్యః-చంపదగినవాడు. ౧. శీర్షచ్ఛేద మర్హతీతి శీర్షచ్ఛేద్యః-తలఁగొట్టదగినవాడు. ఈ ౨ చంపదగినవాని పేళ్లు.

విషేష విషేణ యౌ వధ్యః -

విషేణ వధ్యో విష్యః-విషముచేతఁ జంపదగినవాడు. ఈ ౧ విషముచేఁ జంపదగినవాని పేరు.

ముసల్యో ముసలేన యః,

ముసలేన వధ్యో ముసల్యః-రోకటిచేఁ జంపదగినవాడు. ఈ ౧ సువర్ణస్త్రేయాది ప్రాయశ్చిత్తార్థమై రోకటిచేఁ జంపదగినవాని పేరు.

శిశ్విదానో ౨ కృష్ణకర్మా-

శ్విందతే కర్మణా శుద్ధోభవతీతి శిశ్విదానః. శ్విది త్వైత్యే. నడవడికచేఁ బరిశుద్ధుఁడైనవాడు. పా. శ్వేతతే పాపవిశేషాద్వైవర్ణ్యం ప్రాప్నోతీతి వా, పుణ్యవిశేషాద్విశుద్ధిం ప్రాప్నోతీతి వా శిశ్విదానః. శ్వితా వర్ణే. పాపవిశేషమువలన వైవర్ణ్యముగాని పుణ్యవిశేషమువలన శుద్ధినిగాని పొందువాడు. ౧. అకృష్ణం శుద్ధం కర్మ యస్యేత్యకృష్ణ కర్మా. నాంతః. పరిశుద్ధమయిన నడవడిగలవాడు. ఈ ౨ మంచియాచారము గలవాని పేళ్లు. శిశ్విదానః కృష్ణకర్మా అనుపాఠము నంగీకరించి పాపాచారుని పేళ్లని కొందఱు. శిశ్విదానః కృష్ణకర్మేతి సర్వానంద సుభూతి చంద్రౌ. శిశ్విదానః అకృష్ణకర్మేతి సుబోధినీకారః. పక్షద్వయే ౨ పి చిరంతన ప్రయోగ దర్శనాత్ నిఘంట్వంతర గవేషణాచ్చ శ్విదాన శబ్దార్థో నిశ్చేతవ్యః. అత వా అరిష్టశబ్దస్య మిథో విరుద్ధ శుభాశుభ రూపార్థద్వయవత్ శిశ్విదాన శబ్దస్యాపి పుణ్యాపుణ్య కృల్లక్షణో భయార్థ వాచకత్వ మిత్యవధేయం.

చపల శ్చికుర స్సమౌ.

46

“అవిమృశ్యతు యః కార్యం పురుషో వధబంధనాదికం కుర్యాత్, అవినిశ్చిత కారిత్యాత్మతు ఖలు చపలో బుధై ర్జ్ఞే రేయః” అని. చోపతీతి చపలః. చుప మందాయాం గతౌ. మందమయిన జ్ఞానము గలవాడు. ౧. చకతి తృప్యతి స్వకర్మణేతి చికురః-తాఁ జేసిన ప్రయోజనముచేత తృప్తిఁబొందువాడు. ఈ ౨ దోషము విచారించక వధబంధనాదులఁ

నాదులఁ జేయువాని పేళ్లు.

దోషైక దృక్పథోభాగీ -

దోషమేకం పశ్యతి దోషైకదృక్. శ. దృశిర్ ప్రేక్షణే. కేవలము దోషమునే చూచువాఁడు. ౧. పురో దోషం భజతి గృహ్లాతి తాచ్చీల్యేనేతి పురోభాగీ. నాంతః. భజ సేవాయాం. ముందు దోషమును స్వభావమున గ్రహించువాఁడు. ఈ ౨ దోషమునే వెదుకువాని పేళ్లు.

నికృత స్తన్యజు శ్శరః,

నికృణోతి హినస్తి నికృతః. కృష్ హింసాయాం. పీడించువాఁడు. ౧. అన్యజు హృదయత్వా దన్యజుః-కుటిలహృదయము గలవాఁడు. ౨. శరతీతి శర. శర కైతవే. కపటము గలవాఁడు. “గూఢ విప్రియ కృచ్ఛరః” అని యాలంకారికులు. ఈ ౩ కుత్సితుని పేళ్లు.

కర్ణజప స్మూచక స్నాన్ పిశునో -

రాజాదీనాం కర్ణజపతి వ్యక్తం వదతి పరకీయదోషా నితి కర్ణే జపః జప వ్యక్తాయాం వాచి. రాజాదులయొక్క చెవియందు ఇతరుల దోషములను జెప్పువాఁడు. ౧. సూచయతీతి సూచకః. సూచ పైశున్యే. సూచించువాఁడు. ౨. పింశత్యన్యతస్యావయవో భవతీతి పిశునః. పిశ అవయవే. అసత్యమునకు అవయవమయినవాఁడు. ఈ ౩ కొండెముఁ జెప్పువాని పేళ్లు.

దుర్జనః ఖిలః.

47

దుష్టో జనః దుర్జనః-దుష్టుడయిన జనుఁడు. ౧. ఖిలతి ధర్మాదితి ఖిలః. కల సంచలనే. ధర్మమువలనఁ జలించువాఁడు. ఈ ౨ దుష్టుడయినవాని పేళ్లు. కర్ణజప శబ్దము మొదలు ౫ పరదోష ప్రకాశకుని పేళ్లని కొందఱు. పిశున దుర్జనఖిల శబ్దములు ౩ ను జనులలో నొకని కొకనికి తగువు పెట్టువానిపేళ్లని కొందఱు.

నృశంసో ఘాతుకః క్రూరః పాపః-

నృశన్ శసతి శంసతి చ నృశంసః. శసు హింసాయాం; శంసు స్తుతౌ దుర్గతౌ చ. మనుష్యులను బీడించువాఁడు. ౧. హంతీతి ఘాతుకః హసహింసాగత్యో. హింసించువాఁడు. ౨. కృంతతీతి క్రూరః. కృతీ ఛేదనే. వ్యథ పెట్టువాఁడు. ౩. పాపమస్యేతి పాపః - పాపముగలవాఁడు. ఈ ౪

విశేష్యనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పరులకు బాధచేయు స్వభావము గలవాని పేళ్లు.

ధూర్వస్తు వజ్ఞకః,

ధూర్వతి హినస్తీతి ధూర్తః. ధుర్వీ హింసాయాం. పీడించువాడు. ౧. వజ్ఞయతీతి వజ్ఞకః. వజ్ఞు విప్రలంభే. మోసపుచ్చువాడు. ఈ ౨ మోసపుచ్చువానిపేళ్లు.

అజ్ఞేమూఢ యథాజాత మూర్ఖ వైధేయ బాలిశాః.

48

న జానాతీ త్యజ్ఞః-ఎఱుకలేనివాడు. ౧. ముహతీతి మూఢః, మూర్ఖశ్చ. ముహ వైచిత్యే. మోహమును బొందువాడు. ౨, ౩. జాత ఇవ వివేకశూన్యత్వా దితి యథాజాతః-వివేకశూన్యం డౌటవలన పుట్టిననాటివలె నెల్లప్పుడు నుండువాడు. ౪. విధాతుం యోగ్యో ధేవియః; విధేయ ఏవ వైధేయః-శిక్షింపదగినవాడు వైధేయుడు. ౫. పరదత్తం బలిం పూజాంశ్యతీతి బలిశః; బలిశ ఏవ బాలిశః -తనకు జేసిన సన్మానమును జెఱుచుకొనువాడు బాలిశుడు. దేవతార్థం దత్తమపూపాది బలిం శ్యతి భక్షణేన తనూకరోతీతి బలిశః; బలిశ ఏవబాలిశః -దేవతార్థమై యుంచబడిన యపూపాదులను భక్షించి స్వల్పముగా జేయువాడు. ఈ ౬ ఎఱుకలేని వాని పేళ్లు.

కదర్శ్యే కృపణ క్షుద్ర కింపచాన మితపంచాః,

కుత్సితః-అర్హః కదర్శ్యః. కుత్సితుడైన ధనికుడు. ౧. కల్పతే కుటుంబ పీడనేవాపి జీవనాయ సమర్థో భవతీతి కృపణః కృపూ సామర్థ్యే. కుటుంబమును బీడించియైనను బ్రతకనేర్చినవాడు. ౨. క్షుద్వాతి కుటుంబం పీడయతీతి క్షుద్రః. క్షుదిర్ సంపేషణే. కుటుంబమును పీడించువాడు. ౩. కించి దన్నం పచతీతి కింపచానః - ఇంచుకంత వంటకమును వండుకొనువాడు. పచా పాకః, కిం కించిత్ పచయా అత్యల్పపాకేన అనితి జీవతీతి కింపచానః. అన ప్రాణనే. ఇంచుక వంటచేత బ్రతుకువాడు. ౪. మితం అత్యల్పం పచతీది మితంపచః. దు పచ్ఛే పాకే. కొద్దిగా వండుకొనువాడు. ఈ ౫ ఒకనికి బెట్టక తాను భక్షింపక ధనమును గూడబెట్టువాని పేళ్లు.

నిస్వస్తు దుర్విధో దీనో దరిద్రో దుర్గతో ౨ పి సః.

49

నిర్గతః స్వాదితి నిస్వః-ధనమువలనక బాసినవాడు. ౧. దుష్టా జీర్ణ

వస్త్రధారణకదన్న భోజనాదిరూపా విధా ప్రకారో యస్యేతి దుర్విధః - చినిగినగుడ్డ కట్టుకొనుట, కుత్సితమైన యన్నమును భుజించుట మొదలైన ప్రకారము గలవాఁడు. ౨. దీయత ఇతి దీనః. దీజ్ క్షయే. క్షయించువాఁడు. ౩. దరిద్రాతి దుర్గతిం ప్రాప్నోతీతి దరిద్రః. దరిద్రా దుర్గతౌ. దుర్గతిని బొందినవాఁడు. ౪. దురవస్థాం గతో దుర్గతః. గమ్ గగతౌ. దురవస్థను బొందినవాఁడు. ఈ ౫ దరిద్రుని పేళ్లు.

వనీపకో యాచనకో మార్గణో యాచకార్థినౌ,

వనతీతి వనీపకః. యాచత ఇతి యాచనకః, యాచకశ్చ. అర్థయతీత్యర్థీ. నాంతః. వను యాచనే. టు యాచ్య యాచ్ఛాయాం. అర్థ ఉపయాచ్ఛాయాం. అడుగువాఁడు గనుక వనీపకుఁడు, యాచనకుఁడు, యాచకుఁడు, అర్థియును. వనీ యాచ్ఛా, తాం పాతి రక్షతీతి వనీపకః. పా రక్షణే. అడుగుటను రక్షించువాడు. పా. వనీం యాచ్ఛామాత్మన ఇచ్ఛతీతి వనీపకః - అడుగుటను తనకు నిచ్చయించువాఁడు. యాచ్యతే అనేనేతి యాచనం దేహీత్యాదిపదం, తత్కాయతీతి యాచనకః. కైశభే. ఇమ్మని యడుగువాఁడు, ౧. ౨, ౪, ౫. మార్గయతి దాతారమితి మార్గణః. మార్గ అన్వేషణే. దాతను వెదకువాఁడు. ౩ ఈ ౫ అడుగువాని పేళ్లు.

అహంయు స్వాస్య దహంకారీ -

అహమితి మాంతమవ్యయమ్. అహంకారోఽస్యేతి అహంయుః. అహంకారోఽస్మాస్తీత్య హంకారీ. నాంతః. అహంకారముగలవాఁడు అహంయువు, అహంకారియును. ఈ ౨ అహంకారము గలవాని పేళ్లు.

శుభంయుస్తు శుభాన్వితః.

50

శుభమితి మాంతమవ్యయం మంగళార్థే. శుభమస్యేతి శుభంయుః - శుభము గలవాఁడు. ౧. శుభేనాన్వితః శుభాన్వితః. శుభముతోఁ గూడుకొన్నవాఁడు. ఈ ౨ శుభము గలవాని పేళ్లు.

దివ్యోపపాదుకా దేవాః -

దివి భవాః దివ్యాః, మాత్రాది నిరపేక్షేణ ధర్మవిశేషాదేవ ఉత్పద్వంత ఇత్యుప పాదుకాః; దివ్యాశ్చతే ఉపపాదుకాశ్చ దివ్యోపపాదుకాః - స్వర్గ మందుండువారు దివ్యులు తల్లి మొదలైనవారు లేకయే అయోనిజులై

విశేష్యనిష్పవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పుట్టువారు ఉపపాదుకులు. దివ్యులైన ఉపపాదుకులు దివ్యోపపాదుకులు. ఈ ౧ అయోనిజులై స్వర్గమందున్న దేవతల పేరు.

నృగవాద్యా జరాయుజాః,

ఉత్పత్తిసమయే జరాయో ర్జాయంత ఇతి జరాయుజాః. జనీ ప్రాదుర్భావే. పుట్టునప్పుడు మావివలనఁ బుట్టువారు. ఈ ౧ మావివలనఁ బుట్టిన మనుష్యులు పశువులు మొదలైనవాని పేరు.

స్వేదజాః కృమి దంశాద్యాః -

స్వేదాత్ భౌమోష్మణో జాతా స్వేదజాః-ఉక్తవలనఁ బుట్టినవి. ౧. పురుగులు ఈఁగలు మొదలైనవాని పేరు. ఆది శబ్దము వలన ఉసుళ్లు దోమలు మొదలైన వానికిని పేరు.

పక్షీసర్పాదయో ౨ ణ్ణజాః.

51

అండాజ్జాయంత ఇత్యండజాః. జనీ ప్రాదుర్భావే. గ్రుడ్డువలనఁ బుట్టునవి. ౧. పక్షులు పాములు మొదలైనవాని పేరు. ఆదిశబ్దముచేత పిపీలికాదులకును పేరు.

(ఇంతవఱకు ప్రాణి వర్గము)

ఉద్భిద స్తరు గుల్మాద్యాః -

ఉద్భిన్నద్భిన్న భువమిత్యుద్భిదః. ద. భిదిర్ విదారణే. పుట్టునప్పుడు భూమిని వ్రక్కలించునవి గనుక ఉద్భిత్తులు. ౧. తరుగుల్మలతాదుల పేరు. ఆదిశబ్దముచేత గడ్డిపోచలు, ఓషధులు, తీఁగలు మొదలగునవియు.

ఉద్భి దుద్భిజ్జ ముద్భిదమ్,

ఉద్భిత్ వ్యాఖ్యాతమ్. భూమేరుద్భేదన ముద్భిత్. తతోజాత ముద్భిజ్జం. జనీ ప్రాదుర్భావే. భూమిని వ్రక్కలించి పుట్టినది. ౨. ఉద్భిన్నతీత్యుద్భిదం-భూమిని వ్రక్కలించునది. ఈ 3 ఆ తరుగుల్మాదులకే పేళ్లు.

సున్దరం రుచిరం చారు సుషమం సాధు శోభనమ్.

52

కాంతం మనోహరం రుచ్యం మనోజ్ఞం మణ్ముమజ్జుళమ్,

(వల్ల వామం హారి శాలి రమణీయం మనోరమమ్).

సుతరాం ఆద్రియంత ఇతి సుందరం. దృజ్ ఆదరే. మిక్కిలి సంతోషపెట్టునది. ౧. రోచత ఇతి రుచిరం. రుచ దీప్తి. ప్రకాశించునది. ౨. చరతి మనో ౨ స్మిన్నితిచారు. చరగతి భక్షణయోః. దీనియందు మనస్సు సంచరించును. ౩. సుష్టు సమం సర్వస్య అభిలాష విషయత్వేనేతి సుషమం.

సర్వమైనవారికి అభిలాష విషయమౌటచేత సమమైయుండునది. ౪. సాధోత్తి శుభమితి సాధు. రాధ సాధ సంసిద్ధా. శుభమును సాధించునది. ౫. శోభత ఇతి శోభనం. శుభ శుంభ శోభార్థే. ఒప్పునది. ౬. కామ్యత ఇతి కాంతం. కము కాంతౌ. కాంక్షింపఁబడునది. కన్య నుఖన్య అంతో నిశ్చయౌ ౭. త్రేతివా కాంతం-సుఖముయొక్క నిశ్చయము దీనియందుఁ గలదు. ౮. మనోహరతీతి మనోహరం. హృజ్ హరణే. మనస్సును హరించునది. పా. మనోరమం. ౯. రోచత ఇతి రుచ్యం. రుచ దీప్తా. ప్రకాశించునది. ౯. మనసా జ్ఞేయం మనోజ్ఞం. జ్ఞా అవబోధనే. మనస్సుచేత నెఱుగఁదగినది. ౧౦. మన్యతే సర్వైరితి మంజు. మన జ్ఞానే. అందఱిచేత దలంపఁబడునది. ౧౧. మంజుత్వ మస్మేతి మంజుళం. మంజుత్వము గలది. ఈ ౧౨ మంజుశబ్దము శ్యామాది శబ్దములవలెనే ధర్మపరమునుగలదు గనుక మత్స్వర్థమందు శ్యామలాది శబ్దములవలె మంజుల శబ్దమును. చక్కని వస్తువుపేళ్లు.

త దాసేచనకం తృప్తే ర్నాస్త్యస్తో యస్య దర్శనాత్.

53

ఆసిచ్యతే ఆపూర్యతే దృగాదిక మనేనేతి అసేచనకం. షిచిర్ క్షరణే. దీనిచేత నేత్రాదీంద్రియములు నిండింపఁబడును. పా. న సింఛతి న క్షరతి దృగస్మాది త్యాసేచనకం-ఎంతసేపు చూచినను తనవితీరిని సుందరవస్తువు పేరు.

అభీష్టే ౨ భీష్మితం హృద్యం దయితం వల్లభం ప్రియమ్.

అభిముఖ్యేన ఇవ్యతే అభీష్టం. ఇషు ఇచ్ఛాయాం. అభిముఖముగా నిశ్చయింపఁబడునది. ౧. అభీత ఆప్తమిష్ట మభీష్మితం. ఆప్ ౫వ్యాప్తౌ. అంతట పొంద నిశ్చయింపఁబడునది. ౨. హృదయస్య ప్రియం హృద్యం-హృదయమునకు ప్రియమైనది. ౩. దయతే చిత్తమాదత్త ఇతి దయితం. దయ దానగతి రక్షణ హింసా దానేషు. మనస్సు నాకర్షించునది. ౪. వల్లతి ప్రీణాతీతి వల్లభం. వల్ల ప్రీతౌ. ప్రీతిని గలుగఁజేయునది. ౫. ప్రీణాతీతి ప్రియం. ప్రీజ్ తర్పణే. తృప్తిని జేయునది. ఈ ౬ మనస్సునకుఁ బ్రియమైన వస్తువు పేళ్లు.

నికృష్ట ప్రతికృష్టార్థ రేఫ యా ప్యావ మాధమాః.

54

కుపూయ కుత్సితావద్య భేట గర్వాణాకా స్సమాః

నికృష్టతే స్మ ప్రతికృష్టతే స్మ తిరస్కృత ఇతి నికృష్ట ; ప్రతి

విశేష్యనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కృష్ణశ్చ. కృష విలేఖనే. తిరస్కరింపఁబడువాఁడు. ౧, ౨. అర్వ త్యపకర్షమి త్యర్వా. న. పు. అర్వ గతౌ. అవకర్షమును బొందినవాఁడు. ౩. రేఫతి హిన స్తి వర్తనమితి రేఫః. అ. పు. రిఫ కత్తన యుద్ధనిందా హింసా దానేషు. నడకను జెఱుచువాఁడు. “రవర్షే పుంసి రేఫ స్స్యాత్పుత్ని తేవాచ్య లింగవత్” అని రభసుఁడు. పా. రేఫాః. న. పు. “రేఫా స్స్యా దధమే క్రూరే కృపణేఽప్యభిధేయవత్” అని మేదిని. ౪. యాపనీయో యాప్యః. యాప్రాపణే. ద్రొబ్బుఁ దగినవాఁడు. ౫. అవస్ అదస్ ఇత్యేతౌ నికర్షార్థా నిపాతౌ. అవః అస్యాస్తీతి అవమః; అధః అస్యాస్తీతి అధమః -క్రిందైయుండువాఁడు గనుక అవముఁడు, అధముఁడును. ౬, ౭. కుత్సితం పూయతే కుపూయః. పూయా విశరణే. కుత్సితముగా నశించువాఁడు. ౮. కుత్సా ౨స్య సంజాతేతి కుత్సితః. నిందఁగలవాఁడు. ౯. అవదనీయ అవద్యః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. ఉచ్చరింపఁదగనివాఁడు. ౧౦. ఖిట్యతే సర్వైతి ఖేటః. ఖిట త్రాసే. అందఱిచేతను వెఱపింపఁబడువాఁడు. ౧౧. గర్హితం యోగ్యో గర్హ్యః. గర్హ కుత్సాయాం. నిందింపఁదగినవాఁడు. ౧౨. అణతి బహు జల్పతీ త్యణకః. అణ శబ్దే. వదరువాఁడు. ఈ ౧౩ జాత్యాచారాదులచేత నిందితుఁడైనవాని పేళ్లు.

మలీమసం తు మలినం కచ్చరం మలదూషితమ్.

55

మల మస్యాస్తీతి మలీమసం, మలినం చ-ముఱికి గలిగినది మలీమసము, మలినమును. ౧, ౨. కుత్సితం చరతీతి కచ్చరం. చర గతి భక్షణయోః. కుత్సితమైయుండునది. ౩. మలేన దూషితం మలదూషితం-మలముచేత దూషితమైనది. ఈ ౪ మాసిన వస్తువు పేళ్లు.

పూతం పవిత్రం మేధ్యం చ.

పునాతి దేహాదికమితి పూతం-దేహాదులను బరిశుద్ధముగాఁ జేయునది. ౧. పూయతే ౨నేనేతి పవిత్రం. పూర్జ పవనే. దీనిచేత శుద్ధముగాఁ జేయఁ బడును. ౨. మేధనీయం మేధ్యం. మేధ్య సంగమే. పొందఁదగినది. ఈ ౩ పవిత్రమైన వస్తువు పేళ్లు.

వీధ్రం తు విమలార్థకమ్,

విశేషేణ ఇన్ద్రే వీధ్రం. ఇన్ద్రో ఇన్ద్రో దీప్తా. విశేషముగాఁ బ్రకాశించునది. పా. విమలాత్మకం. స్వభావముననే నిర్మలమయిన స్ఫటికాదుల పేరు.

నిర్ణిక్తం శోధితం మృష్టం నిశ్శేధ్య మనవస్కరమ్.

56

నిర్ణిజ్యతే స్మ నిర్ణిక్తం. శోధ్యతే స్మ శోధితం. మార్జ్యతే స్మ మృష్టం. ణిజిర్. శౌచపోషణయోః. శుధ శౌచే. మృజూ శుద్ధౌ. శోధింపఁబడినది. గనుక నిర్ణిక్తము, శోధితము, మృష్టమును. ౧, ౨, ౩. నిర్గతం శోధ్యాత్పరిత్యాజ్యాంశాదితి నిశ్శేధ్యం-పరిత్యజింపఁదగిన యంశము వలనఁ బాసినది. ౪. న విద్యతే అవస్కరః పరిత్యాజ్యాంశో యస్యే త్యనవస్కరం-చెత్తలేనిది. ఈ ౫ కల్మషము లేకుండ శోధింపఁ బడిన వస్తువు పేళ్లు.

అసారం ఫల్గు -

న విద్యతే సారో ౨ స్వేత్యసారం-సారములేనిది. ౧. ఫలతి శీఘ్రమేవేతి ఫల్గు. ఙో ఫలా విశరణే. శీఘ్రముగా నశించునది. ఈ ౨ సారము లేని దూది మొదలైన వస్తువు పేళ్లు.

శూన్యం తు వశికం తుచ్ఛ రిక్తకే.

నివారకాభావాత్ శునే హితం శూన్యం-అడ్డ పెట్టువాఁడు లేకుండుటవలన శునకమునకు హితమైనది. ౧. వశ్యతే కామ్యతే భూతాదిభిరితి వశికం. వశ కాంతౌ. భూతాదులచేఁ గాంక్షింపఁబడునది. ౨. తుదతి మనఃక్లేశ యతీతి తుచ్ఛం. తుద వ్యథనే. మనస్సును వ్యథపెట్టునది. రిచ్ఛతే వస్తుభి రితి రిక్తం. రిచిర్ పృథగ్భావే. వస్తువులచేత విడువఁబడునది. ఈ ౪ రిత్తయైన యిల్లు మొదలైనదాని పేళ్లు.

క్షీబే ప్రధానం ప్రముఖం ప్రవే కానుత్తమోత్తమాః

57

ముఖ్య వర్య వరేణ్యాస్త ప్రబర్హాన వరార్హవత్.**పరార్హ్యగ్ర ప్రాగ్రహర ప్రాగ్ర్యా గ్ర్యగ్రీయ మగ్రీయమ్.**

58

ప్రకర్షేణ దత్తే ఉపనర్జనం పుష్టాతీతి ప్రధానం. దు ధాఙ్ ధారణ పోషణయో. అప్రధానుని బోషించువాఁడు. నియత నపుంసకము. గుణేషు వినయః ప్రధానం; విద్వత్సు వైయాకరణః ప్రధానం అని యుదాహరణములు. ౧. ప్రకృష్టం ముఖ మారంభో ౨ స్వేతి ప్రముఖః-ప్రకృష్టమయిన యుద్యోగము గలవాఁడు. ౨. ప్రకృష్టో వేకః పృథగ్భావో యస్యేతి ప్రవేకః. విచిర్ పృథగ్భావే. అప్రధానులలోఁ బ్రకృష్టమైన యేర్పాటు గలవాఁడు. ౩. న విద్యతే అస్మాదుత్తమ ఇత్యనుత్తమః- వీనికంటె

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నుత్తముండు మఱియొకండు లేడు. ౪. అతిశయేన ఉత్కృష్టః ఉత్తమః-మిక్కిలి యుత్కృష్టమైనవాడు. ౫. ముఖమివ ప్రధానం ముఖ్యః-ముఖమువలె ప్రధానమైనవాడు. ౬. వరణీయః స్వాశ్రితైర్భజనీయ ఇతి వర్యః, వరేణ్యశ్చ. వర ఇచ్ఛాయాం. పృథ్వి వరణే. కోరంధగినవాడు గనుక వర్యుడు, వరేణ్యుడును. 'మమేంద్ర నాగమభిరః కరేణువర్యా' అను భారవి మొదలైనవారి ప్రయోగముల వలనఁ దఱుచుగా సమాసోత్తర పదమై యుండును. ౭, ౮. ప్రకృష్టో బర్హ ఉద్యమో యస్య ప్రబర్హః. బృహ ఉద్యమనే. ప్రకృష్టమైన యుద్యోగము గలవాడు. ౯. అవరార్థే భవః అవరార్థ్యః జఘన్యః, స న భవతీతి అనవరార్థ్యః-నికృష్టమైన భాగమందుండువాడు గనుక అవరార్థ్యుఁ డనఁగా తుచ్చుండు; అట్టివాడు కాఁడు గనుక అనవరార్థ్యుఁడు. పా. అనపరార్థ్యః. ౧౦. హర్థే ముఖ్యాంశే భవః హర్థ్యః ముఖ్యభాగమం దుండువాడు. ౧౧. అంగ త్యుత్కర్ష మిత్యగ్రః. అగి గతౌ. ఉత్కర్షమును బొందువాడు. ౧౨. ప్రకర్షేణ అగ్రం శ్రేష్ఠం రత్నకుండలాదికం హరతీతి ప్రాగ్రహరః-మిక్కిలి శ్రేష్ఠమయిన రత్నకుండలాదులను బుచ్చుకొనువాడు. ౧౩. ప్రాగ్రే ముఖ్యేస్థానే భవః ప్రాగ్ర్యః -ముఖ్యమయిన స్థానమందుండువాడు. ౧౪. అగ్రేభవ ఇత్యగ్ర్యః, అగ్రీయః, అగ్రియశ్చ- అగ్రస్థానమం దుండువాడు గనుక అగ్ర్యుఁడు, అగ్రీయుఁడు, అగ్రియుఁడును. విశేషనిఘ్న శబ్దములు గనుక ఛందోనుసారమున నపుంసకలింగముగాఁ జెప్పినాడు. ఈ ౧౭ ప్రధానుఁడైనవాని పేళ్లు.

శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః పుష్కల స్వాత్మత్వ మశ్చాతి లోభనే,

అతిశయేన ప్రశస్తః శ్రేయాః స. పు. శ్రేష్ఠశ్చ-మిక్కిలి కొనయాడఁదగినవాడు. పుష్టాతి మహిమౌతి పుష్కలః. పుష పుష్టే; మహిమచేత పుష్టిని బొందువాడు. అతిశయేన సః సత్తమః-మిక్కిలి మంచివాడు. అత్యంతం శోభనః అతిశోభనః -మిగుల మంచివాడు. ఈ ౫ మిక్కిలి శ్రేష్ఠుని పేళ్లు. "అగ్రం ప్రాగ్రహరం శ్రేష్ఠం ముఖ్యం వర్యం ప్రబర్హణమ్" అని త్రికాండశేషమందు అగ్రాది శబ్దములకే శ్రేష్ఠ శబ్దమును పర్యాయముగాఁ జెప్పినాడు గనుక ప్రధాన శబ్దము మొదలు ఈ శబ్దము పర్యంతము శ్రేష్ఠుని పేళ్లని కొందఱు.

స్మృ రుత్తరపదే వ్యాప్తు పుంగ వర్షభ కుజ్జరః.

59

సింహ శార్దుల నాగాద్యాః పుంసి శ్రేష్ఠార్థ గోచరాః

వ్యాప్తూదిశబ్దములు ౭ ను, సమాసమునం దుత్తరపదములై పూర్వపదార్థము యొక్క శ్రేష్ఠత్వమును జెప్పును. అప్పుడు పుంలింగములగును. పురుషవ్యాప్తుః, మునిపుంగవః, రాజర్షభః, సృపకుంజరః, పురుషసింహః, మునిశార్దులః, గోనాగః ఇత్యాదులు. ఆదిశబ్దముచేత పురుషచంద్రః, రాజవృషభః ఇత్యాదు లూహ్యంబులు. పుంసి యనుట వలన స్త్రీ నపుంసకలింగ శబ్దముల కుత్తరపదములైనను పుంలింగములే యగును. యోషిద్వ్యాప్తుః. అపత్యసింహః ఇత్యాదులు.

అప్రాగ్త్యం ధ్వయహీనే ద్వే అప్రధా నోవసర్జనే.

60

ప్రాగ్త్యం న భవతీ త్యప్రాగ్త్యం; ప్రధానం న భవతీ త్యప్రధానం-ప్రధానముగా నిది గనుక అప్రాగ్త్యము, అప్రధానము. ౧, ౨. ఉపసృజ్యతే నియుజ్యతే ప్రధానభూతేనే త్యుపసర్జనం. సృజ విసర్గే. ప్రధానమైన వానిచేత నియోగింప బడునది. ౩. అప్రధానోప సర్జనశబ్దములు నియత నపుంసకములు. ఈ ౩ ప్రధానము కానిదాని పేళ్లు.

విశజ్జటం పృథు బృహ ద్విశాలం పృథులం మహత్,

రు స్తోరు విపులమ్ -

విస్తీర్ణత ఇతి విశంకటం, విశాలం చ-విస్తరింపబడునది గనుక విశంకటము, విశాలమును. ౧, ౨. ప్రథత ఇతి పృథు. ప్రథ ప్రఖ్యానే. ప్రసిద్ధమైనది. ౩. బర్హతీతి బృహత్. బృహవృద్ధా. వృద్ధిఁబొందునది. ౪. పృథు పృథుత్వమస్తీతి పృథులం-పృథుత్వము గలిగినది. ౫. మహ్యతే పూజ్యత ఇతి మహత్. త. మహా పూజాయాం. పూజింపబడునది. ౬. రవతే వ్యాప్నోతీతి రుంద్రం. రుజ్ గతౌ. వ్యాపించియుండునది. భూయోవయవతయా సర్వతో రుంధత్ ద్రాతీతి రుంద్రం-అధికావయవములు గలదగుటచేత సంతటం బోవునది. పా. వద్రం. ౭. ఊర్ణోతీత్యురు-వస్తువులను గప్పియుండునది. ౮. విశేషణపోలతి మహద్భవతీతి విపులం. పులమహత్త్వే. గొప్పదైయుండునది. ఈ ౯ ఎడము గలదాని పేళ్లు.

పీన పీష్ణ తు స్థూల పీవరే.

61

తప్యాయ ఇతి పీనం, పీవం, పీవరం చ. ఓ ప్యాయీ వృద్ధౌ. వృద్ధిఁ

విశేష్యనిష్ఠువర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బొందునది గనుక పీనము, పీవము, పీవరమును. పీవశృబ్దము నకారాంతము. స్త్రీలింగమైనప్పుడు పీవరీ యనంబడును. ౧, ౨, ౩. స్థూలయతీతి స్థూలం. స్థూల పరిబ్రంహణే. వర్ధిల్లునది. ఈ ౪ బలిసినదాని పేళ్లు.

స్త్రీ కాలక్షుల్లకా సూక్ష్మం శ్లక్ష్యం దభ్రం కృశం తను,

స్తూయత ఇతి స్త్రీకః. ఘృజ్ సూతౌ. కొనియాడఁబడునది. విరుద్ధ లక్షణచేత కొనియాడఁదగని దనుట. ౧. అల్యతే వార్యత ఇత్యల్పః. అలభూషణపర్యాప్తి వారణేషు. దౌడ్డవస్తువులలో నుండి తీసివేయఁబడునది. క్షుద్యతే పీడ్యత ఇది క్షుల్లక. క్షుధిర్ సంపేషణే. పీడింపఁబడునది. ౩. సూచ్యత ఇతి సూక్ష్మం. సూచపైశున్యే. లెస్సఁగా కానఁబడుకుండుటచేత సూచింపఁబడునది. ౪. శ్లిష్యతి మహద్వస్తుషు శ్లక్ష్యం-దౌడ్డ వస్తువులయందుఁ దగిలియుండునది. ౫. దభ్యతే నివార్యత ఇతి దభ్రం. దంభురోధనే. అడ్డగింపఁబడునది. ౬. కృశ్యతీతి కృశం. కృశ తనూకరణే. సన్నమైయుండునది. ౭. తన్యత ఇతి తను. విస్తరింపఁబడునది. ౮. సన్నపు నూలిపోగు మొదలైనదాని పేళ్లు.

స్త్రియాం మాత్రా త్రుటిః పుంసి లవ లేశ కణాణవః.

62

మాతీతి మాత్రా. మా మానే. అణఁగియుండునది. మాత్రా త్రుటిశబ్దములు నియత స్త్రీలింగములు. ౧. త్రుట్యత ఇతి త్రుటిః. లూయతే లవః. త్రుటీ ఛేదనే. లూజ్ ఛేదనే. త్రుంచఁబడునది గనుక త్రుటి, లవమును. ౨, ౩. లిశ్య త్యవ్రీభవతీతి లేశః. లిశ అవ్రీభావే. కొంచమైయుండునది. ౪. కణతి నిమీలతీతి కణః. కణ నిమీలనే. సంకోచమైయుండునది. ౫. అణయతి కాంస్యాదిక మిత్యణుః. అణశబ్దే. కంచు మొదలైనదానిని మ్రోయించునది. లవాదిశబ్దములు ౪ నియత పుంలింగములు. ఈ ౬ కొంచమైన దానిపేళ్లు. స్త్రీకాదులు ౧౪ కొంచమైనదానికే పేళ్లని కొందఱు.

అత్యల్పే ౨ ల్విష్ట మల్పీయః కనీయో ౨ గీయ ఇత్యపి.

అతిశయే నాల్పమల్పిష్టం, అల్పీయః, స. కనీయశ్చ. స. అతిశయే నాణు రణీయః. స. మిక్కిలి కొంచమైనది. ౧, ౨ అపిశబ్దమువలన కనిష్ఠాణిష్ట శబ్దములు చెప్పఁబడును. మిక్కిలి కొంచమైనదాని పేళ్లు.

ప్రభూతం పచురం ప్రాజ్య మదభ్రం బహులం బహు.

63

పురుభూః పురు భూయిష్టం స్థితం భూయశ్చ భూరి చ,

ప్రభవతి కార్యం సంపాదయతుమితి ప్రభూతం. భూ సత్తాయాం. కార్యమును జేయ సమర్థమైనది. ౧. ప్రకర్షణ చీయత ఇతి ప్రచురం. చిజ్ చయనే. మిక్కిలి కూర్పబడునది. ౨. ప్రక్షరేణాజ్యతే క్షిప్యత ఇతి ప్రాజ్యం. అజి గతిక్షేపణయోః. మిక్కిలి యొక దిక్కునఁ గూర్చుట కొఱకుఁ బెట్టబడునది. ౩. దభ్ర మల్పం న భవతీ త్యదభ్రం-కొంచెముగానిది. ౪. బంహతే వర్ధత ఇతి బహు; బహు బహుత్వ మస్య స్థేతి బహుళం. బహి వృద్ధౌ. వృద్ధిఁబొందునది గనుక బహువు; బహుత్వము గలిగినది బహుళము. ౫, ౬. పూర్యత ఇతి పురు; పుర్వీతి సంజ్ఞాయా భవతీతి పురుభూః. ఊ. భూ సత్తాయాం. పూరింపఁబడునది పురువు; పురు వను సంజ్ఞచేత నగునది గనుక పురుభువు. పా. పురుహూః, పురుహం. ౭, ౮. అతిశయేన బహు భూయిష్టం, భూయశ్చ. స. మిక్కిలి బహుళమైనది భూయిష్టము, భూయస్సును. ౯, ౧౦. స్థాయిత ఇతి స్థితం. స్థాయీ వృద్ధౌ. వృద్ధిఁ బొందునది. పా. స్థిరం. ౧౧. భవత్య నల్పమితి భూరి. భూ సత్తాయాం. అధికముగా నొనది. ఈ ౧౨ విస్తారమైన దానిపేళ్లు.

పరశ్చతాద్యాస్తే యేషాం పరా సంఖ్యా శతాభికాత్.

64

శతాత్పరా యేషాంతే పరశ్చతాః-నూటికంటె నధికమైన సంఖ్యగలది. ఆద్యశబ్దముచేత వేయికంటె నధికమైన సంఖ్యగలది పరస్సహస్రము. పదివేలకంటె నధికమైన సంఖ్యగలది పరోయుతము అనునివి మొదలైన శబ్దము లూహింపఁ దగినవి. “నిజస్య తేజశ్శిఖినః పరశ్చతా వితేను రింగాల మివాయశః పరే” ఇతి నైషధే-“అలోకయామాస హరిరృహీధరా నధిశ్రయంతీ ర్గజతాః పరశ్చతా” ఇతి మాఘకావ్యేద్వాదశసర్గే-“బ్రహ్మాదయో బ్రహ్మహితాయ తప్త్వా పరస్సహస్రం శరదస్తపాంసి” ఇతి భవభూతిః. సంఖ్యామాత్ర వాచకములైనపుడు నపుంసకములు. “గవాం పరశ్చతం పరసహస్రం” అనునివి మొదలైనవి. నూఱు, వేయి మొదలగు సంఖ్యలకు మించినవాని పేళ్లు.

గణనీయే గాణేయమ్ -

గణయితుం శక్యం గణనీయం ; గాణేయం చ. గణ సంఖ్యానే.

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

లెక్కపెట్ట శక్యమైనది గణనీయము, గాణేయమును. పా. గణేయం. ఈ ౨ లెక్కపెట్టఁ దగిన దాని పేళ్లు.

సంఖ్యాతే గణితమ్ -

సంఖ్యాయతేస్మ సంఖ్యాతం, గణ్యతే స్మ గణితం. ఖ్యా ప్రకథనే; గణ సంఖ్యానే. లెక్కపెట్టఁబడినది. ఈ ౨ లెక్కపెట్టఁబడినదాని పేళ్లు.

అథ సమం సర్వమ్,

విశ్వ మశేషం కృత్స్నం సమస్త నిఖిలాఖిలాని నిశ్శేషమ్.

65

సమగ్ర సకలాఖణ్డ పూర్ణాదీన్య ప్యనూనకే,

సమతి న్యూనత్వం న ప్రాప్నోతీతి సమం. షమ ష్టమ చైక్లభ్యే. విరుద్ధలక్షణచేత చైక్లభ్యము లేని దనుట. న్యూనత్వమును బొందనిది. ౧. శ్రియతే సజాతీయై రితి సర్వం. సృ గతౌ. సజాతీయ వస్తువులచేత పొందఁబడునది. ౨. విశతి సర్వత విశ్వం. విశ ప్రవేశనే. అంతటఁ బ్రవేశించునది. ౩. నాస్తి శేషో ౨ స్యేత్య శేషం-శేషము లేనిది. ౪. కృత్యతే వ్యాప్రియతే ౨ నేనేతి కృత్స్నం. కీతీ వేష్టనే. దీనిచేత వ్యాపింపఁబడును. ౫. సమస్యతే ఏకీక్రియత ఇతి సమస్తం. అను క్షేపణే. ఒకటిగాఁ గూర్చఁబడునది. ౬. నివృత్తం ఖిలా చ్ఛ్వాన్యాదితి నిఖిలం-ఖిలమైన దానివలనఁ బాసినది. ౭. న విద్యతే ఖిల మస్యేత్యఖిలం-ఖిలముగానిది. ౮. శేసాన్నిర్గతమితి నిశ్శేషం- శేషమైనదాని వలనఁ బాసినది. ౯. సంగతమగ్రేణేతి సమగ్రం-అగ్రముతోఁ గూడుకొన్నది. ౧౦. కలాఖిర్భాగై స్సహవర్తత ఇతి సకలం-భాగములతోఁ గూడుకొన్నది. ౧౧. ఖండం న భవతీ త్యఖండం- ఖండముగానిది. ౧౨. పూర్వత ఇతి పూర్ణం. పూర్ ఆప్యాయనే. నిండింపఁబడునది. ౧౩. నూనం న భవతీత్యనూనం-కొదువగానిది. ౧౪. ఆదిశబ్దముచేత సంపూర్ణ, అవికల, అభిన్న, పుష్కలాది శబ్దంబు లూహ్యములు. ఈ ౧౪ అంతయునను దాని పేళ్లు.

ఘనం నిరంతరం సాన్తమ్ -

హన్యతే వాయుజలాదినేతి ఘనం. హస హింసాగత్యోః. వాయు జలాదుల చేతఁ గొట్టఁబడునది. ౧. నిర్గత మన్తరమస్యేతి నిరంతరం- ఎడలేనిది. ౨. సహ అంద్యతే బధ్యత ఇతి సాంద్రం. అది బంధనే.

కూడఁగట్టఁబడియుండునది. ఈ 3 దట్టమైనదాని పేళ్లు.

పేలవం విరళం తను.

66

పిల్వతే క్షిప్రత ఇతి పేలవం. పిల క్షేపే. ద్రొబ్బఁబడునది. ౧. విశేషేణ రాత్యంతరమితి విరళం. రా ఆదానే. విశేషముగా నవకాశము నంగీకరించునది. ౨. తన్యతే విస్తీర్ణత ఇతి తను. తను విస్తారే. విస్తరింపఁబడునది. ఈ 3 పలుచనిదాని పేళ్లు.

సమీపే నిక టాసన్న సంనికృష్ట సనీడవత్,

సదే శాభ్యాస సవిధ సమర్యాద సవేశవత్.

67

ఉపకణ్డాన్తి కాభ్యర్ణాభ్యగ్రా అవ్యభితో ౨ వ్యయమ్,

సంగతా ఆపో ౨ స్మిన్నితి సమీపః-సమగతమైన జలమును గలది. లక్షణచేత సమీపమందు వర్తించును. ౧. నికటతి నిబధ్నాతీతి నికటః. కటే వర్షావరణయోః తగిలియుండునది. ౨. ఆసీదతి ఆసన్నః. షద్ ఇవిశరణాదౌ. పొందియుండునది. 3. సంనికృష్టత ఇతి సంనికృష్టః. కృష్ణవిలేఖనే. మిగుల నొరయఁబడునది. ౪. సమానం నీడమస్యేతి సనీడః. సమానమైన ఉనికిపట్టు గలిగినది. ౫. సమానో దేశో ౨ స్యేతి సదేశః. సమానమైన దేశము గలిగినది. ౬. అభితః అశ్యతే వ్యాప్యత ఇత్యభ్యాశః. అశూ వ్యాప్తో. అంతట వ్యాపింపఁబడునది. పా. అభితః అస్యతే పరిచీయత ఇత్యభ్యాసః. అసు క్షేపణే. అంతట పరిచయముచేయఁబడునది. 'సమీపే ౨ భ్యసనేభ్యాసః' అని దంత్యాంతములయందు రభసుండు. ౭. సమానా విధా ప్రకారో ౨ స్యేతి సవిధః-సమానమైన ప్రకారముగలది. ౮. సమాన మర్యాదాస్యేతి సమర్యాదః-సమానమైన మర్యాదగలది. ౯ సమానోవేశః ప్రవేశో ౨ స్యేతి సవేశః సమానమైన ప్రవేశముగలది. ౧౦. కంఠసమీపంగత ఉపకంఠః-కంఠసమీపమును బొందినది. ౧౧. అంతే ౨ స్త్వసా విత్యంతికః-కడ నుండునది. ౧౨. అభ్యర్ణత ఇత్యభ్యర్ణః. అర్ధ గతౌ యాచనేచ. పొందఁబడునది. ౧౩. అభిముఖ మగ్ర మస్యే త్యభ్యగ్రం-అభిముఖమైన యగ్రభాగము గలిగినది. ౧౪. అభిగచ్ఛతీత్యభితః. అవ్యయము. పొందియుండునది. ఈ ౧౫ దాపుపేళ్లు.

సంసక్తే త్వవ్యవహిత మపదాన్తర మిత్యపి.

68

సంసజ్యత ఇతి సంసక్తః. షంజసంగే. కదియునది. ౧. న వ్యవధీ

విశేష్యనిష్ఠువర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

యత ఇత్య వ్యవహితం. దుధాజ్ ధారణ పోషణయోః. వ్యవధానము లేక యుండునది. ౨. నాస్తిపదేనాంతరం వ్యవధాన మస్యేత్యపదాంతరం. పదముచేతఁ గూడ వ్యవధానము లేనిది. పా. అపటాంతరం. ఈ ౩ కదిసినదాని పేళ్లు.

నేదిష్ఠ మన్వికతమమ్ -

అతిశయేనాంతికం నేదిష్ఠం, అంతికతమం చ-మిక్కిలి సమీపమైనది నేదిష్ఠము, అంతికతమమును. ఈ ౨ మిక్కిలి సమీపమైనదాని పేళ్లు.

స్యా ద్దూరం విప్రకృష్టకమ్,

దుఃఖేన ఈయతేప్రాప్యత ఇతి దూరం. ఇన్ గతౌ. ప్రయాసచేతఁ బొందఁ బడునది. ౧. విప్రకృష్టతే సమీపా దితి విప్రకృష్టకం. కృపవిలేఖనే. సమీపముననుండి లాగఁబడునది. ఈ ౨ దవ్వైనదాని పేళ్లు.

దవీయశ్చ దవిష్ఠం చ సుదూరం-

అతిశయేన దూరం దవీయః. స. దవిష్ఠం చ. సుతరాం దూరం సుదూరం- మిక్కిలి దూరమైనది గనుక దవీయస్సు, దవిష్ఠము, సుదూరమును. ఈ ౩ మిక్కిలి దవ్వైనదాని పేళ్లు.

దీర్ఘ మాయతమ్.

69

దృణాతి దూరస్థితత్వా దితి దీర్ఘం. దృ విదారణే. దవ్వన నునికిచేతఁ బీడించునది. ౧ ఆయమ్యతే విస్తీర్ణత ఇత్యాయతం. యమ ఉపరమే. విస్తరింపఁ బడునది. ఈ ౨ నిడుపైనదాని పేళ్లు.

వర్తులం నిస్తలం వృత్తమ్ -

వర్తతే భువి పరివర్తత ఇతి వర్తులం; వృత్తం చ. వృతువర్తనే. నేలమీదనే పొటలునది. ౧, ౩. నిర్గతం తల మస్యేతి నిస్తలం । నిలుకడలేనిది. ఈ ౩ వట్టువైనదాని పేళ్లు.

బన్ధురం తూన్య తానతమ్,

బద్ధాత్మ్యన్నతత్వేన సహౌనతత్వ మితి బంధురం. బంధ బంధనే. ఉన్నతత్వముతోఁ గూడ నానతత్వమును బొందునది. పా. బంధూరం. 'బంధూరబంధురౌ రమ్యేనప్రే హంసే చ బంధురః' అని రభసుఁడు. ఈ ౧ స్వభావముచేత పొడవై ఉపాధివశమున నించుక వంగినదాని పేరు.

ఉచ్చ ప్రాం శూన్య తోదగ్రోచ్చితా స్తుజ్జే-

ఉచ్చినోతీత్యుచ్చః, చిజ్ చయనే. మీదికిఁ బెరుగునది. ౧. ప్రకర్షణ అశ్నుత ఇతి ప్రాంచుః. అశూన్యాప్తౌ. ఊర్ధ్వముగా వ్యాపించునది. ప్రకృష్టా ఉన్నతాః అంశవః అవయవా అస్యేతి ప్రాంచుః-ఉన్నతములైన యవయవములు గలది. ౨. ఉన్న మత్సూర్ధ్వం గచ్ఛతీత్యున్నతం. ఇము ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ. ఊర్ధ్వముగాఁ బోవునది. ౩. ఉద్గతమగ్రం యస్యేత్యుదగ్రం-ఊర్ధ్వముఁబొందిన కొనగలిగినది. ౪. ఊర్ధ్వం శ్రిత ఇత్యుచ్చితః శ్రిజ్ సేవాయాం. ఊర్ధ్వభాగము నాశ్రయించునది. ౫. తుట్టతే వాయ్యాదినేతి తుంగః. తుట హింసాయాం. వాయ్యాదులచేతఁ బీడింపఁబడునది. ఈ ౬ పొడవైనదాని పేళ్లు.

అథ వామనే.

70

న్య జ్ఞీ చ ఖర్వ ప్రాస్వా స్స్యః -

వామో వల్గుత్వ మస్యాస్తీతి వామనః-ఒప్పిదముగలది. ౧. నిమ్నమంచతీతి న్యజ్. చ. నీచశ్చ. అఙ్చగతిపూజనయోః దిగువఁబొందునది. ౨, ౩. ఖర్వత్వవయ పదార్థేనేతి ఖర్వః. ఖర్వ గర్వ దర్పే. అవయవ దార్ధ్యముచేత గర్వించునది. ౪. ప్రాసతీతి ప్రాస్యః. ప్రాస హ్రాసే. కొంచెమైయుండునది. ఈ ౫ కుఱుచైనదాని పేళ్లు.

అవార్గే ౨ వన తానతమ్,

అవనతమగ్రం యస్యే త్యవార్గం-వంగిన కొనగలది. ౧. అవనతమ త్యవనతం. ఆ ఈష న్నతం ఆనతం. ఇము ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ. వంగినదిగనుక అవనతమును, ఆనతమును. పా. అవనతాననం అని సుభూతి చంద్రుఁడు. ఈ ౩ వంగినదాని పేళ్లు.

అరాళం వృజినం జిహ్వా మూర్తిమ త్కృచ్చితం నతమ్.

71

ఆవిధం కుమలం భుగ్గం వేల్లితం వక్ర మిత్యపి,

అరాః వేష్టనాని సంత్యస్యే త్యరాళం-చుట్లు గలది. ౧. వృజ్యత ఇతి వృజినం. వృజీ వర్జనే. విడువఁబడునది. ౨. జహ్త్వార్జ్యపమితి జిహ్వాం. ఓ హక్ త్యాగే. చక్కదనమును విడుచునది. ౩. ఊర్మయో భంగా అస్యసంతీ త్యూర్మిమత్. త. కరుళ్లుగలది. ౪. కుంచతి వక్రతయా అల్పీభవతీతి కుంచితం. కుచ గతికొటిల్యాల్పీ భావయోః. వంకరదొటచేత కొంచెమై యుండునది. ౫. సమతీతి నతం. ఇము ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ. వంకరయె

విశేష్యనిష్పవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దునది. ౬. అవిద్యుత ఇత్యావిద్యం. వ్యధతాదనే. కొట్టబడునది. ౭. కుటతీతి కుటిలం; భుజతీతి భుగ్నం. కుట కౌటిల్యే; భుజో కౌటిల్యే. వంకరయై యుండును గనుక కుటిలము, భుగ్నమును. ౮, ౯. వేల్లతి చలతి కుటిలతయేతి వేల్లితం. వేల్ల చలనే. వంకరౌటచేత కుదరైయుండక కదలునది. ౧౦. వంచతి కౌటిల్యం ప్రాప్నోతీతి వక్రం. వంచుగతౌ. కుటిలత్వమును బొందునది. ఈ ౧౧ వంకరయైనదాని పేళ్లు.

ఋజు వజిష్ఠా ప్రగుణౌ -

ఋజుతే ఆదరేణ సంపాద్యత ఇతి ఋజుః. ఋజు గతిస్థానార్థనసార్థనేషు. ఆదరముచేత సంపాదింపబడునది. ౧. జిహ్వాః న భవతీత్యజిహ్వాః-వంకరగానిది. ౨. ప్రకృష్టః అవక్రః గుణో ౨ స్యేతి ప్రగుణః-ప్రకృష్టమైన చక్కదనమును గుణము గలది. ఈ ౩ చక్కనై యుండుదాని పేళ్లు.

వ్యస్తే త్వప్రగుణాకులౌ.

72

వ్యస్తత ఇతి వ్యస్తః. అను క్షేపణే. వివిధముగా నెఱపబడునది. ౧. న విద్యతే ప్రకృష్టగుణో ౨ స్యేత్యప్రగుణః-మంకుగుణము లేనిది. ౨. ఆ కోలతి ఈషత్సంస్థానో భవతీ త్యాకులః. కుల సంస్థానే. ఇంచుకంత కూడియుండునది. ఈ ౩ చెదరినదాని పేళ్లు.

శాశ్వతస్తు ధ్రువో నిత్య సదాతన సనాతనాః.

శశ్వద్వర్తమాన శాశ్వతః-ఎప్పుడునుండునది. ౧. ధ్రువ తీతి ధ్రువః ధ్రువస్తైర్యే. స్థిరమైయుండునది. ౨. నియతం భవతీతి నిత్యః-నియతమై యుండునది. ౩. సదాభవః సదాతనః, సనాతనశ్చ-ఎప్పుడును గలిగియుండునది గనుక సదాతనము, సనాతనమును. ఈ ౪ నాశనము లేక ఎల్లప్పుడు నుండు దాని పేళ్లు.

స్థాస్థుః స్థిరతరః స్థేయాన్

తిష్ఠతి చిరకాలం తాచ్ఛీల్యేనేతి స్థాస్థుః. ష్టా గతినివృత్తౌ. అనేక కాలము స్వభావమున నుండునది. ౧. అతిశయేన స్థిరః స్థిరతరః; స్థేయాం శ్చ. స. మిక్కిలి స్థిరమైనది గనుక స్థిరతరము; స్థేయస్సును. ఈ ౩ పెక్కుకాల ముండుదానిపేళ్లు. శాశ్వతాదులు. ౮ పర్యాయములని కొందఱు.

ఏకరూపతయా తు యః.

73

కాలవ్యాపీ స కూటస్థః -

కూటేన నిశ్చలత్వేన తిష్ఠతీతి కూటస్థః. స్థా గతి నివృత్తౌ. వికారములేక నిశ్చలుడై యుండువాడు. ఈ ౧ వికారములేక యొకలాగుననే నిరవధికకాల ముండు నాత్మాదులపేరు.

స్థావరో జగ్గమేతరః.

తిష్ఠతి తాచ్ఛీల్యేనేతి స్థావరః. స్థా గతినివృత్తౌ. స్వభావముననే కదల కుండునది. ఈ ౧ ప్రణివృత్తిరిక్తమై కదలకుండు గిరి వృక్షాదుల పేరు.

చరిష్ణు జగ్గమ చరం త్రస మిజ్గం చరాచరమ్.

74

చరతి తాచ్ఛీల్యేనేతి చరిష్ణు. చర గతి భక్షణయోః. చరించు స్వభావము గలది. ౧. భృశం గచ్ఛతీతి జంగమం. గమ్ గృగతౌ. మిక్కిలి తిరుగునది. ౨. చరతీతి చరం. చర గతౌ. నడుచునది. ౩. త్రస్యతీతి త్రసం. త్రసీ ఉద్వేగే. భయపడునది. ౪. ఇంగతీ తీంగం. ఇగి గతౌ. చరించునది. ౫. భృశం చరతీతి చరాచరం. చర గతి భక్షణయోః. సంచరించునది. ఈ ౬ తిరుగు స్వభావముగల మనుష్యాదుల పేళ్లు.

చలనం కమ్పనం కత్పుం చలం లోలం చలాచలమ్,

చఙ్కలం తరళం చైవ పారిష్లవ పరిష్లవే.

75

చలతి తాచ్ఛీల్యేనేతి చలనం. చల కంపనే. కంపతే తాచ్ఛీల్యేనేతి కంపనం; కంప్రం చ. కపి చలనే. స్వభావమునే చలించునది. ౧, ౨, ౩. చలతీతి చలం; చలాచలం చ. చల కంపనే. కదలునది గనుక చలము, చలాచలమును. ౪, ౬. లుడ్డతే వాయ్వాదినేతి లోలం. లుడవిలోడనే. లడయోరభేదః. వాయువు మొదలయిన దానిచేత కదలింపఁబడునది. ౫. చంచతి చలతీతి చంచలం. చంచ గతౌ. తరతీతి తరళం. త్రాష్టవనతరణయోః. పరిష్లవత ఇతి పారిష్లవం; పరిష్లవం చ. ప్లజ్ గతౌ. కదలునది గనుక చంచలము, తరళము, పాష్లవము, పరిష్లవమును. ఈ ౧౦ కదలుదాని పేళ్లు.

అతిరిక్తస్సమధికః.

అతిరిచ్యతేస్మ అతిరిక్తః. రిచిర్ విరేచనే. ఏర్పఱచఁబడునది. ౧. సమ్య గధికస్సమధికః - మిక్కిలి యధికమైనది. ఈ ౨. మిగుల నధికమైనదాని పేళ్లు.

దృఢసంధిస్తు సంహతః,

విశేష్యనిష్పవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దృఢ స్సంధిర్యస్యేతి దృఢసంధిః-దృఢమయిన సంధి గలిగినది. ౧. సంహన్యతే సంశ్లివ్యత ఇతి సంహతః. హన హింసాగత్యోః. లెస్సగా నడుకఁ బడునది. ఈ ౨ దృఢమైన కీలుగల హస్తాద్యపయవముల పేళ్లు.

కర్కశం కలినం క్రూరం కఠోరం నిష్ఠరం దృఢమ్.

76

బరరం మూర్తిమన్మూర్తమ్ -

కృణోతి పీడయతీతి కర్కశం. కృజ్ హింసాయాం. పీడించునది. పా. కక్ష్టటం. ౧. కఠతి క్లేశేన జీవతీతికఠినం; కఠోరం చ-క్లేశముచేత బ్రతుకునది గనుక కఠినము, కఠోరమును. ౨, ౩. కృంతతి క్రూరం. కృతీ ఛేదనే. నొప్పించునది. ౪. నితరాం తిష్ఠతీతి నిష్ఠరం. వ్యా గతినివృత్తై. మిక్కిలి యుండునది. ౫. దృహతీతి దృఢం. దృహ వృద్ధౌ. బలమైయుండునది. ౬ జీర్యతే ౭ నేనేతి జరరం. జ్యౌష్ వయోహానౌ. దీనిచేత మృదువస్తువులు అరుగును. పా. జరరం. ౭. మూర్తిః కారిన్య మస్యాస్తీతి మూర్తిమత్. త. మూర్తం చ-గట్టితనము గలది మూర్తిమత్తు, మూర్తమును. ఈ ౯ బిరుసైనదానిపేళ్లు గట్టిది.

ప్రవృద్ధం ప్రాధ మేధితమ్,

ప్రవర్ధతేస్మ ఇతి ప్రవృద్ధం. వృధు వృద్ధౌ. ఏధతే స్మ ఏధితం. ఏధ వృద్ధౌ. వృద్ధిఁబొందునది గనుక ప్రవృద్ధము. ఏధితమును, ౧, ౩. ప్రకర్షేణ ఊఢం ప్రాధం. వహ ప్రాపణే. ప్రకర్షముగా వహింపఁబడునది. ఈ ౩ పెరిగినదాని పేళ్లు.

పురాణ ప్రతన ప్రత్న పురాతన చిరంతనాః.

77

పురా భవతీతి పురాణః, పురాతనశ్చ. ప్రాగ్భవ ఇతి ప్రతనః. ప్రత్నశ్చ. చిరంభవతీతి చిరంతనః-పూర్వమందుఁ బుట్టినది గనుక పురాణము, పురాతనము, ప్రతనము, ప్రత్నము, చిరంతనము. ఈ ౫ ప్రాచీనదాని పేళ్లు.

ప్రత్యక్షో ౨ భినవో నవ్యో నవీనో నూతనో నవః,

నూత్నశ్చ -

ప్రతిగతమగ్రమస్యేతి ప్రత్యగ్రః-పొందఁబడిన కొన గలిగినది. ౧. అభినూయత ఇ త్యభినవో, నవశ్చ, నవ ఏవ నవ్యో, నవీనో, నూతనో, నూత్నశ్చ ణు స్తుతౌ. కొనియాడఁబడునది గనుక అభినవము, నవ్యము,

నవీనము, నూతనము, నవము, నూత్నమును. ఈ ౭ క్రొత్తదాని పేళ్లు.

సుకుమారం తు కోమలం మృదులం మృదు.

78

సుష్టు కుమారయంత్యనేనేతి సుకుమారం. కుమార క్రీడాయాం. దీనిచేత లెస్సగాఁ గ్రీడింతురు. ౧. కామ్యతే జనైరితి కోమలం. కముకాంతౌ. జనులచేత కోరఁబడునది. ౨. మృద్యత ఇతి మృదు. మృదక్షోదే. మెదుపఁబడునది. ౩. మృదు మృదుత్వ మస్యాస్తీతి మృదులం. మృదుత్వము గలిగినది. ఈ ౫ మెత్తనిదాని పేళ్లు.

అన్య గన్వక్ష మనుగో ౨ నుపదం క్లీబ మవ్యయమ్,

అను అంచతి పశ్చాద్గచ్ఛతీ త్యన్వక్. చ. అంచు గతిపూజనయోః. వెనుక పోవునది. స్త్రీలింగమైనపుడు 'అనూచీ' అని రూపము. ౧. అనుగత మక్షం పాదరూపం కర్మేంద్రియమస్యే త్యన్వక్షం-వెనుక ననుసరించిన పాదములు గలిగినది. ౨ అను పశ్చాద్గచ్ఛతీత్యనుగః-వెనుకఁబోవునది. ౩. అనుగతం పశ్చాద్భూతం పదమస్యే త్యనుపదం-వెనుకఁబోవునట్టి పాదము గలవాఁడు. నిత్య నపుంసకము. గురో రనుపద మంతేవాసీ. భర్తరనుపదం పత్నీ అని. పదస్య పశ్చాదిత్యనుపదం-పాదమునకు వెనుక. ఈయర్థమం దవ్యయము. ఈ ౪ వెనుకపోవువాని పేళ్లు.

ప్రత్యక్షం స్యా దైన్దియకమ్ -

ప్రతిగతం అక్ష మింద్రియం ప్రత్యక్షం-ఇంద్రియమును బొందునది. ౧. ఇంద్రియాదాగత మైంద్రియకం-ఇంద్రియమువలన గ్రహింపఁబడునది. ఈ ౨ నేత్రాది పంచేంద్రియములచేత నెఱుంగఁబడు రూపరసాదుల పేళ్లు.

అప్రత్యక్ష మతీన్దియకమ్.

79

ప్రత్యక్షం న భవతీ త్యప్రత్యక్షం-ప్రత్యక్షము కానిది. పా. అత్యధ్యక్షం. ఇంద్రియాణ్యతిక్రాంత మతీంద్రియం-ఇంద్రియముల నతిక్రమించినది. ఈ ౨ నేత్రాదీంద్రియములచే నెఱుంగరానిదాని పేళ్లు.

ఏకతానో ౨ నన్యవృత్తి రేకా గైకాయనా వపి,

అ ష్యేకసర్గ ఏకాగ్రో ౨ ష్యే కాయనగతో ౨ పిచ.

80

ఏకస్మిన్ విషయే తానో బుద్ధివిస్తారో యస్యే త్యేకతానః - ఒక పదార్థమందే బుద్ధి విస్తారము గలవాఁడు. ౧. న విద్యతే అన్యావృత్తిర్వా

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పారో యస్యేత్య నన్యవృత్తిః- మఱియొక వ్యాపారము లేనివాఁడు. ౨. ఏకమగ్ర మగ్ర దేశ సంజ్ఞేయమస్యే త్యేకాగ్రః-ఎఱుంగఁదగిన వస్తువు ఒకటి గలవాఁడు. ౩. ఏకస్మిన్నేవ విషయే అయనం జ్ఞానమస్యే త్యేకాయనః-ఒక విషయమందే జ్ఞానము గలవాఁడు. ౪. ఏకస్మిన్నేవ సర్గో నిశ్చయో యస్యేత్యేక సర్గః- ఒక పదార్థమందే యుండు నిశ్చయము గలవాఁడు. ౫. ఏకాగ్ర ఏవైకాగ్రః-ఏకాగ్రుడే ఐకాగ్రుఁడు. ౬. ఏకాయన మేకజ్ఞానంగత ఇ త్యేకాయనగతః-ఒక జ్ఞానమునే పొందినవాఁడు ఈ ౭ ఏకాగ్రచిత్తుని పేళ్లు.

పుం స్వాదిః పూర్వ పారస్త్వ ప్రథమాద్యాః -

ఆదీయతే ప్రారంభసమయ ఏవ వ్యవహీయత ఇతి ఆదిః. డు దాఇన్ దానే. ముందుగా వ్యవహరింపఁబడునది. నియతపుంలింగము. ౧. పూర్వతీతి పూర్వః. పూర్వ పూరణే. పూరించునది. ౨. పురో భవతీతి పౌరస్త్వః-ముందరఁ బుట్టినది. ౩. ప్రథత ఇతి ప్రథమః. ప్రథ ప్రఖ్యానే. ప్రసిద్ధమగునది. ౪. ఆదౌ భవ ఇత్యాద్యః -మొదటఁ బుట్టినది ఈ ౫ మొదటిదాని పేళ్లు.

అథాస్త్రియామ్,

అన్తో జఘన్యం చరమ మన్త్య పాశ్చాత్య పశ్చిమమ్.

81

అమతినాశం గచ్ఛతీత్యంతః. అమ గత్యాదౌ. నాశమును బొందునది. నియతపుం నపుంసకలింగము. ౧. జఘనే అంత్యభాగే భవం జఘన్యం-కడపటఁ బుట్టినది. ౨. చర త్యంతం గచ్ఛతీతి చరమం. చరగతి భక్షణయోః. కడను బొందునది. ౩. అన్తేభవ మన్త్యం-కడపటఁ బుట్టునది. ౪. పశ్చాద్భవం పాశ్చాత్యం, పశ్చిమం చ- వెనుకఁబుట్టినది కనుక పాశ్చాత్యము, పశ్చిమమును. ఈ ౬ తుదయైన దానిపేళ్లు.

మోఘం నిరర్థకమ్ -

ముహ్య త్యత్ర పురుషో భ్రాన్తి వశాదితి మోఘం. ముహ వైచిత్ర్యే. దీనియందు పురుషుఁడు భ్రమించును. ౧. నిష్ప్రాప్తః అర్థః ప్రయోజన మస్మాదితి నిరర్థకం- ప్రయోజనములేనిది. ఈ ౨ ప్రయోజనము లేనిదాని పేళ్లు.

స్వప్తం స్ఫుటం ప్రవృక్త ముల్బణమ్,

స్పృశత్యజ్ఞానం బాధత ఇతి స్పృష్టం. స్పృశ బాధన స్పృశ్యనయోః. అజ్ఞానమును బోగొట్టునది. ౧. స్ఫుటతి ప్రకాశత ఇతి స్ఫుటం. స్ఫుటవికసనే. ప్రకాశించునది. ౧. ప్రకృష్టం వ్యజ్యతే స్మ ప్రవృక్షం. అంజూవ్యక్తిశ్చక్ష్ కాంతిగతిషు. లెస్సగా నెఱుంగఁ బడునది. ౩. ఉత్కృష్టత్వేన బణ్యతే శబ్ద్యత ఇత్యుల్బణం. బణ శబ్దే. ఉత్కృష్టముగాఁ జెప్పఁబడునది. ఈ ౪ ప్రకటమైనదాని పేళ్లు.

సాధారణం తు సామాన్యమ్ -

సమాన మాధారణ మాధారో యస్యేతి సాధారణం-సమానమైన యాధారము గలది. ౧. సదృశం మానమస్యేతి సమానం, సమానమేవ సామాన్యం-సమానమే సామాన్యము. ఈ ౨ అనేకులకు పొత్తైన దానిపేళ్లు.

ఏకాకీ త్యేక ఏకకః.

82

ఏతి కార్యం కర్తుం స్వయమేవ గచ్ఛతీతి ఏకః, ఏక ఏవ ఏకాకీ. నాంతః. ఏకకశ్చ కార్యమును తానే చేయునది ఏకము. ఏకమే ఏకాకి. ఏకకమును. ఈ 3 సజాతీయ సహాయము లేనిదాని పేళ్లు.

భిన్నార్థకా అన్యతర ఏక త్వా న్యేతరా అపి,

అనితి పృథగేవ ప్రాణితీత్యన్యః, అన్య ఏవాన్యతరః. అన ప్రాణనే. వేఱుగానుండి బ్రతుకునది గనుక అన్యము; అన్యమే అన్యతరము. పా. ఏకతరః. ఏతి పృథగ్గచ్ఛతీ త్యేకః, ఇతరశ్చ. ఇథ్ గతౌ. వేఱుగాఁ బాసిపోవునది గనుక ఏకము, ఇతరము. ౨. ౫. త్విషతి పృథగ్భాసత ఇతి త్వః. త్విష దీప్తో. వేఱై ప్రకాశించునది. ౩. ఇవి ౫ సర్వనామములు. ప్రకృతార్థముకంటె వేఱైనదాని పేళ్లు.

ఉచ్ఛావచం నైకభేదమ్ -

ఉచ్చం చ తత్ అవాక్చ ఉచ్ఛావచం-మీఁదను క్రిందను వ్యాపించునది. ౧. నైకే అనేకేభేదా అస్యాస్తీతి నైకభేదం-అనేక భేదములు గలది. ఈ ౨ అనేక ప్రకారములైన చిత్రాదుల పేళ్లు.

ఉచ్చణ్ణ మవిలమ్బితమ్.

83

ఉచ్చంఽతి కోపేనాశు సవతీ త్యుచ్చణ్ణం. చడి కోపే. ఆగ్రహముచేత వేగిరపడునది. ౧. న విద్యతే విలంబితమస్యే త్యవిలంబితం - విలం

విశేష్యనిష్ఠువర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బములేనిది. ఈ ౨ త్వరగలదాని పేళ్లు.

అరుంతుదం తు మర్మస్పృక్ -

అరుంషి తుదతీ త్వరుంతుదం. తుద వ్యధనే. ఆయమును వ్యధ పెట్టునది. ౧. మర్మాణి స్పృశతీతి మర్మస్పృక్. శ. స్పృశ సంస్పర్శనే. ఆయములను సోకునది. ఈ ౨ ఆయమును నొప్పించునట్టి మాటలు మొదలయినదాని పేళ్లు.

అబాధం తు నిరర్గళమ్,

న విద్యతే బాధా నిరోధః అస్యే త్యబాధం-బాధ లేనిది. ౧. నిష్క్రాంత వర్గళా దితి నిరర్గళం-అడ్డుపాటువలనఁ బాపినది. ఈ ౨ అడ్డులేనిదాని పేళ్లు.

ప్రసవ్యం ప్రతికూల స్యా దపసవ్య మపప్య చ.

84

ప్రగతం సవ్యాదితి ప్రసవ్యం; అపగతం సవ్యాది త్యపసవ్యం-దక్షిణ భాగమువలనఁ బాసినది గనుక ప్రసవ్యము, అపసవ్యము. ౧, ౩. ప్రతిస్పర్ధి కూలమస్యేతి ప్రతికూలం-ప్రతిస్పర్ధియైన తీరము గలది. ౩. అపతిష్ఠతి ఆనుకూల్యం వర్జయిత్వాతిష్ఠతీ త్యపప్య. ష్టా గతినివృత్తై. ఆనుకూల్యమును వర్జించియుండునది. ఈ ౪ ప్రతికూలమైన (వాటముతప్పిన) దాని పేళ్లు.

వామం శరీరే సవ్యం స్యాత్ -

వమతి యజ్ఞసూత్ర మితి వామం. టు వము ఉద్గిరణే. యజ్ఞోపవీతమును విడిపించునది. ౧ సూయతే యజ్ఞసూత్రమత్రేతి సవ్యం. షుఞ్ అభిషవే. యజ్ఞోపవీతము దీనియందు తడవఁబడును. ఈ ౨ శరీరమున నెడమ పార్శ్వము పేళ్లు.

అపసవ్యం తు దక్షిణే,

సవ్యా దపక్రాంత మపసవ్యం-ఎడమదిక్కువలనఁ బాసినది. ౧. దక్షతే బలవత్తయా వర్ధత ఇతి దక్షిణం. దక్ష వృద్ధౌ శీఘ్రార్థే చ. బలము గలిగినదగుటచేత వృద్ధిఁ బొందునది. ఈ ౨ కుడిదిక్కు పేళ్లు.

సంకటం నా తు సంబాధః -

సంకుచతీతి సంకటం. సంకోచమై యుండునది. ౧. సంబాధ్యం తే జనాఅత్రేతి సంబాధః. బాధ్యునిలోడనే. దీనియందు మిక్కిలి జనులు బాధింపఁ బడుదురు. నియత వుంలింగము. ఈ ౨ ఇరకటపుఁజోటు పేళ్లు.

కలిలం గహనం సమే.

85

కల్యతే క్షిప్యతే మతి రత్రేతి కలిలం. కల కిల క్షేపే. దీనియందు బుద్ధి వెళ్లడ్రోయబడును. ౧. గాహతే మతి రత్రేతి గహనం. గాహూ విలోదనే. దీని యందు బుద్ధి యణంగును. ఈ ౨ చొరరాని దానికిని, ఎఱుంగరాని దానికిని పేళ్లు.

సంకీర్ణే సంకులా కీర్ణే -

సంకీర్ణతే నైరంత ర్యేణేతి సంకీర్ణం, ఆకీర్ణత ఇ త్యాకీర్ణం. కృా విక్షేపే. ఒకటికొకటి యెడము లేకుండునట్లు కలపబడునది. ౧, ౨. సంకోలతి నిరంతరీ భవతీతి సంకులం. కులసంస్తానే. ఎడలేక ఎల్లప్పుడు కలిసికొని యుండునది. ఈ 3 ఒకటికొకటి కలిసియున్నదాని పేళ్లు.

ముణ్ణితం పరివాపితమ్,

ముండ్యతే ఖండ్యతే స్మ ముండితం. ముడి ఖండనే. గొఱుగబడినది. ౧. పరిత శ్చిరసి వాపః కేశఖండనం జాతో ౨ స్వేతి పరివాపితం. టు వప్ బీజసంతానే. వపే రనేకార్థత్వాత్ ముండనే ౨పి వృత్తిః. కేశఖండనము గలిగినది. ఈ ౨ గొఱుగబడినదాని పేళ్లు.

గ్రథితం గ్రంథితం దృబ్ధమ్ -

గ్రథ్యతేస్మ గ్రథితం; గ్రంథ్యతేస్మ గ్రంథితం; దృభ్యతే స్మదృబ్ధం. గ్రంథ సందర్భే; గ్రథి కౌటిలే; దృభి గ్రంథే. కూర్చబడునది గనుక గ్రథితము, గ్రంథితము, దృబ్ధమును. ఈ 3 కూర్చబడిన పుష్పమాలికాదుల పేళ్లు. పా. గ్రథితే గుమ్భితం (సందితం) దృబ్ధం.

విస్మృతం విస్తృతం తతమ్.

86

విస్మియతే స్మ విస్మృతం. స్మగతౌ. వ్యాపించునది. ౧. విస్తీర్యతేస్మ విస్తృతం, తాయతే స్మ తతం. స్పృజ్ ఆచ్ఛాదనే, తను విస్తారే. విస్తరింపబడునది గనుక విస్తృతము, తతమును. ఈ 3 వ్యాపించిన దానిపేళ్లు.

అంతర్గతం విస్తృతం స్యాత్-

అంతరేవ గచ్ఛతి స్మ అంతర్గతం. గమ్ ఇగతౌ. లోపల నణంగి యుండునది. ౧. విస్తృత్యతే స్మ విస్తృతం. స్మ ఆధ్యానే. మఱవబడినది. ఈ ౨ మఱవబడిన దాని పేళ్లు.

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్రాప్త ప్రణిహితే సమే,

ప్రకర్షణ ఆప్తం ప్రాప్తం. ఆప్ గృహ్యప్తా. మిక్కిలి పొందఁబడినది. ౧. ప్రకర్షణ నిహితం సన్నిధౌ స్థాపితం ప్రణిహితం. దు ధాజ్ ధారణపోషణయోః. మిగుల దగ్గర నుంచఁబడినది. ఈ ౨ పొందఁబడిన (చేరువనున్న) దాని పేళ్లు.

వేల్లిత ప్రేక్షి తాధూత చలి తాకమ్పితా ధుతే.

87

వేల్వతే స్త వేల్లితః. వేల్వ చలనే. ప్రేంఖ్యతేస్మ ప్రేంఖితః. ఇఖిగతౌ. ఆధూయతే స్మ ఆధూతః. ధూ విధూననే. చాల్యతే స్మ చలితః. చల కంపనే. ఆకంప్యతే స్మ ఆకంపితః. కపి చలనే. ధూయతే స్మ ధుతః. ధుజ్ కంపనే. కదలింపఁబడినది గనుక వేల్లితము, ప్రేంఖితము, ఆధూతము, చలితము, ఆకంపితము, ధుతము. ఈ ౬ కదలింపఁబడిన దానిపేళ్లు.

నుత్త నున్నాస్త నిష్క్వాత విద్ధ క్షి ప్రేరితా స్సమాః,

నుద్యతే స్మ నుత్తః. నున్నశ్చ. ణద ప్రేరణే. ప్రేరేపింపఁబడునది గనుక నుత్తము, నున్నమును. ౧, ౨. అస్యతే స్మ అస్తః. అసు క్షేపణే. త్రోయఁబడునది. ౩. నిష్ఠీవ్యతేస్మ నిష్క్వాతః. శ్చివు నిరసనే. నిరసింపఁబడునది. ౪. విధ్యతే స్మ విద్ధః. వ్యధ తాడనే. పీడింపఁబడునది. ౫. క్షిప్యతేస్మ క్షిప్తః. ఈర్యతే ప్రేర్యతే స్మ ఈరితః. క్షిప్ ప్రేరణే. ఈర ప్రేరణే. నెట్టఁబడినది గనుక క్షిప్తము, ఈరితము. ౬. ఇవన్నియు సమానార్థములు. త్రోయఁబడినదాని పేళ్లు.

పరిక్షిప్తంతు నివృతమ్-

పరితః క్షిప్యతే సమంతా ద్వేష్ట్యతేస్మ పరిక్షిప్తం. క్షిప్ ప్రేరణే. అంతటఁ జుట్టఁబడినది. ౧. నితరాం వ్రియతే స్మ నివృతం. వృజ్జ్వరణే. మిక్కిలి ఆవరింపఁ బడినది. ఈ ౨ కోట మొదలైనదానిచేతఁ జుట్టఁబడినదాని పేళ్లు.

మూషితం ముషితార్థకమ్.

88

మూష్యతే స్మ మూషితం. ము ష్యతే స్మ మూషితం. మూషస్తేయే, ముషస్తేయే. దొంగలింపఁబడినది. గనుక మూషితము, ముషితము. ఈ ౨ దొంగిలింపఁ బడినదాని పేళ్లు.

ప్రవృద్ధ ప్రసృతే -

ప్రవర్ధ తేస్మ ప్రవృద్ధం. వృధు వృద్ధౌ. వృద్ధిః బొందినది. ౧. ప్రసరతిస్మ ప్రసృతం. సృగతౌ. న్యాపించినది. ౨ కొనసాగి పెరుగుదాని పేళ్లు.

న్యస్త నిస్సృష్టే-

న్యస్యతే స్మ న్యస్తం; నిస్సృజ్యతే స్మ నిస్సృష్టం. అను క్షేపణే; సృజ విసర్గే. పెట్టించినది గనుక న్యస్తము, నిస్సృష్టమును. ఈ ౨ ఉంచబడినదానిపేళ్లు.

గుణితాహతే,

గుణ్యతేస్మ గుణితం. గుణ అభ్యాసే. గుణింపబడునది. ౧. ఆహన్యతే సంఖ్యాంత రేణేత్యాహతం. హన హింసాగత్యోః. సంఖ్యాంతరముచేతఁ జెఱుపఁ బడినది. ఈ ౨ గుణింపబడిన సంఖ్య పేళ్లు.

నిది గోపచితే -

నిదిహ్యత ఇతి నిదిగ్ధం; ఉపచీయత ఇత్యుపచితం. దిహ ఉపచయే; చిఇ చయనే. వర్ధిల్లఁజేయఁబడినది గనుక నిదిగ్ధము, ఉపచితమును. ఈ ౨ కొలఁత హెచ్చిన ధాన్యాదుల పేళ్లు. 'హరితాల సుధాహింగులాదిలిపస్య కుడ్యా దేర్నామని' అని టీకా సర్వస్వకారుఁడు.

గూఢ గుప్తే -

గుహ్యతే స్మ గూఢం. గుహూ సంవరణే. దాఁచబడినది. ౧. గుప్యతే స్మ గుప్తం. గుపూ రక్షణే. రక్షింపబడినది. ఈ ౨ దాఁచబడినదాని పేళ్లు.

గుణిత రూషితే.

89

గుంఠ్యతే ధూళ్యాదినేతి గుంఠితం. గురి వేష్టవే. ధూళ్యాదులచేతఁ గప్పబడినది. ౧ రూప్యతితి రూషితం. రూష వ్యాప్తౌ. మాఁగురువడినది. ఈ ౨ ధూళ్యాదులచేతఁ గప్పబడినదాని పేళ్లు.

ద్రు తాపదీర్ఘే -

ద్రూయతేస్మ ద్రుతం. ద్రు గతౌ. కరఁగింపబడినది. అవదీర్ఘత ఇతి అవదీర్ఘం. ద్యౌ విదారణే. అవయింపబడినది. ఈ ౨ కరఁగింపబడినదాని పేళ్లు. అవయింపబడినదాని వెళ్లని కొందఱు.

ఉద్గూ ర్ణోద్భృతే -

విశేష్యనిష్పవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఉద్గార్యతే స్మ ఉద్గార్హం; ఉద్యమ్యతే స్మ ఉద్యతం. గురీ ఉద్యమనే. యమ ఉపరమే. ఎత్తఁబడినది గనుక ఉద్గార్హము, ఉద్యతమును. ఈ ౨ పొడవుగా నెత్తఁబడిన శస్త్రాదులపేళ్లు.

కాచిత శిక్ష్ితే.

కాచమారోపితం కాచితం. శిక్య మారోపితం శిక్ష్ితం. ఉట్టి యందుఁ బెట్టఁబడినది. గనుక కాచితము, శిక్ష్ితమును. ౧, ౨. టీ. స. కారిత శిక్షిత శబ్దౌ లొకికే వైదికే కర్మణి కృతాభ్యాసస్య నామనీ. శిక్షాంకార్యతే స్మ కారితం. శిక్ష్యతే స్మ శిక్షితం. శిక్ష విద్యోపాదానే. ఉట్టియందుఁ బెట్టఁబడినదాని పేళ్లు.

ప్రాణ ప్రూతే -

ప్రూయతే స్మ ప్రూణం, ప్రూతం చ. ప్రూ గంధోపాదానే. మూర్క్వానఁ బడినది గనుక ప్రూణము, ప్రూతమును. ఈ ౨ మూర్క్వానఁబడిన దాని పేళ్లు.

దిగ్ధలిప్తే -

దిహ్యతే స్మ దిగ్ధం, లిప్యతే స్మలిప్తం. దిహ ఉపచయే, లిపు ఉపదేహే. పూయఁబడినది. గనుక లిప్తము, దిగ్ధమును. ఈ ౨ పూయఁబడినదాని పేళ్లు.

సముదకోద్ధృతే సమే.

90

సముదచ్యతే స్మ సముదక్తం, ఉద్ధియతే స్మ ఉద్ధృతం. అఞ్చగతి పూజనయోః. హుజ్ హరణే. ఎత్తఁబడినది గనుక సముదక్తము, ఉద్ధృతమును. ౧, ౨. 'ప్రవృద్ధ ప్రస్ఫుతే' అనునది మొద లింతవఱకు, సమే = సమార్థకములు, అని యన్ని చోటుల నన్వయము. ఈ ౨ చేదఁబడిన దానిపేళ్లు.

వేష్టితం స్యా ద్వలయితం సంవీతం రుద్ధ మావృతమ్.

వేష్టుతే స్మ వేష్టితం - చుట్టఁబడినది. ౧. వలయమాకారస్సంజా తో ౨ స్వేతి వలయితం - వలయాకారము గలది. ౨. సంవియతే స్మ సంవీతం. రుద్ధ్యతే స్మరుద్ధం ; ఆవ్రియతే స్మ ఆవృతం. వ్యేజ్ సంవరణే ; రుధిర్ ఆవరణే. కప్పఁబడినది గనుక సంవీతము, రుద్ధము, ఆవృతమును. ఈ ౩ నదీ ప్రాకారాదులచేతఁ జుట్టఁబడిన పట్టణాదుల పేళ్లు. వేష్టిత

వలయితశబ్దములు త్రాడు మొదలయిన దానిచేతఁ జుట్టఁబడినదానికిని, సంవీత శబ్దము మొదలు ఈ 3 వస్త్రాదులచేతఁ గప్పఁబడిన శీరీరాదులకును పేళ్లని కొందఱు.

రుగ్గ భుగ్గ -

రుజ్యతే స్మ రుగ్గం; భుజ్యతేస్మ భుగ్గం. రుజో భంగే; భుజో కౌటిల్యే. విఱువఁబడినది. గనుక రుగ్గము, భుగ్గమును. ఈ ౨ విఱువఁ బడినదాని పేళ్లు.

అథ నిశిత క్లుత శాతాని తేజితే.

91

నిశాయతేస్మ నిశితం, శాతం చ. శో తనూకరణే. అరుగఁదీయఁబడినది గనుక నిశితము, శాతమును. ౧, ౨. క్షూయతేస్మ క్లుతం; తిజ్యతేస్మ తేజితం. క్లుతేజనే, తిజ నిశాతనే. వాఁడిగాఁ జేయఁబడినది గనుక క్లుతము, తేజితమును. ఈ ౪ పదునుబెట్టిన ఖడ్గాదుల పేళ్లు.

స్యా ద్విनाశోస్మృఖం పక్వమ్ -

పచ్యతేస్మ పక్వం. దుపచ్ఛ్ పాకే. పరిపాకమును బొందినది. ౧. వినాశో స్మృఖం-నశింపనాయితమైన వస్తువు పేరు.

హ్రీణ హ్రీతౌ తు లజ్జతే.

జిహ్రితి స్మ హ్రీణః, హ్రీతశ్చ. హ్రీ లజ్జాయాం. సిగ్గుపడినవాఁడు గనుక హ్రీణుఁడు, హ్రీతుఁడును. ౧, ౨. లజ్జా సంజాతాస్యేతి లజ్జితః-లజ్జ వీనికిఁ గలదు. ఈ 3 సిగ్గుపడినవాని పేళ్లు.

వృతే తు వృత్త వావృత్తై -

వ్రయతేస్మ వృతః; వృత్యతే స్మ వృత్తః; వావృత్యతే స్మ వావృత్తః. వృజ్ వరణే, వృతు వర్తనే. వావృతు వర్తనే. వరింపఁబడినవాఁడు గనుక వృతుఁడు, వృత్తుఁడు, వావృత్తుఁడును. ౧, ౨, 3. వావృతు వర్తనే. అని ప్రత్యేకముగా ధాతువు గలదని యెఱుఁగక కొందఱు 'వృత్తవ్యావృత్తై' అని చెప్పుదురు. అది యవపాఠము. 'వావృతు వర్తనే' అను ధాతువు దివాదిగణములో కొందఱి మతమందుఁ గలదు. 'తతో వావృత్యమానా సా రామశాలా న్యవీక్షత' అని భట్టిప్రయోగము. కన్యాదుల చేత వరింపఁబడిన వరుఁడు మొదలైనవాని పేళ్లు.

విశేష్యనిష్పవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సంయుజ్యతే స్మ సంయోజితః. యుజిర్ యోగే. కూర్చుబడినది. ౧. ఉప సమీపే. ఆధీయతే స్థాప్యతేస్మ ఉపాహితః-సమీపమందుఁ బెట్టఁబడినది. ౨. మఱియొక పదార్థముతోఁ గూర్చుబడినదాని పేళ్లు.

ప్రాప్యం గమ్యం సమాసాద్యమ్ -

ప్రాప్తం యోగ్యం ప్రాప్యం; గంతుం యోగ్యం గమ్యం; సమాసాదితుం యోగ్యం సమాసాద్యం. అప్ ఙ వ్యాప్తైః; గమ్ ఙ గతౌ; అజష్వదపద్యర్థే. పొందఁ దగినది గనుక ప్రాప్యము, గమ్యము, సమాసాద్యమును. ఈ ౩ పొందఁదగిన వస్తువు పేళ్లు.

స్యన్నం రీణం స్రుతం స్మృతమ్,

స్యందతేస్మ స్యన్నం, రీయతే స్మరీణం, స్రవతిస్మ స్రుతం, స్మృతిస్మ స్మృతం. స్యందూ ప్రస్రవణే, రీజ్ గతౌ, స్రుగతౌ, ప్లు ప్రస్రవణే. కాఱును గనుక స్యన్నము, రీణము, స్రుతము, స్మృతమును. ఈ ౪ కాఱిన నీళ్లు మొదలైనదాని పేళ్లు.

సంగూఢ స్వాత్సం కలితః-

సంగూహ్యతే స్మ సంగూఢః. గుహూ సంవరణే. కూర్చుబడునది. ౧. సంకల్యతే సంక్షేప్య గణ్యతేస్మ సంకలితః. కల సంఖ్యానే. సంక్షేపముగా లెక్క పెట్టఁబడినది. ఈ ౨ కూర్చుబడిన లబ్ధము పేళ్లు.

అవగీతః ఖ్యాతగర్వణః.

93

అవ నికృష్టం గీయత ఇత్యవ గీతః. గైశద్దే. నికృష్టముగాఁ బలుకఁబడినవాడు. ౧ ఖ్యాతం గర్వణం యస్యేతి ఖ్యాత గర్వణః- ప్రసిద్ధమైన నిందగలవాఁడు. ఈ ౨ ప్రసిద్ధమైన నిందగలవాని పేళ్లు.

వివిధ స్వాత్సం బహువిధో నానారూపః పృథగ్విధః,

విచిత్రా విధా ప్రకారో ౨ స్యేతి వివిధః-విచిత్రమైన ప్రకారము గలది. ౧. బహ్వ్యవిధాః ప్రకారాయస్యేతి బహువిధః-అనేక ప్రకారములు గలది. ౨. నానావిధాని రూపాణ్యస్యేతి నారూపః-అనేక రూపములు గలది. ౩. పృథ గ్విధా యస్యేతి పృథగ్విధః-వేరువేరు విధములు గలది. ఈ ౪ పలువిధములైన వస్తువు పేళ్లు.

అవరీణో భిక్ష్మతస్వాత్-

అవరీయతే పీడ్యత ఇత్యవరీణః. రీజ్ గతిరేషణయోః. పీడింపఁ

బడినవాడు. ౧. ధిగితి శబ్ద విషయః కృతః ధిక్కృతః-ధిక్కరింపబడినవాడు. ఈ ౨ ధిక్కరింపబడినవాని పేళ్లు.

అవధ్వస్తా ౨ వచూర్ణితః.

94

అవధ్వస్త్యతే పీడ్యత ఇత్యవధ్వస్తః. ధ్వంసు అవస్రంసనే. కొట్టబడినది. ౧. అవచూర్ణ్యతే పీడ్యత ఇత్యవ చూర్ణితః. చూర్ణ సంపేషణే. పొడిగాఁ జేయఁ బడినది. ఈ ౨ పొడిగాఁ జేయఁబడినదాని పేళ్లు.

అనాయాసకృతం ఫాణ్ణమ్ -

ఫణితి గచ్ఛతి ద్రవరూపత్వాన్నైక త్రావతిష్ఠత ఇతి ఫాంటం. ఫణ గతౌ. ద్రవరూపమౌటవలన నొకచోట నుండనిది. ఫణ్యతే అనాయాసేన ప్రాప్యత ఇతి ఫాంటం. ఫణ గతౌ. అనాయాసమునఁ బొందబడినది. “ద్రవ్యా దచూర్ణి తాత్తోయే ప్రతప్తే వినివేశితాత్, రసోనిర్భాతి య స్పద్యః స ఫాంట ఇతి సంస్కృతః” ఇతి. ఆయాసములేక చేయఁబడిన కషాయాదులపేరు.

స్వనితం ధ్వనితం సమే,

స్వనతీతి స్వనితం; ధ్వనతీతి ధ్వనితం. స్వన ధ్వన శబ్దే. మ్రోయునది. ఈ ౨ మ్రోయుదాని పేళ్లు.

బద్ధే సందానితం మూత ముద్ధితం సందితం సితమ్.

95

బద్ధ్యతే స్మ బద్ధం. బధ సంయమనే. కట్టబడినది. ౧. సందానం బంధనమస్య సంజాతమితి సందానితం-బంధనము గలది. ౨. మూయత ఇతి మూతం. పా. మూర్ణం. ఉద్దీయతే బద్ధ్యత ఇత్యుద్ధితం. సందీయతే బద్ధ్యత ఇతి సందితం. సీయత ఇతి సితం. మూజ్ బంధనే. దో అవఖండనే. ఉత్సార్వస్సం పూర్వశ్చ. షిఇ బంధనే. బంధింపబడినది గనుక మూతము, ఉద్ధితము, సందితము, సితమును. ఈ ౬ కట్టబడినదాని పేళ్లు.

నిష్పక్వం క్వథితమ్-

నితరాం పచ్యత ఇతి నిష్పక్వం, క్వథ్యతే నిష్పద్యత ఇతి క్వథితం. దుపచేష్ఠాకే, క్వథ నిష్పాకే. మిక్కిలి కాఁచబడినది గనుక నిష్పక్వము, క్వథితమును. ఈ ౨ ఎనిమిదవపాలు మిగులునట్లు కాఁచబడిన కషాయాదులపేళ్లు.

పాకే క్షీరాజ్య హవిషాం శృతమ్,

విశేష్యనిష్ఠువర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

శ్రాయతే పచ్యత ఇతి శృతం. శ్రాపాకే. పక్వము చేయఁబడినది. పాలు, నెయ్యి, హవిస్సు ఈమూఁటియొక్క పాకము పేరు.

నిర్వాణో మునివహ్నియో -

నిర్వాణి శామ్యంతి స్మ నిర్మాణః. వా గతిగంధనయోః. నిర్భూర్వశ్శమనే. శాంతమైనది. ౧. ఆదిశబ్దముచేత మగ్నమైన గజాదులకును పేరు. శాంతుఁడైన మునికిని, అగ్ని మొదలైనదానికిని పేరు.

నిర్వాతస్సు గతే ౨ నిలే.

96

నిర్వాతస్మ నిర్వాతః-సంచార ముడిగినది. ప. నిర్గతో వాతో౨స్మాదితి నిర్వాతః-గాలిలేనిది. ఈ ౧ సంచార ముడిగిన వాయువు పేరు. గాలి లేని దేశాదులకు పేరని కొందఱు.

పక్వం పరిణతే -

పచ్యతే క్రమేణ పక్వం-కాలక్రమమున పరిపాకమును బొందునది. పక్వా బుద్ధిః, పక్వం ఫలం. అని. ౧. పరిణమతే అవస్థాంతర మా పద్యతే పరిణతం-వేఱొక యవస్థను బొందునది. ఈ ౨ కాలవశమునఁ బరిపాకమును బొందిన బుద్ధి మొదలైనదాని పేళ్లు.

గూనం హన్షే -

గూయతే హద్యతే ఉత్పూజ్యతే స్మ గూనం, హన్తుంచ. గుపరీ షోత్సర్గే, హద పురీషోత్సర్గే. విడువఁబడునది. ఈ ౨ విడువఁబడిన విప్లవేళ్లు.

మీధం తు మూత్రితే,

మిహ్యతే సిచ్యతే స్మ మీధం. మిహ సేచనే. చిమ్మఁబడినది. ౧. మూత్రితేస్మ మూత్రితం. మూత్ర ప్రస్రవణే. కార్చఁబడునది. ౨. టీ. స. కేచిత్తు గూనద్వయం కృతపురీషోత్సర్గే ప్రాణిని, మీధద్వయం ఉత్పూష్టమూత్రే ప్రాణినీత్యాహుః. ఈ ౨ విడువఁబడినమాత్రము పేళ్లు.

పుష్టే తు పుషితమ్ -

పుష్యతే స్మ పుష్టం; పుషితమ్ చ. పుష పుష్టా. పోషింపఁబడినది. ఈ ౨ పోషింపఁబడిన పక్షి మృగాదుల పేళ్లు.

సోధే క్షాన్తమ్ -

సహ్య తేస్మ సోధం ; క్షమ్య తేస్మక్షాంతం. షహమర్షణే ; క్షమూష్ సహనే. ఓర్వఁబడినది గనుక సోధము, క్షాంతమును. ఈ ౨ ఓర్వఁబడిన

తిట్టు కొట్టు మొదలయినదాని పేళ్లు.

ఉద్వాన్త ముద్గతే.

97

ఉద్యమతిస్మ ఉద్వాంతం, ఉద్గచ్ఛతిస్మ ఉద్గతం టు వము ఉద్ధిరణే, గమ్ గృగతౌ. వెడలునది గనుక ఉద్వాతము, ఉద్గతమును. ౧, ౨. పా. ఉద్ధానం. త్వగాదులను జించుకొని వెడలిన నెత్తురు మొదలయినదాని పేళ్లు.

దాన్తస్తు దమితే -

దమ్యతే శిక్షతేస్మ దాంతః, దమితశ్చ. దము ఉపశమే. శిక్షింపఁబడినవాఁడు గనుక దాంతుఁడు, దమితుఁడును. ఈ ౨ ఆచార్యాదుల చేత శిక్షింపఁబడిన శిష్యాదులపేళ్లు. కర్మకరణ భారవహనాది క్లేశసహత్వేన కృతశిక్షస్య భృత్యబలీ వర్ధాదే ర్నామనీ. ఇతి టీ. స.

శాన్తః శమితే -

శామ్యతేస్మ శమిత, శ్శాంతశ్చ. శము ఉపశమే. శమింపఁబడినది. శాంతము, శమితమును. ఈ ౨ శమింపఁబడిన రాగాదుల పేళ్లు. ప్రతి క్రియా నివర్తితస్య రోగాదేర్నామనీ. ఇతి టీ. స.

ప్రార్థితే ౨ ర్ధితః.

ప్రార్థ్యతేస్మ ప్రార్థితః. అర్థ ఉపయాచ్ఛాయాం. అర్థ్యతేస్మ అర్ధితః అర్ధగతౌ యాచనే చ. అడుగఁబడునది గనుక ప్రార్థితము, అర్ధితమును. ఈ ౨ అడుగఁ బడిన వస్తువు పేళ్లు.

జ్ఞప్తస్తు జ్ఞాపితే -

జ్ఞాప్యతే స్మజ్ఞప్తః, జ్ఞాపితశ్చ. జ్ఞా అవబోధనే. ఎఱిఁగింపఁబడినది గనుక జ్ఞప్తము, జ్ఞాపితమును. కేచిత్తు జ్ఞాపిత ఇతి ప్రాస్వాదిం పరిత్యాజ్యపితే సంజ్ఞపితే ఛాగాదౌవర్తత ఇతి వ్యాచక్షతే. తదా మారణతోషణ నిశామనేషు జ్ఞేతి సూత్రేణ జ్ఞాధాతుర్నారణే వర్తత ఇతి. ఈ ౨ గురూపదేశాదులచేత నెఱిఁగింపఁబడిన దాని పేళ్లు.

ఛన్న్ శ్చాదితే -

ఛాద్యతేస్మ ఛన్న్ః, ఛాదితశ్చ. ఛద అపవారణే. కప్పఁబడినది గనుక ఛన్నము, ఛాదితమును. ఈ ౨ కప్పఁబడినదాని పేళ్లు.

పూజితే ౨ ఙ్జితః.

98

పూజ్యతే స్మ పూజితః, అఙ్ఘ్యతే స్మ అంచితః. పూజపూజాయాం,

విశేషనిఘ్నవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అచ్చ గతి పూజనయోః. పూజింపఁబడినది పూజితము, అంచితమును. ఈ ౨ పూజింప బడిన దేవతాదుల పేళ్లు.

పూర్ణస్థ పూరితే -

పూర్వతే స్మ పూర్ణః, పూరితశ్చ. పూ పాలన పూరణయోః. నిండింపఁ బడినది గనుక పూర్ణము, పూరితమును. ఈ ౨ జలాదులచేత నిండింపఁబడిన ఘటాదుల పేళ్లు.

క్లిష్టః క్లిశితే -

క్లిశ్యతే బాధ్యతే స్మ క్లిష్టః, క్లిశితశ్చ. క్లిశా విబాధనే. పీడింపఁబడినవాఁడు గనుక క్లిష్టఁడు, క్లిశితుఁడును. ఈ ౨ దారిద్ర్యాలచేత బీడింపఁబడిన మనుష్యాదుల పేళ్లు.

అవసితే సితః,

అవస్యతి పరవస్యతి స్మ అవసితః, సితశ్చ. షో ౨ న్తకర్మణి. ముగిసినది గనుక అవసితము, సితమును. ఈ ౨ ముగిసినదాని పేళ్లు.

ప్రుష్ట ఘ్నితా దగ్ధే-

ప్రప్యతే స్మ ప్రుష్టః. ఘ్నిష్టోఽప్యతేహేస్మ ఘ్నిష్టః. ఉప్యతే స్మ ఉషితః. దమ్యతే స్మ దగ్ధః. ఘ్నిష ప్రప్షదాహే. ఉష దామే. దహ భస్మీకరణే. కాల్పఁబడినది ప్రుష్టము, ఘ్నిష్టము, ఉషితము, దగ్ధమును. ఈ ౪ కాల్పఁ బడినదాని పేళ్లు.

తప్త త్వష్టౌ తనూకృతే.

99

తక్ష్యతే త్వక్ష్యతే స్మ తప్తః, త్వష్టశ్చ. తక్షా త్వక్షా తనూ కరణే. చెక్మఁ బడినది గనుక తప్తము, త్వష్టము, తనూకృతమును. ఈ 3 చెక్మఁబడిన కాష్టాదులపేళ్లు.

వేధిత చ్ఛిదితౌ విధే-

వేధో ౨ స్య సంజాత ఇతి వేధితః-వేధగలది. చిద్రమస్య సంజాత మితి చిదితః-బెజ్జము గలిగినది. ౨. వృధ్యతే స్మ విధ్ధః. వృధ తాడనే. తొలఁవబడినది. ఈ 3 బెజ్జము వేయఁబడిన రత్నాదుల పేళ్లు.

విన్నవిత్రై విచారితే,

విద్యతే విచార్యతే స్మ విన్నః, విత్తః, విచారితశ్చ. విద విచారణే. చరగతి భక్షణయోః. విచారింపఁబడినది గనుక విన్నము, విత్తము,

విచారితమును. ఈ 3 విచారింపబడిన కార్యాదుల పేళ్లు.

నిష్ప్రభే విర తారోకా -

నిర్గతః ప్రభాయాః నిష్ప్రభః-కాంతివలనఁ బాసినవాఁడు. ౧. విశేషేణ రతః. ఉపరతః విరతః. పా. విగతః-మిక్కిలి యుపరతిని బొందినవాఁడు. ౨. న విద్యతే రోకో దీప్తి ర్యస్యేత్యరోకః-పోయిన కాంతిగలవాఁడు. ౩. పా. విగతః ఆలోకః కాంతి ర్యస్యేతి విగతాలోకః. పోయినకాంతి గలవాఁడు. విగతాలోకుఁడని కొందఱు. కాంతిలేని చంద్రాదులకు పేళ్లు.

విలీనే విద్రుతద్రుతౌ.

100

విలీయత ఇతి విలీనం. ద్రవీకరణే. వికారమును బొందినది. ౧. విద్రవతీతి విద్రుతం, ద్రుతం చ. ద్రుగతౌ. కరఁగినది. ఈ 3 కరఁగిన ఘృతాదుల పేళ్లు.

సిద్ధే నిర్వృత్త నిష్పన్నౌ -

సిద్ధ్యతి స్మ సిద్ధం. షిధూ సంధౌ. అయినది. ౧. నిర్వృత్తే స్మ నిర్వృత్తం. వృతు వర్తనే. ఆయత్తపఱచఁబడినది. ౨. నిష్పద్యత ఇతి నిష్పన్నం. పద గతౌ. ముగిసినది. ఈ 3 పాకాదులచేత నాయత్తమైన యన్నాదుల పేళ్లు.

దారితే భిన్న భేదితౌ.

దార్యతేస్మ దారితః, భిద్యతేస్మ భిన్నః, భేదితశ్చ. దృషా విదారణే. భిదిర్ విదారణే. వక్త్రలింపఁబడినది గనుక దారితము, భిన్నము, భేదితమును. ఈ 3 వ్రక్త్రలింపఁ బడినదాని పేళ్లు.

ఊతం స్యూత ముతం చేతి త్రితయం తన్తుసంతతే.

101

ఊయతే స్మ ఊతం, సీవ్యతే స్మ స్యూతం, ఊయతే స్మ ఉతం. ఊయా తంతుసంతానే, షివు తంతుసంతానే వేజ్ తంతుసంతానే. కూర్చఁబడినది గనుక ఊతము, సూత్యము, ఉతమును. ఈ 3 దారము చేత కుట్టఁబడిన వస్త్రాదుల పేళ్లు.

స్యాద్ధర్మితే నమస్త్రిత నమసిత మపచాయై తార్హితాపచితమ్,

అర్హ్యతే పూజ్యతేస్మ అర్హితం, అపచాయ్యత ఇత్యపచాయితం, అపచితం చ. అర్హ్యత ఇత్యర్హితం. అర్హపూజాయాం. చాయ్య పూజాని

విశేష్యనిష్పవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

శామనయోః. అర్చ పూజాయాం-పూజింపఁబడినది గనుక అర్చితము, అపచాయితము, అపచితము, అర్చితమును. ౧, ౪, ౬, ౭. నమస్కారము పూజావిశేషము గనుక నమస్కరింపఁబడినవాఁడు పూజింపఁబడినవాఁడని చెప్పఁబడెను. నమస్యతే స్మ నమస్మితం, నమసితం చ. నమస్కరింపఁబడినవాఁడు గనుక నమస్మితుఁడు, నమసితుఁడును. ౨, ౩. ఈ ౬ పూజింపఁబడిన దేవతాదులపేళ్లు.

వరివసితే వరివస్మిత ముపాసితం చోపచరితం చ. 102

వరివస్యతే స్మ వరివసితం. వరివస్మితం చ. శుశ్రూష చేయఁబడినది. గనుక వరివసితము, వరివస్మితమును. ౧, ౨. ఉపాస్యతే స్మ ఉపాసితం. ఆస ఉపవేశనే. ఉపపూర్వస్సేవాయాం. సేవింపఁబడినది. ౩. ఉపచర్యతే స్మ ఉపచరితం. చర గతి భక్షణయోః. ఉపపూర్వః. పూజాయాం. ఉపచరింపఁబడినది. ఈ ౪ శిష్యాదులచే సేవింపఁబడిన యుపాధ్యాయాదుల పేళ్లు.

సంతాపిత సంతప్తా ధూపాయిత ధూపితౌ చ దూనత్త.

సంతప్యతే స్మ సంతాపితః. సంతప్తత్త. ధూపాయ్యతే ధూప్యతే స్మ ధూపాయితః. ధూపితత్త. దూయతేస్మ దూనః. తప సంతాపే. ధూప సంతాపే. టు దూ ఉపతాపే. తపింపఁజేయఁబడినది. ఈ ౫ అగ్న్యాతపాదులచేత తపింపఁ జేయఁబడినదాని పేళ్లు.

హృష్టే మత్తస్తృప్తః ప్రహ్లాన్తః ప్రముదితః ప్రీతః 103

హృప్యతే స్మ హృష్టః. హృష హృష్టే. సంతోషించినవాఁడు. ౧. మాద్య తిస్మమత్తః మదీ హర్షే హర్షించినవాఁడు. ౨. తృప్యతి స్మ తృప్తః. తృప్ ప్రీణనే. తనిసినవాఁడు. ౩. ప్రహ్లాదతే స్మ ప్రహ్లాన్తః. హ్లాదీ సుఖే చ. ప్రమోదతే స్మ ప్రముదితః. ముద హర్షే. సంతోషించినవాఁడు గనుక ప్రహ్లాన్తుఁడు, ప్రముదితుఁడును. ౪, ౫. ప్రీణాతి స్మ ప్రీతః. ప్రీజ్ తర్పణే. తృప్తిఁబొందినవాఁడు. ఈ ౬ సంతోషించిన వాని పేళ్లు.

భిన్నం ఛాతం లూనం కృత్తం దాతం దితం భితం వృక్షమ్,

భిద్యతే స్మ భిన్నం. భిదిర్ ద్వైధీకరణే. ఛాయతే స్మ ఛాతం. భితం చ. భోచ్చేదనే. లూయతే స్మ లూనం. లూజ్ ఛేదనే. కృత్యతేస్మ కృత్తం. కృతీ ఛేదనే. దాయతే స్మ దాతం. దాప్ లవనే. దీయతే స్మ దితం. దో అవఖండనే. వృశ్చ్యతేస్మ వృక్షం ఓ వ్రశ్చుచ్చేదనే.

కోయఁబడినది గనుక చిన్నము, ఛాతము, లూనము, కృత్తము, దాతము, దితము, ఛితము, వృక్షమును. ఈ ౮ కోయఁబడిన తృణాదులపేళ్లు.

స్రస్తం ధ్వస్తం భ్రష్టం స్కన్తం పన్నం చ్యుతం గళితమ్.

104

స్రంసతే స్మ స్రస్తం. ధ్వంసతే స్మ ధ్వస్తం. భ్రస్యతే స్మ భ్రష్టం. స్రంసు, ధ్వంసు, అపస్రంసనే. భ్రంశు అధఃపతనే. స్కందతిస్మస్కన్తం. స్కందిర్ గతి శోషణయోః. పద్యతే స్మ పన్నం. పద్ గగతౌ. చ్యవతే స్మ చ్యుతం. చ్యుజ్ గతౌ. గళతి స్మ గళితం. గళ సంక్షరణే. పడినది గనుక స్రస్తము, ధ్వస్తము, భ్రష్టము, స్కన్తము, పన్నము, చ్యుతము, గళితమును. ఈ ౭ జాతిపడినదాని పేళ్లు.

లబ్ధం ప్రాప్తం విన్నం భావిత మాసాదితం చ భూతం చ,

లభ్యతే స్మ లబ్ధం. దు లభేష్ ప్రాప్తై. ప్రాప్యతే స్మ ప్రాప్తం. ఆప్ గ వ్యాప్తై. విద్యతే స్మ విన్నం. విద్ గలాభే. భావ్యతే స్మ భావితం, భూతం చ. భూ ప్రాప్రా వాత్మనేపదీ. చురాదిః ఆసాద్యతే స్మ ఆసాదితం. షద్ గ విశరణాదౌ. ఆజస్పదేః పద్యర్థేణిచ్. పొందఁబడినది గనుక లబ్ధము, ప్రాప్తము, విన్నము, భావితము, ఆసాదితము, భూతమును. ఈ ౬ పొందఁబడినదాని పేళ్లు.

అన్వేషితం గవేషిత మన్విష్టం మార్గితం మృగితమ్.

105

అన్విష్యతే స్మ అన్వేషితం. ఏష గతౌ. గవేష్యతే స్మ గవేషితం. గవేష మార్గణే. అన్విష్యతే స్మ అన్విష్టం. ఇష ఇచ్చాయాం. అనుపూర్వో ఽన్వేషణే. మార్గ్యతే స్మ మార్గితం. మార్గ అన్వేషణే. మృగ్యతే స్మ మృగితం మృగ అన్వేషణే. వెదుకఁ బడినది గనుక అన్వేషితము, గవేషితము, అన్విష్టము, మార్గితము, మృగితమును. ఈ ౫ వెదుకఁబడినదాని పేళ్లు.

అర్థం సార్థం క్లిన్నం తిమితం స్తిమితం సమున్నముత్తం చ,

అర్థతే పీడ్యత ఇత్యార్థం అర్థ హింసాయాం. ఆజ్ పూర్వః. విడువబడినది. ౧. అర్థమార్థత్వం తేన సహవర్తత ఇతి సార్థం. తడితోఁగూడియుండునది. ౨. క్లిద్యత ఇతి క్లిన్నం. క్లిదూ ఆర్ద్ధిభావే. తిమ్య తీతి తిమితం. స్తిమ్యతీతి స్తిమితం. తిమ ప్లిమ ఆర్ద్ధిభావే సమ్యక్ ఉన క్తీతి సమున్నం, ఉత్తంచ. ఉందీ క్లేదనే. తడిసినది గనుక క్లిన్నము, తిమితము,

విశేష్యనిష్పవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

స్తిమితము, సమున్నము, ఉత్తమును. ఈ ౭ తడిసిన వస్తువుల పేళ్లు.

త్రాతం త్రాణం రక్షితమవితం గోపాయితం చ గుప్తం చ.

106

త్రాయతే స్మ త్రాతం, త్రాణం చ. త్రైజ్ పాలనే. రక్షతే స్మ రక్షితం. రక్ష పాలనే. అవ్యతే స్మ అవితం. అవ రక్షణాదౌ. గోపాయతే స్మ గోపాయితం, గుప్తం చ. గుపూ రక్షణే. రక్షింపఁబడినది గనుక త్రాతము, త్రాణము, రక్షితము, అవితము, గోపాయితము, గుప్తమును. ఈ ౬ రక్షింపఁబడినదాని పేళ్లు.

అవగణిత మవమతావజ్ఞాతే అవమానితం చ పరిభూతే.

అవగణ్యతే స్మ అవగణితం. గణ సంఖ్యానే. లెక్కచేయఁబడనిది. ౧. అవమన్యస్తే లవమతం. అవజ్ఞాయతే స్మ అవజ్ఞాతం. మన జ్ఞానే. జ్ఞా అవబోధనే. నికృష్టముగాఁ దలఁచఁబడినది అవమతము, అవజ్ఞాతమును. ౨, ౩. అవమాన్యతే స్మ అవమానితం. మాన పూజాయాం. పూజింపఁబడనిది. ౪. పరిభూయతే స్మ పరిభూతం. భూ సత్తాయాం. పరిపూర్వస్థిరస్థాఢే- తిరస్కరింపఁ బడినది. ఈ ౫ తిరస్కరింపఁబడినదాని పేళ్లు.

త్యక్తం హీనం విధుతం సముజ్ఞితం ధూత ముత్సృష్టమ్.

107

త్యజ్యతే స్మ త్యక్తం. త్యజ హీనౌ. హీయ తేస్మ హీనం. ఓహాక్ త్యాగే. విధూయతే స్మ విధుతం. ధూర్జ్ కంపనే. సముజ్ఞతే స్మ సముజ్ఞితం. ఉజ్ఞ ఉత్సర్గే. ధూయతే స్మ ధూతం. ధూ విధూననే. ఉత్సృజ్య తేస్మ ఉత్సృష్టం. సృజ విసర్గే. విడువఁబడినది గనుక త్యక్తము, హీనము, విధుతము, సముజ్ఞితము, ధూతము, ఉత్సృష్టమును. ఈ ౬ విడువఁబడిన దాని పేళ్లు.

ఉక్తం భాషిత ముచితం జల్పితమాఖ్యాత మభిహితం లపితమ్.

ఉచ్యతే స్మ ఉక్తం. వచ పరిభాషణే. భాష్య తే స్మ భాషితం. భాష వ్యక్తాయాం వాచి. ఉద్యతే స్మ ఉచితం. వద వ్యక్తాయాం వాచి. జల్ప్యతే స్మ జల్పితం. జల్ప వ్యక్తాయాం వాచి. ఆఖ్యాయ తేస్మ ఆఖ్యాతం. ఖ్యాప్ర కథనే. అభిధీయతే స్మ అభిహితం. దు ధార్జ్ ధారణ పోషణయోః. అభిపూర్వో లభిభాషణే. లప్యతే స్మ లపితం. లప వ్యక్తాయాం వాచి. పలుకఁబడినది గనుక ఉక్తము, భాషితము, ఉచితము, జల్పితము, ఆఖ్యాతము, అభిహితము, లపితమును. ఈ ౭ పలుకఁ బడినదాని పేళ్లు.

బుద్ధం బుధితం మనితం విదితం ప్రతిపన్న మవసితావగతే.

108

బుధ్యతే స్మ బుద్ధం, బుధితం, చ. బుధ అవగమనే. బుధ బోధనే. మన్యతేస్మ మనితం. మన అవబోధనే. విద్యతే స్మ విదితం. విద జ్ఞానే. ప్రతిపదతేస్మ ప్రతిపన్నం. పద ఇగతౌ. సర్వేశ్వర్యాః జ్ఞానార్థాః అవసీయతే జ్ఞాయత ఇత్యవసితం. షో ౨ న్తకర్మణి. అవపూర్వో జ్ఞానార్థః. అవగమ్యత ఇత్యవగతం. గమ్ ఇగతౌ. ఎఱుగగఁ బడినది గనుక బుద్ధము, బుద్ధితము, మనితము, విదితము, ప్రతిపన్నము, అవసితము, అవగతమును. ఈ ౭ ఎఱుగఁబడినదాని పేళ్లు.

ఊరీకృత మురరీకృత మంగీకృతమాశ్రుతం ప్రతిజ్ఞాతమ్,

సంగీర్ణవిదిత సంశ్రుత సమాహితోప శ్రుతోపగతమ్.

109

ఊరీక్రియతే స్మ ఊరీకృతం పా. ఊరీకృతం. “అర్థిషస్వయమురీ కృతకామ్యః” అని నైషధము. “క్రీడయాపి నవై యేన వితథా వా గురీకృతా, హంతుం చారిమృగాః బాణసంతతి ర్వాగురీకృతా” అని కీచకవధయందు యమకము. ౧. ఊరీక్రియతే స్మ ఊరీకృతం. పా. ఊరీకృతం. అంగీక్రియతేస్మ అంగీకృతం. డు కృజ్కరణే. అశ్రూయతే స్మ ఆ శ్రుతం. సంశ్రూయతే స్మ సంశ్రుతం. ఉపశ్రూయతే స్మ ఉపశ్రుతం. శ్రుశ్రవణే. ఆజ్ సముపపూర్వః శృణోతి రంగీకారార్థః. ప్రతిజ్ఞాయతే స్మ ప్రతిజ్ఞాతం. జ్ఞా అవబోధనే. సంగీర్యతే స్మ సంగీర్ణం. గృ నిగరణే. సంపూర్వో ౨ ంగీకారార్థః. విద్యతే స్మ విదితం. విద జ్ఞానే. సమాధీయతే స్మ సమాహితం. దుధాజ్ ధారణ పోషణయోః. ఉపగమ్యతే స్మ ఉపగతం. గమ్ ఇగతౌ. అంగీకరింపఁబడినది గనుక ఊరీకృతము, ఊరీకృతము, అంగీకృతము, అశ్రుతము, ప్రతిజ్ఞాతము, సంగీర్ణము, విదితము, సంశ్రుతము, సమాహితము, ఉపశ్రుతము, ఉపగతమును. ఇక్కడ అన్యార్థములైన ధాతువులకును ఉపసర్గవశమున సంగీకారమర్థము. ఈ ౧౧ అంగీకరింపఁబడిన దాని పేళ్లు.

ఈడితశ స్త పణాయితపనాయిత ప్రణుత పణితపనితాని,

అవగీర్ణవర్ణితాభిష్టు తేజితాని స్తుతార్థాని.

110

ఈడ్యతే స్మ ఈడితం. ఈడ స్తుతౌ. శడయోర భేదాత్. ఈళితంచ. శస్యత ఇతి శస్తం. శంసు స్తుతౌ. పణ్యతేస్మ పణాయితం. పణితం చ. పన్య

విశేష్యనిష్ఠువర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తేస్మ పనాయితం. పనితం. చ. వణ వ్యవహారే స్తుతౌ. ప్రణాయతే స్మ ప్రణత. ణుస్తుతౌ. అవగీర్యతే స్మ అవగీర్ణం. గృ శబ్దే. వర్ణ్యతే స్మ వర్ణితం. వర్ణ స్తుతౌ. అభిష్టాయతే స్మ అభిష్టతం. స్తుతం చ. ష్మజ్ స్తుతౌ. స్తోత్రము చేయఁబడినది గనుక ఈడితము, శస్తము, పణాయితము, పనాయితము, ప్రణతము, ప్రణితము, పనితము, అవగీర్ణము, వర్ణితము, అభిష్టతము, ఈశితము, స్తుతమును. ఈ ౧౨ పాఠగఢఁబడిన దేవతాదుల పేళ్లు.

భక్షిత చర్విత లిప్త ప్రత్యవసిత గిళిత ఖాదితస్యాతమ్,

అభ్యవహృతాన్న జగ్ధగస్తగస్తాశితం భుక్తే.

111

భక్ష్యతే స్మ భక్షితం, భక్ష అదనే. చర్వ్యతేస్మ చర్వితం. చర్వ అదనే. లిప్యతే స్మ లిప్తం. లిప ఉపదేహే. ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్ అత్ర లిపేర్భ క్షణార్థత్వం. పా. లీఢం. అప్పుడు, 'లిహ ఆస్వాదనే' అని ధాతువు. ప్రత్యవసీయతే స్మ ప్రత్యవసితం. షో ౨స్తకర్మణి. ప్రత్యవపూర్వో భక్షణే. గిళ్యతే స్మ గిళితం. గిళ అదనే. గళితమని కొందఱు. అప్పుడు గళ అదనే. ఖాద్యతే స్మ ఖాదితం. ఖాద్య భక్షణే. ప్సాయతే స్మప్సాతం. ప్సా భక్షణే. అభ్యవహీయతే స్మ అభ్యవహృతం. హృజ్ హరణే. అభ్యవపూర్వో భక్షణే. అద్యతే స్మ అన్నం, జగ్ధం చ. అద భక్షణే. గ్రస్యతే గ్లస్యతే స్మ గ్రస్తం, గ్లస్తం చ. గ్రసుగ్లసు అదనే. అశ్యతే స్మ అశితం. అశ భోజనే. భుజ్యతే స్మ భుక్తం. భుజపాలనాభ్య వహారయోః. భుజింపఁబడునది గనుక భక్షితము, చర్వితము, లిప్తము, ప్రత్యవసితము, గళితము, ఖాదితము, ప్సాతము, అభ్యవహృతము, అన్నము, జగ్ధము, గ్రస్తము, గ్లస్తము, అశితము, భుక్తమును. ఈ ౧౪ భుజింపఁ బడిన యన్నాదికము పేళ్లు.

క్షేపిష్ఠ క్షోదిష్ఠ ప్రేష్ఠ వరిష్ఠ స్థవిష్ఠ బంహిష్ఠాః,

క్షిప్తక్షుద్రా భిషిత వృథుపీవర బహుప్రకర్షాఢాః.

112

అతిశయేన క్షిప్రః క్షేపిష్ఠః - మిక్కిలి వేగము గలది. ౧. అతిశయేన క్షుద్రః క్షోదిష్ఠః-మిక్కిలి క్షుద్రమైనది. ౧. అతిశయేన ప్రియః ప్రేష్ఠః - మిక్కిలి ప్రియమైనది. ౧. అతిశయేన ఉరుః వరిష్ఠః - మిక్కిలి విరివియైనది. ౧. అతి

శయేన స్థూలః స్థవిష్టః మిక్కిలి బలిసినది. ౧. అతిశయేన బహు బంహిష్టః-మిక్కిలి తఱుచైనది. ౧. క్షేపిష్ఠాదు లాఱింటికిని క్షిప్రాదులతోడ యథాసంఖ్యముగా నన్వయము. వరుసగా నతిశయిత క్షిప్రాదుల పేళ్లు.

సాధిష్ట ద్రాఘిష్ట స్పేష్ట గలిష్ట ప్రాసిష్ట బృద్ధిష్టాః,

బాధవ్యాయత బహుగురువామన బృన్దారకాతిశయే.

113

అతిశయేన బాధః సాధిష్టః-మిక్కిలి పదిలమైనది. ౧. అతిశయేన దీర్ఘః ద్రాఘిష్టః-మిక్కిలి దీర్ఘమైనది. ౧. అతిశయేన స్పీతః స్పేష్టః- మిక్కిలి అధికమైనది. ౧. అతిశయేన గురుర్గరిష్టః-మిక్కిలి భారమైనది. ౧. అతిశయేన ప్రాస్యః ప్రాసిష్టః-మిక్కిలి పొట్టియైనది. ౧. అతివయేన బృందారకో మనోజ్ఞః శ్రేయా వా బృందిష్టః. “బృందారక స్ఫురే శ్రేష్ఠే మనోజ్ఞే వాచ్యలింగవ” దితి ప్రతాపమార్తాండః. మిక్కిలి మనోజ్ఞమైనది లేక మిక్కిలి యుత్తమమైనది బృందిష్టము. ౧. సాధిష్ఠాదులకు బాధాదులతో యథాసంఖ్యాన్వయము. వరుసగా నతిశయిత బాధాదుల పేళ్లు.

సంకీర్ణ వర్గము

ప్రకృతి ప్రత్యయార్థాద్వైసంకీర్ణే లింగమున్నయేత్,

అవ. ఈవర్గమందు సంకీర్ణార్థములును, సంకీర్ణలింగములు నగు క్రియాది భావ వచన శబ్దములను, అపరస్పరాది విశేష్యనిష్ఠ శబ్దములును, పారాయణాది నియతలింగ శబ్దములును, స్తంబఘ్నాది ప్రకరణ వచన శబ్దములును, ఆపూపికాది సమూహ వచన శబ్దములను, ఇంకను ఇట్టి వనేకములు క్రమము లేక చెప్పినాడు గనుక నీవర్గము సంకీర్ణవర్గమనఁబడు. ఈసంకీర్ణ వర్గమునందు అపరస్పరశాంత్యాది శబ్దములకు రూపభేదముచేత లింగము తెలియరాదు గనుక వానికి ప్రకృతి ప్రత్యయాదుల చేతనే లింగ మూహింపఁదగినది. ఎట్లనిన— అపరస్పరశబ్దము సంతత గమనాది క్రియలు గలిగిన సార్థాదులను జెప్పునది గనుక అవి యేలింగము గలవో ఆలింగము గలదియని ప్రకృత్యర్థముచేత నూహించుకొనునది. అపరస్పరా స్సార్థా, అపరస్పరాః స్త్రియః అపరస్పరాణి బ్రాహ్మణకులాని గుచ్ఛన్తి ఇత్యాదికము. ‘స్త్రియాం క్త్వి’ అని స్త్రీలింగమందు క్త్వి ప్రత్యయమును విధించినందున శాంత్యాది శబ్దములు క్త్వి ప్రత్యయాంతములు గనుకను

సంకీర్ణవర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్రత్యయార్థము వలన స్త్రీలింగమని తెలిసికొనునది. టీ. స. అర్ధేనయథా- త్రాణశబ్దో నిష్ఠాంతో వాచ్యలింగః. ల్యుడంతశ్చేన్నపుంసకలింగః, ఏవం చ రక్షస్రాణ ఇత్యత్ర భావవచన రక్షశబ్దసమభి వ్యాహృత త్రాణశబ్దస్య నపుంసకలింగత్వం రక్షణరూపభావార్థేన నిర్ణీయత ఇతి. ఆద్యశబ్దము చేత రూపభేద సాహచర్యాదుల వలనఁ గూడ లింగముఁ దెలిసికొననగునని తెలుపఁబడినది. ఎట్లనిన. — “కర్మక్రియా” అనుచోట రూప భేదముచేత కర్మశబ్దము నపుంసకలింగమనియు, “డింబే డమరవిప్లవా” అను పట్టున పుంలింగములైన డమరవిప్లవశబ్దముల సాహచర్యమున డింబ శబ్దము పుంలింగమనియు, నిత్యాదు లూహ్యములు. ఈ సంకీర్ణవర్గమందు ప్రకృతి ప్రత్యయార్థములచేత లింగనిర్ణయముఁ జేయు మనుట ఉపలక్షణార్థము. పూర్వకాండములయందును మత్ప్రీతి యనునది మొదలయిన తావులయందు ప్రీత్యాదిశబ్దములకు ప్రత్యయాదులచేతనే లింగ నిర్ణయమని యూహ్యము.

కర్మక్రియా -

కరణం కర్మ. న. న. క్రియా చ. దుకృజ్ కరణే. చేయుట గనుక కర్మ, క్రియయును, కర్మ శబ్దము పుంలింగమును గలదు. “కర్మవ్యాప్యే క్రియాయాంచ పున్న పుంసక యోర్మతమ్” అని రుద్రుఁడు. “క్షపయత్యశుభం కర్మ కర్మాణం చినుతే శుభ” మితి దశటీకాసర్వస్వకారః. అత్ర శేషకారః — “కారః కృత్యం ననా కారిః ప్రశ్నోక్త్యో కారికా కృతిః” ఇతి. టీ. స. ఈ ౨ చేయుట పేళ్లు.

తత్సాతత్వే గమ్యే స్వ రపరస్పరాః.

1

అపరే చ పరే చ అపరస్పరాః-అపరులు పరులును అపరస్పరులు. అపరా అవిచ్ఛిన్నా క్రియా తస్యాం పరా ఇతి వా అపరస్పరాః-అవిచ్ఛిన్న క్రియయందు తత్పరులు గనుక అపరస్పరులు. అపరస్పర శబ్దము ఎడతెగని క్రియయందు వర్తించునప్పుడు నపుంసకము ఏకవచనమును. “నిర్దిష్టం కర్మ సాతత్వే సుధీధిరపరస్పరం” అని భాగురి. క్రియా వృత్తులయందు వర్తించునపుడు మూఁడు లింగములుం గలవు. ఎడతెగని గమనాదిక్రియలు గలిగిన సార్థాదులపేరు.

సాకల్యా సజ్జవచనే పారాయణ పరాయణే,

టీ.స. వేదసంహితా దేః యస్య కస్యచిత్ గ్రంథస్య సాకల్యేన కథనం సాకల్యవచనం, సంగః సాంగత్యం తద్రాహిత్యేన కథన మసంగ వచనం. తయోరుభయోరర్థయోః క్రమేణ పారాయణపరాయణశబ్దౌ వర్తేతే ఇతి. అంతయు ననునర్థమందు పారాయణపరాయణ శబ్దములు వర్తించును. ఎట్లనిన.____ ధాతుపారాయణము, వేదపారాయణము అనునప్పుడు ధాతువులయు వేదములయు అంతయు ననుట. పారమయంతే గచ్ఛంత్యనేన పారాయణం. అయ పయ గతౌ. దీనిచేత పారమును బొందుదురు. “రత్నపారాయణం నామ లంకేయం మమ మైథిలి” అని భట్టి. అసంగవచన మనుటకు.____ ధర్మపరాయణుడనునప్పుడు ధర్మమందాసక్తిగలవాడనుట. పరమాసక్తేరయనం పరాయణం-ఆసక్తికి ఉత్కృష్టస్థానమైనవాడు. ‘అథ మోహ పరాయాణా సతీ’ అను కాళిదాస ప్రయోగము వలన పరాయణ శబ్దము త్రిలింగకము. “త్రిషు స్వాత్మత్వరే ౨ భీష్టే ౨ ప్ర్యాశ్రయే ౨ పి పరాయణం” అని రభసుడు. పా. తోతోర్దీతి తురం. త్వరణే. తురస్యాయనం తురాయణం-తొందర గలది. ౨ ను ఒక్కొక్కటి వరుసగా అంతయు ననుటకును, ఒకదాని యందు మిగుల నాసక్తి గలవానికిని పేళ్లు.

యదృచ్ఛాస్వేరితా -

స్వయమృచ్ఛా ఇచ్ఛా యదృచ్ఛా-తనయిచ్ఛ గనుక యదృచ్ఛ. ౧. స్వేరిణః స్వతంత్రస్య భావః స్వేరితా-స్వతంత్రునియొక్క భావము స్వేరిత. ౨. టీ. స. “స్వయం విధాతా సురదైత్య రక్షసామనుగ్రహవగ్రహయోర్య దృచ్ఛయా” ఇతి మాఘశ్లోక వ్యాఖ్యానే వల్లభాచార్యః. యదృచ్ఛాశబ్దః స్వేచ్ఛాశబ్దార్థో వ్యుత్పత్తిరహితః; నహ్యత్ర అవయవానుసారిణీ వ్యుత్పత్తిర స్తీతి. ఈ ౨ విచ్ఛలవిధి వర్తించుట పేళ్లు.

హేతుశూన్యా త్వాస్థా విలక్షణమ్.

2

హేతుశూన్యా ప్రయోజనరహితా ఆస్థా స్థితిః విలక్షణ మిత్యుచ్యతే-నిష్కారణమైన యునికి విలక్షణమనంబడును. విగతం లక్షణం కారణమస్యేతి విలక్షణం. అ. న. కారణములేనిది. ౧ కారణము లేనియునికి.

శమధస్సు శమశ్శాన్తిః -

శమనం శమధః, శమః, శాంతిశ్చ. సీ. శము ఉపశమే. శమిం

సంకీర్ణవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చుట గనుక శమథము, శమము, శాంతియును. ఈ 3 కామక్రోధాదులు లేకుండుట పేళ్లు.

దాన్తిస్తు దమథో దమః,

దమనం దాన్తిః. సీ. దమథః, దమశ్చ. దము ఉపశమే. ఓర్పుట గనుక దాంతి, దమథము, దమమును. ఈ 3 బ్రహ్మచర్యాది క్లేశమును సహించుట పేళ్లు.

అపదానం కర్మ వృత్తమ్ -

వృత్తం కర్మ అపదాన మిత్యుచ్యతే-పూర్వమందైన పరిశుద్ధ వ్యాపారము అపదాన మనంబడును. అపదాయతే శుద్ధ్యత ఇత్యపదానం. పా. అపదానం. దైవ శోధనే. దీనిచేత నరుండు పరిశుద్ధి చేయఁబడును.

కామ్యదానం ప్రవారణమ్.

3

ప్రవార్యతే అశుభాదిక మనేనేతి ప్రవారణం. వృజ్ వరణే. అశుభాదికము దీనిచేత వారింపఁబడును. పా. ప్రధారణం. ౧. కోరిన వస్తువును తా నొకఫల మపేక్షించి యిచ్చుట పేరు.

వశక్రియా సంవననమ్ -

సమ్యగ్వననం వ్యాపారః సంవననం. వను వ్యావృత్తై. మంచి వ్యాపారము. పా. సంవదనం. వశక్రియా-మణిమంత్రోషధాదులచేత వశముఁజేసికొనుట పేరు. వశక్రియాసాధనములైన మణిమంత్రోషధముల పేరని కొందఱు. “జయశ్రియ స్సంవననం యతస్తత్” అని రఘువంశము.

మూలకర్మ తు కార్మణమ్,

మూలైః కర్మ మూలకర్మ. న. న. మూలికలచేత నైనకర్మము. ౧. కర్మైవకార్మణం - కర్మమే కార్మణము. టీ. స. “కార్మణం మంత్రతంత్రాది యోజనే కర్మణిస్మృత” మితి విశ్వప్రకాశః. తథా మురారిశ్చ “నిర్మాయ కార్మణ మృచా మఘమర్షణీనా మున్మార్షనైర్జగదఘాని తవాద్య వాచ” ఇతి. ఈ ౨ మూలికలచేతనైన యుచ్చాటన స్తంభన వశీకరణాదుల పేళ్లు.

విధూననం విధువనమ్ -

విధూతిః విధూననం, విధువనం చ. ధూజ్ కంపనే. ధూ విధూననే. విదిలించుట విధూననము, విధువనమును. ఈ ౨ విదిలించుట పేళ్లు.

తర్పణం ప్రీణనావనే.

4

తృప్యతే అనేన భోక్తృతి తర్పణం. తృప్ ప్రీణనే. ప్రీయతే అనేన ప్రీణనం. ప్రీజ్ తర్పణే. అవ్యతే అనేన అవనం. అవ రక్షణాదౌ. దీనిచేత భోక్త తృప్తిం బొందింపబడును గనుక తర్పణము, ప్రీణనము, అవనమును. ఈ 3 తృప్తిం బొందించుట పేళ్లు.

పర్యాప్తి స్వాత్పరి త్రాణం హస్తవారణ మిత్యపి.

పరిరక్షితుమాప్తిః పర్యాప్తిః సీ. రక్షించుటకుఁబొందుట పర్యాప్తి. పర్యాప్యతే వధోద్యోగో అనేనేతి పర్యాప్తిః. ఆప్ ౫ వ్యాప్తౌ. దీనిచేత వధోద్యోగము చాలించఁ బడును. “పర్యాప్నోతు సుహృదం మహాభాగ” ఇతి భవభూతిః. వాలినాహన్యమూనం సుగ్రీవం రక్షతు రామ ఇత్యర్థః. ౧. పరితస్రాణం పరిత్రాణం. త్రైజ్ పాలనే. అంతట రక్షించుట పరిత్రాణము. ౨. హస్తేన వారణం హస్తవారణం-చేత నడ్డగించుట. పా. ఘాతుక హస్తస్య ధారణం నిర్వాపారీకరణ మత్రేతి హస్తధారణం-చంపెడు వాని హస్తమునుబట్టి నిలుపుట. చంపెదనని వచ్చినవాని నడ్డగించుట పేరు.

సేవనం సీవనం స్యూతిః -

సీవ్యత ఇతి సేవనం. న. సీవనం. న. స్యూతిశ్చ సీ. షివు తంతు సంతానే. కుట్టుట సేవనము, సీవనము, స్యూతియును. ఈ 3 కోరికలు మొదలైనవి కుట్టుట పేళ్లు.

విదరస్స్ఫుటనం భిదా.

5

విదారణం విదరః. దృఢవిదారణే. స్ఫోటః స్ఫుటనం. స్ఫుటిర్ విశరణే. భేదనం భిదా. భిదిర్విదారణే. ప్రక్కలించుట విదరము. స్ఫుటనము, భిదయు. ఈ 3 ప్రక్కలొటకును, ప్రక్కలించుటకును పేళ్లు.

అక్రోశన మభీషణః -

అక్రోశః అక్రోశనం. క్రుశ అహ్వనే రోదనే చ. అభిముఖ్యేన శాపవచనానాం సంజనం కరణ మభీషంగః. షంజ సంగే. అభిపూర్వశ్శాపే. శపించుట అక్రోశము, అభిషంగమును. ఈ ౨ తిట్టుట పేళ్లు.

సంవేదో వేదనా ననా,

సంవేదనం సంవేదః. పు. వేదనా చ. ప్లు విద జ్ఞానే. అనుభవించుట సంవేదము, వేదనయు ఈ ౨ సుఖదుఃఖాద్యనుభవము పేళ్లు.

సంమూర్ధన మభివ్యాప్తిః -

సమస్తాన్మూర్ధనం వ్యాప్తిః సంమూర్ధనం. మూర్ధ్నా మోహ సము చ్ఛాయయోః. అభితో వ్యాప్తిరభివ్యాప్తిః ఆప్ గ్యవ్యాప్తౌ. అంతట వ్యాపించుట సంమూర్ధనము, అభివ్యాప్తియును. ఈ ౨ అంతట వ్యాపించుట పేళ్లు.

యాచ్ఛా భిక్షార్థనార్దనా.

6

యాచనం యాచ్ఛా. టు యాచృ యాచ్ఛాయాం. భిక్షణం భిక్షా. భిక్ష యాచ్ఛాయాం. అర్థనం అర్థనా. అర్థ ఉపయాచ్ఛాయాం. అర్థనం అర్థనా. అర్థ గతౌ యాచనే చ. అడుగుట యాచ్ఛ, భిక్ష, అర్థన, అర్థనయును. అ ౪ అడుగుట పేళ్లు.

వర్ధనం ఛేదనే -

వర్ధో వర్ధకం; ఛేదః ఛేదనం. వర్ధచ్ఛేదన పూరణయోః; ఛిదిర్ ద్వైధీకరణే. నలుకుట వర్ధనము, ఛేదనమును. ఈ ౨ నలుకుట పేళ్లు.

అథ ద్వే ఆనన్దన సభాజనే.**ఆపృచ్ఛనమ్ -**

ఆనన్దః ఆనన్దనం. టు నదీ సమృద్ధౌ. పా. ఆమన్ద్రణం. సభాజః సభాజనం. సభాజ ప్రీతిసేవనయోః. 'సభాజనాయోపకృతా స్మృనీంద్రాన్' ఇతి రఘువంశే. ఆపృచ్ఛః ఆపృచ్ఛనం. ప్రచ్ఛ జ్ఞీప్నాయాం. ఆజ్ పూర్వః ప్రచ్ఛి రానందే. సంతోష పెట్టుట ఆనందనము, సభాజనము, ఆపృచ్ఛనమును. ఈ ౧, ౨, ౩. "ఆపృచ్ఛస్వ ప్రియసఖ మముంతుంగ మాలింగ్యశైల" మితి మేఘసందేశే. బాంధవాదుల నాలింగన కుశలసంప్రశ్నాదులచేత సంతోష పెట్టుట పేళ్లు.

అథామ్నాయ స్సంప్రదాయః -

ఆ సమంతాత్ పారంపర్యేణ మ్నానం అభ్యాసః అమ్నాయః. మ్నా అభ్యాసే. పారంపర్యముచేత నభ్యసించుట. అమ్నాయతే గురుపారంపర్యే ణాభ్యస్యత ఇత్యామ్నాయః-పారంపర్యముచేత నభ్యసించబడునది. ౧. సమ్యక్ ప్రదానం సంప్రదాయం-లెస్సగా నిచ్చుట. సమ్యక్ సరహస్యం ప్రదీయత ఇతి సంప్రదాయః-లెస్సగా శిష్యుల కుపదేశింపబడునది. ఈ ౨ గురుపరంపరాగతమైన మంచి యుపదేశము పేళ్లు.

క్షయే క్షియా.

7

క్షీయతే క్షయః, క్షియా చ. క్షి క్షయే. ఈ ౨ చెడుట పేళ్లు.

గ్రహో గ్రాహ -

గ్రహణం గ్రహః, గ్రాహశ్చ. గ్రహ ఉపాదానే. పుచ్చుకొనుట గ్రహము, గ్రాహము. ఈ ౨ పుచ్చుకొనుట పేళ్లు.

వశః కాంతా -

వశనం వశః. వశ కాంతౌ. కమనం కాంతిః. కము కాంతౌ. ఇచ్చగించుట వశము, కాంతియును. ఈ ౨ ఇచ్చయించుట పేళ్లు.

రక్షణ స్త్రాణే -

రక్షణం రక్షః. పు. త్రాణం చ. న. త్రైజ్ పాలనే. ఈ ౨ రక్షించుట పేళ్లు.

రణః క్షణే,

రణనం రణః. క్షణనం క్షణః. రణ క్షణ శబ్దే. ఈ ౨ మ్రోయుట పేళ్లు.

వృధో వేధే -

వృధనం వృధః. వృధ తాడనే. వేధనం వేధః. విధ విధానే. వృధపెట్టుట వృధము, వేధమును. ఈ ౨ బెజ్జమువేయుట పేళ్లు.

పచా పాకే -

పచనం పచా, పాకశ్చ. దు పచ్ఛే పాకే. ఈ ౨ వండుట పేళ్లు.

హవో హూతౌ -

హవనం హవః, హూతిశ్చ. సీ. హ్వేజ్ స్పర్ధాయాం. శబ్దే చ. పిలుచుట హవము, హూతియును. ఈ ౨ పిలుచుట పేళ్లు.

వరో వృతౌ.

8

వరణం వరః, వృతిశ్చ. సీ. వృజ్ వరణే. వరించుట వరము, వృతియును. ఈ ౨ కన్యాదులను వరించుట పేళ్లు.

ఓషః ప్లోషే -

ఓషణం ఓషః. ప్లోషణం ప్లోషః. ఉష ప్లుష దాహే. కాల్చుట, కాలుటయు ఓషము, ప్లోషమును. ఈ ౨ కాల్చుటకును కాలుటకును పేళ్లు.

నయో నాయే -

నయనరి నయః, నాయశ్చ. నీజ్ ప్రాపణే. పొందించుట నయము.

సంకీర్ణవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నాయమును. ఈ ౨ పొందించుట పేళ్లు. నీతియు.

జ్యాని త్జిర్ణా -

జ్యానం జ్యానిః, జీర్ణిశ్చ. సీ. జ్యౌష్ వయోహానౌ. ముదియుట జ్యాని, జీర్ణియును. ఈ ౨ ముదిమి పేళ్లు.

భ్రమో భ్రమౌ,

భ్రమణం భ్రమః, భ్రమిశ్చ. సీ. భ్రము అనవస్థానే. తిరుగుట భ్రమము, భ్రమియు. పా. భ్రమీ. ఈ ౨ తిరుగుట పేళ్లు.

స్పాతి ర్వుద్ధౌ -

స్పీతం స్పాతిః, వర్ధనం వృద్ధిః. సీ. స్పాయూ వృద్ధౌ, వృధు వృద్ధౌ. పెరుగుట స్పాతి, వృద్ధియును. ఈ ౨ పెరుగుట పేళ్లు.

ప్రథా ఖ్యాతౌ -

ప్రథనం ప్రథా. ప్రథ ఖ్యానే. ఖ్యానం ఖ్యాతిః. సీ. ఖ్యాప్రకథనే. ఈ ౨ ప్రసిద్ధి పేళ్లు.

స్పృష్టిః పృక్తౌ -

స్పర్శనం స్పృష్టిః. పా. పృష్టిః. సీ. స్పృశ సంస్పర్శనే. పర్చనం పృక్తిః. సీ. పృచ సంపర్కే. మట్టుట స్పృష్టి, పృక్తియును. ఈ ౨ ముట్టుట పేళ్లు.

స్నవః స్రవే.

9

స్నవనం స్నవః, స్రవణం స్రవః. ప్లు ప్రస్రవణే. స్ను గతౌ. కురియుట స్నవము, స్రవమును. ఈ ౨ కురియుట పేళ్లు.

విధా సమృద్ధౌ

విశేషేణ ధానం పుష్టిరితి విధా. దుధాజ్ఞా ధారణ పోషణయోః. విశేషముగా పుష్టియైనది. “విధానర్థిప్రకారేషు గజాన్నే వేతనే విధా” అని రుద్రుడు. పా. ఏధనం ఏధా. ఏధ వృద్ధౌ. వృద్ధి ఏధ. ౧. సమర్ధనం సమృద్ధిః. సీ. ఋధు వృద్ధౌ. ఎక్కువౌట. ఈ ౨ సమృద్ధి పేళ్లు.

స్ఫురణే స్ఫురణా -

స్ఫూర్తిః స్ఫురణా, స్ఫురణమపి. స్ఫుర స్ఫురణే. ఈ ౨ అదరుట పేళ్లు.

ప్రమితౌ ప్రమా,

ప్రమాణం ప్రమితిః. సీ. ప్రమాచ. మాజ్ మానే. సత్యముగా

నెఱుంగుట ప్రమితి, ప్రమయును. ఈ ౧ నిజముగా నెఱుంగుట పేళ్లు.

ప్రసూతిః ప్రసవే -

ప్రసవనం ప్రసూతిః. సీ. ప్రసవశ్చ. షూజ్ ప్రాణిప్రసవే. కనుట ప్రసూతి, ప్రసవమును. ఈ ౨ బిడ్డలను గనుట పేళ్లు.

శ్చ్యోతే ప్రాఘారః.

శ్చ్యోతనం శ్చ్యోతః, ప్రఘరణం ప్రాఘారః. పా. ప్రఘారః శ్చ్యుతిర్ క్షరణే, ఘృ క్షరణ దీప్తోః. ఈ ౨ కాటుట పేళ్లు.

క్లమథః క్లమే.

10

క్లాంతిః క్లమథః, క్లమశ్చ. క్లము గ్లానౌ. ఈ ౨ బడలుట పేళ్లు.

ఉత్కర్షే ౨ తిశయే -

ఉత్ ఉర్ధ్వం కర్షణ ముత్కర్షః. కృష విలేఖనే. ఉన్నతముగాఁ బొందించుట. ౧. అతిశయన మతిశయః. శీఙ్స్పష్టే. అతిక్రమించుట. ఈ ౨ దొడ్డతనము పేళ్లు.

సంధిః శ్లేషే -

సంధానం సంధిః. పు. దుధాజ్ ధారణ పోషణయోః. శ్లేషణం శ్లేషః. శ్లిష ఆలింగనే. కదియుటగనుక సంధి, శ్లేషమును. ఈ ౨ కదియుట పేళ్లు.

విషయ ఆశ్రయే,

విశేషేణ సీయంతే వస్తూన్యత్రేతి విషయః. షిజ్ బంధనే. దీనియందు వస్తువులు పెట్టఁబడును. “విషయో గోచరే దేశే రూపాదౌ నిత్యనేవితే” ఇత్యః జయ. ౧. ఆ సమంతాత్ శ్రియత ఇత్యాశ్రయః. శ్రిజ్ సేవాయాం. ఆశ్రయింపఁబడునది. పా. విశయః, అశయః. నిత్యముగానుండు తావు పేళ్లు.

క్షిపాయాం క్షేపణమ్ -

క్షేపః క్షిపా, క్షేపణం చ. న. క్షిప ప్రేరణే. ౨. ప్రేరేపించుట.

గీర్ణిర్గరా -

గిరణం గీర్ణిః. సీ. గిరిశ్చ. సీ. గృ నిగరణే. ౨. మ్రింగుట పేళ్లు.

గురణ ముద్యమే.

11

గూర్తిః గురణం. న. గురీ ఉద్యమనే. పా. గూరణమ్. ఉద్య

సంకీర్ణవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మన ముద్యమః. యమ ఉపరమే. ఉత్పూర్వ ఉద్యోగే. ఈ ౨ ఉద్యోగము పేళ్లు.

ఉన్నాయ ఉన్నయే -

ఊర్ధ్వం నయన మున్నాయః, ఉన్నయశ్చ. ణీర్జ్ ప్రాపణే. ఊర్ధ్వమును బొందించుట. మీది కెత్తుటకుగాని ఊహించుటకు గాని పేళ్లు.

శ్రాయః శ్రయణే -

శయణం శ్రాయః. పు. శ్రయణం చ. న. శ్రీర్జ్ సేవాయాం. ఆశ్రయించుట శ్రాయము, శ్రయణమును. ఈ ౨ ఆశ్రయించుట పేళ్లు.

జయనే జయః,

జితి ర్జయనం. న. జయశ్చ. జి జయే. ఈ ౨ గెలుచుట పేళ్లు.

నిగాదో నిగదే -

నిగదనం నిగాదః, నిగదశ్చ. గద వ్యక్తాయాం వాచి. వ్యక్తముగాఁ బలుకుట నిగాదము, నిగదమును. ఈ ౨ స్పష్టముగాఁ బలుకుట పేళ్లు.

మాదో మదే -

మదనం మాదః, మదశ్చ. మదీ హర్షే. మదించుట మాదము, మదమును. ఈ ౨ విద్యాధనాదులవలన వచ్చిన గర్వము పేళ్లు.

ఉద్వేగ ఉద్భ్రమే.

12

ఉద్వేజన ముద్వేగః. ఓ విజీ భయచలనయోః. ఉద్భ్రమణ ముద్భ్రమః. భ్రము చలనే. మీదఁ గదలించుట గనుక ఉద్వేగము, ఉద్భ్రమమును. ఊర్ధ్వ భాగమును కదలించుట పేళ్లు. చమత్కారమని కొందఱు. అవ్యవస్థితచిత్తత్వ మని మఱి కొందఱు.

విమర్దనం పరిమళే -

విశేషేణ మర్దనం విమర్దం. మృద క్షోదే. విశేషముగా మర్దించుట. ౧. పరిమల్యతే ధార్యతే ౨నేనేతి పరిమళం. మల మల్ల ధారణే. దీనిచేత వాసన ధరింపఁబడును. ఈ ౨ కుంకుమాదుల మెదుపుట పేళ్లు.

అభ్యుపపత్తి రనుగ్రహః,

అభ్యుపపాదన మభ్యుపపత్తిః. సీ. పద గతౌ. ప్రయోజనము నుపపాదించుట. ౧. అనుగ్రహణ మనుగ్రహః-అనుగ్రహించుట. ఈ ౨ దానాద్యనుగ్రహముపేళ్లు.

నిగ్రహస్తద్విరుద్ధ స్వాత్ -

నియమనాయ గ్రహణం నిగ్రహః. గ్రహ ఉపాదానే. నిపూర్వో నియమనే. నియమించుకొనుట గ్రహించుట నిగ్రహము. తద్విరుద్ధః- ఆ యనుగ్రహమునకు విరుద్ధమైన యపకారము పేరు. పా. నిగ్రహస్తు నిరోధస్యాత్.

అభియోగ స్త్వభిగ్రహః.

13

అభిముఖ్యేన యోజన మభియోగః. అభిముఖ్యేన గ్రహణ మభిగ్రహః. యుజిర్ యోగే. ఎదురుగా డగ్గరుట అభియోగము, అభిగ్రహమును. ఈ ౨ యుద్ధాదులయం దెదురుగా నుద్యోగించుట పేళ్లు. టీ. స. “బహుశ్రుతత్వాదిना जातस्योत्तरस्य नामनी” ఇతి కేచిత్. “అభియుక్తాః పున రేవ మాహు” రితి ప్రయోగశ్చేతి.

ముష్టిబంధస్థ సంగ్రాహః -

ముష్టేర్బంధః ముష్టిబంధః-పిడికిటం బట్టుట ముష్టిబంధము. ౧. సంగ్రహ్యంతే సంక్షింప్యంతే అంగుళయో ౨త్రేతి సంగ్రాహః. గ్రహ ఉపాదానే. దీనియందు వ్రేళ్లు సంక్షేపింపబడును. ఈ ౨ గట్టిగా పిడికిలించుట పేళ్లు. పిడికిలి పేళ్లని కొందఱు. “ముష్టిః స్త్రియాం సంగ్రాహః” అని వో పాలితుండు. “స్వాదయంతః ఫలరసం ముష్టిసంగ్రాహ పీడితం” అని భట్టి.

డిమ్మే డమర విప్లవౌ,

డీయతే జనో ౨నేనేతి డింబః. డీజ్ విహాయసాగతౌ. దీనిచేత మనుజుఁ డు తొలఁగిపోవును. ౧. దామ్యతి జనో ౨నేనేతి డమరః. దయ ఉపశమే. దీనిచేత జనులు అణఁగుదురు. ౨. విప్లావ్యతే విద్రావ్యతే జనో ౨నేనేతి విప్లవః. పుజ్ గతౌ. దీనిచేత జనుఁడు పోమొత్తఁబడును. ఈ 3 కొల్ల మొదలయిన దేశోప ద్రవము పేళ్లు.

బద్ధనం ప్రసితి శ్చారః-

బధ్యతే అనేనేతి బంధనం ; ప్రసీయతే అనయేతి ప్రసితిః. సీ. బంధ బంధనే. పిజ్ బంధనే. దీనిచేత కట్టఁబడును గనుక బంధనమును, ప్రసితియును. ౧, ౨. మందం చరత్యనేనేతి చారః. చర గతౌ. అనేకార్థత్వాద్బంధనే ౨.పి. దీనిచేత మెల్లగా నడుతురు. ఈ 3 కట్టుటకు సాధనములైన శృంఖలాదుల పేళ్లు. టీ. స. “ఇదం కిల తస్యాశ్చార జనదుస్సంచరం

సంకీర్ణవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చారాగార” మితి యయాతి చరితనాటకే ప్రయోగః. చారాగారం బంధనశాలేత్వర్థః. ‘సమే తూద్ధాన బంధనే’ అని బంధన క్రియయందు మునుపు చెప్పినాడు గనుక బంధనమునకు పేళ్ళని కొందఱు. “బంధాప సర్పయోశ్చారః” అని రుద్రుఁడు చెప్పినాడు. గనుక చారశబ్దము బంధనమునకే పర్యాయముగాని, ముందరఁ జెప్పఁగల స్పర్శాదులకు పర్యాయము కాదని కొందఱు.

స్పర్శః స్పృష్టాపతప్తరి.

14

స్పృశత్యుపతాపయతీతి స్పర్శః; స్పృష్టా చ. ఋ. పు. స్పృశ సంతాపే; ఉపతాపయతీ త్యుపతప్తా. ఋ. పు. తపసంతాపే. తపింపఁజేయునది గనుక స్పర్శము, స్పృష్ట, ఉపతప్తయును. ఈ 3 తపింపఁజేయు రోగాదుల పేళ్లు. కొందఱు చారః అనుదానిని స్వారః అని పఠించి, స్పర్శాదులకే పర్యాయమందురు. చారస్పర్శ శబ్దములు చారకృత్యము పేళ్లని కొందఱు.

నికారో విప్రకారః స్యాత్ -

నికృష్టకరణం నికారః-నికృష్టమైనచేత. ౧. విరుద్ధకరణం విప్రకారః-విరుద్ధమైనచేత. ఈ ౨ చెడుపనిఁజేసెనని యొకని దుర్జనునిగాఁ జేయుట పేళ్లు. అపకారమాత్రము పేళ్లని కొందఱు.

ఆకారస్త్విజ్ఞ ఇజ్ఞీతమ్.

ఆ క్రియతే అవిప్రియతే అభిప్రాయో ౨ నేనేత్యాకాః. దుకృత్ కరణే. దీనిచేత నభిప్రాయము ప్రకటముగాఁ జేయఁబడును. ౧. ఇజ్ఞతే జ్ఞాయతే అభిప్రాయో ౨ నేనేతి ఇంగః, ఇంగితం చ. దీనిచేత నభిప్రాయ మెఱుంగఁబడును గనుక ఇంగము, ఇంగితమును. ౨, ౩. పరేత్వాహుః ఆకారశబ్దస్య ద్వా వర్ధే ఆకృతి రింగితం చేతి. అత ఏవ ఉత్తరత్ర వక్ష్యతి ‘ఆకారావింగితా కృతీ’ ఇతి. తథా చాత్ర ఇంగితపరాయత్సేనోక్త ఇతి. టీ. స. ౩. అభిప్రాయమును బ్రకటించుచేష్ట పేళ్లు. “చేష్టా నిగూఢభావావబోధికా కథితేంగితం, భ్రుకుటీ ముఖరాగాది రాకార ఇతి శబ్దైః” అని అలంకారిక గ్రంథములు. “ఆకారైరింగితైర్గత్యా జ్ఞాయతే ౨ంతర్గతం మనః” అని మనుస్మృతి. “తస్య సంవృతమంతస్య గూఢాకారేంగితస్య చ” అని రఘువంశము. ఇవి మొదలైన మహా

కవిప్రయోగములలోన బుద్ధిపూర్వములైన ముఖరాగాదు లాకారమనియును, బుద్ధిపూర్వములైన హస్తవయనాదిచేష్టలు ఇంగిత మనియును భేదము గలదు. అయినను అభిప్రాయద్యోతకత్వ సామాన్యముచే నిక్కుడ పర్యాయముగాఁ జెప్పినాడు.

పరిణామో వికారః -

పరిణతిః కాలే నాన్యథేతి పరిణామః. ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే చ. కాలముచే వేతైన పరిపాకమును బొందుట. ౧. ప్రకృతే ర్విరుద్ధం కరణం వికారః దు కృజ్ కరణే. ప్రకృతికి విరుద్ధమైన క్రియ. ౨. క్షీరము దధి యౌట, కాష్ఠము భస్మమౌట మొదలగు ప్రకృతుల యన్యధాత్వముపేళ్లు.

ద్వే సమే వికృతి విక్రియే.

15

విరుద్ధా క్రియా వికృతిః. సీ. విక్రియా చ. దుకృజ్ కరణే. విరుద్ధమైన క్రియ గనుక వికృతి, విక్రియము. ౧, ౨. ఈ రెండును సమార్థములు. ఎట్లనిన. — ముఖవికృతి, స్వరవిక్రియ ఇత్యాదులు. పరిణామరూపముగానీ, వేఱుగానీ వికారమాత్రమునకుఁ బేళ్లు. కొందఱు పరిణామశబ్దము మొదలు ఈ ౪ శబ్దములు పర్యాయములందురు. “ద్వేసమే వికృతి విక్రియే” అనునప్పుడు “ద్వేసమే” అను శబ్దములు సమలింగవాచకములుగాని సమార్థవాచకములు కావని చెప్పుదురు.

అపహర స్తవచయః -

అపహరణ మపహరః హృజ్ హరణే. అపచయన మపచయః. చిజ్ చయనే. అపహర్వో హ్రస్వార్థే. “అపాన్యధాత్వే విశ్లేషే హ్రస్వోద్ఘాటనవారణ” ఇతి ఉపసర్గవృత్తై. నశించుట అపహరము, అపచయమును. ఈ ౨ హానిపేళ్లు.

సమాహర స్సముచ్చయః.

సమాహరణం సమాహరః. హృజ్ హరణే. సముచ్చయనం సముచ్చయ. చిజ్ చయనే. కూర్చుట సమాహరము, సముచ్చయము. ఈ ౨ చెదరిన వస్తువుల నొక దిక్కునఁ గూర్చుట పేళ్లు.

ప్రత్యాహర ఉపాదానమ్.

ప్రత్యాహరణం ప్రత్యాహరః. హృజ్ హరణే. ఉప సమీపే.

సంకీర్ణవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఆదానం, ఉపాదానం. మరల్చుట ప్రత్యాహారము, ఉపాదానమును. స్త్రీప్రభృతి విషయముల నుండి యింద్రియముల మరలించుట పేళ్లు.

విహారస్తు పరిక్రమః.

16

విహారణం విహారః. హృజ్ హరణే. విహరించుట విహారము. ౧. పరిక్రమణం పరిక్రమః. క్రము పాదవిక్షేపే. సంచరించుట పరిక్రమము. ఈ ౨ ఉద్యానాదులలో విహరించుట పేళ్లు.

అభిహారో ౨ భిగ్రహణమ్ -

అభిముఖ్యేన హరణ మభిహారః. హృజ్ హరణే. అభిముఖ్యేన గ్రహణ మభిగ్రహణం. గ్రహ ఉపాదానే. ఎదురుగాఁ బుచ్చుకొనుట అభిహారము, అభిగ్రహణము. ఎదురుగాఁ బుచ్చుకొనుట పేళ్లు. చూచుచుండఁగా దొంగలించుట పేళ్లని కొందఱు.

నిర్హారో ౨ భ్యవకర్షణమ్,

నితరాం హరణం నిర్హారః. హృజ్ హరణే. మిక్కిలి తీయుట. ౧. అభ్యవకృష్టి రభ్యవకర్షణం. కృష విలేఖనే. పెకలించి తీయుట. ఈ ౨ నాటిన ముల్లు మొదలైన వాని నూడఁదీయుట పేళ్లు.

అనుహారో ౨ నుకార స్స్యాత్ -

అనుహరణ మనుహారః. హృజ్ హరణే. అనుపూర్వో హరతి స్సాదృశ్యే. సరిపోలుట. ౧. అనుకరణ మనుకారః. డు కృజ్ కరణే. అనుకరించుట. ఈ ౨ పోలు(ల్చు)ట పేళ్లు.

అర్థస్యాపగమే వ్యయః.

17

వ్యయనం వ్యయః. వ్యయ విత్త సముత్సర్గే. వెచ్చించుట వ్యయము. ఈ ౧ సొమ్ము కర్చుపడుట పేరు.

ప్రవాహస్తు ప్రవృత్తి స్స్యాత్ -

ప్రకర్షేణావిచ్ఛేదేన వహతీతి ప్రవాహః వహ ప్రాపణే. ఎడతెగక నడుచునది. ౧. ప్రవర్తత ఇతి ప్రవృత్తిః. సీ. వృతువర్తనే. ప్రవర్తించునది. ఈ ౨ ఎడతెగక వచ్చు జలాదుల పరంపర పేళ్లు.

ప్రవహో గమనం బహిః,

ప్రకర్షేణ వహనం గమనం ప్రవహః. వహ ప్రాపణే. ప్రకర్షము చేత నడుచుట. ఈ ౧ గృహనగరాదుల నుండి వెలుపలికి నడుచుట పేరు.

వియామో వియమో -

విశేషేణ యమనం వియామో, వియమశ్చ. యమ ఉపరమే. విశేషముగా మానుట వియామము, వియమమును. ఈ ౨ పరపీడాదులను జాలించుట పేళ్లు.

యామో యమః -

యమనం యమో, యమశ్చ. యమ ఉపరమే. ౨. చాలించుట.

సంయామ సంయమౌ.

18

సమ్యగ్యమనం సంయామః, సంయమశ్చ. యమ ఉపరమే. ౧, ౨. లెస్సగా నన్నిటిని మానియుండుట. వియామశబ్దము మొదలు ఈ ౬ ను పర్యాయములని కొందఱు.

హింసాకర్మాభిచార స్వాత్ -

పరా నభిభవితుం చరణ మభిచారః. చర గతిభక్షణయోః. పరులను దిరస్కరించుటకొఱకు ఆచరించుట. ౧. హింసాకర్మ-హింసయే ఫలముగాఁ గలిగిన యధ్వరణ వేదవిహితమైన హూమాదికర్మ పేరు.

జాగర్యా జాగరా ధ్వయోః.

జాగరణం జాగర్యా, జాగరా చ. పు. జాగృ నిద్రాక్షయే. నిద్రలేకయుండుట. ఈ ౨ మేలుకొనియుండుట పేళ్లు.

విఘ్నో ౨ న్తరాయః ప్రత్యాహః-

హననం కార్యస్యేతి విఘ్నః. హన హింసాగత్యోః. కార్యము చెడుట. ౧. అంతరా మధ్యే అయనం అంతరాయః. అయ పయ గతౌ. నడుమ నెడతెగుట. ౨. ప్రతికూల మూహనమితి ప్రత్యాహః. ఊహావితర్కే. ప్రతికూలమైన ఊహ. ఈ 3 విఘ్నముపేళ్లు.

స్యా దుపఘ్నో ౨ న్నికాశ్రయే.

19

ఉప సమీపే హన్యతే గమ్యత ఇత్యుపఘ్నః. హన హింసాగత్యోః. సమీపమునఁ బొందబడునది. ఈ ౧ సమీపమందుండు నాధారము పేరు.

నిర్వేశ ఉపభోగ స్వాత్ -

నిర్వేశనం నిర్వేశః. విశ ప్రవేశనే. నిర్పూర్వ ఉపభోగే. ఉపభుక్తి రుపభోగః. భుజ పాలనాభ్య వహారయోః. భోగించుట నిర్వేశము,

సంకీర్ణవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఉపభోగమును. ఈ ౨ భోగించుట పేళ్లు.

పరిసర్వః పరిక్రియా.

పరితస్సర్పణం పరిసర్వః. సృప్ ౫ గతౌ పరితః క్రియా సర్పణమితి పరిక్రియా. దు కృజ్ కరణే. చుట్టువాటుట పరిసర్పము, పరిక్రియయును. ఈ ౨ చుట్టువాటుట పేళ్లు.

విధురం తు ప్రవిశ్లేషః -

విగతాధూః కార్యభారో ౨ త్రేతి విధురం-కార్యభారము లేనిది. ౧. ప్రకర్షేణ విశ్లేషః దూరస్థితత్వం దుఃస్థితత్వం వా ప్రవిశ్లేషః. శ్లిష అలింగనే. కూటమికి మిక్కిలి విరుద్ధమైనది. ఈ ౨ ఎడఁబాయుట పేళ్లు. ఎడఁబాసినవానికిని పేరు. “వైఫల్యే ౨పి చ విశ్లేషే విధురం విక్లబే త్రిషు” అని త్రికాండశేషము.

అభిప్రాయ శ్చన్ద ఆశయః.

20

అభిప్రయంత్యర్థానత్రే త్యభిప్రాయః. ఇణ్ గతౌ. దీనియందు అర్థములను బొందుదురు. అభిప్రీణాతి శ్రోతృనితివా అభిప్రాయః. ప్రీజ్ తర్పణే. వినువారలను సంతోషపెట్టునది. ౧. ఛందయతి ఆహ్లాదయతీతి ఛందః. చది ఆహ్లాదనే. సంతోషము పెట్టునది. అకారాంతము. ‘అభిప్రాయశౌఛందౌ’ అని నానార్థవర్గ యందుఁ జెప్పినాఁడు గనుక అభిప్రాయవాచకమైన ఛందశబ్దము సకారాంతమును గలదని జయాదిత్యుఁడు చెప్పినాఁడు. ౨. ఆశేరతే అర్థా అస్మిన్నిత్యాశయః. శీజ్ స్వప్నే. దీనియందర్థము లుండును. ఈ ౩ అభిప్రాయము పేళ్లు.

సంక్షేపణం సమసనమ్ -

సంక్షేపః సంక్షేపణం. సమాసః సమసనం. క్షిప ప్రేరణే. అసుక్షేపణే. సంక్షేపించుట సంక్షేపణము, సమసనమును. ఈ ౨ విస్తీర్ణమైన దానిని కొంచెముగాఁ జేయుట పేళ్లు.

పర్యవస్థా విరోధనమ్,

పరితః నానాదేశేషు అవస్థానం పర్యవస్థా. వ్యా గతి నివృత్తౌ. పర్యనపూర్వ స్తిష్ఠ తిర్విరోధే. విరోధో విరోధనం. రుధిర్ ఆవరణే. విరోధించుట పర్యవస్థ, విరోధనమును. ఈ ౨ విరోధించుట పేళ్లు.

పరిసర్యా పరీసారః.

పరిత స్మరణం పరిసర్యా, పరీసారశ్చ. స్మగతౌ. అంతట తిరుగుట పరిసర్య, పరీసారమును. ఈ ౨ భూమియం దంతట తిరుగుట పేళ్లు.

స్యా దాస్యా త్వాసనా స్థితిః.

21

ఆసనం ఆస్యా, ఆసనాచ. ఆస ఉపవేశనే. సంస్థానంస్థితిః. సీ. ప్లాగతి నివృత్తౌ. ఉండుట గనుక ఆస్య, ఆసన స్థితియును. ఈ 3 ఉనికిపేళ్లు.

విస్తారో విగ్రహో వ్యాసః -

విస్తృతిర్విస్తారః. స్తృజ్ ఆచ్ఛాదనే. విశేషముగాఁ గప్పుకొనుట. ౧. విశేషేణ గ్రహణం విగ్రహః. గ్రహ ఉపాదానే. విశేషముగా గ్రహించుట. ౨. వివిధమాసనం వ్యాసః. ఆస ఉపవేశనే. అనేక ప్రకారములుగా నుండుట. ఈ 3 విరివి పేళ్లు.

స తు శబ్దస్య విస్తరః,

అవిస్తారము శబ్దసంబంధ మయినప్పుడు విస్తర మనఁబడును. 'వాచాం విస్తరః' ఇత్యాదికము.

స్యాన్తర్దనం సంవాహనమ్ -

మర్దో మర్దనం, సంవాహ స్సంవాహనం. మృద క్షోదే. వాహ్యప్రయత్నే. సంపూర్వో మర్దనే. పిసుకుట మర్దనము, సంవాహనమును. (పా. సంహననం, సంవహనం అను పాఠము అపపాఠము. వహిధాతువు మర్దనమందు వర్తింపదు. వాహిధాతువు వర్తించును. "కాంతాజనం సురతఖేదనిమీలితాక్షం సంవాహితుం సముపయానివ మందమందమ్" అని భారవి. "సంవాహయామి చరణావృత పద్మతావ్రౌ" అని శాకుంతలము. "శ్రాంతసంవాహనం రోగిపరిచర్యా సురార్చనమ్" అని స్తృతి. "సంవాహనం సంవహనే భారాదే రంగమర్దనే" అని విశ్వప్రకాశము. ఒడలు పిసుకుట పేళ్లు.

వినాశ స్స్యా దదర్శనమ్.

22

వినశనం వినాశః, అదృష్టి రదర్శనం. ణశ అదర్శనే, దృశిర్ ప్రేక్షణే. కానరాకుండుట వినాశము, అదర్శనమును. ఈ ౨ కానరాకుండుట పేళ్లు.

సంస్తవ స్స్యా త్వరిచయః-

సంస్తవనం సంస్తవః. ప్లుజ్ స్తుతౌ. పరిచయనం పరిచయః. చిజ్

సంకీర్ణవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చయనే. పరిచయము చేయుట సంస్తవము, పరిచయమును. ఉపసర్గ వశమున నీధాతువు లీయర్థము నిచ్చును. ఈ ౨ చాలకాల మొక వస్తువుతోఁ గూడియుండుటపేళ్లు.

ప్రసరస్తు విసర్వణమ్.

ప్రకర్షణ సరణం ప్రసరః. సృ గతౌ. మిక్కిలి అంతట వ్యాపించుట. ౧. విశేషణ సర్పణం విసర్పణం. సృప్ గతౌ. విశేషముగాఁ బొందుట. తైలబింద్వాదులు జలాదులయందు నెరయుట పేళ్లు. లేఁతకొమ్మలు మొదలైనవి పెరుగట పేళ్లని కొందఱు. (ప్రణము అల్లుకొనుట యనియు).

నీవాకస్తు ప్రాయమ స్వాత్ -

నియతం వచనం నీవాకః. వచ పరిభాషణే. నియతమైన వచనము. ౧. ప్రకర్షణ యమనం ప్రయామః. యమ ఉపరమే. లెస్సగా వచనమును ముగించుట. ౨. వ్యవహారాదులయందు న్యూనత్వాధిక్యములులేక కలిగినదానిఁ జెప్పుట పేళ్లు. మహార్థములైన ధ్యాన్యాదులయందలి మక్కువ యని కొందఱు.

సంనిధిః సంనికర్షణమ్.

23

సంనిధానం సన్నిధిః. పు. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. సంనికర్ష సన్నికర్షణం. కృష విలేఖనే. దగ్గరుట సన్నిధి, సన్నికర్షణమును. ఈ ౨ దగ్గరుట పేళ్లు.

లవో లభిలావో లవనే -

లవనం లవః, అభిలావః, లవనం చ. లూజ్చేదనే. కోయుట లవము, అభిలావము, లవనమును. ఈ 3 పైర్లు మొదలైనవి కోయుట పేళ్లు.

నిష్పావః పవనే పవః.

నితరాం పవనం నిష్పావః, పవనం, పవశ్చ. పూజ్ పవనే. మిక్కిలి శోధించుట నిష్పావము, పవనము, పవమును. ఈ 3 ధాన్యము తూర్పెత్తుట పేళ్లు.

ప్రస్తావ స్వా దవసరః -

ప్రసంగేన స్తవనం ప్రస్తావః. ఘ్టజ్ స్తుతౌ. ప్రసంగముచేత కొనియాడుట ప్రస్తావము. ౧. కార్యం కర్తు మవసరతీ త్యవ రః. సృగతౌ కార్యమును చేయుటకొఱ కగు ప్రసంగము. ఈ ౧ అవసరము పేళ్లు.

త్రసర స్సూత్ర వేష్టనమ్.

24

త్రస్యతి భీతప దిత స్తతశ్చలతీతి త్రసరః. త్ర సీ ఉద్వేగే. భయపడినదానివలె నిట్టటు చలించునది. పా. తసరః. ౧. సూత్రాణాం వేష్టనం సూత్ర వేష్టనం-నూలు యొక్క చుట్టుట సూత్ర వేష్టనము. ఈ ౨. నూలు చుట్టుట పేళ్లు. సాలెవాండు నూలు చుట్టు వంటి పెండె పేళ్లని కొందఱు.

ప్రజన స్సాన్య దుపసరః -

ప్రజాయంతే పశవో ౨నేనేతి ప్రజనః. జనీ ప్రాదుర్భావే. దీని చేత పసులు పుట్టును. ౧. ఉపసరణ ముపసరః. సృ గతౌ. కూడుట ఉపసరము. ఈ ౨ ఆవుల నాచబోతు చూలుసేయఁ బ్రవర్తించుట పేళ్లు. చూలొనట్టి కాలమని కొందఱు.

ప్రసర ప్రణయౌ సమౌ,

ప్రీత్యా ప్రసరణం ప్రసరః. పా. ప్రశ్రయః. ప్రణయనం ప్రణయః సృగతౌ. ణీజ్ ప్రాపణే. ప్రీతిచేత ప్రవర్తించుట ప్రసరము, ప్రణయము. ప్రీతిచేఁ బ్రార్థించుట పేళ్లు. వినయము పేళ్లని కొందఱు.

భీశ క్తి ర్నిష్కమః-

“శుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా, ఊహాపోహో ౨ర్థ విజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ భీగుణాః” అను నీయోనిమిది విధములైన బుద్ధి సామర్థ్య విశేషములు నిష్కమ మనంబడును. నిష్కమ్యతే బహిష్క్రియతే అజ్ఞాన మనేనేతి నిష్కమః. క్రము పాద విక్షేపే. దీనిచేత నజ్ఞానము పోఁగొట్టఁబడును. “నిష్కమో బుద్ధిసంపత్తౌ నిర్గమే దుష్కలై ౨పి” చేతి విశ్వప్రకాశః.

అస్త్రి తు సంక్రమో దుర్గసంచరః.

25

సంక్రామంతి సంచరంత్యనేన సంక్రమః. అ. ప్పు. క్రము పాదవిక్షేపే. దీనిచేత సంచరింతురు. ౧. దుర్గే దుర్గమే ప్రవాహాదౌ సంచరంత్యనేన దుర్గసంచరః. చర గతి భక్షణయోః. దుర్గమైన ప్రవాహాదుల యందు దీనిచేత సంచరింతురు. ఈ ౨ పోరాని జలప్రవాహాదులయందుఁ బోవుటకుఁ గట్టిన కట్ట మొదలైనదాని పేళ్లు.

ప్రత్యుత్తమః ప్రయోగార్థః -

ప్రత్యుత్తమః. క్రము పాద విక్షేపే. ఎదురుగాఁ బోవుట ప్రత్యు

సంకీర్ణవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

త్రమము. ౧. ప్రయోగ మనఁగా యుద్ధము. దానికొఱకు భటాదుల యొక్క యుద్వ్యోగము ప్రత్యుత్క్రమ మనఁబడును. టీ. స. యస్య కస్య చిదర్ధస్య స్వయమాచరణేన పరేషాం పురః ప్రకాశనం ప్రయోగః. తదుక్తం “సత్వేనాంగేన వాచా వా వస్తునస్తద్విదాం పురః, ప్రకాశనం ప్రయోగస్సాస్త్రి” దితి. యథానాట్యప్రయోగో యజ్ఞప్రయోగ ఇత్యాది. ఏదైన నొక యర్థమును తా నాచరించుటచేత పరులముందర ప్రకాశింపఁజేయుట పేరని కొందఱు.

ప్రక్రమస్సా్య దుపక్రమః,

ప్రక్రమణం ప్రక్రమః, ఉపక్రమణ ముపక్రమః-దొరఁకొనుట ప్రక్రమము, ఉపక్రమమును. ఈ ౨ క్రియకు మొదట దొరఁకొనుటపేళ్లు. అధ్యయనమునకు ప్రణవోచ్ఛారణము, వంటకు పొయి యలుకుట మొదలైనది.

స్యా దభ్యాదాన ముద్ఘాత ఆరమ్భః -

అభిముఖ్యేన ఆదానం స్వీకరణం అభ్యాదానం-అభిముఖముగా స్వీకరించుట. ౧. ఉత్ హననం గమన ముద్ఘాతః, ఆరంభణ మారంభః. హస హింసాగత్యోః, రభ రాభస్యే. ఉపసర్గవశమున నీయర్థము నిచ్చుచున్నది. దొరఁ కొనుట ఉద్ఘాతము, ఆరంభమును. ఈ 3 దొరఁకొనుట మాత్రమునకు పేళ్లు. వంటకు కడిగిన బియ్యము కుండలోఁబోయుట మొదలగునది. ప్రక్రమ శబ్దము మొదలు ౫ ను దొరఁకొనుటకుమాత్రము పేళ్లని కొందఱు.

సంభ్రమస్త్వరా.

26

సంభ్రమణం సంభ్రమః. భ్రము అనవస్థానే. తిరుగుట సంభ్రమము. ౧. త్వరణం త్వరా. ఇ త్వరా సంభ్రమే. వేగిరపడుట త్వర. ఈ ౨ వేగిరపడుట పేళ్లు.

ప్రతిబంధః ప్రతిష్ఠమ్భః -

ప్రాతికూల్యేన బంధనం ప్రతిబంధః; ప్రాతికూల్యేన స్తంభనం ప్రతిష్ఠంభః. బంధ బంధనే, స్తమ్భు రోధనే. కార్యముయొక్క అడ్డపడుట ప్రతిబంధము, ప్రతిష్ఠంభమును. ఈ ౨ కార్యవిఘాతము పేళ్లు.

అవనాయస్సు నియాతనమ్,

అవ అథో నయన మవనాయః. జీర్ణ ప్రాపణే. క్రిందఁద్రోయుట అవనాయము. ౧. నితరాం యాతనం నియాతనం. యత నికారోప సంస్కారయోః మిక్కిలి తిరస్కరించుట నియాతనము. పా. నిపాతనము. ఈ ౨ దిగువ ద్రొబ్బుట పేళ్లు.

ఉపలప్తు స్త్యనుభవః -

ఉపలబ్ధి రుపలంభః. డు లభేష్ ప్రాప్తౌ. ఎఱుంగుట ఉపలంభము. ౧. అనుభూతి రనుభవః. భూ సత్తాయాం. అనుభవించుట అనుభవము. ఈ ౨ అనుభవించుట పేళ్లు.

సమాలమ్భో విలేపనమ్.

27

సమాలంభనం సమాలంభః; విలేపో విలేపనం. డు లభేష్ ప్రాప్తౌ; లిప ఉపదేహే. పూయుట సమాలంభము, విలేపనమును. ఈ ౨ నలుఁగుఁబెట్టుట పేళ్లు.

విప్రలమ్భో విప్రయోగః -

విప్రకర్షేణ లంభనం విప్రలంభః. విప్రయుక్తిర్విప్రయోగః. డు లభేష్ ప్రాప్తౌ, యుజిర్ యోగే. వి ప్ర అను నుపసర్గలు విరుద్ధార్థమును జెప్పును. పాయుట గనుక విప్రలంభము, విప్రయోగమును. ఈ ౨. ఎడఁబాసిన స్త్రీపురుషుల శృంగారము పేళ్లు.

విలమ్భస్త్యతిసర్జనమ్,

విలమ్భనం విలంభః. డు లభేష్ ప్రాప్తౌ. విపూర్వోదానే. అతిసృజ్యతే ఇతి అతిసర్జనం. సృజ విసర్గే. ఈ ౨ ఇచ్చుట పేళ్లు.

విశ్రావస్తు ప్రతిఖ్యాతిః -

విశేషేణ శ్రవణం విశ్రావః. శ్రుశ్రవణే. మిక్కిలి వినుట విశ్రావము. ౧. ప్రతిఖ్యానం ప్రతిఖ్యాతిః. ఖ్యా ప్రకథనే. మిక్కిలి చెప్పుట ప్రతిఖ్యాతి. ఈ ౨ మిక్కిలి ప్రసిద్ధి పేళ్లు.

అవేక్షా ప్రతిజాగరః.

28

అవేక్షణ మవేక్షా. ఈక్ష దర్శనే. లెస్సగాఁ జూచుట. ౧. పూర్వవృత్తమర్థం ప్రతిజాగరణం ప్రతిజాగరః. జాగృ నిద్రాక్షయే. జరిగిన యర్థమునుగూర్చి మేలుకొనియుండుట. ఈ ౨ ఎచ్చరిక పేళ్లు.

నిపాఠ నిపఠౌ పాఠే -

నిపరనం నిపారః, నిపరః, పారశ్చ. పర వ్యక్తాయాం వాచి. చదువుట నిపారము, నిపరము, పారమును. ఈ 3 ఎచ్చరిక పేళ్లు.

తేమ స్తేమా సమున్దనే.

తేమనం తేమః, స్తేమనం స్తేమః, సముంద స్సముందనం. తిమష్టిమ ఆర్ద్ధిభావే, ఉందీ క్లేదనే. తడియుట తేమము, స్తేమము, సముందనము. ఈ 3 తడియుట పేళ్లు.

ఆదీన వాస్తవో క్లేశే -

ఆసమంతాద్దీనా న్వాతి గచ్ఛతీతి ఆదీనవః. వా గతిగంధనయోః. అంతట దీనులను బొందునది. ౧. ఆస్రవంతి ఇంద్రియాణ్యనేనేతి ఆస్రవః. సృ గతౌ. దీనిచేత నింద్రియములు చెదరును. ౨. క్లేశనం క్లేశః. క్లిశూ విబాధనే. అలమటపడుట క్లేశము. ఈ 3 రాగద్వేషాది రూపమైన క్లేశము పేళ్లు.

మేళకే సంగ సంగమా.

29

మిళనం మేళః మేళ ఏవ మేళకః. సక్తిస్సంగః; సంగతి స్సంగమః. మిళ సంగమే, షంజసంగే; గమ్ ఇ గతౌ. కూడుట మేళకము, సంగము, సంగమమును. ఈ 3 కూటమి పేళ్లు.

అన్వీక్షణం విచయనం మార్గణం మృగణా మృగః.

అనుసృత్య ఈక్షణ మన్వీక్షణం. ఈక్ష దర్శనే. అనుసరించి చూచుట అన్వీక్షణము. ౧. పా. అన్వేషణం, సంవీక్షణం. విచితి ర్విచయనం. చిజ్ చయనే. విపూర్వః. అన్వేషణే మార్గోమార్గణం. మార్గ అన్వేషణే. మార్గణం; మృగణా, మృగశ్చ. మృగ అన్వేషణే. వెదకుట విచయనము, మార్గణము, మృగణ, మృగమును. ఈ ౪ వెదకుట పేళ్లు.

పరిరఘ్ఘుః పరిష్వంగ స్సంశ్లేష ఉపగూహనమ్.

30

పరిరంభణం పరిరంభః. రభ రాభస్యే. పరిపూర్వ ఆలింగనే. కౌఁగిలింఁచుకొనుట. ౧. పరితః స్వంజనం పరిష్వంగః. ష్వంజ సంగే. అంతటఁ గూడుట పరిష్వంగము. ౨. సమ్యక్ శ్లేషణం సంశ్లేషః. శ్లిష ఆలింగనే. లెస్సగాఁ గూడుట సంశ్లేషము. ౩. ఉప సమీపే గూహన ముపగూహనం. గుహా సంవరణే. దగ్గర కప్పుకొనుట ఉపగూహనము. ఈ ౪ కౌఁగిలింఁచుకొనుట పేళ్లు.

నిర్వర్ణనం తు నిధ్యానం దర్శనాలోక నేక్షణమ్,

నితరాం వర్ణనం నిర్వర్ణనం. వర్ణక్రియా విస్తారగుణవచనేషు. నితరాం ధ్యానం నిధ్యానం. ద్వై చింతాయాం. ఉపసర్గవశమున దర్శనార్థము. ౧. దృష్టి ర్దర్శనం. దృశీః ప్రేక్షణే. ౩. ఆలోకః ఆలోకనం. ఆ లోకృదర్శనే. ౪. ఈక్షా ఈక్షణం. ఈక్ష దర్శనే. ౫. చూచుట నిర్వర్ణనము, నిధ్యానము, దర్శనము, ఆలోకనము, ఈక్షణమును. ఈ ౫ చూచుట పేళ్లు.

ప్రత్యాఖ్యానం నిరసనం ప్రత్యాదేశో నిరాకృతిః.

31

ప్రతివిరుద్ధ మాఖ్యానం ప్రత్యాఖ్యానం. ఖ్యా ప్రకథనే. విరుద్ధముగాఁ బలుకుట. ౧. నితరా మసనం నిరసనం. అను క్షేపణే. మిక్కిలి ద్రొబ్బుట నిరసనము. ౨. ప్రతివిరుద్ధ మాదేశనం ప్రత్యాదేశః దిశ అతి సర్జనే. విరుద్ధముగా నియోగించుట ప్రత్యాదేశము. ౩. నికృష్టం ఆసమంతాత్మరణం నిరాకృతిః. సీ. దు కృష్ కరణే. నికృష్టముగా నంతటఁజేయుట. ఈ ౪ తిరస్కరించుట పేళ్లు.

ఉపశాయో విశాయశ్చ పర్యాయశయనార్థకౌ,

ఉపశయన ముపశాయః; విశయనం విశాయః. శీజ్ స్వప్నే. పర్యాయమున నిద్రించుట ఉపశాయము, విశాయమును. ఈ ౨ పహరావాంద్రు మొదలైనవారు వంతు పెట్టుకొని నిద్రవోవుట పేళ్లు.

అర్తనం చ ఋతీయా చ హృణీయా చ ఘృణార్థకాః.

32

అర్తః అర్తనం, ఋతీయా చ; హృణీయా, ఘృణా చ. ఋతిస్సౌత్రో జుగుప్సాయాం; హృజ్ రోషణ లజ్జయోః. రోయుట అర్తనము, ఋతీయ, హృణీయ, ఘృణయును. ఈ ౪ రోయుట పేళ్లు.

స్యాద్వ్యత్యాసో విపర్యాయో వ్యత్యయశ్చ విపర్యయే,

వ్యతిక్రమ్య అసనం వ్యత్యాసః-అతిక్రమించి ద్రొబ్బుట. ౧. విపరీత మసనం విహర్యాసః. అను క్షేపణే. విపరీతముగా ద్రొబ్బుట. ౨. వ్యతిక్రమ్య అయనం వ్యత్యయః. ఇణ్ గతౌ. అతిక్రమించుట. ౩. విపరీత మయనం విపర్యయః-విపరీతముగాఁ బోవుట. ఈ ౪ తడఁబడుటపేళ్లు.

పర్యయో ౨ తిక్రమ స్తస్మి న్నతిపాత ఉపాత్యయః.

33

పరిత్యజ్య అయనం పర్యయః. ఇణ్ గతౌ. విడిచిపెట్టిపోవుట. ౧. అతి

సంకీర్ణవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

క్రమణ మతిక్రమః. క్రము పాదవిక్షేపే. అతిక్రమించుట. ౨. అతిక్రమ్యపతన మతిపాతః. పత్ గతౌ. అతిక్రమించిపోవుట. ౩. ఉపపన్నస్యాత్మయన ముపాత్మయః. ఇథ్ గతౌ. దగ్గరనున్న దాని నతిక్రమించిపోవుట. ౪. క్రమముతప్పి అవలికి బోవుట పేళ్లు. ఈపర్యయాదిశబ్దములు బ్రహ్మవర్గయందు పర్యాయప్రస్తావమునఁ దప్పిపోవుటకు పేళ్లుగాఁ జెప్పినాఁడు. ఇక్కడ విపర్యా ప్రస్తావమునఁ దప్పిపోవుటను జెప్పినాఁడు గనుక విధిభేదము.

ప్రేషణం యత్సమాహారయ తత్ర స్వాత్మతి శాసనమ్.

భృత్యావ్రుతి శాసనం ప్రతిశాసనం. శాసు అనుశిష్టౌ. భృత్యులను గూర్చి యాజ్ఞాపించుట. ౧ భృత్యాదులను బిలిచి పనులలోఁ బంచుట పేళ్లు.

స సంస్తావః క్రతుషు యా స్తుతిభూమి ర్విజన్తనామ్.

34

సంస్తువం త్యుద్గాత్రాదయ ఇంద్రాదీ నత్రేతీ సంస్తావః. ష్టుజ్ స్తుతౌ. దీనియందు ఉద్గా మొదలైనవారు ఇంద్రాదులను స్తోత్రము సేయుదురు. ౧ యజ్ఞాదులయందు ఉద్గాత మొదలైన బ్రాహ్మణులు స్తోత్రము చేయు భూమిపేరు. బ్రాహ్మణులు కూడి స్తోత్రము చేయుట యని కొందఱు.

నిధాయ తక్ష్యతే యత్ర కాష్ఠే కాష్టం స ఉద్ధనః.

ఉద్ధన్యతే కాష్ట మత్రేతి ఉద్ధనః. హన హింసాగతోః. దీని యందు కొయ్య చెక్కబడును. ఈ ౧ ఏకొయ్యమీద మఱియొక కొయ్యనుబెట్టి చెక్కుదురో యాలాటి మ్రానిపేరు దాత్రిమాను.

స్తబ్ధఘ్నస్తు స్తబ్ధఘనః స్తమ్భో యేన నిహన్యతే.

35

స్తమ్భో హన్యతే అనేన స్తంబఘ్నః, స్తంబహనశ్చ. హన హింసాగతోః. దీనిచేత కసువుగంటలు కోయఁబడును గనుక స్తంబఘ్నము, స్తంబఘనమును. ఈ ౨ కసువుగంటను పెకలించు గుద్దలి మొదలగుదాని పేళ్లు.

ఆవిధో విధ్యతే యేన తత్ర -

ఆవిధ్యతే అనేనే త్యావిధః. వృధ తాడనే. దీనిచేత తొలువఁబడును. ఈ ౧ రత్నాదులకు బెజ్జము వేయు వజ్రపుపోగరు మొదలైనదాని పేరు.

విష్య క్షమే నిఘః.

నియతం హన్యతే నిఘః. హన హింసాగత్యోః. నియతముగాఁ గొట్టబడునది. ఈ ౧ వెడల్పు నిడుపులు సరియైన వేదికాదుల పేరు.

ఉత్కారశ్చ నికారశ్చ ద్వౌ ధాన్యే త్తే పణార్థకౌ.

36

ఉత్కారణముత్కారః, నికరణం నికారః. కృావిక్షేపే. మీదికిఁజల్లుట గనుక ఉత్కారము, నికారమును. ఈ ౨ ధాన్యము పొడవుగాఁ గుప్పించోయుటకుఁగాని, మీదికి తూర్పెత్తుటకుఁగాని పేళ్లు.

నిగా రోద్ధార విక్షా వోద్ధాహ నిగరణాదిషు.

నిగరణం నిగారః - మ్రింగుట నిగారము. ౧. ఉద్ధరణ ముద్ధారః. గృా నిగరణే. వెళ్లించుట ఉద్ధారము. ౧. విరుద్ధం క్షవో విక్షావః. టు క్షు శబ్దే. విరుద్ధమైన శబ్దము. ౧. ఊర్ధ్వకృత్య గ్రహణ ముద్ధాహః. గ్రహ ఉపాదానే. ఎగురవేసి పట్టుకొనుట. ౧. 'గీర్ణిర్గిరా' అని మునుపు మ్రింగుటను జెప్పినను, ఇక్కడ 'నిగాటనుః' అని శబ్ద భేదముచేతను, ఉద్ధార శబ్ద ప్రస్తావముచేతను మఱలఁ జెప్పినాఁడు. ఈ ౪ ను వరుసగా మ్రింగుటకును, క్రక్కుటకును, క్రాయుటకును, ఎగురవేసి పట్టుకొనుటకును పేళ్లు. ఉద్ధారశబ్దము త్రేఁపు పేరని కొందఱు.

ఆరమణపరతి విరతయ ఉపరామే -

ఆరమణ మారతిః, ఉపరమణ ముపరతిః. పా. అవరతిః. సీ. ఉపరామశ్చ. పా. ఉపరమః. విరమణం విరతిః. సీ. రు క్రీడాయాం. మానుట గనుక ఆరతి, ఉపరతి, ఉపరామము, విరతియు. ఈ ౪ చాలించుట పేళ్లు.

వాస్త్రియాం తు నిష్ఠేవః.

37

నిష్ఠ్వాతి ర్నిష్ఠీవన నిష్ఠేవన మిత్యభిన్నాని,

నితరాం ష్ఠేవః నిష్ఠేవః. ప్న. నిష్ఠ్వాతిః. సీ. నిష్ఠీవనం, నిష్ఠేవనంచ. ష్ఠివు నిరసనే. మిక్కిలి శ్లేష్మాదుల నిరసించుట గనుక నిష్ఠేవము, నిష్ఠ్వాతి, నిష్ఠీవము, నిష్ఠేవనము. "వా అన్త్రియామ్" అని యోజించి నిష్ఠీవ శబ్దము నపుంసకలింగమును గలదని కొందఱు. ఈ ౪ ఉపియుట పేళ్లు.

జవనే జూతిః -

జవో జవనం, జూతిశ్చ. సీ. జు గతౌ. వేగము గలిగినది గనుక జవనము, జూతియును. ఈ ౨ వేగిరముగాఁ బోవుట పేళ్లు.

సాతి స్త్వవసానే న్యాయే -

సంకీర్ణవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సాయ స్సౌతిః. సీ. అవసానం చ. పో ౨ న్నకర్మణి. క్రియ ముగియుటసాతి, అవసానము. ఈ ౨ క్రియాంతము పేళ్లు.

అథ జ్వరే జూర్తిః.

38

జ్వరణం జ్వరః, జూర్తిశ్చ. సీ. జ్వర రోగే. వ్యధపడుట జ్వరము, జూర్తియు. ఈ ౨ జ్వరము పేళ్లు.

ఉదజస్సు పశుప్రేరణమ్ -

ఉదజన ముదజః. అజ గతిక్షేపణయోః. పసులఁ దోలుట ఉదజము. ఈ ౧ పసులఁ దోలుట పేరు.

అకరణి రిత్యాదయ శ్శాపే,

అకరణిస్తే వృషల భూయాత్-ఓరివృషలుఁడా నీకు కృష్ణాది కర్మఫలము లేకపోవుఁగాక యని యర్థము. ఆదిశబ్దముచేత “తస్యాజననిరేవాన్తు జననీ క్లేశకారిణః” అని మాఘుఁడు. అవగ్రాహస్తే వృషల భూయాత్; నిగ్రాహస్తే వృషల భూయాత్. అనునివి మొదలగునవి గ్రహింపఁబడును. శపించుటయందు వర్తించును.

గోత్రాన్తేభ్య స్తస్య బృన్ద మిత్యాపగవకాదికమ్.

39

ఔపగవకాది శబ్దములు గోత్రప్రత్యయాంతములైన ఔపగవాదులయొక్క సమూహమందు వర్తించును. అది యెట్లనిన, ఉపగోరపత్యాని ఔపగవాః; ఔపగవానాం సమూహః ఔపగవకం-ఉపగుల యొక్క ఆపత్యములు. ఔపగవములు; ఔపగవములయొక్క సమూహము ఔపగవక మని ఆదిశబ్దముచేత ‘గార్గకం, వాత్సకం, దాక్షకం అనునవి మొదలైనవియును.

అపూపికం శాఘ్మలిక మేవ మాద్య మచేతసామ్,

అపూపానాం సమూహః అపూపికం-అపూపముల సమూహము. ౧. శఘ్మలీనాం సమూహః శాఘ్మలికం-చక్కిలముల యొక్క సమూహము. ౧. ఈ ౨ ను వరుసగా అపూపములయొక్కయు, చక్కిలముల యొక్కయు సమూహమునకు పేళ్లు. ఆద్యశబ్దముచేత నీలాటి యచేతనములైన వేణువు మొదలైనవానియొక్క సమూహములయందు వేణుకాది శబ్దములు వర్తించును.

మాణవానాం తు మాణవ్యమ్ -

మాణవా బాలాః తేషాం సమూహో మాణవ్యం-బాలుర యొక్క సమూహము. పిన్నవాండ్ర సమూహముపేరు.

సహాయానాం సహాయతా.

40

సహాయానాం సమూహః సహాయతా. ఈ ౧ తోడువచ్చినవారల సమూహము పేరు.

హల్యా హలానామ్ -

హలానాం సమూహో హల్యా. ఈ ౧ నాంగేళ్ల గుంపు పేరు.

బ్రాహ్మణ్య బాడబ్యే తు ద్విజన్తనామ్,

బ్రాహ్మణానాం సమూహో బ్రాహ్మణ్యం; బాడబానాం సమూహో బాడబ్యం-బ్రాహ్మణులయొక్క సమూహము బ్రాహ్మణ్యము, బాడబ్యమును. ఈ ౨ బ్రాహ్మణుల సమూహము పేళ్లు.

ద్వే పర్శుకానాం పృష్ఠానాం పార్శ్వం పృష్ఠమనుక్రమాత్.

41

పర్శుకాః పార్శ్వస్థీని, తేషాం సమూహః పార్శ్వం-పర్శుకములనంగా ప్రక్కయెముకలు, వానియొక్క సముదాయము. పృష్ఠానాం యజ్ఞసంబంధి స్తోత్ర విశేషాణాం సమూహః పృష్ఠం-పృష్ఠములనంగా యజ్ఞ సంబంధములైన స్తోత్ర విశేషములు, వాని సమూహము. ఈ ౧ వరుసగా ప్రక్కయెముకల సమూహమునకును, పృష్ఠములను యజ్ఞసంబంధములైన స్తోత్ర విశేషముల సమూహమునకును పేళ్లు.

ఖలానాం ఖలినీ ఖల్యాపి -

ఖలానాం సమూహః ఖలినీ, ఖల్యా చ- కళ్లములయొక్క సమూహము ఖలిని, ఖల్యయు. ఈ ౨ కళ్లముల సమూహము పేళ్లు.

అథ మానుష్యకం నృణామ్,

మానుష్యాణాం సమూహో మానుష్యకం-మానుష్యులయొక్క సమూహము. ఈ ౧ మానుష్యుల యొక్క సమూహము పేరు.

గ్రామతా జనతా ధూమ్యా పాశ్యాగళ్యా ప్రథక్ష్పథక్.

42

గ్రామాణాం సమూహో గ్రామతా-గ్రామములయొక్క సమూహము. ౧. జనానాం సమూహో జనతా-జనులయొక్క సమూహము. ౧. ధూమానాం సమూహో ధూమ్యా-ధూమములయొక్క సమూహము. ౧. పాశానాం సమూహః పాశ్యా-త్రాళ్లయొక్క

నానార్థవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సమూహము. ౧. గళానాం సమూహో గళ్యా- టెల్లుకసవుల యొక్క సమూహము. ఈ ౫ ప్రత్యేకముగా నాయా సమూహముల పేళ్లు.

అపి సాహస్ర కారీష వార్తణాధర్వణాదికమ్,

సహస్రనానాం సమూహ స్సాహస్రం - సహస్రములయొక్క సమూహము. ౧. కరీషః శుష్కగోమయః, తేసాం సమూహః కారీషం - కరీష మనగా నెండినపేడ. దానియొక్క ప్రోగు. ౧. వర్మణాం సమూహో వార్మణం-జోళ్ల యొక్క మొత్తము. అధర్వణాం సమూహః ఆధర్వణం- అధర్వమంత్రముల యొక్క మొత్తము ఆది శబ్దముచేత అంగారముల సమూహము అంగారము. చర్మములయొక్క సమూహము చార్మణము. ఇవి మొదలైన శబ్దములు దెలిసికొనఁదగినవి. ఈ ౪ వరుసగా నాయా సమూహముల పేళ్లు.

నానార్థ వర్గము

అవ. ఏకార్థానేక పర్యాయాః ప్రథమం ప్రతిపాదితాః, పద మేకమనేకార్థం సంప్రతి ప్రతిపాద్యతే. గ్రంథకర్త పూర్వవర్గములలో నేకార్థముగల యనేక పర్యాయపదములఁ జెప్పి, యిప్పు డీ నానార్థవర్గమందు అనేకార్థముగల శబ్దములను జెప్పఁబోవుచు మున్ముందుగా నివి పూర్వ వర్గములలోఁ జెప్పినవో చెప్పనివో యనుశంకను దీర్చుచున్నాఁడు. —

నానార్థాః కే ౨ పి కాన్తాది వర్గేష్వేనాత్ర కీర్తితాః,

భూరిప్రయోగా యే యేషు పర్యాయేష్వపి తేషు తే.

1

నానార్థాః = అనేకార్థములు గల, కే ౨ పి = (ఏయర్థమందును బ్రసిద్ధ ప్రయోగములేని) కొన్ని కాదిశబ్దములు, అత్ర = ఈనానార్థవర్గమందలి, కాన్తాదివర్గేష్వేవ = కాంత ఖాంతాది వర్గములయందే, కీర్తితాః = చెప్పఁబడినవి, (ఇట్టివి హ్యాయ పదవర్గములలోఁ జెప్పఁబడలేదు). యే = ఏకాంతాదివర్గగత శబ్దములు, యేషు = ఏయర్థములలో, భూరి ప్రయోగాః = ప్రయోగబాహుళ్యము గలవో, తే = ఆలాటినాకాది పదములు, తేషు = ఆయర్థమునకు బోధకములైన, పర్యాయేష్వపి = పర్యాయములయందును, (అపిశబ్దమువలన అప్రసిద్ధార్థబోధకొరకు నీకాంతాది వర్గముల యందును) కీర్తితాః = చెప్పఁబడినవి. ఇందువలనఁ బునరుక్తి దోషము

లేదు. అనగా నీవర్గమునఁ జెప్పఁబడు శబ్దములు కొన్ని పర్యాయ పదవర్గములలోఁ జెప్పినవియు కొన్ని చెప్పనివియుఁ గలవని తెలియునది.

కాంత వర్గము

ఆకాశే త్రిదివే నాకః -

నాకశబ్దము ఆకాశమందును, స్వర్గమందును వర్తించును. నవిద్యతే అకం దుఃఖ మత్ర నాకః.

లోకస్సు భువనే జనే,

లోకశబ్దము స్వర్గాదిలోకములయందును, జనులయందును వర్తించును. లోక్యతే ఆలోక్యత ఇతి లోకః. లోక్య దర్శనే. చూడఁబడునది. టీ. స. జనశబ్దేన శిరః పాణ్యాద్యంగ సంస్థాన విశేషయుక్తం తిర్యగ్వ్యతిరిక్తం మనుష్యాదిపాణిమాత్ర ముచ్యతే. యథా — ‘అయంజనః ప్రష్టుమనా స్తపోధనే’ ‘జనాయ శుద్ధాంతచరాయ శంసతే’ ‘సుజనోదుర్జన’ ఇత్యాదిప్రయోగదర్శనాత్. క్వచిత్తు సముదాయే ౨ పి ప్రయుజ్యతే. యథా — ‘సఖీజనోద్వీక్షణ కౌముదీముఖం’ ‘అప్పరోజన సంకీర్ణే’ ఇత్యాది. ఇహ తు జనశబ్ద స్సమూహార్థః. తత్ర లోకశబ్దః. ‘స్త్రీ లోకః పరికలయాంచకార త్యులం’ రాజలోక ఇత్యాది.

పద్యే యశసి చ శ్లోకః -

శ్లోకశబ్దము ఛందోబద్ధమైన వృత్తమందును, కీర్తియందును వర్తించును. శ్లోక్యత ఇతి శ్లోకః. శ్లోక్య సంఘాతే. కూర్చఁబడునది. టీ. స. యశసి యథా — పుణ్యశ్లోక ఇత్యాది.

శరే ఖడ్గే చ సాయకః.

2

సాయకశబ్దము బాణమందును, ఖడ్గమందును వర్తించును. సృతి ప్రతిపక్షం నాశయతీతి సాయకః. షో ౨ న్తకర్మణి. శత్రువును నశింపఁజేయునది. టీ. స. చకారసూచిత మర్థాంతరం శేషకారేణ దర్శితం “సాయకౌ క్షేత్త్య సాతారౌ త్రిలింగా” వితి.

జమ్ముకః క్రోష్టు వరుణౌ

జంబుశబ్దము నక్కకును, వరుణదేవునికిని పేరు. జమతీతి జంబుకః. జము అదనే. భక్షించునది. దుష్టుల హింసించువాఁడు గనుక

నానార్థవర్గము-క.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

జంబుకము, జంబుకుండును.

పుథుకా చిపి టార్థకా,

పుథుకశబ్దము అటుకులకును, కుఱ్ఱవానికిని పేరు. పుథుత్వాత్, పుథుకాయతీతి చ పుథుకః. కైశబ్దే. ఉచికినది. మిక్కిలి మొఱపెట్టువాఁడు గనుక పుథుకము, పుథుకుండును.

అలోకా దర్శనోద్యోతా -

అలోకశబ్దము చూచుటకును ప్రకాశమునకును పేరు. అలోకనం-అలోక. అలోక్యతే ౨నేనేతిచ అలోకః. లోక్య దర్శనే. చూచుటయు, చూడఁబడుటయు అలోకము. 'అలోకశబ్దం వయసాం విరావై' రితి రఘువంశే. 'సరాజికకుదవ్య గ్రపాణిభిః పార్శ్వవర్తిభిః' 'యయా వుదీరి తాలోక' ఇతి గ్రంథాంతరేచ.

భేరీపటహ మానకౌ.

3

ఆనకశబ్దము భేరికిని, తప్పటకును పేరు. ఆనమంతాదనతి శబ్దాయత ఇత్యానకః. అన శబ్దే. అంతట మ్రోయునది. పా. ఆణకః. 'మృదంగే స్వనదంబుదే, అనక' ఇతి శేషః. 'ఆనకః పటేహే భేర్యాం మృదంగే స్వనదంబుద' ఇతి విశ్వప్రకాశశ్చ.

ఉత్సంజ్ఞ చిహ్నయో రజ్యః -

అంకశబ్దము తొడయందును, అడియాలమందును వర్తించును. అమంతా బాలా అత్రేతి; అంక్యతే ౨ నేనేతి చ అంకః. అమ గత్యాదౌ, అకి లక్షణే. దీనియందు బాలురుందురు; దీనిచేత గుఱుతుపడును గనుక అంకము. 'అంకశ్చిత్రయుద్ధే భూషాంతికపరిచ్ఛిది, స్థానే చ రూపకే క్రోడ' ఇతి శేషే. 'అంకః స్థానాంతిక క్రోడభూషణోత్పంగ లక్ష్మ్యసు, నాటకాదిపరిచ్ఛేదే చిత్ర యుద్ధేచ రూపకే' ఇతి విశ్వప్రకాశః.

కళంకౌ ౨ జ్ఞాపవాదయోః,

కళంకశబ్దము గుఱుతునందును, నిందయందును వర్తించును. కల్యతే క్షిప్యతే కళంకః. కల కిల క్షేపే. త్రోయఁబడునది. టీ. స. కల్యతే క్షిప్యత ఇతి కలః, అంక్యత ఇతి అంకః, కలశ్చాసా వంకశ్చ కలంకః. 'కలంకో లోహకిట్టక' ఇతి శేషః.

తక్షకో నాగ వర్ధకో -

తక్షకశబ్దము తక్షకుం డను సర్పమందును, వడ్లవానియందును వర్తించును. తక్షో తీతి తక్షకః. తక్షూ తనూకరణే. కృశముగాఁ జేయువాఁడు.

అర్కస్ఫటిక సూర్యయోః.

4

అర్కశబ్దము స్ఫటికమందును, సూర్యునియందును వర్తించును. అర్చ్యత ఇత్యర్కః. అర్చ పూజాయాంః. అర్చ పూజాయాం. పూజింపఁబడును. 'అర్కో ౨ ర్మపర్ణే స్ఫుటికే రవౌ తామ్రే దివస్పతా' వితి విశ్వప్రకాశః.

మారుతే వేధసి బ్రధ్నే పుంసి కః కం శిరో ౨ మ్బునోః.

కశబ్దము వాయుదేవునియందును, బ్రహ్మదేవునియందును, సూర్యునియందును, ఆత్మయందును వర్తించునపుడు. పు. శిరస్సునందును, ఉదకమందును వర్తించునపుడు. న. ఇక్కడ పుంశబ్దము ఆత్మ వాచకము. కాయతే స్తూయతి ఇతికః, కంచ. కైశబ్దే. స్తోత్రము చేయఁబడును. “కోబ్రహ్మత్మా నిలార్కేషు సుఖశీర్షజలేషుక” మితి విశ్వప్రకాశః.

స్యాత్పూలాక స్తుచ్ఛధాన్యే సంక్షేపే భక్తిసిక్తే.

5

పులాకశబ్దము క్షుద్ర (పొల్లు) ధాన్యమందును, సంక్షేపమందును, అన్నపు మెతుకునందును వర్తించును. పులతి మహద్భవతీతి పులాకః. పులమహత్వే గొప్పదియౌనది. టీ. సం. సంక్షేపార్థే బుద్ధచరితే ప్రయోగః. “నిబోధ కించిత్తు పులాకమాత్రం వాక్యం మునేర్వాక్యవిశారద” స్మృతి.

ఉలూకే కలిణః పుచ్ఛమూలోపాన్తే చ పేచకః.

పేచకశబ్దము గుడ్లగూబయందును, ఏనుఁగుతోఁక మొదట నుండు గుదాచ్ఛాదకమైన మాంసమందును వర్తించును. వేచతి గచ్ఛతీతి పేచకః. పిచ గతౌ. పోవునది. “పేచకో గజలాంగూల మూలపర్యంత ఘూకయౌ” రితి విశ్వప్రకాశ. టీ. స. కేచిత్తు పుచ్ఛమూలే పుచ్ఛప్రాంతే చేత్యర్థద్వయపరత్వేన వ్యాచక్షతే. తథా చ ప్రతాపః— “ఉలూకే గజలాంగూలమూల పర్యంతయౌర” పీతి.

కమణ్ణలౌ చ కరకః -

కరక శబ్దము కమండలువునందును, చకారమువలన వడగండ్ల యందును, కొక్కెరపక్షి యందును, దానిమ్మయందును వర్తించును. కరో త్యానందమితి కరకః. డు కృజ్ కరణే. ఆనందమును జేయు

నానార్థవర్గము-క.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నది. “కరకః పక్షిభేదే స్యాత్ కమండలు కరంకయోః, కరదాడి మయోః పుంసి స్త్రియామపి ఘనోపల” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

సుగతే చ వినాయకః

6

వినాయకశబ్దము బుద్ధదేవునియందును, చకారమువలన గణాధిపతి యందును, గరుత్మంతునియందును, గురువునందును వర్తించును. వినయతి శిక్షయతీతి వినాయకః. ణీర్ష ప్రాపణే. శిక్షించువాఁడు. “వినాయకస్తు హేరంబే గరుత్మతి గురావ” పీతి శేషః.

కిష్కర్హస్తే వితస్తా చ -

కిష్క శబ్దము మూరయందును, జేనయందును, చకారమువలన ముంజేతి యందును, కుత్సితునియందును వర్తించును. కించిదితి కూయతే కిష్కః. పు. కు శబ్దే. కించిత్తని చెప్పఁబడునది. “ప్రకోష్ఠే కుత్సితే కిష్కః ద్విచత్వారింశ దంగుళే ఇతి” శేషః. కిష్కర్హస్తే వితస్తా నా ప్రకోష్ఠే పుంసపుంసక” మితి రుద్రశ్చ.

శూకకీటే చ వృశ్చికః.

వృశ్చిక శబ్దము కణుఁదురునందును, చకారమువలన తేలునందును, తేలుమందు చెట్టునందును, వృశ్చికరాశియందును వర్తించును. వ్రశ్చతీతి వృశ్చికః. ఓవ్రశ్చుచ్చేదనే. పీడించునది. “వృశ్చిక స్త్వాషధేరాశా” వితి శేషః.

ప్రతికూలే ప్రతీక స్త్రిష్టేకదేశే తు పుంస్యయమ్.

7

ప్రతీకశబ్దము ప్రతికూలమునకుఁ బేరైనప్పుడు 3 లింగముల యందు వర్తించును. ఏకదేశమనఁగా అవయవము; దానికి పేరైనప్పుడు పుంలింగము. ప్రత్యేతి ప్రతీకః. ఇణ్ గతౌ. ప్రతిగానుండునది.

స్యాద్భూతికం తు భూనిష్ఠే కత్త్యణే భూస్త్వణే ౨ పి చ.

భూతికశబ్దము నేలవేమునందును, కామంచి కసవునందును, చిప్పకసవు నందును వర్తించును. భువి ఊతిః సంబంధో ౨స్యాస్తీతి భూతికం. పా. భూతీకం. వేర్జ తంతు సంతానే. భూమియందు సంబంధముగలది. “భూతీకమపి భూనింబే కర్పూర తృణదీవ్యయో” రితి విశ్వప్రకాశః.

జ్యోత్స్నికాయాం చ ఘోషే చ కోశాతకీ-

కోశాతకీ శబ్దము పొట్లచెట్టునందును, ఉత్తరేణిచెట్టునందును వర్తించును. కోశం కోశాఖ్యం జాలాకారం బీజపిథాన మతతీతి కోశాతకీ. సీ. అత సాతత్యగమనే. కోశమునుపేరుగల బీజావరణమును బొందియుండునది. ఘోషమనఁగా ఆవడచెట్టని కొందఱు.

అథ కట్ఫలే.

8

సితే చ ఖదిరే సోమవల్క స్యాత్ -

సోమవల్క శబ్దము గుమ్ముడు చెట్టునందును, తెల్లచంద్రచెట్టు నందును వర్తించును. సోమవ ధ్ధవళం వల్క మన్యేతి సోమవల్కః-చంద్రునివలె తెల్లనైన పట్ట గలది.

అథ సిల్వకే,

తీలకల్కే చ పిన్యాకః -

పిన్యాక శబ్దము అందుగుబంక మొదలైన సుగంధ ద్రవ్యములచేతఁ జేసిన ధూపమునకును, గానుగుపిండికిని పేరు. పిన్యాం పిండాకర మకతీతి పిన్యాకః. అక కుటిలాయాం గతౌ. పిడుచగట్టియుండునది. ‘పిన్యాకో హింగుకుంకుమే’ ఇతి శేషః. ‘పిన్యాక స్సిల్వకే హింగౌ తీలచూర్ణేచ కుంకుమే’ ఇతి విశ్వప్రకాశః.

బాహ్లికం రామరే ౨ పిచ.

9

బాహ్లికశబ్దము ఇంగువకును, అపిశబ్దమువలన బాహ్లికదేశమందుఁ బుట్టిన గుట్టమునకును, కుంకుమపువ్వునకును పేరు. ప్రాయేణ బాహ్లికదేశ జత్వాత్ బాహ్లికః -బాహ్లికదేశమందుఁ బుట్టినది. పా. బాహ్లికం. “బాహ్లికో విషయాశ్వయోః, నకుంకుమే చ వీరే చ బాహ్లికు బాహ్లికం సమ” మితి శేషః. వీర ముశీరం.

మహేష్ఠ గుగ్గు లూలూక వ్యాకగ్రాహిషు కౌశికః,

కౌశికశబ్దము దేవేంద్రునికిని, గుగ్గిలపుచెట్టునకును, గుడ్లగూబకును, పాములవానికిని పేరు. కుశికస్వావత్వం కౌశికః-కుశికునికొడుకు. కడమ యర్థములయందు ఆయా యర్థములకుఁ దగినట్లు వ్యుత్పత్తి యూహించుకొనునది. టీ.స. కోశోధనమృద్ధిః ప్రయోజనమన్యేతి కౌశికః = ఇంద్రః, ఇంద్రేణ కేనచిత్కారణవశేన కదాచి దులూకవేషః పరిగృహీత ఇతి ఘూకో ౨ పి కౌశికః కోశేన సర్పగ్రహణపేటికయా వ్యవహారతీతి

నానార్థవర్గము-క.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కౌశికో వ్యాఖ్యగ్రాహీ. “కౌశికో మునిభేదే చ నకులే కోశవత్యపి, ఉద్గాతరి కుశాజీవే గౌరీనద్యోస్తు కౌశికీ” ఇతి శేషః.

రుక్తాప శబ్దా స్వాతజ్యః -

ఆతంకశబ్దము తెలుపు రోగమునకును, తాపమునకును, భయమునకును పేరు. ఆతంకంతి అనేనేత్యాతంకః. తకి కృచ్ఛ్రజీవనే. దీనిచేత ప్రయాసమున బ్రతుకుదురు. “ఆతంచనే స్వాదాతంక” ఇతి శేషః. క్షీరస్వరూప పరిణామహేతు భూతం క్షీరావాప్యం దధ్యాధిక మాతం చన ముచ్యతే.

స్వల్పే ౨ పి క్షుల్లక స్త్రిపు.

10

క్షుల్లక శబ్దము కొంచెమైనదానికిని, అపిశబ్దమువలన చులకని దానికిని దరిద్రునికిని పేరు. ఇది మూడు లింగములయందును వర్తించును. క్షుధం లాతీతి క్షుల్లకః. లా ఆదానే. కొంచెపుండనమును, అకలిని బొందువాడు క్షుల్లకుడు.

జైవాత్మక శ్శశాజ్కే ౨ పి -

జైవాత్మకశబ్దము చంద్రునికిని, అపిశబ్దమువలన ఆయుష్మంతునికిని పేరు. జీవతీతి జైవాత్మకః. జీవ ప్రాణధారణే. బ్రతుకువాడు. “జై వాత్మకః కృషే చంద్రే భైషజ్యా యుష్మతోరపి” ఇతి విశ్వప్రకాశః. కృషః = కృషకః.

ఖురే ౨ ప్యశ్వస్యవర్తకః,

వర్తకశబ్దము గుఱ్ఱపుగారిజకును, అపిశబ్దమువలన మీలవల్లంకి పులుఁ గునకును పేరు. ఖువి వర్తత ఇతి వర్తకః. వృతు వర్తనే. భూమి యందు వర్తించునది.

వ్యాఘ్రే ౨ పి పుణ్డరీకో నా -

పుండరీక శబ్దము పులికిని, అపి శబ్దమువలన దిగ్గజమునకును పేరైనపుడు పుంలింగము. తెల్లదామరకును, తెల్లగొడుగునకును పేరైనపుడు నపుంసకము. పుణతీతి పుండరీకః. పుణ శుభకర్మణి. శుభకర్మమును జేయునది. ‘పుండరీకం సితచ్చత్రే సితాంభోజే ౨పి కీర్తితం, పుండరీకో వ్యాఘ్రుభేదే దిగ్గజే క్షుద్ర భేదయోరి త్యజయః.

యవాన్యామపి దీపకః.

11

దీపకశబ్దము ఓమమునకును, అపి శబ్దమువలన జీలకఱ్ఱకును పేరు. దీపయతీతి దీపకః. దీపి దీప్తా. దీపనముఁ బుట్టించునది. “దీపక స్సాద్బలంకారే యవానీ బర్హచూడయో” రితి శేషః. అలంకారో దీపకాఖ్య అర్థాలంకారేషు ప్రసిద్ధః. బర్హి చూడా-మయూరశిఖాఖ్య ఓషధి వికారః.

సాలావృకాః కపి క్రోష్టు శ్వానః -

సాలావృకశబ్దము కోఁతికిని, నక్కకును, కుక్కకును పేరు. స్వంతివర్కంతే చ సాలావృకాః షోఽన్తకర్మణి. వృక ఆదానే. హింసించి పుచ్చుకొనునవి. టీ. స. సాలా వృక్షాది వర్తినో జీవాః ఆవర్కంతే భక్షయంతీతి సాలావృకాః. తాలవ్యాదిరితి సూభూతిచంద్రః.

స్వర్ణేఽపి గైరికమ్,

గైరిక శబ్దము బంగారునకును, అపి శబ్దమువలన జేగురునకును పేరు. గిరౌ భవం గైరికం. గిరియందుఁ బుట్టినది.

పీడాధేఽపి వ్యళీకం స్యాత్-

వ్యళీకశబ్దము దుఃఖమునకును, అపి శబ్దమువలన అప్రియమునకును, అకార్యమునకును, సిగ్గునకును, కామినీజనాపరాధమునకును పేరు. విశేషేణ అల్యతే వార్యత ఇతి వ్యళీకం-విశేషముగా వారింపఁబడునది. “వ్యళీక మప్రియా కార్యవైలక్ష్యాన్యత కామజే” ఇతి శేషః. కామజః కామావేశ కృతోఽపరాధః. లజ్జాయాం. “వ్యళీక నిశ్వాసమివోత్పసర్జ” ఇతి “సత్రాంతే సచివసఖః పురస్త్రియాభిః గుర్వీభిశ్శమిత పరాజయవ్యళికా” ఇతి. కుమారసంభవే, రఘువంశే చ ప్రయోగః.

అళీకం త్వప్రియేఽపి నృతే.

12

అళీక శబ్దము అప్రియమునకును, అసత్యమునకును పేరు. అల్యతే వార్యత ఇత్యళీకం. అల భూషణాదౌ. వారింపఁబడునది. “అళీకం తు లలాటే న్యా” దితి శేషః.

శీలాన్యయావనూకే ద్వే -

అనూక శబ్దము స్వభావమునకును, వంశమునకును పేరు. అనూచ్యతి సమవైతీత్యనూకం. ఉచ సమవాయే. పాయకుండునది. “అనూకం గత జన్మ” నీతి శేషః.

శల్కేశకల వల్కలే,

నానార్థవర్గము-క.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

శల్కశబ్దము తునుకకును, నారకును పేరు. శలతి పృథగ్గచ్ఛతీతి శల్కం. శల ఆశు గమనే. వేఱుగాఁ జోవునది. “సామ్యంగతే నాశనినా మఘోనః శశాంక శల్కాకృతి పాండురే” ణేతీ శల్కశబ్దస్య ఖండవాచిత్యే భార విప్రయోగః. టీ.స. మత్స్యానాం కవచ ప్రాయాత్వక్ శకల మిత్యుచ్యతే. “తథా పారీన రాజీవ సశల్కాశ్చ ద్విజాతిభి” రితి శల్కశబ్దస్య మత్స్యచర్మ వాచిత్యే ప్రయోగః.

సాష్టే శతే సువర్ణానాం హేముష్వరో భూషణే పలే.

13

దీనారే ౨ పి చ నిష్కే ౨ స్త్రీ-

నిష్కశబ్దము నూటయెనిమిది సువర్ణములకును, బంగారుమాత్రమునకును, ఉరస్థలమందుండు భూషణమునకును, పలమునకును, పైడిటంకమునకును పేరు. సువర్ణమనఁగా నిరువది రూకలయెత్తు గల బంగారము. ౮౦ గురిగింజయెత్తు పల మనఁగా నెనుబదిరూకల యెత్తు. ౩౨౦ గురిగింజల యెత్తు. నితరాం కాయతే స్తూయత ఇతి నిష్కః. అ. పు. కైశభే. మిక్కిలి స్తోత్రము చేయఁబడునది.

కలోస్త్రీ శమలైనసాః,

దమ్మే ౨ పి -

కల్కశబ్దము విష్కకును, పాపమునకును, దంభమునకును వేరు కల్కతే క్షిప్యత ఇతి కల్కః. అ. పు. కల కిల క్షేపే. త్రోయఁబడునది. టీ. స. మలేన సహ వర్తత ఇతి సమలః. “పాపాశయః ఇతి దంత్యాదిత్వేన వ్యాచష్ట. తథాచ రుద్రః. “త్రిషు పాపాశయే కలోః ౨స్త్రీ విట్కిట్టన దంభయో” రితి.

అథ పినాకో ౨ స్త్రీ శూలశంకరధన్వనోః.

14

పినాకశబ్దము శూలమునకును, ఈశ్వరుని వింటికిని పేరు. పాతీతి పినాకః. అ. పు. పా రక్షణే. రక్షించునది.

ధేనుకా తు కరేణ్వాం చ -

ధేనుకా శబ్దము అడుపినుఁగునకును, చకారమువలన క్రొత్తగా నీనిన యావునకును పేరు. దయంత్యేనా మితి ధేనుః, ధేనురేవ ధేనుకా. ధేట్ పానే. దీని క్షీరమును ద్రాగుదురు. “ధేనుకా త్వశ్వయోషితి, భవాన్యాం చ కృపాన్యాం చ ప్రసూతాయాం పశౌ గవి” ఇతి శేషః.

మేఘజాలే చ కాళికా,

కాళికాశబ్దము మేఘ సమూహమునకును, చకారమువలన పార్వతీదేవికిని, యోగినికిని, మర్యాదకును, నలుపునకును పేరు. కాళవర్ణత్వాత్ కాళికా-నల్లనిది. “దోషే స్వర్ణాది ధాతునాం కృష్ణావృద్ధిసురాసు చ, కప్రదేయే వస్తుమూల్యే యోగి న్యంబికయోరపి. పటోల శాఖాలో మాళిమాంసీకాకీషు కాళికే”తి శేషః.

కారికా యాతనాకృత్యోః -

కారికాశబ్దము తీవ్ర వేదనకును, చేయుటకును పేరు. ‘యాతనావృత్త్యో’ అను పాఠమందు వృత్తియనఁగా సూత్రాది వివరణ శ్లోకము. కృణోతి కరోతీతి కారికా. కృ హింసాయాం; దుకృజ్ కరణే. హింసించునది; చేయునది గనుక కారిక. “కారికా నటయోషాయాం దివా కీర్త్యాదిశిల్పక” ఇతి శేషః.

కర్ణికా కర్ణభూషణే.

15

కరిహస్తాబ్జుళౌ పద్మబీజకోశ్యామ్-

కర్ణికాశబ్దము కర్ణభూషణమునకును, ఏనుఁగు తొండము కొనకును, తామరపువ్వులోని దుద్దునకును పేరు. కర్ణస్థాలంకారః కర్ణికా. కర్ణమున కలంకారమైనది. టీ. స. అంచుళి రగ్రభాగః తత్ర కిరతి జలమితి కర్ణికా. కృ విక్షేపే. పరాటకే కర్ణికాసదృశాకారత్వా త్కర్ణికా.

త్రిషాత్తరే,

ఇఁకమీఁద ఖాంతవర్గమువఱకుఁ గల శబ్దములు త్రిలింగములు.

బృన్దారకా రూపి ముఖ్యో -

బృందారక శబ్దము చక్కనిదానికిని, మూఁకకుఁ గర్తయైన వానికిని పేరు. ప్రశస్తం బృంద మస్య బృందారకః-ప్రశస్తమైన సమూహము గలవాఁడు.

ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలాః.

16

ఏకశబ్దము ప్రధానమైనదానికిని, ప్రకృతమైనదానికంటె వేఱైన దానికిని, సహాయము లేక యొకటైనదానికినిపేరు. ఏతి ప్రాధాన్యం గచ్ఛతీత్యేకః ఇన్ గతౌ. ప్రాధాన్యమును బొందునది. టీ. స. ముఖ్యే యథా-సర్వసత్త్వైకబంధుః. అన్యార్థే - ఇత్యేకే ప్రాహుః.

నానార్థవర్గము-ఖ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కేవల 'ఏకో ౨ జయద్రపుపురాణి హరః ఖరాదీ'నితి.

స్వాద్ధామ్యకః కౌక్కుటికో య శ్వాదూరేరి తేక్షణః,

కౌక్కుటిక శబ్దము దంభము గలవానికిని, సమీపమున నడుగుపెట్టుతావున పదిలముగాఁ జూచుకొనిపోవు భిక్షుకునికిని పేరు. కుక్కుటిం మాయాం పశ్యతి, కుక్కుటవన్మందం చరతీతి కౌక్కుటికః-మాయను నేర్చినవాఁడు; కోడివలె మెల్లగాఁ బోవువాఁడు.

లాలాటికః ప్రభో ర్భా(ల)వదర్శీ కార్యాక్ష మశ్చయః.

17

లాలాటికశబ్దము ప్రభువుభావమున దెలిసికొనువానికిని, స్వామి కార్యముల యందనమర్థం దయినవానికిని పేరు. కోపప్రసాద పరిజ్ఞానాయ ప్రభోర్ల లాటం పశ్యతి. కార్యేష్వలిప్తః దూరే స్థితస్స ప్రభోర్లలాటం పశ్యతీతి లాలాటికః-కోపప్రసాదము లెఱుంగుటకొఱకు ప్రభువు లలాటమును జూచువాఁడు; కార్యముల యందుఁ జొరక దవ్వున నుండి ప్రభువులలాటమే చూచువాఁడును లాలాటికుడు.

భూభృన్ని తప్తవలయ చక్రేషు కటకో ౨ స్త్రియామ్,

కటకశబ్దము పర్వతమధ్యప్రదేశమునకును, కంకణమునకును, రాష్ట్రమునకును పేరు. చక్ర మనగా సైన్యము గనుక సైన్యముపేరును. కటతీతి కటకః. కటే వర్షావరణయోః. చుట్టుకొనియుండునది.

సూచ్యగ్రే క్షుద్రశత్రో చ రోమహర్షే చ కణ్డకః.

18

కంటకశబ్దము సూదిమొనకును, క్షుద్రశత్రువునకును, రోమాంచమునకును పేరు. కణంత్యనేన కంటకః. కణ శబ్దే. దీనిచేత మొఱపెట్టుదురు. (ఈశ్లోకము ప్రక్షిప్తము).

ఖాంత వర్గము

మయాఖ స్త్విత్కర జ్వాలాసు -

మయాఖశబ్దము కాంతికిని, కిరణమునకును, అగ్నిజ్వాలకును పేరు. మినో త్యంధకారమితి మయాఖః. దు మిశ్ ప్రక్షేపణే. అంధకారమును బోఁగొట్టునది.

ఆళిబాణౌ శిలీముఖౌ,

శిలీముఖశబ్దము తుమ్మెదకును అమ్ములకును పేరు. శిలీ శల్యం ముఖే అస్య శిలీముఖః. అ. ప్న. ములికి ముఖమందుఁ గలిగినది.

శబ్దో నిధౌ లలాటాస్థి కమృదన స్త్రీ-

శంఖశబ్దము నిధి విశేషమునకును, నొసటి యెముకకును, శంఖమునకును పేరు. శమయతి దుఃఖమితి శంఖః. శము ఉపశమే. దుఃఖమును శమింపఁ జేయునది.

ఇన్ద్రియే ౨ పిఖమ్.

19

ఖశబ్దము ఇంద్రియమునకును, అపిశబ్దమువలన ఆకాశమునకును పేరు. ఖనతి వృథయతీతి ఖం. ఖను అవదారణే. వృథ పెట్టునది. “స్వర్నభశ్చ ఖ” మితి త్రికాండశేషః.

ఘృణిజ్ఞాల్ అపి శిఖే-

శిఖా శబ్దము కిరణమునకును, అగ్నిజ్ఞాల్కును, అపి శబ్దమువలన సిగకును పేరు. శేతే ఇతి శిఖా. శీర్ష స్వప్నే. ధాతూనా మనే కార్థత్వాదత్ర వ్యాప్తిరర్థః. వ్యాపించునది.

గాంత వర్ణము

శైలవృక్షౌ నగా వగౌ,

నగావగ శబ్దములు ౨ ను ఒక్కొక్కటి పర్వతమునకును వృక్షమునకునుగూడ పేళ్లు. న గచ్చత ఇతి నగౌ, అగౌ చ. గమ్ ఇగతౌ. ఎక్కడికిని కదలనేరనివి గనుక నగములు, అగములు.

అశుగౌ వాయు విశిఖౌ -

అశుగశబ్దము వాయువునకును, బాణమునకును పేరు. అశు గచ్చతీ త్యాశుగః. గమ్ ఇగతౌ. వేగిరముగాఁ బోవునది.

శరార్క విహగాః ఖగాః.

20

ఖగశబ్దము బాణమునకును, సూర్యునికిని, పక్షికిని పేరు. ఖేగచ్చతీతి ఖగ. గమ్ ఇగతౌ. ఆకాశమందుఁ బోవునది.

పతజ్ఞా పక్షి సూర్యౌ చ -

పతంగ శబ్దము పక్షికిని, సూర్యునకును, చకారమువలన మిడుతకును పేరు. పతతీతి పతంగః. పత్ ఇగతౌ. పోవునది.

పూగః క్రముక బృన్దయోః,

పూగశబ్దము పోఁకచెట్టునకును, సమూహమునకును పేరు. పునాతీతి పూగః. పూర్ష పవనే. పవిత్రముఁ జేయునది గనుక పూగము.

నానార్థవర్గము-గ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పశవో ౨ పి మృగాః -

మృగశబ్దము పనులకును, అపిశబ్దమువలన లేళ్లకును, మృగశీర్ష సక్షత్రమునకును, ఏనుంగుజాతి విశేషమునకును, వెదకుటకును పేరు. మృగ్యంత ఇతి మృగాః. మృగ అన్వేషణే. వెదకఁబడునవి.

వేగః ప్రవాహ జవయో రపి.

21

వేగశబ్దము ప్రవాహమునకును, వేగిరమునకును, అపి శబ్దమువలన మలమూత్రాది ప్రవృత్తికిని పేరు. విజతి చలతి వేగః. ఓ విజీ భయచలనయోః. కదలునది.

పరాగః కౌసుమే రేణౌ స్నానీయాదౌ రజస్యపి.

పరాగశబ్దము పుష్పాడికిని, స్నానసాధనమైన పిండి మొదలైన దానికిని, ధూళికిని పేరు. పరాగచ్ఛతి వాయునేతి పరాగః. గమ్ గౌ గతౌ. గాలి కెగిరిపోవునది గనుక పరాగము.

గజే ౨ పి నాగ మాతజ్ఞా -

నాగశబ్దము ఏనుంగునకున, అపిశబ్దమువలన పామునకును, సీసమునకును పేరు. మాతంగశబ్దము ఏనుంగునకును, అపిశబ్దమువలన చండాలునకును పేరు. నగే భవో నాగః-పర్వమందుఁ బుట్టినది. మతంగాదృషేర్జాతో మాతంగః-మతంగుఁ డను ఋషివలనఁ బుట్టెను గనుక మాతంగము, మాతంగుఁడును.

అపాఙ్గ స్థిలకే ౨ పి చ.

22

అపాంగశబ్దము బొట్టునకును, అపిశబ్దమువలన కడకంటికిని పేరు. అపగచ్ఛత్యంగాదిత్యపాంగః - అంగమునుండి జాటునది. అంగముకొన నుండునది.

సర్గస్వభావ నిర్దోక నిష్ఠయాధ్యాయ సృష్టిషు.

సర్గశబ్దము స్వభావమునకును, విడుచుటకును, నిశ్చయమునకును, కావ్యపరిచ్ఛేదమునకును, నిర్మాణమునకును పేరు. సృజ్యత ఇతి సర్గః. సృజ విసర్గే. సృజింపఁబడునది. టీ. స. అనాగంతుకో ధర్మః స్వభావః. యథా జలస్య శైత్యం; నిరోక్త స్త్రాగః. యథా-బాణనిసర్గః. నిశ్చయో ౨ ధ్యవసాయః. యథా-“గృహాణ శస్త్రం యది సర్గ ఏష తే” అధ్యాయో నామ రామాయణాది కావ్యేషు కథానాం విశ్రాంతి స్థా

సం. యథా - సర్గబంధో మహాకావ్యం' సృష్టి రుత్పాదనం. యథా. “సర్గస్థిత్యంతకారణ” మితి. సృజ విసర్గ ఇతి ధాతోః యథాయథం కర్మణి, కరణే, భావ చ ఘణి సర్గః.

యోగసన్నహనోపాయ ధ్యాన సంగతి యుక్తిః.

23

యోగశబ్దము కవచాదులకును, సామాన్యపాయములకును, ధ్యానమునకును, కూటమికిని, కూర్చుటకును పేరు. యుజ్యత ఇతి యోగః. యుజిర్ యోగే. కూర్చు బడునది. టీ. స. మహాకర్మసు సంభృత సంభారస్య తదేకతానత్వం సన్నహనం. యథా - ‘సేతుబంధే కృతోద్యోగః’, ‘సన్నహనం కవచాదిక’ మితి కేచిత్. ఉపాయ స్సామ దానాదిః. యథా — ‘తంత్రావాప విదాయోగై ర్మండలా న్యధితిష్ఠతా’ ఇతి మాఘః. ధ్యానం చిత్తవృత్తినిరోధః. యథా — ‘యోగేనాంతే తనుత్యజా’ మితి కాళిదాసః. సంగతిస్సంశ్లేషః. యథా — ‘రత్నయోగః కాంచనస్య’ యుక్తి-ర్యోగ్యతా. యథా ‘యోగమితరోపా’ మితి. యుజిర్ ధాతోః పూర్వవత్ప్రత్యయః. ‘యోగ స్సూత్రే ద్రవ్యలాభే విష్కంభాదౌ చ భేషజే’ ఇతి శేషః.

భోగస్సుభే స్త్రాదిభృతా వహేశ్చ ఫణకాయయోః,

భోగశబ్దము సుఖమునకును, స్త్రీలు మొదలయినవారియొక్క పోషణము నకును, పాముపడగకును, ఒడలునకును పేరు. భుజ్యత ఇతి భోగః. భుజ పాలనాభ్యవహారయోః. అనుభవింపబడునది. టీ. స. “పణ్య స్త్రీణాం రిరంసుభిర్దేయం ధనాదిమూల్యం స్త్రాదిభృతిః” ‘ఆది శబ్దేన స్వకీయ ధాన్యాది ప్రాపణార్థం పరకీయానాం ఘోటకబలీ వర్దాదీనాం అధ్వయోజనానుసారేణ కల్పితం మూల్యం గృహ్యతే.’ ‘కౌటిల్యే పాలనే ౨పిస్యా దదనే ద్రవిణే ౨పి చ’ ఇతి శేషః.

చాతకే హరిణే పుంసి సారణ శ్శబలే త్రిషు.

24

సారంగశబ్దము చాతకపక్షికిని, ఇఱ్ఱికిని పేరైనప్పుడు పు. నానా వర్ణములు గల వస్తువునకు పేరైనప్పుడు త్రి. సారాణ్యంగాని యస్య సః సారంగః - మంచి యవయవములు గలది. టీ. స. సజాతీయైస్సహ అరం అత్యర్థం గచ్ఛతీతి సారంగ. ‘హస్తిభృంగౌ చ సారంగా’ వితి శేషః.

కపా చ ప్లవగః.

నానార్థవర్ణము-గ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్లవగశబ్దము కోఁతికిని, చకారమువలన కప్పకును పేరు. ప్లవైర్లం ఘనైర్గచ్చతీతి ప్లవగః. గమ్ గృగతౌ. దాఁటుచుఁ బోవునది.

శాపే త్వభిషజ్ః పరాభవే,

అభిషంగశబ్దము శాపమునకును, తిరస్కారమునకును పేరు. శాపమునగా నపకారి కనిష్ఠమును జెప్పుట. లేని యపవాద మని కొందఱు. అభిషజ్యత ఇ త్వభిషంగః. పంజ సాంగే. పొందఁబడునది. “అక్రోశేశపథే ౨పి స్యా దభిషంగః పరాభవ” ఇతి రుద్రః.

యానాద్యజ్ఞే యుగః పుంసి యుగం యుగ్యే కృతాదిషు. 25

యుగశబ్దము కాఁడికిఁ బేరైనపుడు పు. జతకును, కృతత్రేతా ద్వాపర కలియుగములకును పేరైనపుడు న. యుజ్యత ఇతియుగః, యుగం చ. యుజిర్ యోగే. కూర్చఁబడునది. “యుగంహస్త చతుష్కే స్యా దౌషధే వర్షపంచక” ఇతిశేషః.

స్వర్గేషు పశు వా గ్వజ్జి బిజ్జేత్ర ఘృణి భూ జలే,

లక్ష్మ్యదృష్ట్యా స్త్రియాం పుంసి గౌః-

గోశబ్దము స్వర్గమునకు, బాణమునకు, పశువునకు, వాక్కునకును, వజ్రాయుధమునకును, దిక్కునకును, నేత్రమునకును, కిరణమునకును, భూమికిని, నీళ్లకును పేరు. ఈగోశబ్దము లక్ష్మ్యదృష్ట్యా = ప్రయోగానుసారమున, స్త్రియాం = స్త్రీలింగమందును, పుంసి = పులింగమందును వర్తించును. ఎట్లనిన — “స్వర్గే వజ్రేచ రశ్మౌచ బలీవర్దేచ గౌః పుమాః స్త్రీబాణరోహిణీ దృద్ధిగ్వాగ్భూమ్నిచ” అని త్రికాండశేషమందు లింగ నిర్ణయముం జెప్పియున్నాఁడు. గచ్ఛతి గమ్యత ఇతి వా గౌః. గమ్ గృగతౌ. పోవునది గనుకనైనను, పొందఁబడునది గనుకనైనను గోవు. ఓకారాంతము.

లిజం చిహ్నా శేఫసాః. 26

లింగశబ్దము గుఱుతునకును, శిశ్నమునకు పేరు. లింగ్యతే జ్ఞాయతే అనే నేతి లింగం. లిగి గతౌ. దీనిచేత నెఱుఁగఁబడును. సర్వేగత్యర్థా జ్ఞానార్థాః.

శృజం ప్రాధాన్యసాన్వోత్త -

శృంగశబ్దము ప్రభుత్వమునకును, పర్వతశిఖరమునకును, చకా

రముచేత కొమ్మకును, జీవకమనుగంధ ద్రవ్యమునకును పేరు. శృణాతీతి శృంగం. శృ హింసాయాం. హింసించునది. టీ. స. ప్రాధాన్యేయథా — ‘శృంగం సదృష్ట విస యాధిక్యతః పరేషా మత్యుచ్చితం నమమృషే నతుదీర్ఘమాయు’ రితి. శృంగశబ్దః పుల్లింగో ౨ వ్యస్తి. తథా చ వైజయంత్యాం — “క్రీడాంబుయంత్రే శంగో ౨స్త్రీ పర్వతాగ్ర ప్రభుత్వయోః, పశ్వంగే” చేతి. కూర్చునీర్షే పుంలింగః ప్రాగుక్తః. మద్గురస్య ప్రియాయాం జీబంత ఉక్తః.

వరాంగం మూర్ధగుహ్యయోః.

వరాంగశబ్దము శిరస్సునకును, యోనికిని పేరు. పరంచ తదంగం వరాంగం - శ్రేష్ఠమైన యంగము. ‘గుడత్వచివరాంగంస్యాత్ యోనౌమూర్ధ్ని గజే తునా’ ఇతి రభసః.

భగశ్రీ కామమాహాత్మ్య వీర్య యత్నార్క కీర్తిషు.

27

భగశబ్దము ఐశ్వర్యమునకును, ఇచ్చుకును, దౌడ్డతనమునకును, శక్తికిని, ప్రయత్నమునకును, సూర్యునికిని, కీర్తికిని పేరు. భజ్యత ఇతి భగః. భజసేవాయాం. ఆశ్రయింపఁబడునది. ‘భగంశ్రీయోనివీర్యేషు జ్ఞానవైరాగ్యధర్మయో’ రితి రభసః. జ్ఞానవైరాగ్యయోర్యోనౌ భగమస్త్రీ రవౌతునా’ ఇతి రుద్రః.

ఘాంత వర్గము

పరిఘః పరిఘాతే ౨ స్త్రీ ౨ పి -

పరిఘశబ్దము హింసకును, ఇనుపకట్లగుదియకును, అపిశబ్దముచేత పరిఘయోగమునకును పేరు. పరిహాసనం, పరిహాస్యతే ౨నేనేతి పరిఘః. హాస హింసాగతోఽఽ. హింసించుటయు, హింసించునదియు పరిఘము, ‘పరిఘః కాచకలశేఘట్టే ప్రాకాగోపురే, పరిఘాతే యోగభేదే ముద్గరార్గళయో ర’ పీతి నానార్థ సంగ్రహః.

ఓఘో బృన్దే ౨ ఘ్నసాం రయే,

ఓఘ శబ్దము సముహమునకును, జలవేగమునకును పేరు. వహతి పంరంపరా రూపేణ గచ్ఛతీతి ఓఘః. వహ ప్రాపణే. పరంపరారూపముగాఁ బోవునది.

మూల్యే పూజావిధా వర్జః -

నానార్థవర్గము-చ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అర్హశబ్దము వెలకును, పూజచేయుటకును పేరు. అర్హతీత్యర్హః. అర్హ పూజాయాం. తగినది. టీ. స. మూల్యే— మహార్హః పట ఇతి.

అంహో దుఃఖవ్యసనే షష్ఠమమ్.

28

అఘశబ్దము పాపమునకు, దుఃఖమునకు, దూతాది వ్యసనమునకును పేరు. నహంతి ధన్య మిత్యఘం. హస హింసాగత్యోః. ధన్యుడైనవానిఁ జెఱచనిది.

త్రిష్యష్టే లై లఘుః -

లఘుశబ్దము ఇష్టమైనదానికిని, చులకనైనదానికిని పేరు. లంఘ్యతే, లంఘుతిచ లఘుః. త్రి. లఘి గతౌ. పొందఁబడునది, పోవునదియు గనుక లఘువు. టీ. స. ఇష్టేయథా — “దర్శనేన లఘునా. యథాతయోః ప్రీతి మాపు రుభయో స్తపస్విస” ఇతి. అల్పే యథా— లఘ్వాహార ఇతి. “కృష్ణాగరుణి శ్రీఘ్రత్వక్రీడే లఘు గురౌత్రిషు, నిస్సారేచ మనోజ్ఞేచ స్పృక్కాయాం చ లఘుః స్త్రియా” మితి.

చాంత వర్గము

కాచా శ్శిక్య మృద్ధేద ధృగ్రుజః.

కాచశబ్దము ఉట్టికిని, గాఙునకును, కండ్లవ్యాధికిని పేరు. కచ్యతే బధ్యత ఇతి కాచః. కచ దీప్తి బంధనయోః. కట్టఁబడునది.

విపర్యాసే విస్తరే చ ప్రపఞ్చః -

ప్రపంచశబ్దము వైపరీత్యమునకును, విరివికినిపేరు. ప్రపంచ్యత ఇతి ప్రపంచః పచ విస్తారే. విస్తరింపఁబడునది, విస్తరించుటగనుక ప్రపంచము.

పావకే శుచిః.

29

మాస్యమాత్యే చాత్మపథే పుంసి మధ్యే సితే త్రిషు.

శుచిశబ్దము అగ్నికిని, అషాఢమాసమునకు, ధర్మాదిపరీక్షలచేతఁ బరిశుద్ధుఁడైన యమాత్మనకును పేరైనపుడు పు. పవిత్రమైనదానికిని, తెల్లని వస్తువునకును పేరైనపుడు త్రి. శోచంత్యనేనేతి శుచిః. శుచశోకే. దీనిచేత వ్యధనొందుదురు.

అభిష్యజ్ఞే స్పృహాయాం చ గభస్తా చ రుచిః స్త్రియామ్.

30

రుచిశబ్దము అత్యాసక్తికిని, ఇచ్చకును, కాంతికిని పేరు. రోచత ఇతి రుచిః. రుచి దీప్తా. ప్రకాశించునది. టీ. స. అభిషంగే— వేదాభ్యాస

రుచిః. స్పృహయాం— భిన్నరుచిర్లోకః. గభస్తా— తిగ్గురుచిః. ‘ప్రసన్నేభల్లుకే
 ౨ ప్యచ్ఛో- గుచ్ఛః స్తబకహారయోః, పరిధానాంచలే కచ్ఛోజలప్రాంతే త్రిలింగక’ ఇత్యధిక
 పాఠః.

టీ. స. అచ్చకచ్చతుచ్చాది శబ్దానాం సద్భావే ౨ పి తేషాం నానార్థే ప్రయోగ
 ప్రాచుర్యాభావాత్ తానుపేక్ష్య జాంతానాహ.

జాంత వర్గము

కేకి తారా వహిభుజౌ -

అహిభుక్ష్మశబ్దము నెమలికిని, గరుత్మంతునకును పేరు. అహీ భుజ్యే
 అహిభుక్. జ. పు. భుజ పాలనాభ్య వహారయోః. పాములఁ దినునది.

దన్తవిప్రాణ్ణజా ద్విజాః,

ద్విజశబ్దము దంతమునకును, బ్రాహ్మణ క్షత్రియ వైశ్యులకును, పక్షి
 సర్పాదులకును పేరు. విప్రశబ్దము ఉపలక్షణార్థము. ద్విర్జాయంత ఇతి ద్విజాః.
 జనీ ప్రాదుర్భావే. రెండుసారులు పుట్టునవి; రెండుసారులు పుట్టువారు.

అజా విష్ణు హర చ్ఛాగాః -

అజశబ్దము విష్ణువునకు, శివునికిని, మేఁకకును పేరు. న జాయతే, అజతీతి
 చ అజః. జనీ ప్రాదుర్భావే; అజగతో. పుట్టుకలేనివాఁడును, పోవునదియు అజుడు,
 అజమును. “విధీశ విష్ణుకామేషు పుం స్యజః ప్రకృతో స్త్రియా” మితి నానార్థసంగ్రహః
 రఘుపుత్రే ౨.పి.

గో ష్ఠాధ్య నివహా వ్రజాః.

31

వ్రజశబ్దము పసులమందకు, తెరువునకు, సమూహమునకు పేరు. వ్రజం
 త్యస్మిన్నితి వ్రజః. వ్రజ గతో. దీనియందుఁ జోవుదురు.

ధర్మరాజౌ జనయమౌ -

ధర్మ రాజశబ్దము బుద్ధదేవతకును, యమునికిని, యుధిష్ఠిరునకును పేరు.
 ధర్మస్య రాజా ధర్మరాజః-ధర్మమునకు రాజు.

కుఞ్జో దన్తే ౨ పిన స్త్రియామ్,

కుంజశబ్దము ఏనుఁగు కొమ్మునకును, అపిశబ్దముచేత పొదరింటికిని
 పేరు. కౌ జాయత ఇతి కుఞ్జః - భూమియందు మొలచునది. కేచిత్తు
 కుంజం త్యనేన, అస్మిన్నితి కుంజః. కుంజ శబ్దే. దీనిచేతను, దీనియందును

నానార్థవర్గము-జ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మ్రోయుదురు. టీ. స. కుంజ త్యావృణోతి స్వస్థానమితి కుంజః. కుజిర్లోకికో ౨ ధాతు రావరణార్థః.

వలజే క్షేత్ర పూర్వార్థే వలజా వల్లుదర్శనా.

32

వలజశబ్దము క్షేత్రమునకును, పట్టణపువాకిలికిని పేరైనపుడు న. మంచి చూపుగల స్త్రీకి పేరైనపుడు సీ. వలేన సంచలనేన జాయత ఇతి వలజం, వలజా చ. జనీ ప్రాదుర్భావే. సంచలనముచేత నగునది వలజము, వలజయును. “వలజం గోపురే క్షేత్రే సస్యసంగతయోరపి, వలజా పరయోషాయాం వసుమత్యామపి స్మృ” తేతి విశ్వప్రకాశః. ‘వలజం ధాన్యరాశౌ స్యా’ దితి వైజయంతీ. ధాన్యరాశౌ మాఘప్రయోగః— “కర్షకేణవలజం పుపూషతా” ఇతి.

సమక్షాం శే రణే ౨ ప్యాజః -

ఆజిశబ్దము చదరమైన నేలకును, యుద్ధమునకును, అపిశబ్దమువలన క్షణరూపమైన కాలమునకును పేరు. అజంత్యత్రే త్యాజః. పు. అజగతి క్షేపణయోః. దీనియందు సంచరింతురు. ‘యుద్భూభాగక్షణేష్వాజి’ రితి.

ప్రజా స్యా త్వంతతౌ జనే,

ప్రజాశబ్దము సంతానమునకును, జనులకును పేరు. ప్రజాయత ఇతి ప్రజా. జనీ ప్రాదుర్భావే పుట్టునది. టీ. స. సంతతౌ యథా— “ప్రజయా హి మనుష్య ఇత్యసా” వితి చంపూభారతే. జనేయథా— “అథప్రజానా మధిపః ప్రభాత” ఇతి రఘువంశే.

అబ్జౌ శబ్ధ శశాజ్కా చ -

అబ్జశబ్దము శంఖమునకును, చంద్రునికిని, చకారమువలన తామరకును, ధన్వంతరికిని పేరు. అద్భుః జాయత ఇత్యబ్జః, అబ్జం చ. జనీ ప్రాదుర్భావే. నీళ్ల వలనఁ బుట్టునది. “శంఖే ధన్వంతరౌ చంద్రే పుం స్యబ్జః క్షీబమంబుజ” ఇతి నానార్థ సంగ్రహః.

స్వకే నిత్యే నిజం త్రిషు.

33

నిజశబ్దము తన వస్తువునకును, నిత్యమైనదానికిని పేరు. నియతంజాయత ఇతి నిజం. జనీ ప్రాదుర్భావే. నియతముగా నగునది. టీ. స. రూప్తానాం క్రిష్టకల్పితయా తా నుపేక్ష్య జ్ఞాంతానాహ.

జాంత వర్ణము

పుం స్యాత్మని ప్రవీణే చ క్షేత్రజ్ఞో వాచ్యులిక్లకః,

క్షేత్రజ్ఞ శబ్దము ఆత్మకు పేరైనపుడు పు. నేర్పరికి పేరైనపుడు త్రి. ఆత్మపక్షే — క్షేత్రం శరీరం స్వభోగసాధనత్వేన జానాతీతి క్షేత్రజ్ఞః. జ్ఞా అవబోధనే. శరీరమును తనకు భోగసాధనముగా నెఱుంగువాఁడు. నిపుణుడే — క్షేత్రం స్థాన విశేషం జానాతీతి క్షేత్రజ్ఞః. స్థాన విశేషము నెఱుంగువాఁడు (“సర్వజ్ఞస్సు గతేభానౌ కాలజ్ఞౌజ్ఞానికుక్కుటా” విత్యధికపాఠః).

సంజ్ఞా స్యా చ్ఛేతనా నామ హస్తాద్వై శ్చార్థ సూచనా.

34

సంజ్ఞా శబ్దము బుద్ధికిని, పేరునకును, హస్తాదులచేత నర్థమును సూచించుటకును పేరు. సమ్యక్ జ్ఞానం జ్ఞాయతే అనయేతిచ సంజ్ఞా - లెస్సగా నెఱుంగుటయును. దీనిచేత లెస్సగా నెఱుంగఁబడును. గనుక సంజ్ఞ. “సంజ్ఞా స్యా ద్భానుభార్యాయాం గాయత్ర్యాం చైవ నామని, చేతనాయాంచ హస్తాద్వై స్సుచనాయాం చ వస్తునః” ఇతి నానార్థసంగ్రహః. (దోషజ్ఞా వైద్యవిద్వాంసౌ జ్ఞో విద్వాన్ సోమజో ౨పిచే’ త్యధికపాఠః).

టాంత వర్ణము

కాకే భగణ్డౌ కరటౌ -

కరటశబ్దము కాకికిని, ఏనుఁగు గండస్థలమునకును పేరు. కేతి రటతి కరోతి మదమితిచ కరటః. రట పరిభాషణే. కా యని కూయునదియును, మదజలమును జేయునదియును గనుక కరటము. “కరటో వాద్యభేదేస్యాత్ కుసుంభకరిగండయౌ, ఏకాదశే చ శ్రాద్ధే వాయసే నింద్యజీవన” ఇతి ప్రతాపః.

గజగణ్డ కటి కటౌ,

కటశబ్దము ఏనుఁగుచెక్కిలికిని, మొలకును పేరు. కటతి కట్వత ఇతి చ కటః. కటే వర్షావరణయోః. మదజలమును గురియునది. కప్పఁబడునది గనుక కటము. “కటో ౨ తిరేక శవయోః క్రియాకారి శ్మశానయోః, కిలింజే సమయే నస్త్రీ కటిః శ్రోణ్యాం కటి చ సే” తి శేషః.

శిపివిష్ణస్సు ఖలతౌ దుశ్చర్షణి మహేశ్వరే.

35

శిపివిష్ణుశబ్దము బట్టతలవానికి, పులుముపట్టినవానికి, శివునకును పేరు. శిపో చర్మణివిష్ణం దోషవ్యాప్తిరస్యేతి శిపిషు పశుషు విష్ణోవ్యాప్త ఇతి

నానార్థవర్గము-ట.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చ శిపివిష్టః-చర్మమందు దోషవ్యాప్తిగలవాఁడుగనుకను, పశువులయందు వ్యాపించినవాఁడు గనుకను శిపివిష్టుఁడు. “శిపివిష్టాస్తు దుశ్చర్మఖల్వాట హరిశంకరా” ఇతి నానార్థసంగ్రహః. టీ.స. మహేశ్వరే యథా — పశవశ్శిపిరితి దర్శనాత్ శిపిశబ్దేన పశవ ఉచ్యంతే తైర్విష్టో వ్యాప్తస్సేవితః తత్పతిరితి యావత్. తదుక్తం స్కాందే — “అత్యానః పశవః ప్రోక్తాః సర్వే సంసారవర్తినః, తేషాం పతిత్వాద్విశ్వేకో భవః పశుపతిః స్మృత” ఇతి. విష్టో యథా — శిపయో రశ్మయః తైర్విష్టో వ్యాప్త ఇతి శిపివిష్టో విష్టు రితి సహస్రనామభాష్యే వ్యాఖ్యాతమ్.

దేవశిల్పిన్యపి త్వష్టా -

త్వష్టృశబ్దము విశ్వకర్మకును, అపిశబ్దమువలన వడ్లవానికిని పేరు. త్వష్టతి త్వష్టా. ఋ. పు. త్వక్ష్వా తనూకరణే. చెక్కువాఁడు.

దిష్టం దైవే ౨ పి న ద్వయోః,

దిష్టశబ్దము పురాకృతకర్మమునకు పేరైనపుడు న. అపిశబ్దము వలన కాలమునకు పేరైనపుడు పు. దిశతి శుభాశుభ ఫలమితి దిష్టం. దిశ అతిసర్జనే. శుభాశుభఫలముల నిచ్చునది.

రసే కటుః కట్యకార్యే త్రిషు మత్సర తీక్ష్ణయోః.

36

కటుశబ్దము కారమునకు పేరైనపుడు పు. చేయరానిదానికి పేరైనపుడు న. మచ్చరము గలవానికిని, తీక్ష్ణమైన వస్తువునకును పేరైనపుడు త్రి. కటతి వర్షతి దుఃఖమితి, కటత్యావృణోతి పరోత్కర్షమితి చ కటుః. కటేవర్షావరణయోః. దుఃఖమును గలుగఁజేయునది గనుకను పరోత్కర్షము నావరించునది గనుకను కటువు. ‘అకార్యాప్రియయోః కటు’ రితివోపాలితః ‘క్షవేప్రియంగౌ రోహిణ్యాం స్త్రియాం గంధే పుమాన్ కటు’ రితి శేషః.

రిష్టం క్షేమా శుభాభావేషు -

రిష్టశబ్దము క్షేమమునకును, అశుభమునకును, వినాశమునకును పేరు. రిషతి అశుభాని, శుభాని చేతి రిష్టం. రిష హింసాయాం. అశుభములను శభములను జెఱుచునది.

అరిష్టే తు శుభాశుభే,

అరిష్టశబ్దము శుభమునకును, అశుభమునకును పేరు. న విద్య

తే రిష్ట మశుభం, శుభం చాత్రే త్యరిష్టం-దీనియందు శుభమును అశుభమును లేదు గనుక అరిష్టము. 'క్షీబం శుభే ఁశుభేతక్రే సూత్యగా రాంతచిహ్నయోః, అరిష్టోఽపిశునే నాకే నింబఫేనిలయో ర' పీతి రభసః. అంతచిహ్నం = మరణచిహ్నం.

మాయా నిశ్చల యన్త్రేషు కైత వాన్యతరాశిషు. 37

అయోఘనే శైలశృణ్ణే సీరాణ్ణేకూట మస్త్రియామ్, 38

కూటశబ్దము ఇంద్రజాలము మొదలైన మాయకును, కదలని యాకాశాదులకును, మృగాదులను హింసించు నురులు మొదలైనవానికిని, కపటమునకును, బొంకునకును, రాశికిని, సమ్మెటకును, పర్వతశిఖరమునకును, నాఁగేటికణ్ణుకును పేరు. యంత్ర + ఇషు అని విడదీసి ప్రత్యేకముగా బాణమునకును పేరని కొందఱు. కూటయతికూట్యత ఇతిచ కూటం. ప్న. కూట పరిదాహే. కాల్పనదిగనుకను, కాల్పజదునదిగనుకను కూటము.

సూక్ష్మలాయాం త్రుటిః స్త్రీ స్యాత్కాలే ౨ లే సంతయే ౨ పి సా.

త్రుటిశబ్దము సన్నయేలకులకును, అల్పకాలమునకును, సందేహమునకును పేరు. కొందఱు అల్పే యని విడదీసి లేశమునకును, త్రుటి శబ్దము వేరని చెప్పుదురు. సంతయ మనఁగా మరణసంతయ మని కొందఱు. త్రుట్యతీతి త్రుటిః సీ. త్రుటీ చేదనే. నశించునది. 'త్రుటిః స్త్రీసంతయే లేశే సూక్ష్మలాలకాలభేదయోః'.

అత్యుత్కర్షాత్రయః కోట్యః -

కోటిశబ్దము వింటికొప్పునకు, ఉత్కర్షమునకు, అంచునకును పేరు. కుటతీతి కోటిః సీ. కుట కౌటిల్యే. వక్రమై యుండునది.

మూలే లగ్నకచే జటా,

జటాశబ్దము ఊడకు, జడకును పేరు. జటతీతి జటా. జట సంఘాతే. గుంపై యుండునది.

వృష్టిః ఫలే సమృద్ధౌ చ -

వృష్టిశబ్దము ప్రయోజనమునకు, సమృద్ధికిని పేరు. విగతాఊష్టిః వృథా అస్యా ఇతి వృష్టిః. ఉష దాహే. వృథలేనిది. టీ. స. ఫలే యథా— 'తస్యైవ తపసో వృష్ట్యాప్రసాదాచ్చ స్వయంభువః, నాసురేభ్యో న దేవేభ్యో భయం మమ కదాచ' నేతి. చకరాత్ స్తోత్రే ౨పీతి స్వామీ.

దృష్టి రానే ౨ క్లి దర్శనే.

39

దృష్టిశబ్దము జ్ఞానమునకును, కంటికిని, చూపునకును పేరు. దృశ్యతే అనయా దర్శనం చేతి దృష్టిః. సీ. దృశిర్ ప్రేక్షణే. దీనిచేత చూడఁబడును గనుకను, చూచుట గనుకను దృష్టి.

ఇష్టి ర్యాగేచ్ఛయోః -

ఇష్టిశబ్దము యాగమునకును ఇచ్ఛకును పేరు. ఇజ్యత ఇతి ఇచ్ఛాచ ఇష్టిః. సీ. యజ దేవపూజాసంగతికరణదానేషు. ఇషు ఇచ్ఛాయాం. యజించుటయును, ఇచ్ఛించుటయు గనుక ఇష్టి.

సృష్టం నిశ్చితే బహుళే త్రిషు.

సృష్టశబ్దము నిశ్చయింపఁబడినదానికిని, బహుళమైన దానికిని పేరు. సృజ్యతే సృ సృష్టం. పా. సృష్టిః. త్రి. సృజ విసర్జే. సృజింపఁబడునది. “సృష్టంతు నిశ్చితే ప్రాజ్ఞే ముక్తనిర్మితయోన్ద్రి” ప్వితి రుద్రః.

కష్టే తు కృచ్ఛగహనే -

కష్టశబ్దము క్లేశమునకును, చొరరానిదానికిని పేరు. కషతీతి కష్టం. కష హింసాయాం. హింసించునది. టీ. స. కషిష్యతి పీడయతీతి కష్టం. కష్టం భవిష్యతీత్యాహురితి మహాభాష్యకారేణ భవిష్యదర్థేక్త ప్రత్యయాంత శబ్దప్రయోగాత్ భవిష్యదర్థే క్త ప్రత్యయః.

దక్షామన్దాగదేషు తు.

40

పటు ర్ఘ్వి వాచ్యలిజ్ఞా చ -

పటుశబ్దము నేర్పరికిని, దిట్టయైనవానికిని, రోగములేనివానికిని పేరు. కష్టపటుశబ్దములు ౨ ను త్రిలింగములు. పాటయతి జాడ్యాదికమితి పటుః. త్రి. పటు గతౌ. జాడ్యాదులను బాపుకొనువాఁడు.

తాంతములు

నీలకణ్ఠశ్శివే ౨ పి చ,

నీలకంఠశబ్దము శివునికిని, అపిశబ్దమువలన నెమిలికిని పేరు. నీలః కంఠో యస్య నీలకంఠః - నల్లనిమెడ గలవాఁడు.

పుంసి కోష్ఠో ౨ స్తర్జరరం కుసూలో ౨ స్తర్జహం తథా.

41

కోష్ఠ శబ్దములోని కడుపునకును, గాదెకును, లోపలియింటికిని

పేరు. కుప్యతే ౨ స్మిన్ని తికోష్ఠః. కుషనిష్కర్షే. దీనియందుఁ గూర్చుఁబడును.

నిష్ఠా నిష్ఠుత్తి నాశాన్తాః -

నిష్ఠాశబ్దము కార్యమౌటకును, కానరాకుండుటకును, చెడుటకును పేరు. నియతా స్థితి ర్నిష్ఠా. ష్ఠా గతినివృత్తై. నియతమైన స్థితి.

కా ష్ఠోత్కర్షే స్థితౌ బిశి.

కాష్ఠాశబ్దము ఉత్కర్షకును, మర్యాదకును, దిక్కునకును పేరు. కాశత ఇతి కాష్ఠా. కాశ్యదీప్తా. ప్రకాశించునది.

త్రిషు జ్యేష్ఠో ౨ తిశస్త్వే ౨ పి-

జ్యేష్ఠశబ్దము మిక్కిలి శ్రేష్ఠమైనదానికిని, అపిశబ్దమువలన తోడఁబుట్టిన యన్నకును, వృద్ధునకును పేరు. అతిశయేన ప్రశస్యః వృద్ధశ్చ జ్యేష్ఠః-మిక్కిలి పొగడఁదగినవాఁడును మిక్కిలి వృద్ధుఁడును గనుక జ్యేష్ఠుఁడు. 'జ్యేష్ఠో ౨ గ్రజే స్త్రియాం జ్యేష్ఠో దేవీ నక్షత్ర భేదయో'రితి శేషః.

కనిష్ఠో ౨ తియువాల్వాయోః.

42

కనిష్ఠశబ్దము మిక్కిలి కొంచెమైన వయస్సు గలవానికిని, అల్పుఁడైనవానికిని పేరు. అతిశయేన యువా, అల్పశ్చ కనిష్ఠః - మిక్కిలి కొంచెపు వయస్సు గలవాడు, మిక్కిలి అల్పుఁడును గనుక కనిష్ఠుఁడు.

డాంతములు

దణ్డో ౨ స్త్రీలగుడే ౨ పి స్యాత్ -

దండశబ్దము దుడ్డుకోలకు, అపిశబ్దమువలన సూర్యపార్శ్వవర్తికిని, చతుర్థోపాయమునకును, కప్పమునకును, ఆజ్ఞకును పేరు. దమ్యతే అనేనేతి దండః. దము ఉపశమే. దీనిచేత శిక్షింపఁబడును. 'దండస్తు మానభేదే స్యా త్సైన్యో పాదయమేషు' చేతి శేషః. 'దండోలగు డమంథాన సైన్యోపాయదమేషు చ, వ్యూహభేదే మాన శేదే చండాంశోః పారిపార్శ్వకః' ఇతి ధరణిః.

గుడో గో శేక్షుపాకయోః,

గుడశబ్దము మృత్తికాదులచేతఁ జేయఁబడినయుంటకును, బెల్లమునకును పేరు. గుడతీతి గుడః. గుడ రక్షాయాం. రక్షించునది. "గుడస్యాద్గోళకే హస్తేసన్నా హేక్షు వికారయో" రితి విశ్వప్రకాశః.

సర్ప మాంసాత్పశూ వ్యాదౌ -

నానార్థవర్గము-డ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వ్యాడశబ్దము పామునకును, మాంసముం దిను క్రూరమృగమునకును పేరు. విశేషణ అదతి ప్రాణివధార్థ మద్యుజ్జే ఇతి వ్యాడః. ఆడ ఉద్యమనే. ప్రాణివధకొఱకు మిగుల నుద్యోగించునది.

గో భూ వాచ స్త్విదా ఇళాః.

43

ఇదా ఇళా శబ్దములు భూమికిని, ఆవునకును, వాక్కునకును పేరు. ఇలంతి స్వప్నంత్యత్రేతి ఇదా భూః-దీనియందు నిద్రింతురు. ఇల్యతే క్షిప్యతే ఇదా, ఇలాచ. ఇల స్వప్న క్షేపణయోః ప్రేరేపించబడునది గనుక ఇడ, ఇలయును. ఇళాశబ్దో బుధభార్యాయామపి. యస్యాఃపుత్రః పురూరవాః. “ఊర్వశిసంభవ స్యాయమైశ సూనోర్ధనుర్భృత” ఇతి విక్రమార్వశీయే.

క్షేదా వంశశలాకాపి -

క్షేదాశబ్దము వెదురుచివ్వుకును, అపిశబ్దమువలన సింహనాదమునకును పేరు. క్షేదతి క్షేదనం చ క్షేదా. క్షేద అవ్యక్తే శబ్దే. మ్రోయునదియు, మ్రోయుటయు క్షేద. “దంతోష్ఠవాద్యే క్షేదా స్త్రీ పుంసి కర్ణమలే” ఇది శేషః.

నాడీ కాలే ౨ పి షట్ క్షణే,

నాడీశబ్దము ఆఱుక్షణములు గల కాలమునకును, అపిశబ్దమువలన క్రోవినరములకును, కూరకాండ మొదలయినవానికిని పేరు. ఆఱుక్షణములనగా నొక్కగడియ. నళతీతి నాడీ. సీ. నళ గతౌ. పోవునది.

కాణ్డో ౨ స్త్రీ దణ్డ బా ణార్వ వర్గావసరవారిషు.

44

కాండశబ్దము కోలకును, అమ్మునకును, కుత్సితానికిని, కావ్యములయందలి పరిచ్ఛేదమునకును, అవసరమునకును, ఉదకమునకును పేరు. వర్గ మనఁగా సమూహమని కొందఱు. కామ్యత ఇతి కాండః. అ. ప్న. కము కాంతౌ. కోరం బడునది. టీ. స. దండే యథా___ కదళీకాండః. బాణే___ కాండై రపాతయ దధః కరిమండలానా’ మితి చంపూ భారతే. ‘అర్వా కుత్సిత’ ఇతి సుబోధినీకారాదయః. వర్గే ___ సప్తకాండం రామాయణం. అవసరే ___ అకాండే తాండవం. వారిణి ___ రామాయణ కథేవ వివిక్తకాండశర దితి నళచరితే శ్లేషార్థే.

స్యాద్భాణ్డ మశ్వాభరణే ౨ మత్రే మూలవణిగ్ధనే,

భాండశబ్దము గుఱ్ఱముల సొమ్మునకు పాత్రమునకును, వర్తకుని

చేత లాభము కొఱకై ఉంచబడిన మూలధనమునకును పేరు. భండయతీతి భాండం. భడి కల్యాణే. శుభమును జేయునది. కొందఱు అమత్రే అనుచోట మంత్రే అని చెప్పి, 'ప్రక్షీర్ణభాండ మనపేక్ష్య కారిణి' అను ప్రయోగమును జూపిరి. మూలవణిగ్ధనే యథా — “కరీషు తత్రత్యమఫల్గుభాండం సాయాత్రికా నాపతతో ౨ భ్యనంద”దితి మాఘః.

ధాంతములు

భృశప్రతిజ్ఞయోర్భాధమ్ -

బాధశబ్దము మిక్కిలి యనుటకును, అంగీకారమునకును పేరు. బాహత ఇతి బాధం. త్రి. బాహృ ప్రయత్నే. యత్నముచేయునది.

ప్రగాధం భృశకృచ్ఛయోః.

45

ప్రగాధ శబ్దము మిక్కిలి యనుటకును, దుఃఖమునకును పేరు. చొరరానిదానికిని పేరని కొందఱు. ప్రగాహత ఇతి ప్రగాధం. త్రి. గాహా విలోడనే. కలంచునది.

శక్తిస్థూలా త్రిషు దృఢౌ -

దృఢశబ్దము లావు గలవానికిని, బలిసినవానికిని పేరు. దృహతీతి దృఢః. దృహ వృద్ధౌ. వృద్ధిచొందినవాడు.

వ్యూఢౌ విన్యస్త సంహతౌ.

వ్యూఢ శబ్దము రచనావిశేషముచేత నుంచబడిన సేనా విశేషమునకును, దట్టమైనదానికిని పేరు. విశేషేణ ఊహ్యత ఇతి వ్యూఢః. వహప్రాపణే. విశేషముగా వహింపబడునది. 'వ్యూఢస్తు పృథులేత్రి' ప్రితిశేషః.

ణాంతములు

భూణో ౨ ర్భకేస్థైర్యగర్భే -

భూణశబ్దము పిన్నవానికిని, స్త్రీలగర్భమునకు పేరు. భ్రూణయతి ఇచ్చతీతి భ్రూణః. భ్రూణ ఆశాయాం. ఇచ్చయించునది.

బాణో బలిసుతే శరే.

46

బాణశబ్దము బాణాసురునికిని, అమ్మునకును పేరు. వణతీతిబాణః. వణ క్వణ శబ్దే. వబయోరభేదః. మ్రోయును గనుక బాణము, బాణుడు.

కణో ౨ తిసూక్ష్మే ధాన్యాంశే -

నానార్థవర్గము-ఐ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కణశబ్దము కొంచెమైనదానికిని, నూకలకును పేరు. కణతీతి కణః. కణ శబ్దే. మ్రోయునది.

సంఘాతే ప్రమథే గణః,

గణశబ్దము సమూహమునకు ప్రమథులకును పేరు. గణ్యత ఇతి గణః. గణ సంఖ్యానే. లెక్క పెట్టఁబడునది.

పణో ద్యూతాది ఘాతస్పృష్టే భృతౌ మూల్యే ధనే ౨ పి చ.

47

పణశబ్దము జూదము, కోడిపందెము మొదలైనవానియందు నొడ్డు పందెమునకును, కూలికిని, వెలకును, ధనమునకును, అపిశబ్దమువలన కర్షమెత్తు రాగికిని ముద్రకును పేరు. కర్షమనగా ముప్పుదిరెండు గురిగింజలయెత్తు. పణ్యతే వ్యవహారయత ఇతి పణః. పణవ్యవహారే స్తుతౌ చ. వ్యవహరింపఁబడునది.

మౌర్యాం ద్రవ్యాశ్రితే సత్త్వ శుక్ల సంధ్యాదికే గుణః,

గుణశబ్దము వింటినారికిని, ద్రవ్యాశ్రితములయిన రూపరసాదులకును, త్యాగశౌర్యాదులకును సత్త్వరజస్తమస్సులకును, శుక్లనీల పీతాదులకును, సంధి విగ్రహ యానాదులకును పేరు. గుణ్యతీతి గుణః. గుణ అభ్యాసే. అభ్యసింపఁ బడునది. “గుణో ౨ భ్యాస ప్రధానయో” రితి శేషః. ఔదనికే రజ్జ్వాదిషు ప్రా గుక్తః.

నిర్వ్యాపారస్థితౌ కాలవిశేషాత్సవయోః క్షణః.

48

క్షణశబ్దము వ్యాపారములేక యూరకుండుటకును, గడియలో నాఅవ భాగమైన కాలవిశేషమునకును, ఉత్సవమునకును పేరు. క్షణోతి దుఃఖమితి క్షణః. క్షణ హింసాయాం. దుఃఖమును బోఁగొట్టునది. టీ. స. కుత్రచిత్కర్మణ్యే కతానత్వం నిర్వ్యాపారస్థితిః.

వర్ణో ద్విజాదౌ శుక్లాదౌ స్తుతౌ వర్ణం తు వాక్షరే,

వర్ణశబ్దము బ్రహ్మక్షత్ర వైశ్యశూద్ర జాతులకును, తెలుపు నలుపు మొదలైన వన్నెలకును, స్తోత్రమునకును పేరైనపుడు పు. అక్షరమునకు పేరైనపుడు ప్పు. వర్ణ్యతే, వర్ణయతి వర్ణం. వర్ణ స్తుతౌ. కొనియాడఁ బడునది, కొనియాడునది గనుక వర్ణము. “వర్ణస్తాల విశేషస్యాద్ బ్రహ్మచర్యే విశేషణే, విలేపనే కుఢాయాం” చేతి శేషః.

అరుణో భాస్కరే ౨ పి స్యా ద్వర్ణభేదే ౨ పి చ త్రిషు.

49

అరుణశబ్దము సూర్యునకును, అపిశబ్దమువలన అనూరునికిని పేరైన పుడు పు. ఎఱుపునకు పేరైనపుడు త్రి. ఇయర్దీ త్యరుణః. ఋ గతౌ. పోవునది గనుక అరుణుఁడు, అరుణము. “అరుణః కపిలేకుష్ఠే సంధ్యారాగే ఓ ర్మసారథౌ, అవ్యక్తరాగే నిశ్శబ్దే ద్రవ్యే త్రిషు నిరూపిత” ఇతి ప్రతాపః.

స్థాణు శ్చర్యే ఓ పి చ-

స్థాణుశబ్దము శివునకును, అపిశబ్దమువలన మొద్దునకును పేరు. తిష్ఠతీతి స్థాణుః. పు. వ్యా గతి నివృత్తౌ. స్థిరమైయుండునది.

ద్రోణః కాకే ఓ పి చ-

ద్రోణశబ్దము నల్లకాకికిని, అపిశబ్దమువలన నలుతుమునకును పేరు. ద్రవతీతి ద్రోణః. ద్రు గతౌ. పోవునది. “ద్రోణః కృషీపతౌ కృష్ణవాయసే పర్వతే ఓ పి చ, ఆధకానాం చతుష్కే ఓపి ద్రోణస్స్యా న్నీ వృదంతరే, ద్రోణకాష్ఠాంబు వాహిన్యాం గవాంఘానపరిస్థితే” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

రవే రణః,

రణశబ్దము ధ్వనికిని, వెనుకనుండి సంబంధించిన యపిశబ్దమువలన యుద్ధమునకును పేరు. రణనం, రణతీతి చ రణః. రణ శబ్దే. మ్రోయుట, మ్రోయునదియుఁ గనుక రణము. “రణఃకోణక్వణాదిషు” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

గ్రామణీ ర్షాపితే పుంసి శ్రేష్ఠే గ్రామాభిపే త్రిషు.

50

గ్రామణీశబ్దము మంగలవానికి పేరైనపుడు పు. శ్రేష్ఠునికిని, గ్రామాధిపతికిని పేరైనపుడు త్రి. గ్రామం స్వవశం నయతీతి గ్రామణీః. ఈ. పు. గ్రామమును తన వశము చేసికొనువాఁడు.

ఊర్ణా మేషాదిలోష్ణి స్యా దావర్తే చాన్తరా భ్రువౌ,

ఊర్ణాశబ్దము గొట్టె కుందేలు ఎలుక మొదలయినవాని రోమములకును, కనుబొమ్మలనడుమనుండు మహాపురుషలక్షణమైన సుడికిని పేరు. ఊర్ణోతీ త్యూర్ణా. ఊర్ణుజ్ ఆచ్చాదనే. కప్పియుండునది.

హరిణీ స్యా న్మృగీ హేమవ్రతిమా హరితా చ యా.

51

హరిణీశబ్దము లేడికిని, బంగారు వ్రతిమకును, పచ్చవన్నె గలదానికిని పేరు. హరితి మన ఇతి హరిణీ. సీ. హృజ్ హరణే. మనస్సును హరిం

నానార్థవర్గము-ఐ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చునది. “హరిణీవృత్తభేదే ౨ పి యూధికాసురయోషితో” రితి శేషః.

త్రిషు పాణ్డో చ హరిణః-

హరిణశబ్దము తెలుపు పసుపులు గూడిన వస్తువునకు పేరైనపుడు త్రి. చకారమువలన ఇట్టికి పేరైనపుడు పు. హరతి మన ఇతి హరిణః-మనస్సును హరించునది.

స్థూణా స్తమ్భే ౨ పి వేశనః.

స్థూణాశబ్దము ఇంటికంబమునకును, అపిశబ్దమువలన లోహ ప్రతిమకును పేరు. చిరం తిష్ఠతీతి స్థూణా. ష్టా గతి నివృత్తై. చాలాకాలముండునది.

తృష్ణే స్పృహ పిపాసే ద్వే-

తృష్ణాశబ్దము ఆశకును, దప్పికిని పేరు. తర్షణం తృష్ణా. తృష్ణ పిపాసాయామ్. పానముచేయు కోరిక.

జుగుస్సా కుణే ఘృణే.

52

ఘృణాశబ్దము రోంతకు, దయకును పేరు. జిఘర్తి క్షరతి మనో ౨నయేతి ఘృణా. ఘృ క్షరణదీప్తోః. దీనిచేత మనస్సు కరంగును.

వణిక్ష్వధే చ విపణిః -

విపణి శబ్దము అంగడివీధికిని, చకారముచేత అంగడికిని పేరు. విపణ్యతే ౨త్రేతి విపణిః. సీ. దీనియందు వ్యవహరింపఁబడును. “ఆపణే పణ్యవీధ్యాం చ పణ్యే చ విపణిః స్త్రియా” మితి రుద్రః.

సురా ప్రత్యక్ష వారుణీ,

వారుణీశబ్దము మద్యమునకును, పడమటిదిక్కునకును పేరు. వరుణా జ్ఞాతా, వరుణస్యేయ మితి చ వారుణీ. సీ. వరుణునివలనఁ బుట్టినది. వరుణుని సంబంధమయినది గనుక వారుణి.

కరేణు రిభ్యాం స్త్రీ నేభే -

కరేణుశబ్దము ఆడు ఏనుఁగునకు పేరైనపుడు సీ. మగయేనుఁగునకు పేరైనపుడు పు. కే మూర్ధ్ని రేణరస్యేతి కరేణుః - తల మీఁద ధూళి గలిగినది. “మాద్ర్యా కరేణురివ సాక మసౌ కరేణ్వా గూఢం యయౌ కురవకద్రులతా నికుంజమ్” ఇతి చంపూభారతే.

ద్రవిణం తు బలం ధనమ్.

53

ద్రవిణశబ్దము బలిమికిని, ధనమునకును పేరు. ద్రవంత్యసేన, ద్రవతీతి చ ద్రవిణం. ద్రు గతౌ. దీనిచేత యుద్ధాదులకుఁ బోవుదురు గనుకను, కరం గునది గనుకను ద్రవిణము.

శరణం గృహరక్షితోః -

శరణశబ్దము ఇంటికిని, రక్షించువానికిని పేరు. శీర్వతే శృణాతి దుఃఖాదికమితి శరణం. శృ హింసాయాం. నశించునది. దుఃఖాదులను జెఱుచువాఁడును గనుక శరణము. “ప్రతిశరణమశీర్ణ జ్యోతిరగ్వాహితానా” మితి గృహే ప్రయోగః. ‘శరణం తరుణేందుశేఖర’ ఇతి రక్షకే ప్రయోగః. “శరణం రక్షణే వధ” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

శ్రీపర్ణం కమలే ౨ పి చ,

శ్రీపర్ణశబ్దము తామరపువ్వునకును, అపిశబ్దమువలన నెల్లి చెట్టునకును పేరు. శ్రీయుక్తాని పర్ణాన్యస్యేతి శ్రీపర్ణం-ఒప్పిదము గల పర్ణములు గలిగినది.

విషాభిమరలోహేషు తీక్ష్ణం క్షీబే ఖరే త్రిషు.

54

తీక్ష్ణశబ్దము విషమునకును, యుద్ధమునకును, లోహమునకును పేరైనపుడు న. వాఁడియైనదానికి పేరైనపుడు ఇ. తేజయతీతి తీక్ష్ణం. తిజ నిశాతనే. హింసించునది.

ప్రమాణం హేతు మర్యాదా శాస్త్రీయత్తా ప్రమాతృషు,

ప్రమాణశబ్దము అగ్ని మొదలయినదాని జ్ఞానమునకు, హేతువైన ధూమాదులకును, మేరకును, శాస్త్రమునకును, కొలఁత తునిక మొదలయిన మానమునకును, వానిని దెలిసికొనువానికిని పేరు. ప్రమీయతే ౨ నేనేతి ప్రమాణం. మాజ్ మానే. దీనిచేత నెఱుంగఁబడును. మఱియును సత్యవాదికిని, సత్యమైన దానికిని, ఏకత్వమునకును పేరు. ఇందుకు రభసుఁడు “ఇయత్తాహేతు శాస్త్రీషు ప్రమాణం సత్యవాదిని, మర్యాదానిత్యయోశ్చ స్యా దేకతాయాం ప్రమాతరి”

కరణం సాధకతమ క్షేత్రకాత్రేన్ద్రియేష్యపి.

55

కరణశబ్దము ఛేదనాది క్రియలయందు మిక్కిలి యుపయోగించునట్టి కుఠారాదులకును, క్షేత్రమునకును, శరీరమునకును, చక్షు రాదీంద్రియములకును పేరు. క్రియతే అనేనేతి కరణం. దు కృజ్ కరణే. దీనిచేత

నానార్థవర్గము-ఐ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చేయఁబడును. మఱియును కారణమునకును, క్రియకును, గణకునికిని, రథబంధమునకును, నాట్యగీత భేదములకును పేరు. “కరణం కారణేకాయే సాధనేంద్రియకర్మసు, కాయస్థే రథబంధే చ నాట్యగీతప్రభేదయోః” అని అజయుఁడు. “కరణం రతిబంధేషు నృత్య సంస్థానకర్మణో” రితి శేషః. టీ. స. రతిబంధాః కామశాస్త్రప్రసిద్ధాః నాగబంధ జృంభితాదయః. సంగీతసారే—“నృత్యవాదిత్ర గీతానాం ప్రయోగవశ భేదినామ్, సంస్థానభేదాన్నాట్యజ్ఞాః కరణాని ప్రచక్షత” ఇతి. అస్మిన్పర్వే కుమారసంభవే ప్రయోగః. “శిఖరాసక్తమేఘానాం విద్యంతే యత్ర వేశ్యమామ్, అను గర్జిత సందిగ్ధాః కరణైర్మురజస్వినా” ఇతి.

ప్రాణ్యత్వాదే సంసరణ మసంభాధే చమూగతౌ,

ఘణాపథే -

సంసరణశబ్దము ప్రాణులయొక్క ఉత్పత్తిరూపమైన సంసారమునకును, ఇరకటములేక సేనలు నడుచుటకును, పెద్దవీధికిని పేరు. సంస్కృతిః, సంసరం త్యస్మిన్నితి చ సంసరణం. సృ గతౌ. ఎడతెగక యుండునది గనుకను, దీనియందు లెస్సగా నడుతురు గనుకను సంసరణము. “రణారంభే సంసరణం గోపురే పురనిర్గమే” ఇతి శేషః.

అథ వాన్తాన్నే సముద్ధరణ మున్నయే.

56

సముద్ధరణ శబ్దము వాంతిచేసిన యన్నమునకును, ఎత్తుటకును పేరు. సముద్ధ్రియతే కుక్షికుహరా దూర్ఘం నీయతే, సముద్ధ్రితిశ్చ సముద్ధరణం. హృజ్ హరణే. కడుపులోనుండి మీఁదికి తేఁబడునది గనుకను, ఎత్తుట గనుకను సముద్ధరణము.

అథ త్రిషు -

ఇకమీఁద వచ్చుణాంతము లన్నియుఁ ద్రిలింగములు.

విషాణం స్యా త్వశు శృజ్జేభదంతయోః,

విషాణశబ్దము పసరపుకొమ్మునకును, ఏనుఁగుదంతమునకును పేరు. వేష్టితి విషాణం. విష్ ఇ వ్యాప్తౌ. వ్యాపించునది. విషాణశబ్దము స్వభావముననే మూఁడులింగములయందును వర్తించును. స్త్రీలింగమైనప్పుడు ‘విషాణీ, విషాణా’ అని యుండును. “విషాణా తు క్రోడద్విరద దంష్ట్రయో” రితి శేషః.

ప్రవణః క్రమ నిమ్నోర్వాం ప్రహ్వే నా తు చతుష్పథే.

57

ప్రవణశబ్దము వాటముగా పల్లమైన నేలకును, నమ్రుఁడైనవానికిని, నాలుగు తెరువులగూడిన దిక్కునకును పేరు. ప్రవస్యతే ఆశ్రియత ఇతి ప్రవణః. వస సంభక్తే. ఆశ్రయింపఁబడును. చతుష్పథ వాచకమైనపుడు పుంలింగము, కడమయర్థముల యందు త్రిలింగము. ‘పూర్వప్రవణాభూః’ ‘పూర్వప్రవణో దేశః’ ‘పూర్వప్రవణం స్థలం’ అని.

సంకీర్ణా నిచితాశుద్ధౌ-

సంకీర్ణశబ్దము నెఱసినదానికిని, మఱియొకటితోఁ గలిసినదానికిని పేరు. సమ్యక్కీర్ణోవ్యాప్తః సంకీర్ణః. కృా విక్షేపే. లెస్సగా నెఱసినది.

ఇరిణం శూన్య మూషరమ్,

(సేతౌ చ చరణో వేణీ పదీవాసః కచోచ్చయే)

ఇరిణశబ్దము పాడైనదానికిని, చౌటినేలకును పేరు. ఇయర్తినాశం గచ్ఛతీతి ఇరిణం. పా. ఈరిణం. ఋ గతౌ. నాశనమును బొందునది. “ఈరిణం శూన్య మూషరం” అని దీర్ఘాదులయందు రభసుఁడు.

తాంతములు

దేవ సూర్యౌ వివస్వన్తౌ-

వివస్వచ్ఛబ్దము దేవతలకును, సూర్యునకు పేరు. వివస్తేజః; తదస్యాస్తీతి వివస్వాః. త. పు. వస ఆచ్ఛాదనే. తేజస్సుగలవాఁడు.

సరస్వన్తౌ నదార్ణవౌ.

58

సరస్వచ్ఛబ్దము సరస్వంతమును నదమునకును, సముద్రమునకును పేరు. సరో ౨స్యాస్తీతి సరస్వాః. త. పు. సరస్సు గలిగినది. (సరస్సునఁగా నదపక్షమందు మడుఁగును, సముద్రపక్షమందు నీళ్లును. “సరో నీరే తటాకే చ” అని రుద్రుడు). సరస్వతీశబ్దము మంచిప్రికిని, నదీమాత్రమునకును, నదీ విశేషమునకును, ఆవునకును పేరు. “సరస్వతీ స్యాత్ స్తీరత్నే నద్యాం నద్యంతరే గవి” యని అజయుడు. “సరస్వతీ నదీ భేదే” అని ప్రతాపుఁడు.

పక్షి తాఠాగరుత్మాన్తౌ -

గరుత్మచ్ఛబ్దము పక్షిమాత్రమునకు, గరుడునకును పేరు. గరు

నానార్థవర్గము-త.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తః పక్షా స్సంత్యస్యేతి గరుత్మాః. త. పు. టెక్కలు గలిగినది.

శకుంతా భాసపక్షిణౌ,

శకుంతశబ్దము చమురుకాకిని, పక్షిమాత్రమునకును పేరు. శక్తోతి గంతుమితి శకుంతః. శక్ శక్తౌ. పోవుటకును సమర్థమైనది.

అగ్న్యత్నాతౌ ధూమకేతూ -

ధూమకేతుశబ్దము అగ్నికి, ఉత్పాతమునకును పేరు. ధూమః కేతు శ్చిహ్నమస్యేతి, ధూమప్రధానం కేతు రుత్పాత ఇతి చ ధూమ-కేతుః - ధూమము చిహ్నముగాఁ గలవాఁడు గనుకను, ధూమప్రధానమైన యుత్పాతము గనుకను ధూమకేతువు.

జీమూతౌ మేఘపర్వతౌ.

59

జీమూతశబ్దము మేఘమునకును, పర్వతమునకును పేరు. జీవనం ముఞ్చతీతి జీమూతః. జీవనమును (నీళ్లను) ఇచ్చును.

హస్తౌ తు పాణినక్షత్రే -

హస్తశబ్దము చేతికిని, నక్షత్ర విశేషమునకును పేరు. హస్తీతి హస్తః. హసే హసనే. ప్రకాశించునది.

మరుతౌ పవనామరౌ,

మరుచ్ఛబ్దము వాయువునకును, దేవతలకును పేరు. మ్రియతే అనేనేతి మరుత్. త. పు. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. దీనిచేత చత్తురు.

యన్తా హస్తపకే సూతే -

యన్తశబ్దము ఏనుఁగు మావటివానికిని, సారథికిని పేరు. యచ్ఛతీతి యన్తా. ఋ. పు. యమ ఉపరమే. నియమించువాఁడు.

భర్తా ధాతరి పోష్ఠరి.

60

భర్తశబ్దము మోయువానికిని, పోషించువానికిని, మగనికిని పేరు. బిభర్తీతి భర్తా. ఋ. పు. దు భృజ్ ధారణపోషణయోః. భరించువాఁడు.

యానపాత్రే శిశౌ పోతః -

పోతశబ్దము ఏఱుదాఁటునట్టి యోడకును, శిశువునకును పేరు. పునాతీతి పోతః. పూజ్ పవనే. పవిత్రము చేయునది. “దశవర్షే గజేపోత” ఇతి శేషః.

ప్రేతః ప్రాణ్యంతరే మృతే,

ప్రేతశబ్దము నరకమందుండు జంతువునకును, చచ్చినవానికిని పేరు. ప్రైతి మ్రియతేస్య ప్రేతః. ఇథ్ గతౌ. మృతింబొందినవాఁడు.

గ్రహభేదే ధ్వజే కేతుః -

కేతుశబ్దము కేతుగ్రహమునకును, టెక్కెమునకును పేరు. కిత్వతే అనేనేతి కేతుః. కిత జ్ఞానే. దీనిచేత నెఱుంగఁబడును. కేతుశబ్దము కాంత్వత్పాత చిహ్నములకును పేరు. “పతాకాయాం ద్యుతౌ కేతుః గ్రహోత్పాతాదిలక్ష్యసు” అని రుద్రుఁడు.

పార్థివే తనయే సుతః.

61

సుతశబ్దము రాజునకును, కొడుకునకును పేరు. సౌతీతి సుతః. షుప్రనవై శ్వర్యయోః. ఐశ్వర్యమును బొందినవాఁడు, పుట్టినవాఁడును గనుక సుతుడు.

స్థపతీః కారుభేదే ౨ పి-

స్థపతిశబ్దము శిల్పికిని, అపిశబ్దమువలన బృహస్పతియాగముఁ జేసిన వానికిని పేరు. తిష్ఠన్త్యస్మి న్నర్థా ఇతి స్థః, స్థ శ్చాసౌ పతిశ్చస్థపతిః- అన్ని యర్థములు తనయందుండు పతిగనుక స్థపతి. “స్థపతిః కంచుకినపి” ఇతి శేషః.

భూభృద్భూమిధరే నృపే,

భూభృచ్ఛబ్దము పర్వతమునకును రాజునకును పేరు. భువం బిభర్తీతి భూభృత్. త. పు. దు భృజ్ ధారణ పోషణయోః. భూమిని భరించును.

మూర్ధాభిషిక్తో భూపే ౨ పి -

మూర్ధాభిషిక్త శబ్దము రాజమాత్రునకును, అపిశబ్దమువలన పట్టాభిషిక్తునికిని పేరు. మూర్ధ్ని అభిషిచ్యతే సృ మూర్ధాభిషిక్తః. పిచిర్ క్షరణే. శిరస్సునందు అభిషేకము చేయఁబడువాఁడు.

ఋతుః స్త్రీకుసుమే ౨ పి చ.

62

ఋతుశబ్దము స్త్రీల రజస్సునకును, వసంతాది ఋతువులకును పేరు. ఇయర్తీతి ఋతుః. ఋ గతౌ. పోవునది.

విష్ణావ పృజితావృక్తౌ -

నానార్థవర్గము-త.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అజితశబ్దము విష్ణువునకు పేరైనపుడు పు. అపిశబ్దమువలన గెలువఁ బడనివానికి పేరైనపుడు త్రి. అవ్యక్తశబ్దము విష్ణువునకు పేరైనపుడు పు. అపి శబ్దమువలన స్ఫుటముగా నేర్పడనివానికి పేరైనపుడు త్రి. జితోన భవతీ త్యజితః -గెలువఁబడనివాఁడు. ౧. వ్యక్తో న భవతీ త్యవ్యక్తః. వ్యక్తముగానివాఁడు. “అవ్యక్త శృంకరే విష్ణవవ్యక్తం మహాదాదికే, ఆత్మన్యపి స్యా దవ్యక్త మస్ఫుటే త్వభిధేయవ” దితి శాశ్వతః.

సూత స్వప్రతి సారథౌ,

సూతశబ్దము వడ్డవానికిని, సారథికిని పేరు. సూతే రథాదికమితి; సువతి ప్రేరయతీతి చ సూతః. పూజ్ ప్రాణిప్రసవే; పూ ప్రేరణే. రథాదులను జేయువాఁ డు. అశ్వాదులను బ్రేరేపించువాఁడు గనుక సూతుఁడు. “సూతో రసే జాతిభేదే వందిసుష్మాతయోరపి” ఇతి శేషః.

వ్యక్తః ప్రాజ్ఞే ౨ పి -

వ్యక్తశబ్దము ప్రాజ్ఞునికి పేరైనపుడు పు. అపిశబ్దమువలన స్పష్టమైనదానికి పేరైనపుడు త్రి. వ్యజతే స్మ వ్యక్తః. అంజూ వ్యక్తిశక్త కాంతిగతిషు. ప్రకటమైనవాఁ డు; ప్రకటమైనది.

దృష్టాంతానుభవే శాస్త్ర నిదర్శనే.

63

దృష్టాంతశబ్దము శాస్త్రమునకును, ప్రకృతార్థమునకు ప్రతిగాఁజూపి చెప్పుటకును పేరు. దృష్టః అంతో నిశ్చయో యత్ర దృష్టాంతః-చూడఁబడిన నిశ్చయము గలది.

క్షత్తా స్యాత్సారథౌ ద్వార్థస్థే క్షత్రియాయాం చ శూద్ర జే,

64

క్షత్త్రశబ్దము సారథికిని, వాకిలిఁ గాచువానికిని, శూద్రుని వలన క్షత్రియ స్త్రీ యందుఁ బుట్టినవానికిని పేరు. క్షదతీతి క్షత్తా. ఋ. పు. క్షద గతిహింసనయాః. పీడించువాఁడు.

వృత్తాంతస్వాత్మకరణే ప్రకారే కార్తవ్యవార్తయోః.

వృత్తాంతశబ్దము ప్రస్తావమునకును, విశేషమునకును, అంతయునను నర్థమునకును, వార్తకును పేరు. వృత్తః అంతో నిశ్చయోయస్య వృత్తాంతః -సిద్ధమయిన నిశ్చయము గలది.

ఆనర్తస్సమరే నృత్యస్థాన నీవృద్ధిశేషయోః,

ఆనర్తశబ్దము యుద్ధమునకును, నాట్య మాడుచోటునకును, పడ

మఱి సముద్రతీరమందు ద్వారకకు సమీపస్థమైన దేశ విశేషమునకును పేరు. అన్యత్యంత్యత్రే త్యానర్తః. నృతీ గాత్రవిక్షేపే. దీనియందు నర్తింతురు.

కృతాన్తో యమ సిద్ధాంత దైవా కుశల కర్తసు.

65

కృతాంతశబ్దము యమునకును, సిద్ధాంతమునకును, పురాకృత శుభాశుభ కర్మములకును, పాపకర్మమునకును పేరు. కృతః అంతః అనేనేతి కృతాంతః- దీనిచేత అంతము చేయఁబడును.

శ్లేష్ఠాది రసరక్తాది మహాభూతాని తద్గుణాః,

ఇంద్రియాణ్యత్వ వికృతిశబ్దయో నిశ్చ ధాతవః.

66

ధాతుశబ్దము శ్లేష్ఠ వాతపితృమునకును, వసాస్పృశ్మాంస మేదోస్థి మజ్జా శుక్లములకును, పృథివ్యప్తేజో వాయ్వాకాశములకును, శబ్దస్పర్శ రూపరస గంధములకును, త్వక్చక్షుశ్రోత్ర జిహ్వపూణములకును, జేగుఱు మొదలైన శిలావికారములకును, శబ్దములకు కారణములైన 'భూసత్తాయాం' అనునది మొదలగు క్రియలకును పేరు. 'రసరక్తాది' అనుచోట రసాది యనినం జాలదా రక్తశబ్ద మేటికిఁ జెప్పవలె ననిన, రసశబ్ద మనేకార్థము గనుక భ్రమ రాకుండుటకై చెప్పినాడు. అయినచో రక్తాది యనినం జాలునే రసశబ్ద మెందుల కనిన సప్తధాతువులలోను రసము ప్రధానముగనుక దానిని ముందుగాఁ జెప్పవలెనని చెప్పినాఁడు. దధాతీతి ధాతుః. డు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. ధరించునది గనుకనైన, పోషించునది గనుకనైనను ధాతువు. 'సువర్ణం రజతం తామ్ర మారకూటం తదైవ చ, లోహం త్రపు తథా సీసంధాతవ స్సప్తకీర్తితా' ఇత్యుక్తా ధాతవశ్చ శబ్దేన సూచితాః.

కక్ళాన్తరే ఁపి శుద్ధాన్తో నృపస్యా సర్వగోచరే,

శుద్ధాంతశబ్దము రాజులయంతఃపురమునకును అపిశబ్దమువలన అంతః పుర స్త్రీలకును పేరు. శుద్ధః రక్షితః అన్తః ప్రాంతో యస్య స ఇతి శుద్ధాంతః - రక్షింపఁబడిన ప్రాంతములు గలది.

కాసూ సామర్థ్యయో శ్శక్తిః -

శక్తిశబ్దము భల్లమను నాయుధ విశేషమునకును, ప్రభుత్వాది శక్తులకును, లేక అన్ని వస్తువులయం దుండు నొకానొక ధర్మమునకును

నానార్థవర్గము-త.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పేరు. శక్యతే అనయా జేతు మితి శక్తిః. సీ. శక్ గౌ శక్తౌ. దీనిచేత గెలువ శక్యమాను.

మూర్తిః కాలిన్య కాయయోః.

67

మూర్తిశబ్దము గట్టితనమునకును, శరీరమునకును పేరు. మూర్ఛయతీతి మూర్తిః. సీ. ముర్ఛామోహ సముచ్చాయయోః. ఆధిక్యమును బొందునది. “ఉచ్చాయమోహబంధేషు మూర్తిః పరిమితా వసి” ఇతి శేషః.

విస్తారవల్లోః ప్రతతిః -

ప్రతతిశబ్దము విరివికిని, తీరగెకును పేరు. ప్రకృష్టాతతిః, ప్రకృష్టాతతిరస్యేతి చ ప్రతతిః. సీ. తను విస్తారే. ప్రకృష్టమైన విస్తారము గనుకను, ప్రకృష్టమైన విస్తారముగలది గనుకను ప్రతతి. ప్రతతిశబ్దము పకారాది. ‘విస్తారే ప్రతతి ర్వల్లోః’ అని రభసించుదు. ‘ప్రస్థస్సానుని మానే చ ప్రతతి స్తతివీరుధోః’ అని పవర్గ ప్రథమాదులయం దజయుండును. “పకారాదిగాని పకారాది గా”దనియు పకారాదియైనచోఁ బూర్వమైన ‘తను విస్తారే’ అనుధాతువుమీఁద క్తిస్పృత్యయ మని చెప్పవలెను. అప్పుడు క్తిస్పృత్యయాంతముమీఁద జిష్ణురాదు. “ధరాధరేంద్రం ప్రతతీతతీరివ” అని మాఘమందు జీషంత ప్రయోగమున్నది. “వ్రతవ్రాతవ్రతత్యర్థం ప్రతిధాతురున్నయః” అని శ్రీ భోజుండును జెప్పినాడు గనుక నకారాదియే యనియుం గొందఱు చెప్పుదురు.

వసతీ రాత్రి వేత్సనోః.

వసతిశబ్దము రాత్రికిని, ఇంటికిని పేరు. వసంత్యస్యామితి వసతిః. సీ. వసనివాసే. దీనియందుండురు గనుక వసతి. ‘వసతిస్స్యా దవస్థాన’ ఇతి శేషః.

క్షయార్థయో రపచితిః -

అపచితిశబ్దము హానికి, పూజకును పేరు. అపచయనం అపచాయనం చ అపచితిః. సీ. చిర్జ్ చయన. చాయ్య పూజానిశామనయోః. నశించుటయు. పూజించుటయును గనుక అపచితి.

సాతి ర్దానావసానయోః.

68

సాతిశబ్దము దానమునకు ముగియుటకును పేరు. సననం సానం

చ సాతిః. సీ. ఘణ దానే. పో ౨ స్తకర్మణి. ఇచ్చుటయు, ముగియుటయును గనుక సాతి.

అర్తిః పీడా ధనుష్కట్యోః -

అర్తిశబ్దము పీడకును, వింటికొప్పునకును పేరు. అర్ధనం అర్థ్యతే అనయా చేతి అర్తిః. సీ. అర్ధపీడాయాం - ఆజ్ పూర్వః. దీనిచేత పీడింపఁబడును గనుక అర్తిః. పా. అర్తిః పీడా. “శిరోర్తిం నాశయత్యాశురసో ౨ యం ముచుకుందకః” “అనుశోచతి యః కృత్వా సో ౨ ర్తిం ప్రాప్నోతి కేవలాం” అనియును ప్రయోగములు.

జాతి స్సామాన్యజన్యనోః.

జాతిశబ్దము గోత్యాదిజాతులకును, పుట్టుటకును పేరు. జాయేతేభిన్నే వ్యభిన్నాభిధాన ప్రత్యయా వనయేతి, జననం చ జాతిః. సీ. జనీ ప్రాదుర్భావే. భిన్నము లయిన వస్తువులయందు అభిన్నములైన నామ జ్ఞానములు దీనిచేతఁ బుట్టును గనుకను, పుట్టుట గనుకను జాతి.

ప్రచార్య స్వస్థయో రీతిః -

రీతిశబ్దము వ్యవహారమునకును, జాటుటకును పేరు. రయణం రీతిః. సీ. రి గతౌ; రిజ్ ప్రస్రవణే. నదతయును, జాటుటయును గనుక రీతి. టీ.స. వ్యవహారే యథా— “సతాం రీతి మనుస్మర” న్నితి. ప్రకారస్వందయోరితి కేచిత్పఠంతి. ప్రకారః స్వభావః యథా— ‘చాపలం యోషితాం రీతిః’ “ప్రచారస్వందయో రీతి ర్లోహకట్టార కూటయో” రితి రుద్రః.

ఈతి ర్దిష్ట ప్రవాసయోః.

69

ఈతిశబ్దము “అతివృష్టి రనావృష్టిః శలభా మూషికా శుకాః, అత్యాసన్నాశ్చ రాజానష్టదేతా ఈతయః స్మృతాః.” అను నాటువిధములైన యుపద్రవములకును, ప్రవాసమునకును పేరు. అయన మీతిః. సీ. ఈజ్ గతౌ. పోవుట గనుక ఈతి.

ఉదయే ౨ భిగమే ప్రాప్తిః -

ప్రాప్తిశబ్దము పుట్టుటకును, లాభమునకును పేరు. ప్రాపణం ప్రాప్తిః. సీ. ఆప్ గృహ్యప్తౌ. పొందుట ప్రాప్తి.

త్రేతా త్వగ్నీత్రయే యుగే,

నానార్థవర్గము-త.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

త్రేతాశబ్దము గార్హపత్యము మొదలైన మూఁడగ్గులకును, యుగమునకును పేరు. త్రిత్వమితా ప్రాప్తా త్రేతా. ఇణ్గతౌ. త్రిత్వ సంఖ్యను బొందినది. టీ. స. త్రిఁ ధర్మపాదాఁ ఇతా త్రేతా. తదుక్తం. “త్రేతాయుగే తు సంప్రాప్తే దర్మః పాదోనతాం గతః” ఇతి.

వీణాభేదే ౨ పి మహతీ -

మహతీశబ్దము నారదుని వీణకును, అపిశబ్దము వలన అధికమైన దానికిని పేరు. మహ్యత ఇతి మహతీ. సీ. మహ పూజాయాం. పూజింపఁబడునది.

భూతి భస్మని సంపది.

70

భూతిశబ్దము భస్మమునకును, సంపదకును పేరు. భూయతే భూతిః. సీ. భూ ప్రాప్తావాత్తనేపదీ. పొందఁబడునది. ‘భూతిర్మాతంగ శృంగారే సత్తాయామపి జన్మని’ ఇతి.

నదీ నగర్వో రాగానాం భోగవతీ -

భోగవతీశబ్దము సర్పములయొక్క నదీపత్రనములకు పేరు. భోగాః సర్పకాయా ఉపభోగావా సంత్యస్యామితి భోగవతీ. సీ. దీనియందు సర్ప శరీరములు గాని సుఖములుగాని కలవు గనుక భోగవతి.

అథ సంగరే,

సజ్జే సభాయాం సమితిః-

సమితిశబ్దము యుద్ధమునకును, కూటమికిని, సభకును పేరు. సంభూయ ఇయంతి గచ్ఛం త్యత్రేతి సమితిః. సీ. ఇణ్ గతౌ. దీనియందుఁ గూడుదురు గనుకను, కూడుట గనుకను సమితి.

క్షయ వాసావపి క్షితిః.

71

క్షితిశబ్దము నాశమునకును, ఉనికికిని, అపిశబ్దమువలన భూమికిని పేరు. క్షయః క్షియంతి నివసంత్యస్యామితి చ క్షితిః. క్షి క్షయే, క్షి నివాసగత్యోః. నశించుటయు, ఉండుటయు దీనియందుండురు గనుకను క్షితి.

రవేరల్లి శ్చ శస్త్రం చ వహ్నిజ్వాలా చ హేతయః,

హేతిశబ్దము సూర్యుని కిరణములకు, ఆయుధమునకు, అగ్నిజ్వాలకును పేరు. హంతి తమ ఇతి, హన్యతే ౨ నయేతి చ హేతిః. సీ. హన హింసాగత్యోః. చీఁకటిని బొఁగొట్టునది. దీనిచేత హింసింపఁబడును గనుక హేతి. శస్త్ర వాచియైనప్పుడు పుంలింగమును గలదు. ‘నిమార్ష్య

సౌ నీతి మయేనహేతి' నేతి కప్పిణాభ్యుదయః. 'మేతిభిశ్చేతనావద్ధి రుదీరిత జయస్వన'మితి రఘువంశ దశమసర్గే కాళిదాసః.

జగతీ జగతిచ్చన్దో వశేషే ౨ పి క్షితావపి.

72

జగతీశబ్దము లోకమునకును, పండ్రెండక్షరముల పాదముగల ఛందస్సునకును. భూమికిని పేరు. గచ్చతీతి జగతీ. గమ్ ఇగతౌ. పోవునది.

పక్షి శ్చన్దో ౨ పి దశమమ్ -

పక్షి శబ్దము పదియక్షరముల పాదముగల ఛందస్సునకును, అపిశబ్దము వలన శ్రేణికిని, పది యను సంఖ్యకును పేరు. పంచత ఇతి పక్షిః. సీ. పచి విస్తారే. విరివియైనది.

స్యాత్ప్రభావే ౨ పి చాయతిః,

ఆయతిశబ్దము ప్రభావమునకును, అపిశబ్దమువలన భవిష్యత్కాలమునకును పేరు. ఆయచ్చతే, ఆయమనం చ ఆయతిః సీ. యమ ఉపరమే. ఆజ్ పూర్వోవిస్తారే. విరివియైనది; విరివియౌటయును గనుక ఆయతి. 'ఆయతి స్తూత్తరేకాలే స్యాద్దీర్ఘత్వ ప్రభుత్వయో' రి త్యజయః.

పత్తిర్గతౌ చ -

పత్తిశబ్దము గమనమునకును, చకారమువలన సేనాభేదమునకును పేరగునపుడు సీ. కాలిబంటునకు పేరగునపుడు పు. పతతీతి పతనంచపత్తిః. పత్ ఇగతౌ. పోవునదియు, పోవుటయును గనుక పత్తి. 'పత్తిః పదాతౌ పుంసి స్యాత్సైన్య భేదేగతౌ స్త్రియా' మితి నానార్థసంగ్రహః.

మూలే తు పక్షతిః పక్ష భేదయోః.

73

పక్ష భేదము లనఃగా శుక్ల కృష్ణపక్షములును, పక్షిఃకృలును; వాని యొక్క మూలమనగా పాడ్యమియును, తెక్కలమొదలును. ఈ రెంటికిని పక్షతి యని పేరు. పక్షయౌ ర్మూలం పక్షతిః. సీ. పక్షముల మొదలు గనుక పక్షతిః.

ప్రకృతీ యోని లిజ్జే చ -

ప్రకృతిశబ్దము ఉపాదానకారణమునకును, స్త్రీపుంసపుంసక లింగములకును, చకారము వలన స్వామ్యమాత్యాది సప్తాంగములకును, పౌరశ్రేణులకును పేరు. స్వభావమునకును, భగమునకును. సత్త్వరజస్తమో గుణముల యొక్క సామ్యా వస్థకును పేరని కొందఱు. ప్రక్రియతే అనయా

నానార్థవర్గము-త.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కార్యమితి ప్రకృతిః. సీ. దుక్పజ్ కరణే. దీనిచేత కార్యము చేయఁబడును.

కైశిక్యాద్యాక్ష వృత్తయః.

వృత్తిశబ్దము కైశిక్యారభటీ సాత్వతీభారతు లను రస వ్యంజకములైన వృత్తులకును, చకారమువలన కృషి మొదలైన జీవనోపాయములకును, సూత్రాదివివరణ గ్రంథములకును పేరు. వర్తతే అనయావృత్తిః. సీ. వృతువర్తనే. దీనిచేత వర్తించును.

సికతా స్వస్య ర్వాలుకాపి -

సికతాశబ్దము ఇసుకకును, అపిశబ్దమువలన ఇసుకనేలకును పేరు. సిచ్ఛంత ఇతి సికతాః. షిచిర్ క్షరణే. తదుపఁబడునది. సికతాశబ్దము నిత్య బహువచనము. ‘బహువచ్ఛసమా స్సికతాః’ అని వామనుఁడు చెప్పినాఁడు.

వేదే శ్రవసి చ శ్రుతిః.

74

శ్రుతిశబ్దము వేదములకును, చెవికిని, చకారమువలన వినుటకును, వార్తకును పేరు. శ్రూయతే, శృణో త్యనయా-శ్రవణం చ శ్రుతిః సీ.శ్రు శ్రవణే. వినఁబడునది. దీనిచేత విందురు, వినుటయును గనుక శ్రుతి.

వనితా జనితాత్యర్థానురాగాయాం చ యోషితి.

వనితాశబ్దము మిక్కిలి యనురాగము పుట్టించునట్టి స్త్రీకిని, చకారమువలన స్త్రీమాత్రమునకును పేరు. వన్యత ఇతి వనితా. వనుయాచనే. వన షణ సంభక్తా. అడుగఁబడునది గనుకనైన, కూడఁబడునది గనుకనైనను వనిత.

గుప్తిః క్షితివృదాసే ౨ పి -

గుప్తిశబ్దము నేలగుంటకును, అపిశబ్దమువలన రక్షించుటకును, చెఱ సొలకును పేరు. “గుప్తికారా చ రక్షా చ దీర్ఘం చ వివరం భువః” అని శాశ్వతుడు. గోఘృతే గోపనం చ గుప్తిః. గుహా రక్షణే. రక్షింపఁబడునది, రక్షించుటయు గనుక గుప్తి.

ధృతి ధారణ ధైర్యయోః.

75

ధృతిశబ్దము ధరించుటకును, ధైర్యమునకును పేరు. ధరణం, ధ్రియతే అనయాచ ధృతిః. సీ. ధృజ్ ధారణే. ధరించుట, దీనిచేత ధరింపఁబడును గనుకను ధృతి. “ధృతిః స్త్రియాం యోగభేదే చందో

భేదే సుఖే ౨_ధ్వర” ఇతి శేషః.

బృహతీ క్షుద్ర వార్తాకీ ఛన్దోభేద మహాత్మవి,

బృహతీశబ్దము వాచకుడుచెట్టునకును, తొమ్మిదక్షరములపాదము గల ఛందస్సునకును, అధికమైనదానికిని, అపిశబ్దమువలన నుత్తరీయమునకును పేరు. ములకచెట్టునకును పేరని కొందఱు. బర్హత ఇతి బృహతీ. సీ. బృహ వృద్ధౌ. వృద్ధిఁ బొందునది.

వాసితా స్త్రీ కలిణ్యోత్త -

వాసితాశబ్దము స్త్రీకిని, ఆడపినుఁగునకును పేరు. వాస్యత ఇతి వాసితా. వస నివాసే. శృంగారింపఁబడునది. “స్త్రీయాం స్త్రీమాత్ర హస్తిన్యోర్వాసితా భావితేత్రి” ష్వితి రుద్రః. ‘వాసితం కృతవాసే స్యాచ్ఛాదితే స్తంభితేత్రి” ష్వితి శేషశ్చ. పా. వాశితా.

వార్తా వృత్తై జనశ్రుతౌ.

76

వార్తం ఫల్గు న్యరోగే చ త్రిషు -

వార్తాశబ్దము జీవనోపాయమునకును, లోకవార్తకును పేరైనపుడు సీ. తుచ్చమునకు పేరైనపుడు న. రోగములేనివానికి పేరైనపుడు త్రి. వర్తతే అనయా, వర్తతేచేతి వర్తనం చ వార్తా. వృతు వర్తనే. దీనిచేత వర్తింతురుగనుక, వర్తించునది గనుక, వర్తనముగనుకను వార్త.

అమృతః పృథ్విశ్చ మృతః,

ఘృతామృతశబ్దములు నీళ్లకును, చకారమువలన ఘృతశబ్దము నేతికిని, ప్రకాశముగలదానికిని, అమృతశబ్దము అమృతమునకును, యజ్ఞశేషమునకును, అయాచితమునకును, మోక్షమునకును పేరు. జిఘర్తితి ఘృతం ఘృ క్షరణదీప్తోః జాఱునది. న విద్యతే మృతం మరణ మస్మాదిత్య మృతం. దీనివలన మరణములేదు. “అమృతం వారి సురయోర్నిర్వాణే చాతిసుందరే, అయాచితే యజ్ఞశేషే పుంసి ధన్వంతరౌభవే” దితి వ్యాడిః.

కలధౌతం రూప్య హేమ్నోః -

కలధౌతశబ్దము వెండికిని, బంగారమునకును పేరు. కలం కాలుష్యం ధౌత మస్యేతి కలధౌతం. ధావు గతిశుద్ధ్యోః. పోఁగొట్టఁబడిన కాలుష్యము గలది.

నిమిత్తం హేతు లక్ష్యణోః.

77

నిమిత్తశబ్దము కారణమునకును, చిహ్నమునకును పేరు. నిమేద్యత ఇతి నిమిత్తం. ఇతి మిదా స్నేహనే. కూడుకొని యుండునది. టీ. స. హేతులక్ష్యయోరితి పారే లక్ష్యం శరవ్యం. లక్ష్యేయథా— “నిమిత్తాదపరాధేష్యో ర్థానుష్ఠేవ వల్లిత” మితి మాఘే ద్వితీయసర్గే. “వేద్యం లక్ష్యం శరవ్యం చ నిమిత్తం చ సమం విదు” రితి రంగరాజః.

శ్రుతం శాస్త్రైవ ధృతయోః -

శ్రుతశబ్దము శాస్త్రమునకు పేరైనపుడు న. వినఁబడినదానికి పేరైనపుడు త్రి. శ్రూయత ఇతి శ్రుతం. శ్రు శ్రవణే. వినఁబడునది.

యుగ పర్యాప్తయోః కృతమ్,

కృతశబ్దము యుగవిశేషమునకును, నివారణమునకును పేరు. క్రియత ఇతి కృతం. దు కృజ్ కరణే. చేయఁబడునది. “కృతం ఫలే క్రియాయాంచ వాచ్యవ ద్విహితే ఫలే” ఇతి శేషః.

అత్యాహితం మహాభీతిః కర్తజీవా నపేక్షి చ.

78

అత్యాహితశబ్దము మహాభయమునకును, సాహసకర్మమునకును పేరు. అత్యంతదుఃఖ మాధీయత ఇత్యత్యాహితం. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. మిక్కిలి దీనిచేత దుఃఖము చేయఁబడును. “అత్యాహిత ముపశ్లిష్ట” ఇతి శేషః.

యుక్తే క్షాదావృతే భూతం ప్రాణ్యతీతే సమే త్రిషు,

భూతశబ్దము యోగ్యమైనదానికిని, పృథివ్యాది పంచమహాభూతములకును, సత్యమునకును, ప్రాణిమాత్రమునకును, అతీతకాలమునకును పేరైనపుడు న. సదృశవస్తువుకు పేరైనపుడు ఉత్తరపదమై మూఁడు లింగములయందును వర్తించును. మాతృభూతః, పితృభూతః అని. భూయతే, భవతీతి చ భూతం. భూప్రాప్తౌ, భూ సత్తాయాం. పొందఁబడునది. కలుగునదియును గనుక భూతము. టీ. స. యుక్తేయథా— ‘విద్వాంసోభూత కారిణః’. క్షాదౌ— ‘పంచానామపి భూతానా’ మితి. సత్తే — ‘భూతమప్యనుపన్యస్తం హీయతే వ్యవహారత’ఇతి. ప్రాణ్యతీత ఇతి ద్వంద్వైకవద్భావః. అత్ర ప్రాణిశబ్దేన పిశాచాదయో వివక్షితాః. అతీతే — భూతో ఘటః. “భూతో దేవలకే పుంసి త్రిషు ప్రాప్తే ౨ వకల్పిత” ఇతి

శేషః. “భూతం క్షూదౌ పిశాచాదౌ న్యాయ్యే సత్యోపమానయోః, భూతో దేవలకే ప్రాప్తే తథా వృత్తే లభిధేయవ” దితి విశ్వప్రకాశశ్చ.

వృత్తం పద్యే చరిత్రే త్రి ష్ఠతీతే దృఢని స్తలే.

79

వృత్తశబ్దము పద్యమునకును, చరిత్రమునకును పేరైనపుడు న. పోయినదానికిని, గట్టియైనదానికిని, వట్టువైనదానికిని పేరైనపుడు త్రి. వర్తతే స్మ వృత్తం. వృతువర్తనే. వర్తించునది.

మహాద్రాజ్యం చ -

మహాచ్ఛబ్దము రాజ్యమునకు పేరైనపుడు న. చకారమువలన దౌడ్డదానికి పేరైనపుడు త్రి. మహ్యత ఇతి మహత్. త. మహా పూజాయాం. పూజింపఁబడునది.

అవగీతం జన్యే స్యాద్ధర్మితే త్రిషు.

అవగీతశబ్దము జనాపవాదమునకు పేరైనపుడు న. నిందింపఁబడినవానికి పేరైనపుడు త్రి. ఇది యుద్ధమునకు పేరని కొందఱు. అవవిరుద్ధం గీయత ఇత్యవగీతం. గై శబ్దే. విరుద్ధముగాఁ బలుకఁబడునది. టీ. స. జనస్య జల్పోజన్యం, నిందేతి యావత్. యథా— “అత్మ వ్యాపాదనం శ్లాఘ్య మవగీతేన జీవనా” దితి.

శ్వేతం రూప్యే ల పి -

శ్వేతశబ్దము వెండికి పేరైనపుడు న. అపిశబ్దమువలన తెల్లని వస్తువునకు పేరైనపుడు త్రి. శ్వేతత ఇతి శ్వేతం. శ్వితా వర్ణే. తెల్లనిది. “ద్వీపాద్రి కుష్ఠనాగేషు శ్వేతో నాస్తి వరాటకే” ఇతి శేషః.

రజతం హేమ్ని రూప్యే సితే త్రిషు.

80

రజతశబ్దము బంగారమునకును, వెండికిని పేరైనపుడు న. తెల్లని వస్తువునకు పేరైనపుడు త్రి. రజ్యతే తామ్రాదిక మనేనేతి రజతం. రంజరాగే. దీనిచేత తామ్రము మొదలయినవి రంజింపఁ జేయఁబడును. “రజతం విశదే దన్తిదన్తే తారకహారయో” రితి విశ్వప్రకాశః.

త్రి ష్ఠథో -

ఇకముందు వచ్చు తా స్తశబ్దము లన్నియుఁ ద్రిలింగములు.

జగ దిజ్జే ల పి -

జగచ్ఛబ్దము జంగమమునకును, అపిశబ్దము వలన లోకమునకును

నానార్థవర్గము-త.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పేరు. గచ్చతీతి జగత్ గమ్ గగతౌ. పోవునది. “స్యాజ్జగ ద్విష్టపే క్లీబం వాయౌ నా జంగమే త్రి ష్వి”తి రుద్రః.

రక్తం నీల్యాబి రాగే చ,

రక్తశబ్దము నీలి మంజిష్ఠ మొదలైనదానిచేత చాయవేయఁబడిన వస్త్రాదులకును, చకారమువలన అనురక్తునికిని, ఎఱ్ఱనైన వస్తువునకును పేరైనపుడు త్రి. కుంకుమమునకును, నెత్తుటికిని పేరైనపుడు న. రజ్యతే స్మ రక్తం. రంజ రాగే. రంజింపఁ జేయఁబడునది. “అస్యక్కుంకుమయోః క్లీబం రక్తం త్రి ష్వనురాగణీ” ఇతి శేషః.

అవదాత స్సితే పీ తే శుద్ధే -

అవదాతశబ్దము తెల్లనిదానికి, పసుపుపచ్చనిదానికి, పరిశుద్ధమైన దానికిని పేరు. అవదాయతే స్మ అవదాతః. ధైవ్ శోధనే. శుద్ధమైనది.

బధార్జునౌ సితౌ.

81

సితశబ్దము కట్టఁబడినదానికిని, తెల్లని వస్తువునకును పేరు. సీయత ఇతి సితం. షిజ్ బంధనే. కట్టఁబడునది. “శ్విత్రే సితం భార్గవే నా శర్కరాయాం సితా స్త్రియా” మితి శేషః.

యుక్తే ౨ తి సంస్కృతే మర్షిణ్యభినీతః -

అభినీతశబ్దము యోగ్యమైనదానికిని, మిక్కిలి శుద్ధిచేయఁబడిన దానికిని, ఓరిమి గలదానికిని పేరు. అభినీయత ఇత్యభినీతః. ణీజ్ ప్రాపణే. అంతటఁ బొందింపఁబడినది.

అథ సంస్కృతమ్,

కృత్రిమే లక్షణోపేతే ౨ పి -

సంస్కృతశబ్దము చేయఁబడిన ఘటాదులకును, వ్యాకరణలక్షణయుక్తమైన శబ్దమునకును, అపిశబ్దమువలన లెస్సగాఁ జేయఁబడిన వస్తువునకును పేరు. సమ్యక్క్రియత ఇతి సంస్కృతం. డు కృజ్ కరణే. లెస్సగాఁ జేయఁబడినది.

అనన్తే ౨ నవధావపి.

82

అనంతశబ్దము అవధిలేనిదానికి పేరైనపుడు త్రి. అపిశబ్దమువలన శేషునికిని, విష్ణువునకును పేరైనపుడు పు. ఆకాశమునకు పేరైనపుడు న. భూమికి పేరైనపుడు సీ. న విద్యతో అంతో యస్యే త్యనంతః కడలేనిది.

“అనంత శ్లేషవిష్ణోస్సాన్య దనంతం సురవర్తన్మి, అనంతా శారిబా దూర్వా విశల్యా లాంఠీషుచ, అనంతా హైమవత్యాం చ గుదూచ్ఛాం చావనావ” పీతి విశ్వప్రకాశః.

ఖ్యాతే వ్యాప్తే ప్రతీతః -

ప్రతితశబ్దము ప్రసిద్ధునకును, సంతోషించినవానికిని పేరు. ప్రతీయతే ప్రత్యేతి చ ప్రతీతః. ఇణ్ గతౌ. ఎఱుంగబడువాడును, సంతసించినవాడును గనుక ప్రతీతుడు.

అభిజాతస్తు కులజే బుధే,

అభిజాతశబ్దము మంచికులము గలవానికిని, పండితునికిని పేరు. అభిజాయత ఇత్యభిజాతః. జనీ ప్రాదుర్భావే. మంచి జన్మము గలవాడు.

వివిక్తౌ పూత విజనౌ -

వివిక్తశబ్దము పవిత్రమైనదానికిని, ఏకాంతస్థలమునకును పేరు. వివిచ్యత ఇతి వివిక్తః. విచ్ ౫ పృథగ్భావే. లెస్సగా నేర్పఱచబడునది.

మూర్ఛితౌ మూఢ సోఽన్యౌ.

83

మూర్ఛితశబ్దము మూర్ఛపోయినవానికిని, వృద్ధిఁబొందినవానికిని పేరు. మూర్ఛతి స్మ మూర్ఛితః. మూర్ఛా మోహసముద్రాచాయయోః. మూర్ఛఁబొందినవాడును, వృద్ధిఁబొందినవాడును గనుక మూర్ఛితుడు.

ద్యౌః చాష్టు పరుషౌ శుక్తౌ -

శుక్తశబ్దము ఆష్టువిశేషమునకును, నిష్ఠురమైనదానికిని పేరు. ఆష్టువిశేష మనంగా “మృణ్మయాదిశుచౌ భాండే సక్షౌద్రగుడకాంజికం” అనురీతిగ మంటికుండ మొదలైన భాండమందు తేనె, బెల్లము, కలి ఈ మూడును గూర్చి ధాన్యరాశియందు మూడు రాత్రులు పెట్టిన పులుసు. శుచయతీతి శుక్తం. శుచ శోకే. దుఃఖపెట్టునది.

శితీ ధవళ మేచకౌ,

శితిశబ్దము తెల్లనిదానికిని, నల్లనిదానికిని పేరు. శ్యతి వర్ణాంతరం తనూ కరోతీతి శితిః. శో తనూకరణే. వర్ణాంతరమును గొంచెముగాఁ జేయునది. శీయత ఇతి శితిః. శి శోధనే. శోధింపబడునది.

సత్యే సాధౌ విద్యమానే ప్రశస్తి ౨ భ్యర్హితే చ సత్.

84

నానార్థవర్గము-౪.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నచ్చబ్దము, సత్యమునకును, సాధువునకును, కలిగియున్నదానికిని, శ్రేష్ఠమైనదానికిని, పూజ్యమైనదానికిని పేరు. అ స్తీతి సత్. త. అసభువి. కలిగినది. “భవాన్యాం తు సతీ స్త్రీ స్యా న్నక్షత్రే తు నపుంసక” మితి శేషః.

పురస్కృతః పూజితే ౨ రాత్యభియు క్తే ౨ గ్రతః కృతే.

పురస్కృతశబ్దము పూజితునకును, శత్రువులచేత నాక్రమింపఁబడినవానికిని, ముందర నిలుపఁబడినవానికిని పేరు. పురః క్రియత ఇతి పురస్కృతః. దు కృజ్ కరణే. ముందుగాఁ జేయఁబడినవాఁడు.

నివాతావాశ్రయావాతౌ శస్త్రాభేద్యం చ వర్ష యతే.

85

నివాతశబ్దము ఉండునట్టి స్థలమునకును, గాలిలేని చోటునకును, శస్త్రములచేత భేదింపరాని చోటునకును పేరు. నివాయతే గమ్యతే, నివృత్తౌ వాత్ ౨త్రేతి చ నివాతః. వా గతిగంధనయోః. పొందఁబడునది గనుకను, గాలి దూఱనిదిగనుకను నివాతము.

జాతోన్నత ప్రవృద్ధాస్సురుచ్చితాః-

ఉచ్చితశబ్దము పుట్టినదానికిని, పొడవైన వస్తువునకును, బహుళమైనదానికిని పేరు. ఉచ్చీయత ఇతి ఉచ్చితః. శ్రిజ్ సేవాయాం. పొందఁబడునది.

ఉత్థితాస్తవీ,

వృద్ధిమత్ప్రేక్ష్యతోత్పన్నాః ఉత్థితశబ్దము వృద్ధిఁబొందినవానికిని, ఉద్యోగము గలవానికిని, పుట్టిన వానికిని పేరు. ఉత్తిష్ఠతి స్మ ఉత్థితః వ్యా గతినివృత్తౌ. లేచినవాఁడు.

ఆదృతౌ సాదరార్జితౌ.

86

ఆదృతశబ్దము ఆదరించువానికిని, ఆదరింపఁబడినవానికిని పేరు. ఆద్రీయత ఇ త్యాదృతః - ఆదరించువాఁడు, ఆదరింపఁబడినవాఁడును ఆదృతుఁడు.

ధాంతములు

అర్థో ౨ భధేయ రై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు,

అర్థశబ్దము శబ్దమునకును, వాచ్యమైనదానికిని, ధనమునకును, వస్తువునకును, ప్రయోజనమునకును, పోవుటకును పేరు. అర్థత ఇత్యర్థః.

అర్థ ఉపయాచ్ఛాయాం. కోరఁబడునది. టీ. స. అభిధేయః = శబ్దప్రత్యాయ్యః
యథా — శబ్దార్థౌ కావ్యమితి. రాః = ధనం యథా — ‘న్యాయే
నార్జనమర్థానా’మితి. వస్తుప్రమాణసిద్ధం స్వరూపం యథా — ‘షట్పదార్థాః
షోడశపదార్థా’ ఇతి. ప్రయోజన ముద్దేశ్యం యథా — ‘ఓదనార్థాస్తండులాః’ ‘ధర్మార్థా
పత్నీ’ నివృత్తై — ‘మశకార్థో ధూమః’ ‘తస్మార్థో ఊర్గళాబంధ’ ఇతి.

నిపానాగమయో స్తీర్థ మృషిజుష్టజలే గురౌ.

87

తీర్థశబ్దము నూతియొద్ద నీళ్లతోట్టికిని, శాస్త్రమునకును, ఋషుల చేత
సేవింపఁబడిన జలాశయమునకును, గురువునకును పేరు. కొందఱు నిపాన
మనుటకు నిదాన మని చదివి యాదికారణమని యర్థము చెప్పిరి. తరంత్యనేనేతి
తీర్థం. త్మా ప్లవనతరణయోః. దీనిచేత తరింతురు. ‘తీర్థం శస్త్రాధ్వర క్షేత్రోపా
యోపాధ్యాయమంత్రిషు, అవతారర్షి జుష్టాంభః స్తీరజస్సు చ’ ఇతి విశ్వః.
‘తీర్థంసత్రిణి పాత్రేచ’ ఇతి స్వామీ. అత్రమంత్రి గ్రహణం సేనాపతి పురోహితాదీనా
మప్యపలక్షణమ్.

సమర్థస్త్రిషు శక్తిష్టే సంబద్ధార్థే హితే ౨ పి చ,

సమర్థశబ్దము మిక్కిలి సామర్థ్యముగలవానికిని, అన్వయయోగ్యమైన
యర్థముగలదానికిని, హితమైనవానికిని పేరు. సమర్థయతే సమర్థః. త్రి. అర్థ
ఉపయాచ్ఛాయాం. సమర్థించువాఁడు.

దశమీస్థా క్షీణరాగ వృద్ధౌ -

దశమీస్థ శబ్దము నష్టవీర్యునకును, వృద్ధునకును పేరు. దశమ్యామవస్థాయాం
తిష్ఠతీతి దశమీస్థః. స్థా గతినివృత్తై. పదియవ యవస్థ యందుండువాఁడు.

వీధీ పదవ్యపి.

88

వీధీశబ్దము మార్గమునకును, అపిశబ్దమువలన పట్టికిని పేరు. విధ్యతే
౨ నయా వీధీ. సీ. విధ్య యాచనే. దీనియందు యాచింతురు. ‘వీధీ పజ్జ్నా వశ్యగతౌ
నాట్యభేదే గృహంగణే’ ఇతి శేషః.

ఆస్థానీ యత్నయో రాస్థా

ఆస్థాశబ్దము ఆస్థానమునకును, యత్నమునకును పేరు. ఆతిష్ఠన్తస్యా
మిత్యాస్థా వ్యా గతి నివృత్తై. దీనియందుండురు.

నానార్థవర్గము-ద.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్రసో ౨ స్త్రీ సానుమానయోః

ప్రస్థశబ్దము కొండనెత్తమునకును, కుంచమునకును పేరు. ప్రతిష్ఠతే ౨ స్మిన్నితి ప్రస్థః. అ. పు. ష్టా గతినివృత్తౌ. దీనియందు ధాన్యాదులుండును.

దాంతములు

అభిప్రాయవశా ఛన్దా -

ఛందశబ్దము అభిప్రాయమునకు, అభీనునికిని పేరు. ఛన్దత ఇతి ఛందః. ఛది సంవరణే. ఆహ్లాదమును జేయునది.

అబ్ధౌ జీమూత వత్సరౌ.

89

అబ్దశబ్దము మేఘమునకును, సంవత్సరమునకును పేరు. పా. అబ్ధౌ జీమూతపర్వతౌ. ఆపో దదాతీతి, ఆపోతీతి చ అబ్ధః. దు దాఞ్ దానే. ఆప్ గ్ర వ్యాప్తౌ. జలము నిచ్చునదియు, పొందినదియు అబ్దము. “గిరిదర్పణయో రబ్ద”ఇతి శేషః.

అపవాదౌ తు నిన్దాజ్ఞే -

అపవాదశబ్దము నిందకును, ఆజ్ఞకును పేరు. అపవదనం అపవాదః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. నికృష్టముగాఁ బలుకుట.

దాయాదౌ సుత బాన్ధవౌ,

దాయాదశబ్దము కొడుకునకును, జ్ఞాతికిని పేరు. దాయం విభజనీయం ధన మతీతి, ఆదత్త ఇతి వా దాయాదః. అద భక్షణే, దు దాఞ్ దానే. పాలిసామ్మును భుజించువాఁడుగాని, పుచ్చుకొనువాఁడుగాని దాయాదుఁడు.

పాదా రత్వక్షి తుర్యాంశాః-

పాదశబ్దము కిరణమునకును, కాలికిని, నాలవపాలికిని పేరు. పద్యంతే అనేనేతి పాదః పద గతౌ. దీనిచేత పొందుదురు. “పాదస్స్యాద్భుద్భూషాజ్యయో” రితిశేషః.

చన్దాగ్న్వర్జాస్తమోనుదః.

90

తమోనుచ్చబ్దము చంద్రునికిని, అగ్నికిని, సూర్యునికిని పేరు. తమో నుదంతీతి తమోనుదః. ద. పు. ణుద ప్రేరణే. అంధకారమును బోగొట్టువారు.

నిర్వాదో జనవాదే ౨ పి -

నిర్వాదశబ్దము నిందకును, అపిశబ్దమువలన నిశ్చితమైన వాదమునకును, వాదము లేకుండుటకును పేరు. నికృష్టోవాదో, నిశ్చితో వాదో, వాదాభావశ్చ నిర్వాదః. వద వ్యక్తాయాం వాచి. నికృష్టమైన వాదము, నిశ్చితమైన వాదము, వాదము లేకుండుటయు గనుక నిర్వాదము. “నిర్వాదో నిశ్చితే వాదే వాదాభావే నజ వ్యయ”మితి శేషః.

శాదో జమ్బాల శప్పయోః.

శాదశబ్దము అడుసునకును, లేత కసవునకును పేరు. శీయతే పాదో ౨ నేనేతి శాదః. శద్ గృశాతనే. దీనిచేత అడుగు కృశించును.

సారావే రుదితే త్రాతర్యాక్రన్దో దారుణే రణే.

91

అక్రందశబ్దము ఆర్తధ్వనితోఁగూడిన రోదనమునకును, రక్షించువానికిని, భయంకరమైన యుద్ధమునకు పేరు. అక్రందనం, అక్రంద్యతే అస్మై, అస్మిన్నితి చ అక్రందః. క్రిది ఆహ్వానే రోదనే చ. మొఱపెట్టుట. వీనికొఱకు దీనియందును మొఱపెట్టబడును.

స్వాత్మసాదో ౨ నురోధే ౨ పి -

ప్రసాదశబ్దము అనుసరించుటకును, అపిశబ్దమువలన నైర్మల్యమునకును, ప్రీతికిని పేరు. ప్రసీదం త్యనేన, ప్రసదనమితి చ ప్రసాదః. షద్ గృ విశరణ గత్యవసాదనేషు. దీనిచేత ప్రసన్ను లౌదురు, ప్రసన్న మౌట గనుకను ప్రసాదము. “స్వాప్లే ప్రసాదః కావ్యస్య ప్రాణే నైర్మల్యహర్షయో” రితి శేషః.

సూదస్వాద్వ్యాజ్ఞనే త్రిషు,

సూదశబ్దము పప్పు మొదలైన వ్యంజనములకును, వండువానికిని పేరు. సూదయతి క్షుదాదికమితి సూదః. త్రి. షూద హింసాయాం. ఆకలి మొదలయిన దానిని పోమొత్తును.

గోష్ఠాధ్యక్షే ౨ పి గోవిన్దః -

గోవిందశబ్దము ఆవుల నేలువానికిని, అపిశబ్దమువలన శ్రీకృష్ణునికిని, బృహస్పతికిని పేరు. గాః విందీతి గోవిందః. విద్ గృ లాభే. ఆవులను బొందినవాడు, వాక్కులను బొందినవాఁడును గనుక గోవిందుఁడు.

హార్షే ౨ ప్యామోదవత్సదః.

92

నానార్థవర్గము-ద.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అమోద మద శబ్దములు హర్షమునకును, అపిశబ్దమువలన అమోదశబ్దము పరిమళమునకును, మదశబ్దము గర్వమునకు పేరు. అమోదన మామోదః, మాద్యతే మదః. ముద హర్షే, మదీ హర్షగ్నేపనయోః. హర్షించుట గనుక అమోదము, ముదమును. ‘మదో రేతసి కస్తూర్యాం గర్వే హర్షేభదానయో’ రితి శేషః.

ప్రాధాన్యే రాజవిజ్ఞేచ వృషాజ్ఞే కకుదో ౨ స్త్రియామ్,

కకుదశబ్దము ప్రధానమైనదానికిని, రాజవిహ్నమునకును, అఁబోతుమూఁ పురమునకును పేరు. కు అప్పుం కః శిర ఇవ తిష్ఠతీతి కకుదః- అల్పమైన శిరస్సువలె నుండునది. దకారాంతమును గలదు. టీ. స. ప్రధానమేవ ప్రాధాన్యం. తత్రయథా — “ఇక్ష్యాకువంశ్యః కకుదో నృపాణాం కకుత్స్థ ఇత్యాహిత లక్షణో—భూ” దితి. రాజచిహ్నా — ‘నృపతి కకుదందత్వాయూనేసీతాతపవారణ’ మితి. వృషాంగే— ‘కకుదేవృషస్సకృతబాహు’ మితి. “స్త్రీ కకుత్కుదో ౨ స్త్రీరాట్వి హ్నా ప్రప్తవృషాంగయో” రితి రుద్రః.

స్త్రీసంవిజ్ఞాన సంభాషా క్రియాకా రాజి నామసు.

93

సంవిచ్ఛబ్దము జ్ఞానమునకును, సంకేతమునకును ప. సంభాషణమునకును, క్రియానిశ్చయమునకును, యుద్ధమునకును, నామధేయమునకును పేరు. సంవేదనం, సంవిదం త్యనయా చేతి సంవిత్. ద. సీ. లెస్సగా నెఱుఁగుటయు, దీనిచేత లెస్సగా నెఱుఁగుదురు గనుకను సంవిత్తు. “సంవిజ్ఞానే ప్రతిజ్ఞాయాం సంకేతాచార నామసు, సంభాషణే తోషణే చ క్రియాకారే చ సంగర” ఇతి ప్రతాపః.

ధర్మే రహ స్సుపనిషత్ -

ఉపనిషచ్చబ్దము ధర్మమునకును, రహస్యమునకును పేరు. సర్వే అర్థా ఉపనిషీదంత్యస్యామితి ఉపనిషత్. ద. సీ. షడ్ ఇవిశరణ గత్యవసాదనేషు. దీనియందన్ని యర్థములు నుండును.

స్యా దృతౌ వత్సరే శరత్.

శరచ్చబ్దము ఋతువిశేషమునకును, సంవత్సరమునకును పేరు. శృణాతి పంకమితి శరత్. ద. సీ. శృ హింసాయాం. పంకమును బో మొత్తునది. ‘స్త్రీసంవిత్’ అనుచోట స్త్రీశబ్దము ఉపనిషచ్చరచ్చబ్దముల యందు

సన్వయించును గనుక ఉపనిషచ్చరచ్చబద్ధములు స్త్రీలింగములు.

పదం వ్యవసిత త్రాణ స్థాన లక్ష్యాష్ట్రీవ స్తుషు.

94

పదశబ్దము ఉద్యోగముకును, రక్షించుటకును, స్థానమునకును, చిహ్నమునకును, అడుగునకును, వస్తువునకును పేరు. పద్యతే అనే నేతి పదం. పద్ గృగతౌ. దీనిచేత పొందుదురు.

గోష్పదం సేవితే మానే -

గోష్పదశబ్దము గోవులున్న దేశమునకును, ఆవుగొరిజ దిగఁబడిన గుంటకును పేరు. గావః పద్యంతే ౨త్ర గోష్పదం. పద్ గృగతౌ. గోవులు దీనియందు సంచరించును.

ప్రతిష్ఠా కృత్య మాస్పదమ్,

ఆస్పదశబ్దము స్థానమునకును, చేయఁదగినదానికిని పేరు. ఆ సమంతతః పద్యత ఇ త్యాస్పదం - అంతట పొందఁబడునది.

త్రిషు -

స్వాదుశబ్దము మొదలు దాంతము లన్నియుఁ ద్రిలింగములు.

ఇష్ట మధురౌ స్వాదూ -

స్వాదుశబ్దము ఇష్టమైనదానికిని, మధురమయినదానికిని పేరు. స్వదత ఇతి స్వాదు. త్రి. ష్వద ఆస్వాదనే. రుచించునది. 'స్వాదు ర్మృష్ట మనోజ్ఞయౌ' రిత్యజయః.

మృదూ చాతీష్ఠకోమలౌ.

95

మృదుశబ్దము క్రూరముగానివానికిని, మెత్తనివానికిని పేరు. మృద్యత ఇతి మృదు. త్రి. మెదపఁబడునది.

మూఢాల్పాపటు నిర్భాగ్యా మన్దాస్వస్యః -

మందశబ్దము మాధునికిని, అల్పునికిని, సమర్థుఁడు గానివానికిని, నిర్భాగ్యునికిని పేరు. మందతే స్వపితీతి మందః. మది స్వప్నే. నిద్రవోయినట్లు లుండువాఁడు. టీ. స. మూఢః ప్రజ్ఞాహీనః. తత్ర — 'మందః కవియశః ప్రార్థి గమిష్యామ్యపహస్యతా' మితి రఘువంశే. అల్పే — అగ్నిమాంద్యం. అపటుర్వాధితః, తత్రమందం చికిత్సతి భిషక్. దరిద్రే — 'నాస్తిమందస్య కాంక్షిత'మితి. 'మందో మందే మంద కార్యే నైవకకారీభ భేదయౌ' రితి శేషః. శనైచ్చరగ్రహో౨పి మందః.

నానార్థవర్గము-ధ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ద్వౌతు శారదా,

ప్రత్యగ్రా ప్రతిభా -

శారదశబ్దము నూతనమైనదానికిని, సమర్థుడు కానివానికిని పేరు. శరది భవః శారదః-శరత్తునందుఁ బుట్టినది. 'శారదస్సప్తపర్ణే స్యాత్సరస్వత్యాంతు శారదా, శారదా గజపిప్పల్యాం మృదువర్షభవేత్రి' ప్రితిశేషః.

విద్వత్సు ప్రగల్భా విశారదా.

96

విశారదశబ్దము విద్వాంసునికిని, ప్రౌఢునికిని పేరు. విశిష్టా శారదా అస్యేతి విశారదః - అధికమైన సరస్వతి గలవాఁడు.

ధాంతములు

వ్యామో వటశ్చ న్యగ్రోధా -

న్యగ్రోధశబ్దము బారకును, మఱిచెట్టునకును పేరు. న్యక్ రోహతీతి న్యగ్రోధః. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే. అడ్డముగా వ్యాపించునది.

ఉత్సేధః కాయ ఉన్నతిః,

ఉత్సేధశబ్దము శరీరమునకును, పొడవునకును పేరు. ఉత్సేధతీతి ఉత్సేధః. షిధు గత్యాం. మీఁదికిఁ బెరుగునది.

పర్యాహారశ్చ మార్గశ్చ వివధౌ వీవధౌ చ తా.

97

వివిధ వీవధశబ్దములు కావడికిని, మార్గమునకును పేళ్లు. పర్యాహారమునఁగా వర్తకుఁడు దేశాంతరమునుండి తెచ్చి విక్రయస్థానమందుంచిన వస్తువని కొందఱు. వివిధోవధో వహనదుఃఖ మత్రేతి వివధః, వీవధశ్చ. దీనియందు వహనదుఃఖము గలదు గనుక వివధము, వీవధమును.

పరిధి ర్మజ్జియతరో శ్శాఖాయా ముపసూర్యకే,

పరిధిశబ్దము యజ్ఞార్హమైన మేడిచెట్టు మొదలయిన దానికొమ్మకును, పరివేషమునకును పేరు. పరితో ధీయతే పరిధిః. పు. దు ధాజ్ ధారణపోషణయో. చుట్టును ధరింపఁబడునది.

బంధకం వ్యసనం చేతః పీడాభిష్టాన మాధయః.

98

అధిశబ్దము క్షేత్రాదులను కుదువపెట్టుటకును, ద్యూతము మొదలైన వ్యసనములకును, మనఃపీడకును, ఆశ్రయించుటకును పేరు. ఆధీయత ఇత్యాధిః. పు. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయోః. పెట్టఁబడునది.

స్వస్వమర్థన నీవాక నియమాశ్చ సమాధయః,

సమాధిశబ్దము శంకాపరిహారమునకును, అగ్గవైన ధాన్యాదుల యందుఁ గల జనులయొక్క ఆదరమునకును, ఇంద్రియనిగ్రహమునకును పేరు. కొందఱు నీవాకము వచనాభావము, నియమము, అంగీకారమునని చెప్పుదురు. సమ్య గాధీయతే మనో ఽత్రేతి సమాధిః. పు. డు ధాన్య ధారణ పోషణయోః. దీనియందు మనస్సు లెస్సగా నుంచబడును. “సమాధిర్హృదయైకాగ్ర్యే వైశ్యభేదప్రకారయో” రితి శేషః.

దోషోత్పాదే ౨ నుబంధ స్వాత్మకృత్యాదిషు నశ్వరే.

99

ముఖ్యానుయాయినీ శిశౌ ప్రకృతస్యోనువర్తనే.

అనుబంధశబ్దము దోషోత్పాదమునకును, ప్రకృతి ప్రత్యయాదుల యందు నశించిపోవు నక్షరమునకును, ముఖ్యులైన తండ్రి మొదలైనవారి ననుసరించి నడుచుకొను శిశువునకును, ప్రకృతమైనదాని ననువర్తించుటకును పేరు. “ముఖ్యానుయాయినీ శిశౌ” అనుచోట ముఖ్యుఁడైనవాని ననుసరించువానికిని, శిశువునకును పేరని ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పుదురు. దోషోత్పాదనమున కెట్లనిన — “అనుబంధ మవస్థాం జ్ఞాత్వాదండం నిపాతయేత్” అని స్మృతి. అనుబద్ధాతీతి అనుబంధనం, అనుబంధశ్చ. బంధ బంధనే. అనువర్తించునది గనుకను, అనుసరించుట గనుకను అనుబంధము.

విధు ర్విష్టో చన్ద్రమసి -

విధుశబ్దము విష్ణువునకును, చంద్రునకును పేరు. వ్యధత ఇతి విధుః. వ్యధతాడనే. అసురులను అంధకారమును బోఁగొట్టువాఁడు.

పరిచ్ఛేదే బలే ౨ వధిః.

100

అవధిశబ్దము మర్యాదకును, బలమునకును పేరు. అవధీయతే అనేనే త్యవధిః. పు. దీనిచేత నిశ్చయింపఁబడును.

విధి ర్విధానే దైవే ౨ పి -

విధిశబ్దము చేయుటకును, దైవమునకును, అపిశబ్దమువలన బ్రహ్మదేవునికిని, ప్రకారమునకును, విధాయక వాక్యమునకును పేరు. విధానం, విదధాతీతి చ విధిః. పు. చేయుటయును, చేయువాఁడును విధి. “విధిః ప్రకారే కల్పే చ లిఖ్యాద్యర్థే ప్రజాపతా” వితి శేషః.

ప్రణిధిః ప్రార్థనే చరే.

నానార్థవర్గము-ధ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్రణిధిశబ్దము ప్రార్థనకును, వేఁగులవానికిని పేరు. ప్రణిధానం, ప్రణిధీయత ఇతి చ ప్రణిధిః. పు. దుధార్జ్ ధారణపోషణయోః. ప్రార్థించుట, ప్రార్థింపఁబడువాఁడును ప్రణిధి.

బుద్ధ వృద్ధౌ పణ్ణితే ౨ పి -

బుద్ధవృద్ధశబ్దములు విద్వాంసునికిని, అపిశబ్దమువలన వరుసగా బుద్ధదేవునకును ముసలివానికిని పేళ్లు. బుద్ధ్యతీతి బుద్ధః. బుధ అవగమనే. ఎఱుఁగువాఁడు. ౧. వర్ధత ఇతి వృద్ధః. త్రి. వృధు వృద్ధౌ. వృద్ధిఁబొందువాఁడు.

స్కంధ స్కముదయే ౨ పి చ.

101

స్కంధశబ్దము అధ్యాయాది సమూహమునకును, అపిశబ్దమువలన మూఁపునకును, చెట్టుమొదటికిని, బౌద్ధ శాస్త్రోక్తమైన రూప, వేదనా, విజ్ఞాన, సంజ్ఞా, సంస్కారములను పంచస్కంధములకును పేరు. స్కంధత ఇతి స్కంధః స్కందిర్ గతివోషణయోః. పొందఁబడునది. ‘సమీహో వృషయోః స్కంధ సైస్య రూపాది పంచక’ ఇతి శేషః.

దేశే నదవిశేషే ౨ బౌ సిన్ధు ర్నా సరితి స్త్రియామ్.

సింధుశబ్దము దేశ విశేషమునకును, నద విశేషమునకును, సముద్రమునకును పేరైనపుడు పు. సామాన్యముగా నదికిని నదీ విశేషమునకును పేరైనప్పుడు సీ. స్యందత ఇతి సింధుః. స్యందూ ప్రస్రవణే. ప్రవహించునది. ‘సింధు ర్గజమదే ౨ పిస్యా’ దితి శేషః.

విధా విధౌ ప్రకారే చ -

విధాశబ్దము చేయుటకును, ప్రకారమునకును పేరు. చకారము వలన గజాన్నమునకును, కూలికిని పేరు. విధానం, విధీయత ఇతి చ విధా. సీ. దు ధార్జ్ ధారణ పోషణయోః. చేయుటయు, చేయఁబడునదియును గనుక విధ. పుంలింగమని కొందఱు. ‘విధో విధానే హస్త్యన్నే ప్రకారేవేతనే ౨ పిచ’ అని పుంలింగమం దజయుఁడు. “విధా నర్దిప్రకారేషు గజాన్నే వేతనే విధా” అని రుద్రుడు.

సాధూ రమ్యే ౨ పి చ త్రిషు.

102

సాధుశబ్దము ఒప్పిదమైనదానికిని, అపిశబ్దము వలన సజ్జనునికిని పేరు. సాధ్నీతీతి సాధుః. త్రి. రాధసాధ సంసిద్ధౌ సాధించువాఁడు.

“సాధు ర్వార్ధుషికే చారౌ చాభిధేయవ” దితి విశ్వప్రకాశః.

వధూ ర్జాయా స్సు షా స్త్రీ చ -

వధూశబ్దము పెండ్లామునకును, కోడలికిని, స్త్రీమాత్రమునకును, చకారమువలన స్పృక్కయను గంధ ద్రవ్యవిశేషమునకును పేరు. ఊహ్యత ఇతి వధూః. సీ. వహ ప్రాపణే. వహింపఁబడునది. “నవోధాయాం ప్రియంగౌ చ శటీశారిబయోర్వధూ” రితి శేషః.

సుధా లేపో ౨ మృతం స్మహీ,

సుధాశబ్దము పూయునట్టి సున్నమునకును, అమృతమునకును, జెముడు చెట్టుకును పేరు. సుష్టు ధీయత ఇతి సుధా. దు ధాజ్ ధారణ పోషణయో. ధేట్ పానే. లెస్సగా ధరింపఁబడునది, పాపము చేయఁబడునది సుధ. “సుధా పయసి మూర్వాయా” మితి శేషః.

సంధా ప్రతిజ్ఞా మర్యాదా -

సంధాశబ్దము ప్రతిజ్ఞకును మర్యాదకును పేరు. సంధీయతే క్షేత్రద్వయ ప్రాంతావనయేతి సంధానంచ, సంధా - దీనిచేత క్షేత్రద్వయ ప్రాంతములు చేర్చఁ బడును. ప్రతిజ్ఞ సేయుటయు గనుక సంధ.

శ్రద్ధా సంప్రత్యయః స్పృహః.

103

శ్రద్ధాశబ్దము భక్త్యతిశయమునకును, ఇచ్ఛకును పేరు. శ్రద్ధధతే అనయేతి శ్రద్ధా. దుధాజ్ ధారణ పోషణయోః. దీనిచేత విశ్వసించురు.

మధు మద్యే పుష్కరసే క్షౌద్రే ౨ పి -

మధుశబ్దము మద్యమునకును, పూచేనెకును, తేనెకును పేరగునపుడు న. అపిశబ్దమువలన చైత్రమాసమునకును, అనురునకును, ఇప్పచెట్టుకును పేరగునపుడు పు. మాద్యంత్యనేనేతి మధు. మదీ హర్షే. దీనిచేత మదింతురు. “మధుర్నా క్షత్రియే చైత్రే వసంతే దానవేద్రుమే, అస్త్రియాం మద్యభేదే స్యాత్ క్షీబం సలిలదుగ్ధయో” రితి శేషః.

అన్ధం తమస్యపి,

అంధశబ్దము అంధకారమునకు పేరగునపుడు న. అపిశబ్దము వలన గ్రుడ్డివానికి బేరగునపుడు త్రి. అన్ధయతీ త్యన్ధం. అన్ధ దృష్టుపసంహారే. కానరాకుండఁ జేయునదియు, కానరానివాఁడును అంధము, అంధుఁడును.

నానార్థవర్గము-స.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

అథ త్రిషు -

ముందుఁ జెప్పఁబడు ధాంతము లన్నియు త్రిలింగములు.

సమున్నద్ధౌ పణ్ణితంమన్య గర్వితౌ.

104

సమున్నద్ధశబ్దము తాను విద్వాంసుఁడు గాక విద్వాంసుఁడ నను నభిమానము గలవానికిని, గర్వము గలవానికిని పేరు. సమున్నహ్యత ఇతి సమున్నద్ధః. ఐహ బంధనే. గర్వించువాఁడు.

బ్రహ్మబంధు రభిక్షేపే నిర్దేశ -

బ్రహ్మబంధుశబ్దము బ్రాహ్మణకర్మహీనుఁడైన బ్రాహ్మణునికిని, ద్వేషముచేతఁ బేర్కొనఁబడినవానికిని పేరు. బ్రహ్మణో బ్రాహ్మణస్య బంధుః బ్రహ్మబంధుః - అనుష్ఠానాదులు లేక బ్రాహ్మణునికి బంధుమాత్రుఁడైనవాఁడు. (ఈలాగే క్షత్రబంధు శబ్దమును తిరస్కారమందుఁ జెప్పఁబడును).

అ థావలష్టుతే.

అవిదూరే ౨ వ్యవష్టభః -

అవష్టభశబ్దము అవలంబింపఁబడినవానికిని, దగ్గఱ నున్నవానికిని, అపిశబ్దమువలన కట్టఁబడి వానికిని పేరు. అవష్టభ్యత ఇత్యవష్టభః. స్తంభ రోధనే. అవలంబింపఁబడును. “అక్రాంతే చావరుద్ధే స్యా దవష్టభ స్తిరస్మృత” ఇతి శేషః.

ప్రసిద్ధౌ ఖ్యాత భూషితౌ.

105

ప్రసిద్ధశబ్దము ఖ్యాతిగలవానికిని, అలంకరింపఁబడినవానికిని పేరు. ప్రకర్షణ సిద్ధతీతి ప్రసిద్ధః. షిధు సంరాద్ధౌ. ప్రకర్షముచేతనైనవాఁడు.

నాంతములు

సూర్య వహ్ని చిత్రభానూ -

చిత్రభానుశబ్దము సూర్యునకును, అగ్నికిని పేరు. చిత్రాః భానవోయస్య సః చిత్రభానుః - నానావిధములైన కిరణములు గలవాఁడు.

భానూ రశ్మి దివాకరౌ,

భానుశబ్దము కిరణమునకును, సూర్యునికిని పేరు. భాతీతి భానుః. భా దీప్తౌ. ప్రకాశించును గనుక భానువు.

భూతాత్మానౌ ధాతృదేవతౌ -

భూతాత్మశబ్దము బ్రహ్మకును, దేహమునకును పేరు. భూతానాం ప్రాణినా మాత్రా, పృథివ్యాది భూతస్వరూప ఇతి చ భూతాత్మా. న. పు. ప్రాణులకు ఆత్మ గనుకను, పంచమహాభూతస్వరూపముగను భూతాత్మ.

మూర్ఖ నీచౌ పృథగ్జనౌ.

106

పృథగ్జనశబ్దము మూర్ఖునికిని, హీనజాతివానికిని పేరు. పృథక్కార్యో జనః పృథగ్జనః - పృథక్కరింపఁదగిన జనుఁడు.

గ్రావాణౌ శైల పాషాణౌ -

గ్రావశబ్దము పర్వతమునకును, తాతికిని పేరు. గృహ్యత ఇతి గ్రావా. న. పు. గ్రహింపఁబడునది.

పత్రిణౌ వర పక్షిణౌ,

పత్రిశబ్దము అమ్మునకును, పక్షికిని పేరు. పత్రాణి పక్షాః అస్య సంతీతి పత్రి. న. పు. తెక్కులు గలది.

తరుశైలౌ శిఖరిణౌ -

శిఖరిశబ్దము వృక్షమునకును, పర్వతమునకును పేరు. శిఖరాణ్యస్య సంతీతి శిఖరీ. న. పు. అగ్రములు గలది.

శిఖినౌ వహ్ని బర్హిణౌ.

107

శిఖిశబ్దము అగ్నికిని, నెమలికిని పేరు. శిఖాః అస్య సంతీతి శిఖి. న. పు. జ్వాలలును, చుంచును గలిగినది.

ప్రతియత్నావృభౌ లిప్యోపగ్రహౌ -

ప్రతియత్నశబ్దము అభిలాషకును, చెఱపట్టుటకును పేరు. ప్రతి యతనం ప్రతియత్నః. యతీ ప్రయత్నే. యత్నము చేయుట ప్రతి యత్నము. “ప్రతియత్నః ప్రతీకారే గుణాధానే చ వస్తున” ఇతి శేషః.

అథ సాదినౌ,

ద్యౌ సారథి హయారోహౌ -

సాదిశబ్దము సారథికిని, గుఱ్ఱపురౌతునకును పేరు. సీదతి నిషీదతి, సాదయతి తురగమితి చ సాదీ. న. పు. షడ్ విశరణగ్యవసాదనేషు. కూర్చుండువాఁడును. గుఱ్ఱమును నొప్పించువాఁడును సాది. “సాదీ స్యాత్తురగారోహే రథేభారోహయోరపి” ఇతి ప్రతాపః.

వాఙ్మనో ౨ శ్వేష పక్షిణః,

108

వాఙ్మనోశబ్దము గుఱ్ఱమునకును, అమ్మునకును, పక్షికిని పేరు. వాఙ్మనోః పక్షాస్సంత్యస్యేతి వాఙ్మనో. న. పు. తేకలు గలిగినది.

కులే ౨ వ్యభిజనో జన్మభూమావపి-

అభిజనశబ్దము కులమునకును, జన్మభూమికిని, అపిశబ్దమువలన కీర్తికిని, కులాగతమైన ధ్వజాదులకును పేరు. అభిజాయతే ౨స్మిన్ని త్యభిజనః. జనీ ప్రాదుర్భావే. దీనియందుఁ బుట్టుదురు.

అథ హోయనాః,

వర్షాల్లి శ్రీహిభేదా స్సుః -

హోయనశబ్దము సంవత్సరమునకు, కిరణమునకు, వ్రేహి భేదమునకు, చకారమువలన శత్రువునకును పేరు. భావాః జిహిత ఇతి హోయనః. ఓ హోజ్ గతౌ. అవస్థలను బొందునది.

చన్ద్రాగ్న్యర్కా విరోచనాః.

109

విరోచనశబ్దము చంద్రునికి, అగ్నికి, సూర్యునికిని పేరు. విరోచత ఇతి విరోచనః. రుచ దీప్తౌ. ప్రకాశించువాఁడు. 'విరోచనో బలేస్తాత' ఇతి శేషః.

కేశే ౨ పి వ్యజనః -

వ్యజనశబ్దము వెండ్రుకలకు పేరైనప్పుడు త్రి. అపిశబ్దమువలన పాపమునకు పేరైనప్పుడు న. క్షేపమునకు పేరైనప్పుడు పు. "వ్యజనం కల్మషే క్షీబం క్షేపేవా కుంతలేత్రిషు" అని రభసుఁడు. వ్యజ్యత ఇతి వ్యజనం. వ్యజీవర్షనే. విడువఁబడునది.

విశ్వక ర్కార్య సురశిల్పినోః,

విశ్వకర్మశబ్దము సూర్యునికిని, దేవశిల్పికిని పేరు. విశ్వం కర్మాస్యేతి విశ్వకర్మా. న. పు. సకలమైన క్రియలు గలవాఁడు. టీ. స. విశ్వస్యకర్మాణి యస్మాదితి విశ్వకర్మేతి సూర్యపక్షే.

ఆత్మా యతో ధృతి ర్బుద్ధి స్స్వభావో బ్రహ్మ వర్ష చ.

110

ఆత్మ శబ్దము యత్నమునకు, ధైర్యమునకు, బుద్ధికి, స్వభావమునకు, పరమాత్మకు, దేహమునకు, చకారము వలన జీవునికిని పేరు. అతతీత్యా తా.న. పు. అత సాతత్యగమనే. ఎడతెగక తిరుగునది. టీ. స. యత్నే—

‘ఆత్మానురూపం ఫల’ మితి. యత్నానురూపమిత్యర్థః. ధైర్యే— ఆత్మ వాన్మైవ ముహ్యతి. బుద్ధౌ— స్వాత్మవేదో ౨ యమర్థః. స్వబుద్ధివేద్య ఇత్యర్థః. స్వభావస్సహజో ధర్మః. తత్ర— దుష్టాత్మా క్రోధాత్మా. పరమాత్మని— ఆత్మైవేదం సర్వం. శరీరే - స్థూలాత్మా కృశాత్మా. జీవే - నావాత్మానోవ్యవస్థాత ఇతి. “ఆత్మేంద్రియే ౨ నిలే జీవ” ఇతి శేషః.

శక్ర ఘాతుక మత్తేభ వర్షకాబ్ధా ఘనాఘనాః,

ఘనాఘనశబ్దము దేవేంద్రునికిని, చంపునట్టి స్వభావము గలవానికిని, మదపుటేనుఁగునకును, వర్షించునట్టి మేఘమునకును పేరు. ఘాతుక మత్తేభ మన్నచోట చంపునట్టి స్వభావముగల మదపుటేనుఁగని కొందఱు. హంతీతి ఘనాఘనః. హన హింసాగత్యోః. చంపునది, పోవునది.

అభిమానో ౨ ధాది దర్పే ౨ జ్ఞానే ప్రణయహింసయోః.

111

అభిమానశబ్దము దనరూప కులాదులచే వచ్చిన గర్వమునకు, జ్ఞానమునకు, ప్రార్థనకు, హింసకును పేరు. అభిమాననం, అభిమననం చ, అభిమానః. మాన పూజాయాం, మనజ్ఞానే. మీర్ష హింసాయాం. గర్వించుట జ్ఞానము, హింసయును, అభిమానము.

ఘనో మేఘే మూర్తిగుణే త్రిషుమూర్తే నిరన్తరే,

ఘనశబ్దము మేఘమునకును, కారిత్యమునకును పేరైనపుడు పు. కరినమయిన వస్తువునకు, దట్టమైనదానికిని పేరైనపుడు త్రి. హన్యత ఇతి ఘనః. హన హింసాగత్యోః. కొట్టఁబడునది. లోహముద్గరముస్తాకాంస్యతాలాదులకును పేరు. ‘ఘనం స్యాత్కాంస్యతాలాదౌ పుంసి ముద్గర ముస్తయౌ’ రితి శేషః.

ఇక స్ఫూర్యే ప్రభౌ -

ఇనశబ్దము సూర్యునికిని, ప్రభువునకును పేరు. ఏతీతి ఇనః. ఇణ్గతౌ. సంచరించువాఁడు. ‘ఇన స్ఫూర్యేన్యపే పత్యా’ వితి విశ్వప్రకాశః.

రాజా మృగాజ్ఞే క్షత్రియే నృపే.

112

రాజశబ్దము చంద్రునికి, క్షత్రియజాతివానికి, భూమి నేలు రాజునకును పేరు. కొందఱు ‘ప్రభౌ’ అనునది యిక్కడికిని సంబంధించును గనుక ప్రభువన కుంబేరని చెప్పుదురు. ‘ప్రభౌ భూమిపతౌ రాజా క్షత్రియే

నానార్థవర్గము-న.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రజనీపతౌ అని రభఃమడు. రాజత ఇతి రాజా. న. పు. రాజ్య దీప్తా. ప్రకాశించువాడు.

వాణిన్యా నర్తకీ దూత్యా -

వాణినీశబ్దము నృత్యమాడు స్త్రీకిని, దూతికకును పేరు. వణతి తాచ్చీల్యేనేతి వాణినీ. సీ. వణ శబ్దే. పలుకునట్టి స్వభావముగలది. పా. మత్తా విదగ్ధే వాణిన్యా. అప్పుడు మదించిన స్త్రీకి, నేర్పరియైన స్త్రీకిని పేరు. “వాణినీ వానినీ సమే” ఇతిశేషః.

ప్రవన్త్యా మపి వాహినీ,

వాహినీశబ్దము నదికిని, అపిశబ్దమువలన సేనకును, సేనావిశేషమునకును పేరు. వహతి, వాయతీతి చ వాహినీ. సీ. వహ ప్రాపణే. ప్రవహించునది, ప్రయత్నముసేయునది వాహిని.

ప్రొదిన్యా వజ్రతటితా -

ప్రొదినీశబ్దము వజ్రాయుధమునకును, మెఱపునకును పేరు. ప్రోదో ౨ స్యా అస్తీతి ప్రొదినీ. సీ. ప్రోద అవ్యక్తేశబ్దే. మ్రోత గలిగినది.

వన్తాయామపి కామినీ.

113

కామినీశబ్దము బదనికకును, అపిశబ్దమువలన విలాసినియైన స్త్రీకిని పేరు. కామో ౨ స్యా అస్తీతి కామినీ. సీ. అభిలాష గలిగినది. “శామాపారావతీ స్త్రీషు చక్రవాక్యాం చ కామినీ” ఇతి ప్రతాపః.

త్వగ్దేహయో రపి తనుః -

తనుశబ్దము తోలునకును, శరీరమునకును పేరైనపుడు సీ. అపి శబ్దమువలన అల్పమైనదానికిని, సన్నమైనదానికిని పేరైనపుడు త్రి. తస్యత ఇతి తనుః. తను విస్తారే. విస్తరింపఁబడునది. “తనుస్తు వాచ్యలింగస్సాన్య త్వత్వే ౨ పి విరళే కృశ” ఇతి శేషః.

సూనాథో జిహ్వికాపి చ,

సూనాశబ్దము కొండనాలికకును, అపిశబ్దమువలన వధాస్థానమునకును పేరు. సువతి ప్రేరయతి శ్లేష్మాదికమితి. సూయన్తే ప్రాణిన అత్రేతి చసూనా. షూ ప్రేరణే. శ్లేష్మాదులను వెళ్లించునది. మేఁకలు మొదలైన జంతువులు దీనియందు తొలఁబడును గనుకను సూన. “సూనాపుత్ర్యాం వధస్థాన గళశుంఠికయోరపి, శూన్యేతు వాచ్యవత్సానం క్షీబే ప్రసవ

పుష్పయో” రితి శేషః. వధస్థానం = భక్ష్యప్రాణినాం హననప్రదేశః. గళ శుంరికా = గళస్తానజాతో గ్రంథివిశేషః.

క్రతు విస్తారయో రస్త్రి వితానం త్రిషు తుచ్ఛకే.
మన్తే -

114

వితానశబ్దము యజ్ఞమునకును, విస్తారమునకును పేరైనపుడు పు. రిత్తయైనదానికి, మందునికిని పేరైనపుడు త్రి. వితన్యత ఇతి వితానం. విగతః ఆనః అత్రేతి వితానం. తను విస్తారే. విస్తరింపఁబడునది. విస్తారములేనిదియు గనుక వితానము. “వితానో యజ్ఞవిస్తా రోల్లోచేషు క్రతుకర్మణి, నృత్తభేదావసరయో” రితి విశ్వప్రకాశః.

అథ కేతనం కృత్యే కేతా వుపనిమన్త్యకే.

కేతనశబ్దము చేయఁదగిన పనికిని, టెక్కమునకును, బ్రాహ్మణుల నిమంత్రణము చేయుటకును పేరు. కేతం త్యనేనేతి కేతనం. కిత జ్ఞానే. దీనిచేత నెఱుఁగుదురు. టీ. స. అవశ్యకర్తవ్యే — “నివాపాంజలిదానేన కేతనై శ్రాద్ధకర్మభి” ధ్వజే — ‘మీనకేతనః’ నిమంత్రణే — “కృతకేతనం బ్రాహ్మణం నాతిక్రామే”దితి.

వేద స్తత్వం తపో బ్రహ్మ బ్రహ్మే విప్రః ప్రజాపతిః.

115

బ్రహ్మ శబ్దము వేదమునకు, పరమాత్మకు, తపస్సునకును పేరైనపుడు న. బ్రాహ్మణునికిని, బ్రహ్మదేవునికిని పేరైనపుడు పు. బృహతీతి బ్రహ్మ. నాంతః. బృహబ్రహ్మ వృద్ధౌ వృద్ధిఁ బొందునది. “బ్రహ్మచంద్రార్కయో ర్యోగే పుంసి స్యా దృత్విగంతర” ఇతి శేషః.

ఉత్సాదచేత హింసాయాం సూచనే చాపి గంధనమ్.

గంధనశబ్దము నలుఁగు పెట్టుటకును, హింసకును, ఎఱిఁగించుటకును, అపిశబ్దమువలన ప్రకాశమునకును పేరు. ‘ఉత్సాహనే చ హింసాయై’ అనుపాఠము నందు ఉత్సాహమునకును, హింసించుటకై కొండెము చెప్పుటకును పేరు. గంధ్యతే అనేనేతి గంధనం. గంధ అర్ధనే. దీనిచేత పీడింపఁబడును. “హింసార్థసూచనే హింసోత్సాహనే ఽపిచ గంధన” మితి శేషః.

ఆతఞ్జనం ప్రతీవాప జవ నాప్యాయనార్థకమ్.

116

ఆతంచన శబ్దము ప్రతీవాపమునకును, వేగమునకును, తృప్తి చేయుటకును పేరు. ప్రతీవాప మనఁగా కరఁగిన బంగారము మొదలైనవి ద్రవ్యాం

నానార్థవర్గము-న.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తరముతోఁ గూర్చి పొడిసేయుటకు పేరని కొందఱు. పెట్టినదానిని మరలఁ దీయుటకు పేరని కొందఱు. పాలలో తోడుపెట్టుట యని కొందఱు. ఆసమన్తాత్తంచనం ఆతంచనం. తంచుగతౌ. అంతట వ్యాపించుట.

వ్యంజనం లాఙ్ఘన శ్చత్రు నిష్ఠానావయవే ష్యపి,

వ్యంజనశబ్దము గుఱుతునకును, గడ్డము మీసాలకును, తిమ్మనమునకును, స్త్రీపురుషుల గుహ్యవయవములకును, అపిశబ్దముచేత కకారాది వర్ణములకును పేరు. వ్యంజ్యతే అనేనేతి వ్యంజనం. అంజూ వ్యక్తి శ్లక్షకాంతిగతిషు. దీనిచేత ప్రకటముగాఁ జేయఁబడును. “వ్యంజనం కాదిహంతేస్యా”దితి శేషః.

స్యా కౌలీనం లోకవాదే యుద్ధే పశ్యహి పక్షిణామ్.

117

కౌలీనశబ్దము లోకాపవాదమునకు, పశు సర్ప పక్షులయొక్క యుద్ధమునకును పేరు. కులే భవం కౌలీనం-కులమందుఁ బుట్టినది. టీ. స. నిందితః పురుషో నమితముఖత్యేన కౌ భూమౌలీన ఇవ భవతీతి కులీనః; తస్యేదం కౌలీనం. “కౌలీనం స్యా త్కులీనత్వే గుహ్యే జన్యే కుకర్మణి, కౌలేయక విహంగాహి పశూనాం సంగరే లపిచ” ఇతి ప్రతాపః.

స్యా దుద్యానం నిస్సరణే వనభేదే ప్రయోజనే,

ఉద్యానశబ్దము గృహదులనుండి వెడలుటకును, శృంగారపుఁదోటకును, ప్రయోజనమునకును పేరు. ఉద్గతం యానం, ఉద్యాంత్యే తదిచి చ ఉద్యానం. యా ప్రాపణే. పోవుట గనుకను, దీనిఁగూర్చి పోదురు గనుకను ఉద్యానము.

అవకాశే స్థితౌ స్థానమ్ -

స్థానశబ్దము తావునకును, ఉనికిపట్టునకును పేరు. తిష్ఠంత్యస్మిన్, స్థితిశ్చ స్థానం. ష్టా గతినివృత్తౌ. దీనియందుందురు గనుకను, ఉండుట గనుకను స్థానము. “స్థానం స్వాద్యుద్ధన్మత్తార్థే సాదృశ్యే సన్నివేశన” ఇతి శేషః.

క్రీడాదావపి దేవనమ్.

118

దేవనశబ్దము క్రీడకు, ఆదిశబ్దము వలన విజిగీషా వ్యవహార ద్యుతిస్తుతి మోద మద స్వప్న కాంతిగతులకును, అపిశబ్దమువలన విలాస

మునకును పేరు. ద్యౌతి ర్దేవనం. క్రీడించుట మొదలైనది దేవనము.

ఉత్థానం పారుషే తన్త్రే సంనివిష్టాద్ధమే ౨ పిచ,

119

ఉత్థానశబ్దము ఉద్యోగమునకును, సైన్యమునకును, కూర్చున్నవాఁడు లేచుటకును, అపిశబ్దమువలన మలోత్సర్గమునకును, చైత్యాది గృహ వాస్తవంతరమునకును పేరు. ఉద్గతం స్థానం, ఉత్ స్థీయతే అనే నేతిచ ఉత్థానం. ప్లా గతినివృత్తై. ఉద్యోగించుటయు, దీనిచేత నుద్యోగింతురు గనుకను ఉత్థానము. టీ. స. ఊర్ధ్వ విస్తృతదోః పాణిపురుష ప్రమాణమత్ర పౌరుషశబ్దేన వివక్షితం. యథా— ‘సప్తోత్థాన మిదం హర్మ్య మాప్తరక్షితావృత’ మితి క్షేమేంద్రః. సైన్యే — ఉత్థాన సంపన్నోరాజేతి. “మలోత్సర్జన ఉత్థానం హర్షోద్యోగ సమాప్తిష్వి”తి శేషః.

వ్యుత్థానం ప్రతిరోధే చ విరోధా చరణే ౨ పిచ.

వ్యుత్థానశబ్దము అడ్డ పెట్టుటకును, ప్రతికూలము చేయుటకును, అపిశబ్దమువలన సమాధి మానుటకును పేరు. విరుద్ధముత్థాన మత్రేతి వ్యుత్థానం - దీనియందు విరుద్ధమైన యుద్యోగము గలదు.

మారణే మృతసంస్కారే గతౌ ద్రవ్యే ౨ ర్థదాపనే,

నివర్త నోపకరణాను వ్రజ్యాను చ సాధనమ్.

120

సాధనశబ్దము వధించుటకును, మృతిని సంస్కరించుటకును, గమనము నకును, ధనమునకును, అప్పుపుచ్చుకొన్న యర్థము నిప్పించుటకును, ప్రయోజనమును సాధించుట కుపయుక్తమైన పదార్థమునకును, వెంటఁ బోవుటకును, చకారమువలన లింగకరణమేథ్ర సైన్యాదులకును పేరు. సాధ్యతే అనేనేతి సాధనం. రాధసాధ సంసిద్ధౌ. దీనిచేత సాధింపఁబడును. “సాధనం కరణే లింగ సైన్యయోర్మేహనే ౨ పిచ” ఇతి శేషః. టీ. స. మారణే మృతసంస్కార ఇత్యత్ర అకార ప్రశ్నేషేణ ఛేదంకృత్వా అమృతస్య వత్సనాభ్యాదేర్విషస్య నిర్విషీ కరణరూపే సంస్కార ఇతికశ్చి ద్వాచప్త.

నిర్యాతనం వైరశుద్ధా దానే న్యాపార్శ్వణే ౨ పిచ,

నిర్యాతనశబ్దము పగ సాధించుటకును, దానమునకును, దాచఁచెట్టిన సొమ్మును తిరుగ నిచ్చుటకును, అపిశబ్దము వలన అప్పుతీర్చుట మొదలైనదానికిని పేరు. నిశ్చేషేణ యాతనం నిర్యాతనం. యతీ

నానార్థవర్గము-న.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ప్రయత్నే నిశ్చేషముగా దీర్చుట.

వ్యసనం విపది భ్రంశే దోషే కామజ కోపజే.

121

వ్యసనశబ్దము ఆపదకును, పడుటకును, కామక్రోధములవలనఁ బుట్టిన స్త్రీ ద్యూతాది సప్తవ్యసనములకును పేరు. వ్యస్యతే శ్రేయోమార్గాత్ప్రచ్యావ్యతే పురుషో ఽనేనేతి వ్యసనం. అను క్షేపణే. దీనిచేత పురుషుఁడు శ్రేయోమార్గమునుండి తొలగఁ ద్రోయఁబడును.

పక్షాక్షిలోమ్ని కింజల్కే తన్వాద్యంతే ౨ వ్యణీయసి,

పక్షృశబ్దము టెప్పవెండ్రుకలకును, ఆకరుపువ్వులకును, నూలు మొదలయినదాని సన్నపు తునుకలకును, అపిశబ్దమువలన పక్షుల తుప్పుడునకును పేరు. పక్ష్యత ఇతి పక్ష్య. న. న. పక్ష పరిగ్రహే. పరిగ్రహింపఁబడునది.

తిథిభేదే క్షణే పర్వ -

పర్వశబ్దము పున్నమ మొదలయిన పర్వతిథులకును, ఉత్సవమునకును పేరు. మఱియును పున్నమపాడ్యమి సంధికిని, కనుపునకును, ప్రస్తావమునకును పేరు. పర్వతీతి పర్వ. న. న. పర్వపూరణే. పూరించునద. టీ. స. తిథిభేద స్థితి విశేషః “చతుర్దశ్యష్టమీచైవ పూర్ణిమాచ కుహూస్తథా, పర్వాణ్యేతాని రాజేంద్ర రవి సంక్రాంతిరేవ”చేతి. ‘దర్శప్రతి పదోస్సంధౌ విషువ త్రృభృతావపి, పర్వ స్యా దుత్సవే గ్రంథౌ ప్రస్తావే లక్షణాంతర’ ఇతి ప్రతాపః.

వర్తనేత్రచ్చ దే ౨ ధ్వని

122

వర్తశబ్దము టెప్పకును, తెరువునకును పేరు. వర్తయతీతి, వర్తంతే ౨ స్మిన్నితి చవర్త. వృతు వర్తనే. వర్తింపఁజేయునది. దీనియందు వర్తింతురు గనుకను వర్తము.

అకారగుహ్యే కౌపీనమ్ -

కౌపీనశబ్దము చేయరానిపనికిని, గుహ్యమునకును పేరు. లక్షణచేత గుహ్యచ్ఛాదకమైన వస్త్రమునకును పేరు. కూపం ప్రవేష్టుమర్హతీతి కౌపీనం - కూపమును ప్రవేశింప నర్హమైనది. “కౌపీనం చీరఖండే స్యా” తిది శేషః.

మైథునం సంగతౌ రతే,

మైథున శబ్దము సంబంధమునకును, సురతమునకును పేరు. మిథు

నన్య కర్మ మైధునం - మిధునముయొక్క క్రియ.

ప్రధానం పరమాత్మా థిః -

ప్రధానశబ్దము పరమాత్మకును, ప్రజ్ఞకును, మఱియు ప్రకృతికిని, ప్రధానికిని, ముఖ్యునికిని పేరు. ప్రకర్షణ దధాతీతి ప్రధానం. డు ధాజ్ ధారణపోషణయోః. ప్రకర్షముచేత నన్నిటిని ధరించునది. “ప్రధానం ముఖ్యమంత్రిణో” రితి శేషః.

ప్రజ్ఞానం బుద్ధి చిహ్నయోః.

123

ప్రజ్ఞానశబ్దము బుద్ధికిని, గుఱతునకును పేరు. ప్రకృష్టం జ్ఞానం, ప్రజ్ఞాయతే అనేనేతి చ ప్రజ్ఞానం. జ్ఞా అవబోధనే. ప్రకృష్టమైన జ్ఞానము, దీనిచేత లెస్సగా నెఱుంగఁబడును గనుకను ప్రజ్ఞానము.

ప్రసూనం పుష్పఫలయోః -

ప్రసూనశబ్దము పుష్పమునకు, ఫలమునకును పేరు. ప్రసూయత ఇతి ప్రసూనం. షూజ్ ప్రాణిప్రసవే. పుట్టునది.

నిధనం కుల నాశయోః,

నిధనశబ్దము కులమునకును, నాశనమునకును పేరు. నియతం ధనమత్రేతి, నిర్గతం ధన మస్మాదితి చ నిధనం - నియతముగా దీనియందు ధనము గలదు గనుకను, దీనివలన ధనము పోవును గనుకను నిధనము. ‘సామభక్తౌ తు నిధన’ మితి శేషః.

క్రథనే రోద నాహ్వానే -

క్రందన శబ్దము ఏడ్చుటకును, పిలుచుటకును పేరు. క్రందః క్రందనం. క్రది ఆహ్వానే రోదనేచ. ఏడ్చుటయు, పిలుచుటయును క్రందనము.

వర్షా దేహ ప్రమాణయోః.

124

వర్షన్ శబ్దము దేహమునకును, కొలఁదికిని పేరు. వృష్యతి ఇతి వర్ష. న. న. వృష సేచనే. తడుపఁబడునది.

గృహ దేహ త్వి ట్ప్రభావా ధామాని-

ధామశబ్దము గృహమునకును, దేహమునకును, కాంతికిని, ప్రభావమునకును పేరు. దధాతి, ధీయతే చ ధామ. న. న. డు ధాజ్ ధారణపోషణయోః. ధరించునదియు, ధరింపఁబడునదియును ధామము. “ధామ స్థానే చ జన్మ” నీతి శేషః.

అథ చతుష్పథే.

సంస్థానశబ్దము -

సంస్థానశబ్దము నాలుగుతెరువులు గూడిన దిక్కునకును, సన్నివేశమునకును, చకారమువలన ఆకృతికిని, మరణమునకును పేరు. కొందఱు సన్నివేశ మనగా నవయ వరచనావిశేషమనియు, కొందఱు ఊరిచుట్టునుండు బయలినియును జెప్పుదురు. సమ్యక్ తిష్ఠంత్యస్మిన్నితి సంస్థానం. ష్టా గతినివృత్తై. లెస్సగా దీనియం దుందురు. “సంస్థాన మాకృతౌ మృత్యా” వితి శేషః.

లక్ష్య చిహ్న ప్రధానయోః.

125

లక్ష్యశబ్దము చిహ్నమునకును ప్రధానమునకును పేరు. లక్ష్యతే అనేనేతి లక్ష్య. న. లక్ష దర్శనాంకనయోః. దీనిచేత గుఱుతుపడును గనుకను, కానఁ బడునది గనుకను లక్ష్యము.

అచ్చాదనే సంపిధాన మపవారణ మిత్యుభే.

అచ్చాదనశబ్దము వస్త్రమునకును, కప్పటకును పేరు. అచ్చాద్యతే అనేనేతి అచ్చాదనం. ఛద అపవారణే. దీనిచేత కప్పఁబడును కనుకను, కప్పట గనుకను అచ్చాదనము.

ఆరాధనం సాధనే స్యా దవాప్తౌ తోషణే ౨ పి చ.

126

ఆరాధనశబ్దము సిద్ధించుటకును, ప్రాప్తికిని, సంతోషించుటకును పేరు. ఆరాధః ఆరాధనం. రాధ సాధ సంసిద్ధౌ. ఆరాధించుట ఆరాధనము.

అధిష్ఠానం చక్ర పుర ప్రభా వాధ్యాసనేష్వపి.

అధిష్ఠానశబ్దము బండికంటికిని, పట్టణమునకును, ప్రభావమునకును, ఆక్రమించుటకును పేరు. అధితిష్ఠంత్యత్రేతి అధిష్ఠానం. ష్టా గతి నివృత్తై. దీనియం దుందురు గనుక అధిష్ఠానము.

రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠే ౨ పి-

రత్న శబ్దము స్వజాతియం దుత్కృష్టమైన వస్తువునకును, అపి శబ్దమువలన పచ్చ, కెంపు మొదలయిన మణులకును పేరు. రమన్తే ౨స్మిన్నితి రత్నం. రము శ్రీడాయాం. దీనియందు రమింతురు గనుక రత్నము.

వనే సలీల కాననే.

127

వనశబ్దము నీళ్లకును, అడవికిని పేరు. వన్యత ఇతి వనం. వనుయాచనే. అడుగఁబడునది వనము.

తలినం విరళే స్తోకే -

తలినశబ్దము పలుచనిదానికిని, ఇంచుకంతకును పేరు. విరళమనఁగా నిర్మల మని కొందఱు. “త్రిష్వచ్చే తలినం లవే” అని రభసుఁడు. తలతీతి తలినం. త్రి. తల ప్రతిష్ఠాయాం. నిలుకడగలిగియుండునది.

వాచ్యలిङ్గా స్తథోత్తరే,

టీ. స. అత్ర తథాశబ్దస్యాయమర్థః. యథాపూర్వ వాక్యస్థస్తలి నశబ్దో వాచ్యలింగః - తథా నాంతవర్గ సమాప్తిపర్యంతాః పక్ష్యమాణా అపి వాచ్యలింగా ఇతి. తథాచ మురారినాటకే___ కన్య తలినా తాదృశీజిహ్వాతి - తలినశబ్ద మెట్లు విశేష్యలింగమో అతైఘఁగుననే ముందుఁ జెప్పఁగల సమానశబ్దము మొదలు నాంతవర్గ పర్యంతములైన శబ్దములు విశేష్య లింగములు.

సమానా స్మత్వ మైకేన్యుః -

సమానశబ్దము సజ్జనునికిని, సదృశమైనదానికిని, ఒకటైన వస్తువునకును పేరు. సహమానేన వర్తత ఇతి సమానః. మాన పూజాయాం, మాజ్ మానే. పూజతోడను, కొలఁదితోడను గూడినది.

పిశునౌ ఖల సూచకౌ.

128

పిశునశబ్దము దుర్జనునికిని, కొండెగానికిని పేరు. పిశ్యతీతి పిశునః. శో తనూకరణే. పీడించువాఁడు.

హీన న్యూనా వూన గర్హౌ -

హీనన్యూనశబ్దములు తక్కువయినదానికిని, నిందింపఁబడినదానికిని పేళ్లు. హీయత ఇతిహీనః. ఓహాక్ త్యాగే. విడువఁబడువాఁడు. నితరాం ఊనయతీతి న్యూనః. ఊన పరిహాణే. మిక్కిలి తక్కువైనవాఁడు.

వేగి శూరౌ తరస్వినౌ,

తరస్విన్ శబ్దము వేగముగలవానికిని, బలవంతునికిని పేరు. తరః జవో బలం చాస్యాస్తీతి తరస్వీ. స. త్రి. వేగమును బలమును గలవాఁడు.

అభిపన్నో ౨ పరాధో ౨ లిగ్రస్త వ్యాపధతావపి.

129

అభిపన్న శబ్దము అపరాధముఁ జేసినవానికిని, శత్రువుచేత నాక్ర

నానార్థవర్గము-ప.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మింపఁబడినవానికిని, ఆపదఁ బొందినవానికిని పేరు. అభిపద్యత ఇత్యభిపన్నః. పద్ గౌ గతౌ. అపరాధము మొదలయినదానిని బొందినవాడు.

పాఠములు

కలాపా భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతావపి.

కలాపశబ్దము భూషణమునకును, నెమిలిపురికిని, అమ్ములపొదికిని, సమూహమునకును పేరు. కలాః ఆప్నోతీతి కలాపః. ఆప్ గౌ వ్యాప్తౌ. కళలఁ బొందునది.

పరిచ్ఛదే పరీవాపః పర్యుప్తా సలిస్థితౌ.

130

పరీవాపశబ్దము గుడారము మొదలైనదానికిని, అంతట విత్తులు వెదపెట్టుటకును, నీళ్లు నిలుచుటకును పేరు. కొందఱు పరిచ్ఛద మనఁగా పరివార మనియును సలిస్థితి యనఁగా నీళ్లుండు స్థలమనియుఁ జెప్పుదురు. 'పరీవాపః పర్యుప్తాః; అన్నచోట 'పర్యాప్తా' అని పరించి తృప్తికిని పేరని కొందఱు. పరివపణం పరీవాపః. టువప్ బీజసంతానే. అంతట విత్తులు చల్లుట పరీవాపము. ఉపసర్గవశమున కడమయర్థములు నూహింపఁదగినవి.

గోధు గోష్ఠపతీ గోప్తా -

గోపశబ్దము గొల్లవానికి, ఆవుల కధిపతియైనవానికిని పేరు. గాఃపాతీతి గోపః. పా రక్షణే. ఆవులను రక్షించువాఁడు. "గోపో గ్రామాఘ గోష్ఠాధిక్యతయోర్వల్లవే నృపే, గోపయోషాశారిబయో ర్గోపీ గోపాతు రక్షకే" తిప్రతపః.

హర విష్ణు వృషాకపి,

వృషాకపిశబ్దము శివునకును, విష్ణువునకును పేరు. ప. అగ్నికి, ఇంద్రునికిని పేరు. వృషేణ ధర్మేణ అకంతి యాంతితి వృషాకాః ధర్మశీలాః, తాపాతీతి వృషాకపి. పు. అక కుటిలాయాం గతౌ. పా రక్షణే. ధర్మముచేత చరించువారు వృషాకులు; వారిని రక్షించువాఁడు.

బాష్ప మూష్కృతౌ -

బాష్పశబ్దము ఆవిరికిని, కన్నీళ్లకును పేరు. వాయతి = శోషయతి, వాతి = స్రవతి చ బాష్పః. ఓవై శోషణే, వా గతిగంధనయోః. వబయో రభేదః. శోషింపఁజేయునదియు, జాఱునదియును బాష్పము.

కశిపు స్తన్న మాచ్ఛాదనం ద్వయమ్.

131

కపిపుశబ్దము అన్నము, వస్త్రము ఈరెంటికిని ఏకోక్తిచేఁ గాని ప్రత్యేకముగాఁ గాని పేరు. “ఏకోక్త్యా కశిపూ భక్తాచ్చాదనే ద్వేషృథక్కుతే” అని రభసుఁడు. కశ్యత ఇతి కశిపుః. పు. కశ గతి శాతనయోః. పొందఁబడునది కశిపువు.

తల్పం శయ్యాట్ట దారేషు -

తల్పశబ్దము పానుపునకును, అట్టళ్లకును, భార్యకును పేరు. తలంత్యత్రేతి తల్పం. తల ప్రతిష్ఠాయాం. దీనియందుండురు. తల్పశబ్దము రూపభేదమున నవుంసకము. “యయు స్సుషుషువ స్తల్పాః భీమైర్వచన కర్మభిః” అను భట్టి ప్రయోగమువలనఁ బుంలింగమును గలదు.

స్తమ్భే ౨ పి విటపా ౨ స్త్రియామ్,

విటపశబ్దము కనవుగంటకును, అపిశబ్దమువలన చిగురునకును, కొమ్మకును పేరు. వటతి వేష్టత ఇతి విటపః. వట వేష్టనే. చుట్టుకొనియుండునది. “వృక్షస్కంధోర్ద్వశాఖాయాం తృణగుత్నే ద్రువిస్తౌ, పల్లవే విటముఖ్యే చ విటపః పుంసపుంసక” ఇతి ప్రతాపః.

ప్రాప్తరూప సురూపాభిరూపా బుధ మనోజ్ఞయోః.

132

భేద్యలింగా అమీ -

ప్రాప్తరూప సురూపాభిరూపశబ్దములు మూఁడును పండితునికి, ఒప్పువానికిని పేరు. ప్రాప్తం రూపం యస్య ప్రాప్తరూపః, శోభనం రూపం యస్య సురూపః, అభిమతం రూపం యస్య అభిరూపః. మంచి రూపము గలవాఁడు ప్రాప్తరూపుడు, సురూపుఁడు, అభిరూపుఁడును. ఈ 3 శబ్దములును విశేష్య నిఘ్నములు.

కూర్మీ వీణాభేదశ్చ కచ్చపీ,

కచ్చపీశబ్దము ఆఁడుతాఁజేటికిని, సరస్వతివీణకును పేరు. కచ్చం పాతీతి కచ్చపీ. సీ. పా రక్షణే. జలప్రాయభూమిని బాలించునది.

ఘాంతములు

రవర్ణే పుంసిరేఫ స్వాత్మ్యైతే వాచ్యలిङ्గకః.

133

రేఫ శబ్దము రవర్ణమందు వర్తించునప్పుడు పు. కుత్సితనందు వర్తించునప్పుడు త్రి. రిఘ్యతే రిఘతివా రేఫః. రిఘహింసాయాం. హింసింపఁబడునది, హింసించునది (అధికపాఠము).

బాంతములు

అన్తరాభవసత్త్వే ౨ శ్వే గన్ధర్వో బివ్యగాయనే,

గంధర్వశబ్దము అంతర పిశాచమునకును, గుఱ్ఱమునకును, దేవలోకమందు పాడునట్టి విశ్వావసువు మొదలయినవారికిని పేరు. గంధమర్వతీతి గంధర్వః. అర్వపర్వగతౌ. గంధమును బొందును గనుక గంధర్వము, గంధర్వుడును.

కమ్బు ర్నావలయే శఙ్ఖే -

కంబుశబ్దము కడియమునకును, శంఖమునకును పేరు. కామ్యత ఇతి కంబుః. పు. కము కాంతౌ. కాంక్షింపఁబడునది.

ద్విజిహ్వో సర్ప సూచకౌ.

134

ద్విజిహ్వశబ్దము సర్పమునకును, కొండెగానికిని పేరు. ద్వేజిహ్వే అస్యేతి ద్విజిహ్వః. రెండునాలుకలు గలిగిన (వాఁడు) ది.

పూర్వో ౨ న్యలిఙ్గః ప్రా గాహ పుంబహుత్వే ౨ పి పూర్వజాః,

పూర్వశబ్దము పూర్వదిక్కున నుండు వస్తువునకు పేరైనపుడు విశేష్యలింగము. ‘పూర్వోగ్రామః’, ‘పూర్వంధనం’, ‘పూర్వా నదీ’ అని. పూర్వులైన పితృపితామహాదులకు పేరైనపుడు పుంలింగ బహువచనమందు వర్తించును. ‘పూర్వేవదంతి’, ‘పూర్వైః కృతం’ అని. పూర్వతీతి పూర్వః. పర్వ పుర్వ పూరణే. పూరించునది. గంధర్వాదిశబ్దములు ‘వబయో రభేదః’ అను న్యాయముచేత నీబాంతమందుఁ జెప్పఁబడినవి.

భాంతములు

కుమ్భౌ ఘటేభ మూర్ధాంశౌ -

కుంభశబ్దము కడవకును, ఏనుఁగు కుంభస్థలమునకును పేరు. కుంభతీతి కుంభః. కుభి ఆచ్ఛాదనే. కప్పియుండునది. “కుంభస్న్యా త్కుంభకర్ణస్య పుత్రే వారాంగనాపతౌ, రాశిభేదే మానభేదే గుగ్గులు త్రివృతోరపి, కుంభీతు పాటలా వారిపర్ణి పిఠరకట్ఫలే” ఇతి శేషః.

డిమ్బౌతు శిశు బాలిశౌ.

135

డింభశబ్దము శిశువునకును, మూర్ఖునికిని పేరు. డయతే డింభః. డీజ్ విహాయసా గతౌ. ఎగురువాఁడు.

స్తమ్భౌ స్థూణా జడీభావౌ -

స్తంభశబ్దము కంబమునకును, మ్రాసు పడియుండుటకును పేరు. స్తభ్రాతి గృహం చేష్టితం చేతి స్తంభః. స్తంభు రోధనే. గృహమును వ్యాపారమును నడ్డగించునది.

శంభూ బ్రహ్మ త్రిలోచనా,

శంభుశబ్దము బ్రహ్మకును, శివునికిని పేరు. శం సుఖం భవ త్యస్మాదితి శంభుః. భూ సత్తాయాం. ఇతనివలన సుఖము గలుగును. టీ. స. విష్ణావపి శంభుశబ్ద ఇతి చంద్రః.

కుక్టీ భూణార్థకా గర్భాః -

గర్భశబ్దము కడుపునకు, కడుపులోని శిశువునకును, బాలునికిని పేరు. గిరతీతి గర్భః. గృ నిగరణే. మ్రింగునది. “అంతర్భవేచ గర్భస్యాత్సంధౌ పవనసంకట” ఇతి శేషః.

విస్రమ్భః ప్రణయే ౨ పిచ.

136

విస్రంభశబ్దము పరిచయమునకును, అపిశబ్దమువలన క్రీడకును, విశ్వాసమునకును పేరు. విస్రంభంత్యనేన విస్రంభనం చ, విస్రంభః. స్రంభు విశ్వాసే. దీనిచేత విశ్వసించుట, విశ్వసించుటయు విస్రంభము. విస్రంభః కేళికల హే విశ్వసించుట, విశ్వసించుటయు విస్రంభము. విస్రంభః కేళికల హే విశ్వాసే ౨పిచ హింసనే” ఇతి శేషః.

స్యాద్ధేర్యాం దున్దుభిః పుంసి స్యాదక్షే దున్దుభిః స్త్రియామ్,

దుందుభిశబ్దము భేరికి పేరైనపుడు పు. పాచికలయందలి ఇత్తిగకు పేరైనపుడు సీ. ‘దైత్యేనాదుందుభిర్ధేర్యాం స్త్రక్షేబిందుత్రికద్వయే’ అని రభసుండు చెప్పినాడు గనుక పాచికలకే పేరని కొందఱు. ‘దుందు’ ఇతి భాషతే దుందుభి. భాష వ్యక్తాయాం వాచి. ‘దుందు’ అని పలుకునది. టీ. స. అక్షే యథా— “దుందుభ్యా కిల కింతయా పతితయా యత్ ద్రౌపదీహారితా” ఇతి.

స్యాన్మహారజనే క్లీబం కుసుమ్మం కరకే పుమాః.

137

కుసుంభ శబ్దము కుసుమపువ్వునకు పేరైనపుడు న. కమండలువునకు పేరైనపుడు పు. కుస్మతీతి కుసుంభః. కుసశ్లేషణే. కూడియుండునది.

క్షత్రియే ౨పిచ నాభి ర్నా-

నాభిశబ్దము క్షత్రియునికిని, అపిశబ్దము వలనఁ విజిగీషుఁ డైన రాజునకును పేరైనపుడు పు. ప్రాణ్యంగమునకు పేరైనపుడు పు. బండి

నానార్థవర్గము-మ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కంటి నడిమికిని, ప్రధానమునకును, కస్తూరికిని పేరైనపుడు సీ. నహ్యత ఇతి నాభిః. ఐహా బంధనే. కట్టఁబడునది. “ముఖ్యరాట్ క్షత్తియో ర్నాభిః పుంసి ప్రాణ్యంగకే ద్వయోః, చక్రమధ్యే ప్రధానే చ స్త్రియాం కస్తూరి కామదే” ఇతి రభసః.

సురభి ర్భవి చ స్త్రియామ్,

సురభిశబ్దము ఆవునకు పేరగునపుడు సీ. చకారమువలన వసంత ఋతువునకు పేరైనపుడు పు. మంచి పరిమళము గలిగినదానికిని. మనోహరమైన దానికిని పేరైనపుడు త్రి. కామధేనువునకు పేరైనపుడు సీ. సుష్టు రభత ఇతి సురభిః. రభ రాభస్యే. మిక్కిలి వేగిరపడునది. “సురభి ర్నా జాతిఫలే వసంతే చంపకద్రుమే, సల్లక్యాం స్త్రీ మాతృభేదే మనోజ్ఞేతు విశేష్యవ” దితి శేషః.

సభా సంసది సభ్యేచ.

సభాశబ్దము ఆస్థానమునకును, సజ్జనునికిని, చకారమువలన సమూహునకును, శాలకును, ద్యూతమునుకును పేరు. సహ భాంత్యస్యామితి సభా. భా దీప్తా. దీనియందుఁగూడి ప్రశాంతురు. లక్షణచేత సభయందుండు వానికిని పేరు. “సభా దురోదరే లపిస్యాత్ సమూహేభాన్వితేత్రి” ష్వితి శేషః.

త్రిష్వధ్యక్షే లపి వల్లభః.

138

వల్లభశబ్దము అధ్యక్షునికిని, అపిశబ్దమువలన ప్రియమైనదానికిని పేరు. వల్లతీతివల్లభః త్రి. వల్లప్రీతౌ. సౌత్రో లయం ధాతుః. ప్రియమును జేయునది. “వల్లభస్తు ప్రధానాశ్వ” ఇతి శేషః.

మాంతములు

కిరణ ప్రగ్రహౌ రశ్మీ-

రశ్మిశబ్దము కిరణమునకును, పగ్గమునుకును పేరు. అశ్నుత ఇతి రశ్మిః. పు. అశూ వ్యాప్త్యాం. వ్యాపించునది.

కపి భేకా ప్లవంగమౌ,

ప్లవంగమశబ్దము కొఁటికిని, కప్పకును పేరు. ప్లవేన గచ్ఛతీతి ప్లవంగమః. గమ్ గృగతౌ. దాఁటులచేతఁ బోవునది.

ఇచ్ఛా మనోభవౌ కామౌ -

కామశబ్దము ఇచ్చుకును, మన్మథునికి పేరు. మిక్కిలి యెనడు నర్థమున న. కామయతే కామనా చ కామః. కు కాంతౌ. కామింపఁజేయువాఁడు కామించుటయు, కామము. “కామః కామ్యే త్రిఘస్పృతః, రేతో నికామయోః క్లీబ” మితి శేషః.

శౌ ర్యోద్యోగా పరాక్రమా.

139

పరాక్రమశబ్దము సామర్థ్యమునకును, ఉద్యోగమునకును పేరు. పరాక్రమ్యతే అనేనేతి పరాక్రమః. క్రము పాదవిక్షేపే. దీనిచేత మిక్కిలి పరాక్రమింపఁబడును.

ధర్మః పుణ్య యమ న్యాయ స్వభా వాచార సోమపాః.

ధర్మశబ్దము పుణ్యమునకును, యమునికిని, నీతికిని, స్వభావమునకును, ఆచారమునకును, సోమయాజికిని పేరు. సోమపాశబ్దము యజ్ఞమునకును పేరని కొందఱు. ధరతీతి ధర్మః. ధృజ్ ధారణే. ధరించునది. “ధర్మః పుణ్య యమే న్యాయే స్వభావాచారయోః క్రతౌ, ఉపమాయా మహింసాయాం కార్ముకే చ నిగద్యత” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

ఉపాయపూర్వ ఆరమ్భ ఉపధాచా ప్పుపక్రమః.

140

ఉపక్రమశబ్దము ఉపాయము నెఱిగి ప్రారంభించుటకును, అమాత్యాదులఁ బరీక్షించుటకును, అపిశబ్దమువలన నిది మొదలని చెప్పుటకును పేరు. ఎట్లనిన— ‘సందోపక్రమణం ద్రోణం’ అని. ఉపక్రమణ ముపక్రమః. క్రము పాదవిక్షేపే. ఉపక్రమించుట యుపక్రమము. “ఉపక్రమస్తు ప్రారంభే చికిత్సాయాం చ విక్రమ” ఇతి శేషః.

వణిక్వధః పురం వేదో నిగమో -

నిగమశబ్దము అంగడివీధికిని, పట్టణమునకును, వేదమునకును పేరు. నియతం గమ్యత ఇతి నిగమః. గమ్ గృగతౌ. నియతముగాఁ బొందఁబడునది.

నాగరో వణిక్.

నైగమా ద్యౌ -

నైగమశబ్దము పట్టణమం దున్నవానికిని, వర్తకునికిని, ప్రత్యేకముగాఁగాని, ఏకముగాఁగాని పేరు. నిగమే భవో నైగమః-పట్టణమందును, అంగడియందును నుండువాఁడు నైగముఁడు.

నానార్థవర్గము-మ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బలే రామో నీల చారు సితే త్రిపు.

141

రామశబ్దము బలభద్రునికి పేరైనపుడు పు. నల్లనిదానికిని, అందమైన దానికిని, తెల్లనిదానికిని పేరైనపుడు త్రి. రమయతీతి రామః. రము క్రీడాయాం. రమింపఁజేయు(నది) వాఁడు.

శాబ్దాదిపూర్వోబృన్దే ౨ పి గ్రామః -

గ్రామశబ్దము 'శబ్దము, అనుశబ్దము, మొదలయిన శబ్దములు పూర్వమందుఁ గలదైనప్పుడు సమూహమునకు పేరు. ఎట్లనిన — 'శబ్ద గ్రామః, గుణగ్రామః' అని వరుసగా ఈరెంటికిని 'శబ్దముల సమూహము', 'గుణముల సమూహము' అని యర్థము. అపిశబ్దమువలన ఊరికిని, స్వర సమూహమునకును పేరు. గ్రస్యత ఇతి గ్రామః. గ్రసు అదనే. అనుభవింపఁబడునది.

క్రాంతౌ చ విక్రమః,

విక్రమశబ్దము ఆక్రమణమునకును, చకారమువలన పరాక్రమమునకును పేరు. విక్రమణం విక్రమః. క్రముపాద విక్షేపే. విక్రమించుట.

స్తోమః స్తోత్రే ౨ ధ్వరే బృన్దే -

స్తోమశబ్దము స్తోత్రమునకును, యాగమునకును, గుంపునకును పేరు. స్తూయత ఇతి స్తోమః. ఘృజ్ స్తుతౌ. పొగడఁబడునది.

జిహ్వాన్తు కుటిలే ౨ లసే.

142

జిహ్వాశబ్దము వంకరయైనదానికిని, మందమైనదానికిని పేరు. జహతీతి జిహ్వాః. ఓ హాక్ త్యాగే. విడువఁబడునది.

గుల్మ రుక్ స్తమ్భ సేనాశ్చ -

గుల్మశబ్దము వ్యాధి భేదమునకు, పొదకును, సేనాభేదమునకును, చకారమువలన ఉక్కుళము మొదలయినదానికిని పేరు.

జామి స్వస్థ కులస్త్రియోః,

జామిశబ్దము తోడఁబుట్టినయామెకును, కులస్త్రీకిని పేరు. జమతీతి జామి. సీ. జము అదనే. సొమ్ముఁ దినునది. పా. యామిః. 'ప్రహరే సంయమే యామో యామిస్వస్థకులస్త్రియోః' అని యకారాదుల యందు రభసుండు. 'జిహ్వాన్తు కుటిలే మందే జామి స్వస్థ కుల స్త్రియోః' అని జకారాదులయం దజయుండు. 'స్వాజ్ఞామ్యవ్యయ

మాలస్యే' ఇతి శేషః.

క్షీతి క్షాన్త్యోః క్షమా యుక్తేక్షమం శక్తే హితే త్రిషు.

143

క్షమాశబ్దము భూమికిని, ఓర్పునకును పేరగునపుడు సీ. ఉచితమునకు పేరగునపుడు మకారాంతమైన యవ్యయమని కొందఱు. సమర్థునికిని, హితునికిని పేరగునపుడు త్రి. క్షమతే, క్షాంతిశ్చ క్షమా. క్షమూష్ సహనే. ఓర్చునది, ఓర్చువాడు, ఓర్పుట.

త్రిషు శ్యామౌ హరి త్కృష్ణౌ శ్యామా స్యా చ్ఛారిబా నిశా,

శ్యామశబ్దము పచ్చనిదానికిని, నల్లనిదానికిని పేరగునపుడు త్రి. సుగంధ పాలకును, రాత్రికిని పేరగునపుడు సీ. శ్యాయత ఇతి శ్యామః, శ్యామా చ. క్షైజ్ గతౌ. వ్యాపించునది. 'శ్యామః ప్రయాగ స్యగ్రోధే ఘనే వృద్ధే చ దారకే, అప్రసూతాంగనాయాం స్త్రీ తథా సోమలతౌషధౌ, కృష్ణాప్రియంగ్వో ర్గుండ్రాయాం నీలీ త్రివృతయోరపి, శ్యామం మరీచే లవణ' ఇతి శేషః.

లలామం పుచ్చ పుణ్డాశ్వభూషా ప్రాధాన్య కేతుషు.

144

లలామశబ్దము తోకకును, తిలకమునకును, అశ్వభూషణమునకును, ప్రాధాన్యమునకును, టెక్కెమునకును పేరు. 'అశ్వభూషా'యను చోట గుఱ్ఱమునకును, భూషణమునకును ప్రత్యేకముగా పేరనియును, లలామశబ్దము నకారాంతము గలదనియును కొందఱు. 'లలామ చ లలామం చ భూషావాలధివాజిషు, చిహ్నప్రభావపుండ్రేషు ప్రధానే ధ్వజశృంగయౌ' రిత్యజయః 'లలమో లస్త్రీలలామాపి ప్రభావే పురుషే ధ్వజే, శ్రేష్ఠే భూషాపుచ్చ శృంగపుండ్ర చిహ్నహయేష్వ' పీతి యాదవ ప్రకాశః. లలతీతి లలామం. లల విలానే. ఒప్పునది.

సూక్ష్మ మధ్యాత్మమపి -

సూక్ష్మశబ్దము పరమాత్మకును, అపిశబ్దమువలన స్వల్పమైనదానికిని పేరు. సూచ్యత ఇతి సూక్ష్మం త్రి. సూచింపఁబడునది.

ఆదౌ ప్రధానే ప్రథమః త్రిషు,

ప్రథమశబ్దము మొదటిదానికిని, శ్రేష్ఠమైనదానికిని పేరు. ప్రథత ఇతి ప్రథమం. ప్రథప్రఖ్యానే. ప్రసిద్ధమైనది. ఇది మొదలు మాంతసమాప్తి పర్యంతము గల శబ్దములు మూఁడులింగములయందు వర్తించును.

నానార్థవర్గము-య.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వామో వల్ల ప్రతీపా ద్వౌ -

వామశబ్దము మనోహరమైనదానికిని, ప్రతికూలమైనదానికిని పేరు. వాయతే వమ్యత ఇతిచ వామః. వా గతి గంధనయోః; టు వము ఉద్గిరణే. పొందఁబడునది; విడువఁబడునదియును గనుక, వామము. “వామ పుంసి హరే క్షీబం ద్రవిణే స్త్రీతు యోషితి, వామీ సృగాలీ బడబా రాసభీ కరభీషుచే”తి శేషః.

అధమో న్యూన కుత్సితౌ.

145

అధమశబ్దము తక్కువైనదానికిని, నిందింపఁబడినదానికిని పేరు. అథో భవః అధమః-క్రిందుపడియుండునది.

జీర్ణం చ పరిభుక్తం చ యాతయామ మిదం ద్వయమ్,

యాతయామశబ్దము చివికినదానికిని, భోగింపఁబడినదానికిని పేరు. యాతాః యామాః కలాంశా అస్య యాతయామం___ సారాంశములేనిది. టీ. స. ప్రహరవాచినా యామశబ్దేన కాలమాత్రం లక్ష్యతే, యాతోయామః కాలో ౨ స్యేతి యాతయామం.

యాంతములు

తురంగ గరుడౌ తార్క -

తార్క శబ్దము గుఱ్ఱమునకును, గరుడునికిని పేరు. తక్ష స్వాపత్యేం పుమాః తార్కః___ తృక్షప్రజాపతి సంతతి తార్క ము. టీ. స. వేగేన తార్క సాధృశ్యా దశ్వో ౨పితార్క్షః. “తార్క ౨నూరా వశ్వకర్ణే రథేన తు రసాంజన” ఇతి శేషః.

నిల యాపచయౌ క్షయౌ.

146

క్షయశబ్దము ఇంటికిని, నాశమునకును పేరు. క్షయం త్యస్మిన్ క్షయనం చేతి క్షయః. క్షీ నివాసగత్యోః. క్షీ క్షయే. దీనియందు నివసించురు గనుకను, నశించుట గనుకను క్షయము. “క్షయో గతౌ చ హింసాయా”మితి శేషః..

శ్వశుర్యౌ దేవర స్యౌ -

శ్వశుర్యశబ్దము మగనితోడఁ బుట్టినవానికిని, ఆలితోడఁబుట్టిన వానికిని పేరు. శ్వశుర స్యౌపత్యం శ్వశుర్యః. మామకొడుకు.

భ్రాతృవ్యౌ భ్రాతృజ ద్విషౌ,

భ్రాతృవ్యశబ్దము తోడఁబుట్టినవాని కొడుకునకును, శత్రువునకును పేరు. భ్రాతు రపత్యం భ్రాతృవ్యః — తోడఁబుట్టినవాని కొడుకు భ్రాతృవ్యఁడు. వీనికి ధననిమిత్తమైన వైరము గలుగును గనుక తత్సామ్యమున శత్రువునందును వర్తించును. టీ.స. ‘వ్యః సపత్య’ ఇతిసూత్రేణ భ్రాతృశబ్దాత్ ప్రకృతి ప్రత్యయ సముదాయా నపేక్షయా శత్రావభిధేయే వ్యః ప్రత్యయే భ్రాతృవ్యశబ్దో నిష్పన్నః. అత్రకచ్ఛిదాహ— భ్రాతృపుత్రః కదాచి ద్దాయహరత్వేన పితృవ్య మభిభవతి. ఏవమభి భావకత్వ సాధర్మాత్ శత్రురపి భ్రాతృవ్య ఇత్యుచ్యత ఇతి. తదనుపన్నం. ముఖ్య లాక్షణికయోః స్వరవై లక్షణా నుపపత్తేః; క్షణాసిద్ధే ఽర్థే సూత్రారంభ వైయర్థ్యా చ్ఛేతి.

పర్జన్య రసద భేన్దా -

పర్జన్యశబ్దము ఉటుముచున్న మేఘమునకును, దేవేంద్రునికిని పేరు. పర్జతీతి పర్జన్యః. పృష సేచనే. వర్షించును గనుక పర్జన్యఁడు.

స్యో దర్యః స్యామి వైశ్యయోః.

147

అర్యశబ్దము ప్రభువునకును, వైశ్యునికిని పేరు. అరణీయః అర్యః. ఋ గతౌ. పొందఁదగినవాఁడు.

తిష్యః పుష్యే కలియుగే

తిష్యశబ్దము పుష్యనక్షత్రమునకును, కలియుగమునకును పేరు. త్వషతే తిష్యః. త్విష దీప్తా. ప్రకాశించునది. “తిష్ఠా త్వామలకీ స్త్రియా” మితి శేషః.

పర్యాయో ౨ వసరే క్రమే,

పర్యాయశబ్దము అవసరమునకును, వరుసకును పేరు. పర్యయనం పర్యాయః. ఇణ్ గతౌ. క్రమముదప్పక వచ్చుట గనుక పర్యాయము. “నిర్వాణే చ ప్రకారే చ పర్యాయ” ఇతి శేషః.

ప్రత్యయో ౨ ధీన శపథ జ్ఞాన విశ్వాస హేతుషు.

148

రస్తే శబ్దే -

ప్రత్యయశబ్దము అధీనమునకును, శపథమునకును, జ్ఞానమునకును, విశ్వాసమునకును, హేతువునకును, అవకాశమునకును, క్షత్తద్ధితలు మొదలైన శబ్దములకును పేరు. అధీనునికి — ‘రాజప్రత్యయాః ప్రజాః’ శపథ

నానార్థవర్గము-య.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మునకు — ‘గూఢద్రవ్యాభిశంకాయాం ప్రత్యయ స్తత్ర కీర్తితః’ అని స్మృతి. జ్ఞానమునకు — ‘ప్రత్యక్షః ప్రత్యయః’ అని. విశ్వాసమునకు — ‘స శత్రౌ ప్రత్యయం గచ్ఛేత్’ ‘మూఢః పరప్రత్యయనేయబుద్ధిః’ అని కాళిదాసుడు. హేతువునకు ‘అపేక్షతే ప్రత్యయ ముత్తమంత్యాం బీ జాంకురః ప్రాగుదయాది వాంభః’ అని కాళిదాసుడు. అవకాశమునకు ‘రిపౌ ప్రత్యయ మాసాద్య ప్రహరేత్’ అని. ప్రత్యేతి ప్రతీయతే అనే నేతిచ ప్రత్యయనం చ, ప్రత్యయః. ఇథ్ గతౌ. ఎఱుంగువాడు, దీనిచేత నెఱుంగఁబడును; ఎఱుంగుటయు ప్రత్యయము. “ప్రత్యయః పున రాచారే ప్రథనే” ఇతి శేషః.

అ థానుశయో దీర్ఘ ద్వేషాను తాపయోః,

అనుశయశబ్దము దీర్ఘద్వేషమునకును, పశ్చాత్తాపమునకును పేరు. అనుశేత ఇత్యనుశయః. అనుస్యూతమై వచ్చినది, అనుతపించుటయు అనుశయము.

స్థూలోచ్చయ స్త్యసాకల్యే గజానాం మధ్యమే గతే.

149

స్థూలోచ్చయశబ్దము సంపూర్ణము గాకుండుటకును, మిక్కిలి తీవ్రమును మందమునుగాని యేనుఁగులయొక్క గమనమునకును పేరు. స్థూలస్య ప్రధానభాగస్య ఉచ్చయ స్సంగ్రహో ౨ స్త్యేతి స్థూలోచ్చయః-ప్రధానభాగముయొక్క సంగ్రహము గలిగినది. “స్థూలోచ్చయో గండోపలో మత” ఇతి శేషః.

సమయా శ్శప థాచార కాల సిద్ధాంత సంవిదః,

సమయశబ్దము శపథమునకును, ఆచారమునకును, కాలమునకును, సిద్ధాంతమునకును, జ్ఞానమునకును పేరు. ఇంకను సంకేతమునకు, అవసరమునకు, నియమమునకును పేరు. సమ్యక్ ఈయతే అనేనేతి సమయః. ఇథ్ గతౌ. దీనిచేత నెఱుంగఁబడును గనుక సమయము. “సంకేతే సమయః ప్రోక్తో నియమే ౨ వసరే ౨ పిచ” ఇతి శేషః.

వ్యసనా న్యశుభం దైవం విపది త్యనయా స్తయః.

150

అనయశబ్దము ద్యూతము మొదలైన వ్యసనములకును, పూర్వ మండుఁ జేసిన యశుభకర్మమునకును, ఆపదకును పేరు. న విద్యతే న యో ౨ త్రేతి; అయో న భవతీతి చ అనయః - నీతి లేనిది; శుభావహవిధి

గానిదియు అనయము.

అత్యయో ౨ తిక్రమే కృచ్చే దోషే దణ్డేపి -

అత్యయశబ్దము ఉల్లంఘించుటకును, దుఃఖమునకును, దోషమునకును, దండించుటకును, అపిశబ్దమువలన నాశమునకును పేరు. అత్యయనం, అయ మతిక్రాంతిశ్చ అత్యయః. ఇణ్ గతౌ. అతిక్రమించుటయు, శుభావహావిధి నతిక్రమించినదియు అత్యయము. “వినాశే ౨ప్యత్యయః ప్రోక్త” ఇతి శేషః.

అ థాపది,

యుద్ధాయత్యో స్సంపరాయః.

సంపరాయశబ్దము అపదకును, యుద్ధమునకును, భవిష్యత్కాలమునకును పేరు. సమంతా త్పరాయం త్యత్రేతి సంపరాయః. ఇణ్ గతౌ. అంతట దీనియందు మృతులౌదురు. “సంపరాయః స్తృతో యుద్ధే విపదుత్తరకాలయో” రి త్యజయః. పా. సాంపరాయః.

పూజ్యస్తు శ్వశురే ౨ పి చ.

151

పూజ్యశబ్దము మామకును, అపిశబ్దమువలన పూజార్హులయిన పెద్దలకును పేరు. పూజ్యత్వము గలిగినను, “సర్వస్యైవహి దానస్య గ్రహీతా గురు రుచ్యతే, కన్యాయాశ్చైవ విద్యాయాః ప్రదాతా గురురుచ్యతే” అను స్మృతివలన విశేషముగా పూజ్యతముండు గనుక ప్రత్యేకముగాఁ జెప్పినాడు. పూజనీయః పూజ్యః. పూజ పూజాయాం. పూజింపఁదగినవాఁడు.

పశ్చాదవస్థాయీబలం సమవాయశ్చ సన్నయౌ,

సన్నయశబ్దము సేన వెనుకనుండు దుముదారి పౌఞునకును, సమూహమునకును, చకారమువలన సంబంధమునకును పేరు. సమ్యక్ నీయత ఇతి సన్నయః. ణీర్జ్ ప్రాపణే. లెస్సగాఁ గొనిపోఁబడునది.

సంఘాతే సన్ని వేతే చ సంస్థాయః -

సంస్థాయశబ్దము సమూహమునకును, ఊరిచుట్టునుండు బయలునకును, ప. అవయవ సంస్థాన విశేషమునకును, చకారమువలన గృహమునకును పేరు. సంస్థయనం, సంస్థాయంత్యస్మిన్నితి చ సంస్థాయః - కూడుటయు, దీనియందు కూడియుందురు గనుకను సంస్థాయము.

విసృష్ట యాచ్ఛా ప్రేమాణో -

ప్రణయశబ్దము విస్రంభమునకును, అడుగుటకును, ప్రేమకును పేరు. విస్రంభమనఁగా విశ్వాసమని కొందఱు; పరిచయమని కొందఱు. ప్రకర్షణనీయత ఇతి ప్రయణయః. ణీజ్ ప్రాపణే. ప్రకర్షణముచేత పొందఁబడునది.

విరోధే ౨ పి సముచ్చయః.

సముచ్చయశబ్దము వైరమునకును, అపిశబ్దమువలన పొడవుకును పేరు. సముల్లంఘ్య శ్రయణం, ఊర్ధ్వశ్రయణం చ సముచ్చయః. శ్రిజ్ సేవాయాం. ఉల్లంఘించి ఆశ్రయించుటయును, ఊర్ధ్వముగా నాశ్రయించుటయును సముచ్చయము. “సముచ్చయ స్వాదున్నత్యా మూర్ధ్వాశ్రయణ ఏవచ” ఇతి శేషః.

విషయో యస్య యోజ్ఞాత స్తత శబ్దాదికేషుపి.

విషయశబ్దము ఎవ్వనిచేత నెయ్యెది నిత్యము పరిచయము సేయఁబడునో దానికిని, శబ్దస్పర్శరూపరసగంధాదులకును, అపిశబ్దమువలన దేశమునకును పేరు. విషినోతి బధ్నాతీతి విషయః. షిజ్ బంధనే. బంధించునది. “విషయస్యాదిద్రియార్థే దేశే జనపదే ౨పిచ, గోచరే చ ప్రబంధాదే ర్హస్య జ్ఞాతిశ్చ తస్యచ” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

నిర్యాసే ౨ పి కషాయోస్తీ -

కషాయశబ్దము కషాయమునకును, అపిశబ్దమువలన ఒగరునకును, అంగరాగమునకును, పరిమళించుదానికిని, కారమునకును పేరు. “రసభేదే చాంగరాగే నిర్యాసేచ విలేపనే, కషాయో ౨స్త్రీ త్రిలింగస్తు సురభౌ రూషితే ౨పిచ” అని రభసుఁడు. కషతీతి కషాయః. ప్పు. కషహీంసాయాం. పీడించునది. ‘కషాయస్తు వరే నస్త్రీ నిర్యాసే రంజకాశ్మని, సురభా వపటౌ రాగే భావనాయాం చ విప్లవే” ఇతి కేశవః.

సభాయాం చ ప్రతశ్రయః.

ప్రతిశ్రయశబ్దము సభకును, చకారమువలన ఉనికిపట్టునకును, గృహమునకును పేరు. “ప్రతిశ్రయ స్సభాయాం స్యా దాశ్రయే మందిరే ౨పిచ” అని యజయుఁడు. ప్రతిశ్రయత ఇతి ప్రతిశ్రయః. శ్రిజ్ సేవాయాం. ఆశ్రయింపబడునది.

ప్రాయో భూ మ్మన్తగమన్.

ప్రాయశ్చిత్తము బాహుళ్యమునకును, మరణార్థమై యాహారము మానియుండుటకును పేరు. ఇది సమాసమునం దుత్తరపదమైనచో సదృశార్థమునకును పేరు. ప్రైతీతి ప్రాయః. ఇణ్ గతౌ. ప్రకృష్టముగాఁ బొందఁబడునది. టీ. స. బాహుళ్యే ____ ప్రాయేణ ధర్మశీలః అంతగమనం = మరణసంకల్పః. తత్ర - “ప్రాయోపవేశ నమతిర్నపతిర్భూవ” ఇతి రఘువంశే. సదృశార్థే ____ మూర్ఖప్రాయః. “ప్రాయో వయసి బాహుళ్యే తుల్యానశనమృత్యుషు” ఇతి వైజయంతీ. “ప్రాయస్వోద్భోజనత్యాగ” ఇతి హలాయుధః.

మన్యరైన్య క్రతౌ కృధి.

154

మన్యశబ్దము దైన్యమునకును, యజ్ఞమునకును, కోపమునకును పేరు. మన్యత ఇతి మన్యః. మను జ్ఞానే. ఎఱుఁగఁబడునది.

రహస్యోపస్థియో ర్గుహ్యమ్ -

గుహ్యశబ్దము దాఁచఁదగినదానికి పేరగునపుడు త్రి. (ప్రీపురుషుల గుహ్యవయవములకు పేరగునపుడు న. తాఁబేలునకు పేరైనపుడు పు. గూహనీయం గుహ్యం. గుహూ సంవరణే. దాఁచఁదగినది. “గుహ్యో నా కమరే దంభి” ఇతి శేషః.

సత్యం శపథ తథ్యయోః,

సత్యశబ్దము ఆనకును, నిజమునకును పేరు. మఱియు, యుగభేద లోకభేదములకును పేరందురు. సతి సత్పురుషే సాధు సత్యం-సత్పురుషునియం దొప్పునది. “సత్యస్తు సప్తమే లోకే సత్పు సాధుని వాచ్యవ” దితి శేషః.

వీర్యం బలే ప్రభావే చ -

వీర్యశబ్దము సత్తువకును, ద్రవ్యశక్తికిని, చకారములవలన రేతస్సునకును పేరు. వీరయితం యోగ్యం వీరస్య స్వభావః కర్మ వావీర్యం. శూర వీర విక్రాంతౌ. విక్రమింప యోగ్యమైనదియు, వీరునియొక్క భావమైనను, కర్మమైనను వీర్యము.

ద్రవ్యం భవ్యే గుణాశ్రయే.

155

ద్రవ్యశబ్దము మంచి పదార్థమునకును, గుణాశ్రయమైన వస్తువు

నానార్థవర్గము-య.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నకును పేరు. భవ్యుఁ డనఁగా భాగ్యసంపన్నుఁడనియును, యోగ్యుఁడనియును కొందఱు. ద్రవణీయం ద్రవ్యం. ద్రుగతౌ. పొందఁదగినది. “భవేద్ద్రవ్యం త్రిభుక్తీబం ద్యుమ్నే జతుని భేషజ” ఇతి శేషః.

ధిష్ఠ్యం స్థానే గృహే భే ౨ గ్నా -

ధిష్ఠ్యశబ్దము తావునకు పేరైనపుడు పు. ఇంటికిని, నక్షత్రమునకును పేరైనపుడు న. అగ్నికి పేరైనపుడు పు. ధృష్టాంతీతి ధిష్ఠ్యం. ఇో ధృషా ప్రాగల్భ్యే. సమర్థమైయుండునది. “స్థానాగ్న్యైః పుంసి ధిష్ఠ్యస్యాత్ ధిష్ఠ్యం శక్తా” వితి శేషః.

భాగ్యం కర్మ శుభాశుభమ్,

భాగ్యశబ్దము శుభకర్మమునకును, అశుభకర్మమునకును పేరు. భజనీయం భాగ్యం. భజ సేవాయాం. పొందఁదగినది.

కశేరు హేమ్నో రాగ్నేయమ్ -

గాంగేయశబ్దము కమ్మరేఁగున (ఒకరకము చేప) కును, బంగారమునకును పేరు. కశేరువనఁగా కొందఱు తామర కలువ మొదలయినవాని దుంపయనియును, కొందఱు తృణ విశేషమనియు నందురు. గంగాయాం భవం గాంగేయం - గంగ యందుఁ బుట్టినది. ‘.....షడాననే, గాంగేయః పుంసి భీష్మే చ గాంగేయం ముక్తకే భవే’ ఇతి శేషః.

విశల్యా దన్తికాపిచ.

156

విశల్యాశబ్దము దంతిచెట్టునకును, అపిశబ్దమువలన పాఠపరచెట్టునకును, తరిగొట్టుచెట్టునకును, నాఁగేటిచాలికూరకును పేరు. విగతం శల్యం యస్యః విశల్యా - శల్యములేనిది. విశల్యా గతశల్యా స్యాల్లాంగలీ త్రిపుటామృతా, మహాషధి విశేషో ౨ పి” ఇతి శేషః.

వృషాకపాయీ శ్రీ గౌర్యోః -

వృషాకపాయీశబ్దము లక్ష్మికిని, గౌరీదేవికిని పేరు. వృషాకపేః స్త్రీ వృషాకపాయీ. ఈ. సీ. వృషాకపు లనఁగా హరిహరులు. వారి భార్యలు. టీ. స. అగ్నిభార్యాయా మింద్రాణ్యాం చ వృషాకపాయీ శబ్దోవర్తతే.

అభిఖ్యా నామ శోభయోః,

అభిఖ్యాశబ్దము నామధేయమునకును, కాంతికిని పేరు. అభిఖ్యాయత ఇత్యభిఖ్యా. ఖ్యా ప్రకథనే. పలుకఁబడునది.

ఆరమ్భా నిష్క్రమి శిక్షా పూజనం సంప్రధారణమ్.

157

ఉపాయః కర్మ చేష్టాచ చికిత్సా చ నవ క్రియాః,

క్రియాశబ్దము ఉద్యోగమునకును, ప్రాయశ్చిత్తమునకును, శిక్షించుటకును, పూజకును, వ్యవహారమందు నిశ్చయమును బుట్టించునట్టి లిఖిత సాక్ష్యాదులకును, ఉపాయమునకును, వ్యాపారమునకును, బుద్ధి పూర్వక వ్యాపారమునకును, చికిత్సకును, చకారమువలన ధాత్వర్థము మొదలైనదానికిని పేరు. ఆరంభమునకు ____ సర్వాఃక్రియా మంత్రమూలా నృపాణాం ____ నిష్క్రమికి ____ మహాపాతకినాం పుంసాం భవేత్ప్రాంతికా క్రియా. శిక్షకు ____ క్రియా హి ద్రవ్యం వినయతి నా ద్రవ్యం. పూజకు ____ గురవే దత్తాః క్రియాః. సంప్రధారణమునకు ____ క్రియాంవినా కోహి జానాతికృత్యం. ఉపాయమునకు ____ సప్తసామాదికాః క్రియాః. కర్మమునకు ____ పరక్రియా. చేష్టకు ____ స్తంభేస్యాన్నిష్క్రియో జంతుః ప్రళయే గతచేతనః. చికిత్సకు ____ పునర్జ్వరే సముత్పన్నే క్రియా పూర్వజ్వరానుగా. క్రియతే కరణం చక్రియా. దు కృజ్కరణే. చేయఁబడునదియు, చేయుటయు క్రియ. “సంస్కారాఖ్యాత ధాత్వర్థ రచనాసు క్రియా భవే” దితి శేషః.

ఛాయా సూర్యప్రియా కాన్తిః ప్రతిబిమ్బ మనాతపః.

158

ఛాయాశబ్దము సూర్యుని పెండ్లామునకును, కాంతికిని, ప్రతి బింబమునకును, నీడకును పేరు. ఛ్యతి తాపదికమితి ఛాయా. ఛోచ్ఛేదనే. తాపము మొదలయినదానికిని బోమొత్తునది. “ఛాయా స్వాత్పానో త్కృచ స చ్ఛోభాకావ్యరీతి” ష్టితిశేషః.

కక్ష్యా ప్రకోఢే హర్షాదేః కాఞ్శ్చాం మధ్యేభవన్తే.

కక్ష్యాశబ్దము మేడలు మొదలయిన రాజగృహముల యొక్క అంతరు వులకును, మొలనూలునకును, ఏనుఁగు నడుమునఁ గట్టెడు మోకునకును పేరు. ఉదా. అంతరు వులకు ____ సప్తకక్ష్యా అతిక్రమ్య మొలనూలునకు ____ పరిధానాద్భూషాఃకక్ష్యా. ఏనుఁగుమోకునకు హేమకక్ష్యోగజః. కక్షే భవాకక్ష్యా-కక్షమందుండునది. సీ. కక్షశబ్దేన బాహుమూల

నానార్థవర్గము-య.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వాచినా సామీప్యాన్మధ్యభాగః, తిరోహితసాదృశ్యాత్ గృహమధ్యస్థా సంచ లక్ష్యతే
“కక్ష్యా బృహతికాయాం స్థా” దితి శేషః.

కృత్యా క్రియా దేవతయో స్త్రిషు భేద్యే ధనాదిభిః.

159

కృత్యాశబ్దము చేయుటకును, దేవతాభేదమునకును పేరగునపుడు సీ. ధనాదులచేత లోఁబఱచుకొనఁదగిన పరరాష్ట్రపు రాజులు మొదలైనవారికి పేరగునపుడు త్రి. కరణం, కరణీయా చ కృత్యా. దు కృజ్కరణే. చేయుట, చేయఁ దగినదియును కృత్య. “...కృత్యం కార్యే నపుంసకం, హింసేగ్రంథ్యే ఛేదనీయేత్రిషు తవ్యాదికే పుమా”నితి శేషః.

జన్యం స్వాజ్ఞనవాదే ౨ పి.

జన్యశబ్దము లోకాపవాదమునకును, అపిశబ్దమువలన యుద్ధమునకును పేరైనపుడు న. పుట్టఁదగినవానికి పేరైనపుడు త్రి. అల్లుని చెలికాండ్రకును, తండ్రికిని పేరైనపుడు పు. “జన్యో నవోధాభృత్యాదౌ జామాతురపి వత్సలే, జనీయే జనితరి జన్యం కౌలీన యుద్ధయోః” అని అజయుఁడు. జననీయః, జాయతే, జనయతీతి చ జన్యః. జన జననే. పుట్టింపఁదగినదియు, పుట్టునదియు, పుట్టించునదియు జన్యము. “జనితవ్యేరణే క్షీబే ౨పవాదజన జల్పయోః, అస్త్రీ వరవధూజ్ఞాతి ప్రియతుల్య హితేషు చ జన్యస్త్రిషు జనే సాధౌ జనిత్యాత్పాదనీయయో” రితి శేషః. “జన్యం హట్టే పరీవాద” ఇతి ప్రతాపశ్చ.

జఘన్యో ౨ న్యై ౨ ధమేపిచ,

జఘన్యశబ్దము వెనుకఁబుట్టినవానికిని, అధమునికిని పేరు. అపిశబ్దము వలన తోఁకకు, గొరిసెకు, శిశ్నమునకును పేరు. జఘనే భవో జఘన్యః - నికృష్టమైన దేశమందుండువాఁడు, ఉండునది. “జఘన్యం శేఫసి క్షీబే” ఇతి శేషః.

గర్వాభీనౌ చ వ క్తవ్యా -

వక్తవ్యశబ్దము కుత్సితానికిని, చెప్పినట్లు చేయువానికిని, చకారము వలన పలుకఁదగిన శబ్దములకును పేరు. వక్తుం యోగ్యో వక్తవ్యః. వచ పరిభాషణే. పలుకఁదగినవాఁడు. “వక్తవ్యం శబ్దవార్తిక” ఇతి శేషః.

కల్యో సజ్జ నిరామయౌ,

160

కల్యశబ్దము సంపాదించఁబడిన దానికిని, రోగములేనిదానికిని పేరు.

కల్పత ఇతి కల్పః. కల సంఖ్యానే. ఎన్నఁబడునది గనుక కల్పము. “కలాను సాధౌ దక్షే చ కల్ప” ఇతి శేషః.

ఆత్మ వా వనపీతో ౨ ర్థా దర్శ్య -

అర్థశబ్దము ఎఱుక గలవానికిని, అర్థమువలనఁ బాయనిదానికిని పేరు. అర్థనీయః, అర్థా దనపేతశ్చ అర్థః. త్రి. అర్థ ఉపయాచ్ఛాయాం. ప్రార్థింపఁబడువాఁ డును, అర్థమువలనఁ బాయనిదియు అర్థము. ‘అర్థోవిబుధే పుమాః, క్లిబే శిలాజతు న్యర్థే’ ష్వితి శేషః.

పుణ్యం తు చార్వపి,

పుణ్యశబ్దము సుందరమైనదానికిని, అపిశబ్దమువలన సుకృతమునకును పేరు. పుణతీతి పుణ్యం. పుణ శుభకర్మణి. శుభమును జేయునది.

రూప్యం ప్రశస్తి రూపే ౨ పి.

రూప్యశబ్దము మంచిసౌందర్యము గలవానికి పేరైనపుడు త్రి. అపి శబ్దమువలన ముద్ర గల వెండికిని, బంగారునకును పేరైనపుడు త్రి. ప్రశస్తమాహతం చ రూప మస్యేతి రూప్యం - మంచిరూపమును, అహతమైనరూపమును గలది గనుక రూప్యము.

వదాన్యో వలువాగపి.

161

వదాన్యశబ్దము లెస్సగా మాటలాడువానికిని, అపిశబ్దమువలన దాతకును పేరు. వదతీతి వదాన్యః. వద వక్తాయాం వాచి. మంచిమాటలాడువాఁడు.

న్యాయ్యే ౨ పి మధ్యమ్

మధ్యశబ్దము ఉచితమయినదానికిని, అపిశబ్దమువలన నడుమునకును, అవకాశమునకును, అధమునికిని పేరు. “న్యాయ్యవలగ్నయోర్మధ్య మంతరే చాధమే త్రిషు” అని రభసుఁడు. మన్యత ఇతి మధ్యం. మన జ్ఞానే. తలపఁబడునది.

సౌమ్యం తు సున్దరే సౌమదైవతే,

సౌమ్యశబ్దము ఒప్పెడువానికిని, సోముఁడు దేవతగాఁ గలహ విస్సూ క్తాదులకును పేరు. సోమో దేవతాస్యేతి సౌమ్యం. త్రి. సోముఁడు దేవతగాఁ గలది గనుక సౌమ్యము.

రాంతములు

నివహావసరౌ వారౌ -

వారశబ్దము సమూహమునకును, ప్రస్తావమునకును పేరు. వియత ఇతి వారః. వృక్షో వరణే. వరింపఁబడునది. 'వారస్సూర్యాది దివసేక్రమే కూపకవృక్షకే, సంభాగే వరణే శీఘ్రే హలేమద్యస్యభాజన' ఇతి శేషః.

సంస్తరౌ ప్రస్త రాధ్వరౌ.

162

సంస్తరశబ్దము దర్భాదులచేతఁ జేయఁబడిన పాన్పునకును, యజ్ఞమునకును పేరు. సంస్తీర్యతే వస్త్రాదికమత్రేతి; సంస్తీర్యంతే దర్భా అత్రేతి చ సంస్తరః. స్తుఞ్ ఆచ్ఛాదనే. దీనియందు వస్త్రాదులును, దర్భులును పఱచఁబడును గనుక సంస్తరము.

గురు గీష్మతి పితాద్యౌ -

గురుశబ్దము బృహస్పతికిని, తండ్రికిని, మంత్రోపదేష్ట మొదలైన పూజ్యులకును, భారమైన వస్తువునకును పేరు. గృణాతి హితముపదిశతీతి గురు. గృశబ్దే. హిత ముపదేశించువాఁడు. టీ. స. ఆద్యశబ్దార్థః కూర్మపురాణే ప్రపంచితః — “ఉపాధ్యాయః పితా జ్యేష్ఠోబ్రాతా చైవ మహీపతిః, మాతుల శ్వశుర స్త్రాతా మాతామహాపితామహౌ, వర్ణజ్యేష్ఠః పితృవ్యశ్చ పుమాంసో గురస్త్మృతాః, మాతా మాతామహీగుర్వీ పితూర్మాతుశ్చ సోదరాః, శ్వశ్రూః పితామహీ జ్యేష్ఠా భగినీ గురవః స్త్రియ” ఇతి. ‘దుర్జరా లఘునో దీర్ఘసంయుక్త పరయోర్గురుః’ ఇతిశేషః.

ద్వాపరౌ యుగ సంశయౌ,

ద్వాపరశబ్దము మూఁడవయుగమునకును, సందేహమునకును పేరు. ద్వాభ్యాం కృతత్రేతాభ్యాం పరః, ద్వౌ పక్షౌ పరౌ యస్యేతిచద్వాపరః - కృతత్రేతా యుగముల రెంటికిని పరమయినదియు, రెండుపక్షములు ముఖ్యముగాఁ గలదియు ద్వాపరము.

ప్రకారౌ భేద సాదృశ్యే -

ప్రకారశబ్దము విశేషమునకును, పోలికకును పేరు. భేదమునకు___ బహుప్రకారా గీః. సాదృశ్యమునకు ___ విషప్రకార పిశునః. ప్రక్రియ ఇతి ప్రకారః దుకృత్ కరణే. ప్రకటముగాఁ జేయఁబడునది ప్రకారము.

ఆకారా విజ్ఞి తాత్పత్రీ.

163

ఆకారశబ్దము ఇంగితమునకును, ఆకృతికిని పేరు. ఇంగిత మనగా భావసూచకమైన చేష్ట. ఆకృతి యనగా వైవర్ణ్యాది శరీరవికారము. ఇంగితము వైవర్ణ్యాది శరీర వికారము. ఆకృతి సంస్థానము అని కొందఱు చెప్పుదురు. ఆ క్రియత ఇత్యాకారః - చేయఁబడునది.

కింశారు ధాన్యశూ కేషూ -

కింశారుశబ్దము పరిముంటికిని, అమ్మునకును పేరు. కించిత్ కుత్సితంచ శృణాతీతి కింశారుః. పు శృ హింసాయాం. ఇంచుకంత పీడించునది. కుత్సితముగాఁ బీడించునది. 'కింశారుః కంకపక్షిణి' ఇతి శేషః.

మరు ధన్య ధరాధరౌ,

మరుశబ్దము నిర్వలభామికిని, పర్వతమునకును పేరు. మరుభూమి యందుండు పర్వతముపేరని కొందఱు. మ్రియంతే లస్మిన్నితి మరుః. పు. మృజ్ ప్రాణత్యాగే. దీనియందు మృతులౌదురు.

అద్రయో ద్రుమ శైలారాః -

అద్రిశబ్దము వృక్షమునకును, పర్వతమునకును, సూర్యునికిని పేరు. ఆద్యతే, అతీతిచ అద్రః. పు. అద భక్షణే. భక్షింపఁబడునది, భక్షించువాఁడును అద్రి. 'నిద్రాముద్రాం ద్రావయన్నంబుజానా మద్రావద్రిశ్శోణయత్యద్రిజాత' మితి రామాభ్యుదయే.

స్త్రీ స్త నాబ్ధౌ పయోధరౌ.

164

పయోధరశబ్దము స్త్రీలయొక్క స్తనములకును, మేఘమునకును పేరు. పయసో దరః పయోధరః. ధృ ధారణే. నీళ్లను ధరించునది. 'భిక్షుభేదే నారికేళే కశేరౌ చ పయోధర' ఇతి శేషః.

ధ్వస్తాలి దానవా వృత్రాః -

వృత్రశబ్దము చీకటికిని, శత్రువునకును, వృత్రాసురునికిని పేరు. వృణోతీతి వృత్రః. వృజ్ వరణే. అవరించునది. 'శైలేచక్రఘనేవృత్ర' ఇతి శేషః. చక్రాకారో మేఘ శృక్రఘనః.

బలి హ స్తాంశవః కరాః,

కరశబ్దము అప్పనమునకును, చేతికిని, కిరణమునకును పేరు. కీర్త్యతే, కరోతీతి చ కరః. కృ విక్షేపే; డు కృజ్కరణే. ఇయ్యఁబడునది,

నానార్థవర్గము-ర.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

చేయునదియును కరము. 'శుండాకరక కర్తృషుకర' ఇతి శేషః.

ప్రదరా భంగ నారీరు గ్జాణాః -

ప్రదరశబ్దము విఱుచుటకును, స్త్రీల రక్తస్రావాది వ్యాధికిని, అమ్ముకును పేరు. ప్రదారణం, ప్రదీర్యతే అనేనేతి చ ప్రదరః. ద్యౌ విదారణే. ప్రక్కలించుట గనుకను, దీనిచేత ప్రక్కలంపఁబడును గనుకను ప్రదరము. “భీ ర్దారణం దీర్ఘః స్వయం చ ప్రదరో వట” ఇతి శేషః.

అస్రాః కచా అపి.

165

అస్రశబ్దము వెండ్రుకలకు పేరైనపుడు పు. అపిశబ్దమువలన నెత్తురునకును, నీళ్లకును పేరయినపుడు న. అస్యంత ఇత్యస్రాః. అనుక్షేపణే. త్రోయఁబడునది. దీర్ఘాదియును గలదు. అస్ర ఆస్రశ్చ.

అజాతశ్యజ్ఞో గౌః కాలే ౨ వ్యత్తత్రు ర్నా చ తూబరః.

తూబరశబ్దము కొమ్ములు రాఁదగినకాలమందు కొమ్ములు రాని యొద్దునకును, మీసాలు రాఁదగు కాలమందు మీసాలు రాని పురుషునికిని పేరు. తన్యతే గోత్వాదిక మనయేతి తూః. శృంగశృత్వాది లక్షణం. తను విస్తారే. తాం వృణో తీతితకాబరః. వృజ్ వరణే. గోత్వాదికము దీని చేత విస్తరింపఁబడును గనుక తూః. అనఁగా శృంగశృత్వాది లక్షణము దాని నాచ్ఛాదించును.

స్వర్ణే ౨ పి రాః

రైశబ్దము బంగారునకును, అపిశబ్దమువలన పదార్థమునకును పేరు. రీయత ఇతి రాః. ఐ. పు. రీజ్ గతి రేషణయోః. పొందఁబడునది.

పరికరః పర్యజ్ఞ పరివారయోః.

166

పరికరశబ్దము పాస్పునకును, పరివారమునకును పేరు. పరితః కీర్త్యత ఇతి పరికరః. కృా విక్షేపే. చుట్టు నిలువఁబడినది. “పరికర స్స్వా దారంభ సమూహయో” రితి శేషః.

ముక్తాశుద్ధో చ తార స్స్యాత్ -

తారశబ్దము ముత్యముల నిర్దోషత్వమునకును, చకారమువలన నక్షత్రమునకును, అత్యుచ్చస్వరమునకును, కనుగ్రుడ్డునకును పేరు. తరంత్యనేతి తారః-దీనిచేత తరింతురు. “తారో నామాక్తే శుద్ధే గురుసుగ్రీవ భార్యయోః, బౌద్ధదేవ్యాం తారకయో స్తారా దౌహవ్యవర్ణ

యోః, తారమత్యచ్చ నిధ్వానతరీ సంబంధయోస్త్రిషు” ఇతి శేషః.

శారో వాయో స తు త్రిషు,

కర్బురే -

శారశబ్దము వాయువునకు పేరగునపుడు పు. నానావర్ణములు గలదానికి పేరగునపుడు త్రి. శృణాతీతి శారః. శృ హింసాయాం. హింసించునది.

అథ ప్రతి జ్ఞాజి సంవిదాపత్స్య సంగరః.

167

సంగరశబ్దము ప్రతిజ్ఞకును, యుద్ధమునకును, క్రియానిశ్చయమునకును, అపదకును పేరు. ప్రతిజ్ఞ — సత్యసంగరః. యుద్ధమునకు — సంగరే మరణం పుణ్యం. క్రియా నిశ్చయమునకు — అన్యోన్యం కృత సంగరౌ. అపదకు — సంగరే శరణం. సంగరణం. సమ్యగ్గీరతీతిచ సంగరః. గృహ నిగరణే. ప్రతిజ్ఞ చేయుటయును, మిక్కిలి పీడించుటయును సంగరము. “విషాపదోః క్రియాకారే సంగరం తు శమీఫల” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

వేదభేదే గుప్తవాదే మన్తః -

మంత్రశబ్దము గాయత్ర్యాది వేదమంత్రములకును, రహస్యాలోచనకును పేరు. మన్యత ఇతి మంత్రః. మనజ్ఞానే. విచారింపఁబడునది. “మంత్రో దేవాదిసాధన” ఇతి శేషః.

మిత్రో రవావపి,

మిత్రశబ్దము సూర్యునికి పేరగునపుడు పు. అపిశబ్దమువలన చెలికానికి పేరగునపుడు న. మేద్యతీతి మిత్రః. జ్ఞో మిదా స్నేహనే. స్నేహించువాఁడు.

మఖేషు యూపఖణ్డే ౨ పి స్వరుః-

స్వరుశబ్దము యజ్ఞమునకును, అమ్మునకును, యూపము చెక్కునప్పు డెగసిన చెక్కునకును పేరు. మఱియు వజ్రాయుధమునకును పేరు. ఖండ మనుచోట ఖడ్గమని కొందఱు, స్వరతీతి స్వరుః. పు స్వశబ్దోపతాపయోః. మ్రోయునది, తపింపఁ జేయునదియు స్వరువు. “యూపఖండే సాయకే చ స్వరు రధ్వర వజ్రయో” రితిశేషః.

గుహ్యే ౨ వ్యవస్కరః.

168

అవస్కర శబ్దము గుహ్యప్రదేశమునకును, అపిశబ్దమువలన మల

నానార్థవర్గము-ర.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మునకును, కడప అడుగంటునకును పేరు. అవకీర్యత ఇ త్యస్మరః. కృా విక్షేపే. నిషేధింప బడునది.

ఆడమ్మర స్తూర్యరవే గజేన్ద్రాణాం గల్జితే,

ఆడంబరశబ్దము వాద్యముల మ్రోతకును, ఏనుఁగులయొక్క గర్జనమునకును, చకారమువలన సంరంభమునకును పేరు. ఆదమ్యంతే భీరవో ౨ నేనేత్యాడంబరః. దము ఉపశమే. దీనిచేత పిఠికివాండ్రు నిగ్రహింపఁబడుదురు. 'ఆడంబరో ౨స్త్రీ సంరంభ' ఇతి శేషః.

అభిహారో ౨ భయోగే చ చౌర్యే సన్నహనే ౨ పి చ.

169

అభిహారశబ్దము అపకారము చేయుటకొఱ కెదిరించి యాక్రమించుటకును, మ్రుచ్చిల్పించుటకును, ఆయత్తపాటునకును పేరు. అభిగమ్యహరణం అభిహారః. హృజ్ హరణే. ఎదురుగాఁ బోయి హరించుట అభిహారము.

స్వాఙ్గజ్ఞమే పరీవారః ఖడ్గకోశే పరిచ్ఛదే,

పరీవారశబ్దము తిరుగుప్రాణికిని, కృతియొఱకును, పరిజనమునకును పేరు. పరివ్యాతే అనేన పరీవారః. వృజ్ వరణే. దీనిచేత చుట్టఁబడును గనుక పరీవారము.

విష్టరో విటపీ దర్శముష్టిః పీఠాద్యమాసనమ్.

170

విష్టరశబ్దము వృక్షమునకును, దర్శ పిడికిలికిని, పీట మొదలైన యాసనములకును పేరు. విస్తీర్ణత ఇతి విష్టరః. స్తృజ్ ఆచ్ఛాదనే. విస్తరింపఁ బడునది గనుక విష్టరము.

ద్వారి ద్వార్థే ప్రతీహారః ప్రతిహార్యప్యనన్తరే,

ప్రతీహారశబ్దము వాఁకిటికిని, వాఁకిటి కావలివానికిని పేరు. వాఁకిలి కావలివానికి ప్రతీహారిః శబ్దమును పేరగును. ఇది యీకారాంత స్త్రీలింగమని కొందఱు. అప్పుడు వాకిలిగాచునట్టి యెగ్గడికత్తెకును పేరు. ప్రతిప్రాయతే నివార్యతే అత్ర, అనేనేతి చ ప్రతీహారః; ప్రతీహా చ. హృజ్ హరణే. ప్రవేశము దీనియందును, దీనిచేత నడ్డగింపఁబడును గనుక ప్రతీహారము, ప్రతీహారియును, 'ప్రతీహారీ తు రాజానం సంభావ యతి యానదా' ఇతి వైజయంతీ.

విపులే నకులే విష్ణౌ బభ్రుస్సాత్విజ్గళే త్రిషు.

171

బ్రుశబ్దము ముంగిసకును, విష్ణువునకును పేరైనపుడు. పు. పింగళవర్ణము గలదానికి పేరైనపుడు. త్రి. విపులే అనుపదము నకులమునకు విశేషణము. 'విశాలనకులే విష్ణో బ్రుశ్చా పింగళే త్రిషు' అని రుద్రుఁడు. భ్రీయతే బిభర్తీ చ బ్రుః. డు భృజ్ ధారణపోషణయోః. భరింపఁబడునది, భరించువాఁడును గనుక బ్రువు. 'బ్రుశ్చహ్నో విధాతరి, విలాస మునిభేదే చ భావా ద్దక్షాయణీధవే' ఇతి శేషః.

సారో బలే స్థిరాంశే చ న్యాయ్యే క్లీబం వరే త్రిషు,

సారశబ్దము సత్తువకును, చేవకును పేరైనపుడు. పు. యుక్తమైనదానికి పేరైనపుడు న. శ్రేష్ఠమైనదానికి పేరైనపుడు త్రి. సరతి స్థిరీభవతీతి సారః. సృ గతౌ. స్థిరమైయుండునది.

దురోదరో ద్యూతకారే పణే ద్యూతే దురోదరమ్.

172

దురోదరశబ్దము జూదమాడువానికి పేరైనపుడు పు. పందెమునకును, జూదమునకును పేరైనపుడు న. దుష్ట మాసమంతా దుదరమస్యేతి దురోదరః - అంతట దుష్టమైన యుదరముగలవాఁడు. ఆద్యచ్ఛ ఉకారము. 'కిం మే దురోదరేణ ప్రాయతు యది గణపతి ర్న తే భీమః' అని యలంకారసర్వస్వమున వక్రోక్త్యలంకారమందుఁ జెప్పినాఁడు. ఆద్యచ్ఛ అకారమని కొందఱు. 'ఆశ్రిత్య దుర్గం గిరికందరోదరం క్రీడన్తి చాస్తి సతతం దరోదరం' అని గోపవర్ధనుఁడు.

మహాశక్యే దుర్గపథే కాంతారం పుం నపుంసకమ్,

కాంతారశబ్దము దొడ్డయడవికిని, పోవ శక్యముగాని త్రోవగలదానికిని పేరు. కస్య జలస్య సుఖస్యవా అంతం నాశమృచ్ఛతీతి కాంతారం. పు. ఋ గతౌ. జలనాశమునుగాని సుఖనాశమునుగాని పొందునది.

మత్సరో ౨ న్యవుభద్వేషే తద్వత్కృపణయోస్త్రిషు.

173

మత్సరశబ్దము పరుల మేలు చూడఁజాలమికి పేరగునపుడు పు. ఆమత్సరము గలవానికిని, కృపణునికిని పేరగునపుడు త్రి. మదేన సరతీతి మత్సరః. సృ గతౌ. మదముచేత వర్తించును. మాద్యతి పర క్లేశేన హృష్యతీతి మత్సరః. మదీ హర్షగ్నేపనయోః. పరుని దుఃఖముచేత సంతోషించువాఁడు. 'మత్సరౌ మక్షిక క్రోధా' వితి శేషః.

నానార్థవర్ణము-ర.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దేవాద్వ్యతే వరశ్రేష్ఠే త్రిషు క్లీబం మనాక్త్వియే,

వరశబ్దము దేవతలవలనఁ బొందఁబడిన యభీష్టార్థమునకు పే రగునపుడు. పు. శ్రేష్ఠునికి పేరగునపుడు త్రి. ఇంచుకంత ప్రియమైనదానికి పేరగునపుడు న. అవ్యయమును గలదని కొందఱు. వ్రియత ఇతి వరః. వృజ్ఞో వరణే. వరింపఁ బడునది. 'వరో జామాత్య సిద్ధయో' రితి శేషః.

వంశాజురే కరీరో ౨ స్త్రీ తరుభేదే ఘటే చ నా.

174

కరీరశబ్దము వెదురు మొలకకు పేరగునపుడు పు. వెణుతురు చెట్టునకును, కడవకును పేరగునపుడు. పు. కీర్యత ఇతి కరీరః. కృా విక్షేపే. తొలఁగఁ ద్రోయఁ బడునది. 'కరీరీ చిరికాయాం చ దంతభేదే చ దంతినా' మితి శేషః.

నా చమూ జఘనే హస్తసూత్రే ప్రతిసరో ౨ స్త్రియామ్,

ప్రతిసరశబ్దము సేన వెనుక దిక్కునకు పేరగునపుడు. పు. శుభముల యందుఁ గట్టెడు కంకణమునకు పేరగునపుడు పు. ప్రతిశ్రియత ఇతి ప్రతిసరః. స్త్ర గతౌ. పొందఁబడునది. 'విభూషణే ప్రతిసరో మాల్య మంత్రవిశేషయో' రితి శేషః.

యమానిలేన్ద్ర చద్ధ్యార్క విష్ణు సింహాంశు వాజిషు.

175

శుకాహి కపి భోకేషు హరి రా కపిలే త్రిషు,

హరిశబ్దము యమునికిని, వాయువునకును, ఇంద్రునికిని, చంద్రునికిని, సూర్యునికిని, విష్ణువునకును, సింహానకును, కిరణమునకును, గుఱ్ఱమునకును, చిలుకకును, పామునకును, కోతికిని, కప్పకును పేరైనపుడు పు. కపిలవర్ణముగలదానికి పేరైనపుడు త్రి. కపిలవర్ణ మనఁగా బంగారు చాయ. హరతీతి హరిః హృజ్ఞో హరణే. హరించును గనుక హరి.

శర్మరా కర్పరాంశే ౨ పి-

శర్మరాశబ్దము పెంచికకును, అపిశబ్దమువలన మొరపనేలకును, చక్కెరకును పేరు. శీర్మత ఇతి శర్మరా. శృా విశరణే. ప్రక్కలొనది. 'శర్మరా ఖండవికృతా వుపలా కర్పరాంశయోః, శర్మరాన్విత దేశేచ రేగ్భేదే శకలేరు ౨ పి చ' ఇతి విశ్వప్రకాశ. టీ. స. కర్పరో భిన్న ఘటాదేః కపాలం. తథా చ ప్రతాపః— 'కర్పరస్తు కపాలే స్యా చ్ఛస్త్ర భేదకటాహయో' రితి.

యాత్రా స్యాద్యాపనే గతౌ.

176

యాత్రాశబ్దము భోజనము మొదలైన వర్తనములకును, గమనమునకును పేరు. భోజనాదివర్తనమునకు — ‘శరీరయాత్రా’ ‘ప్రాణయాత్రా’ గమనమునకు — ‘విజయయాత్రా’ అని. యూయతే అనయా, యానంచేతి యాత్రా. యా ప్రాపణే. దీనిచేత కాలము త్రోయఁబడును గనుకను, పోవుట గనుకను యాత్ర. ‘యాత్రా దేవార్చనోత్సవ’ ఇతి శేషః.

ఇరా భూవాక్సు రాప్పు స్యాత్-

ఇరాశబ్దము భూమికిని, వాక్కునకును, కల్లునకును, నీళ్లకును పేరు. ఈయత ఇతి ఇరా. ఇణ్ గతౌ. పొందఁబడునది. “ఇరాపురస్సు” ఇతి శేషః.

తన్ద్రి నిద్రా ప్రమీలయోః,

తంద్రీశబ్దము నిద్రకును, ఒడలెఱుఁగకుండుటకును పేరు. తామ్యం త్యనయేతి తన్ద్రి. పా. తన్ద్రా. సీ. తము గ్లానౌ. దీనిచేత బడలుదురు. ‘తంద్రీ తంద్రా సమార్థకే’ ఇతి శేషః.

ధాత్రీ స్యాదు ప మాతాపి క్షీతిరప్యా మలక్యపి.

177

ధాత్రీ శబ్దము దాదికిని. భూమికిని, ఉసిరికచెట్టునకును పేరు. రధాతీతి ధాత్రీ. సీ. దు ధాజ్ ధారణపోషణయోః. ధరించునది, పోషించునది ధాత్రీ. టీ. స. ధయంత్యేనామితి ధాత్రీ. ధే ట్పానే.

క్షుద్రా వ్యజ్ఞా నటీ వేశ్యా సరఘా కణ్ణకారికా,

త్రిషు క్రూరే ౨ ధ(నే) మే ౨ ల్వేపి క్షుద్రః -

క్షుద్రాశబ్దము అంగహీనురాలికిని, నాట్యమాడు స్త్రీకిని, వేశ్యకును, తేనెటీఁ గకును, వాఁకుడు చెట్టునకును పేరైనపుడు సీ. క్రూరునికిని, అధమునికిని, కొంచెమైనదానికిని, అపిశబ్దమువలన కృపణునికిని పేరైనపుడు త్రి. క్షుద్యత ఇతి క్షుద్రా, క్షుద్రశ్చ. క్షుద్ర క్షోదే. మెదుపఁబడునది గనుక క్షుద్ర, క్షుద్రమును.

మాత్రా పరిచ్ఛదే.

178

అల్వే చ పరిమాణే చ మాత్రం కార్త్యై ౨ వధారణే,

మాత్రా శబ్దము పరివారమునకును, కొంచెమునకును. కొలఁదికిని, చకారము వలన అక్షరావయవమునకును పేరైనపుడు సీ. సకల

నానార్థవర్గము-౮.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మునకును, నిశ్చయమునకును పేరైనపుడు న. ఉదా. పరివారమునకు మహామాత్ర. అల్పమునకు — మాత్రయా పరిలేపనం తాంబూలం చోపయజ్య. పరిమాణమునకు — మాత్రాశీ నైవరోభాక్. సర్వమునకు — జీవమాత్రం న హింస్యాత్. నిశ్చయమునకు — పయో మాత్రం భుజ్యే. మీయతే అనయా మాత్రా, మాత్రం చ. మాజ్ మానే. దీనిచేత కొలది పెట్టబడును గనుక మాత్ర, మాత్రమును. “స్త్రియాం మాత్రాభూషణే స్యా ద్వర్ణ వృత్తాంశయోర్ధనే” ఇతి శేషః.

అలేఖ్యాశ్చర్యయోశ్చిత్రమ్ -

చిత్రశబ్దము చిత్తరువునకును, ఆశ్చర్యమునకును పేరు. చిత్రీయత ఇతి చిత్రం. చిత్రజ్ ఆశ్చర్యే. అద్భుతమైనది. “అథ చిత్రకే, ఖేచిత్రం భావ్యాప్సరస్సు స్త్రాఖుపర్ణీ సుపర్ణయోః, గోతుంబౌ దంతికాయాం చ పుంసి స్యా ద్వహ్నిసంక్షిక” ఇతి శేషః.

కళత్రం శ్రోణి భార్యయోః.

179

కళత్ర శబ్దము పిఱుచునకును, పెండ్లామునకును పేరు. కల్యత ఇతి కళత్రం. కల సంఖ్యానే. ఎన్నుబడునది. “సృపతి ప్రభృతీనాం తు దుర్గస్థానం కళత్ర” మితి శేషః.

యోగ్య భాజనయోః పాత్రమ్ -

పాత్రశబ్దము యోగ్యునికి, భోజనపాత్రకును పేరు. మఱియు, నద్యాదుల యొక్క రెండుదరుల నడిమికిని పేరు. పాత రక్షితి, పీయతే ౨ స్మిన్నితి చ పాత్రం. పా రక్షణే; పా పానే. రక్షించుట గనుక, దీనిచేత పానము చేయబడును గనుకను పాత్రము. “నాటకాది ప్రవేశార్థే పాత్రం స్యాదాద్రాజమంత్రణి” ఇతి శేషః.

పత్రం వాహన పక్షయోః,

పత్రశబ్దము వాహనమునకును, తెక్కలకును పేరు. పతం త్యనేనేతి పత్రం. పత్ గతౌ. దీనిచేత పోవుదురు గనుక పత్రము.

నిదేశ గ్రంథయో శాస్త్రమ్ -

శాస్త్రశబ్దము ఆజ్ఞకును, వ్యాకరణాది గ్రంథములకును పేరు. శాసనం, శిష్యతే అనేనేతి శాస్త్రం. శాసు అనుశిష్టౌ. శిక్షించుటయు, దీనిచేత శిక్షింపబడును గనుకను శాస్త్రము.

శస్త్రమాయుధ లోహయోః.

180

శస్త్రశబ్దము ఆయుధమునకును, లోహమునకును పేరు. శస్త్రతే అనేనేతి శస్త్రం. శను హింసాయాం. దీనిచేత హింసింపఁబడును.

స్యాజ్జటాంశుకయో ర్నేత్రమ్-

నేత్ర శబ్దము చెట్లుపేళ్లకును, వెలిపట్టుచీరకును పేరు, మఱియు, కవ్వపు త్రాటికిని, కంటికిని పేరు. వస్త్రమాత్రమునకు పేరని కొందఱు. నయతి నీయతే అనేనేతి చ నేత్రం. ణీర్ష ప్రాపణే. పొందించునది గనుక, దీనిచేత పొందఁబడును గనుకను నేత్రము. “నేత్రం పాదపమూలే స్యాత్స్వందనే లోచనే ౨ పి చ, వస్త్రే మధిగుణే నాడ్యాం నేత్రం నేత రితు త్రి” ష్వితి ప్రతాపః. మధిగుణో = మంథాన స్యాకర్షణ రజ్జుః. తథాచ పురాణం-‘మంథానం మందరం కృత్వా నేత్రం కృత్వాచ వాసుకి’ మితి.

క్షేత్రం పత్నీ శరీరయోః,

క్షేత్రశబ్దము పెండ్లామునకు, శరీరమునకును పేరు. మఱియు, వరిమడికిని, సిద్ధస్థానమునకును పేరు. క్షీయత ఇతి క్షేత్రం. క్షి నివాస గత్యోః. పొందఁబడునది. ‘క్షేత్రం కళత్రే కేదారే సిద్ధస్థాన శరీరయోః, క్షేత్రం గణితశాస్త్రే’ చేతి ప్రతాపః.

ముఖాగ్రే క్రోడ హలయోః పోత్రమ్-

పోత్రశబ్దము పందిమూఁతికిని, నాఁగేటికొనకును పేరు. పునాత్యనేనేతి పోత్రం. పూర్జ్ పవనే. దీనిచేత పవిత్రమౌను.

గోత్రం తు నామ్ని చ.

181

గోత్రశబ్దము నామధేయమునకును, చకారమువలన కులమునకును, బలమునకును పేరైనపుడు న. పర్వతమునకు పేరైనపుడు పు. భూమికిని గోసమూహమునకును పేరైనపుడు సీ. ‘గోత్రస్తు ధరీణీ ధరే, గోత్రా భువి గవాం బృందే’ అని అజయుఁడు ‘గ్రోత్రస్త్రాతా గవాం త్రిషు’ అని శేషము. గూయతే అనేన గా స్త్రాయతే గోసమూహశ్చేతి గోత్రం, గోత్రః, గోత్రాచ. గుఙ్ శబ్దే. త్రైజ్ పాలనే. దీనిచేత పిలువఁబడును గనుకను, గోవుల రక్షించును గనుకను, గోసమూహము గనుకను గోత్రము, గోత్రయును.

సత్ర మాచ్ఛాదనే యజ్ఞే సదా దానే వనే ౨ పి చ,

నానార్థవర్ణము-ర.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

సత్రశబ్దము కప్పుటకును, యజ్ఞమునకును, సంతత దానమునకును, వనమునకును, అపిశబ్దమువలన దంభమునకును పేరు. సీదం తస్మిన్నితి సత్రం. షడ్ విశరణ గత్యవసాదనేషు. దీనియందు పాపములు మొదలయినవి నశించును. టీ. స. ఆచ్ఛాదనశబ్దేన గృహం వివక్షితం. నతు వస్త్రమితి సుబోధినీకారః 'సత్రం దంభే సాధనే చ సతా మవితరి త్రిషు, క్వచిత్ త్వాపే ౨౪ సద్దేయే సత్రావ్యయ మధీనవ' దితి శేషః.

అజరం విషయే కా ౨ యేపి -

అజరశబ్దము శబ్దాది విషయములకును, శరీరమునకును, అపిశబ్దము వలన ముంగిలికిని పేరు. అజన్తి చక్షురాదీ న్యత్రేతి అజరం. అజగతిక్షేపణయోః. దీనియందు చక్షురాదీంద్రియములు చరించును.

అబ్ధరం వ్యోమ్ని వాససి.

182

అంబరశబ్దము ఆకాశమునకును, వస్త్రమునకును పేరు. అంబత ఇతి అంబరం. అబి శబ్దే. మ్రోయునది. 'అంబరం వ్యసనే వ్యోమ్ని కార్పానే చ సుగంధిని' ఇతి విశ్వప్రకాశః.

చక్రం రాష్ట్రే ౨ పి -

చక్రశబ్దము దేశమునకును, అపిశబ్దమువలన చక్రవాకమునకును, సమూహమునకును, సైన్యమునకును, బండికంటికిని, గ్రామ సమూహమునకును, కుమ్మరసానకును, ఆయుధవిశేషమునకును పేరు. 'చక్రః శోకే వ్రజే పుంసి క్లీబం సైన్య రథాంగయోః, గ్రామజాలే కుంభకారభాండే చావర్తరాష్ట్రయోః రితి ప్రతాపః. చక్రం సైన్యే గ్రామజాలే సంగ్రామే సాధనాంతరే, తైలికీయే కౌంభకారే చావర్తే చాయుధాంతర' ఇతి శేషః. క్రియత ఇతి చక్రం. దు కృజ్ కరణే. చేయఁబడునది. చకతీతి చక్రం. చక తృప్తౌ. తృప్తి జేయునది.

అక్షరం తు మోక్షే ౨ పి-

అక్షరశబ్దము మోక్షమునకును, అపిశబ్దమువలన కకారాదివర్ణములకును, పరబ్రహ్మమునకును పేరు. న క్షరతీ త్యక్షరం. క్షర సంరక్షణే. చెడనిది గనుక అక్షరము. 'వర్ణే బ్రహ్మ ణ్యక్షరం స్యా' దితి శేషః.

క్షీర మప్నో చ

క్షీరశబ్దము నీళ్లకును, చకారము వలన పాలకును పేరు. ఘస్యత

ఇతి క్షీరం. ఘన్ గౌ అదనే. భక్షింపఁబడునది.

స్వర్ణే ౨ పి భూరి చంద్రే ద్వే -

భూరిశబ్దము చంద్రశబ్దమును బంగారుపేళ్లు. అపిశబ్దమువలన భూరిశబ్దము బహుళమునకును, చంద్రశబ్దము చంద్రునికిని, కర్పూరమునకును, కపిల మను గంధద్రవ్యమునుకును పేరు. 'ఇందు కర్పూర కాంపిల్యాశ్చంద్రా శ్చంద్రో ౨పి హేమని' అని రుద్రుఁడు. భూరిశబ్దము స్వర్ణ వాచకమైనపుడు న. బహుళ వాచకమైనపుడు త్రి. చంద్రశబ్దము సువర్ణమునకు పేరైనపుడు న. పుంలింగమని కొందఱు. భవతీతి భూరి అగునది గనుక భూరి. చంద్రయతీతి చంద్రః - ఆహ్లాదమును చేయును గనుక చంద్రము. 'ప్రాజ్ఞాచ్యుత విధాతృషు, చంద్రే చ భూరి' రితి శేషః. 'భూరిద్రుహ్యచ్యుతేంద్రేషు భూరి ప్రాజ్ఞసువర్ణయో' రితి విశ్వప్రకాశ. 'చంద్రశ్చుభ్రాంశు కర్పూర కాంపిల్యేషు పుమాన్ భవే' దితి శేషః.

ద్వారమాత్రే ౨ పి గోపురమ్.

గోపురశబ్దము వాఁకిలికిని, అపిశబ్దమువలనఁ బట్టణపువాఁకిలికిని, తుంగము స్తలకను పేరు. గోపుత ఇతి గోపురం. గుహా రక్షణే. రక్షింపఁబడునది.

గుహాదమ్భా గహ్వరే ద్వే -

183

గహ్వరశబ్దము గుహకును, కపటమునకును పేరు. గాహ్వత ఇతి గహ్వరం. గాహూ విలోడనే. ప్రవేశింపఁబడునది. 'గహ్వరంతు గుహాదంభౌ నికుంజే గహనే ౨పిచ' ఇతి విశ్వప్రకాశః.

రహో ౨ న్ని కముపహ్వరే.

ఉపహ్వరశబ్దము ఏకాంతమునకును, సమీపమునకును పేరు. ఉపహూయతే ౨ స్మిన్ని త్యుపహ్వరం. హ్వేర్ స్ఫుర్ధాయాం శబ్దే చ. దీనియందు పిలువఁబడుదురు.

పురో ౨ భిక ముపర్వగ్రాణి -

అగ్రశబ్దము ముందరికిని, అధికమునకును, మీఁదికిని పేరు. ప్రధానునికి పేరగునపుడు త్రి. భిక్షాభేదమునకు పేరగునపుడు న. 'గ్రాస ప్రమాణం భిక్షాస్యాదగ్రంగ్రాస చతుష్టయం'. ఉదా— ముంద

నానార్థవర్గము-ర.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

రికి అగ్రేసరః. అధికమునకు — సాగ్రంవర్షశతం. మీదికి - వృక్షాగ్రం. అగతీత్యగ్రం. అగి గతౌ. ముందరికిఁ బోవునది. ‘అగ్ర మాలంబనే ప్రాంతే ప్రథమే ప్రమితాశన’ ఇతి శేషః.

అగారే నగరే పురమ్.

184

మన్దిరం చ -

పురశబ్దమును, మందిరశబ్దమును ఇంటికిని, పట్టణమునకును పేళ్లు. పూర్వత ఇతి పురం. పూ పాలన పూరణయోః. పరిపాలింపఁబడునది గనుక పురము. మందతే ౨ స్మిన్మితి మందిరం. మది స్తుతి మోద మదస్వప్న కాంతి గతిషు. దీనియందు సంతోషింతురు గనుక మందరిము. “గృహో పరిగృహేపురం, దేహే పాటలిపుత్రే చ గుగ్గలౌ కథితః పురః, పురావ్యయం పూర్వకాల” ఇతి. “మందిరో మకరాలయ” ఇతి చ శేషః.

అథ రాష్ట్రో ౨ స్త్రీ విషయే స్యా దుపద్రవే,

రాష్ట్రశబ్దము దేశమునకును, ఉపద్రవమునకును పేరు. ఉదా — పరరాష్ట్రభయం. రాజత ఇతి రాష్ట్రం పు. రాజ్యదీప్తౌ. ప్రకాశించునది.

దరో ౨ స్త్రీయాం భయే శ్శబ్దే-

దరశబ్దము భయమునకును, గుంటకును పేరు. దరణం, దీర్ఘత ఇతి చ దరః. పు. ద్యౌ భయే; ద్యౌ విదారణే. వెఱచుట, త్రవ్వఁబడునదియును దరము. ఈషదర్థమందు దరశబ్ద మవ్యయము. “దరదళిత హరిద్రాపింజరాణ్యంగకాని” “ఈషదర్థే ద రాలింగ” మితి శేషః.

వజ్రోస్త్రీ హీరకే పవౌ.

185

వజ్రశబ్దము వజ్రమును రత్నమునకును, వజ్రాయుధమునకును పేరు. వజతి ప్రతిబంధ రాహిత్యేనేతి వజ్రః. పు. వజ గతౌ. అడ్డములేకపోవునది. “వజ్రం కులిశ శస్త్రయోః, మణివేధే రత్నభేద” ఇతి కేశవస్వామీ. “వజ్రస్త్వామలకే యోగే స్త్రీలింగస్యాన్మహౌషధా” వితి శేషః.

తన్మతం ప్రధానే సిద్ధాంతే సూత్ర వాయే పరిచ్ఛదే,

తంత్ర శబ్దము ప్రధానమునకును, సిద్ధాంతమునకును, నూలి పడుగునకును, పరివారమునకును పేరు. ఉదా. ప్రధానమునకు — ‘స్వతంత్ర’ సిద్ధాంతమునకు — ‘చతుః పీఠమిదం తంత్రం’ సూత్రవాయమునకు —

‘తంత్రావాపః’ పరివారమునకు — ‘తంత్రపతిః’ అని. తన్యత ఇతి తంత్రం. తను విస్తారే. విస్తరింపఁబడునది. “అథ తంత్రం స్యాత్కుటుంబార్థే చ కర్మణి, ఇతి కర్తవ్యతాయాం చ సాధారణవిధౌ తథా, శిలాయా మమృతాయాం చ తంత్రవీణాగుణే తనా” వితి శేషః. ‘తంత్రం స్వరాష్ట్రచింతా స్యా’ దితి వైజయంతీ.

ఔశీర శ్చామరే దణ్డే ౨ ప్యాశీరం శయనాసనే.

186

ఔశీరశబ్దము చామరమునకును, యష్టికిని పేరైనపుడు పు. అపిశబ్దమువలన వట్టివేళ్లసంబంధమైనదానికి పేరైనపుడు త్రి. శయనమునకును, పీఠమునకును పేరైనపుడు న. శయన మనఁగా నిద్రయని కొందఱు. ‘చామరే దండే’ అనునపుడు ‘చామరదండ’ మని సుభూతి. ఉశ్యతే కామ్యత ఇ త్యుశీరం. ఉశీర మేవ ఔశీరం. వశ కాంతౌ. కోరఁబడునది.

పుష్కరం కలిహస్తాగ్రే వాద్య భాణ్డముభే జలే,

వ్యోమ్ని ఖడ్గఫలే పద్మే తీర్థాషధి విశేషయోః.

187

పుష్కరశబ్దము ఏనుఁగు తొండముకొనకును, మద్దెల మొదలైన వాద్యముల ముఖమునకును, నీళ్లకును, ఆకాశమునకును, కత్తివాఁడరకును, పద్మమునకును, తీర్థభేదమునకును, ఓషధి విశేషమునకును పేరు. ఉదా. తీర్థభేదమునకు — ‘పుష్కరం దుష్కరం గంతుం’ ఓషధి భేదమునకు — ‘పుష్కరమూలం’ అని. పుష్టాతీతి పుష్కరం. పుష పుష్టౌ. పోషించునది. “ద్వీపే సర్వే పుష్కర స్స్వౌ” దితి శేషః.

అ న్తర మవకాశావధి పరిధా నాన్తర్లి భేద తాదర్థ్యే,

చిద్రాత్మీయ వినా బహి రవసర మధ్యే ౨ న్తరాత్మని చ.

188

అంతరశబ్దము ఎడమునకును, మర్యాదకును, కట్టుకోకకును, వ్యవధానమునకును, విశేషమునకును, దానికొఱ కిది యను నర్థమునకును, రంధ్రమునకును, తన సంబంధమైన దానికిని, అది వెలిగానను వినార్థమునకును, వెలుపలికిని, అవసరమునకును, మధ్యప్రదేశమునకును, పరమాత్మకును, చకారము వలన అన్యమైన దానికిని పేరు. ఉదా. ఎడమునకు — ‘మృనాళ సూత్రాంతర మప్యలభ్యం.’ మర్యాదకు — ‘మాసాంతరం దేయం’. కట్టుకోకకు — ‘అంతరే శాటకాః’. వ్యవధానమునకు — ‘పర్వతాంతరితో దేశః’. విశేషమునకు — ‘యదంతరం వాయసవైనతేయ

నానార్థవర్ణము-ర.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

యోః'. తాదర్థ్యమునకు ____ 'ఓదనాంతరస్తండులః' రంధ్రమునకు ____ 'అంతరం
లబ్ధాఅరేః ప్రహరేత్', 'కుడ్యాంతరే ప్రవిష్టశ్చీరః' తన సంబంధమైనదానికి ____
'అయ మభ్యంతరోమమ'. దానిఁ బాసి యను నర్థమునకు ____ 'అంతరేణ
పురుషకారం నకించి తృద్ధ్యతి' వెలుపలికి ____ 'అంతరే చండాలగృహః',
అవసరమునకు ____ 'అత్రాంతరే కిమపి మాన్మథమావిరాసీత్'. మధ్యప్రదేశమునకు
'ఆవయోరంతరేజాతా స్సరిత్యా గర పర్వతాః'. పరమాత్మకు ____ 'దృష్ట్వాంతరం
జ్యోతి రుపరరామ.' అన్యార్థమునకు ____ 'ధాన్యాంతరం వాచ్యాంతరం' అని.
అంతం రాతీత్యంతరం. రా దానే. అంతము నిచ్చునది. "అంతర స్సద్భూతాన్యయో"
రితి శేషః. "అంతరః పరిధానీయే బాహ్యే స్వీయే ఉస్తరాత్మని, క్షీణే మధ్యే ఉ
వకాశే చ తాదర్థ్యే ఉవసరే ఉవధౌ. విశేషే వివరాంతర్ధి ష్వవస్థాన విసార్థయో"
రితి వైజయంతీ.

మున్నే 2 పి పిరరమ్ -

పిరరశబ్దము తుంగము సైలకును, అపిశబ్దమువలన కుండకును,
కవ్వపుకోలకును పేరు. పచ్చతే పచత్యస్మిన్నితి, పితరీతి చ పిరరం. దుపచ్ ష్పాకే,
పిర హింసాయాం. పాకము చేయఁబడును; దీనియందుఁ బాకము చేయుదురు.
హింసించునదియును పిరరము.

రాజకశేరుణ్మపి నాగరమ్,

నాగరశబ్దము రాజకశేరువునకును, అపిశబ్దమువలన సొంతికిని పేరు.
రాజకశేరు వనఁగా భద్రముస్త. తామరదుంప యని కొందఱు. తృణవిశేషమని
మఱికొందఱు. నగరేభవం నాగరం - నగరమందుఁ బుట్టినది. "ప్రవీణం కుత్సితం
వినా, అసంజ్ఞా నగరే జాతం నాగరం నాగరాయకే, త్రి ష్వథో సౌరతే బందే
నాగర" మితి శేషః.

శార్వరం త్వత్తత మసే ఘాతుకే భేద్యలిఙ్గకమ్,

189

శార్వరశబ్దము కటికచీకటికి పేరగునపుడు న. చంపు స్వభావము
గలవానికి పేరగునపుడు త్రి. భేద్యలింగక శబ్దము ఇది మొదలుకొని
రేఫాంతములు ముగియుదనుక ననువర్తించును గనుక ముందుఁ జెప్పఁబడు
రేఫాంత శబ్దములు మూఁడు లింగములయందును వర్తించును. శర్వర్యాంభవం,
శృణాతీతి చ శార్వరం. శృ హింసాయాం. రాత్రియందుఁ బుట్టునది

గనుకను, హించించువాఁడు గనుకను శార్వరము. పా. ఘాతుకే భే ౨ న్యలింగకం. చంపు స్వభావము గల యేనుఁగు.

గౌరీ ౨ రుణేసిత పీత -

గౌరశబ్దము ఎఱుపు వస్తువునకును, తెలుపువస్తువునకును, పచ్చని వస్తువునకును పేరు. మఱియు, మృగవిశేషమునకును పేరు. గూయత ఇతి గౌరః. గుజ్ గతౌ. పొందఁబడునది గాని, యెఱుఁగఁబడునదిగాని గౌరము.

ప్రణకార్య ప్యరుష్కరః,

అరుష్కరశబ్దము ప్రణముఁ జేయుదానికి పేరు. అపిశబ్దమువలన జీడిచెట్టునకుఁ బేరగునపుడు పు. అరుః కరోతీ త్యరుష్కరః. డు కృజ్ కరణే. ప్రణమును జేయునది.

జఠరః కఠినే ౨ పి స్యాత్ -

జఠర శబ్దము కఠినమయిన వస్తువునకు పేరు. అపిశబ్దమువలన కడుపునకు పేరగునపుడు పు. జాయతే ౨స్మిన్నితి జఠరః. జనీ ప్రాదుర్భావే. దీనియందు పుట్టును గనుక జఠరము. “కుక్షౌ తు జఠరోన స్త్రీ త్రిషు వృద్ధ కఠోరయో” రితి రుద్రః.

అధస్తాదపి చాధరః.

190

అధరశబ్దము దిగువ నుండు వస్తువునకును, అపిశబ్దమువలన హీనునికిని పేరగునపుడు త్రి. పెదవికి పేరగునపుడు పు. అధరత్వా దధరః. దిగువ నుండును. “నికృష్టే ౨ పృథర స్త్రి” ష్వితి శేషః.

అనాకులే ౨ పి చైకాగ్రః-

ఏకాగ్ర శబ్దము కలఁతలేనివానికిని, అపిశబ్దమువలన సావధానుఁడైనవానికిని పేరు. ఏకమగ్రం చింతనీయమస్యే త్యేకాగ్రః - ఒక్కటే విచారించఁదగినదిగాఁ గలవాఁడు. “ఏకాగ్ర మేకతానేస్యా దేకాగ్రంచాప్యనాకుల” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

వ్యగ్రో వ్యాసక్త ఆకులే,

వ్యగ్రశబ్దము ఒకదానియందు మనస్సు తగిలినవానికిని, వేగిరపడువానికిని పేరు. విశేషేణ వివిధం చాంగతీతి వ్యగ్రః. అగి గతౌ మిక్కిలిగాని, వివిధముగాఁ గాని పోవువాఁడు.

నానార్థవర్గము-ర.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఉప ర్యుదీచ్య శ్రేష్ఠే ష్య ప్యుత్తర స్వాత్ -

ఉత్తరశబ్దము మీదికిని, ఉత్తరదేశము మొదలయినదానికిని, శ్రేష్ఠునికిని పేరు. అపిశబ్దమువలన ప్రత్యుత్తరమునకును పేరు. ఉదా. మీదికి-‘ఇత ఉత్తరం.’ ఉత్తరదేశమునకు-‘ఉత్తరే కుబేరః.’ శ్రేష్ఠునికి-‘లోకోత్తరః’ అని. అతిశయే నోద్గత ముత్తరం - మిక్కిలి కనిపించునది. “ది శ్యుత్తరా స్త్రియాం పుంసి విరాటనయే ౨ పి చ, ఉత్తరం ప్రతివాక్యే స్యా” దితి శేషః.

అనుత్తరః.

191

ఏషాం విపర్యయే శ్రేష్ఠే -

అనుత్తరశబ్దము మీదఁ జెప్పిన యర్థముల వ్యత్యాసమునందు వర్తించును. అనఁగా మీదుగానిదానికిని, ఉత్తరపుదేశము కానిదానికిని, ఉత్తమము గానిదానికిని, శ్రేష్ఠునికిని పేరు. ఉత్తరోన భవతీతి, న విద్యతే ఉత్తరో ౨ స్మాదితి చ అనుత్తరః- ఉత్తరముగానిది గనుకను, దీనికంటె నుత్తమమైనది లేదు గనుకను అనుత్తరము.

దూరా నా త్తోత్తమాః పరాః,

పరశబ్దము దవ్యయినదానికిని, తనకంటె నన్యమైనదానికిని, శ్రేష్ఠమైన దానికిని పేరు. శత్రువునకు పేరైనపుడు పు. పూర్వత ఇతి పరః. పూ పాలన పూరణయోః. పూరింపఁబడునది. “పరశ్చత్రా వలింగస్యాత్మేవల” ఇతి శేషః.

స్వాదు ప్రియౌ తు మధురౌ -

మధురశబ్దము తీయని వస్తువునకును, ఇష్టమైన వస్తువునకును పేరు. మధు మాధుర్య మస్వాస్తీతి మధురః - మాధుర్యము గలిగినది.

క్రూరౌ కఠిన నిర్ణయౌ.

192

క్రూరశబ్దము కఠినమయినదానికిని, దయలేనివానికిని పేరు. మఱియు, భయంకరమైనదానికిని పేరు. కృణాతీతి క్రూరః. కృజ్ హింసాయాం. హింసించునది.

ఉదారో దాతృ మహతోః -

ఉదారశబ్దము దాతకును, దొడ్డవానికిని పేరు. ఉదియ ర్దీత్యు దారః - ఔన్నత్యమును బొందువాఁడు. “దక్షిణే ౨ పి చ, స్వా దుదా

రో ౨ నుకూలే” తీతి శేషః.

ఇతర స్వస్య నీచయోః.

ఇతరశబ్దము పరునికిని, క్షుద్రునికిని పేరు. ఏతీతి ఇతరః. ఇత్ గతౌ పోవువాడు.

మన్త స్వచ్ఛన్తయోః స్వైరః-

స్వైరశబ్దము అలసునికిని, స్వతంత్రునికిని పేరు. స్వేన ఈర్తే గచ్ఛతీతి స్వైరః. ఈర గతౌ. స్వేచ్ఛచేతః జరించువాడు.

శుభ్ర ముద్భీప్త శుక్లయోః.

193

శుభ్రశబ్దము ప్రకాశించువానికిని, తెల్లని వస్తువునకును పేరు. శోభత ఇతి శుభ్రం. శుభ శుంభ శోభార్థే. ప్రకాశించునది. “విజ్ఞేయం శుభ్ర మభ్రక” ఇతి శేషః.

లాంతములు

చూడా కిరీటం కేశాశ్చ సంయతా మౌళయస్తయః.

మౌళిశబ్దము శిఖకును, కిరీటమునకును, కొప్పునకును పేరు. ఇదిగాక అశోకవృక్షమునకును పేరు. మల్యత ఇతి మౌళిః. మల మల్లధారణే. ధరింపఁ బడునది. ‘త్రయః’ అని పుంలింగ నిర్దేశము మౌళిశబ్దము పుంలింగ మని సూచించుటకొఱకు. స్త్రీలింగము గలదు. “కిరీటే మౌళీ రక్షీభే చూడా సంయతకేశయోః” అని రభసుఁడు. “కంకేళి పాదపేమౌళి” రితి శేషః.

ద్రుమప్రభేద మాతన్లకాణ్డ పుష్పాణి పీలవః.

194

పీలుశబ్దము గోఁగుచెట్టునకును, ఏనుఁగునకును, అమ్మునకును, పువ్వులకును పేరు. పీలతి, పిల్యతే చ పీలుః. పు, పిల గతౌ పోవునదియు, పొందఁబడునదియు పీలుపు. “పీలవః పరమాణవ” ఇతి శేషః.

కృతాన్తానే హసోః కాలః -

కాలశబ్దము యమునికిని, కాలమునకును పేరు. కలయతి ప్రాణిన ఇతి కాలః. కల కిల క్షేపే. ప్రాణులను పోఁ ద్రొబ్బువాఁడు.

చతుర్థే ౨ పి యగే కలిః.

కలిశబ్దము కలియుగమునకును, అపిశబ్దమువలన కలహమునకును పేరు. కల్యన్తే ౨స్మిన్నితి కలిః. పు. కల కిల క్షేపే. దీనియందు

నానార్థవర్గము-ల.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

[ద్రౌబ్బుఁబడుదురు.

స్యాత్కూరజ్ఞే ౨ పి కమలః -

కమలశబ్దము ఇఱ్ఱికి పేరైనపుడు పు. అపిశబ్దమువలన తామరకును, నీళ్లకును పేరైనపుడు న. మహాలక్ష్మికి పేరైనపుడు సీ. కామ్యత ఇతి కమలః. కము కాంతౌ. కోరఁబడునది. 'కమలం సలిలే తామ్రే జలజే క్లోమ్ని భేషజే, మృగప్రభేదే కమలః కమలా శ్రీవరస్త్రియో' రితి విశ్వప్రకాశః.

ప్రావారే ౨ పి చ కమ్మళః.

195

కంబళశబ్దము ఉత్తరీయమునకును, అపిశబ్దమువలన కంబళికిని, గంగడోలునకును, సర్ప విశేషమునకును పేరు. కామ్యత ఇతి కంబళః. కము కాంతౌ. కోరఁబడునది. 'సాస్నాయాం నాగరాజే చ కంబళో ౨ధ కృమావపి' ఇతి శేషః. 'కంబళో నాగరాజే స్యా త్సాస్నాప్రావారయోరపి' ఇతి విశ్వప్రకాశః.

కరోపహారయోః పుంసి బలిః ప్రాణ్యజ్ఞజే స్త్రియామ్.

బలిశబ్దము అప్పనమునకును, పూజోపకరణమునకును పేరైనప్పుడు పు. ఒడలితఱులకు పేరైనప్పుడు సీ. బలిచక్రవర్తికి పేరైనపుడు పు. బలంత్యనేతీ బలిః. బల ప్రాణనే. దీనిచేత బ్రతుకుదురు. 'బలీచామరదందే స్త్రీ త్వక్కోశే గృహదారుణి, బాణతాతే గంధకే నా నైవేద్య కరయోరపి' ఇతి ప్రతాపః.

స్థావ్య సామర్థ్య సైన్యేషు బలం నా కాక సీరిణోః.

196

పలశబ్దము బలియుటకును, సత్తువకును, సేనకును పేరైనపుడు న. కాకికిని, బలభద్రునికిని పేరైనపుడు పు. బలంత్యనేన బలం. బలప్రాణనే. బలతి చిరంజీవతీతి, బల మస్యాస్తీతి చ బలిః-దీనిచేత బ్రతుకుదురు బహుకాలము జీవించును, బలముగలవాఁడును గనుక బలము, బలుఁడును.

వాతూలః పుంసి వాత్యాయామపి వాతాసహే త్రిషు.

వాతూలశబ్దము వాయుసమూహమునకు పేరైనపుడు పు. గాడ్పును సహింపనివానికి పేరైనపుడు త్రి. కొందఱు గాలిని సహించువానికిని పేరందురు. 'వాతూలో వాతసంఘాతే వాతకే మరుత స్సహే'

అని అజయుండు ఉన్మత్తునికిని పేరని స్వామి. వాతసమూహో వాతాసహశ్చ వాతూలః - వాయుసమూహమును, వాయువు నోర్వనివాడును వాతూలము, వాతూలుండు.

బేద్యలిఙ్గ శ్శరే వ్యాళః పుంసి శ్వాపద సర్పయోః.

197

వ్యాళశబ్దము దుర్జనునకు పేరైనపుడు త్రి. పులికిని, పామునకును పేరైనపుడు పు. విరుద్ధ మాసమంతా దలతీతి వ్యాళః. అల భూషణాదౌ. అడ్డగింపఁబడును.

మలోఽస్త్రి పాప విట్టిట్టాని -

మలశబ్దము పాపమునకును, విష్టకును, కిట్టమునకును పేరు. కిట్టమనగా, 'వసా శుక్లమసృజ్యజ్ఞ మూత్ర విట్టర్థవిణ్ణఖాః, శ్లేష్మాశ్చ దూషికాస్వేదో ద్వాదశైతే మలా నృణాం' అను ద్వాదశమలములు. చిట్టెపుటాయి యని కొందఱు. మల్యత ఇతి మలః. స్త్ర. మల మల్లారణే. ధరింపఁబడునది. 'మలస్త కృపణే త్రిషు' ఇతి శేషః.

అస్త్రి శూలం రుగాయుధమ్.

శూలశబ్దము శూలరోగమునకును, ఆయుధ భేదమునకును పేరు. శూలయతీతి శూలం. శూల రుజాయాం. వృథ పెట్టునది. రోగభేదే భవే చ్చూలం మృత్యోః ప్రావరణాంతరే, యోగభేదే ధ్వజే శూలః శూలాపణ్యస్త్రియాం మతా. శూలం విక్రయణే లపి స్యా'దితి ప్రతాపః.

శజ్జావపి ద్భయోః కీలః -

కీలశబ్దము చీలకును, అపిశబ్దమువలన అగ్నిజ్వాలుకును పేరైనపుడు పు. మోఁచేతిపోట్లకు పేరైనపుడు సీ. కీల్యత ఇతి కీలః. కీల బంధనే. బంధింపఁ బడునది. 'అథ కీలా స్యాత్ ప్రహరే రతి సంభవ' ఇతి శేషః.

పాళిః స్త్ర్య శ్రృజ్ఞ వజ్జిషు.

198

పాళిశబ్దము అంచునకును, అడియాలమునకును, వజ్జికిని పేరు. మఱియు, మీసాలు గల స్త్రీకిని, ప్రస్థమునకును, చెవి తమ్మెకును పేరు. 'సశృణుయువతిః పాళిః ప్రస్థకర్ణలతాపిచ' అని త్రికాండ శేషము. అంకమనఁగా ప్రదేశమని కొందఱు. పాళ్యత ఇతి పాళిః. సీ. పాలరక్షణే. రక్షింపఁబడునది. 'పాళిః ఘృజ్ఞ్యంకభేదయోః, అస్రే చ కర్ణతా

నానార్థవర్గము-ల.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

జాగ్రే పాశిస్యా త్రస్థస్థాయాకయోః. సంజాతశ్మశ్రుయోషాయా' మితిప్రతాపః.

కలా శిల్ప కాలభేదే ౨ పి -

కలాశబ్దము చిత్తరువు మొదలైన పనులయందలి నేర్పునకును, ఏనూటనలువది టెప్పపాట్లు గల కాలమునకును, చకారమువలన చంద్రుని పదియాటవపాలికిని, మూలద్రవ్యవృద్ధికిని, కళలకును, అవ్యక్తమధురమయిన ధ్వనికిని, జీర్ణమైనదానికిని పేరగునపుడు త్రి. కల్యత ఇతికళా. కల సంఖ్యానే. ఎన్నఁబడునది. 'అంశమాత్రే మూలవృద్ధౌ సుషమావిద్య స్తథా, తత్తదాగమసిద్ధాసు గురుణి స్త్రీ రజస్యపి. కలం శుక్రేవాచ్యలింగ మవ్యక్త మధురధ్వనౌ' ఇతి శేషః.

ఆళి స్స ఖ్యావళి అపి,

ఆళిశబ్దము చెలికత్తెకును, పట్టికిని, అపిశబ్దమువలన కట్టకును పేరు. అలతీ త్యాళిః. సీ. అల భూషణాదౌ. అలంకరించును గనుక ఆళి.

అబ్జమువికృతౌ వేలా కాలమర్యాదయో రపి.

199

వేలాశబ్దము సముద్ర ముప్పొంగుటకును, కాలమునకును, మర్యాదకును పేరు. అపిశబ్దమువలన అనాయాస మరణమునకును, చెల్లెలి కట్టకును, రాజుల భోజనముకును పేరు. వేలతీతి వేలా. వేల్చ చలనే. చలించునది. "వేలా కాలే జలనిధే స్తీరనీర వికారయోః, అక్షిప్తమరణే రాగే సీమ్ని వారి బుధస్త్రియా" మితి ప్రతాపః.

బహుళాః కృత్తికా గావో బహుళో ౨ గ్నా సితౌ త్రిషు,

బహుళశబ్దము కృత్తికానక్షత్రమునకు పేరైనపుడు సీ. బహువచనమువలన నల్లని వస్తువునకును పేరగునపుడు త్రి. గోవునకును, చకారము వలన ఏలకులకును పేరగునపుడు సీ. అగ్నికిని, కృష్ణపక్షమునకును పేరగునపుడు పు. 'కృత్తికాసు స్త్రియాం భూమ్ని బహుళా బహుళా గవి, ఏలాయాం చ పుమానగ్నౌ కృష్ణపక్షే సితే త్రిషు' అని రభసుఁడు. బహుత్వాత్, బహూనర్థా లాతీతి చ బహుళా. లా దానే. అనేకములైనవి గనుకను, అనేకార్థముల నిచ్చునది గనుకను బహుల.

లీలా విలాస క్రియయోః -

లీలాశబ్దము స్త్రీల శృంగారచేష్టలకును, క్రియకును పేరు. లీయత

ఇతి లీలా. లీజ్ శ్లేషణే. కూడుకొనియుండునది.

ఉపలా శర్మరాపి చ.

200

ఉపలాశబ్దము మొరపమంటికి పేరైనపుడు సీ. అపిశబ్దమువలన రత్నమునకును, జాతికిని పేరగునపుడు పు. “ఉపలౌ రత్నపాషాణా వుపలా శర్మ రాపి చ” అని రుద్రుడు. ఉప లాతీత్యుపలా, లా అదానే. సమీపమునకు తేచబడునది.

శోణితే ౨ మ్మసి కీలాలమ్ -

కీలాలశబ్దము నీళ్లకును, నెత్తురునకును పేరు. కీలా నగ్నిజ్వాలా నలతీతి కీలాలం. అల భూషణ పర్యాప్తి వారణేషు. అగ్నిజ్వాలల నడ్డగించునది. టీ. స. కీల్యతే మాంసే బధ్యతే, అల్యతే త్వచా వార్యత ఇతి కీలాలం - శోణితం. కీల బంధనే, అల భూషణాదౌ.

మూల మాద్యే శిఫా భయోః,

మూలశబ్దము మొదటికిని, ఊడకును, మూలానక్షత్రమునకును పేరు. మూలతీతి మూల. మూల ప్రతిష్ఠాయాం. నిలుకడగలిగియుండునది. “మూల మంతిక కుంజయో” రితి శేషః.

జాలం సమూహ ఆనాయో గవాక్ష క్షారకా వపి.

201

జాలశబ్దము సమూహమునకును, వలకును, గవాక్షికిని, పసరు మొగ్గలకును, అపిశబ్దమువలన దంభమునకును పేరైనపుడు న. పొళ్ల చెట్టునకు పేరైనపుడు ‘జాలీ’ అని స్త్రీలింగము. జలతీతి జాలం. జలఘాన్యే. దట్టమైయుండునది. “పుమా న్నీ పద్రు మే జాలో జాలీ కోశాతకీ భవేత్, దంభేంద్రజాలయోః క్లీబ” మితి శేష.

శీలం స్వభావే సద్వృత్తే -

శీలశబ్దము స్వభావమునకును, మంచినడతకును పేరు. శీలతీతి శీలం. శీల సమాధౌ. నియతమై యుండునది.

సస్యే హేతుకృతే ఫలమ్,

ఫలశబ్దము పండునకును, ప్రయోజనమునకును పేరు. మఱియు, బాణా గ్రమునకును, అరిగెకును పేరు. ఫలతీతి ఫలం. ఫల నిష్పత్తౌ. పుట్టునది. “ఫలం జాతిఫలే ముష్టౌ ముక్తాధాన్య కణేషు చ, బాణాగ్రవా ర్త్రిఫలే తక్కోలే ఫలకే ౨ పి చ” ఇతి శేషః. “ఫలం భావే ధనే

నానార్థవర్గము-ల.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బీజే నిప్పుత్తై భోగలాభయో” రితి కేశవస్వామీ.

చది రేత్తరుజోః క్లీబం సమూహా పటలం న నా.

202

పటలశబ్దము ఇంటికప్పునకును, కండ్లవ్యాధికిని పేరైనపుడు న. సమూహమునకు పేరైనపుడు స్న. స్త్రీలింగమైనపుడు పటలీ అని ఈకారాంతరూపము. పటం విస్తారం లాతీతి పటలం. లా ఆదానే. విస్తారమును బొందునది. ‘తిలకే చ పరిచ్ఛదే పటలం’ ఇతి శేషః.

అథస్వరూపయోరస్థీ తలమ్ -

తలశబ్దము క్రిందికిని, స్వరూపమునకును పేరు. ఇదిగాక, అల్లెత్రాటిదెబ్బ తాఁకకుండఁ జేతికిఁ దొడుగుకొను అత్తెమునకును, అఱచేతి దెబ్బబలకును పేరు. తలతీతి తలం. తల ప్రతిష్ఠాయాం. నిలిచియుండునది. “అథ తలం ముష్టిచపేటయోః, పృష్ఠే క్లీబం తాళతరౌ వితస్తాచ పుమాః భవే” దితి శేషః.

స్యాచ్ఛామిషే పలమ్,

పలశబ్దము మాంసమునకును, ౩౨౦ గురిగింజల యెత్తునకును పేరు. పల్వత ఇతి పలం పల గతౌ. పొందఁబడునది.

ఔర్యానలే ౨ పి పాతాళమ్-

పాతాళశబ్దము బడబాగ్నికిని, అపిశబ్దమువలన పాతాళలోకమునకును పేరు. పత త్యస్మిన్నితి పాతాళం. పత్ గగతౌ. దీనియందుఁ బడుదురు.

చేలం వస్తే ౨ థమే త్రిషు.

203

చేలశబ్దము వస్త్రమునకు పేరయినపుడు న. అథమునికి పేరయినపుడు త్రి. స్త్రీలింగమైనపుడు ఈకారాంతము. చిల్యత ఇతి చేలం. చిలవసనే. కట్టుకొనఁ బడునది. ‘నపుంసి వసనే చేలం గర్హితాథ మయోస్త్రిషు’ ఇతి రుద్రః.

కుకూలం శబ్జుభిః కీర్ణేశ్వరై నాతు తుషానలే,

కుకూల శబ్దము పసులు నాటిన గుంటకు పేరగునపుడు న. కుమ్మునకు పేరగునపుడు పు. కుత్సితం కూల మస్యేతి కుకూలం-కుత్సితమైన దరి గలిగినది. టీ.స. దుర్గసమీపే ప్రతిపక్షసేనాసంచార పరిహారాయకృతే తీక్షణోహాదిశంకునిచితే మహాగర్జే నపుంసకలింగః కుకూలశబ్దః. తుషా

గ్నాతు పుల్లింగః. దుప్రవేశ త్వేన కుత్సితకూల సాదృశ్యాత్ కుకూలః.

నిర్ణత కేవల మితి త్రివిజ్గం త్వేకకృత్స్నయోః.

204

కేవలశబ్దము నిర్ణయింపఁబడినదానికి పేరగునప్పుడు న. ఇతి శబ్దము వలన మకారాంతమైన యవ్యయమని కొందఱు. ఒకటికిని, అంతటికిని పేరగునప్పుడు త్రి. ఉదా. నిర్ణతమునకు — 'కేవలం దంతభంగాయ దంతిన శ్చైలతాడనమ్. ఒక్కటికి — 'కేవలో ౨యంప్రజతి'. అంతటికి — 'కేవలాభిక్షవః' అని కేవ్యత ఇతి కేవలం. కేవ్య సేవనే. ఆశ్రయింపఁబడునది.

పరాప్తి క్షేమ పుణ్యేషు కుశలం శిక్షితే త్రిషు,

కుశలశబ్దము సామర్థ్యమునకును, శుభమునకును, పుణ్యమునకును పేరగునప్పుడు న. శిక్షింపఁబడినదానికిని పేరగునప్పుడు త్రి. కుత్సిత మమంగళం శృతీతి కుశలం. శో తనూకరణే. అశుభమును జెఱుచునది. కుశాఽ లాతీతి కుశలః - కుశలను బుచ్చుకొనువాఁడు. లక్షణచేత నేర్పరిని జెప్పును.

ప్రవాళ మఙ్కు రే ౨ ష్యస్తీ -

ప్రవాళశబ్దము చిగురునకును, అపిశబ్దమువలన పవడమునకును, వీణా దండమునకును పేరు. ప్రవలత ఇతి ప్రవాళం. ప్లు. వల సంచలనే. కదలునది. టీ. స. అంకురో ౨త్ర నవకిసలయః.

త్రిషు స్థూలం జడే ౨పి చ.

205

స్థూలశబ్దము మందబుద్ధి గలవానికిని, చిగురునకును, అపిశబ్దము వలన బలిసినవానికిని పేరు. స్థూలయతీతి స్థూలం. త్రి. స్థూల పరిబృంహణే. వృద్ధిఁ బొందునది.

కరాళో దన్తరే తుంగే -

కరాళశబ్దము ఒడ్డుమిట్టనేలకును, మిట్టపండ్లవానికిని, పొడవైన దానికిని పేరు. కరోతి భయమితి కరాళః. త్రి. దు కృజ్ కరణే. భయమును జేయునది. 'కశేరుణి కరాళం నప్ భీషణే వాచ్యలింగక' ఇతి శేషః.

చారౌ దక్షే చ పేశలః,

పేశలశబ్దము అందమైనదానికిని, నేర్పరికిని, చకారమువలన కోయిలకును, ముసలమునకును పేరు. పింశతీతి పేశలః. పిశి అవయవే. అవయవమై యుండునది. 'వేశలో మృదులే ప్రోక్తో ముసలే కోకిలే

నానార్థవర్గము-వ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

హర' ఇతి శేషః.

మూర్ఖే ఽర్థకే ఽపి బాలస్యాత్ -

బాలశబ్దము మూర్ఖునికిని, పిన్నవానికిని పేరైనపుడు త్రి. అపిశబ్దమువలన కురువేరునకు పేరైనపుడు న. పుచ్చమునకు పేరైనపుడు పు. వలత ఇతి బాలః. వల సంచలనే. చలించువాఁడు. 'బాలో ఽజ్ఞే ఽశ్వేభపుచ్చయోః, శిశౌ ప్రాజేకరచయో ర్భ్రాలాతు త్రుటియోషితోః. బాలీ భాషాంతరో మేధా' వితి సర్వధరః. త్రుటిః = సూక్ష్మైలా. మేధిః = ఖలేదారు.

లోలశ్చల సత్యష్టయోః.

206

లోలశబ్దము కదలుదానికిని, అశ గలవానికిని పేరు. లోలతీతి లోలః. లుల సంచలనే. కదలునది.

వాంతములు

దవ దావౌ వనారణ్య వహ్ని -

దవ దావశబ్దములు ౨ను అడవికిని, కాటుచిచ్చునకును పేర్లు. దూయతే అనేనేతి, దునోతీతి చ దవౌ దావశ్చ. దూర్జ్ పరితాపే, టు దు ఉపతాపే. తపింపఁ జేయునది గనుక దవము, దావమును.

జన్మహరౌ భవౌ,

భవశబ్దము పుట్టుటకును, ఈశ్వరునకును పేరు. మఱియు, సంసారము నకును పేరు. భవనం, భవ త్యస్మా త్సర్వమితి చ భవః. భూసత్తాయాం. పుట్టుట గనుకను, ఇతనివలన పుట్టును గనుకను భవము. సత్తా సంసార కల్యాణ ప్రాప్తుపాదాన భస్మసు, భవ' ఇతి శేషః.

మనీ సహాయస్యచివౌ-

సచివశబ్దము మంత్రికిని, తోడైయుండువానికిని పేరు. సచతి సమవైతీతి సచివః. షచ సమవాయే. కూడుకొనియుండువాఁడు. టీ. స. బుద్ధిసచివౌ మంత్రి. కృష్ణాదికర్మ స్వనుగ్రాహక స్సహాయః.

పతిశాఖనరా ధవాః.

207

ధవశబ్దము ఏలికకును, పెనిమిటికిని, చంద్ర చెట్టునకును, మనుష్యునికిని పేరు. దూయతే నేన, ధవతీతి చ ధవః. ధూర్జ్ కంపనే. వీనిచేత కంపింపఁజేయఁబడును. కదలునదియును గనుక ధవ్యుఁడు. 'ధవ

స్తు ధూతౌ స్యా' దితిశేషః

అవయ శైల మేషారాః -

అవిశబ్దము పర్వతమునకును, గొట్టెకును, సూర్యునికిని పేరు. అవతీత్యవి. పు. అవ రక్షణే. రక్షించును గనుక అవి. 'అవిర్మాషిక కమ్భశే' ఇతి శేషః. ఆఖౌ కంబశే చేత్యర్థః. పుష్పవత్సాం తు విసర్జనీయ ఈకారాంతః ప్రాగుక్తః.

అజ్ఞాపశ్వినాధ్వరా హవాః,

హవశబ్దము అజ్ఞకును, పిలుచుటకును, యజ్ఞమునకును పేరు. హూయతే ఓస్మి హూతిః, హూయంతే ఓస్మిన్నాజ్యాదీని చ హవః. హేవో స్పర్ధాయాం శబ్దే చ. హుదానాదనయోః. దీనియం దాజ్యదులు వేల్వబడును గనుక హవము.

భావస్సత్తా స్వభావాభిప్రాయ చేష్టాత్తజన్మసు.

208

భావశబ్దము కలుగుటకును, స్వభావమునకును, అభిప్రాయమునకును, క్రియకును, ఆత్మకును, పుట్టుటకును పేరు. 'జంతుషు' అని పఠించి జంతువునకును పేరని కొందఱు. ఇంకను శృంగారచేష్టలకును, పూజ్యునికిని, శబ్దప్రవృత్తి నిమిత్తమునకును పేరు. భవనం, భవతీతి చ భావః. భూ సత్తాయాం. పుట్టుటయు, పుట్టునదియు భావము. 'భావో బుధే విభూతౌ చ యోనౌ లీలాపదార్థయోః, రతివేగే శబ్దవృత్తినిమిత్తే రసబంధిని, వికల్పనాధిషు ప్రాప్తౌ జనన్యపి పుమాన్భవేత్, భావః స్యాద్భవ సంబంధే భంభామవతి చ త్రి' ష్వితిశేషః. టీ. స. ద్రవ్యాదీనామస్తిత్వం సత్తా. యథా — 'సర్వత్ర సర్వదా భావః కాలాకాశ దిగాత్మనాం' సత్తాఖ్యాపరజాతిరపి భావ ఇతి తార్కి కాణాం వ్యవహారః. స్వభావో యావద్ద్రవ్యభావీ ధర్మః. యథా — 'భావానురక్త వనితాసురతైశ్చపేయం'. అభిప్రాయస్తాత్పర్యం. యథా — 'అస్య శ్లోకస్య అయం భావ' ఇతి. చేష్టానామ ధాత్వర్థరూపా క్రియా. యథా — 'ధాత్వర్థః కేవలశ్చుద్ధో భావ ఇత్యభిధీయతే' ఆత్మని యథా — 'స్వం భావం భావయేద్యోగి.' జంతుషు యథా — 'వనధర్మేషు శక్త్యా కాలభవైర్ద్రవ్యైః సర్వభావానుపాలనమితి. అత్రత్యబుధశబ్దస్య భావో విద్యానితి ప్రాగు క్తనాట్యజ్ఞస్త్వైవ గ్రహణం.'

నానార్థవర్గము-వ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

స్వాదుత్వాదే ఫలే పుష్పే ప్రసవో గర్భమోచనే,

ప్రసవశబ్దము పుట్టుటకును, ఫలమునకును, పుష్పములకును, ప్రసూతికిని పేరు. ప్రసవనం, ప్రసూయతే చ ప్రసవః. షూజ్ ప్రాణిప్రసవే. పుట్టుటయు, పుట్టునదియు ప్రసవము. టీ. స. ఉత్పద్యత ఇత్యుత్పాదః. అవ్యతం. యథా — ‘అహో పశూనామపి ప్రసవవాత్సల్య’ మితి మురారిః. అయ మనుజ్ఞాయామపి “భగవతః ప్రసవే.”

అవిశ్వాసే ౨ పహ్నవే ౨ పి నికృతావపి నిహ్నవః.

209

నిహ్నవశబ్దము అవిశ్వాసమునకును, అపలాపించుటకును, తిరస్కరించుటకును, అపిశబ్దమువలన కపటమునకును పేరు. నిహ్నవనం నిహ్నవ. హ్నూజ్ అపనయే. మోసపుచ్చుట నిహ్నవము. టీ అవిశ్వాసే - ‘మమ చిత్తం ముహురేతి నిహ్నవం’ అపహ్నవః అపలాపః. యథా — “నిహ్నవే భావితో దద్యా” దితి. నికృతి స్థిరస్కారః. తత్ర — ‘స్ఫురత్తుషారాంశుమరీచిజాలై ర్వినిహ్నతా స్ఫాటికసౌధపక్షిరితి మాఘః. నికృతిశ్చార్యమితి చంద్రః.

ఉత్సేకామర్షయోరిచ్ఛాప్రసవే మహ ఉత్సవః,

ఉత్సవశబ్దము ఉత్సాహింపుటకును, కోపమునకును, ఇచ్చు పుట్టుటకును, పండుగునకును పేరు. ఉత్సవతి సువతి చ ఉత్సవః. షూ ప్రేరణే, షుప్రసవైశ్చర్యయోః. ప్రేరేపించునది, పుట్టునది గనుక ఉత్సవము.

అనుభావః ప్రభావే చ సతాం చ మతి నిశ్చయే.

210

అనుభావశబ్దము ప్రభావమునకును, పెద్దలయొక్క బుద్ధి నిశ్చయమునకును, చకారమువలన సాత్వికాదిభావముల నెఱింగిచునట్టి భ్రూవిక్షేపాదులకును పేరు. అనూభూయతే. అనేనే త్యనుభావః. భూ సత్తాయాం. దీనిచే ననుభవింపబడును.

స్యాజ్జన్త హేతుః ప్రభవః స్థానం చాద్యోపలబ్ధయే,

ప్రభవశబ్దము జన్మమునకు కారణమైనదానికిని, మొదట నెఱుంగుటకు స్థానమైన దానికిని, చకారమువలన ప్రభవసంపత్తరమునకును పేరు. మొదట నెఱుంగుటకు స్థానమైన దనఁగా, ‘హిమవతో గంగా ప్రభవతి’ అనుతావున గంగను మొదట నెఱుంగుటకు స్థానమైనది హిమవంతము. ప్రభవనం, ప్రభవత్యస్థాదితి చ ప్రభవః. భూసత్తాయాం.

పుట్టుటగనుకను, దీనియందుఁ బుట్టుదురు గనుకను ప్రభవము. టీ. స. జన్మ హేతుః జన్మకారణం. తత్ర యథా—“క్వ సూర్యప్రభవో వంశ” ఇతి.

శూద్రాయాం విప్రతనయే శస్త్రే పారశవో మతః.

211

పారశవశబ్దము శూద్రవనితయందు బ్రాహ్మణునివలనఁ బుట్టిన వానికిని, ఆయుధమునకును పేరు. పరాశ్రవణాతీతి పారశవః - ఒరులఁబీడించువాఁడు. పరస్త్రియా అపత్యం వా - పరస్త్రికీ బుట్టినవాఁడుగాని, “పుంసి పారశవః పుమాః, పరస్త్రితనయే శస్త్రే ద్విజాచ్ఛాద్రాసుతే ౨ పి చ” ఇతి మేదినీ.

ద్రువో భభేదే క్షీబం తునిశ్చితే శాశ్వతే త్రిషు.

ద్రువశబ్దము ద్రువుఁడను సక్షత్రమునకు పేరైనపుడు పు. నిశ్చయింపఁ బడినదానికి పేరైనపుడు న. నిత్యమైనదానికి పేరైనపుడు త్రి. నిశ్చితమైన దాని కెట్లనిన — “ద్రువం ప్రణాశః ప్రహితస్య పత్రిణః” అని భారవి. నిత్యమునకు — ‘ద్రువా విశ్వంభరా ద్యౌశ్చ ద్రువం సర్వమిదం జగత్’ అని. ద్రువతీతి ద్రువః. ద్రువ స్థైర్యే. స్థిరమైయుండునది. “శివే వసౌ వధేయోగే ద్రువః స్త్రీ గీతి మూర్ఖయోః ద్రువం తు నిశ్చయే తర్కే అవధా” వితిశేషః. శివః = కీలః. వధో = న్యగ్రోధతరుః, యోగో = విష్ణుం భాదిషు ద్వాదశః. తర్క = ఉత్పేక్షా. స్రుగ్భేదే స్త్రిలింగః ప్రాగుక్తః.

సాశ్వ జ్ఞాతావాత్సని స్వం త్రిష్యాత్రియే సాశ్వ ౨ స్త్రియాం ధనే.

212

స్వశబ్దము జ్ఞాతికి పేరైనపుడు పు. తా ననుటకు పేరైనపుడు న. పుంలింగమని కొందఱు. తన సంబంధమైనదానికి పేరైనపుడు త్రి. ధనమునకు పేరైనపుడు ప్లు. ఉదా. జ్ఞాతికి - ‘ఉల్ముకానీవ మయి తే స్వాః -’ ఆత్మకు-‘హృది స్వ మవలోకయ’. ఆత్మీయమునకు - ‘స్వదారనిరతః’ ధనమునకు-‘ప్రభూతా స్వాదీయంతే’ అని. సృతి దుఃఖం స్వః. షో ౨న్తకర్మణి. దుఃఖమును జెఱుచునది గనుక స్వము. “జ్ఞాత్యాత్మనోః స్వః స్వంస్వో ౨ర్థః స్వం స్వః స్వాత్మీయమాత్రేకే” ఇతి నానార్ధరత్న కోశః. లక్ష్మీభృతో ౨ంభోధితటాధివాసాః బహూకృతాన్ స్వానివ పశ్యతి సృ’ ఇతి స్వశబ్దస్య ఆత్మవచనత్వే పుంలింగప్రయోగో మాఘకావ్యే.

స్త్రీకటీవస్త్రబద్ధే ౨ పి నీవీ పరిపణే ౨ పి చ,

నీవీశబ్దము కోకముడికిని, మూలధనమునకును, అపిశబ్దమువలన

నానార్థవర్గము-శ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పందెముగట్టిన ద్రవ్యమునకును పేరు. నితరాంవీయత ఇతి నీవీ. వ్యేర్జ్ సంవరణే. నియతముగా దాచబడునది. “నీవీ స్యాద్భంధనాగారే” ఇతి శేషః.

శివాగౌరీ ఫీరవయోః -

శివాశబ్దము గౌరీదేవికిని, నక్కకును పేరు. మఱియును, కరక చెట్టునకును, ఉసిరికచెట్టునకును పేరు. శివునికిని పేరగునపుడు పు. శృతి దుఃఖాదికమితివా శివా. శో తనూకరణే. దుఃఖాదులచ జెఱుచునది. “మోక్షే భద్రే సుఖే శివం, హారే యోగాస్తరే వేదే వాలుకే గుగ్గులావపి” ఇతి శేషః.

ద్వంద్వం కలహ యుద్ధయోః,

213

ద్వంద్వశబ్దము యుద్ధమునకును, జతకును పేరు. మఱియు మిథునమునకును, రహస్యమునకును పేరు. ద్వయో రిదం, ద్వా ద్వాచ ద్వంద్వం-ఇద్దఱి సంబంధమైనది, రెండును గనుక ద్వంద్వము. టీ. స. కలహే ‘బాహుద్వంద్వః ప్రవృత్తయో’ రితి. మిథునే-‘ద్వంద్వాని భావం క్రయయా వివృత్తి’ రితి. “ద్వంద్వం రహస్యమర్థాదా యజ్ఞపాత్ర ప్రయోజన” ఇతి శేషః.

ద్ర వ్యాసు వ్యవసాయేషు సత్త్వమస్త్రితు జన్తుషు,

సత్త్వశబ్దము ద్రవ్యమునకును, ప్రాణమునకును, ఉద్యోగమునకును పేరగునపుడు స. జంతువులకు పేరగునపుడు పు. సతో భావస్సత్త్వం - కలిగిన వస్తువుయొక్క భావము సత్త్వము. టీ. స. ద్రవ్యే - “సత్త్వేనివిశతే ౨ పై’ తీతి. అసుషు-‘అంతస్సత్త్వ’ ఇతి. వ్యవసాయ ఉత్సాహః, తత్ర-‘సర్వత్ర సత్త్వసంపన్న’ ఇతి. ప్రాణిమాత్రే యథా-సర్వసత్త్వహితే రతి’ ఇతి. “సత్త్వం గుణే పిశాచాదౌ బలే ద్రవ్య స్వభావయోః, సద్భావే వ్యవసాయే చ చిత్రే ప్రాణిషు శబ్దాత” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

క్షీబం నపుంసకే షణ్ణే వాచ్యుల్లి మవిక్రమే.

214

క్షీబశబ్దము నపుంసకునికి పేరగునపుడు స. పరాక్రమహీనునికి పేరగునపుడు త్రి. క్షీబత ఇతి క్షీబం. క్షీబృ అధార్ష్యే. దిట్టతనములేనివాడు.

శాంతములు

ద్యౌవిశౌ వైశ్య మనుజౌ-

విట్శబ్దము వైశ్యునకును మనుష్యునికిని పేరు. విశతీతి విట్. శ. పు. విశ ప్రవేశనే. ప్రవేశించువాడు. టీ. స. మనుజో మనుష్యమాత్రం. తత్ర-‘విశాంపతి ర్విష్టరభాజ మారా’ దితి రఘువంశే.

ద్యౌ చా రాభిమరౌ స్పృశౌ,

స్పృశశబ్దము వేగులవానికిని, యుద్ధమునకు పేరు. ద్రవ్యార్థమై యేనుఁ గుతోఁగాని, పులితోఁగాని పోరెడు (జెట్టి) వాఁడని కొందఱు. స్పృశతీతి స్పృశః. స్పృశ బాధన స్పర్శనయోః. బాధించువాడు. “స్పృశః ప్రణిధి శుద్ధయో” రితి విశ్వప్రకాశః.

ద్యౌ రాశీ పుష్క మేషాద్యౌ -

రాశిశబ్దము ప్రోగునకును, మేషము పృషభము మొదలైన ద్వాదశ రాసులకును పేరు. అశ్నుత ఇతి రాశిః. అశూ వ్యాప్తౌ. వ్యాపించునది.

ద్యౌ వంశౌ కుల మస్కరౌ.

215

వంశశబ్దము కులమునకును, వెదురునకును పేరు. వన్యత ఇతి వంశః. వన పణ సంభక్తౌ. ఆశ్రయింపఁబడునది. “పృష్ఠ్యాస్థి గేహోర్ద్వకాష్ఠే వంశే వేణౌ గణేకుల” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

రహః ప్రకాశౌ వీకాశౌ-

వీకాశశబ్దము ఏకాంతస్థలమునకును, ప్రకాశమునకును పేరు. ప్రకాశమనగా స్ఫుటమైనది. “వీకాశో విజనే స్ఫుటే” అని అజయుఁడు. విగతో, విశిష్టశ్చ కాశః ప్రకాశో ఓ స్యేతి వీకాశః. కాశ్యదీప్తౌ. విగతమైనట్టియు శ్రేష్ఠమైనట్టియు ప్రకాశము గలది. పా. నీకాశః.

నిర్వేశో భృతి భోగయోః,

నిర్వేశశబ్దము కూలికిని, భోగమునకును పేరు. ఉదా. భృతికి - ‘ప్రతిగ్రహ జయక్రయ నిర్వేశాధిగతైరర్థైః’. భోగమునకును - ‘వస్త్రాన్న పానం నిర్వేశః’ అని. నిర్విశ్యత ఇతి నిర్వేశః. విశ ప్రవేశనే. నిర్పూర్వోభోగే. అనుభవింపఁబడునది.

కృత్తాన్తే పుంసి కీనాశః క్షుద్ర కర్షకయోస్త్రిఘ.

216

కీనాశశబ్దము యమునికి పేరగునపుడు పు. దరిద్రునికిని, దున్ను వానికిని పేరగునపుడు త్రి. కుత్సితం నాశయతీతి కీనాశః. ణశ అదర్శనే.

నానార్థవర్గము-శ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కుత్సితమును జెటుచువాడు.

పదే లక్ష్మ్యే నిమిత్తే ౨ పదేశ స్వాత్-

అపదేశశబ్దము స్థానమునకును, వ్యాజమునకును ప. గుఱికిని, నిమిత్తమునకును పేరు. మఱియు, ప్రసిద్ధికిని పేరు. ఉదా. స్థానమునకు ____ ‘త్యక్తాపదేశో యాతి’. వ్యాజమునకు ____ ‘రక్షాప దేశాన్మునిహోమధేనోః’. నిమిత్తమునకు ____ ‘కేనాప్యపదేశే నాగతః’. ప్రసిద్ధికి ____ ‘ఔదార్యశౌర్య ధైర్యేషు నిస్సీమవ్యపదేశభాక్’ అని, అపదిశ్యత ఇత్యపదేశః. దిశ అతిసర్జనే. విరుద్ధముగా నీయఁబడునది. “ప్రసిద్ధా వపదేశ స్స్వా” దితి శేషః.

కుశ మప్పుచ,

కుశశబ్దము నీళ్లకును, చకారమువలన దర్భకును పేరు. కౌ శేత ఇతి కుశం. శీజ్ స్వప్నే. భూమియం దుండునది. “ద్వీపరాజన్వయోః కుశః, ఛందోగస్తోత్ర గణనాశంకా వౌదుంబరే మత” ఇతి శేషః.

దశా వ స్థానేక విధాపి -

దశాశబ్దము బాల్యము మొదలైన యవస్థలకును, అపిశబ్దమువలన పత్తికిని, కోకచెఱుంగునకును పేరు. దశ్యతే చిద్యత ఇతి దశా. దంశ దశనే. చెఱుపఁ బడునది. “దశా ప్రదీపవర్తా” వితి శేషః.

ఆశా త్యవ్ధాపి చాయతా.

217

ఆశాశబ్దము అధికమైన అపేక్షకును, అపిశబ్దమువలన దిక్కునకును పేరు. అశ్నుత ఇత్యాశా. అశూ వ్యాప్తై. వ్యాపించునది. అశాసనమాశా. ఆజ్ఞూర్వ శ్వాసు ఇచ్ఛాయాం. ఇచ్ఛయించుట ఆశ. ‘అశోవ్యాప్తౌ భుజౌ చ నా’ ఇతి శేషః.

వశా స్త్రీ కరణీ వన్ధ్యా -

వశాశబ్దము స్త్రీకిని, అఁడుయేనుఁగునకును, గొడ్డుటావునకును పేరు. అధికమైనదానికి పేరైనపుడు త్రి. ఉశ్యత ఇతి వశా. వశ కాంతౌ. ఇచ్ఛయింపఁ బడునది. “ప్రభుత్వేచ్ఛాయత్తశాసు వశోనా త్రిషుతద్యతి, స్త్రీ గవీసుతయోః స్త్రీస్యా” దితిశేషః. సుతా దుహితా. తథాచ వైజయంత్యాం-‘వశాకరిణ్యాం వంధ్యాయాం రామాయాం దుహితర్యపి’ ఇతి.

ధృగ్ జ్ఞానే జ్ఞాతరి త్రిషు,

దృక్పబ్ధము జ్ఞానమునకు పేరగునపుడు సీ. ఎఱుగువానికి పేరగునపుడు త్రి. ఇదిగాక, నయనమునకును, చూచుటకును పేరగునపుడు సీ. చూచువానికి పేరగునపుడు త్రి. దర్శనం, పశ్యతీతి, దృశ్యతే అనయేతి చ దృక్. శ. చూచుటయు, చూచువాడును, దీనిచేత చూడఁబడును గనుకను దృక్కు.

స్యా త్కర్కశ స్సాహసికః కరో రామస్మణావపి.

218

కిర్క శశబ్దము సాహసము గలవానికిని, కరినునకును, పరుసనిదానికిని, అపిశబ్దమువలన దయలేనివానికిని పేరు. కృణాతీతి కర్కశః. త్రి. కృహింసాయాం. హింసించునది. “కర్కశౌ క్రూరనిర్దయా” వితి శేషః. ‘కరోరమస్మణావపి’ ఇతి కేచిత్.

ప్రకాశో ౨ తిప్రసిద్ధో ౨ పి-

ప్రకాశశబ్దము మిక్కిలి ప్రసిద్ధమైనవానికి పేరగునపుడు త్రి. అపి శబ్దమువలన, ఎండ మొదలయిన వెలుఁగునకును పేరు. ప్రకాశతే, ప్రకాశనం చ ప్రకాశః. కాశ్య దీప్తా. ప్రకాశించునదియు, ప్రకాశించుటయు, ప్రకాశము. ‘ప్రకాశః కాశవా నపి’ ఇతి శేషః.

విశా వజ్ఞే ౨ పి బాలిశః,

బాలిశశబ్దము పిన్నవానికిని, ఎఱుక లేనివానికిని, అపిశబ్దమువలన మూర్ఖునికిని పేరు. బలిం శ్యతీతి బలిశః. శో తనూకరణే. బలిశ ఏవ బాలిశః. పూజను జెఱుచువాఁడు బలిశుఁడు; బలిశుఁడే బాలిశుఁడు.

నృశంస ఖడ్గో నిస్త్రింశౌ-

నిస్త్రింశశబ్దము హింసించువానికిని, ఖడ్గమునకును పేరు. నిష్క్రాంత స్త్రింశదంగుళీభ్యో నిస్త్రింశః - ముప్పదియంగుళములకంటె ఘనమైనది గనుక నిస్త్రింశము ఖడ్గము. తత్సామ్యమున హింసించువాని యందును వర్తించును.

పాశో బంధన శస్త్రయోః.

219

పాశశబ్దము బంధనమునకును, ఆయుధమునకును పేరు. బంధనమనగా కట్టుటయును, త్రాడును. పశతీతి పాశః. పశ బాధన స్పర్శనయోః. బాధపెట్టునది.

కోశో ౨ స్త్రీ కుట్టలే ఖడ్గపిధానే ౨ ర్థౌఘ దివ్యయోః,

నానార్థవర్గము-ష.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కోశశబ్దము మొగ్గకును, కత్తియొరకును, ధనసమూహమునకును, దివ్యప్రమాణ భేదమునకును పేరు. 'దివ్యయోః' అనుదానిని 'దీప్యయోః' అని పరించి ప్రకాశించువానికిని పేరని కొందఱు. కుశతీతి కోశః. పు. కుశ సంశ్లేషణే. కూడుకొనియుండునది గనుక కోశము. టీ. స. కుట్టులో ముకుళః, తత్ర - "కాశద్వంద్వ మియం దధాతి నశినీ కాదంబ చంచుక్షత" మితి. ఖడ్గపిధానే యథా - 'ఉన్ముక్త కంచుకతయే యముదారకాంతిశ్శస్త్రీవ శంబరరిపోరపనీతకోశేతి. ఖడ్గగ్రహణముపలక్షణం - పిధాయక మాత్రే కోశశబ్దః అన్నమయాదీనాం పంచానామపి బ్రహ్మస్వరూపావరకత్వేన కోశ ప్రసిద్ధిః. అర్థాఘః కృతాకృతౌ భయరూప సువర్ణ రజత సముదాయః. తత్ర - 'కోశాగార' మితి. దివ్యం = శపథః - దుర్గాభైరవాద్యాలయ దేవతాస్నానోదకపానరూపః. తత్ర 'విప్రం న పాయయేత్కోశ'మితి. "కోశ శ్చిన్నే జాతిఫలే తథా శబ్దార్థసంగ్రహే" ఇతి శేషః. శేషసి యథా - 'కుర్వృ కరికర క్రీడాం శనైః కోశం ప్రవేశయే' దితి రతిరహస్యే. అయం శబ్దః స్త్రీయోనావపి. యథా 'స్త్రీపుంసయోః కోశసామ్యే భావసామ్యం భవేద్ధ్రువ' మితి తత్రైవ ప్రయోగః. అత్ర శబ్దార్థ సంగ్రహశబ్దేన పుస్తకమప్యవ్యతే. తత్ర - 'కోశాంతరే త్వయం పాఠ' ఇతి లిఖంతి వ్యాఖ్యాతారః. 'వైదేశికేషు కోశేషు పాఠభేదాన్నిరీక్ష్యతా' దితి దక్షిణావర్తనాథశ్చ. "కోశవానాచార్య" ఇతి చ. అత్ర కేచిత్ కోశో ఽస్త్రీతి శ్లోకార్థం షాంతేషు పఠంతి. వ్యాఖ్యాతృభిః కైశ్చి త్తత్రైవ వ్యాఖ్యాతం. అస్మాభిస్తు కతిపయ టీకాకారపద్ధత్యా నానాగ్రంథ దర్శనేన లోకవ్యవహారదర్శనేన చ శాంతేష్వేవలిఖత మితి.

షాంతములు

సుర మత్స్యా వనిమిషా-

అనిమిషశబ్దము దేవతలకును, మత్స్యమునకును పేరు. న నిమిషత్య నిమిషః. మిష నిమీలనే. తెప్పపాటు లేనిది.

పురుషా వాత్స మానవౌ.

220

పురుషశబ్దము జీవునికిని, మనుష్యునికిని పేరు. పిపర్తితి పురుషః. పృ పాలన పూరణయోః. పాలించువాఁడు.

కాక మత్స్యా త్థగౌ ధ్వజ్ఞా-

ధ్వాంక్షశబ్దము కాకికిని, కొక్కెరకును పేరు. ధ్వాంక్షతి మాంసమితి ధ్వాంక్షః. ధ్వాక్షి కాంక్షాయాం. మాంసము నిచ్చయించునది. “ధ్వాంక్షౌ తు బక వాయసా” విత్యమరమాలా.

కక్షౌ చ తృణవీరుధౌ,

కక్షశబ్దము తృణమునకును, తీగెపొదకును, చకారమువలన నెండిన యడవికిని, చంకకును, పాపమునకును పేరు. కష్ఠత ఇతి కక్షః. కషహింసా యాం. హింసింపఁబడునది. “కక్ష పాప పరీధాన పశ్చాదంచల పల్లవ” ఇతి శేషః.

అభీషుః ప్రగ్రహే రశ్మై-

అభీషుశబ్దము పగ్గమునకును, కిరణమునకును పేరు. అభి ఇష్ఠత ఇ త్యభీషుః. పు. ఇషు ఇచ్ఛాయాం. ఇచ్చయింపఁబడునది.

ప్రైషః ప్రేషణ మర్ధనే.

221

ప్రైషశబ్దము అంపుటకును, పీడించుటకును పేరు. ప్రకృష్ట మేషణం ప్రైషః. ఇష గతౌ. ప్రకృష్టమైన గమనము ప్రైషము.

పక్ష స్సహా ౨ యేపి -

పక్షశబ్దము సహాయమునకును, అపిశబ్దమువలన శుక్లకృష్ణపక్షములకును, తెక్కలకును, సాధ్యమునకును, విరోధమునకును, పార్శ్వమునకును పేరు. పక్ష్యత ఇతి పక్షః. పక్ష పరిగ్రహే. పరిగ్రహింపఁబడునది. “పక్షః పతత్రే కుచయోః పార్శ్వే సఖ్యాన్రుపన్య చ, గజే స్యా చ్ఛుల్లిరంద్రే చ బలే సాధ్య విరోధయో” రితి శేషః. “పక్షో మాసార్థకే పార్శ్వే గ్రహే సాధ్య విరోధయోః, కేశాదేః పరతో బృందే బలే సఖి సహాయయోః, పరతంత్రే ఛుల్లిరంద్రే దేహంగే రాజకుంజర” ఇతి విశ్వప్రకాశః.

ఉష్టీషం శిరోవేష్ట కిరీటయోః,

ఉష్టీషశబ్దము తలకుఁ జుట్టు పాగా మొదలయినదానికిని, కిరీటమునకును పేరు. ఉష్టనివారణార్థ మివ్యతే ఉశ్యత ఇతి వా ఉష్టీషః. ఇషు ఇచ్ఛాయాం, వశ కాంతౌ. ఉష్టనివాణార్థమై యిచ్చయింపఁబడునది గనుక ఉష్టీషము.

శుక్రలే మూషికే శ్రేష్ఠే సుకృతే వృషభే వృషః.

222

వృషశబ్దము వీర్యవృద్ధి గలవానికిని, ఎలుకకును, శ్రేష్ఠునికిని, పుణ్యమునకును, ఆఁబోతునకును పేరు. ఉదా:- వీర్యవృద్ధిగలవానికిని-‘వృష్ట్యాః ప్రయోగాః’. ఎలుకకు - ‘వృషదంశకః’. శ్రేష్ఠునికిని - ‘పురుషవృషః’. పుణ్యమునకు - ‘వృషోహి భగవాన్ ధర్మః.’ వర్షతి, వృష్యతేవావృషః. వృషు సేచనే. వర్షించునదిగాని, వర్షింపఁ బడునదిగాని వృషము. “వృషః పుంసీచరాశౌ నా కపికచ్ఛాటరూపయోః, శృంగ్యామపి వృషా స్త్రీస్యాద్ర్యతినామాసనం వృష” ఇతి శేషః.

ద్యూతే ౨ క్షే శాలిఫలకే ప్యాకర్షః -

ఆకర్షశబ్దము జూదమునకును, పాచికలకును, సారెలుండు పలకకును, అపిశబ్దమువలన ఆకర్షించుటకును పేరు. ఆకర్షతి, ఆకర్షణంచ ఆకర్షః. కృష విలేఖనే. ఆకర్షించునది, ఆకర్షించుటయును ఆకర్షము.

అథాక్ష మిన్ద్రియే,

223

నా ద్యూతౌ కర్షచక్రే వ్యవహారే కలిద్రుమే.

అక్షశబ్దము ఇంద్రియములకు పేరైనపుడు న. పాచికలకును, ఇరువది రూకలయెత్తు తూనికగలదానికిని, బండికంటికిని, వ్యవహారమునకును తాండ్రచెట్టునకును పేరైనపుడు పు. అక్ష్ణోతీ త్యక్షః. అక్షూ వ్యాప్తౌ. వ్యాపించునది. ‘అక్ష్ణో వ్యాప్తౌవాత్మనిచ’. ఇతి శేషః.

కర్షూ ర్షార్తా కలీషాగ్నిః కర్షూః కుల్యాభిధాయినీ,

కర్షూశబ్దము వార్తకును, పిడుకనిప్పునకును పేరైనపుడు పు. నదికి పేరైనపుడు సీ. వార్తయనఁగా కృషి. కర్షణం, కర్షతి, కృష్యతే చ కర్షూః. కృష విలేఖనే. దున్నుటయును, పీడించునదియును, దున్నఁబడునదియును గనుక కర్షువు.

పుంభావే తత్త్రియాయాంచ పౌరుషమ్-

పౌరుషశబ్దము మగతనమునకును, పురుషుడు చేయు క్రియకును, చకారమువలన మానిసి చేయెత్తుపొడవునకును పేరు. పురుషస్య భావః కర్మచ పౌరుషం - పురుషునియొక్క భావమును క్రియయును పౌరుషము. “పుంస్తేజసితు పౌరుష” మితి శేషః.

విషశబ్దము నీళ్లకును, చకారమువలన విషమునకును పేరు. వేవేష్టితి విషయం. విష్ గ్రాహ్యప్రా. వ్యాపించునది.

ఉపాదానే ౨ ప్యామిషం స్యాత్ -

అమిషశబ్దము కానుకకును, అపిశబ్దమువలన మాంసమునకును పేరు. ఉపాదాన మనఁగా లంచమని కొందఱు. అమృత ఇ త్యామిషం. అమగత్యాదౌ. పొందఁబడునది. టీ. 'ఉపాచ్చారః ప్రదానం దాహారోగ్రాహ్యాయనే అపి' ఇతి అభిధానచింతామణౌ. ఉపశబ్దా దుత్తరేషాం చారదానాది శబ్దానాం పర్యాయత్యాభిధానా దిహ ఉదానశబ్దేన ఉపాయన ముచ్చతి ఇతి.

అపరాధే ౨ పి కిల్బిషమ్,

కిల్బిషశబ్దము అపరాధమునకును, అపిశబ్దమువలన పాపమునకును పేరు. కిల్బిత ఇతి కిల్బిషం. కల కిల క్షేపే. ద్రోబ్బుఁబడునది. 'కిల్బిషం దురితే రుజి' ఇతి శేషః.

స్యా ద్స్పృష్టా లోకధాత్యంశే వత్సరే వర్ష మస్త్రియామ్.

225

వర్షశబ్దము వానకును, భారతవర్షము మొదలయిన భూఖండములకును, సంవత్సరమునకును పేరు. వర్షణం, వర్షత్యాప్యాయ యతీతిచ వర్షః. ప్ల. వృష సేచనే. వర్షించుట గనుకను, ఆప్యాయనము చేయునది గనుకను వర్షము. 'వర్షం కైభ్యేపుమాన్మేషు' ఇతి శేషః. 'పున్నపుంసక యోర్వర్షం జంబూద్వీపాబ్ధవృష్టి' వ్యీతి రుద్రశ్చ.

ప్రేక్షా నృతేక్షణ ప్రజ్ఞాః-

ప్రేక్షాశబ్దము నాట్యమునకును, చూచుటకును, బుద్ధికిని పేరు. పా. నృతేక్షణం ప్రజ్ఞా. నృతమును జూచుటకును బుద్ధికిని పేరు. ప్రేక్షణం, ప్రేక్ష్యతే అనయేతిచ ప్రేక్షా. ఈక్ష దర్శనాంకనయోః. చూచుటయును, చూడఁబడు నదియును ప్రేక్ష.

భిక్షా సే వార్ధనా భృతిః,

భిక్షాశబ్దము సేవించుటకును, యాచించుటకును, కూలికిని పేరు. భిక్షణం భిక్షా. భిక్ష యాచ్ఛాయాం. అడుగుట గనుక భిక్ష "భిక్షాభిక్షిత వస్తుషు" ఇతి శేషః.

త్వి ట్కోభాపి-

నానార్థవర్గము-స.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

త్విట్శబ్దము ఒప్పిదమునకును, అపిశబ్దమువలన దీప్తికిని పేరు. త్వప్పణం త్విట్. ష. సీ. త్విష దీప్తా. ప్రకాశించుట గనుక త్విట్టు. “త్విడ్దీప్తా వ్యవసాయే చ జిగీషాయాం గిరిధ్వనా” వితి శేషః.

త్రిషు పరే-

ఇకకమీద షాంతములన్నియు మూడులింగములయందు వర్తించును.

న్యక్షం కార్తస్య నికృష్టయోః.

226

న్యక్షశబ్దము అంతయు ననుటకును, అధమునికిని పేరు. నితరాం నికర్షణ చ అక్ష్తోతీతి న్యక్షం. అక్షా వ్యాప్తా. మిక్కిలియును, నికృష్టముగాను వ్యాపించునదిగనుక న్యక్షము. టీ. స. అత్ర కార్తస్య శబ్దస్య ధర్మవచనత్వే లపి పూర్వవాక్యే న్యక్షశబ్దస్యాపి వాచ్యలిజ్జవిధానాత్ కృత్స్నరూపే ధర్మిణ్యేవ పర్యవసానం ‘న్యక్షః పరుశురామే స్యా’ దితి శేషః.

ప్రత్యక్షే ల భిక్యతే ల ధ్యక్షః -

అధ్యక్షశబ్దము సాక్షాత్తుగా నెఱుంగఁబడుదానికిని, గ్రామాదుల కధికారియైనవానికిని పేరు. అక్ష మధిక్యతః, అధ్యక్ష్తోతీతి చ అధ్యక్షః. అక్షా వ్యాప్తా. ఇంద్రియములను బొందునది గనుకను, ఉత్పృష్టముగా వ్యాపించునది గనుకను అధ్యక్షము, అధ్యక్షుఁడును.

రూక్ష స్తప్రేమ్యు చిక్కణే.

రూక్షశబ్దము ప్రేమలేనివానికిని, పరుసనిదానికిని పేరు. రూక్షయతీతి రూక్షః. రూక్ష పారుష్యే. పరుసనై యుండును గనుక రూక్షము. ‘రూక్షస్యాత్పాదపాంతర’ ఇతి శేషః.

సాంతములు

రవిశ్వేతచ్ఛదౌ హంసౌ -

హంసశబ్దము సూర్యునికిని, హంసకును పేరు. మఱియు, లోభములేని రాజునకును, విష్ణువునకును, అంతరాత్మకును, మత్సరములేని వానికిని, ఉత్తమ సన్న్యాసికిని, ఉత్తరపదమైయుండునపుడు శ్రేష్ఠునికిని పేరు. ‘నిర్లోభనృపతౌ విష్ణావంత రాత్మన్య మత్సరే, యతిభేదే చ హంసస్యా చ్ఛేష్ఠే రాజాదిపూర్వక’ ఇతి. ‘హంసో నిర్లోభనృపతౌ శారీర

మరుదంతరే, హయభేదే యోగిభేదే మంత్రభేదే విమత్సరే, పరమాత్మని విష్ణౌ చ శ్రేష్ఠే రాజాదిపూర్వక' ఇతి శేషః. హంతీతి హంసః. హన హింసాగత్యోః. పోవును గనుక హంస.

సూర్యవహ్ని విభావనూ. 227

విభావనుశబ్దము సూర్యునికి, అగ్నికిని పేరు. విభైవ వసు ధనమస్యేతి విభావనుః. పు. ప్రభయే ధనముగాఁ గలవాఁడు. 'విభావనుర్వారభేద' ఇతి శేషః.

వత్స తర్ణకవర్షా ద్వా -

వత్సశబ్దము దూడకును, సంవత్సరమునకును పేరు. వసతి, వసత్య స్మిన్నితి చ వత్సః. వస నివాసే. ఉండునది. గనుకను, దీనియందన్నియు నుండును గనుకను వత్సము.

సారఙ్గాశ్చ దివౌకసః,

దివౌకశబ్దము చాతకపక్షికిని, చకారమువలన దేవతలకును, పక్షికిని పేరు. ద్యౌః ఓకః స్తానమేషామితి దివౌకసః. పా. దివౌకసః. స. పు. ఆకాశము స్థానముగాఁ గలది.

శృఙ్గారాదౌ విషే వీర్యే గుణే రాగే ద్రవే రసః.

228

రసశబ్దము శృంగారము మొదలైన నవ సరసములకును, విషమునకును, వీర్యమునకును, మధురాది షడ్రసములకును, అనురాగమునకును, ద్రవమునకును పేరు. విష మనఁగా నీళ్లును, విషమును; వీర్యమనఁగా బలిమియును, పాదరసమును; ద్రవ మనఁగా అర్థమైనదియును, పులి నీళ్లును. రస్యత ఇతి రసః. రస ఆస్వాదనే. ఆస్వాదింపఁబడునది. 'జలే శరీరథాతౌ చ తిక్తాదౌ పారదే రస' ఇతి త్రికాండశేషః.

పుంస్యత్తం సావతంసౌ ద్యౌ కర్ణ పూరే ౨ పి శేఖరే,

ఉత్తంసశబ్దమును అవతంసశబ్దమును, అంకారార్థమై చెవులకుఁ బెట్టు పువ్వులు సొమ్ములు మొదలైనవానికిని, శిరోభూషణమునకును పేళ్లు. ఉత్తంస్యతే అవతంస్యతే చానేనేతి ఉత్తంసః. అవతంసశ్చ. పు. తసి భూషాయాం. దీనిచేత నలంకరింపఁబడును గనుక ఉత్తంసము, అవతంసమును. 'శేఖరే కర్ణపూరే ౨ స్త్రీ స్యా దుత్తంసో ౨వతంసవత్' అని రుద్రుఁడు.

నానార్థవర్ణము-స.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దేవభేదే ౨ నలే రశ్మౌ వసూ రత్నే ధనే వసు.

229

వసుశబ్దము అష్టవసువులకును, అగ్నికిని, కిరణమునకును పేరైనపుడు పు. రత్నమునకును, ధనమునకును పేరైనపుడు న. వసతీతి వసుః. పు. వస నివాసే. ఉండును గనుక వసువు. టీ. స. కిరణధనయోర్యథా— ‘నిరకాసయ ద్రవి మపేతవసుం వియదాలయా దపరదిగ్గణికా’ ఇతి మాఘకావ్యే.

విష్ణో చ వేధాః-

వేధశబ్దము విష్ణువునకును, చకారమువలన బ్రహ్మకును, విద్వాంసునకును పేరు. విధతీతి వేధాః. స. పు. విధ విధానే. విధించువాడు. “వేధా బుధే” ఇతి శేషః.

స్త్రీ త్యాశీర్హితాశంసాహి దంష్ట్రయోః.

ఆశీశబ్దము హితమైన యర్థము గావలయు ననుటకును, పాముకోటకును పేరు. ఆశాననం, ఆశంసతీతి చ ఆశీః. స. సీ. ఆజ శ్లాసు ఇచ్చాయాం. ఇచ్చయించుటయు, హింసించునదియు ఆశీస్సు.

లాలసే ప్రార్థనౌత్సుక్యే -

లాలసశబ్దము అడుగుటకును, ఔత్సుక్యమునకును పేరైనపుడు పు. విషయాసక్తునికి పేరైనపుడు త్రి. ఔత్సుక్య మనంగా నభీష్టవస్తు వెపుడు దొరకునా యను ననురాగవిశేషము. లాలసనం లాలసః-మిక్కిలి యిచ్చయించుట. ‘తృప్తాజ్ఞిరేకా వాంఛాయా మౌత్సుక్యే లాలసాద్వయో’ రితి రభసః.

హింసా చౌర్యాదికర్త చ.

230

హింసాశబ్దము దొంగతనమునకును, ఆదిపదముచేత కొట్టుట మొదలయిన దానికిని, చకారమువలన చంపుటకును పేరు. హింసనం హింసా. హిసి హింసాయాం. చంపుట గనుక హింస.

ప్రసూ రశ్వాపి -

ప్రసూశబ్దము అడుగుజుట్టుమునకును, అపిశబ్దమువలన తల్లికిని పేరు. ప్రసూయత ఇతి ప్రసూః. సీ. షూజ్ ప్రాణిప్రసవే. బిడ్డలం గనునది.

భూద్వ్యావౌ రోదస్యా రోదసీ చ తే,

రోదసీశబ్దము భూమికిని, ఆకాశమునకును ప్రత్యేకముగాఁ బేరై

నపుడు ఈకారాంతస్త్రీలింగము. ఒక్కటిగాఁ బేరగునపుడు సకారాంతన పుంసకము. కొందఱు రోదసీ రోదశృబ్దములు రెండును భూమికిని, ఆకాశమునకును ఏకముగాను, ప్రత్యేకముగాను బేక్షిండురు. రుదంత్యస్మిన్నితి రోదః, రోదసీ చ. రుదిర్ అశ్రువిమోచనే. దీనియందు దుఃఖపడుదురు గనుక రోదస్సు, రోదసియును.

జ్వాలాభాసో ర్న పుంస్యర్థః -

అర్చిశృబ్దము అగ్నిజ్వాలకును, కాంతికిని పేరు. అర్చిత ఇత్యర్చిః. స. స్త. అర్చ పూజాయాం. పూజింపఁబడునది.

జ్యోతి ర్భ ద్యోత దృష్టిషు

231

జ్యోతిశృబ్దము నక్షత్రమునకును, తేజస్సునకును, దృష్టికిని పేరు. ద్యోతత ఇతి జ్యోతిః. స. న. ద్యుత దీప్తా. ప్రకాశించునది. సూర్యునికిని, అగ్నికిని పేరగునపుడు పుల్లింగమును గలదు. 'జ్యోతి ర్నా భాస్కరే ౨గ్నౌ చ క్షీబం ఖద్యోత దృష్టిషు' ఇతి రుద్రః. 'జ్యోతిః ప్రకాశేతారాయాం వేదాంగాంతర నేత్రయో' రిత్యజయశ్చ. 'జ్యోతిః పుంస్యర్థి సూర్యయోః, చంద్రే చ' ఇతి శేషః.

పాపపరాధయో రాగః -

అగశృబ్దము పాపమునకును, అపరాధమునకును పేరు. అగంత్యనేనే త్యాగః. స. న. అగ కుటిలాయాం గతౌ. దీనిచేత కుటిలముగాఁ జరింతురు.

ఖగ బాల్యాదినోర్వయః,

వయశృబ్దము పక్షికిని, బాల్యము యౌవనము మొదలయిన వయస్సులకును పేరు. యౌవనమాత్రమునకును పేరని కొందఱు. వాయత ఇతి వయః. స. న. వీ గతిప్రజనకాంత్యసన ఖాదనేషు. పొందఁబడునది. టీ. స. యౌవనే యథా ____ 'పయఃప్రాదుర్భావం ప్రథయతి పరీహాసఫణితి' రితి.

తేజః పులీషయో ర్వర్ణః -

వర్ణశృబ్దము తేజస్సునకును, విష్ణుకును పేరు. వర్ణతీతి వర్ణః. స. న. వర్ణదీప్తౌ. ప్రకాశించునది. 'వర్ణస్తురూపవ' దితిశేషః. రూప ఇవేత్యర్థః.

మహా స్మృత్సవ తేజసోః.

232

మహాశృబ్దము పండుగునకును, తేజస్సునకును పేరు. మహ్యత ఇతి మహః. స. న. మహా పూజాయాం. పూజింపఁబడునది. ఉత్సవమునకు

నానార్థవర్గము-స.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పేరగునపుడు అకారాంతపులింగముగాఁ జెప్పఁబడెను. 'న ఖలు దూరగతో ఽ
ప్యతివర్తతే మహా మసా వితి బంధుతయోదితైః' అని మాఘము.

రజో గుణో ౨ పి స్త్రీపుష్పే -

రజశ్శబ్దము రజోగుణమునకును, స్త్రీలఋతువునకును పేరు. చకారము
వలన ధూళికిని పేరు. రంజ్యతే అనేనేతి రజః. స. న. రంజరాగే. దీనిచేత
నెఱ్ఱుగాఁ జేయఁబడును.

రాహూ ధ్యాన్తే గుణే తమః,

తమశ్శబ్దము రాహువునకును, చీకటికిని, తమోగుణమునకును పేరు.
తామ్యం త్యనేనేతి తమః. స. న. తము గ్లానౌ. దీనిచేత బడలుదురు. 'క్షీబం
తమోగుణే లోకే సైంహికే యాంధకారయోః' అని రభసుఁడు. రాహువునకు
పేరైనపుడు పులింగమును గలదు. 'స్వర్భానుశ్చ తమా రాహుః సైంహికేయో
విధుంతుదః' అని అమరమాలయందు పులింగకాండమునందుఁ జెప్పినాఁడు.

ఛన్దః పద్మే ౨ భిలాషే చ -

ఛందశ్శబ్దము గాయత్రి మొదలైన ఛందస్సులకును, ఇచ్చకును పేరు.
చకారమువలన వేదమునకును పేరు. ఛందయతీతి ఛందః. స. న చది ఆహ్లాదనే.
ఆహ్లాదమును జేయునది. అభిలాషకు పేరయినపుడు, అకారాంతమును గలదు.
'ఛందానువృత్తి దుస్సాధాస్సుహృదో విమనీకృతా' ఇతి మాఘకావ్యే. 'ఛందో ౨
భిలాషే ఛందశ్చ ఉత్సవేచమహో మహః' ఇతి శబ్దభేద ప్రకాశః.

తపః కృచ్ఛాదికర్ష చ.

233

తపశ్శబ్దము సాంతపనము, చాంద్రాయణము మొదలయిన కృచ్ఛములకును,
చకారమువలన ధర్మమునకును పేరైనపుడు న. శిశిరర్తువునకును, మాఘ
మాసమునకును పేరైనపుడు పు. తపంత్యత్రేతి తపః, తపాశ్చ. స. తప సంతాపే.
దీనియందు తపింతురు. 'తపౌ లోకే ధర్మమాత్రే క్లేశే శిశిర మాఘయౌ' రితి శేషః.

సహో బలం సహా మార్గో -

సహశ్శబ్దము బలిమికి పేరైనపుడు న. మార్గశీర్షమాసమునకు
పేరైనపుడు పు. సహంతే అనేన, అస్మిన్నితి చ సహః, సహాశ్చ.

స. షహ మర్షణే. దీనిచేత, దీనియందును ఓర్తురు గనుక సహస్సు. ‘సహో జ్యోతిషి హేమంతే నా హాసవతి వాచ్యవ’ దితి శేషః.

నభః ఖం శ్రావణో నభాః,

నభశ్శబ్దము ఆకాశమునకు పేరైనపుడు న. శ్రావణమాసమునకు పేరగునపుడు ఘ. శూన్యత్వాత్, మేఘచ్ఛన్నత్వాచ్చ నభాతీతి నభః, నభాశ్చ. స. భా దీప్తో. శూన్యమయ్యును, మేఘచ్ఛన్నమయ్యు నుండుట వలన ప్రకాశించినది. ‘నభః క్లిబం జలధరే నా తు ప్రూణే పతద్ధహే, మృణాళసూత్రవర్షాసు’ ఇతి శేషః.

ఓక స్సద్భాత్రయ శ్లోకాః -

ఓకశ్శబ్దము ఇంటికిని, తావునకును, చకారమువలన వేగమునకును పేరు. ఉచ్చ త్యస్మిన్ని త్యోకః. స. న. ఉచసమవాయే. దీనియందు కూడియుందురు గనుక ఓకస్సు. అకారాంత పుంలింగమును. ‘స్యాదోకః పుంస్యదంతక’ ఇతి శేషః.

పయః క్షీరం పయో ౨ మ్బు చ.

234

పయశ్శబ్దము పాలకును, నీళ్లకును పేరు. పీయత ఇతి పయః. స. న. పా పానే. పానము చేయఁబడునది.

ఓజో దీప్తా బలే -

ఓజశ్శబ్దము బలిమికిని, తేజస్సునకును పేరు. ఉజ్జతి వ్యక్తీభవతీ త్యోజః. స. న. ఉజ్జ ఆర్జవే. స్పష్టమై యుండునది. మఱియు జ్యోతిశ్శాస్త్ర పరిభాషచేత విషమసంఖ్యకును పేరైనపుడు అకారాంతము.

స్రోత ఇన్ద్రియే నిమ్నగారయే,

స్రోతశ్శబ్దము చెవులు మొదలయిన యింద్రియ ద్వారములకును, నదీ వేగమునకును పేరు. స్రువతీతి స్రోతః. స్రు ప్రసప్తవణే. స్రవించునది గనుక స్రోతస్సు. టీ. స. ఇంద్రియ మింద్రియ స్థానగతం ద్వారం. ‘స్రోతోభిస్త్రిదశజా మదం క్షరంత’ ఇతి భారవిః. రయశబ్దేనాత్ర ప్రవాహః. యథా - తీవ్రస్రోతాః.

తేజః ప్రభావే దీప్తా చ బలే శుక్తే ౨ పి -

తేజశ్శబ్దము ప్రభావమునకును, కాంతికిని, బలిమికిని, రేతస్సునకును, అపిశబ్దము వలన తిరస్కారము నోర్వకుండుటకును పేరు, ‘అధిక్షే

నానార్థవర్గము-స.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

పావమానాదేః ప్రయుక్తస్య పరేణ యత్, ప్రాణాత్యయే ఽప్యవస్థానం తత్రేజ
స్సముదాహృతం' అని. తేజయతీతి తేజః. స. న. తిజ నిశాతనే. కృశముగాఁ
జేయునది.

అథ త్రిషు.

235

ఇకమీద వచ్చు సాంతములన్నియుఁ ద్రిలింగములు. వీనిలో బీభత్సశబ్ద
మొందు దక్క తక్కినవి స్త్రీలింగమున నీకారాంతములే.

విద్వాన్విదంతే -

విద్వచ్చబ్దము ఎఱుక గలవానికిని, చకారమువలన ఆత్మజ్ఞునకును,
విద్వాంసునికిని పేరు. వేత్తీతి విద్వాః. స. విద జ్ఞానే. ఎఱిగినవాఁడు. 'విద్వా
నాత్మవిది ప్రాజ్ఞే పండితే చాభిధేయవ' దితి శేషః.

బీభత్సో హింస్రోఽపి -

బీభత్సశబ్దము హింసించుస్వభావము గలవానికిని, అపిశబ్దము వలన రోఁ
తగలవానికిని, అర్జునునికిని పేరు. బీభత్సా స్యాస్తీతి బీభత్సః - రోఁతగలవాఁడు
గనుక బీభత్సుఁడు, 'పార్థో ఘృణావాః బీభత్స' ఇతి శేషః.

అతిశయే త్వమీ,

ముందరఁ జెప్పఁగల జ్యాయశృబ్దము మొదలు ౪ స్వార్థాతిశయమందు
వర్తించును.

వృద్ధ ప్రశస్యయో ర్జాయాః -

జ్యాయశృబ్దము మిక్కిలి వృద్ధునికిని, మిక్కిలి శ్రేష్ఠునికిని పేరు. అతిశయేన
వృద్ధః ప్రశస్తశ్చ జ్యాయాః. స. మిక్కిలి వృద్ధుఁడును మిక్కిలి ప్రశస్తమైనవాఁ
డును.

కనీయాంస్తు యు వాల్మయోః.

236

కనీయశృబ్దము మిక్కిలి ప్రాయపువానికిని, మిక్కిలి యల్పమైన వానికిని
పేరు. అతిశయేన యువా అల్పశ్చ కనీయాః. స. మిక్కిలి ప్రాయపువాఁడును.
మిక్కిలి కొంచెమైనవాఁడును.

వరీయాం స్తూరు వరయోః -

వరీయశృబ్దము మిక్కిలి ఘనమైనవానికిని, మిక్కిలి శ్రేష్ఠునికిని పేరు.
అతిశయేన ఉరుః, వరశ్చ వరీయాః. స. మిక్కిలి అధిక

మైనవాడు, శ్రేష్ఠమైనవాడును.

సాధీయాన్ సాధు బాధయోః,

సాధీయశబ్దము మిక్కిలి మంచివానికిని, మిక్కిలి దృఢమైనవానికిని పేరు. అతిశయేన సాధుః బాధశ్చ సాధీయాన్. స. మిక్కిలి మంచివాడును, మిక్కిలి దృఢమైనవాడును గనుక సాధీయస్సు.

హాంతములు

దశే ౨ పి బర్హమ్ -

బర్హ శబ్దము ఆకునకును, అపిశబ్దమువలన నెమిలిపురికిని పేరు. బర్హతీతి బర్హం. బృహ వృద్ధౌ. వృద్ధిఁ బొందునది. 'బర్హం మయూరపింఛే ౨ థ ప్రాధాన్యో ద్యోతవృద్ధిషు, పరివారే పుమా' నితి శేషః.

నిర్బన్ధోపరాగార్యాధయో గ్రహః.

237

గ్రహశబ్దము నిర్బంధమునకును, సూర్యచంద్రగ్రహణములకును, సూర్యాది నవగ్రహములకును పేరు. నిర్బంధమనగా పట్టుట యని కొందఱు. గృహతీతి గ్రహణం, గృహ్యత ఇతి చ గ్రహః. గ్రహ ఉపాదానే. పట్టును గనుకను, పట్టుటగనుకను, పట్టఁబడును గనుకను గ్రహము. "గ్రహో ౨ నుగ్రహ నిర్బంధ గ్రహణేషు రణోద్యమే, సూర్యాదౌ పూతనాదౌ చ సైంహికేయోపరాగయో" రితి శేషః.

ద్వార్యాపీడే క్వాధరసే నిర్యూహో నాగదంతకే.

నిర్యూహశబ్దము వాంకిలికిని, సిగను ముడిచిన పూలందండకును, కషాయమునకును, కొణిగె వెుదలయినదాని కాధారముగా గోడ మొదలయిన దానియందు నాంటిన కొయ్యకును పేరు. చిలకకొయ్యకు పేరని కొందఱు. నిర్యాం త్యస్మాత్, నిర్యాతీతి చ నిర్యూహః. యా ప్రాపణే. దీనివలన పోదురు గనుకను, పోవును గనుకను నిర్యూహము. టీ. స. ద్వారి ప్రతీహారిదేశే. ఆపీడశబ్దేన కుద్యాద్బహిర్నిర్గతం దారు కథ్యత ఇతి క్షీరస్వామి సుబోధనీకారౌ. తదుక్తం విశ్వకర్మణా — 'స్థూణాతూ లాగ్ర యోర్లగ్నం ద్విప్రాంతం తిర్గుగున్నతమ్, ఆపీడ ఉచ్యతే దారుస్వోర్ధస్యాపీడ్య ధారణాత్' ఇతి. సుభూతిచంద్రస్తు 'శేఖర' ఇతి వ్యాఖ్యాయ. తత్ర రుద్రాభిధాన మాహ — 'నిర్యాసే శేఖరే ద్వారి నిర్యూహో నాగదంతక' ఇతి.

నానార్థవర్గము-హ.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తూలాసూత్రే ౨ శ్వాదిరశ్చై ప్రగ్రహః ప్రగ్రహో ౨ పి చ.

238

ప్రగ్రాహ ప్రగ్రహశబ్దములు ౨ త్రాసు తూనుకోల మొదలైనవాని త్రాటికిని, గుఱ్ఱము మొదలైనవాని గట్టెడు పగ్గము మొదలైన దానికిని పేరు. ప్రగృహ్యతే అనేనేతి ప్రగ్రాహః, ప్రగ్రహశ్చ. గ్రహఉపాదానే. దీనిచేత కట్టించబడును గనుక ప్రగ్రాహము, ప్రగ్రహమును. 'రశ్మౌ బంద్యాం నియమనే భుజే, హరిపాదపహేమ్నాశ్చ ప్రగ్రహ' ఇతి విశ్వప్రకాశః.

పత్నీ పరిజ నాదాన మూల శాపాః పరిగ్రహః,

పరిగ్రహశబ్దము పెండ్లామునకును, పరివారమునకును, పుచ్చుకొనుటకును, మొదటికిని, శాపమునకును పేరు. పరిగృహ్యత ఇతి పరిగ్రహః - పరిగ్రహింపఁ బడునది.

దారేష్వపి గృహః -

గృహశబ్దము పెండ్లామునకును, అపిశబ్దమువలన నింటికిని పేరు. గృహ్యంత ఇతి గృహః. గ్రహ ఉపాదానే. పుచ్చుకొనఁబడునది. పుంలింగము. నిత్యబహువచనము.

శ్రోత్యా మ ప్యారోహో వరస్త్రియాః.

239

ఆరోహశబ్దము ఉత్తమస్త్రీ యొక్క పిఱుండునకును, అపిశబ్దము వలన నేనుగఁ మావటివానికిని, ఎక్కుటకును, నిడుపునకును, పొడవునకును పేరు. ఆరుహ్యతే, ఆరోహతి, ఆరోహణం చ ఆరోహః. రుహ బీజజన్మని ప్రాదుర్భావే. ఎక్కువబడును గనుకను, ఎక్కును గనుకను, ఎక్కుట గనుకను ఆరోహము. "ఆశ్వాసాదిని, ఆరోహణే ద్రాఘిమని మానేప్యారోహ ఇవ్యత" ఇతి శేషః.

వ్యూహో భృన్తే ౨ పి -

వ్యూహశబ్దము సమూహమునకును, అపిశబ్దమువలన పౌజుఁ దీర్చుటకును పేరు. విశేషణోహ్యత ఇతి వ్యూహః. ఊహ వితర్కే. విశేషముగా విచారింపఁ బడునది. "వ్యూహో నా బలవిన్యాస నిర్మాణ నికురుంబయో" రితి రుద్రః.

అహి ర్షతే ౨ పి -

అహిశబ్దము వృత్రాసురునికిని, అపిశబ్దమువలన పామునకును

పేరు. హంతీ త్యహిః. పు. హన హింసాగత్యోః. హింసించును గనుక అహి. అంహతి లోకాః వ్యాప్నోతీతి అహిః. అహి గతౌ. వృత్రేయథా — “ధృతం దనుష్ఠండ మివాహివిద్విష” ఇతి భారవిః. “సర్వే వృత్రాసురే లప్యహి” రితి రభసః.

అగ్నిష్ట్యర్కాస్తమోపహాః.

తమోపహశబ్దము అగ్నికిని, చంద్రునికిని, సూర్యునికిని పేరు. తమో ధ్వాంతమపఘ్నంతీతి తమోపహాః. హన హింసాగత్యోః. చీకటిని బోమొత్తుదురు గనుక తమోపహులు.

పరిచ్ఛదే నృపార్థే ల పరిబర్హః -

పరిబర్హశబ్దము పరివారమునకును, రాజయోగ్యమైన శ్వేతచ్ఛత్ర చామరాది వస్తువులకును పేరు. పరిబర్హత ఇతి పరిబర్హః. బర్హప్రాధాన్యే. ప్రధానమై యుండునది.

నానార్థావ్యయములు

అవ్యయాః పరే.

240

ఇకముందర లింగాది సంగ్రహ వర్గ దనుకక జెప్పగల శబ్దము లవ్యయములు. వానిలో నానార్థ వర్గ ప్రస్తావమువలన నానార్థములైన యవ్యయములను ముందుక జెప్పి, పిమ్మట నేకార్థములైన యవ్యయములు చెప్పక బదుచున్నవి. —

ఆ ఓషధర్థే ల భివ్యాప్తా సీమార్థే ధాతుయోగజే.

ఆజ్, అను అవ్యయము జకారానుబంధమైన ఆకారము. ఇది ఇంచుక యనునర్థమందును, అభివ్యాప్తియందును, సీమార్థమందును, క్రియాయోగమందుక బుట్టిన క్రియార్థద్యోతకత్వమందును వర్తించును. ఉదా. ఈషదర్థమునకు - ‘ఆపాండరీభూతముఖచ్చవీనాం’ అభివ్యాప్తికి - ‘ఆకుమారం యశః పణినే’ అభివ్యాప్తియనఁగా మేరగాక జెప్పు నర్థమునకు క్రియాసంబంధము గలుగుట. ఇక్కడ మేరగాక జెప్పిన కుమారులును పాణినియొక్క కీర్తి నెఱుంగుదురని యర్థము. సీమార్థమునకు - ‘ఓదకాత్రియం పాంథ మనువ్రజేత్’ సీమార్థ మనఁగా మేరగాక జెప్పిన యర్థమునకు లోనైనదానికే క్రియాసంబంధము గలిగి, మేరయైన యర్థము

వర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నకు క్రియాసంబంధము లేకుండుట. ఇక్కడ మేరగాఁ జెప్పిన యుదకము దనుకనే బంధువుల సంపద బోవలయుఁగాని, ఉదకము దాఁటి పోఁగూడదు గనుక క్రియాసంబంధము మేరయైన యుదకమునకు లేదు. ధాతు యోగజమునకు అహరతి, ఆదత్తే, అక్రామతిః — ఇక్కడ - అజ్ క్రియతోఁ గూడుకొని ధాతువునం దుండు అహరణమును, ఆదానమును, అక్రమణమును సూచించుచున్నది. టీ. ధాతుయోగజే అర్థ ఇతి. ధాతూనామనేకార్థత్వే సత్యపి అనభివ్యక్తార్థా ఏవ ధాతవః. ఆజాద్యుపసర్గయోగవశా దవిశేషే వర్తంతే. అతో ధాత్వర్థద్యోతకత్వేన ఉపసర్గాణా మపితదర్థత్వ ముచ్యతే. ఆజత్యస్య ఈషదాద్యర్థత్రయస్యాభిధాయకత్వం. ధాతుయో గజార్థస్య తు ద్యోతకత్వమితి వివేకః. ఏవ ముత్తరత్రాపి యథాయథం ద్రష్టవ్యం. ధాతుయోగజ ఇత్యస్య వివరణం శేషకారేణ దర్శితం. యథా— 'క్రియోద్గమ గ్రహాధర్మా శ్లేష శాపాభికాంక్షణే, అవష్టంభే కాలపృతా వుత్కంఠా నికటత్వయోః. స్వర్థావాపనిషేధేషు వినామే బంధనే వధే, స్నానే సంస్థానప్రదాయ దర్శనేషు విమర్శనే. విజ్ఞానే జ్ఞాపకే పారతంత్ర్యే త్యాగనియోగయోః, భూషా సంభాషణాలేఖ్యాభి ముఖ్యాక్రమణేషు చ. వృత్త్యావృత్తిప్రాపణేషు ప్రతిశ్రవణవిస్తృతౌ, విస్రంభాభివిధోద్యోగే సంభ్రమాభ్యవహారయోః. స్థాన ఆవరణా హ్వనే ఆధాపూజాశ్రమేషు చ, ఉక్తిదుః ఖానందనేషుసంచయే చాజ్ ప్రవర్తత' ఇతి.

ఆ ప్రగృహ్యః స్మృతౌ వాక్యే ౨ పి -

ఆ అనుప్రగృహ్యసంజ్ఞక మయిన యవ్యయము స్మరణమందును, మునుపు చెప్పినవాక్యార్థమును సూచించుటయందును, లేక వాక్యపూరణమందుఁగాని వర్తించును. ఉ. స్మరణమునకు - ఆ ఏవం కిల తత్. వాక్యమునకు - 'ఆ ఏవం మన్యసే - ఆ అద్య స్వా దిష్టం భోజనం లబ్ధ' మితి. ప్రగృహ్య సంజ్ఞమైనందుకు 'ఆ ఏవం' అనుదిక్కున సంధి లేక స్వభావమున నుండుట ప్రయోజనము.

ఆస్తు స్యా తోఘ పీడయోః.

241

'ఆః' అనునవ్యయము వినర్గముతోఁ గూడిన ఆకారము. ఇది - కోపమందును, పీడయందును వర్తించును. ఉదా. కోపమునకు - 'ఆః రక్ష

న్యోః. పీడకు — ‘విద్యాం మాతర మాః ప్రదర్భ్య నృపహృత్ భక్ష్యః ఆః కష్టం వర్తంతే’ అని.

పాప కుత్సేషదర్శ కు -

కు - ఇది పాపమందును, నిందయందును, ఇంచుక యను నర్థమందును వర్తించును. ఉ. పాపార్థమునకు - ‘త్యజేత్కుజనసంగతిం’ నిందకు-కుభోజనం’ ఈషదర్థమునకు — ‘కోష్ఠం కవోష్ఠం.’

ధి జీర్ణర్తన నిన్దయోః,

ధిక్ - ఇది తిరస్కరించుటయందును, దోషము చెప్పుటయందును వర్తించును. ఉ. తిరస్కారమునకు - ‘ధిగ్రామం నిష్ఠురాలాపం’ నిందకు - ‘ధి గిమాం దేహభృతా మసారతామ్’.

చాన్వాచయ సమాహారేత రేతర సముచ్చయే.

242

చ-ఇది అన్వాచయమందును, సమాహారమందును, ఇతరేతర యోగమందును, సముచ్చయమందును వర్తించును. మఱియు, పాదపూరణ, పక్షాంతర, హేతు, నిశ్చయములయందును వర్తించును. అన్వాచయమనగా రెండు క్రియలలో నొకటి ప్రధానమై, మఱియొకటి యప్రధానమైయుండుట. ఎట్లులనిన — భిక్షామట గాం చానయ, ఇక్కడ భిక్షాటన మవశ్యమ్ము గనుక ప్రధానము. ఆవును జూచినయెడలఁ దోలుకొనిరమ్ము; లేనియెడల ప్రయత్నమునఁ బోవలదని భావము గనుక గవానయన యప్రధానము. సమాహార మనగా-ఒక క్రియలో నవయవములయిన అర్థములకు ప్రాధాన్యములేక సముదాయమే ప్రధానమై యుండుట. ఎట్లనిన — ఛత్రోపాసహం. అశ్వబలీవర్ధం. ఇక్కడ అశ్వబలివర్ధాది సముదాయమునకే ప్రాధాన్యముగాని, అవయవములైన యశ్వాదులకును, బలీవర్ధాదులకును ప్రాధాన్యములేదు. ఇతరేతర యోగమనఃగా, పరస్పర సాపేక్షములైన యవయవార్థములకు, ఒక క్రియతో సంబంధము గలుగుట. ఎట్లులనిన — దేవదత్తయజ్ఞ దత్తాభ్యామిదం కార్యం. ఇక్కడ దేవదత్తయజ్ఞ దత్తులు కూడుకొని కార్యము చేయవలెను గనుక, అవయవార్థములు పరస్పరసాపేక్షములు. సముచ్చయ మనగా, పరస్పర నిరపేక్షములయిన యవయవార్థములకు నొక క్రియతో సంబంధము గలుగుట. ‘రాజ్ఞో గౌ రశ్వః పురుషశ్చ’ అని. ఇక్కడ గవాదు లొక

వర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

టొకటి నపేక్షించక ప్రత్యేకము సంబంధించును. “చ చేదర్థే నకారే స్యా దవధారణ భేదయో, పాదస్య పూరణే హేతౌ తుల్యయు గ్వినియోగయో” రితి శేషః. యదాచేతి నిపాతస్య ణకార ఇత్సంజ్ఞా. తదాచేదర్థే వర్తత ఇత్సర్థః. తదుక్తం ‘చణ్ చేదర్థ’ ఇతి.

స్వస్థాశీః క్షేమ పుణ్యాదౌ

స్వస్తి — ఇది ఆశీర్వాదమందును, నిరుపద్రవమందును, పుణ్యము నందును, అపిశబ్దమువలన శుభాదులయందును వర్తించును. ఉ. ఆశీర్వాదమునకు — ‘స్వస్తితే ౨ స్తు లతయా సహవృక్ష’. నిరుపద్రవమునకు — ‘స్వస్తి ప్రజాభ్యః’, ‘భూతానుకంపా తవ చేదియంగౌ రేకాభవేత్స్వస్తిమతీ త్వదంతే’. పుణ్యమునకు — ‘స్వస్తిమాఽ స్వర్గమశ్నుతే. శుభమునకు — ‘స్వస్తివాక్యం తతః కుర్యాత్’ ‘ప్రాస్థానికం స్వస్త్వయనం ప్రయుజ్య’ స్వస్తిశ్రీ మదిత్యాదులును.

ప్రకర్షే లఙ్ఘనే ౨ వ్యతి.

అతి — ఇది మిక్కిలి మను నర్థమందును, దాఁటె ననునర్థమందును, అపిశబ్దమువలన పూజయందును వర్తించును. ఉ. మిక్కిలి యనుటకు — ‘అతివృద్ధః’ ‘అతిశేతే’. గదచుటకు — ‘అతీతకాల స్త్వహమభ్యువేతః’ ‘అతిః పూజాతి క్రమణాతి దేశవ్యాధియాపనే, ఆరోపణే చ నిర్బంధే వినాశానుజ్ఞయో రపి’ ఇతి శేషః. అపిశబ్దాత్ భయకపటయోః.

స్విత్రుశ్చే చ వితర్క చ -

స్విత్ర — ఇది ప్రశ్నయందును, వితర్కమందును వర్తించును. ఉ. ప్రశ్నకు — ‘కస్విదేకాకీ చరతి’. వితర్కమునకు, ‘అథ స్విదాసీ దుపరి స్విదాసీత్’.

తు స్యా ధ్భేదే ౨ వధారణే.

243

తు — ఇది విశేషమందును, నిశ్చయమందును వర్తించును. మఱియు, హేతుపాద పూరణములయందును వర్తించును. ఉ. విశేషమునకు — ‘పూజ్యా గౌః కపిలా తు పూజ్యతరాఽ. నిశ్చయమునకు — ‘వేదాస్తుప్రమాణం’. పూజకు — ‘వేదాధ్యస్తు ద్విజాతీనాం’. హేతువునకు — ‘దిశస్తు జలదైశ్చన్నా భవిత్రీ వృష్టిసంహతిః’ పాదపూరణమునకు. ‘తతస్తు ధర్మరాజం తం’, ‘త్వర్చాహేతోఽః పాదపూర్తా’ వితి శేషః.

సకృత్ సహికవారే స్యాత్ -

ఇది కూడా ననునర్థమందును, ఒకసారి యునుటయందును వర్తించును. ఉ. కూడ ననుటకు — ‘దేవదత్త యజ్ఞదత్తౌ సకృద్భుంజాతే’. ఒకసారి యనుటకు — ‘సకృత్ప్రదీయతే కన్యా’ టీ. స. అపిశబ్దాత్సర్వదేత్యర్థే. ‘సకృత్తరుణా దేవాః’ సర్వదా యువాన ఇత్యర్థః.

ఆరా ద్దూర సమీపయోః,

ఆరాత్ — ఇది దూరమందును, సమీపమందును వర్తించును. ఉ. దూరమునకు — ‘ఆరాధతో దృష్టిపథం వ్యతీతః’. సమీపమునకు — ‘త మర్చ్యమారా దభివర్తమానం’.

ప్రతీచ్యాం చరమే పశ్చాత్ -

పశ్చాత్ — ఇది పడమటిదిక్కునందును, వెనుకదిక్కునందును వర్తించును. ఉ. పడమటిదిక్కునకు-‘పశ్చాదస్తం గతో రవిః’ వెనుకకు-‘పశ్చాద్భాతి’, శ్రోత్రి యేభ్యః పూర్వం దీయతాం పశ్చాదితరేభ్యః’.

ఉతావ్యర్థ వికల్పయోః.

244

ఉత-ఇది అవ్యర్థమందును, వికల్పమందును వర్తించును. అవ్యర్థమనగా దృఢార్థమును, ప్రశ్నయును. ఉ. దృఢార్థమునకు-‘ఉత భింద్యాచ్చిరసా శిలోచ్చయం’. ప్రశ్నకు — ‘ఉత దండః పతివృత్తి’. వికల్పమునకు — ‘ఉత పర్వతో భిద్యేత్’ ‘ఉత తృప్యేద్వజ్రే’ “వితర్కే ౨ పి భవే దుత, పాదస్య పూరణే ప్రశ్నే” ఇతి శేషః.

పున స్సహార్థయో శ్శశ్వత్ -

శశ్వత్ - ఇది మఱియు ననునర్థమందును, కూడ ననునర్థమందును వర్తించును. పా. పునస్సహార్థయోః. ఉ. మఱియు ననుటకు-‘శశ్వత్పశ్యత శబ్దవార్ధి లహరీ విద్యోల్బాణం’. కూడ ననుటకు - ‘శశ్వద్భుంజాతే’. సదాయను నర్థమందు - ‘శాశ్వతంవైరం’, ‘స్యాచ్చశ్వత్సహ సంతతే’ ఇతి శేషః.

సాక్షాత్ప్రత్యక్ష తుల్యయోః,

సాక్ష్యాత్ — ఇది ప్రత్యక్షమందును, సమానమందును వర్తించును. ఉ. ప్రత్యక్షమునకు — ‘సాక్షాద్దృష్టో ౨సి’. సమానమునకు-‘ఏషాసాక్షా లక్ష్మీ’.

భేదానుకమ్పా సంతోష విస్మయామన్తణే బత.

245

వర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

బత - ఇది భేదమందును, దయయందును, సంతోషమందును, ఆశ్చర్యమందును, పిలుచుటయందును వర్తించును. ఉ. భేదమునకు - 'అహో బత మహత్పట్టం'. దయకు - 'మా రోదీర్భత పుత్ర త్వం'. సంతోషమునకు - 'బత ముక్తాః స్మ కిల్బిషాత్'. ఆశ్చర్యమునకు - 'అహోబతాసి స్పృహణీయవీర్యః' ఆమంత్రణమునకు - 'ఏహి బత' 'బత వితరత తోయం తోయవాహో హిమాన్తం'.

హంత హర్షే ౨ నుకమ్పాయాం వాక్యారమ్భ విషాదయోః,

హంత-ఇది సంతోషమందును, దయయందును, వాక్యారంభమందును, దుఃఖపడుటయందును వర్తించును. ఉ. సంతోషమునకు - 'హంతజీవితాస్మన్', దయకు - 'మారోదీర్షన్త పుత్రక', వాక్యారంభమునకు - హంత తే కథయిష్యామి', విషాదమునకు - 'హంత హతాః పథికగేహిన్యః.'

ప్రతి ప్రతినిధౌ వీప్సా లక్షణాదౌ ప్రయోగతః.

246

ప్రతి-ఇది సదృశార్థమందును, వీప్సయందును, లక్షణమందును, ఆది శబ్దమువలన ఇత్థం భూతాఖ్యానమందును, భాగమందును, ప్రతిదానమందును వర్తించును. వీప్సయనంగా, గుణక్రియలచేత నన్ని వస్తువులను ప్రత్యేకముగా వ్యాపింప నిచ్చయించుట. లక్షణ మనంగా, చిహ్నము. ఇత్థం భూతాఖ్యాన మనంగా, ఒక ప్రకారమును బొందినవానిగా జెప్పుట. ప్రతిదానమనంగా, నొకటి నిచ్చి మఱి యొకటి బుచ్చుకొనుట. ఉ. ప్రతినిధికి - 'అభిమన్యు రర్జునాత్ప్రతి'. వీప్సకు - 'వృక్షం వృక్షం ప్రిసించతి' లక్షణమునకు - 'వృక్షం ప్రతివిద్యోతతే విద్యుత్'. ఇత్థం భూతాఖ్యానమునకు - 'సాధుర్మాతరం ప్రతి'. భాగమునకు - 'యదత్ర మాంప్రతి స్యాత్ తద్దీయతాం' ప్రతిదానమునకు - 'తిలేభ్యో మాషాః ప్రతియచ్చతి' టీ. స. ప్రయోగత ఇత్యస్యామర్శః. న కేవలం సూత్రద్వయానుసారేణోక్తాః. ఏత ఏవ ప్రిశబ్దస్యార్థాః. కింతు లోక ప్రయోగానుసారేణ అన్యే ౨ ష్యర్థా లక్షణాదా విత్యాదిశబ్దేన సంగృహీతాః. తే చ శేషకారేణ దర్శితాః— "పరిజ్ఞానే పదప్రాప్తౌ కాలహృత్వాం నివారణే, వ్యతీకావిప్పుతౌ తుష్టౌ సేవాయాం నిప్రథమే ౨ పి చ, ప్రోత్సాహేచా విసాభావే విఘ్నాగ్నేకారయోరపి, వ్యాపర్తనే వినిమయే పునరావర్తనే ౨ పి చ, వైపరీత్యే వినిద్రత్యే అవేక్షాక్షేపయోరపి, సంక్షేపస్పర్ధనా

దృశ్యే స్వీకారాభ్య వహారయోః, ఉత్తరస్తోకయత్నేషు ఉపసర్గః ప్రతిస్మృత” ఇతి.

ఇతి హేతు ప్రకరణ ప్రకాశాది సమాప్తిః.

ఇతి - ఇది కారణమందును, ప్రకరణమందును, ప్రకాశమందును, మొదలను నర్థమందును, ముగియుటయందును వర్తించును. ఉ. కారణమునకు - ‘హంతీతి పలాయతే’. ప్రకరణ మనఁగా ప్రకారము. దానికి - ‘గౌరశోహస్తీతి జాతిః’. ప్రకాశమునకు - ‘ఇతి ప్రాణినః’. మొదలను నర్థమునకు - ‘హేలాలీ లేత్యమీహవాః’. ముగియుటకు - ‘ఇతి ప్రథమస్సర్గః’ కొందఱు ‘ఇతి హేతుప్రకరణ ప్రకర్షాది’ యనియును, ‘ప్రకరణప్రకారాది’ యనియును బఠింతురు. “ఇతి రుక్తార్థనిర్దేశే మత్యేవం నియమేషుచ, వక్ష్యమాణ పరామర్శే వివక్షానియమే ల పిచ” ఇతి శేషః.

ప్రాచ్యాం పురస్తాత్ప్రథమే పురార్థే ల గ్రత ఇత్యపి.

247

పురస్తాత్ - ఇది తూర్పుదిక్కునందును, మొదలను నర్థమందును, తొలియను నర్థమందును, ముందర ననునర్థమందును వర్తించును. ఉ. పూర్వదిక్కునకు - ‘పురస్తాదుదేతి సూర్యః’. మొదటికి - ‘పురస్తాత్క్రియతే కర్మ పశ్చాత్క్రిద్ధృతి తత్ఫలం’. తొలిటి - ‘పురస్తాద్రామో ల భూత్’. ముందరికి - ‘పురస్తా త్వేనా నిర్యాతి.’

యావ త్తావచ్చ సాకల్యే ల వధా మానే ల వధారణే.

యావత్, తావత్ - ఈ ల ను అంతయు నను నర్థమందును, మేరయందును, పరిమాణమందును, పరిమాణ నిశ్చయమందును వర్తించును. ఉ. సాకల్యమునకు - ‘యావత్కార్యం తావత్కరు’. మేరకు - ‘యావత్ససస్యం క్షేత్రం తావ త్కంటకి వృక్షైః పరివృతం’. పరిమాణమునకు - ‘యావద్దత్తం తావద్భుక్తం’. పరిమాణ నిశ్చయమునకు - ‘యావదమత్రం తావద్బ్రాహ్మణానా మంత్రయస్వ’. ‘భవిష్యద్ధ సాంతత్యం యావదప్రతి యుగ్వదే’ దితి శేషః. ‘తావచ్చబ్ధా సహచరితః కేవలో యావచ్చబ్ధః భవిష్యద్ధం సాంతత్యం చాభి దధాతి’.

మఙ్గళానంత రారఘ్న ప్రశ్నకార్తన్యవ్యథో అథ.

248

అథో, అథ - ఈ ల ను మంగళార్థమందును, తర్వాత నను నర్థమందును, దొరఁకొనుటయందును, ప్రశ్నయందును, అంతయు నను

వర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నర్థమందును వర్తించును. ఉ. మంగళమునకు-‘అథ వర్ణమామ్నాయః’ అనంతరమునకు-‘అథ ప్రజానామధిపః ప్రభాతే.’ ఆరంభమునకు-‘అథేదానీ మేతన్నిరూప్యతే’ ప్రశ్నకు-‘అథైకధేనో రపరాధచండాద్గురోః కృశాను ప్రతిమాద్భిభేషి.’ కార్తస్య మునకు ‘అథ చురాదయఃకథ్యంతే’. ‘అంగీకారే ౨ ధికారే చ సముచ్చయ వికల్పయోః, మతాంతరే ౨ పృథాథో చ అన్వాదేశే త్వథో’ ఇతి శేషః.

వృథా నిరర్థకావిధ్యోః -

వృథా ఇది వ్యర్థమనుటయందును, విధిలేక చేయుటయందును వర్తించును. ఉ. నిరర్థకమునకు-‘ప్రాసాదశృంగాణి వృథా ధ్యరుక్షత్’. విధిలేక చేయుటకు. ‘ప్రపచ్చతే స నరకేయో వృథా ౨౨ లభతే పశుమ్’.

నానానేకోభయార్థయోః,

నానా-ఇది బహుప్రకారమందును, రెంటియందును వర్తించును. ఉ. అనేకార్థమునకు - ‘నానాచేష్టైర్బలద లలితై ర్నిర్జితం తం నగేంద్రం’. రెంటికి- ‘నానాగ్రాం సమిధం త్యజేత్’. టీ. స. నానానేక వినార్థయోః. వినార్థే యథా — ‘నానా నారీం నిష్ఫలా లోకయాత్రా’. ‘వినానేకార్థయోర్నానేతి గణరత్నమహోదధౌ చ.

ను వృచ్ఛాయాం వికల్పే చ -

ను-ఇది ప్రశ్నయందును, వికల్పమందును వర్తించును. ఉ. ప్రశ్నకు-కో ౨ నుధావతి’. వికల్పమునకు-‘భీమోను ఫల్గునోను యోద్ధా’. ప్రత్యుక్తావుపమానే చ విషాదోత్ప్రేక్షయో రపి, ను పాదపూరణేజ్జేయో జిజ్ఞాసాయాం సముచ్చ్య’ ఇతి శేషః.

పశ్చాత్సాదృశ్యయో రను.

249

అను-ఇది వెనుక అనునర్థమందును, సాదృశ్యమందును వర్తించును. ఉ. వెనుక అనునర్థమునకు-‘త మనుధావతి’. సాదృశ్యమునకు-‘మాతర మను కరోతి’. లక్షణేత్థం భూతాఖ్యాన భాగ వీప్సలయందును వర్తించును. ‘అనుర్హీనే లక్షణే చ సహదైర్భ్యాను పూర్వయోః, లక్షణేత్థం భూతాఖ్యాన భాగవీప్సా సమీపయోః. అథోపసర్గో విజ్ఞేయ స్సహపశ్చార్థయాను చ, అవబోధే చానుమతౌ సాదృశ్యే సాంత్య సేవయోః. ప్రశ్నే చలోచనాచారే ఆనుకూల్యే చ మార్గణే, ఆసక్తా వా

నుపూర్వాం చ సాతత్యేచ్ఛోపకారవత్, ప్రోత్సాహే చాసుతాపే చ వాసనే చ ప్రసాధనే,
అన్వయే చ నియోగే చ' ఇతి శేషః.

ప్రశ్నావధారణానుజ్ఞాను నయామస్త్రణే నను,

నను-ఇది ప్రశ్నయందును, నిశ్చయమందును, అనుమతియందును, ఊరడించుటయందును, సంబోధనమందును వర్తించును. ఉ. ప్రశ్నకు-‘నన్వభోజి’. నిశ్చయమునకు-‘నన్వభ గచ్ఛామః’. అనుమతికి-‘నన్వాదిశి’. ఊరడించుటకు-‘నను చండి ప్రసీద మే’. సంబోధనమునకు-‘నను దేవదత్త’. ‘నను క్షేపే మతస్య చ, ప్రత్యుక్తా వేషణాయాంచ’ ఇతి శేషః.

గర్వాసముచ్చయ ప్రశ్న శజ్ఞా సంభావనాన్వపి.

250

అపి - ఇది నిందయందును, సముచ్చయమునందును, ప్రశ్నయందును, శంకయందును, ఇది యిటుల సంభవించు నను నర్థమందును వర్తించును. ఉ. నిందకు - ‘అపి సించేత్పలాండుం’. సముచ్చయమునకు-‘భీమో ౨ ర్జునో ౨ పి.’ ప్రశ్నకు-‘అపి క్రియార్థం సులభం సమిత్కుశం.’ శంకకు-‘అప్యైగచ్ఛే ద్వాప్యప్రుః’. సంభావనకు-‘సముద్రమపి లంఘయేత్’.

ఉపమాయం వికల్పే వా -

వా-ఇది పోలికయందును, వికల్పమందును వర్తించును. ఉ. పోలికకు -‘అశీవిషో వా సంక్రుద్ధః’. వికల్పమునకు - ‘యవైర్ద్విహిభిర్యా యజేత’.

సామి త్వర్థే జుగుప్సితే,

సామి-ఇది సగమను నర్థమందును, నిందింపఁబడినదానియందును వర్తించును. ఉ. సగమునకు - సామి నిమీలితాక్షి’, నిందింపఁబడినదానికి-‘సామ్యధ్యయన మనధ్యాయే.’

అమా సహ సమీపే చ -

అమా-ఇది కూడ నను నర్థమందును, సమీపమందును వర్తించును. ఉ. కూడ నను నర్థమునకు-‘అమా సహ వసతో ౨స్యాం సూర్యాచంద్రమసా విత్యమావాస్యా’. సమీపమునకు-‘అమా సమీపే భవః అమాత్యః.’

కం వాలిణి చ మూర్ధని.

251

వర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కం-ఇది నీళ్ళయందును, శిరస్సునందును, చకారమువలన సుఖము నందును వర్తించును. ఉ. నీళ్లకు - 'కంజం పద్మం'. శిరస్సునకు - 'కంధరా'. సుఖమునకు - 'కందర్పః'. “కం సుఖే వ్యోమ్ని” ఇతి శేషః.

ఇవేత్య మర్థయో రేవమ్ -

ఏవం - ఇది పోలికయందును, ఈప్రకార మనుటయందును వర్తించును. ఉ. పోలికకు 'భాను రేవం మునిర్భాతి'. ఈ ప్రకారమనుటకు 'ఏవంవాదిని దేవర్షా'. “ఏవమంగీకృతావపి, నిర్ధారణే చ ప్రకృతపరామర్శోపదేశయో” రితి శేషః.

నూనం తర్కే_ర్థ నిశ్చయే.

నూనం - ఇది ఊహయందును, అర్థనిశ్చయమందును, మఱియు సుత్రేక్షయందును వర్తించును. ఉ. ఊహకు - 'నూన మున్నమతి యజ్ఞనాంపతిః'. అర్థనిశ్చయమునకు - 'క్షుద్రే_పి నూనం శరణం ప్రపన్నే'. ఉత్పేక్షకు - 'మదనస్యేషవో నూనం యువతీనాం దృశశ్చితాః'.

తూష్ణీ మర్థే సుఖే జోషమ్ -

'జోషం' ఇది మౌనమందును, సుఖమందును వర్తించును. ఉ. మౌనమునకు - 'ఇతి జోష మవస్థితే మునౌ'. సుఖమునకు - 'జోష మాసీత వర్షాను'.

కిం పృచ్ఛాయాం జగుప్సన్.

252

కిం-ఇది ప్రశ్నయందును, నిందయందును వర్తించును. ఉ. ప్రశ్నకు - 'కిం గతో_సి. 'నిందకు - 'కిం రాజా యో న రక్షతి.' “కిమీషదతి శాయిన” ఇతి శేషః.

నామ ప్రాకాశ్య సంభావ్య క్రోధోపగమ కుత్సన,

నామ - ఇది ఎఱిగింపఁదగిన యర్థమందును, ఈలాగే సంభవించు నను నర్థమందును, కోపమందును, అంగీకారమందును, నింగియందును వర్తించును. ఉ. ప్రాకాశ్యమునకు - 'హిమాలయో నామ నగాధిరాజః' సంభావ్యమునకు - 'అపీహ సీతా నామ సంభవిష్యతి.' కోపమునకు - 'ఆ కంసస్య భయం నామ గోపా న్నాపి సురద్విషః'. అంగీకారమునకు - 'అస్తు నామ ధనీ కించిద్దదాతి' నిందకు - 'కో నామాయాం ప్రతపతి విభో ర్నిర్విశంకం సభాయాం'. “నామాళికే విస్మయే చా మంత్రణార్థే

౨ ధ చింతనే” ఇతి శేషః.

అలం భూషణ పర్యాప్తిశక్తి వారణవాచకమ్.

253

అలం - ఇది భూషణమందును, పూర్ణ మను నర్థమందును, సమర్థుఁడను నర్థమందును, చాలించు మను నర్థమందును వర్తించును. ఉ. భూషణమునకు - ‘అలంచకారాస్య వధూ రహస్కరః. పర్యాప్తికి - ‘తస్యాలమేషా క్షుధితస్య తృప్త్యై.’ శక్తికి - ‘అలం దశాస్యస్యవధాయ రాఘవః. చాలించుమనుటకు - ‘అలం వివాదేన యథా శ్రుతం త్వయా.’

హుం వితర్కే పరిప్రశ్నే -

హుం - ఇది ఊహయందును, ప్రశ్నయందును, మఱియు కోపమందును, భర్పించుటయందును వర్తించును. ఉ. ఊహకు - ‘హుంజలం మృగతృష్ణా. ప్రశ్నకు - ‘హుం దేవదత్తే ౨ యం’ కోపమునకు - ‘హుంహన్తి సహసా యుధి శత్రూః’. భర్తవమునకు - ‘హుం నిర్లజ్జం’. “ఆమంత్రణే భర్త సనే హు” మిత్య జయః.

సమయాన్తిక మధ్యయోః.

సమయా - ఇది సమీపమందును, మధ్యమందును వర్తించును. ఉ. సమీపమునకు - ‘గంగాసమయా వారాణసీ’. మధ్యమునకు - ‘సమయాశైల యోర్నదీః’.

పున రప్రథమే భేదే -

పునః - ఇది మఱియు నను నర్థమందును, విశేషమందును వర్తించును. ఉ. మఱియు నను నర్థమునకు - ‘పునర్బభాషే తురగస్య రక్షితా’ విశేషమునకు - ‘బ్రాతృషు పున ర్ద్విరో భవాః’.

ని నిశ్చయ నిషేధయోః.

254

నిః - ఇది నిశ్చయమందును, ప్రతిషేధమందును వర్తించును. ఉ. నిశ్చయమునకు - ‘నిర్ణయః’. ప్రతిషేధమునకు - ‘నిర్దనః’. “సుఖప్రాప్తావభావే చ ప్రాదురర్థే పృథక్క్రూతౌ, భేదనిగ్రహకారోన్మిషభోగాధిషుని రీరిత” ఇతి శేషః.

స్యాత్త్వబద్ధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురా,

పురా - ఇది వాక్యరచనయందును, అనేకకాలమందును, పోయినకాలమందును, సమీపమందును, రాఁగలదానియందును వర్తించును.

వర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఉ. వాక్యరచనకు - 'పురాణం'. అనేకకాలమునకు - 'పురాతనం'. అతీతమునకు - 'పురాగతం'. సమీపమునకు - 'పురా గచ్ఛతి'. భవిష్యదర్థమునకు - 'అలోకే తే నిపతతి పురా సా బలివ్యాకులా వా.' కొందఱు నిరంతర పాఠమందును, పూర్వ మనేక కాలము గడచినదానియందును, ఆసన్న భవిష్యదర్థమందును వర్తించునని చెప్పుదురు. ఉ. నిరంతరపాఠమునకు - 'ఉపాధ్యాయేన పురా ఓధీయతే స్మ.' పూర్వమనేక కాలము గడచినదానికి - 'పురాతనం త్వాం పురుషం పురావిదః.' ఆసన్నభవిష్యదర్థమునకు - 'గచ్ఛ శీఘ్రం పురా దేవో వర్షతి.'

ఊరరూఢీ చోరరీ చ విస్తారే ౨ క్లీకృతౌ త్రయమ్.

255

ఊరరీ, ఊరీ. పా. ఉరీ, ఉరరీ. ఈ 3 ను విస్తారమందును. అంగీకారమందును వర్తించును. ఉ. విస్తారమునకు - ఊరరీకరోతి, ఊరీకరోతి, ఊరరీకరోతి. 'అర్ధిష స్వయ మురీకృతకామ్యః'. అంగీకారమునకు - 'అజ్ఞామురీకృత్య యాతి'.

స్వర్గే చ పరలోకే స్వః -

స్వః - ఇది స్వర్గలోకమందును, పరలోకమందును, చకారమువలన జన్మాంతరమందును వర్తించును. ఉ. స్వర్గలోకమునకు - 'స్వర్గద్యాంస్నాతి నారదః'. జన్మాంతరమునకు - 'స్వర్గతస్య క్రియాః కుర్యాత్ పుత్రః పరమ భక్తితః'. 'స్వర్గాతస్య హ్యపుత్రస్య పత్నీ తద్భాగమర్హతి'. మరియు, సుఖమందును, ఆకాశమందును వర్తించును. 'స్వ రాకాశే శర్మణి చ' ఇతి శేషః.

వార్తా సంభావ్యయోః కిల,

కిల - ఈపదము సంప్రదాయ (లోపాదుక) మందును, ఇది సంభవించునను నర్థమందును, అన్యతమందును వర్తించును. ఉ. సంప్రదాయమునకు - 'జఘాన కంసం కిల వాసుదేవః'. సంభవించు నను నర్థమునకు - 'అర్జునః కిల విజిష్యతే కురూః'. అసత్యమునకు - 'గోత్రస్థలితం కిలాశ్రితం'. 'అళికే ౨పి కిల స్మృతః, న్యక్కారే ౨నుచితే హేతా' వితి శేషః.

నిషేధ వాక్యాలంకార జిజ్ఞాసానునయే ఖలు.

256

ఖలు - ఇది ప్రతిషేధమందును, వాక్యాలంకారమందును, ఎఱుంగ

నిచ్చయించుటయందును, ఊరడించుటయందును వర్తించును. ప్రతిషేధమునకు - 'నిర్ధారితే లై ధే లేభ్యేన ఖలూక్వా ఖలు వాచికం'. వాక్యాలంకారమునకు 'అథ ఖలు భగవాన్'. ఎఱుంగ నిచ్చయించుటకు. 'కిం ఖల్వధీతే పుత్రః.' ఊరడించుటకు - 'న ఖలు ముగ్ధేసాహసం కార్యమేతత్.'

సమీపాభయత శ్రీఘ్ర సౌకల్యాభి ముఖే ల భితః.

అభితః - ఇది సమీపమందును, ఇరుపార్శ్వములయందును, అంతయు నను నర్థమందును, ఎదురుగా నను నర్థమందును వర్తించును. ఉ. సమీపమునకు - 'వారాణసీ మభితో భాగీరథీ'. ఇరుపార్శ్వములకు - 'భేజే ల భితః పాతుక్సోద్ధోంధోః'. శ్రీఘ్రమునకు - 'అభిత శృత్రు రాయాతి' అంతయు నను నర్థమునకు - 'భుజ్జ్యేన్న మభితో ల తిథిం'. ఎదురుగా ననుటకు - 'అభితో హింసకో దంతీ మామేవ పరిధావతి'.

నామ ప్రాకాశ్యయోః ప్రాదుః -

ప్రాదుః - ఇది నామధేయమందును, ప్రకాశించుదానియందును వర్తించును. ఉ. నామధేయమునకు - 'విష్ణోర్దశ ప్రాదుర్భావా.' కొందఱు 'నామ' అను దిక్కున 'జన్మ' అని పాఠమును జెప్పుదురు. అప్పుడు ఉ. 'ప్రాదుర్భూతాని సౌధేత్యణాని'. ప్రకాశించుదానికి - 'ప్రాదురాసీద్వసుంధరా.'

మిథో ల న్యోన్యం రహస్యపి.

257

మిథః - ఇది తమలోఁ దా మను నర్థమందును, ఏకాంతమందును వర్తించును. ఉ. తమలోఁ దా మను నర్థమునకు - 'వాసిష్ఠ కౌండిన్య మైత్రావరుణానా మిథో న వివాహ్యః'. ఏకాంతమునకు - 'మిథస్తద్వాభాషణ లోలుపం మనః', 'మిథః కృతే మన్మథ ఏవ సాక్షీ'.

తిరో ల న్తర్థా తిర్యగర్థే -

తిరః - ఇది కప్పుటయందును, అడ్డముగా నను నర్థమందును వర్తించును. ఉ. కప్పుటకు - 'కృష్ణ మేఘ స్తిరోదధే'. అడ్డముగా ననుటకు - 'గతంతిరశ్చీన మనురూసారథే'.

హో విషాద శు గా ర్తిషు,

హో - ఇది వ్యథపడుటయందును, శోకమునందును, పీడయందును వర్తించును. ఉ. విషాదమునకు - 'పుణ్యాంతఃపురమేవ హో ప్రవిశతి

వర్గము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

క్రుద్ధో ముని ర్భార్గవః'. శోకమునకు - 'హా ప్రియే జనకరాజపుత్ర!'. పీడకు - 'హాహతో
ఁస్మి', 'విస్మయే చ జుగుప్సాయాం హా మత' ఇతి శేషః.

అహ హే త్యద్భుతే భేదే -

అహహ - పా, అహహ - ఇది ఆశ్చర్యమునందును, దుఃఖపడుట యందును
వర్తించును. ఉ. ఆశ్చర్యమునకు - 'అహహ మహతాం నిస్సీమాన శ్చరిత్ర
విభూతయః'. భేదమునకు - 'అహహ కష్ట మపండితతా విధేః'. 'అహహ భిక్షమాణో
ఽపి క్షుధా సంపీడ్యతే జనః' అని.

హి హేతా వవధారణే.

258

హి - ఇది కారణమందును, అవధారణమందును వర్తించును. ఉ.
హేతువునకు - 'జానా మ్యగ్ని రిహో స్తీతి మహాఽథామో హి దృశ్యతే'.
అవధారణమునకు - 'చంద్రోహి శీతః'. 'పురుషోక్తిః కథం తస్మిన్ బ్రూహిత్వం
హి తపోధన'. 'స్ఫూటార్థే హి వినిశ్చిత్వాం పాదపూరే ప్రకీర్తిత' ఇతి శేషః.

అవ్యయ వర్గము

చిరాయ చిరరాత్రాయ చిరస్యాద్యా శ్చిరార్థకాః,

చిరాయ, చిరరాత్రాయ, చిరస్య ఈ 3 అవ్యయములును, ఆద్యశబ్దమువలన
'చిరం, చిరేణ, చిరాత్' అనునివి మొదలైనవియును బహుకాల మను నర్థమందు
వర్తించును. ఉ. 'చిరాయ సంతర్ప్వ సమిద్భిరగ్నిం' 'చిరరాత్రాయ సంచితం' 'చిరస్య
దృష్టేవ మృతోత్థితేవ' 'చిరంన సహతే స్థాతుం పరేభ్యో భేదశంకయా' 'చిరేణ
నాభిం ప్రథమోదబింబవః' 'చిరా త్సుత స్పర్ధరసజ్జతాం యయో'.

ముహూః పునఃపున శ్శశ్వ దభీక్ష మసక్య త్సమాః.

1

ముహూః, పునఃపునః, శశ్వత్, అభీక్షం, అసక్యత్ ఈ ౫ ను మాటిమాటికి
నను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'అవేక్షమాణం మహతీం ముహూర్తుహూః', 'పునః
పున స్సూతనిషిద్ధచాపలం', 'వన్యవృత్తి గిమాంశశ్వత్', 'అభీక్ష మాస్ఫాలయతీవ
కుంభం', 'అసక్యదనవ గీతం గీతమాకర్ణయంతః', 'వారంవారం శశ్వదర్థే
వారంవారేణ చేవృత' ఇతి శేషః.

సాగ్ధి త్యజ్ఞ సాహ్నయ ద్రాజ్ఞు సపది ద్రుతే,

సాక్, ఝడితి, పా. ఝటితి, అంజసా, అహ్నాయ, ద్రాక్, మంక్షు, సపది ఈ ౭ ను శీఘ్రముగా నను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సాగ్ధయో యాతి దేహినాం', 'సుతశత మత్యంత దుర్భరం ఝడితి', 'అంజసాయాతి తురగః', 'అహ్నాయ తావ దరుణేన తమో నిరస్తం', 'ద్రాగ్భవిష్యతి సుఖం తవ ప్రియే', 'మంక్షాదపాది పరితః పటలై రణీనాం', 'వచసస్తస్య సపదిక్రియా కేవల మ్ముతరం'. టీ. స. ఝగిటీతి కంఠ్యవర్గ్య తృతీయ మధ్యాక్షరో ౨వ్యస్తి. తథాచ గణరత్న మహోదధౌ — అహ్నాయ మంక్షు ఝగితి ఝటితి ద్రాక్ సాక్ శైఘ్ర్య ఇతి.

బలవ త్సుప్తు కిముత స్వ త్యతీవ చ నిర్భరే.

2

బలవత్, సుపు, కిముత, సు, అతి, అతీవ ఈ ౬ ను మిక్కిలి యను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'పునర్వశిత్వా ద్బలవ నిగృహ్య', 'సుప్తు పీతం మయా శృతం', 'కిముతాద్య కృతం కార్యం', 'సువృష్టి స్సస్యవర్ధనీ', 'అతివృష్టిరనావృష్టిః', 'అతీవ శోభతే రాజా'.

పుథ గ్వి నాస్తరే ణర్తే హిరుజ్నానా చ వర్జనే,

పుథక్, వినా, అంతరేణ, ఋతే, హిరుక్, నానా ఈ ౬ ను పాయుటయందు వర్తించును. ఉ. 'కించిద్దత్వా పుథక్క్రియా, 'క్షనమపుత్యత్సహ తే న మాం వినా', 'అంతరేణ మతం నాస్తి సుఖం సంసారిణాం భువి, 'ఋతే రవేః క్షాళయతుం క్షమేత కః', 'హిరుక్కర్మణామోక్షః', 'నానా విష్ణుం మోక్షదో నాస్తి దేవః'.

యత్త ద్యత స్తతో హేతౌ -

యత్, తత్, యతః, తతః ఈ ౪ ను కారణమందు వర్తించును. ఉ. 'యద్దిద్యాసు ప్రగల్భో ౨సి తత్సర్వైరపి పూజ్యసే', 'యతో గంగాభసి స్నాత స్తతో నిష్కల్మషో నరః'.

అసాకల్యే తు చి చ్చన.

3

చిత్, చన ఈ ౨ ను కొంత యను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'కరోతి కించి దభ్యాస్యాత్', 'అపాత్రే కుశలై ర్దేయం న కించన ధనం సదా.'

కదాచి జ్ఞాతు -

అవ్యయవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కదాచిత్, జాతు ఈ ౨ ను ఒకానొకప్పు డను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'కదాచి దాసన్నసఖీముఖేన సా', 'నజాతు కామః కామానా ముపభోగేన శామ్యతి'.

సార్థం తు సాకం సత్రా సమం సహ,

సార్థం, సాకం, సత్రా, సమం, సహ ఈ ౫ ను కూడా నను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సార్థముద్ధవసీరిభ్యాం', 'సాకం శక్తిధరేణ తత్రభవతో దేవా ద్భవానీపతేః', 'సత్రాకళత్రేణ సుఖం సమశ్నుతే', 'సమంవధూభిర్వల భీర్యువానః', 'నిశ్వాసధూమం సహ రత్నభాభిః'.

అనుకూల్యార్థకం ప్రాధ్వమ్ -

ప్రాధ్వ-ఇది అనుకూలత యను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సవ్యేతరం ప్రాధ్వ మితః ప్రయుజ్యే'. టి. స. అత్ర 'ప్రాధ్వం బంధన' ఇతి సూత్రేణ బంధన హేతుక మానుకూల్య మభిప్రేతం. తతశ్చసవ్యేతరం భుజమంగుళీ బంధనేనాను కూల్యం కృత్వా ప్రయుజ్తు ఇత్యర్థః.

వ్యర్థకే తు వృధా ముధా.

4

వృధా, ముధా ఈ ౨ ను వ్యర్థ మను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'ప్రయుక్తమవ్యస్తమితో వృధా స్యాత్', 'తత్ర భ్రమత్యేవ ముధా షడంఘ్రిః'.

అహో ఉతాహో కిముత వికల్పే కిం కి మూత చ,

అహో, ఉతాహో, కిముత, కిం, కిము, ఉత ఈ ౬ ను వికల్పమందు వర్తించును. ఉ. 'స్థాణు రయ మాహో పురుషః'. పా. అహో. "ఈశ్వరే లిప్యధికే లిపి స్యా ద్వికల్పే విస్మయేవ్యహో" అని రుద్రుఁడు. 'ఉతాహో స్విద్భవో రాజా నలః పరపురంజయః', 'కిము తత్త్వం శివో బ్రహ్మ', 'స్థాణు రయం కింపురుషః', 'కిముతే కార్యముతాన్యదీయ కార్యం'.

తు హి చ స్మ హావై పాదపూరణే -

తు, హి, చ, స్మ, హా, వై ఈ ౬ ను పాదపూరణమందు వర్తించును. ఉ. 'రామస్తు లక్ష్మణం ప్రాహ', 'అహం హి యాస్యే నగరం', 'స చ ప్రాహ చ రాజానం', 'మయా స్మ భుక్తం సహసా', 'రామం హప్రాహ లక్ష్మణః', 'తేన వై రాక్షసో హతః.'

పూజనే స్వతీ.

5

ను, అతి ఈ ౨ ను పూజార్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సుపంథా అతి పంథాశ్చ'.

ది వాహ్నితి -

దివా-ఇది పగటియం దను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'కేచిద్దివా తథా రాత్రౌ ప్రాణిన స్తుల్యదృష్టయః'.

అథ దోషా చ నక్తం చ రజనా వితి,

దోషా, నక్తం ఈ ౨ ను రాత్రియం దను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'చోరా దోషా యయుః పథి', 'నక్త మాపానుభూమిషు'.

తిర్యగర్థ సాచి తిరో ౨ పి -

సాచి, తిరః ఈ ౨ ను అడ్డముగా నను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సాచి లోచనయుగం నమయంతీ', 'తిరో ౨ంచతి'.

అథ సంబోధనార్థకాః.

6

న్యూః ప్యాట్వా డ్భ హే హై భోః -

ప్యాట్, పాట్, అంగ, హ, మై, భోః, పా. భో ఈ ౬ ను సంబోధనమునందు వర్తించును. ఉ. 'ప్యాట్పుత్ర పర సర్వదా', 'పాట్రియే హ్యేహి మందిరం'. 'ఫాట్నభే ఫలితశ్చూతః', 'శ్రూయతామంగవామపి', 'హే వటో భైక్షమాహర', 'హైవృక్షకింకంపసే', 'భోస్సప్తద్వీపవర్తినో రాజానశ్చేతయధ్వం', 'భో రావణోత్తిష్ట మమాగ్రతోయుధి'.

సమయా నికషా హిరుక్,

సమయా, నికషా, హిరుక్ ఈ ౩ ను సమీపార్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సమయా పర్వతం నదీ', 'విలంఘ్య లంకాం నికషా హనిష్యతి', 'పర్వతస్య హిరు జ్ఞదీ'. కొందఱు 'సమయాంతిక మధ్యయోః', 'నికషాత్పంతికే మధ్యే రక్షోవాచి త్వనవ్యయం' అని విశ్వప్రకాశమందు మధ్యవాచకముగాఁ జెప్పఁబడినది గనుకను, సమీపవాచియే యైనచో ముందుఁ జెప్పఁగల 'నికషాంతికే' అను స్థలమందు పౌనరుక్త్యమగును గనుకను ఈ ౩ ను మధ్యమునకు పేక్షందురు.

అతర్కితే తు సహసా -

సహసా - ఇది విచారించక యను నర్థమందు వర్తించును. 'సహసావిదధీత న క్రియాం'.

స్వాత్పురః పురతో ౭ గ్రతః

7

పురః, పురతః, అగ్రతః ఈ ౩ ను ముందర నను నర్థమందు వర్తించును. 'పురస్సఖీనా మమిమీత లోచనే', 'నాసీరధూళిధవళాః పురతః ప్రయాంతి', 'ప్రత్యర్థినోగ్రతో లేఖ్యం'.

స్వాహా దేవహవిర్దానే శ్రౌష ద్వౌష డ్వష ట్ష్వాధా,

స్వాహా, శ్రౌషట్, వౌషట్, వషట్, స్వధా అను నీ ౫ ను దేవతలకు హవిస్సు నిచ్చుటయందు వర్తించును. 'అగ్నయే స్వాహా', 'అస్తుశ్రౌషట్', 'శిఖాయై వౌషట్', 'వషట్కరోతి', 'స్వధాపితృభ్యః'.

కించి దీష త్తనా గత్వే -

కించిత్, ఈషత్, మనాక్ ఈ ౩ ను ఇంచుకంత యను నర్థమందు వర్తించును. 'కించిత్కుంచిత మూర్ధజః', 'ఈషదుష్టం పయః పిబ', 'మనాగనభ్యావృత్త్వా వా'.

ప్రే త్యాముత్ర భవాన్తరే.

8

ప్రేత్య, అముత్ర ఈ ౨ ను జన్మాంతరమునందు వర్తించును. 'అన్యో ధనం ప్రేత్య గతస్య భుజ్యే', 'ఇహ వాముత్రవా కేషాం భవా నత్ర ప్రయోజనం'.

వ ద్వా యథా తథే వైవం సామ్యే -

వత్, వా, యథా, తథా, ఇవ, ఏవం ఈ ౬ ను పోలికయందు వర్తించును. ఉ. 'సోమవత్త్రియ దర్శనః', 'పుష్పేక్షణైర్లంభితలోచకైర్వా', 'తస్యార్తస్య యథౌషధం', 'యథాచైత్రస్తథా మైత్రః', 'ఇందుః క్షీరనిధావివ', 'అగ్ని రేవం ద్విజో భస్మసాత్కుర్యా దవమానితః'.

అహో హీ చ విస్తయే,

అహో, హీ ఈ ౨ ను ఆశ్చర్యమందు వర్తించును. ఉ. 'అహో మే సౌభాగ్యం మమ చ భవభూతేశ్చ ఫణితే', 'హత విధిలసితానాం హీ విచిత్రో విపాకః'.

మూనే తు తూష్ణిం తూష్ణికామ్ -

తూష్ణిం, తూష్ణికాం ఈ ౨ ను మౌనమందు వర్తించును. ఉ. 'మునిస్తూష్ణీ మాస్తే', 'జవన్నాస్తే మునిర్దేవీం తూష్ణికాం జలమధ్యగః'. తూష్ణిం శబ్దము మీఁద అజ్ఞాతాద్యర్థమందు కాంప్రత్యయము వచ్చినం

దున తూష్టికాం శబ్దము అజ్ఞాతాద్యర్థ విశేషవిషయమైన మౌనమును జెప్పును గావున తూష్టిం శబ్దముకంటె భేదము గలదైనను మౌనమాత్ర సామ్యముచేత పర్యాయముగాఁ జెప్పినాడు.

సద్య సప్తపది త తణే.

9

సద్యః, సపది ఈ ౨ ను అప్పు డను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సద్యః పతతి మాంసేన', 'సపది ప్రదహ త్యుతో ౨ గ్నిః'.

దిష్ట్యా సముపజోషం చే త్యానన్దే -

దిష్ట్యా, సముపజోషం ఈ ౨ ను సంతోషమందు వర్తించును. ఉ. 'దిష్ట్యా త్వమసి మేధావీ', 'సముపజోషం భవాః జయతి'. కొందఱు 'దిష్ట్యా' 'శమ్' 'ఉపజోషం' అని మూఁడనియును, 'శం' అని తాలవ్యమనియును జెప్పుదురు. ఉ. 'శంకర శృంకరోతు నః', 'ఉపజోష మిహాస్మహే', 'సుఖే దిష్ట్యోపజోషం శం' అని వైజయంతి.

అథాన్తరే ౨ న్తరా.

అన్తరేణ చ మధ్యే స్యః -

అంతరే, అంతరా, అంతరేణ ఈ ౩ ను నడుమ ననుటయందు వర్తించును. ఉ. 'ఆవయో రంతరే జాతాః', 'అంతరాత్వాం చ మాం చ కమండలుః', 'మృణాళసూత్రామల మంతరేణ స్థిత శృలచ్చామరయోర్ద్వయం సః'.

ప్రసవ్య తు హరార్థకమ్.

10

ప్రసవ్య - ఇది బలాత్కారమందు వర్తించును. ఉ. 'ప్రసవ్య విత్తాని హరంతి చోరాః'.

యుక్తే ద్వే సాంప్రతం స్థానే -

సాంప్రతం, స్థానే ఈ ౨ ను తగు నను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'స్వయం చేత్తు మసాంప్రతం', 'సంప్రత్యసాప్రతం వక్తు ముక్తే ముసలపాణినా', 'స్థానే భవా నేకనరాధిప స్సృ'.

అభీక్షం శశ్వ దనారతే.

అభీక్షం, శశ్వత్ ఈ ౨ ను ఎల్లప్పుడు నను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'అభీక్ష ముష్టైరపి తస్య సోమృణః', 'శశ్వద్భాతి'.

అభావే న మ్య నో నా ౨ పి -

అవ్యయవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నహి, అ, నో, న, ఈ య ను లేదనుటయందును, కాదనుటయందును వర్తించును. ఉ. 'నహి స్వాత్మారామం విషయ మృగతృష్ణా భ్రమయతి', 'అవిప్ర ఇవ భాషసే', 'నో చక్రీకిం కులాలః', 'నమే కించి న్న దహ్యతే' అపిశబ్దమువలన 'అ' అను నవ్యయమును అభావమునందు వర్తించును. "నహినో అన మా మాన్య ప్రతిషేధే ప్రకీర్తితాః" అని త్రికాండశేషము. 'అనోపమా తే బుద్ధిః' అని శృంగారప్రకాశిక.

మాస్త్వ మా ౨ లం చ వారణే.

11

మాస్త్వ, మా, అలం ఈ ౩ ను వద్దనుటయందు వర్తించును. ఉ. 'సౌధోత్పంగ ప్రణయవిముఖో మా స్మ భూరుజ్జయిన్యాః', 'మాభూదాశ్రమపీ డేతి', 'అలం మహీపాల తవ శ్రమేణ.'

పక్షాంతరే చే ద్యది చ -

చేత్, యది ఈ ౨ ను ఇటువలెనైన అను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సత్యం చేత్తపసా చ కిం', 'శుచిమనో యద్యస్తి తీర్థేన కిం'.

తత్వే త్వ ధ్ధా ౨ ఇజ్జసా ద్వయమ్.

అద్ధా, అజ్జసా ఈ ౨ ను సత్యమనునర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'ఆరాధితో ధ్ధామను రప్పరోభిః', 'అంజనేతి రురుదుః కచగ్రహైః'.

ప్రకాశే ప్రాదు రావి స్స్యాత్ -

ప్రాదుః, ఆవిః ఈ ౨ ను సత్య మను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'ప్రాదు రాసీద్వసుంధరా', 'ఆవిర్భూభావ కుశగర్భముఖం మృగాణాం యూథం.'

ఓ మేవం పరమం మతే.

12

ఓం, ఏవం, పరమం ఈ ౩ ను అంగీకారమందు వర్తించును. ఉ. 'ఓ మిత్యుక్తవతో౨ ధశార్గణ ఇతి', 'ఏవం యదార్థ భగవన్ 'తతః పరమ మిత్యుక్తా'.

సమంతత స్తు పరిత స్సర్వతో విష్వ గీత్యపి.

సమంతతః, పరితః, సర్వతః, విష్వక్ ఈ ౪ ను అంతటనను నర్థమందు వర్తించును. 'ఇత్యపి' అన్నందువలన 'సమంతాత్' అను నవ్యయమును వర్తించును. 'సమంతతో వర్షతి మేఘసంఘః', 'అయాంతి పరితః శ్రియః', 'త్వం సర్వతోగామి చ సాధకంచ', 'విష్వక్తోషు

పతతి స్ఫుటమంతరిక్షం', 'సమంతా ధ్భవ స్సామంత'.

అకామానుమతౌ కామమ్ -

కామం - ఇది మనస్సురాక యంగీకరించుటయందు వర్తించును. ఉ. 'కామం నృపాస్సంతుసహస్రశో ౨న్యే'. కొందఱు 'అకామానుమతౌ' అని దీర్ఘాదిగాఁ జెప్పి, మిక్కిలి యంగీకరించుటయందు వర్తించునని చెప్పుదురు. "కామం కామాభ్యనుజ్ఞాయాం" అని త్రికాండశేషము.

అసూయోపగమే ౨ స్తు చ.

13

అస్తు - ఇది కోపముచేత నంగీకరించుటయందు వర్తించును. చకారము వలన 'భవతు' అనునదియును. ఉ. 'జాన న్నేవ దశాననో ౨పహరతే మత్ప్రేయసీ మస్తు వా', 'భవతి భవ త్వసుహృజ్జన స్స కామః'.

నను చ స్యా ద్విరోధోక్తా -

ననుచ - ఇది ఒకడు పలికినందుకు విరుద్ధముగాఁ బలుకుటయందు వర్తించును. ఉ. 'ననుచాత్ర తుగాగమః కథం భవతి'.

కచ్చి త్యామ ప్రవేదనే,

కచ్చిత్ - ఇది ఇష్టార్థ ప్రశ్నయందు వర్తించును. ఉ. 'కచ్చి జ్ఞీవతి మే మాతా'.

నిష్ఠమం దుష్ఠమం గర్హ్యే -

నిష్ఠమం, దుష్ఠమం ఈ ౨ ను నిందింపఁదగినదానియందు వర్తించును. ఉ. 'నిష్ఠమం వక్తి మూర్ఖః', 'దుష్ఠమం వర్తతే వధూః'.

యథాస్వంతు యథాయథమ్.

14

యథాస్వం, యథాయథం ఈ ౨ ను తమతమ వస్తువులను సర్థమందును, తాము తామను సర్థమందును వర్తించును. ఉ. 'యథాస్వమాశ్రమైశ్చక్రే', 'యథాయథం పలాయంతః'.

మృషా మిథ్యా చ వితథే -

మృషా, మిథ్యా ఈ ౨ ను అసత్యమందు వర్తించును. ఉ. 'ఉచ్ఛ్రాయ సౌందర్యగుణా మృషోద్భావః', 'మిథ్యావాదిని దూతిబాంధవ జనస్యాజ్ఞాతపీడాగమే'.

యథార్థంతు యథాతథమ్,

యథార్థం, యథాతథం ఈ ౨ ను సత్యమందు వర్తించును.

అవ్యయవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఉ. 'యథార్థ ముక్తవా న్నాన్యత్', 'గురుర్వక్తి యథాతథం'.

స్వ్య రేవం తు పున ర్వై వే త్యవధారణవాచకాః.

15

ఏవం, తు, పునః, వా, ఏవ ఈ గా ను ఇదియ యను నిశ్చయమందు వర్తించును. ఉ. 'ఏవ మేత ద్యథాప్రాహ విష్ణు స్తు జగతాంపతిః', 'రావణంహి దురాత్మానం భవిభిద్రాఘవః పునః', 'వ్యాసో వా సర్వధర్మజ్ఞః', 'త్వమేవ సాక్షాత్కరణీయ ఇత్యతః'. కొందఱు 'స్వ్య రేవం తు పునర్వైచ' అని పాఠమును జెప్పి, 'ఏవం, తు, పునః, వై, చ' అనునీ గా ను అవధారణమందు వర్తించునని చెప్పుదురు.

ప్రాగతీతార్థకమ్ -

ప్రాక్ ____ ఇది పోయినకాలమందు వర్తించును. ఉ. 'ప్రవేదిరే ప్రాక్తన జన్మ విద్యాః.'

నూన మవశ్యం నిశ్చయే ద్వయమ్,

నూనం, అవశ్యం ఈ ౨ ను నిశ్చయమందు వర్తించును. 'నూనం హంతాస్మిరావణం', 'అవశ్యం యాతారశ్చిరతర ముషిత్వాపి విషయాః'.

సంవ ద్వర్షే -

సంవత్ ____ ఇది సంవత్సరమందు వర్తించును. ఉ. 'రామః పంచదశే సంవ దయోధ్యాం ప్రవివేశహ'.

అవరే త్వర్యాక్ -

అర్వాక్ ____ ఇది మేరగాఁ జెప్పు వస్తువునకు క్రిందటి దైనకాలమందును, దేశమందును వర్తించును. ఉ. 'యామా దర్వా జ్ఞ భుంజీత', 'గ్రామా దర్వా జ్ఞదీ'.

ఆమేవమ్ -

ఆమ్, ఏవం ఈ ౨ ను ఒకఁడు చెప్పినదాని నంగీకరించుటయందు వర్తించును. ఉ. 'ఆం కరోమి తవప్రియం', 'ఏవం కుర్మః'. కొందఱు 'ఆమైవం' అని చెప్పి, 'ఆమ' అను నవ్యయము జ్ఞాననిశ్చయమందు వర్తించునని చెప్పుదురు. "ఆమ జ్ఞానవినిశ్చయే" అని వోపాలితుఁడు.

స్వయ మాత్మనా.

16

స్వయమ్ ____ ఇది తనచేత నను నర్థమందు వర్తించును. 'స్వయంకృత ప్రసాదస్య'.

అల్పే నీచైః -

నీచైః — ఇది కొంచెము అను సర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'తథాపినీచై ర్విసయో దదృశ్యత'.

మహ త్యుచ్చైః-

ఉచ్చైః — ఇది అధికార్థమందు వర్తించును. ఉ. 'శృంగముచ్చైర్గిరే రిదమ్'.

ప్రాయో భూమ్ని -

ప్రాయః — ఇది తఱచుగా నను సర్థమందు వర్తించును. 'ప్రాయోనవపథూః కాంతం.'

అద్రుతే శనైః,

శనైః — ఇది మెల్లగానను సర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'అలింగతి శనై శ్శనై'.

సనా నిత్యే -

సనా — ఇది నిత్య మను సర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సనాతనః'.

బహిర్బాహ్యే -

బహిః — ఇది వెలపట నను సర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'దాసీ కుంభం బహిర్బాహ్యే'.

స్మృతే తీతే -

స్మృతే — ఇది కడచె నను సర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'సేవతేస్మ శయనం పరాజుష్ఠీ'.

అస్త మదర్శనే.

17

అస్తమ్ — ఇది కానరాకుండుటయందు వర్తించును. టీ. స. అదర్శనం దర్శనాభావః నాశప్రయుక్తః తిరోభావప్రయుక్తో వా. తత్ర ఉభయత్ర మాంత మస్త మిత్యవ్యయం వర్తతే. యథా - 'అస్తంగతో రావణః', అస్తంగతో భాస్కర' ఇతి.

అస్తి సత్వే -

అస్తి - ఇది కలదను సర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'అస్తిక్షీరా గౌః'.

రుషోక్తావు -

ఉ - ఇది కోపముచేత పలుకుటయందు వర్తించును. ఉ. 'ఉ ఆగత

అవ్యయవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

శృత్రుః' పా. రుషోక్తౌ హుం. 'వృద్ధా స్తేన విచారణీయచరితా స్తిష్ఠంతు హుం వర్తతాం'.

ఊం ప్రశ్న -

ఊం-ఇది ప్రశ్నయందు వర్తించును. 'ఆగత శృత్రురూం'. టీ. స. పరోదీరితం మనసి కృత్య ప్రకృత ప్రసంగ విశేషజిజ్ఞాసా విష్కరణ మిహాప్రశ్న శబ్దేన వివక్షితం, తత్ర ఊ మిత్యవ్యయం వర్తతే.

అనునయే త్వయి,

అయి ఇది ఊరడించుటయందు వర్తించును. ఊ. 'అయిముగ్ధే'.

తర్కేను స్యాత్ -

ను - ఇది ఊహయందు వర్తించును. 'అస్తశైలగహనం ను వివస్వా నావివేశ జలధిం ను మహీం ను'. కొందఱు 'తర్కేతుస్యాత్' అను పాఠమందు 'స్యాత్' అను నవ్యయము ఊహయందు వర్తించును అందురు. ఊ. 'స్యా త్కించి న్నోపపద్యతే'.

ఉషా రాత్రే రవసానే -

ఉషా - ఇది ప్రాతఃకాలమందు వర్తించును. ఊ. 'ఉషా జనాః ప్రతి బుద్ధ్యంతే', 'ఉషా తమో వాయు రుపైతి మందం' పా. ఉషః. 'ఉషా స్యా ద్రజనీశేషే ఉష ఇత్యపి దృశ్యతే' అని రభసుడు.

నమో నతౌ.

18

నమః - ఇది మ్రొక్కుటయందు వర్తించును. ఊ. 'నమోవిష్ణవే'.

పునరర్థే ఽంగ -

అంగ - ఇది మఱియు నను నర్థమందు వర్తించును. ఊ. 'మూర్ఘస్తు నావమంతవ్యః కి మంగ విద్వాన్'. టీ. స. అత్ర పునరర్థో భేదరూపః.

నిన్దాయాం దుష్టు -

దుష్టు - ఇది చెడ్డది యను నర్థమందు వర్తించును. 'దుష్టువృత్తి ర్దుష్టన స్స్యాత్'.

సుష్టు ప్రశంసనే,

సుష్టు - ఇది మంచిది యను నర్థమందు వర్తించును. 'సుష్టు భుక్తం మయా గృహే.'

ఆ మానుగుణ్యే -

అమ - ఇది ఆనుకూల్యార్థమందు వర్తించును. ఉ. 'అమ వర్తతే'.

స్మరణే ౨ యే -

అయే - ఇది స్మరణమందు వర్తించును. ఉ. 'అయే పూర్వం కృతం మయా'.

ఫ డ్విఘ్ననివారణే.

19

ఫట్ - ఇది విఘ్నమును బోగొట్టుటయందు వర్తించును. ఉ. 'అస్త్రాయఫట్'.

అఙ్గీకృతా స్యా దధకిమ్ -

అధకిం - ఇది అంగీకారమందు వర్తించును. 'దేవదత్త కిం భోక్తవ్యసిః అధకిం'.

హీనసంబోధనే తు రే,

రే - ఇది హీనుని బిలుచుటయందు వర్తించును. ఉ. 'రేరే పాప మామాంతికా దపసర'. టీ. స. కేచిత్తు 'హీనసంబోధనే త్వరే'. ఇతి పరిత్వా 'అరే' ఇతి స్వరాదిద్వ్యక్షరంవదన్తి. తత్ర యథా — 'రేరే వానర కో భవా నహ మరే త్వత్పామహంతా ౨హవే ఇతి', 'ఆమానుగుణ్యే' అనునది మొదలుకొని యీ ౧ శ్లోకము ప్రక్షిప్తమని కొందఱు.

సాయం సాయే -

సాయం - ఇది సాయంకాలమందు వర్తించును. ఉ. 'సాయంతన మల్లికాసు'.

ప్రగే ప్రాతః ప్రభాతే -

ప్రగే, ప్రాతః ఈ ౨ ను ప్రాతఃకాలమందు వర్తించును. ఉ. 'ప్రగే నృపాణా మథ తోరణా ద్భూహిః', 'ప్రాత స్సంధ్యా ముపాసీత'.

నిక షా నిక్తే.

20

నికషా - ఇది సమీపమందు వర్తించును. ఉ. 'విలంఘ్య లంకానికషా హనివ్యతి.'

పరుత్వరా రైషమో ౨ భ్వే పూర్వే పూర్వతరే యది,

పరుత్, పరారి, ఐషమః ఈ ౩ ను పరుసగా పోయినయేఁటి యందును, అంతకును మున్నేఁటియందును, నడచునట్టి యేఁటియందును వర్తించును. ఉ. 'పరారి సంచితం విత్తం పరు స్పృష్ట మభోగతః, విష

అవ్యయవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

మశ్చీయతే యత్నా త్తతః కిం వా భవిష్యతి.

అ ద్యా త్రాహ్ని -

అద్య - ఇది జరుగుచున్న పగటియందును, వర్తమానకాలమాత్రము నందును వర్తించును. ఉ. 'నరలోకే ఽద్య దుర్లభః.'

అత పూర్వే ఽహ్ని త్యాదౌ పూర్వోత్తరాపరాత్.

21

తథా ఽధరాన్యాన్యతరేతరా త్పూర్వేద్వ్యురాదయః.

పూర్వోత్తరాపరాత్ = పూర్వోత్తరాపరశబ్దములవలనను, అధరాన్యాన్యతరేతరాత్ = అధారాన్యాన్యతరతరశబ్దములవలనను గలిగిన, పూర్వేద్వ్యురాదయః = పూర్వేద్వ్యుః, ఉత్తరేద్వ్యుః, అపరేద్వ్యుః, అధరేద్వ్యుః, అన్యేద్వ్యుః, అన్యతరేద్వ్యుః, ఇతరేద్వ్యుః అను నన్యయములు, పూర్వే ఽహ్నిత్యాదౌ = పూర్వే ఽహ్ని, ఉత్తరే ఽహ్ని, అపరే ఽహ్ని, అధరే ఽహ్ని, అన్యస్మిన్నహ్ని, అన్యతరస్మిన్నహ్ని, ఇతరస్మిన్నహ్ని అను నర్థములయందు వర్తించును. ఉదా. పూర్వేద్వ్యుః - తొలినాఁటికి పేరు. 'నిమంత్ర యత పూర్వేద్వ్యుః'. ఉత్తరేద్వ్యుః, అపరేద్వ్యుః ఈ ౨ ను మఱునాఁటిపేళ్లు. 'నాందీముఖా దుత్తరేద్వ్యు ర్నివాహః'. 'అగతా నపరే ద్యుస్తాః'. అధరేద్వ్యుః - క్రిందఁటినాఁటికి పేరు. 'అధరేద్వ్యు స్సమాగతా'. అన్యేద్వ్యుః, ఇతరేద్వ్యుః ఈ ౨ ను మఱియొకనాఁటికి పేళ్లు. 'అన్యేద్వ్యురాత్మానుచరస్య భావం', 'కష్టదినా దితరేద్వ్యుః ప్రియో ద్రష్టవ్యః' అన్యతరేద్వ్యుః - రెండుదినములలో నొకనాఁటికి పేరు. 'పంచమీ షష్ఠ్యోరన్యతరేద్వ్యుః పితరం ద్రక్ష్యసి.'

ఉభయద్వ్యు శ్లోభయేద్వ్యుః -

ఉభయద్వ్యుః, ఉభయేద్వ్యుః ఈ ౨ ను రెండుదినములను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'ఉభయద్వ్యు రుత్సవః', 'ఉభయేద్వ్యు రుత్సవః'.

పరే త్వహ్ని పరేద్వ్యవి.

22

పరేద్వ్యవి - ఇది మఱునాఁటికి పేరు. ఉ. 'ద్రష్టాస్మిపరేద్వ్య విసఖాయం.'

హ్యో ఽతీతే -

హ్యో - ఇది నిన్నటికి పేరు. ఉ. 'హ్య స్సర్వ మభవత్కార్యం'.

అనాగతే ఽహ్ని శ్వః -

శ్వః - ఇది తేపటికి పేరు. ఉ. 'శ్వః కార్య మద్య కుర్వీత'.

పరశ్వ స్తత్వరే ౨ హని,

పరశ్వః - ఇది ఎల్లుండికి పేరు. ఉ. 'పరశ్వో వా భవిష్యతి'.

తదా తదానీమ్ -

తదా, తదానీం ఈ ౨ ను అప్పు డను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'తదా చక్షుష్మతాం ప్రీతిః', 'యదా స్యాత్ప్రియయా సంగః తదానీ మేవ మే సుఖం'.

యుగప దేకదా -

యుగపత్, ఏకదా ఈ ౨ ను ఒక్క కాలమందను నర్థమందు వర్తించును. ఉ. 'యుగపద్వ్యానశే దిశః', 'ఏకదా మిళితా ద్విజాః'.

సర్వదా సదా.

23

సర్వదా, సదా ఈ ౨ ను ఎల్లప్పుడు నను నర్థమందు వర్తించును. 'సర్వదా సర్వదో ౨ సీతి యాచతే యాచక స్సదా'.

ఏతర్హి సంప్ర తీదానీ మధునా సాంప్రతం తథా,

ఏతర్హి సంప్రతి, ఇదానీం, అధునా, సాంప్రతం ఈ ౫ ను ఇప్పుడను నర్థమందు వర్తించును. 'భవంత మేతర్హి మనస్వి గర్హితం', 'సంప్రత్య సాంప్రతం వక్తుం', 'ఇదానీ మస్మి సంవృత్తః', 'బలావలేపా దదునాపి పూర్వవత్', 'కో ౨ న్యస్మిన్ సాంప్రతం లోకే'.

దిగ్దేశకాలే పూర్వాదౌ ప్రా గుద క్రృత్యగాదయః.

24

ప్రాగుదక్రృత్యగాదిశబ్దములు పూర్వాది దిగ్దేశకాలములయందు వర్తించును. ప్రాక్ - ఇది పూర్వదిక్కునకును, తూర్పు దేశమునకును, పూర్వకాలమునకును పేరు. ఉదక్ - ఇది ఉత్తరపుదిక్కునకును, ఉత్తర దేశమునకును పేరు. ప్రత్యక్ - ఇది పడమటిదిక్కునకును, పడమటిదేశమునకును పేరు. ఆది శబ్దమువలన అర్హాక్, అధస్తాత్ అనునవి మొదలయినవి గ్రహింపఁబడును. ఉ. దిక్కునకు - 'ప్రాజ్యుఖో ౨ న్నాని భుంజీత' దేశమునకు 'ప్రాగ్భాగతః పత ది హేద ముపత్యకాసు'. కాలమునకు - 'ప్రా క్స్పృష్టే కేవలాత్మనే'. ఈలాగున నుదగాది శబ్దములకు నుదాహరణము లూహించుకొనునది. టీ. స. 'దక్షిణోత్తరాభ్యామతసు' జితి సూత్రేదిగ్దేశకాలే ప్విత్యర్థత్రయాను వృత్తావపి దక్షిణశబ్దస్య కాలేవృత్త్యసంభవా దుత్తరశబ్దాదే వార్థత్రయవృత్తే రతసుజ్విధి రంగీకృతో

లింగాదిసంగ్రహవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వృత్తికారాదిభిః. ఏవం ప్రకృతే ౨ పి దిగ్దేశకాల ఇత్య విశేషే ణోక్తావపి ప్రాకృదస్యైవార్థత్రయే విధి రుదగాది శబ్దానాం తు కాలరూపార్థే వృత్త్యసంభవా దర్థద్వయఏవ విధిః.

లింగాది సంగ్రహ వర్గము

అవ. టీ. స. ఇహహి గ్రంథాదౌ గ్రంథకారః ‘సంపూర్ణ ముచ్చతే వర్తై ర్నామలింగానుశాసన’ మితి ప్రతిజ్ఞాయ, ఏతదంతేన గ్రంథ సందర్భేణ సలింగానాం నామ్నాం శాసనం విధాయ, లింగవిధే రసం పూర్ణతాం మన్వానః, తన్నిరూపణాయ వర్గాంతర మారభతే - గ్రంథకర్త తాను గ్రంథాదియందుఁ జేసిన ‘సంపూర్ణ ముచ్చతే వర్తైర్నామ లింగానుశాసనమ్’ అను ప్రతిజ్ఞ చొప్పున లింగములతోఁగూడ నామముల కనుశాసనముఁ జేసియు, లింగానుశాసనము సంపూర్ణము కాలేదని తలఁచినవాఁడై ఆ లింగానుశాసనముకొఱకు వర్గాంతరమును బ్రారంభించుచున్నాఁడు ____

సలిङ్గశాస్త్రై స్సన్నాదికృత్తద్ధిత సమాసజైః,

అను కైస్సంగ్రహే లిङ్గం సంకీర్ణవద్ధి హోన్నయేత్.

1

సలింగశాస్త్రైః = పాణిని వరరుచి మొదలైనవారిచేతఁ జెప్పఁబడిన లింగలక్షణములతోఁ గూడినట్టయు, సన్నాదికృత్తద్ధితసమాసజైః = సనాద్యంత ధాతువులమీఁద విధింపఁబడిన అప్రత్యయము మొదలైన కృత్ ప్రత్యయముల వలనను, కేవల ధాతువులమీఁది కృత్ప్రత్యయములవలనను, తద్ధిత ప్రత్యయముల వలనను, సమాసములవలననుం బుట్టిన వాక్యములచేతను, అనుక్తైః = పూర్వ వర్గములయందుఁ జెప్పఁబడని, ‘స్త్రియామీ దూద్విరా మైకాచ్’, ‘స్త్రీభావాదావని క్తిః’, ‘తత్త్రిదాయాం ప్రహరణం’, ‘అదంతైర్ద్విగురేకార్థః’. ఇవి మొదలగు వాక్యములచేత, ఇహసంగ్రహే = ఈలింగాది సంగ్రహవర్గయందు, లింగం = స్త్రీ పుం నపుంసకలిङ్గములను, ఉన్నయేత్ = ఊహించుకొనునది. ఎట్లనిన ____ సంకీర్ణవత్ = సంకీర్ణవర్గయం దెత్తెఱంగునఁ బ్రకృతి ప్రత్యయార్థములచేత లింగము

తెలుసుకొనఁబడునో, ఆరీతిగ నిక్కడనుం దెలిసికొనునది. ఇందుకు తాత్పర్యము. లింగాదిసంగ్రహవర్గయందు ‘స్త్రియామీదూద్విరామైకాచ్’ అనునవి మొదలయిన లింగలక్షణములతోఁ గూడిన శబ్దములును, ‘చిక్రీర్షా, జహీర్షా’ అనునవి మొదలైన స్నాది ప్రత్యయాంతములను, ‘కృతిః, హృతిః’ అనునవి మొదలయిన కత్ప్రత్యయాంతములును, ‘దాండా, కాష్ఠా’ అనునవి మొదలయిన తద్ధితప్రత్యయాంతములును, ‘త్రిలోక్తీ, త్రివేదీ’ అనునవి మొదలైన సమాసములవలనఁ బుట్టిన శబ్దములును, ఈ శబ్దములలో మునుపటివర్గములయందు తఱుచుగాఁ జెప్పఁబడనివానికి లింగసంగ్రహము చెప్పఁబడును. ఆ లింగసంగ్రహమును ‘స్త్రియాం’, ‘పుంసి’, ‘క్షీణే’ అను ననువాదమాత్రమునఁ దెలిసికొనక ప్రకృతి ప్రత్యయార్థాదులగు లక్షణములవలననే తెలిసికొనఁదగియుండును. ఎట్లనిన — ప్రకృతిచేత నర్ధర్పాది శబ్దములును, ప్రత్యయముచేత కృతి హృత్యాది శబ్దములును, అర్థమువలన మాతృష్వస్రాది శబ్దములును, ఆదిశబ్దముచేత న్యాయమువలన క్రియావ్యయ విశేషములును తెలిసికొనఁదగినవి. టీ. అనుక్తమిత్యస్య అయమాశయ. సకలస్య శబ్దస్య ప్రాతిపద్యేనలింగ నిర్ణయకరణానుపపత్తేః యత్కించి దుపాధిముఖేనైన శబ్దజాతం క్రోడీకృత్య లింగనిర్ణయః కర్తవ్యః. సచ పూర్వ మకృత ఏవసంక్లిష్టవర్గే ప్రకృత్యాదిభి రున్నయనమాత్ర ముపక్షిప్తం. అత్ర తూన్న యనోపాయో వివిచ్య దర్శితః. అతః పర్యాయకాండే కృతమపి లింగాను శాసనం అసాకల్యా దనుక్తప్రాయమే వేతి.

లింగశేషవిధి ర్వాసీ వివేక్షై ర్మధ్య బాధితః,

అవ. టీ. స. సమనంతరవర్గస్య లింగనిర్ణయార్థత్వే ‘పాత్రామత్రే చ భాజన’ మిత్యత్ర కేవల నపుంసకలింగత్వ ముక్తం. లింగసంగ్రహేతు ‘త్రిషు పాత్రీ’తి త్రిలింగత్వం వక్ష్యతే. తథా ‘కువలఫేనిలే’ ఇతి కువలశబ్దస్య నపుంసకత్వం ప్రాగుక్తం. అత్రతు త్రిలింగత్వ మభిధాన్యత ఇత్యాది స్థలేషు విరోధే కస్య ప్రసంగ ఇత్యాకాంక్షాయా మాహ — ఈ సర్గమునందుఁ జెప్పఁబడు లింగ లక్షణములకు మునుపటివర్గముల యందుఁ జెప్పిన విశేషవిధులతో విరోధము వచ్చినపుడే లక్షణము ప్రవర్తించు ననుశంకను పరిహరించుచున్నాఁడు.

సంగ్రహవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

లింగశేషవిధిః — ఈవర్గలయందుఁ జెప్పఁబడు సామాన్యమైన లింగ లక్షణము, విశేషైః = ఈశాస్త్రముం దక్కడక్కడఁ జెప్పఁబడిన విశేషవిధులచేత, అబాధితో యది = బాధింపఁబడనిదయిన, వ్యాపీ = ప్రవర్తించును. ఎట్లనిన — ఈవర్గయందు స్వర్గపర్యాశబ్దములు పుంలింగములని చెప్పిన లింగలక్షణము ‘ద్యోదివా ద్వేస్త్రియాం క్షీబేత్రివిష్టపం’ అని చెప్పిన విశేషవిధులను విడిచి కడమ దిక్కులయందే ప్రవర్తించును.

స్త్రీలింగ శేషము

స్త్రియామ్ -

స్త్రియాం అనుపదము ‘పుంస్త్యే సభేదానుచరాః’ అను పుంలింగాధికార పర్యంతము అనువర్తించును.

ఈదూర్విరా మైకాచ్ -

ఒక యచ్చుగలిగిన ఈకారాంత ఊకారాంతశబ్దములు, స్త్రీలింగమునందు వర్తించును. శ్రీః, ధీః, భూః, భ్రూః.

నయోని ప్రాణినామచ.

2

యోనగలిగిన ప్రాణులకు పేరయిన శబ్దములు స్త్రీలింగములు. ఉ. ఇయం, మాతా, స్వసా, దుహితా, యోషిత్, గౌః, సురభిః, కరేణుః.

నామ విద్యు న్ని శా వల్లీ వీణా ది గ్భూ నదీ హ్రీయామ్,

మెఱపునకును, రాత్రికిని, తీరగకును, వీణకును, దిక్కునకును, భూమికిని, నదికిని, సిగ్గునకును పేరైన శబ్దములు స్త్రీలింగములు. ఉ. మెఱపునకు-తటిత్, విద్యుత్. రాత్రికి-రాత్రిః, రజనీ. తీరగకు-వీరుత్, వ్రతిః, వీణకు - విపంచీ, వల్లక్. దిక్కునకు - దిక్, కకుష్. భూమికి-కుః, క్షితిః, భూమిః, అవనిః. నదికి-సరిత్, త్రిస్రోతాః. సిగ్గునకు-హ్రీః, లజ్జా. పర్యాయములలో మందాక్షశబ్దము నపుంసకలింగము. ‘ప్రీ డా దముందేవ ముదీక్ష్య మాన్యే’. అను కాళిదాస ప్రయోగము వలన ప్రీడాశబ్దము పుంలింగమందును గలదు గనుక నీ చెప్పిన లక్షణమునకు బాధ గలిగినను, ‘శేషంతు జ్ఞేయం శిష్టప్రయోగతః’ అని చెప్పఁ బోవుచున్నాడు గనుక శిష్టప్రయోగానుసారముగ విశేషవిషయము తెలిసికొనునది. వీణాపర్యాయములన్నియు జ్యంతములును, ఆబంతములును; లజ్జాపర్యాయములలో హ్రీశబ్దము ఈకారాంతమైన యే కాచ్చును ; కడమ శబ్దములు ఆబంత

ములును గనుక, ముందరఁజెప్పఁగల 'జ్యాయాజంతమ్' అనుదానివలనను 'స్త్రియామీ దూర్ధిరామైకాచ్' అనుదానివలనను, స్త్రీలింగము సిద్ధమైనను విస్ఫుష్టార్థమై చెప్పినాడు. 'కౌందఱు వీణాదిగ్భానదీప్రియాం' అను దిక్కున 'వాణీదిగ్భానదీప్రియాం' అని పఠించి వాక్పర్యాయములైన 'చిత్, సంవిత్, ప్రతిపత్' అను శబ్దములను స్త్రీలింగములని చెప్పుదురు.

అదనైర్ద్విగు రేకార్థః -

అకారాంతమైన సమాహారమందలి ద్విగుసమాసము స్త్రీలింగము. 'అకారాంతో త్తరపదో ద్విగుః స్త్రియాం భాష్యతే' అను వార్తికము వలన స్త్రీలింగము. ద్విగుసమాస మనఁగా, సంఖ్యాపూర్వకమైన సమాసము. ఉ. పంచానాం పూలానాం సమాహారః - పంచపూలీ, త్రిలోకీ. (పూలా = గడ్డిమోపు).

న స పాత్ర యుగాదిభిః.

3

నః = ఆద్విగుసమాసము, పాత్రయుగాదిభిః = ఉత్తరపదములైన పాత్రయుగాదిశబ్దములతోఁ గూడినదైన, న = 'పాత్రాదిభ్యః ప్రతిషేధో వక్తవ్యః' అను వార్తికముచేత స్త్రీలింగము కాదు. పంచపాత్రం. చతుర్ముగం. త్రిభువనం.

తల్

'తస్యభావ స్తుతలౌ' అని భావార్థమందును. 'గ్రామజనబంధుభ్యస్తలౌ' అని సమూహార్థమందును, 'దేవాత్తలౌ' అని స్వార్థమందును విహితమైన తల్ప్రత్యయాంతమైన శబ్దము స్త్రీలింగము. ఉ. భావార్థమందు అశ్వతా, పురుషతా. సమూహార్థమందు గ్రామతా, జనతా, బంధుతా, సహాయతా. స్వార్థమందు దేవతా.

బృన్దే యేనికట్వచ్చా -

'పాశాదిభ్యోయః' 'ఖలగోరథాత్' 'ఇనిత్రకడ్యచశ్చ' అను సూత్రములచేత సమూహార్థమందు విధింపఁబడిన య, ఇని, కట్వచ్, త్ర అను ప్రత్యయము లంతములుగాఁ గల శబ్దములు స్త్రీలింగములు. ఉ. య ప్రత్యయమునకు - పాశానాం సమూహః పాశ్యా, ధూమ్యా, ఖల్యా, వన్యా. ఇని ప్రత్యయమునకు - ఖలానాం సమూహః ఖలినీ. కట్వప్రత్యయము

సంగ్రహవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నకు రథానాం సమూహో రథకట్యా. త్ర ప్రత్యయమునకు - గవాం సమూహో గోత్రా.

వైర మైథుని కాబివున్,

‘ద్వంద్వాద్వైర మైరమైథునికయోః’ అని విరోధార్థమందును, వివాహార్థమందును, అదిశబ్దముచేత ‘పాదశతస్య సంఖ్యాదే ర్విప్నాయాంవు’ లోపచ్చ, ‘దండవ్యవసగ్గయోశ్చ’ అను సూత్రములచే వీప్సయందును, దండమందును విధింపఁబడిన వున్నప్రత్యయము అంతముగాఁ గల శబ్దములు స్త్రీలింగములు. వున్నప్రత్యయము ‘వుజ్’ ప్రత్యయమున కుపలక్షణము గనుక ‘ద్వంద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చ’, ‘గోత్రచరణాచ్చాఘాత్యాకారతదవేతేషు’ అను సూత్రములచేత విధింపఁబడిన వుజ్ ప్రత్యయాంతములును, ఒకానొక దిక్కున స్త్రీలింగములు. ఉ. విరోధమునకు - అశ్వమహిషయోర్విరోధః - అశ్వమహిషికా. వివాహమునకు - అత్రిభరద్వాజ యోర్వివాహః అత్రిభరద్వాజికా; వసిష్ఠకుశికికా. వీప్సార్థమునకు - ద్వౌ ద్వౌ పాదౌ దదాతి, ద్విపదికాం దదాతి, ద్విశతికాందదాతి. దండమందు-ద్వౌ పాదౌ దండితః ద్విపదికాం దండితః. దానమందు - ద్వౌపాదౌ వ్యవసృజతి ద్విపదికాం వ్యవసృజతి, ద్విశతికాం వ్యవసృజతి. వుజ్ ప్రత్యయమునకు శిష్యోపాధ్యాయౌ రాభవః శైష్యోపాధ్యాయికా. శ్లాఘాదులకు గారికా, కారికా.

స్త్రీభావాదా వని క్రిన్న్యల్ల జ్ఞ్వు చ్చ్య బ్బు జ ఇ శ్ శ్ శాః.

4

ప్రృథికారమందు భావాద్యర్థములయందు విధింపఁబడిన అని. క్రిన్, ణ్వుల్, ణచ్, ణ్వుచ్, క్యప్, యుచ్, అజ్, అ, ఇజ్, ని, శను ప్రత్యయములు తఱచుగాఁ గల శబ్దములు స్త్రీలింగములు. ఉ. అకరణిః, అజననిః - ఇవి ‘అక్రోశేన ఇన్యనిః’ అను సూత్రముచేత ఆక్రోశార్థమందు వచ్చిన ‘అని’ యను ప్రత్యయము. కృతిః, శ్రుతిః - ఇవి ‘స్త్రియాంక్తిన్’ అనుసూత్రము చేతనైన భావార్థమందలి క్రిప్రత్యయాంతములు. ప్రవాహికా, ప్రచ్ఛర్దికా - ఇవి ‘రోగాఖ్యాయాం ణ్యుల్ బహుశమ్’ అను సూత్రముచేతనైన రోగాఖ్యయందలి ణ్యుల్ కారికా, జీవికా-ఇవి ‘ధాత్వర్థ నిర్దేశేణ్యుల్ వక్తవ్యః’ అను వార్తికముచేతనైన ధాత్వర్థ మందలి ణ్యుల్. ‘అన్యో వ్యాక్రోశనం వ్యావక్రోశీ వ్యాత్యుక్తి’ ఇవి ‘కర్తవ్యతీ

హారే ఇచ్' అను సూత్రముచేతనైన కర్మ వ్యతిహారమందలి ఇచ్. 'భవతః శాయికా', 'భవతః అసికా ఇవి 'పర్యాయార్థతోత్పత్తిషు ణ్వుచ్' అను సూత్రముచేతనైన పర్యాయార్థమందలి ణ్వుచ్. భవా నర్హతి ఇక్షుభక్షికాం, పయః పాయికాం-ఇవి అర్హార్థమందలి ణ్వుచ్. ఇక్షుభక్షికాం మే ధారయసి, ఓదనభక్షికాం-ఇవి ఋణార్థమందలి ణ్వుచ్. ఇక్షుభక్షికామే ఉదపాది, ఓదనభక్షికా - ఇవి ఉత్పత్తియందలి ణ్వుచ్. వ్రజ్యా ఇజ్యా ఇవి 'వ్రజయశోర్భావే కృప్' అను సూత్రముచేతనైన భావార్థమందలి కృప్. మండనా, ఆసనా, శ్రంధనా ఇవి 'ణ్యాసశ్రస్థో యుచ్' అనుసూత్రముచేతనైన భావార్థమందలి యుచ్. పదాచ్ఛిదా, మృజా, ఇవి 'షిద్ధిదాదిభ్యోజ్' అనుసూత్రముచేత భావమందలి అజ్. చికిర్షా జిహీర్షా - ఇవి 'అప్రత్యయాత్' అనుసూత్రముచేత అప్రత్యయాంతము. 'కాం కారిమకార్షీత్' 'ఇమాంకరి మకార్షం' ఇవి 'విభాషాఖ్యాన పరిప్రశ్న యోరిజ్' అను సూత్రముచేత ప్రశ్నాఖ్యానమందైన ఇజ్. జ్యానిః, గ్లానిః, మ్లానిః-ఇవి 'గ్లా మ్లాజ్యాహాభ్యోనిః' అను సూత్రము చేతనైన ని ప్రత్యయము. క్రియా, ఇచ్ఛా - ఇవి 'కృజః శచ ఇచ్ఛా' అను సూత్రముచేతనైన శ ప్రత్యయాంతములు.

ఉణాదిషు నిరూఢీశ్చ -

ఉణాదులయందలి ని ప్రత్యయమును, ఊప్రత్యయమును, ఈ ప్రత్యయమును అంతములుగాఁగలశబ్దములు స్త్రీలింగములు. ఉ. శ్రేణి-ఇది ని ప్రత్యయాంతము. అగ్నిః, వహ్నిః, యోనిః, పార్షిః ఇవి ని ప్రత్యయాంతములైనను దేవతావాచకములు పుంలింగములని ముందరఁ జెప్పుచున్నాఁడు గనుకను, 'యోనిర్ద్వయోః పుమాః పార్షిః' అని పూర్వము చెప్పినాఁడు గనుకను, ఆ విశేషములచేత నిక్కడ చెప్పినందున బాధ గలిగి పుంలింగములు గలవౌను. ఊ ప్రత్యయమునకు-ఖర్జుః, కందూః, చమూః. ఈ ప్రత్యయమునకు-తంద్రీః, లక్ష్మీః.

జ్యౌబూజంతం చలం స్థిరమ్,

జీప్, జీప్, జీఁ అను ప్రత్యయములు అంతములుగాఁ గలిగిన జ్యంతములును, టాప్, డాప్, చాప్ అను ప్రత్యయములు అంతములు

సంగ్రహవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

గాఁగలిగిన అబంతములును, ఊజ్రప్రత్యయాంతములును, విశేష్యనిఘ్నములును, నియంతలింగము లైనవియును స్త్రీలింగములు. ఉదాహరణములు ____ వివేష్యనిఘ్నములకు - మంసః ఇయం పౌంస్నీ బుద్ధిః, ఔవగవీ. నియంతలింగమునకు - కరిణీ, కర్త్రీ, హర్త్రీ ఇవి 'ఋన్నేభ్యోజీవ్' అను సూత్రముచేత జీబంతములు. దాక్షాయణీ, గౌరీ ఇవి 'షిడ్గౌరాదిభ్యశ్చ' అను సూత్రముచేత జీషంతములు. శార్ఙ్గరవీ, ఖైదీ ఇవి 'శార్ఙ్గరవా ద్యఙోజీవ్' అను సూత్రముచేత జీనంతములు. 'అజా', 'ఎడకా', 'రమా' ఇవి 'అజాద్యతప్తావ్' అను సూత్రముచేత టాబంతములు. 'సురాజా బహుసీమా - ఇవి 'డా బుభాభ్యా మన్యతరస్యాం' అనుసూత్రము చేత డాబంతములు. కౌరీగంధ్యా వారాహ్య - ఇవి 'యఞశ్చాప్' అను సూత్రముచేత చాబంతములు. రంభోరూః ఇది 'ఊరూత్తరపదా దౌపమ్యే' అను సూత్రము చేత ఊబంతము.

తత్త్వీదాయాం ప్రహరణం చే న్మోష్టా పాల్లవా ణ దిక్. 5

తత్ - ఆ ముష్టిపల్లవాదులు, త్రీదాయాం = ఈ క్రీడయందు, ప్రహరణం చేత్ = ఆయుధమాయెనేని, అప్పుడు ఈయర్థమందు 'తదస్యాం ప్రహరణ మితి త్రీదాయాం ణః' అను సూత్రముచేత విహితమైన ణ ప్రత్యయమున కుదాహరణము లైన మౌష్టపాల్లవాది శబ్దములు స్త్రీలింగములు. ముష్టిః ప్రహరణమస్యాం క్రీదాయాం మౌష్టా, పాల్లవా, దిక్ అన్నందువలన దాండాదిశబ్దములు ఉదాహరణములు.

ఘఙ్గో ఇ స్సా క్రియా ౨ స్యాం చే ద్దాణ్డపాతా హి పాల్గునీ,

తైన్యంపాతా హి మృగయా తైలంపాతా స్వధేతి దిక్. 6

సాక్రియా = ఆదండపాతాదిక్రియ, అస్యాం చేత్ = ఈఫాల్గున్యాదులయందు కలిగెనేని అను నర్థమందు, ఘఙ్గః ఇః = ఘఙ్గంతముమీఁద 'ఘఙ్గస్సాస్యాంత్రి యేతిఙః' అనుసూత్రముచేత విహితమైన ఇ ప్రత్యయమంతముగాఁ గలిగిన శబ్దములు స్త్రీలింగములు. ఉదా. 'దండపాతో ౨ స్యాం ఫాల్గున్యామితి దాండపాతా ఫాల్గునీ, శ్వేనపాతో ౨ స్యాం మృగయాయామితి త్వేనంపాతా మృగయా, తిలపాతో ౨ స్యాం స్వధాయామితి తైలంపాతా స్వధా' అని. దిగ్రహణమువలన మౌసల పాతాదులును.

స్త్రీ స్యా త్కాచి నృణాశ్యాది ల్వివక్షాపచయే యది,

అల్పార్థమందు వివక్ష గలిగినప్పుడు మృణాళీశబ్దము మొదలయిన కొన్ని శబ్దములు స్త్రీలింగములు. అల్పం మృణాళం మృణాళీ. అలో ఫుటో ఫుటీ. ఇటువలెనే శస్త్రీ, విషాణీ, పీఠీ, ఖర్జూరీ అనునివి మొదలైనవి తెలిసికొనునది. 'కొన్ని' అన్నందువలన అలో వృక్షో వృక్షకః అనునివి మొదలైన శబ్దములకు లేదు. కొందఱు అపచయ మనఁగా స్త్రీత్వమని, స్త్రీత్వవివక్షయందు మృణాళ్యాదిశబ్దములు స్త్రీలింగములందురు.

ఈ ప్రకారము పాణిత్యాదులు చెప్పిన లక్షణములచేత లింగ నిర్ణయమును జెప్పి, ఇంక నామముఖమున కకారాంతాది క్రమముచే లింగ నిర్ణయమును జెప్పుచున్నాఁడు—

లఙ్కా శేషాలికా టీకా ధాతకీ పఞ్జికా ౨ ౨ ధకీ. 7

సిద్ధికా శారికా హిక్కాప్రాచి కోల్కాపిపీలికా,
తిన్దుకీ వణికా భీ సురఙ్గా సూచి మాచయః. 8

పిచ్చా వితణ్డా కాకిణ్య శ్చార్ణి శ్శాణీ ద్రుణీ దరత్,
సాతిః కన్ధా కథా ౨ ౨ సన్ధి నాభీ రాసభా ౨ పిచ. 9

ఝల్లరీ చర్లరీ పారీ హోరా లట్వాచ సిద్ధలా,
లాక్షా లిక్షాచ గణ్డాషా గృధ్రసీ చమసీ మసీ. 10

లంకాశబ్దము మొదలు మసీ శబ్ద పర్యంతము ౪౩ శబ్దములు స్త్రీలింగములు. లంకా = రావణపట్టణము, శేషాలికా = వావిలి, టీకా = వ్యాఖ్యాన గ్రంథము, ధాతకీ-ఆరెవ్రూకు, పంచికా = వ్యాఖ్యానగ్రంథ విశేషము, అధకీ = తువరిమన్ను, సిద్ధికా = వృక్షవిశేషము, శారికా = గోరువంక, హిక్కా = వెక్కిళ్లు, ప్రాచికా = అడవియీఁగ, ఉల్కా = కొఱవి; తోఁకచుక్కయును, పిపీలికా = చీమ, తిన్దుకీ = తుమ్మికిచెట్టు, కణికా = పరిమాణ భేదము ; ప్రీహిభేదమును, గోధుమపిండి యని కొందఱు. భంగీ = రచనాప్రకారము, సురంగా = కన్నము, సూచిః = సూది, మాచిః = దేశ విశేషము, వీచియని కొందఱు. పిచ్చా = గంజి; బూరుగుబంకయును, వితండా = స్వపక్షస్థాపనములేని వాచవిశేషము, కాకిణీ = కర్షమెత్తులో

సంగ్రహవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

నాలవపాలు, పలములో నాలవపాలని కొందఱు. చూర్ణి = భాష్యము, శాణీ = సాన, ద్రుణీ = చెవిచదూఱుపాము, తాచే లని కొందఱు. దరత్ = విషముపుట్టు దేశము, చఱియ యని కొందఱు. సాతిః = దానము, తీవ్రవేదన యని కొందఱు. కంఠా = బొంత, కథా = చరిత్ర, ఆనందీ = పేమునఁ జేసిన చెక్కడమ; పెండ్లిపీఠ, శవవాహన మని కొందఱు. నాభి = బొడ్డు, రాజసభా = రాజు కొలువుకూటము, రుల్లరీ = వ్యాధివిశేషము, చర్చరీ = నృత్తవిశేషము, పారీ = పాలుపిదుకు కుండ, పెరుచగుచిలుకు కుండ యని కొందఱు. హోరా = లగ్నాంశము. లట్యా = ఊరఁ బిచ్చుక, సిద్ధలా = పూతిమత్స్యక్షోదము; సిద్ధిము గలదియును, లాక్షా = లత్తుక, లిక్షా = పేను, గండాషా = పుక్కిలింతుట, గృధ్రసీ = రొంటిలోని వాతవ్యాధి, చమసీ = సోమపానపాత్రము, మసీ = మసి.

పుంలింగ శేషము

ముందర నపుంసకే అనువఱకుఁ జెప్పఁబడుశబ్దము పుంలింగములని యెఱుంగవలయును.

పుంస్త్రీ సభేదానుచరా స్వపర్యాయా స్సురాసురాః.

పర్యాయములతోఁగూడిన సురలపేళ్లును, సురవిశేషములపేళ్లును, సురానుచరుల పేళ్లును, అసురుల పేళ్లును, అసురవిశేషముల పేళ్లును, అసురానుచరుల పేళ్లును పుంలింగములు. ఉదాహరణములు:-సురలపేళ్లు-సురా, అమరా, దివౌకసః; సురవిశేషపర్యాయములకు - ఇంద్రః, బిదౌజాః, శక్రః, అగ్ని, వరుణః, యమః; సురానుచరులకు - హాహాః, హూహూః, మాతరః, పింగళః, దండః; అసురులకు - అసురాః, పూర్వ దేవాః, దానవాః; అసుర విశేషములకు - విరోచనః, బలిః, నముచిః; అసురానుచరులకు-హస్తః, చండః, ముండః. ఈ శబ్దములలో విశేషవిధి గల శబ్దములయందు నీ విధి ప్రవర్తించదు.

స్వర్గ యా గాత్రి మేఘాబ్ధి ద్రుకా లాసి శ రారయః.

11

కర గణ్ధోష్ఠ దోర్ధస్తకణ్ఠ కేశ నఖ స్తనాః.

స్వర్గమునకును, యజ్ఞమునకును, పర్వతమునకును, మేఘమునకును, సముద్రమునకును, వృక్షమునకును, కాలమునకును, ఖడ్గమునకును,

బాణమునకును, శత్రువునకును, హస్తమునకును. ప. అప్పనమునకును. ప. కిరణమునకును, కపోలమునకును, అధరమునకును, బాహువునకును, దంతములకును, కంఠమునకును, కేశములకును, గోళ్లకును, స్తనములకును పేజ్జెనశబ్దములును సంభవించినచోట తద్విశేషములకు పేజ్జెనశబ్దములును పుంలింగములు. ఉ. స్వర్గమునకు - నాకః, త్రిదివః; ద్యౌదివ్ శబ్దములు విద్యంతరముచేత బాధితములు. యజ్ఞమునకు-క్రతుః, నవ్తతంతః, తద్విశేషమునకు-అగ్నిష్టోమః, అతిరాత్రః; పర్వతమునకు-అద్రిః, పర్వతః, గిరిః; తద్విశేషమునకు-మేరుః, హిమవాఙ్, సహ్యా; గంధమాదనశబ్దము రూపభేదముచే బాధితము. మేఘమునకు-మేఘః, వారివాహః, స్తనయిత్నుః; అభ్రశబ్దము రూపభేదముచేత బాధితము. తద్విశేషమునకు - పుష్కలావర్తః; సముద్రమునకు - సముద్రః, అబ్ధిః; తద్విశేషమునకు-క్షీరోదః; వృక్షమునకు-వృక్షః, మహీరుహః; తద్విశేషమునకు-ఆవ్రుః, కాలః, తమాలః; హరిచందన శింశుపాది శబ్దములు రూపభేదముచేత బాధితములు. కాలమునకు - కాలః, దిష్టః; తద్భేదమునకు-క్షణ, ముహూర్తః, మాసః, ప్రతిపత్ పక్షతిశిరవర్షాశరదాదులు విశేషవిధి బాధితములు. ఖడ్గమునకు-ఖడ్గః, అసిః, కరవాలః; తద్భేదమునకు - నందకః, చంద్రహాసః; బాణమునకు - బాణః, శరః, సాయకః; ఇషు శబ్దము విశేషవిధిచేత బాధితము. తద్భేదమునకు - క్షురప్రః; శత్రువునకు-అరిః, శత్రుః, అమిత్రః; హస్తమునకు-హస్తః, కరః, పంచశాఖః; అప్పనమునకు - కరః, బలిః, భాగధేయః; కిరణమునకు-కిరణః, అస్రః, మయూఖః; మరీచిదీధిత్యాదులు విద్యంతరముచేత బాధితములు. కపోలమునకు-గండః, కపోలః; ఓష్ఠమునకు - ఓష్ఠః, అధరః, దశనవాసశ్శబ్దము విద్యంతరముచేత బాధితము. బాహువునకు-దోః, భుజబాహుశబ్దములు విశేషవిధిచేత బాధితములు. దంతములకు - దంతాః, దశనాః, రదాః; దంష్ట్రాశబ్దము ఆబంతము గనుక జ్యాబూజంతం అను విద్యంతరముచేత బాధితము. విషాణశబ్దము నానార్థమందు మూఁడులింగములయందు చెప్పఁబడియున్నది గనుక విద్యంతరముచేత బాధితము. కంఠమునకు - కంఠః, గళః; కేశములకు-కేశాః, కచాః, చికురః; తద్విశేషమునకు

సంగ్రహవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

- కాకవక్షః, జటా సటాశబ్దములు ఆబంతములు గనుక 'జాబూజంతం' అను విధిచేత బాధితములు. నఖములకు - కరజః, పునర్భవః, స్తనములకు - స్తనః, కుచః, ఉరోజః.

అహ్నోహస్తాః -

అహ్నంతములును, అహంతములును నైన శబ్దములును పుంలింగములు. ఉ. అహ్నంతములకు-పూర్వాహ్నః, అపరాహ్నః, మధ్యాహ్నః, సాయాహ్నః. అహరతిక్రాంతం అత్యహ్నో భోజనం. 'అహ్నోనిర్గతారనిహ్నో వేలా' అనుచోట అన్యపదార్థము నపుంసక స్త్రీలింగమైనను పుంలింగమే వచ్చునని కొందఱు. అహంతములకు-ఉత్తమాహః, పరమాహః, ద్యయోరహ్నోర్భవః ద్వ్యహః, త్ర్యహః. ఇక్కడ 'రాత్రాహ్నోహః పుంసి' అను సూత్రముచేత పుంలింగము.

క్షేత్రభేదాః -

విష విశేషములకు పేక్షైనశబ్దములు పుంలింగములు. ఉ— సౌరాష్ట్రికః, శౌక్తికేయః, బ్రహ్మపుత్రః, ప్రదీపనః. కాకోలకాలకూటహలా హలశబ్దములు 'పుంసి' 'క్షేత్రే' అను విధ్యంతరముచేత బాధితములు.

రాత్రాంతాః ప్రాగసంజ్ఞకాః.

12

సంఖ్యాపూర్వపదములు గాని రాత్రాంతశబ్దములు పుంలింగములు. ఉ. పూర్వరాత్రః, అపరరాత్రః, అహోరాత్రః. రాత్రాంతమైన శబ్దము సమాహారమునందు నపుంసక మని కొందఱు. ఉ. అహోరాత్రం. అన్యపదార్థము భిన్నలింగమైనను పుంలింగమే యని కొందఱు. ఉ. అతిక్రాంతో రాత్రి మతిరాత్రః. సంఖ్యా పూర్వపదములైన రాత్రాంతశబ్దములు నపుంసకములు. ఉ. గణరాత్రం, పంచరాత్రం.

శ్రీ వేష్టాద్యాక్ష నిర్యాసాః -

మానిబంకకు పేక్షయిన శ్రీవేష్టాదిశబ్దములు పుంలింగములు. ఉ. శ్రీవేష్ట, సర్జరసః, కర్పూరః, యావనః ఇత్యాదులు.

అసన్నంతా అబాధితాః,

విధ్యంతరములచేత బాధితములుగాని అసంతములును, అసంతములును పుంలింగములు. ఉ. అసంతమునకు - అంగిరాః, పురోధాః

పురూరవాః ఇత్యాదులు. అన్నంతములకు-అధర్వా, సుత్రామా, మాతరిశ్వా ఇత్యాదులు. యశః, పయః, నామ ఇవి మొదలైనవి 'ద్వ్యచ్చమస్' అను విధ్వంతరముచేత బాధితములు.

కశేరు జతు వస్తూని హిత్యా తు రు విరామకాః.

13

'తు' అనువర్ణమును, 'రు' అనువర్ణమును అంతమందుఁ గల కశేర్వాది వ్యతిరిక్తములైనశబ్దములు పుంలింగములు. ఉ. తు వర్ణాంతమునకు-ధాతు, సేతుః, హేతుః, ఓతుః ఇవి మొదలైనవి. రువర్ణాంతమునకు - కారుః, వేరుః, త్సరుః ఇవి మొదలైనవి. కశేర్వాదిశబ్దములు ఉపలక్షణములు. మస్తు, వాస్తు, అశ్రు, శ్మశ్రు ఇవి మొదలయినవి నపుంసకములు.

క ష ణ భ మ రోపాంతాయ ద్యదంతా అమీ అథ,

ప థ న య స టో పాంతాః -

క, ష, ణ, భ, మ, ర, ప, థ, న, య, స, ట, ఈ వర్ణములు ఉపాంతములుగాఁ గలిగిన అదంతశబ్దములు పుంలింగములు. ఉ. అర్కః, స్ఫటికః, పక్షః, రోషః, కోణః, బాణః, గుణః, కుంభః, స్తంభః, గర్భః, వ్యామః, గ్రామః, క్రమః, హారః, సారః, ధూపః, శాపః, సూపః, అర్థః, శపథః, జనః, స్తనః, కులాయః, తంతువాయః, రసః, దాసః, వటః విటః, ఘటః.

గోత్రాఖ్యాశ్చరణాహ్వయాః.

14

గోత్రాపత్యవాచకములైన శబ్దములను, శాఖాధేత్యవాచకములైన శబ్దములను పుంలింగములు. ఉ. గోత్రాంతమునకు- గార్హ్యః, వాత్స్యః, భారద్వాజః, వాసిష్ఠః. శాఖాధ్యేతలకు - శరః. కలాపః ఇత్యాదులు.

నా మ్మకర్తరి భావేచ ఘ జ జ బ్బజ్జఘా థుచః,

నామ్ని - కర్తృ రూపార్థ విషయే తద్వ్యతిరిక్తార్థ విషయేవా సంజ్ఞామాత్రే, అకర్తరి - సంజ్ఞావ్యతిరిక్తార్థేఽపి కర్తృవ్యతిరిక్తకారకమాత్రే, భావే శుద్ధే ధాత్వర్థమాత్రే చ యథాసంభవం ఘజాదినప్త ప్రత్యయాంతాః అబాధితాః పుంసి భవంతి. సంజ్ఞయందును, కర్తృవ్యతిరిక్తకార

సంగ్రహవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కమునందును, ధాత్వర్థమాత్రమందును, యథాసంభవముగా విధింపఁబడిన ఘర్జ, ఆచ్, అప్, నజ్, ణ, ఘ, అఘచ్ ఈ ప్రత్యయములు అంతములుగాఁ గల శబ్దములు పులింగములు. ఉ. సంజ్ఞయందు ఘర్జ ప్రత్యమునకు - పాదః, రోగః, వేశః. కర్తృవ్యతిరిక్తకారకము నందలి ఘర్జ ప్రత్యయమునకు - ప్రక్రియత ఇతి ప్రాకారః, పచ్చత ఇతి పాకః, రజ్యతే అనేనేతి రాగః, ప్రపతంత్యస్మాదితి ప్రపాతః, ప్రసీదంత్యస్మిన్నితి ప్రాసాదః. భావార్థమందలి ఘర్జ ప్రత్యయమునకు - త్యాగః, భోగః, యాగః. అచ్చప్రత్యయమునకు - నయః, చయః, జయః. అప్రప్రత్యయమునకు - కరః, గరః, లవః. నజ్ప్రత్యయమునకు-విజ్ఞః, యత్నః, వ్రత్నః. ణ ప్రత్యయమునకు-న్యాదః. ఘ ప్రత్యయమునకు - ఉరశ్చదః, దంతచ్ఛదః. అఘచ్చప్రత్యయమునకు - క్షవధుః, వేపధుః, శ్వయధుః ఇవి మొదలైనవి.

ల్యుః కర్తరి -

కర్తృర్థమందు విధింపఁబడిన ల్యుప్రత్యయాంతములైన శబ్దములు పులింగములు. ఉ. నందనః, రమణః, దహనః, పవనః ఇవి మొదలయినవి.

ఇమని జ్ఞావే -

భావార్థమందు విధింపఁబడిన ఇమనిచ్చప్రత్యయాంతము లయిన శబ్దములు పులింగములు. ఉ. ప్రథిమా, మహిమా, గరిమా ఇవి మొదలయినవి.

కోఘోః కిః ప్రాది తో ౨ న్యతః.

15

భావార్థమందు విధింపఁబడిన క ప్రత్యయాంతములును, ప్రాద్యుప సర్గముల కంటెఁ బరమైన ఘ సంజ్ఞకమైన ధాతువుమీఁద విహితమైన కి ప్రత్యయాంత శబ్దములును ప్రాదివ్యతిరిక్తమైన శబ్దములకంటెఁ బరమైన ఘసంజ్ఞకధాతువుమీఁద విధింపఁబడిన కిప్రత్యయాంతములయిన శబ్దములును పులింగములు. ఉ. భావార్థక ప్రత్యయమునకు-అఖాత్థః, శ్యేనోత్థః, వ్రస్థః, విఘ్నః. ప్రాదిపరఘువునకు- నిధిః, విధిః. ప్రాదివ్యతిరిక్తఘువునకు-వారిధిః, అంబుధిః ఇవి మొదలయినవి.

ద్యన్వే ౨ శ్వబడబా వశ్వబడబా వసమాహ్యతే,

అసమాహ్యతే = సమాహారవ్యతిరిక్తమైన, ద్వంద్వే = ఇతరేతర

యోగద్వంద్వమందున్న అశ్వబడబశబ్దములు పుంలింగములు. అశ్వబడబౌ. 'పూర్వపదశ్చబడబౌ' అనుసూత్రమందు ద్వివచనము అవివక్షితమని తెలుపుటకై 'అశ్వబడబాః' అని బహువచనాంతముగా మూలకారుఁడు చెప్పినాఁడు. సమాహారమందు 'అశ్వబడబం' అని నపుంసకము.

కాన్త సూర్యేన్దు పర్యాయపూర్వో ౨ యః పూర్వకో ౨ పిచ. 16

సూర్యేందుపర్యాయపూర్వః = సూర్యపర్యాయ శబ్దములును, ఇందు పర్యాయ శబ్దములును పూర్వముగాఁ గలిగినదియు, అయఃపూర్వకః = అయశ్శబ్దము పూర్వముగాఁ గలిగినట్టి, కాంతః = కాంతశబ్దము పుంలింగము. సూర్యకాంతః, రవికాంతః ఇందుకాంతః చంద్రకాంతః, అయస్కాంతః ఇత్యాదులు. అపిచ అన్నందున అయఃపర్యాయమైన లోహశబ్దముకంటెఁ బరమైన కాంతశబ్దము పుంలింగమని కొందఱు.

వటక శ్చానువాకశ్చ రల్లకశ్చ కుడుఱ్ఱకః,

పుఞ్ఞో న్యూఞ్ఞ స్సముద్గశ్చ విట పట్ట ధటాః ఖటః. 17

కో ట్టారఘట్ట హట్టాశ్చ పిణ్డ గోణ్డ పిచణ్డవత్,

గడుః కరణ్డో లగుడో వరణ్డశ్చ కిణో ఘుణః. 18

దృతి సీమన్త హరిత రోమ న్ధోద్గధ బుద్బుదాః,

కాసమర్దో ౨ ర్బుదః కున్తః ఫేన స్తూపౌ సయాపకౌ. 19

ఆతపః క్షత్రియే నాభిః కణయ క్షుర కేదరాః,

పూర క్షురప్రచుక్రాశ్చ గోల హిఙ్గుల పుద్గలాః. 20

వేతాళి మల్లభల్లాశ్చ పురోడాశో ౨ పి పట్టసః,

కుల్కాషో రభసశ్చైవ సకటాహాః పతద్ధహాః. 21

వటకశబ్దము మొదలు పతద్ధహాంత శబ్దములు పుంలింగములు. వటకః = భక్ష్యవిశేషము, అనువాకః = ఋక్కులయొక్కగాని, యజుస్సుల యొక్కగాని సముదాయము, రల్లకః = కంబళవిశేషము; మృగవిశేషమును, కడుంగకః = పొంద, పుంఖః = బాణపుపిడి, న్యూఞ్ఞః = నిరంతరముగా నుచ్చరింపఁబడిన యాఱు ఓంకారములు, సముద్గః = సంపుటము, విటః = కాముకుఁడు, పట్టః = లలాటభూషణము, ధటః = త్రాసు, ఖటః = తృణవిశేషము,

సంగ్రహవర్ణము.]

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

కోట్టః = దుర్గవిశేషము, ఆరఘట్టః = మహాకూపము, హట్టః = అంగడివీధి, పిండః = గ్రాసము, గోండః = దేశవిశేషము, పిచండః = ఉదరము, గడుః = కణితి, కరండః = సంపుటము, లగుడః = దుడ్డుకట్ట, వరండః = ముఖరోగము, కిణః = పుంటికాయ, ఘుణః = ప్రానుతొలుచు పురుగు, దృతిః = తోలుత్తి, సీమంతః = పాపట, హరితః = పక్షివిశేషము, రోమంథః = నెమరుపెట్టుట, ఉద్గీఢః = సామప్రణవము, బుద్ధదః = నీరుబుగ్గ, కాసమర్దః = కసింద, అర్బుదః = ప్రణవిశేషము, కుండః = మల్లెచెట్టు, ఫేనః = నురుగు, స్తూపః = మన్ను మొదలయినవానిదిన్నె, యూపః = యజ్ఞమందలి పశుపునుగట్టు స్తంభము, ఆతపః = ఎండ, నాభిః = ఒకానొకరాజు, కణయః = కుంతభేదము; శరభేదమని కొందఱు. క్షురః = కత్తి, కేదరః = వృక్షవిశేషము; పశువిశేషమును, పూరః = ప్రవాహము, క్షురప్రః = శరవిశేషము, చుక్రః = పుల్లప్రబ్బలి, గోళః = వర్తులాకారమైన మృత్పిండదులు, ఇంద్రియాధారమైన అవయవవిశేషము, విధవాపుత్రుడును, హింగులః = ఇంగిలీకము, పుద్గలః = జైనప్రసిద్ధుడైన జీవుడు; పరమాణువును, వేతాళః = పిశాచవిశేషము, భూతావిష్టశవమును, మల్లః = జట్టి, భల్లః = ఆయుధవిశేషము, పురోడాశః = పిండిచేతన జేసిన సహోమద్రవ్యము, పట్టనః = ఆయుధవిశేషము, కుల్మాషః = అర్ధపక్షములైన ముద్గగోధూమాదులు, రభసః = త్వర, కటాహః = బహు ద్రవ్యాధారమైన మృణ్మయాది భాండవిశేషము, పతద్గహః = తమ్మపడిగ.

నపుంసకలింగ శేషము

నపుంసకే ౨ న్యత్ -

అన్యత్ = పూర్వోక్తము లయిన స్త్రీలింగ పుంలింగములకంటె వేఱైన ముందరం జెప్పఁగల శబ్దములు. నపుంసకే = నపుంసకమందు వర్తించును. పా. తృతీయే ౨ న్యచ్చ' టీ.స 'తృతీయ ౨ న్యచ్చయ చ్చబ్ధరూపం 'స్త్రీలింగే పుంలింగేవా వర్తతే' తతో ౨ న్యత్సర్వం తృతీయే నపుంసకలింగే భవ తీత్యర్థః. తదేవవివృణోతి. వజ్ర విమాన బింబమండలాది శబ్దానాం సత్యపి నపుంసకలింగత్వే తేషాం స్త్రీపుంసయోరపి వృత్తేః తదన్యత్వాభావనే వక్ష్యమాణ ప్రకరణవిషయత్వం నాస్తి. కింతు కేవల నపుంసకలింగానామేవేతి బోధవ్యమ్.

ఖారణ్య పర్ణశ్వభ్ర హిమోదకమ్,

శీతోష్ణమాంస రుధిర ముఖాక్షి ద్రవిణం బలమ్. 22

ఫల హేమ శుల్బ లోహ సుఖ దుఃఖ శుభాశుభమ్,
జలపుష్పాణి లవణం వ్యఙ్గానాన్యనులేపనమ్. 23

భయామృత శక్య ద్వస్త్ర చాపాభరణ లాఙ్గానమ్,
దారౌషధ మృధాపత్య హృదయోదర కాకుదమ్. 24

పత్త నాజిర శృంగార్చ ద్వార బర్హోడు మానసమ్,
ధ్వాంతం చ -

ఖం, అరణ్యం, పర్ణం, శ్వభ్రం, హిమం, ఉదకం, శీతం, ఉష్ణం, మాంసం, రుధిరం, ముఖం, అక్షి, ద్రవిణం, బలం, ఫలం, హేమం, శుల్బం, లోహం, సుఖం, దుఃఖం, శుభం, అశుభం, జలపుష్పం, లవణం, వ్యంజనం, అనులేపనం, భయం, అమృతం, శక్యత్, వస్త్రం, చాపం, ఆభరణం, లాంఛనం, దారు, ఔషధం, మృధం, అపత్యం, హృదయం, ఉదరం, కాకుదం, పత్తనం, అజిరం, శృంగం, అర్చ, ద్వారం, బర్హం, ఉడు, మానసం, ధ్వాంతం. ఖం అనఁగా ఆకాశము, ఇంద్రియమును. తక్కినశబ్దముల యర్థము సుబోధ్యము. ఈయాకాశాదులకు పేళ్ళయిన శబ్దములును, సంభవించిన దిక్కున తద్విశేషవాచకములైన శబ్దములును, విశేషవిధిచేత బాధింపఁబడనిది నపుంసకములు. భయామృత యనునది మొదలు రెండుశ్లోకములు అధికశ్లోకములని కొందఱు వ్యాఖ్యాతలు వ్యాఖ్యానముఁ జేయరైరి. మఱికొందరు వ్యాఖ్యానముఁ జేసిరి.

అవ్యక్తలింగస్య భణితౌ యత్ప్రయుజ్యతే. 25

అవ్యక్తలింగస్య = స్త్రీయనిగాని పురుషుఁడనిగాని యెఱుఁగఁబడని వస్తువు యొక్క భణితౌ = చెప్పుటయందు, యత్ = ఏశబ్దము, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁ బడుచున్నదో, ఆశబ్దము నపుంసకము. ఉ. స్త్రీ వాపుమాన్వాకిం తస్య జాతం తద్రూపి పండిత.

కోట్యాశ్శతాది సఙ్ఖ్యా ౨ న్యా -

కోట్యాః = కోటికంటె, అన్యా = వేఱైన, శతాదిసంఖ్యా = నూఱు మొదలయిన సంఖ్యావాచకశబ్దములు నపుంసకములు. కోటిశబ్దము స్త్రీలింగము.

వా లక్ష్మ నియుతంచ తత్,

లక్షశబ్దము వికల్పముగా నపుంసకలింగము. పక్షాంతరమందు స్త్రీలింగము. తత్ = ఆలక్ష, నియుతం = నియుత మనంబడును. ఉ. స్త్రీ లింగమునకు - 'కియతీ పంచసహస్రీ కియతీ లక్షా ౨ ధకోటిరపి కియతీ, ఔదార్యోన్నత మనసాం రత్నవతీ వసుమతీ కియతీ'.

ద్వ్యచ్ఛమసి సుసన్నతమ్ -

ద్వ్యచ్ఛం = డచ్చులు గలిగిన అస్, ఇస్, ఉస్, అన్ ఈ ప్రత్యయములు అంతములుగాక గలిగిన శబ్దములు నపుంసకములు. ఉ. అసంతమునకు - యశ, పయః, తేజః, తమః, ఛందః, నభః, వర్చః, వయః, రజః, మహాః. ఇసంతమునకు - బర్హిః, సర్పిః, రోచిః, జ్యోతిః. ఉసంతమునకు - యజుః, నపుః, ధనుః. అసంతమునకు - సామ, లోమ, వర్మ ఇత్యాదులు.

యదనాన్త మకర్తరి

26

అకర్తరి - కర్తృవ్యతిరిక్తములైన కరణాధికరణభావాద్యర్థముల యందు విధింపఁబడిన ల్యుట్ ప్రత్యయము మొదలైన ప్రత్యయములకు నాదేశమైన, అనాన్తయత్ = అన అనునది అంతముగాక గల శబ్దములు నపుంసకములు. ఉ. కరణార్థమునకు - సాధ్యతే అనేనేతి సాధనం. అధికరణార్థమునకు - అధిక్రియతే అస్మిన్నితి అధికరణం. భావార్థకమునకు - పచనం ఇత్యాదులు. టీ. స. అత్ర అనశబ్దేన 'యువోరనాకా' వితి సూత్రప్రాప్తం ఆదిష్టరూపం వివక్షితం. తేన సునః, అభినః, సంతానః, సమాన ఇత్యాదౌ న ప్రసంగః. అత్ర కర్తృపదం కారక మాత్రోపలక్షకం, సర్వేషామపి కారకాణాం స్వస్వవ్యాపారే కర్తృత్వాత్. తదుక్తం - "స్వవ్యాపారేషు కర్తృత్వం సర్వేషాముపజాయతే, విక్లిద్యంతి జ్వలంతీతి బిభర్తీతిచ దర్శనాత్." విక్లిద్యంతి తండులా ఇత్యత్రవచనరూపే వ్యాపారే కర్మభూతానాం తండులానాం విక్లితౌకర్తృత్వం. జ్వలంతి కాష్ఠానీత్యత్ర జ్వలనవ్యాపారే కరణభూతానాం కాష్ఠానాం కర్తృత్వం. బిభర్తిస్థాలీత్యత్ర తండులధారణరూపవ్యాపారే అధికరణయాః స్థాల్యాఃకర్తృత్వం. తతశ్చ, కారకవ్యతిరిక్తేభావమాత్రే విహితానాంతం నపుంసకలింగం భవతీత్యుక్తం. యథా__ హరణం, గమనం,

భోజనమిత్యాది. అకర్తరీతికిం. నందయతీతి నందనః. ముఖసహితయా నాసికయా ఉచ్చత ఇతి ముఖనాసికావచనః. రాజభి ర్భుజ్యంత ఇతి రాజ భోజనాశ్చాలయః. ఇధ్మః ప్రప్రశ్నతే అనేనేతి ఇధ్మప్రప్రశ్ననఃకుఠారః. మాంసంపచ్యతే అత్రేతి మాంసపచనీ. ఇత్యాది కారకార్థానా మనపుంస కత్వమవగంతవ్యం. అకర్తరీత్యస్య భావవచనం అనాంతం నపుంసక మిత్యత్రైవతాత్పర్యాత్. అన్యత్ర చ ఔ దాసీన్యాత్. భావార్థవ్యతిరిక్త వృత్తానాం తస్యాపి క్వచిన్నపుంసకత్వం న నిషిద్ధతే. యథా సాధ్యతే అనేనేతి సాధనమిత్యాదీని.

త్రాంతం సలోపధం శిష్టమ్ -

శిష్టం = విశేషవిధితేని, త్రాంతం = త్ర అనువర్ణము అంతముగాఁ గల శబ్దమును, సలోపధం లకారోపధములతోఁ గూడుకొనియున్న శబ్దములును నపుంసకములు. ఉ. త్రాంతమునకు-పత్రం, పాత్రం, పతత్రం, గోత్రం, గాత్రం; సలోపధమునకు - కులం, ఫలం, ఆవాలం, ఆలవాలం ఇత్యాదులు. కొందఱు సలోపధం అనుదానికి సకారోపధములును నపుంసకము లని చెప్పి బీసం, సాధ్వసం, సాహసం అని యుదాహరణములు చెప్పుదురు. మఱికొందఱు, త్రాంతంసలోపధం అనుపాఠమును జెప్పి కేవలత్రాంతములయిన పాత్రకళత్రాదిశబ్దములును, సకారోపధములై త్రాంతములయిన వస్త్రశస్త్రాదిశబ్దములును, సకారోపధములై త్రాంతములయిన ఆంత్ర తంత్రాది శబ్దములును నపుంసకలింగము లని యర్థము చెప్పుదురు.

రాత్రం ప్రాక్సంఖ్యయా ౨ స్వితమ్,

సంఖ్యాపూర్వపదమైన రాత్రశబ్దము నపుంసకలింగము. ఉ. త్రిరాత్రం, పంచరాత్రం.

పాత్రాద్యదన్తై రేకారోద్విగు ర్లక్ష్యానుసారతః.

27

పాత్రాద్యదన్తైః = పాత్రశబ్దము మొదలయిన అకారాంత శబ్దములు త్తరపదములుగాఁ గల, ఏకార్థః = సమాహారార్థమందు వర్తించిన, ద్విగుః = ద్విగుసమాసము. లక్ష్యానుసారతః = ప్రయోగానుసారమువలన నపుంసక లింగము. ఉ. పంచరాత్రం, చతుర్యుగం, త్రిభువనం. పాత్రాదిగణ మాకృతిగణము గనుక, 'లక్ష్యానుసారతః' అని చెప్పినాడు.

సంగ్రహవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ద్వంద్వైక త్యావ్యయాభావౌ -

సమాహారార్థమందు వర్తించునట్టి ద్వంద్వసమాసమును, వ్యయాభావ సమాసమును నపుంసకలింగములు. ఉ. సమాహారద్వంద్వమునకు - పాణిపాదం, అశ్వబలీవర్ధం, ధవఖదిపలాశం. అవ్యయాభావమునకు - ఉపకుంభం, యావదమంత్రం.

పథస్సంఖ్యావ్యయా త్వరః.

సంఖ్యావాచక శబ్దములకును, అవ్యయములకును పరమై కృత సమాసాంతమైన పథశబ్దము, విశేషవిధిబాధితముగానిది నపుంసకలింగము. ఉ. సంఖ్యాపూర్వకమునకు - త్రిపథం, చతుష్పథం; అవ్యయపూర్వకమునకు - విపథం, సుపథం.

షష్ఠ్యై శ్చాయా బహునాంచే ద్విచ్ఛాయమ్ -

షష్ఠ్యంతమునకు పరమందుండు చాయాశబ్ద మంతముగాఁగల తత్పురుషసమాసము ఆచాయ బహువస్త్రపులయొక్క సంబంధము గలదైన 'చాయాబాహుశ్యే' అనుసూత్రముచేత నపుంసకలింగము. ఉ. వీనాం పక్షిణాం చాయా విచ్ఛాయం. ఈలాగుననే శలభచ్ఛాయం ఇత్యాదులు.

సంహతౌ సభా.

28

శాలార్థాపి పరా రాజా మనుష్యార్థా దరాజకాత్,

దాసీసభం నృపసభం రక్షస్సభ మిమా దిశః.

29

షష్ఠ్యంతమునకు పరమైన సమాహారార్థమందు వర్తించునట్టి సభాశబ్దము అంతముగాఁ గల తత్పురుషసమాసమును, షష్ఠ్యంతములైన రాజశబ్దవ్యతిరిక్తములయిన రాజపర్యాయములకును, అమనుష్యార్థములయిన రక్షః పిశాచాది శబ్దములకును పరమై శాలార్థమును జెప్పెడు సభాశబ్దము అంతముగాఁ గల తత్పురుషసమాసమును. 'సభారాజా మనుష్యపూర్వా, అశాలాచ' అను సూత్రముచేత నపుంసకలింగములు. ఉ. సమాహారార్థమందలి సభాశబ్దమునకు - 'దాసీసభం'. రాజశబ్దపర్యాయపూర్వమైన సభాశబ్దమునకు - 'నృపసభం'. అమనుష్యార్థమునకు - 'రక్షస్సభం, 'ఇమాదిశః' అన్నందువలన 'ఈశ్వరసభం', 'పిశాచసభం' ఇత్యాదులును.

ఉపజ్ఞోపక్రమాంతస్త తదాదిత్య ప్రకాశనే,

కోపజ్ఞ కోపక్రమాది -

ఉపజ్ఞ యనఁగా తనంతట నెఱుంగఁబడినది. ఉపక్రమ మనఁగా నొకడు చెప్పకయే తనచేత నారంభింపఁబడినది. ఈ ఉపజ్ఞోపక్రమశబ్దములు అంతములుగాఁ గల షష్ఠీతత్పురుష సమాసము ఈయర్థములకు మొదటఁ దోచునపుడు నపుంసకలింగము. ఉ. కోపజ్ఞం, కోపక్రమం అని ఉపజ్ఞాయత ఇత త్యుపజ్ఞా, కస్య బ్రహ్మణః ఉపజ్ఞా కోపజ్ఞం వేదః. తేన ఆదౌ జ్ఞాయత ఇత్యర్థః. ఉపక్రమ్యత ఇత్యుపక్రమః. కస్య బ్రహ్మణః ఉపక్రమః కోపక్రమం సర్గః. తేనాదౌ కృత ఇత్యర్థః. ఆదిశబ్దముచేత, ప్రాచేతసోపజ్ఞం రామాయణం ఇత్యాదులు.

క శీ నర నామసు.

30

ఉశీనర దేశముయొక్క నామధేయములు విషయములైనప్పుడు కంఠాశబ్దము అంతముగాఁ గల షష్ఠీతత్పురుషము నపుంసకలింగము. ఉ. సౌశమీనాం కంఠా సౌశమికంఠం ఆహ్వరకంఠం, ఇత్యాదులు.

భావే న ణ క చిద్భ్యో ౨ స్వే సమూహే భావ కర్తృణోః.

అదన్తప్రత్యయాః -

న ప్రత్యయ ణ ప్రత్యయ క ప్రత్యయ చకారేత్ప్రత్యయముల కంటె నన్యములయి ధాత్వర్థమందు విధింపఁబడిన కృత్ప్రత్యయములును, సమూహార్థ మందును, భావకర్మార్థములయందును విధింపఁబడిన అకారాంత తద్ధిత ప్రత్యయములను అంతములుగాఁ గల శబ్దములు నపుంసకలింగములు. ఉ. ధాత్వర్థమందలి కృత్ప్రత్యయమునకు-త్వయా వస్తవ్యం, అసిత్వం ఇవి 'త్వత్త్వానీయరః' అను సూత్రముచేత తన్యప్రత్యయాంతములు. చేయం, జేయం ఇవి 'అచోయత్' అను సూత్రముచేత యత్ప్రత్యయాంతములు. బ్రహ్మభూయం, దేవభూయం ఇవి 'భువోభావే' అను సూత్రము చేత కృత్ప్రత్యయాంతములు. సాంరావిణం వర్తతే-ఇది 'అభిధౌ భావ ఇనుణ్' అను సూత్రముచేత ఇనుణ్ ప్రత్యయాంతము. అకారాంతతద్ధితములకు సమూహార్థ మందు- భిక్షాణాం సమూహో భైక్షం, గార్భిణం, యోవతం. ఇవి 'భిక్షాదిభ్యో ౨ ణి' అనుసూత్రము చేత అణిప్రత్య యాంతములు. భావ కర్మార్థములకు - శుక్లస్య భావః కర్మ వా

సంగ్రహవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వా శౌక్లం. బ్రాహ్మణస్య భావః కర్మ వా బ్రాహ్మణ్యం. ఇవి 'గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణి చ' అనుసూత్రముచేత వ్యర్జ్య ప్రత్యయాంతములు. న ణ క చిత్ప్రత్యయాంతములు నపుంసకలింగములు కావు. ఎట్లనిన — యజ్ఞః, యాచ్ఛా, యత్నః, విత్నః, ప్రత్నః, రక్షః-ఇవి 'యజయాచ యత విచ్చ ప్రచ్చ రక్షో నజ్' అనుసూత్రముచేత నజ్రప్రత్యయాంతములు. వందనః, ఆసనా, శ్రంథనా-ఇవి 'న్యాసశ్రన్థోయుచ్' అనుసూత్రముచేత యుప్రప్రత్యయాంతములు.

పుణ్యసుదినాభ్యాం త్వహః పరః.

31

పుణ్య సుదినశబ్దములకు పరమందుండు కృతసమాసాంత ప్రత్యయమయిన అహశృబ్దము 'పుణ్యసుదినాభ్యామహ్వాః క్లీబతేష్టా' అను వార్తికముచేత నపుంసక లింగము. ఉ. పుణ్యాహం, సుదినాహం, సుదినశబ్దము శోభనవాచకము.

క్రియావ్యయానాం భేదకా న్దేశకత్వే ౨ పి -

క్రియావిశేషణములును అవ్యయవిశేషణములును నపుంసకలింగములును ఇవి యేకవచనములై యుండును. ఉ. క్రియావిశేషణములకు-మందం పచతి, మృదు పచతి. అవ్యయవిశేషణములకు-శ్వశ్శోభనం, శ్వోరమణీయం ఇత్యాదులు. ఈ ప్రకారముగా లక్షణముఖమున లింగనిర్ణయమును జెప్పి యిపుడు కొన్నిటికి స్వరూపముచేత లింగనిర్ణయమును జెప్పుచున్నాఁడు.

ఉక్త తోటకే,

చోచ ముక్తం గృహ స్థానం తిరీటం మర్మ యోజనమ్.

32

రాజసూయం వాజపేయం గద్య పద్వ్యే కవేః కృతౌ.

మాణిక్య భాష్య సిన్ధూర చీర చీవర పఞ్జరమ్.

33

లోకాయతం హరీతాళం విదళం స్థాల బాష్పికమ్,

ఉక్తశబ్దము మొదలు బాష్పికశబ్ద పర్యంతములయిన శబ్దములు నపుంసక లింగములు. ఉక్తం = సామవిశేషము, తోటకం = వృత్తవిశేషము, చోచం = భుక్తశేషమయిన ఫలాదులు ; లవంగమని కొందఱు. ఉక్తం = ఏకాక్షరఛందస్సు, పింఛమను పాఠమున నెమలిపురి యర్థము. గృహస్థానం = ఇంటికంబము, తిరీటం = చుట్టుట, పా.కిరీటం. మర్మ = ఆయము,

యోజనం = నాలుగు క్రోశములు. రాజసూయం, వాజపేయం = యజ్ఞవిశేషములు, కవేః కృతౌ గద్యం, పద్యం = కవియొక్క కృత్యమందుండెడు గద్యమును, పద్యమును; వరుసగా ఛందోబద్ధముగాని వాక్యరచనయును, ఛందోబద్ధమైన వాక్యరచనయును. కవికృతివ్యతిరిక్తమందుండు గద్యపద్య శబ్దములు మూడులింగములయందును వర్తించును. గద్యా వాక్ గద్యోఽర్థః, గద్యంవచనం, పద్యాధ్యాశిః, పద్యః పంకః, పద్యం రజః అని. మాణిక్యం = రత్నము, భాష్యం = సూత్రవ్యాఖ్యాన గ్రంథము, సిందూరం = రాగద్రవ్య విశేషము, చీరం = నారచీర, చీవరం = మునివస్త్రము, పంజరం = పంజరము, లోకాయతం = చార్వాకశాస్త్రము, హరితాశం = హరిదళము, విదళం = దానిమ్మగింజ; కొందఱు = పెసరబేడలు, వెదురుబద్దలు మొదలయినవని చెప్పుదురు. స్థాలం = భోజనపాత్రము, బాహ్లికం = దేశవిశేషము, కుంకుమపువ్వుని కొందఱు.

పుంసపుంసకలింగ శేషము

పుంసపుంసకయో శ్లేషః -

‘పుంసపుంసకయో’ అనుపదము స్త్రీపుంసాధికారముదనుక ననువర్తించును. శ్లేషః = పున్నపుంసకవివరణములందుఁ జెప్పఁబడని అర్థర్పాది శబ్దములు, పుంసపుంసకయోః = పుంలింగ నపుంసకలింగముల యందు వర్తించును.

అర్ధర్థ పిణ్యాక కణ్ఠకాః.

34

మోదక స్తణ్ఠకష్టజ్ఞ శ్శాటకః ఖర్వటోఽర్బుదః,

పాత కోద్యోగచరకతమాలామలకా నడః.

35

కుష్ఠం ముణ్ఠం శీఘ్ర పుస్తం క్షేడితం క్షేమ కుట్టిమమ్,

సంగమం శతమానార్క శమ్భూకావ్యయ తాణ్డవమ్.

36

కవికం కన్థ కార్వాసం పారావారం యుగన్ధరమ్,

పూయం ప్రగ్రీవ పాత్రీవే యూషం చమస చిక్కసే.

37

ఋచోఽర్థం అర్ధర్థం = ఋక్కులో సగము. పిణ్యాకః = గానుగ పిండి, ఇంగువ మొదలయినవి, కంటకః = ముల్లు, క్షుద్ర శత్రువు, రోమాంచము మొదలయినవి. మోదకః = అపూపవిశేషము, తండకః = భూషణ విశేషము. ‘దండక’ అని కొందఱిపాఠము. అప్పుడు వృత్తభేదము. టంకః =

సంగ్రహవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

ఉలి, శాటకః = చిన్నచీర, ఖర్పటః = గ్రామశతమధ్యమందుండు ప్రధాన గ్రామము, ఉపగ్రామమని కొందఱు, కంటకావృతగ్రామమని కొందఱు. పా. కర్పటః = చిన్నపంచె, కౌపీన మని కొందఱు. అర్బుదః = మాంసము, పక్షి, సంఖ్యావిశేషము, దంతరోగమును. పాతకః = పాపము, ఉద్యోగః = ఉత్సాహము, చరకః = వైద్యగ్రంథము, కూర్చిన రెండు కోకలని కొందఱు. తమాలః = చీకటివ్రూసు, అమలకః = ఉసిరికకాయ, నడః = క్రాలుకసపు, కుష్ఠం = రోగము, చెంగల్వకోష్ఠము, ముండః = కబంధము, శీఘ్రః = మధ్యవిశేషము, పుస్తం = పూయుట మొదలయిన క్రియ పుస్తకమును, బుస్తమని కొందఱి పాఠము. అప్పుడు మాంసవిశేషము. క్షేడితం = సింహనాదము, క్షేమం = కుశలము, కుట్టిమం = శిలాదులచేతఁ గట్టఁబడిననేల, సంగమం = కూటమి, శతమానం = పలపరిమితమైన వెండి, తూమెండు ధాన్యము మొదలైనవని కొందఱు. అర్మ = నేత్రరోగము, నకారాంతము అకారాంతము, శంబళం = సంబళము, అవ్యయం = చాదులు మొదలయినవి, తాండవం = నాట్యము, కవికం = కళైము, కవీయమని కొందఱు. కందం = వేరుదుంప, కార్పాసం = ప్రత్తి, పారం = అవ్వలిదరి, అవారం = ఇవ్వలిదరి, యుగంధరం = రథమునొగ, పర్వతవిశేషమని కొందఱు పూయం = చీము, ప్రగ్రీవం = గవాక్షి మదనచేతులని కొందఱు. పాత్రీవం = యజ్ఞోపకరణము, యూషం = పెసలు మొదలయినదానికట్టు, చమసం = యజ్ఞపాత్ర, చిక్నసం = యవాదులయొక్క పిష్టము.

అర్ధరాదౌ ఘృతాదీనాం పుంస్త్యం యద్వైదికం ద్రువమ్.

తనోక్త మిహ లోకే ౨ పి తచ్చే ద స్త్యస్తు శేషవత్.

38

అర్ధరాదిగణమందు ఘృతక్షీరాదిశబ్దములకుఁ జెప్పఁబడిన పుంలింగము నిశ్చయముగా వేదసిద్ధము. ఇక్కడ లింగనిర్ణయము లౌకికశబ్దములకేకాని వైదికశబ్దములకుఁ గాదు గనుక ఆఘృతక్షీరాదులకు పుంలింగ మిక్కడ చెప్పఁ బడలేదు. లోకమందును పుంలింగప్రయోగము గలిగెనేని, 'శేషం తు జ్ఞేయం శిష్టప్రయోగతః' అని ముందరఁ జెప్పుచున్నాడు గనుక పూర్వికులైన మహాకవుల యొక్క ప్రయోగమువలనఁ దెలిసికొనునది.

స్త్రీ పుంలింగ శేషము

స్త్రీపుంసయోః -

‘స్త్రీపుంసయోః’ అనుపదము స్త్రీనపుంసకాధికారము దనుక ననువర్తించును.

అపత్యాన్తాః -

“తస్యాపత్యం, అత ఇజ్, గర్గాదిభ్యో యజ్” ఇవి మొదలైన సూత్రములచేత నపత్యార్థమందు విధింపఁబడిన అణ్, ఇజ్, యజ్ ఇవి మొదలైన ప్రత్యయములు అంతములుగాఁ గల శబ్దములు స్త్రీపుంలింగములయందు వర్తించును. ఉ. ఔపగవః, ఔపగవీ - దాక్షః, దాక్షీ - గార్హః, గార్హీ.

ద్విచతుష్షట్ట దోరగాః,

జాతిభేదాః -

ద్విపద చతుష్పద షట్పదజాతిభేదములఁ జెప్పు శబ్దములును, సర్వజాతి విశేషవాచక శబ్దములును, స్త్రీలింగపుంలింగములయందు వర్తించును. ఉ. ద్విపజాతికి - పురుషః, పురుషీ; కుక్కుటః, కుక్కుటీ. చతుష్పద జాతికి - మృగః, మృగీ, అయం గౌః ఇయం గౌః; అయం కపిః, ఇయం కపిః. షట్పదజాతికి - భ్రమరః, భ్రమరీ. సర్వవాచకములకు - ఉరగః, ఉరగీ; అయమహిః, ఇయమహిః; ద్విపదాదిజాతులను నిది ఉపలక్షణము గనుక ద్విపదాతులు కాని మత్స్యః, మత్స్యీ; ద్రూణిః, ద్రూణీ అనునివి మొదలైన జాతివాచకశబ్దములును స్త్రీపుంలింగములు.

పుమాఖ్యాత్త స్త్రీ యోగైస్సహ -

పురుషవాచకములైన ప్రప్రగోపాలశబ్దములు ఆపురుషసంబంధమువలన ‘పుంయోగాదాఖ్యాయాం’ అను సూత్రముచేత స్త్రీయందు వర్తించెనేని స్త్రీ పుంలింగములు. ఉ. ప్రప్ఠః, ప్రప్ఠీ; గోపాలః, గోపాలీ; గణకః, గణకీ. టీ. స. పుంస ఆచక్షత ఇతి పుమాఖ్యాః. పురోగత్వాది గుణ విశిష్ట పురుషేష్వేవ ప్రయుక్తత్వా దత్ర పుమాఖ్య జ్ఞేన ప్రప్రమహమాత్రగణకాదిశబ్దా ఉచ్యంతే. స్త్రీతి భిన్నపదం, స్త్రీ కర్త్రీ. యోగైః స్వస్వపురుష సంబంధైః స్వస్వామిభావాదిభిః హేతుభూతైః పుమాఖ్యాం స్వస్వపురుషాఖ్యాం లభతే. పురుషే వర్తమానం ప్రాతిపదికం

సంగ్రహవర్గము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

తత్సంబద్ధాయాం స్త్రీయామపి వర్తత ఇత్యర్థః. తథాచ. ఏకస్యైవ లింగద్వయవ ర్తిత్వ మిత్యాశయః. యథా — ప్రప్తస్య భార్యా ప్రప్తీత్యాది. తథాచ జయాదిత్యః ‘పుంయోగాద్దేతోః ప్రాతిపదికం పుంస ఆఖ్యాభూతంస్త్రీయాం వర్తత’ ఇతి. అస్మిన్వ్యాఖ్యానే నహేతి పద ముత్తరేణ సంబధ్యతే. అన్యన్తు వ్యాచప్త స్త్రీయోగైరిత్యసంతరస్య సహశబ్దస్య పూర్వేణ సంబంధః. పుమాఖ్యాప్రప్తగణకాదిశబ్దాః స్త్రీయోగై స్సహ స్త్రీణాం పుంయోగ నిమిత్తకాఖ్యాభిః ప్రప్తీత్యాదిభిస్సహ స్త్రీ పుంసయోర్వర్తంత ఇతి.

అవ. ఈప్రకారముగా లక్షణముఖమున లింగనిర్ణయమును జెప్పి ఇక నామముఖమున లింగనిర్ణయమును జెప్పుచున్నాడు—

మల్లకః.

39

యోని ర్హరాటక స్వాతి ర్హర్షకో ర్హూటలో మనుః,

మూసా సృపాటీ కర్కన్ధూ ర్హృష్టి శ్శాటీ కటీ కుటీ.

40

మల్లశబ్దము మొదలు కుటీశబ్ద పర్యంతములైన శబ్దములు స్త్రీ పుంలింగములు. మ్లకః, మల్లకా = ప్రమిద, యోనిః; మునియని కొందఱు. అపుడు మునిః = తపస్వి, తపస్విని. వరాటకః, వరాటికా = గవ్య, తామరదుద్దని కొందఱు. అయం స్వాతిః, ఇయం స్వాతీ = నక్షత్ర విశేషము. వర్ణకః, వర్ణికా = నీలి మొదలయిన వన్నెలు. వల్లకః-అని పాఠముగలదు. అపుడు వల్లకః, వల్లకీ = వీణ. ర్హూటలః, ర్హూటలీ = మొక్కపుచెట్టు. అయం మనుః, ఇయం మనుః = మనువు, మనువు పెండ్లామును. మూషః, మూషా = బంగారు మొదలైనవి కరిగించెడు క్రోవి. సృపాటిః, సృపాటీ = పరిమాణవిశేషము, నదీవిశేషమని కొందఱు. పా. కృపాటిః, కృపాటీ. అయం కర్కంధూః, ఇయం కర్కంధూః = రేంగుచెట్టు. అయంయృష్టిః, ఇయంయృష్టిః = కోల. అయం శాటః, ఇయం శాటీ = కోక. కటః, కటీ = మొల. కుటీ = గుడిసె.

స్త్రీనపుంసకయోర్భావ క్రియయో ష్ష్వాఞ్ క్వచిచ్ఛ వుఞ్,

ఔచిత్త్య మౌచితీ మైత్త్యం మైత్రీ వుఞ్ ప్రాగుదాహృతః.

41

‘స్త్రీనపుంసకయోః’ అనుపదము త్రిలింగాధికార పర్యంతము అనువర్తించును. భావకర్తార్థముల యందు ‘గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః

కర్మణి చ, వర్ణదృఢాదిభ్యః పృచ్ఛ' ఇత్యాదిసూత్రములచేత విధింపఁబడిన పృచ్ఛ ప్రత్యయమును, 'ద్వంద్వమనోజ్ఞాదిభ్యశ్చ, గోత్రచరణాచ్ఛాఘాత్యాకారతదవేతేషు' ఇత్యాది సూత్రములచేత విధింపఁబడిన పృచ్ఛ ప్రత్యయమును అంతముగాఁ గల శబ్దములు ఒకానొక దిక్కున స్త్రీలింగ నపుంసకలింగములు. ఉ. పృష్ఠప్రత్యయాంతమునకు- ఔచిత్వం, ఔచితీ; మైత్ర్యం, మైత్రీ అని. ఇవి దిష్ఠాత్రములు గనుక వైదగ్ధ్యం, వైదగ్ధీ; ఆనుపూర్వం, ఆనుపూర్వీ; త్రైలోక్యం, త్రైలోకీ అనునివి మొదలయినవి తెలిసికొనునది. 'కృచిచ్ఛ' అన్నందువలన బ్రాహ్మణ్యం, దార్ఢ్యం, జాడ్యం, శౌక్ల్యం అనునివి మొదలయిన దిక్కుల నపుంసక లింగమేకాని స్త్రీలింగము కాదు. పృచ్ఛ ప్రత్యయాంతమునకు-మనుష్య వర్గాదులయందు చౌరికా, ఆహోపురుషికా, వార్ధకం అని మునుపు చెప్పఁబడెను. ఇక్కడ కృచిద్గ్రహణమువలన పృచ్ఛ ప్రత్యయాంతములు కొన్ని స్త్రీలింగములే; కొన్ని నపుంసకలింగములే; కొన్ని స్త్రీనపుంసకలింగములు. ఉ. ఆహోపురుషికా, అముష్యపుత్రికికా, శైష్యోపాధ్యాయకా, గార్గికా, కారికా అనునివి మొదలయినవి స్త్రీలింగములే. మానోజ్ఞకం, వార్ధకం, రామణీయకం అనునివి మొదలయినవి నపుంసకములే. చౌరికం, చౌరికా అనునివి మొదలయినవి స్త్రీనపుంసకములు గనుక ప్రయోగమువలనఁ దెలిసికొనునది. టీ. స. ఇహ పృశాంత పృశాంత శబ్దమధ్యే కేషాం కేవల స్త్రీ లింగత్వం కేషాం నపుంసకలింగత్వం కేషాముభయలింగత్వమితి జిజ్ఞాసాయాం, కృచిచ్ఛబ్దసంజాతాం శంకాం వారయితుం శేషకార ఆహః— 'స్యా దౌచిత్వం మైత్ర్యం శైల్యానుపూర్వ వైదగ్ధ్యసామగ్ర్యం, చాతుర్యం వాణిజ్యం పారిఖ్యాత్య మపి సామాచార్యం, వైదుష్యం మౌఖ్యం యాథా కామ్యార్హం త్యసాహిత్యం, స్యాదౌచితీ చ మైత్రీ శైల్యానుపూర్వీ చ వైదగ్ధీ, స్యా త్సా మగ్రీ చాతురీస్యాత్ వాణిజ్యా పారిఖ్యాత్యపి, సామాచారీ వైదుషీ చ యాథాకామీ చ మౌఖరీ, ఆర్హంతీ సాహితీ చ స్యురితి పంచదశ పృశీ, స్త్రీనపుంసకయో రేవం చౌరికా చౌరికం తథా, ధౌర్తికం ధౌర్తికా శారపత్రికా శారపత్రకం, కౌలపుత్రికా కౌల పత్రికమేతే స్త్రియాంనపి, ఆమోపౌరుషికా చ స్వాదాహోపురుషికా తథా, అముష్య పుత్రికా చా

సంగ్రహవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

దో రూపికా వైశ్యదేవికా, కుమారికా పుత్రికా చ కులికాచ కులాలికా, షండికా చేతి పంచ స్మ్యః గ్రామశబ్దా త్పరేన్ద్రియామ్, పరిశిష్టం మనోజ్ఞాదౌ నపుంసక మితి స్థితిః”.

షష్ఠస్తప్రాక్షదా స్సేనా ఛాయా శాలా సురా నిశాః,

స్యూర్వా నృసేనం శ్వనిశం గోశాల మితరే చ దిక్.

42

షష్ఠాంతము పూర్వపదముగాఁ గలిగిన సేనా, ఛాయా, శాలా, సురా, నిశాశబ్దములు ‘విభాషా సేనా సురా ఛాయా శాలా నిశానాం’ అను సూత్రముచేత స్త్రీనపుంసకలింగములు. ఉ. ‘నృసేనం’ అనునివి మొదలయినవి. నృనాం సేనా నృసేనం. శునాం నిశా శ్వనిశం-కృష్ణచతుర్దశీ. గవాంశాలా గోశాలం. స్యూర్వా అని వాగ్రహణమువలన నృసేనా, శ్వనిశా, గోశాలా అనునివి స్త్రీలింగములునని తెలిసికొనునది. ఇతరే చ అన్నందువలన వృక్షచ్ఛాయా, వృక్షచ్ఛాయం. యవసురా, యవసురం అని కడమ యుదాహరణములు తెలిసికొనునది. దిక్ అన్నందున ఈ యుదాహరణములు దిశ్చాత్రములు గనుక పాండవసేనా, పాండవసేనం అనునివి మొదలయినవి తెలిసికొనునది. టీ. స. శ్వానః కస్యాం చి చ్చతుర్థశ్యాముపవసంతి త చ్చ్వనిశ మితి క్వచి త్రప్రసిద్ధిః.

ఆబన్ననో త్రరపదో ద్విగు శ్చాపుంసి నశ్చ లుమ్,

త్రిఖట్వం చ త్రిఖట్వీ చ త్రితక్షం చ త్రితక్షవి.

43

ఆబంతమును, అన్నంతమును ఉత్తరపదముగాఁ గల ద్విగుసమాసము ‘ఆబంతో వా అనూనలోశ్చ వాస్త్రియాం’ అనువార్తికమువలన స్త్రీ నపుంసక లింగములయందు వర్తించును. అన్నంతముయొక్క సకారమునకు లోపము వచ్చును. ‘త్రిఖట్వం’ అనునివి మొదలైనవి యుదాహరణములు. తస్యణాం ఖట్వానాం సమాహారః త్రిఖట్వం, త్రిఖట్వీ. త్రయాణాం తక్షాం సమాహారః త్రితక్షం, త్రితక్షీ.

త్రిలింగ శేషము

త్రిషు పాత్రీ పుటీ పేటీ వాటీ కువల దాడిమా,

పాత్రీశబ్దము మొదలు ౬ శబ్దములు మూఁడులింగములయందు వర్తించును. పాత్రీ, పాత్రః, పాత్రం = భోజనాదిపాత్ర. పుటీ, పుటః, పుటం = దొప్ప. అచ్చాదన మని కొందఱు. పేటీ, పేటః, పేటం = పెట్టె. వాటీ,

వాటః, వాటం = చుట్టు నావరణము గల స్థల విశేషము. పక్షియు. కువలీ, కువలః, కువలం = రేచగుచెట్టు. దాడిమీ, దాడిమః; దాడిమం = దానిమ్మచెట్టు. కువలదాడిమ శబ్దములు నపుంసకము లైనప్పుడు ఫలములఁ జెప్పును.

పరలింగ శేషము

పరలింగం స్వప్రధానే ద్వంద్వే తత్పురుషే ౨ పి చ.

44

స్వప్రధానే ద్వంద్వే = ఇతరేతరయోగద్వంద్వమందును, తత్పురుషే ౨ పిచ = తత్పురుషసమాసమందును, పరలింగం = పరవలింగం ద్వంద్వ తత్పురుషయోః అనుసూత్రముచేత పరపదమునకు ఏలింగమో ఆ లింగము గలుగును. ఉ. ఇతరేతర యోగద్వంద్వమునకు - కక్కుటశ్చ మయూరీ చ కుక్కుటమయూర్వౌ, మయూరీతామ్ర చూడౌ, తత్పురుష సమాసమునకు-అర్థం పిప్పల్యాః అర్థపిప్పలీ, కరికిసలయం, భుజలంతా.

వాచ్యలింగ శేషము

అర్థాంతాః ప్రాధ్యులం ప్రాప్తాపన్నపూర్వాః పరోపగాః,

అర్థశబ్దము అంతముగాఁగల సమాసమును, ప్రవరాద్యుపసర్గలును, అలంశబ్దమును, ప్రాప్తశబ్దమును, ఆపన్నశబ్దమును పూర్వముగాఁ గల సమాసములును తత్పురుషసమాసములైనను, 'అర్థేన నిత్యసమాసస్సర్వలింగతా చ వక్తవ్యా, ద్విగుప్రాప్తాన్నాలం పూర్వగతి సమాసేషు' అను వార్తికములచేత 'పరవలింగం ద్వంద్వతత్పురుషయోః' అను సూత్రముచేత వచ్చిన పరలింగమును బాధించి విశేష్య మేలింగము గలదో ఆలింగము గలదౌను. ఉ. అర్థాంతమునకు - బ్రాహ్మణాయాయం బ్రాహ్మణార్థస్సౌపః, బ్రాహ్మణార్థా యవాగూః, బ్రాహ్మణార్థం పయః. ప్రాదులకు-అతిక్రాంతః ఖట్వా మతిఖట్వః పురుషః, అతిఖట్వా స్త్రీ, అతి ఖట్వం బ్రాహ్మణకులం; అవకృష్టః కోకిలయా అవకోకిలః పుష్పస్తబకః, అవకోకిలా మంజరీ, అవకోకిలం ఫలం; పరిగ్లానో ౨ ధ్యయనాయ పర్యధ్యయనః మాణవకః, పర్యధ్యయనా వటుసంహతిః, పర్యధ్యయనం కరబృందం; నిష్క్రాంతః కాశాంబ్యా నిష్కాశాంబిః పురుషః, నిష్కాశాంబీ సేనా, నిష్కాశాంబి అజావికులం; అలంపూర్వ సమాసకు - అలంజీవికాయై అలంజీవికః గ్రామః, అలంజీవికా భూమిః అలంజీవికం ధనం; ప్రాప్తో జీవికాం ప్రాప్త జీవికః, అపన్నో జీవికా మాపన్నజీవికః.

తద్ధితార్థే ద్విగుః -

‘తద్ధితార్థో త్తారపదసమాహారే చ’ అను సూత్రముచేత తద్ధితార్థమందు విధింపఁబడిన ద్విగుసమాసము విశేష్యనిఘ్నలింగము. ఉ. పంచసు కాపాలేషు సంస్కృతః పంచకపాలః పురోడాశః, పంచకపాలాయవాగూః, పంచకపాలం హవిః.

సంఖ్యా సర్వనామ తదన్తకాః.

45

సంఖ్యావాచకములైన శబ్దములును, సర్వనామ శబ్దములును, ఆసంఖ్యా సర్వనామములు అంతముగాఁ గల శబ్దములును విశేష్యనిఘ్నములు. ఉ. సంఖ్యావాచకములకు - ఏకాస్త్రీ; ఏకః పురుషః; ఏకంకులం. చత్వారః పురుషాః; చతస్రః స్త్రీయః; చత్వారిబ్రాహ్మణకులాని. బహవః పురుషాః; బహ్వః స్త్రీయః; బహూని కులాని. పంచశబ్దము మొదలు అష్టాదశశబ్దపర్యంతమైన సంఖ్యలకు ‘షట్సంజ్ఞ కాస్త్రిషు’ అని ముందర మూఁడులింగములయందును సమాసముగాఁ జెప్పుచున్నాఁడు గనుకను ఏకోనవింశతి మొదలుకొని నవతిపర్యంతము ‘తాసుచానవతేఃస్త్రీయః’ అని పూర్వము స్త్రీలింగములుగాఁ జెప్పినాఁడు గనుకను, శతాదిసంఖ్యలకు ‘కోట్యాశ్శతాదిసంఖ్యాన్యా’ అని నపుంసకములుగాఁ జెప్పినాఁడు గనుకను, ఇక్కడ తద్వ్యతిరిక్తమైన సంఖ్య లుదాహరణములు. సర్వనామ శబ్దములకు - సర్వః, పురుషః, సర్వాస్త్రీ, సర్వం కులం. స పురుషః. సాస్త్రీ, తత్కులం. సంఖ్యాంతములకు - పరమైకః, పరమైకా, పరమైకం. సర్వనామాంతములకు - పరమసర్వః, పరమసర్వా, పరమసర్వం. టీ. తత్ర సంఖ్యావాచినాం మధ్యే ‘తాసుచానవతేఃస్త్రీయః’ ఇతి వింశత్యాదీనాం స్త్రీలింగత్వ ముక్తం వైశ్యవర్గే. శతాదీనాం తు అత్రైవ వర్గే ‘కోట్యాశ్శతాదిసంఖ్యా’ న్యేత్యాదినా నపుంసకత్వ ముక్తం. అతో ఽత్ర సంఖ్యాశబ్దేన ఏకాద్యాః, అష్టాదశాంతాః, బహుశబ్దాశ్చ గృహ్యంతే. ‘షట్సంజ్ఞ కా స్త్రిషు సమా’ ఇత్యనేన పంచన్నాదీనా మష్టాదశాంతానాం త్రిలింగత్వమాత్ర ముక్తం. అనేన తు ‘పరోపగత్యముచ్యత’ ఇతి.

బహువ్రీహి రబిజ్జామ్నా మున్నేయం త దుదాహృతమ్.

‘దిజ్ఞామాన్యంతరాశే’ అనుసూత్రముచేత దిగ్వాచక శబ్దములకు అంతరాళము వాచ్యమైనప్పుడు చెప్పిన బహువ్రీహిసమాసమును

విడిచిపెట్టి తక్కిన బహు వ్రీహి సమాసములు విశేష్యనిఘ్నములు. తదుదాహృతం = దానికి నుదాహరణములు, ఉన్నేయం = ఊహించుకొనఁదగినది. ఎట్లనిన — ప్రాప్తముదకం యంప్రాప్తోదకో గ్రామః, ప్రాప్తోదకానగరీ, ప్రాప్తోదకం నగరం. చిత్రాః పటా యస్య స చిత్రపటః పురుషః, చిత్రపటాస్త్రీ, చిత్రపటం కులం. అపగతా దశా యేషాం తే అపదశాః; పుత్రేణ స హగత స్సపుత్రకః. అస్తిక్షీరా గౌః. దిష్ణామశబ్దములకు - ఉత్తరస్యాః పూర్వస్యాశ్చ దిశోర్యదంతరాళం ఉత్తరపూర్వా. దక్షిణ పూర్వా అని స్త్రీలింగములు.

గుణ ద్రవ్య క్రియా యో గోపాధయః పరగామినః.

46

గుణమును, ద్రవ్యమును, క్రియయును, ప్రవృత్తి నిమిత్తముగాఁ గల శబ్దములు విశేష్య నిఘ్నములు. ఉ. గుణోపాధికి - శుక్లా శాటీ, శుక్లః పటః, శుక్లం వస్త్రం. ద్రవ్యోపాధికి - దండినీ స్త్రీ, దండీ పురుషః, దండి కులం. క్రియోపాధికి - పాచికాస్త్రీ, పాచకం కులం, పాచకః పురుషః.

కృతః కర్త ర్య సంజ్ఞాయామ్ -

సంజ్ఞావ్యతిరిక్తమైన కర్తృత్వమందు విహితములైన కృతృత్వయములు అంతములుగాఁ గల శబ్దములు విశేష్య నిఘ్నములు. ఉ. కర్త్రీ, కర్తా, కర్తృ. కుంభకారీ, కుంభకారః, కుంభకారం. సంజ్ఞయందయిన సింహః, వ్యాఘ్రపాదః అని పుంలింగములు.

కృత్యాః కర్తరి కర్తృణి.

కర్తృత్వమందును, కర్మార్థమందున విహితమైన కృతృత్వయము అంతముగాఁ గల శబ్దములు విశేష్య నిఘ్నములు. ఉ. కర్తృత్వమునకు - భవ్యస్తరుః, భవ్యా లతా, భవ్యం ఫలం. వాస్తవ్యః, వాస్తవ్యా. వాస్తవ్యం. కర్మార్థమునకు - వక్తవ్యః, వక్తవ్యా, వక్తవ్యం. భావార్థమందైన నపుంసకలింగము. స్థాతవ్యం త్యయా.

లణాద్యన్తా స్తేన రక్తాద్యర్థే నానార్థ భేదకాః.

47

“తేనరక్తం రాగాత్” అనునిది మొదలయిన సూత్రములచేత రక్తాద్యర్థముల యందు విధింపఁబడిన అబ్రూత్యయము. మొదలైన తద్ధిత ప్రత్యయములు అంతములుగాఁ గల శబ్దములు నానార్థములకు విశేషణములై

సంగ్రహవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

విశేష్య నిఘ్నములౌను. ఉ. కుసుంభేనాక్తః కౌసుంభః పటః, కౌసుంభీశాటీ, కౌసుంభం వస్త్రం. లాక్షికా, లాక్షికః, లాక్షికం. ఇంద్రోదేవతా అస్యా ఐంద్రీ ఋక్, ఐంద్రః పురోదాశః; ఐంద్రం హవిః. అసంజ్ఞాయాం అనునది ఇక్కడను సంబంధించును గనుక, సంజ్ఞయందయిన శ్రావణీ పౌర్ణమాసీ; ఉష్ణికా యవాగూః అని నియతలింగములు. కొందఱు నానార్థభేదకాః అనునది ప్రత్యేకమని చెప్పి, నానార్థవాచక శబ్దములు విశేష్యలింగములు. అది యెట్లనిన — ‘శివో రుద్ర శ్చివా గౌరీ శివం భద్రం’ అని యుదాహరింతురు.

అలింగ ప్రకరణము

షట్సంజ్ఞకా స్త్రిషు సమా యుష్మ దస్త్యతి జవ్యయమ్.

‘ష్టాంతాష్టట్-డతి చ’ అను సూత్రములచే షకారాంత నకారాంతములయిన సంఖ్యావాచక శబ్దములకును, డతి ప్రత్యయాంతమైన కతి శబ్దమునకును షట్సంజ్ఞ విధింపఁబడెను. ఆ షట్సంజ్ఞకశబ్దములును యుష్మ దస్త్యచ్ఛబ్దములును తిజంతములును అవ్యయములును మూఁడులింగముల యందు నొక్కరూపముగలవై యుండును. ఉ. షకారాంతసంఖ్యకు - షట్స్త్రియః, షడ్రసాః, షట్కులాని నకారాంతసంఖ్యకు-పంచ స్త్రియః, పంచ శరాః, పంచేంద్రియాణి. యుష్మచ్ఛబ్దమునకు-త్వం స్త్రీ, త్వం నపుంసకం. అహం నపుంసకం, అహం పుమాః, అహంస్త్రీ. తిజంతములకు - పచతి పుమాః, పచతి వనితా, పచతి కులం. అవ్యయములకు - ఉచ్చైర్గిరిః, ఉచ్చైశ్శాలా, ఉచ్చైర్నహం. టీ. స. ఇహహి శబ్దా ద్వివిధాః. అవ్యక్తలింగా వ్యక్తలింగాశ్చేతి. తత్ర వ్యక్తలింగానామనుశాసనం కృతం. అన్యేషామప్యభిధేయతయా ప్రతిజ్ఞాతాయాః, లింగశాసనపూర్వోక్తేః వ్యాహతి స్సౌదితి మన్వానః సంప్రత్యలింగా నిరూపయతి. షట్సంజ్ఞకా ఇతి — “షడ్వ్యుష్మదస్మదంతాశ్వచ తత్ప్రధానా స్సమాప్తి” ష్టితి శేషః.

పరం విరోధే -

లింగాది సంగ్రహవర్గమందుఁ జెప్పిన లక్షణములు రెండును అన్యత్ర చరితార్థములైనవి యొకయుదాహరణము నందు ప్రాప్తమైన యెడల అక్కడ పరమైన లక్షణముచేత లింగనిర్ణయము తెలిసికొనునది. అది

యెట్లనిన - అసురపర్యాయములన్నియు పుంలింగములని పుంలింగ శేషమందుఁ జెప్పిన లక్షణము. నైఋతః, రాక్షసః - ఇత్యాదులయందు చరితార్థము. 'ద్వ్యచ్ఛమసి సుసన్నంతం' అని నపుంసకలింగ శేషమందుఁ జెప్పిన లక్షణము యశః, పయః ఇత్యాదులయందు చరితార్థము. ఈ రెండు లక్షణములును రక్షః అనుదిక్కున ప్రాప్తములైనవి గనుక నిచ్చట 'ద్వ్యచ్ఛమసి సుసన్నంతం' అను పరలక్షణముచేత నపుంసకలింగమని తెలిసికొనునది. ఇటులనే 'క ష ణ భ మ రోపాంతాః' అని పుంలింగ శేషమందుఁ జెప్పిన లక్షణమును, 'ద్విచతుష్షట్పదోరగాః' అని స్త్రీపుంలింగశేషమందుఁ జెప్పిన లక్షణమును, మానుష భ్రమర శబ్దములయందు ప్రాప్తముకాఁగాఁ బరమైన స్త్రీ పుంలింగ శేష లక్షణముచేతనే లింగనిర్ణయము. మానుషః, మామషీ; భ్రమరః, భ్రమరీ.

శేషం తు జ్ఞేయం శిష్టప్రయోగతః.

48

ఈశాస్త్రమందుఁ దెలియఁజేయఁబడని నామలింగనిర్ణయము శిష్ట ప్రయోగములవలనఁ దెలిసికొనునది. అది యెట్లనిన— ధర్మపరమైన తయ ప్రృత్యయాంతము స్త్రీనపుంసకలింగములయందు వర్తించును. వర్ణానాం చతుష్టయ, వర్ణానాం చతుష్టయం. ఛందోవాచకమైన గాయత్రీ శబ్దము స్త్రీనపుంసకలింగము. గాయత్రం ఛందః; గాయత్రీ ఛందః; ఇక్ స్తి బంతములు పుంలింగములు. అయం పచిః. అయం పచతిః. ప్రమాణాదిశబ్దములు నియతనపుంసకలింగములు. వేదాః ప్రమాణం, స్మృతయః ప్రమాణం. భూతమియం బ్రాహ్మణీ. విప్రాశిషో భ్రదం. టీ. స. శేషం తు జ్ఞేయం శిష్టప్రయోగతః. అయ మర్థః - ఇహోస్మాభి రజ్ఞానా దస్మరణా దత్యంతోపయోగాభావేన గ్రంథగౌరవ భయాద్వాయన్నానుశిష్టం తత్సర్వం శిష్టానాం మహాకవీనాం ప్రయోగతః ప్రయోగాలోచనేన సమ్యగవధాతవ్యం. యథా - విష్ణుపర్యాయేషు ముంజకేశాదయ శృబ్దా నాభిహితాః, శంభుపర్యాయేషు మహానటాదిశబ్దా నోక్తాః, సముద్రపర్యాయేషు క్షీరోదవాచకః కలశాంబుధిః పరిత్యక్తః, బిందుపర్యాయేషు తంతుర్పశబ్దః న స్మృతః. తథా వృక్షలతా పక్షిధాన్యభేదా బహవో నానుశిష్టాః, అనుశిష్టేష్వపి క్వచిత్క్వచిత్ కేచన పర్యాయా న నిబద్ధాః. తథా కోరక మౌక్తికాది శబ్దానా మనేకలింగానామపి లింగాంతరం నాఖ్యాతం. తథా నానార్థ

సంగ్రహవర్ణము.] సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితము

వర్గే ౨ పి కతిచిదేవ నానార్థవాచకాః శబ్దాః పఠితాః, తేషామపి సర్వే అర్థా న కథితాః. లింగసంగ్రహే ౨ పి బహువక్తమ్యమస్తి. యథా — ఇక్స్తిపౌ ధాతునిర్దేశే ప్రత్యయద్వయం శాస్త్రే కథితం త దిహనోక్తం. స్వార్థక ప్రత్యయానామపి కేషాంచిత్ ప్రకృతిలింగాతి వృత్తిర్భువ్యతే. యథా — చత్వారో వర్ణా శ్చాతుర్వర్ణం. ఛందసా మణ్ప్రత్యయే - గాయత్రం, త్రైష్టుభం, జాగతం. తథా సమాహారవృత్తే స్తయప్రత్యయాంతస్య స్త్రీనపుంసకోభయలింగత్వం. 'స్తనద్వయం చారుతథా ప్రవృద్ధం', 'జగత్త్రయీ మండనమందితైషా', 'భువనత్రయ' మిత్యాది. తథా వ్యావర్తకైకస్వభావా అపి కేచన అజహల్లింగా ఏవ. యథా — వేదాః ప్రమాణం; స్మృతయః ప్రమాణం; ప్రమాణ మియం బ్రాహ్మణీ. గమనే మంగళం హేషా; మంగళం బ్రాహ్మణాశిషః; విప్రా శిషో భద్రం. ఇత్యాదిక మనేక మిహ బహుజ్ఞైరుదాహర్తవ్యమ్.

ఇత్యమరసింహకృతౌ నామలిఙ్గానుశాసనే,

తృతీయకాణ్డ సామాన్య సాఙ్గ ఏవ సమర్థితః.

ఇతి = ఇట్లు, అమరసింహకృతౌ = అమరసింహుని కృతియగు, నామలిఙ్గానుశాసనే = నామలింగానుశాసన మను కోశమందు, తృతీయః = మూడవదగు, సామాన్యకాణ్డః = సామాన్యకాండము, సాఙ్గఏవ = సమగ్రముగానే, సమర్థిః = నెఱవేర్చబడెను.

తృతీయ కాండము సమాప్తము

సంస్కృతాంధ్రవ్యాఖ్యాన సహితమైన

అమరకాశేము సంపూర్ణము

శ్రీరస్తు
అమరకోశ

శబ్దానుక్రమణిక

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అ		అక్షరచుఱ్ఱు	477	అగురు	428
అ	868	అక్షరచణ	”	అగురుశింశుపా	270
అంశ	582	అక్షరసంస్థాన	”	అగ్నాయీ	448
అంశు	85	అక్షవతీ	620	అగ్ని	50
అంశుమాలీ	82	అక్షాగక్రీలక	500	అగ్నికణ	53
అంశుక	422	అక్షాన్తి	156	అగ్నిచిత్	443
అంశుమతీ	296	అక్షి	408, 892	అగ్నిజ్వాలా	301
అంశుమత్ఫలా	295	అక్షిగత	652	అగ్నిత్రయ	448
అంస	399	అక్షీబ	252, 556	అగ్నిభూ	40
అంసల	376	అక్షోట	251	అగ్నిమన్థ	272
అంహతి	453	అక్షోహిణీ	512	అగ్నిముఖీ	259
అంహన్	104	అఖణ్డ	665	అగ్నిశిఖ	426
అకరణి	717	అఖాత	193	అగ్నిశిఖా	298, 308
అకూపార	175	అఖీల	665	అగ్న్యైత్పాత	94, 751
అకృష్ణకర్మ	653	అగ	730	అగ్ర	241, 660, 816
అక్ష 268, 557, 580, 620, 839		అగద	380	అగ్రజ	375
అక్షత	559	అగదజ్కార	384	అగ్రజన్మన్	438
అక్షదర్శక	471	అగమ	237	అగ్రతఃసర	507
అక్షదేవి	619	అగస్త్య	77	అగ్రతస్	856, 867
అక్షధూర్త	”	అగాధ	185	అగ్రమాంస	389
అక్షర	815	అగార	219	అగ్రియ	375, 660

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అగ్రీయ	660	అగ్నేకార	113	అజాజీవీ	601
అగ్రేదిధిషూ	365	అగ్నేకృత	690	అజిత	752
అగ్రేసర	507	అబ్బళిముద్రా	417	అజిన	462
అగ్ర్య	660	అబ్బళీ	401	అజినపత్రా	342
అఘ	104, 735	అబ్బళీయక	417	అజినయోని	331
అఘమర్షణ	462	అబ్బవృ	401	అజిర	225, 815
అఘ్న	569	అట్టి	394	అజిహ్మా	669
అబ్బ	74, 721	అట్టినామక	242	అజిహ్మగ	515
అబ్బుర	237	అట్టిపర్ణికా	285	అజ్జటా	302
అబ్బుశ	492	అచణ్డీ	571	అజ్జ	648, 655
అబ్బోల	251	అచల	230	అజ్ఞాన	114
అబ్బ్య	144	అచలా	205	అజ్ఞేత	684
అబ్ధ	124, 393, 866, 873	అచిక్కణ	841	అజ్ఞాన	66
అబ్ధణ	225	అచ్యుత	25	అజ్ఞానకేశీ	304
అబ్ధద	417	అచ్యుతాగ్రజ	29	అజ్ఞానావతీ	67
అబ్ధన	66	అచ్చ	184	అజ్ఞాలి	403
అబ్ధనా	67, 854	అచ్చభల్ల	328	అజ్ఞాసా	864, 869
అబ్ధవిక్షేప	150	అజ	24, 574, 736	అటని	514
అబ్ధసంస్కార	425	అజగన్ధికా	309	అటరూష	290
అబ్ధహార	150	అజగర	168	అటవీ	235
అబ్ధార	549	అజగవ	37	అటా	456
అబ్ధారక	80	అజన్య	527	అట్ట	224, 788
అబ్ధారధానికా	549	అజమోదా	312	అట్యా	456
అబ్ధారవల్లరీ	263	అజశృణ్ణీ	298	అణక	658
అబ్ధారవల్లీ	283	అజస్ర	59	అణవ్య	536
అబ్ధారశకటీ	549	అజా	574	అణి	500

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౭

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అణిమన్	38	అతివక్తృ	645	అధకిమ్	874
అణీయన్	663	అతివాద	133	అథో	856
అణు	543, 663	అతివిషా	288	అదభ్ర	663
అణ్ణ	348	అతివేల	59	అదర్శన	708
అణ్ణకోశ	397	అతిశక్తితా	523	అదితినన్దన	17
అణ్ణజ	186, 346, 657	అతిశయ	59, 700	అదృక్	387
అతర్కిత	866	అతిశస్త	742	అదృష్ట	486
అతలస్పర్శ	185	అతిశోభన	661	అదృష్టి	164
అతసీ	543	అతిసంస్కృత	763	అద్ధా	869
అతి	853, 865	అతినర్జన	712	అద్భుత	151, 152
అతిక్రమ	714, 793	అతిసారకి	886	అద్మర	636
అతిచరా	312	అతిసౌరభ	254	అద్య	875
అతిచ్ఛత్ర	324	అతీక్ష	770	అద్రి	230, 806
అతిచ్ఛత్రా	315	అతీత	872	అద్రిరాజ	231
అతిజవ	507	అతీతనౌక	184	అద్యయవాది	22
అతిధి	455	అతీద్రియ	672	అధమ	658, 795
అతినిర్హారి	117	అతీవ	865	అధమర్ణ	535
అతిను	184	అత్తికా	150	అదర	405, 820
అతిపధి	214	అత్యస్తకోపన	644	అధన్	165
అతిపాత	457, 714	అత్యస్తీన	509	అధిక	576
అతిప్రసిద్ధ	836	అత్యయ	530, 798	అధికర్థి	631
అతిబల	56	అత్యర్థ	59	అధికాణ్ణ	503
అతిమాత్ర	59	అత్యర్థమధురమ్	136	అధికార	486
అతిముక్త	275	అత్యల్ప	663	అధిక్యత	471
అతిముక్తక	250	అత్యాహిత	761	అధిక్షిప్త	650
అతిరిక్త	670	అధ	856	అధిత్యకా	234

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అధిప	630	అధ్వర	444	అనార్యత్తిక్త	311
అధిభూ	”	అధ్వర్యు	446	అనాహత	420
అధిరోహిణీ	228	అనక్షర	137	అనిమిష	837
అధివాసన	432	అనన్త	30	అనిరుద్ధ	31
అధివిన్నా	356	అనచ్చ	184	అనిల	19, 56
అధిశ్రయణీ	549	అనడుమో	566	అనిశ	59
అధిష్ఠాన	785	అనధీనక	600	అనీక	510, 524
అధీన	633	ఆనంత	63,167,763	అనీకస్థ	471
అధీర	640	ఆనంతా	205,284,308	అనీకినీ	510, 512
అధీశ్వర	469	అనన్యజ	30, 319	అను	857
అధునా	876	అనన్యవృత్తి	672	అనుక	638
అధృష్ట	640	అనయ	797	అనుకమ్పా	152
అధోంశుక	423	అనర్థక	137	అనుకర్ష	500
అధోక్షజ	26	అనల	50	అనుకల్ప	458
అధోభువన	165	అనవధానతా	160	అనుకామీన	509
అధోముఖ	614	అనవరత	59	అనుకార	705
అధ్యక్ష	472, 841	అనవస్కర	660	అనుక్రమ	456
అధ్యాత్మ	794	అనవరార్థ్య	”	అనుక్రోశ	152
అధ్యాపక	440	అనన్	498	అనుగ	672
అధ్యాహార	112	అనాగతార్తవా	357	అనుగ్రహ	701
అధ్యాధా	356	అనాతప	802	అనుచర	507
అధ్యేషణ	454	అనాదర	155	అనుజ	376
అధ్వగ	477	అనామయ	380	అనజీవిన్	473
అధ్వనీన	”	అనామికా	401	అనుతర్క్షణ	619
అధ్వన్	213	అనాయాసకృత	682	అనుతాప	156
అధ్వన్య	477	అనారత	59	అనుత్తమ	660

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అనుత్తర	821	అన్యత	138, 534	అన్తావసాయి	600
అనునయ	873	అనేకప	488	అన్తిక	666
అనుపద	672	అనేడమూక	648	అన్తికతమ	667
అనుపదీనా	612	అనేహస్	87	అన్తికా	549
అనుపమా	67	అనోకహ	237	అన్తేవాసి	443, 606
అనుష్ఠవ	507	అన్త	530, 673	అన్త్య	673
అనుబన్ధ	772	అన్తఃపుర	224	అన్త	391
అనుబోధ	425	అన్తక	53	అన్ధకి	492
అనుభవ	712	అన్తర	818	అన్ధ	387, 774
అనుభావ	154, 831	అన్తరా	868	అన్ధకరిపు	34
అనుమతి	93	అన్తరాభవసత్త్వ	789	అన్ధకార	166
అనుయోగ	131	అన్తరాయ	706	అన్ధతమస	167
అనురోధ	475	అన్తరాళ	68	అన్ధన్	560
అనులాప	134	అన్తరిక్ష	63	అన్ధ	192
అనులేపన	892	అన్తరీప	180	అన్న	560, 691
అనువర్తన	475	అన్తరీయ	423	అన్య	674
అనువాక	890	అన్తరే	868	అన్యతర	”
అనుశయ	797	అన్తరేణ	864, 868	అన్యక్	672
అనుష్ఠ	605	అన్తర్గత	676	అన్యక్ష	”
అనుహార	705	అన్తర్ధా	72	అన్యయ	436
అనూక	726	అన్తర్ధి	”	అన్యవాయ	”
అనూచాన	442	అన్తర్ద్వార	225	అన్వాహార్య	454
అనూనక	665	అన్తర్మనస్	629	అన్విష్ట	688
అనూప	211	అన్తర్వత్నీ	364	అన్విక్షణ	713
అనూరు	85	అన్తర్వాణి	628	అన్వేషణా	454
అన్యజు	654	అన్తర్వంశిక	472	అన్వేషిత	688

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అప్ (ఆపః)	176	అపరాహ్ణ	90	అప్రకాణ్ణ	240
అపకారగీర్	133	అపర్ణ	38	అప్రగుణ	669
అపక్రమ	528	అపలాప	135	అప్రత్యక్ష	672
అపఘన	393	అపవర్గ	114	అప్రధాన	662
అపచయ	704	అపవర్జన	453	అప్రహత	208
అపచాయిత	686	అప(వ)వాద	133, 483, 767	అప్రాగ్ర్య	662
అపచిత	"	అపవారణ	72, 785	అప్సరస్	20, 49
అపచితి	455, 755	అపశబ్ద	122	అఫల	238, 539
అపటు	385	అపష్ఠ	675	అబద్ధ	137
అపతోకా	570	అపశద (స)	604	అబద్ధముఖ	646
అపత్య	367	అపసర్ప	475	అబలా	353
అపత్రపా	155	అపసవ్య	675	అబాధ	675
అపత్రపిష్టు	641	అపస్నాత	635	అబ్జ	72, 737
అపధ	214	అపహార	704	అబ్జయోని	24
అపథి	"	అపాంపతి	175	అబ్జ	102, 767
అపదాన	695	అపాళ్ల	408, 731	అబ్ధి	175, 773
అపదాంతర	666	అపాన	57, 396	అబ్ధికఫ	590
అపదిశ	68	అపామార్గ	283	అబ్ధిమేఖలా	206
అపదేశ	161, 835	అపావృత	633	అబ్రహ్మణ్య	149
అపధ్యస్త	649	అపాసన	529	అభయ	322
అపభ్రంశ	122	అపి	858	అభయా	268
అపయాన	528	అపిధాన	72	అభాషణ	456
అపరస్పర	693	అపినద్ధ	504	అభిక	638
అపరాజితా	314, 290	అపూప	560	అభిక్రమ	521
అపరాధ్యపృషత్క	505	అప్పతి	55	అభిఖ్యా	801
అపరాధ	484	అప్పిత్త	50	అభిగ్రహ	702

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అభిగ్రహణ	705	అభిలాష	157	అభ్యుగ్ర	666
అ (భిఘా) భియాతిన్	474	అభిలాషుక	637	అభ్యున్నర	68
అభిచర	507	అభివాదక	641	అభ్యుమిత	385
అభిచార	706	అభివాదన	459	అభ్యుమిత్రీణ	508
అభిజన	777, 436	అభివ్యాప్తి	697	అభ్యుమిత్రీయ	”
అభిజాత	764	అభిశస్త	651	అభ్యుమిత్ర్య	”
అభిజ్ఞ	626	అభిశస్తి	454	అభ్యుర్ణ	666
అభిజ్ఞాన	75	అభిశాప	131	అభ్యుర్హిత	764
అభితన్	666, 862	అభిషక్తి	733	అభ్యువకర్షణ	705
అభిధాన	130	అభిషవ	462, 618	అభ్యువస్పృహన	528
అభిధ్యా	156	అభిఘత	555	అభ్యువహృత	691
అభినయ	151	అలిషేణన	520	అభ్యాఖ్యాన	131
అభినవ	671	అభిప్లుత	690	అభ్యాగమ	524
అభినవోద్భిద	237	అభినంపాత	524	అభ్యాగారిక	631
అభినిర్ముక్త	466	అభిన(చ)ర	507	అభ్యాదాన	711
అభినిర్మాణ	520	అభిసారికా	358	అభ్యాన్త	385
అభినీత	483, 763	అభిహార	705, 809	అభ్యామర్ద	524
అభిపన్న	786	అభిహిత	689	అభ్యాశ	666
అభిప్రాయ	707	అభీక	638	అభ్యాసాదన	524
అభిభూత	649	అభీక్ష	863, 868	అభ్యుదిత	466
అభిమర	834	అభీప్సిత	658, 691	అభ్యుపగమ	113
అభిమాన	154, 778	అభీరుపత్రీ	289	అభ్యుపపత్తి	701
అభియాతి	474	అభీరు	289	అభ్యుష	559
అభియోగ	702	అభీషక్తి	696	అభ్ర	63, 68
అభిరూప	788	అభీషు	838	అభ్రక	587
అభిలావ	709	అభీష్ట	658	అభ్రపుష్ప	252

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అభ్రమాతజ్ఞ	45	అమ్మర	63, 815	అయి	873
అభ్రము	67	అమ్మరీష	550	అయే	874
అభ్రమువల్లభ	45	అమ్మష్ట	596	అయోగ్ర	547
అభ్రీ	183	అమ్మష్టా	274, 281, 310	అర	58
అభ్రీయ	69	అమ్బా	149	అరఘట్ట	890
అభ్రేష	483	అమ్మకా	38	అరణి	447
అమత్ర	552	అమ్మ	177	అరణ్య	235, 892
అమర	17	అమ్మకణ	72	అరణ్యానీ	236
అమరావతీ	44	అమ్మజ	269	అరత్ని	403
అమర్త్య	17	అమ్మజన్మ	199	అరర	227
అమర్ష	157	అమ్మభృత్	68	అరకు	267
అమర్షణ	643	అమ్మవేతన	252	అరవిన్ద	200
అమల	587	అమ్మసరణ	182	అరాతి	474
అమా	858	అమ్మకృత	137	అరాళ	428, 668
అమాంస	376	అమ్మన్	177	అరి	474
అమాత్య	470	అమ్మోరుహ	200	అరిత్రమ్	183
అమావస్యా	93	అమ్మయ	178	అరిమేద	263
అమావాస్యా	”	అమ్మ	116	అరిష్ట	222, 253, 269,
అమిత్ర	474	అమ్మలోణికా	310		314, 338, 562
అముత్ర	867	అమ్మవేతన	”	అరిష్టతాతి	625, 739
అమృణాళ	322	అమ్మన	276	అరిష్టదుష్టధీ	652
అమృత	47, 114, 176,	అమ్మికా	259	అరుణ	82, 85, 120,
	452, 534, 760	అయ	107		277, 745
అమృతా	267, 268, 280	అయవ	96, 213	అరుణా	288
అమృతాన్ధస్	17	అయన్	586	అరున్తుద	675
అమోఘ	266, 292	అయఃప్రతిమా	614	అరుష్కర	259, 820

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అరున్	382	అర్ధనా	697	అలక	410
అరోక	686	అర్దిత	684	అలకా	62
అర్క	82, 722	అర్ధ	74	అలక్త	427
అర్కజ	81	అర్ధచంద్రా	293	అలక్ష్మీ	174
అర్కపర్ణ	279	అర్ధనావ	184	అలగర్ద	168
అర్కబిన్న	24	అర్ధరాత్ర	91	అలజ్జరిష్టు	412, 642
అర్కాహ్వ	279	అర్ధర్చ	898	అలజ్జర్చ	412
అగ్గళ	227	అర్ధహార	415	అలజ్జర్మణ	635
అర్హ	734	అర్ధోరుక	423	అలజ్జార	413
అర్హ్య	455	అర్హుద	890	అలజ్జిత	412
అర్చా	445, 615	అర్హక	349	అలజ్జియా	413
అర్చిత	686, 765	అర్మ	898	అలర్క	280
అర్చిన్	53, 85, 844	అర్య	532	అలస	605
అర్హక	279	అర్యమ	82	అలాత	549
అర్హకా	148	అర్యా	360	అలాబూ	318
అర్హన	118, 261, 324	అర్యాణీ	”	అళి	335
అర్హనీ	569	అర్యీ	361	అళిన్	335
అర్హవ	175	అర్హన్	493, 658	అళిజ్జర	550
అర్హస్	177	అర్హక్	180, 871	అళిన్ద	224
అర్హన	714	అర్మస	385	అళీక	726
అర్ధ	582, 765	అర్మస్	383	అల్ప	663
అర్ధనా	697, 454	అర్హోఘ్న	318	అల్పతను	379
అర్ధప్రయోగ	535	అర్హోరోగయుత	385	అల్పమారిష	308
అర్ధశాస్త్ర	126	అర్హణా	455	అల్పసరన్	194
అర్ధి	473, 656	అర్హిత	686	అల్పిష్ట	663
అర్హ్య	589, 804	అలమ్	860, 869	అల్పీయన్	”

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అవకర	228	అవదీర్ణ	678	అవరోధన	”
అవకాశ	818	అవద్య	658	అవరోహ	241
అవకీర్ణిన్	466	అవధారణ	812	అవర్ణ	133
అవకృష్ట	649	అవధి	818	అవలగ్న	399
అవకేశిన్	238	అవధ్వస్త	682	అవలమ్మిత	775
అవక్రయ	576	అవన	696	అవల్గుజ	286
అవగణిత	689	అవనత	668	అవ(ప)వాద	483
అవగత	690	అవనాట	376	అవశ్యమ్	871
అవగీత	681	అవనాయ	711	అవశ్యాయ	75
అవగీర్ణ	690	అవని	206	అవష్టభి	775
అవగ్రహ	71	అవస్తీసోమ	555	అవసధ	219
అవగ్రాహ	”	అవన్య	238	అవసర	709
అవచూర్ణిత	682	అవభృథ	452	అవసాన	716
అవజ్ఞా	155	అవభ్రట	376	అవసిక	685, 690
అవజ్ఞాత	689	అవమ	658	అవస్కర	392, 808
అవట	166	అవమత	689	అవస్థా	109
అవటీట	376	అవమర్ద	528	అవహార	189
అవటు	405	అవమాననా	155	అవహితా	162
అవతంస	842	అవమానిత	689	అవహేలన	155
అవతమస	167	అవయవ	393	అవాక్	632, 644
అవ(ప)తోకా	570	అవర	491	అవాక్కుప్తీ	315
అవదంశ	617	అవరజ	376	అవాగ్ర	668
అవదాత	188, 763	అవరతి (ఉపరతి)	716	అవాచీ	65
అవ(ప)దాన	695	అవరవర్ణ	595	అవాచీన	66
అవదారణ	539	అవరీణ	681	అవాజ్	644
అవదాహ	322	అవరోధ	224	అవాచ్య	137

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అవార	180	అశుభ	892	అషడక్షిణ	482
అవాసన్	648	అశేష	665	అష్టమూర్తి	34
అవి	363, 830	అశోక	271	అష్టాపద	584, 620
అవిగ్ర (అవిగ్న)	272	అశోకా	281	అష్టీవత్	395
అవిత	689	అశ్మగర్భ	583	అసకృత్	863
అవిదళా	281	అశ్మజ	589	అసతీ	358
అవిద్యా	114	అశ్మన్త	549	అసతీసుత	366
అవిదూర	775	అశ్మఁ	232	అసన	260
అవినీత	638	అశ్మపుష్ప	300	అసమీక్ష్యకారిఁ	634
అవిరత	59	అశ్మరీ	384	అసహన	474
అవిలమ్బిత	58, 674	అశ్మసార	586	అసార	660
అవిస్పష్ట	138	అశ్రాన్త	59	అసి	517
అవీచి	173	అశ్రీ	519	అసిక్నీ	362
అవీరా	359	అశ్రు	408	అసిత	81, 119
అవేక్షా	712	అశీల	136	అసిధావక	599
అవ్యక్త	752	అశ్వ	494	అసిధేనుకా	519
అవ్యక్తరాగ	120	అశ్వకర్ణక	260	అసిపుత్రీ	”
అవ్యణ్డా	282	అశ్వత్థ	247	అసిహేతి	506
అవ్యధా	268	అశ్వయుజ్	78	అసు	532
అవ్యయ	898	అశ్వబ(వ)డబ	889	అసుధారణ	”
అవ్యవహిత	666	అశ్వా	495	అసుర	21
అశనాయా	563	అశ్వాభరణ	743	అసుహృత్	474
అశనాయిత	636	అశ్వారోహ	502	అసూ ర్జణ	155
అశని	45	అశ్వీఁ	48	అసూయా	156
అశిత	691	అశ్వినీ	78	అస్పగ్వరా	388
అశిశ్వీ	359	అశ్వినీసుత	48	అస్పజ్	389

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అసౌమ్యస్వర	647	అహహ	863	అకృతి	806
అస్త	231, 677	అహర్య	230	అక్రన్త	768
అస్తమ్	872	అహి	169, 849	అక్రీడ	236
అస్తి	”	అహిత	474	అక్రోశన	696
అస్తు	870	అహితుణ్డిక	172	అక్షారణా	134
అస్త్ర	513	అహిభయ	486	అక్షారిత	651
అస్థి	393	అహిభుజ్	736	అక్షేప	133
అస్థిర	651	అహిర్బుధ్వు	34	అఖణ్డల	41
అస్ఫుటవాచ్	646	అహిహన్	41	అఖు	333
అస్ర	389, 408, 807	అహేరు	289	అఖుబుజ్	330
అస్రప	54	అహో	85, 867	అఖేట	608
అస్రు	408	అహోరాత్ర	95, 102	అఖ్యా	130
అస్వచ్ఛన్ద	633	అహ్నాయ	864	అఖ్యాత	689
అస్వప్న	17	ఆ		అఖ్యాయికా	126
అస్వర	647	ఆ (ఆః)	851	ఆగస్త	455
అస్వాధ్యాయ	465	ఆమ్	871	ఆగన్	484, 844
అహంకార	154	ఆకంపిత	677	ఆగూ	113
అహంకారి	656	ఆకర	234	ఆగ్నిధ్ర	446
అహంయు	656	ఆకర్ష	839	ఆగ్రాహాయణిక	97
అహన్	88	ఆకల్ప	412	ఆగ్రహాయణీ	79
అహమహమికా	523	ఆకార	806, 703	ఆజ్	850
అహమ్పూర్వికా	”	ఆకారగుప్తి	162	ఆజ్ఞిక	151
అహమ్మతి	114	ఆకారణా	130	ఆజ్ఞిరస	79
అహర్పతి	82	ఆకాశ	64	ఆచమన	456
అహర్ముఖ	89	ఆకీర్ణ	676	ఆచామ	561
అహస్కర	82	ఆకుల	669	ఆచార్య	440

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అచార్య	361	అతిథేయ	455	అధూత	677
అచార్యసీ	361	అతిథ్య	455	అధోరణ	501
అచిత	580	అతుర	385	అధ్యాన	158
అచ్చాదన	72, 422	అతోద్య	143	అనక	144, 721
అచ్చురితక	162	అత్తగన్ధ	649	అనకదున్నుభి	29
అచ్చోదన	608	అత్తుగుప్తా	282	అనత	668
అజక	575	అత్మహోష	338	అనర్థ	143
అజాసేయ	494	అత్మజ	367	అనన	405
అజి	524, 737	అత్మన్	108, 777	అనన్ద	105
అజీవ	533	అత్మభూ	24, 30	అనన్దధు	"
అజూ	174	అత్మంభరి	637	అనన్దన	697
అజ్ఞా	483	అత్రేయీ	363	అనర్త	753
అజ్య	562	అధర్వణ	719	అనాయ	185
అటి	342	అదర్శ	435	అనాయ్య	448
అడమ్మర	527, 809	అది	673	అనాహ	383, 421
అధక	581	అదికారణ	108	అనుపూర్వీ	456
అధకిక	537	అదితేయ	17	అన్ధసిక	548
అధకీ	305	అదిత్య	17, 19, 82	అస్వీక్షకీ	126
అధ్య	630	అదీనవ	713	అపః	176
అతఙ్క	725	అదృత	765	అపక్వ	559
అతఞ్చన	780	అదేష్ట	440	అపగా	194
అతతాయన్	652	అద్య	673	అపణ	217
అతప	87, 890	అద్యమాషక	580	అపణిక	575
అతపత్ర	484	అద్యూన (త)	636	అపత్రాప్త	651
అతరం	182	అధార	194	అపత్	513
అతాయన్ (పిఁ)	339	అధి	158, 77	అపన్న	651

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అపన్నసత్త్వా	364	అమయ	380	అరగ్వధ	248
అపమిత్యక	535	అమయావిన్	385	అరఘట్ట	890
అపాన	619	అమలక	898	అరతి	716
అపీడ	433	అమలకీ	267	అరనాళక	555
అపీన	572	అమిక్షా	449	అరమ్భ	711
అపూపిక	548, 717	అమిష	388, 840	అరవ	139
అపృచ్ఛన	697	అమిషాళిన్	636	అరా	614
అప్త	476	అముక్త	504	అరాత్	854
అప్య	178	అమోద	105, 117, 768	అరాధన	785
అప్యాయన	780	అమోదిన్	118	అరామ	236
అప్రపద	424	అమ్నాయ	124, 697	అరాళిక	548
అప్రపదీన	”	అమ్ర	254	అరావ	139
అప్లవ	425	అమ్రాతక	250	అరేవత	248
అప్లుత (అప్లవప్రతిక)	460	అమ్రేడిత	132	అరోగ్య	380
అప్లావ	425	అయత	667	అరోహ	421, 849
అబన్ధ	539	అయతన	221	అరోహణ	228
అభరణ	413	అయతి	485, 758	అర్తగళ	276
అభాషణ	134	అయత్త	633	అర్తవ	364
అభాస్వర	19	అయామ	421	అర్తి	756
అభీర	565	అయుధ	513	అర్ధ	688
అభీరపల్లీ	229	అయుధిక	505	అర్ధక	554
అభీరీ	360	అయుధీయ	”	అర్య	150, 446
అభృల	174	అయుష్మన్	628	అర్యా	38
అభోగ	434	అయున్	532	అర్యావర్త	209
అమగన్ధిన్	118	అయోధన	524	అర్షభ్య	567
అమనస్య	174	అరకూట	585	అల	589

ఆ తిమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
అలమ్మ	529	అవృత్	456	అశ్వినేయ	48
అలయ	219	అవృత	679	అశ్వీయ	496
అలవాల	194	అవేగీ	308	అశ్వీన	495
అలస్య	605	అవేశన	221	అమాధ	99, 461
అలాన	492	అవేశిక	455	అసక్త	629
అలాప	134	అశంసిత్వ	641	అసన	435, 478, 491
అళి	212, 236, 359	అశంసు	”	అసనా	708
అలిష్ట	144	అశయ	707	అసన్దీ	884
అలీధ	515	అశర	54	అసన్న	566
అలూ	530	అశా	65, 835	అసవ	618
అలోక	721	అశితం	565	అసాదిత	688
అలోకన	714	అశిష్	843	అసార	71, 520
అవపన	552	అశీవిష	169	అసురీ	543
అవర్త	179	అశు	58, 541	అసేచనక	658
అవసిత	545	అశుగ	56, 515, 730	అస్మన్దన	524
అవలి	236	అశుశుక్షణి	50	అస్మన్దిత	496
అవాప	194	అశ్చర్య	152	అస్తరణ	493
అవాపక	416	అశ్రమ	437	అస్థా	766
అవాల	194	అశ్రయ	700, 478	అస్థాన	445
అవిగ్న	272	అశ్రయాళ	50	అస్థానీ	”
అవిద్ధ	668	అశ్రవ	113, 639	అస్పద	770
అవిధ	715	అశ్రుత	690	అస్ఫోట	279
అవిల	184	అశ్వ	496	అస్ఫోటనీ	613
అవిన్	869	అశ్వత్థ	246	అస్ఫోటా	274, 290
అవుక	148	అశ్వయుజ	100	అస్య	405
అవుత్త	”	అశ్వీన	”	అస్యో	708

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఆస్రవ	713	ఇతర	604, 674, 822	ఇభ	488
ఆహత	137, 583, 678	ఇతి	856	ఇభ్య	630
ఆహతలక్షణ	630	ఇతిహ	444	ఇరమ్మద	71
ఆహవ	524	ఇతిహాస	125	ఇరా	617, 812
ఆహవనీయ	447	ఇత్వరీ	358	ఇరావణ	45
ఆహార	564	ఇదానీమ్	876	ఇరిణ	750
ఆహవ	192	ఇధ్మ	242	ఇలా	206
ఆహేయ	170	ఇన	778	ఇల్వలా	79
ఆహో	865	ఇన్దిన్దిర	344	ఇవ	867
ఆహోపురుషికా	523	ఇన్దిరా	32	ఇష	100
ఆహోప్య	130	ఇనీవర	199	ఇసీకా (ఈషికా)	490
ఆహో	"	ఇనీవరీ	289	ఇషు	515
ఆహోన	"	ఇన్దు	72	ఇషుధి	516
ఇ		ఇన్దు	41, 66	ఇష్ట	452, 564
ఇక్షు	321	ఇన్దుద్రు	261	ఇష్టకాపధ	322
ఇక్షుగన్ధా	288, 291, 293	ఇన్దుయవ	272	ఇష్టగన్ధ	117
ఇక్షుర	291 (321)	ఇన్దువారుణీ	318	ఇష్టోర్థోద్భుక్త	629
ఇక్షావకు	317	ఇన్దుసురస	273	ఇష్టి	741
ఇక్ల	670, 703	ఇన్దుణికా	"	ఇష్వాస	513
ఇక్లిత	703	ఇన్దుణీ	37, 44	ఈ	
ఇక్కుదీ	261	ఇన్దుయుధ	71	ఈక్షణ	408, 714
ఇచ్చా	157	ఇన్దురి	21	ఈక్షణికా	363
ఇచ్చావతీ	358	ఇన్దువరజ	25	ఈడిత	690
ఇజ్యాశీల	441	ఇన్దియ	115, 387	ఈతి	756
ఇట్పుర	567	ఇన్దియార్థ	115	ఈరిత	677
ఇడా	743	ఇన్ధన	242	ఈర్మ	382

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఈర్వా	156	ఉచ్చ	667	ఉత్కర్ష	700
ఈ (ఏ. ఉ) ర్వారు	317	ఉచ్చటా	320	ఉత్కలికా	159
ఈళి (డి) త	690	ఉచ్చణ్ణ	674	ఉత్కార	716
ఈళీ	518	ఉచ్చార	392	ఉత్కోశ	341
ఈళ	33, 66	ఉచ్చావచ	674	ఉత్తంస	842
ఈశత్వ	38	ఉచ్చైశ్రవన్	44	ఉత్త	688
ఈశాన	33	ఉచ్చైర్ముష్ట	132	ఉత్తప్త	388
ఈశిత్వ	630	ఉచ్చైవ్	872	ఉత్తమ	660
ఈశ్వర	33, 630	ఉచ్చయ	240	ఉత్తమాజ్ఞ	535
ఈశ్వరీ	38	ఉచ్చాయ	240	ఉత్తమా	354
ఈషత్	867	ఉచ్చిత	667, 765	ఉత్తమాజ్ఞ	409
ఈషత్పాణ్ణ	119	ఉజ్జానన	529	ఉత్తరా	131, 821
ఈషా	540	ఉజ్జ్వల	151	ఉత్తరా	65
ఈషికా	490, 613	ఉజ్జ	534	ఉత్తరాసజ్ఞ	423
ఈహ్	157	ఉజ్జశిల	"	ఉత్తరీయ	"
ఈహ్మగ	330	ఉటజ	219, 220	ఉత్తాన	185
ఉ	872	ఉదు	77	ఉత్తానశయా	374
ఉక్త	689	ఉదుప	182	ఉత్థాన	782
ఉక్తి	122	ఉదుపుష్ప	277	ఉత్థిత	765
ఉక్థ	897	ఉడ్డిన	348	ఉత్పతిత్వ	642
ఉక్ష	566	ఉత	686, 854, 865	ఉత్పత్తి	109
ఉఖా	550	ఉతాహ్	865	ఉత్పతిష్ఠ	642
ఉఖ్య	558	ఉత్క	629	ఉత్పన్న	567
ఉగ్ర	34, 153, 596	ఉత్కట	307, 638	ఉత్పల	198, 302
ఉగ్రగన్ధా	289, 312	ఉత్కణ్డా	159	ఉత్పలశారిభా	294
		ఉత్కర	352	ఉత్పాత	527

అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఉత్పల్ల	239	ఉదాస	57	ఉద్రావ	528
ఉత్స	233	ఉదార	629, 821	ఉద్ధర్ష	165
ఉత్సర్జన	452	ఉదాసీన	473	ఉద్ధవ	"
ఉత్సవ	165, 831	ఉదాహర	130	ఉద్ధాన	549
ఉత్సాదన	425	ఉదిత	689	ఉద్ధార	534
ఉత్సాహ	159, 479	ఉదీచీ	65	ఉద్భ్రత	679
ఉత్సాహవర్ధన	152	ఉదీచీన	66	ఉద్భవ	109
ఉత్సుక	629	ఉదీచ్య	209, 300	ఉద్భిజ్జ	657
ఉత్సృష్ట	689	ఉదుమ్బర	248, 586	ఉద్భిత్	"
ఉత్సేధ	240, 771	ఉదుమ్బర్పర్ణి	312	ఉద్భిద	"
ఉదక్	96, 876	ఉదూఖల	547	ఉద్రుమ	701
ఉదక	177	ఉద్గత	684	ఉద్యత	678
ఉదక్యా	363	ఉద్గమనీయ	420	ఉద్యమ	700
ఉదగ్ర	667	ఉద్గాధ	59	ఉద్యాన	236, 781
ఉదజ	717	ఉద్గాతృ	446	ఉద్యోగ	898
ఉదధి	175	ఉద్గార	716	ఉద్ర	189
ఉదన్త	129	ఉద్గీధ	890	ఉద్వర్తన	425
ఉదన్యా	564	ఉద్గార్థ	678	ఉద్వాన్త	489, 684
ఉదన్వత్	175	ఉద్రాహ	716	ఉద్వాసన	529
ఉదపా	192	ఉద్భ	107	ఉద్వాహ	467
ఉదయ	231	ఉద్వన	715	ఉద్వేగ	325, 701
ఉదర	398	ఉద్భాటన	610	ఉన్దురు	333
ఉదర్క	485	ఉద్భాత	711	ఉన్నత	667, 765
ఉదవసిత	219	ఉద్దాన	484	ఉన్నతానత	667
ఉదశ్పిత్	563	ఉద్దాల	255	ఉన్నద్ధ (ఉన్నతి)	765
ఉదాత్త	125	ఉద్ధిత	682	ఉన్నయ	701

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౭

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఉన్నాయ	”	ఉపతాప	380	ఉపల	232
ఉన్నత్త	278, 386	ఉపత్యకా	234	ఉపలబ్ధార్థా	126
ఉన్నదిష్టు	637	ఉపదా	485	ఉపలబ్ధి	110
ఉన్ననన్	629	ఉపధా	481, 792	ఉపలమ్భ	712
ఉన్నాధ	529, 609	ఉపధాన	434	ఉపలా	826
ఉన్నాద	157, 637	ఉపధి	159	ఉపవన	236
ఉన్నాదవత్	386	ఉపనాహ	145	ఉపవర్తన	210
ఉపకణ్ఠ	666	ఉపనిధి	577	ఉపవస్త	457
ఉపకారికా	223	ఉపనిషద్	769	ఉపవాస	”
ఉపకార్యా	”	ఉపనిష్కర	215	ఉపవిషా	288
ఉపకుఞ్చికా	302, 554	ఉపన్యాస	130	ఉపనీత	463
ఉపకుల్యా	287	ఉపపతి	371	ఉపశల్య	229
ఉపక్రమ	444, 711, 792	ఉపబర్హ	434	ఉపశాయ	714
ఉపక్రోశ	133	ఉపభృత్	450	ఉపశ్రుత	690
ఉపగత	690	ఉపభోగ	706	ఉపసంవ్యాస	423
ఉపగూహన	713	ఉపమా	615, 616	ఉపసంపన్న	451, 558
ఉపగ్రహ	531	ఉపమాతృ	812	ఉపసర	710
ఉపగ్రాహ్య	485	ఉపమాన	615	ఉపసర్గ	527
ఉపఘ్న	706	ఉపయమ	467	ఉపసర్జన	662
ఉపచరిత	687	ఉపయామ	”	ఉపసర్యా	571
ఉపచాయ్య	448	ఉపరక్త	94, 651	ఉపసూర్యక	85
ఉపచిత	678	ఉపరక్షణ	487	ఉపస్కర	553
ఉపచిత్రా	282	ఉపరతి	716	ఉపస్థ	397
ఉపజాప	481	ఉపరాగ	94	ఉపస్పర్శ	456
ఉపజ్ఞా	444	ఉపరామ	716	ఉపహార	485, 823
ఉపతప్త	703	ఉపరి	816	ఉపహ్వర	816

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఉపాంశు	482	ఉమా	38, 543	ఉల్బణ	673
ఉపాకరణ	458	ఉమాపతి	34	ఉల్ముక	549
ఉపాకృత	451	ఉరఃసూత్రికా	415	ఉల్గాఘ	385
ఉపాత్యయ	457, 714	ఉరగ	169	ఉల్లోచ	424
ఉపాదాన	704	ఉరణ	574	ఉల్లోల	179
ఉపాధి	158, 631	ఉరణాక్ష	313	ఉశనన్	80
ఉపాధ్యాయ	440	ఉరభ్ర	574	ఉశీర	322
ఉపాధ్యాయా	360	ఉరరీ	861	ఉషణా (ఊషణా)	287
ఉపాధ్యాయానీ	361	ఉరరీకృత	690	ఉషర్బుధ	50
ఉపాధ్యాయా	360	ఉరశ్చద	504	ఉషన్	89
ఉపాసహ్	612	ఉరన్	398	ఉషా	873
ఉపాయ	480	ఉరసిల	509	ఉషాపతి	31
ఉపాయన	485	ఉరస్పత్	”	ఉషిత	685
ఉపాలమ్బ	133	ఉరు	662	ఉప్త	573
ఉపావృత్త	497	ఉరుబూక	264	ఉప్త	101,605,892
ఉపాసగ్గ	516	ఉర్వరా	207	ఉప్తరశ్మి	82
ఉపాసన	515	ఉర్వశీ	49	ఉప్తికా	561
ఉపాసనా	455	ఉర్వారు	317	ఉప్తీష	838
ఉపాసిత	687	ఉర్వీ	206	ఉప్తోపగమ	101
ఉపాహిత	94, 680	ఉలప	240	ఉప్ర	85
ఉపేన్ద్ర	25	ఉలూక	335	ఉప్రా	569
ఉపోదకా	318	ఉలూఖల	547	ఉ	
ఉపోద్ఘాత	130	ఉలూఖలక	254	ఉిత	686
ఉప్తకృష్ట	537	ఉలూపిన్	187	ఉితన్	572
ఉభయద్యున్	875	ఉల్కా	53	ఉితన	786
ఉభయేద్యున్	875	ఉల్బ	372	ఉిమ్	873

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఊరరీ	861	ఊహ	112	ఏకక	674
ఊరవ్య	532	ఋ		ఏకతాన	672
ఊరీ	861	ఋక్థ	582	ఏకతాల	142
ఊరీకృత	690	ఋక్ష	77,267,328	ఏకతదన్త	39
ఊరు	395	ఋక్షగనాధ	308	ఏకదా	876
ఊరుజ	532	ఋక్షగన్ధికా	294	ఏకదృష్టి	338
ఊరుపర్వ	395	ఋచ్	124	ఏకధుర	569
ఊర్జ	100	ఋజీష	551	ఏకధురావహ	”
ఊర్జస్వల	509	ఋజు	669	ఏకధురీణ	”
ఊర్జస్విన్	”	ఋణ	534	ఏకపిల్గ	61
ఊర్జనాధ	334	ఋత	138, 534	ఏకపదీ	213
ఊర్ణా	746	ఋతూ	96,196,752	ఏకయష్టికా	415
ఊర్ణాయు	574	ఋతీయా	714	ఏకసర్గ	672
ఊర్ధ్వక	144	ఋతుమతీ	363	ఏకహాయనీ	570
ఊర్ధ్వజామ	378	ఋతే	864	ఏకాకిన్	674
ఊర్ధ్వజ్ఞ	”	ఋత్విజ్	446	ఏకాగ్ర	672, 820
ఊర్మి	178	ఋద్ధ	545	ఏకాన్త	59
ఊర్మికా	417	ఋద్ధి	295	ఏకాబ్ధా	570
ఊర్మిమత్	668	ఋభు	17	ఏకాయన	672
ఊష	207	ఋభుక్షిన్	41	ఏకాయనగత	”
ఊషణ	553	ఋశ్య	332	ఏకావళీ	415
ఊషణా	287	ఋశ్యప్రోక్తా	282, 289	ఏకాష్ఠీల (లా)	280, 281
ఊషర	207	ఋషభ	140,566,662	ఏడ	378
ఊషవత్	”	ఋషి	460	ఏడక	574
ఊష్మకః	101	ఏ		ఏడగజ	313
ఊష్మాగమ	”	ఏక	674, 728	ఏడూక	218

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఏణ	331, 332	ఐశ్వర్య	38	ఔర్ధ్వదైహిక	453
ఏత	121	ఐషమ	874	ఔర్వ	52
ఏతర్హి	876		ఓ	ఔశీర	818
ఏధ	242	ఓకన్	219, 846	ఔషధ	307, 380
ఏధన్	”	ఓఘ	146,350,734	ఔష్ణక	575
ఏధిత	671	ఓజ్కార	125		క
ఏనన్	104	ఓజన్	846	క	722
ఏరణ్ణ	264	ఓతు	330	కంస	551
ఏలా	301	ఓదన	560	కంసారాతి	26
ఏలాపర్ణి	309	ఓమ్	869	కకుద	769
ఏలావాలుక	299	ఓష	698	కకుద్యతి	396
ఏవమ్	859,867,869,871	ఓషధీ	307	కకుబ్	65
ఏషణికా	612	ఓషధీశ	72	కకుభ	145, 261
	ఐ	ఓష్ఠ	405	కక్కోలక	430
ఐకాగ్ర	672		ఔ	కక్ష	399, 838
ఐకాగారిక	608	ఔక్షక	566	కక్ష్యా	492, 802
ఐజ్గుద	246	ఔచితీ	901	కజ్జ	336
ఐణ	331	ఔచిత్య	”	కజ్జటక	504
ఐణేయ	”	ఔత్తానపాది	76	కజ్జణ	417
ఐతిహ్య	444	ఔదనిక	548	కజ్జతికా	435
ఐద్రియక	672	ఔదరిక	636	కజ్జాల	393
ఐరావణ	45	ఔవగవకాదిక	717	కజ్జ	543
ఐరావత	43,66,257	ఔపయిక	483	కచ	409
ఐరావతీ	70, 256	ఔరభ్రక	575	కచ్చర	659
ఐలబిల	61	ఔరస	367	కచ్చిత్	870
ఐలేయ	299	ఔరస్య	”	కచ్చ	211, 303

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కచ్చప	63, 189	కడమ్మ	532	కదలీ	295, 331
కచ్చపీ	788	కడార	121	కదాచిత్	864
కచ్చుర	385	కణ	663, 744	కదుష్ట	87
కచ్చురా	284	కణప	890	కద్రు	121
కచ్చు	382	కణా	287, 553	కద్వద	647
కఞ్చాక	170, 503	కణికా	272	కనక	584
కఞ్చాకి	472	కణిశ	544	కనకాధ్యక్ష	472
కట	396, 490, 547, 738	కణ్ణిక	729, 898	కనకాలుకా	487
కటక	233, 416	కణ్ణికారికా	285	కనకాహ్వయ	278
కట(టు)మ్మరా	281, 316	కణ్ణికిపల	269	కనిష్ఠ	376, 742
కటభీ	314	కణ్ణ	404	కనిష్ఠా	401
కటాక్ష	408	కణ్ణభూషా	414	కనీనికా	408
కటాహ	890	కణ్ణీరధ	497	కనీయన్	663, 847
కటి	396	కణ్ణీరవ	326	కన్ఠా	884
కటిప్రోధ	397	కణ్డా	382	కన్ఠ	202, 318, 898
కటీ	901	కణ్డాయా	”	కన్ఠర	233
కటు	116, 281, 739	కణ్డారా	282	కన్ఠరాల	251, 260
కటుతుమ్మి	317	కణ్డోల	547	కన్ఠర్ప	30
కటురోహిణీ	281	కణ్డోలవీణా	612	కన్ఠలీ	331
కట్టల	258	కత్త్రణ	323	కన్ఠ	550
కట్వజ్జ	267	కథా	127	కన్ఠక	434
కరిజ్ఞర	279	కదధ్వన్	214	కన్ఠరా	404
కరిన	671	కదమ్మ	259	కన్యకాజాత	365
కరిల్లక	317	కదమ్మక	350, 542	కన్యా	357
కరోర	671	కదర	263	కపట	159
కడజ్గర	545	కదర్య	655	కపర్ద	37

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కపర్దిన్	34	కమల	176,200,823	కరభ	400, 574
కపాల	392	కమలా	32	కరభూషణ	417
కపాలభృత్	34	కమలాసన	24	కరమర్దక	272
కపి	328	కమలోత్తర	591	కరమ్మ	560
కపికచ్చు	282	కమితృ	638	కరరుహ	401
కపిత్థ	247	కమ్మ	164	కరవాల	517
కపిల	121	కమ్మన	670	కరవాలికా	518
కపిలా	67,270,299	కమ్మిత	677	కరవీర	277
కపివల్లీ	287	కమ్మ	670	కరశాఖా	401
కపిశ	120	కమ్మల	422, 823	కరశీకర	490
కపీతన	250,260,270	కమ్మలివాహ్యక	498	కరహాట	202
కపోత	335	కమ్మి	552	కరహాటక	265
కపోతపాలికా	226	కమ్ము	190, 789	కరాల	828
కపోతాక్ష్రి	304	కమ్ముగ్రీవా	404	కరిగర్జిత	526
కపోల	406	కమ్మ	638	కరణీ	489
కఫ	388	కర	85,484,806	కరిన్	488
కఫి	386	కరక	271, 722	కరపిప్పలీ	287
కఫోణి	400	కరకా	72	కరిశాబక	489
కబన్ధ	177, 531	కరజః	262	కరీర	277, 811
కబరీ	309,410,555	కరజ్జ	304	కరీష	561
కబల	563	కరజ్జక	262	కరుణ	152
కమ్	858	కరట	338, 738	కరుణా	"
కమర	189	కరణ	595, 748	కరోటు	338
కమరీ	191	కరణ్ణ	890	కరోణ	747
కమణ్ణలు	461	కరతోయా	196	కరోటి	393
కమన(కా)	638	కరపత్త	614	కర్క	495

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కర్మటక	189	కర్మర	”	కలల	372
కర్మటీ	252, 317	కర్మణ్యభుజ్	”	కలవిజ్ఞ	337
కర్మన్ధా	256, 901	కర్మణ్యా	616	కలశ	550
కర్మరీ	550	కర్మ	693	కలశీ	285
కర్మరేటు	338	కర్మన్దిన్	459	కలహంస	341
కర్మశ	313, 836, 671	కర్మమోటీ	40	కలహ	524
కర్మారు	317	కర్మశీల	635	కలా	73, 95, 825
కర్పూర	316	కర్మశూర	”	కలాద	599
కర్పూరక	307	కర్మసచివ	470	కలానిధి	72
కర్ణ	409	కర్మసాక్షి	82	కలాప	787
కర్ణజలౌకన్	334	కర్మార	320	కలాయ	541
కర్ణధార	182	కర్మేంద్రియ	115	కలి	524, 822
కర్ణవేష్టన	414	కర్ష	580	కలికా	271, 244
కర్ణికా	414, 728	కర్షక	536	కలిగ్గ	272, 337
కర్ణికార	268	కర్షఫల	268	కలిద్రుమ	268
కర్ణేజప	654	కర్షా	839	కలిమారక	262
కర్తరీ	613	కల	141	కలిల	676
కర్థమ	181	కలకల	139	కలుష	104, 184
కర్పట	421	కలజ్ఞ	74, 721	కలేబర	393
కర్పర	392	కలత్ర	813	కల్క	727
కర్పరీ	588	కలధౌత	760	కల్ప	103, 104, 458, 483
కర్పూర	430, 431	కలభ	489	కల్పనా	492
కర్పూర	54, 121, 584	కలమ	546	కల్పవృక్ష	48
కర్మకర	603, 635	కలమ్మ	552, 515	కల్పాంత	104
కర్మకార	635	కలమ్మీ	318	కల్మష	”
కర్మక్షమ	”	కలవర	335	కల్మాష	121

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కల్య	89,385,803	కాకః	338	కాఙ్గిక	555
కల్యా	135	కాకతాళ	336	కాణ్ణ	177, 743
కల్యాణ	105	కాకచిఙ్గీ	287	కాణ్ణపుష్ట	505
కల్లోల	179	కాకతిన్దుక	258	కాణ్ణవత్	506
కవచ	504	కాకనాసికా	298	కాణ్ణీర	"
కబల	563	కాకపక్ష	410	కాణ్ణేక్షు	291
కవాట	227	కాకపీలుక	258	కాతర	640
కవి	80, 439	కాకమాచీ	315	కాత్యాయనీ	38, 362
కవిక	898	కాకముద్గా	295	కాదమ్మ	341
కవికా	496	కాకలీ	141	కాదమ్మరీ	617
కవోష్ఠ	87	కాకాక్షీ	298	కాదమ్మినీ	69
కవ్య	450	కాకిణి	884	కాద్రవేయ	167
కశా	612	కాకు	132	కానన	235
కశార్వా	652	కాకుద	406	కానీన	365
కశిపు	787	కాకేందు	258	కాన్త	657
కశేరు	888	కాకోదుంబరికా	269	కాన్తలక	303
కశేరుకా	393	కాకోదర	169	కాన్తా	354
కశ్మల	527	కాకోల	171, 339	కాన్తార	215, 810
కశ్య	495,617,652	కాక్షీ	305	కాన్తారక	322
కష	612	కాచ	587,611,735	కాన్తి	75, 698
కషాయ	115, 799	కాచస్థాలీ	266	కాన్దవిక	548
కష్ట	174, 741	కాచిత	679	కాన్దిశీక	651
కస్తూరీ	429	కాఞ్చన	584	కాపథ	214
కల్వార	198	కాఞ్చనాహ్వయ	271	కాపోత	352, 593
కహ్వా	340	కాఞ్చనీ	556	కాపోతాంజన	588
కాంక్షా	157	కాఞ్చీ	417	కామ	30,157,564,791

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కామంగామి	509	కారికా	728	కాలమేషికా	384, 293
కామపాల	29	కారీష	719	కాలమేషీ	286
కామన	638	కారు	597	కాలవ్యాపి	669
కామమ్	870	కారునిక	633	కాలశేయ	562
కామయితృ	638	కారుణ్య	152	కాలసూత్ర	173
కామినీ	354, 779	కారోత్తమ	619	కాలస్కంధ	257, 273
కాముక	638	కార్తస్వర	584	కాలా	286, 293, 554
కాముకా	358	కార్తానిక	476	కాలాగురు	428
కాముకీ	”	కార్తిక	100	కాలానుసార్య	28, 300, 427
కామ్పిల్య	313	కార్తికీక	”	కాలాయ	586
కామ్బుల	499	కార్తికేయ	40	కాలికా	728
కామ్బునిక	599	కార్పాస	419, 898	కాలిన్దీ	195
కామ్బోజ	494	కార్పాసీ	296	కాలిన్దీభేదన	29
కామ్బోజీ	309	కార్మ	635	కాలీ	38
కామ్బదాన	695	కార్మణ	695	కాలీయక	427
కాయ	394	కార్ముక	513	కాలేయక	289, 427
కాయ (తీర్థ)	464	కార్మ్య	260	కాల్యక	307
కాయస్థా	268	కార్షాపణ	581	కాల్యా	571
కారణ	108	కార్షిక	”	కావచిక	504
కారణా	174	కాల	53, 81, 87, 119, 822	కావేరీ	197
కారణిక	628	కాలక	379	కావ్య	80
కారణవ	347	కాలకంఠక	339	కాశ	321
కారంభా	266	కాలకూట	171	కాశ్మరీ	256
కారవీ	294, 315, 554, 555	కాలఖండ	391	కాశ్మర్య	”
కారవేల్ల	317	కాలధర్మ	530	కాశ్మీర	312
కారా	532	కాలపుష్ప	514	కాశ్మీరజన్మన్	426

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కాశ్యపీ	85, 205	కిన్నరేశ	61	కీర్తి	132
కాష్ఠ	242	కిమ్	839, 865	కీల	53, 824
కాష్ఠకుద్దాల	183	కిము	865	కీలక	573
కాష్ఠతక్ష	600	కిముత	864, 865	కీలాల	176, 826
కాష్ఠా	65,95,742	కింపచాన	655	కీలిత	650
కాష్ఠామ్బువాహినీ	182	కింపురుష	62	కీశ	328
కాష్ఠీలా	295	కింవదంతీ	129	కీశపర్ణి	283
కాన	381	కిర	327	కు	206, 852
కానమర్ద	890	కిరణ	85	కుకర	378
కాసర	329	కిరాత	606	కుకున్దర	396
కాసార	193	కిరాతతిక్త	311	కుకూల	827
కింశారు	514, 806	కిరి	327	కుక్కుట	337
కింశుక	251	కిరీట	413	కుక్కుభ	347
కికిదివి	336	కిమ్మీర	121	కుక్కుర	306, 607
కిజ్జుర	604	కిల	861	కుక్షి	398
కిజ్జిణీ	419	కిలాస	381	కుక్షిమ్మరి	637
కించిత్	867	కిలాసిన్	387	కుజ్జుమ	426
కించులక	190	కిలిజ్జున్	547	కుచ	398
కింజల్క	202	కిల్బిష	104, 840	కుచన్దన	431
కిటి	327	కిశోర	495	కుచర	647
కిట్ట	390	కిష్కు	723	కుచాగ్ర	398
కిణ	890	కిసలయ	243	కుజ	80
కిణిహి	283	కికస	393	కుచ్చిత	668
కిణ్వు	618	కిచక	320	కుచ్ఛ	235, 736
కితన	278, 619	కినాశ	834	కుచ్ఛార	488
కిన్నర	20, 62	కిర	340	కుచ్ఛరాశన	247

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౨౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కుఞ్జుల	555	కుతుప	551	కుముదబాంధవ	72
కుట	237, 551	కుతూ	”	కుముదికా	258
కుటజ	272	కుతూహల	160	కుముదినీ	200
కుటన్నట	267, 305	కుత్సా	133	కుముద్వత్	210
కుటిల	668	కుత్సిత	658	కుముద్వతీ	200
కుటీ	220, 901	కుధ	323, 493	కుమ్భా	447
కుటుమ్భవ్యాపృత	631	కుద్దాల	248	కుమ్భ	254, 491, 789
కుటుమ్భినీ	356	కునటీ	592	కుమ్భకార	598
కుట్టనీ	363	కునాశక	284	కుమ్భసమ్భవ	77
కుట్టిమ	898	కున్త	519	కుమ్భికా	199
కుట్మల	245	కున్తల	409	కుమ్భిన్	488
కుఠర	573	కున్త	63, 275, 890	కుమ్భినీ	206
కుఠార	518	కున్త	299	కుమ్భి	258
కుఠేరక	279	కున్తరు	”	కుమ్భినస	169
కుడవ	581	కున్తరుకీ	301	కుమ్భిర	189
కుడఙ్గక	890	కుపూయ	658	కురఙ్గ	331
కుడ్య	218	కుప్య	583	కురఙ్గక	608
కుణప	531	కుబేర	61, 66	కురఙ్గక	276, 277
కుణి	304, 378	కుబేరక	303	కురర	341
కుణ్ఠ	634	కుబేరాక్షీ	266	కురవక	276, 277
కుణ్ఠ	371, 550	కుబ్జ	378	కురువిన్ద	319
కుణ్ఠల	414	కుమార	40, 149	కురుబిన్ద	580
కుణ్ఠలి	169	కుమారక	249	కుర్దన	161
కుణ్ఠీ	461	కుమారీ	276, 357	కుల	351, 436
కుతప	454	కుముద	66, 199	కులక	258, 317, 597
కుతుక	160	కుముదప్రాయ	210	కులటా	358

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కుకుత్తికా	589	కుష్ఠ	302,383,898	కూర్పర	400
కులపాలికా	357	కుసీ	587	కూర్పాసక	423
కులశ్రేష్ఠిన్	597	కుసీద	535	కూర్మ	57, 189
కులసంభవ	437	కుసీదిక	”	కూల	180
కులస్త్రీ	357	కుసుమ	245	కూలంకషా	194
కులాయ	349	కుసుమాజ్ఞాన	589	కూష్మాణ్డక	317
కులాల	598	కుసుమేషు	30	కృకణ	338
కులాలి	589	కుసుమ్భ	591, 790	కృకర	57
కులిక	597	కుసృతి	159	కృకలాస	334
కులిశ	45	కుస్తుంబురు	554	కృకవాకు	337
కులీ	285	కుహనా	465	కృకాటికా	405
కులీన	437	కుహర	165	కృచ్చ్ర	174, 464
కులీర	189	కుహూ	94	కృత	439, 761
కుల్మాష	542, 890	కూకుద	632	కృతపుష్ప	505
కుల్మాషాభిషుత	555	కూట	232,352,740	కృతమాల	248
కుల్య	393	కూటక	539	కృతముఖ	626
కుల్యా	197	కూటయన్త్ర	609	కృతలక్షణ	630
కువల	256, 903	కూటకాల్మలి	262	కృతసాపత్నికా	356
కువలయ	198	కూటస్థ	669	కృతహస్త	505
కువాద	647	కూప	192	కృతాన్త	53, 754
కువిన్ద	598	కూపక	181,183,396	కృతాభిషేకా	149, 355
కువేణీ	186	కూబరు	500	కృతి	439, 626
కుశ	177,323,831	కూర్చ	407	కృత్త	687
కుశల	106,626,828	కూర్చశీర్ష	311	కృత్తి	462, 551
కుశీలవ	602	కూర్చికా	557	కృతివాసన్	34
కుశేశయ	200	కూర్దన (కుర్దన)	161	కృత్యా	803

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కృత్రిమధూపక	429	కృష్ణపున్నా	266	కేసరిన్	326
కృత్స	665	కృష్ణసార	332	కైటభజిత్	26
కృపణ	655	కృష్ణా	197, 287	కైడర్య	258
కృపా	152	కృష్ణికా	543	కైతవ	159, 620
కృపాణ	517	కేకర	379	కైదార్య	534
కృపాణీ	613	కేకా	345	కైదారిక	538
కృపాళు	633	కేకిన్	"	కైరవ	199
కృపీట	177	కేతకీ	325	కైలాస	62
కృపీటయోని	50	కేతన	522, 780	కైవర్త	185
కృశ	663	కేతు	71, 752	కైవరీ	305
కృశాను	50	కేదర	890	కైవల్య	114
కృశానేరేతన్	34	కేదార	538	కైశిశ	410
కృశాశ్విన్	602	కేదారిక	"	కైశ్య	"
కృషక	536	కేనిపాతక	183	కోక	330, 310
కృషి	533	కేయూర	417	కోకనద	201
కృషిక	536, 540	కేలి	161	కోకనదచ్చవి	120
కృషీవల	536	కేవల	828	కోకిల	338
కృష్ట	537	కేశ	409	కోకిలాక్ష	291
కృష్టి	439	కేశపాశీ	411	కోటర	243
కృష్ట	25,96,119,553	కేశవ	25, 377	కోటవీ	361
కృష్టపాకఫల	272	కేశవేశ	410	కోటి	418,519,740
కృష్టఫలా	286	కేశామ్బునామః	300	కోటివర్షా	306
కృష్టభేదీ	282	కేశిక	377	కోటిశ	538
కృష్టలా	287	కేశిన్	"	కోట్ట	890
కృష్టలోహిత	120	కేశినీ	302	కోఠ	382
కృష్టపర్మః	50	కేసర	202,249,271	కోణ	145, 519

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
కోదణ్ణ	513	కౌక్షేయక	517	క్రధన	529
కోద్రవ	541	కౌటతక్ష	600	క్రస్థన	526, 784
కోప	157	కౌటిక	603	క్రస్థిత	163
కోపనా	354	కౌణప	54	క్రమ	458, 638
కోపిన్	643	కౌతుక	160	క్రముక	259, 325
కోమల	672	కౌతూహల	”	క్రమేలక	573
కోయష్టిక	347	కౌద్రవీణ	433	క్రయవిక్రయిక	575
కోరక	244	కౌన్తిక	506	క్రయిక	576
కోరణ్ణీ	302	కౌన్తి	299	క్రయ్య	577
కోరదూష	541	కౌపీన	783	క్రవ్య	388
కోల	182, 256, 327	కౌమారీ	37	క్రవ్యాద్	54
కోలక	430, 553	కౌముదీ	74	క్రవ్యాద	”
కోలదల	304	కౌమోదకీ	32	క్రాయిక	576
కోలమృక	145	కౌంటినేయ	366	క్రిమి	334
కోలవల్లి	287	కౌంటేయ	”	క్రిమిఘ్న	292
కోలా	287	కౌంటేర	”	క్రిమిజ	428
కోలాహల	139	కౌలీన	781	క్రియా	123, 693, 802
కోలీ	256	కౌలేయక	607	క్రియావత్	635
కోవిద	439	కౌశిక	254, 335, 724	క్రీడా	161
కోవిదార	248	కౌశేయ	419	క్రీతకికా	286
కోశ	348, 582, 836	కౌస్తుభ	33	క్రుఞ్	340
కోశఫల	420	క్రకచ	614	క్రుధ్	157
కోశాతకీ	723	క్రకర	277, 338	క్రుష్ట	163
కోష్ఠ	741	క్రతు	444	క్రూర	654, 671, 821
కోష్ఠ	87	క్రతుధ్వంసిన్	34	క్రేయ	577
కౌక్కుటిక	729	క్రతుభుజ్	17	క్రోడ	327, 398

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౨౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
క్రోధ	157	క్షణన	529	క్షిపణి	183
క్రోధన	643	క్షణప్రభా	70	క్షిపా	700
క్రోశయుగ	215	క్షతజ	389	క్షిప్త	677
క్రోష్టు	329	క్షతవ్రత	466	క్షిప్తు	642
క్రోష్టునిన్నా	285	క్షత్తృ	501, 596, 753	క్షిప్	58
క్రోష్టీ	293	క్షత్రియ	468	క్షియా	698
క్రోచ్చ	340	క్షత్రియా	360	క్షీణ	167
క్రోచ్చదారణ	40	క్షత్రియాణీ	"	క్షీబ	638
క్షమ	700	క్షత్రియా	360	క్షీర	177, 561, 815
క్షమధ	"	క్షన్తృ	643	క్షీరవిదారీ	294
క్షిన్న	386, 688	క్షపా	90	క్షీరశుక్లా	293
క్షిన్నాక్ష	"	క్షపాకర	73	క్షీరసాగరకన్యకా	32
క్షిశిత	685	క్షమ	794	క్షీరావీ	288
క్షిప్త	136, 685	క్షమా	206	క్షీరికా	261
క్షితక	293	క్షమితృ	643	క్షీరోద	176
క్షితకికా	284	క్షమిత	"	క్షుత్	381
క్షీబ	373, 833	క్షయ	104, 219, 381, 698	క్షుత	"
క్షేప	713	క్షప	381, 543, 795	క్షుతాభిజనన	543
క్షోమ	390	క్షపధు	381	క్షుద్ర	655, 812
క్షణ	139, 698	క్షాస్త	683	క్షుద్రఘట్టికా	419
క్షణన	139	క్షాన్తి	156	క్షుద్రశఙ్ఖ	190
క్షణిత	682	క్షార	53, 587	క్షుద్రా	285
క్షాణ	139	క్షారక	244	క్షుద్రాణ్డమత్స్యసజ్ఞాత	188
క్షాణోద్భవ	588	క్షారమృత్తికా	207	క్షుద్	563
క్షణ	95, 165, 745	క్షారిత	651	క్షుధిత	636
క్షణదా	90	క్షితి	205, 757	క్షుప	239

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
క్షుమా	543	ఖ		ఖరమజ్జరీ	283
క్షుర	291, 890	ఖ	63,730,892	ఖరాశ్వా	294
క్షురక	258	ఖగ	346,515,730	ఖర్జూ	382
క్షురప్ర	890	ఖగేశ్వర	33	ఖర్జూర	325, 585
క్షురిన్	800	ఖజాకా	552	ఖర్జూరీ	325
క్షుల్లక	604,663,725	ఖజ్జ	379	ఖర్వ	377, 668
క్షేత్ర	538, 814	ఖజ్జన	336	ఖల	654
క్షేత్రజ్ఞ	108, 738	ఖజ్జరీట	”	ఖలపూ	634
క్షేత్రాజీవ	536	ఖట	890	ఖలినీ	718
క్షేపణ	700	ఖట్యా	434	ఖలీన	496
క్షేపణీ	183	ఖద్గ	33,328,517	ఖలు	861
క్షేపిష్ఠ	691	ఖడ్గిన్	328	ఖల్యా	718
క్షేమ	106,303,898	ఖణ్డ	74	ఖాత	198
క్షేమంకర	625	ఖణ్డపరశు	38	ఖాదిత	691
క్షైత్ర	538	ఖణ్డవికార	557	ఖారీ	581
క్షోణీ	205	ఖణ్డీక	541	ఖారీక	538
క్షోద	522	ఖదిర	263	ఖారీవాప	”
క్షోదిష్ఠ	691	ఖదిరా	310	ఖీల	208
క్షాద్ర	592	ఖద్యోత	82, 344	ఖుర	304, 496
క్షౌమ	224,419,420	ఖని	234	ఖురణన్	377
క్షుత	680	ఖనిత్ర	539	ఖురనస	”
క్షౌ	206	ఖపుర	325	ఖేట	658
క్షౌభృత్	230, 468	ఖర	87, 575	ఖేయ	197
క్షౌజ్రక	171	ఖరణన్	377	ఖేలా	161
క్షౌదా	526	ఖరణప	”	ఖోడ	379
క్షౌడిత	898	ఖరపుష్పా	309	ఖ్యాత	630

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఖ్యాతగర్వణ	681	గణ్ణ	406, 484	గన్ధర్వ	20,332,493,789
ఖ్యాతి	699	గణ్ణక	328	గన్ధర్వహస్తక	264
గ		గణ్ణకాలీ	310	గన్ధవహ	56
గగన	63	గణ్ణశైల	234	గన్ధవహ	405
గగ్గా	195	గణ్ణాలీ	319	గన్ధవాహ	50
గగ్గాధర	34	గణ్ణీర	318	గన్ధసార	430
గజ	488	గణ్ణాపద	190	గన్ధాశ్మన్	588
గజతా	489	గణ్ణాపదీ	191	గన్ధినీ	300
గజభక్త్యా	301	గణ్ణాషా	884	గన్ధోత్తమా	617
గజబంధినీ	493	గణ్ణోలీ	343	గభస్తి	85
గజరిపు	326	గతనాసిక (విగతనాసిక)	377	గభీర	184
గజానన	39	గద	32, 380	గమ	520
గజ్జా	221	గదాగ్రజ	26	గమన	”
గడక	187	గద్య	893	గమ్భారీ	256
గడు	890	గన్ధోలీ	343	గమ్భీర	184
గడుల	378	గన్ధీ	495	గమ్య	681
గణ	351,511,745	గన్ధ	115	గరళ	171
గణక	476	గన్ధక	251, 589	గరాగరీ	273
గణనీయ	664	గన్ధకుటీ	300	గరిమన్	38
గణరాత్ర	91	గన్ధనా	780	గరిష్ఠ	692
గణరూప	279	గన్ధనాకులీ	296	గరుడ	33
గణహాసక	303	గన్ధఫలీ	266, 271	గరుడధ్వజ	25
గణాధిప	39	గన్ధమాదన	231	గరుడాగ్రజ	85
గణికా	274, 362	గన్ధమూలీ	316	గరుత్	348
గణికారికా	272	గన్ధమూషీ	333	గరుత్మత్	33,347,750
గణిత	665	గన్ధరస	590	గర్గరీ	573

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
గర్జిత	70, 489	గవీశ్వర	”	గాలవ	254
గర్త	166	గవేధు	546	గిరి	230, 700
గర్దభ	575	గవేధుకా	”	గిరికర్ణి	290
గర్దభాణ్డ	260	గవేషణ	454	గిరికా	331
గర్దన	637	గవేషిత	688	గిరిజ	589
గర్భ	373, 790	గవ్య	561	గిరిజా	38
గర్భక	432	గవ్యా	562	గిరిజామల	587
గర్భాగార	221	గవ్యూతి	215	గిరిమల్లికా	272
గర్భాశయ	372	గహన	235, 676	గిరిశ	33
గర్భిణీ	364	గహ్వర	233, 818	గిరీశ	”
గర్భోపఘాతినీ	571	గహ్వరీ	206	గిలిత	691
గర్భుత్	323	గాఢేయ	584, 801	గీత	140
గర్వ	154	గాఢేరుకీ	297	గీర్	122
గర్వణ	133	గాఢ	59	గీర్ణి	700
గర్వ	658	గానిక్య	364	గీర్వాణ	17
గర్వవాదినీ	647	గాణేయ	664	గీష్పతి	79
గళ	404	గాణ్డివ	514	గుగ్గులు	254
గలకమ్బుల	568	గాణ్డివ	”	గుత్స	415, 544
గలన్తికా	550	గాత్ర	394, 491	గుచ్చక	244
గలిత	688	గాత్రానులేపనీ	431	గుత్సార్థ	415
గల్యా	718	గాన	140	గుఞ్జ	580
గవయ	332	గాన్ధార	”	గుఞ్జా	215, 287
గవల	587	గాయత్రీ	263, 449	గుడ	742
గవాక్ష	222	గారుత్మత	583	గుడపుష్ప	250
గవాక్షి	318	గార్భిణ	364	గుడఫల	251
గవీన	565	గార్హస్థ్య	448	గుడా	291

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
గుడూచీ	280	గూఢపురుష	475	గోచర	115
గుణ	109,478,514, 548,610,745	గూన	683	గోజిహ్వ	298
గుణవృక్షక	183	గృజ్జన	314	గోతుమ్బా	318
గుణిత	678	గృధ్న	637	గోణ్ణ	890
గుణిత	"	గృధ్ర	340	గోత్ర	230,436,814
గుద	396	గృధ్రసీ	884	గోత్రభిద్	41
గుదే	57	గృహ (గృహః)	219,849	గోత్రా	206, 566
గుద్ద	321	గృహగోధికా	334	గోదారణ	540
గుద్దా	266, 320	గృహపతి	477	గోదావరీ	197
గుత్త	678, 689	గృహయాకు	641	గోధుక్	565
గుప్తి	759	గృహస్థాణ	897	గోధన	"
గురణ	700	గృహగత	455	గోధా	514
గురు	79, 440	గృహరామ	236	గోధాపదీ	298
గుర్విణీ	364	గృహవగ్రహణీ	225	గోధి	407
గుల్ఫ	395	గృహిన్	437	గోధికా	190
గుల్మ	240,391,511,793	గృహ్యక	352, 633	గోధికాత్మజ	330
గుల్మినీ	240	గేస్తుక	434	గోధూమ	542
గువాక	325	గేహ	219	గోనర్ద	305
గుహ	40	గైరిక	235, 726	గోనస	168
గుహ	233, 285	గైరేయ	589	గోప	472,565,590,787
గుహ్య	800	గో	85,205,566,569,733	గోపతి	567
గుహ్యక	20	గోకణ్ణక	288	గోపరస	590
గుహ్యకేశ్వర	61	గోకర్ణ	332, 402	గోపావసీ	226
గూఢ	392, 678	గోకర్ణీ	281	గోపాయిత	689
గూఢపాద్	169	గోకుల	565	గోపాల	565
		గోక్షురక	288	గోపీ	294

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
గోవు	227,305,816	గౌఢార	330	గ్రాస	563
గోప్యక	604	గౌఢేయ	"	గ్రాహ	189, 694
గోమత్	565	గౌఢేర	330	గ్రాహిన్	247
గోమయ	561	గౌర	118,120,820	గ్రీవా	404
గోమాయు	329	గౌరీ	38, 357	గ్రీష్మ	101
గోమిన్	565	గౌష్ఠీన	212	గ్రైవేయక	414
గోరన	562	గ్రథిత	676	గ్లస్త	691
గోర్ద	390	గ్రన్థి	320	గ్లహ	620
గోల	586	గ్రన్థిక	594	గ్లాన	385
గోళక	371	గ్రన్థిత	676	గ్లాన్న	"
గోలా	592	గ్రన్థివర్ణ	306	గ్లా	72
గోలీధ	258	గ్రన్థిల	257, 277	ఘ	
గోలోమీ	289,319,594	గ్రస్త	137, 691		
గోవన్దనీ	266	గ్రహ	94,698,848	ఘట	551
గోవిన్ద	25, 768	గ్రహణీరుజ్	383	ఘటా	526
గోవిష్	561	గ్రహపతి	82	ఘటీయస్త్ర	610
గోశీర్ష	431	గ్రహీతృ	641	ఘట్ట	890
గోష్ఠ	212	గ్రామ	229, 793	ఘణ్డా	258
గోష్ఠి	445	గ్రామణీ	746	ఘణ్డాపథ	215
గోపుద	770	గ్రామతక్ష	600	ఘణ్డారవా	292
గోసజ్ఞ్య	565	గ్రామాస్త	229	ఘన	68,143,146,
గోస్తన	415	గ్రామతా	718		518,666,778
గోస్తనీ	292	గ్రామీణా	286	ఘనరస	177
గోస్తానక	212	గ్రామ్య	608, 136	ఘనసార	430
గౌతమ	24	గ్రామ్యధర్మ	467	ఘనాఘన	778
గౌతమీ	197	గ్రావన్	230,232,776	ఘర్మ	161
				ఘస్మర	636

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఘస్ర	88	చ		చటక	337
ఘటా	405	చ	852, 865	చటకా	338
ఘాణ్ఢిక	521	చకోరక	347	చటకాశిరస్	594
ఘాత	529	చక్ర	340, 350, 499,	చణక	543
ఘాతుక	641, 654		510, 815	చణ్ణ	644
ఘాస	324	చక్రకారక	304	చణ్డా	303
ఘుటికా	395	చక్రపాణి	25	చణ్డాత	277
ఘుణ	890	చక్రమర్దక	343	చణ్డాతక	423
ఘూక	335	చక్రలా	320	చణ్డాల	597, 606
ఘూర్ణిత	644	చక్రవర్తి	469	చణ్డాలవల్లకీ	612
ఘృణా	152, 714, 747	చక్రవర్తినీ	346	చణ్డికా	38
ఘృణి	85	చక్రవాక	340	చతుఃశాల	220
ఘృత	562, 760	చక్రవాళ	68, 230	చతుర	605
ఘృష్టి	85, 315, 327	చక్రవాళక	350	చతురజ్ఞుల	248
ఘోటక	493	చక్రాల్ల	341	చతురానన	24
ఘోణా	405, 496	చక్రాక్షీ	282	చతుర్భుద్ర	467
ఘోణిన్	327	చక్రాణి (బ-వ)	179	చతుర్భుజ	25
ఘోణ్డా	256, 325	చక్రిన్	169	చతుర్వర్గ	467
ఘోర	153	చక్రీవత్	575	చతుష్పద	214
ఘోష	229	చక్ష్మఃశ్రవన్	169	చతుర్వాయణీ	570
ఘోషక	297	చక్ష్మష్	408	చత్వర	225, 447
ఘోషణా	132	చక్ష్మప్యా	589	చన	864
ఘ్రాణ	405, 679	ఛఙ్చరీక	344	చన్దన	430
ఘ్రాణతర్పణ	117	చఙ్చుల	670	చన్దనా	294
ఘ్రాత	679	చఙ్చులా	70	చన్దనాలయ	231
		చఙ్చు	264, 348	చన్ద్ర	72, 313, 816

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
చన్ద్రక	345	చరిష్ఠ	”	చాజ్గేరీ	310
చన్ద్రభాగా	197	చరు	449	చాటకైర	338
చన్ద్రమన్	72	చర్చరీ	884	చాణ్డాల	608
చన్ద్రబాలా	301	చర్చా	172, 425	చాణ్డాలికా	612
చన్ద్రశేఖర	33	చర్చికా	40	చాతక	337
చంద్రసంజ్ఞ	430	చర్చిక్యం	425	చాతుర్వర్ణ్య	436
చన్ద్రహాస	517	చర్మకషా	311	చాంద్రభాగ	176
చన్దికా	74	చర్మకార	599	చాప	33, 513
చపల	58, 587, 653	చర్మన్	462, 518	చామర	486
చపలా	70, 287	చర్మప్రభేదిని	614	చామీకర	584
చపేట	402	చర్మప్రసేవికా	613	చాముణ్డా	37, 40
చమర	332	చర్మముణ్డా	40	చామ్పేయ	270, 271
చమరిక	248	చర్మ	261, 506	చార	475, 702
చమస	898	చర్యా	456	చారటీ	312
చమసీ	881	చర్వణా	343	చారణ	602
చమూ	510, 511	చర్విత	691	చారు	657
చమూరు	331	చల	670	చార్చిక్య	425
చమ్పక	270	చలదల	247	చాలనీ	547
చయ	218, 350	చలన	670	చాష	336
చర	475, 670	చలాచల	”	చికిత్సక	384
చరక	898	చలిత	520, 677	చికాత్సా	380
చరణ	394	చవికా	287	చికుర	409, 653
చరణాయుధ	337	చవ్య	”	చిక్కుణ	559
చరమ	673	చషక	619	చిక్కుస	898
చరమక్షాభృత్	231	చసాల	447	చిజ్చా	260
చరాచర	670	చాక్రిక	521	చిత్	110, 864

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
చితా	531	చిరరాత్రాయ	863	చూలికా	490
చితి	"	చిరస్య	"	చేటక	604
చిత్త	110	చిరాయ	"	చేత్	869
చిత్తవిభ్రమ	157	చిరాయున్	262	చేతన	110
చిత్తసమున్నతి	155	చిరిబిల్వ	"	చేతనా	"
చిత్తాభోగ	111	చిలిచిమ	187	చేతన్	"
చిత్వా	531	చిల్ల	339, 386	చేల	422, 827
చిత్ర	121, 152	చిహ్న	74	చైత్య	221
చిత్రక	264,279,426,813	చీన	331	చైత్ర	98
చిత్రకర	598	చీర	897	చైత్రరథ	62
చిత్రకృత్	250	చీరీ	344	చైత్రిక	98
చిత్రతణ్డలా	292	చీరుకా	"	చోచ	897
చిత్రపర్ణి	285	చీవర	897	చోద	307
చిత్రభాను	50,82,775	చుక్ర	310,553,890	చోరపుష్పి	302
చిత్రశిఖణ్డిజ	79	చుక్రికా	310	చోర	608
చిత్రశిఖణ్డిన్	81	చుచున్దరీ	333	చోశ	423
చిత్రా	121,282,318	చుల్ల	386	చౌరికా	609
చింతా	158	చుల్లి	549	చౌర్య	"
చిపిటక	560	చూచుక	398	చ్యుత	688
చిబుక	406	చూడా	346,411,822	ఛ	
చిర	863	చూడామణి	413		ఛగలక
చిరక్రియ	634	చూడాలా	320	ఛగలాణ్డి	308
చిరజీవి	338	చూత	254	ఛత్ర	487
చిరణ్డి	358	చూర్ణ	42, 522	ఛత్రా	291,324,554
చిరన్తన	671	చూర్ణకున్తల	410	ఛత్రాకీ	296
చిరసూతా	571	చూర్ణి	884	ఛద	243, 348

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఛదన	243	జ		జతు	427
ఛదిన్	226	జగత్	208, 762	జతుక	555
ఛద్యన్	159	జగచ్చక్షు	82	జతుకా	342
ఛన్ద	707, 767	జగతీ	206, 208, 758	జతుకృత్	316
ఛదః	248	జగత్ప్రాణ	56	జతుకా	"
ఛన్దస్	845	జగర	504	జత్రు	399
ఛన్న	482, 684	జగల	618	జనక	368
ఛల	527	జగ్ధ	691	జనజ్ఞమ	606
ఛవి	75, 86	జగ్ధి	564	జనతా	718
ఛాగ	574	జఘన	396	జనన	109, 436
ఛాగీ	"	జఘనేఫలా	269	జననీ	316, 368
ఛాత	687	జఘన్య	673	జనపద	210
ఛాత్ర	443	జఘన్యజ	376, 593	జనయిత్రీ	368
ఛాత్రాదినిలయ	221	జగ్ధమ	670	జనశ్రుతి	129
చాదిత	684	జగ్ధమేతర	"	జనార్దన	25
ఛాన్దస	440	జఙ్ఘా	395	జనాశ్రయ	222
ఛాయా	802	జఙ్గాకరిక	508	జని	109
ఛాయాపుత్ర	81	జఙ్ఘాల	503	జనీ	316, 357
ఛిత	687	జటా	241, 411, 740	జనున్	109
ఛిద్ర	165	జటాజూట	37	జన్తు	110
ఛిద్రత	685	జటా (మాంసీ)	306	జన్తుఫల	248
ఛిన్న	687	జటిన్	253	జన్మ	109
చిన్నరుహ	280	జటిలా	306	జన్మి	110
ఛురికా	519	జటుల	379	జన్య	468, 524, 803
ఛేక	423	జఠర	398, 971, 820	జన్య	110
ఛేదన	697	జడ	76, 648	జప	462

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
జపా	277	జలనిర్గమ	179	జాతరూప	58
జమ్పతీ	372	జలనీలీ	200	జాతవేదన్	50
జమ్బాల	181	జలపుష్ప	892	జాతాపత్యా	361
జమ్మీర	249, 278	జలప్రాయ	211	జాతి	110, 275, 756
జమ్బు	246	జలముచ్	68	జాతీకోశ	431
జమ్బుక	329, 716	జలవ్యాల	168	జాతీ (జీ) ఫల	"
జమ్బు	246	జలశుక్తి	191	జాతు	864
జమ్బు	249	జలాధార	192	జాతోక్ష	567
జమ్బుభేదిన్	41	జలాశయ	192, 322	జాను	395
జమ్బుల	249	జలూకా	190	జాబాల	601
జమ్మీర	"	జలోచ్చాస	181	జామాత్య	370
జయ	528, 701	జలౌకన్	190	జామి	793
జయన	701	జల్పా	646	జామ్బవ	246
జయన్త	45	జల్పిత	689	జామ్బూనద	584
జయన్తీ	271	జవ	58, 508	జాయక	427
జయా	271, 272	జవన	508, 716, 494	జాయా	355
జయ్య	508	జవనికా (యవనికా)	424	జాయాజీవ	602
జరత్	374	జహ	282	జాయాపతీ	372
జరద్గవ	567	జహ్నాతనయా	195	జాయు	380
జరా	374	జాగరా	706	జార	371
జరాయు	372	జాగరిత్య	644	జాల	185, 350, 826
జరాయుజ	657	జాగరూక	"	జాలక	244, 350
జల	176	జాగర్యా	706	జాలిక	603
జలజన్త	88	జాగ్గలిక	172	జాలీ	297
జలధర	68	జాజ్ఞిక	508	జాల్మా	634, 604
జలనిధి	175	జాత	110	జిఘత్స	636

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
జిఘాంస	474	జీవాతు	532	జ్ఞాన	114
జిగ్గి	284	జీవాంతక	603	జ్ఞానిన్	476
జిత్వర	509	జీవికా	533	జ్యో	205, 514
జిన	22	జీవితకాల	532	జ్యోఘాతవారణ	514
జిష్టు	41, 509	జుగుస్సా	133	జ్యోని	699
జిహ్మా	668	జుగ్గ	308	జ్యాయస్	375, 847
జిహ్మగ	169, 793	జుహూ	450	జ్యేష్ఠ	742
జిహ్వ	407	జూతి	716	జ్యేష్ఠ (జ్యేష్ఠ)	99
జీన	375	జూర్తి	717	జ్యోతిరిక్లణ	344
జీమూత	68, 273, 751	జృమ్భ	163	జ్యోతిష్మతీ	314
జీరక	554	జృమ్భణ	”	జ్యోతిస్	844
జీరణ	553	జేతృ	508, 509	జోత్సాన్	74
జీర్ణ	375	జేమన	564	జ్యోతిషిక	476
జీర్ణవస్త్ర	421	జేయ	508	జ్యోతీన్	91, 297
జీర్ణి	699	జైత్ర	”	జ్వర	383, 717
జీవ	79, 532	జైవాత్మక	72, 628, 725	జ్వలన	50
జీవక	260, 311	జోక్తక	428	జ్వాల	53
జీవంజీవ	347	జోషమ్	859	ఝ	
జీవన	176, 533	జ్ఞ	439		
జీవనీ	310	జ్ఞపిత	684	ఝంఝావాత	56
జీవనీయ	177	జ్ఞప్త	”	ఝటామలా	302
జీవనీయా	310	జ్ఞప్తి	110	ఝటితి	864
జీవనౌషధ	532	జ్ఞాతసిద్ధాంత	477	ఝర	233
జీవన్వికా	280	జ్ఞాతి	368	ఝర్ఘర	145
జీవన్తీ	310	జ్ఞాతృ	639	ఝల్లరీ	834
జీవా	”	జ్ఞాతేయ	371	ఝష	186, 188
				ఝషా	297

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౪౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఝాటల	258	తక్షిన్	600	తనూకృత	685
ఝాబక	258	తట	180, 232	తనూనపాత్	50
ఝింటీ	276, 277	తటినీ	194	తనూరుహ	348, 411
ఝిల్లికా	344	తటాక	193	తన్తు	610
ట		తటిత్	70	తన్తుభ(తన్తుభ)	542
టబ్బ	614, 898	తటిత్వత్	68	తన్తుహయ	334, 598
టిట్టిభక	347	తణ్ణక	898	తన్త్ర	817
టీకా	884	తణ్ణల	292	తన్త్రక	420
డ		తణ్ణలీయ	308	తన్త్రికా	280
డమర	702	తణ్ణా	552	తన్ద్రీ	164, 812
డమరు	145	తత	143, 676	తప	101
డయన	497	తతన్	864	తపఃక్షేశసహ	459
డహు	269	తత్కాల	485	తపన	82, 173
డిణ్ణిమ	145	తత్త్వ	146	తపనీయ	584
డిస్సీర	590	తత్పుర	629	తపన్	98, 845
డిమ్మ	702	తథా	867, 876	తపస్య	98
డిమ్మ	349, 374, 789	తథాగత	22	తపస్విన్	459
దుణ్ణుక	267	తథ్య	138	తపస్వినీ	306
దుణ్ణుభ	168	తద్	864	తమన్	81, 109, 166, 167
డోలా	286, 498	తదా	876	తమస్వినీ	90, 845
ధ		తదాత్వ	485	తమాల	273, 898
ధక్కా	144	తదానీమ్	876	తమాలపత్ర	426
ధులి	191	తనయ	367	తమిస్ర	166
త		తను	394, 663, 666, 779	తమిస్రా	91
తక్ర	562	తనుత్ర	504	తమీ	90
తక్షక	721	తనూ	394	తమోనుద్	767

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
తమోపహ	850	తల్లజ	107	తార్క్షశైల	588
తరక్షు	327	తప్త	685	తాల 146,325,402,589	
తరణ్ణ	178	తస్మర	608	తాలపత్ర	414
తరణ్ణిణీ	194	తాణ్ణవ	147, 898	తాలపర్ణి	300
తరణి	82,181,219	తాత	368	తాలమూలికా	298
తరపణ్య	182	తాన్త్రిక	477	తాలవృన్దక	436
తరళ	413, 670	తాపస	459	తాలాఙ్క	29
తరళా	561	తాపసతరు	261	తాలీ	302, 325
తరస్	58, 523	తాపిచ్చ	273	తాలు	406
తరస	388	తామరస	200	తావత్	856
తరస్సిన్	508, 786	తామలకీ	302	తిక్త	116
తరి	181	తామసీ	91	తిక్తక	317
తరు	237, 241	తామూలవల్లీ	299	తిక్తశాక	249
తరుణ	375	తామూలీ	”	తిగ్మ	87
తరుణీ	355	తామ్ర	120	తితఉ	547
తర్క	112	తామ్రక	586	తితిక్షా	156
తర్కవిద్యా	126	తామ్రకుట్టక	600	తితిక్షు	643
తర్కారీ	271	తామ్రచూడ	337	తిత్తిరి	347
తర్జనీ	401	తామ్రపర్ణి	67	తిథి	88
తర్ణక	567	తార	142, 807	తినిశ	250
తర్పణ	444,564,696	తారకజిత్	40	తిన్రిణీ	260
తర్మన్	447	తారకా	77, 408	తిన్రిణీక	553
తర్ష	157, 564	తారా	77	తిన్దుక	257
తల	514, 827	తారాపథ	64	తిన్దుకీ	884
తలిన	786	తారుణ్య	374	తిమి	188
తల్ప	788	తార్ష్య	33, 795	తిమిగ్గిల	”

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
తిమిత	688	తుఱ్ఱ	249, 667	తురుష్కు	429
తిమిర	166	తుఱ్ఱీ	309	తులా	418, 580
తిరన్	862, 866	తుచ్చ	660	తులాకోటి	418
తిరస్కరిణీ	424	తుణ్ణ	405	తుల్య	615
తిరస్క్రియా	155	తుణ్ణికేరీ	296, 309	తుల్యపాన	563
తిరీట	254, 897	తుత్త	588	తువర	115
తిరోధాన	72	తుత్తా	286, 302	తువరికా	305
తిరోహిత	529	తుత్తాజ్ఞాన	588	తుష	268, 545
తిర్యచ్	645	తుణ్ణి	40	తుషార	75, 76
తిలక	258, 379, 390, 426	తున్ద	398	తుషిత	19
తిలకాలక	379 (557)	తున్దపరిమృజ	605	తుహిన	75
తిలపర్ణి	431	తున్దిభ	376	తూణ	516
తిలపిష్ఠ	543	తున్దిల	"	తూణీ	"
తిలపేజ	"	తున్దీ	"	తూణీర	"
తిలిప్ప	168	తున్దుభ	542	తూద	259
తిల్య	536	తున్న	303	తూబర	807
తిల్ప	254	తున్నవాయ	598	తూర్ణ	58
తిష్య	78, 796	తుభ	574	తూర	259, 591
తిష్యఫలా	267	తుముల	526	తూలికా	613
తీక్షణ	87, 586, 748	తుమ్మి	318	తూష్టింశీల	648
తీక్షణగంధక	252	తురగ	493	తూష్టిక	"
తీర	180	తురఱ్ఱ	"	తూష్టికామ్	867
తీర్థ	766	తురఱ్ఱమ	"	తూష్టిమ్	"
తీవ్ర	59	తురఱ్ఱవనద	62	తృణ	323, 324
తీవ్రవేదనా	174	తురాపాట్	41	తృణద్రుమ	325
తు	853, 865, 871	తురీయ	426	తృణధాన్య	546

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
తృణధ్వజ	320	తోక్మ	511	త్రికా	193
తృణరాజ	325	తోత్ర	491, 539	త్రికూట	231
తృణశూల్య	274	తోటక	897	త్రిఖట్వ	903
తృణ్యా	324	తోదన	539	త్రిఖట్వీ	"
తృతీయాకృత	537	తోమర	177	త్రిగుణాత్మత	537
తృతీయాప్రకృతి	373	తోయ	177	త్రితక్ష	903
తృప్త	687	తోయపిప్పలీ	294	త్రితక్షీ	"
తృప్తి	157, 564	తోరణ	227	త్రిదశ	17
తృష్ణక్	637	తౌర్యత్రిక	148	త్రిదశాలయ	16
తృష్ణా	747	తృక్ష	689	త్రిదివ	"
తేజన	320	త్యాగ	452	త్రిదివేశ	17
తేజసిక	321	త్రపా	155	త్రిపథగా	195
తేజనీ	281	త్రపు	590	త్రిపుటా	292, 302
తేజస్	85,387,846	త్రయీ	124	త్రిపురాస్తక	34
తేజిత	680	త్రయీతను	82	త్రిఫలా	595
తేమ	713	త్రస	670	త్రిభణ్ణీ	292
తేమన	558	త్రసర	710	త్రియామా	90
తైజస	586	త్రస్న	640	త్రిలోచన	34
తైజసావర్తినీ	613	త్రాణ	689, 698	త్రివర్గ	467, 480
తైత్తిర	352	త్రాత	689	త్రివిక్రమ	25
తైలపర్ణికా	431	త్రాయస్తీ	315	త్రివిష్టప	16
తైలంపాతా	883	త్రాయమాణా	"	త్రివృత్	292
తైలపాయికా	343	త్రాస	153	త్రివృతా	"
తైలీన	536	త్రిక	397	త్రిసన్ధ్య	90
తైష	97	త్రికకుద్	231	త్రిసీత్య	537
తోక	367	త్రికటు	591	త్రిస్రోతస్	195

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౨౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
త్రిహల్య	537	దంశీ	343	దస్తభాగ	491
త్రిహాయణీ	570	దంష్టిక	327	దస్తశత	247, 249
త్రుటి	302, 663, 740	దక్ష	605	దస్తశతా	248, 310
త్రేతా	448, 756	దక్షిణ	629, 675	దస్తావల	488
త్రోటి	348	దక్షిణస్థ	501	దస్త్రికా	312
త్ర్యమ్బక	34	దక్షిణా	96	దస్త్రిన్	488
త్ర్యమ్బకనఖ	61	దక్షిణాగ్ని	448	దస్త్రశూక	169
త్ర్యూపణ	594	దక్షిణార్హ	627	దభ్ర	663
త్వ	674	దక్షిణేయ	”	దమ	418, 695
త్వక్క్షీరీ	593	దక్షిణేర్మక	608	దమధ	695
త్వక్సార	320	దక్షిణ్య	627	దమిత	684
త్వచ్	242, 307, 388	దగ్ధ	685	దమునన్	50
త్వచ	307	దగ్ధికా	561	దమ్మతీ	372
త్వచిసార	320	దణ్డ	81, 481, 510, 742	దమ్మ	159
త్వరా	711	దణ్డధర	53	దమ్మోళి	45
త్వరిత	58, 508	దణ్డనీతి	126	దమ్య	567
త్వరితోదిత	137	దణ్డనిష్కమ్మ	573	దయా	152
త్వష్ట	685	దణ్డాహత	562	దయాళు	633
త్వష్ట్ర	600, 739	దద్రుఘ్న	313	దయిత	658
త్విష్	86, 840	దద్రుణ	385	దర	153, 817
త్విషాంపతి	82, 86	దద్రురోగి	”	దరత్	884
త్సరు	517	దధిత్థ	247	దరిద్ర	655
ద		దధిఫల	”	దరీ	233
దంశ	343	దనుజ	21	దర్దుర	191
దంశన	504	దస్త	406	దర్పక	30
దంశిత	”	దస్తధావన	263	దర్పణ	435

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
దర్భ	323	దాత	687	దావిక	198
దర్వి	552	దాత్యూహ	339	దాశ	185
దర్వికర	169	దాత్ర	539	దాశపురం	305
దర్భ	93, 462	దాన	452, 490	దాశార్హ	26
దర్భన	714	దానవ	21	దాస	184, 604
దల	243	దానవారి	17	దాసీ	276
దవ	53, 829	దానశౌణ్డ	627	దాసీసభ	895
దవిష్ట	667	దాన్త	459, 684	దాసేయ	604
దవీయవ్	”	దాన్తి	695	దాసేర	”
దశనా	406	దాపిత	649	దిగ్గజ	66
దశనవాపవ్	405	దామ	573	దిగమ్భర	648
దశజల	22	దామనీ	”	దిగ్గ	516, 679
దశమి	375	దామోదర	25	దిత	687
దశమీస్థ	766	దామ్మిక	729	దితిసుత	21
దశరూపభృత్	26	దాయాద	767	దిధిషు	365
దశా	421, 835	దారాః	355	దధిషూ	”
దశానీకినీ	512	దారద	171	దిన	88
దమ్య	474, 608	దారిత	686	దినమణి	82
దస్ర	48	దారు	242, 265	దినాన్త	89
దహన	50	దారుణ	153	దివ్	16, 63
దాక్షాయణీ	38, 78	దారుహారిద్రా	289	దివఃపృథివీ	215
దాక్షాయ్య	340	దారుహస్తక	552	దివస	88
దాక్షిణ్య	627	దార్వాఘాట	337	దివస్పతి	41
దాడిమ	271, 903	దార్వికా	298, 588	దివా	866
దాడిమపుష్పక	263	దార్వీ	289	దివాన్త	335
దాణ్డపాతా	883	దావ	53, 829	దివాకర	82

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౨

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
దివాభీత	335	దీర్ఘవృత్త	267	దుర్బల	376
దివాకీర్తి	600, 606	దీర్ఘసూత్ర	634	దుర్మనస్	629
దివిషద్	17	దీర్ఘికా	194	దుర్ముఖ	646
దివౌకన్	17, 842	దుఃఖ	174	దుర్వర్ణ	585
దివ్యోపపాదుక	656	దుఃస్వర్గు	284	దుర్విధ	655
దిశ్	65	దుఃస్వర్గా	285	దుర్వృద్	474
దిశ్య	66	దుకూల	420	దుశ్శ్చవన	41
దిశాంపతి	”	దుగ్ధ	561	దుష్కృత	104
దిష్ట	87, 107, 739	దుగ్ధికా	288	దుష్టు	873
దిస్తాన్త	530	దున్దుభి	144	దుష్పుత్ర	303
దిష్ట్యా	868	దురధ్వ	214	దుష్ప్రధర్షిణీ	295
దిక్షాన్త	452	దురాలభా	284	దుష్షమమ్	870
దీక్షిత	441	దురిత	104	దుహితుఃపతి	370
దీదివి	560	దరోదర	810	దుహితృ	372
దీధితి	85	దుర్గ	478	దూత	477
దీన	655	దుర్గత	655	దూతీ	362
దీప	435	దుర్గతి	172	దూత్య	477
దీపక	716	దుర్గన్త	118	దూన	687
దీప్తి	86	దుర్గమ	215	దూర	667
దీవ్య	294	దుర్గసజ్చర	710	దూరదర్శిన్	440
దీర్ఘ	667	దుర్గా	38	దూర్వా	319
దీర్ఘకోశికా	192	దుర్జ్ఞన	654	దూషికా	392
దీర్ఘదేహీ	334	దుర్దిన	72	దూష్య	424
దీర్ఘపృష్ఠ	169	దుర్దుమ	313	దూష్యా	492
దీర్ఘదర్శి	440	దుర్దామక	383	దృఢ	59, 670, 744
దీర్ఘనిద్రా	530	దుర్దామన్	192	దృఢసన్ని	670

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
దృతి	890	దేవమాతృక	212	దోషైకదృశ్	654
దృబ్ధ	676	దేవర	369	దోస్	399
దృశ్	408, 835	దేవల	601	దోహద	157
దృషద్	232	దేవవల్లభ	249	దోహదవతీ	361
దృష్ట	486	దేవసభా	47	ద్యున్	64
దృష్టరజిష్	357	దేవాజీవ	601	ద్యావాపృథివీ	215
దృష్టాంత	753	దేవీ	149, 281, 306	ద్యావాభూమి	"
దృష్టి	408, 741	దేవు	369	ద్యుతి	75, 86
దృష్టేందు	93	దేశ	210	ద్యుమణి	82
దేవ	17, 149, 656	దేశరూప	483	ద్యుమ్న	582
దేవక	620	దేహ	394	ద్యూత	620
దేవకీనన్దన	26	దేహళీ	225	ద్యూతకారక	"
దేవకుసుమ	427	దైతేయ	21	ద్యూతకృత్	619
దేవఖాతక	193	దైత్య	"	ద్యో	16, 63
దేవఖాతబిల	233	దైత్యగురు	80	ద్యోత	87
దేవచ్ఛన్ద	415	దైత్యా	300	ద్రప్స	562
దేవజగ్దక	323	దైత్యారి	25	ద్రవ	161, 528
దేవతరు	48	దైర్ఘ్య	421	ద్రవనీ	282
దేవతా	17	దైవ	107	ద్రవిణ	523, 582, 747, 872
దేవతాశ	273	దైవ (తీర్థ)	463	ద్రవ్య	582, 800
దేవదత్త	57	దైవజ్ఞ	476	ద్రాక్	864
దేవదారు	265	దైవజ్ఞా	363	ద్రాక్షా	292
దేవద్ర్యచ్	645	దైవత	17	ద్రాఘిష్ఠ	692
దేవక	620	దైవత (అహోరాత్ర)	103	ద్రావిడక	307
దేవన	781	దోషజ్ఞ	439	ద్రు	237
దేవభూయ	464	దోషా	866	ద్రుకిలిమ	265

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ద్రుఘణ	518	ద్విగుణాకృత	537	ధ	
ద్రుణీ	884	ద్విజ	346, 736	ధట	890
ద్రుత	58, 146, 678, 686, 864	ద్విజరాజ	73	ధత్తూర	278
ద్రుమ	237	ద్విజా	299	ధన	582
ద్రుమామయ	427	ద్విజాతి	438	ధనంజయ	50, 57
ద్రమోత్పల	268	ద్విజిహ్వ	789	ధనద	61
ద్రువయ	579	ద్వితీయా	355	దనహరీ	303
ద్రుహిణ	24	ద్విప	488	ధనాధిప	61
ద్రోణ	335, 581, 746	ద్విపాద్య	484	ధనిన్	630
ద్రోణకాక	339	ద్విరద	488	ధనినాంవాసనః	222
ద్రోణక్షీరా	572	ద్విరసన	169	ధనిష్ఠా	78
ద్రోణదుఘా	"	ద్విరేఫ	344	ధనుర్ధర	505
ద్రోణీ	182, 286	ద్విష్	474	ధనుష్పట	255
ద్రోహచింతన	113	ద్విషద్	"	ధనుష్కృత్	505
ద్రాణిక	537	ద్విహాయనీ	570	ధనుస్	37, 513
దృష్ట	349, 833	ద్విప	180	ధన్య	625
దృయూతిగ	460	ద్విపవతీ	194	ధన్వ	208, 513
ద్వాదశాత్మక	82	ద్విపిన్	326	ధన్వయాన	284
ద్వాదశాబ్జుల	402	ద్విషణ	474	ధన్విన్	505
ద్వాపర	112, 805	ద్విషి	"	ధమన	321
ద్వార్	226	ద్విష్య	652	ధమని	390
ద్వార	"	ద్విష	478	ధమనీ	304
ద్వారపాల	471	ద్విష	499	ధమ్మిల్ల	410
ద్వాఃస్థ	"	ద్విమాతుర	39	ధర	230
ద్వాఃస్థిత	"	ద్విష్ట	586	ధరణి	205
				ధరా	"

అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ధరిత్రీ	”	ధారణా	484	ధూర్	499
ధర్మ	105, 124, 792	ధారా	496	ధూత	689
ధర్మచిన్తా	158	ధారాధర	68	ధూపాయిత	687
ధ(ధా)ర్మ ధ్వజి	466	ధారాసంపాతా	71	ధూపిత	”
ధర్మపత్తన	553	ధార్మరాష్ట్ర	342	ధూమకేతు	751
ధర్మరాజ	22, 53, 736	ధార్మపత్తన	553	ధూమయోని	68
ధర్మసంహితా	128	ధావనీ	285	ధూమల	121
ధర్షణీ	358	ధిక్	852	ధూమ్యా	718
ధవ	371, 829	ధిక్కుత	649, 681	ధూమ్యాట	337
ధవళ	118	ధిషణ	79	ధూమ్ర	121
ధవళా	569	ధిషణా	110	ధూర్జటి	34
ధవిత్ర	450	ధిష్ణ్య	219, 801	ధూర్త	278, 619, 655
ధాతకీ	301, 884	ధీ	110	ధూర్వహ	568
ధాతా	24	ధీన్ద్రియ	115	ధూళి	522
ధాతు	235, 754	ధీమత్	439	ధూసర	119
ధాతుపుష్పికా	301	ధీమతీ	360	ధృతి	759
ధాత్రీ	206, 812	ధీర	426, 439	ధృష్ట	639
ధాన	560	ధీవర	185	ధృష్ట	”
ధానుష్క	505	ధీశక్తి	710	ధేను	572
ధాన్య	544	ధీనచివ	470	ధేనుకా	489, 727
ధాన్యాక	554	ధుత	673	ధేనుష్యా	572
ధాన్యాష్ట	555	ధుత్తూర	278	ధైనుక	566
ధామన్	85, 219, 784	ధునీ	194	ధైవత	140
ధామనిధి	82	ధురంధర	568	ధోరణ	501
ధామార్గవ	283, 297	ధురీణ	”	ధౌతకాశేయ	420
ధాయ్యా	449	ధుర్య	”	ధౌతక (ధోరితక)	496

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ధారేయ	568	నగౌకన్	346	నన్దివృక్ష	303
ధ్యామ	323	నగ్న	648	నన్ద్వావర్త	223
ధ్రువ	76,239,669,832	నగ్నహూ	61	నపుంసక	373
ధ్రువా	296, 450	నగ్నికా	357, 361	నస్త్రీ	368
ధ్వజ	74, 522	నట	267, 602	నభస్	63,99,846
ధ్వజినీ	510	నటన	147	నభసంగమ	346
ధ్వని	139	నటీ	304	నభస్య	99
ధ్వనిత	682	నడ	323, 898	నభస్వత్	56
ధ్వస్త	688	నడప్రాయ	210	నమన్	873
ధ్వాజ్ఞ	338, 838	నడమీన	187	నమసిత	686
ధ్వాస	139	నడసంహతి	324	నమస్కారీ	310
ధ్వాస్త	166	నద్యా	”	నమస్యా	455
న		నద్వాన్	210	నమస్యిత	686
న	868	నడ్వల	”	నముచిసూదన	41
నకువేష్టా	296	నత	668	నయ	698
నక్తక	421	నతనాసిక	376	నయన	408
నక్తమ్	866	నదీ	194	నర	352
నక్తమాల	262	నదీమాతృక	212	నరక	172
నక్ర	189	నదీసర్జ	261	నరవాహన	61
నక్షత్ర	77	నద్రీ	612	నర్తకీ	146
నక్షత్రమాలా	415	ననాద్భృ	368	నర్తన	147
నక్షత్రేశ	73	నను	858, 870	ననర్మదా	196
నఖ	304, 401	నన్దక	33	నర్మన్	161
నఖర	”	నన్దన	44	నలకూబర	62
నగ	730	నన్దికేశ్వర	40	నలద	322
నగరీ	216	నన్ది	”	నళిన	200

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
నఖినీ	200	నాగర	554, 819	నాయక	627
నలీ	304	నాగరణ్ణ	257	నారక	172, 173
నల్ప	215	నాగలోక	165	నారాచ	516
నవ	63, 671	నాగవల్లీ	299	నారాచీ	612
నవదళ	203	నాగసంభవ	590	నారాయణ	25
నవనీత	562	నాగసుగద్ధా	296	నారాయణీ	289
నవమాలికా	275	నాగాః	167	నారీ	353
నవసూతికా	572	నాగాస్తక	33	నాల	202, 544
నవాంబర	420	నాట్య	147, 148	నాలీ	541
నవీన	671	నాడికా	552	నాలీకేర	325
నవోద్భుత	562	నాడిన్ధమ	599	నావిక	182
నవ్య	671	నాడీ	390, 743	నావ్య	181
నష్ట	529	నాడీప్రణ	382	నాశ	530
నష్టచేష్టతా	161	నాధవత్	633	నాసత్వ	48
నష్టాగ్ని	465	నాద	139	నాసా	225, 405
నస్తిత	568	నాదేయీ	252, 257, 271, 298	నాసికా	405
నస్యోత	”	నానా	857, 864	నాస్తికతా	112
నహి	868	నానారూప	681	నిఃశలాక	482
నాక	16, 64, 720	నాన్దీకర	647	నిఃశేష	665
నాకు	213	నాన్దీవాది	”	నిఃశోధ్య	660
నాకులీ	296	నాపిత	600	నిఃశ్రేణి	227
నాగ	57, 167, 488, 590, 662, 731	నాభి	500, 790, 884	నిఃశ్రేయసమ్	114
నాగకేసర	271	నామ	859	నిఃషమమ్	870
నాగజిహ్వాకా	592	నామధేయ	130	నిఃసరణ	227
నాగబలా	297	నామన్	”	నిఃస్వ	655
		నాయ	698	నికట	666

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
నికర	350	నిగాద	701	నిధ్యాన	714
నికర్షణ	228	నిగార	716	నినద	139
నికష	612	నిగాళ	495	నినాద	”
నికషా	866, 874	నిగ్రహ	702	నిన్దా	133
నికషాత్మజ	54	నిఘ	715	నిప	551
నికామ	564	నిఘన	564	నిపర	712
నికాయ	351	నిఘ్న	633	నిపార	”
నికాయ్య	219	నిచుల	269	నిపాతన (నియాతన)	712
నికార	703, 716	నిచోల	422	నిపాన	192
నికారణ	529	నిజ	737	నిపుణ	626
నికుచ్చక	581	నితమ్బు	233, 396	నిబంధ	383
నికుఞ్చ	235	నితమ్మినీ	354	నిబంధన	145
నికుమ్భ	312	నితాంత	59	నిబర్హణ	529
నికురుమ్బు	350	నిత్య	59, 669	నిభ	616
నికృత	650, 654	నిదాఘ	101, 161	నిభృత	639
నికృతి	159	నిదాన	108	నిమయ	576
నికృష్ట	658	నిదిగ్ధ	678	నిమిత్త	74, 761
నికేతన	219	నిదిగ్ధికా	285	నిమేష	95
నికోచక	251	నిదేశ	483	నిమ్న	184
నిక్వణ	139	నిద్రా	163	నిమ్నగా	194
నిక్వాణ	”	నిద్రాణ	644	నిమ్బు	269
నిఖిల	665	నిద్రాళు	”	నిమ్బుతరు	249
నిగళ	492	నిధన	530, 784	నియతి	107
నిగద	701	నిధయ	63	నియన్త్ర	501
నిగమ	216, 792	నిధి	”	నియమ	113, 457, 463
నిగరణ	716	నిధువన	467	నియాతన	711

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
నియామక	183	నిర్దేశక	601	నివసన	”
నియత	893	నిర్దేశ	483	నివహ	350
నియుద్ధ	526	నిర్ధార్య	632	నివాత	765
నియోజ్య	604	నిర్భర	59	నివాప	453
నిర్	860	నిర్మద	489	నినీత	421, 463
నిరస్తర	665	నిర్ముక్త	169	నివృత	677
నిరయ	172	నిర్మోక	170	నివేశ	219, 487
నిరర్గళ	675	నిర్యాణ	490	నిశా	90
నిరర్థక	673	నిర్యాతన	782	నిశాఖ్యా	556
నిరవగ్రహ	633	నిర్యాహ	848	నిశాటన	335
నిరసన	714	నిర్వపణ	453	నిశాన్త	219
నిరస్త	137, 516, 649	నిర్వర్ణన	714	నిశాపతి	72
నిరాకరిష్టు	642	నిర్వహణ	150	నిశారణ	529
నిరాకృత	649	నిర్వాణ	114, 683	నిశిత	680
నిరాకృతి	465, 714	నిర్వాత	683	నిశీధ	91
నిరామయ	385	నిర్వాద	133, 768	నిశీధినీ	90
నిరీష	539	నిర్వాపణ	529	నిశ్చయ	112
నిర్ముతి	174	నిర్వార్య	628	నిశ్రేణీ	228
నిర్గుణ్ణీ	273, 274	నిర్వాసన	529	నిషణ్ణ	516
నిర్గుణ్ణన	529	నిర్వృత్త	686	నిషణ్ణి	505
నిర్హోష	139	నిర్వేశ	616, 706, 834	నిషద్యా	217
నిర్జర	17	నిర్వృధన	165	నిషద్వర	181
నిర్జర	233	నిర్వార	705	నిషధ	231
నిర్జరిణీ	194	నిర్వారి	177	నిషాద	140, 606
నిర్జయ	112	నిర్వాద	139	నిషాది	501
నిర్జిక్త	660	నిలయ	219	నిషూదన	529

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
నిష్క	727	నిష్ఠింశ	517	నీవాక	709
నిష్కళా	364	నిస్సావ	561	నీవార	546
నిష్కాసిత	649	నిస్వన	139	నీవీ	576, 832
నిష్కూట	236	నిస్వాన	”	నీవృత్	210
నిష్కూటి	301	నిహనన	529	నీద్ర	226
నిష్కూహ	243	నిహంకా	190	నీశార	423
నిష్కూమ	710	నిహంసన	529	నీహార	75
నిష్కా	150, 742	నిహీన	604	ను	857, 873
నిష్కాన	558	నిహ్నావ	135, 831	నుతి	132
నిష్కీదన	716	నీకాశ	616	నుత్త	677
నిష్కర	136, 671	నీచ	604, 668	నున్న	”
నిష్కేవ	716	నీచైన్	872	నూతన	671
నిష్కేవన	”	నీడ	349	నూత్న	”
నిష్కూత	677	నీడోద్భవ	346	నూద	258
నిష్కూతి	716	నీధ్ర (ప్ర)	225	నూనమ్	859, 871
నిష్కాత	626	నీప	259	నూపుర	418
నిష్కక్వ	682	నీర	177	నృ	352
నిష్కతిసుతా	359	నీల	63, 119	నృత్య	147
నిష్కన్న	686	నీలకణ్ఠ	345, 741	నృప	469
నిష్కావ	709	నీలజ్ఞ	384	నృపలక్ష్మణ	487
నిష్కూవాణి	420	నీలలోహిత	34	నృపసభ	895
నిసర్గ	164	నీలామ్బర	29	నృపాసన	487
నిస్పష్ట	678	నీలామ్బుజన్మన్	199	నృశంస	654
నిస్తల	667	నీలికా	274	నృసేన	903
నిస్వర్ణ	529	నీలినీ	286	నేతృ	630
నిస్సరణ	228	నీలీ	276, 286, 343	నేత్ర	408, 814

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
నేత్రామ్బు	408	న్యాన	577	పచ్చతా	530
నేదిష్ఠ	667	న్బుజ్జ	386	పచ్చదశీ	92
నేపథ్య (నైపథ్య)	412	న్యూజ్ఞ	890	పచ్చమ	140
నేమి	193, 500	న్యూన	786	పచ్చలక్షణా	126
నేమీ	250	ప		పచ్చశర	30
నైకభేద	674			పచ్చశాఖ	401
నైకమ	575, 792	పక్కుణ	229	పచ్చాంగుళ	264
నైచికీ	569	పక్వ	680, 683	పచ్చాలికా	611
నైపాలీ	592	పక్ష	95, 348, 411,	పచ్చాస్య	326
నైమేయ	546		516, 838	పచ్చీకా	884
నైయగ్రోధ	246	పక్షక	225	పచ్చార	897
నైర్ముత	54, 66	పక్షతి	88, 348	పట	422
నైష్ఠిక	472	పక్షద్వార	225	పటచ్చర	421
నైస్తింశిక	506	పక్షభాగ	491	పటల	226, 350, 827
నో	868	పక్షమూల	348	పటలప్రాస్త	226
నౌ	181	పక్షాంత	92	పటవాసక	435
నౌకాదణ్డ	183	పక్షిన్	346	పటహ	144, 527
స్వక్ష	841	పక్షిణీ	91	పటు	317, 605, 741
స్వగ్రోధ	253, 771	పక్ష్మన్	783	పటుపర్ణి	309
స్వగ్రోధీ	282	పజ్క	104, 181	పటోల	317
స్వచ్	668	పజ్కిల	211	పటోలికా	297
స్వజ్కు	332	పజ్కేరుహ	200	పట్ట	890
స్వస్త	678	పజ్కి	236, 758	పట్టస	"
న్యాద	564	పజ్గు	81, 379	పట్టికా	259
న్యాయ	483	పచంపచా	289	పట్టికాఖ్య	"
న్యాయ్య	"	పచా	698	పట్టిన్	"
		పచ్చజన	353		

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పణ 581,616,620,745		పత్తన	216	పద్ధతి	213
పణవ	145	పత్తి 505,511,758		పద్మ	63, 200
పణాయిత	690	పత్తిసంహతి	505	పద్మక	491
పణిత	”	పత్తీ	355	పద్మచారిణీ	312
పణితవ్య	577	పత్త 243,307,348,		పద్మనాభ	25
పణ్ణ	373	501,813		పద్మపత్త	312
పణ్ణిత	439	పత్తపరశు	613	పద్మరాగ	583
పణ్య	577	పత్తపాశ్యా	414	పద్మకళ్యాదయ	63
పణ్యవీధికా	217	పత్తరధ	346	పద్మా 32,283,312	
పణ్యా	314	పత్తలేఖా	426	పద్మాకర	193
పణ్యాజీవ	575	పత్తాజ్ఞ	431, 594	పద్మాట	313
పతగ	346	పత్తాంగులి	426	పద్మాలయా	32
పతజ్ఞ 344, 730		పత్తిన్	335,346,	పద్మి	488
పతజ్ఞికా	343		515,776	పద్మినీ	200
పతత్	346	పత్తోర్ధ	267, 420	పద్మినీవల్లభ	82
పతత్త	348	పథిక	477	పద్య	897
పతత్తి	346	పథిన్	212	పద్యా	213
పతత్తి	”	పథ్యా	268	పనన	269
పతద్గహ 435, 890		పద్	394	పనాయిత	690
పతయాలు	641	పద 74, 770		పనిత	”
పతాకా	522	పదగ	505	పన్థాః	213
పతాకిన్	507	పదవీ	213	పన్న	688
పతి 371, 630		పదాజి	505	పన్నగ	169
పతింవరా	356	పదాతి	”	పన్నగాశన	33
పతివత్సీ	359	పదిక	”	పయస్ 176,563,846	
పతివ్రతా	356	పద్గ	”	పయస్య	562

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పయోధర	806	పరాధీన	633	పరిణామ	704
పర	474, 821	పరాన్న	636	పరిణాయ	620
పరజాత	605	పరాభూత	529	పరిణాహ	421
పరతన్త్ర	633	పరాయణ	693	పరితస్	869
పరపిణ్డాద	636	పరారి	874	పరిత్రాణ	696
పరభృత్	338	పరాధ్య	660	పరిదాన	576
పరభృత	”	పరాసన	529	పరిదేవన	134
పరమమ్	869	పరాసు	530	పరిధాన	423
పరమాత్మ	784	పరాస్పన్ది	608	పరిధి	85, 771
పరమాన్న	450	పరికర	807	పరిధిస్త	503
పరమేష్ఠి	24	పరికర్మ	425	పరిపణ	576
పరమృరాక	451	పరిక్రమ	705	పరిపన్థి	474
పరమృరావాహన	501	పరిక్రియా	707	పరిపాటీ	456
పరవత్	633	పరిక్షిప్త	677	పరిపూర్ణతా	434
పరశు	518	పరిఖా	194	పరిపేలవ	305
పరవేశ్యస్థా	362	పరిగ్రహ	849	పరిప్లవ	670
పరశ్వధ	518	పరిఘ	518, 734	పరిబర్హ	850
పరశ్వస్	876	పరిఘాత	734	పరిభవ	155
పరశృత	664	పరిఘాతన	518	పరిభాషణ	13
పరాక్రమ	523, 792	పరిచయ	708	పరిభూత	689
పరాగ	245, 731	పరిచర	503	పరిమళ	117, 701
పరాఙ్ముఖ	644	పరిచర్యా	455	పరిరమ్భ	713
పరాచిత	605	పరిచాయ్య	448	పరివర్జన	529
పరాచీన	644	పరిచారక	604	పరివాదినీ	142
పరాజయ	528	పరిణత	683	పరివాపిత	676
పరాజిత	529	పరిణయ	467	పరివిత్తి	466

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పరివృధ	630	పరీహాస	161	పర్వత	230
పరివేత్త	466	పరుత్	874	పర్వః	320, 783
పరివేస	85	పరుష	136	పర్వసంధి	92
పరివ్యాధ	252, 268	పరుస్	329	పర్భుకా	393
పరివ్రాజ్	459	పరేత	530	పల	580, 827
పరిషద్	445	పరేతరాజ్	53	పలగణ్డ	398
పరిష్కార	413	పరేద్యవి	875	పలజ్ఞషా	288
పరిష్కృత	412	పరేష్టుకా	571	పలల	388
పరిష్కృజ్ఞ	713	పరైధిత	605	పలాణ్డ	313
పరిసర	212	పరోష్ఠీ	343	పలాల	544
పరిసర్ప	707	పర్కటీ	253	పలాశ	243, 251, 316
పరిసర్యా	”	పర్జనీ	289	పలాశిః	237
పరిస్కన్ధ	605	పర్జన్య	796	పలిక్నీ	359
పరిస్తోమ	493	పర్జ	243, 251, 892	పలిత	374
పరిస్పన్ధ	433	పర్జశాలా	220	పల్కజ్ఞ	434
పరిస్రుత్	617	పర్జాన	279	పల్పవ	248
పరిస్రుతా	”	పర్కజ్ఞ	434	పల్పల	194
పరీక్షక	628	పర్కటన	456	పవ	709
పరీభావ	153	పర్కన్తభూ	212	పవన	56, 709
పరీవర్త	576	పర్కయ	457, 714	పవనాశన	169
పరీవాద	133	పర్కవస్థా	707	పవమాన	56
పరీవాప	787	పర్కాప్త	564	పవి	45
పరీవార	809	పర్కాప్తి	696	పవిత్ర	323, 461, 659
పరీవాహ	181	పర్కాయ	456, 796	పవిత్రక	185
పరీష్టి	454	పర్కదఞ్చన	334	పశుపతి	33
పరీసార	707	పర్కేపణా	454	పశురజ్ఞ	573

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పశ్చాత్	854	పాణిపీడన	467	పాదూకృత్	599
పశ్చాత్తాప	156	పాణివాద	602	పాద్య	455
పశ్చిమ	65, 673	పాణ్డర	118	పాన	617
పశ్చిమోత్తర	209	పాణ్డు	119	పానగోష్ఠికా	619
పాంశు(సు)	522	పాణ్డుకమ్బులి	499	పానపాత్ర	"
పాంశు (సు) లా	358	పాణ్డర	119	పానభాజన	551
పాక	698	పాతక	898	పానీయ	177
పాకల	302	పాతాల	165, 827	పానీయశాలికా	221
పాకశాసన	41	పాతుక	641	పాన్థ	477
పాకశాసని	45	పాత్ర	130, 450, 552, 813	పాప	104, 654
పాకస్థాన	548	పాత్రీ	903	పాపచేలీ	281
పాక్య	557, 593	పాత్రీవ	898	పాప్మన్	104
పాఞ్చజన్య	32	పాథన్	177	పామ	382
పాఞ్చాలికా	611	పాద	234, 394, 582, 767	పామన	385
పాట్	866	పాదకటక	418	పామర	604
పాటచ్చర	608	పాదగ్రహణ	459	పామా	382
పాటల	120, 541	పాదప	237	పాయస	429, 450
పాటలా	247, 266	పాదబన్ధన	565	పాయు	396
పాటలి	258, 266	పాదవల్మీక	383	పాయ్య	579
పాఠ	712	పాదస్నోట	381	పార	180
పాఠా	281	పాదాగ్ర	334	పారద	587
పాఠిన్	279	పాదాబ్జద	418	పారంపర్యోపదేశ	444
పాఠీన	187	పాదాత	505	పారశవ	832
పాణి	402	పాదాతిక	503	పారశ్వధిక	506
పాణిగృహీతి	355	పాదుకా	611	పారశీక	494
పాణిఘ	602	పాదూ	"	పారస్రణేయ	365

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పారాయణ	693	పారద	587	పార్వతీనందన	40
పారావత	335	పారంపర్యోపదేశ	444	పార్వభాగ	491
పారావతాంఘ్రి	314	పారశవ	832	పార్వాస్థి	393
పాదాతిక	503	పారశ్వధిక	506	పార్వ	399, 718
పాదుకా	611	పారశీక	494	పార్వి	395
పాదూ	"	పారస్రైణేయ	365	పార్విగ్రామ	473
పాదూకృత్	599	పారాయణ	693	పాలఘ్న	324
పాద్య	455	పారావత	335	పాలంక్యా	299
పాన	617	పారావతాంఘ్రి	314	పాలాశ	120
పానగోష్ఠికా	619	పారావాఱ	175, 898	పాలి	74,519,824
పానపాత్ర	"	పారాశరిఁ	459	పాలిందీ	293
పానభాజన	551	పారికాంక్షిఁ	"	పాల్లవా	883
పానీయ	177	పారిజాతక	48, 249	పావక	50
పానీయశాలికా	221	పారితథ్యా	414	పాశ	411
పాఠ	477	పారిపార్శ్వక	84	పాశక	620
పాప	104, 654	పారిష్లవ	670	పాశిఁ	55
పాపచేలీ	281	పారిభద్ర	249	పాశుపత	280
పాపృన్	104	పారిభద్రక	265	పాశుపాల్య	533
పామ	382	పారిభావ్య	302	పాశ్యా	718
పామన	385	పారియాత్రక	231	పాశ్చాత్య	673
పామర	604	పారిషద	37	పాషణ్ణ	461
పామా	382	పారిహార్య	416	పాషాణ	232
పాయస	429, 450	పారీ	884	పాషాణదారణ	614
పాయు	396	పారుష్య	133	పిక	338
పాయ్య	579	పార్థివ	468	పికవర్ధన	"
పార	180	పార్వతీ	38	పిఙ్గ	121

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పిఱ్ఱదృష్టి	326	పితృ	369, 372	పిష్టక	560
పిఱ్ఱల	84, 121	పితృదాన	453	పిష్టపచన	551
పిఱ్ఱలా	67	పితృపతి	53, 66	పిష్టాత	435
పిచణ్ణ	398	పితృపితృ	370	పిఠ	”
పిచణ్ణిల	376	పితృవ్రసూ	89	పీడన	528
పిచు	591	పితృవన	531	పీడా	174
పిచుమన్ద	269	పితృసన్నిభ	632	పీత	120
పిచుల	258	పిత్త	387	పీతక	297
పిచ్చట	590	పితృ (తీర్థ)	464	పీతదారు	263
పిచ్చ	346, 897	పితృన్త	346	పీతద్రు	268, 289
పిచ్చా	262, 884	పిధాన	72	పీతన	250, 426, 589
పిచ్చిల	559	పిసద్ద	504	పీతసాలక	260
పిచ్చిలా	262, 270	పినాక	37, 727	పీతా	274, 556
పిచ్చ	346	పినాకి	34	పీతామ్బర	25
పిష్ట	529	పిపాసా	564	పీతి	493
పిష్టార	120, 589	పిపీలికా	884	పీన	662
పిష్టాల	67, 552	పిప్పల	247	పీనస	381
పిట	547	పిప్పలీ	287	పీనాహ	193
పిటక	382, 611	పిప్పలీమూల	594	పీనోద్ధీ	572
పిఠర	550, 819	పిప్పు	379	పీయాష	47, 563
పిణ్ణ	586, 590, 890	పిల్ల	386	పీలు	251, 822
పిణ్ణక	429	పిశక్ల	121	పీలుపర్నీ	281, 309
పిణ్ణికా	500	పిశాచ	28	పీన	662
పిణ్ణీతక	265	పిశిత	388	పీవర	”
పిణ్యాక	724, 898	పిశువ	426, 654, 786	పీవరస్తనీ	372
పితామహ	24, 370	పిశునా	306	పుంశ్చలీ	358

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పుంస్	353	పునర్భవ	401	పురోగ	507
పుక్కుస (పుల్కస)	606	పునర్భూ	365	పురోగము	”
పుష్ట	890	పున్నాగ	249	పురోగామి	”
పుచ్చ	497	పుర్	216	పురోడాశ	890
పుష్క	352	పుర	254, 817	పురోధన్	470
పుటభేద	179	పురతన్	867	పురోభాగి	654
పుటిభేదన	216	పురద్వార	227	పురోహిత	470
పుటీ	903	పురందర	41	పులాక	722
పుణ్డరీక	66,201,725	పురన్ద్రీ	356	పులిన	180
పుణ్డరీకాక్ష	25	పురన్	867	పులిన్ద	606
పుండర్య	301	పురస్కృత	765	పులోమజా	44
పుణ్డ	322	పురస్తాత్	856	పులోమజిత్	41
పుణ్డక	275	పురస్సర	507	పుల్కస	606
పుణ్య	105, 804	పురా	860	పుషిత	683
పుణ్యక	457	పురాణ	126, 671	పుష్కర	63,177,200,
పుణ్యజన	54	పురాతన	671		312,818
పుణ్యజనేశ్వర	61	పురావృత్త	125	పుష్కరాహ్వా	340
పుణ్యభూమి	209	పురీ	216	పుష్కరిణీ	193
పుణ్యవత్	625	పురీతత్	391	పుష్కల	661
పుత్తికా	343	పురీష	392	పుష్ట	683
పుత్ర	367, 372	పురు	664	పుష్ప	245,306,364
పుత్రికా	611	పురుభూ	”	పుష్పక	62
పుద్గల	890	పురుష	108,249,353,837	పుష్పకేతు	589
పునఃపునర్	863	పురుషోత్తమ	26	పుష్పదన్త	66
పునర్	860, 881	పురుహూ	664	పుషధన్వ	30
పునర్నవా	314	పురుహూత	41	పుష్పఫల	247

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పుష్పరస	245	పూర్ణ	665, 685	పుష్పీకా	301
పుష్పలిప్సా	344	పూర్ణకుమ్భ	487	పుష్పదాకు	169
పుష్పవతీ	363	పూర్ణిమా	92	పుష్పి	379
పుష్పవస్తా	94	పూర్త	452	పుష్పిపర్ణి	285
పుష్పసమయ	100	పూర్వ	673, 789	పుష్పత్	179
పుష్ప	78	పూర్వజ	375	పుష్పత	179, 332
పుష్పరథ	497	పూర్వదేవ	21	పుష్పత్క	515
పుస్త	610, 898	పూర్వపర్వత	231	పుష్పదంశక	330
పూగ	258, 325, 350, 730	పూర్వా	65	పుష్పదళ్ళ	56
పూజా	455	పూర్వేమ్యుస్	875	పుష్పదాజ్య	450
పూజిత	684	పూషన్	82	పుష్ప	399
పూజ్య	626, 798	పుక్తి	699	పుష్పవంశాధర	397
పూత	546, 461, 659	పుచ్చ	141	పుష్పాస్థి	393
పూతనా	268	పుతనా	510, 511	పుష్ప	494, 718
పూతిక	262	పుతనాషాట్	41	పేచక	335, 722
పూతికరజ	”	పుధక్	864	పేటక	611
పూతికాష్ట	265, 268	పుధక్పర్ణి	285	పేటా	”
పూతిగన్ధి	118	పుతగాత్మతా	110, 457	పేటిక	350
పూతిఫలీ	286	పుధగ్జన	604, 776	పేటీ	903
పూప	560	పుధగ్విధ	681	పేలవ	666
పూయ	898	పుధివీ	206	పేశల	605, 828
పూర్	216	పుధు	554, 555, 662	పేశీ	348
పూర	890	పుధుక	349, 560, 721	పైరర	558
పూరణీ	262	పుధురోమ	186	పైతృష్వసీయ	366
పూరిత	685	పుధుల	662	పైతృష్వసేయ	”
పూరుష	353	పుధ్వీ	206, 554, 555	పైత్ర	102, 464

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పోగణ్ణ	377	ప్రకాణ్ణ	107, 241	ప్రచుర	663
పోటగళ	321	ప్రకామ	564	ప్రచేతన్	55
పోత	183, 349, 751	ప్రకార	805	ప్రచోదనీ	285
పోతవణిజ్	182	ప్రకాశ	87, 836	ప్రచ్ఛదపట	422
పోతవాహ	183	ప్రకీర్ణక	486	ప్రచ్ఛన్న	225
పోతాధాన	188	ప్రకీర్మ	262	ప్రచ్ఛర్దికా	383
పోత్ర	814	ప్రకృతి	109, 164, 478, 758	ప్రజన	710
పోత్రి	327	ప్రకోష్ఠ	400	ప్రజవి	508
పొణ్ణర్య	303	ప్రక్రమ	711	ప్రజా	737
పొతవ	579	ప్రక్రియా	486	ప్రజాతా	361
పొత్తీ	368	ప్రక్షణ	139	ప్రజాపతి	24
పొర	323	ప్రక్వాణ	”	ప్రజావతీ	368
పొరస్త్వ	673	ప్రక్షేపదన	516	ప్రజ్ఞా	110, 359
పొరుష	404, 839	ప్రగణ్ణ	400	ప్రజ్ఞాన	75, 784
పొరోగవ	548	ప్రగతజానుక	378	ప్రజ్ఞా	378
పొర్ణమాస	462	ప్రగల్భ	639	ప్రడీన	348
పొర్ణమాసీ	92	ప్రగాఢ	744	ప్రణయ	710, 799
పొలస్త్వ	61	ప్రగుణ	669	ప్రణవ	125
పొళి	559	ప్రగే	874	ప్రణాద	132
పొష	97	ప్రగ్రహ	531, 849	ప్రణాలీ	198
పొషీ	”	ప్రగ్రాహ	849	ప్రణిధి	475, 772
పొష్కర	312	ప్రగ్రీవ	898	ప్రణిహిత	677
పొష్పక	589	ప్రఘణ	224	ప్రణీత	558, 449
ప్యాట్	866	ప్రఘాణ	”	ప్రణుత	690
ప్రకర	350	ప్రచక్ర	520	ప్రణేయ	639
ప్రకంపన	56	ప్రచలాయిత	644	ప్రతన	671

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ప్రతతి	240, 755	ప్రతిపన్న	690	ప్రతిహాస	277
ప్రతల	402	ప్రతిపాదన	453	ప్రతీక	393
ప్రతానినీ	240	ప్రతబద్ధ	650	ప్రతీకార	528
ప్రతాప	480	ప్రతిబంధ	711	ప్రతీకాశ	616
ప్రతాపన	280	ప్రతిబిమ్బు	615	ప్రతీక్ష్య	626
ప్రతి	855	ప్రతిభయ	153	ప్రతీచీ	65
ప్రతికర్మ	412	ప్రతిభాన్విత	639	ప్రతీచీన	66
ప్రతికూల	675	ప్రతిభూ	620	ప్రతీతీ	630, 764
ప్రతికృతి	615	ప్రతిమా	615	ప్రతీపదర్శినీ	353
ప్రతికృష్ట	658	ప్రతిమాన	491, 615	ప్రతీర	180
ప్రతిక్షిప్త	650	ప్రతిముక్త	504	ప్రతీహార	226, 471
ప్రతిఖ్యాతి	712	ప్రతియత్న	776	ప్రతీహారీ	809
ప్రతిగ్రహ	511	ప్రతియాతనా	615	ప్రతోఘీ	217
ప్రతిగ్రాహ	435	ప్రతిరోధి	608	ప్రత్న	671
ప్రతిఘా	157	ప్రతివాక్య	131	ప్రత్యక్	876
ప్రతిఘాతన	529	ప్రతివిషా	288	ప్రత్యక్ష్పర్ణి	283
ప్రతిచ్ఛాయా	615	ప్రతిశాసన	715	ప్రత్యక్రేణీ	282, 312
ప్రతిజాగర	712	ప్రతిశ్ఛాయ	381	ప్రత్యక్ష	672
ప్రతిజ్ఞాత	690	ప్రతిశ్రయ	799	ప్రత్యగ్ర	671
ప్రతిజ్ఞాన	113	ప్రతిశ్రవ	113	ప్రత్యనీకి	474
ప్రతిదాన	577	ప్రతిశ్రుత్	140	ప్రత్యస్త	209
ప్రతిధావన	140	ప్రతిష్టమ్భు	711	ప్రత్యస్తపర్వత	234
ప్రతినిధి	615	ప్రతిసర	811	ప్రత్యయ	796
ప్రతిపక్ష	474	ప్రతిసర్గ	126	ప్రత్యయిత	476
ప్రతిపత్తి	113	ప్రతిసీరా	424	పత్యర్థి	474
ప్రతిపత్	88, 110	ప్రతిహత	650	ప్రత్యవసిత	691

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ప్రత్యవస్థాత్మ	474	ప్రధి	500	ప్రమదావన	236
ప్రత్యాఖ్యాత	649	ప్రపచ్చ	735	ప్రమదా	354
ప్రత్యాఖ్యాన	714	ప్రపద	394	ప్రమనన్	628
ప్రత్యాదిష్ట	649	ప్రపా	221	ప్రమా	699
ప్రత్యాదేశ	714	ప్రపాత	232	ప్రమాణ	748
ప్రత్యాల్ప	515	ప్రపితామహ	370	ప్రమాద	160
ప్రత్యాసార	510	ప్రపున్నాద	313	ప్రమాపణ	529
ప్రత్యాహార	709	ప్రపౌణ్డరీక	303	ప్రమితి	699
ప్రత్యుత్క్రమ	710	ప్రబంధకల్పనా	127	ప్రమీత	451, 530
ప్రత్యుషన్	89	ప్రబర్హ	660	ప్రమీలన	530
ప్రత్యుష	”	ప్రపుల్ల	239	ప్రమీలా	164
ప్రత్యూహ	704	ప్రబోధన	425	ప్రముఖ	660
ప్రథమ	673, 795	ప్రభంజన	56	ప్రముదిత	687
ప్రథా	691	ప్రభవ	831	ప్రమోద	105
ప్రథిత	636	ప్రభా	86	ప్రయత	461
ప్రదర	807	ప్రభాకర	82	ప్రయామ	709
ప్రదీప	435	ప్రభాత	89	ప్రయోగ	710
ప్రదీపన	171	ప్రభావ	480, 831	ప్రలమ్భఘ్న	29
ప్రదేశన	485	ప్రభిన్న	489	ప్రలయ	104, 161, 530
ప్రదేశినీ	401	ప్రభు	630	ప్రలాప	134
ప్రదోష	91	ప్రభూత	663	ప్రవయన్	375
ప్రద్యుమ్న	30	ప్రభ్రష్టక	433	ప్రబర్హ	660
ప్రద్యోతన	82	ప్రమధ	37	ప్రవహ	705
ప్రద్రావ	528	ప్రమధన	529	ప్రవహణ	497
ప్రధాన	524	ప్రమధాధిప	34	ప్రవహ్నికా	127
ప్రధాన	109, 470, 660, 784	ప్రమద	105	ప్రవారణ	695

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ప్రవాశ	145, 828	ప్రసనబంధనమ్	244	ప్రస్థపుష్ప	278
ప్రవాసన	529	ప్రసవ్య	675	ప్రస్థాన	520
ప్రవాహ	705	ప్రసహ్య	868	ప్రస్ఫోటన	547
ప్రవాహికా	383	ప్రసాద	74, 768	ప్రస్రవణ	233
ప్రవిదారణ	524	ప్రసాధన	412	ప్రస్రావ	392
ప్రవిశ్లేష	707	ప్రసాధనీ	435	ప్రహర	92
ప్రవీణ	626	ప్రసాధిత	412	ప్రహరణ	513
ప్రవృత్తి	129, 705	ప్రసారిణీ	316	ప్రహస్త	402
ప్రవృద్ధ	671, 678	ప్రసిత	629	ప్రహి	192
ప్రవేక	660	ప్రసిత	702	ప్రహేళికా	127
ప్రవేణీ	411, 493	ప్రసిద్ధ	775	ప్రహ్లాన్న	687
ప్రవేష్ట	399	ప్రసూ	369, 843	ప్రాంశు	667
ప్రవ్యక్త	673	ప్రసూతా	361	ప్రాకామ్య	38
ప్రశస్త	558	ప్రసూతి	700	ప్రాకార	218
ప్రశ్న	131	ప్రసూతికా	361	ప్రాకృత	604
ప్రశ్రిత	639	ప్రసూతిజ	174	ప్రాగ్దక్షిణ	209
ప్రస్థ	507	ప్రసూన	245, 784	ప్రాగ్వంశ	445
ప్రస్థవాహ్	568	ప్రసూజనయిత్పు	372	ప్రాగ్రహర	660
ప్రప్టోహీ	571	ప్రస్మత	678	ప్రాగ్ర్య	”
ప్రసన్న	184	ప్రస్మతా	395	ప్రాగూర	700
ప్రసన్నా	617	ప్రస్మతి	403	ప్రాచ్	871, 876
ప్రసన్నతా	74	ప్రసేవ	547	ప్రాచికా	884
ప్రసభ	527	ప్రసేవక	145	ప్రాచీ	65
ప్రసర	709	ప్రస్తర	232	ప్రాచీన	66, 218
ప్రసరణ	520	ప్రస్తావ	709	ప్రాచీనబర్హి	41
ప్రసవ	245, 700, 831	ప్రస్థ	233, 581, 767	ప్రాచీనా	281

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ప్రాచీనావీత	463	ప్రాయ	465, 800	ప్రేక్షా	110, 840
ప్రాచ్య	209	ప్రాయస్	872	ప్రేక్షా	498
ప్రాజన	539	ప్రార్థిత	684	ప్రేక్షిత	677
ప్రాజితృ	501	ప్రాలమ్బు	433	ప్రేత	173, 530, 752
ప్రాజ్ఞ	439	ప్రాలమ్బికా	415	ప్రేత్య	862
ప్రాజ్ఞా	360	ప్రాలేయ	75	ప్రేమన్	157
ప్రాజ్ఞీ	359	ప్రావార	423	ప్రేష్ట	691
ప్రాజ్య	663	ప్రావృత	421	ప్రైష	838
ప్రాడ్వివాక	471	ప్రావృష్	101	ప్రైవ్య	604
ప్రాణ 57,523,532,590		ప్రావృషాయణీ	282	ప్రోక్షణ	451
ప్రాణిన్	110	ప్రాస	519	ప్రోక్షిత	”
ప్రాణిద్యూత	621	ప్రాసజ్గ	501	ప్రోధ	496
ప్రాతర్	874	ప్రాసజ్ఞ	568	ప్రోష్ఠపదా	79
ప్రాతిహారిక	601	ప్రాసాద	222	ప్రోష్ఠీ	187
ప్రాథమకల్పిక	443	ప్రాసిక	506	ప్రోధ	671
ప్రాదుస్ 862, 869		ప్రాష్టా	90	ప్రోష్ఠపద	99
ప్రాదేశ	402	ప్రియ	371, 658	ప్లక్ష	253, 260
ప్రాదేశన	458	ప్రియక	259, 260, 266, 331	ప్లవ	182, 191, 305, 347, 606
ప్రాధ్వం	865	ప్రియజ్ఞు	266, 543	ప్లవగ	328, 732
ప్రాస్తర	214	ప్రియతా	157	ప్లవజ్గ	328
ప్రాప్త	677, 688	ప్రియంవద	646	ప్లవజ్గమ	791
ప్రాప్తపశ్చత్వ	530	ప్రియాల	255	ప్లాక్ష	246
ప్రాప్తరూప	788	ప్రీణన	996	ప్లీహన్	391
ప్రాప్తి	38, 756	ప్రీత	687	ప్లీహశత్రు	263
ప్రాప్య	681	ప్రీతి	105	ప్లుత	496
ప్రాభృత	485	ప్రుష్ట	685	ప్లుష్ట	685

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ఘోష	698	ఘాల్గున	98	బన్దుతా	371
ఘోత	691	ఘాల్గునిక	98	బన్దుర	667
ఘ		పుల్ల	239	బన్దుల	366
ఘట్	874	ఘేన	590, 890	బన్దుక	275
ఘణా	170	ఘేనిల	253, 256	బన్దుకపుష్ప	260
ఘణిన్	169	ఘేరవ	329	బన్ధ్య	237
ఘణిజ్జక	278	ఘేరు	329	బభ్రు	809
ఘల	419, 518, 576, 826, 892	ఘేలా	564	బమ్మర	344
		బ		బర్కర	608
ఘలక	518	బక	280, 340	బర్బర	283
ఘలకపాణి	506	బడబా	495	బర్బరా	309
ఘలత్రిక	595	బడబానల	52	బర్హ	306, 346, 848
ఘలపాకాంత	238	బడిశ	186	బర్హిణ	345
ఘలపూర	278	బత	854	బర్హిన్	"
ఘలవత్	232	బదర	256, 296	బర్హిపుష్ప	304
ఘలాధ్యక్ష	261	బదరా	315	బర్హిర్ముఖ	17
ఘలి	239	బదరీ	256	బర్హిన్	50
ఘలిన	"	బద్ధ	650, 682	బర్హిష్ట	300
ఘలినీ	266, 308	బధిర	378	బల	29, 510, 520, 823
ఘలీ	266	బస్తీ	531	బలదేవ	29
ఘలేగ్రహి	238	బస్థకీ	358	బలభద్ర	"
ఘలేరుహా	266	బస్థన	484, 702	బలభద్రికా	315
ఘల్గు	269, 660	బస్థనాలయ	532	బలవత్	376, 864
ఘాణిత	557	బస్థస్తంభ	492	బలవిన్యాస	510
ఘాణ్ణ	682	బస్థ	370	బలా	292
ఘాల	419, 540	బస్థజీవక	275	బలాకా	342

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
బలాత్కార	527	బహుళ	663	బాలేయశాక	283
బలారాతి	41	బహుళా	301, 825	బాల్య	373
బలి	444,484,823	బహుళీకృత	546	బాష్ప	787
బలిధ్వంసి	26	బహువారక	255	బాష్పికా	555
బలినీ	377	బహువిధ	681	బాహు	399
బలిపుష్ట	338	బమువేతన	211	బాహుజ	468
బలిభుజ్	”	బహునుతా	289	బాహుదా	196
బలిర (వ)	379	బహుసూతీ	571	బాహుమూల	399
బలిశ	118	బాడబ	52,438,495	బాహుయుద్ధ	526
బలిసద్యన్	165	బాడబ్య	718	బాహుల	100
బలీవర్ధ	566	బాధ	59, 744	బాహులేయ	40
బల్బజ	321	బాణ	516, 744	బాష్లక	426,494,724
బష్పహణీ	571	బాణా	276	బాష్లీక	555
బస్త	574	బాదర	419	బిడ	557
బస్తక	556	బాధా	174	బిడాల	330
బస్తి	574	బాన్ధకిసేయ	366	బిడౌజన్	41
బహిర్వార	227	బాన్ధవ	370	బిన్దు	179
బంహిష్ఠ	691	బార్హత	246	బిన్దుజాలక	491
బహిస్	72	బాల	300,375,829	బిజ్జీక	160
బహు	663	బాలగర్భిణీ	571	బిమ్బ	74
బహుకర	634	బాలతనయ	263	బిమ్బికా	309
బహుగర్హవాచ్	646	బాలతృణ	324	బిల	165
బహుపాద్	253	బాలమూషికా	333	బిలేశయ	169
బహుప్రద	627	బాలా	150	బిల్వ	253
బహుమూల్య	420	బాలిశ	655, 836	బిసప్రనూన	200
బహురూప	428	బాలేయ	575	బిసినీ	”

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
బిస	202	బృహస్పతి	79	బ్రాహ్మణ్య	718
బిసకణ్ణికా	342	బృంహిత	526	బ్రాహ్మీ	37,122,308
బిస్త	580	బోధకర	521	భ	
బీజ	108, 387	బోధిద్రుమ	247	భ	77
బీజకోశ	203	బోల	590,	భక్త	560
బీజపూర	278	బ్రధ్ను	82, 242	భక్షక	636
బీజాకృత	537	బ్రహ్మచారి	437, 460	భక్షణ	617
బీజ్య	437	బ్రహ్మణ్య	259	భక్షిత	691
బీభత్స	151,152,847	బ్రహ్మత్వ	464	భక్షకార	548
బుద్ధ	22,690,773	బ్రహ్మదర్శా	312	భగ	397, 734
బుద్ధి	110	బ్రహ్మదారు	259	భగన్దర	383
బుద్బుద	890	బ్రహ్మాన్	24, 780	భగవా	22
బుధ	80, 489	బ్రహ్మపుత్ర	171	భగినీ	368
బుధిత	690	బ్రహ్మబన్ధు	775	భగ్గ	178
బుధ్ను	242	బ్రహ్మబిన్ధు	458	భగ్గా	543
బుభుక్షా	563	బ్రహ్మభూయ	464	భగ్గి	884
బుస	545	బ్రహ్మవర్చస	457	భజమాన	483
బృద్ధ	350	బ్రహ్మసాయుజ్య	464	భట	502
బన్దారక	17	బ్రహ్మనూ	30	భటిత్ర	558
బృద్ధిష్ట	692	బ్రహ్మజ్ఞాని	458	భట్టారక	149
బృసీ	461	బ్రహ్మసన	"	భట్టిని	"
బృహతీ	285, 760	బ్రాహ్మ (అహోరాత్ర)	108	భణ్డాకీ	295
బృహత్	662	"	461	భణ్ణిల	270
బృహతికా	423	బ్రాహ్మణ	438	భణ్ణీ	284
బృహతుక్షి	376	బ్రాహ్మణయుష్టికా	283	భణ్ణీరీ	"
బృహద్భాను	50	బ్రాహ్మణీ	"	భద్ర	105, 566

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౭

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
భద్రకుమ్భ	487	భవానీ	38	భారత (వర్ష)	208
భద్రదారు	265	భవిక	106	భారతీ	122
భద్రబలా	316	భవితృ	642	భారద్వాజీ	297
భద్రముస్తక	320	భవిష్టు	"	భారయష్టి	611
భద్రయవ	272	భవ్య	106	భారవాహ	604
భద్రశ్రీ	430	భషక	607	భారిక	"
భద్రాసన	487	భసిత	53	భార్గవ	80
భయ	153	భస్త్రా	618	భార్గవీ	32, 319
భయంకర	"	భస్మ	53	భార్గి	283
భయద్రుత	651	భస్మగన్ధినీ	299	భార్యా	355
భయానక	151, 153	భస్మగర్భా	270	భార్యాపతీ	372
భర	59	భా	86	భాలూక	328
భరణ	616	భాగ	582	భావ	148, 154, 830
భరణ్య	"	భాగధేయ	107, 484	భావబోధక	154
భరద్వాజ	336	భాగినేయ	370	భావిత	432, 559, 688
భర్గ	34	భాగీరథీ	195	భావుక	106
భర్తృ	371, 751	భాగ్య	107, 801	భాషా	122
భర్తృదారక	149	భాజన	552	భాషిత	122, 689
భర్తృదారికా	"	భాణ్ణ	552, 743	భాష్య	897
భర్తృన	133	భాద్ర	99	భాస్	86
భర్మన్	584	భాద్రపద	"	భాస్కర	82
భల్ల	328	భాద్రపదా	79	భాస్వత్	"
భల్లాతకీ	259	భాను	82, 85, 775	భాస్వర	19
భల్లక	328	భామినీ	354	భీక్షా	697, 840
భవ	34, 829	భార	580	భీక్షు	437, 459
భవన	219	భారత	602	భీత్త	74

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
భిత్తి	218	భుజగభుజ్	345	భూయస్	664
భిదా	696	భుజగమ	169	భూయిష్ఠ	"
భిదుర	45	భుజగక్షి	296	భూరి	664, 816
భిన్నిపాల	518	భుజశిరస్	399	బూరిఫేనా	311
భిన్న	674, 686	భుజాంతర	"	భూరిమాయు	329
భిషజ్	384	భుజిష	604	భూరుణ్ణీ	278
భిస్సుటా	560	భువన	176, 208	భూర్జ	261
భిస్సా	560	భూ	205	భూషణ	413
భీ	153	భూత	20,688,761	భూషిత	412
భీతి	"	భూతకేశ	594	భూష్టు	642
భీభత్స	151, 152	భూతధాత్రీ	206	భూస్త్రుణ	324
భీమ	34, 153	భూతవేశీ	274	భృగు	232
భీమరథి	197	భూతాత్మ	775	భృగ్	307,337,344
భీరు	289,354,640	భూతావాస	268	భృగ్గరాజ	315
భీరుపత్ర	289	భూతి	38,53,757	భృగ్గార	487
భీరుక	640	భూతిక	723	భృగ్గారి	344
భీలుక	"	భూతేశ	33	భృగ్గి	43
భీషణ	153	భూదార	327	భృగ్గిరట	"
భీష్మ	"	భూదేవ	438	భృతిక	603
భీష్మనూ	195	భూనిమ్బ	311	భృతి	616
భుక్త	691	భూప	468	భృతిభుజ్	603
భుక్తసముజ్జిక	564	భూపదీ	274	భృత్య	604
భుగ్న	668, 680	భూభృత్	752	భృత్యా	616
భుజ్య	399	భూమి	205	భృశ	59
భుజగ	169	భూమిజమ్ముకా	257, 298	భృష్టయవ	560
భుజగ్	"	భూమిస్పృశ్	532	భేక	191

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౯

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
భేకి	”	బ్రాత్యజ	371	మగ్గల	105
భేద	481	బ్రాత్యజాయా	368	మగ్గలదేవతా	82
భేదిత	686	బ్రాత్యభగినీ	372	మగ్గల్యక	542
భేరీ	144	బ్రాత్యవ్య	474, 795	మగ్గల్య	428
భేషజ	380	బ్రాత్రీయ	371	మచర్చికా	107
బైక్ష	462	బ్రాన్తి	113	మజ్జా	242
బైరవ	153	బ్రాప్త	550	మజ్జ	434
బైషజ్య	380	భ్రుకుంస	148	మజ్జారీ	243
భోగ	732	భ్రుకుటి	164	మజ్జీప్యా	284
భోగవతీ	757	భ్రూ	407	మజ్జీర	418
భోగిన్	169	భ్రూకుంప	148	మజ్జ	657
భోగినీ	355	భ్రూకుటి	164	మజ్జల	”
భోజన	564	భ్రూణ	373, 744	మజ్జాషా	611
భోస్	866	భ్రేష	482	మఠ	221
భౌమ	80	మ		మద్దు	145
భౌరిక	472	మకర	63, 189	మణి	33, 584
భ్రంశ	482	మకరధ్వజ	30	మణిక	550
భ్రకుంస	148	మకరన్ద	245	మణిత	138
భ్రకుటి	164	మకుట	413	మణిబన్ద	400
భ్రమ	113, 179, 699	మకుప్తక	542	మణ్ణ	264, 561
భ్రమర	344	మకూలక	312	మణ్ణన	413, 642
భ్రమరక	410	మక్షికా	343	మణ్ణప	222
భ్రమి	699	మఖ	444	మణ్ణల	68, 74, 85, 350
భ్రష్ట	688	మగధ	521	మణ్ణలక	382
బ్రాజిష్ఠ్య	413	మఘవత్	41	మణ్ణలాగ్ర	517
బ్రాత్య	372	మంజ్ఞు	864	మణ్ణలేశ్వర	469

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
మణ్డహారక	601	మదిరాగృహ	521	మధుష్ఠీవా	250
మణ్డిత	412	మదోత్కట	489	మధుస్రవా	310
మణ్డాక	191	మద్గు	317	మధూక	250
మణ్డాకపర్ణి	267, 284	మద్గుర	188	మధూచ్ఛిష్ట	592
మణ్డార	586	మద్య	617	మధూలక	251
మతం	33	మధు	98,592,618,774	మధూలికా	281
మతజ్జజ	488	మధుక	293	మద్య	146,399,804
మతల్లికా	107	మధుకర	344	మద్యదేశ	209
మతి	110	మధుక్రమ	617	మద్యమ	140,209,399
మత్త	489,638,687	మధుద్రుమ	250	మద్యమా	357, 401
మత్తకాశినీ	354	మధుప	344	మధ్యాహ్న	90
మత్సర	810	మధుపర్ణికా	256, 286	మధ్వాసవ	618
మత్స్య	186	మధుపర్ణి	280	మనశ్శిలా	592
మత్స్యథానీ	”	మధుమక్షికా	843	మనస్	110
మత్స్యదీ	557	మధుయష్టికా	293	మనసిజ	30
మత్స్యపిత్తా	282	మధుర	116, 821	మనస్కార	111
మత్స్యబంధన	186	మధురక	311	మనాక్	867
మత్స్యాక్షి	308	మధురసా	281, 292	మనిత	690
మథిత	562	మధురా	315	మనీషా	110, 507
మథి	”	మధురికా	291	మనీషిన్	439
మద	490,701,768	మధురిపు	25	మను	901
మదకల	489	మధులిహ్	344	మనుజ	352
మదన	30,265,278	మధువార	617	మనుష్య	”
మదస్థాన	617	మధువ్రత	344	మనుష్యధర్మ	61
మదావన	488	మధుశిగ్రు	253	మనోగుప్తా	592
మదిరా	617	మధుశ్రేణి	281	మనోజవస	632

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
మనోజ్ఞ	657	మన్యా	390	మర్మస్పృశ్	675
మనోరథ	157	మన్య	156, 800	మర్యాదా	484
మనోరమ	657	మన్యవ్రత	103, 126	మల	890, 824
మనోహత	650	మయ	573	మలదూషిత	659
మనోహర	657	మయు	62	మలపూ	269
మనోహ్వ	592	మయూఖ	85	మలయ	231
మన్తు	484	మయూర	294, 345	మలయజ	430
మన్త	808	మయూరక	283, 588	మలిన	659
మన్తజ	479	మరకత	583	మలినీ	363
మన్తవ్యాఖ్యాకృత్	440	మరణ	530	మలిమల్లచ	608
మన్త్రీన్	470	మరీచ	553	మలీమన	659
మన్త	573	మరీచి	85	మల్ల	890
మన్తదణ్డక	”	మరీచికా	87	మల్లక	901
మన్తనీ	”	మరు	208, 806	మల్లికా	274
మన్తర	507	మరుత్	56, 66, 751	మల్లికాఖ్య	341
మన్తాన	573	మరుత్పత్	41	మల్లిగన్ది	428
మన్తగామి	507	మరున్మాలా	306	మసీ	884
మన్త	81, 605, 780	మరువక	265, 278	మనూర	542
మన్తాకినీ	47	మర్కట	328	మనూరవిదళా	293
మన్తాక్ష	156	మర్కటక	384	మన్మణ	559
మన్తార	48, 249, 279	మర్కటీ	263, 282	మన్మర	320
మన్దిర	219	మర్త్య	352	మన్మరి	459
మన్మదా	221	మర్దన	708	మన్తక	409
మన్మోష్ఠ	87	మర్దల	145	మన్తిష్క	390
మన్త	142	మర్మన్	897	మన్తు	563
మన్మథ	30, 247	మర్మర	139	మహ	165

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
మహత్	662, 762	మహిమా	38	మాగధీ	274, 287
మహతీ	757	మహిలా	353	మాఘ	98
మహస్	85, 844	మహిలాహ్వయా	266	మాఘ్య	275
మహాకాండ	314	మహిష	329	మాతర	84
మహాకాల	34	మహిషి	355	మాచి	884
మహాకుల	437	మహీ	206	మాణవక	375, 415
మహాఙ్గ	573	మహీక్షిత్	468	మాణవ్య	717
మహాజాలీ	297	మహీధ్ర	230	మాణిక్య	897
మహాదేవ	34	మహీరుహ	237	మాణిబంధ	556
మహాధన	420	మహీలతా	190	మాతంగ	488, 606
మహానట	34	మహీసుత	80	మాతరపితృ	372
మహానస	548	మహేచ్ఛ	625	మాతరిశ్వ	56
మహాపద్మ	63	మహేరణ	301	మాతలి	44
మహాబిల	64	మహేశ్వర	33	మాతాపితృ	372
మహామాత్ర	470	మహోక్ష	566	మాతామహ	370
మహాయజ్ఞ	444	మహోత్పల	200	మాతులక	278, 369
మహారజత	584	మహోత్సాహ	625	మాతులపుత్రక	278
మహారజన	591	మహోద్యమ	”	మాతులానీ	369, 543
మహారణ్య	236	మహౌషధ	288, 314, 554	మాతులాహి	168
మహారాజిక	19	మా	32	మాతులీ	369
మహారౌరవ	173	మాంస	888	మాతులుంగక	278
మహాశయ	625	మాంసల	376	మాతృ	37, 368, 149
మహాశూద్రీ	360	మాంసిక	603	మాత్ర	812
మహాశ్వేతా	294	మాంసీ	306	మాత్రా	812, 663
మహాసహా	276, 309	మాక్షిక	592	మాద	701
మహాసేన	40	మాగధ	521, 596	మాధవ	25, 98

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
మాధవక	618	మార్జనా	425	మితంపచ	655
మాధవీ	275	మార్జార	330	మిత్ర	82, 473, 475, 803
మాధ్వీక	618	మార్జితా	557	మిథస్	862
మాన	155, 579	మార్తండ	82	మిథున	349
మానవ	352	మార్దంగిక	602	మిథ్యా	870
మానస	110, 154	మార్ద్వీక	618	మిథ్యావృష్టి	112
మానసౌక్య	341	మార్షి	425	మిథ్యాభియోగ	131
మానినీ	354	మాలక	269	మిథ్యాభిశంసన	"
మానుష	352	మాలతీ	275	మిథ్యామతి	113
మౌనుష్క	718	మాలా	432	మిత్రేయ	291
మాయా	601	మాలాకార	598	మిషీ	306
మాయాకారీ	"	మాలాత్యణక	324	మిసిః	291, 315
మాయాదేవీసుత	24	మాలిక	598	మిహికా	75
మాయు	387	మాలుధాన	168	మిహిర	82
మాయూర	352	మాలూర	253	మీధ	683
మార	30	మాల్య	432	మీన	186
మారజిత్	22	మాల్యవత్	231	మీనకేతన	30
మారణ	529	మాషపర్ణి	309	ముకుట	413
మారిష	150	మాస	96	ముకున్ద	62, 299
మారుత	56	మాసర	561	ముకుర	435
మార్మవ	315	మాసిక	454	ముకుళ	245
మార్గ	97, 213	మాస్మ	869	ముక్తకంచుక	169
మార్గణ	515, 656, 713	మాహా	569	ముక్తా	583
మార్గశీర్ష	97	మాహిష్య	596	ముక్తావళి	415
మార్గిత	688	మాహేయీ	569	ముక్తాస్ఫోట	190
మార్జన	254	మాహేశ్వరీ	37	ముక్తి	114

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
ముఖ	228, 405, 892	ముస్తక	305, 319	మూషిక	333
ముఖర	646	ముస్తా	319	మూషికా	334
ముఖవాసన	118	ముహూస్	863	మూషా	613, 901
ముఖ్య	458, 660	ముహూర్భాషా	134	మూషికపర్ణి	282
ముఞ్జకేశ	26	ముహూర్త	95	మూషిత	677
ముణ్డ	379, 898	మక	632	మృగ	331, 713, 726
మణ్డిత	379, 676	మూఢ	655	మృగణా	713
ముండి	600	మూత	682	మృగతృష్ణా	87
ముట్	105	మూత్ర	392	మృగదంశక	607
ముదిర	68	మూత్రకృచ్చ	384	మృగధూర్తక	329
ముద్గపర్ణి	295	మూత్రిత	683	మృకనాభి	429
ముద్గర	518	మూర్ఘ	655	మృగవధాజీవ	607
ముధా	865	మూర్చా	527	మృగబన్ధనీ	609
ముని	22, 459, 901	మూర్చాల	387	మృగమద	429
మునీంద్ర	22	మూర్ఛిత	387, 764	మృగయా	608
మూరజ	143	మూర్త	387, 671	మృగయు	607
మూరా	300	మూర్తి	394, 755	మృగరోమజ	419
మూరారే	36	మూర్తిమత్	671	మృగవ్య	608
మూషిత	677	మూర్ధ	409	మృగశిరస్	79
మూష్క	397	మూర్ధాభిషిక్త	468, 752	మృగశీర్ష	"
మూష్కక	258	మూర్వా	281	మృగాఙ్క	72
మూష్టిబంధ	702	మూల	242, 312, 826	మృగాదన	327
మూసల	547	మూలక	318	మృగాధిప	326
మూసలి	29	మూలకర్మ	695	మృగిత	688
మూసలీ	298, 334	మూలధన	576	మృగేష్ట	326
మూసల్య	653	మూల్య	576, 616	మృజా	425

౧౩ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౨

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
మృద	33	మేఘనాదానులాసిఁ	345	మైధున	467, 783
మృదానీ	38	మేఘనామఁ	319	మైరేయ	618
మృణాల	202	మేఘనిర్ఘోష	70	మోక్ష	114, 258
మృత్	207	మేఘపుష్ప	177	మోఘ	673
మృత	530, 534	మేఘమాలా	69	మోఘా (అమోఘా)	266
మృతస్నాత	635	మేఘవాహన	41	మోచక	252
మృతాలక	305	మేచక	119, 345	మోచా	262, 295
మృత్తికా	207	మేఢ్ర	397	మోదక	898
మృత్యు	530	మేఱ	574	మోరట	594
మృత్యుంజయ	34	మేదక	618	మోరటా	281
మృత్యా	207	మేదన్	389	మోషక	608
మృత్యా	207, 305	మేదినీ	206	మోహ	527
మృదంగ	143	మేదుర	642	మోకలి	338
మృదు	672, 770	మేధా	111	మోక్తికా	583
మృదుత్వచ్	261	మేధి	541	మాద్గీన	537
మృదుల	672	మేధ్య	659	మోన	456
మృద్వీకా	292	మేనకాత్మజా	38	మోరజిక	502
మృధ	524	మేరు	47	మోర్వీ	514
మృషా	870	మేలక	713	మోలీ	825
మృషార్థక	137	మేష	82, 574	మోష్టా	883
మృష్ట	660	మేషకమ్బుల	591	మోహూర్త	470
మేఖలకన్యకా	196	మేహ	383	మోహూర్తిక	”
మేఖలా	417, 517	మేహన	397	మిష్ట	138
మేఘ	68	మైత్రావరుణి	77	మేచ్చదేశ	209
మేఘజ్యోతిస్	71	మైత్రీ	901	మేచ్చముఖ	580
మేఘద్వార	64	మైత్ర్య	”		

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
య		యది	869	యాచక	656
యకృత్	391	యదృచ్ఛా	694	యాచనక	"
యక్ష	620	యస్త్ర	501, 751	యాచనా	454
యక్షకర్దమ	431	యమ	53,463,706	యాచిత	534
యక్షధూప	428	యమరాజ్	53	యాచితక	535
యక్షరాట్	61	యమునా	195	యాచ్ఛా	697, 454
యక్ష్మన్	381	యమునాబ్రాత్య	53	యాజక	446
యజమాన	440	యయు	494	యాతనా	174
యజుస్	124	యవ	541	యాతయామ	795
యజ్ఞ	444	యవక్య	536	యాతు	54
యజ్ఞసూత్ర	463	యవక్షార	593	యాతుధాన	"
యజ్ఞాగ్ని	218	యవనికా	424	యాత్య	368
యజ్ఞీయ	452	యవఫల	320	యాత్రా	520, 812
యజ్ఞున్	441	యవస	324	యాదఃపతీ	175
యత్	864	యవాగూ	561	యాదస్	188
యతస్	"	యవాగ్రజ	593	యాదసాంపతీ	55
యతి	460	యవానికా	312	యాన	478, 501
యతిః	"	యవాస	284	యానపాత్రం	183
యథా	867	యవీయస్	376	యానముఖ	499
యథాజాత	655	యవ్య	536	యాప్య	658
యథాతథమ్	870	యశఃపటహ	144	యాప్యయాన	498
యథాయథమ్	"	యశస్	132	యామ	92, 706
యథార్థమ్	870	యష్టి	901	యామినీ	90
యథార్థవర్ణ	475	యష్టిమధుక	293	యామున	588
యథాస్వమ్	870	యష్ట	440	యాయజూక	441
యథేచ్ఛిత	564	యాగ	444	యావ	427

ఆ తిమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
యావక	542	యూప	259	రజ్జున	431
యావత్	856	యూపకటక	447	రక్తపా	190
యావన	429	యూపాగ్ర	”	రక్తఫలా	309
యాష్ఠిక	506	యూష	898	రక్తసంధ్యక	198
యాస	284	యోక్త	539	రక్తసరోరుహ	201
యుక్త	483	యోగ	732	రక్తాబ్జ	313
యుక్తరసా	309	యోగేష్ట	590	రక్తోత్పల	201
యుగ 103,349,733		యోగ్య	295	రక్తాబ్జ	313
యుగకీలక	540	యోజన	897	రక్తోత్పల	201
యుతస్థర 500, 898		యోజనవల్లీ	284	రక్తసభ	895
యుగపత్రక	248	యోత్ర	539	రక్షన్	20, 54
యుగపద్	876	యోద్ధ	502	రక్షా	53
యుగపార్శ్వగ	568	యోధ	”	రక్షిత	689
యుగాంతర	501	యోధసంరావ	526	రక్షివర్గ	471
యుగళ	349	యోని	397	రక్ష	698
యుగ్మ	”	యోషా	353	రఙ్ము	332
యుగ్య 501, 568		యోషిత్	”	రఙ్గ	591
యుద్ధ	524	యౌతక	485	రఙ్గాజీవ	598
యుద్ధ	”	యౌతవ (పౌతవ)	579	రచనా	433
యువతి	357	యౌవత	364	రజక	601
యువన్	375	యౌవన	374	రజత	585, 762
యువరాజ	149			రజనీ	90, 316
యూధ	351	రంహస్	58	రజనీముఖ	91
యూధనాధ	488	రక్త 120,389,426,763		రజన్	109,264,522,845
యూధప	”	రక్తక	275	రజస్వలా	363
యూధికా	274	రక్తచందన 431, 594		రజ్జు	610

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
రజ్జున	431	రస్థ	165	రహస్	482
రజ్జునీ	286	రభస	890	రహస్య	"
రణ	524, 698, 746	రమణీ	354	రకా	93
రణ్డా	282	రమణీయ	657	రాక్షస	54
రత	467	రమా	32	రాక్షసీ	303
రతికూజిత	138	రమ్భా	295	రాక్షా	427
రతిపతి	30	రయ	58	రాజ్యవ	419
రత్న	584, 785	రల్లక	422, 890	రాజ్	468
రత్నగర్భా	206	రవ	139	రాజక	470
రత్నసాను	47	రవణ	647	రాజన్	469, 778
రత్నాకర	175	రవి	82	రాజన్య	468
రత్నీ	403	రశనా	417	రాజన్యక	470
రథ	252, 497	రశ్మి	791	రాజన్యత్	212
రథకట్యా	499	రస	115, 116, 151,	రాజబలా	316
రథకార	597, 600		587, 590, 842	రాజవీజిన్	437
రథగుప్తి	500	రసగర్భ	588	రాజరాజ	61
రథద్రు	250	రసజ్ఞా	407	రాజవంశ్య	437
రథాల్ల	340, 499	రసనా	"	రాజవత్	212
రథిక	509	రసవతీ	548	రాజవృక్ష	248
రథిన్	502, 509	రసా	205, 301	రాజసదన	223
రథిన	509	రసాజ్ఞాన	588	రాజసభా	884
రథ్య	495	రసాతల	165	రాజసూయా	897
రథ్యా	217, 499	రసాల	254, 321	రాజహంస	341
రద	406	రసాలా	557	రాజాదన	255, 261
రదన	"	రసిత	70	రాజార్హ	428
రదనచ్చద	405	రసోనక	314	రాజి	237

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
రాజికా	543	రిష్టి	517	రుష్	157
రాజిల	168	రీఢా	155	రుట్	”
రాజీవ	188, 200	రీణ	681	రుహా	319
రాజ్యాంగ	478	రీతి	585, 756	రూక్ష	841
రాత్ర	90	రీతిపుష్ప	589	రూప	115
రాత్రిచర	54	రుక్ష్మతిక్రియా	380	రూపాజీవా	362
రాత్రించర	”	రుక్మ	584	రూప్య	585, 804
రాధాన్త	113	రుక్మకారక	599	రూప్యాధ్యక్ష	472
రాధ	98	రుగ్గ	680	రూషిత	678
రాధా	78	రుచ్	86	రేచకీ	268
రామ	29, 332, 793	రుచక	264, 278, 557, 593	రేచనీ	292
రామర	555	రుచి	86, 735	రేచిత	496
రామా	354	రుచిర	657	రేణు	522
రాద్భు	461	రుచ్య	”	రేణుకా	299
రాశి	352, 834	రుజ్	380	రేతస్	387
రాష్ట్ర	478, 817	రుజా	”	రేఫ	658, 788
రాష్ట్రికా	285	రుత	140	రేవతీరమణ	29
రాష్ట్రీయ	491	రుదిత	163	రేవా	196
రాసభ	575	రుద్ధ	679	రై	582
రాస్నా	309	రుద్ర	19, 34	రోక	165
రాము	81	రుద్రాణీ	38	రోగ	380
రిక్తక	660	రుధిర	389, 892	రోగహారిన్	384
రిక్త	582	రుద్ర	662	రోచన	262
రిజ్ఞణ	163	రుమా	215	రోచనీ	313
రిపు	474	రురు	332	రోచిష్టు	413
రిష్ట	739	రుశతీ	135	రోచిన్	86

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
రోదన	408	లక్షణ	74	లభ్య	483
రోదనీ	284	లక్షణ	632	లమ్బున	414
రోదన్	215, 843	లక్షణా	342	లమ్బోదర	39
రోదసీ	”	లక్ష్మన్	74, 785	లయ	147
రోధన్	180	లక్ష్మీ	32,295,513	లలనా	354
రోధోవక్త్రా	194	లక్ష్మీవత్	632	లలన్తికా	414
రోప	515	లక్ష్య	161, 515	లలాట	407
రోమన్	411, 419	లగుడ	890	లలాటికా	414
రోమన్త	890	లగ్న	81	లలామ	75, 794
రోమహర్షణ	163	లగ్నక	620	లలామక	483
రోమాఞ్చ	”	లఘిమ	38	లలామ	75
రోలమ్బు	344	లఘు	58,306,735	లలిత	160
రోష	157	లఘులయ	322	లవ	663, 709
రోహిణీ	281	లఙ్కా	884	లవణ	427
రోహిత	71,120,188,332	లఙ్కాపికా	306	లవణ	116, 556
రోహితక	263	లఙ్గా	155	లవణాకర	215
రోహితాశ్వ	50	లఙ్గాశీల	641	లవణోద	176
రోహిన్	263	లఙ్గిత	680	లవన	709
రౌద్ర	151, 153	లట్యా	884	లవిత్ర	539
రౌమక	556	లతా	240,241,266,	లశున	314
రౌరవ	173		275,306,314	లస్తక	514
రౌహిణ్య	29, 80	లతార్క	313	లాక్షా	427, 884
రౌహిష	323, 332	లపన	405	లాక్షాప్రసాదన	259
ల		లపిత	122, 689	లాఙ్గల	540
లకుచ	269	లబ్ధ	688	లాఙ్గలదణ్డ	”
లక్ష	515	లబ్ధవర్ణ	439	లాఙ్గలపద్ధతి	”

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
లాఙ్గలీ	294, 298, 325	లుప్తవర్ణపద	137	లోష్ట్ర	609
లాఙ్గాల	497	లుబ్ధ	637	లోధ్ర	254
లాజ	559	లుబ్ధక	607	లోపాముద్రా	77
లాఞ్చన	83, 74	లులాయ	329	లోమన్	411
లాభ	576	లూతా	334	లోమశా	306
లామజ్జక	322	లూన	687	లోల	670, 829
లాలసా	158, 843	లూమ	497	లోలుప	637
లాలా	392	లేఖ	17	లోలుభ	”
లాలాటిక	414, 729	లేఖక	477	లోష్ఠ	538
లావ	347	లేఖర్షభ	41	లోష్ఠభేదన	”
లాసికా	146	లేఖా	237	లోహ	428, 586, 892
లాస్య	147	లేప	564	లోహకారక	597
లికుచ	269	లేపక	598	లోహపుష్ప	330
లిక్షా	884	లేలిహాన	169	లోహల	646
లిఖిత	477	లేశ	663	లోహాభిసార	520
లిగ్గ	74, 733	లేష్టు	538	లోహిత	121, 389, 426
లిగ్గవృత్తి	466	లోక	208, 720	లోహితక	583
లిపి	477	లోకజననీ	32	లోహితచన్దన	426
లిపికార	”	లోకజిత్	22	లోహితాఙ్గ	80
లిప్త	679, 691	లోకబాంధవ	82	లోహితాశ్వ	50
లిప్తక	516	లోకమాతృ	32	వ	
లిప్సా	157	లోకాయత	897		వత్
లిభి	477	లోకాలోక	230	వంశ	126, 320, 436, 834
లీధ	127	లోకేశ	24	వంశరోచనా	593
లీలా	160, 161, 825	లోచన	408	వంశానుచరిత	126
లురిత	497	లోచమస్తక	294	వంశక	428

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
వకుళ	271	వత్స	398,567,842	వనీపక	656
వక్తవ్య	808	వత్సక	272	వనోద్భవా	274
వక్ర	663	వత్సతర	567	వనాకస్	328
వక్త	405, 645	వత్సనాభ	171	వన్దకా	283
వక్షస్	398	వత్సర	96, 102	వన్దా	280
వక్షణ	395	వత్సల	638	వన్దారు	641
వగ్రహ	71	వత్సాదనీ	280	వన్ది	521
వగ్గ	591	వద	645	వన్ద్య	238
వచన	122	వదన	405	వన్ద్యా	570
వచనేస్థిత	689	వదాన్య	627, 804	వన్యా	237, 297
వచస్	122	వదావద	645	వపా	165, 389
వచా	289	వధ	529	వపుస్	394
వజ్ర	45, 817	వధూ	306,353,	వప్ర	218,538,590
వజ్రనిర్ఘోష	70		357,774	వమధు	383,490
వజ్రద్రు	291	వధ్య	653	వమి	383
వజ్రపుష్ప	277	వన	176,235,786	వయస్	340,842
వజ్రిన్	41	వనఎక్తకా	281	వయఃస్థ	375
వజ్ఞిక	329, 655	వనప్రియ	338	వయఃస్థా	267,308,311
వజ్జుల	250,252,271	వనమక్షికా	343	వయస్య	475
వట	253	వనమాలిన్	26	వయస్యా	359
వటక	890	వనముద్గ	542	వర	63,426,698,810
వటి	610	వనశృజాట	288	వరటా	342,343
వటిగ్భావ	534	వనహుతాళన	53	వరణ	218,249
వటిజ్	575	వనస్పతి	238	వరణ్ణ	890
వటిజ్యా	576	వనాయుజ	494	వరత్రా	492, 612
వణ్ణిక	582	వనితా	353, 759	వరద	628

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
పరవర్ణినీ	354, 556	వర్తన	533, 642	వలజ	787
పరాభ	734	వర్తనీ	213	వలజా	"
పరాభక	307	వర్తి	431	వలభి	226
పరాటక	203, 610, 901	వర్తికా	347	వలయ	416
పరారోహ	354	వర్తిష్టు	642	వలయిత	679
పరాశి	422	వర్తుల	667	వలాహక	68
పరాహ	327	వర్తున్	213, 783	వలిన	377
పరవసిత	687	వర్ధకి	600	వలిభ	"
పరివస్యా	455	వర్ధన	642, 697	వలిర	379
పరివస్యిత	687	వర్ధమాన	264	వలీక	226
పరిష్ట	586, 691	వర్ధమానక	551	వలీముఖ	328
వరీ	289	వర్ధిష్టు	642	వల్క	242
వరీయన్	847	వర్ధీ	612	వల్కల	"
వరుణ	55, 66, 249	వర్మ	504	వల్గిత	496
వరుణాత్మజా	617	వర్మిత	"	వల్గు	657
వరూధ	500	వర్య	660	వల్మీక	213
వరూధినీ	510	వర్యా	356	వల్లకీ	142
వరేణ్య	660	వర్ష	71, 208, 840	వల్లభ	658, 791
వర్గ	351	వర్షవర	473	వల్లరీ	243
వర్చన్	844	వర్షా	101	వల్లవ	548, 565
వర్చస్క	392	వర్షాభూ	191	వల్లీ	240
వర్ణ	436, 498, 745	వర్షాభ్యీ	"	వల్లార	388
వర్ణక	432, 901	వర్షీయన్	375	వశ	698
వర్ణిత	690	వరోపల	72	వశక్రియా	695
వర్ణిన్	460	వర్మి	394, 84	వశా	489, 570, 835
వర్తక	347, 725	వలక్ష	118	వశిక	660

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
వశిత్వ	38	వహ్నిశిఖ	591	వాట్యాలక	292
వశిర	287, 556	వహ్నిసంజ్ఞక	279	వాణి	610
వశ్య	639	వా	858, 867, 871	వాణిజ	575
వషట్	867	వాకూచీ	286	వాణిజ్య	533, 576
వషట్కృత	451	వాక్పతి	645	వాణినీ	779
వసతి	755	వాక్య	123	వాణీ	122
వసన	422	వాగీశ	645	వాత	56
వసంత	100	వాగురా	609	వాతక	314
వసవ	19	వాగురిక	603	వాతకిన్	386
వసా	389	వాగ్మి	645	వాతపోధ	251
వసిర	287, 556	వాఙ్ముఖ	130	వాతప్రమీ	331
వసు	19, 280, 582, 843	వాచ్	122	వాతమృగ	"
వసుక	279	వాచంయమ	459	వాతరోగి	386
వసుదేవ	29	వాచక	123	వాతాయన	222
వసుధా	206	వాచస్పతి	79	వాతాయు	330
వసుంధరా	"	వాచాట	646	వాతూల	823
వసుమతీ	"	వాచాల	"	వాత్సక	566
వస్తి	396	వాచిక	135	వాదిత్ర	143
వస్త్య	219	వాచోయుక్తిపటు	645	వాద్య	"
వస్త్ర	422	వాజ	516	వాన	244
వస్త్రయోని	419	వాజపేయ	897	వానప్రస్థ	250, 437
వన్న	576	వాజిదంతక	290	వానర	328
వస్త్రవేశ్మ	424	వాజిన్	346, 493, 777	వానస్పత్య	238
వన్నసా	391	వాజిశాలా	221	వానీర	252
వహ	567	వాఞ్చా	157	వాసేయ	305
వహ్ని	50, 66	వాటీ	903	వాపీ	194

ఆ తిమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
వాప్య	302	వారిప్రవాహ	233	వాసయోగ	432
వామ	657, 675, 795	వారివాహ	68	వాసర	88
వామదేవ	34	వాణీ	493	వాసవ	41
వామన	66, 377, 668	వారుణీ	747	వాసన్	422
వామలూరు	213	వార్త	385, 760	వాసిక	290
వామలోచనా	354	వార్తా	129, 533, 760	వాసిత	432, 559
వామా	353	వార్తా	295	వాసితా	760
వామీ	495	వార్తావహ	604	వాసుకి	167
వాయదణ్ణ	610	వార్ధక	474	వాసుదేవ	25
వాయస	838	వార్ధసి	535	వాసూ	150
వాయసారాతి	335	వార్ధషిక	”	వాస్తు	219, 229
వాయసీ	315	వార్ధుణ	719	వాస్తుక	318
వాయసోలీ	311	వార్షిక	315	వాస్తోష్పతి	41
వాయు	56	వాల	409	వాస్త్ర	499
వాయుసఖ	50	వాలధి	497	వాహ	493, 581
వార్	176	వాలపాస్య	414	వాహద్విషత్	329
వార	350, 805	వాలహస్త	497	వాహన	501
వారణ	485	వాలుక	299	వాహస	168
వారణబుసా	295	వాల్య	419	వాహిత	491
వారముఖ్యా	363	వావదూక	645	వాహినీ	510, 511, 779
వారవాణ	503	వావృత్త	680	వాహినీపతి	503
వారస్త్రీ	362	వాశికా	290	వి	346
వారాహీ	37, 315	వాశిత	140	వికబ్ధత	257
వారి	176	వాస	220	వికచ	239
వారిద	68	వాసగృహ	221	వికర్తన	82
వారిపర్ణి	199	వాసన్తీ	275	వికలాణ్ణ	377

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
వికసా	284	విఘ్నరాజ	39	వితర్ది	227
వికసిత	239	విచక్షణ	439	వితస్తి	402
వికస్వర	643	విచయన	713	వితాన	350, 424, 780
వికార	154, 704	విచర్చిశా	382	వితున్న	314
వికాసిన్	643	విచారణా	112	వితున్నక	302, 554, 588
వికిర	346	విచారిత	685	విత్త	582, 630, 685
వికీరణ	279	విచికిత్సా	112	విదర	696
వికుర్వాణ	628	విచ్ఛన్నక	223	విదళ	897
వికృత	152, 385	విచ్ఛాయ	895	విదారక	181
వికృతి	704	విజన	482	విదారిగన్దా	296
విక్రమ	523, 793	విజయ	528	విదారీ	247, 293
విక్రయ	578	విజిల	559	విదిత	690
విక్రయిక	576	విజ్ఞ	626	విదిత్	68
విక్రాస్త	509	విజ్ఞాత	630	విదు	490
విక్రియా	704	విజ్ఞాన	114	విదుర	643
విక్రేతృ	576	విట	890	విదుళ	252
విక్రేయ	577	విటఙ్క	226	విధ	677, 685
విక్లబ	652	విటప	243, 788	విధకర్ణి	281
విక్షాప	716	విటపిన్	237	విద్యాధర	20
విగత	681	విట్టదిర	263	విద్యుత్	70
విగతనాసిక	377	విట్చర	608	విద్రధి	383
విగతార్తవా	364	విడఙ్గ	292	విద్రవ	528
విగ్ర	377	వితంస	609	విద్రుత	686
విగ్రహ	394, 478, 524, 708	వితణ్ణ	884	విద్రుమ	583
విఘన	452	వితథ	138	విద్రుమలతా	304
విఘ్న	706	వితరణ	453	విద్వన్	439, 847

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
విద్వేష	156	విపత్తి	513	విభా	85
విధవా	359	విపథ	214	విభాకర	82
విధా	616, 699, 773	విపద్	513	విభావరీ	90
విధాతృ	24	విపర్యయ	714	విభావము	50, 82, 842
విధి	24, 107, 458, 772	విపర్యాస	714	విభీతక	267
విధిదర్శిన్	445	విపశ్చిత్	439	విభూతి	38
విధు	26, 72, 772	విపాట్	197	విభూషణ	413
విధుత	689	విపాదికా	381	విభ్రమ	160
విధుంతుద	81	విపాశా	197	విభ్రాజీ	413
విధుర	707	విపిన	235	విమనన్	629
విధువన	695	విపుల	662	విమర్దన	701
విధూనన	”	విపులా	206	విమలా	311, 659
విధేయ	638	విప్ర	436	విమాన	46
వినయగ్రాహిణ	”	విప్రకార	793	విమాతృజ	366
వినా	864	విప్రకృత	650	వియత్	63
వినాయక	22, 39, 723	విప్రకృష్టక	667	వియద్గజ్ఞా	47
వినాశ	708	విప్రతీసార	156	వియమ	706
వినాశోన్ముఖ	630	విప్రయోగ	712	వియాత	639
వినీత	494, 639	విప్రలబ్ధ	650	వియామ	706
విస్త	643	విప్రలబ్ధు	163, 712	విరజస్తమన్	460
విష్ట్య	231	విప్రలాప	134	విరతి	716
విన్న	685, 688	విప్రశ్చికా	363	విరల	666
విపక్ష	474	విప్రుష్	179	విరాజ్	468
విపశ్చీ	142	విప్లవ	702	విరావ	139
విపణ	578	విబుధ	17	విరిచ్చన	24
విపణి	217, 747	విభవ	582	విరిచ్చ	”

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
విరజ్ఞి	”	వివేక	457	విశ్వభేషజ	554
విరిణ (ఇరిణ)	750	విశ్	436,532,833	విశ్వంభర	26
విరూపాక్ష	34	విశజ్జట	662	విశ్వంభరా	205
విరోచన	82, 777	వివద	118	విశ్వసృజ్	24
విరోధ	155	విశర	529	విశ్వస్తా	359
విరోధిన్	474	విశల్యా	280,308,801	విశ్వా	288
విరోధన	707	విశసన	529	విశ్వాస	482
విరోధోక్తి	134	విశాఖ	40	విష్	392
విలక్ష	640	విశాఖా	78	విష	171,177,839
విలక్షణ	694	విశాయ	714	విషధర	169
విలమ్మిత	146	విశారణ (విశారణ)	529	విషమచ్చద	248
విలమ్మ	712	విశారద	771	విషయ	115,210,799
విలాప	134	విశాల	662	విషయిన్	115
విలాస	160	విశాలతా	421	విషవైద్య	172
విలీన	686	విశాలత్వచ్	248	విషా	288
విలేపన	432, 712	విశాలా	318	విషాక్త	516
విలేపీ	561	విశిఖ	515	విషా	749
వివధ	771	విశిఖా	217	విషాణీ	298
వివర	165	విశేషక	426	విఘవ	96
వివర్ణ	604	విశ్రాణన	453	విఘవత్	”
వివశ	652	విశ్రావ	712	విష్కమ్మ	227
వివస్వత్	82, 750	విశ్రుత	690	విష్కిర	346
వివాద	130	విశ్వ	19,554,665	విష్టప	208
వివాహ	467	విశ్వకద్రు	608	విష్టర	809
వివిక్త	482, 764	విశ్వకేతు	30	విష్టరశ్రవన్	25
వివిధ	681	విశ్వకర్మన్	777	విష్టి	174

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
విష్ణా	392	విస్మయూన్విత	640	వీధి	236, 766
విష్ణు	25	విస్తృత	676	వీధ్ర	659
విష్ణుక్రాంతా	290	విద్ర	118	వీర	151, 152, 509
విష్ణుపద	64	విద్రమ్భ	482, 790	వీరణ	322
విష్ణుపదీ	195	విద్రసా	374	వీరతర	”
విష్ణురథ	33	విహ	113	వీరతరు	261
విష్య	653	విహగ	346	వీరపత్నీ	361
విష్యక్తేనప్రియా	315	విహజ్ఞ	”	వీరపాణ	524
విష్యక్తేనా	25, 266	విహజ్ఞమ	346	వీరభార్య	361
విష్యచ్	869	విహజ్ఞికా	611	వీరమాతృ	”
విష్యద్ర్యచ్	645	విహసిత	162	వీరవృక్ష	259
విసర	350	విహస్త	651	వీరనూ	361
విషర్జన	452	విహాసిత	452	వీరహన్	465
విసర్పణ	709	విహాయన్	64, 346	వీరాశంసన	522
విసంవాద	163	విహాయస	64	వీరుద్	240
విసార	186	విహార	705	వీర్య	159, 387, 800
విసారి	643	విహ్వల	652	వీవధ	771
విసృత	676	వీకాశ	834	వృక	330
విసృత్వర	643	వీచి	178	వృక్కా	389
విసృమర	”	వీణా	142	వృకధూప	429
విస్తర	708	వీణాదణ్డ	145	వృక్ష	687
విస్తార	243, 708	వీనాదివాదన	144	వృక్ష	237
విస్తృత	676	వీణావాద	603	వృక్షధూప	429
విస్ఫార	526	వీత	493	వృక్షభేది	614
విస్ఫోట	382	వీతి	”	వృక్షరుహ	280
విస్మయ	152	వీతిహోత్ర	50	వృక్షవాటికా	236

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
వృక్షాదన	614	వృషణ	397	వేధ	698
వృక్షాదినీ	280	వృషదంశుక	330	వేధముఖ్యక	307
వృక్షాష్ట	533	వృషధ్వజ	34	వేధస్	24, 843
వృజిన	104,668,777	వృషన్	41	వేధిత	685
వృత	680	వృషభ	297,566	వేపధు	164
వృతి	218,693	వృషల	595	వేమన్	610
వృత్త	129,667,680,760	వృషస్యస్త్రీ	358	వేలా	825
వృత్తాంత	129,753	వృషా	41, 282	వేల్ల	292
వృత్తీ	633,759	వృషాకపాయీ	801	వేల్లజ	553
వృత్ర	806	వృషాకపి	787	వేల్లిత	668, 677
వృత్రహన్	41	వృష్టి	71	వేశ	317
వృధా	857,865	వృష్టి	574	వేశస్త్రీ	194
వృద్ధ	300,375,773	వేగ	731	వేశ్మ	219
వృద్ధత్వ	374	వేగి	508	వేశ్మభూ	229
వృద్ధదారక	308	వేణీ	197,273,411	వేశ్యా	362
వృద్ధనాభి	386	వేణు	320	వేశ్యాజనసమాశ్రయ	217
వృద్ధశ్రవన్	41	వేణుధృ	602	వేశ	412
వృద్ధా	359	వేతన	616	వేష్టిత	679
వృద్ధి	295,480,699	వేతన	252	వేసవార	553
వృద్ధిజీవికా	535	వేతస్వత్	211	వేహత్	571
వృద్ధోక్ష	567	వేతాల	890	వై	865, 871
వృద్ధాజీవ	535	వేత్రవతీ	197	వైకక్షిక	433
వృస్త	244	వేద	124	వైకుణ్ఠ	25
వృశ్చన	613	వేదనా	696	వైజనన	373
వృశ్చిక	335, 723	వేది	447	వైజయంత	45
వృష	105,290,297,566,839	వేదికా	227	వైజయంతిక	507

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
వైజయన్తికా	271	వైవస్వత	53	వ్యసన	783
వైజ్ఞానిక	626	వైశాఖ	98, 573	వ్యసనార్త	651
వైణవ	246, 461	వైశయ	532	వ్యస్త	669
వైణుక	491	వైశ్రవణ	61	వ్యాకుల	651
వైణవిక	602	వైశ్వానర	50	వ్యాకోశ	239
వైణిక	603	వైసారిణ	186	వ్యాఘ్ర	326, 662
వైతంసిక	603	వైష్ణవీ	37	వ్యాఘ్రనఖ	304
వైతనిక	"	వాషట్	867	వ్యాఘ్రపాద్	257
వైతరణి	173	వ్యక్త	753	వ్యాఘ్రపుచ్చ	264
వైతాళిక	521	వ్యక్తి	110	వ్యాఘ్రూట	336
వైదేహక	575, 596	వ్యగ్ర	820	వ్యాఘ్రీ	285
వైదేహీ	287	వ్యజన	436	వ్యాజ	159, 161
వైద్య	384	వ్యజ్ఞక	151	వ్యాడ	742
వైద్యమాతృ	290	వ్యజ్ఞన	74, 781, 892	వ్యాళాయుధ	304
వైధనికా	613	వ్యదమ్బక	264	వ్యాఘ్రపాద్	257
వైధాత్ర	48	వ్యత్యయ	714	వ్యాధ	607
వైధేయ	655	వ్యత్యాస	"	వ్యాధి	302, 380
వైనతేయ	33	వ్యథా	174	వ్యాధిఘాత	248
వైసీతిక	501	వ్యధ	698	వ్యాధిత	385
వైమాత్రేయ	366	వ్యధ్వ	214	వ్యాన	57
వైయాఘ్ర	498	వ్యయ	705	వ్యాపాద	113
వైర	156	వ్యలీక	726	వ్యామ	404
వైరనిర్యాతన	528	వ్యవధా	72	వ్యాళ	169, 824
వైరశుద్ధి	"	వ్యవసాయ	159	వ్యాళగ్రాహిన్	172
వైరిన్	474	వ్యవహార	130	వ్యాస	708
వైవధిక	604	వ్యవాయ	467	వ్యాహార	122

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
వృత్తాన	782	శ		శఙ్ఖినీ	302
వృష్ట	683	శకట	498	శచీ	44
వృష్టి	740	శకల	74	శచీపతి	41
వ్యూధ	744	శకుల	188	శటీ	316
వ్యూధకబ్బట	504	శకులి	186	శర	654
వ్యూతి	610	శకున	346	శణపర్ణి	314
వ్యూహ	350,510,849	శకుని	”	శణపుష్పికా	292
వ్యూహపార్షి	511	శకుంత	346, 751	శణనూత్ర	185
వ్యోకార	599	శకుంతి	346	శత	579
వ్యోమకేశ	34	శకులాక్షక	319	శతకోటి	45
వ్యోమ	63	శకులాదనీ	282, 294	శతద్రు	196
వ్యోమయాన	46	శకులార్థక	187	శతధృతి	24
వ్యోష	594	శక్యత్	392	శతపత్ర	200
వ్రజ	350, 736	శక్యత్కరి	567	శతపత్రక	337
వ్రజ్య	456, 520	శక్తి	479,523,754	శతపదీ	334
వ్రణ	382	శక్తిధర	40	శతపర్వి	320
వ్రత	457	శక్తిహేతిక	506	శతపర్వికా	289, 319
వ్రతతి	240, 755	శక్ర	41, 272	శతపుష్పా	315
వ్రతి	460	శక్రధనుస్	71	శతప్రాస	277
వ్రశ్చన	613	శక్రపాదప	265	శతమన్యు	41
వ్రాత	350	శక్రపుష్పీ	308	శతమాన	898
వ్రాత్య	465	శక్ల (శక్ల)	646	శతమూలీ	289
వ్రీడా	155	శక్లర	33	శతయష్టిక	415
వ్రీహి	541, 544	శక్లు	189,239,519	శతవీర్యా	319
వ్రీహిభేద	543	శక్లు	63,190,304,730	శతవేధి	310
వ్రైహయ	536	శక్లనఖ	190	శతహ్రదా	70

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
శతాబ్ద	497	శమీధాన్య	546	శరవ్య	515
శతానంద	24	శమీర	264	శరాభ్యాస	"
శతావరీ	289	శమ్పా	70	శరారి	342
శత్రు	474	శమ్భు	45	శరారు	641
శని	81	శమ్భుర	177, 332	శరావ	551
శనైశ్చర	"	శమ్భురారి	30	శరావతీ	197
శసైన్	872	శమ్భురి	282	శరాసన	514
శపథ	131	శమ్భుల	898	శరీర	394
శపన	"	శమ్భాకృత	537	శరీరాస్థి	393
శఫ	496	శమ్భాక	191	శరీరి	110
శఫరీ	187	శమ్భలీ	363	శర్కరా	211,557,811
శబర	606	శమ్భు	33, 790	శర్కరావత్	211
శబలాలయ	229	శమ్భా	540	శర్కరిల	"
శబల	121	శమ్భాక	248	శర్మ	105
శబలీ	569	శయ	401	శర్వ	33
శబ్ద	115,123,139	శయన	163, 434	శర్వరీ	90
శబ్దగుణ	64	శయనీయ	434	శర్వాణీ	38
శబ్దగ్రహ	409	శయాకు	644	శల	330
శబ్దన	647	శయిత	"	శలభ	344
శమ	694	శయు	168	శలల	330
శమథ	"	శయ్యా	434	శలలీ	"
శమన	53, 451	శర	321, 515	శలాటు	244
శమనస్వస్థ	195	శరజన్మ	40	శల్క	726
శమల	392	శరణ	219, 748	శల్య	265,330,519
శమిత	684	శరద్	101,102,769	శవ	531
శమీ	263, 545	శరభ	332	శశ	332

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
శశిధర	73	శార్య	159	శాల	188
శశలోమఁ	591	శాణ	612	శాలా	220, 241
శశాదన	335	శాణీ	884	శా(సా)లావృక	726
శశోర్ణ	591	శాణ్ణిల్య	253	శాలి	546
శశ్వత్	354, 863, 868	శాత	105, 680	శాలిఁ	657
శషు	324	శాతకుమ్భ	584	శాలీన	640
శస్త	106, 690	శాత్రవ	474	శాలూక	199
శస్త్ర	513, 814	శాద	181, 768	శాలూర	191
శస్త్రక	586	శాదహరిత	211	శాలేయ	291, 536
శస్త్రమార్జ	599	శాద్వల	”	శాల్మలి	263
శస్త్రాజీవ	505	శాన్త	684	శాల్మలేవేష్ట	”
శస్త్రీ	519	శాన్తి	694	శాశ్వత	669
శాక	307, 552	శాబక	349	శాఘ్మలిక	717
శాకట	569, 581	శాబర	254	శాసన	483
శాకునిక	603	శామ్భరీ	601	శాస్తా	22
శాక్తిక	506	శార	808	శాస్త్ర	813
శాక్యముని	24	శారద	248, 771	శాస్త్రవిద్	628
శాక్యసింహ	”	శారదీ	294	శిక్య	611
శాఖా	241	శారికా	884	శిక్ష్ిత	679
శాఖాశిఖా	240	శారిఫల	620	శిక్షా	124
శాఖానగర	217	శారిబా	294	శిక్షిత	626
శకామృగ	328	శార్కర	211	శిఖణ్ణ	346
శాఖిఁ	237	శార్గ	33	శిఖణ్ణక	410
శాఙ్గిక	599	శార్గిన్	25	శిఖర	232, 241
శాటక	898	శార్దూల	326	శిఖరిఁ	230, 776
శాటీ	901	శార్వర	819	శిఖా	53, 346, 411

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౫

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
శిఖావత్	50	శిలా	225, 282, 283	శీకర	72
శిఖావల	345	శిలాజతు	589	శీఘ్రు	58
శిఖిగ్రీవ	588	శిలీ	191	శీత	76, 252, 255
శిఖిఁ	345, 776	శిలీముఖ	729	శీతక	605
శిఖివాహన	40	శిలోచ్చయ	230	శీతభీరు	274
శిగ్రు	252, 552	శిల్ప	614	శీతల	76, 314
శిగ్రుజ	593	శిల్పకారికా	362	శీతశివ	300, 556
శిఙ్గిత	139	శిల్పిన్	597	శీతశివా	291
శిఙ్గినీ	514	శిల్పిశాలా	221	శీధు	618, 898
శితశూక	541	శివ	33, 105	శీర్ష	409
శితీ	764	శివక	573	శీర్షక	503
శితకణ్ఠ	34	శివజ్ఞుర	625	శీర్షచ్ఛేద్య	653
శితినారక	257	శివతాతి	”	శీర్షణ్య	411, 503
శిపివిష్ట	738	శివమల్లీ	280	శీల	157, 826
శిఘా	202, 241	శివా	38, 264, 266, 268,	శుక	306, 340
శిబికా	498		281, 303, 328, 833	శుకనాస	267
శిబిర	487	శిశిర	76, 100	శుక్త	764
శిమ్బా	545	శిశు	319	శుక్తి	190, 304
శిరన్	241, 409	శిశుక	187	శుక్ర	50, 80, 99, 199, 387
శిరస్త్ర	503	శిశుత్వ	373	శుక్రశిష్య	21
శిరస్య	411	శింశుపా	263	శుక్ల	96, 118, 280
శిరీష	270	శింశుమార	189	శుచ్	156
శిరోధి	404	శిన్న	397	శుచి	50, 99, 118,
శిరోరత్న	413	శిశ్విదాన	653		151, 735
శిరోరుహ	409	శిష్టి	483	శుణ్ఠీ	554
శిరోస్థి	393	శిష్య	443	శుణ్డా	617

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
శుతుద్రి	196	శూర్పకారాతి	30	శైఖరిక	283
శుద్ధాంత	224, 754	శూర్ప	547	శైల	230
శునక	607	శూల	824	శైలాల్లిన్	602
శునీ	608	శూలాకృత	558	శైలూష	253, 602
శునాసీర	41	శూలి	33	శైలేయ	300
శుభ	105, 892	శూల్య	558	శైవల	200
శుభంయు	656	శృంఖల	418	శైవలినీ	194
శుభాన్విత	"	శృంఖలక	574	శైవాల	200
శుభ్ర	118, 822	శృంఖలా	492	శైశవ	373
శుభ్రదన్తి	67	శృంగ	232, 311, 733, 892	శోక	156
శుభ్రాంశు	72	శృంగబేర	554	శోచిష్కేశ	50
శుల్క	484	శృంగాటక	214	శోచిన్	86
శుల్ప	536, 610, 892	శృంగార	151	శోణ	120, 197, 276
శుశ్రూషా	455	శృంగారయోని	30	శోణక	267
శుష్కమాంస	388	శృంగిణీ	569	శోణరత్న	583
శుష్క	50, 523	శృంగీ	191, 288, 297	శోణిత	389
శూక	545	శంగకనక	585	శోధ	381
శూకకీట	335	శృత	682	శోధఘ్న	314
శూకధాన్య	546	శేఖర	433	శోధనీ	228
శూకశిమ్మి	282	శేఫన్	397	శోధిత	559, 660
శూద్ర	595	శేషాలికా	274, 884	శోఫ	381
శూద్రా	360	శేముషీ	110	శోభన	657
శూద్రీ	"	శేలు	255	శోభా	75
శూన్య	660	శేవధి	63	శోభాజ్ఞాన	252
శూర	509	శేష	167	శోష	381
శూరణ	318	శైక్ష	443	శౌక	352

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
శాక్తికేయ	171	శ్రవిష్ఠా	78	శ్రుత	761
శాణ్ణ	638	శ్రాణా	561	శ్రుతి	124,409,759
శాణ్ణిక	601	శ్రాద్ధ	453	శ్రేణి	597
శాణ్ణీ	287	శ్రాద్ధదేవ	53	శ్రేణీ	236
శాద్ధోదని	24	శ్రాయ	701	శ్రేయస్	105,114,661
శారి	26	శ్రావణ	99	శ్రేయసీ	268,281,287
శౌర్య	523	శ్రావణిక	"	శ్రేష్ఠ	661
శౌర్మిక	600	శ్రీ	32, 513	శ్రోణ	379
శైష్టల	636	శ్రీకణ్ణ	34	శ్రోణి	396
శ్చోత	700	శ్రీఘన	22	శ్రోణిఫలక	"
శ్మశాన	531	శ్రీద	61	శ్రోత్ర	409
శ్మశ్రు	412	శ్రీపతి	26	శ్రోత్రియ	440
శ్యామ	119, 794	శ్రీపర్ణ	272, 748	శ్రౌషట్	867
శ్యామల	119	శ్రీపర్ణికా	258	శ్లక్ష	646, 663
శ్యామా	266,293,294,794	శ్రీపర్ణి	356	శ్లేష	700
శ్యామాక	323	శ్రీపుత్ర	30	శ్లేష్మణ	386
శ్యావ	120	శ్రీఫల	253	శ్లేష్మన్	388
శ్యేత	118	శ్రీఫలీ	286	శ్లేష్మల	386
శ్యేన	335	శ్రీమత్	258, 682	శ్లేషాత్మక	255
శ్రైసంపాతా	883	శ్రీల	632	శ్లోక	720
శ్యోనాక	267	శ్రీవత్స	33	శ్వుశ్రేయస	105
శ్రద్ధా	774	శ్రీవత్సలాచ్చన	26	శ్వుదంష్ట్రా	288
శ్రద్ధాకు	364, 641	శ్రీవాస	429	శ్వున్	607
శ్రయణ	701	శ్రీవేష్ట	429	శ్వునిశ	903
శ్రవణ	409	శ్రీసంజ్ఞ	427	శ్వుపచ	606
శ్రవన్	"	శ్రీహస్తిని	273	శ్వుభ్ర	165, 892

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
శ్వయధు	381	షష్టికృ	536	సంశయ	112
శ్వవృత్తి	533	షాణ్మాతుర	40	సంశయాప్నమానస	626
శ్వశుర	369, 372	స		సంశ్రవ	113
శ్వశుర్య	795	సంయత్	520	సంశ్రుత	690
శ్వశూ	369	సంయత	650	సంశ్లేష	713
శ్వశూశ్వశుర	372	సంయమ	706	సంసక్త	666
శ్వస్	875	సంయామ	”	సంసద్	445
శ్వసన	56, 265	సంయుగ	524	సంసరణ	215, 749
శ్వావిద్	330	సంయోజిత	680	సంసిద్ధి	164
శ్విత్ర	383	సంరావ	139	సంస్కారహీన	465
శ్వేత	118, 585, 762	సంలాప	135	సంస్కృత	763
శ్వేతగరుత్	841	సంవత్సర	102	సంస్తర	805
శ్వేతమరిచ	593	సంవత్	871	సంస్తవ	708
శ్వేతరక్త	120	సంవసన	695	సంస్తావ	715
శ్వేతసురసా	274	సంవర్త	104	సంస్త్రాయ	219, 798
ష		సంవర్తికా	203	సంస్థా	484, 530
షట్కర్మన్	438	సంవసథ	229	సంస్థాన	785
షట్పద	344	సంవాహన	708	సంస్థిత	530
షడభిజ్ఞ	22	సంవిద్	110, 113, 769	సంస్పర్శా	316
షడానన	40	సంవీక్షణ	713	సంస్ఫోట	524
షడ్గంధ	263	సంవీత	679	సంహత	670
షడ్గంధా	239	సంవేగ	162	సంహతల	402
షడ్గంధికా	316	సంవేద	696	సంహతజానుక	378
షడ్జ	140	సంవేశ	163	సంహతి	350
షణ్ణ	37, 202, 561	సంవ్యాస	423	సంహనన	394
		సంశప్తక	521	సంహరాతీ	130

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
సకల	665	సజ్జ	524	సంజ్ఞా	738
సకృత్	854	సజ్ఞా	112	సంజ్ఞా	378
సకృత్ప్రజ	338	సజ్ఞాత	665	సటా	411
సక్తుఫలా	264	సజ్ఞావత్	439	సంఘీన	348
సక్తి	395	సజ్ఞేయ	578	సంత	439, 764
సఖి	475	సజ్గ	713	సతత	59
సఖీ	359	సజ్గత	136	సతీ	356
సఖ్య	475	సజ్గమ	713, 898	సతీనక	541
సగర్భ్య	370	సజ్గర	808	సతీర్థ్య	443
సగోత్ర	”	సంగీర్ణ	690	సత్తమ	661
సద్ధి	564	సజ్గాధ	681	సత్వ	109, 833
సజ్మట	675	సజ్గహ	129	సత్పథ	214
సజ్మర	228	సజ్గహ	518, 702	సత్య	138, 800
సజ్మర్షణ	29	సజ్గమ	524	సత్యజ్ఞారి	577
సజ్మలిత	681	సజ్మ	351	సత్యవచన్	460
సజ్మల్ప	111	సజ్మత	173, 350	సత్యాకృతి	577
సజ్మనుక	651	సచివ	829	సత్యాన్వత	534
సజ్మార	616	సజమ్బాల	211	సత్యాపన	577
సజ్మీర్ణ	595, 676, 750	సజ్మ	504	సత్ర	814
సజ్మల	136, 676	సజ్మన	437, 487	సత్రా	865
సజ్మేత	113	సజ్మనా	492	సత్రీ	477
సజ్మోవ	426	సజ్మయ	350	సత్వర	58
సజ్మోవపిచున	426	సజ్మారికా	362	సదన	219
సజ్మన్దన	41	సజ్మవన	220	సదన్	445
సజ్మమ	710	సంజ్మర	53	సదస్య	”
సంక్షేపణ	707	సంజ్మపన	529	సదా	876

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
సదాగతి	56	సన్దాన	528	సప్తపర్ణ	248
సదాతన	696	సన్ధిత	682	సప్తర్షి	81
సదాసీరా	196	సన్దేశవాచ్	135	సప్తలా	276, 311
సదృక్ష	615	సన్దేశహర	477	సప్తార్చిస్	50
సదృశ్	”	సందేహ	112	సప్తాశ్వ	82
సదృశ	”	సందోహ	850	సప్తి	493
సదేశ	666	సంద్రావ	529	సప్తహృచ్చారి	443
సద్యన్	219	సంధా	774	సభర్తృకా	359
సద్యస్	868	సంధాన	618	సభా	220, 445, 791
సద్యుచ్	615	సంధి	478, 700	సభాజన	697
సవత్కుమార	48	సంధినీ	571	సభాసద్	446
సనా	872	సంధ్యా	89	సభాస్తార	”
సనాతన	669	సన్నకద్రు	255	సభిక	620
సనాభి	307	సన్నద్ధ	504, 652	సభ్య	437, 446
సని	454	సన్నయ	798	సమ	102, 615, 665
సనిష్ఠేవ	137	సన్నికర్షణ	709	సమగ్ర	665
సనీడ	666	సన్నికృష్ట	666	సమజ్ఞా	284, 310
సన్తత	59	సన్నిధి	709	సమజ	399
సన్తని	436	సన్నివేశ	228	సమజ్ఞా	132
సన్తప్త	687	సపత్న	474	సమజ్యా	445
సన్తమస	167	సపది	864, 868	సమజ్ఞాస	483
సన్తాన	48, 436	సపర్యా	444, 455	సమధిక	670
సన్తాప	53	సపిణ్డ	370	సమన్తతస్	869
సన్తాపిత	687	సపీతి	563	సమన్తదుగ్ధా	291
సన్దాన	573	సప్తకీ	417	సమన్తభద్ర	22
సన్దానిత	682	సప్తతన్తు	444	సమన్వితలయ	142

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
సమం	865	సమాహార	704	సమున్న	688
సమయ	87,113,797	సమాహిత	690	సమున్నద్ధ	775
సమయా	860,866	సమాహృతి	129	సముపజోష	868
సమర	524	సమాహ్వయ	621	సమూరు	331
సమర్థ	766	సమిత్	445, 524	సమూహ	350
సమర్థక	628	సమితి	445,524,757	సమూహ్య	148
సమర్థన	483	సమిధ్	242	సమృద్ధ	631
సమర్యాద	666	సమీక	524	సమృద్ధి	699
సమవర్తి	53	సమీప	666	సంపత్తి	513
సమవాయ	350	సమీర	56	సంపద్	"
సమష్టిలా	318	సమీరణ	56, 278	సమృధాయ	798
సమసన	707	సముచ్చయ	704	సమృధాయక	524
సమస్త	665	సముచ్చయ	799	సమృక (శమ్యాక)	248
సమస్య	129	సముజ్ఞిత	689	సముటక	435
సమా	102	సముత్పిజ్ఞ	522	సంమూర్చన	697
సమాంసమీనా	572	సముదక్త	679	సమ్మృష్ట	559
సమాకర్షి	117	సముదయ	350	సమ్మృతి	876
సమాఘాత	524	సముదాయ	350, 524	సప్రదాయ	697
సమాజ	351	సముద్గ	890	సప్రధారణా	483
సమాధి	113, 771	సముద్గక	435	సప్రహార	524
సమాన	57,615,786	సముద్ధత	638	సంపుల్ల	289
సమానోదర్య	370	సముద్ధరణ	749	సమ్బాధ	675
సమాలంబు	712	సముద్ర	175	సమ్భేద	198
సమావృత్త	442	సముద్రాంతా	284,296,306	సంభ్రమ	167, 711
సమాసాద్య	681	సముద్రయ	184	సమ్మద	105
సమాసార్థా	129	సమున్దన	713	సమ్మార్జనీ	228

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
సమ్మూర్చన	697	సర్పిన్	562	సవ	444
సమ్యచ్	138	సర్వ	665	సవన	462
సప్రూజ్	469	సర్వంసహా	206	సవయన్	475
సరక	619	సర్వజ్ఞ	22, 34	సవిత్వ	82
సరఘా	343	సర్వతన్	869	సవిధ	666
సరట	334	సర్వతోభద్ర	228, 269	సవేశ	"
సరణి	213	సర్వతోభద్రా	256	సవ్య	675
సరమా	608	సర్వతోముఖ	177	సవ్యేష్టు	501
సరళ	268, 629	సర్వదా	876	సస్య	244
సరళద్రవ	429	సర్వధురావహ	569	సస్యశూక	544
సరళా	292	సర్వధురీణ	"	సస్యసంవర	260
సరన్	193	సర్వమంగళా	38	సస్యమజ్జరీ	544
సరసీ	193	సర్వరస	428	సహ	865
సరసీరుహ	200	సర్వలా	519	సహకార	254
సరస్వత్	175, 750	సర్వలిక్ష్ణి	461	సహచరీ	277
సరస్వతీ	122, 194, 197	సర్వవేదన్	442	సహజ	370
సరిత్	194, 197	సర్వసంవహన	520	సహధర్మిణీ	355
సరిత్పుతి	175	సర్వానుభూతి	292	సహన	643
సరీస్థప	169	సర్వాన్నభోజి	637	సహభోజన	563
సర్గ	126, 731	సర్వాన్నీన	"	సహస్	97, 523, 845
సర్జ	260	సర్వాభిసార	520	సహసా	866
సర్జక	"	సర్వాధిసిద్ధ	24	సహస్య	97
సర్జరస	428	సర్వోఘ	520	సహస్ర	579
సర్జికాక్షార	593	సర్వప	542	సహస్రదంష్ట్ర	187
సర్ప	169	సలిల	176	సహస్రపత్ర	200
సర్పరాజ	167	సల్లకీ	301	సహస్రవీర్యా	319

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
సహస్రవేధీ	310	సాధిష్ఠ	692	సారణీ	316
సహస్రవేధి	555	సాధీయన్	848	సారణ్ణ	337, 732
సహస్రాంశు	82	సాధు	437, 657, 773	సారథి	501
సహస్రాక్ష	41	సాధువాహి	494	సారమేయ	607
సహస్రిన్	503	సాధ్య	19	సారవ	198
సహా	276, 295	సాధ్యస	153	సారస	200, 310
సహాయ	507	సాధ్య్	356	సారసన	417, 503
సాహాయతా	718	సాను	233	సా(శా)రికా	884
సహిష్ణు	643	సాన్తపన	464	సార్థ	351
సాంయోత్రిక	182	సాన్త్వ	136, 481	సార్థవాహ	575
సాంయుగీన	510	సాన్త్వజ్ఞిక	485	సార్థమ్	865
సాంవత్సర	476	సార్థ	665	సార్థ	688
సాంశయిక	626	సార్థస్థిర్ధ	642	సార్వభౌమ	66, 469
సాకమ్	865	సాన్నాయ్య	451	సాల	218, 237, 260
సాకల్యాసజ్ఞవచన	693	సాప్తపదీన	475	సాలపర్ణి	296
సాక్షాత్	854	సామజ	488	సాలావృక	726
సాగర	175	సామన్	124, 480, 481	సాన్నా	568
సాచి	866	సామాజిక	446	సాహస	481
సాతలా	311	సామాన్య	110, 674	సాహస్ర	503, 719
సాతి	716, 755, 884	సామి	858	సింహ	326, 653
సాతీసార	386	సామిధేనీ	449	సింహనాద	526
సాత్విక	151	సాముద్ర	556	సింహపుచ్చీ	285
సాది	776, 502	సామ్రుతమ్	868, 876	సింహసంహనన	631
సాధన	782	సాయక	720	సింహాణ	586
సాధారణ	615, 674	సాయమ్	89, 874	సింహాసన	487
సాధిత	649	సార	242, 810	సింహాస్య	290

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
సింహీ	290, 295	సిన్ధుర	486	సుగత	22
సింహుణ్ణ	291	సిన్ధుసంగమ	198	సుగన్ధి	117, 299
సికతా	759	సిన్ధుజ	556	సుచరిత్రా	356
సికతామయ	181	సిమ్బా	545	సుచేలక	422
సికతావత్	212	సిరా	390	సుత	367, 752
సిక్తక	592	సిల్ప	429	సుతశ్రేణీ	282
సిత	118, 682, 685	సీతా	540	సుతాత్మజా	368
సితచ్చత్రా	315	సీత్య	537	సుత్రామఁ	41
సితశూక	541	సీమఁ	229	సుత్యా	462
సితా	557	సీమన్త	890	సుత్వఁ	442
సితాభ్ర	430	సీమన్తినీ	353	సుదర్శన	32
సితామ్బాజ	201	సీమా	229	సుదాయ	485
సిద్ధ	20, 686	సీర	540	సుదూర	667
సిద్ధాన్త	113	సీరపాణి	29	సుధర్మఁ	47
సిద్ధార్థ	542	సీవన	696	సుధా	47, 774
సిద్ధి	295	సీసక	590	సుధాంశు	72
సిద్ధు	381	సు	864, 865	సునిషణ్ణక	314
సిద్ధుల	387	సుకన్దక	313	సున్దర	657
సిద్ధులా	884	సుకరా	571	సున్దరీ	354
సిద్ధ్య	78	సుకల	629	సుపథిఁ	214
సిద్ధికా	884	సుకుమార	672	సుపర్ణ	33
సినీవాలీ	93	సుకృత	105	సుపర్వాణ	17
సిన్దుక	273	సుకృతిఁ	625	సుపార్షుక	260
సిన్దువార	”	సుఖ	105, 892	సుప్రతీక	66
సిన్దుర	590, 897	సుఖవర్చక	593	సుప్రయోగవిశిఖ	505
సిన్దు	175, 773	సుఖసందోహ్య	572	సుప్రలాప	135

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
సుభగామత	365	సురూప	788	సూతికాగృహ	222
సుభిక్షా	301	సురోత్తమ	182	సూతిమాస	373
సుమ	245	సువచన	135	సూత్థాన	605
సుమన	542	సువర్ణ	580, 584	సూత్ర	610
సుమనస్ 17,245,275,542		సువర్ణక	248	సూత్రవేష్టన	710
సుమనోరజన్	245	సువల్లి	286	సూద	548, 768
సుమేరు	47	సువహా 274,296,298,301,309		సూనా	779
సుర	17	సువాసినీ	358	సూను	867
సురజ్ఞా	884	సువ్రతా	572	సూన్మత	136
సురజ్యేష్ఠ	24	సుషమా	75	సూపకార	548
సుతత	633	సుషవీ	317, 554	సూర	82
సురదీర్ఘికా	47	సుషి	165	సూరణ	318
సురద్విష్	21	సుషీమ	76	సూరత	633
సురనిమ్నగా	195	సుషిర	148,165,166	సూర్యసూత	85
సురపతి	41	సుషిరా	204	సూరి	439
సురభి 100,117,791		సుషేణ	272	సూర్మి	614
సురభీ	301	సుషేణికా	293	సూర్య	82
సురర్షి	46	సుష్మ	864, 873	సూర్యతనయా	195.
సురలోక	16	సుసంస్కృత	558	సూర్యేస్తుసంగమ	93
సురవర్మ	63	సుహృద్	475, 478	సృక్వి	407
సురసా	296	సుహృదయ	625	సృగ	528
సురా	617	సూకర	327, 608	సృగాల	329
సురాచార్య	79	సూక్ష్మ	663, 794	సృణి	492
సురామణ్ణ	619	సూచక	654	సృణికా	392
సురాలయ	47	సూచి	884	సృతి	213
సురాష్ట్రజ	305	సూత	501,587,596,753	సృపాటీ	901

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక లు

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
సృమర	332	సోత్పాస	138, 162	సౌవిద	472
సృష్టి	741	సోదర్య	370	సౌవిదల్ల	"
సేకపాత్ర	183	సోన్మాద	637	సౌవీర	256, 555, 588
సేచన	"	సోపష్టవ	94	సౌహిత్య	564
సేతు	212, 249	సోపాన	228	స్కన్ధ	40
సేనా	510	సోమ	72	స్కన్ధ	241, 399, 773
సేనాళ్ల	488	సోమపా	441	స్కన్ధదేశ	491
సేనానీ	40, 503	సోమపీఠీ	"	స్కన్ధశాఖా	241
సేనాముఖ	511	సోమరాజీ	286	స్కన్న	688
సేనారక్ష	502	సోమవల్క	263, 724	స్థలన	163
సేనక	473	సోమవల్లరీ	308	స్థలిత	527
సేవన	696	సోమవల్లికా	286	స్తన	398
సేవా	533	సోమవల్లీ	280	స్తనంధయా	374
సేవ్య	322	సోమోద్భవా	196	స్తనపా	"
సైంహికేయ	31	సోల్లణ్ణవ	138	స్తనయిత్ను	68
సైకత	181	సౌగంధిక	198, 323, 589	స్తనిత	70
సైతవాహినీ	196	సౌచిక	598	స్తబక	244
సైధిక	502	సౌదామనీ	70	స్తబ్ధరోమన్	327
సైన్ధవ	493, 556	సౌధ	223	స్తభ (తుభ)	574
సైన్య	503, 510	సౌభాగినేయ	365	స్తమ్భ	240, 544
సైన్యపుష్ట	511	సౌమ్య	80, 804	స్తమ్భకరి	544
సైరర్థి	362	సౌరభేయ	566	స్తమ్భహన	715
సైరిక	568	సౌరభేయా	569	స్తమ్భఘ్న	"
సైరిభ	329	సౌరాష్ట్రిక	171	స్తమ్భేరమ	488
సైరేయక	276	సౌరి	81	స్తమ్భ	789
సోధ	683	సౌవర్చల	557, 593	స్తన	132

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౧౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
స్త్రీమిత	688	స్థాన	219,480,781	స్నాతక	460
స్తుత	690	స్థానీయ	216	స్నాన	423
స్తుతి	182	స్థానే	868	స్నాయు	391
స్తుతిపాఠక	521	స్థాపత్య	472	స్పిర్ధ	475,559,633
స్తూప	890	స్థాపనీ	281	స్ను	233
స్తేన	608	స్థామన్	523	స్నుత	681
స్తేమ	713	స్థాయుక	472	స్నుషా	357
స్తేమన్	"	స్థాల	897	స్నుహ్	291
స్తేయ	609	స్థాలీ	550	స్నుహీ	"
స్తైస్య	"	స్థావర	670	స్తేహ	157
స్తోక	663	స్థావిర	374	స్తేహపాత్ర	551
స్తోకక	337	స్థాపక	425	స్పర్శ	115, 703
స్తోత్ర	132	స్థాన్న	669	స్పర్శన	56,453,703
స్తోమ	350, 793	స్థితి	484, 708	స్పశ	475
స్త్రీ	353	స్థితర	669	స్పష్ట	673
స్త్రీధర్మిణీ	363	స్థిరా	205, 296	స్పృక్కా	306
స్త్రీపుంస	85, 349	స్థిరాయు	262	స్పృశీ	285
స్థణ్ణిల	447	స్థణా	614, 747	స్పృష్టి	699
స్థణ్ణిలశాయి	460	స్థూల	662, 828	స్పృహా	157
స్థవతి	441, 752	స్థూలలక్ష	627	స్పృష్టు	703
స్థల	208	స్థూలశాటక	422	స్పటా	170
స్థలీ	"	స్థూలోచ్చయ	797	స్థాతీ	399
స్థవిర	375	స్థేయన్	669	స్థిచ్	397
స్థవిష్ట	691	స్థాణేయ	306	స్థీత	664
స్థాణు	84,239,746	స్థారి	494	స్థుట	239, 673
స్థాణ్ణిల	460	స్థవ	699	స్థుటన	696

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
స్ఫురణ	699	ప్రవర్ధరా	570	స్వయంవరా	356
స్పృహ	157	ప్రవన్తీ	194	స్వయమ్	871
స్ఫురణా	”	ప్రనా	281	స్వయమ్ము	24
స్ఫులిజ్జ	53	ప్రప్త	24	స్వర్	16, 861
స్ఫూర్జక	257	ప్రస్త	688	స్వర	125
స్ఫూర్జకు	70	ప్రాక్	864	స్వరు	45, 808
స్నేష్ఠ	692	ప్రచ్	450	స్వరూప	164
స్మ	865, 872	ప్రత	681	స్వర్గ	16
స్మర	30	ప్రచ	450, 681	సర్జికాక్షార	593
స్మరహర	34	ప్రవాపుక్ష	257	స్వర్ణ	581
స్మిత	162	ప్రోతస్	182, 846	స్వర్ణకార	599
స్మృతి	128, 158	ప్రోతస్వినీ	194	స్వర్ణక్షీరీ	309
స్యద	58	ప్రోతోంజన	588	స్వర్ణదీ	47
స్యద్దన	250, 499			స్వర్ణాను	81
స్యద్దనారోహ	502	స్వ	370, 832	స్వర్వేశ్వ	49
స్యద్దినీ	392	స్వచ్చుద్ద	633	స్వర్వైద్య	48
స్యన్న	681	స్వజన	870	స్వవశా	362
స్యాల	369	స్వతస్త్ర	633	స్వస్మ	368
స్యూత	547, 686	స్వధా	867	స్వస్తి	853
స్యూతి	696	స్వధితి	518	స్వస్తిక	223
స్యోనాక	267	స్వన	139	స్వస్త్రీయ	370
		స్వనిత	682	స్వాతి	901
		స్వన్న	168	స్వాదు	770
ప్రంసి	251	స్వప్నజ్	644	స్వాదుకణ్ఠక	257, 288
ప్రక్ష్వి	407	స్వభావ	164	స్వాదురసా	291, 311
ప్రజ్	432	స్వభూ	25	స్వాదీప్	292
ప్రవ	699				

స్

ఆ తమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬౦

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
స్వాధ్యాయ	462	హట్టవిలాసిని	304	హరిప్రియా	32
స్వాన	139	హఠ	527	హరిమన్ధక	583
స్వాస్త	110	హణ్ణే	150	హరివాలుక	299
స్వాప	163	హత	650	హరిహయ	41
స్వాపతేయ	582	హను	304, 406	హరీతకీ	268
స్వామిన్	369, 478, 630	హస్త	855	హరేణు	299, 541
స్వారాజ్	41	హన్న	683	హర్మ	222
స్వాహా	448, 867	హయ	44, 494	హర్మక్ష	326
స్వారాజ్	41	హయపుచ్చీ	309	హర్ష	105
స్వాహా	448, 867	హయమారక	277	హర్షమాణ	268
స్పిత్	853	హర	34	హల	540
స్వేద	161	హరణ	485	హలా	150
స్వేదజ	657	హరి	82, 169, 326, 811	హలాయుధ	29
స్వేదనీ	550	హరిచన్దన	48, 431	హలాహల	171
స్వోరపూరక	637	హరిణ	119, 331, 747	హలిన్	29
స్వైర	822	హరిణీ	746	హలిప్రియ	259
స్వైరిణీ	358	హరిత్	65, 120	హలిప్రియా	617
స్వైరితా	694	హరిత	120, 890	హల్య	537
స్వైరిన్	633	హరితక	552	హల్యా	718
హ		హరితాల	897	హల్లక	198
హ	865	హరితాలక	589	హవ	698, 830
హంస	82, 341, 841	హరిదత్వ	82	హవిన్	451, 562
హంసక	418	హరిద్రా	556	హవ్య	449
హణ్ణికా	283	హరిద్రాభ	120	హవ్యపాక	”
హణ్ణే	150	హరిద్రు	289	హవ్యవాహన	50
హట్ట	890	హరిన్మణి	583	హస	152

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౬

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
హసనీ	549	హిక్కా	884	హుతభుజ్	50
హసన్తి	"	హిబ్బ	555	హుమ్	860
హస్త 403, 411, 751		హిబ్బనిర్యాస	269	హుతి	130, 698
హస్తవారణ	696	హిబ్బళ	890	హూహూ	49
హస్తి	488	హిబ్బలీ	295	హృణీయా	714
హస్తినఖ	227	హిజ్జల	269	హృద్	110, 389
హస్తారోహ	501	హింతాల	325	హృదయ	"
హా	862	హిమ 75, 76, 892		హృదయజ్ఞమ	136
హాటక	584	హిమవత్	231	హృదయాలు	625
హాయన 102, 777		హిమవాలుకా	430	హృది	57
హార	415	హిమసంహతి	76	హృద్య	658
హారి	657	హిమాంశు	72	హృషీక	115
హారీత	347	హిమానీ	76	హృషికేశ	25
హార్ద	157	హిమాలయ	231	హృష్ట	687
హాలా	617	హిమావతీ	309	హృష్టమానస	623
హాలిక	568	హిరణ్య 582, 584		హే	866
హావ	160	హిరణ్యగర్భ	24	హేతి	53, 757
హాస 152, 162		హిరణ్యబాహు	196	హేతు	108
హాస్తిక	489	హిరణ్యరేతస్	50	హేమకూట	231
హాస్తిపక	501	హిరణ్యవాహ	197	హేమదుగ్ధక	248
హాస్య 151, 152		హిరుక్	864, 866	హేమన్	584
హాహా 49		హిలమోచికా	318	హేమన్త	100
హీ 863, 865		హీ	867	హేమపుష్పక	270
హింసా 530, 843		హీన 689, 786		హేమపుష్పికా	274
హింసాకర్మ	706	హుత	451	హేమాద్రి	47
హింస్ర 641		హుతభుక్త్రియా	448	హేరమ్బ	39

ఆ అమరకోశ శబ్దానుక్రమణిక ౭౧

పదము	పుట	పదము	పుట	పదము	పుట
హేలా	160	హోరా	884	హోదినీ	45,70,194,301,779
హేషా	495	హ్యస్	875	హ్రీ	155
హై	366	హ్రాద	192	హ్రీణ	680
హైమవతీ	38,268,290,309	హ్రాసిష్ఠ	692	హ్రీత	”
హైయ్యంగవీన	562	హ్రాస్వ	377, 668	హ్రీబేర	300
హోతృ	446	హ్రాస్వగవేధుకా	297	హ్రేషా	495
హోమ	444	హ్రాస్వాజ్ఞ	311	హ్లాదినీ	301

అమరకోశం

(అను)

నామలింగానుశాసనము
(గురుబాలప్రబోధికావ్యాఖ్యతో)

‘అమరం చదవని వానికి నేను అమరను’ అని సరస్వతీ దేవి వచనంగా ప్రచారంలో ఉన్న ‘నామలింగాను శాసనం’ అనే నిఘంటువు సుమారు రెండు వేల సంవత్సరాలకు పైగా భారత భూమిలో ప్రచారంలో ఉన్నది. సంస్కృతం నేర్చుకొనే ప్రతి విద్యార్థి అమరం వలెనేయటం ప్రాథమికమని భావించబడిన మహా గ్రంథం ఇది. ఆయుర్వేద మహాశాస్త్రవేత్త ధన్వంతరి కూడా ఈ నిఘంటువు మీద ఆధారపడి తన ధన్వంతరి కోశమునే ఆయుర్వేద నిఘంటువును రచించాడంటే ఈ నామలింగానుశాసనం యొక్క విశిష్టతను తెలుసుకోవచ్చు.

‘నామలింగానుశాసనం’ రచించిన అమరసింహుని పేరు మీదనే ఈ నిఘంటువు అమరకోశం అని ప్రాచుర్యం పొందింది. పదిహేను వందల సంవత్సరాల క్రిందటే చైనా భాషలోనికి కూడా అనువాదం పొందిన నిఘంటువు ఇది. అమరకోశం తనకు పూర్వం రచింపబడిన నిఘంటువుల నడుమ మహాజ్ఞులమై నాటికీ నేటికీ ప్రకాశించే కోశరత్నం. అమర కోశానికి సంస్కృత ప్రచారానికి శాశ్వతమైన అవినాభావ సంబంధం ఏర్పడింది. ఈనాటికీ ప్రతి సంస్కృత విద్యార్థి ‘యశ్యజ్ఞాన దయా సింధో’ అనే ప్రార్థనా శ్లోకంతో మొదలుపెట్టి సంస్కృత అధ్యయనాన్ని ప్రారంభిస్తున్నాడు. ఈ విధంగా అమరకోశం సంస్కృత వాఙ్మయంలో శాశ్వత స్థానాన్ని సంపాదించుకొన్న విషయం యథార్థం.

అలాంటి అమరకోశాన్ని లింగాభట్టియం అనే టీకా సర్వస్వంతో కలిపిఉన్న గురుబాల ప్రబోధికా వ్యాఖ్యతో ప్రస్తుతం సమర్పిస్తున్నాము. ఇది తెలుగువారికి కల్పవృక్షమై భాసిల్లాలని మా కోరిక....

- పబ్లిషర్స్.

VICTORY PUBLISHERS

30-17-3A, Varanasivari Street,
Seetharamapuram, VIJAYAWADA - 2.
Ph : 0866 - 2444156